جنت السنڌ

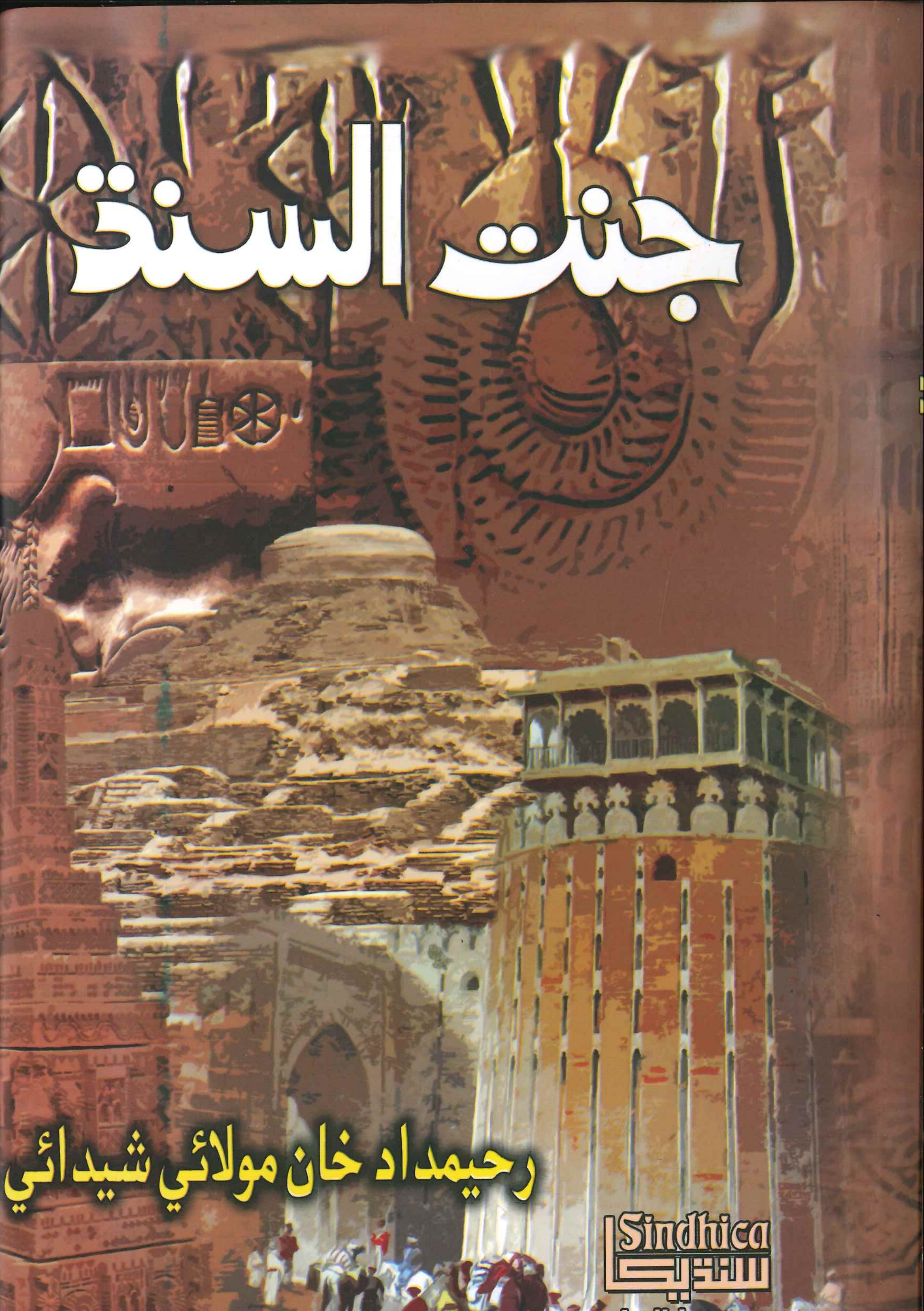

رحيمداد خان مولائي شيدائي

Sindhica
سنڌيڪا

جنت السنڌ

سنڌ جي هڪ جلدي تاريخ جنهن ۾ تاريخ صرف بادشاهن جي درٻارن جي چوڌاري
نتي ڦري بلڪ قديم سنڌ کان وٺي سنڌ جي تهذيبي، تمدني، سياسي، اقتصادي
حالتن ۽ سنڌي ماڻهن جي رهڻي ڪهڻي ۽ راڄن جو احوال تفصيل سان ڏنل آهي.

رحيم داد خان مولائي شيدائي

Sindhica
سنڌيڪا

© سنڌيڪا
97

ڀهريون ڇاپو: 1999ع
ٻئون ڇاپو: 2021ع
ڪتاب جو نالو: جنت السند
ليکڪ: رحيم داد خان مولائي شيدائي
ڪمپيوٽر لي آئوٽ: امان الله پٽي
ڇپيندڙ: ذڪي سنز پرنٽرس، ڪراچي
ڇپائيندڙ: سنڌيڪا اڪيڊمي ڪراچي

"JANNATUS SINDH"
(One Volume Comprehensive History of Sindh)
By: Rahimdad Khan Molai Sheedai
Published by: Sindhica Academy,
B-24, National Auto Plaza, Marston Road, Karachi-74400
web: www.sindhica.org, email: sindhicaacademy@gmail.com

ISBN 978-969-9866-47-0

اسٽاڪسٽ
- سنڌيڪا اڪيڊمي24-B ، نيشنل آٽو پلازه مارسٽن روڊ ڪراچي74400. فون: 021-32737290
- سنڌيڪا بوڪ شاپ: شاپ نمبر5 ، ميزنائين فلور، حيدرآباد ٽريڊ سينٽر، حيدر چوڪ، 03133692150
- سنڌيڪا بوڪ شاپ، 19 بلديہ پلازه گھنٽا گھر چوڪ سکر فون: 03352233803- 03013431537
- سنڌيڪا بوڪ شاپ، مدني شاپنگ سينٽر، جي پي او روڊ لاڙڪاڻو فون: 03313480039

ڪراچي: ڪاٺياواڙ بوڪ اسٽور اردو بازار، فون:03212038707
حيدرآباد: پٺاڻي بوڪ هائوس، فون:03223011560 سنڌي ادبي بورڊ بوڪ شاپ تلڪ چاڙهي، مسلم ڪتاب گھر، ڪنگ پن پريس ڪلب، بيت الحمد، عديل ڪتاب گھر، مڪتب اصلاح و تبليغ، فيضان ڪتاب گھر
ٽنڊو محمد خان: لطيف بوڪ شاپ، دلدار سمون بوڪ اسٽال، شيريزدان بوڪ اسٽال، ٽنڊوالهيار: ديدار بوڪ ڊپو
نواب شاهه: سليمان برادرس، مسجد روڊ، عوامي بوڪ اسٽال، مسجد روڊ، حافظ اينڊ ڪمپني، لياقت مارڪيٽ، مڪتب فيض رضا
مورو: مهراڻ ڪتاب گھر، شاهي بازار فون: 03323900970
ڪنڊيارو: عثمانيہ لائبريري، چنيهاڻي فون: 03063665563
پڊ عيدن: مشعل ڪتاب گھر، اسٽيشن روڊ فون: 03153176680
ميهڙ: سومرا بوڪ اسٽور، ساحر ڪتاب گھر، ڪونڊي 03468948535، عبدالرزاق ڪتاب گھر ميهڙ 03063073014
دادو: جنيد بوڪ اسٽور 03133273152، مدني اسلامي ڪتبخانو 03003256788، خالد عباسي بوڪ اسٽور
لاڙڪاڻو: ادبي منزل بوڪ اسٽور 03323412221، نيشنل بوڪ اسٽور، نوراني بوڪ ڊپو 03013466100، رابيل ڪتاب گھر اسٽيشن روڊ 03073471205، رهبر بوڪ اڪيڊمي رابعا سينٽر بندر روڊ 0744056571، عبدالله بوڪ اسٽور 03332427372
شهدادڪوٽ: نديم وحيد بوڪ اسٽور، سبحان الله بوڪ ڊپو، زين ديني ڪتب خانو، جاويد بوڪ ڊپو
پنو عاقل: ماسٽر ڪتاب گھر، نيو سلمان بوڪ ڊپو
سکر: ڪتاب مرڪز فريئر روڊ 03003912036، عزيز ڪتاب گھر ٻراج روڊ، بخاري ڪتاب گھر، قادري بوڪ اسٽور، مهراڻ بوڪ اسٽور، مجاهد بوڪ اسٽور نيم جي چاڙهي
خيرپور ميرس: حافظ بوڪ اسٽور مسجد روڊ
گھوٽڪي: مڪتب امام العصر 03033695037، ماسٽر ڪتاب گھر، واشو رام بوڪ ڊپو
شڪارپور: وسيم ڪتاب گھر، سعيد بوڪ اسٽور، سعيد پيپر مارٽ، صديق حيدر ڪتاب گھر 03012035343، سنڌ ڪتاب گھر
ٺل: علي محمد بوڪ اسٽور، شاهي بازار
جيڪب آباد: سيد ماس ميگا اسٽور، سيد بوڪ لينڊ
سانگھڙ: المهراڻ ڪتاب گھر، زاهد بوڪ ڊپو، الفقراءَ بوڪ اسٽال کپرو: حافظ ڪتاب گھر
ميرپورخاص: مڪتب يوسفيہ ، فون: 03003319565
عمرڪوٽ: شاهه لطيف ڪتاب گھر 03402393875، مهراڻ ڪتاب گھر، ٿر ڪتاب گھر، العزيز ڪتاب گھر 03313891283
بدين: مرچو لال پريمي، عطار ڪتاب گھر ، سوجھرو ڪتاب گھر، حبيب الله چانڊيو بوڪ اسٽور

لکپڙهہ لاءِ: سنڌيڪا اڪيڊمي B-24، نيشنل آٽو پلازه مارسٽن روڊ ڪراچي-74400 فون: 021-32737290،
ويب سائيٽ:www.sindhica.org اي ميل: sindhicaacademy@gmail.com

سنڌ ۽ گجرات جو دنيا ۾ پهريون نقشو
ابن حوقل بغدادي سن 342ھ سن943ع ۾ تيار ڪيو.
(ايليٽ ڪي نسخو اٺوڊ جي شاهي ڪتبخاني مان هٿ لڳو هو.)

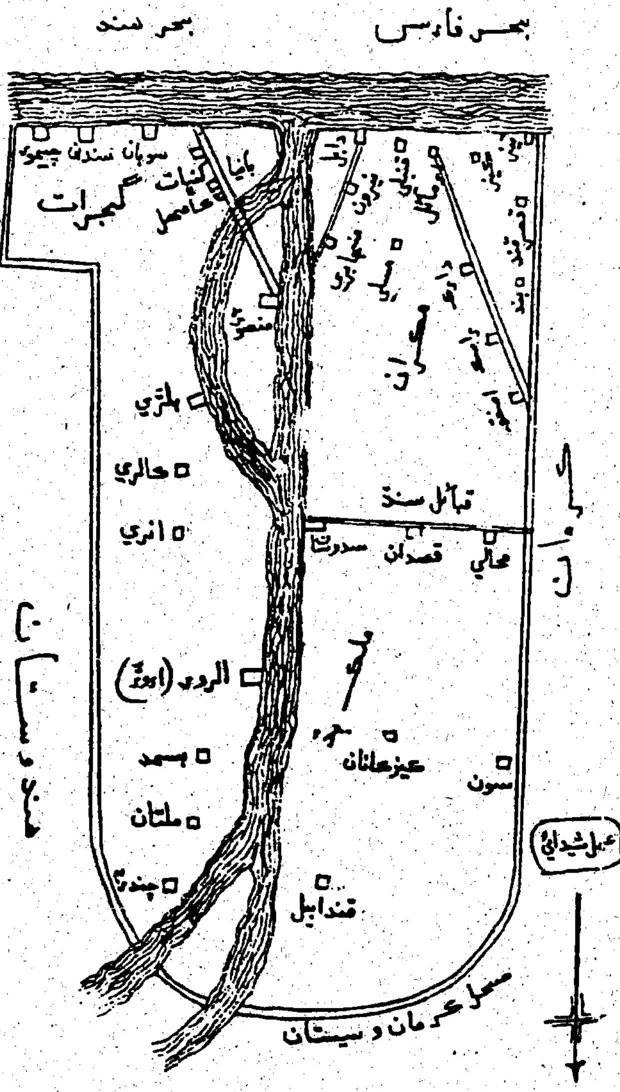

سنڌ جو قديم خاڪو

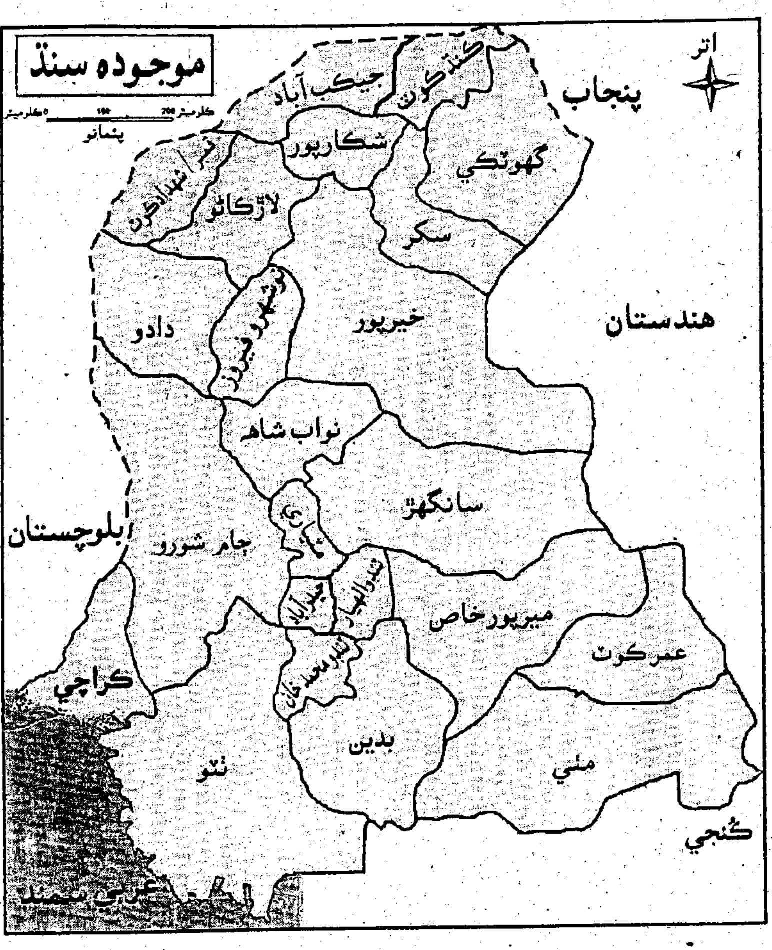
موجوده سنڌ
اتر
پنجاب
پنمانو
جيڪب آباد
شڪارپور
گهوٽڪي
لاڙڪاڻو
سکر
خيرپور
هندستان
دادو
نواب شاهه
سانگهڙ
بلوچستان
جام شورو
ميرپورخاص
عمرڪوٽ
ڪراچي
بدين
ٺٽو
مٺي
ڪڇ

انتساب

آءُ پنهنجي هيءَ پيشڪش مخدومي، مولائي و آقائي

حضرت شمس العلماءِ

ڊاڪٽر "عمر بن محمد دائود پوٽي" مدظلہ العالي

جي نالي منسوب ڪريان ٿو

جنهن جي توجہ ۽ تربيت جي فيض ۽ برڪت جو هي نتيجو آهي.

گرچہ از نيڪان نيم، خود بہ نيڪان بستم ام

در رياض آفرينش رشتۂِ گلدستہ ام

مولائي شيدائي

پبلشر نوٽ

سنڌ جي تاريخ جي هڪ جُلدي ڪتاب ”جنت السنڌ“ ڪي سنڌي پڙهندڙن وٽ بيحد مقبوليت حاصل رهي آهي. هي ڪتاب پهريون ڀيرو 1958ع ۾ سنڌي ادبي بورڊ جي پاران ڇپيو هو. رحيمداد خان مولائي شيدائي ڪي بادشاهن ۽ دربارن جي چوڌاري ڦيرڻ جي بجاءِ پنهنجي علمي ذوق سان تاريخ جي موضوع جي لاءِ گهربل عوامي پهلوءَ ڪي اڳيان رکيو. هُن ان وقت تائين موجود ماخذن جي بنياد تي ان ڪي وڏ ۾ وڏ عوامي بنائڻ جي ڪوشش ڪئي ۽ مختلف دورن جي اقتصادي، تمدني، معاشرتي ۽ ادبي حالتن تي بہ مناسب روشني وڌي نتيجي ۾ هن ڪتاب ڪي پڙهندڙن اکين تي رکيو ۽ هڪ ٻئي جي پنيان ايڊيشن شايع ٿيا.

هي تاريخي سرمايو ڪيترن سالن کان آؤٽ آف پرنٽ هو. مولائي شيدائي مرحوم ڪي پٽ جو اولاد ڪونہ هو. سندن لائق نياڻي محترمہ خالده خانم پنهنجي والد جو هي علمي پورهيو سوڌي سنواري شايان شان ڇپائيءَ سان عوام جي استفادي لاءِ مهيا ڪرڻ واسطي دامنگير هئي ۽ اسان لاءِ اعزاز جي ڳالهہ آهي جو هُن انهيءَ مقصد جي لاءِ سنڌيڪا ڪي اشاعت جي ذميداري سونپي. اسان نهايت ٿي مختصر عرصي ۾ پنهنجي وس آهر ڪوشش ڪري سهڻي گيٽ اپ سان اوهان جي هٿن تائين رسايو آهي.

هي ڪتاب هيستائين سنڌ جي تاريخ تي معلومات جو ڀنڊار آهي. پر هينئر سنڌ جي تاريخ سان لاڳاپيل اجان بہ وڌيڪ ماخذن جي پڌرائي ٿي آهي. سنڌيڪا جي پاران ڇپايل انگريزي ڪتابن جا ترجما ان سلسلي ۾ قابل ذڪر آهن. انهن ۾ اهڙن بين ماخذن ڪي سامهون رکي جيڪڏهن تاريخ جي شعبي سان دلچسپي رکندڙ ڪي بہ محقق سنڌ جي تاريخ جي مختلف دورن تي ڪم ڪري وٺن تہ اها سنڌ ۽ سنڌين جي وڏي خدمت ليکبي ۽ سنڌيڪا اهڙين ڪوشش ڪي پڌرو ڪرڻ پنهنجي لاءِ فخر جو باعث سمجهندي.

نور احمد ميمڻ
چيئرمين
سنڌيڪا اڪيڊمي

ديباچو

سنہ 1941ع ۾ ڪن دوستن جي صلاح سان مان نموني طور 'مختصر تاريخ بلوچستان' پنهنجي خرچ سان ڇپائي پڌري ڪئي. ڇاڪاڻ تہ بلوچستان متعلق ڪابہ تاريخ اڳ سنڌي زبان ۾ ڪانہ هئي. متين تاريخ اگرچہ مختصر هئي، مگر ان بيحد مقبوليت حاصل ڪئي. اخبارن تعريف ڪئي، دوستن وٽان قدرشناسيءَ جا خط پهتا. خاص طرح ڊائريڪٽر ڊي- پي- آءِ سنڌ، شمس العلماءِ ڊاڪٽر دائود پوٽي تاريخ کي سنڌ جي پرائمري ۽ سيڪنڊري اسڪولن ۽ ٽيچرس لائيبررين لاءِ منظور ڪري، حوصلہ افزائي ڪئي. تنهن کان پوءِ، ٻيءَ عالمگير جنگ وقت جڏهن آءُ فوجي ڪارخاني، حيدرآباد سنڌ ۾ يارڊ سپروائيزر هوس، تڏهن پوليٽيڪل ايجنٽ قلات معرفت، متينءَ تاريخ جو اُردو ترجمو بلوچستان جي اسڪولن لاءِ بلوچستان تعليم کاتي پاران منظور ٿيو.

منهنجو گهڻي عرصي کان 'تاريخ سنڌ' لکڻ جو ارادو هو. ڇاڪاڻ تہ سنڌ جون جيڪي بہ تاريخون آهن اول تہ انهن ۾ حوالا ڏنل ڪين آهن، وري جن ۾ ڏنل آهن سي مبهم نموني ۾ ڏنل آهن. نہ سنڌ جي جاگرافي متعلق بيان ڏنل آهي، نہ سنڌ جي تجارتي، صنعتي، اقتصادي حالتن متعلق ڪجهہ بيان ڏنل آهن. فقط خشڪ سياسي بيان ڏنل آهن. ڪن تاريخن ۾ هجري سن ڏنل آهن، تہ ڪن ۾ عيسوي ڏنل آهن. بعض بيان قياسي ۽ ڪي افسانن وانگر آهن. اهڙين خامين ۽ غلطين کي متاثر ۽ وطن ۽ قوم جي خدمت ڪرڻ جي ارادي سان، مون سنڌ جي مفصل تاريخ جو هي نسخو تيار ڪيو آهي.

هن مسودي جي تيار ڪرڻ ۾ جن جن ڪتابن تان مون مدد ورتي آهي، تن جا نالا ۽ حوالا هر هڪ صفحي هيٺان ضروري نوٽن سان ڏنا اٿم. ڪتاب ۾ جملي اٺ باب آهن. ضروري نقشن کان سواءِ هجري ۽ عيسوي سن بہ ڏنل آهن ۽ ڪتاب جي پڇاڙيءَ ۾ هر هڪ باب جي ڌار ڌار ببليوگرافي، ڇتائيءَ سان ڏنل آهي. جن جن خاندانن سنڌ تي حڪومت ڪئي آهي، تن جا شجرا ۽ فرمانوائن جي نالن جون فهرستون بہ مناسب هنڌن تي ڏنل آهن. سياسي بيانن ۽ جنگين جي حوالن ڏيڻ کان سواءِ، هر هڪ دور جي سنڌ جي اقتصادي،

تمدني، تجارتي، صنعتي ۽ ادبي حالتن تي بہ مناسب روشني وڌل آهي، جيئن اصلي توڙي نوان رهواسي پنج هزار ق-م کان سنہ 1843ع تائين پنهنجي پاڪ وطن، سنڌ، جي تاريخ جي پوري ڪيفيت ۽ فضيلت معلوم ڪري سگهن.

اڪثر اڱين مؤرخن سياسي ۽ مذهبي تعصب ڪري، اسان جي سنڌڙي سونهاريءَ جون جيڪي تاريخون لکيون آهن، انهن مان اسلامي دؤر ۾ فقط ڪاهُن ۽ جنگين جو ذڪر ڏنل آهي. گويا اسلامي دؤر محض جاهليت جو دور هو. بعض انگريز مؤرخن هن خوش نصيب صوبي کي ”ناخوش وادي“ ۽ ”بدنصيب واديءَ“ جي نالن سان سڏيو آهي، حالانڪ اسان جي سنڌ سڄي ايشيا ۾ زرخيز ملڪ آهي ۽ سڄي پاڪستان اندر بچت وارو صوبو آهي. ملڪ جي اهڙين بيمثل برڪتن ڪري مون ڪتاب تي ”جنت السنڌ“ نالو رکيو آهي.

ڪتاب ۾ جيڪي مون لکيو آهي، سو ٻين ڪتابن تان احوال ڏسي ڇنڊي ڇاڻي پوءِ لکيو آهي، جنهن لاءِ جابجا حوالا ڏنل آهن ۽ مون پاڻ کي حقيقتن جي صحت يا عدم صحت جي جوابدارين کان آزاد رکڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. ممڪن آهي تہ مون کان غلطيون ٿيون هجن، ڇاڪاڻ تہ انسان نيٺ بہ تہ هڪ عاجز چيز آهي. ان باري ۾ حضرت شيخ عثمان هجويري رح جو قول آهي تہ:

”انساني طبع لاءِ ياهہ تي گهمڻ، علمي راهہ تي هلڻ کان آسان آهي.
هڪڙي جاهل لاءِ پل صراط تان هزار ڀيرا لنگهڻ آسان ڪم آهي،
ان کان جو هڪڙو عالم علمي مسئلي کي حل ڪري سگهي.“

ان ڪري جيڪڏهن ڪا غلطي اوهان کي نظر اچي، تہ مٿئين قول مطابق مون هيچمدان کي معاف فرمائيندا. هن ڪتاب جي شايع ٿيڻ کان پوءِ آئنده جڏهن بہ ڪو صاحب تاريخ سنڌ تي قلم کڻندو سو ان شاءِ الله تعاليٰ مون عاجز کي ڪين وساريندو، بلڪ اميد اٿم تہ هي ڪتاب هڪ حد تائين سندس رهنمائي ڪندو. آخر ۾ رب پاڪ جو شڪرانو ادا ڪريان ٿو جنهن پنهنجي ناچيز بندي کي قوم ۽ وطن جي هن خدمت ڪرڻ لاءِ توفيق عطا فرمائي.

وما توفيقي الا بالله العلي العظيم
’شادم از زندگيءَ خويش کہ کاري کردم‘

خادم
مولائي شيدائي
محرم الحرام 1369هہ
سکر (سنڌ)

فهرست

جنت السنڌ: 21
ايراضي ۽ آدمشماري: 21
قديم حدون: 22
موجوده حدون: 22
نالو: 22
قدرتي حصا: 24
آبهوا: 25
جبل: 26
ڪوسي پاڻيءَ جا چشما: 28
ٽڪريون: 28
سنڌو ندي: 28
سنڌونديءَ جا نالا: 30
لاڙ بئراج: 31
لوور سنڌ بئراج: 31
آب ڪلاني: 32
حب ندي: 32
نيُون: 33
ڍنڍون: 33
مڇيون: 34
زرعي پيدائش: 34
معدنيات: 35
جانور: 35
هنر: 36
زبان: 36
قديم قومون: 37
قديم آثار: 38
موهن جو دڙو: 39
قديم تاريخ: 40
آريا قوم: 40
مهاڀارت ۽ راماڻ: 42
"مهاڀارت" ۽ "راماڻ" ۾ سنڌ جو ذڪر: 43
ڏارين قومن جون سنڌ تي ڪاهون: 44
مصرين جي ڪاهه: 45
ڪلدانين جي ڪاهه: 46
بابل ۽ اشور وارن جون ڪاهون: 46
فنيقيا وارن جو واپار: 46
ايرانين جون ڪاهون: 47
ٻڌمت: 48
جين مت: 49
يونانين جي ڪاهه: 49
سڪندر مقدوني: 50
سنڌ متعلق يوناني جاچ ڪاميٽيءَ جي رپورٽ: 51
سائيلاڪس: 51
هيڪٽايوس: 51
نيرڪوس: 52
اوني سيڪرٽيوس: 52
ارسطوبيولس: 52
ڪليترچوس: 52
سيليوڪس نڪتر: 53
موريا خاندان: 54
يوناني باختري حڪومت: 55
پارٿي: 55
يوچي: 55
سنڌ تي مجوسيت جو اثر: 56
سنڌ تي عيسائيت جو اثر: 57
گپت خاندان: 59
سٿين جون ڪاهون: 59

هرش جي حڪومت 60
پڌ ڌرم جو زوال 60
راجپوت رياستون 61
قنوج 61
دهلي 62
مالوه 62
گجرات 62
سنڌ 62
جوهر رسم 62
ساساني دؤر 63
حضور سرور ڪونين جن جي ولادت
مبارڪ 63
عرب ۽ هند جا تعلقات 65
عدن 65
حيره 65
قانڌ 66
اُبلہ 66
سوهار 66
سيراف 66
قيس 67
تيز 67
سنڌ جا بت خانا 67
ديبل 67
هبروا 68
برهمڻ آباد 68
پارينگر 68
مهانگر 69
ملتان 69
نگرڪوٽ 69
بلخ 70
باميان 70
سيوي 71
هنگلاج 71
الور 72
قلات 72
سلسليءَ جا بت 72
راءِ گهراڻو 73
سنڌ جا شهر 74
تختگاه الور 75
راءِ سهارس ثاني 75
سهاسي ثاني 76
برهمڻ گهراڻو 77
چچ بن سيلائج 77
چندر 78
ساساني شهنشاهت جي ڪمزوري 78
ڏاهر 79
يوم قادسيہ 79
جنگ جلولاءِ ۽ بلوچن جي بغاوت 79
پارسين جو سنڌ ۽ گجرات پهچڻ 80
عربن جون هندستان تي ڪاهون 81
پهرين ڪاهہ 81
ٻيو حملو 81
ٽيون حملو 82
چوٿون حملو 82
سنڌ جي راجا جي اسلامي سلطنت سان
ڇيڙڇاڙ 82
راشد بن عمر جو شهيد ٿيڻ 82
فتح قيقان 83
عبدالله بن سوار جو شهيد ٿيڻ 83
مهلب جا ڪارناما 83
گهوڙن جا پڇ ڪترائڻ 84
سنان بن سلمہ بزلي 84
راشد بن عمرو 85
سنان بن سلمہ جي شهادت 86
عبيدالله بن زياد 86
منذر بن جارود 86
منذر بن حارث 87
ابن حري 87

عربن جون هندستان ۾ بيٺڪون: 87
نوائط ۽ لبي: 88
مالديپ: 88
معبر ۾ بيٺڪون: 89
مڪران ۾ بلوچي رياست: 89
سرانديپ ۽ ديبل جا تعلقات: 91
سرانديپ ۽ بصري جا تعلقات: 91
جهازن جو ديبل وٽ لٽجڻ: 91
ديبل جا بحري قزاق ڪير هئا؟ 92
بذيل جي ديبل تي ڪاهه: 93
محمد بن قاسم: 94
سنڌ ۾ اسلامي لشڪر جي پيت: 96
تحفة الڪرام جي غلطي: 98
فتح ديبل: 99
فتح نيرن ڪوٽ: 101
فتح سيوستان: 101
فتح بڌيا ۽ جاٽن جو اسلام قبول ڪرڻ: 101
ڏاهر سان جنگ: 103
فتح برهمڻ آباد: 105
فتح بابيا، اُچ ۽ ملتان: 107
فتح ڪيرج ۽ قنوج: 107
محمد بن قاسم جي موت بابت مؤرخن جون غلطيون: 108
بني اميه دؤر جا سنڌ جا گورنر: 110
حبيب بن مهلب: 110
عمر بن مسلم باهلي: 110
جنيد بن عبدالرحمان مري: 111
تميم بن زيد عتبي: 112
حڪم بن عوام ڪلبي: 112
عمر بن محمد بن قاسم: 113
زيد بن عرار: 113
باغي منصور بن جمهور: 114
بني عباس جي خلافت جو زمانو: 114
مفلس عبدي: 115
موسيٰ بن ڪعب: 115
عيينه بن موسيٰ: 115
عمر بن حفص عتڪي: 116
عبدالله اُشتر: 116
هشام بن عمرو تغلبي: 117
معبد بن خليل تميمي: 118
روح بن حاتم ۽ بسطام بن عمرو: 118
مصبح بن عمرو تغلبي: 119
ليث بن طريف: 119
سالم بن يونسي: 119
اسحاق بن سليمان: 119
طيفور بن منصور: 119
سعيد بن مسلم: 120
محمد بن عدي: 120
عبدالرحمان: 120
دائود بن يزيد: 120
شيخ ابو تراب: 121
حاجب بن صالح: 121
غسان بن عباد ۽ موسيٰ بن يحيٰ: 122
عمران بن موسيٰ: 122
سنڌ تي طاهرين جي حڪومت: 124
صفاريه خاندان جي سنڌ تي حڪومت: 125
يعقوب بن ليث: 125
عمرو بن ليث: 126
عنبسه بن اسحاق: 127
هارون بن ابي خالد: 127
سنڌ جي هبارين جي حڪومت: 128
عمر بن عبدالعزيز: 128
عبدالله بن عمر: 129
سنڌ تي بنو ڪنده وارن جو قبضو: 129
ابوالمنذر عمر بن عبدالله: 133
جعلم بن شيبان: 134
سنڌ جون عربي رياستون: 135
منصوره: 135

ملتان: 136
ويهند: 137
توران: 138
مشڪي: 138
مڪران: 138
عربن جي ڏينهن ۾ سنڌ جون حالتون: 139
ڍلون: 141
ذمين جا حقوق: 143
عدالتي ڪاتا: 145
ٽپال ڪاتو: 146
محتسب: 146
پوليس: 146
جيل خانا: 147
شراب تي بندش: 148
اسلام جي اشاعت: 148
قرآن جو پهريون سنڌي ترجمو: 149
مسجدون: 149
سنڌ جي راجائن جو مسلمان ٿيڻ: ... 150
ٻيٽ جي راجائن جو اسلام قبول ڪرڻ: 151
مذهبي مناظرا: 152
سنڌ ۾ مختلف فرقا: 152
سنڌ جي علمي محفل: 154
هندي علوم جي قدرداني: 158
ڪليله و دمنه: 163
عرب دؤر ۾ سنڌ جي تهذيب: 165
صنعت ۽ حرفت: 171
عربي دور جا سڪا: 175
سنڌ جو واپار: 178
زرعي ۽ معدني ترقي: 179
سنڌ ۾ تصوف جي ابتدا: 181
سنڌي زبان: 183
خارجي ۽ قرامطي: 186
غزنوي خاندان: 188
سبڪتگين: 190
محمود: 191
سومنات تي ڪاهه ۽ منصوري تي قبضو: 192
منصوري تي قبضو: 193
غزنوي سلاطين جي علم پروري: 194
سنڌ تي غزنوي گورنرن جي حڪومت: 201
سنڌ ۾ اردو زبان جي ابتدا: 204
سنڌ ۾ عربي نسل جا ماڻهو: 206
سنڌ جا سمات قبيلا: 208
عربن جي حڪومت جي زماني جون هندو رياستون: 210
آل شنسب جو سنڌ تي قبضو: 215
شاهان آل شنسب جي فهرست: 216
سيف الدين سوري: 217
علاءُ الدين جهان سوز: 217
سيف الدين محمد: 218
غياث الدين: 218
سنڌ تي سلطان شهاب الدين جو قبضو: 218
سنڌ تي غلام سلاطين جي حڪومت: 220
ناصر الدين قباچه جي سنڌ تي حڪومت: 220
ٻکر جو قلعو: 221
اُچ جي علمي محفل: 222
مغلن جون ڪاهون: 225
غلام سلاطين جا گورنر: 226
نظام الملڪ: 226
نورالدين محمود: 226
جلال الدين، سلطان سنجر ۽ قليغ خان: 227
قاآن: 228
ڪخسرو: 230
غلام سلاطين جي ڏينهن ۾ سنڌ جي حالت: 230
فوجي ۽ ملڪي حالت: 230
واپار: 231
علمي حالت: 232
فن عمارت سازي: 234

سنڌ تي خلجين جي حڪومت:....... 235
غازي الملڪ جي سنڌ تي حڪومت: .. 237
خلجي سلطانن جي ڏينهن ۾ سنڌ جي حالت: 239
سنڌ تي تغلقن جي حڪومت:......... 242
تغلقن سلاطين جي فهرست:......... 242
تغلق ڪير هئا؟ 243
غياث الدين غازي الملڪ:......... 243
محمد تغلق:.................................. 244
ڪشلو خان جي سنڌ تي حڪومت: .. 245
فيروز شاهہ تغلق: 246
تغلق سلطانن جي ڏينهن ۾ سنڌ جي حالت: 248
ڪشلو خان جي خانقاهہ:.............. 251
سومرا:.. 255
سومرن جو مذهب:.......................... 258
سومرن جو سنڌ تي قبضو:............. 261
سومرا حاڪمن جي فهرست: 262
سومرن جا تختگاهہ: 264
سومرا سردار: 265
عمر ۽ مارئي:.............................. 267
عمر ۽ گنگا:.............................. 268
چنيسر ۽ ليلان:........................... 270
دودو ۽ علاءُ الدين:....................... 271
مينڌرو ۽ مومل:............................ 272
سومرن جي حڪومت تي سرسري نظر:273
ملڪي انتظام:............................ 274
هندو مسلم تعلقات:...................... 275
واپار: 276
سومرن جي تهذيب کان اسلامي دنيا واقف هئي:................................ 276
سنڌ جو ادب ۽ سنڌي ٻولي: 277
سومرن جي ڏينهن ۾ سنڌ جا مشائخ 278
حسني ۽ حسيني:........................ 278
رضويہ: 279
راشديہ: 279
قادريہ..................................279
چشتيہ: 280
سهرورديہ: 281
رفاعيہ: 281
مشاهير:................................281
مخدوم عبدالله:.........................281
مخدوم فاضل شاهہ: 282
شاهہ اسماعيل:.......................282
شيخ صوبدار:..........................282
شاهہ عبدالله: 282
شاهہ عبدالصمد: 282
مخدوم عبدالرحمان: 282
پير پٺورو:.............................283
شيخ عيسيٰ:...........................283
صادق صوفي:.........................283
سمہ سلاطين متعلق مؤرخن جا بيان: .283
”ڄام“ لفظ جي اصليت: 285
سمن جو سنڌ تي قبضو ڪرڻ: 286
سمن حاڪمن جي فهرست 286
ڪڇ تي سمن جو قبضو: 287
سما سلطان:.............................288
ڄام انڙ بن بابينہ: 288
ڄام جوناهہ بن بابينہ:...................289
ڄام تماچي اُنڙ: 289
ڄام بابينہ بن انڙ: 290
ڄام خيرالدين:............................291
ڄام بابينو ثاني بن خيرالدين:.........291
ڄام تماچي بن ڄام خيرالدين:.........291
ڄام صلاح الدين:.........................292
ڄام نظام الدين:..........................292
ڄام علي شير:............................293
ڄام ڪرن:................................293

چام فتح خان: 293
چام تغلق: 294
چام سڪندر: 295
چام رائدان: 295
چام سنجر: 297
چام نندو: 298
چام بايزيد ۽ چام ابراهيم: 299
قندار جا ارغون: 300
ارغونن جو شجرو: 301
ذوالنون بيگ: 302
شاهه بيگ ارغون: 302
چام فيروز شاهه: 303
ٺٽيءَ جي پهرين جنگ: 306
مغلن جي ٺٽي ۾ ڦرلٽ ڪرڻ: 306
ٺٽيءَ جي ٻي جنگ: 307
سمن جي ڏينهن ۾ سنڌ جي حالت: .. 308
ٺٽو: 308
واپار ۽ فوجي طاقت: 309
لاهري بندر: 310
سڪا: 310
سنڌي زبان جي ڪيفيت: 311
مذهبي حالت: 312
سياح ۽ مشاهير: 313
شاهه بيگ ارغون: 318
مرزا شاهه حسن: 319
ملتان تي ڪاهه: 320
گجرات تي ڪاهه: 321
همايون جو سنڌ ۾ اچڻ: 321
مغل فرمانروائن جو شجرو 327
مغلن جي ڏينهن ۾ بلوچي قبيلن جون
ٻينڪون: 328
سنڌ تي ترخانن جي حڪومت: 331
ترخانن جو شجرو: 332
مرزا محمد باقي: 335
مرزا جاني بيگ: 336
مرزا غازي بيگ: 339
سلطان محمود بکري: 342
ترخانن ۽ ارغونن جي ڏينهن ۾ سنڌ جي
حالت: 345
سنڌي ٻولي: 352
سنڌ جو واپار: 353
سڪا: 354
عدالتي ۽ فوجي ڪاتا: 355
فن عمارت سازي: 356
بلوچن ۽ مغل شهنشاهن جا تعلقات: .. 359
قندار جو مسئلو: 360
مير عالم خان نوحاڻيءَ جي بغاوت: .. 360
مغلن جي قندار تي ٻي ڪاهه: 362
دارا شڪوهه جو سنڌ ۾ اچڻ: 362
بلوچن جو مغلن خلاف ٻيو گهمرو فساد: 364
قلات تي احمد زئين جو قبلو: 365
ڪلهوڙن جو آغاز: 366
ڪلهوڙن جو شجرو: 368
دائودپوٽن جو شجرو 369
ميان شاهل محمد: 370
ميان نصير محمد: 370
دائودپوٽا: 371
ٽالپر: 371
ٽالپر لفظ جي معنيٰ: 372
ٽالپرن جي ڪڇيءَ کان هجرت: 373
ٽالپرن جو شجرو: 374
ميان دين محمد: 376
قلات جي مدد سان ڪلهوڙن جو زور وٺڻ: 377
ڪلهوڙن جو پهريون تختگاهه: 378
ٽالپرن کي دعوت ڏيئي گهرائڻ: 378
شهدادائين جو شجرو: 380
ميان نور محمد: 381
دهلي جي مغلن جي ڪمزوري: 381

سنڌ جي خودمختياري:............ 383
اوائلي مغربي سياحن جو سنڌ ۾ اچڻ: 384
ڊيوريٽ باربوسا:............ 385
ايسٽ انڊيا ڪمپني:............ 385
انٿني سٽارڪي ۽ رابرٽ شرلي:.... 386
وليم فريملين ۽ سنڌس ساٿي: 389
سباس ٽئن مانرڪ:............ 389
هينري گاري ۽ گلبرٽ هئريسن: 390
ڪنڊياري ۽ نصرپور جي ڪورين جون
پڪارون:............ 391
نڪولا مانوسي:............ 391
اليگزينڊر هئملٽن:............ 392
هينرچ روٽ: 393
مغلن جي ڏينهن ۾ سنڌ:............ 393
ملڪي انتظام:............ 393
فوج: 394
ڊلن جا قسم:............ 395
قافلي سرائون ۽ واپار:............ 398
ٽپال جو انتظام: 398
روانگي ۽ آمدني جون شيون:......... 399
سڪا ۽ سنڌن متاسڻا: 399
سنڌ جا ڪارخانا ۽ دارالخلافه ٺٽو ننگر: 400
سيوهڻ:............ 402
هالا پراڻا:............ 403
نصرپور: 403
روهڙي:............ 404
ٺٽي جي مغليه نوابن جي علمي محفل: 404
مشاهير ۽ اهل فن: 405
مغليه دور اندر سنڌ ۾ سدارا:......... 414
مغليه دؤر جون سنڌ ۾ يادگارون: 415
قافلي سراءِ:............ 416
ڪلمتين ڪي دهلي دربار پاران رعايتون
ملڻ:............ 418
ڪلمتين جو شجرو 419
دهلي دربار پاران نومڙين سان رعايتون: 419
ڪوسن ڪي جاگيرون ملڻ:............ 421
نظاماڻين ڪي جاگيرون:............ 421
ڪلمتين جي جنگ:............ 423
نادر شاهه افشار:............ 424
نادر شاهه جي دهليءَ تي ڪاهه: 425
ميان نور محمد جو نادر شاهه سان
عهدنامو ڪرڻ:............ 426
احمد شاهه ابدالي:............ 427
احمد شاهه جي سنڌ تي ڪاهه:........ 428
ميان غلام شاهه:............ 429
ڪڇ تي ڪاهه:............ 430
نئون تختگاهه حيدرآباد:............ 430
جوکين ڪي رعايتون ملڻ: 431
ميان غلام شاهه جو ديره جات تي قبضو: 431
ڪڇ جي شهزاديءَ سان شادي: 432
انگريزن ڪي واپار جي اجازت: 433
ميان سرفراز خان:............ 436
ٽيون تختگاهه خداآباد: 437
مير بهرام خان ۽ مير صوبدار خان جو
شهيد ٿيڻ:............ 438
لغارين جو شجرو: 439
رندن جو شجرو:............ 441
جماليڻ جا شجرا:............ 441
پرڳڙين جو شجرو: 443
باگراٽي ۽ سنڌن شجرو:............ 443
چانگن جو شجرو: 444
ماڪاٽين جو شجرو:............ 445
ماڪاٽين جو جوش:............ 446
لنياري جي جنگ: 446
حاجي زئي مرين جو شجرو: 447
ميان عبدالنبي:............ 448
مير بجر خان جي شهادت:............ 448
جوڌپور ڪي شڪست:............ 449

قلات جي لشڪر کي شڪست 450
مدد خان پٺاڻ جي ڪاهه 450
هالاڻيءَ جي فيصلائتي جنگ 451
ڪلهوڙن جي ڏينهن ۾ سنڌ 453
سنڌ جي اُپت 453
ڪلهوڙن جي فوجي قوت 454
واپار 455
ڪلهوڙن جا اهلڪار 456
سڪا 456
مشاهير ۽ علمي حالت 457
ٽالپري حاڪمن جي فهرست 467
سياسي پس منظر 467
بيروني سياسي حالت 469
شاهه ڳڙهه جي جنگ 470
ٽالپرن جو حيدرآباد جي قلعي تي قبضو 472
ميرن جو ڪراچيءَ تي قبضو 473
سکن جو پنجاب تي قبضو 476
ڦرين چوياري 477
سهراباڻين جو شجرو 478
شاهي خاندان ۾ جاگيرداري 479
شاهواڻي 480
خاناڻي 481
بهاراڻي 482
جيوناڻي 482
شاهلياڻي 483
حاجواڻي 483
سڪلاڻي 483
ياراڻي 483
هليلاڻي 483
جيئنداڻي 483
عيساڻي 484
درياخاني 484
گهراماڻي 484
مراداڻي 484
رند 484
ڪوسا 485
چانگ 485
لنڊ، بزدار، پتافي ۽ گبول 485
باگراڻي 485
بليدي 485
پرڳڙي 486
جمالي 486
مگسي 486
حاجي زئي مري 486
لغاري 487
نظاماڻي 488
نومڙيا ڪلمتي 488
جوکيا 488
بکر جا سادات 488
ڏهر 489
ڪلهوڙن جي آخري ڪوشش 489
18 صديءَ جي آخر ۾ سياسي حالتون 490
انگريزن جي وڪيل جو حيدرآباد پهچڻ 492
ناٿن ڪرو جو سنڌ ۾ اچڻ 494
مير فتح علي خان جي وفات 496
مير غلام علي خان 497
شاهه شجاع جي سنڌ تي ڪاهه 497
ڪڇ جو قحط 498
قلات سان ڪشيدگي 498
بهاول پور کي شڪست 499
انگريزن سان تعلقات 500
مير غلام علي خان جي وفات 508
مير ڪرم علي خان 509
سنڌ جا مرزا 509
شاهه شجاع ۽ انگريز 511
خالصن جو زور 511
مارڪئس آف هيسٽنگس جي پاليسي 513
انگريز ايجنٽ 514

ڪوسن جو مسئلو: 516
ڊاڪٽر جيمس برنس: 518
مير صوبدار خان جي بغاوت: 519
مرزا خسرو بيگ جي گورنر سان ملاقات: 520
عمرڪوٽ تي قبضو: 521
شڪارپور تي قبضو: 522
انگريزن جا ناپاڪ ارادا: 523
مير ڪرم علي خان جي وفات: 524
مير مراد علي خان: 525
ٽالپري سڪو: 525
ڪوسن جي ترَ ۾ ڦرلٽ: 525
شاهه ولي الله رحه: 527
وليم بينٽڪ جي پاليسي: 528
انڊس نيويگيشن ڪمپني: 531
اليگزينڊر برنس جو سنڌ ۾ اچڻ: 533
انگريزن جو ٽالپرن سان چوٿون عهدنامو: 537
مير مراد علي خان جي وفات: 540
ڀين چؤياري _ ميرنور محمد خان: 541
سنڌ متعلق انگريزن ۽ سکن جي پاليسي: 541
شاهه شجاع جي شڪست: 545
منڻ ڪوٽ جي ڦر: 545
مير نور محمد خان ياران اتحاد لاءِ اپيل: 546
انگريزي راڄ جي تصوير: 548
افغانن هٿان سکن جي شڪست: 551
ڪابل تي ڪاهه ڪرڻ لاءِ انگريزن جي تياري: 551
ميرن تي دٻاءُ: 554
برنس جو ٻکر تي قبضو: 555
آغا خان جو خاندان: 557
لشڪر جي ڪابل ڏانهن روانگي: 558
ڪراچيءَ تي قبضو ۽ عوام جا مظاهرا: 559
ميرن سان پنجون عهدنامو: 560
انگريزي وفد جي مير صاحب سان ملاقات: 561
انگريزي لشڪر جو سنڌ تي گهيرو: 562
انگريزن جي فرعونيت: 564
سيد آغا اسماعيل شاهه جي وفات: 565
شهر اباڻين ۾ نااتفاقي: 565
سرحدي بلوچن جو انگريزي قافلن کي لٽڻ: 566
شاهه شجاع جو ٻيهر ڪابل جي تخت تي ويهڻ: 567
انگريزن جو قلات تي قبضو: 567
مير نور محمد خان جي وفات: 568
مير محمد نصير خان الغازي: 568
سرحدي واقعا: 569
ڪابل جي فضا جو بدلجڻ: 570
ميرن جي خلاف انگريزن جا ارادا: 576
سر چارلس نيپيئر: 578
انگريزن جا نوان شرط: 581
امام ڳڙهه جو قلعو: 582
مير رستم خان: 583
ريزيڊنسيءَ تي ڪاهه: 584
مياڻي جي جنگ: 586
ميرن جو پيش پوڻ: 589
ڦرنگين جي لٽ مار: 590
دٻي جي خونريز جنگ: 592
بلوچن جي هار: 593
عمرڪوٽ ۽ شهدادڪوٽ جا معرڪا: 593
ٽالپرن جي حيدرآباد مان روانگي: 595
سرحدي بلوچ: 596
ميرن جون درخواستون: 597
نيپيئر جي پڇاڙي: 601
ميرن جي واپسي: 601
فتح محمد خان غوري: 601
مير شير محمد خان ماٽڪاٽي: 602
نواب احمد خان لغاري: 602
مير علي مراد خان: 602

سماجي صورتحال: 603
ٽنڊوباگو: 605
مير پورخاص: 605
ٽنڊوالهيار: 605
ٽنڊو محمد خان: 605
خيرپور: 606
فتح آباد: 606
منهوڙي جو قلعو: 606
راڄو خاناڻي ۽ ٽنڊو فاضل: 606
ٽنڊو چام: 606
ٽنڊو مستي خان ۽ لقمان: 607
طاهر بازار: 607
ٽنڊو قيصر: 607
ٽنڊو اسماعيل شاهه: 607
ميرن جا قبا: 607
آثار قديمه جي مرمت: 607
فوجي قوت: 608
سنڌ جي اُپت: 612
انتظام ۽ ڏلون: 613
وڏن شهرن جي آمدني: 615
معدنيات: 617
هنر ۽ واپار: 617
هُندن جي حالت: 620
ٽالپري عهد جا سڪا: 621
ميرن جا شڪار گاهه: 623
تعليمي حالت: 625
علم ۽ تهذيب: 627
سنڌي ٻولي: 631

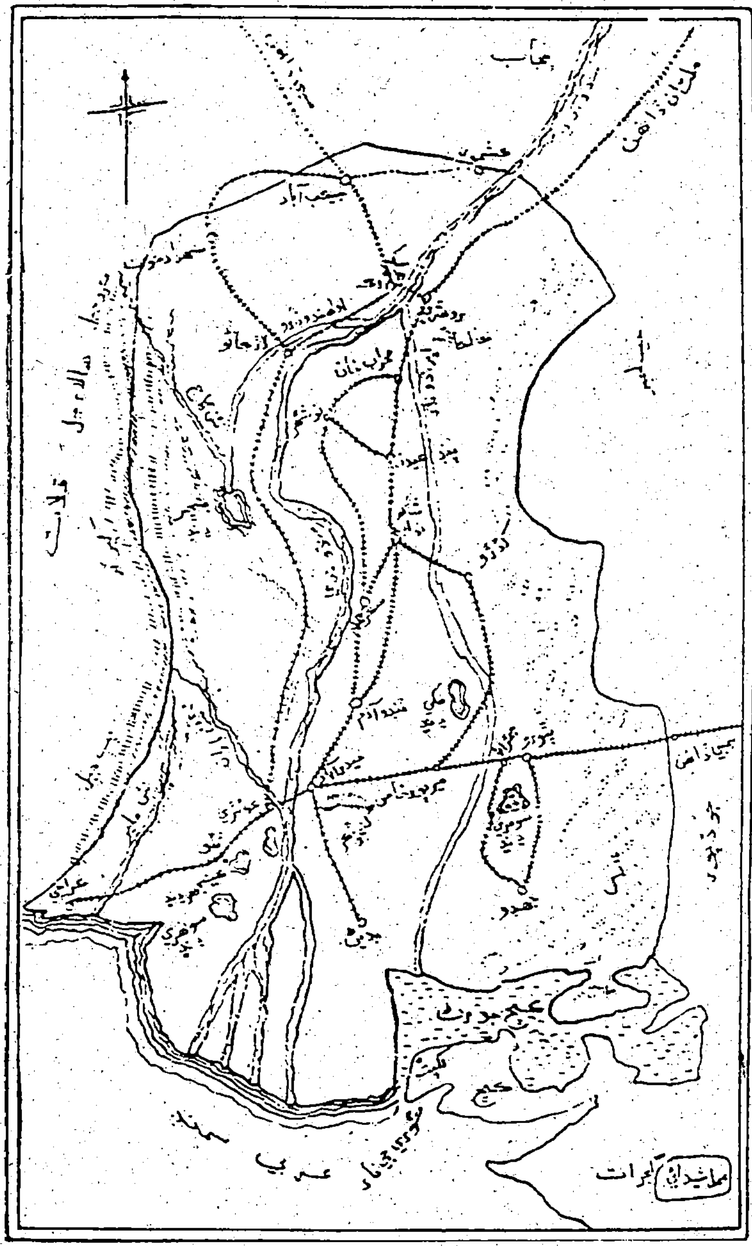

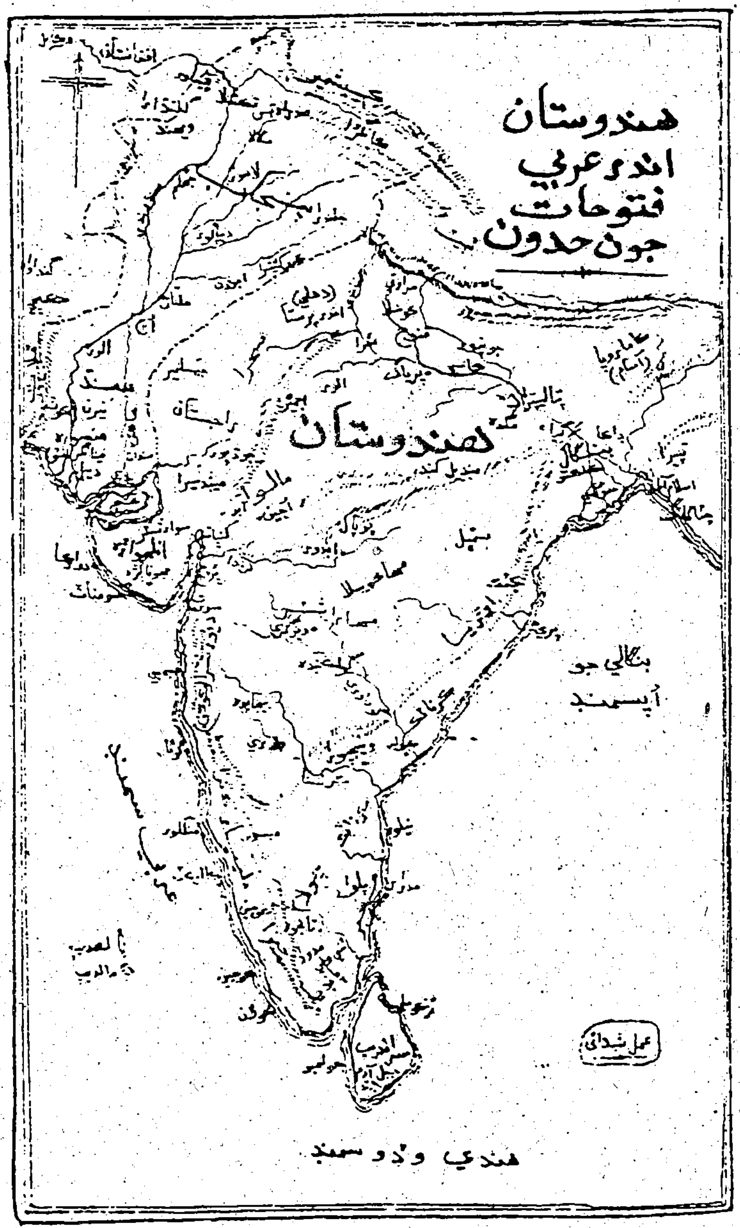

عربي فتوحات جون حدون

(هي نقشو "تمدن عرب" تان ورتل آهي.)

باب پهريون

جنت السنڌ:

سر زمين سنڌ کي "جنت السنڌ" جو نالو ان ڪري ڏنو ويو آهي، جو پيداوار جي لحاظ کان هيءَ برڪت ۽ بچت واري سرزمين آهي. "جنت السنڌ"، سنڌو نديءَ ڪري، هڪڙي وادي آهي، جا هندستان جي ميدانن مان "انڊو گنگيٽڪ" عظيم الشان ميدان جو اولهندو حصو والاري ٿي. هيءُ ميدان جبلن جي مٿيءَ مان جڙيل آهي، جو ڊيگهه ۾ پندرهن سؤ ميل ۽ ويڪر ۾ ڏيڍ سؤ ميل آهي. هڪ سنڌو سنڌئون ميدان سنڌونديءَ کان گنگا نديءَ جي ڊيلٽا تائين پکڙيل آهي: منجهانئس سنڌو، گنگا ۽ برهمپترا نديون وهن ٿيون. هي ميدان سنڌ، پنجاب، گڏيل علائقا، بنگال ۽ آسام جا علائقا والاري ٿو ۽ پاڪ و هند جي سيني علائقن کان هن ميدان وارا علائقا وڌيڪ زرخيز ۽ مردم خيز آهن. هن ۾ ڪڻڪ، ڪپهه، ڪمند ۽ چانهه جي پوک ٿئي ٿي. اُن جي مشرقي حصي تي گهڻي برسات پوي ٿي، ان ڪري سندس نظارو مغربي حصي کان وڌيڪ دلڪش آهي، آرين هن ميدان تي "سپت سنڌو" ۽ "آريا ورت" نالا رکيا هئا: سندن تمدن، هنر ۽ ادب هت ترقي ڪئي هئي.[1]

ايراضي ۽ آدمشماري:

موجوده سنڌ جي ايراضي 52,994 چورس ميل آهي.[2] آگسٽ 1947ع ۾ تقسيم هند کان اڳ، سنڌ جي جملي آدمشماري 38,87,070 هئي، جنهن مان مسلمانن جو تعداد 28,31,000 ۽ هندن جو جملي تعداد 10,15,000 هو.

مٿين ايراضيءَ مان رياست خيرپور جي ايراضي 6,050 چورس ميل آهي.[3] پکيڙ جي لحاظ کان، هي صوبو آسٽريا، بلغاريا، ڊينمارڪ، هنگري، سوئٽزرلنڊ

---

1 - T. W Hulderness: Peoples and Problems of India. P. 23, 1923.

2 - J. A. Hammerton Sir: The World Pictorial Gazetteer, P. 923, London

ڪن گزيٽئرن ۾ سنڌ جي جملي پکيڙ 46,378 چورس ميل ڏيکاريل آهي.
S.C. Sarkar: Hindustan Year Book, 1938, P. 220, Calcutta.

3 Statesman Year Book, 1923, Indian Empire, London.

۽ پورچوگال کان وڏو آهي. سنہ 48_1949ع ۾ هن صوبي جي جملي روينيو اُپت 843 لکَ رپيا هئي، خرچ 804 لک رپيا هو.[1]

قديم حدون:

سنہ 1843ع تائين، سنڌ هڪ ڌار ملڪ هو. قديم زماني ۾ سنڌ حڪومت جون حدون اُتر ۾ درياءَ جهلم تائين هيون ۽ ڪشمير جا بعض هيٺيان ضلعا بہ ان ۾ شامل هئا. اتر ۾ درياءَ هيلمند ان جي حدبندي ڪندو هو ۽ ڏکڻ اولهندي ۾ سندس سرحد مڪران جي اولهندي ۾ نور منشور تائين پکڙيل هئي ۽ ڏکڻ ۾ عربي سمنڊ هئس،[2] ۽ ڏکڻ اوڀرندي ۾ راجپوتانا ۽ جيسلمير جي ريگستان ۾ ڪٿي وڃي تي ختم ٿي: ڳويا هاڻوڪو سمورو مغربي پاڪستان سنڌ اندر هو.

موجوده حدون:

سنڌ جون موجوده حدون هن ريت آهن: اتر ۾ پنجاب ۽ (سابقہ) رياست بهاولپور، اوڀرندي ۾ جيسلمير ۽ جوڌپور (راجپوتانا) رياستون، ڏکڻ ۾ ڪڇ جو رڻ ۽ عربي سمنڊ ۽ اولهندي ۾ رياست قلات (بلوچستان).

نالو:

اسلامي تاريخن ۾ لکيل آهي تہ "هند" ۽ "سنڌ" حام بن نوح عليہ السلام جا پٽ هئا، جن جي هن سرزمين تي، سندن اولاد سميت، گهڻو وقت حڪومت رهي هئي، تنهن ڪري سندن نالي پنيان ئي هن ملڪ تي سند (سنڌ) نالو پيو.[3] اڳاٽي سنڌ جي طبعي حالت بہ موجوده سنڌ کان گهڻي نرالي هئي. ڪنهن زماني ۾ ان جي چؤطرف سمنڊ جو هجڻ ثابت آهي. ڏکڻ ۾ ڪڇ جو رڻ ۽ راجپوتانا جو وڏو حصو سمنڊ هيٺ هئا، جنهن لاءِ سانير جي ڍنڍ شاهدي ڏي ٿي، اتر ۾ خزر جو سمنڊ ۽ ارل جي ڍنڍ، سيستان ۾ هامون جي ڍنڍ ۽ مڪران جون

1_ سنہ 83_1884ع ڌاري سنڌ جي جملي اپت 3,86,754 رپيا (4,87,000 پائونڊ) هئي. انهن انگن اکرن مان اندازو ڪري سگهجي ٿو تہ سنڌ ڪيتري ترقي ڪئي آهي.

2_ عام مؤرخن، ايران ۽ مڪران جي جاگرافيءَ کان بي خبر هئڻ سبب، نور منشور کي مڪران جو بيٺ ڪري لکيو آهي، حالانڪ ڪرمان جي ٻن جبلن ڪوه ڪفت ۽ ڪوه حاضر جي وچ ۾ هيءَ هڪڙي واديءَ جو نالو آهي. عربي سمنڊ، عربي تاريخن ۾ عمان جو سمنڊ ڏيکاريل آهي. يونانين جي جاگرافين ۾ ان جو نالو "ايريٿيورم" ڏيکاريل آهي، جنهن جي معنيٰ آهي هندي وڏو سمنڊ.

3_ حام بن نوح عليہ السلام کي ڇهہ پٽ هئا: (1) هند (2) سنڌ (3) افرنج (4) حبش (5) هرمز ۽ (6) بويہ. "آئينہ اڌوڌ": مولانا سيد ابوالحسن، ص_3، مطبع نظامي، ڪانپور، 1305هہ. ڏسو تحفة الڪرام: مير علي شير قانع ٺٽوي، جلد 3 مقدمہ مطبع ناصري، بمبئي 1304هہ.

ڏيندڙن شاهدي ڏين ٿيون تہ سنڌ، جنهن جون حدون ڪو وقت ڪشمير، هندوڪش، هيلمند ۽ ايران تائين هيون، سو ٻيٽ هوندو. تاريخن ۾ ”سڪاڏيپ“ سڏبو هو. اهڙيءَ طرح اتر هندستان کان دکن، بہ سمنڊ ڪري ڌار هو جو ’جمبو ديپ‘ سڏبو هو. سنڌ جو مڪران وارو ٻيٽ، جو هيٺئر استالو سڏجي ٿو، سو ”ستاديپ“ سڏبو هو.

هندستان جا ٻيا ٻيٽ لڪديپ، سنهالاديپ (سلون)، سورن ديپ (سوماترا)، يؤن ديپ (جاوا)، هن وقت موجود آهن. ان زماني ۾ سمنڊ جي وسعت ڪري سنڌ ۾ جهجهي برسات پوندي هئي، جنهن جو ثبوت موهن جي دڙي جي پڪين سرن وارين عمارتن مان پئجي سگهي ٿو. بلڪ مڪران جي ڪن آثارن مان ڪوڏن ۽ سنکن جا زيور بہ لڳا آهن. هن مان ظاهر آهي تہ اڄ کان هزارها ورهيہ اڳ سنڌ هڪڙو ٻيٽ هو پوءِ ندين جي لَٽَ جي مٽيءَ ڪري ۽ وقت بوقت زلزلن ڪري، سمنڊ پٺتي هٽندو ويو. تان جو سمنڊ سُڪندو ويو ۽ راجپوتانا ۽ ٿر وارياسو بيابان بڻجي ويو. آن بيابان جي ڪري راجپوتانا ”مارو يومي“ يعني موت جي زمين سڏجي ٿو.[1] ڪن جو بيان آهي تہ لفظ ’سنڌو‘ سنسڪرت لفظ ”سنڌاوا“ مان نڪتل آهي، جنهن جي معنيٰ ”چنڊ“ آهي.[2] رگ ويد، جو هندن جو پراڻو گرنٿ آهي، تنهن ۾ سنڌ جو نالو ”سپت سنڌو“ يعني سٽن ندين وارو ملڪ لکيل آهي. آرين لوڪن سنڌ تي ’سنڌو‘ درياءَ ڪري اهو نالو وڌو جنهن جي معنيٰ آهي ”سمنڊ“.

آرين جا پاڙيسري پائر ايراني، س کي هہ سان پنهنجي لهجي ۾ بدلائيندا هئا. ان ڪري زند جي زبان ۾ ”سپت“ بدلجي ”هپت“ ۽ ”سنڌ“ ڦري ”هنڌ“ ٿيو. هيءُ لفظ پوءِ رومن صرف ۽ نحو جي چرخي تي چڙهي ”اِند“ ٿيو. هيءُ لفظ پوءِ قلابازيون کائيندو بدلجي ”انڊيا“ ٿيو ۽ اڄا تائين مغربي زبانن ۾ مروج آهي. متئين لهجي جي ڦيرگهير ڪري آريا ”هندو“ ڪوٺجڻ لڳا. چيني سياح هوئن تسانگ، جو 629ع کان 645ع تائين هندستان جو سفر ڪندو رهيو. سوهو پنهنجي سفرنامي ۾ هندستان کي ”شنتوهين“ لکي ٿو. ”انڊ“ يا ”هند“ نالا ايرانين جا جڙيل آهن. باقي ”شنتو“ يا ”انتوم“ شايد يونانين ڪتب آندو، جڏهن سڪندر سان گڏ هت آيا.[3] عربن جو واپار هزارين ورهين کان هن ملڪ ۾ هلندڙ هو. کين ”سند“ ۽ ”هند“ نالن جي خبر هئي. عربي جاگرافيدانن مان

1 _ The Combridge History of India, Vol.I, Map No 5, Combridge, 1922

2 _ J.F. Hewltt: Ruling Races of Prehistorical times, Vol. I, P. 48, Westminster.

3 _ W. W. Hunter: Imperial Gazetteer of India, "Name" London, 1893.

ابن حوقل بغداديءَ سنڌ تي ”اشڪال البلاد“ ۽ گجرات تي ”زين البلاڌ“ نالا رکيا هئا.[1] هي پهريون عرب جاگرافيدان هو جنهن سنڌ ۽ گجرات جو نقشو تيار ڪيو هو. ابوضلع منصوري، جنهن هجري ٽينءَ صديءَ ڌاري سنڌ جو وطني ترانو جوڙيو هو تنهن ۾ هيءَ سنڌي شاعر سڄي ملڪ کي ”هند“ سڏي ٿو. سندس پهريان ٻه بيت ڏجن ٿا. جن مان هن ملڪ جي دولت ۽ خوشحاليءَ جو پتو پئجي سگهي ٿو:

لقد انکر اصحابي وما ذالک بالامثل،
اذا ما مدح الهند و سهم الهند في المقتل،
لعمري انها ارض اذا القطر بها يزل،
يصير الدر والياقوت و الدر لمن يعطل.[2]

جيئن تہ اسلام جو قدم پهريائين هن ملڪ تي پيو ان فضليت ڪري سنڌ ”باب الاسلام“ جي ممتاز لقب سان پڻ سڏجي ٿي.

قدرتي حصا:

سنڌ جا قديم آثار صاف ڏيکارين ٿا تہ قديم زماني کان هي ملڪ تهذيب ۽ تمدن جو هندورو هو. جيئن نيل جي وادي تهذيب جي ملڪ هئي: مصر جي ترقيءَ جو سبب هن ريت هو تہ سندس اولهندي کان لبيا جو صحرا ۽ اوڀرندي کان نيوبا جو رڻ پٽ ۽ اتر کان سينائي صحرا اتس: تيئن سنڌ جي جنت نشان واديءَ جي ايرندي کان ٿر جو صحرا، الهندي کان بلوچستان جي جبلن جون ديوارون قلعي وانگر هن ملڪ جي پاسباني ڪري رهيون آهن. اتر سنڌ کان ڪڇيءَ جو ٽڪنڊو ميدان ”دشت بيدار“ شروع ٿئي ٿو جتي ڪوهن تائين رج لڳي پئي آهي ۽ پاڻيءَ جو نالو نشان ڪونهي. هن ميدان کان ٻه درا (لَڪَ) ”بولان“ ۽ ”مولہ“ شروع ٿين ٿا. جتان وچ ايشيا ۽ ايران جي متانهن پٽن ڏانهن رستا وڃن ٿا. مگر لَڪن جا پيچرا خطرناڪ هئڻ ڪري، جن جي فاتحن اولهندي ۽ اتر طرف کان هندستان تي ڪاهون ڪيون، تن خيبر جو رستو اختيار ڪيو جنهن جي سامهون پنجاب جو زرخيز ميدان آهي.

اهڙيءَ طرح ڏکڻ اولهندي ۾ مڪران جو ڪنارو بلڪل ويران آهي، جتان لنگهندي ”اشور“ جي پرشوڪت ملڪ سميراس ۽ سڪندر مقدونيءَ کي اتي

1_ ابن حوقل بغداديءَ جو نقشو سر هينري ايليٽ کي شاهان ائوڌ جي ڪتبخاني مان هٿ لڳو هو جنهن جو نقل هن ڪتاب جي منڍ ۾ ڏنل آهي.

2_ آثار البلداد: زڪريا قزويني، ص_85، لنڊن.

جي وحشي قومن کان سخت تڪليفون پهتيون هيون. مٿين رستن جي روڪ لاءِ هن خوش نصيب واديءَ کي مضبوط قلعا ڏنل هئا. مثلا پنجاب. کان ڪاهه ڪندڙن جي روڪ لاءِ مهراڻ جي اويرندي ڪپ تي الور جو مضبوط قلعو ٽڪريءَ تي ٻڌل هو جنهن تي قبض: ڪرڻ لاءِ فاتح عربن کي ڪي مهينا لڳا هئا. اولهندي کان برساتي نئن جي وهڪرن ڪري رستا جڙيل آهن. جي دراصل ننڍڙا لڪَ آهن. تن جي روڪ لاءِ ڪوهستاني علائقي ۾ سيوستان (سيوهڻ) جو مشهور قلعو هو. وچولي ۾ برهمڻ آباد ۾ نيرن ڪوٽ (پاتال) جا قلعا هئا. ڏکڻ ۾ سمنڊ کان ڪاهُن جي بچاءَ لاءِ سنڌو نديءَ جي ڊيلٽا وارين مغربي شاخن تي ديبل جو مشهور قلعو هو.

جيئن مصر قدرتي طور ٻن حصن ۾ ورهايل آهي:

(1)مصر اسفل. يعني نيل نديءَ جي ڊيٽا وارو هيٺانهون حصو ۽ (2) مصر صعيد. يعني ڏاکڻيون مٿانهون حصو. تيئن موجوده سنڌ بہ ٻن حصن ۾ ورهايل آهي: (1) ”لاڙ“ يعني هيٺانهون حصو جنهن جون حدون ڏکڻ ۾ سمنڊ کان شروع ٿي سيوهڻ تائين آهن. ۽ ”سرو“ يعني اتر وارو حصو جولڪيءَ جي جبلن کان اتر سنڌ جي ٽڪرين تائين آهي. سنڌ اتر کان سمنڊ تائين ڊيگهہ ۾ 360 ميل آهي ۽ ويڪر ۾ اويرندي وارين ٿر جي پٽن کان وني اولهندي وارين ٽڪرين تائين 170 ميلن ۾ آهي ۽ جملي پنجن حصن ۾ ورهايل آهي: (1) سرو (2) وچولو (3) لاڙ (4) ٿر ۽ (5) ڪوهستان.

آبهوا:

هاڻوڪي سنڌ. موسمي هوائن کان ٻاهر هئڻ ڪري, هڪ خشڪ علائقو آهي, جتي ساليانو ٿي انچ برسات مس پوي ٿي. سري ڀاڱي جي زمين مٿانهين ۽ پڪي هئڻ ڪري ”سرو“ سڏجي ٿي ۽ ڏاکڻيون ڀاڱو لڙيل ۽ هيٺانهون آهي, تنهن ڪري ان کي ”لاڙ“ چئبو آهي. ڪڇ جو رڻ ۽ عربي سمنڊ ويجهو اٿس, تنهن ڪري هن ڀاڱي جي زمين ڪلراٺي آهي. سري ۽ لاڙ جي وچ واري حصي کي ”وچولو“ چئبو آهي. هن ڀاڱي جي زمين سنوت واري ۽ ڀلي آهي, ڇاڪاڻ جو سنڌوندي هن ڀاڱي مان وهي ٿي ۽ سنڌس لَٽ وارو پاڻي زمين تي پکڙجيو وڃي. اولهہ وارو ڀاڱو سجو ئي جابلو آهي, تنهن ڪري ڪيس ”ڪوهستان“ چئبو آهي. اويري واري ڀاڱي تي پٽون لڳيون پيون آهن. تنهن ڪري ڪيس ”ٿر“ يا ”ريگستان“ سڏبو آهي. سرو سمنڊ کان پري آهي ۽ اولهہ پاسي کان ويران ٽڪريون اٿس. تنهن ڪري اتي جي آبهوا اونهاري ۾ تمام گرم ۽ سياري ۾ تمام سرد ٿئي. وچولي جي ۾ گهڻ ڀاڱي مان سنڌو درياءَ وهي ٿو ۽ ان جي هيٺانهين

حصي تي سمنڊ جي هوا جو بہ اثر پوي ٿو تنهن ڪري هتي جي آبهوا سٺي ۽ وڻندڙ آهي. لاڙ واري ڀاڱي کي سمنڊ ويجهو آهي ۽ زمين بہ هيٺانهين اٿس، تنهن ڪري اتي جي هوا گهم واري آهي: هيٺانهين زمين هئڻ ڪري اتي پوسل ٿئي ٿي. ٽر ۾ واريءَ جا دڙا لڳا پيا آهن ۽ ڪو درياءُ يا واهہ ڪونہ اٿس، تنهن ڪري اتي ڏاڍيون لُڪون لڳن: اونهاري ۾ گرمي گهڻي ٿئي ٿي تہ سياري ۾ وري گهڻي سردي ٿئي.

ڪوهستان ۾ ٻن قسمن جي آبهوا آهي: ڏاکڻي حصي جي وڻندڙ ۽ سٺي، چاڪاڻ تہ ان کي سمنڊ ويجهو آهي، ۽ مٿئين حصي يعني جيڪب آباد ۽ سيوهڻ ۾ وري سڄي ملڪ کان گهڻي گرمي ٿئي، چاڪاڻ تہ سمنڊ ويجهو ڪونہ اٿن ۽ ٻيو تہ آسپاس واري زمين بہ واريءَ سان ۽ ٽڪرائتي اٿن. حيدرآباد ۽ جهرڪ ٽڪريءَ تي ٻڌل آهن ۽ سمنڊ کان گهڻو پري ڪونہ آهن ۽ سنڌن پرسان سنڌو درياءُ وهي ٿو تنهن ڪري آبهوا سٺي اٿن. ڪوهستان ۾ جبلن سبب ۽ ٽر ۾ واريءَ سبب برسات پوڻ تي آبادي ٿئي. سري ۽ وچولي وارا ڀاڱا گهاٽا وسايل آهن، جو اتي آبادي گهڻي آهي ۽ منجهن واپار جون چڱيون سهولتون آهن. ٽر ۽ ڪوهستان ۾ ٿورا ماڻهو رهن ٿا، جو اهي ڀاڱا اهڙا آباد نہ آهن.

لاڙ ۾ پوسل ۽ ٽپاوليءَ ڪري گهڻا ماڻهو اتي رهڻ پسند نٿا ڪن. سنڌ ۾ ڪي ايڏا اوچا جبل ڪين آهن، جي ڪڪرن کي روڪي سگهن. تنهن ڪري مينهن بلڪل ٿورو پوي ٿو. البتہ ڪراچيءَ ۾ ساليانو پنج انچ برسات پوي ٿي. سنڌ جي زمين سمنڊ جي مٿاڇري کان اوچائيءَ ۾ هزار فوٽن کان گهٽ آهي. سنڌ جي آبهوا متعلق هڪڙي حديث آهي: "اطيب ريحا ارض الهند." يعني سڀ کان وڌيڪ خوش هوا هندستان جي سرزمين جي آهي.[1]

جبل:

سنڌ جي اولهندي وارن جبلن جو رخ اتر کان ڏکڻ طرف آهي، جي دراصل هالار جبل جون قطارون آهن. اهي قطارون برما ۽ آسام جي ٽڪرين وانگر آهن ۽ اراولي ٽڪرين جي شاخن وانگر سنڌن ڏاکڻيون شاخون سمنڊ اندر بہ آهن. اهي جبل سنڌ کي قلات ڊويزن کان ڌار ڪن ٿا. سنڌ جي بعض حصن ۾ ٻيا بہ جبل آهن: مثلاً:

1ـ مٿين حديث علامہ جلال الدين سيوطي، ابن جرير، حاڪم، بيهقي ۽ ابن عساڪر، حضرت علي رضہ کان نقل ڪئي آهي. ان قسم جون حديثون يا روايتون توڙي جو ضعيف آهن، تہ بہ ان زماني جي مسلمانن جي خيالن کي ظاهر ڪن ٿيون.

ڪيرٿر، جنهن جي مکيہ چوٽي "ڪتي جي قبر" آهي، جا سمنڊ جي متاڇري کان پنج هزار فوٽ اوچي آهي. سندس بيون بہ چوٽيون هڪڙي هنڌ ڪمان وانگر پاڙ ۾ گڏجن ٿيون. هن جبل تي بہ متانهان پٽ زراعت جي قابل آهن، جن جي آبهوا صحت لاءِ نهايت فائديمند آهي (i) ڍار (ڍرو)، جو سمنڊ جي متاري کان 6 هزار فوٽ بلند آهي ۽ متس هڪ هزار ايڪڙ زمين زراعت جي قابل آهي. سندس زمين جو رنگ سرخيءَ ڏي مائل آهي ۽ (ii) داتا برج متانهون پٽ، جو سمنڊ جي متاڇري کان ساڍا چار هزار فوٽ بلند آهي. ڪيرٿر ۾ بولان، مولهہ مشڪوٽ مکيہ لڪ آهن. بيا منجهس ننڍڙا لڪ بہ آهن، جن مان برساتي نيون وهن ٿيون. ڪيرٿر تي گهڻائي جهنگلي ٻڪر (گڏ ۽ سرهہ) رهن ٿا.

ڏاڙهيارو جيڪو ڪيرٿر جي اويرندي واري شاخ آهي. سنہ 1862ع ڌاري سنڌ جي ڪمشنر، مسٽر ايس. مئنسفيلڊ، متس هڪڙو تلاءُ کوٽرايو هو.[1]

پٻ، جيڪو ڪوهيار (جهالاوان) کان شروع ٿي، راس مونزي تائين هڪ سؤ ميلن ۾ آهي. سندس چوٽيءَ جو نالو "فراس" آهي. هن جبل تي چوپائي مال لاءِ گاهہ جهجهو ٿئي ٿو. سهڪڻ، مور، انڌڙ، مور پٻ، جيتل، لڪي، تڪريون ۽ ڪرو بسندس شاخون آهن. انهن جبلن ۾ لوهہ، ٽامو، شيهو، گندرف، ڪوئلو ۽ تيل گهڻي انداز ۾ آهي. انهن آتشي مادن ڪري اتي وقت بوقت زلزلا ٿين ٿا، جن جو اثر سنڌ تي پوي ٿو.[2] اڄ سنڌ جا جبل ويران آهن، مگر اڄ کان هڪ هزار ورهيہ اڳ سنڌ جي سمنڊ مان ياقوت ملندا هئا ۽ ان جي جبلن ۾ الماس جون کاڻيون هيون ۽ اها ان جي خدائي ذات هئي.[3]

---

1 _ M.B. Pithawalla: The Lower Indus Basin, PP.224-226, Karacho, 1936

سنہ 1902ع ۾ لاڙڪاڻي جي ڪليڪٽر، مسٽر ڊبليو. ايچ. ليوڪس، ڪيرٿر جي چوٽيءَ وٽ رڇ وانگر هڪ ڪار جانور جهن کي بلوچ 'مر' چوندا آهن، شڪار ڪيو هو.

E.H Aitken: Gazetteer of the Province of Sindh, P-5, Karachi 1907.

2_ چارلس ماسن، بلوچستان جي سياحت ڪرڻ وقت، جهالاوان جي ڳوٺ سڪران وٽ، اتي جي جبلن ۾ شيهي جون کاڻيون ڏٺيون هيون. ڪپتان ڪوڪ بہ سندن معائنو ڪيو هو. ڪڇيءَ ۾ گنداواهہ کان 15 ميلن جي مفاصلي تي، سنيءَ جي ڳوٺ وٽ گندرف جون کاڻيون هيون، جن جي ڪري گنداواهہ گندرف جي واپار جو مرڪز هو. مير نصير خان پهرئين جي ڏينهن ۾ متين کاڻين مان سالیانو سٺ هزار رپين جو گندرف نڪرندو هو جو افغانستان جا امير خريد ڪندا هئا. 1847ع ۾ فقط 12 هزار رپين جو گندرف نڪتو هو. ياڳ جي شهر ۾ گندرف ۽ لوهہ صاف ڪرڻ جا ڪارخانا هئا.

A.W. Hughes: Baluchistan, The Province of Jahalawan, P-85, the Province of Karachi, P-105, London, 1877.

3_ ڪتاب البلدان: ابن الفقيہ همداني، ص_ 251، ليدن.

ڪوسي پاڻيءَ جا چشما:

ڪيرٿر جي اتر اويرندي واريءَ ڪنڌ تي، لاڪي جا چشما آهن. ازان سواءِ منگهي پير، جهمپير ۽ لڪيءَ جي ڏارڻ وارن چشمن تي ڦِٽن ۽ ڦرڙين وارا مريض غسل ڪن ٿا. انهن چشمن تي ميلا بہ لڳن ٿا. پب جبل تي، لس بيلي واريءَ سرحد تي، شاهہ بلال (لاهوت لامڪان) جو زيارتگاهہ آهي. بشاري مقدسيءَ سنہ 370هہ ڌاري، سنڌ جي ڪوسي پاڻيءَ جي چشمن ۽ منجهن مريضن جي غسل ڪرڻ جو ذڪر ڪيو آهي.[1]

ٽڪريون:

روهڙيءَ جي ذڪرڻ واريون ٽڪريون، روهڙي تعلقي ۾ 18 ميلن تائين ۽ خيرپور کان ٽيهہ ميل اڳتي وڃن ٿيون. ڪن هنڌن تي سنڌن چوٽين جي بلندي سمنڊ جي متاڇري کان سادين ڇئن هزارن فوٽن جي بلنديءَ تي آهي. شاهہ مقصود، ڪلڪان ۽ بکر جو قلعو جتان سنڌو نديءَ بن ٽڪرين وچان وهي ٿي، سي متين ٽڪرين جون شاخون آهن. بکر پرسان خواجہ خضر جو آستان ۽ ساڌ بيلو بيٽ بہ ٽڪرين تي آهن. سکر ۾ آدم شاهہ جي ٽڪري، حيدرآباد ۾ گنجو ٽڪر، ٺٽي ۾ ڪوهہ مڪلي جنهن تي بيشمار قبرون آهن. مکيہ ٽڪريون آهن. پارڪر ۾ ڪارونجهر جون قطارون آهن، جن ۾ هڪڙي هنڌ تي بہ چوٽيون پاڻ ۾ گڏجن ٿيون، جتان مينهن جو پاڻي ٽيهارو فوٽن جي بلنديءَ تان آبشار وانگر هيٺ ڪري ٿو انهيءَ هنڌ کي هندو "گئومک" سڏين ٿا.

سنڌو ندي:

سنڌو ندي، جنهن تي هن صوبي جي زندگيءَ جو مدار آهي، سا دنيا جي وڏين ندين مان سترهون نمبر آهي. مسلمانن جي روايتن توڙي هندن جي ڌنڌڪتائن ۾ هن نديءَ جي تعريف ڪيل آهي. مسلمانن جي روايتن موجب جنت مان چار درياه: (1) نيل، (2) فرات، (3) جيحون ۽ (4) سيحون نڪرن ٿا، جن مان سيحون، "سنڌو ندي" آهي. متين دريائن جي وجود ڪري مصر، عراق، ماوراءَ النهر ۽ سنڌ، دنيا ۾ "آرض معموره" سڏجن ٿا. اهڙي طرح رگ ويد جي ڏهين منڊل ۾ هن نديءَ جي تعريف پنجهتر سلوڪن ۾ بيان ڪيل آهي. هيءَ عظيم الشان ندي هماليہ جبل جي ڪيلاش پربت واريءَ مانسرور ڍنڍ مان

1_ احسن التقاسيم في معرفت الاقاليم: بشاري مقدسي، ص_ 483.

نڪري، ڪشمير جي گلگت واري جابلو حصي کي لتاڙي، ٻارهن هزار فوٽن جي بلنديءَ تان جتي انسان جو لنگهه مشڪل آهي، ڦهريان ڦنجيءَ تائين اتر وارلهه. تنهن کان پوءِ ڏکڻ اولهه جو رخ اختيار ڪري ٿي. تنهن کان پوءِ پنجاب ۽ سنڌ جي ميدانن کي لتاڙيندي، 18 سؤ ميل وهي، سنڌ جي شاهه بندر وٽ عربي سمنڊ ۾ چوڙ ڪري ٿي.[1] سندس ساڄي ڪپ وارين شاخن مان ڪي نديون افغانستان جي مٿانهين پٽ مان نڪري، ڪرم واديءَ کي لتاڙي ۽ هندستان جي سرحد وارن جبلن منجهان ٿيي، اچي منجهس پون ٿيون.

انهن مان ڪيا (ڪابل) ندي اٽڪ وٽ منجهس پوي ٿي،[2] ڪونر ۽ سوات، ڪابل نديءَ جون شاخون آهن. ڪابل نديءَ کان پوءِ ٻيو نمبر ڪرم ندي آهي. ڪرم ندي افغانستان جي مٿانهين پٽ جي ڏکڻ کان نڪري، ڪرم واديءَ کي لتاڙي، سنڌونديءَ ۾ پوي ٿي. ٽوچي ندي به ڪرم جي شاخ آهي. اڳيرو هلي، ديري اسماعيل خان وٽ، ڏکڻ طرف گومل (گومتي) ندي، جا برساتي آهي، منجهس پوي ٿي. ماتسرور ڊنڊ کان وٺي اٽڪ تائين، سنڌو ندي جابلو سوڙهن ٻيچرن کي لتاڙي ٿي، تنهن ڪري جهازراني ڪرڻ جي قابل ناهي؛ ليڪن اٽڪ کان پوءِ، سندس پيٽ پنجاهه گز ويڪرو آهي، پوءِ جيئن ڏکڻ جو رخ اختيار ڪري ٿي، تيئن سندس پيٽ هڪ ميل ويڪر ۾ آهي. اوير کان

1۔ ڪشمير جي قديم تاريخ "راجترنگني" ۾ لکيل آهي ته اڳ سڄو ڪشمير هڪڙي ڍنڍ هو. پوءِ هڪڙي برهمڻ رشيءَ بارا مولا جبل کي ودرائي پاڻي نيڪال ڪيو ۽ پوءِ ڪشمير جي زمين ظاهر ٿي!

2۔ مغلن کان اڳ، اٽڪ جو پتڻ مُلڪ جي آخري حد شمار ٿيندو هو. هت درياهه جو پيٽ ويڪر ۾ 537 فوٽ آهي. گرانڊ ٽرڪ روڊ پشاور کان بنگال تائين هن پتڻ کان لنگهيو ٿي. اڪبر اعظم هن رستي تي "شاهه گذر" نالو رکي سندس بچاءَ لاءِ سنه 1583ع ۾ اٽڪ جو مشهور قلعو تعمير ڪرايو هو.

نوٽ: دنيا جي وڏين ندين مان سنڌو ندي سترهون نمبر آهي ڏيگهه ۾ (1) مسيسپي 4382 ميل، (2) آميزان 4080 ميل، (3) نيل 3500 ميل، (4) ينگستي ڪئانگ 3500 ميل، (5) ينيسي 3300 ميل، (6) آموز 2640 ميل، (7) نائيجر 2550 ميل، (8) لينا 2500 ميل، (9) اوبي 2500 ميل، (10) ڪانگو 2500 ميل، (11) هوانگو 2480 ميل، (12) وولگا 2400 ميل، (13) ميڪنزي 2300 ميل، (14) لاپلاتا 2300 ميل، (15) سينٽ لارينس 2150 ميل، (16) مديرا 2000 ميل، ۽ (17) سنڌو 1800 ميل آهن.

جيئن قديم مصري نيل نديءَ جي پرستش ڪندا هئا، تيئن آريا لوڪن جي عقيدي موجب سنڌو به متبرڪ ندي هئي. سنڌو نديءَ لاءِ ڏسو منهنجو مضمون "الوحيد"، سنڌ آزاد ايڊيشن، 15 جولاءِ 1936ع، ڪراچي.

D.H. Cole Captain: Imperial Military Geography. CHP.XV, PP 265-70, London, 1924.

نيل، فرات، سيحون (سنڌو) ۽ جيحون متعلق هڪڙي حديث هيءَ آهي:

"ان النيل والفرات و سيحان و جيحان كل من انهار الجنة". (يعني نيل، فرات ۽ سيحون ۽ جيحون اهي جنت جون نهرون آهن)

پنجاب جون پنج نديون: (1) وتستا (جهلم) (2) اسڪني (چناب)، پروشني (راوي) (4) ستو دري (ستلج) ۽ (5) وياس (بياس)(1)، مٺڻ ڪوٽ وٽ، منجهس چوڙ ڪن ٿيون. اڳ جمنا ۽ ستلج جي وچان دورشادتي به نديون سنڌوءَ ۾ چوڙ ڪنديون هيون، پر هينئر اهي ميتجي ويون آهن. اجا به سرسوتيءَ واري هنڌ تي گهگهر ندي وهي ٿي، جا راجپوتانا جي وارياسي ميدان ۾ گم ٿي وڃي ٿي. اهڙيءَ طرح هاڪڙو به سنڌو نديءَ جي هڪڙي قديم شاخ هئا جا "پنجند" وٽان سنڌوءَ مان نڪري، بهاولپور ۽ ٿر کي لتاڙي، پارڪر جي پارينگر بندر ويجهو ڪڇ جي سمنڊ ۾ چوڙ ڪندي هئي. پوءِ زلزلن ڪري غائب ٿي ويئي، ليڪن سندس وهڪري جا نشان بهاولپور رياست ۽ ٿر ۾ موجود آهن.

سنڌونديءَ جا نالا:

سنڌو نديءَ تي وقت بوقت جدا جدا نالا پوندا رهيا. "هاڪڙي" کان سواءِ، ڪرنل جيمس ٽاڊ پنهنجي "تاريخ راجستان" ۾، هن نديءَ جو نالو "نيلاب" ڏيکاريو آهي. حقيقت ۾ نيلاب پشاور کان 35 ڪوهه هيٺيرو سنڌو نديءَ جي ڪابي ڪپ تي هڪڙو پتڻ آهي، جتي هن نديءَ جو پاڻي واقعي نيرو آهي. تنهن ڪري نيلاب سڏجي ٿي.[1] نيلاب کان پوءِ، ڪالاباغ مکيه پتڻ آهي، جو صوبي سرحد کي ملتان سان ڳنڍائي ٿو.[2] اٽڪ، بکر ۽ سيوهڻ وٽ سنڌوءَ تي مضبوط قلعا ٻڌل آهن، جن سوين انقلاب ڏٺا آهن. منجهانئن بکر ۽ سيوهڻ هينئر زبون ٿي ويا آهن. سنڌ ۾ پهچڻ وقت، سنڌو ندي ڏکڻ اولهه جو رخ وٺي، سمنڊ ۾ چوڙ ڪري ٿي. سمنڊ جي ويجهو پهچي، منجهانئس ڪيترائي چوڙ ڦٽي نڪرن ٿا، جن جو سلسلو ستر ميلن تائين پکڙيل آهي. انهن مان ٻگهاڙ، اوچتو، پيا، حجامڙو ۽ پيٽياري مشهور ڦاٽ آهن.

سنڌ ۾ سکر، روهڙي، ڪوٽڙي ۽ ڪيٽي بندر سنڌوءَ جا مکيه بندر آهن. فاتح عربن هن نديءَ تي "مهران" نالو رکيو ليڪن هوءَ پنهنجي قديم

1_ يوناني جاگرافي دانن پنجاب جي ندين تي جدا جدا يوناني لهجي ۾ نالا رکيا هئا: جيئن ڪابل نديءَ تي ڪوفين، جهلم تي هيداسپيس، چناب تي اسيسنيز، راويءَ تي هيڊرابيٽس، بياس تي هفاسيز، ستلج تي زردروس.

[The Cmbridge History of India, Vol. I, Map of Kabul Valley.

(1) H.R. Gupta Dr, Studies in Latter Moghal History of the Punjab (1707-1793), P. 8, Lahore, 1944

2_ ديري اسماعيل خان وٽ سياري ۾ پتڻ لنگهڻ لاءِ ٻيڙين جي ٻڌل پل رهي ٿي، مگر آبڪلانيءَ جي موسم ۾ فقط ٻيڙين جي وسيلي دريا ٽپي سگهجي ٿو.

'تاريخ احمد': عبدالڪريم علوي، ص_ 41، مصطفائي پريس، ڪانپور 1847ع.

سنسڪرت نالي "سنڌوءَ" سان سڏجي ٿي. مغربي لوڪن جيئن "هند" کي ٿيرائي "اند" ڪيو تيئن "سنڌو" کي بہ "اندس" سڏين ٿا.

لائڊ بئراج:

سنڌ ۾ هن نديءَ تي ٽي پليون ٻڌل آهن: روهڙيءَ وٽ بنا ٿنڀن جي لائينسڊائون پل، ٻي سکر وٽ پٿرن جي ٿنڀين سان لائڊ بئراج پل، ٽين ڪوٽڙيءَ وٽ ٿنڀين واري پل. منجهانئن "لائڊ بئراج" مشهور پل آهي، جا موجود زماني جي عجائبات ۾ شمار ٿئي ٿي.[1] برٽش حڪومت هن نديءَ جي پاڻيءَ کي روڪڻ لاءِ سکر وٽ انگريز انجنيئرن جي نگرانيءَ هيٺ، 4,725 فوٽ ڊگهي، اٽڪل هڪ ميل ۾ پٿر جي ٿنڀين سان هڪڙي پُل تعمير ڪرائي. بمبئيءَ جي گورنر لارڊ لائڊ جارج جي نالي تي مٿس لائڊ بئراج نالو رکيو ويو. هيءَ عظيم ڪم سنہ 1923ع ۾ شروع ٿي، سنہ 1932ع ۾ پورو ٿيو. پل کي 66 فولاد جا دروازا ڏنل آهن، جي بجليءَ جي وسيلي کڄن ۽ بند ٿين ٿا درياءَ جي کاٻي پاسي کان 4 ۽ ساڄي پاسي کان 3 وڏا واهہ نڪرن ٿا جن کي پڻ دروازا ڏنل آهن. مٿيان واهہ پنهنجين شاخن سميت 6,400 ميلن ۾ آهن، جن تي 2 هزار پليون ۽ دروازا ٻڌل آهن ۽ اٽڪل 55 لک ايڪڙ زمين آباد ڪن ٿا. هن عظيم الشان بند تي جملي 25 ڪروڙ رپيا خرچ لڳو.

لوور سنڌ بئراج:

لاڙ واري حصي کي پاڻي پهچائڻ لاءِ حڪومت سنڌ ڪوٽڙيءَ وٽ لوور سنڌ بئراج تعمير ڪرائڻ جو ڪم آڪٽوبر 1948ع کان شروع ڪرايو ۽ تقريبا 23 ڪروڙ رپيا خرچ ڪري، سنہ 1955ع ۾ ان کي پايہءِ تڪميل تي پهچايو. هن بئراج جي واهن تي اٽڪل ويهہ لک ايڪڙ زمين وڌيڪ آباد ٿئي ٿي. لوور سنڌ بئراج کان پوءِ وري اپر سنڌ بئراج جي اسڪيم هٿ ۾ ڪنئي ويئي، اها پڻ اٽڪل ويهہ لک ايڪڙ زمين آباد ڪري ٿي. هنن ٻن تجويزن جي مڪمل طور عمل ۾ اچڻ کان پوءِ سنڌ غير معمولي طرح سرسبز ٿي ويندي.[2]

1ـ لائڊ بئراج کان اڳ سنڌ ۾ الور جو پٿر جو بند سنڌ جي تاريخ ۾ يمن جي سدمارب وانگر شهرت رکي ٿو. جيئن سدمارب جي ڀڄڻ ڪري يمن جي شادابي ميٽجي ويئي، تيئن سنڌ ۾ ڏندڪٿا آهي تہ الور جو بند، هڪڙي واپاري سيف الملوڪ سنڌو نديءَ کي ڏياريو هو جنهن ڪري الور شهر ويران ٿي ويو ۽ پڻ درياهہ جو رخ ٿي اتان بدلجي ويو. هن ڏندڪٿا جي ڪيفيت موقعي سر بيان ڪبي. "منتخب التواريخ" ۾ بدايوني سنڌو نديءَ کي "پنجاب" جي نالي سان لکي ٿو پوءِ اهو نالو پنجاب علائقي تي پيو.

2 ـ اطلاعات سنڌ، 26 جنوري 1949ع ص ـ 80، لوور سنڌ بئراج، ڪراچي.

آب ڪلاني:

راجپوتانا جي ريگستان واريءَ حد کان وٺي ويندي سنڌ جي مغربي جبلن جي 170 ميلن واري ميداني علائقي اندر، وقت بوقت سنڌو نديءَ جدا جدا وهڪرا بدلايا آهن. مؤرخ ايلفنسٽن جو بيان آهي ته "دنيا جي اهڙي بي ڪابه ندي ناهي، جنهن هن درياءَ وانگر پنهنجو وهڪرو بدلايو هجي." سندس ٻئي ڪپ هيٺانهينءَ تي آهن ۽ سندس زمين به سخت ناهي، تنهن ڪري هن نديءَ ڪيترائي دفعا پنهنجو پيٽ بدلايو آهي. سندس اٿل کي روڪڻ لاءِ مشهور بيگاري، ڪشمور ۽ ڇڪ بند ٻڌل آهن. سندس آب ڪلانيءَ ڪري، وقت بوقت هن صوبي کي نقصان پهچي ٿو. بئراج پوڻ کان پوءِ به دستور موجب اهڙو سلسلو هلندو اچي ٿو: مثلاً بئراج پوڻ کان پوءِ 17 سالن جي عرصي اندر سنه 1929ع کان پوءِ، 1935ع، 1942ع، 1948ع ۽ 1955ع ڌاري پنج گهمرا آب ڪلانيءَ ڪري، هن صوبي کي نقصان پهتو. 1948ع ڌاري هڪ لک پنجاهه هزار ٽن چانورن جي پوک کي نقصان پهتو هو. اهڙيءَ طرح بندن کي نئين سر ٻڌائڻ تي حڪومت کي مالي نقصان ڏار پهتو. انڊس رِور ڪميشن، جيڪا 1901ع کان 1930ع تائين رپورٽ پيش ڪئي هئي، تنهن مان معلوم ٿئي ٿو ته هيءَ ندي لکين مڻ وارِي پنهنجي وهڪري سان گڏ آڻي ٿي ۽ هڪڙي ڏينهن ۾ ڏهه لک ٽن واري سمنڊ ۾ ڪيرائي ٿي.[1]

حب ندي:

حب ندي جهالاوان جي "زهري ڳوٺ" وٽ جبلن کان نڪري، سنڌ ۾ لس ٻيلي جي سرحد تان سٺ ميل وهي، راس مونزي وٽ، عربي سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪري ٿي. يوناني مؤرخن متس "آرابيس" نالو رکيو هو. سندس اوپر ندي واري حصي تي سمنڊ تائين علائقي تي "عربتي" نالو رکيو ۽ اولهندي واري حصي تي پورالي نديءَ تائين سنموري علائقي تي "اورتي" نالو رکيو هو. سيپٽمبر کان پوءِ، منجهس اٺ انچ پاڻي مس رهي ٿو ۽ ڪن هنڌن تي منجهس اونها تلاءَ بنجي پون ٿا.[2] حب

1 - Dawn, March, 28, 1949, Karachi, "The Sukkur Barrage" P.3.

2 ـ حب نديءَ جي سنڌ وارين زمينن کي آباد ڪرائڻ لاءِ برٽش حڪومت هڪڙي افغان ٺيڪيدار خان بهادر مراد خان کي چوٿيهه هزار ايڪڙ زمين ڏني هئي. مراد خان حب نديءَ جي انجنيئر مسٽر اي مولي جي نگرانيءَ هيٺ، حب جي پيٽ کي هڪڙو پٿرن جو بند ڏياريو هو جو "بند. مراد خان" سڏجي ٿو.
A.W. Hughes: Baluchistan, Rivers- The Hab.

جا ڪنارا گهڻو اوچائيءَ تي آهن. جن تي ساوڪ رهي ٿي. سارونڻ سموتريءَ ويرا حب برساتي شاخون منجهس پون ٿيون. حب جون مڇيون لذيذ ٿين ٿيون.

نيُون:

سنڌ جي اتر اولهندي وارن جبلن تي برسات پوڻ وقت نيُون وهي هلن ٿيون. جن مان ڪي سمنڊ ۾ پون ٿيون ۽ ڪي سنڌو نديءَ ۾ ڇوڙ ڪن ٿيون. سنڌن سلسلو فقط سنڌو نديءَ جي اولهندي حصي ۾ آهي. نئن ملير ڪراچيءَ جي پرسان جبلن مان نڪري سمنڊ ۾ پوي ٿي. سنڌس پيٽ ۾ ڊملوٽ وٽ کوهه آهن. جن مان ڪراچيءَ کي پاڻي ملي ٿو. نئن باران هملاٽيءَ کان اتر اولهندي طرف کيرٿر جبل مان نڪري ٿيهه کوهه وهي. ڪوٽڙيءَ کان اڌائي فرلانگ ڏکڻ طرف سنڌو نديءَ ۾ ڇوڙي ڪري ٿي.[1]

ڍنڍون:

نئن گاج کيرٿر جي ڪمالون لڪ مان وهي اڳ اولهندي ناري ۾ پوندي هئي. بئراج پوڻ کان پوءِ دادو واهه ۾ پوي ٿي. منڇر جي ڍنڍ بوبڪن جي پرسان، سڀ کان وڏي ڍنڍ آهي. برسات جي مند ۾ ڪوهستان مان ڪيترو پاڻي مليس ٿو جو سيوهڻ جي پرسان ڇنڊڻ جي رستي درياءَ ۾ وڃي پوي ٿو. چاڙهه جي وقت تہ درياءَ جو پاڻي بہ اچيو منجهس پوي. جيڪي مٿيءَ هيٺ سبب هن جي ڪپ تي پوک بہ ڏاڍي چڱي ٿئي ٿي. بدڪون ۽ پيا پکي بہ مٿس جام هوندا آهن. شڪار جو هنڌ آهي، منجهس مڇي، پبڻ ۽ بهہ بہ جام ٿيندا آهن.

ڪينجهر ۽ سونهري ڍنڍون ٺٽي ۽ جهرڪن جي وچ ۾ ٽڪريءَ جي تري ۾ آهن. هاليجي ڍنڍ بہ ٺٽي پرسان آهن. سومري ڍنڍ، ٿرپارڪر ضلعي ۾ عمرڪوٽ جي پرسان آهي. مکيءَ جي ڍنڍ، سانگهڙ جي اوپرندي ۾ آهي، هيءَ ڪيترن ميلن ۾ آهي. سنڌس آس پاس گهاٽا ٻيلا هوندا هئا. جيڪي سرڪار هينئر ڪپرائي ڇڏيا آهن. منڇر وانگر سنڌ جي ٻين ڍنڍن ۾ بہ مڇي، بهہ، پبڻ ۽ پکي ٿين ٿا، پر ٿوري انداز ۾.[2]

نوٽ: مراد خان پناڻ ڪراچيءَ جو هڪڙو ٺيڪيدار هو. سر بارٽل فريئر ڪمشنر سنڌ جي ڏينهن ۾ هندستان ۾ بلوو پيو. پنجاب ۽ سنڌ جي ٽپال پهريان عمرڪوٽ ۽ اجمير کان ڪلڪتي ۽ بمبئي ويندي هئي، وري جڏهن اجمير ۾ فساد پيو، تڏهن ٽپال ڏيسا کان بمبئيءَ وڃڻ لڳي: ٽپال جي اُنن جو ٺيڪو مراد خان ڪنيو هو.

1 - Selections from Records of Bombay Government, No. XVII, Chp. "Report on the Country between Karachi, Thatta and Sehwan P-261, Bombay 1885:

2_ انسائيڪلو پيڊيا برٽانيڪا، جلد _22، ذڪر سنڌ

مڇيون:

سنڌو نديءَ جا پلا گنگانديءَ جي هلسا مڇين وانگر لذيذ ٿين ٿا. سال بسال حڪومت کي پلن مارڻ جي نيڪن مان آمدني ٿئي ٿي. مڇين جا ٻيا قسم جهڙوڪ: ڏنيرا، ڪگا، گندڻ، سينگاريون، ملي، موراڪي، پوپري ۽ شاڪر ٿيلي آهن. حب جا پلا، ڪريا ۽ پتوهي خاص مڇين جا قسم آهن. سنڌ ۾ سنہ 72_1873ع ۾ حڪومت هند پاران سرجن ميجر فرئنسزڊي سنڌ جي مڇين جي شڪار ۽ قسمن جي جاچ ڪرڻ لاءِ آيو هو. هن صاحب هند سرڪار کي رپورٽ ۾ ڏيکاريو هو ته سنڌ جي برساتي نين مان 14 قسمن جي مڇين جا قسم ملندا آهن. سنڌ متعلق پنجابين جو پهاڪو مشهور آهي ته: ”مڇي ماني ڪانوٽا، سنڌ ڇوڙ نہ جانوٽا!“

زرعي پيدائش:

سنڌونديءَ مان نڪتل واهن ۽ ڦاٽن جي ڪري، سڄيءَ سنڌ ۾ پاڻي چڱي انداز ۾ ملي ٿو. ازانسواءِ سنڌ جي زمين پلي آهي، اُس ۽ گرمي بہ جهجهي آهي، انهيءَ ڪري هن ملڪ ۾ سڀ ڪنهن قسم جي پوک ٿئي ٿي. ربيع جي پوک آڪٽوبر کان ۽ خريف جي پوک اپريل کان شروع ٿئي ٿي. جوئر، ٻاجهري، جَوَ ڪڻڪ، ڳاڙها ۽ اچا چانور، ڪپهہ، ڪمند، تماڪ، ڀنگ، آفيم، نير، چڻا، مٽر، تيلي ٻج مڪيہ پيداوارون آهن. ڪڻڪ سري ۾ ۽ جوئر ۽ ٻاجهري لاڙ ۽ وچولي ۾ پيدا ٿين ٿيون. پاڻيءَ جي اٿل ڪري درياءَ جي ٻنهي ڪپن تي ٻيلا آهن، جن جو سلسلو گهوڙتڪيءَ کان شروع ٿي وڃ ڊيلٽا تائين ڦهليل آهي. اهي جهنگ ڊيگهہ ۾ 3 ميل ۽ ويڪر ۾ ٻن فرلانگن کان ٻن ميلن تائين آهن. بعض ڏهن

ٿوٽ: سنڌ جي آڳاٽين ڍنڍن مان ”چچ نامہ“ ۾ گجري ڍنڍ جو ذڪر ڏنل آهي. ”معصومي“ جي بيان موجب هيءَ ڍنڍ الور ۽ جيتور جي وچ ۾ هئي، جنهن جي هڪڙي ڪپ تي ڏاهري فوج ۽ ٻئي ڪپ تي اسلامي فوج خندقن ۾ موجود هئي. گجري جي ڍنڍ جي جنگ کان پوءِ اسلامي لشڪر لاءِ الور جو رستو صاف ٿي ويو هو. ڏسو ”چچ نامہ“ ص: 126_127.

بلاذريءَ ديول جي ڀرسان هڪڙي ڍنڍ ”ماءُ الجواميس“ (مينهن جي ڍنڍ) جو بيان ڏنو آهي. انهن ڏينهن ۾ مهراڻ جي ڪپ تي پوري رنگ جا رڇ رهندا هئا. انهن کان بچڻ لاءِ فقط هيءَ تدبير هوندي هئي، جو ماڻهو مينهن وانگر ڍنڍ ۾ ڪاهي پوندا هئا.

”چچ نامہ“ جلد 2، ۾ لاڙ ۾ ساگرهہ نالي تينءَ ڍنڍ جو بہ ذڪر ڏنل آهي، جنهن جي ڪپ تي سلطان فيروز شاهہ تغلق ڪوٽ اڏايو هو.

نوٽ: نئن گاج ۽ نئن باران، جي برسات جي مند ۾ تيزيءَ سان وهنديون آهن، تن جي پاڻيءَ کي روڪڻ لاءِ بہ سنڌ سرڪار ڏيڍ ڪروڙ رپين جي اسڪيم تيار ڪئي هئي. مٿينءَ اسڪيم موجب پنجاهہ هزار ايڪڙ زمين آباد ٿي سگهندي.

هزارين ايڪڙن ۾ آهن. منجهن عام طرح ٻير، لئي، ٻٻر ۽ ڪنڊيءَ جا وڻ آهن. سري وارن جهنگن ۾ ٽالهيءَ جا وڻ بہ ٿين ٿا.

اڄ ڪان ٻارهن سؤ ورهيہ اڳ سنڌو نديءَ جي ڪپن تي بانس ۽ بيد جي وڻن جا گهاٽا جهنگ هئا، جن ۾ گينڊا بہ رهندا هئا.[1] سنڌ ۾ ٻيلي ڪاٺي پاران چين ۽ آسٽريليا جا وڻ بہ پوکرايا ويا آهن. انهن ٻيلن مان عمارتي ڪاٺ، لاک، ڪوئلو، ماکي ۽ ٻيون شيون بہ ملن ٿيون. سنڌ ۾ نم، پپر، ٻڙ ۽ گدامڙيءَ جا وڻ بہ جام آهن. عربن جي ڏينهن ۾ قندابيل ۽ ديبل سڄي هندستان اندر اناج جي واپار ڪري مشهور هئا.

سنڌ ۾ باغات ڪري ميوا، ڀاڄيون، گل ڦل جام ٿين ٿا. انب، سنگترا، ناريل، ڪاٺ گدرا، ڊاک، ليمان، ڪيلا، نارنگيون، زيتون، ڏاڙهون، صوف، توت، انجير، گدرا ۽ هنداڻا مکيہ ميوا آهن. سڪرنڊ، ڏوڪري ۽ ميرپورخاص ۾ سرڪاري زرعي فارم آهن. ميرپورخاص ۾ آمريڪن ڪپهہ پوکڻ جي تجربن جو نتيجو چڱو نڪتو آهي.[2]

معدنيات:

سنڌ ۾ ڪلرانو لوڻ، هترادو لوڻ، ميٽ، چانيهو ۽ ڪار مکيہ معدني پيداوارون آهن. اڳ الور ۾ سون ۽ چانديءَ جون کاڻيون هيون. هيروڊوٽس سنڌ جي اتر ۽ اولهہ واريءَ سرحد تي انهن ماڪوڙين جو ذڪر ڏنو آهي، جن جو قد لومڙين جيڏو هو. اهي پنهنجن ٻرن ۾ سون گڏ ڪنديون هيون. کاڻين ٻچاءَ لاءِ ماڻهو ڪتا ساڻ کڻندا هئا.[3] سنڌو نديءَ جي واريءَ مان بہ سون لڀي ٿو.

جانور:

سنڌ ۾ ڳئون، مينهون، گڏهہ، گهوڙا، اُٺ، ٻڪريون، رڍون ۽ دنبا مکيہ چوپايا جانور آهن. اڳ سنڌ ۾ ڪارا ۽ ڀورا رڇ، گينڊا، هاٿي، مور ۽ ٻن ڪوهن وارا اُٺ بہ ٿيندا هئا، جن کي عرب مؤرخ 'فالج' سڏيندا هئا. ٻن ڪوهن وارا اُٺ نهايت قيمتي

---

1 ـ ڪتاب المسالڪ والممالڪ: ابن خردازبہ، ص_71، ليڊن 'عجائب الاسفار' جلد_2، ص_5

2 ـ سنہ 1921ع ۾ سينٽرل ڪاٽن ڪاميٽي پوک جي سڌاري لاءِ هندستان ۾ برپا ٿي. ڊاڪٽر ڊبليو برنس جي رٿ سان مٿين ڪاميٽي ميرپورخاص ۾ آمريڪن ڪپهہ جي پوک ڪرائي. نتيجو نيڪ نڪتو سنہ 1947ع ۾ سنڌ جي ڪپهہ جي پيداوار جي قيمت 15 ڪروڙ رپيا هئي. سنہ 1929ع ۾ رايل ڪميشن آن ائگريڪلچر جي رٿ موجب زرعي پيداوارين جي ترقيءَ لاءِ نوان هر ۽ ٽرئيڪٽر بمبئيءَ، پهار سي، پي ۽ سنڌ ۾ مروج ڪيا ويا.
Burnes, W.T: Technological Possibilities of Agriculture development in India, Vol. I, Chp. XVI, P-85, 1944.

3 - The Cambridge History of India, Vol-I, Chp. XVI, PP. 395-396.

ٽيندا هئا، جن تي امير سواري ڪندا هئا. سندن نسل پوءِ بلخ ۽ فارس ڏانهن ڪجي ويو.[1] چوپائي مال جي جهجهائيءَ ڪري سنڌ جو چمڙو مشهور هو. عيسوي 18 صديءَ کان سنڌ مان چوپايو مال ٻاهر وڃڻ لڳو. 1879ع ۾، ٻي افغان ويڙهه وقت انگريزن هن صوبي مان ٽيهه هزار اٺ ۽ ڇهه هزار ڏاند ڪمسريٽ لاءِ خريد ڪيا هئا. 3200 ورهيه قبل مسيح سنڌ ۾ ڪڪڙ موجود هئا. آرين لوڪن جي ڪاهُن کان پوءِ هي پالتو پکي سنڌ کان بلخ ۽ ايران پهتا. ايرانين ۽ يونانين جي ڪاهُن ۽ جنگين وقت، يوناني نسل جا ڪڪڙ ايران پهتا هئا. هڪ هزار ورهيه ق-م يوناني نسل جا ڪڪڙ ميدن ۽ ايرانين معرفت سنڌ پهتا.[2]

هنر:

سون ۽ چانديءَ جا زيور، غاليچا، ڪپڙو، مٽيءَ جا ٿانوَ ڪاشيءَ جون سرون، جنڊيءَ جو اعليٰ ڪم، پرمار بندوقون، ترارون، صندوقون، گهوڙن جون زينون، اُٺن جا پاکڙا، چمڙو رڱڻ، چمڙي جو سامان تيار ڪرڻ، عاج جا چوڙا، چمڙي جا دٻا وغيره، سنڌ جا مکيه هنر آهن. سنڌ، قديم زماني کان ريشم ۽ سوٽي ڪپڙي جي هنر کان مشهور هلندي اچي ٿي. سنڌ جون باريڪ ململيون بابل، مصر ۽ مغربي ملڪن ۾ "سنڌو" جي نالي سان مشهور هيون. لاک جي ڪم کان به سنڌي مشهور آهن. اڳ سنڌ ۾ رنگين غاليچا جڙندا هئا، جن لاءِ سر جارج برڊووڊ جو چوڻ هو ته، اهي سڄي هندستان اندر پائيداريءَ ڪري مشهور هئا. سنڌ ۾ اوني ۽ ڏاس جا ڪنا به جڙن ٿا. هينئر شيشي، شراب ۽ کنڊ جا ڪارخانا پڻ آهن. پاڪستان جي قيام کان پوءِ هي صوبو ڪارخانن ڪري ترقي ڪري رهيو آهي. ڪپڙي، سيمينٽ ۽ بسڪوٽن جا عاليشان ڪارخانا پڻ کلي ويا آهن.

زبان:

فصاحت ۽ بلاغت جي لحاظ کان سنڌي زبان مملڪت پاڪستان اندر سيني زبانن کان برک آهي. سندس فصاحت ۽ بلاغت لاءِ "شاهه جو رسالو" ڪافي ثبوت آهي. هزارين ورهيه اڳ سنڌ جي زبان سنسڪرت هئي، جا آرين لوڪن جي رواجي ٻولي هئي، پوءِ رفتي رفتي بگڙجي پراڪرت ٿي پئي، جنهن جون مکيه پنج شاخون هيون: (1) مهاراشٽري (2) شؤرسيني، (3) ماگڌي (4)

---

1 ـ عربن سنڌ جي مورن جو نسل عراق ۾ رائج ڪيو پر سندن رنگ روپ ۽ قامت ۾ فرق پئجي ويو هو. منصوره جي قاضي ابوالشوراب ڪي مور جو گوشت گهڻو وڻندو هو. مروج الذهب: مسعودي جلد ـ 2، ص ـ 438، ليدن.

2 - Marely A. Jull: Poultry Hubandry, Chp I: PP. 2-3, New York, 1938.

پئيشاچي ۽ (5) اپيرنش. پوئينءَ پراڪرت جا ٻه قسم آهن: ناگرا اپيرنش ۽ وراچڊ جا پوءِ بدلجي سنڌي تي پيئي. عربن جي ڪاهه کان پوءِ عربي ۽ فارسي الفاظ هن زبان ۾ اهڙا گڏجي ويا، جو لساني ماهر کان سواءِ ٻيو ڪوبه ڪيترن جي اصليت کي سمجهي نه سگهندو. سنڌي زبان جي صورتخطي به عربي آهي، جا سنه 1866ع ۾ هڪڙي انگريز عملدار ڪپتان اسٽئڪ تيار ڪئي هئي. ڊاڪٽر ارنيسٽ ٽرمپ ان جو گرامر تيار ڪيو. اڄ کان ٻه صديون اڳ شاهه جي رسالي جي جيڪا سنڌي آهي سا موجوده سنڌيءَ کان ٻيءَ طرح آهي.[1]

پورچوگيزن ۽ انگريزن جي اچڻ کان پوءِ گهڻائي مغربي زبانن جا الفاظ هن ٻوليءَ ۾ شامل ٿي ويا آهن. سنڌي زبان زنده زبان آهي، جنهن جون يارهن شاخون هن ريت آهن: (1) لهندا معنيٰ اولهندي واري زبان، (2) سرائڪي يا جتڪي، (3) ڪيتراٽي جا لهندا سان مشابهت رکي ٿي، (4) اُيي، (5) وچولي، (6) لاڙي، (7) ٿريلي، (8) لاسي، (9) ڪڇڪي، (10) موڪاڪي يا لوڙي چيني ۽ (11) جدغالي، مملڪت پاڪستان اندر هن زبان جو دائرو ڪشمير کان ڪڇ تائين ۽ تر کان وٺي مڪران جي دشت نديءَ تائين وسيع آهي.

قديم قومون:

دراوڙن کان اڳ سنڌ، اتر هندستان ۽ بلوچستان ۾ ڪول ۽ سنتال قومون رهنديون هيون، جن کي راوڙن لوڏي ڪڍيو هو. داوڙن پهريان ئي يونچ سمنڊ جي ڪناري کان نڪري، ڪاليڊيه (عراق) ۾ سڪونت اختيار ڪئي هئي ۽ پوءِ بلوچستان کان سنڌ ۾ وارد ٿيا يا پهريان ئي هندستان کان نڪري، پوءِ عراق ۽ يونچ سمنڊ جي ڪناري تي پهتا. اهو مسئلو اڃا تائين محقق حل ڪري نه سگهيا آهن. ايترو چئبو ته سنڌ ۾ پهريان ئي بلوچستان کان وارد ٿيا هئا، جنهن جي ثبوت لاءِ دراوڙي زبان جا الفاظ بروهين جي ”ڪرگالي“ زبان ۾ اڃا سودو شامل آهن.[2]

ازان سواءِ موهن جي دڙي مان ڪولن، سنتالن ۽ داوڙن جا لاشا لڌا آهن. سنڌن تهذيب، آثار قديمه جي ماهرن جي فيصلي موجب، ڪاليڊيه، مصر ۽ ڪريٽ جي تهذيب جهڙي هئي. ابوالتاريخ هيرودوٽس، جو پنج سؤ ورهيه ق-م تي گذريو آهي، سو سنڌ جي تهذيب جي علمبردارن کي ٽن طبقن ۾ ورهائي ٿو: (1) ڳوٺن جا رهاڪو (2) خانه بدوش، جيڪي چوپائي مال سان ملڪ اندر گشت ڪندا هئا ۽ (3) ميد (مهاڻا) جيڪي ڊنڍن جي ڪنارن تي ڪانن جي

---

1 ـ ڊاڪٽر گربخشاڻي: ’شاهه جو رسالو‘ جلد-1، ص-132، ڪراچي 1924ع.

2 _ Denys Bray: The Brahui Language, Part I, PP. 1.19. Calcutta, 1909

جهوپڙين ۾ رهندا هئا ۽ پکين ۽ مڇين جي شڪار تي گذران ڪندا هئا. سندن پوشاڪ ٻه پاٽيءَ جي گاهن مان تيار ڪيل هڪڙي قسم جي ڪپڙي جي هئي، اهي ڪچو ماس واپرائيندا هئا. انهن وحشين ۾ جڏهن ڪو مرندو تڏهن ته ڪٽنب جا ياتي مڙدي جو ماس گڏجي کائيندا هئا.

سنڌ جي اتر اولهندي وارا ڪُرد ڏوڏي ۽ پنير تي گزران ڪندا هئا. اولهندي علائقي پڪتائي (سراوان) ۽ آرچوسيا (ڪوئيٽا_ پشين) جا جابلو رهاڪو جنگجو هئا. انهن قديم قومن کي ڪپڙي اُٺ جي خبر هئي. وٽن هٿيار، تير ڪمان هئا، جي ڪانن جا هئا ۽ سندن مٿا لوهه جا هئا. جنگ جي وقت هو رٿن تي چڙهي لڙندا هئا. ڇوڪرين جون ننڍيءَ عمر ۾ شاديون ڪندا هئا.

ڪول (ڪولي) جيڪي ايراني نار کان وٺي سنڌ، گجرات، مالوهه ۽ ڪوڪن تائين پکڙيل هئا، تن جو پيشو ڦرلٽ هو. سندن عجيب ۽ غريب رسمن جو بيان شمس العلماءَ مولانا ذڪاءَ الله پنهنجي ”تاريخ هند“ جلد پهرئين ۾ مفصل ڏنو آهي، جن کي مولوي نور محمد نظاماڻي مرحوم پنهنجي ”تاريخ سنڌ“ جلد پهرئين ۾ لفظ بلفظ نقل ڪيو آهي. سنڌ جو پاڙيسري جابلو ۽ صحرائي ملڪ بلوچستان، جو دراصل ايراني مٿانهين پٽ جو حصو آهي، گومل، سخي سرور، بولان، مولہ درن ۽ مڪران جي ڪناري ڪري پنجاب ۽ سنڌ سان ڳنڍيل آهي. اُتي سياري ۾ سخت سردي ۽ برفاني هوائون لڳن ٿيون، جنهن سبب اتي جا رهاڪو براهوئي ۽ بلوچ، گرم ميدانن جي رهاڪن کان سگهارا آهن ۽ هر سال سياري ۾ جبلن ۽ مٿانهن پوٺن کان هيٺ لهي سنڌ ۽ پنجاب ۾ وارد ٿين ٿا ۽ اونهاري جي شروعات ۾ خراسان ڏانهن موٽي وڃن ٿا. هن قسم جي لڏپلاڻ ۽ نقل حرڪت جو سلسلو اڃا سوڌو جاري آهي. منجهائن ڪي ته پنجاب ۽ سنڌ ۾ دائمي طرح گهر ڪري ويٺا آهن. پنجاب ۾ سندن تعداد 9 لک آهي ۽ سنڌ ۾ سنه 1901ع جي آدمشماريءَ جي رپورٽ موجب سندن تعداد 5,42,000 هو جن مان خالص رند بلوچن جو تعداد هڪ لک ستر هزار هو.[1]

قديم آثار:

سنڌ ۾ گهڻائي شهر کنڊرن جي حالت ۾ موجود آهن. جهڙوڪ: (1) موهن جو دڙو (2) الور (3) برهمڻ آباد (4) ﭘﻨﻴﻮر (5) سيوهڻ (6) سمانگر (7) ڪاهوءَ جو

1- Census of India, 1901, Vol. IX, Chp. XIII, Sindh tributes, PP 203-205. Bombay, 1902.

سر هربرٽ رزلي آدمشماري رپورٽ موجب سنڌو نديءَ جي ساڄي ڪپ وارن رهاڪن کي ترڪي ايراني نسل مان ۽ کاٻي پاسي جي رهاڪن کي سٿين ۽ دراوڙ شمار ڪري ٿو.

دڙو ۽ (8) هاڪڙي جي پيٽ وارا ويران شهر وغيره. منجهائنئن برهمڻ آباد جو شهر شهدادپور تعلقي، ديهه ٻانيٽا ۾ دلوراءِ جو دڙو سڏجي ٿو. ان جا کنڊر نون ڪوهن ۾ آهن. جن ۾ جايون پڪين سرن جون هيون. انهن پڪين سرن وارين جاين مان اهو انومان ڪڍي سگهجي ٿو ته آڳاٽي وقت ۾ سنڌ ۾ مينهن گهڻو پوندو هو. ڪن مؤرخن جو بيان آهي ته هيءُ شهر بهمن ايرانيءَ گستاشپ جي زماني ۾ جوڙايو هو.

سيوهڻ جو قلعو به جهونو آهي. 19 صديءَ جي شروعات ۾ ڪرنل جيمس ٽاڊ، شيخ ابوالبرڪات جي نگرانيءَ هيٺ، هڪڙو وفد سنڌ جي تحقيقات ڪرڻ لاءِ موڪليو هو. وفد کي سيوهڻ جي قلعي مان هڪڙو ڪتبو هٿ لڳو هو جنهن تي راجا پرتريءَ جو نالو لکيل هو. الور جو اڳ مهراڻ جي اوڀرندي واريءَ شاخ جي اولهندي ڪپ تي هو سو چندر ونسي راجائن جو تختگاهه هو.

ڪاهوءَ جي دڙي (ٿرپارڪر) ۾ ٻڌ جو ستوپ آهي. سمانگر يا مينا نگر به يادو راجائن جو تختگاهه شهر هو جو اندر پرستا (دهلي) وانگر گهڻائي ڀيرا ويران ٿي وري جڙيو. پويون دفعو ڄام ننڍي تعمير ڪرايو. جو اڄ ٺٽو سڏجي ٿو. ڀنڀور سنڌ جو قديم بندرگاهه هو جتان سنڌو نديءَ جي جهازن جو سامان سامونڊي غورابن ۾ چڙهند هو. هاڪڙي تي پارينگر مکيه بندر هو. اهڙيءَ طرح ڀيا گهڻائي وسندڙ ۽ رونق وارا شهر هئا. جهڙوڪ ديبل جو بندر ۽ جناني شهر، جنهن جي بارونق بازارين جو شيخ ابن بطوطه اندلسيءَ پنهنجي سفرنامي ۾ ذڪر ڏنو آهي. اڄ انهن شهرن جا صرف نالا وڃي رهيا آهن ۽ فقط سنڌن آثار دڙن جي صورت ۾ زماني جي نااتفاقيءَ تي خاموشيءَ سان ماتم ڪري رهيا آهن.

موهن جو دڙو:

مٿين سڀني آثارن مان موهن جو دڙو، جو هندستان جي قديم آثارن جهڙوڪ: تشڪلا، سانچي، ڪارلي، هڙاپا کان جهونو آهي، تنهن جيڪو انقلاب پيدا ڪيو آهي، ان مان سنڌ جي جهوني اتهاس جي خبر پئجي سگهي ٿي. موهن جو دڙو لاڙڪاڻي کان 25 ميل اتر طرف، ڏوڪريءَ کان ٻن ميلن جي مفاصلي تي هڪڙي جهنگ ۾ ستر فٽ بلند، 240 ايڪڙن ۾ آهي. جاٽوئن جو رايو آهي ته سنڌ جي قديم تهذيب جو هيءُ عظيم الشان يادگار سنڌو نديءَ جي دستوري آبڪلانيءَ يا زلزلن ڪري درياءَ جي رخ بدلائڻ سبب تباهه ٿي ويو.

سنه 1922ع ۾ آثار قديمه کاتي پاران مسٽر آر- جي ٻئنرجيءَ دڙي جي کوٽائي جو ڪم شروع ڪيو. هن رپورٽ ۾ ڏيکاريو ته وڏي دڙي ۾ مختلف ڇئن زمانن جون عمارتون موجود آهن. قبرن مان مڙدن جا لاشا، ڪٽڪ، جوَ ململ جو

ڪپڙو ۽ برتن هٿ لڳا آهن. قديم مصرين وانگر سنڌن عقيدو هو تہ مئي کان پوءِ روح کي انهن سڀني شين جي ضرورت پوي ٿي، جي جسماني حالت ۾ ان لاءِ گهربل آهن. عمارتن ۽ مندرن مان جيڪي هٿيار سڪا، زيور ۽ ٻيون شيون هٿ لڳيون آهن، اهڙيون عراق، مصر ۽ ڪريٽ جي جهونين قبرن مان هٿ لڳيون آهن. موهن جي دڙي بنسبت سر جان مارشل لکي ٿو:

"اسان کي اوچتو هيءَ ڳالهہ معلوم ٿي تہ پنج هزار ورهيہ ق-م اڳ سنڌ ۽ پنجاب جا ماڻهو متمدن ماڻهن وانگي خوبصورت ۽ پڪين جاين ۽ شهرن ۾ رهندا هئا. سنڌن تمدن، هنر ۽ ڪاريگري بلند درجي تي پهتل هئي، سنڌن اکرن لکڻ جو طريقو بہ سڌريل ڍنگ جو هو".[1]

قديم تاريخ:

عام طرح سنڌ جي تاريخ جو بيان يونانين جي ڪاهہ کان شروع ٿئي ٿو. فارسي تاريخن جا بيان ان کان بہ پوءِ جي زماني کان شروع ٿين ٿا. ويجهي زماني ۾ مولوي نور محمد صاحب نظاماڻيءَ پنهنجي "تاريخ سنڌ" جلد پهرئين ۾ سنڌ جي قديم تاريخ تي روشني وجهڻ جي ڪوشش ڪئي آهي، مگر هن صاحب جيڪي لکيو آهي سو مولانا عبدالحليم شرر جي "تاريخ سنڌ" جلد پهرئين، سنہ 1907ع واري ايڊيشن تان ورتو آهي. ان ۾ شڪ نہ آهي تہ مولانا شرر هندستان ۾ نامور مؤرخ ۽ تاريخي افسانہ نويس ٿي گذريو آهي، پر دؤر جديد جي محققن ثابت ڪري ڏيکاريو آهي تہ مولانا موصوف جا سنڌ متعلق بعض بيان محض قياسي آهن. ازان سواءِ مولوي نور محمد صاحب مرحوم انگريزدان نہ هو ان سبب ڪري هن انگريزي ڪتابن جي ورق گرداني ڪانہ ڪئي آهي.

آريا قوم:

هندن جيڪي چار قياسي جُڳ ايجاد ڪيا آهن، يعني: (1) ست جُڳ، (2) تريتا، (3) دواپر ۽ (4) ڪَل جُڳ، تن جي ورهين کي شمار ڪرڻ کان، برناف ۽ مئڪس ملر جهڙا سنسڪرت دان عاجز آهن. هنن جا جهونا گرنٿ ويد آهن: (1) رگ ويد، (2) سام ويد، (3) آٿر ويد ۽ (4) يجر ويد. مغربي محقق سنڌن زمانو

1 - "London Illustrated News" 20 Sept: 1924, London.

اسين ڏسون ٿا تہ هرڪا قوم گذريل تمدن مان روشني وٺي ٿي ۽ منجهس پنهنجي عقل مطابق ڪجهہ ڦيرگهير ڪري ٿي. يوناني تمدن نيل ۽ دجلہ جي ڪنارن تان اسريو. رومن تهذيب جو بنياد يوناني دائري تي رکيو ويو. اهڙيءَ طرح رومن جي نقالي بيزانطوم ۽ گاٿ قوم ڪئي. سنڌ وارن بہ ڪلدہ کان روشني ورتي هوندي، جيئن يورپ وارن عربن کان روشني ورتي.

900 ورهيه ق-م شمار ڪن ٿا. ويدن کان پوءِ بيا گرنٿ، پراڻ آهن، مگر تاريخ جي ڪسوٽيءَ تي پرکڻ سان انهن جا بيان محض ڏندڪٿائون آهن، جن مان ڪوبه معتبر تاريخي احوال ملي نه ٿو سگهي.

اهڙيءَ طرح راماڻ ۽ مهاڀارت جي شاعرانه نظمن ۾ سنڌ وارن جي قومي ڪارنامن جي جيڪا خبر پئجي سگهي ٿي، سا آڪاٽين کان سواءِ ٻي ڪابه وقعت نه ٿي رکي. مٿين چئن جڳن ۾ ڪهڙيون ڪهڙيون سلطنتون ٿي گذريون، تن جو پتيءَ پتو پئجي نه ٿو سگهي. فقط رگ ويد مان پنجاب جي ستن دريائن واريءَ زمين "سپت سنڌو" ۽ سنڌو نديءَ جي تعريف جي خبر پئجي سگهي ٿي. جڏهن آريا قومن جا قبيلا اتر قطب يا وچ ايشيا جي ميدانن کان پنهنجن ڪٽنبن ۽ چوپائي مال جي ڌڻن سميت پنجاب ۾ وارد ٿين ٿا، هتان اڳتي وڌن ٿا ۽ جمنا ۽ گنگا جي شاداب علائقن مان قديم رهاڪن، گونڊ، ڪول، سنتال ۽ ڀيلن، کي ونڌيا جبل ڀريان دکن ۽ نربدا وارن علائقن ڏانهن لوڏي ڪڍن ٿا ۽ جمنا ۽ گنگا واري شاداب علائقن تي "برهم ورتا" ۽ "آريا ورتا" نالا رکن ٿا. تڏهن سنڌن ٻن سورج ونسي ۽ چندر ونسي خاندانن جا راجائون اتر ۾ هندوڪش جبل کان وٺي برهمپترا نديءَ تائين پنهنجا راڄ ڪڙا ڪري، گنڌارا، مدرا، تڪشلا، هستناپور، اندر پرستا، مترا، ڪامپيلا، ڪپل سنڌن راڄ ۾ برهمڻ اهڙو زور وٺن ٿا، جو منو شاستر موجب برهمڻ، کشتري، ويش ۽ شودر چار ذاتيون مقرر ڪن ٿا.

قديم دراوڙ قومن کي دشمني ۽ تعصب ڪري "دسيو" يعني غلام نالو ڏين ٿا، حالانڪ دراوڙ نووارد سفيد فام آريا قومن کان وڌيڪ مهذب هئا. وٽن قلعا هئا، رٿ هئا، محلات، جهاز ۽ زيور هئا. سنڌن بحري واپار ڏيساورن سان هلندڙ هو. سويمبر ۽ ٻيون رسمون جيڪي آرين اختيار ڪيون هيون تن جا موجد دراوڙ هئا. ايڏي نفرت ۽ تعصب هوندي به آريا دراوڙن کي مٽائي نه سگهيا. بلڪ دراوڙن ونڌيا جبلن ڀريان دکن ۾ ڪالنگا، انڌرا، چولا، چيرا ۽ پانڊيا جون زبردست حڪومتون قائم ڪيون. اهڙي طرح آرين جي زبان "مهاڀاشا" (سنسڪرت) به دراوڙي زبانن کي مٽائي نه سگهي، بلڪ ٻن جديد ۽ قديم زبانن جي تصادم ڪري هڪ نئين زبان پراڪرت جنم ورتو.

هن وقت دکن ۾ تيلوگو زبان ڳالهائيندڙن جو تعداد ڪئين ڪروڙن کان وڌيڪ آهي، ۽ تامل زبان به ڪروڙين باشندن جي آهي. مغربي محققن جي فيصلي موجب "مها ڀارت" جو زمانو 1400 ق-م ۽ "راماڻ" جو زمانو 1200 ق-

۾ هو.[1] آرين جڏهن ذهني ۽ دماغي ترقي ڪئي، تڏهن ”اُپنشد“ تصنيف ڪيائون. جن ۾ رگ ويد جي فلسفيانہ ۽ مذهبي يڄنن جي تشريح ڏنل آهي. اپنشد جو زمانو غالبا 500 ق-م هو. ”پراڻ“ چوٿين صديءَ ۾ ايجاد ٿيا. مگر انهن سڀني ڌرمي شاسترن مان ”منوسمرتي“ سڀ کان پراڻو مستند ڪتاب آهي، جنهن ۾ منوءَ جا اخلاقي، مذهبي ۽ سياسي قانون لکيل آهن.

مهاڀارت ۽ رامائڻ:

مهاڀارت ۾ آرين جي ٻن ڌرين پانڊون ۽ ڪورون جي هستناپور جي تخت لاءِ ويڙهہ جو ذڪر ڏنل آهي. هستناپور جي زبردست سلطنت جو باني راجا ڀرت هو ۽ ’مهاڀارت‘ سندس سلطنت جو نالو هو جنهن کي ”ڀارت ورش“ بہ سڏبو هو. اها ويڙهہ ڪوروڪشيتر جي ميدان ۾ ارڙهن ڏينهن هلي گجرات جو راجا ڪرشن مهاراج پانڊون جو مددگار هو. تنهنڪري پانڊون هستناپور ۽ اندر پرست جي راڄڌانين تي قبضو ڪيو. ”مهاڀارت“ ۾ 2 لک 20 هزار ستون آهن.

اجوڌيا، ائوڌ (ڪوشل) جي تختگاهہ جو باني ”اڪشواڪو“ راجا هو. هن راجا جي خاندان مان راجا دسرٿ کي ڪيترين ئي راڻين ۽ پٽ هئا. جن مان رامچندر وڏو هو. پر راجا جي ننڍي راڻي ڪيڪئي پنهنجي پٽ ڀرت کي ولي عهد ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿي ۽ رامچندر کي چوڏهن ورهيہ جلاوطن رهڻو پيو. رامچندر ترهوت جي راجا جي ڌيءَ سيتا سان شادي ڪئي. جنهن کي لنڪا جو راجا راوڻ رامچندر جي غير حاضريءَ ۾ ڀڄائي کڻي ويو. رامچندر ۽ سندس ڀاءُ لڇمڻ، دکن جي راجا سگريو جي مدد سان راوڻ کي قتل ڪري سيتا هٿ ڪئي. رام چوڏهن ورهين جي جلاوطنيءَ کان پوءِ اجوڌيا جي تخت تي وري اچي حڪومت ڪئي. رامائڻ ۾ 24 هزار بيت ۽ پنجاه هزار ستون ڏنل آهن.[2]

---

1 _ آريا‘ لفظ جي معني آهي ”معزز“ يا ”عالي خاندان“. مٿئين لفظ سان منو شاستر ۾ هندستان جو نالو ”آرياورت“ ڏنل آهي. زردشت جي زندوستا ۾ وچ ايشيا ۽ ايران لاءِ ’ايريا‘ لفظ ڪتب آندل آهي. ازانسواءِ ”آريا“ لفظ ارمني، يوناني ۽ جرمن زبانن ۾ بہ مروج آهي.

2 _ دنيا ۾ هومر جو اليڊ، مهاڀارت ۽ فردوسيءَ جو شاهہ نامہ مکيہ رزمي ڪتاب آهن. رامائڻ جو مصنف بالميڪي آهي. مغربي محققن جي راءِ موجب هن منظوم سنسڪرت ڪتاب جو زمانو 50 ق-م کان 500ع آهي. رامائڻ ۾ دکن هند ۽ لنڪا متعلق جيڪا جاگرافي ڏنل آهي سا غلط آهي. هومر جي اليڊ سان جيڪڏهن رامائڻ جي ڀيٽ ڪبي تہ ساڳيا بيان نظر ايندا، فقط نالن ڪري تفاوت نظر ايندو. هومر جي اليڊ ۾ مينيلاس رام جو پارٽ ادا ڪري ٿو سيتا هيلن جو پارٽ ادا ڪري ٿي. ايوڌيا سپارٽا ۽ لنڪا ٽراءِ سان مشابهت رکن ٿا. بعض مغربي محقق مهاڀارت ۽ رامائڻ کي افسانا سمجهن ٿا. اڪبر اعظم جي زماني ۾ علامہ فيضيءَ مهاڀارت جو پارسي ۾ ترجمو ڪري مٿس ”رزم نامہ“ نالو رکيو هو.

”مهاڀارت“ ۽ ”رامائڻ“ ۽ ”منوشاستر“ مان قبائلي حڪومت بدران شخصي ۽ موروثي حڪومتن جو پتو پوي ٿو جيڪي هڪ ٻئي جي حقن کي ڇنڻ لاءِ هر وقت تيار هيون، ملڪ گيريءَ جي هوس سميت، راجائن جون گهڻيون شاديون ڪرڻ ۽ هڪڙي عورت جو گهڻن مردن سان شادي ڪرڻ، قماربازين ۽ خانہ جنگين جو عام منظر اچي ٿو. هندستان ناانصافي، بدديانتي ۽ باهمي خونريز جنگين جي دؤر مان لنگهي رهيو هو. ان ڪري گجرات جي راجا ڪرشن ”مهاڀارت“ جي سورمي، ڀاڳوت گيتا تصنيف ڪري هندن کي فرض ادائگيءَ ڏانهن رجوع ڪيو. اڳ ذاتيون بدلائڻ آسان ڪم نہ هو. منوشاستر ۽ برهمڻن جي تنگ نظري ۽ سازشن جي ڪري ذاتي اختلاف وڌندا ويا. هڪڙيءَ ذات وارا ٻين کي پاڻ کان گهٽ سمجهڻ لڳا ۽ منجهن باهمي شادين ڪرڻ جو رواج نہ رهيو. ذاتين، رنگ ۽ رسمن جي مت ڀيد ڪري هندن ۾ اهڙو انتشار پئجي ويو جنهن جهڙو ٻئي ڪنهن بہ ملڪ يا ملت ۾ ڪونہ پيو. اڳ ذاتين جي ميل جول ڪري اتفاق هو. بعد ۾ هڪڙيءَ ذات وارا پاڻ کي ٻيءَ ذات کان علحدو سمجهڻ لڳا.

متئين ورهاڱي ڪري هندو سوسائٽيءَ ۾ حسد ۽ بيگانگي وڌڻ لڳي. هرڪو پنهنجي ذات جو فائدو ڳولڻ لڳو ۽ ملڪي فائدي کان بي نياز رهجي ويا. اڳ هرڪو فرد سڀ ڪنهن ڪاروبار ۾ حصو وٺي سگهندو هو پوءِ بيگانگيءَ ۽ تعصب ڪري گهڻا قابل انسان ترقي ڪرڻ کان محروم رهجي ويا. ذاتين جي بندش ڪري ملڪ ۾ تجارت ڪرڻ ۽ مسافري ڪرڻ ۾ دشوار يون پيش اچڻ لڳيون. باهمي اتحاد باشندن کي نصيب ڪونہ ٿيو. شودر جن جو تعداد وڏيڪ هو تن کي تعليم کان ۽ تمدن کان محروم رکيو ويو.

”مهاڀارت“ ۽ ”رامائڻ“ ۾ سنڌ جو ذڪر:

مهاڀارت جي زماني ۾ سنڌ ساگرد دوآبہ کان وٺي قلات تائين آونا يا آنو آرين جا راڄ هئا، جن جون مختلف شاخون هيون: جهڙوڪ: شوري سبوئي خاندان وارن جي حڪومت دوآبہ سنڌ ساگر تي هئي، قلات جا راجائون بہ سيوا خاندان مان هئا. سندن تختگاهہ قلات، ’قلات سيوا‘ سڏبو هو آونا آرين جي ٻيءَ هڪڙيءَ شاخ درهيو وارن جي پشاور کان قنڌار تائين حڪومت هئي، سندن تختگاهہ گنڌارا يا پروشاپورا (هاڻوڪو پشاور) هو ستلج ۽ راويءَ کان وٺي جوڌپور تائين ۽ ديره جات تائين ياونامالي قوم جي حڪومت هئي. (متئين علائقي کي ڪيڪيہ ديس بہ سڏيندا هئا. آيوڌيا جي راجا دسرٿ جي راڻي ڪيڪئي ڪيڪيہ ديس- سن جي راجڪماري هئي، هن راڻيءَ جي بطن مان راجا کي ڀرت نالي پٽ ڄائو جنهن جي ڪيڪيہ ديس تي حڪومت هئي).

ڪڇ تي اپيرا وارن جي حڪومت هئي، ڪاٺياواڙ تي بہ ياونا آرين جي حڪومت هئي، سنڌن تختگاهہ ياوانگرا (جهونا ڳڙهہ) هو سنڌ تي سورانا ۽ پنچالين جي حڪومت هئي. سنڌ جي پنچال راجا جئدرٿ ڪورون جي مدد ڪئي هئي. راجا ڌرتراشٽر جي راڻي گنڌاري، جا ڪورون جي ماءُ هئي، سا گنڌارا پرڳڻي جي راجڪماري هئي.

مٿيون حڪومتون ويدڪ زماني کان پوءِ جي زماني ۾ تي گذريون. "ڪڇيءَ" تي ٿالو رامچندر جي پٽ "ڪس" ڪري پيو. مهايارت ۽ راماڻ جي زماني ۾ سنڌ تي سورج ونسي راجائن جي حڪومت هئي.[1] انهن راجائن جيڪي شهر تعمير ڪرايا تن مان ڪي اڄ تائين موجود آهن. جهڙوڪ شبئي راجا سبي (سيوي)، باغ نالي (ياڳناڙي)، هرناڪس راجا جو تختگاهہ ڪشيپ پوري (ملتان) وغيره. ڪرو ڪيشتر جي جنگ کان پوءِ چندر ونسي راجائن جي سنڌ تي حڪومت شروع ٿي جن جو بيان موقعي سر ڏبو. انهن راجائن جي پاڻ ۾ ماٽتي هئي. ايرانين، يهودين ۽ عربن وانگر منجهن ڪثرت ازدواج جي رسم رائج هئي.

ڌارين قومن جون سنڌ تي ڪاهون:

ملڪ "جنت السنڌ" هندستان جي ٻين صوبن کان دولتمند هو. ازان سواءِ سنڌو ندي جي جهاز رانيءَ ۾ مغربي ملڪن کي ويجهو هئڻ سبب سندس واپار هزارها ورهين کان مغربي دنيا سان هلندڙ هو. ان باري ۾ پروفيسر جي. رالنسن، مشرق ۽ مغربي دنيا جي تعلقات تي هڪڙو ڪتاب "انٽرڪور بٽوين ايسٽ ائنڊ ويسٽ" جي نالي لکيو آهي، جنهن ۾ هڪڙو خلاصو باب سنڌ جي پيداوار ۽ صنعتي شين متعلق ڏنو اٿس. مگر يورپي مؤرخن گهڻو ڪري يونانين ۽ ايرانين جي بيانن جا حوالا ڏنا آهن. انهن عربي مؤرخن کي نظرانداز ڪري ڇڏيو آهي.

علامہ ابن الفقيہ همداني سنہ 330هہ ڌاري لکي ٿو تہ: "الله تعاليٰ سنڌ کي هيءَ خصوصيت بخشي آهي، جو منجهس هر قسم جون شيون جهڙوڪ: جواهرات، ياقتو، الماس، خوشبودار مصالحا، عنبر، عاج، عمارتي ڪاٺ، ريشمي ڪپڙو، سوٽي ململيون، "سنڌو" ۽ ٻيا اهڙا سامان ڌارين ملڪن ڏانهن وڪري لاءِ ويندا هئا.[2] مٿيون مال ايراني نار ۽ يمن جي بندرن کان مغربي دنيا

---

1 _ V.A. Smith: Early History of India, P. 97, Oxford. 1914.•
J.F. Hewitt: The Ruling Races of Pre-historic Times, Vol. I, P-1631.

2 _ ڪتاب البلدان: ابن الفقيہ همداني، ص_251 ليڊن. ڪلداني، بابلي ۽ اشور وارا سنڌ مان عمارتي ڪاٺ گهرائيندا هئا. مصر وارا مڙدن کي مميئن ناهڻ لاءِ سنڌو مان نير ۽ باريڪ ململيون گهرائيندا هئا.

ڏانهن ويندو هو. قريش جا قافلا انهن شين کي شام ۽ مصر جي مارڪيٽن تائين پهچائيندا هئا. متين قيمتي شين ڪري بيروني دنيا ”جنت السنڌ“ اڳيان محتاج هئي. ان سبب هن ملڪ جي دولت کي لٽڻ لاءِ ڌارين قومن وقت بوقت متس ڪاهون ڪيون هيون ۽ اهو سلسلو هر صدي جاري رهيو ۽ قومي يا ملڪي اتحاد ڪڏهن به قائم نه ٿي سگهيو.[1]

مصرين جي ڪاهه:

حضرت عيسيٰ عليہ السلام کان پنج هزار ورهيہ اڳ مصر دنيا ۾ تهذيب ۽ تمدن جو مرڪز هو. سندس به تختگاهه، مصر اصفل ۽ ميمفس، ۽ مصر صعيد ۾ ٿيبس علوم ۽ فنون ڪري مشهور هئا. جتي فيثاغورث ۽ هيروڊوٽس تعليم ورتي هئي.[2] سنہ 5000 ق-م کان 525 ق-م تائين مصر تي ڇويهن خاندانن حڪومت ڪئي. منجهائن ڏهن خاندانن ميمفس تي ۽ ڏهن ٿيبس تي حڪومتون ڪيون. 14 صديون ق-م ٿيبس جي فرعونن مان راميسس ثاني جهازن جي دستي سان ايشيا جي وڏي حصي تي، ويندي وچ ايشيا تائين ڪاهون ڪيون هيون.[3]

اسيرز به گنگا تائين حملا ڪيا هئا. هندو هن کي ديوتا سمجهي سندس پرستش ڪرڻ لڳا. ان باري ۾ بنارس هندو يونيورسٽيءَ جي پروفيسر ڊاڪٽر پران ناٿ جو رايو آهي ته آريا لوڪ اصل مصر کان آيا. انسانن جي قربانيءَ ڪرڻ جو رواج مصر ۽ هندستان ۾ رائج هو بلڪ قديم مذهب جو جزو هو. سنہ 671 ق-م مصر جي نجومي فراعنہ جي زماني ۾ اشور وارن مصر تي ڪاهه ڪئي. سنہ 525 ق-م ايرانين مصر تي قبضو ڪيو.[4] قديم مصري خط هيرو غليفي آهي.

ڪلديا جا قديم بندر اوفير، سيپارا ۽ نپور سنڌ جي پيداوار جي واپار ڪري دولتمند هئا. انهن بندرن ۾ سنڌ جا مور ۽ باندر حضرت سليمان عليہ السلام جي تخت گاهه بيت المقدس پهتا هئا.

1 ـ ڊاڪٽر ليبان جو چوڻ آهي ته هندستان ۾ هزارن ورهين کان ڳوٺن جي پنچائتي سرزمين کان سواءِ ڪوبہ ملڪي ۽ قومي اتحاد پيدا ڪري نہ سگهيو ان ڪري اڄ تائين غير قومن جو جولا نگاه آهي. انقلاب امم، ص —40.

2 ـ ٿيبس جو عروج سنہ 1600 ق-م تائين رهيو. هي شهر 14 ميلن ۾ هو. هن وقت سندس هنڌ تي چار ننڍا ڳوٺ آهن، جن مان هڪ لڪسر آهي.

3 -A. Malet: The Ancient World, Egypt, P-18, London.

4 -R.W. Frazer: British India, P-2, London, 1896.

ڪلدانين جي ڪاهه:

ڪلديه عراق جي ان حصي جو نالو هو جتي فرات ۽ دجله پاڻ ۾ گڏجن ٿيون. ڪلدانين جو تمدن به مصرين وانگر جهونو هو. سنه 2234 ق-م سڄي ايشيا تي سندن اقتدار هو. اُر سيپار ارخ، پنور ۽ اغاد جا شهر ايراني نار جي منهن وٽ واپار جا مرڪز هئا. مٿين شهرن ۾ سنڌ جي شين جا نالا رائج هئا. سنڌ جون آڳاٽيون ململيون ۽ خوشبودار مصالحا هتي وڪامندا هئا. موهن جي دڙي واريون نڪتل شيون ڪلديه ۽ سنڌ جي آڳاٽن لاڳاپن تي گهڻي روشني وجهن ٿيون. گويا ڪلديه جي تمدن جو عنصر سنڌ جي آثار قديمه ۾ منظر اچي ٿو.

بابل ۽ اشور وارن جون ڪاهون:

بابل جو شهر فرات تي هو جنهن جو بنياد نمرود وڌو هو ۽ سڄي ايشيا ۾ برڪ هو. نينوا، اشور وارن جو تختگاهه دجله جي اويرندي ڪپ تي هو جنهن جو بنياد نينوس سنه 2182 ق-م وڌو هو. ان جي سامهون اولهندي ڪپ تي هينئر موصل جو شهر آهي. نينوس جي عالي همت راڻي سميراس سنڌو نديءَ وارا ملڪ اٽڪ تائين فتح ڪيا هئا. پر پوءِ هند جي راجا بروبيٽس هٿان شڪست کائي، ٿورن همراهن سان مڪران جي ڪناري کان موٽي وطن پهتي هئي. اها تسليم شده ڳالهه آهي ته اشور وارن جي مغربي سنڌ تائين حڪومت هئي. آريا ڪانئن نجومت سکيا هئا. بابل ۽ نينوا وارا باقاعدي جهازن وسيلي سنڌ سان واپار ڪندا هئا.

هندستان جي تهذيب جو اثر سنڌ رستي کان بابل، ميديا ۽ ايشيا ڪوچڪ تائين پهتو هو. آشوريا نيپال جي ڪتبخاني ۾ 700 ق-م بعض بتن جا نالا آرين جي ديوتائن جي نالن تي هئا. سنڌ جي بت خاني، هنگلاج جي ديويءَ جي بت جي ايلم ۽ بابل وارا پرستش ڪندا هئا. ان ديويءَ جو بت هنگلاج کان اڳ سوسا پهتو هو جتان بخت نصر بابل ڏانهن کڻائي ويو هو.[1] سنه 626 ق-م ميديا وارن هٿان نينوي برباد ٿي ويو. سنه 538 ق-م ايرانين جي ڪاهُن ڪري بابل ويران ٿي ويو.[2] قديم بابلي خط پيڪاني سڏجي ٿو.

فنيقيا وارن جو واپار:

دنيا جي پهرين جهازران قوم جنهن کي يوناني "فونيشن" ۽ عبرانين "ڪنعاني" نالا ڏنا هئا، سا قرآن پاڪ ۾ عاد ۽ ازم جي نالي سان مشهور آهي.

---

1 _ H.T. Holdich, Sir: the Gates of India "Hinglaz", London, 1910.

2 _ J. Kennedy: The Early Commerce of India with Babylon, 700-300 B.C. in J.R.A.S. 1898, PP. 241-288.

انهن بحرين کان نڪري، شام جي ڪناري کي وسايو هو. سندن بہ بندر صيدا (سيدان) ۽ صور (تائري) مشرقي دنيا ۾ تجارتي مرڪز هئا.[1] يونانين هن قوم کان روشني ورتي هئي. فنيقيا جي بادشاهن مان حيرام حضرت سليمان عليہ السلام جو همعصر هو. عيسوي سنہ کان 12 صديون اڳ فنيقيا وارن جو شام جي ڪناري تي عروج رهيو. سندن تجارتي تعلقات جي ڪري، مهايارت جي زماني ۾، هندو عربي زبان کان واقف ٿيا هئا. فنيقي خط، جو مصري خط هيرو غليفي مان نڪتل هو سو هندستان ۾ "خروشتي" يا گنڌاري سڏجي ٿو.

موريا خاندان جي راجائن، جن اتر اولهندي هندستان ۾ برهمڻ آباد ۽ جهالاوان تائين جي ڪتبا ڪڙا ڪيا هئا، سي متئين خط ۾ آهن. سندن عبارتون سامي خط وانگر ساڄي پاسي کان کابي طرف لکيل آهن ۽ انهيءَ خط جو رواج فنيقيا جي ڊاڙيل واپارين رائج ڪيو هو.[2] سر جان مارشل تڪشلا ۽ هڙاپا مان جيڪي ڪتبا هٿ ڪيا هئا، سي خروشتي خط ۾ آهن. بلڪ سر اي۔ ستين ساڳئي خط ۾ ڪي ڪتبا چيني ترڪستان جي آثارن مان ڳولي لڌا. جيئن يورپ وارن هاڻوڪي زماني ۾، مختلف ملڪن ۾ تجارتي ڪوٺيون وڌيون، تيئن قديم زماني ۾ فنيقيا وارن جون مشرق ۽ مغرب ۾ ڪوٺيون هيون.[3]

ايرانين جون ڪاهون:

ايرانين هفت اقليم تي شهنشاهي ڪئي. سنڌ بہ ايران جو صوبو هو. فردوسي شاهہ نامہ ۾ هند، سنڌ، ڪابل، ڪشمير، ملتان، سندل ۽ چندل ايراني شهنشاهت جا مقبوضات ڏيکاريا آهن. پيش داديان ڪسرائن مان هوشنگ دکن تائين ڪاهون ڪيون هيون. ايراني شهنشاهن مگڌ ۽ ايوڌيا جي راجائن مان شاديون ڪيون هيون.[4] تورا ورهيہ اڳ، ڊاڪٽر بي. ڊي. سپونر پاٽنا جي

1۔ ارض القرآن: سيد سليمان ندوي، جلد۔1. ذڪر عاد ارم، اعظم ڳڙهہ. مصر وارن جا اهرام، جي نيل جي اولهندي ۾ آهن ۽ بابل جا لڏندڙ باغ دنيا جي قديم عجائبات ۾ شمار ٿين ٿا. ايرانين مصر، اشور ۽ يونان کان عمارت سازيءَ ۾ روشني ورتي هئي.

2۔ عرب و هند ڪي تعلقات: سيد سليمان ندوي، ص 8۔9، الله آباد، سنہ 1930ع

3۔ فنيقيا وارن جو تخت گاه صور (تائري) سنہ 1200 ق۔م ۾ تعمير ٿيو هو. بخت نصر بابلي 13 سالن جي سانده گهيري ڪرڻ کان پوءِ شهر فتح ڪيو هو. فلسطين کان سواءِ فنيقيا وارن اتر آفريڪا ۾ هاڻوڪي تيونس جي هنڌ تي ڪارٿيج جي مضبوط حڪومت ڪڙي ڪئي هئي. هنيبال هن قوم جو مشاهير تي گذريو جنهن روم جي هولناڪ فاتحن سان جنگيون جوٺيون هيون. بابلين ۽ مصرين وانگر فنيقيا وارا بت پرست هئا. بعض ديوتا جي پرستش ڪندا هئا.

4۔ فرشتہ: جلد۔1، اردو ترجمو نولڪشور لکنو.

قديم کنڊرن کي کوٽائي بعض عمارتن جا نشان ظاهر ڪيا هئا. جن جي ساخت جو نمونو پرسيپالس (اصطخر) جي محلاتن جهڙو هو.

گشتاسپ جي زماني ۾ بهمن ايرانيءَ بهمن آباد ۾ نو وهار جو آتشڪده تعمير ڪرايو هو. قديم سنڌ جي مڪران واري حصي ۾ بہ ڪاريزون، ڪاؤسي ۽ خسروي، ڪيڪائوس ۽ ڪيخسرو ڪياني فرمانروائن جون جوڙايل اڄ تائين موجود آهن.[1] دارالعظمر کي سنڌ جي صوبي مان 1,078,272 پائونڊ ساليانو آمدني هئي. سندس بيڙي يوناني اميرالبحر سائيڪلاس جي اڳواڻيءَ هيٺ اٽڪ کان سنڌو نديءَ جي چوڙ تائين جهاز راني ڪئي هئي.

سڪندر مقدونيءَ جي ڪاهہ کان اڳ اتر اولهندي هندستان جي علائقن تي اشڪانين جي حڪومت هئي. سنہ 480 ق-م ايراني شهنشاهت جون حدون سنڌو نديءَ کان وٺي حبش تائين هيون. شمس العلماءِ جوڙيجي مودي سنہ 1904ع ۾ بمبئي جي رسالي 'ايسٽ ائنڊ ويسٽ' جلد-3 ۾ هڪڙو بصيرت افروز مضمون لکيو هو جنهن مان ايرانين جي مڪران ۽ سنڌ تي ڪاهُن جو پتو پئجي سگهي ٿو. عربي ڪاهُن ايران ۽ هندستان جي فنون لطيفہ ۾ انقلاب آڻي ڇڏيو. اسلامي دور ۾ ايرانين جي جدت طرازين سڄي اسلامي دنيا تي اثر وڌو.

ٻڌمت:

ٻڌ ڌرم جي وسعت جي خبر اسان کي اليگزينڊر ڪننگهام جي "قديم جاگرافي هند" مان پئجي سگهي ٿي، جا سنہ 1871ع ۾ لنڊن مان شايع ٿي هئي. آرين جي راڄ اندر برهمڻن اهڙو زور ورتو هو جو ذات پات ۽ ڇوت ڇات جي زيادتين ۽ مذهبي پيچيدگين ڪري عوام ۾ سندن خلاف جذبو پيدا ٿيو. اهڙي پر آشوب زماني ۾ سنہ 563 ق-م نيپال جي ڪپل وستو رياست جي ساڪيا راڄا سڌوڌن جي پٽ سڌارٿ، جو پوءِ گوتم ٻڌ سڏجڻ لڳو نئون پنٿ جاري ڪيو. جنهن صورت ۾ عوام کي برهمڻن کان سندن زيادتين جي ڪري نفرت هئي، تنهن ڪري گوتم جي مرڻ کان پوءِ سنہ 483 ق-م سندس پنٿ سنت هند، سيلون، سيام، چين، تبيٽ، وچ ايشيا، سنڌ ۽ بلوچستان تائين پکڙجي ويو. سنڌ جا راءِ خاندان جا راجائون ٻڌمت جا پيرو هئا. برهمڻ آباد، الور ۽ ديبل ۾ ٻڌ جا بت خانا هئا.

1 - R. Hughes-Buller: Baluchistan district Gazetteer, Vol. Makran- Archeology, Bombay,,1906.
M.A. Stien, SIR: Memori on the Anc. Geogr of Kashmir, PP. 11-13, Calcutta, 1899.
D.D.P. Sanjana: The Pahlavi Vendidal, P-9, Bombay, 1895.
Marzban: The Parsis in India, Vol. I, Bombay.
The Cambridge History of India. Vol. 1. CHP-IV. P-150.

جين مت:

ساڳئي وقت، بهار جي راجا سڌارٿ جي پٽ ورڌمان، جو مهاوير سڏجي ٿو ۽ گوتم جو همعصر هو، جين مت کڙو ڪيو. مگر جين مت وارن جي دعوي آهي ته سنڌن ڌرم گهڻو قديم آهي. سنڌن چوڻ آهي ته مهاوير کان اڳ 23 تير ٿڪارا (پيشوا) ٿي گذريا، جن مان پهريون رشايا راجا ٿي گذريو، ڪانئس پوءِ سنڌس پٽ پارتا چڪرورتي ٿي گذريو. جينن جو ڪتاب "اچارنگا سوترا" آهي. جين ڌرم برهمڻن جي خواهشات ۽ ٻڌ جي اصولن جو مرڪب آهي. هن ڌرم ۾ جاندارن جي حفاظت ڪرڻ نيڪيءَ جو عمل هو. ويدن جي حقيقت، ٻاهه جي پوڄا ۽ ٻليدان ناقابل تڪريم سمجهيا ويا. برهمڻن ڪي خوش رکڻ لاءِ ذات پات جي قيد ۽ اوتارن کي تسليم ڪيو ويو. جين مت بنگال، وچ هندستان، دکن، سوراشٽر ۽ سنڌ تائين پکڙجي ويو.[1] جين مت جي قدامت متعلق مغربي مؤرخن ۾ اختلاف آهي: مثلا ڪولبروڪ، پرنسيپ، سٽويونسن ۽ ٻيا جين مت کي ٻڌ جي زماني کان اڳ جو تسليم ڪن ٿا، اهڙيءَ طرح ويبر، ولسن، ليسن وغيره ان کي ٻڌ کان پوءِ تسليم ڪن ٿا. سنڌ ۾ پارينگر جين جو مندر هو. آبو ڏونگر تي سنڌن گهڻائي مندر آهن.

يونانين جي ڪاهه:

يونان ۾ اٿينز ۽ سپارٽا وارن جي تباهيءَ کان پوءِ سنه 332 ق-م يونانين سڪندر مقدونيءَ جي اڳواڻيءَ هيٺ شام ۽ مصر جا علائقا فتح ڪيا. مشرقي ملڪن جي دولت کي ڇڪڻ لاءِ يوناني فاتح شام جي ڪناري تي سڪندرونه ۽ مصر جي ڪناري تي سڪندريه جا بندر تعمير ڪرايا. جن صيدا ۽ صور کان پوءِ واپار ۾ گهڻي ترقي ڪئي.

1- ڀنڀور جنهن جو نالو بطليموس پنهنجي تاريخ ۾ "بارباڪيڪ" ڏنو آهي. سو "تحفة الڪرام" جي بيان موجب راجا ڀنڀور راءِ تعمير ڪرايو هو. سنڌ جو هي قديم بندر پاتال کان سمنڊ ڏانهن ويندڙ رستي تي گهاري کان ٻن ميلن جي مفاصلي تي هو. هت سنڌو نديءَ جي ٻيڙين جو مال ساموندي غورابن ۾ ڀريو ويندو هو ۽ واپارين کي مال تي محصول ڀرڻو پوندو هو: هتان چين جو ريشم، سوتي ململيون، نير ۽ خوشبودار مصالحا مصر ۽ مغربي دنيا ڏانهن ويندا هئا. ٻڙوچ ۽ چيمور ڪنيات جي نارتي ۽ ڀنڀور سنڌ ۾ نير جي واپار ڪري مشهور هئا. غازي محمد بن قاسم هت ڇانوڻي هنئي هئي. عيسوي 2 صديءَ تائين، پارينگر وانگر ڀنڀور جو اوج رهيو. سنه 171هه (سنه 787ع) ڌاري هارون الرشيد جي زماني ۾ زلزلي ڪري گهارو سڪي ويو ۽ هي بندر ويران ٿي ويو. سنڌس ڦٽل نشان گذريل اوج تي ماتم ڪري رهيا آهن.

Cousens H: Antiquities of Sindh, PP. 80-81, 1929.

V.A. Smith: The Oxford History of India, P-85, Oxford, 1920.

E.H. Aitken: Gazetteer of the Province of Sindh, P-23.

سڪندر مقدوني:

تنهن کان پوءِ سڪندر اربيلا جي خونريز معرڪي ۾ دارا اعظم کي شڪست ڏيئي، وچ ايشيا ۽ ڪابل تي قبضي ڪرڻ کان پوءِ هندستان ڏانهن رخ رکيو. سندس لشڪر ۾ ايراني، يوناني ۽ وچ ايشيا جا سپاهي هئا. سنہ 327 ق-م سڪندر ڪابل ۽ سوات کان پنجاب ۾ وارد ٿي، راجا پورس کي شڪست ڏني. پنجاب ۽ ڪشمير جي گهڻن راجائن سندس آڻ مڃي. يوناني لشڪر جنهن ۾ مقدونيا، يونان، فنيقيا، مصر، ايران ۽ صغدانيا جا سپاهي هئا، سي گهڻو ٿڪل هئا. ڪيس يونان کان ڪابہ امدادي فوج ڪانہ پهتي هئي، ٻيو تہ هندستان جو موريا راجا چندر گپت طاقتور هو. تنهن ڪري يوناني فاتح چناب نديءَ کان اڳتي وڌي نہ سگهيو. جهلم مان جهاز ٺهرائي سنڌو نديءَ رستي ملتان پهچي، هتي جي مالي راجا کي شڪست ڏيئي، اُچ (سڪلنده) جو شهر تعمير ڪرائي، سنڌو نديءَ جي رستي پاتال (نيرن ڪوٽ) پهتو.

مينانگرا (ٺٽي) جي يادو ونسي راجا سامس کي شڪست ڏيڻ کان پوءِ، سڪندر ڪجهہ لشڪر خشڪيءَ رستي، پنهنجي هڪڙي سپهہ سالار ڪرايٽرس جي اڳواڻيءَ هيٺ، هاٿين سميت، مولہ لڪ کان مڪران ڏانهن روانو ڪيو ۽ ٻيڙي کي اميرالبحر نيرڪوس جي نگرانيءَ هيٺ، جنهن تي يوناني، فنيقي ۽ مصري ملاح هئا، پاتال ۽ پنيور کان سنڌو نديءَ جي ڊيلٽا ۽ مڪران واري ڪناري ڏانهن روانو ڪيائين.[1] نيرڪوس کي مڪران جي ڪناري تي رهنڌڙ ميڊن کان گهڻو نقصان پهتو خاص ڪري بلوچستان جي استولہ ٻيٽ تي سندس گهڻائي فنيقي ۽ مصري ملاح ميڊن هٿان مارجي ويا. سڪندر مقدوني سنڌ تي پيٿان کي پنهنجو نائب مقرر ڪري، حب نديءَ جي اويرندي واري علائقي، عربتي ۽ اولهندي واري علائقي، اورني، کان مڪران جي ويران

1 ـ استالو يا استولہ جو هپتلار بہ سڏجي ٿو سو مڪران جي ڪناري کان 16 ميلن جي مفاصلي تي ۽ پسني بندر کان 26 ميلن جي مفاصلي تي هڪڙو ويران ٻيٽ آهي، جو ڊيگهہ ۾ 3 ميل ۽ ويڪر ۾ هڪ ميل آهي. هندو ان کي ستاديپ ۽ يوناني نوسال سڏيندا هئا. ٻيٽ تي ٽن طرفن کان جبلن جون قطارون قلعي وانگر بيٺيون آهن. ذڪڻ اويرندي واريءَ ڪنڊ تي هڪڙي ويران مندر جا نشان بيٺل آهن، جنهن متعلق آثار قديمہ جي ماهرن جو چوڻ آهي تہ ڪنهن زماني ۾ پٿرن جو جڙيل پاڻيءَ جو حوض هو. اڳاتي زماني ۾ مختلف ملڪن جا واپاري سون ميڙڻ جي لالچ ڪري، هن ٻيٽ تي ايندا هئا. نيرڪوس بہ سون ميڙڻ جي ارادي سان هن ٻيٽ تي پهتو هو. عرب فاتحن ٻيٽ تي قمرين جو نسل جاري ڪيو هو ڇاڪاڻ تہ هتي جي آبهوا قمرين جي پرورش لاءِ مفيد هئي. هينئر فقط ميڊ مهاڻا شارڪ مڇين جو شڪار ڪرڻ لاءِ هتي ايندا آهن.
R. Hughes Buller: Gazetteer of Makran, Haptlar, P-276, Bombay, 1906.

ڪناري تي پهتو جتي ميڊ جنگجو دريائي ڏاڙيلن کان سندس لشڪر کي گهڻو نقصان پهتو. آخر بابل ۾ پهچي هن وفات ڪئي.

سنڌ متعلق يوناني جاچ ڪاميٽيءَ جي رپورٽ:

عام سنڌ جي تاريخن ۾ سڪندر مقدونيءَ جي ڪاهه هڪڙي طوفان وانگر بيان ڪيل آهي، جو آيو ۽ هليو ويو! مگر ائين نه آهي. سڪندر مقدوني سنڌو نديءَ جي ڊيلٽا واري علائقي ۾ سنڌو نديءَ جي قديم شاخ هاڪڙي جي پيٽ جي جاچ ڪرڻ لاءِ ماهرن جي هڪڙي ڪاميٽي رواني ڪئي هئي. ان ڪاميٽيءَ ڪهڙي رپورٽ پيش ڪئي، سو بيان سلسليوار هيٺ ڏجي ٿو.

اڳ يونانين کي هندستان جي رهاڪن جي رسمن ۽ رواجن جي پتيءَ خبر ڪانه هئي، ڇاڪاڻ ته يونان ۽ سنڌ جي وچ ۾ بابل ۽ اسيريا جون به سيماطيقي (سامي) حڪومتون حائل هيون. البته هومر جي ”اوڊيسي“ جي اشعار ۾ فقط ايترو ڏيکاريل هو ته سج جي اوڀرندي طرف هڪڙي سياهه فام قوم رهي ٿي. اها قوم شايد دراوڙ هئي، جنهن جو واپار سمنڊ رستي مغربي دنيا سان هلندڙ هو ۽ ايڪباتانا (همدان)، سوسا ۽ اصطخر جا شاهي خزانا سنڌ ۽ هند جي دولت ڪري معمور هئا. ازان سواءِ فيثاغورث جي فلسفي تي هندي اثر مائل نظر اچي ٿو. هيروڊوٽس کي سنڌ متعلق جيڪا خبر هئي، تنهن جو بيان اڳ لکي چڪا آهيون.

سائيلاڪس:

يونانين جي ڪاهه کان اڳ، دارا اعظم پنهنجي هڪڙي يوناني اميرالبحر، سائيلاڪس، کي سنڌو نديءَ جي وهڪري کي معلوم ڪرڻ لاءِ جهازن جي دستي سان اٽڪ کان روانو ڪيو هو ليڪن ان جيڪو سياحت نامو تيار ڪيو هو تنهن ۾ فقط بڌل ڳالهيون ۽ قياسي بيان ڏنل هئا. ايرانين ۽ يونانين کي فقط ايتري خبر هئي ته سنڌو نديءَ جي اوڀرندي طرف ڪُن ريگستان آهي. سڪندر مقدوني به چناب کان اڳتي وڌي نه سگهيو هو.

هيڪٽايوس:

سنه 500 ق-م هيڪٽايوس نالي هڪڙي يوناني جاگرافيدان، سنڌو نديءَ تائين ملڪن جو بيان ڏنو آهي، پر سندس تحقيقات جو دائرو فقط سائيلاڪس جي بيانن تي مبني آهي. هن فقط اهو ڏيکاريو آهي ته سنڌو نديءَ پريان ريگستان آهي. البته سنڌ جي باشندن جي رسمن ۽ رواجن متعلق به هن ٿوري

روشني وڌي آهي. ليڪن هيروڊوٽس جي بيان کان ڪا وڌيڪ نئين ڳالهه ڪانه ڏني اٿس.

نيرڪوس:

سڪندر جو مشهور اميرالبحر، نيرڪوس، ڪريٽ ٻيٽ جو رهاڪو هو. نينڍي هوندي مقدونيا ۾ رهڻ ڪري سڪندر سان دوستي هئي. هن سنڌو نديءَ جي ڊيلٽا جو ڪوري جي نار کان ايراني نار جي ڪناري جو معائنو ڪيو هو. جيڪي ڏٺائين، سو قلمبند ڪندو ويو. سندس ارادو ڏاکڻي عربستان تي ڪاهه ڪرڻ جو هو، پر ڪامياب ٿي نه سگهيو.

اوني سيڪرٽيوس:

اوني سيڪرٽيوس يونان جي ٻيٽ، ايجنا جو رهاڪو هو ۽ يونان فيلسوف ڊيوجانس جو شاگرد هو. فن جهازرانيءَ جو ماهر هو. سنڌ ۾ وارد ٿيڻ کان اڳ، سڪندر هن کي جهازن جي دستي سان سنڌ جا حالات معلوم ڪرڻ لاءِ روانو ڪيو هو. استرابو ڪانئس روشني ورتي آهي.

ارسطوبيولس:

ارسطو بيولس جاگرافيدان هو جنهن سڪندر جي حڪم سان هاڪڙي جو ٻيٽ ڳولي لڌو هو. هن پوئينءَ عمر ۾ پنهنجا حالات قلمبند ڪيا هئا.هن اٽڪل هڪ هزار ويران شهرن جا نشان ڳولي لڌا هئا، جي ڪو وقت هاڪڙي تي آباد هئا.

ڪليترچوس:

ڪليتر چوس مؤرخ هو. سڪندر سان گڏ نه هو، پر سندس ڪاهُن جو مفصل بيان ڏنو اٿس.

سڪندر پهريون مغربي فاتح هو جنهن مغرب وارن لاءِ مشرق جي واپار جو در پٽيو. ازان سواءِ هن سنڌو نديءَ وارن ملڪن جا حالات گڏ ڪرايا. يوناني هماليه کان سنڌو نديءَ جي چوڙ تائين ۽ راس مونزي کان راس ڪامورن تائين ۽ راس ڪامورن کان هوگليءَ تائين هندستان جون حدون معلوم ڪيون هيون. هو سنڌ کي مانسوني هوائن کان ٻاهر ڏيکارين ٿا، جنهن مان معلوم ٿي سگهي ٿو ته مهاڀارت جي زماني کان يونانين جي ڪاهه وقت سنڌ جي حالت گهڻي بدلجي چڪي هئي. اڳ سنڌ ۾ گهاٽا ٻيلا هئا، جن ۾ هاٿي، گينڊا، ٻاندر ۽ ٻيا جهنگلي جانور رهندا هئا. انهن مان گينڊا ته ابن بطوطه جي اچڻ وقت به موجود

هئا. يونانين جي بيان موجب سنڌ جي رهاڪن جي چمڙي ڪاري هئي. ڊيلٽا واري علائقي تي هو ڪوهيڙن جي ڪڪرن اڏامڻ جو ڏس ڏين ٿا.

اونهاري ۾ جوئر ۽ چانورن جي پوک ۽ سياري ۾ جوَن ۽ ڪڻڪ جي پوک جو ذڪر ڪيو اٿن. سنڌن چوڻ موجب، سنڌين کي ڪمند جي رس مان ڳڙ ٺاهڻ، ڪپهه مان پڙي اُڻڻ ۽ مختلف قسمن جي دوائن ٺاهڻ ۽ زهرن مارڻ جي واقفيت هئي، ليڪن اهڙو دوائن ۽ زهرن جو علم ڌارين کان مخفي رکندا هئا. سنڌين جي بدني ساخت متعلق لکن ٿا تہ اهي قداور ۽ سنها آهن. سري وارا مصر جي قبطين ۽ لاڙ وارا حبشين سان مشابهت رکن ٿا. سنڌين جي سراسري عمر 130 ورهيہ بيان ڪئي اٿن. سنڌ ۾ انگور نہ هئڻ ڪري شراب جو رواج نہ هو مرد بہ بہ زالون رکندا هئا ۽ راجائون گهڻيون زالون شادي ڪند اهئا. غلامن جو بہ رواج هو. سنڌ جا رهاڪو پنهنجن راجائن کي ٻانهون مٿي کڻي سلام ڪندا هئا، جيئن ايران جي ڪسرائن کي سلام ڪرڻ جو رواج هو.

راجائن جي سواريءَ نڪرڻ وقت، عورتون رٿن تي چڙهي سندن حفاظت (؟) ڪنديون هيون ۽ پنيان ماڻهو دهل، شرنايون ۽ گهنڊ وڄائيندا هلندا هئا. نابالغ ڇوڪرين کي بہ شادين ڪرائڻ جو رواج هو. بيواهہ زالن لاءِ جيئري مڙس جي لاش سان گڏ چکيا تي چڙهڻ عزت جي نشاني هئي. بعض مُڙدن کي ڳجهن اڳيان ڦٽو ڪندا هئا.[1] ان ۾ شڪ نہ آهي تہ سڄي هندستان، خراسان، بلخ، سنڌ، چيني ترڪستان ۽ وچ ايشيا وارن ملڪن ۾ ٻڌ جي بتن جي پوڄا ٿيندي هئي، مگر ان سان گڏ مجوسيت جو بہ چؤپول هو. مثلا هوئن تسانگ، جو سنہ 23هہ (سنہ 635ع) ڌاري قنڌار جي رستي کان هندستان ۾ وارد ٿيو هو تنهن جي بيان موجب قنڌار بلوچستان توڙي سنڌ تي مجوسيت جو اثر پيل هو.[2]

سيليوڪس نڪتر:

سڪندر مقدوني هندستان ۾ سنہ 327 ق-م کان سنہ 324 ق-م تائين جملي 3 ورهيہ رهيو هو. ڪابل ۽ هندوڪش وارو حصو جو پشڪلاوتي سڏبو هو تنهن مٿان اوڪسياريٽس گورنر هو. سندس تختگاهہ چارسده، پشاور وٽ هو. سنڌ مٿان، پيٿان گورنر هو. سڪندر جيڪا عظيم الشان شهنشاهت قائم ڪري ويو هو سا سندس مرڻ کان پوءِ ٽن حصن ۾ ورهائجي ويئي، جن مٿان سندس ٽي جرنيل حڪومت ڪرڻ لڳا. مشرقي حصو شام کان وٺي سنڌ سميت، سيليوڪس نڪتر

1 _ Cambridge History of India, Vol-I, India in Early Greek & Latin Literature, PP, 391-446.

2 _ آئينہ حقيقت نما، مولانا اڪبر شاهہ خان صاحب، جلد_1، مقدمہ 1926ع.

جي هٿ چڙهي ويو. يونان، مقدونيا، ٿريس ۽ ايشيا ڪوچڪ تي انٽني گونس حڪومت ڪرڻ لڳو. فلسطين ۽ مصر بطليموس جي قبضي هيٺ اچي ويا. سيلوڪس جي ڏينهن ۾ سنڌ جي واپار گهڻي ترقي ڪئي هئي. پليني ۽ جي بيان موجب، سنه 79ع ۾ رومت الڪبري ڏانهن ويندڙ مال جي رقم 2,000,000 پائونڊ هئي. تجارت جي هيءَ صورتحال، روم جي قيصر آگسطوس کان وٺي قيصر هيدران جي ڏينهن تائين موجود رهي. مٿيون مال خشڪيءَ رستي تدمر تائين ۽ سمنڊ رستي بحيره قلزم جي بندر برنائيس تائين پهچندو هو.[1]

موريا خاندان:

موريا خاندان جو پايو وهندڙ چندر گپت موريا هو. جنهن تشڪلا ۾ تعليم ورتي هئي. سندس ماءُ مورن پالڻ ڪري "مورا" سڏبي هئي، تنهن ڪري هن خاندان جا راجائون، جن سنه 322 ق-م کان سنه 183 ق-م تائين مگڌ تي حڪومت ڪئي هئي. موريا سڏبا هئا. منجهائن چندر گپت 322 ق-م اتر هندستان ۾ يونانين خلاف بغاوت ڪري سندن فوجن کي جمنا جي اويرندي ۾ شڪست ڏيئي، مگڌ جي نندا خاندان جي راجا کان پٽاليپترا (پاٽنا) جو تخت هٿ ڪري، موريا حڪومت جو پايو وڌو. هن چاليهن لکن فوجن سان سيليوڪس نڪتر کي شڪست ڏيئي سنڌ ۽ بلوچستان جي صوبن تي قنڌار تائين قبضو ڪري ورتو. سيليوڪس کي ساڻس صلح ڪرڻو پيو ۽ پنهنجي طرفان ميگستنيز کي سفير مقرر ڪري پاٽنا ڏانهن روانو ڪيو.[2]

چندر گپت کان پوءِ سندس پٽ بندوسار 298 ق-م کان 237 ق-م تائين حڪومت ڪئي. بندوسار کانپوءِ سندس پٽ آسوڪا 237 ق-م مگڌ جي تخت تي ويٺو. هن ٻڌ ڌرم کي زور وٺائڻ لاءِ افغانستان، بلوچستان، سوات، ڪشمير، سنڌ ۽ نيپال تائين جابجا ڪتبا ڪڙا ڪرايا. جن مان ڪي اڄ سوڌو موجود آهن.[3] بلڪ هن يونان ۽ مصر تائين تعلقات قائم ڪيا هئا. جيڪي مٿين تعلقات جي ڪري هندي فن سنگتراشيءَ کان واقف ٿيا.[4] آسوڪا جا ڪتبا خروشتي خط ۾ آهن. سندس حڪومت جون حدون هرات تائين هيون.

1 _ Grawlinson: Intercourse between India & West, P-27.
Rollion: Ancient History, Vol.III. The Alexander's Successors, London.
تمدن عرب: ڊاڪٽر گستاؤلي بان، ذڪر مصر، اُردو ترجمو.
2 - V.A. Smith: Oxford History of India, P-106.
3 - J.C. Marsham: Abridgement of the History of India, CHP-I, P 11.
4 _ M. Elphinstone: History of India, Greek Kingdom, P-267, London, 1874.

يوناني باختري حڪومت:

سن 184 ق-م موريا خاندان وارن جي ڪمزوريءَ ڪري، يوناني باختري حڪومت زور ورتو. سنہ 185 ق-م ڌاري برادرٿ، موريا خاندان جي پوئين حاڪم پشيامترا کي قتل ڪري، مگڌ ۾ سنگا خاندان جي حڪومت جو پايو وڌو. مٿئين انقلاب ڪري، يوناني باختري حڪومت کي جنم وٺڻ لاءِ موقعو مليو جا هڪ صديءَ تائين قائم رهي. سنہ 190 ق-م يوناني حاڪم ڊيمي تريوس بلوچستان، سنڌ ۽ گجرات جا پرڳڻا فتح ڪري، سگالا (سيالڪوٽ) کي تختگاهہ مقرر ڪيو. هن سنڌ ۾ ڪي شهر تعمير ڪرايا هئا. يوناني حاڪم اڪثر هڪ ٻئي سان لڙندا رهيا. سنہ 155 ق-م مينڊر (ملنڊا) سنگا راجائن کي شڪست ڏيڻ ۾ ڪامياب ٿيو پر پاڻ پڻ جو ٻيرو ٻڏجي ويو. تنهن کان پوءِ ستت، يوناني حڪومت چاليهن حصن ۾ ورهائجي ويئي، جن تي جدا جدا امير حڪومتون ڪرڻ لڳا. سنڌن هندستان جي راجائن سان مائٽي هئي؛ مينڊر جي مئي کان پوءِ يوناني هندي حڪومت جو هميشہ لاءِ خاتمو ٿي ويو.

پارٿي:

پارٿين جو وطن پارٿيا (خراسان) هو. جيئن هندو يوناني کي ياونا سڏيندا هئا، تيئن پارٿين کي پهلوا سڏڻ لڳا. اهي ڏگهين ڏاڙهين ۽ ڏگهن وارن وارا هئا. پهريائين هن قوم هيلمند تي قبضو ڪري، سيستان ۽ نيمروز تي حڪومت ڪڙي ڪئي. ساڪن ستين (ساڪ) بہ شامل هئا، جن جي نالي ڪري سيستان "ساڪستان" سڏجڻ لڳو. عيسوي پهرين صديءَ ڌاري ستين دري بولان کان نڪري، سنڌو نديءَ جي ٻنهي ڪپن تي بينڪون جوڙي، پاڻ کي ايران جي ڪسرائن وانگر شهنشاهہ ڪوٺائڻ لڳا.[1] منجهائن راجا گنڊوفيرس حضرت عيسيٰ عليہ السلام جي حواري سينٽ ٿامس جي تبليغ ڪري عيسائي ٿيو هو.

يوچي:

يورپ وارا ستين ۽ يوچي قومن کي "هُن" سڏين ٿا. سنہ 165 ق-م يوچي قوم چين جي علائقي ڪانسوا مان نڪرڻ کان پوءِ، ترڪستان جي رستي کان

---

1 Cambridge History of India, Vol-I. The Sythians.

چندر گپت جي دربار ۾ چاڻڪيا نالي مشهور پنڊت ٿي گذريو آهي جنهن جي ڪتاب 'ارٿ شاستر' جو پهريون ترجمو نوشيروان ڪرايو هو.

بلخ، ڪابل ۽ بلوچستان تي قبضو ڪيو. هنن ستت ئي ٻڌ ڌرم اختيار ڪيو. سنہ 73 ق-م مگڌ جي سنگا خاندان وارن جي پڄاڻي ٿي. سنہ 28 ق-م انڌرا خاندان وارن مهانديءَ گوداوري ۽ مگڌ وارن علائقن تي قبضو ڪيو. سنہ 78ع ۾ يوچي راجا ڪنشڪا ڪشمير، يارقند، ڪاشغر، ختن، قنڌار سنڌ ۽ نربدا نديءَ تائين قبضو ڄمايو. شڪست سنبت اتر هندستان ۾ سنہ 78ع کان شروع ٿيو. سنہ 220ع ۾ يوچي ۽ انڌرا خاندانن جو خاتمو ٿي ويو. هندستان رياستن ۾ ورهائجي ويو جن مان پاٽنا جي گپت خاندان زور ورتو.

سنڌ تي مجوسيت جو اثر:

اسلام جي ڪاهہ وقت، بلوچستان ۽ سنڌ ۾ بت خانن کان سواءِ آتش ڪدہ بہ موجود هئا. ايران جي ڪسرائن آتش پرستيءَ کي زور ونايو هو. سنڌ جي علائقي سيستان ۾ گستاشپ جي يادگار لاءِ ڪيخسرو ڪرڪوياهہ آتشڪدہ تعمير ڪرايو هو جو ”هوس- گرشاسپ“ جي نالي سان مشهور هو.[1] ساساني دؤر ۾ قباد جي زماني ۾ مزدڪ ”مزدڪيہ مذهب“ جو بنياد وڌو هو. سندس اصول مانويہ مذهب جا هئا. جيتوڻيڪ قباد، مزدڪ کي قتل ڪرائي ڇڏيو هو پر مزدڪيہ مذهب جا فرقا- جهڙوڪ: ڪوزڪيہ ماهانيا ۽ اسبد جامڪيہ- اهواز فارس، شهر زور، سنڌ، سمرقند ۽ شاش تائين پکڙجي ويا هئا.[2] غرض تہ زردشت کان اڳ اقصيٰ چين تائين آتشڪدن جو رواج پئجي ويو هو. ساساني دؤر ۾ سنڌ جي سرحد ڪرمان ۾ نوشيروان هڪڙو آتش ڪده جوڙايو هو. منجهس اها متبرڪ باهہ ٻرندي هئي، جنهن کي زردشت جي حڪم سان گشتاسپ خوارزم جي آتشڪدي مان ڪڍائي، نساءَ جي آتشڪدي ۾ رکايو هو.

ايراني ڪسرائن سنڌ ۾ ملتان وارو آتش ڪدو تعمير ڪرايو هو جتي سج ۽ ستارن جي پرستش ٿيندي هئي. شاپور بن اردشير قسطنطنيہ پرسان هڪڙو

1- ايران ۾ حضرت ابراهيم عليہ السلام جي زماني کان صابي مذهب جاري هو. ايران جا قديم فرمانروا موبد- موبدان يعني ديني سردار جي لقب سان سڏبا هئا. ڪيومرث، ڪيومرثيہ فرقو جاري ڪرايو هو. ايرانين جو پويون نبي زردشت بن بوراشب، ڪسريٰ گستاشپ بن لهراسپ جي زماني ۾ بلخ ۾ ڄائو هو. سندس ماءُ ري شهر جي ۽ پيءُ آذر بائجان جو رهاڪو هو. سندس ڪتاب زندوستا کي، گستاشپ ڪيومرث جي جوڙايل هيڪل اصطخر ۾ رکايو هو. زردشت جو قول هو تہ نور ۽ ظلمت بہ متضاد شيون آهن. ساساني دؤر ۾ ساسان پنجين متئين ڪاتاب کي پارندي زبان مان دري زبان ۾ ترجمو ڪرائي، مٿس ’وساتير‘ نالو رکيو هو. تنهن کان پوءِ، شاپور بن اردشير جي زماني ۾ حڪيم مانيءَ مانويہ فرقو جاري ڪيو جو مجوسيت ۽ عسائيت جو مرڪب هو. هڪڙو فرقو مثنويہ بہ سڏجڻ لڳو هو. ڏسو ’تفسير حقاني‘، مقدمہ ص، 311_318 دهلي.

2- Strange (Le): Lands of the Eastern Caliphate, PP. 341-342, Cambridge, 1905

آتش ڪدو جوڙايو هو جو خليفي مهديءَ جي زماني تائين موجود هو. سنڌ ۾ سيستان، ملتان ۽ ڪرمان مجوسيت جا مرڪز هئا. خاران جا ڪياني ملڪ جي منوچهر جي نسل مان هئا. اسلامي فتوحات کان پوءِ به قديم مذهب تي قائم رهيا. آخر خليفي عمر بن عبدالعزيز رضہ جي دعوت تي اسلام قبول ڪيائون.[1] سلطان محمود غزنوي جي ڪاهُن کان پوءِ به سنڌ ۾ مجوسيت جو اثر باقي هو.

سنڌ تي عيسائيت جو اثر:

سينٽ ٿامس پهريون حواري هو جنهن جي تبليغ ڪري سيستان جي پارٿي راجا گنڊوفيرس عيسائي مذهب اختيار ڪيو. ازان سواءِ شيراز مرو ۽ فرغانہ ۾ ديوليون قائم ٿيون. تثليث جو اثر فقط ايران، ترڪستان ۽ سنڌ تائين محدود نہ رهيو بلڪ پوري دکن تائين بہ پهتو. سنہ 68ع ۾ سينٽ ٿامس مدراس ۾ وفات ڪئي ۽ اتي دفنايو ويو. ڪن مؤرخن جو بيان آهي تہ سينٽ ٿامس بلوچن هٿان مڪران جي بندر ڪلما (ڪلمت) وٽ ماريو ويو سندس لاش عيسائي عراق جي شهر ايديسا (رقہ) ڏانهن کڻي ويا ۽ مدراس وارو سندس مقبرو جُڙتو آهي.[2] خراسان جي شهر جنديساپور جي شفاخاني جو ڊاڪٽر جارجس نالي عيسائي هو.[3] جنهن عمدي قرابادين تيار ڪئي هئي.

سنہ 190ع ۾ سڪندريہ (مصر) جي بشپ، هڪڙي عيسائي فيلسوف پاتانيوز کي، نصرانيت جي تبليغ ڪرڻ لاءِ بحيره قلزم ايراني نار ۽ سنڌ جي ڪناري واري رستي کان ملبار ڏانهن مُڪو هو. سندس معرفت پهريون دفعو عبراني زبان ۾ انجيل، هندستان جي اولهندي ڪناري تي ٽراونڪور پهتو جتي اڳي ئي يهودين جي بينڪ هئي.[4] يونان ۽ روم جا علوم گهڻي عرصي کان مصر، شام، ايران ۽ سنڌ تائين پهچي چڪا هئا. بيزانطوم شهنشاهت مان نسطوري پادرين ٽڙجي نڪري وڃڻ کان پوءِ عراق جي شهر ايديسا ۾ وڃي هڪڙو مدرسو کوليو هو جنهن جي ذريعي يوناني علوم جي ايشيائي ملڪن ۾ اشاعت ٿيڻ لڳي هئي.

1- C.F. Minchin: Baluchistan District Gazetteer, series Kharna, History, Bombay, 1907.

2 - Kennet Dr: St. Thomas, The Apostle of India, Madras, 1882.

3_ نوٽ: ڊاڪٽر جارجس سرياني زبان ۾ هڪڙي عمدي قرابادين تيار ڪئي هئي، جنهن جو حنين بن اسحاق عربيءَ ۾ ترجمو ڪيو. 148هہ ۾ منصور عباسي جي بيمار ٿيڻ وقت خليفي جو ڊاڪٽر جارجس علاج ڪيو هو. "طبقات الاطباءَ" جلد _1، ص_ 163.

4_ ايديسا جو شهر عراق ۾ شام جي سرحد تي فرات جي هڪڙيءَ شاخ تي واقع هو. هيئنر 'رقہ' سڏجي ٿو. "تمدن عرب": ڊاڪٽر گستاؤلي بان. ذڪر يوناني علوم و فنون. اردو ترجمو حيدرآباد دکن.

وري جڏهن رومن قيصر زينوايساري ايڊيسا کي برباد ڪري ڇڏيو تڏهن نسطوري پادرين کي ساساني ڪسرائن پنهنجي دربار ۾ رکيو هو. تنهن کان پوءِ قيصر جوسطنين، اٿينز ۽ سڪندريه جي مدرسن کي بند ڪرائي ڇڏيو. اتي جي عيسائي علمائن به ايران ۾ اچي پناهه ورتي هئي: جن ارسطو جالينوس ۽ علم نباتات جي ماهر اورڊياگريڊس جي ڪتابن کي ان زماني جي مروج زبانن سرياني ۽ ڪلدانيءَ ۾ ترجمو ڪيو هو. فاتح عربن کي شام ۽ ايران مان سرياني زبان جا ذخيرا هٿ لڳا هئا. جن کي انهن عربيءَ ۾ ترجمو ڪرايو هوبلڪ لاطيني، يوناني، قسطلي (سپئنش) زبانن جون لغتون به تصنيف ڪيون هئائون، جي اڄ سوڊ يورپ جي ڪتب خانن ۾ موجود آهن.[1]

سنه 486ع ۾ بابل جي پادريءَ ڪي نسطوري پادري عيسائيت جي تبليغ ڪرڻ لاءِ ملبار ڏانهن روانا ڪيا هئا.[2] اسلام جي ظهور وقت ايران، فرغانه بلوچستان ۽ سنڌ ۾ ديولون قائم ڪيون ويون هيون. حضرت عثمان ذوالنورين رضه جي زماني ۾ فرغانه فتح ٿيڻ وقت، مرو جي پادريءَ شراز جي پادريءَ سائمن ڏانهن، جيڪو خط لکيو هو تنهن ۾ هن ڏيکاريو هو ته:

”زمين جي بادشاهي خدا عربن کي ڏني آهي: هو اسان جي مذهب جي حفاظت ڪن ٿا ۽ اسان جي ديولين جي پاسباني ڪرڻ کان سميت، عبادت خانن جو خرچ به ڏين ٿا.“[3]

عيسوي ڏهين صديءَ ڌاري، ابن حوقل پنهنجي سفرنامي ۾ ديولين جو ذڪر ڏنو آهي: اُزان سواءِ سلطان محمود غزنويءَ جي زماني ۾ ”فردوسيءَ“ جي هڪڙي شعر مان سنڌ ۾ ديولين جو ڏس ملي ٿو:

”چون در ملک سلطان که چرخش ستود،
بسي هست ترسا و گبر و يهود“.[4]

1_ هن وقت ملبار جي ڪناري تي نسطوري عيسائين جو تعداد 3 لک آهي. مارڪوپولو پنهنجي سفرنامي ۾ سندن بيان ڏنو آهي، ڏسو مارڪوپولو جلد_2.
E. Gibbon: Decline and fall of the Roman Empire, Vol-IV, P-599, London, 1788.

2 - Milne Rae: The Syrian Church in India, PP. 366-367, 1892.

3 _ Amirali Syed: The Spirit of Islam, P-274, Calcutta.

4 _ يهودي به موجود هئا. بخت نصر بابلي يهودين جي قبيلن کي ارض ڪنعان مان جلاوطن ڪري پهريائين آرمينا ۾ رکيو هو ۽ پوءِ افغانستان جي بلاد، غور ۾ رهايو هئائين. ساڻن ڪي ارمني قبيلا به تجارت جي سانگي گڏ آيا هئا: اهي هندستان سان واپار ڪندا هئا. انهن يهودين سان گڏ آيلن ارمينين، ارمائيل (ارمن بيل) جو شهر تعمير ڪيو هو. (بيل معنيٰ شهر) انهن يهودين مان تيسي ۽ شنسبي مسلمان ٿيا هئا، جي افغان سڏجن ٿا. براهوئن مان رئيساڻي ۽ شهواڻي به نومسلم يهودي آهن.

گپت خاندان:

گپت خاندان وارن، سنہ 320ع کان 525ع تائين، حڪومت ڪئي. هن خاندان جي بانيءَ چندر گپت پهرئين سنہ 320ع کان سنہ 335ع تائين حڪومت ڪئي. ڪانئس پوءِ سندس پٽ سمندر گپت اوڙيسا ۽ نيپال تائين خراج وصول ڪيو. سنہ 375ع ۾ سندس مرڻ کان پوءِ سندس پٽ چندر گپت ثاني گاديءَ تي وينو جو عام طور ”وڪرماجيت“ جي لقب سان مشهور آهي. سندس تختگاهہ اُجين هو. مالوهہ ڪاٺياواڙ ۽ سنڌ تي سندس سڪو هلڻ لڳو. سندس دربار ۾ سنسڪرت جا پنڊت، جوتشي ۽ شاعر رهندا هئا. جن مان ڪاليداس سنسڪرت جو وڏو عالم ۽ شاعر ٿي گذريو. مهاڪوي ڪاليداس جا ناٽڪ، شڪنتلا، ميگهہ دوت، ڪمارسنڀوز ۽ رگهو ونس، مشهور آهن.

وڪرماجيت جي دربار جي نون رتنن مان ڌنوتري طب جو ماهر هو جوتشين مان براهمير شهرت حاصل ڪئي. شاعر امر سنگهہ ڪتاب ”امرڪوس“ تصنيف ڪيو ۽ آريا ڀٽ مشهور نجومي ٿي گذريو آهي. وڪرمي دؤر ۾ چيني سياح فاهيان، سنہ 405ع کان سنہ 411ع تائين هندستان جي سياحت ڪرڻ آيو هو. سندس سفرنامي مان گپتا خاندان جو مفصل احوال ملي سگهي ٿو. گپت راجائون وشنومت جا پوڄاري هئا. سنندن حڪومت جي زماني ۾ برهمڻ زور ونڻ لڳا ۽ ٻڌمت ڪمزور ٿيڻ لڳو. ويدڪ ديوتائن جهڙوڪ: آڪاس، اندر، ورنا، اما، اگني ۽ سورج بدران درگا ۽ گنيش ديوي ۽ ديوتا جي پرستش ٿيڻ لڳي. ويدڪ يگيہ بدران سمرتين جي پوڄا جون ترڪيبون جاري ٿيون. ارڙهن پراڻن جي نئين سر ترتيب ٿي. عمارت سازي، بت تراشي ۽ مصوريءَ جي فنن ترقي ڪئي. اجنتا جا مشهور غار ان زماني جي مصوريءَ جا يادگار آهن. اتر هندستان ۾ وڪرمي سنبت ۽ دکن ۾ ساليواهن سنبت ان زماني ۾ جاري ٿيا. اجين علوم ۽ فنون توڙي تجارت ۾ گهڻي ترقي ڪئي. سندس واپار گجرات جي بندر چيمور رستي ڏيساورن سان جاري هو. عرب فاتحن کي اجين مان بيحد خزانو هٿ لڳو هو.

ستين جون ڪاهون:

سفيد فام ستين کي يورپ وارا ”هُن“ ساڪ يا سائدين بہ ڪوٺين ٿا. هن قوم مغلستان کان نڪري شام جي شهر عسقلان ۽ يورپ تائين ڪاهون

The Modern, Review, Christianity in the East, P-388 March, 1933, Calcutta.

ڪيون.[1] سنہ 455ع ۾ پهريائين سڪندهہ گپت کان شڪست کائي موٽيا. پر پوءِ سنہ 465ع ڌاري گپت راجا کي شڪست ڏيئي، پنجاب، سنڌ، بلوچستان ۽ مالوهہ تي قبضي ڪرڻ کان پوءِ هندن سان رلي ملي ويا[2]. سندن راجائن مان مهر گل، جنهن سيالڪوٽ کي تختگاهہ مقرر ڪيو هو، سو وڏو ظالم هو. تنهن ڪري مالوهہ جي راجا يشوڌرمن ۽ مگڌ جي گپت راجا نرسنگهہ گڏجي ان کي ملتان جي جنگ ۾ شڪست ڏيئي، ڪشمير ڏانهن ڀڄائي ڪڍيو. سنہ 540ع ڌاري ستين جي حڪومت جو خاتمو ٿيو.

هرش جي حڪومت:

گپت خاندان جي زوال کان پوءِ اتر اولهندي هندستان ۾ گهڻيون ننڍيون رياستون قائم ٿيون. منجهانئن هرش، سنہ 620ع ۾ قنوج تي راڄ ڪرڻ لڳو. سندس زمانو سنڌ جي اتهاس ۾ هڪ انقلابي عهد هو. انهيءَ زماني ۾ چندر ونسي خاندان جو يادو قبيلو دکن، راجپوتانا، سنڌ، گجرات، ڪاٺياواڙ، بلوچستان، بلڪ قنڌار ڪابل ۽ خراسان تائين ڇانئجي ويو. هرش ٻڌ جو پيرو هو ۽ وڏو عالم ۽ هنر پروز تي گذريو آهي. سندس تصنيفات مان "ناگانند"، "رتناولي" ۽ "پريہ درشڪا" جا ناٽڪ مشهور آهن. سندس دربار جي شاعرن مان "بان" جا ڪتاب "هرش" ۽ "ڪادمبري" يادگار آهن. سندس ڏينهن ۾ مشهور چيني سياح هوئن تسانگ، سنہ 629ع کان سنہ 634ع تائين هندستان جي ٻڌ جي يادگارن جي ياترا ڪرڻ لاءِ آيو هو. هرش سنہ 647ع ۾ انتقال ڪيو.

ٻڌ ڌرم جو زوال:

راجا هرش، ٻڌمت جي ترقيءَ لاءِ گهڻي ڪوشش ڪئي هئي، مگر ٻڌ جا ڀڪشو جي اڳ تارڪ الدنيا هئا، سي هينئر عياش بنجي ويا هئا. سندن ڇڙواڳ روش ۽ آدرش کان غفلت ڪرڻ ڪري ماڻهن جو منجهانئن اعتقاد گهٽجڻ لڳو هو. ايتري قدر جو بنگال جي راجا ششانگ، ٻڌ جي گيا واري متبرڪ وڻ کي پاڙئون پٽائي ڇڏيو. هرش کان پوءِ راجپوتن زور ورتو جي فطري جنگجو ۽ ڪالي ديويءَ جا پوڄاري هئا ۽ ٻڌمت جا دشمن ثابت ٿيا.

---

1 - Cambridge History of India, Vol.I the "Sythian & Parthian Invaders" PP. 563-564.
G. Rawlinson: The Story of Nations, Parthia, P-28, London, 1893.

2 _ مؤرخ اي۔ ڊبليو هيوز تاريخ بلوچستان ۾ براهوئن مان سرپرهہ قبيلي کي ستين جي نسل مان ڄاڻايو آهي. هن ٻين ستين قومن جو ذڪر ڪندي مکيه قومن بابت ڄاڻايو آهي. ستين مان ڪي مؤرخ ڄاڻائين ٿا ته راجپوت، جاٽ ۽ گوجر قومون ستين آهن.
ڏيکاري ٿو. وري ڪن مؤرخن جو فيصلو آهي تہ راجپوت، جاٽ ۽ گوجر قومون ستين آهن.
A.W. Hughes: Baluchistan, Kalat State.

راجپوت پاڻ کي راجائن جو اولاد سڏائين ٿا. برهمڻ کين ”راجپتر“ يعني راجائن جو اولاد سڏيو. اوائل ۾ راجپوتن جا ٻه نسل هئا: پهريون سورج ونسي ۽ ٻيو چندر ونسي. وري جن کي پنهنجي حسب ۽ نسب جي خبر ڪانه هئي، تن پاڻ کي آسمان، پاڻيءَ ۽ نانگ جي نسل مان فخر سان سڏائڻ لڳا. سندن چار ٻيون ذاتيون هن ريت هيون: (3) پرمار (4) پرهار (5) سولنڪي (6) چوهاڻ جي پاڻ کي اگني ڪُل يعني باهه جي نسل مان سڏائين ٿا. سورج ونسي ڪل مان چار شاخون آهن: 1ـ گهلوت 2ـ سيبوبه 3ـ ڪڇوا ۽ 4ـ راٺوڙ. چندر ونسي نسل مان يادو ڪل وارا اٺن شاخن ۾ آهن: 1ـ يادو 2ـ ڀاٽي 3ـ جاڙيجا 4ـ سمتيجا 5ـ مديجا 6ـ بدمن 7ـ بڌا ۽ 8ـ سوها. سندن وطن ”ماروسٿل“ راجپوتانا آهي.[1] يادو دوارڪا جي راجا ڪرشن جو اولاد هئا. سنڌ جا سما ۽ جاڙيجا ان نسل مان آهن. ابن خردادبه سنه 250هه ڏاري، هندن جي ستن ذاتين جو هن ريت بيان ڏنو آهي: 1ـ شاڪشتري (ڇتري)، جيڪي راجائون آهن ۽ ماٺهو کين سجدو ڪن ٿا. 2ـ براهمه (برهمڻ)، جيڪي شراب پيئڻ کان پرهيز ڪن ٿا. 3ـ ڪستري (ڪتري)، جن مان برهمڻ شاديون ڪن ٿا. 4ـ شودر (ڪرمي)، 5ـ بيش (ويش) (ڪرت وارا پورهيت)، 6ـ شندال (چنڊال) ۽ 7ـ ذنب (ڊوم)، جيڪي ڳائين وڄائين ٿا ۽ سندن زالون خوبصورت آهن. سندس بيان موجب هندستان اندر 42 مذهبي فرقا رائج هئا.[2]

راجپوت رياستون:

قنوج:

هرش کان پوءِ بنگال جي راجا ڌرمپال قنوج فتح ڪيو. سنه 816ع ۾ گوجر قوم جي راجا ناگ ڀٽ قنوج فتح ڪيو. گوجرن ٻن صدين تائين حڪومت ڪئي. سندن راجا ڀوج مشهور ٿي گذريو جنهن مگڌ فتح ڪيو هو. سندس پوين مان راجا راجپال جنهن غزنوي سلاطين جي سيادت قبول ڪئي هئي، تنهن جي پنجاب تي حڪومت هئي. تنهن کان پوءِ قنوج تي راٺوڙ ڪمبوجن قبضو ڪيو جن مان راجا جئچند پويون حاڪم هو جنهن کي شهاب الدين غوريءَ شڪست ڏني هئي.[3]

1ـ وقائع راجستان: مولوي حڪيم نجم الغني رامپوري جلد ـ1، ذڪر راجپوت، همدم پريس لکنوءِ.

2 ـ ابن خردادبه ص ـ 71، ليدن 1889ع

3 ـ سنڌ ۾ چنا، ايوڌيا جي سورج ونسي ڪل مان هئا، جي ڪوهستان کان سواءِ ڪڇي ۽ سيويءَ تائين حڪومت ڪندا هئا. راڻوڻن جي لس ٻيلي، لاڙ ۽ ٺٽ تي حڪومت هئي. اهي سنڌ جي هنگلاج جي بت خاني جي ديويءَ جا پوڄاري هئا. ان ڪري پاڻ کي هنگلاج چنديلا ڪمبوج سڏائيندا هئا. سندن بيان اڳتي هلي هنگلاج جي بت خاني جي بيان ۾ ڏبو. سنڌ ساگر دوآبي تي به ڪمبوجن جي حڪومت هئي.

دهلي:

گوجرن جي هڪڙي شاخ تنور هئي، جنهن دهليءَ تي حڪومت ڪئي هئي. پوءِ اجمير جي چوهاڻ راجا بسلديو دهليءَ تي قبضو ڪيو. عيسوي 12 صديءَ ڏاري پرٿوي راج مشهور ٿي گذريو جنهن جي درٻار ۾ چند بردائي هندي زبان جو شاعر ٿي گذريو آهي. پٿوراءِ سلطان شهاب الدين غوريءَ کان شڪست کاڌي ۽ پوءِ دهليءَ ۽ اجمير تي مستقل طور مسلمانن جي حڪومت جو بنياد پيو.

مالوه:

مالوه تي پرمار راجپوتن جي حڪومت هئي. اجين ۽ ڌارنگري سندن تختگاهه هئا. منجهانئن منج ۽ ڀوج راجائون ٿي گذريا آهن. عيسوي 12 صديءَ ڌاري، چوهاڻ راجائن هٿان سندن خاتمو ٿيو. سنڌ جا سومرا به پرمار نسل مان آهن.

گجرات:

گپت کان پوءِ هرش گجرات تي قبضو ڪيو. عيسوي ڏهين صديءَ ۾ مولراج سولنڪيءَ گجرات تي قبضو ڪيو. ڪمار پال سولنڪيءَ جي زماني ۾ جين پنڊت، هيم چند جديد هندي زبان جو بنياد رکيو. محمود غزنويءَ جي زماني تائين سولنڪين جي حڪومت رهي. سنه 1243ع ڌاري واگهيلن گجرات تي قبضو ڪيو جن جو علاءِ الدين خلجيءَ هٿان خاتمو ٿيو.

سنڌ:

سنڌ تي يادو ونسي راجا سامبس جي حڪومت هئي، ميناگر سندس تختگاهه هو. تنهن کان پوءِ سنه 450ع ۾ راءِ گهراڻي جي راجائن جي حڪومت سنڌ تي قائم ٿي، الور سندن تختگاهه هو ۽ اروڙ ونسي به سڏبا هئا. تنهن کان پوءِ برهمڻ خاندان جي حڪومت قائم ٿي، جن کان سنه 712ع ۾ عربن سنڌ فتح ڪئي.

جوهر رسم:

راجپوتن ۾ ادنيٰ خاندانن ۽ اعليٰ خاندانن جي تفاوت ڪري ۽ پڻ پڊن ۽ برهمڻن جي مخالفت ڪري، پاڻ ۾ نااتفاقي پيل هئي. هندستان کان سواءِ ڪين ٻاهرينءَ دنيا جي ڪا خبر ڪانه هئي. سندن جنگ جو طريقو پراڻي زماني جو هو. هو جنگجو بهادر هئا ۽ هار کائڻ وقت سمورا زالن ۽ ٻارن ٻچن سميت 'جوهر' رسم موجب جيئري چکيا تي چڙهي پاڻ کي ساڙي ڀسم ڪندا هئا. راجپوتن کان سواءِ ٻين هندن ڪي ٻڌ ۽ جين جي آهنسا جي اصولن سلامتي پسند بنائي ڇڏيو هو. جنگ جو ڪاروبار فقط کترين جي ڪلهن تي هو باقي

عوام کي جنگين سان ڪو تعلق ڪونہ هو. ذات پات جي مت پيد ڪري منجهانئن حب الوطني ۽ اتحاد جا خيال ميتجي چڪا هئا. نجومين ۽ جوتشين جي فالن تي اعتبار ڪري انهن تي سختيءَ سان عمل ڪندا هئا.

ساساني دؤر:

سنہ 330 ق-م اربيلا جي جنگ ۾ دارا ثالث، سڪندر يونانيءَ کان شڪست کاڌي ۽ ايران ۾ اشڪاني خاندان جي شهنشاهت جو خاتمو ٿي ويو. سڪندر کان پوءِ اٽڪل 240 جماعتن ايران تي حڪومت ڪئي ۽ چئني طرف طوائف الملوڪيءَ جو دؤر هو. اردشير بابڪ، سنہ 226ع ۾ اردوان، اصفهان ۽ فارس تي قبضو ڪيو. هو اصطخر جي آتشڪدي جو محافظ هو. ساسان، جو بهمن ۽ دارا ابن دارا جي پيڙهيءَ مان هو تنهن کي بابڪ ڏيءَ ڏني، جنهن مان اردشير ڄائو. هن 14 ورهيہ حڪومت ڪئي. مٿئين قليل عرصي اندر هن سڄو ايران فتح ڪيو.[1] سندس پٽ شاپور، جنهن کي عرب مورخ 'ذوالاڪتاف' جي لقب سان لکن ٿا، تنهن عرب جي قبيلن مان تميم، بڪر، عبد قيس قبيلن کي جلاوطن ڪري، منجهانئن ڪيترن کي ڪلهن ۾ سوراخ ڪرائي نوڙين سان ٻڌرايو هو. ڪانئس پوءِ روم، صغد ۽ سنڌ تي بهرام گور ڪاهون ڪيون.

ساسانين مان نوشيروان بن قباد سنہ 531ع کان سنہ 579ع تائين حڪومت ڪئي. هن مدائن (طيسفون) جو نئون تختگاهہ هاٹوڪي بغداد ويجهو تعمير ڪرايو. يوناني ۽ پارٿين جي ڪاهُن ڪري، جن جي آتشڪدن جي رک اڏامي ويئي هئي ۽ سرد پئجي ويا هئا، تن کي هن نئين سر تعمير ڪرايو. زند ۽ پازند جا ورق جيڪي ڇئن سؤ سالن جي غارتگريءَ ڪري پريشان ٿي چڪا هئا، سي هن گڏ ڪرايا.[2] جاٽ ۽ بلوچ جيڪي گهٽي عرصي کان ايراني لشڪر ۾ نوڪر هئا ۽ يونان تائين ايران پاران لڙيا هئا، تن ايلمر وارن سان گڏجي بغاوت ڪئي.[3] سنڌ بہ نوشيروان جي سلطنت جو حصو هو.

حضور سرور ڪونين جن جي ولادت مبارڪ:

20 اپريل سنہ 571ع، وڪرمي سنبت پهرين جيٺ 628 ۾ پيغمبر آخرالزمان رحمة للعالمين حضرت محمد بن عبدالله ﷺ جن مڪي معظمہ ۾

1ـ ابن خلدون جلـ2، طبقہ رابعہ ملوڪ فارس، صـ32، اُردو ترجمو دهلي.

76ـ معجم البلدان' ياقوت حموي، جلدـ7، صـ 413.

77ـ بلوچن، ايلمر ۽ ديلمر وارن جو فساد فردوسيءَ جي 'شاهنامي' ۾ ڏيکاريل آهي. اهي اشعار راءِ بهادر هيتو رام سي- آئي- اي پنهنجي 'تاريخ بلوچستان' 1907ع واري ايڊيشن ۾ لفظ بہ لفظ نقل ڪيا آهن، جي طوالت جي ڪري نظرانداز ڪجن ٿا.

عالم دنيا ۾ جلوه گر ٿيا. ڪسري جي ڪوٽ جا ڪنگرا ڪري پيا ۽ ظهور قدسيءَ ڪري آتش ڪدا سرد پئجي ويا. دنيا کي ان معجزي ڪري خبر پئجي ويئي ته پيغمبر آخرالزمان شهنشاهه عرب ۽ عجم پيدا ٿيو آهي.[1]

نوشيروان جي شهنشاهت ڇئن حصن ۾ ورهايل هئي، اولهندي ۾ مصر جو بندر سڪندريه شام ۾ حلب، انطاڪيه ۽ قبرس بيٺ درفش ڪيانيءَ هيٺ هئا، اوڀرندي ۾ سنڌ ۽ گجرات آمو درياءَ تائين سنڌس حدون هيون. نوشيروان يمن کي ديلمي لشڪر سان آزاد ڪرائي، اتي جي تابعه حاڪمن مان سيف ابن ذي يزن کي پنهنجي طرفان حاڪم مقرر ڪيو هو. حضور ﷺ جن جي بعثت وقت مشرقي بيزانطوم شهنشاهت هيٺ شام جو حصو فلسطين، مصر ۽ آفريقا جو اتر وارو ڪنارو هو. ٻنهي شهنشاهتن جي وچ ۾ جنگين جو سلسلو جاري هو.

حضور پاڪ ﷺ جو شجرو:

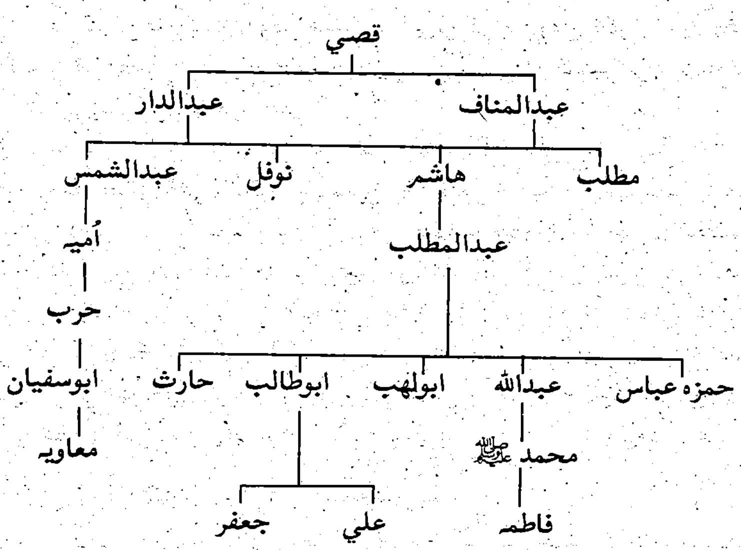

78_سيرت النبي؛ شبلي نعماني، جلد_1، ص_ 160، دارالمصنفين، اعظم ڳڙه:
"رحمة للعالمين": قاضي محمد سليمان منصور پوري، جلد_1، ص، 44_45 لاهور.

عرب ۽ هند جا تعلقات:

اسلام جي ظهور کان هزارها ورهيه اڳ، عربن جا هندستان سان مذهبي ۽ تجارتي تعلقات قائم هئا. يمن ۽ ايراني نار جي بندرن سان سنڌ جو واپار هلندڙ هو. ان قسم جي جهاز رانيءَ ۽ تجارت جو ذڪر قرآن پاڪ ۾ ڏنل آهي.[1] حديثن ۽ تفسيرن ۾ جتي حضرت آدم عليه السلام جو ذڪر اچي ٿو اُتي متعدد روايتن ۾ ڏيکاريل آهي ته جنت کان نڪرڻ کان پوءِ حضرت آدم عليه السلام (هندستان جي) ٻيٽ سرانديپ (سيلون) تي لاٿو ويو، جتي جبل آدم موجود آهي. خود حضور ﷺ جن فرمايو ته: ”مون کي هند جي زمين کان رباني خوشبوءِ اچي ٿي.“ هيءَ بيان صحيح حديثن جي مقابلي ۾ اگرچه ضعيف آهي، تاهم ائين سمجهڻ گهرجي ته تاريخ جي زماني کان اڳ عربن جو هندستان سان نهايت ويجهو لاڳاپو هو. ابن قتيبه جي ڪتاب ”المعارف“ ۾ بيان آهي ته امام زين العابدين رضه جي والده ماجده سنڌي خاتون هئي. ازان سواءِ عرب واپاري هزارها ورهيه اڳ بحيره قلزم، يمن، عمان جي بندرن کان مڪران ۽ سنڌ جي بندرن کي لتاڙي کنيات، ٿاڻي، ڪاليڪٽ، سرانديپ، ڪاري منڊل ڪناري کان بنگال جي اپسمنڊ کي لتاڙي، هندستان جي مشرقي پيٽن کان ٿيندا چين تائين واپار ۽ مسافري ڪندا هئا. اڳ بيان ڪري چڪا آهيون تہ مهاڀارت جي زماني ۾ آريا لوڪ عربن جي خروشٽي خط ۽ زبان کان واقف ٿيا هئا.[2] ضرورت آهي ته هت بندرن جو ٿورو ذڪر ڏجي، جن سان عرب واپار ڪندا هئا.

عدن:

يمن جي اوج لاءِ سبا جو زمانو ۽ سندن آثار آڳاٽيءَ تهذيب لاءِ ڪافي ثبوت آهن. قريش جا واپاري يمن جي بندرن تان سنڌ جي پيداواري خريد ڪري شام ۽ مصر تائين نيڪال ڪندا هئا. عيسوي 12 صديءَ تائين، سنڌ جا جهاز عدن کي مال پهچائيندا هئا.[3]

حيره:

آل منذر جو تختگاهه حيره، ايراني نار جي منهن وٽ هو ۽ فرات جي هڪڙي شاخ تي پُررونق ۽ دولتمند شهر هو. علامه الأغانيءَ جي بيان موجب

1۔ قرآن پاڪ جي سوره قمر، هود، شوريٰ، رحمان، حج، ابراهيم ۽ بقر ۾ جهاز رانيءَ جو مفصل بيان ڏنل آهي.

2 ۔ ”اخبار الطوال“: ابو حنيفه دينوري، سنه 228هه، ص۔123، ليڊن.

3 ۔ ”تمدن عرب“: ڊاڪٽر گستاؤلي بان، ص۔39، اردو ترجمو.

هتي هند ۽ چين جا جهاز لنگر هڻندا هئا. يونانين حيره تي "اپولو گوس" نالو رکيو هو. سنڌ جي دريائي ڌاڙيلن جي خوف ڪري حيره جي عرب اميرن شهر کي عالم پناهه ڏياري هئي.

قانہ:

قانہ حضرالموت جو بندر هو بني حضر موت وارا جهاز رانيءَ جي فن جا ماهر هئا ۽ هندستان جي واپار جا مالڪ هئا. اسلام کان پوءِ سنڌن ئي بحري مسافرين ڪري اسلام سوماترا ۽ جاوا تائين پهتو هو.[1]

اُبلہ:

جتي فرات ۽ دجلہ پاڻ ۾ گڏجن ٿيون، اتان ڏکڻ ۾ اُبلہ جو بندر هو. هت هندستان جي عمارتي ڪاٺ جي وڏي مڏي هئي، عربن متس اُبلہ نالو رکيو هو. هند ۽ چين جا جهاز جيڪي فرات ۽ دجلہ جي بندرن کي مال پهچائيندا هئا. سي هت لنگر هڻندا هئا. ساساني ڪسرائن سندس اهميت کي محسوس ڪري، ان جي چوگرد بحري قزاقن کان بچاءُ لاءِ قلعو ڏياريو هو. سنہ 14ھ (635ع) ڌاري بصري جي بنياد پوڻ کان پوءِ اُبلہ جي سياسي ۽ تجارتي اهميت گهٽجڻ لڳي ۽ سنہ 256ھ ۾ بلڪل تباهہ ٿي ويو.[2] عيسوي 9 صديءَ ڌاري عرب واپارين جا جهاز هندستان ۽ چين تائين وڃڻ لڳا. خلافت فاروقيءَ جي زماني ۾ بحيره احمر تي جار ۽ ايراني نار تي اُبلہ مکيہ بندر هئا.[3]

سوهار:

سوهار عمان جو مکيہ بندر هاڻوڪي مسقط جي هنڌ تي هو واپار ڪري دولتمند هو. تغلبي شاعر اخنس جي قصيدن مان پتو پوي ٿو تہ بحرين ۽ عمان جا ڪنارا لڪيز بن عبدالقيس جي ماتحت هئا.

سيراف:

مڪرانات جو بندر هو ۽ بصري کان هڪ هفتي جي مسافريءَ تي هو. هجري 3 صديءَ ۾ سندس اقبال چمڪيو. هتي واپارين جا گدام ۽ ساڳ جي ڪاٺ جون جڙيل عمارتون هيون، جن جي چؤطرف باغات هئي.[4] سنڌ جي

---

1 ـ "ارض القرآن": سيد سليمان ندوي، ذکر قانہ دارالمصنفين، اعظم ڳڙهہ.

2 ـ "الفاروق": شبلي نعماني، جلد-1، ذکر بصره، دارالمصنفين.

3 - Radha Kumud Mookerji: History of India Shipping & Maritime Activity, "Basrah", Calcutta, 1912.

4 ـ حمزة اصفهاني مڪران متلق لکي ٿو تہ "مڪران" نالو "مة" ۽ "ڪرن" جو مرڪب آهي، جنهن جي معنيٰ بندرن وارو ملڪ.

دريائي ڌاڙيلن جي خوف ڪري، بعض جهازن تي پنج سؤ ملاح رهندا هئا. جي پاڻ سان بچاءَ لاءِ آتشي مادو کڻندا هئا. ايام جاهليت جي شاعرن طرفہ اعشيٰ، عمرو بن ڪلثوم، اخنس، امراءِ القس جي اشعار مان بہ عربن جي جهازرانيءَ جو پتو پئجي سگهي ٿو. سنہ 396هہ ڌاري زلزلي ڪري سيراف برباد ٿي ويو. هجري 6 صديءَ ڌاري ياقوت جڏهن سيراف کي ڏٺو تڏهن منجهس برباد ٿيل عمارتن کان سواءِ ٻيو ڪجهہ بہ نہ هو.[1]

قيس:

سيراف وانگر قيس بہ ايراني نار تي مکيہ بندر هو.

تيز:

تيز اڳ مڪران جي ڪناري تي سنڌ جو مکيہ بندر هو. هت چين ۽ هند جا جهاز لنگر هڻندا هئا. هينئر سندس اقبال غروب تي چڪو آهي، هڪڙو ننڍو ڳوٺ آهي، جتي ٿورا مڻيءَ جا گهر آهن.[2]

سنڌ جا بت خانا:

سنڌ جا بت خانا هندستان کان سواءِ ٻيروني دنيا ۾ بہ مشهور هئا. هتي جي بتن جي پري پري تائين پوڄا ٿيندي هئي. چين، ايران ۽ بابل تائين سندن ڏاڪو جميل هو. سال بسال چنڊ گرهڻ جي موقعي تي راجائون بتن اڳيان اچي سجدو ڪري بيش قيمت نذرانا چاڙهيندا هئا. ڪي بت، سون ۽ چانديءَ جا، جواهرات سان مڙهيل هئا. جن تي ريشمي ڪپڙا چڙهيل هئا. مندرن ۾ اڪيچار دولت گڏ ٿيل هئي، جتان عرب ۽ ترڪ فاتحن کي بيشمار خزانا هٿ لڳا هئا.

ديبل:

ديبل هاڻوڪي ٻير پٽي وٽ وڏو بت خانو هو جتي ”ديول“ ديو جو بت رکيل هو. مندر شهر جي وچ ۾ هو. شهر جي ديوارين سان سمنڊ جون ڇوليون لڳنديون هيون. مندر جو بلند گنبذ سمنڊ تان پريان نظر ايندو هو. سندس چئني ڪنڊن تي چار وڏا برج هئا. گنبذ جي مٿان هڪڙي گهوڙي سوار جو پتل جو مجسمو ڪتل هو. هڪڙي ڊگهي بانس ۾ ڳاڙهو جهنڊو هوا ۾ ڦڙڪندو هو شهر وارن جو اعتقاد هو تہ جيسين جهنڊو هوا ۾ ڦڙڪندو تيسين ڪابہ

R. Hughes-Buller: Makran, Mame.

1 _ 'معجم البلدان': ياقوت حموي، جلد_5، ص — 192.

2 _ R. Hughes-Buller. Makron, Appendix, Tez.

طاقت شهر فتح ڪري نہ سگهندي. ابو زيد سيرافي سنہ 294هہ جو ذڪر ڪندي لکي ٿو تہ سنڌ جي مندرن ۾ ديوداسيون رهنديون هيون.[1] ٻڌ جا ڀڪشو ڏگهن وارن سان اگهاڙا، ڳچيءَ ۾ انسان جي کوپرين جون مالائون پاتل، شهرن ۾ گهمندا هئا.[2]

هبروا:

خبر نٿي پوي تہ سنڌ جو هي بتخانو ڪهڙي هنڌ تي هو. بشاري مقدسي سنہ 370هہ ڌاري لکي ٿو تہ سنڌ جي هبروا شهر ۾ بہ طلسمي پٿر جون مورتون بيٺل هيون، جي ڏسڻ ۾ چانديءَ ۽ سون جا بت معلوم ٿيندا هئا. سندن پير ۾ سائي رنگ جي پاڻيءَ جو چشمو هو جتي مريض ۽ زخمن وارا غسل ڪندا هئا. هتي جي پورهيتن جو خرچ ديوداسيون پورو ڪنديون هيون، اهي اميراڻي گهراڻي جون ڇوڪريون هيون. ماڻهو بتن اڳيان ٻيهي دعا گهرندا هئا. هڪڙو مسلمان بہ بتن کي ڏسي بت پرستي ڪرڻ لڳو هو پر پوءِ نيشاپور وڃي وري مسلمان ٿيو هو.

برهمڻ آباد:

برهمڻ آباد جو شهر ٽيهن ميلن ۾ هو هتي جي بت خاني نووهار ۾ ٻڌ جو بت رکيل هو. جيئن بابل جي هيڪل جا پروهت نجومي ۽ ستاره شناس هئا، تيئن برهمڻ آباد جي مندر جا پنڊت بہ وڏا جوتشي هئا. ڇڇ جهڙي ڪٽر برهمڻ سندن اڳيان مٿو ٽيڪي مندر جي نئين سر تعمير ڪرائي هئي. هتي جي پروهتن جو تعداد هڪ هزار هو.[3]

پارينگر:

ننگرپارڪر ۾ هاڪڙي جي هڪڙيءَ شاخ تي پارينگر وڏو بتخانو هو جتي پارس ناٿ. جين جي اوتار جو پتلو رکيل هو. هتي هر سال وڏو ميلو لڳندو

1_ "تحفة لڪرام": مير علي شير قانع ٺٽوي، جلد_3، ص_13.

ديوداسيون راجائن جون ڏيٺرون هيون، جن جي زندگي مندرن جي خدمت ڪرڻ لاءِ وقف هئي، جيئن اندلس جي ديولين ۾ گاٿ اميرن جون ڇوڪريون راهبانہ زندگي بسر ڪنديون هيون.

2 _ "احسن التقاسيم": بشاري مقدسي، ص — 483، غازي محمد بن قاسم ڀڪشو فقيرن کي اوگهڙ ڍڪڻ لاءِ حڪم ڏنو هو.

3_ سنڌ جي تاريخن ۾ برهمڻ آباد جي بتخاني جو نالو "نوبهار" لکيل آهي، جو "نووهار" جو بگڙيل نمونو آهي. ٻڌ جي ستوپ کي عرب جاگرافيدانن "استن" ڪري لکيو آهي.

هو. عيسوي پهرين صديءَ تائين پارينگر جو اوج رهيو ۽ آسوڪا جي تحريڪ ڪري هر پنجين سال اتي عظيم الشان ميلا لڳندا هئا. هڪڙو ٻڌ جو ستوپ عمرڪوٽ وٽ به هو.

مهانگر:

گجرات ۾ دوارڪا، سومنات ۽ مهانگر وڏا بتخانا هئا. منجهانئن مهانگر جي بت خاني ۾ ويهه هزار بت رکيل هئا. وڏو بت 12 فوٽ بلند هو.

ملتان:

ڪيشپ پوري (ملتان)، جو ڪو وقت راجا هرناڪس جو تختگاهه هو اتي ايران جي ڪسرائن آفتاب جو مندر تعمير ڪرايو هو منجهس آفتاب جو بت رکيل هو. ملتان فتح ٿيڻ کان پوءِ هڪڙي برهمڻ غازي محمد بن قاسم کي هڪڙي حوض هيٺان پوريل خزاني جو ڏس ڏنو جو راجا جسوين دفنايو هو. غازي موصوف کي حوض هيٺان 330 ديڳيون خزاني سان پريل هٿ لڳيون، جن ۾ 13 هزار 3 سؤ مڻ سون هو. سمورو خزانو جهازن رستي ديبل کان بصري ڏانهن روانو ڪيو ويو. فتح اسلام کان پوءِ هتي جي عرب اميرن کي آفتاب جي مندرن مان ڪافي آمدني هئي. جڏهن ڪو هندو راجا ملتان تي ڪاهه ڪرڻ جو ارادو ڪندو هو تڏهن عرب امير بت خاني کي ڊاهڻ جي ڌمڪي ڏيندا هئا.[1] بزرگن شهرياد بتخاني جو نالو آدث (آفتاب) لکيو آهي: *بيروني به ساڳئي نالي سان لکي ٿو.

نگرڪوٽ:

نگر ڪوٽ، ڪانگڙي ضلعي ۾ وڏو مندر هو. ان کي ساڳي حيثيت حاصل هئي، جيتري قديم يونان جي مندر ڊيلفي (دارالاستخاره) کي حاصل هئي. فرشته جو بيان آهي ته ڏکين ڪمن ڪرن کان اڳ هندو بت کان مشورو وٺندا هئا. سلطان محمود غزنويءَ کي هتان وڏو خزانو هٿ لڳو هو.[2]

1_ ملتان جو قديم نالو "ڪيشپ پوري" هو جو راجا ڪيشپ تعمير ڪرايو هو. هرناڪس ڪانپوءِ سندس پٽ پرهلاد گاديءَ تي ويٺو جنهن جي نالي تي پوءِ پرهلادپوري سڏجڻ لڳو. هاٽو ڪو نالو ملتان مٿس مالي قوم جي ڪري پيو. جنهن کي سڪندر مقدونيءَ شڪست ڏني هئي.

"آئينءِ حقيقت نما": مولانا اڪبر شاه، جلد_1، ص 82_91.

2_ "چشمءِ ڪوثر": شيخ محمد اڪرام، جلد_1. ص_51، لاهور. سلطان فيروز شاه تغلق کي نگرڪوٽ فتح ڪرڻ وقت، مندر مان سنسڪرت جا 12 سؤ ڪتاب هٿ لڳا هئا. جن مان ڪن جو سلطان ترجمو ڪرايو هو. ڏسو "رسائل شبلي": شبلي نعماني، ص 164_165، رحماني پريس دهلي.

بلخ:

بلخ جو بت خانو نووهار هندستان، چين ۽ ايران وارن لاءِ ڪعبي وانگر هو. سو برمڪين تعمير ڪرايو هو. مندر جون ديواريون پختيون هيون. جن جي چوٽي ڪنڊن کان هڪ سڦ هٿ ڊگها چار سائي رنگ جا ريشمي جهنڊا لڳل هئا. جي پري کان نظر ايندا هئا. مندر جو گنبذ اشبت (استن) بہ بلند هو. منجهس چئن ئي ڪنڊن کان پروهتن لاءِ 360 ڪمرا جڙيل هئا.[1] هر سال بهار جي مند ۾ ميلي جي موقعي تي بتن کي ريشم جو جواهرات سان جڙيل غلاف پهرائيندا هئا. مختلف ملڪن جي ياترين کان سواءِ هندستان، چين ۽ ايران جا رجائون ۽ شهنشاهہ وڏي بت اڳيان سجدي ڪرڻ کان پوءِ زر، جواهر ۽ گل نذراني طور چاڙهيندا هئا. هت سنہ 605 ق-م ۾ زردشت جائو هو.

باميان:

ڪابل جي اتر اولهندي طرف ڪوهہ بابا ۽ هندوڪش جبلن جي وچ ۾ باميان وڏو بتخانو هو جتي اَجنتا جي غارن وانگر 12 هزار بت رکيل هئا ۽ اڃا موجود اهن. اهي غار ”سماج“ سڏبا هئا. بت خاني جي هڪڙي عمارت سوني هئي، جنهن کي زڪريا قزويني ”بيت الذهب“ جي نالي سان لکيو آهي. ياقوت هر هڪ بت جو جدا جدا بيان ڏنو آهي. حجاج بن يوسف جي ڏينهن ۾ باميان فتح ٿيڻ وقت، عرب فاتحن کي هتان سوين مڻ سون هٿ لڳو هو. مامون جي ڏينهن ۾ بعض بت تحقيقات ڪرڻ لاءِ بغداد جي بيت الحڪمت تائين پهتا هئا. ابو دلف ينبوعي جو بيان آهي تہ باميان جي بتن جي ايران، بلوچستان، سنڌ ۽ هند جا رهاڪو ياترا ڪرڻ ايندا هئا. چنگيز جي اُڙدن هتان ان بت خاني کي نقصان پهتو هو. سنہ 1886ع ۾ جرنل ايشياٽڪ سوسائٽيءَ اتي جي بتن جون تصويرون شايع ڪيون هيون. ٻڌ جي زماني جا يادگار آهن.[2]

1- ”مرج الذهب“: مسعودي، جلد -4، ص – 48، پئرس.
’آثار البلاد‘: زڪريا قزويني، ص – 221، گوتنجن، 1848ع.
”فتوح البلدان“: بلاذري، ص- 427، ليڊن، 1866ع.
”برمڪي“ لفظ ”بر“ ۽ ”مغ“ ٻن لفظن جو مرڪب آهي، سندس معنيٰ آهي وڏو متولي.
تعجب اهو ٿئي ٿو تہ يورپي محققن مان وان ڪريمر ۽ ايڊورڊ براﺋون جهڙا محقق برمڪين کي مجوسي لکن ٿا! ليڪن پروفيسر سخاؤ ’ڪتاب الهند‘ جي مقدمي، ص -31 ۾ بلخ جي بت خاني نووهار کي ٻڌ جي خانقاه ڏيکاري ٿو ۽ سندس بيان صحيح آهي، برمڪي مجوسي ڪونہ هئا، بلڪ هندو هئا. مشرق ڊبليو برٿالڊ، انسائيڪلوپيڊيا آف اسلام، جلد-1، ص- 663، ۾ نووهار کي ٻڌ جو مندر لکيو آهي.
2 - J. Tod: The Annals & Antiquities of Rajasthan, Rajashtna, Vol. I, P. 20, Calcutta 1894.

سيوي:

ڪيچي علائقي جي سيوي (شبي) شهر ۾ ٻڌ جو ستوپ هو جنهن جي هوئن تسانگ به ياترا ڪئي هئي. عربن ڪيچءَ تي نالو به ٻڌ (بودهيا) رکيو هو. تنبوءَ جي ڳوٺ پرسان، چلگري وٽ، ٻڌ جا ڪي آثار ٻينل آهن.[1]

هنگلاج:

هنگلاز يا هنگجا جنهن کي سنڌ جو سرتاج شاعر شاهه ڀٽائي رخ به ڏسڻ ويو هو. سو لس ٻيلي ۾ هڪڙو غار آهي. اڳ هت هنگلاج ديويءَ جو بت رکيل هو جنهن جي ايلم، ديلم، بابل، يونان، مصر ۽ هند وارا پرستش ڪندا هئا. پهريان ايلم وارا بت کي پنهنجي تختگاهه سوسا ڏانهن کڻي ويا هئا. جتان بخت نصر بابلي ان کي بابل جي هيڪل ۾ رکايو هو. عبراني، مصري ۽ عرب به هن بت کي متبرڪ سمجهندا هئا. بت جو مٿيون ڌڙ عورت جو ۽ هيٺيون حصو مڇيءَ جو هو. مٿين خيالي تصوير يونانين ايجاد ڪري مٿس "نانيا" نالو رکيو هو. سوميري قوم ان جي يادگار لاءِ "نينا" جو شهر تعمير ڪرايو هو. اشور وارن به سندس نالي تي "نينوي" جو شهر تعمير ڪرايو هو. ان بيان مان سنڌ جي بتخانن جي قدامت جو اندازو ڪري سگهجي ٿو.[2] بعض يوناني باختري سڪن تي به "نانيا" نالو لکيل آهي. ان مان پتو پئجي سگهي ٿو ته سڪندر جا پويان، جن سنڌو نديءَ جي اولهندي ڪپ تي ٻينڪون جوڙيون هيون، هن بت جا پوڄاري هئا. مصر وارا ان کي اوسيريز جي ماءُ "نت" جي نالي سان آسماني ديوي ڪري مڃيندا هئا.[3]

ميجر گولڊ سمڊ جنهن 19 صديءَ جي آخر ۾ لس ٻيلي ۽ مڪران جي سروي ڪئي هئي، سو هن بت کي يوناني تسليم ڪري ٿو. هندستان جا راجائون ديويءَ کي "مهاڪالي" سڏيندا هئا. قنوج جي راٺوڙ راجا، نين پال جو پوٽو اُگرا پريو جنهن سچو لاڙ ۽ ٺر فتح ڪيو هو هن ديويءَ جو خاص پوڄاري هو ۽ هن ديويءَ جي عقيدتمندي لاءِ پاڻ تي "هنگلاج چنديلا ڪمبوج" نالو رکيو هئائين. بلوچ به ديويءَ کي "بي بي ناني" ڪوٺين ٿا. اڄ هنگلاج جي اڳاٽي رونق ڪانه رهي آهي. هندو مندر اڳيان ٻڪر ٻليدان ڪن ٿا ۽ لس ٻيلي جي جام کي ساليانو مندر جي آمدنيءَ مان ڇهه سؤ رپيا ملن پيا.[4]

1- R. Hughes-Buller: Inperial Gazetteer of India, Vol Balcushitan, P-22.

2- T.H. Holdich Sir. The Gates of India, "Hinglaz", London, 1910.

3- L.R. Farnell: Greece & Bablonia, P-35, Edinburgh, 1911.

W.M. Flinder Petric: Religious life in Ancient Egypt, PP. 8-105, London, 1924.

4 - A.W. Hughes, Baluchistan, CHP. Antiquities of Lasbella.

الور:

الور پاير تخت جي بتخاني ۾ هڪڙي سوار جو مجسمو رکيل هو جو سڄو جواهرات سان جڙيل هو. شهر وارن آڻ مڃڻ لاءِ جيڪي شرط غازي محمد بن قاسم کي پيش ڪيا هئا. تن ۾ هڪڙو شرط بت جي سلامتيءَ لاءِ به هو جو فاتح منظور ڪيو هو ۽ تنهن ڪان پوءِ شهر وارن قلعي جا در پٽيا هئا.[1]

قلات:

قلات ۾ سيوا قلعي جي هينان هڪڙو بتخانو آهي، جتي 'مهاڪاليءَ' جو سنگ مرمر جو بت رکيل آهي. تعجب آهي تہ بلوچستان جي بتخانن مان فقط سيويءَ جي بتخاني جي هوئن تساتگ ياترا ڪئي هئي.[2]

سلسليءَ جا بت:

سنڌ ۾ بت پرستيءَ جو ايترو زور هو جو هتي جا رهاڪو ڏارين ملڪن جا بت خوشيءَ سان خريد ڪندا هئا ۽ عربن کي ان ڳالهہ جي خبر هئي. سنہ 36هہ ڌاري امير معاويہ ﷺ جي لشڪر سسلي بيٽ تي ڪاهي، اتان ڪي سونا بت هٿ ڪيا هئا. اهي بت پوءِ وڪري لاءِ سنڌ ڏانهن روانا ڪيا ويا، جتي چڱي قيمت تي نيڪال ٿيا هئا. عربن کي هندستان ۽ اتي جي اولهندي ۽ اوڀرندي وارن بيٽن جي خبر هئي. خلفاءِ راشدين جي زماني ۾ حضرت عمر رضہ هڪڙي عرب کان هندستان بابت پڇا ڪئي. هن مختصر بلاغت آميز فقرن ۾ جيڪو جواب ڏنو هو سوهن ريت هو: "اُتي جا سمنڊ موتين سان ڀريل، جبل ياقوت جا ۽ وڻ عطر جا آهن."

---

1 _ فتوح البلدان: بلاذري ص_ 439.

2 - S. Julien: Hion Thasang, I, P. 137, Paris, 1857.

باب ٻيو

راءِ گهراڻو:

ايوڌيا جي سورج ونسي خاندان جي راجائن جي راجائن مان، رامچندر جي اولاد مان، راجا بليڪا جي پٽن ٻارهن سؤ ورهيه ق-م الور تي حڪومت قائم ڪئي هئي.[1] تنهن کان پوءِ چندر ونسي راجائن دکن کان وٺي گجرات، سنڌ، بلوچستان، زابلستان ۽ ڪابل تائين حڪومتون ڪڙيون ڪيون. هستناپور کان وٺي اولهندي هندستان تائين جن راجائن حڪومتون قائم ڪيون تن جي خاندانن جو تفصيل هن ريت آهي:

1- آنو جن جي پنجاب تي حڪومت هئي، 2- پاروان جن جي اتر اولهه هندستان تي حڪومت هئي، 3- دروهي، جيڪي اتر اولهندي هندستان واريءَ ڪنڌ تي حڪومت ڪندا هئا. 4- يادو جن جي گجرات، سنڌ ۽ اولهندي هندستان ۾ مڪران تائين حڪومت هئي ۽ 5- ترواسو جن جي هستناپور تي حڪومت هئي.[2] يادو جيڪي سنڌ تي حڪومت ڪندا هئا. تن جو لقب "راءِ" هو جيڪي ڪابل ۽ زابلستان تي حڪومت ڪندا هئا. تن جو لقب "رتبيل" هو. وري جيڪي مڪران تي حڪومت ڪندا هئا. تن جو لقب "راسل" هو.[3]

منجهائنئن رتبيلن سنه 860ع تائين عربن سان جنگيون جوتيون هيون،[4] سنڌ جي يادو حڪومت جو پايو وجهندڙ "سمابا" هو جو دوارڪا جي راجا ڪرشن جي ستين راڻيءَ جامبوتيءَ جو وڏو پٽ هو. هيءَ سلطنت، جنهن جون حدون زابلستان پريان هيلمند تائين هيون، سنڌ "سمه" سڏبي هئي. سندس تختگاهه ميناگر يا سمانگر به سڏبو هو. سامبس سندس اولاد مان هو جو فاتح

1 - J. Tod: The Annals & Antiquities of Rajasthan, Vol-I, P-61.

2- هستناپور جو شهر، پارت ورش جو تختگاهه، دهليءَ کان اتر اولهه طرف، جمنا جي ڪناري کان سٺ ميلن جي مفاصلي تي هو.

3 - Bhandarkar Commemorative, Essays, "Ancient Indian Geneology" PP. 107-110, Poona, 1917.

4 - Strange Le: The Lands of Eastern Caliphate, P-345.

'الفاروق': شبلي نعماني، جلد-1، مڪران، اعظم ڳڙهه.

سڪندر سان لڙيو هو.[1] يادو حڪمراني ڪرڻ کان سواءِ، مذهبي پيشوا بہ هئا. ان ڪري سنڌن گهڻي مڃتا ڏيندي هئي. راءِ گهراڻي جي ڪل پنجن راجائن، سنہ 450ع کان سنہ 662ع تائين الور ۾ سنڌ تي حڪومت ڪئي:

1- راءِ ديواجي، 2- راءِ سهارس پهريون، 3- راءِ سهاسي پهريون، 4- راءِ سهارس ٻيون ۽ 5- راءِ سهاسي ٻيون. سنڌن ماڻڻي قلات جي سيوا راجائن ۽ راجپوتانا جي راجائن سان هئي ۽ ٻڌ جا پوڄاري هئا. سنڌن حڪومت جون حدون اتر ۾ ڪشمير، قنڌار ۽ هيلمند تائين، اولهندي ۾ ڪرمان جي وادي نورمنشور تائين، ڏکڻ ۾ سورت ۽ اوپر ۾ چتور ڳڙهہ بہ سنڌن ماتحت هو. هن سلطنت اندر اُچ، ماٿيلو سيوراءِ، مائو سيوستان، نيرن ڪوٽ، الور برهمڻ آباد ۽ ديبل مشهور قلعا هئا. سنڌن پاران چار نائب "ملڪ" جي لقب سان حڪومت جي صوبن تي مامور هئا.[2]

سنڌ جا شهر:

سنڌ جو پهريون نقشو سنہ 340هہ ڌاري ابو اسحاق ابراهيم بن محمد اصطخريءَ پنهنجي ڪتاب: "المسالڪ و الممالڪ" ۾ ڏنو آهي، جو سنہ 1870ع ۾ ليڊن مان شايع ٿيو. ڪانئس پوءِ سنڌ ۽ گجرات جو نقشو ابن حوقل بغداديءَ سنہ 343هہ (سنہ 942ع) ۾ تيار ڪيو هو. مٿيان نقشا جيتوڻيڪ غلط سلط آهن، پر سنڌ جا پهريان نقشا آهن. مٿين نقشن کان سواءِ ابن خردازبہ سنہ 250هہ مطابق عيسوي 9 صديءَ ۾ بلوچستان کان وٺي گجرات تائين شهرن جا نالا ڪجهہ بطليموس جي نقشي تان ۽ ڪجهہ پنهنجي ذاتي تجربي جي بنا تي ڏنا آهن، جيڪي نالا هيٺ ڏجن ٿا:

قيقان، بنہ، مڪران، ميد، قنڌان، قصدار (خضدار)، بوقان (مڪران)، قندابيل، قنزپوز (پنجگور)، ارمابيل، (لس ٻيلو)، ديبل، قنبلي، کنباياد، ڪميايت (کنيات)، سهبان، سدوسان، راسڪ، رور (الور)، ساوندي، ملتان، مندل، بيلمان، شرشت، ڪيرج، مرمد، ڪالي، دهنج ۽ بروص (ڀڙوچ). انهن شهرن مان ڪيترا هن وقت بہ موجود آهن ۽ ڪي زمانن جي انقلابن ڪري معدوم ٿي ويا آهن.

1- مهاڀارتا جي سورمي ڪرشن مهاراج جو اصل وطن مٿورا (متڙا) هو سندس خاندان کان راجا ڪنش حڪومت ڦري هئي. ڪرشن وڏو ٿي ڪنش کي قتل ڪري، پنهنجي موروثي حڪومت هٿ ڪئي، پر پوءِ ڪنش جي هڪڙي مائٽ، جراسند، ناگپور جي راجا، ڪرشن کي شڪست ڏني، جنهن کان پوءِ هن راجا، ڪاٺياواڙ جي بندر دوارڪا ۾ پنهنجي حڪومت قائم ڪئي هئي.

2 - Kalichbeg Faredunbeg: The Chachnamah, CHP-I, Karachi, 1900.

ايتري در جو سنڌن جاءِ وقوع جي بہ خبر ڪانہ ٿي پوي. ابن خردازبہ مٿين شهرن جي مفاصلن تي بہ روشني وڌي آهي.[1]

تختگاهہ الور:

الور سنڌ جي قديم تختگاهہ روهڙيءَ کان ستن ميلن جي مفاصلي تي، مهراڻ جي هڪڙيءَ شاخ جي اولهندي ڪپ تي، هڪ وسيع شهر هو جو قدامت جي لحاظ کان آرياورت جي قديم شهرن هستناپور، اندر پرسا (دهلي) ۽ پتاليپترا (پاٽنا) جو ثاني هو. يوناني جاگرافي دانن مٿس "موسيڪانوس" نالو رکيو هو. سندس پروارين ٽڪرين ۾ سون ۽ چانديءَ جون کاڻيون هيون. هوئن تسانگ شهر کي "پيشان پوپولو" ۽ جنرل اليگزينڊر ڪننگهام "رور پورا" (رورانگر) جي نالن سان لکن ٿا.[2]

هن شهر کي چوڌطرف مضبوط عالم پناهہ ڏنل هئي ۽ باغات ۽ محلاتن ڪري مشهور هو. شهر جي وچ ۾ بڌ جو مشهور مندر هو. عرب سياح ۽ جاگرافي دان پنهنجي پنهنجي لهجي ۾ هن شهر جا جدا جدا نالا لکن ٿا. مثلا: مسعودي، جنهن هن شهر کي 942ع ۾ مهراڻ جي اويرندي واريءَ شاخ تي ڏٺو هو سو "الرور" لکي ٿو. ابن خردازبہ سنہ 250هہ ڌاري "رور" سڏيس ٿو. ابن حوقل واري نقشي ۾ سندس نالو "الرور" ڏنل آهي، سيوطي پنهنجي ڪتاب "مراصدالاطلاع" ۾ هن کي اهو ساڳيو نالو ڏنو آهي، شريف ادريسي، مشهور جاگرافي دان، سنہ 560هہ (1165ع) ۾ الور کي "رور" لکي ٿو. هن شهر جو هندي نالو "اروڙ" آهي. ڇاڪاڻ جو هتي جا راجائون اروڙ ونسي خاندان مان هئا. مهراڻ جي شاخ جي مٽجڻ کان پوءِ، هي شهر، جو ڪنهن وقت وآپار ڪري ديسان ديس مشهور هو تنهن جو اقبال مٽجي ويو سندس ڪنڊراڄ خاموشيءَ سان عبرت وٺڻ لاءِ اشارو ڪري رهيا آهن.

راءِ سهارس ثاني:

اسلام جي ڪاهہ وقت ٻڌ وارن جو زور ٽٽي ويو هو. مالوهہ، اُجين، چتور، گجرات، ڪڇ ۽ سنڌ جا راجائون، جن مان ڪي ڪتري ۽ ڪي برهمڻ هئا، تن جي ٻڌ وارن سان دشمني هئي. سنڌ جي راءِ گهراڻي جي راجائن جي، مسئلي نيمروز متعلق، ايران جي ساساني ڪسرائن سان سياسي ڇڪتاڻ لڳل هئي.

1_ سيوهڻ جو قديم نالو "سيوستان" هو. ساڳيءَ طرح ذوب ۽ لورالائي ضلعا بہ سيوستان سڏبا هئا. ڪتاب المسالڪ والممالڪ: ابن خردازبہ ص_ 55. ليڊن، 1889

2 - Cunningham, A: The Ancient Geography of India, Buddhist Period, London, 1871.

راءِ سهارس ثانيءَ جي ڏينهن ۾ نيمروز جي ايراني عامل مڪران تي ڪاهه ڪئي هئي. جنهن ڪري راءِ سهارس ثانيءَ قسطنطنيہ جي قيصر سان ايرانين خلاف دوستانو ناتو ڳنڍيو هو.

سنہ 628ع ۾ قيصر هرقل، ايرانين کي نينويٰ جي معرڪي ۾ شڪست ڏيئي، مدائن جي ديوارين هيٺان پهتو هو. ايرانين جي شڪست جي خوشي ملهائڻ لاءِ قسطنطنيہ جي دربار ۾ وڏو جشن برپا ٿيو هو. ان موقعي تي راءِ سهارس جي سفير قيصر کي مبارڪباد پيش ڪئي هئي.[1] نيمروز ۾ جنگين جو سلسلو جاري رهيو جن ۾ راءِ سهارس ثاني وڙهندي مارجي ويو.

راءِ سهاسي ثاني:

سهارس ثانيءَ کان پوءِ راءِ سهاسي ثاني الور جي گاديءَ تي وينو. حڪومت جو مذهب ٻڌ ڌرم هو پر ڪمزوريءَ ڪري ڇجي ان جا پوئلڳ گهٽجي ٿي فرقن ۾ ورهائجي ويا هئا. برهمڻ سڄي هندستان اندر ٻڌ وارن جي مخالفت ڪرڻ ۾ رڌل هئا. سنڌ جي حڪومت جي گهٽجي ٿي ڪاٽن تي برهمڻ مامور هئا. جن جي اندروني پاڻ ۾ ٻڌي هئي. راءِ سهاسي ثاني جبرو حاڪم ٿي گذريو آهي. جهالاوان تي قبضي ڪرڻ کان سواءِ، لوهاڻن، لاکن، سمن، جاٽن، ڪردن ۽ ميد قومن سندس آڻ مڃي هئي.[2] سندس وزير، رام، چچ بن سيلائج نالي هڪڙي برهمڻ نوجوان کي پاڻ وٽ محرر ڪري رکيو هو. سيلائج وڏو پنڊت هو ۽ سندس پٽ چچ کي چارئي ويد برزبان ياد هئا. رفتي رفتي وزير رام جي غير حاضريءَ ۾ چچ سرڪاري ڪاغذ شاهي محلات تائين راجا اڳيان پيش ڪرڻ لڳو. سهاسيءَ جي راڻي، شويا ديوي (سهندي)، هڪڙي دفعي نوجوان برهمڻ منشيءَ جي جادوبيانيءَ ۽ حسن کي ڏسي دل جو دل ۾ مٿس موهت ٿي پئي. راز و نياز جون ڳالهيون وڃي دوستيءَ ۽ شاديءَ ڪرڻ جي وعدي جي منزل کي پهتيون. بين ڪاٽن جا برهمڻ عملدار بہ هن راز ۾ چچ سان شريڪ حال هئا. سهاسي ثانيءَ جو موت بہ هن خفيہ يارانيءَ جو نتيجو هو. سنہ 632ع ۾ راجا جي مئي کان پوءِ راڻيءَ جي مدد سان چچ گاديءَ تي وينو ۽ بيواهہ راڻيءَ سان شادي ڪيائين.[3] راءِ گهراڻي جي حڪومت جو سنڌ ۾ خاتمو ٿيو ۽ برهمڻ گهراڻي جو راڄ شروع ٿيو.

1- E. Gibbon:The decline & fall of the Roman Empire, vol-VIII, P-257.

2 - E.H. aitken: Gzetteer of the Privince of Sind, P-89.

3_ آئينہ حقيقت نما: مولانا اڪبر شاهہ جلد_1، ذڪر چچ بن سيلائج.

برهمڻ گهراڻو:

برهمڻ گهراڻي جي راجائن سنہ 632ع کان سنہ 712ع تائين اٽڪل اسي ورهيہ حڪومت ڪئي. جملي ڇهن راجائن حڪومت ڪئي، جن جا نالا هيٺ ڏجن ٿا:

1_ ڇچ	سنہ 632ع کان	سنہ 666ع تائين
2_ چندر	سنہ 666ع کان	سنہ 669ع تائين
3_ ڏاهر ۽ ڏارج	سنہ 669ع کان	سنہ 670ع تائين
4_ ڏهر	سنہ 670ع کان	سنہ 700ع تائين
5_ ڏهر سياه ۽ 6_ ڏاهر	سنہ 700ع کان	سنہ 712ع تائين

ڇچ بن سيلائج:

ڇچ، جنهن حرفت سان تخت هٿ ڪيو هو سنا ڳالهہ راءِ گهراڻي جي مائٽن کي نہ وڻي. چتور جو راڻو مهرت انتقام وٺڻ لاءِ وڏي لشڪر سان الور تي ڪاهي آيو پر ڇچ هٿان مارجي ويو. جنگ کان فارغ ٿيڻ بعد، ڇچ پنهنجي ڀاءُ چندر کي الور مٿان نائب مقرر ڪري، پنهنجي وزير بڌيمن کي حڪومت جي ڪاروبار متعلق ضروري هدايتون ڏيئي، پاڻ سلطنت جي اتر واري حصي جي دؤري ڪرڻ لاءِ نڪتو.

پنجاب تي راءِ سهاسيءَ جا مائٽ حڪومت ڪندا هئا. جن کي ڇچ هڪ ٻئي پنيان ماري مڃايو. بياس نديءَ واري قلعي بابيا کي فتح ڪري، اتي جي راجا چتيسر کي مارائي، هن اسڪلندهہ (اُچ) جو قلعو فتح ڪيو. اچ مان فارغ ٿيڻ کان پوءِ ڇچ سڪ جي راجا سوهيول کي شڪست ڏئي ملتان ڏانهن وڌيو. هتي جو راجا بجهيراءِ هاٿين جي دستي سان مقابلو ڪرڻ لاءِ نڪتو پر پوءِ امان گهري ملتان ڇڏي ڀڄي ويو. ملتان فتح ڪرڻ کان پوءِ برهماپور ڪروڙ اشهار ۽ شاهڪلا جي راجائن کي ڪابل تائين مات ڪري، ڪشمير جي سرحد تي ديار جا وڻ پوکرائي، ڇچ الور ڏانهن موٽيو.

نيمروز سيستان جو علائقو هو جنهن تي ايرانين زابلستان نالو رکيو هو. عربن مٿس "سجستان" نالو رکيو هو سندس تختگاهہ زرنج زرهہ ڊنڍ تي واقع هو جو پوءِ طوفان لڳڻ ڪري ويران ٿي ويو.

"الفاروق": شبلي نعماني، جلد_1، سيوستان.

G.P. Tat Seistan, Calcutta, 1910.

ڪُجھ وقت الور ۾ آرام ونڻ کان پوءِ لشڪر ۽ سامان گڏ ڪري، هي اورچ ۽ سمجهدار راجا ڏکڻ اولهندي طرف ڪاهي ويو. اتي سيوستان جي راجا متو ۽ ٻڌيا (ٻڌاپور) جي حاڪمن سندن آڻ مڃي. فقط برهمڻ آباد جي راجا اگهم لوهاڻي مقابلي لاءِ تياري ڪئي. پر هو ان وچ ۾ مري ويو. هتي جي ٻڌنوڏار جي مندر جي وڏي پنڊت ٻڌرڪوءَ، چچ کي بشارت ڏني ته هو سڄو ملڪ فتح ڪندو. ستت ئي اگهم جو پٽ سريند اچي سندس پيش پيو. چچ سريند جي بيواهه ماءُ کي نڪاح ۾ آڻي، پنهنجي ڀائٽي جي ڌيءُ ڌرسيا، سريند کي شادي ڪرائي. فارغ ٿيڻ کان پوءِ، جاٽن ۽ لوهاڻن تي سخت پابنديون وجهي مڪران پهتو. ارمن بيل کي زير ڪرڻ کان پوءِ قنزپور (پنجگور) جي قلعي کي نئين سر تعمير ڪرائي، مڪران جي سرحد ڪرمان وٽ ڪجور جا وڻ پوکرائي پوءِ جهالاوان ۽ سراوان کان ٿيندو ڪيچ ۽ پهتو. اتي جي ڪردن سندس آڻ مڃي، چچ متن هڪ لک درهم ۽ هڪ سؤ گهوڙا ساليانو خراج مقرر ڪري، الور ڏانهن موٽيو جتي آخري دم تائين وڏي دبدبي ۽ شان سان حڪومت ڪندو رهيو. سندس حڪومت جملي چاليهه ورهيه قائم رهي.

چندر:

چچ کان پوءِ سيلائج جو ڀيو پٽ، چندر گاديءَ تي وينو جو وڏ تپسوي هو. هن ٻڌ ڌرم کي زور وٺايو. سيوهڻ جو راجا متو سندس خلاف قنوج جي راجا سيهرس کان مدد گهرڻ ويو. ڪشمير جو راجا رمل چچ جو ڏوهتو به دشمن سان مددگار ٿي بيٺو. مگر چندر پنهنجي سلطنت کي بچائڻ ۾ ڪامياب ٿيو. حڪومت جي اٺين سال چندر مري ويو. الور جي گاديءَ تي پوءِ چچ جو ننڍو پٽ ڏاهر وينو ۽ پنهنجي وڏي ڀاءُ ڌهرسين کي برهمڻ آباد تي مقرر ڪيائين.

ساساني شهنشاهت جي ڪمزوري:

حضور ﷺ جن ايران جي ڪسري خسرو پرويز کي اسلام جو دعوت نامو موڪليو هو پر هن مغروريءَ سان ڦاڙي ڦٽو ڪيو. اڃا هلي هو پنهنجي پٽ هٿان مارجي ويو ۽ سندس اهڙيءَ ريت قتل ٿيڻ کان پوءِ عظيم الشان سلطنت اندر بادشاهه گردي پيدا ٿي ۽ ان جي ابتريءَ جو دؤر شروع ٿيو. خسرو جي پٽ شيرويه فقط اٺ مهينا حڪومت ڪئي، هن پنهنجي خاندان جي 15 شهزادن کي مارائي ڇڏيو. ڪانئس پوءِ سندس پٽ اردشير ستن ورهين جي عمر ۾ تخت تي وينو پر ڏيڍ سال گذرڻ بعد، حڪومت جي اراڪين جوان شير کي تخت تي ورهايو. جو قضا الاهي هڪ سال اندر مري ويو. درٻارين پرويز جي ڌيءُ بوران دخت کي تخت تي

ٿاڦيو[1] جنهن تي شاهي خاندان ۾ ڏڦيڙ پوڻ ڪري درٻارين وري يزدگرد کي تخت تي آندو جو ان وقت فقط 16 ورهين جو هو. يزدگرد جي تخت تي ويهڻ وقت، خلافت صديقيءَ جو زمانو هو جڏهن سنه 11 هجري (سنه 632ع) ۾ اسلامي لشڪر ايران کي شڪست ڏيئي، حيراه ۽ عراق جي ڪن حصن تي قبضو ڪيو هو. تڏهن مٿينءَ ابتريءَ مان چچ بن سيلائج نه فائدو وٺي، دشت ندي ٽپي، سنه 635ع ۾ ڪرمان تي ڪاهه ڪئي هئي، مگر ايراني سلطنت اڃا مضبوط هئي، وٽس لشڪر ۽ خزانن جي ڪابه ڪمي ڪانه هئي، فقط قوم مان اخلاق محاسن فنا ٿي ويا هئا ۽ چچ ڪرمان تي قبضي ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿي نه سگهيو هو.

ڏاهر:

ڏاهر گاديءَ تي ويهڻ کان پوءِ ڪجهه وقت سلطنت جو ڏؤرو ڪري، مڪران جي سرحد کي مضبوط بنائي، الور ڏانهن موٽيو. ان وچ ۾ نجومين کيس خبر ڏني ته جيڪو سند ڀيڻ ٻائيءَ سان شادي ڪندو سو سڄيءَ سنڌ جو مالڪ ٿيندو. مٿين خبر ٻڌي، هو شش و پنج ۾ پئجي ويو. آخر پنڊتن کي گهرائي ساڻن صلاح ۽ مشوري بعد هن رسمي طور ڀيڻ سان شادي ڪئي. ڏهرسين ڀيڻ جو سڱ رامل راجا جي پٽ سوهن کي ڏيڻو ڪيو هو سو مٿين خبر ٻڌي ڏاهر تي غصي ٿيو.

يوم قادسيه:

سنه 13 هجريءَ ڌاري حضرت ابوبڪر صديق رضه جي وفات کان پوءِ حضرت عمر الفاروق ﵁ خلافت تي ويٺو. ايران سان جنگ جو جيڪو سلسلو جاري هو سو قائم رهيو. سنه 14هه (635ع) ۾ حضرت سعد بن ابي وقاص ﵁ ڪسريٰ يزدگرد بن پرويز جي فوجن کي قادسيه جي معرڪي ۾ شڪست ڏيئي، مدائن فتح ڪيو. صدين جا گڏ ٿيل خزانا عرب لشڪر کي هٿ لڳا.

جنگ جلولا ۽ بلوچن جي بغاوت:

جنگ قادسيه کان پوءِ بلوچن جي سپهه سالار "سياهه سوار" کي، جيڪو يزدگرد جي محافظ فوج مٿان هو پڪ ٿي ته ايراني هرگز عربن کان کٽي ڪين

1_ "الفاروق": شبلي نعماني، جلد_1، ص _ 62، زوال ايران: مولانا غلام دستگير نامي، لاهور.

ابن خلدون لکي ٿو ته: "پوران درخت کان پوءِ سنس ڀيڻ ارزميدخت، مدائن جي تخت تي ويٺي، مٿس خراسان جو حاڪم فرخ زاد عاشق ٿي پيو، پر هو پنهنجي محلات اندر داروغي هٿان مارجي ويو. هن واقعي کان پوءِ پوران دخت فرخ زاد جي پٽ رستم جي مٿي تي تاج رکيو هو. (ابن خلدون، جلد_2، ص_57، اردو ترجمو)

سگھندا، تنھن ڪري ھو بغاوت جو جھنڊو بلند ڪري اسلامي لشڪر سان وڃي شامل ٿيو. ورھين کان بلوچن ۽ زط (جاٽ) قبيلن ايراني لشڪر ۾ ڀرتي ٿي، يونان تائين، درفش ڪاياڻيءَ ھيٺ جنگيون جوٽيون ھيون، سي ھينئر ايراني فوجن کان ڇڄي عربن جا طرفدار ٿي بيٺا.[1]

سنہ 16ھ (637ع) ۾ ھشام بن عتبہ جلولا جي جنگ ۾ ايرانين کي شڪست فاش ڏيئي، آرمينيا، آذربائيجان، خراسان، سيستان، ڪرمان ۽ مڪران تي قبضو ڪيو. زط (جاٽ)، بلوچ، اسوارہ، سيايحتہ، اندغار قومن اسلام اختيار ڪيو. متينءَ شڪست کان پوءِ يزدگرد ساندھ اٺن سالن تائين خاقان چين کان مدد وٺڻ جي اميد ۾ خراسان ۾ دربدر ڀٽڪندو رھيو. آخر 23 آگسٽ سنہ 651ع ۾ حضرت عثمان رضي الله عنه جي زماني ۾ مرو جي ھڪڙي جانداھي سندس قيمتي پوشاڪ ھٿ ڪرڻ جي ارادي سان کيس قتل ڪري سندس لاش درياءَ ۾ لوڙھي ڇڏيو. ساساني شھنشاھت جو صفحو ھستي تان نالو ۽ نشان متجي ويو.[2] قومن جي ترقيءَ ۽ زوال جو ھيءُ ھڪ عجيب مثال آھي.

پارسين جو سنڌ ۽ گجرات پھچڻ:

ايران تي اسلام جي قبضي کان پوءِ پارسين جا پنج ڪٽنب، ميد جھازرانن جي مدد سان مڪران جي بندر جسڪ کان ڪي بلوچستان ۽ سنڌ ۾ وارد ٿيا. جتي پوءِ سندن آتش ڪدا، عيسوي 12 صدي تائين قائم رھيا. باقي گجرات پھچي اتي جي نوساري نديءَ تي بينڪ جوڙي ويٺا. سندن پھريون آتش ڪدو گجرات ۾ سنہ 721ع ۾ تعمير ٿيو. ھندستان جي پارسين جي تاريخ "قصہءِ سنجان" ھڪڙي پارسي ملا ڪيقباد سنجانا سنہ 1600ع ۾ تصنيف ڪئي ھئي، جنھن جو انگريزي ترجمو بعد ۾ رايل ايشياٽڪ سوسائٽي، بمبئي، شايع ڪرايو ھو.[3]

1۔ فتوح البلدان: بلاذري ص—289 'الفاروق': شبلي نعماني جلد 2 ص 214۔ بلوچستان نالو نادرشاہ بلوچن جي ملڪ تي رکيو ھو. اڳ سندس مختلف نالا ھئا. ھيرودوٽس ھن علائقي تي "پڪٽائي" نالو رکيو يعني پشتو زبان جو علائقو. استرابو بلوچستان جي ڀاڱن تي ڌار ڌار نالا رکيا ھئا. جھڙوڪ: گيدروشيا (مڪران)، آرچوسيا (سراوان) ۽ برئنگيانا (سيستان). عرب فاتحن جھالاوان تي "تيقانا" ۽ ڪڇيءَ تي "ٻڌا" نالا رکيا ھئا. ڏسو منھنجي "مختصر تاريخ بلوچستان" نالو ريلوي اليڪٽرڪ پريس سکر 1941ع

The Cambridge History of India, Vol-I, CHP-XIV, PP:340-341

2۔ نوٽ: اخلاقي محاسن، جي قومن جي عظمت جا اسباب آھن. تن جي فنا ٿيڻ کان پوءِ مٿن نيم وحشي قومن حملا شروع ڪيا. روما وارن جو نظام حڪومت نھايت مستحڪم ھو تاھم بربرين سندن خاتمو ڪري ڇڏيو. ساڳيءَ طرح ايرانين جو عربن ھٿان خاتمو ٿيو.

3 _Journal, sindh Historical Society, Vol-III, P-30, March, 1937.

عربن جون هندستان تي ڪاهون:

حضور پاڪ ﷺ جن جي معجزي ”شق القمر“ ڪي، ڪئليڪٽ جي راجا سامري (زئمورن) ۽ قنوج جي راجا ڀوڄ ڏٺو هو. سامري، پيغمبر آخرالزمان ﷺ جن جي زيارت ڪرڻ جي ارادي سان تخت ۽ تاج پنهنجي وليعهد کي سپرد ڪري حجاز ڏانهن روانو ٿيو پر واٽ تي يمن وٽ وفات ڪيائين. راجا ڀوڄ نجومين کان معجزي جو حال پڇيو جن ان کي شهنشاهه عرب و عجم جي ظهور جي خبر ڏني هئي. اسلام جي ڪاهُن کان اڳ ظهور قدسيءَ جي نور جا ڪرڻا سرزمين هند تائين پهتا.[1]

اهڙيءَ طرح سرانديپ جي رهاڪن پيغمبر اسلام جي بعثت جو احوال ٻڌي هڪڙو وفد مديني منوره ڏانهن روانو ڪيو هو. ان وقت حضرت عمر رضي الله عنه جي خلافت جو زمانو هو. وفد اميرالمومنين سان ملاقات ڪري، حضور رسالت مآب ﷺ جا حالات دريافت ڪيا. حضرت عمر رضي الله عنه کين تفصيلوار بيان ڏنو. حجاز کان موٽندي، وفد جي اڳواڻ مڪران جي ڪناري تان لنگهندي، وفات ڪئي. سندس نوڪرن ۽ ساٿين سرانديپ وارن وٽ حالات بيان ڪيا. ان واقعي کان پوءِ سرانديپ جا رهواسي مسلمانن سان محبت سان پيش اچڻ لڳا.[2]

پهرين ڪاهه:

حضرت عمر رضي الله عنه سامونڊي ڪاهُن جي خلاف هو مگر جنهن صورت ۾ عربن جو واپار هندستان سان هزارين ورهين کان جاري هو ان ڪري واپار جي حفاظت لاءِ بحرين جي عامل عثمان بن ابي عاصي ثقفيءَ پنهنجي ڀاءُ حڪم کي جهازن جي دستي سان سنڌ جي بندر ٿاڻي ڏانهن موڪليو. جيتوڻيڪ ان ۾ مسلمان ڪامياب ٿيا، مگر حضرت عمر رضي الله عنه عثمان کي لکيو: ”قسم آهي خداي لايزال جو جيڪڏهن هي مسلمان ڪنهن آفت جو شڪار ٿين ها، ته هنن جو عيوضو آءٌ تنهنجي قوم کان وٺان ها!“

ٻيو حملو:

خليفة المسلمين جي سختيءَ هوندي بہ عثمان ثقفي پنهنجي ارادي کان باز نہ آيو. هن پنهنجي ڀاءُ مغيره کي جهازن جي دستي سان ديبل ڏانهن مُڪو.

Gazetteer Bombay Privnce, Vol-IX, P-183, Bombay, 1899.

1۔ آئينہ حقيقت نما: مولانا اڪبر شاهہ جلد اول. دعوت اسلام: ڊاڪٽر آرنولڊ، ص 382۔383. ڊاڪٽر آرنولڊ ڪتاب ”تحفة المجاهدين“ تان بيان ڏنو آهي.

2۔ عجائب الهند: بزرگ بن شهريار، ص 155۔157، تصنيف سنہ 300هہ. فرشتہ جلد۔2 ۾ سنڌ جو ذڪر ڪندي لکي ٿو تہ سرانديپ جو راجا سنہ 40هہ ۾ مسلمان ٿيو. ص ۔311، نولڪشور.

"چچ نامہ" جي بيان موجب، مغيره ديبل جي حاڪم ساميا بن ديوائج سان وڙهندي شهيد ٿيو.

ٽيون حملو:

عثمان ثقفيءَ جي ڀاءُ حڪم بيو گهمرو گجرات جي بندر ڀڙوچ (بروص) تي ڪاهہ ڪئي هئي.

چوٿون حملو:

سنہ 38هہ ڌاري خلافت حيدريءَ جي زماني ۾ حارث بن مره عبدي ڪوڪن جي ڪناري تي، ٺاٺي تي ساموندي حملو ڪيو ۽ لاتعداد قيدي هٿ ڪري سلامتيءَ سان موٽيو. بلاذريءَ جو بيان آهي تہ هرهڪ مجاهد کي مال غنيمت جي حصي ۾ سؤ سؤ غلام هٿ آيا هئا.[2] ساموندي حملن کان سواءِ عربن خشڪيءَ جي رستي بہ سنڌ تي حملا ڪيا.

سنڌ جي راجا جي اسلامي سلطنت سان ڇيڙڇاڙ:

حضرت عثمان ﷺ جي ڏينهن ۾ چچ اسلامي سلطنت سان ڇيڙڇاڙ ڪرڻ لڳو. اميرالمومنين عثمان ﷺ مڪران جي والي عبدالرحمان بن ثمره کي فسادن روڪڻ لاءِ حڪم جاري ڪيو. بيو گهمرو وري چچ جي چرچ تي مڪران جي سرحد تي وڏو فساد ٿيو مگر ڪرمان جي حاڪم حارث بن عامر، سنہ 38هہ ۾ ويهن هزارن فسادين کي روڪڻ ۽ دٻائڻ ۾ ڪامياب ٿيو.

راشد بن عمر جو شهيد ٿيڻ:

سنہ 42هہ ۾، راشد بن عمر ڇئن هزارن فوجين سان مڪران جي سرحد تي نگراني ڪرڻ لاءِ مقرر ٿيو. چچ هڪڙي ٻيري هڪ پهاڙي دري (لڪ) کان ڏهن هزارن فوجن سان اوچتو اسلامي ڇانوڻيءَ تي ڪاهہ ڪئي. مٿين مهم ۾ هو ڪامياب تي نہ سگهيو ۽ سندس اٺ هزار فوجي، مجاهدن هٿان شهيد ٿيا. مگر راشد بن عمر وڙهندي شهيد ٿيو. سنہ 52هہ ۾ چچ جي مئي کان پوءِ، سندس ڀاءُ ندر سنہ 60هہ تائين حڪومت ڪئي. مٿين اَٺن سالن اندر هن اسلامي سلطنت سان ڪا ڇيڙڇاڙ ڪانہ ڪئي، مگر چندر جي مرڻ کان پوءِ ڏاهر سنڌ جو حاڪم ٿيو جو هنيلو متعصب ۽ لالچي هو. هو چچ جي پاليسي اختيار ڪري مڪران ۾ فسادن جي باهہ ڀڙڪائڻ لڳو حالانڪ مڪران ڪان سواءِ سنہ 38هہ

1_ فتوح البلدان: بلاذري
2_ احسن الانتخاب: حافظ محمد علي حيدر، ص 464_465، مطبع اصح لکنؤ 1932ع

۾ خلافت حيدريءَ جي زماني ۾ تغار بن صغير ۽ حارث بن مره عبديءَ، ويهه هزار باغين کي شڪست ڏيئي، قيقان (جهالاوان) تي اسلامي جهنڊي کي کوڙيو هو جنهن جون حدون سنڌ سان لاڳو هيون.

فتح قيقان:

سنه 39هه (سنه 659ع) تائين حارث بن عبديءَ حضرت علي المرتضيٰ رضي الله عنه جي حڪم سان، سرحد جو ڪاميابيءَ سان انتظام رکيو. سنه 44هه (سنه 664ع) ۾ امير معاويه بن ابوسفيان جي دمشق جي تخت تي ويهڻ وقت، سيستان، ڪرمان ۽ قيقان ۾ فساد ٿيا. سنه 42هه ۾ حارث عبدي قيقان جي باغين سان وڙهندي شهيد ٿيو. خليفي معاويه بصري جي ولايت جون واڳون عبدالله بن عامر جي حوالي ڪيون، جنهن مهلب کي سرحد جي نگرانيءَ تي مقرر ڪيو. هن سنڌ جي اتر وارن ضلعن تي حملا ڪرڻ شروع ڪيا.

عبدالله بن سوار جو شهيد ٿيڻ:

عبدالله بن عامر، عبدالله بن سوار عبديءَ کي قيقان ڏانهن مڪو جنهن قيقان ۾ اچڻ سان زلزلو مچائي ڏنو. هو فسادين کي مات ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿيو پر پنهنجن جانباز رفيقن سان جهاد ڪندي شهيد ٿي ويو. هي شخص وڏو فياض هو. هڪڙو شاعر هيئين لفظن ۾ سندس تعريف ڪري ٿو:

و اب سوار علي عدانة

موقدالنار و قتال السغب[1]

(ابن شوار، جو فوج ڪشيءَ جي وقت هميشه پنهنجو باورچيخانو گرم رکندو هو ۽ بکين کي ترار جي منهن ۾ ڏيندو هو. يعني فوج کي ڏاول رکندو هو ۽ دشمن بکيا هوندا هئا.)

مهلب جا ڪارناما:

مهلب ڪابل ۽ پشاور جي درن کان نڪري، سرهند ۽ لاهور تي سخت حملو ڪيو يا ائين چوڻ درست ٿيندو ته ڪابل ۽ ملتان جي وچ واري علائقي تي هو حملا ڪندو رهيو. دشمنن وجهه وٺي ساٺس قندابيل جي شهر وٽ مقابلو ڪيو پر مهلب نهايت جانبازيءَ سان کين شڪست ڏئي، مال غنيمت هٿ ڪيو.

---

1 فتوح البلدان: بلاذري

گھوڙن جا پڇ ڪترائڻ:

ان زماني ۾ هڪڙي ڀيري سنڌس ارڙهن ترڪي سوارن سان قيقان ۾ مقابلو ٿيو ترڪن کي مهلب جي جانبازن ترار جو لقمو بنائي ڇڏيو جن جي گھوڙن جا پڇ ڪتريل هئا. مهلب کي مٿين وضع پسند آئي ۽ پنهنجي فوج جي سڀني گھوڙن جا پڇ ڪترائي ڇڏيائين.[1] قيقان جي هڪڙي نبت جي معرڪي جي منظر کي شاعر ازدي هن ريت پيش ڪري ٿو:

الم تر ان الازد ليلة نبتوا

بة نبة كانوا خير جيش المهلب

(توهان ازد جي قبيلي جي جوانن کي ان ريت نہ ڏٺو جڏهن شهر نبت ۾ هنن ڪئمپ هنئي هئي ۽ مهلب جي فوج ۾ اهي سڀ کان چڱا نظر پئي آيا.)

سنان بن سلمہ بزلي:

سيستان جو والي، زياد بن ابي سفيان، بي حد تجربيڪار ۽ سياستدان شخص هو. امير معاويہ ، مٿس عمرو بن العاص رضي الله عنه وانگر اعتبار ڪندو هو بلڪ امير معاويہ جو ساجو هٿ هو. عبدالله بن سوار جي قتل ٿيڻ کان پوءِ زياد سنڌ جي سرحد جي نگراني ڪرڻ تي، سنان بن سلمہ بن مجيق بزلي کي مقرر ڪيو. هي شخص عالم و فاضل ۽ خدا پرست هو. هي پهريون شخص هو جنهن فوجين کي طلاق جو قسم ڏياريو هو.هن مڪران بهادريءَ سان فتح ڪري، اتي جي آباديءَ کي رونق ۽ ترقي ڏياري ۽ شهرن جي سربسزيءَ جو چڱو انتظام ڪيو. شاعرن سندس شان ۾ قصيدا جوڙيا. جن مان هڪڙو شعر هن ريت آهي:

رايت هذيلا احدثت في يمينها، طلاق نساءٍ ماسيوق لها مهرا

لهان علي حلفتہ ابن مجيق، اذا رفعت اعناقها حلفاءِ صفهرا

(مون هذيل وارن کي ڏٺو تہ انهن پنهنجي قسم ۾ بي مهر ادا ڪيل ٻيبين کي طلاق ڏيڻ جو قسم جي نئين بدعت ايجاد ڪئي، مگر مون کي ابن مجيق جو قسم آسان آهي، جڏهن زالن گردنون مٿي ڪڍي سون جون واليون ڏيکاريون.)

ابن ڪلبيءَ جو بيان آهي تہ هن کان اڳ مڪران حڪيم جبلہ عبديءَ فتح ڪيو هو. اهو بلاذريءَ جو حوالو آهي. حقيقت هن ريت آهي تہ مڪران ۾

1_ بلاذريءَ جو بيان آهي تہ مسلمانن ۾ مهلب پهريون شخص هو جنهن گھوڙن جا ترڪن وانگر پڇ ڪترايا هئا.

اڪثر فساد ٿيندا رهيا. ممڪن آهي تہ هن دفعي سنان بن سلمہ ان کي پيهر فتح ڪيو. اسلام جو سنڌ تي هي ٻارهون حملو هو.

راشد بن عمرو:

سنہ 45هہ ۾ زياد، راشد بن عمرو جديدي ازديءَ کي مڪران جو حاڪم مقرر ڪيو. راشد عرب جي شريف خاندان مان هو ۽ نسلي شرافت سان گڏ لياقتن ۽ خوبين سان آراستہ هو. ننڍيءَ عمر ۾ هن بهادريءَ جا ڪارناما ڏيکاريا هئا. امير معاويہ ﷺ بہ ڪليءَ دربار ۾ سندس تعريف ڪرڻ کان پوءِ فوجي عملدارن کي سندس اطاعت ڪرڻ لاءِ هدايت ڪئي. راشد جي مڪران پهچڻ وقت، خليفي جي حڪم موجب، سنان بن سلمہ سندس استقبال پرجوش نموني ڪري، کيس ملڪي معاملات کان واقف ڪيو.

راشد. قيقان تي حملو ڪري، اتي جي باشندن کان ٻن سالن جو رهيل خراج وصول ڪيو ۽ مال غنيمت سان گڏ غلام ۽ ٻانهيون هٿ ڪري سلامتيءَ سان موٽيو. هڪ سال قيام ڪرڻ کان پوءِ هن ٻيو دفعو قيقان ۽ بڏا (ڪڇي) تي ڪاهہ ڪئي، ليڪن مندر ۽ بکرج جي جبلن وٽ پهچڻ وقت، پنجاهہ هزار ميدن ساڻس مقابلو ڪيو. صبح کان شام تائين جنگ جو ميدان گرم هو. راشد پامرديءَ سان مقابلو ڪندي شهيد ٿي ويو. سندس شهادت کان پوءِ زياد بن ابي سفيان، سنان بن سلمہ کي مڪران ۽ ڪناري واري علائقن مٿان حاڪم مقرر ڪيو. سنان ٻن سالن تائين مقيم رهيو ان زماني ۾ اعشي همدانيءَ مڪران جي شان ۾ جيڪو قصيدو چيو. تنهن مان هن باغي علائقي جي پوري خبر پئجي سگهي ٿي:

و انت تسير الي مکران، فقد شحط الورود المصدر
ولم تک حاجتي مکران، ولاالغزو فيها والمتجر

(اعشي تون مڪران وڃين ٿو، فرودگاهہ ۽ وطن ۾ وڏو مفاصلو پئجي ويو. او مڪران! مون کي تنهنجي گهرج ڪانہ هئي، جنهن ۾ نہ جهاد آهي نہ واپار).

وحدثت عنها ولم آتها، ومازلت من ذکرها اوفر
بان اکثير بها جائع، وان القليل بہ سعور.[1]

1ـ مٿيان اشعار مسٽر پرسي مولورٿ سائيڪس پنهنجي ڪتاب 'ايران' ۾ نقل ڪيا آهن ۽ غلطيءَ سان انهن کي سنان بن سلمہ جا اشعار ڪري لکيا اٿس.

(۽ مون ان جو حال ٻڌو هو اتي آيو نہ هوس ۽ هميشہ سندس ذڪر ڪان پڇندو هوس. ان ڪري جو اتي جا رهاڪو بکيا آهن ۽ بعض اتي جا هنڌ خوفناڪ آهن.)

سنان بن سلمہ جي شهادت:

ٻن سالن جي عرصي ۾ سنان بن سلمہ پوري مضبوطيءَ سان مڪران ۽ سنڌ جي سرحد تي حڪومت ڪئي ۽ پنهنجي ڪارگذارين ۽ تجربيڪاريءَ جا عمدا نمونا ڏيکاريا. قيقان تي قبضي ڪرڻ کان پوءِ هن ڪيڄيءَ (ٻڌا) جي ڪن وڏيڪ ضلعن تي قبضو ڪيو پر پوءِ دشمنن سان مقابلو ڪندي شهيد ٿيو. اسلام جو سنڌ تي هي ٻارهون حملو هو.

عبيدالله بن زياد:

سن 45هہ ۾ زياد بن ابي سفيان وفات ڪئي. هن دماغي قابليت ۽ دليرانہ شجاعت سان حڪومت ڪئي. کانئس پوءِ سندس پٽ عبيدالله سيستان جو والي مقرر ٿيو. ان ۾ شڪ ڪونهي تہ هو بهادر هو مگر بهادريءَ جي جوهر رکڻ سان گڏ سنگدل ۽ ظالم بہ هو. هو سيستان کان جهاد ڪندو سناروز پهتو. اتان سيستان جي قلعي رودبار کان ٿيندو قنڌار تي ڪاهي ويو. قنڌار وارن جوانمرديءَ سان مقابلو ڪيو پر عبيد جي ترار خاراشگاف سندن خاتمو ڪري ڇڏيو. اسلامي لشڪر قنڌار تي سنہ 59هہ ۾ قبضو ڪيو. هن معرڪي ۾ گهڻائي اصحاب شهيد ٿيا.

منذر بن جارود:

سنان بن سلمہ کان پوءِ منذر بن جارود مڪران تي حاڪم مقرر ٿيو جنهن جي ڪنيت "ابو الاشعث" هئي. هو بهادر ۽ اولُ العزم شخص هو. هن اچڻ شرط توقان (بوقان) ۽ يقان تي ڪاهي بي شمار غلام ۽ ٻانهيون هٿ ڪيون. سنہ 58هہ ۾ هن قصدار فتح ڪيو. مٿيون شهر سنان بن سلمہ فتح ڪيو هو پر سندس شهادت کان پوءِ شهر وارن شامت اعمال کان وري بغاوت ڪئي هئي. قصدار فتح ڪرڻ کان پوءِ ابوالاشعث اتي رهي پيو تان جو اتي جي خاڪ ۾ اجل کيس پيوند ڪري ڇڏيو. شاعرن مٿس مرثيا چيا. هڪڙي شاعر جو مرثيو هت بلاذريءَ کان نقل ڪريون ٿا:

حل بقصدار فاضحيٰ بها. في القبر لم يقفل مع القاتلين

لله قصدار و اعنا بها. اي فتيٰ دنيا اجنت و دين.

. (قصدار ۾ داخل ٿيو پوءِ جو ڏنم تہ قبر ۾ هو. مجاهدين سان گڏ واپس نہ آيو. الله الله! قصدار ۾ هن جي واديا کهڙي جوان ۾ دين قبر جي حوالي ڪيو!)

اسلام جو سنڌ تي هي تيرهون حملو هو.

منذر بن حارث:

منذر بن جارود ڪان پوءِ، بصري جي واليءَ عبيدالله بن زياد، منذر بن حارث بن بشر کي مڪران ۾ سنڌ جي سرحد جو والي مقرر ڪيو هو. هن توران جي حد تائين مس پهتو تہ بيماريءَ جي وڳهي اجل جو شڪار ٿي ويو. سندس مرڻ ڪان پوءِ عبيدالله، منذر جي پٽ حڪم کي، جو ان وقت ڪرمان ۾ هو پڻس مرحوم جي جاءِ تي مڪران جو والي مقرر ڪيو. حڪم ڇهن مهينن اندر پنهنجي لياقت جو ثبوت ڏنو.

ابن حري:

حڪم ڪان پوءِ ابن زياد، ابن حري باهليءَ کي سنڌ جي سرحد تي مقرر ڪيو جو لائق سردار هو. هن اڇڻ شرط سوڀون حاصل ڪيون. سندس شان ۾ هڪڙو شاعر هن ريت چوي ٿو:

لولا طعاني بالبوقان مارجعت منہ سرايا ابن حري باسلاب (بلاذري)

(جيڪڏهن بوقان ۾ آءُ پنهنجي نيزي بازيءَ جو جوهر نہ ڏيکاريان ها، تہ ابن حريءَ جون فوجون مقتولن جا هٿيار ۽ سامان کڻي واپس نہ اچن ها.)

اسلام جو سنڌ تي هي چوڏهون حملو هو.

عربن جون هندستان ۾ بينڪون:

سنہ 86هہ (سنہ 705ع) ۾ وليد بن عبدالملڪ دمشق جي تخت تي وينو. سندس پاران حجاج بن يوسف ثقفي بصري جو والي مقرر ٿيو ۽ مڪران، بلوچستان، خراسان سمورا علائقا، سنڌ جي سرحد سميت سندس ماتحت هئا. بحري توڙي بري لحاظ ڪان اسلامي سلطنت جي قوت مضبوط هئي. امير معاويہ رضي الله عنہ جي ڏينهن ۾ اسلامي ٻيڙي سقليہ ٻيٽ تي ڪاهہ ڪرڻ ڪان پوءِ ٻارهن سون جهازن جي وسيلي برابر ستن سالن تائين مشرقي شهنشاهت جي تختگاهہ قسطنطنيہ تي گهيرو ڪيو هو. وليد جي ڏينهن ۾ اُموي سلطنت جون حدون مغرب ۾ اندلس تائين هيون ۽ مشرق ۾ مجاهدن جي گهوڙن آمو درياءَ تان وڃي پاڻي پيتو هو. حجاج بن يوسف وڏو سياستدان ۽ ظالم هو. اٽڪل 3 لک مسلمان سندس ظلم جو شڪار بنجي ويا. سندس سختگير پاليسيءَ ڪان تنگ

تي، گهڻا ئي مسلمان عراق مان نڪري هندستان جي اولهندي ۽ اوڀرندي ڪنارن وارن شهرن ۾ ٻيڙن ۾ ٻيڙيون جوڙي واپار تي گذران ڪرڻ لڳا.

نوائط ۽ لبي:

جن عربن ڪوڪن کي وسايو تن نوَ واردن کي نوائط سڏيو ويو. وري جن راس ڪماريءَ جي اوڀرندي ۾ ٻيڙيون وڌيون، تن کي لبي سڏيو ويو. سندن پيشو جهازراني ۽ واپار هو. اهي شافعي مذهب جا هئا ۽ اتي جي ديسي عورتن کي مسلمان ڪري ساڻن شاديون ڪيائون. سندن علمائن مان مخدوم علي مهائميءَ جي مزار بمبئي جي ويجهو مهائم ڳوٺ ۾ آهي. هي پهريون مسلمان عالم هو جو خاڪ هند ۾ پيوند ٿيو. وري جن مهاجرن ملبار کي وسايو سي هن وقت موپلا سڏجن ٿا. ڪدنگانور جي راجا سامريءَ سندن آدرياءُ ڪيو. موپلا سوداگري ڪرڻ لڳا. بصري جي کجور جو هندستان جي بندرن تي وڪرو ڪرڻ لڳا.[1]

مالديپ:

ڪن عربن مالديپ ٻيٽ تي مرڪز قائم ڪيو. هتي هر سال سمنڊ مان هڪڙي بلا نڪرندي هئي. جنهن کي ٻيٽ جا هندو رهاڪو هڪڙي ڪنواري ڇوڪري سال بسال ٻليدان طور پيٽا ڪندا هئا. جيئن مصر جا قبطي نيل جي طغيانيءَ وقت هڪڙي ڪنواري ڇوڪري درياءَ جي حوالي ڪري ٻليدان ڪندا هئا. مٿين بلا مالديپ وارن تان شيخ ابوالبرڪات بربريءَ جي دعا سان ٽري ويئي ۽ هن بزرگ جي تبليغ ڪري اتي جا رهاڪو مسلمان ٿيا! ابن بطوط جڏهن ان ٻيٽ تي آيو هو تڏهن سندس وقت ۾ سلطان خديجہ مالديپ تي حڪمراني ڪندي هئي. ابن بطوط ان مسجد جي زيارت بہ ڪئي هئي، جا شيخ ابوالبرڪات بربريءَ تعمير ڪرائي هئي. مسجد جي ڪتبي تي ان راجا جو نالو بہ لکيل هو جو شيخ موصوف جي هٿن تي مسلمان ٿيو هو.[2]

1ـ ملبار جي مسلمانن جو بيان شيخ زين الدين ڪتاب "تحفة المجاهدين" ۾ عربي زبان ۾ قلمبند ڪيو. مٿين تاريخ شيخ موصوف اڪبري دؤر جي وچين زماني ۾ تصنيف ڪئي هئي. پهرين ٽن بابن ۾ جهاد جا احڪام ۽ ملبار ۾ اسلام جي اشاعت ۽ اتي جي هندو نائر قوم جي رسمن ۽ عادتن جو ذڪر ڏنل آهي. چوٿين باب ۾ پورچوگيز دريائي ڌاڙيلن جي ظلمن جو بيان آهي. سنہ 1833ع ۾ ايم- جي رولئنڊسن ڪتاب جو انگريزي ۾ ترجمو ڪيو. سندس اردو ترجمو حڪيم شمس الله قادري مقدمي سان حيدرآبا دڪن مان شايع ڪيو.

2 ـ لڪديپ ۽ مالديپ جي مسلمانن لاءِ ڏسو عجائب الاسفار جلد ـ2.

معبر ۾ بينڪون:

حجاج بن يوسف جي خوف ڪري جن عربن عراق کان نڪري، معبر (ڪاري منڊل) جو رخ ورتو هو تن مهاجرن کي اتي جي پانڊيا راجا بينڪ وجهڻ جي اجازت ڏني. انهن مدراس صوبي جي ٽئين وڏي ضلعي جي شهر ڪيالاپٽم ۾ بينڪ وڏي سيلون ۽ ملايا سان واپار ڪرڻ ڪري، مهاجر شاهوڪار بڻجي پيا. سيد سلطان مظهر ولي (المتوفي سنه 622هه) ۽ سندس جانشين سيد ابراهيم شهيد ۽ مظهر وليءَ جي مريد بابا فخرالدين جي تبليغ ڪري، معبر ۾ اسلام زور ورتو.[1] معبر وارا عرب گهڻو ڪري حضر موت جا رهاڪو هئا. سندن تجارتي تعلقات جي ڪري اسلام جو قدم سوماترا ۽ جاوا جي ٻيٽن تي پيو.[2] معبر وارا عرب تامل زبان کي عربي خط ۾ لکڻ لڳا.

سلطان علاءُ الدين خلجيءَ جي زماني ۾ معبر جي پانڊيا راجا جو وزير مشيرالملڪ تقي الدين بن عبدالرحمان هو. سلطان علاءُ الدين جي ڏينهن ۾ ملڪ ڪافور معبر فتح ڪري دهليءَ جي تابع ڪيو. سلطان محمد تغلق، سيد حسن ڪيٿليءَ کي معبر تي پنهنجو نائب مقرر ڪيو هو جنهن پنهنجي خودمختياريءَ جو اعلان ڪيو هو. سنه 780هه (سنه 1378ع) تائين معبر جي اسلامي رياست قائم رهي، جنهن تي پوءِ وجيه نگر جي راجا قبضو ڪيو. هن حڪومت اندر ترچناپلي، مدورا، آرڪاٽ ۽ ٽني ولي ضلعا هئا. ڊاڪٽر ڪاڊويل هتان اسلامي سڪا ڳولي هٿ ڪيا هئا.

مڪران ۾ بلوچي رياست:

خلافت راشده توڙي بني اُميه دؤر ۾ فاتح عربن کي حڪومت هلائڻ ۾ مشڪلاتون پيش اچڻ لڳيون. سنه 23هه (سنه 644ع)، مڪران فتح ٿيڻ وقت، حضرت عمر رضه صحار عبديءَ کان مڪران جو احوال پڇيو ته هن مڪران جي ڪيفيت قافيه بنديءَ سان هن ريت بيان ڪئي هئي:

ارض سهلها جبل ماءَ هاوشل و ثمرها دخل و عدوها باطل و خيرها قليل و شرطا طويل والکثر بها قليل".[3]

1ـ سيد مظهر ولي جو مقبرو ترچناپلي ۾ مشهور زيارتگاهه آهي ۽ سندس مريد بابا فخرالدين المتوفي سنه 690هه جو مقبرو پينوڪوڊا مدراس ۾ آهي.

2 ـ ڏسو ارض القرآن: سيد سليمان ندوي، جلد ـ1، ذڪر حضر موت. ڪوڪن تي اسلامي حڪومت جنهن کي هنور جي رياست به لکن ٿا، تنهن جو تختگاهه ڪنڙا بمبئي جي اتر ۾ اٺين صدي هجري جي وچ ڌاري، هتي جمال الدين بن محمد رياست قائم ڪئي هئي، ڪنڙا ۾ 36 مدرسا هئا.

3 ـ فرشته، جلد ـ2، ذڪر محمد بن هارون، اردو ترجمو.

بني اُميه دؤر ۾ مڪران ۾ بعض باغين جو تعداد پنجاه هزارن کي پهچندو هو. اهڙين مشڪلاتن کي حل ڪرڻ لاءِ حجاج بن يوسف، محمد بن هارون کي، جو وڏو ديندار ۽ تجربيڪار بلوچ هو مڪران مٿان نائب مقرر ڪيو. محمد بن هارون مڪران جي چپي چپي کان واقف هو. هو اندروني امن امان کي قائم رکڻ ۾ ڪامياب ٿيو. حجاج بن يوسف جي ڏينهن ۾ محمد بن حارث علافي پنهنجي ڀاءُ معاويه بن حارث ۽ پنهنجي قبيلي آسار جي پنجن سون ماڻهن سان واپار سانگي عمان کان نڪري، مڪران ۾ رهڻ لڳو. اتفاق سان سندس ماڻهن مان صفوي بن الحاميءَ ڪنهن ڳالهه تان اتي جي هڪڙي ذميءَ کي ماري وڌو. جنهن تي هن جي وارثن مڪران جي حاڪم سعيد بن اسلم کي فرياد پيش ڪيو. مگر علافين دغا سان سعيد کي قتل ڪري سڄي مڪران تي پنهنجي خودمختياريءَ جو اعلان ڪيو.

حجاج علافين تي سخت ڏمريو ۽ علافين جي سردار سليمان علافيءَ جو سر وڍرائي سعيد جي عزيزن ڏانهن روانو ڪيو. ان واقعي کان پوءِ حجاج، عبدالرحمان بن اشعث ۽ مجاعه بن سعر تميميءَ کي مڪران جي انتظام کي مستحڪم ڪرڻ لاءِ ڏياري مڪو. جيسين مجاعه پهچي تنهن کان اڳ علافين عبدالرحمان کي ماري وڌو. مجاعه تجربيڪار عملدار هو. سندس اچڻ جو ٻڌي باغي وڃي جبلن جي غارن ۾ لڪا. مجاعه قندابيل تائين سندن پنيان پيو پر اوچتو اجل جي سڏ ڪري وفات ڪري ويو. حجاج ڏٺو ته عرب عاملن لاءِ مڪران جو صحرائي ۽ جابلو ملڪ اڻ ڏٺو ڏيهه آهي، ان ڪري هن مڪران جي حڪومت محمد بن هارون بلوچ جي سپرد ڪئي، جو ملڪ جي اندروني حالتن کان پوريءَ طرح واقف هو. محمد بن هارون باغين جو پيڇو ڪري، معاويه بن حارث کي هڪڙي غار مان گرفتار ڪري، سندس سر وڍرائي حجاج ڏانهن مڪو.

هن واقعي کان پوءِ محمد بن حارث علافيءَ پنهنجي ماڻهن سان سرحد ٽپي، سنڌ جي راجا ڏاهر وٽ وڃي پناهه ورتي. راجا رامل، جنهن کي ڌهرسين ڀائيءَ جو سڱ ڏيڻو ڪيو هو سو ڀائيءَ سان ڏاهر جي شاديءَ جي ڳالهه ٻڌي غصي ۾ اچي ويو ۽ پنهنجي وڏي لشڪر سان الور تي ڪاهي آيو. محمد علافيءَ موقعو ڏسي هڪڙيءَ رات جو اوچتو رامل تي ڪاهي، سندس لشڪر جو وڏو حصو ماري وڌو. جنهن تي ڏاهر خوش ٿي کيس پنهنجو مکيه صلاحڪار مقرر ڪيو. ڏاهر جي دمشق جهڙيءَ باجبروت شهنشاهت سان هيءَ پهرين ڪونس هئي.

سرانديپ ۽ ديبل جا تعلقات:

ديبل جو هندي نالو 'ديول' هو. مٿس اهو نالو هتي جي وڏي بت ڪري پيو، جو هتي جي مندر ۾ رکيل هو. سيلون جي سنهالي ڏندڪٿائن ۾ لکيل آهي ته ديبل جي برهمڻن ديول ديوتا جي پرستش ڪرڻ جو رواج سپورا بندر رستي سيلون تائين رائج ڪيو هو. ڇاڪاڻ جو سيلون وارا به ٻڌ جا پوڄاري هئا.[1] غرض ته سيلون ۽ ديبل جا هڪ ٻئي سان مذهبي تعلقات هئا.

سرانديپ ۽ بصري جا تعلقات:

سيلون عربن لاءِ هڪڙي زيارتگاهه هو. هتي جي جبل تي نه رڳو حضرت آدم عليه السلام جي پيرن جا نشان هئا. بلڪ جبل جي پير ۾ هڪڙو غار خواجا خضر جو غار سڏبو هو. ٻئي هڪڙي هنڌ تي هڪڙي مسلمان بزرگ، بابا طاهر جو غار آهي. ان کان سواءِ چيلاءُ (سالايم) ۾ ايترا گهڻا هاٿي هئا، جو ماڻهو خوف کان ٻاهر نڪري نه سگهندا هئا. آخر هڪڙي شيراز جي بزرگ شيخ عبدالله خفيف (المتوفي 331هه) جي دعا سان ڪويه هاٿي ماڻهن کي ستائڻ نه لڳو بزرگ جي برڪت کي ڏسي، اُتي جا هندو مسلمانن سان محبت سان پيش اچڻ لڳا.

تعلقات جو ٻيو سبب هن ريت هو ته وليد بن عبدالملڪ جي ڏينهن ۾ اسلامي سلطنت ايشيا، آفريڪا ۽ يورپ تائين پکڙيل هئي. ان ڪري خلافت جي دربار دمشق ۾ هر هڪ ملڪ جا حاڪم تحفا ۽ سفير روانا ڪندا هئا. جيئن اڄ لنڊن ۽ واشنگٽن دنيا جي سياسيات ۽ اقتصاديات جا مرڪز آهن، تيئن انهن ڏينهن ۾ دمشق جي دربار جو ڏونڪو وڄي رهيو هو. حجاج بصري جي حڪومت جون واڳون هٿ ڪرڻ کان پوءِ هندستان جي ٻيٽن سان تجارتي تعلقات قائم ڪيا هئا. خاص ڪري سرانديپ ۾ هجري پهرين صديءَ ۾ عرب واپارين بينڪ قائم ڪئي هئي.[2]

جهازن جو ديبل وٽ لُٽجڻ:

وليد بن عبدالملڪ جي ڏينهن ۾ ڪن عرب واپارين سرانديپ ۾ وفات ڪئي هئي، جن جي زالن ۽ ٻارن کي سيلون وارن اُٺن جهازن ۾ چاڙهي، خليفي

---

1 ـ سيلون جو اصلي نالو پالي زبان ۾ "سنهالاديپ" آهي، يعني سنتهالي قوم جو ٻيٽ. رامائڻ والميڪي ۾ سندس نالو "لنڪا" ڏنل آهي. عربن مٿس "سرانديپ" نالو رکيو. پورچوگيزن مٿس "سيلائو" نالو رکيو جنهن کي انگريزن ڦيري سيلان ڪيو يا سيلون ڪيو.
The Cambridge History of India, Vol-I, CHP-XXV, The Early History of Cylon, P-606.

2 ـ فتوح البلدان: بلاذري، ص ـ 435.

لاءِ تحفن سميت، جهازن کي بصري ڏانهن روانو ڪيو. مٿين جهازن کي مخالف هوا ديبل جي ڪناري تي ڌڪي آندو جن کي ديبل جي دريائي ڌاڙيلن لٽي، زالن ۽ ٻارن کي قيد ڪيو.[1] مٿئين حادثي متعلق، حجاج بن يوسف، ڏاهر کي احتجاجي نوٽ موڪليو جنهن جو جواب ڏاهر نهايت مغروريءَ سان ڏنو ته "ديبل جا ڌاڙيل سندس حڪم کان ٻاهر آهن." حقيقت ۾ سندس جواب عذر لنگ هو جنهن حجاج جهڙي ڪهنه مشق گرگ کي اهڙو مشتعل ڪيو جو هن دمشق جي دربار کان سنڌ تي ڪاهه ڪرڻ لاءِ اجازت گهري.[2]

ديبل جا بحري قزاق ڪير هئا؟

سنڌ جي قديم توڙي جديد تاريخن ۾ ڪنهن به مؤرخ ڪين ڏيکاريو آهي ته ديبل جا بحري قزاق ڪير آهن. عرب انهن ڌاڪن کي "بوراج" سڏيندا هئا. اوهين پڙهي چڪا آهيو ته اسلام کان اڳ به اهي دريائي ڌاڙيل تجارتي جهازن کي لٽيندا هئا. سندن خوف ڪري، حيره جي آل منذر اميرن حيره کي ۽ ساساني فرمان روائن اُبله جي بندر کي مضبوط قلعا ڏياريا هئا. ان کان سواءِ وڏن جهازن تي پنج پنج سؤ ملاح رهندا هئا. جي پاڻ سان آتشي مادا به ساڻ کڻندا هئا. مڪران جو ڪنارو، ديبل ۽ سومنات گجرات ۾ ڌاڙيلن جا مکيه اڏا هئا.

بزرگ بن شهريار ڪتاب "عجائب الهند" ۾ علامه البيروني "ڪتاب الهند" ۾ سندن ذڪر ڏنو آهي. سون مياڻيءَ کان وٺي گوادر جي بندر تائين ميد ۽ ڪورا به قومون رهن ٿيون. جن جو گذران جهازرانيءَ ۽ مڇي جي شڪار تي آهي. گوادر جي هڪڙي ڪتبي مان پتو پوي ٿو ته سندن اصل وطن ڪڇي هو ۽ ايليٽ جي بيان موجب سندن اپر سنڌ جي مهاڻن سان ماٽڻي هئي. اتان نڪرڻ کان پوءِ هنن مڪران جي ڪناري کي وسايو. اهي مانگر مڇن جي هڏن مان جڙيل جهوپڙين ۾ رهندا هئا. سندن خوراڪ مڇي هئي ۽ گهوڙن کي سڪل مڇيءَ جو گوشت کارائيندا هئا.

اشور جي راڻي سميراس ۽ سڪندر مقدوني کي، مڪران جي ڪناري کان لنگهندي انهن گهڻو تنگ ڪيو هو. ايراني نار کان وٺي ملبار تائين جهازراني

1_ مڪران جو ڪنارو بلڪل خطرناڪ هنڌ آهي. تنهن ڪري جهاز ڪنارو ڏيئي خبرداريءَ سان لنگهندا آهن. اهوئي سبب هو جو سرانديپ جي جهازن ديبل جو ڪنارو ورتو هو. مڪران جي خطرناڪ ڪناري لاءِ ڏسو ڪتاب:
Captain Constable & Liet, A.W. Stiffe: The Persian Gulf Pilot, London, 1898.

2_ فتوح البلدان: ص – 435.

ڪندا هئا. سنڌ، گجرات ۽ ڪوڪن جي راجائن جي بحري ٻيڙن تي نوڪر هئا. محقق ڊي گوئجي ٻنهي قومن کي ايشيا جي بهترين ملاحن جو نمونو لکي ٿو. ڪرنل جيمس ٽاڊ، ميدن کي چندر ونسي اسوا خاندان مان شمار ڪري ٿو ۽ سنڌن تي فرقا هن ريت ڏيکاري ٿو: 1۔ پورا ميد، 2۔ اُجا ميد ۽ 3۔ ديو ميد. ڪرنل جيمس ٽاڊ، تاريخ راجستان لکندي جيڪي ڏسي ٿو سو آريائي عينڪ جي ذريعي ڏسي ٿو. حالانڪ جديد تحقيقات ثابت ڪري ڏيکاريو آهي ته اُهي عرب آهن. البت منجهن افغاني ۽ راجپوتي خون گڏيل آهي. جديد تحقيقات موجب سنڌن چار شاخون هن ريت آهن: 1۔ جالارزئي، 2۔ گزين، 3۔ اُرماڙي ۽ 4۔ چل مارزئي. منجهانئن گزير ياط کي بلوچ سڏين ٿا، اوماڙي افغان ۽ چل مارزئي لاسي سڏائين ٿا. علامہ البيرونيءَ جي زماني تائين، هو پنهنجي منهن ڌاڙا هڻندا هئا، تنهن کان پوءِ عربن سان گڏجي 19 صديءَ تائين سمنڊ تي ڌاڙا هڻندا هئا. آخر انگريزي ٻيڙي کان شڪست کاڌائون، اهي رفائي مذهب جا پيروڪار آهن.[1]

بذيل جي ديبل تي ڪاهہ:

اسلامي سلطنت جون حدون سنڌ تائين پهتيون هيون، ڪابل، قنڌار سيستان، جهالاوان ۽ مڪران اسلامي جهنڊي هيٺ اچي ويا هئا. ملتان، پنجاب ۽ ڪڇيءَ جا ميدان فاتح عربن جي گهوڙن لاءِ جولانگاهہ بنجي چڪا هئا. پر

1- An-1. Elliot. H. (Dowson): History of India, Vol-I, P-60.J. Tod: The Annals & antiquities of Rajasthan, Vol. I, P-55.

R. Hughes-Buller: Gazetteer of Makran, Papulation. The Meds.

ڪتاب الهند: البيروني، ص – 102، ليدن

سنہ 1797ع ۾ انگريزن جي هڪڙي جهاز بسبن نالي کي دريائي ڌاڙيلن ايرانين جي نار ۾ لٽيو. انهن ڌاڙيلن جو صدر مڪان مڪران جي ڪناري تي راس الخيما هو. 19 صديءَ جي شروعات ۾ ڌاڙيلن سنڌ ۽ ڪڇ جي ڪناري تي پنجاه جهازن جي آرماڙ سان ويهن جهازن کي لٽيو. سنہ 1819ع ۾ انڊين رائل نيويءَ مسقط جي امام جي ٻيڙي جي مدد سان برٽش اميرالبحر سر وليم گرانٽ جي ڪمان هيٺ ڌاڙيلن کي شڪست ڏني ۽ 8 جنوري 1820ع ۾ ايسٽ انڊيا ڪمنيءَ ۽ ڌاڙيلن جي وچ ۾ صلح ٿيو.

C.R. Low, I, N: Historical Back Ground of the Royal Indian Navy, "The Joasmis" PP. 13-16, New Delhi, 1944.

رفاعن جو بزرگ سيد احمد ڪبير رحہ ٻيسوي 12 صديءَ جي وچ ڌاري عراق ۾ ٿي گذريو. سندس عقيدا عبدالسميع هاشميءَ گڏ ڪيا هئا، جن کي سنہ 1302هہ ۾ ترڪي مؤرخ احمد ثريا قسطنطنيہ مان شايع ڪرائي، ڪتاب تي 'برهان المويد' نالو رکيو. رفاعي بزرگن مان شيخ شرف الدين اوساوليءَ کان گجرات وارن فيض پرايو. سندس شاگرد الجمال نوساريءَ کان بہ گجرات وارن فيض پرايو. رفاعن جو صدر مڪان بمبئي آهي، سنڌن خليفا گوادر ۽ پسني ۾ رهن ٿا، جن کي ميدن جا وڏيرا (ڪاهدا) چندا گڏ ڪري نذراني طور ڏين ٿا. ميدن جي هڪڙي بزرگ سخي تنگوءَ جو مقبرو ڪڇيءَ ۾ ڊادر جي ويجهو آهي. يادِ ايام: سيد عبدالحي، ص ـ48 لکنؤ.

عربي حڪومت جي سنڌ تي ڪاهه ڪرڻ جي هرگز مرضي نه هئي. ڏاهر عربن کي سنڌ تي ڪاهه ڪرڻ لاءِ مجبور ڪيو. جنگ قادسيه ۾ شڪست کائڻ کانپوءِ ڪيترن مجوسين سنڌ ۾ پناهه ورتي هئي، جي ڏاهر کي اسلامي سلطنت خلاف ڀڙڪائي رهيا هئا. علاوي ڀائرن جي سازش ۽ ديبل تي سرانديپ جي جهازن جي لٽجي وڃڻ ڪري دمشق ۽ الور جا تعلقات ٽٽي پيا.

وليد بن عبدالملڪ وڏي دٻدٻي وارو شهنشاهه هو. سندس ڏينهن ۾ ام البلاد دمشق، اسلامي سلطنت جو دارالخلافه ۽ واپار، صنعت ۽ حرفت جو مرڪز هو. قيصر جوستنين هن شهر کي مشرق جو آفتاب سڏيندو هو.[1] عظيم الشان اسلامي سلطنت اڳيان دولت ۽ فوجي لحاظ سان سنڌ جي ننڍڙي حڪومت هڪڙي صوبي جي برابر مس هئي. محمد بن هارون بلوچ تجربيڪار سياستدان هو ۽ جيڪي واپاري مڪران ۽ سنڌ ۾ ٻانهن جو واپار ڪندا هئا، هو تن معرفت سنڌ جا اندروني حالات معلوم ڪرڻ لڳو. نيرن ڪوٽ جي سمنين کي الور ۽ دمشق جي سياسي ڪشيدگيءَ جي خبر هئي، ڪين پڪ هئي ته سنڌ جي برهمڻ حڪومت هر حال ۾ اسلامي طاقت سان مقابلو ڪري نه سگهندي، ان سبب ڪري هتي جي سمنيه حاڪم پنڊرڪر، اڳواٽ حجاج بن يوسف کي سنڌ تي ڪاهه ڪرڻ لاءِ دعوت نامو لکي مڪو. دعوت ملڻ کان پوءِ حجاج پنهنجي هڪڙي جرنيل، بذيل جماليءَ کي ٽئن هزارن جي لشڪر سان، ديبل ڏانهن روانو ڪيو. مگر بذيل ڏاهر جي پٽ جئسيه سان وڙهندي شهيد ٿي ويو. سنڌ تي ڪاهه ڪرڻ لاءِ حجاج بن يوسف جي خليفي وليد بن عبدالملڪ سان خط و ڪتابت جاري هئي، ويتر جو بذيل جماليءَ جي شڪست ۽ شهادت جون خبرون دمشق جي دربار ۾ پهتيون، تنهن تي خليفي حجاج کي سنڌ تي مهم روانگي ڪرڻ لاءِ اجازت ڏني. اڳ خليفو جنگ جي خرچ کان البت ڪيٻائڻ لڳو هو مگر هينئر حجاج خرچ جو ذمو پاڻ تي کنيو هو.

محمد بن قاسم:

عمادالدين محمد بن قاسم بن محمد بن حڪم بن ابي عقيل ثقفي 17 شعبان سنه 24هه ۾ دمشق تي ڄائو. سندس پيءُ قاسم بن محمد اُموي شاهي خاندان جو ممتاز امير هو. محمد بن قاسم اڃا صغير هو ته سندس پيءُ وفات

1_ تمدن عرب: گستاؤلي بان، ذڪر دمشق. وليد بن عبدالملڪ دمشق ۾ جيڪا جامع تعمير ڪرائي سا اڄ به ان زماني جي هڪ بي نظير يادگار آهي.

ڪئي ۽ هو والده جي سائي هيٺ تربيت وٺڻ لڳو. پنجن سالن جي عمر ۾ سندس ذهانت جو نمونو پڌرو ٿيڻ لڳو. سندس ڪتنب وٽ اعليٰ تعليم ڏيارڻ لاءِ ايتري دولت ڪانه هئي، تنهن ڪري دمشق جي فوج ۾ ڀرتي ٿيو ۽ اعليٰ فوجي عملدارن جي نگراني هيٺ فاتح سنڌ جنگ جا هنر سکڻ لڳو. سندس ذهانت جي فوجي عملدار تعريف ڪرڻ لڳا.

وليد بن عبدالملڪ جڏهن فوجي ڇانوڻيءَ ۾ فوجن جو معائنو ڪرڻ ايندو هو تڏهن محمد بن قاسم کي پاڻ سان ويهاري ساڻس محبت ڀريون ڳالهيون ڪندو هو. 14 ورهين جي عمر فوجي قابليت ڪري کيس اعليٰ عهدو مليو. هو خوبصورت نوجوان هو. سندس اکيون وڏيون، پيشاني ڪشادي، بازو گول، ڪارايون ويڪريون، گلابي رنگ، هيبتناڪ آواز ۽ بدن پورو پٽو هوس. سڀ کان اهم ڳالهه ته قدرت کيس جيڪا دل ۽ جگر عطا ڪيو هو سو فولاد هو. سندس بلند خيالن ۽ مستحڪم ارادن مان سندس لياقت ۽ بهادريءَ جو جوهر ٽپڪندو هو. جيتوڻيڪ فوجي سپاهي هو مگر نهايت خليق، حليم الطبع، شيرين زبان ۽ باجهارو هو. ننڍي وڏي سان ميناج ۽ محبت سان ڳالهائيندو هو. ننڍا وڏا سندس اوصاف حميده جي تعريف ڪندا هئا. فوج ۾ وڏيءَ عمر وارا عملدار جيڪي سندس ماتحت ڪم ڪندا هئا، تن سان عزت ۽ مروت سان پيش ايندو هو. مٿين خوبين ڪري هر دلعزيز هو.

محمد بن قاسم سترهين ورهين جي عمر ۾ فارس جي تختگاهه شيراز جو گورنر مقرر ٿيو. نهايت برجستائي، عدل ۽ انصاف سان حڪومت جو ڪاروبار هلائڻ لڳو. پگهار مان جيڪي بچندو هوس، سو اسلامي تبليغ تي خرچ ڪندو هو. فرصت جي وقت عوام اڳيان تقريرون ڪندو هو جن کي ماڻهو شوق سان ٻڌندا هئا. سندس اخلاص منديءَ ۽ ايماني، قوت کي ڏسي وڏا وڏا علماءَ ڪرام، مشائخ عظام ۽ مجتهد سندس تعريف ڪندا هئا. بقول عارف سنائي:

"صدق و اخلاص درستي بايد و عمر دراز
تا قرين حق شود صاحبقراني در قرن!"

دمشق جي دربار مان اجازت وٺڻ کان پوءِ حجاج بن يوسف پنهنجي جليل القدر سؤٽ ۽ ناٺيءَ محمد بن قاسم کي روبرو گهرائي، ضروري هدايتون ڪيون. اُموين کي عراقي لشڪر جي باري ۾ شامي لشڪر تي گهڻو اعتبار هو. حجاج ابوالاسود جهم بن ظهر جي اڳواڻيءَ هيٺ ڇهه هزار شامي، سوار فوج جا جانباز

سپاهي، چونڊيل (جي شريف خاندان جا فرد هئا ۽ مختلف جنگين جي ميدانن ۾ تجربو حاصل ڪيل هئا) شيراز ڏانهن روانا ڪيا. ان فوجي دستي تي حجاج کي پورو پروسو هو. محمد بن قاسم شيراز پهچڻ کان پوءِ مزيد فوجن ۽ حڪم جو انتظار ڪرڻ لڳو. ان وچ ۾ ڇهه هزار وڏيڪ عراقي شتر سوار فوج، جزيمہ بن مغيره جي اڳواڻيءَ هيٺ، شيراز پهتي. اسلامي لشڪر جو تعداد ٻارهن هزار هو جنهن سان 3 هزار باربرداريءَ جا اٺ هئا. سپاهين جي خوراڪ لاءِ کجور ۽ سرڪي ۾ ٻڏل ڪپهہ کان سواءِ سوئي ڌاڳي تائين سامان ساڻ هو. رواني ٿيڻ کان اڳ، حجاج، نوجوان محمد بن قاسم کي تاڪيد ڪيو تہ روزانو پنهنجي نقل ۽ حرڪت کان کيس واقف ڪندو رهي ۽ سندس احڪامن جي پوري پوري تڪميل ڪندو رهي.

سنہ 89هہ (سنہ 708ع) ۾ محمد بن قاسم شيراز مان لشڪر وٺي روانو ٿيو. اسلامي لشڪر اهو ساڳيو رستو اختيار ڪيو جنهن تان سڪندر مقدوني لنگهيو هو. مڪران پهچڻ شرط محمد بن هارون ٽن هزارن جانباز بلوچن جي دستي سان نوجوان فاتح سان شامل ٿيو. مگر قضا سان ارمن ٻيلي پهچڻ وقت، محمد بن هارون وفات ڪري ويو. سندس قبر لس ٻيلي شهر ٻاهران عام زيارتگاهہ آهي. ارمن ٻيلي وٽ، ڏاهر جي فوج سان اسلامي لشڪر جو پهريون مقابلو ٿيو جنهن ۾ سنڌي لشڪر شڪست کاڌي. محمد بن قاسم جي شيراز مان رواني ٿيڻ وقت، حجاج بن يوسف بصري کان جهازن جو هڪ مضبوط دستو خوراڪ ۽ جنگي اسباب سان ڀريل، جعوبہ نالي شامي اميرالبحر جي نگرانيءَ هيٺ، ڪمڪ طور روانو ڪيو. جهازن تي قلعہ شڪن منجنيقون بہ هيون، جن مان وڏيءَ منجنيق جو نالو "عروسڪ" هو جنهن کي پنج سؤ خلاصي هلائي سگهندا هئا. جمعي ڏينهن محمد بن قاسم ديبل تي گهيرو ڪيو. نيڪ ساڳئي ڏينهن، اسلامي ٻيڙو بہ ديبل جي ديوارين هيٺان پهتو.[1]

سنڌي ۽ اسلامي لشڪر جي ڀيٽ:

سنڌي لشڪر وٽ تير ڪمان ۽ تراريون مکيہ هٿيار هئا. ساڻن علافي عرب نيزي بازن جو دستو بہ شامل هو. سندن لشڪر وٽ هاٿين جا مضبوط رٿ هئا. جڏهن راجا لشڪر وٺي جنگ لاءِ نڪرندو هو تڏهن دهلن، شرنائين ۽

1_ منجنيق اصل لاطيني لفظ "منجويل" جو مخفف آهي. چينائي، عرب ۽ بعض يورپي قومون هن هٿيار مان واقف هيون. توين کان اڳ سنڌن رواج هو. رسول الله ﷺ جن طائف تي گهيري ڪرڻ وقت منجنيق ڪتب فرمائي.
Elliot. H: History of India, Vol-III, PP. 75-78.

گهنڊن جي آوازن ڪري آسمان گونججي ويندو هو. هاٿين جو غول پريان ڪارن ڪڪرن وانگر نظر ايندو هو جن کي ڏسي گهوڙا ٿهندا هئا. بلڪ بهادرن جا جگر به ڪنبي ويندا هئا. مگر اهي هاٿي نقل ۽ حرڪت ڪرڻ وقت سستي به ڪندا هئا. هندي تلوارون مشهور هيون.عرب ۽ عجم جا واپاري خريد ڪري سندن عرب ۾ وڪرو ڪندا هئا. ايام جاهليت جي شاعريءَ مان هندي تلوارن جي تعريف جو پتو پئجي سگهي ٿو.

حضرت ڪعب ابن زبير رضي الله عنه جو عرب جي مشهور شعراءِ ۾ شمار ٿئي ٿو تنهن اسلام قبول ڪرڻ وقت، حضور پاڪ ﷺ جن جي شان ۾ "بانت سعاد" قصيدو چيو هو. تنهن مان هندي ترارين جي تعريف معلوم ٿي سگهي ٿي:

"إن الرسول سيف يستضاءِ به مهند من سيوف الله مسلول.[1]

(رسول الله ﷺ جن دست خدا جي نڪتل هندي تلوار آهي، جنهن مان روشني نڪري ٿي!)

جيئن روم ۽ ايران جي باهمي جنگين ساساني شهنشاهت ۽ مشرقي بيزانطوم سلطنت کي ڪمزور ڪري ڇڏيو هو تيئن سنڌ ۾ سمنيه ۽ برهمڻن جي باهمي دشمنيءَ نه رڳو ڏاهر جي حڪومت کي اڌوهڻيءَ وانگر ڪمزور ڪري ڇڏيو هو پر مروج مذهب جي اعتقادن کي به ڪمزور ڪري ڇڏيو هو. عوام الناس کي حڪومت سان ڪا همدردي ڪانه هئي. پراڻن ديوتائن جي پرستش جو ڪوبه اثر باقي نه رهيو هو.

مسلمانن جي فوجي قوت مضبوط هئي. رومن ۽ ايرانين کي شڪست ڏيئي، ڪانئن صف آرائي، فوجي قواعد ۽ حمله آوريءَ جي فن کان واقف ٿيا هئا. جنگ جي ميدان ۾ خندقون کوٽي، سلامتيءَ سان لڙندا هئا. سندن عربي گهوڙا چست ۽ چالاڪ هئا. جي جلد نقل و حرڪت ڪندا هئا. عربن وٽ منجنيقون هيون. وٽن برنڊڙ تير هئا. انهن تيرن جي منهن تي گندرف لڳل هو. اهڙا تير استعمال ڪرڻ، اهي قسطنطنيه تي گهيرو ڪرڻ وقت، يوناني کان سکيا هئا. اسلام عربن کي اخوت ۽ اتحاد جو سبق سيکاريو هو. سندن مذهبي اعتقاد مضبوط هئا. سندن ارادا محڪم ۽ مذهب کي پنهنجي جان کان پيارو سمجهندا هئا. دنيا جي ڪابه نعمت سندن نظر ۾ ايترو قيمتي ڪانه هئي، جيترو هو عقبيٰ جي نعمتن کي بيش بها سمجهندا هئا. اِهي ئي سبب هئا، جو

1ـ مٿيون قصيدو علامه الاغانيءَ نقل ڪيو آهي. رسول الله ﷺ جن هن قصيدي جي عيوض حضرت ڪعب کي پنهنجي چادر مبارڪ عنايت ڪئي هئي. اُسوهءِ صحابه: عبدالسلام ندوي، ص ـ 425، جلد ـ 2، دارالمصنفين، اعظم ڳڙهه.

هو هن ملڪ مٿان غالب پئجي ويا. سنڌ جي تاريخن ۾ فقط خشڪ بيان جنگين متعلق ڏنل آهن. مگر انهن اسبابن تي ڪا روشني ڏنل ڪانهي، جن جي ذريعي عرب فتح مند ٿيا هئا.

تحفة الڪرام جي غلطي:

”تحفة الڪرام“ سنڌ جي بي نظير تاريخ آهي، مگر منجهس بعض بيان محض قياسي آهن. جن کي تحقيقاتُ ڪرڻ کان سواءِ پوءِ جي مؤرخن پنهنجي تاريخن ۾ نقل ڪيو آهي ۽ ان قسم جو سلسلو اڃا سوڌو جاري آهي. ضرورت آهي ته اهڙن بيانن جو سدباب ڪيو وڃي. مير علي شير قانع ٺٽوي ”تحفة الڪرام“ جلد-3، صفحي 38 ۾ لکي ٿو:

”هڪڙي ڏينهن امير حمزو رضي الله عنه بن عبدالمطلب شڪار جي سانگي صحرا ۾ ويو اتي خدا تعاليٰ جي قدرت سان هڪڙي پري نازل ٿي. جنهن سان امير حمزي رضہ نڪاح وڌو سندن بطن مان ”جٽ“ ۽ ”بلوچ“ ڄاوا. جي محمد بن هارون مڪرانيءَ جو اولاد آهن“.[1]

اسين خداءِ قادر مطلق جي قدرت جا منڪر ڪين آهيون. مگر مٿئين قسم جو بيان محض افسانو آهي. سيد الشهداءِ امير حمزي رضي الله عنه کي حرم ۾ ٽي بيبيون هيون: 1- بنت الملہ 2- خولہ بنت قيس ۽ 3- سلمہ بنت عميس. جن مان ٽي پٽ ابويعلي، عمار ۽ عمارہ نالي هئا. انهن مان ابويعليءَ کي اولاد ٿيو هو مگر سمورا ٻار ايام طفلگي ۾ فوت ٿي ويا هئا. باقي پويان ٻہ پٽ بي اولاد وفات ڪري ويا. البتہ سلمہ بنت عميس جي بطن مان هڪڙي دختر امامہ نالي هئي، جنهن جي پرورش جو ڪم آنحضرت صلي الله عليه وسلم، حضرت جعفر طيار رضي الله عنه جي اهليہ جي سپرد ڪيو هو جا امامہ جي چاچي هئي.

مٿئين بيان مان صاف ظاهر آهي تہ سيد الشهداءِ حضرت حمزي رضي الله عنه جي اولاد جو سلسلو شروعات ۾ منقطع ٿي ويو هو جيئن ”صحيح بخاري“، ”اسدالغابہ“ ۽ ”طبقات ابن سعد“ جا بيان آهن. مٿين بيانن جي مقابلي ۾ ڪوبہ تعليم يافتہ ”تحفة الڪرام“ جي بيان کي ترجيح ڏيئي نہ سگهندو.

1 - تحفة الڪرام جلد-3، ص -28، ذڪر جٽ ۽ بلوچ، مطبہ ناسري، بمبئي.

تاريخ سنڌ: عبدالغني عبدالله بي- اي، ايل- ايل بي، ڀاڱو-3، ص-3، سنڌ مسلم ادبي سوسائٽي، 1939ع.

بلوچن جو وجود قديم زماني کان بلوچستان ۾ هلندو اچي ٿو. ابوالتاريخ هيروڊوٽس سنڌن قبيلن جا نالا ڏنا آهن.[1] فردوسيءَ جي شاهه نامي مان بلوچن جي نوشيروان خلاف بغاوت جو بيان گذريل باب ۾ ڏيئي چڪا آهيون. اهڙي طرح جت (جاٽ) وچ ايشيا جي رهندڙ قوم آهي، جا 1400 سؤ ورهيه ق-م وچ ايشيا کان نڪري گنگا جي واديءَ کان وٺي يورپ تائين پکڙجي ويئي. عرب مؤرخن ان قوم کي "زط" جي نالي سان لکيو آهي. ترمذيءَ جي "باب الامثال" ۾ بيان آهي ته عبدالله بن مسعود رضي الله عنه هڪڙي خاص شڪل واري جماعت حضور پاڪ ﷺ جن جي صحبت ۾ ڏٺي هئي، جا جاٽن وانگر هئي. جنگ قادسيه ۾ ايرانين جي شڪست کائڻ کان پوءِ، فضا جو رنگ اسلام جي فائدي ۾ بدليل ڏسي، انهن بلوچن سان گڏ اسلام قبول ڪيو هو. اسلام جاٽن جي عزت ڪئي ۽ اهي اسلام سان وفادار ٿي رهيا هئا.

طبريءَ جي بيان موجب جنگ جمل وقت جناب علي رضي الله عنه بصري جو خزانو جاٽن جي نگرانيءَ هيٺ رکيو هو. بلاذري لکي ٿو ته رومين سان مقابلي ڪرڻ لاءِ امير معاويه رضي الله عنه ۽ وليد بن عبدالملڪ سنڌن بعض قبيلن کي شام جي ڪناري تي اناطاڪيه ۾ آباد ڪرايو هو.[2] هندستان ۾ ڀرتپور رياست جاٽن جي آهي، سکن ۽ راجپوتن ۾ سنڌن گهڻو تعداد شامل آهي.

فتح ديبل:

ديبل سنڌ جو مکيه بندر ۽ واپار جو مرڪز هو. سمنڊ شهر جي پٽين سان موجوده ٺٽو هو. هي شهر مهراڻ جي اولهندي واريءَ شاخ تي هو. مسعوديءَ جي بيان موجب سمنڊ کان ٻن ڏينهن جي پنڌ تي هو. "تاريخ طاهريءَ" جو مصنف جو سنه 1606ع ۾ ٺٽي ۾ آيو تنهن جي بيان موجب ٺٽي کان ٻن ڏينهن جي پنڌ تي هو. بشاري سنه 375هه ۾ ديبل جي چوگرد هڪ سؤ ڳوٺ بيان ڪري ٿو جن

---

1 -Cambridge History of India, Vol-I, CHP. XIV, "Peoples of the Indian Forntier"

(2)2 بلوچن جو شجرو مير جلالخان کان سنه 1910ع ۾ ڪتاب 'فرنٽيئر اينڊ اورسيز ايڪسپيڊيشن فرام انڊيا" ڪلڪتي مان شايع ٿيو جنهن تان مون اهو پنهنجي "تاريخ بلوچستان" ۾ نقل ڪيو. رندن جي مڪمل شجري ۾ بلوچ اعلمش روميءَ جي نسل مان ڏيکاريل آهن. مٿيون شجرو راءِ بهادر هيتورام کي 25 سيپٽمبر 1899ع ۾ شوران جي رند سردار وٽان هٿ لڳو هو جڏهن هيتورام ايڪسترا اسسٽنٽ ڪمشنر هو. مٿيون شجرو هن گنجابه جي قاضي عبدالحق بن قاضي نصرالله خان کان نقل ڪرائي، پنهنجي "تاريخ بلوچستان" 1907ع واري ايڊيشن ۾ ڏنو آهي. قاضي نور محمد گنجابوي جي "جنگ نامي" ۾ بلوچن جو شجرو مير جلال خان وارو ڏنل آهي.

۾ هندو واپاري رهندا هئا.[1]

ابن بطوطہ ڏيبل جي کنڊرن جو معائنو ڪيو هو ۽ لاهريءَ کان ستن ڪوهن جي مفاصلي تي بيان ڪري ٿو.[2] ڏاهر جي پٽن ڪيشب ۽ جئسيہ قلعي اندران مقابلو ڪيو. عرب فاتحن آٺن ڏينهن تائين شهر جو مقابلو ڪيو.[3] شهر وارن جو اعتقاد مندر جي گنبذ ۾ هو جنهن تي پٽل جو سوار جو مجسمو جهنڊي سميت هو جنهن کي اميرالبحر جعوبہ منجنيق جي پهرئين ڌڪ سان ڪيرائي وڌو. بت جي ڪرڻ سان شهر وارن ۾ ڦرڦوٽ پئجي ويئي. جئسيہ راتورات چئن هزارن فوجن سان شهر ڇڏي ڀڄي ويو. قلعي اندر رهيل فوج مقابلو ڪرڻ لڳي. حزيمہ ڪوفي پهريون مجاهد هو جنهن قلعي جي ديوار تي چڙهي اسلامي جهنڊي کي کوڙيو. مٿئين واقعي کان پوءِ شهر وارن هٿيار ڦٽا ڪري آڻ مڃي.

شهر جي جيل خاني مان بذيل جماليءَ جي لشڪر جا ڪي سپاهي هٿ لڳا. جن جيل خاني جي محافظ وڏي پنڊت جي تعريف ڪئي. غازي محمد بن قاسم شهر وارن لاءِ عام معافيءَ جو اعلان ڪيو. سندس فياضيءَ کي ڏسي وڏو پنڊت مسلمان ٿيو. محمد بن قاسم ان کي شهر مٿان حاڪم مقرر ڪيو. بتخاني جو فقط گنبذ منجنيق ڪري ڊهي ويو هو باقي عمارت کي مسلمانن ڪوبہ نقصان ڪين رسايو هو. مندر جي عمارت هجري 3 صديءَ تائين قائم رهي. غازيءِ اعظم مسلمانن لاءِ جدا مسجد تعمير ڪرائي ۽ حميد بن ذراع کي شهر مٿان نائب مقرر ڪيو. اٽڪل 4 هزار بلوچ مڪران کان اچي شهر ۾ رهڻ لڳا. جن جي مڪراني بينڪ اڄا تائين ڪراچيءَ ۾ موجود آهي. قلعي مان جيڪي بہ هٿيار ۽ خزانو هٿ لڳو تن جو پنجون حصو حجاج ڏانهن روانو

1_ ميجر جنرل هيگ، جنهن جو ڪتاب "دي انڊس وٿلي ڊيلٽا ڪنٽري" 1894ع ۾ لنڊن مان شايع ٿيو تنهن ۾ ديبل سنڌو نديءَ جي ڊيلٽا تي اولهندي ڪپ تي ڏيکاريل آهي. انگريزي سفير سر رابرٽ شرلي ايران ڏانهن ويندي 1613ع ۾ ٺٽي کان جهاز رستي هڪ ڏينهن جي مسافري ڪرڻ کان پوءِ ديبل پهتو هو. ميجر ريورٽي عيسوي 17 صديءَ ڌاري ديبل کي ٺٽي کان 15 ڏينهن جي مفاصلي تي بگهاڙ جي چوڙ وٽ ڏيکاري ٿو. ڪپتان جان ووڊ، جنهن 19 صديءَ ۾ ڪراچيءَ کان آمو نديءَ جي منهن تائين مسافري ڪئي هئي، ديبل کي پير پٺي وٽ سنڌو نديءَ جي نقشي ۾ڏيکاريو آهي. ابو حامد اندلسي غرناطي (المتوفي 565هہ) جي جاگرافي "تحفة الالباب" ص 91_92، پئرس ۾ ڇپي؛ منجهس ايراني نار جي بندرن ۽ سمنڊن جي پوري جاگرافي ڏنل آهي.

2_ عجائب الاسفار: جلد_2، ص_81. ذڪر لاهري بندر ۽ ديبل. ابن بطوطہ جو بيان رابرٽ شرلي جي بيان سان نهڪي ٿو.

3_ ڪامل ابن اثير، جلد_4، ص_285. ڏيکاريل آهي تہ اسلامي لشڪر تن ڏينهن تائين ديبل تي گهيرو ڪيو هو.

ڪيو ويو باقي لشڪر ۾ ورهايو ويو.[1]

فتح نيرن ڪوٽ:

نيرن ڪوٽ وارن اڳيئي حجاج کي ڪاهه ڪرڻ لاءِ دعوت نامو مڪو هو. محمد بن قاسم جڏهن شهر کي ويجهو پهتو، تڏهن شهر وارا تحفا ساڻ کڻي، سندس استقبال ڪرڻ آيا. مسلمانن هتي جي بت خاني سان ڪابه ڇيڙڇاڙ ڪانه ڪئي، بلڪ مندر جي سامهون جدا مسجد تعمير ڪيائون. نيرن ڪوٽ مٿان ٻڌرڪن سمنيه کي حاڪم مقرر ڪري، محمد بن قاسم شهر "موج" ڏانهن وڌيو.[2] هت چندر جو پٽ بجيراءِ ڏاهر جو سؤٽ، قلعي ۾ حڪومت ڪندو هو. بجيراءِ ستن ڏينهن تائين مقابلي ڪرڻ کان پوءِ ڀڄي ويو. سندس لشڪر جا ڪي جاٽ سپاهي گرفتار ٿيا. جن کي محمد بن قاسم نصيحت ڪري ڇڏي ڏنو. مسلمانن جي حسن اخلاق مٿن اهڙو اثر ڪيو جو هنن خوشيءَ سان اسلام قبول ڪيو.

فتح سيوستان:

سيوستان سنڌو نديءَ جي اولهندي ڪپ تي مشهور قلعو ۽ ڏاهر جي حڪومت اندر صوبي جو صدر شهر هو. هت چنا مالدار قوم رهندي هئي، جن کي عربن سندن دولت موجب "المرزوق" جي لقب سان سڏيو. بجيراءِ "موج" کان نڪري، هتي جي قلعي ۾ پناهه ورتي هئي. اسلامي لشڪر جي ڪاهه جو ٻڌي سمنيه ٻڌڻ فيصلو ڪيو ته جنهن صورت ۾ فاتح مسلمان آڻ مڃيندڙن کي هر طرح جي آزادي ڏين ٿا، ان صورت ۾ ساڻن مقابلو ڪرڻ اجايو آهي؛ تنهن ڪري سيني متفق ٿي بجيراءِ تي صلح ڪرڻ لاءِ زور وڌو. رعايا جي طبيعتن جو ميلان ڏسي، هو شهر ڇڏي ڀڄي ويو. هتي جي سمنيه ٻڌڻ سان محمد بن قاسم مروت سان گڏيو ۽ کين عهدا موٽائي ڏنائين. سيوستان مان مسلمانن کي گهڻو مال غنيمت هٿ لڳو.

فتح ٻڌيا ۽ جاٽن جو اسلام قبول ڪرڻ:

ٻڌيا جو حاڪم ڪاڪا پٽ ڪوٽڪ، وڏو سياستدان هو. وٽس زبردست فوج هئي، بجيراءِ جي مرضي هئي ته ڪاڪا راتورات جاٽن جو

1ـ فتوح البلدان: بلاذري، ص – 437.

2ـ اي. ڊبليو هيوز "تاريخ بلوچستان" ۾ لکي ٿو ته، ٻڌڪرن پهريائين مڪران ڏانهن ڀڄي ويو جتي جي حاڪم بلوچ شاهبوق جي دعوت ڏيڻ سان مسلمان ٿيو هو.

لشڪر تيار ڪري، اسلامي لشڪر سان مقابلو ڪري. مگر جنهن صورت ۾ پنڊتن اڳواٽ پيشن گوئي ڪئي هئي ته مسلمان سڄو هندستان فتح ڪندا. ان حالت ۾ ڪاڪا فاتح سنڌ سان صلح ڪرڻ تي آماده ٿيو. هن بناند بن حنضله معرفت غازي محمد بن قاسم سان صلح جون ڳالهيون چوريون. غازي موصوف ساڻس عزت سان گڏجي، ڪيس خلعت فاخره عنايت ڪئي ۽ کيس ”امير الهند“ جو خطاب ڏنو.

غازي موصوف بڌيا تي عبدالملڪ بن قيس دقيقيءَ کي نائب مقرر ڪيو. حجاج بن يوسف وٽان وقت بوقت جيڪي به احڪام پهچندا هئا، تن مطابق قدم کڻندو هو. نيرن ڪوٽ جي گهڻن جاتن اسلامي تبليغ ڪري اسلام قبول ڪيو. ڪاڪا کي غازي اعظم پنهنجو سپه سالار ۽ صلاحڪار مقرر ڪري، سندس صلاح ۽ مشوري سان سنڌو نديءَ جي اولهندي ڪپ وارن حاڪمن تي خراج مقرر ڪري، اڳتي وڌڻ جو ارادو ڪيو. بڌيا فتح ٿيڻ کان پوءِ يلور جي رهاڪن جيڪي ڏاهر جي حڪومت کان تنگ هئا، تن اسلامي حڪومت کي تسليم ڪري هڪ هزار درهم ساليانو خراج ڏيڻ منظور ڪيو.

ان وچ ۾ غازي محمدبن قاسم کي حجاج وٽان درياءَ کي ٽپڻ لاءِ حڪم مليو. درياءَ جي ڪپ تي ڏاهر جا به سپه سالار راسل ۽ موڪ بن بسايا، مقابلي ڪرڻ لاءِ تياريون ڪري رهيا هئا. راسل ته ڏاهر ڏانهن ڀڄي ويو. باقي موڪ ويهن ٺڪرن سان قيد ٿي ويو. محمد بن قاسم قيدين سان مروت سان گڏيو. موڪ بن بسايا کي هڪ لک درهم ۽ ٺڪرن کي خلعتون پهرائي، سندن علائقو کين موٽائي ڏنائين. موڪ غازي اعظم جي مروت کي ڏسي اسلامي لشڪر کي بيڙين ڏيڻ لاءِ وعدو ڪيو.

محمد بن قاسم درياءَ ٽپڻ کان اڳ ديبل جي هڪڙي پنڊت کي جو مسلمان ٿيو هو ۽ ”مولانا اسلامي“ جي لقب سان ممتاز هو. هڪڙي شامي امير سان گڏ ڏاهر جي دربار ڏانهن روانو ڪيو. ڏاهر پنهنجي وزير، سيساگر ۽ مکيه صلاحڪار محمد علافيءَ سان صلاح مشوري ڪرڻ بعد اسلامي سفارت کي جواب ڏنو ته جنگ ڪنداسون. جواب ملڻ بعد حجاج جي حڪم موجب غازي اعظم اسلامي لشڪر سميت بيڙين جي وسيلي جتور جي پتڻ تان درياءَ ٽپي هن پر پهتو[1] جت ڏاهر جو پٽ جئسيه قلعن کي مضبوط ڪري رهيو هو.

1- ”چچ نامي“ ۾ لکيل آهي ته اسلامي لشڪر ساڪري وٽ درياءَ کي عبور ڪيو هو جو هينئر ميرپور ساڪرو سڏجي ٿو. تعجب آهي ته سيوهڻ پهچڻ کان پوءِ ڪيئن اسلامي لشڪر ساڪري ڏانهن موٽيو! والله اعلم.

ان وچ ۾ محمد بن قاسم کي سيوستان جي راجا چندرام هالا جي سازش جي خبر پهتي، جو ڪن ٺڪرن سان گڏجي بغاوت ڪرڻ لاءِ تياريون ڪري رهيو هو. غازي موصوف معصب بن عبدالرحمان کي ٻه سؤ پيادن ۽ هڪ هزار سوارن جي دستي سان سيوستان ڏانهن روانو ڪيو. چندرام مقابلو ڪيو پر هار کائي ڀڳو. شهر وارن هن لاءِ قلعي جا در بند ڪري عرب جرنيل کان معافي گهري. عبدالرحمان واپارين ۽ شهرين کي معافي ڏيئي، ڇئن هزار فوجن سان محمد بن قاسم کي بيت جي قلعي ۾ گڏيو جو ماڪا جو قلعو هو. درياءَ ٽپڻ کان پوءِ اسلامي لشڪر جي گهوڙن ۾ اچي بيماري پيئي، گهڻائي گهوڙا مري ويا، مگر ان وچ ۾ حجاج بن يوسف وٽان ٻه هزار گهوڙا پهتا.[1]

گهوڙن ملڻ کان پوءِ محمد بن قاسم جئسيه جو مقابلو ڪيو. هو جان بچائي ڀڄي ويو. اسلامي لشڪر دار جي قلعي تي قبضو ڪيو. ڏاهر جئپور جي ٺڪرن ۽ راجپوتن سان حارث علافيءَ کي مقابلو ڪرڻ لاءِ مڪو پر حارث انڪار ڪيو. تنهن کان پوءِ ڏاهر محمد علافيءَ کي مقابلي ڪرڻ لاءِ مڪو پر هو به بهانو ڪري موٽي آيو. هوڏانهن راسل بن بسايا به محمد بن قاسم جي آڻ مڃي اسلامي لشڪر جو مددگار ٿي بيٺو.

ڏاهر سان جنگ:

راسل جي مدد سان اسلامي لشڪر گجري جي ڍنڍ عبور ڪئي، جنهن جي پرئين ڪپ تي ڏاهر لشڪر سان موجود هو. سندس وزير، سيساگر، جو ان وقت وزير ٻڌيمان جي عهدي تي مامور هو. تنهن ڏاهر کي پڪ ڏني ته جتور وٽ جنگ لڳڻ سان فتح اسان جي آهي. گجري ڍنڍ وٽ دشمن کي شڪست ڏيڻ کان پوءِ عرب سپه سالار لاءِ الور جو رستو صاف ٿي ويو. ڏهن ڏينهن تائين قلعي جي ٻاهران جنگ لڳندي رهي، هر هڪ مقابلي ۾ دشمن شڪست کائيندا رهيا. يارهين ڏينهن ڏاهر پنهنجي پٽ جئسيه ۽ محمد علافيءَ کي جاٽن ۽ راجپوت راجائن جي لشڪر سان، جنهن جو تعداد ٽيهه هزار هو جنهن ۾ ڏهه هزار زره پوش سوار لشڪر هو ۽ بيشمار هاٿي به هئا، مقابلي لاءِ ميدان ۾ آندو.

اسلامي لشڪر جو تعداد فقط 900 هو، جن کي فاتح سنڌ ٽن حصن ۾ ورهايو هو. اهي مجاهد بني تميم، بني ازد، بڪر ۽ قيس جي قبيلن جا جوان هئا، جي قسطنطنيه جي ديوارن هيٺان به پهتا هئا، جن جي وڏن مدائن ۽ اصطخر

---

[1] ـ حجاج بن يوسف سيستان جي تختگاهه زرنج ۽ فرات جي ڊيلٽا تي گهوڙن جي پرورش ڪرائڻ لاءِ به هنڌ مقرر ڪيا هئا.

جي ديوارين کي ڪنبايو هو. ڏهين رمضان المبارڪ سنہ 93ھ (16 جون سنہ 711ع) ۾ جنگ جو آخري طبل وڳو. محمد بن قاسم لشڪر اڳيان هڪ مختصر ۽ پرجوش تقرير ڪئي ۽ لشڪر کي وصيت ڪئي تہ سندس شهيد ٿيڻ کان پوءِ محرز بن ثابت کي لشڪر مٿان امير ڪن ۽ جيڪڏهن محرز بہ شهيد ٿي وڃي تہ سعيد اڳواڻ ٿي رهي. راجا ڏاهر هڪڙي سفيد هاٿيءَ تي سوار هو هودي اندر سندس بہ ٻانهيون ٻنهي پاسن کان هيون. جن مان هڪڙيءَ کيس پان جا بيڙا ناهي پئي ڏنا ۽ ٻيءَ تير ڪٽي پئي ڏنا.

اسلامي لشڪر جا گهوڙا هاٿين کي ڏسي ٿهڻ لڳا. محمد بن قاسم ٻرندڙ تيرن اڇلائڻ لاءِ حڪم ڏنو. جن کي ڏسي دشمن جي هاٿين ۾ تاڪوڙو پئجي ويو ۽ سوارن کي ڪيرائي بدحواسيءَ جي عالم ۾ ميدان ڇڏي ڀڳا. جنهن ڪري ڪيترا سنڌي سپاهي هاٿين جي پيرن هيٺان چيپجي مري ويا. هڪڙو ٻرندڙ تير ڏاهر جي هودي کي لڳو جنهن ڪري سندس هاٿي بدمستيءَ جي حالت ۾ ويجهي تلاءَ ڏانهن ڀڳو. ڏاهر هيٺ لهي گهوڙي تي چڙهڻ لڳو تہ شجاع اعرابيءَ ترار جي هڪڙي ڌڪ سان کيس ماري وڌو.[1]

ڏاهر جي لشڪر ميدان ڇڏي وڃي الور جي قلعي ۾ پناھ ورتي. عرب فاتحن ڏاهر جي سسي وڏي نيزي تي چاڙهي گهمائي. ڏاهر جي ماڻهن کي سندس مارجي وڃڻ جي پڪ ٿي. محمد بن قاسم اعلان ڪيو تہ جيڪو مسلمان ٿيندو يا جزيہ ادا ڪندو تنهن کي آزاد ڪيو ويندو. الور کي مضبوط عالم پناھ ڏنل هئي، جنهن جي اندران شهر وارن ڪيترن مهينن تائين فاتحن سان مقابلو ڪيو. آخر تنگ ٿي هنن بہ شرط پيش ڪيا: (1) شهر وارن مان ڪنهن کي بہ قتل ڪيو نہ وڃي ۽ (2) مسلمان بت خاني سان ڪابہ ڇيڙڇاڙ نہ ڪن. محمد بن قاسم سندن ٻئي شرط منظور ڪيا ۽ هينيان لفظ چيا:

"المعبدالا ككنائس النصاري واليهود و بيوت نيران المجوس"

(هندستان جا بت خانا بہ عيسائين ۽ يهودين جي عبادتگاهن ۽ مجوسين جو آتش ڪدن جهڙا آهن.)

قلعي ۾ داخل ٿيڻ وقت، ٻائيءَ پاڻ کي قلعي جي ديوار تان هيٺ ڪيرائي خودڪشي ڪئي.[2] "چچنامي" ۾ لکيل آهي تہ فاتح عربن کي الور جي قلعي

---

1 ـ ابن خلدون، جلد ـ 5، ص ـ 279.

2 ـ فتوح البلدان: بلاذري، ص ـ 439.

مان ست هزار قيدي هٿ لڳا. جن ۾ ڏاهر جي راڻي لاڏي ۽ ڏاهر جي ياٽي شندريءَ کان سواءِ ٽيهه ٻيون شهزاديون هيون. ان کان سواءِ بي شمار خزانو هو. مٿيان سمورا قيدي خزانن ۽ ڏاهر جي سسيءَ سميت ڪيچ مڪران جي رستي کان بصري ڏانهن روانا ڪيا ويا.

فتح برهمڻ آباد:

ڏاهر جي قتل ٿيڻ کان پوءِ، سندس پٽ جئسيه وٽ محمد علافيءَ سميت 15 هزار لشڪر هو. ٻنهي کي وزير سيساگر، برهمڻ آباد جي قلعي ڏانهن وڃڻ لاءِ صلاح ڏني، جت بي شمار خزانو دفنايل هو. ابن خلدون لکي ٿو ته برهمڻ آباد (برهمناباد) سنڌ ۾ ٻيو نمبر شهر هو، هتي جو قلعو هندستان جي مضبوط قلعن مان هو. جئسيه سنڌ جي سيني راڻن کي ڏاهر جي مارجي وڃڻ جي خبر موڪلي، ڪانئن مدد لاءِ گهر ڪئي. ٻئي پاسي غازي محمد بن قاسم صوبن جي سيني حاڪمن لاءِ پڌرائي ڪئي ته جيڪو اطاعت قبول ڪندو، تنهن کي امان ڏبي ۽ سندن مذهب ۾ ڪوبه دخل نه ڏبو ۽ سيني جون خطائون معاف ڪبيون. ڏاهر جي وزير سيساگر، جنهن وٽ سرانديپ جا قيدي هئا، تنهن غازي موصوف جي اعلان کي غنيمت ڄاڻي معافيءَ لاءِ طلب ڪئي، جا کيس ڏني ويئي. الور ۽ برهمڻ آباد جي وچ ۾ دهليلہ جي حاڪم نيويه بن ڌارن، 16000 لشڪر سان مقابلو ڪيو پر شڪست کائي پيش پيو. محمد بن قاسم وزارت جو قلمدان سيساگر جي سپرد ڪيو.

برهمڻ آباد جي قلعي کي چار دروازا هئا: 1۔ جر ٻيڙي، 2۔ ساهتيا، 3۔ منهڙو ۽ 4۔ سالباهه. جن مٿان جئسيه چار سپه سالار فوجن سميت مقرر ڪيا هئا. سنڌين جي هيءَ آخري جنگ هئي. سندن فوجين جو تعداد 40 هزار هو. ماهه رجب ۾ عرب لشڪر برهمڻ آباد کي ويجهو پهتو. فاتح سنڌ لشڪر کي خندقن کوٽڻ لاءِ حڪم ڏنو. ماهه ذي الحج سنه 94هه (سنه 712ع) ڌاري جنگ شروع ٿي. جئسيه گوريلا جنگ شروع ڪئي ۽ سڄي علائقي کي ويران ڪري

"معصومي" ۽ "تحفة الڪرام" ۾ لکيل آهي ته محمد بن قاسم جي قلعي جي ديوارن هيٺان پهچڻ وقت، ڏاهر جي پيڻ ٻائيءَ پاڻ کي قلعي جي ديوارن تان هيٺ ڪيرائي خودڪش: ڪئي. چچ نامي ۾ لکيل آهي ته ٻائي ٻين شهزادين سميت برهمڻ آباد ڏانهن وڃڻ کان انڪار ڪيو ۽ راجپوتن جي "رسم جوهر" ادا ڪري، سهيلين سميت چکيا تي چڙهي پنهنجو خاتمو ڪيو. ڏاهر جي راڻي لاڏيءَ سان خليفي جي اجازت سان محمد بن قاسم شادي ڪئي.

Kalichbeg Faridunbeg: The Chachnamah, PP.130-147

ڇڏيائين، جيئن اسلامي لشڪر کي سامان رسد ۽ جانورن لاءِ گاهه ملي نه سگهي.

محمد بن قاسم پنهنجن سپه سالارن مان بنانه بن حنظله عطيه ثعلبي، صادم بن سارم همداني، عبدالملڪ مدني ۽ ماڪا بن بسايا کي سوارن جي دستي سان روانو ڪيو. هنن اهڙي بهادريءَ سان جنگ ڪئي، جو دشمن جا پير ميدان مان اکڙجي ويا. جئسيه راجپوتانا جي صحرا ڏانهن ڀڄي ويو. محمد علافي جان بچائي ڪشمير ڏانهن ڀڄي ويو جِت هن وفات ڪئي. سندس پويان ڪشمير ۾ رهڻ لڳا، جت هنن مسجديون تعمير ڪيون.[1] ڇهن مهينن جي گهيري کان پوءِ شهر وارن برهمڻ آباد جي قلعي جا در پٽيا. محمد بن قاسم مٿن جزيه مقرر ڪري، بت خانن کي قائم رکيو. وري جن مقابلو ڪيو سي مارجي ويا. ان کان پوءِ شهر بااثر ماڻهن جي حوالي ڪري محمد بن قاسم الور ڏانهن موٽيو.

برهمڻ آباد کي ماهه محرم سنه 94هه (سنه 712ع) ۾ فتح ڪرڻ کان پوءِ محمد بن قاسم سهتن کي امان ڏيئي، مٿن خفيف جزيه مقرر ڪرڻ کان پوءِ الور ڏانهن موٽيو جتي ڏاهر جو ننڍو پٽ فيوفي، جئسيه جي اشاري تي جنگ لاءِ تياريون ڪرڻ لڳو ليڪن الور جا باشندا، جن کي تسلي هئي ته مسلمان فاتح وعدي جا پڪا آهن، سي پيش پوڻ لاءِ صلاحون ڪرڻ لڳا. فيوفي شهر وارن باشندن جي ارادن کي معلوم ڪرڻ کان پوءِ، شهر ڇڏي ويو. محمد بن قاسم رواح بن اسد کي الور مٿان نائب مقرر ڪري، موسيٰ بن يعقوب بن طائي بن محمد بن شيبان بن عثمان ثقفيءَ کي شهر مٿان قاضي مقرر ڪري ۽ کيس انصاف لاءِ تاڪيد ڪري اڳتي وڌيو.

1ـ محمد علافيءَ جي ڪشمير ڏانهن ڀڄي وڃڻ ۽ سندس پوئين جون مسجدون تعمير ڪرائڻ جو بيان "چچنامي" ۾ ڏنل آهي. ان جي معنيٰ ته ڪشمير ۾ اسلام سندس معرفت پهتو. مگر ڪشمير جي تاريخن ۾ اهڙو بيان ڏنل ڪين آهي. ڪشمير جي راجائن مان سنه 715هه (سنه 1315ع) ۾ سنيهه ديو حڪومت ڪندو هو. سندس مرڻ کان پوءِ راجا رنجن ڪشمير جي گاديءَ تي ويٺو. جنهن شاهه منير نالي هڪڙي مسلمان کي پنهنجو وزير مقرر ڪيو. سنه 747هه (سنه 1346ع) ۾ شاهه منير ڪشمير تي قبضو ڪري، "شمس الدين" جي لقب سان حڪومت ڪرڻ شروع ڪئي. شاهه منير پهريون مسلمان هو جو ڪشمير ۾ وارد ٿيو هو. سلاطين ڪشمير مان سنه 780هه ۾ سلطان شهاب الدين، سيد علي همدانيءَ لاءِ هڪڙي خانقاهه تعمير ڪرائي. مٿين بيان موجب ڪشمير ۾ اسلام غازي محمد بن قاسم کان ٿورو پوءِ پکڙيو. جيڪڏهن محمد علافي ڪشمير ۾ پهريون مسلمان هجي ها ته ضرور ڪشمير جي تاريخ ۾ سندس ذڪر ڏنل هجي ها.

ڪشمير جي بيان لاءِ ڏسو ڪتاب "مراة الڪونين": مولوي غلام نبي فردوسي، ص ـ 495، نولڪشور لکنوءِ.

فتح بابيا، اُڇ ۽ ملتان:

بابيا جو مشهور قلعو بياس نديءَ تي هو هتي جو حاڪم ڪڪسي بن چندر ڏاهر جو سؤٽ هو. ڏاهر سان جنگ وقت مددگار هو. ڏاهر جي قتل ٿيڻ کان پوءِ قلعي ۾ اچي لڪو هو. هن عرب لشڪر جي پهچڻ وقت شهر کان نڪري اچي ان جو استقبال ڪيو. غازي محمد بن قاسم خوش ٿي ڪيس پنهنجو وزير مقرر ڪيو ۽ شهر جون مالي واڳون سندس سپرد ڪري، بياس ندي ٽپي، اُڇ (اسڪلندهه).[1] جي قلعي تي ڪاهه ڪئي. هتي جو حاڪم ملتان جي راجا جو ڀائٽيو هو. ستن ڏينهن تائين مقابلي ڪرڻ کان پوءِ هو ملتان ڏانهن ڀڄي ويو. اسڪلنده فتح ڪرڻ کان پوءِ اسلامي لشڪر سڪ جي قلعي تي ڪاهه ڪئي. جو راوي نديءَ جي ڏکڻ ۾ هو. هتي جو حاڪم بجيراءِ سترهن ڏينهن تائين مقابلي ڪرڻ کان پوءِ ڀڄي ويو.

محمد بن قاسم قلعي مٿان عتبه بن سلمه کي حاڪم مقرر ڪري، راوي ندي ٽپي، ملتان تي گهيرو ڪيو. ملتان جو راجا، چندر جو پٽ گرسيه بن مهينن تائين مقابلي ڪرڻ کان پوءِ، شهر ڇڏي ڪشمير ڏانهن ڀڄي ويو. ملتان جي آفتاب جي مندر "بيت الذهب" مان فاتحن کي دفنايل خزانو 3 ڪروڙ رپيا هٿ لڳو. ياد رهي ته سنڌ جي شهرن ديبل، سيوستان، نير ڪوٽ ۽ الور مان جيڪي خزانا هٿ لڳا هئا، تن جو پنجون حصو حجاج بن يوسف ڏانهن روانو ڪيو ويو هو باقي لشڪر ۾ ورهايو ويو هو. پر ملتان مان جيڪو خزانو هٿ لڳو هو سو جهازن رستي ديبل ۽ بصري کان دمشق ڏانهن روانو ڪيو ويو.[2] محمد بن قاسم ملتان شهر مٿان دائود بن نصر عمانيءَ کي حاڪم ۽ قلعي مٿان ازهر مدنيءَ کي سپه سالار مقرر ڪري، ڪيرج ڏانهن وڌيو. ان وقت عرب لشڪر جو تعداد پنجاهه هزار هو جنهن ۾ گهڻا سپاهي هندو هئا.

فتح ڪيرج ۽ قنوج:

ڪيرج جو راجا دروهراءِ هو جنهن آڻ مڃي، ڪيرج فتح ڪرڻ کان پوءِ محمد بن قاسم ديپالپور ڏانهن وڌيو جو ملتان ۽ لاهور جي وچ ۾ وڏو شهر هو.

---

1 ـ "چچنامي" ۾ اسڪلندهه بدران "غولڪندهه" لکيل آهي، حالانڪ گولڪنده هاڻوڪي حيدرآباد دکن جو نالو هو.

2ـ التنبيه والاشرف: مسعودي، ص 101ـ102. معجم البلدان: ياقوت حموي، جلد ـ8، ص ـ 201. ڪتاب الهند: بيروني، ص ـ116. سنه 45ـ1844ع ڌاري، جرنل ايشياٽڪ سوسائٽي، بنگال ۾ ملتان جي مندر جو سربستو احوال شايع ٿيو هو. (صوفي پرنٽنگ پريس)

ديپالپور ۾ جامع مسجد تعمير ڪرائڻ کان پوءِ ابن عبدالملڪ بن تميم کي شهر ملتان حاڪم مقرر ڪري، ابو حليم شيبانيءَ کي ڏهه هزار لشڪر سان قنوج فتح ڪرڻ لاءِ روانو ڪيو ويو. غازي محمد بن قاسم جي هيءَ پوئين منزل هئي، ليڪن بعض انگريزي تاريخن ۾ لکيل آهي تہ هن قنوج، راجپوتانا، چتور، ڪڇ ۽ گجرات تائين ملڪ فتح ڪيا هئا.[1]

"چچنامي" ۾ قنوج جي راجا جو نالو چندر جهشال ڏنل آهي. "تاريخ راجستان" ۾ محمد بن قاسم جي اُڏيپور تي ڪاهہ جو ذڪر ڏنل آهي.[2] ان کان سواءِ "مختصر تاريخ هند" ۾ بيان آهي تہ محمد بن قاسم ڪشمير کان ڪڇ، مارواڙ راجپوتانا ۽ مالوهہ جي سرحد تائين ملڪ فتح ڪيا هئا.[3] بهرحال سنڌ جي فتوحات مان اسلامي لشڪر کي تيرهن ڪروڙ پنجهتر ربين جو مال ۽ ٽيهہ هزار غلام ۽ ٻانهيون هٿ لڳيون هيون. حجاج بن يوسف دمشق جي خزاني مان سٺ هزار درهم خرچ ڪيا هئا.[4] شام جو قصر عميرا، جو اموين جو حمام هو، تنهن جي هڪڙيءَ ديوار تي راجا ڏاهر جي تصوير ڏنل آهي.

محمد بن قاسم جي موت بابت مؤرخن جون غلطيون:

"چچنامي" کان وٺي "تحفة الڪرام" تائين سنڌ جي تاريخن ۾ لکيل آهي تہ غازي محمد بن قاسم ڏاهر جي راڻي لاڏيءَ سان شادي ڪئي ۽ ڏاهر جي ٻن ڌيئرن، سورج ديوي ۽ پرمل ديويءَ کي مال غنيمت سان دمشق جي دربار ڏانهن روانو ڪيو. شهزادين ۾ ڏاهر جي پاٽيجي سندري بہ هئي، جنهن جي وليد بن عبدالملڪ، عبدالله بن عباس سان شادي ڪرائي، مگر ان مان ڪيس ڪو اولاد نہ ٿيو. راجا ڏاهر جي ڌيئرن جي سازش سان ۽ سندن دروغ بيانيءَ ڪري، خليفي مٿن اعتبار ڪري، فاتح سنڌ کي ڍڳي جي کل ۾ سبرائي مارائي ڇڏيو.

مٿئين غلط واقعي کي سيني فارسي مؤرخن نقل ڪيو آهي. ايلفنسٽن بہ پنهنجي تاريخ ۾ نقل ڪندي لکيو آهي تہ سڀ فارسي مؤرخ ان ڳالهہ تي متفق آهن. مولوي عبدالحليم شرر پهريون مؤرخ هو جنهن پنهنجي "تاريخ سنڌ"

1- J.Marchan: Abridgment of the History of India, P-18

2- J.Tod: The Annals & Antiquities of Rajasthan, Vol.I.

3_ مختصر تاريخ هند: سيد ابو ظفر ندوي، ص_35. مولانا اڪبر شاهہ "تاريخ اسلام" جلد پهرئين ۾ لکي ٿو تہ محمد بن قاسم سورت تائين ملڪ فتح ڪيا هئا. ڏسو ص_111.

4_ تاريخ هندستان: مولوي ذڪاءُ الله، جلد_1، ص_ 246، علي ڳڙهہ.

نوٽ: اُموي خليفن مان وليد پهرئين يا وليد ثانيءَ عيسوي 8 صديءَ ڌاري جيڪو قصر عميرا تعمير ڪرايو هو جنهن جي ديوارن تي تصويرون ڏنل آهن. تن ۾ هڪڙي تصوير راجا ڏاهر جي آهي. اهي تصويرون آرٽ جو هڪ نادر نمونو آهن.

جلد ڀڙهئين، 1907ع واري ايڊيشن ۾ متئين غلط بيان جي ترديد ڪئي. هيءَ افسانو ”چچنامي“ ۾ محمد بن علي ۽ ابوالحسن همدانيءَ جي روايتن سان ڏنل آهي ۽ ان افساني کي فرشتہ، مير معصوم، قاضي منهاج الدين جورجاني ۽ مير علي شير قانع ٺٽوي جهڙا مؤرخ اکيون ٻوٽي نقل ڪندا آيا آهن. جيڪڏهن متيان مؤرخ طبري، ابن اثير يا ابن خلدون جي تاريخن جي ورق گرداني ڪن ها تہ جيڪر متين غلطي هرگز ڪانہ ڪن ها.[1]

حقيقت هن ريت آهي تہ حجاج بُن يوسف سنہ 95هہ ۾ وفات ڪئي. سندس جاءِ تي سندس پٽ عبدالله بن حجاج عراق جو والي ٿيو. تنهن کان پوءِ ماهہ جمادي الثاني سنہ 96هہ (سنہ 715ع) ۾ وليد بن عبدالملڪ شام جي شهر دير مران ۾ وفات ڪئي. مرڻ کان اڳ، هن پنهنجي پٽ کي وليعهد ڪرڻ لاءِ ڪوشش ڪئي. ان ڪري جن جن عالمن ۽ سندن ماتحت عملدارن وليد جي تائيد ڪئي هئي، تن سليمان بن عبدالملڪ جي تخت تي ويهڻ کان پوءِ ذلت آميز سزائون ڀوڳيون. سليمان هونئن تہ نهايت خوبصورت هو ناچ ۽ راڳ کان کيس نفرت هئي، پر سخت مزاج ۽ لغويت ڪري مشهور هو.

بني اُميہ دؤر جا جيڪي بہ جليل القدر فاتح هئا، تن سان هن ناانصافيءَ جي هلت ڪئي هئي. مثلا موسيٰ بن نصير فاتح آفريڪا ۽ اندلس، جو مروان جي خاندان مان هو تنهن کي وليد بن عبدالملڪ، طارق بن زياد فاتح اندلس سميت، دمشق اچڻ لاءِ دعوت ڏني هئي، ٻئي فاتح جڏهن مال غنيمت سميت دمشق پهتا هئا، ان ساڳئي ڏينهن وليد انتقال ڪيو هو. موسيٰ بن نصير وقت جو وڏو فاتح، فصيح ۽ بليغ خطيب ۽ واعظ هو جنهن وقت جي سلاطين کي جهڪايو هو. سليمان سندس سموري جائداد ضبط ڪري، مٿس 2 لک دينار ڏنڊ وڌو. مٿينءَ سزا ۾ هو پويان ڏينهن بدوين ۾ نهايت مفلسيءَ سان گذاري اسي ورهين جي عمر ۾ پريشانيءَ جي حالت ۾ وفات ڪري ويو.

حضرت طارق بن زياد جهڙي بهادر فاتح کي سليمان عهدي تان لاهي ڦٽو ڪيو پوءِ هو يمنين جي عداوت ڪري پويان ڏينهن گمناميءَ جي حالت ۾ گذاري ويو. قتيبہ بن مسلم فاتح فرغانہ ۽ سمرقند کي، هن خراسان ۾ مارائي ڇڏيو. اهڙيءَ طرح حجاج بن يوسف جيڪي بہ عملدار مقرر ڪيا هئا، تن سڀني کي سليمان عهدي تان لاهي ڦٽو ڪيو. ساڳيءَ طرح غازي محمد بن قاسم کي بہ سليمان بن عبدالملڪ معزول ڪري، يزيد بن ابي ڪبشہ سڪسڪيءَ

1_ اخبارالاندلس: سي_ پي. اسڪاٽ، جلد_1، ص 248_350، اردو ترجمو از محمد خليل الرحمان، لاهور 1340هہ.

کي سنڌ مٿان نائب ڪري روانو ڪيو جنهن هن کي ٽاٽ جا ڪپڙا پهرائي، پيرن ۾ زنجير وجهي، قيدين وانگر، معويه بن مهلب جي نگرانيءَ هيٺ دمشق ڏانهن روانو ڪيو. سليمان ڪيس واسطجي جيل ۾ قيد رکيو جتي عراق جي عامل صالح بن عبدالرحمان فاتح سنڌ کي طرحين طرحين سزائون ڏيئي مارائي ڇڏيو ڇاڪاڻ ته صالح بن عبدالرحمان کي به حجاج بن يوسف سان خصومت هئي.[1]

بني اميه دؤر جا سنڌ جا گورنر:

حبيب بن مهلب:

يزيد بن ابي ڪبشه سنڌ ۾ پهچڻ کان پوءِ جلد وفات ڪري ويو. سليمان بن عبدالملڪ بصري جي حڪومت يزيد بن مهلب جي حوالي ڪئي، جنهن پنهنجي ڀاءُ حبيب بن مهلب کي سنڌ جو والي مقرر ڪيو. سندس ڏينهن ۾ جئسيه راجپوتانا کان سنڌ ۾ وارد ٿي، برهمڻ آباد ۽ اروڙ جي قلعن تي قبضو ڪيو مگر حبيب مٿين شهرن جي باغين کي پوري سزا ڏني، جن جئسيه جي اطاعت ڪئي هئي. حبيب اڃا سنڌ ۾ هو ته ماهه صفر سنه 99هه ۾ سليمان بن عبدالملڪ دابق جي شهر ۾ وفات ڪئي. ڪانئس پوءِ حضرت عمر بن عبدالعزيزرح خلافت تي ويٺو.

عمر بن مسلم باهلي:

حضرت عمربن عبدالعزيز ؓ يزيد بن مهلب جهڙي ظالم کي گرفتار ڪرائي، عدي بن ارطات کي عراق جو والي مقرر ڪيو جنهن حبيب بن مهلب کي معزول ڪري قتيبه بن مسلم باهليءَ جي ڀاءُ عمر بن مسلم باهليءَ کي سنڌ جو والي مقرر ڪيو. حضرت عمر بن عبدالعزيز سنڌ جي راجائن ڏانهن هڪڙي فرمان موجب اسلام جا دعوت ناما مُڪا. مٿينءَ دعوت تي ڏاهر جي پٽ جئسيه ۽ گهڻن هندو راجائن اسلام قبول ڪري پاڻ تي عربي نالا رکيا. ان کان سواءِ ملڪ ۾ گهڻا سڌارا ڪيا ويا ۽ سنڌ جي رعايا تان ناجائز ٽيڪسون، جيڪي حجاج مقرر ڪيون هيون، لاٿيون ويون.

عمر بن مسلم باهليءَ ڪڇ جي راجا کي شڪست ڏني. 25 رجب سنه 101هه ۾ عمر بن عبدالعزيز وفات ڪئي. ڪانئس پوءِ يزيد بن عبدالملڪ گاديءَ تي ويٺو. ان جي ڏينهن ۾ ابن مهلب بغاوت ڪري، اهواز فارس، ڪرمان ۽ سنڌ

1_ تاريخ اسلام: مولانا اڪبر شاهه جلد_1، ص_115.

تي قبضي ڪرڻ کان پوءِ عدي بن ارطات کي بصري مان ڀڄائي، شام تي ڪاهه ڪرڻ جون تياريون ڪرڻ لڳو. امام حسن بصري سندس مخالفت ڪئي. يزيد بن عبدالملڪ پنهنجي ڀاءُ مسلم بن عبدالملڪ کي لشڪر ڏيئي، ابن مهلب جي مقابلي تي روانو ڪيو. عقير جي ميدان ۾ يزيد ۽ سندس ڀاءُ حبيب مارجي ويا. آل مهلب وارا بصري کان جهازن ذريعي قندابيل پهتا. مگر خلافت جي باغي هئڻ سبب سڀ هلال بن احوز هٿان مارجي ويا ۽ هلال، ابو عتبه بن مهلب ۽ عثمان بن مفصل کان سواءِ سيني جا متا وڍرائي دمشق ڏانهن روانا ڪيا. يزيد بن عبدالملڪ بغاوت کي مٿائڻ کان پوءِ ڀهريائين مسلمه کي عراق جي حڪومت ڏني، پوءِ عمرو بن هبيره کي گورنر مقرر ڪيو. 25 شعبان سنه 105هه ۾ يزيد بن عبدالملڪ بلقاءِ ۾ وفات ڪئي. ڪانئس پوءِ سندس ڀاءُ هشام بن عبدالملڪ دمشق جي تخت تي ويٺو.[1] هي پويون اموي فرمانروا هو جنهن دٻدٻي سان حڪومت ڪئي. ڪانئس پوءِ جيڪي دمشق جي تخت تي ويٺا، تن ۾ نااتفاقي هئي، جنهن ڪري عباسي تحريڪ زور وٺندي ويئي ۽ رفتي رفتي عباسي سڄي ملڪ جا حاڪم بنجي ويا.

جنيد بن عبدالرحمان مري:

سنه 105هه ۾ هشام بن عبدالملڪ دمشق جي تخت تي ويهڻ کان پوءِ ابن هبيره کي بصري جي گورنريءَ تان معزول ڪري خالد بن عبدالله قسريءَ کي عامل مقرر ڪيو جنهن عمر بن مسلم باهليءَ کي سنڌ جي عهدي تان معزول ڪري، جنيد بن عبدالرحمان مريءَ کي سنڌ ڏانهن روانو ڪيو. مٿيون واقعو سنه 107هه (سنه 725ع) ۾ ٿيو. جنيد بهادر ۽ مدبر حاڪم هو. سندس ڏينهن ۾ جئسيه ڀهريائين اندروني سازشون ڪرڻ لڳو پوءِ لشڪر گڏ ڪري جنگ لاءِ نڪتو جنهن ۾ آخر جئسيه پنهنجي ڀاءُ سميت گرفتار ٿي ويو ۽ ٻئي مارجي ويا.

هتان جنيد سنڌ جي سرحد ڪيرج ڏانهن وڌيو جتي جي راجا معاهدي کي ٽوڙي بغاوت برپا ڪئي هئي، مگر مقابلي جي طاقت نه ساري ڀڄي ويو. جنيد شهر تي قبضو ڪيو. مٿينءَ مهم ۾ هڪڙو هندو راجا اشندرابيد به جنيد جو مددگار هو. سنڌ جي اندروني سازشن کي مٿائڻ کان پوءِ سرحد کي مضبوط رکي، جنيد گجرات تي ڪاهه ڪئي. مرمد (مارواڙ) کي فتح ڪرڻ کان پوءِ، مانڊل (ويرم گام)، دهنج (پٽن) ۽ ڀڙوچ گوجرن کان فتح ڪيائين. سندس سپه سالار حبيب،

1ـ يزيد بن عبدالملڪ شرابي ۽ عياش هو. وٽس سلامه ۽ حبابه نالي ٻه خوبصورت ٻانهيون هيون، جن سان عيش ۽ عشرت ۾ وقت گذاريندو هو. حبابه جي مرڻ کان پوءِ ان جي غم ۾ مري ويو.

مالوهہ جي دولتمند تخت گاهہ اجين تي ڪاهي بيشمار دولت هٿ ڪئي.

علامہ بلاذريءَ جو بيان آهي تہ "جنيد منڊل، ڀڙوچ، سمنڊ رستي ڪان ۽ مالوهہ جو تختگاهہ اجين خشڪيءَ رستي گجرات جي راجا ڪان فتح ڪيا." جنيد ڪي ايترو مال غنيمت هٿ لڳو جو لشڪر ڪي انعام ۽ اڪرام ڏيڻ ڪان پوءِ وتس چار ڪروڙ درهم بچي پيا ۽ اوتري رقم بيت المال ڏانهن رواني ڪري چڪو هو. جملي اٺ ڪروڙ درهم بيت المال ڏانهن مڪا هٿائين ۽ اوتري رقم فوجن ۾ ورهائي هٿائين.

تميم بن زيد عتبي:

سنہ 111هہ ڌاري جنيد سنڌ ڇڏي خراسان ڏانهن هليو ويو. خالد قسريءَ سندس جاءِ تي، تميم بن زيد عتبيءَ کي سنڌ جو حاڪم مقرر ڪيو. جنيد خراسان پهچي، طخارستان، بخارا ۽ سمرقند جي ترڪن کي شڪستون ڏنيون. سنہ 116هہ ۾ هن فاضلہ بنت يزيد بن مهلب سان شادي ڪئي، جنهن ڪري هشام متس ناراض ٿيو ڇاڪاڻ جو هشام کي مهلب جي خاندان سان دشمني هئي. خليفي، جنيد کي معزول ڪري عاصم بن عبدالله بن يزيد هلاليءَ کي خراسان جو والي مقرر ڪيو. جنهن ڏينهن هو مرو پهتو ساڳئي ڏينهن جنيد وفات ڪئي.

تميم بن زيد سست هو. سندس غفلت ڪري سنڌ جي عربن جو زور گهٽجڻ لڳو. سندس ناڪاميءَ جو وڏو سبب هن ريت هو تہ سندس ڏينهن ۾ ڪنهن باهمي نااتفاقيءَ جي ڪري عربن جي قبيلن ۾ فساد پئجي ويو. هو ڪمزور جماعت جو طرفدار ٿيو. تنهن ڪري سنڌ جا عرب سندس مخالف ٿي بيٺا. سندن خوف ڪري عراق وڃڻ جي ارادي سان ديبل پهتو ۽ اُتي جي "ماءِ الجواميش" ڍنڍ جي ڪناري تي اجل جو شڪار ٿي ويو.

حڪم بن عوام ڪلبي:

تميم ڪان پوءِ، خالد جي سفارش سان، حڪم بن عوام ڪلبي سنڌ جو والي ٿي آيو ۽ پاڻ سان فاتح سنڌ غازي محمد بن قاسم رحہ جي فرزند عمرو کي ساڻ وٺي آيو جو پيءَ وانگر فن سپہ گيري ۾ ماهر هو. حڪم جي ڏينهن ۾ سنڌ جي حالت ابتر هئي. ننڍن ڳوٺن ڪان سواءِ شهر جا نو مسلم سڀ مرتد ٿي ويا هئا. شهرن ۾ امن امان ڪين هو تنهن ڪري هن سنڌو نديءَ جي ڇوڙ ڪان اويرندي طرف نئون شهر "محفوظہ" آباد ڪرايو. عمرو بن محمد بن قاسم گهڻيون سوڀون حاصل ڪيون. سندس سوڀن جي يادگار لاءِ سنڌو نديءَ جي اولهندي ڪپ تي هڪڙي پيٽ تي هڪ ٻيو "منصوره" تعمير ڪرايو ويو. جو

پڇاڙيءَ ۾ سنڌ جو تختگاهہ ٿي رهيو. سنڌ جا جيڪي بہ شهر دشمنن فتح ڪيا هئا, سي حڪم جي زماني ۾ عمرو فتح ڪيا هئا.

6 ربيع الثاني سنہ 125هہ ۾ هشام بن عبدالملڪ وفات ڪئي ۽ سندس گاديءَ تي وليد بن يزيد عبدالملڪ ويٺو جنهن خالد قسريءَ کي عراق جي گورنريءَ تان معزول ڪري, يوسف بن عمرو کي گورنر مقرر ڪيو. يوسف ثقفيءَ خالد جي مقرر ڪيلن والين سان بدسلوڪي اختيار ڪئي. خالد, حڪم بن عوامہ جو مربي هو. هوڏانهن هو عراق جي گورنريءَ کان معزول ٿي ويو ۽ هيڏانهن ساڳئي وقت حڪم بن عوامہ هندن جي هڪڙي لشڪر سان سنڌ ۾ وڙهندي شهيد ٿي ويو. حڪم جي ڏينهن ۾ ڪيترائي سنڌي عراق, حجاز ۽ دمشق ۾ وڃي ساڪن ٿيا هئا ۽ ڪيترائي ملازمت ۽ فوجي نوڪرين سانگي عراق ۽ شام تائين پهتا هئا. وليد ابن يزيد شرابي هو ايتري قدر شراب جو شوقين هو جو هن شراب جو هڪڙو حوض تيار ڪيو هو.[1]

عمر بن محمد بن قاسم:

حڪم جي شهادت کان پوءِ, يوسف بن عمرو ثقفيءَ عمرو بن محمد بن قاسم کي سنڌ ملتان والي مقرر ڪيو. سندس ڏينهن ۾ مسلمانن هندن کي شڪستون ڏنيون. سندس ڏينهن ۾ عربي زبان ترقي ڪئي. سنڌي شعراءِ ڪرام جو بيان موقعي سر ڏبو.

زيد بن عرار:

وليد بن يزيد, عمر جي رقيب زيد بن عرار کي سنڌ جو والي مقرر ڪيو. سندس ڏينهن ۾ رعايا ظلمن کان گهڻو تنگ ٿي. ان کان سواءِ شاهي خاندان جي فردن ۾ ڏڦيڙ پئجي ويو. نتيجو هي نڪتو جو 28 جمادي الثاني سنہ 126هہ, وليد بن يزيد قتل ٿي ويو ۽ سندس سؤٽ يزيد بن وليد بن عبدالملڪ دمشق جي تخت تي ويٺو. جو يزيد الناقص جي لقب سان سڏجڻ لڳو مگر سندس عمر وفا نہ ڪئي ۽ 20 ذوالحج 126هہ ۾ وفات ڪري ويو. سندس گاديءَ تي ابراهيم بن وليد بن عبدالملڪ ويٺو. بني اميہ حڪومت اندروني سازشن ڪري تيزيءَ سان تنزل ڏانهن قدم کڻڻ لڳي.

بنو هاشم جي نوجوانن پوري مضبوطيءَ سان بغاوت ۽ مخالفت جي سلسلي کي جاري رکيو مگر هينئر اهو وقت گذري چڪو هو جڏهن

1_ بني اُميہ جا ڪل 14 خليفا ٿيا. سندن زمانو 41هہ کان 132هہ تائين ختم ٿئي ٿو. معاويہ, عبدالملڪ, وليد ۽ هشام ۾ حڪومت هلائڻ جي قابليت هئي, باقي سمورا شرابي ۽ عياش هئا.

عبدالملڪ، وليد ۽ هشام جهڙا بادشاهہ دمشق جي تخت تي حڪومت ڪندا هئا. هينئر چوطرف بني عباس جا داعي ۽ نقيب پکڙجي ويا ۽ ابو مسلم خراساني جي خوفناڪ آواز ۽ ڪوشش جو اثر سڄي خراسان ۾ ٻڌجڻ لڳو. سنڌو نديءَ کان وٺي خراسان ۽ عراق تائين، جيڪي بہ قومون هيون، سي بني عباس جي طرفداري ڪرڻ لڳيون.[1] بن مهينن کان پوءِ، 24 صفر سنہ 127هہ ۾، ابراهيم بن وليد، مروان بن محمد بن مروان بن حڪم جي حق ۾ خوشيءَ سان خلافت تان دستبردار ٿيو. مروان بني اميہ خاندان جو پويون حاڪم هو.

باغي منصور بن جمهور:

زيد بن عرار ۽ مروان بن حڪم جي ڏينهن ۾ منصور بن جمهور هڪڙي باغيءَ سنڌ ۾ پناهہ ورتي، هو زيد بن عرار جو مائٽ هو. عراق مان شڪست کان پوءِ هو سدوسان پهتو جتان پيڙيون جوڙائي، لشڪر گڏ ڪري، مهراڻ رستي هن منصوره جو گهيرو ڪيو ۽ سنہ 136هہ ۾ زيد بن عرار کي مارائي، سنڌ تي قبضو ڪيو ۽ پنهنجي ڀاءُ منظور کي قندابيل ۽ ديبل مٿان حاڪم مقرر ڪري، ٻي فڪريءَ سان سنڌ تي حڪومت ڪرڻ لڳو. هي پويون بني اميہ هو.

بني عباس جي خلافت جو زمانو:

13 ربيع الثاني سنہ 132هہ (25 ڊسمبر، سنہ 749ع) ۾ ابو مسلم خراسانيءَ جي ڪوشش سان ابوالعباس سفاح راءِ عامہ سان خليفو ٿيو.[2] ماهہ جمادي الثاني سنہ 132هہ (25 جنوري، سنہ 750ع) ۾ مروان هڪ لک فوج سان شڪست کاڌي. 25 رمضان، سفاح جي چاچي عبدالله بن عليءَ دمشق جي ديوارن مٿان عباسين جو ڪارو جهنڊو کوڙيو. بني اميہ وارن عاملن سنڌ تي اٽڪل چاليهہ ورهيہ حڪومت ڪئي، پوءِ عباسي خلافت جو دؤر شروع ٿيو. عباسي خليفا حضرت رسالت پناهہ ﷺ جن جي چاچي حضرت عباس بن

1ـ ابو مسلم خراساني اصفهان ۾ ڄائو هو ۽ ڪوفي ۾ تعليم ورتي هئائين. پوءِ ابراهيم بن محمد بن عبدالله عباسيءَ جو مددگار ٿيو جنهن کيس "ابو مسلم" جو لقب ڏنو. سنہ 129هہ ۾ هن خراسان جي شهر مرو ۾ عباسين جو ڪارو جهنڊو بلند ڪيو. سندس ڪوشش سان عباسي ڪامياب ٿيا، مگر سلطنت هٿ ڪرڻ کان پوءِ شعبان 137هہ ۾ خليفي ابوجعفر منصور هن کي قتل ڪرائي ڇڏيو.

2ـ عباسين کان شڪست کائڻ کان پوءِ مروان چند رفيقن سان نيل نديءَ جي اولهندي ڪپ تي بصير نالي هڪڙي ڳوٺ ۾ وڃي لڪو جتي دشمنن هٿان 132هہ (15 آگسٽ 750ع) ۾ مارجي ويو. سندس پوين مان هشام بن عبدالملڪ جي پوٽي عبدالرحمان الداخل اسپين ۾ هڪ آزاد سلطنت جو پايو وڌو هو.

عبدالمطلب جو اولاد هئا. سندس پهريون حاڪم سفاح، ڇهن سٽن سوَن ورهين تائين حڪومت ڪرڻ واري خاندان جو باني هو.

مفلس عبدي:

عباسي شهنشاهت جي ابتدائي زماني ۾ ابو مُسلم خراساني، ان حڪومت جو باني ۽ نائب خلافت هو. سو منصور بن جمهور جي چالاڪين کان واقف هو. خراسان ابو مسلم جي هٿ هيٺ هو جو سنڌ کي ويجهو هو. ابو مسلم، مفلس عبدي سيستانيءَ کي سنڌ ڏانهن روانو ڪيو ته وڃي منصور کي گرفتار ڪري ۽ حڪومت پنهنجي هٿ ۾ وٺي. مفلس طخارستانِ کان هڪ فوج وٺي سنڌ ۾ وارد ٿيو. ديبل جو حاڪم منظور سندس هٿان مارجي ويو. مفلس منصوره پهتو پر خود منصور بن جمهور هٿان مارجي ويو.

موسيٰ بن ڪعب:

شاهي فوج جي شڪست ۽ مفلس جي مارجي وڃڻ ڪري، ابو مسلم سخت غصي ٿيو. هن سفاح کي اجازت لاءِ لکيو ۽ پوءِ هڪڙي ٻئي تجربيڪار عملدار موسيٰ بن ڪعب تميميءَ کي سنڌ ڏانهن چاڙهي مڪو جو ويهن هزارن فوجن سان قندابيل پهتو. سندس قبيلي وارا جيڪي منصوره ۾ رهندڙ هئا، تن سان اڳواٽ خط و ڪتابت ڪري گهڻن کي پنهنجي طرف ڪيائين. پوءِ منصوره تي ڪاهي ويو. منصور هاٿي اڪيلو ٿي پيو جنهن ڪري شڪست کائي راجپوتانا ڏانهن ڀڄي ويو ۽ وري سندس پتو نه پيو. سندس اهل و عيال جهازن تي چڙهي گجرات ڏانهن هليا ويا. سنه 134هه ۾ موسيٰ بن ڪعب سڄيءَ سنڌ تي قبضو ڪيو. هن منصوره جي مرمت ڪرائي، مسجدين ۾ اضافو ڪيو ۽ پوءِ وطن جي اڪير ۾ عراق ڏانهن هليو ويو، جتي 141هه ۾ وفات ڪيائين. ماهه ذوالحج سنه 136هه (9 جون، سنه 754ع) ۾ ابوالعباس سفاح وفات ڪئي ۽ سندس پاءُ ابو جعفر منصور گاديءَ تي ويٺو.[1] منصور، ابو مسلم کي مارائي ڇڏيو. ابو مسلم عباسين جي طرفداري ڪندي ڇهه لک ماڻهو مارايا هئا.

عيينه بن موسيٰ:

موسيٰ بن ڪعب پنهنجي پٽ عيينه کي سنڌ جون واڳون ڏيئي ويو هو جو

---

1 ـ ابوالعباس پنهنجي ظلمن ڪري "سفاح" سڏبو هو سندس پهريون تختگاهه واسط هو جو حجاج بن يوسف تعمير ڪرايو هو ۽ عراق ۾ بصري ڪوفي کان پوءِ ٽيون نمبر شهر و. سنه 136هه ۾ سفاح ڪوفي جي پرسان نئون شهر، مدينة الهاشميه، تعمير ڪرائي، ان کي تختگاهه مقرر ڪيو جو عام طرح "هاشميه" سڏبو هو.

ابو جعفر منصور جي اجازت سان سنڌ جو والي ٿيو. هو ناتجربيڪار هو. تنهن ڪري ربيعہ ۽ يمني قبيلن وارا مٿس نڪتہ چيني ڪرڻ لڳا، جن کي هن مارائي ڇڏيو. مٿئين فعل ڪري سندس خلاف عراق تائين پڪارون ٿيڻ لڳيون ۽ ماڻهن ۾ عام ناراضپو پيدا ٿيو. جنهن تي هو خلافت کان برخلاف ٿي پنهنجي خودمختياريءَ جي دعويٰ ڪرڻ لڳو.

عمر بن حفص عتڪي:

عيينہ بن موسيٰ جي بغاوت کي متائڻ لاءِ منصور بصري ۾ آيو ۽ هتان عمر بن حفص بن ابي صفوه عتڪيءَ کي سنڌ جي گورنريءَ جي سند ڏيئي روانو ڪيو. سنہ 142هہ ۾ عمر سنڌ ۾پهتو جتي گهڻائي اثر وارا معزز ماڻهو جن کي عيينہ تنگ ڪيو هو سندس رفيق ٿي بيٺا. عيينہ بي واه نہ ڏسي امان گهري عمر هن کي قيد ڪري خليفي ڏانهن مڪو. عيينہ کي بچڻ جي اميد ڪانہ هئي، تنهن ڪري واٽ تي وجهہ وٺي سيستان ويو جتي زرنج جي يماني عربن سندس سر وڍي منصور ڏانهن روانو ڪيو.

عبدالله اُشتر:

سفاح پنهنجي خلافت جي زماني ۾ علوين کي خاموش رکڻ لاءِ کين انعام اڪرام ڏيئي خوش رکيو هو. عبدالله بن حسن کي بہ سفاح گهڻو مال ڏيئي خاموش رکيو هو مگر جڏهن منصور خلافت تي ويٺو تڏهن علوين کي خوش رکڻ بدران منجهانئس کين خطرو محسوس ٿيڻ لڳو. عبدالله بن حسن پنهنجن ٻن پٽن محمد ۽ ابراهيم کي روپوش ڪيو. منجهانئن محمد پنهنجي پٽ عبدالله کي جو 'الاشتر' جي نالي سان مشهور هو بصري کان ڪي گهوڙا خريد ڪري ڏيئي، واپارين جي لباس ۾ سنڌ ڏانهن اثر وڌائڻ لاءِ مڪو چاڪاڻ تہ عمر بن حفص بن عباس جي انهن فوجي عملدارن مان هو جي علوين جي اطاعت ڏانهن مائل هئا ۽ محمد ۽ ابراهيم جي هٿن تي بيعت ڪري چڪا هئا. منصوره وارن عبدالله جي هٿ تي بيعت ڪئي.

سنہ 140هہ ۾ محمد مهدي ۽ سندس ڀاءُ ابراهيم ۽ عبدالله بن حسن مثنيٰ بن حسن بن عليءَ کي سندن رفيقن سميت حج جي موقعي تي، منصور جي حڪم سان، رياح بن عثمان مزنيءَ، مديني جي عامل، گرفتار ڪرايو. چاڪاڻ جو سنڌ کان وٺي مصر تائين عباسين جي خلاف علوين بغاوت جو جهنڊو بلند ڪيو هو. مٿئين واقعي کان پوءِ عمر بن حفص، عبدالله کي هڪڙي هندو راجا

جي پناھ هيٺ رکيو. جنهن جي جماعت جو تعداد چار سؤ هو. متيون راجا حضرت عمر بن عبدالعزيز^{رح} جي دعوت تي لبيڪ چئي مسلمان ٿيو هو ۽ هن پنهنجي ڌيءَ جي شادي عبدالله اشتر سان ڪرائي. سنہ 151ھ تائين عبدالله سنڌ ۾ متئين راجا وٽ پناھ گزين رهيو. ساڳئي سال خليفي منصور عمر بن حفص کي سنڌ مان گهرائي، مصر جو والي مقرر ڪيو. عبدالله اشتر ۽ سندس زيديہ جماعت وارن جي ڪري سنڌ ۽ ملتان ۾ شيعيت جو رواج پئجي ويو.

هشام بن عمرو تغلبي:

عمر کي گهرائڻ کان پوءِ منصور سندس جاءِ تي هشام بن عمرو تغلبيءَ کي سنڌ ڏانهن روانو ڪري کيس تاڪيد ڪيو تہ سنڌ جي راجا جنهن وٽ عبدالله اشتر پناھ گزين آهي، تنهن سان جنگ ڪري عبدالله کي قيد ڪري هن ڏانهن روانو ڪيو وڃي. مگر هشام پاڻ خاندان نبوت جو طرفدار هو ۽ ڪجھ وقت منصور کي حيلن ۽ بهانن سان ٽاريندو رهيو. اتفاق سان هڪڙي ڏينهن عبدالله اشتر ڏهن سوارن سان سنڌو نديءَ جي ڪناري تي سير ۽ شڪار ۾ مشغول هو تہ اوچتو هشام جو ڀاءُ سفيح فوجن سميت سندس سامهون پيو. سفيح عبدالله کي گرفتار ڪرڻ جو ارادو ڪيو مگر عبدالله پنهنجن رفيقن سان جوانمرديءَ سان مقابلو ڪندي همراهن سميت وڙهندي شهيد ٿيو. سندس حرم جون ٻانهيون بہ قيد ٿي ويون. جن مان هڪڙيءَ جي پيٽان هڪڙو پٽ هوس. هشام سينئي کي قيد ڪري، منصور ڏانهن روانو ڪيو. منصور عبدالله جي حرم کي مديني جي عامل ڏانهن روانو ڪيو تہ سندس خاندان وارن جي حوالي ڪري. متئين ڇوڪري جو نالو محمد هو جو پوءِ "ابن الاشتر" جي نالي سان مشهور ٿيو.

هشام سڄيءَ سنڌ تي ڪشمير تائين قبضو ڪيو هو. سندس سپہ سالارن مان عمر بن جمل جهازن جي دستي سان گجرات جي بندرن تي ڪاهون ڪيون ۽ مال غنيمت هٿ ڪري موٽيو. تنهن کان پوءِ هشام پاڻ جهازن جو دستو وٺي، گجرات جي بندر ڀڙوچ تي حملو ڪري، اتي يادگار لاءِ هڪڙي مسجد تعمير ڪرائي، جا گجرات ۾ پهرين مسجد هئي. منصور سندس اعليٰ قابليت کي ڏسي، ڪرمان جي حڪومت بہ سندس حوالي ڪئي. وري جڏهن وطن جي حب کيس ڪنيو، تڏهن تحفن سميت بغداد پهتو.

جتي 157هہ ۾ وفات ڪيائين.[1]

معبد بن خليل تميمي:

منصور سنڌ جي حڪومت معبد بن خليل تميميءَ جي حوالي ڪئي. هن جي ڏينهن ۾ 6 ذوالحج 158هہ ۾ منصور وفات ڪئي ۽ سندس پٽ مهدي بغداد جي خلافت تي ويٺو. معبد جي ڏينهن ۾ جاٽن فساد ڪيو.

روح بن حاتم ۽ بسطام بن عمرو:

سنہ 159هہ ۾ معبد جي وفات کان پوءِ مهديءَ روح بن حاتم کي سنڌ جو والي مقرر ڪيو پر هو جاٽن جي فساد کي دٻائي نہ سگهيو. جنهن ڪري مهديءَ بسطام بن عمرو کي سنڌ جي حڪومت ڏني.

عبدالله اشتر جي اچڻ ڪري سنڌ ۾ شيعيت زور ورتو مگر ان وقت جا شيعا اهڙا نہ هئا. جهڙا هينئر آهن. منجهانئن سبيہ فرقي جا ماڻهو شيخين کي بدشد ڳالهائڻ ڪو ثواب نہ سمجهندا هئا. شيعن ۽ سنين ڪا ٻن فرقن جي صورت اختيار نہ ڪئي هئي، نہ ڪي هنن پنهنجا پنهنجا ڪتاب ئي الڳ تيار ڪيا هئا. اختلاف تہ ان وقت پيدا ٿيو هو جڏهن هڪ طرف سنين، اشاعره جي اعتقاد کي پنهنجي لاءِ چونڊيو ۽ ٻئي طرف شيعن متعزلہ جي عقلي ۽ فلسفيانہ عقيدن کي پنهنجي لاءِ رکيو. تنهن کان پوءِ فقہ، حديث ۽ سيني ننڍن کان ننڍن مسئلن ۾ ٻنهي پنهنجي لاءِ جدا جدا ڪتاب تصنيف ڪرڻ شروع ڪيا.

مهديءَ پنهنجي خلافت جي شروعات ۾ سنہ 159هہ (سنہ 766ع) ۾ عبدالملڪ بن شهاب کي ايراني نار کان جهازن جي رستي گجرات جي بندر باربد (ڀاڙيوت) ڏانهن موڪليو جو ڀڙوچ جي سامهون هو. سنہ 160هہ (سنہ 767ع) ۾ عبدالملڪ باربد تي قبضو ڪيو پر اتفاق سان لشڪر ۾ ويا پيئي، جنهن ڪري هڪ هزار مسلمان مري ويا.

بسطام بن عمرو هشام جو ڀاءُ هو پر منجهس هشام جهڙي همت ڪانہ

1ـ ابو جعفر منصور دجلہ جي اولهندي ڪپ تي، جت اڳ ساسانين جو تختگاهہ مدائن هو سنہ 149هہ ۾ نئون تختگاهہ بغداد، تعمير ڪرايو. ڪوفي ۽ بصري جي شهرن کي عالم پناهون ڏياريائين. هن ابو مسلم خراسانيءَ کي مارائي ڇڏيو جنهن تي ابو مسلم جي هڪڙي رفيق، سنباد، نيشاپور ۾ فساد ڪرو ڪيو. ر منصور پاران جمهور بن مرار عجليءَ هٿان همدان جي جنگ ۾ شڪست کائي، طبرستان ڏانهن ڀڄي ويو. جتي مارجي ويو. سندس ڏينهن ۾ شيعن جي هڪڙي فرقي، راوندیہ بغاوت ڪئي، ايتري قدر جو انهن منصور جي محلات تي گهيرو ڪيو مگر باغي معن بن زائده هٿان مارجي ويا. سنہ 155هہ ۾ منصور "رفيقا" جو شهر تعمير ڪرايو. سندس وزير خالد بن برمڪ نومسلم هو جو ابو مسلم جو فوجي سردار هو. خالد بلخ جي بت خاني نووهار جو مغ زاده هو.

هئي. هشام ايتريون فتوحات ڪيون هيون، جو عباسي دؤر ۾ بئي ڪنهن عامل ڪونہ ڪيون هيون. مهديءَ بسطام کي معزول ڪري، روح بن حاتم کي ٻيهر سنڌ جو والي مقرر ڪيو. غرض تہ ٻارهن سالن جي عرصي اندر خليفي ٻارهن والي سنڌ تي مقرر ڪيا، جي پهچڻ شرط انتظام ڪرڻ کان اڳ هڪ ٻئي پنيان معزول ٿيندا ويا. منجهانئن زبير بن عباس تہ بغداد ۾ ويهي سنڌ تي حڪومت ڪرڻ لڳو جنهن ڪري سنڌ ۾ بدانتظامي وڌندي ويئي.

مصبح بن عمرو تغلبي:

سنہ 161هہ (777ع) ۾ مصبح بن عمرو تغلبي سنڌ جو حاڪم مقرر ٿيو. سندس ڏينهن ۾ نزاري (حجازي) ۽ يماني هڪ ٻئي خلاف ٿي بيٺا، جنهن ڪري سنڌ جي اسلامي حڪومت کي سخت نقصان رسيو. مصبح فسادن کي روڪڻ جي ڪوشش ڪئي، پر ڪامياب ٿي نہ سگهيو ۽ فساد جيئن جو تيئن وڌندا ويا.

ليث بن ظريف:

سنہ 164هہ (سنہ 780ع) ۾ ليث بن ظريف سنڌ جو حاڪم مقرر ٿيو. هو مهديءَ جو غلام هو. ٻن سالن تائين ڪيس جاٽن سان جنگ ڪرڻي پيئي. آخر جڏهن سنہ 165هہ (781ع) ۾ وٽس جهازن ذريعي تازه دم فوجون بصري کان پهتيون، تڏهن هو جاٽن کي شڪست ڏيڻ ۾ ڪامياب ٿيو. 22 محرم سنہ 169هہ (آگسٽ 785ع) ۾ مهديءَ وفات ڪئي، ڪانئس پوءِ سندس پٽ هادي گاديءَ تي ويٺو مگر سوا سال حڪومت ڪري سنہ 170هہ (786ع) ۾ وفات ڪيائين. سندس مٽي کان پوءِ، ابو جعفر هارون الرشيد بغداد جي تخت تي ويٺو.

سالم بن يونسي:

هارون ليث کي معزول ڪري سالم بن يونسيءَ کي سنڌ جو والي مقرر ڪيو. هن شائستگيءَ سان حڪومت هلائي، مگر جلد معزول ڪيو ويو.

اسحاق بن سليمان:

سنہ 174هہ ۾ اسحاق بن سليمان هاشمي سنڌ جو والي مقرر ٿيو جو ديندار شخص هو. هن جي وفات کان پوءِ سندس پٽ يوسف جانشين ٿيو.

طيفور بن منصور:

هارون الرشيد يوسف کي معزول ڪري طيفور بن منصور حميريءَ کي سنڌ جو والي مقرر ڪيو. سندس ڏينهن ۾ يمانيہ ۽ نزاريہ وارن جي جهيڙي جي باہ جا

شعلا اسپين تائين پهتا. سنڌ جا عرب خلافت جي ڪا پرواهه ڪرڻ نه لڳا.

سعيد بن مسلم:

هارون رشيد فسادن ڪي متائڻ لاءِ طيفور کي معزول ڪري، سنڌ جي حڪومت سعيد بن مسلم بن قتيبه جي حوالي ڪئي. ڪائنس اڳ جابر بن اشعث طائي به ناڪام ٿي معزول ٿيو هو. سعيد آرام طلب هو. هن پنهنجي ڀاءُ ڪثير بن مسلم کي پنهنجي پاران سنڌ جو والي بنائي روانو ڪيو. ڪثير پنهنجن بدخصلتن سببان معزول ٿي ويو.

محمد بن عدي:

خليفي پنهنجي سؤٽ عيسيٰ بن جعفر بن منصور کي سنڌ جي حڪومت حوالي ڪئي، مگر عيسيٰ پنهنجي پاران محمد بن عديءَ کي نائب ڪري روانو ڪيو. محمد بن عدي ملتان تائين ڪاهي ويو جتي ملتانين هٿان مال اسباب لٽائي شڪست کائي موٽيو.

عبدالرحمان:

خليفي ان کي معزول ڪري عبدالرحمان کي سنڌ ڏانهن روانو ڪيو مگر هو به بدانتظامين کي متائي نه سگهيو. تڏهن خليفي، ايوب بن جعفر سليمان کي موڪليو مگر اڳين والين وانگر هو به بدانتظامين کي متائي نه سگهيو.

دائود بن يزيد:

سنه 184هه ۾ خليفي دائود بن يزيد کي سنڌ جو حاڪم مقرر ڪيو. هن وري پنهنجي ڀاءُ مغيره کي نائب ڪري مڪو. اچا اهو رستي تي هو ته نزارين اهڙو فساد ڪيو جو حڪومت کي ان جي دٻائڻ جي طاقت نه ٿي. فسادين پاڻ ۾ فيصلو ڪيو ته سڄيءَ سنڌ کي چئن حصن ۾ ورهائجي.

هڪڙو حصو قريشن کي ڏنو وڃي، ٻئي حصي ۾ قيس وارا رهن، ٽئين حصي ۾ ربيع وارا رهن ۽ چوٿين حصي ۾ نزاري رهن: باقي يمانين کي لوڏي ڪڍجي. نزارين منصوره جا در پوري ڇڏيا ۽ مغيره کي شهر ۾ اچڻ نه ڏنائون، تان جو نوبت جنگ تي پهتي. نزارين جي طاقت مضبوط هئي، تنهن ڪري يمانين کي مغيره سميت شڪست ڏنائون. مغيره ڪنهن ٻئي شهر ۾ وڃي رهيو. دائود ڀاءُ جي شڪست جو ٻڌي، وڏي لشڪر سان سنڌ تي ڪاهي آيو. وات تي جيڪي نزاري نظر آيس، تن کي سيڪت ڏيندو منصوره جي ديوارين هيٺان

اڇي سهڙيو. ويهن ڏينهن جي جنگ کان پوءِ نزارين شهر جا در پٽيا. دائود سيني کي جوڳيون سزائون ڏنيون. جن جن شهرن ۾ سندن محلا هئا، سي ساڙائي ڇڏيائين. گهڻي خونريزيءَ کان پوءِ مس مس منصوره ۾ امن امان ٿيو. دائود شهرن جي هرهڪ ڪنڊ ڪڙڇ مان نزارين جون پاڙون پٽي ڇڏيون ۽ حڪومت کي دوباره مضبوط ڪيو.

شيخ ابو تراب:

خليفي هارون الرشيد جي والين مان هڪڙو شيخ ابو تراب هو جو اولهندي سنڌ جي ساڪوره (ساڪره) قلعي تي قابض هو. سندس مقبرو ٺٽي کان اٺن ميلن تي اڄ به وڏي زيارتگاهه آهي، جنهن تي سنه وفات 171هه لکيل آهي. هي مقبرو سنڌ ۾ هڪ جهوني يادگار عمارت آهي.

سنه 192هه (سنه 808ع) ۾ هارون الرشيد جي سڏ تي سنڌ جا ٻه هندو طبيب، گنگا ۽ ماڻڪ، بغداد پهتا. سندن علاج ڪرڻ سان خليفي کي بيماريءَ مان شفا ٿي. سنه 205هه (820ع) ۾ دائود بن يزيد نيڪ نامي حاصل ڪري وفات ڪئي. سندس پٽ بشر سنڌ جو والي ٿيو.

حاجب بن صالح:

سنه 193هه (مارچ 808ع) ۾ هارون الرشيد وفات ڪئي. سندس زماني ۾ سنڌ جي حڪومت جو ڏاڪو ڪشمير ۾ ٿبيٽ تائين وڃي پهتو ۽ هندستان جي راجائن تي عربن جو بي انتها دٻاءُ پيل هو.[1] هارون الرشيد جي وفات کان پوءِ سندس ٻن پٽن، امين ۽ مامون جي وچ ۾ خانه جنگي لڳي. امين زبيده جي بطن مان هو ۽ مامون جي ماءُ ايراڻ هئي. مٿين سببن ڪري عربن کي امين سان

---

1 هارون الرشيد 33 ورهيه اڍائي مهينا دٻدٻي سان حڪومت ڪئي، عباسي خليفن ۾ وڏو عالم، فاضل، بليغ ۽ فاتح ٿي گذريو. سندس دربار ۾ گهڻا اهل ڪمال رهندا هئا، جن جي خدمتن کي حاصل ڪرڻ لاءِ خليفي بغداد ۾ بيت الحڪمت جوڙايو هو. هارون، قيصر روم کي خط ۾ "روم جو ڪتو" لکيو هو. فرانس جي بادشاهه سان سندس دوستي هئي، جنهن ڏانهن خليفي هڪ عجيب غريب واچ رواني ڪئي هئي. سندس وزير يحيٰ بن خالد 17 ورهيه وزارت تي مامور رهيو. يحيٰ جو پٽ فضل ۽ جعفر دربار جا مکيه صلاحڪار هئا. برمڪي پنهنجن فياضين ۽ حسن اخلاق ڪري وڏي اوج تي پتا. مکيه عهدا ۽ دولت خيز زمينون سندن قبض: هيٺ هيون، ان سبب ڪري سندن وڌندڙ طاقت کي روڪڻ لاءِ سنه 187هه ۾ هارون الرشيد برمڪين جي خاندان جو خاتمو ڪري ڇڏيو. هارون جي قبر طوس ۾ آهي.

نوٽ: برمڪين جي خاندان جي تباهيءَ جو وڏو سبب هي هو جو برمڪي اندروني طور علوين سان همدردي رکندا هئا. هارون الرشيد کي خوف هو ته متان حڪومت سندن معرفت علوين ڏانهن منتقل ٿي وڃي.

همدردي هئي ۽ ايرانين ڪي مامون لاءِ همدردي هئي. محمد امين فقط پنج ورهيه حڪومت ڪئي. پوءِ خراسان جي عامل، طاهر ذواليمين، جي مدد سان مامون جنگ ڪئي. امين سنہ 168هہ (814ع) ۾ قتل ٿيو.[1] مامون گاديءَ تي ويهڻ شرط حاجب بن صالح کي حڪم ڏنو تہ سنڌ پهچي بشر بن دائود کان حڪومت وٺي، پر حاجب ڪامياب ٿي نہ سگهيو. مامون جي ڏينهن ۾ بشر بن دائود جي گورنريءَ جي زماني ۾ سنڌ جي خراج مان فقط ٻارهن هزار درهم بغداد جي شاهي خزاني کي پهچندا هئا.

غسان بن عباد ۽ موسيٰ بن يحيٰ:

سنہ 213هہ (828ع) ۾ مامون غسان بن عباد تغلبيءَ کي منصوره ڏانهن مڪو. بشر سندس اطاعت منظور ڪئي. سنڌ جي انتظام کي درست ڪرڻ کان پوءِ خليفي جي حڪم سان حڪومت جا دفتر موسيٰ بن يحيٰ بن خالد برمڪيءَ کي سپرد ڪري پاڻ عراق ڏانهن هليو ويو. موسيٰ بن يحيٰ برمڪيءَ جي ڏينهن ۾ عربي نسل جا ڪي خاندان سنڌ جي ڪن حصن تي پڪيءَ طرح حڪومت ڪرڻ لڳا. بلڪ منصوره جي واليءَ کان بہ آزاد هئا ۽ مرڪزي خلافت بہ سندن آزاديءَ کي قبول ڪيو هو.

عمران بن موسيٰ:

سنہ 221هہ (835ع) ڌاري موسيٰ وفات ڪئي ۽ سندس پٽ عمران بن موسيٰ سنڌ جو حاڪم مقرر ٿيو. سنڌ جي حڪومت براءِ نام رهجي ويئي. هرهڪ شهر مٿان جدا جدا حاڪم حڪومت ڪرڻ لڳا. سنڌان وارن بہ آزاديءَ جو پروانو هٿ ڪيو. خليفي جو نالو فقط خطبي ۾ پڙهجڻ لڳو. امين ۽ مامون جي جنگ وقت سڄي ايراني نار تي جاٽن رڻ ٻاري ڏنو هو ايتري قدر جو بصري ۽ بغداد ڏانهن ويندڙ سڙڪ تي لٽ مار ڪرڻ لڳا هئا. ميد بہ ساڻن شريڪ هئا.

1_ محمد الامين 23 ورهين جي عمر ۾ تخت تي ويٺو خليفي هارون الرشيد جيڪو عهدنامو لکيو هو تہ امين کان پوءِ مامون تخت تي ويهي، مگر امين تخت تي ويهڻ کان پوءِ سنہ 194هہ ۾ پنهنجي صغير پٽ کي وليعهد مقرر ڪري وصيت نامي جي خلاف مامون جو نالو خطبي مان ڪڍي ڇڏيو جنهن ڪري پائرن جي پاڻ ۾ جنگ لڳي. امين عياش هو. هن بغداد ۾ هڪڙو ناچ گهر جوڙايو هو جتي هزارين خوبصورت ٻانهيون قيمتي پوشاڪن سان ناچ ۽ راڳ ڪنديون هيون. بغداد ۾ محلاتن جوڙائڻ تي هن بہ ڪروڙ رپيا خرچ ڪيو هو. نهايت خوبصورت، فياض ۽ شاعرانہ مزاج رکندڙ هو. شاعر ابو نواس جو شاگرد هو. امين ۽ مامون جي جنگ حقيقت ۾ عربن ۽ ايرانين جي جنگ هئي.

ڏسو: ”المامون“: شبلي نعماني.

مامون عراق جي حاڪم يحيٰ بن معاذ کي سنڌن سرڪوبيءَ لاءِ حڪم ڏنو مگر جنهن صورت ۾ جاٽن جو تعداد ويهه هزار هو ان صورت ۾ يحيٰ مجبور هو.

معتصم جي زماني ۾ عجيف بن عنبه سنه 220هه ۾ سترهن هزارن جاٽن کي گرفتار ڪري خليفي جي حڪم سان ايشيا ڪوچڪ جي سرحد تي رهڻ لاءِ حڪم ڏنو جتي رومن هٿان مارجي ويا. سلطنت جي فسادن مان فائدو وٺي، قيقان جي جاٽن به بغاوت ڪئي، جن کي عمران بن موسيٰ قندابيل جي قلعي ۾ قيد رکيو. هڪڙي باغي عرب سردار محمد بن خليل بغاوت ڪئي. عمران بن موسيٰ قلعي تي گهيرو ڪري محمد بن خليل کي مجبور ڪري آڻ مڃرائي ۽ جيڪي به فتنه پرداز عرب سردار هئا، تن کي اتان لڏرائي جهالاوان جي شهر قصدار ۾ رهڻ لاءِ حڪم ڏنو. جهالاوان کان موٽنڌي عمران بن موسيٰ سنڌو نديءَ جي اولهندي ڪپ تي، هڪڙي مناسب هنڌ تي ”بيضاءِ“ جو نئون شهر تعميرا ڪرائي، اتي ڇانوڻي وجهي، منصوره ڏانهن موٽيو.

جاٽن وانگر ميد به سرڪش قوم هئي. عمران مٿن ڪاهي ويو مگر ميد به وڙهڻ کان ڪين ترِيا. عمران جاٽن کي حڪم ڏنو ته جيئن چچ جي زماني ۾ حاضري ڏيڻ وقت پاڻ سان نشانيءَ طور ڪتو آڻيندا هئا، تيئن هينئر به پاڻ سان ڪتو ضرور آڻين. مٿئين حڪم ڪري ڪتن جي قيمت وڌڻ لڳي. هن جاٽن کي گوشمالي ڏيڻ لاءِ سنڌن هٿن تي مهرون هڻايون.

عمران بن موسيٰ ميدن تي گهيري ڪرڻ وقت هڪ پٿر جو مضبوط رستو جوڙايو هو جو ”سڪة الميد“ سڏجڻ لڳو. اڃا گهيري کان فارغ ڪين ٿيو هو ته سنڌ ۾ يمانين ۽ نزارين جو پاڻ ۾ سخت جهڳڙو لڳو. عمران يمانين وارن جو طرفدار هو ان دشمنيءَ ڪري نزاري سنڌن دشمن تي بينا. سنڌن سردار عمر بن عبدالعزيز هباري، جو هبار بن اسود جي نسل مان هو ۽ لياقت ۽ بهادريءَ ڪري مشهور هو سو لشڪر وٺي اوچتو وڃي عمران تي ڪڙڪيو ۽ عمران کي قتل ڪيائين. عمر بن عبدالعزيز جو ڏاڏو حڪم بن عوانه ڪلبيءَ سان سنڌ ۾ آيو هو ۽ سندس خاندان ٽن پيڙهين کان سنڌ ۾ رهندو هو. 25 محرم سنه 198هه ۾ محمد الامين جي قتل ٿيڻ کان پوءِ مامون خلافت جي گاديءَ تي ويٺو ۽ 18 رجب 218هه تي وفات ڪيائين.[1] ڪانئس پوءِ سندس ڀاءُ ابو اسحاق معتصم بغداد جي تخت تي ويٺو.

---

1 ـ مامون ڏيڍهي وارو باشاه تي گذريو. هن عباسين جي ڪاري جهنڊي بدران فاطمين جو سائو جهنڊو مقرر ڪيو ۽ خلافت عباسيه لاءِ امام علي رضا کي 201هه ۾ وليعهد مقرر ڪيو پر امام صاحب سنت وفات ڪري ويو. مامون جي ڏينهن ۾ سنه 199ه ۾ ابن طباطبا ۽ سنه 211هه ۾ زريق، بابڪ خرميءَ ۽ ٻين بغاوتون ڪيون. مسلمانن روم تي حملا ڪيا ۽ سسلي ٻيٽ فتح ڪيو. فتوحات جون حدون ٿپيث تائين پهتيون. مامون علم پرور هو. بغداد ۾ رسدخانا ۽ درالتجارب قائم

راجا شوپرشاد پنهنجي تاريخ "ستاره هند" ۾ لکي ٿو مامون راجپوتانا جي ٻاپا راول تي ٻاويهه گهمرا حملا ڪيا. پر هرهڪ حملي ۾ شڪست کاڌي موٽيو هو. حقيقت ۾ مامون ڪڏهن به سنڌ ۾ نه آيو هو نه وري بذات خود ڪڏهن راجپوتانا تي حملو ڪيو هئائين. البته سندس ڏينهن ۾ موسيٰ بن يحيٰ برمڪي سنڌ تي اوپرندي واريءَ سرحد تي هڪڙي راجپوت راجا کي شڪست ڏني هئي.[1] فضل بن ماهان به سنڌ جي مشرقي سرحد پريان سندان فتح ڪري، هڪڙو هاٿي مامون جي خدمت ۾ روانو ڪيو ۽ سندان ۾ هڪڙي جامع مسجد يادگار لاءِ تعمير ڪرائي هئي. سندس پٽ محمد ستر جهازن جي آرماڙ سان ميدن کي شڪست ڏيئي، ڪالريءَ جو شهر فتح ڪيو. افسوس جو خبر نه ٿي پوي ته اهو شهر ڪهڙي هنڌ تي هو. فقط ياقوت حمويءَ جي بيان مان ايتري خبر پوي ٿي ته سندان سنڌ جي سرحد تي هو.

مامون جي ڏينهن ۾ فضل بن سهل ذوالرياستين، ڪشمير ۽ تبيت تي ڪاهون ڪيون هيون: اتي جي بت پرست رئيسن مان هڪڙي اسلام قبول ڪيو هو. سندس بت کي قيمتي زمرد ۽ ياقوت لڳل هئا ۽ سندس مٿي تي سونو تاج هو ۽ چانديءَ جي تخت تي ويٺل هو. اسلام قبول ڪرڻ کان پوءِ نومسلم رئيس بت ۽ تخت مامون ڏانهن روانا ڪيا ته خانه ڪعبه تي بطور نذراني جا چاڙهيا وڃن. مامون جي حڪم موجب نصير بن ابراهيم عجمي سنه 201هه ۾ مٿيون شيون مڪي ڪٽي ويو جن کي ٻهريائين صفا ۽ مروه واري شاهراهه تي رکيو ويو پوءِ ڪعبي ۾ نذراني طور پيش ڪيو ويو.[2]

سنڌ تي طاهرين جي حڪومت:

طاهر ذواليمين، محمد الامين جي قتل ٿيڻ کان پوءِ مامون جي گاديءَ تي ويهڻ وقت، سلطنت ۾ چؤطرف فساد برپا هئا. خاص ڪري خراسان هڪ اهم صوبو هو جتي جو لشڪر ماوراءِ النهر جي حفاظت ڪندو هو. 29 ذي القعده سنه 205هه ۾ مامون پنهنجي مشهور سپه سالار ۽ سياستدان، امير طاهر بن حسين بن مصعب بن زرين بن اسعد خزاعيءَ کي خراسان مٿان عامل مقرر

ڪيائين. سندس دربار ۾ اهل ڪمال رهندا هئا. يونان ۽ هند جا علوم عربيءَ ۾ ترجمو ٿيا. مذهب تي آزادانه بحث ڪرائڻ لڳو. "خلق قرآن" جو مسئلو سندس ڏينهن ۾ ايجاد ٿيو.

ڏسو: "المامون": شبلي نعماني، مطبع معارف، اعظم ڳڙهه 1926ع.

1_ فتوح البلدان: بلاذري ص 445_446.

2_ علامه ارزقي "تاريخ مڪ" ۾ پوري ڪيفيت بيان ڪئي آهي. سنڌ جي تاريخن ۾ مٿيون بيان ڏنل ڪين آهي.

ڪيو جو تاريخن ۾ 'ذواليمين' جي لقب سان مشهور آهي.[1] سنڌس مدد سان مامون تخت ۽ تاج هٿ ڪيو هو. سجستان ۽ سنڌ بہ طاهريہ حڪومت جي ماتحت هئا. سلاطين خودمختيار هئا. مگر طاهر خراسان پهچڻ کان پوءِ جمادي الثاني سنہ 207هہ ۾ مقام مرو ۾ وفات ڪئي. طاهريہ سلاطين خودمختيار هئا. فقط نالي طور مرڪزي حڪومت کي معمولي خراج ڀريندا هئا. بغداد سرڪار کي طاهرين جي موروثي حڪومت تسليم ڪرڻي پئي. هن خاندان جي فقط ٿورن اميرن جي خبر پئجي سگهي ٿي:

1۔ امير طاهر بن حسين، سنہ جلوس 205، 2۔ طلحہ بن طاهر، سنہ جلوس 207هہ 3۔ عبدالله بن طاهر، سنہ جلوس 213هہ 4۔ طاهر بن عبدالله، سنہ جلوس 230هہ ۽ 5۔ محمد بن طاهر، سنہ جلوس 248هہ کان 249هہ.

مٿئين حساب موجب طاهريہ اميرن سنہ 205هہ کان سنہ 249هہ تائين حڪومت ڪئي. عباسيہ سلطنت جا سمورا مشرقي مقبوضات سنڌن ماتحت هئا. مگر خراسان، هرات، سيستان تي سنڌن حڪومت قائم رهي، باقي ڪابل، غور، گرديز، بلوچستان، بلخ، شبرغان، گرجستان، بدخشان، سنڌ ۽ ملتان فقط نالي طور سنڌن ماتحت هئا. چاڪاڻ جو مٿين صوبن ۾ ننڍيون مستقل حڪومتون قائم ٿي چڪيون هيون. طاهرين جي ڏينهن ۾ ايراني شاعريءَ گهڻي ترقي ڪئي، جيئن تہ منوچهري دامغاني، حنظلہ بادغيسي، محمود وراق ۽ فيروز مشرقي سنڌن دربار جا مشهور شاعر ٿي گذريا آهن.[2] محمد وراق پوئين حاڪم محمد بن طاهر جي دربار جو شاعر هو.[3]

صفاريہ خاندان جي سنڌ تي حڪومت:

يعقوب بن ليث:

يعقوب بن ليث ۽ سنڌس ڀاءُ عمرو بن ليث سجستان ۾ ٽامي جي برتنن جو ڌنڌو ڪندا هئا. انڪري "صفار" يعني "ٺٺار" جي لقب سان مشهور آهن.

1۔ طاهر "ذواليمين" ۽ فضل "ذوالرياستين"، مامون جا بہ امير هئا. طاهر صاحب الجيش يعني سپہ سالار هو ۽ فضل وزيراعظم هو. مامون طاهر جي پٽ عبدالله کي مصر جي گورنري ڏني. ان موقعي تي طاهر پٽ کي جيڪو خط لکيو هو سو دراصل ملڪي انتظام ۽ رعايا جي رفاه لاءِ هڪڙو بي نظير دستورالعمل هو. ان خط کي علامہ ابن اثير لفظ بلفظ پنهنجي تاريخ ۾ نقل ڪيو آهي، جنهن مان طاهر جي آئين بانيءَ ۽ سياستدانيءَ جو پتو پوي ٿو. مٿيان ٻئي امير مامون جي اشاري تي مارجي ويا هئا. ڏسو 'المامون': شبلي نعماني.

2 ۔ چهار مقالہ: نظامي عروضي، ص۔27، بمبئي 1305هہ.

3۔ مجمع الفصحاءِ: رضا قلي خان هدايت.

يعقوب بن ليث کي پنهنجي ڏنڌي کان نفرت هئي. انهن ڏينهن ۾ سجستان جي هڪڙي شخص صالح بن نصر ڪنعانيءَ، خلافت جي ڪمزوريءَ مان فائدو وٺي، علوين جي طرفداري ڪندي، بغاوت جو جهنڊو بلند ڪيو هو. يعقوب همت وارو مڙس هو هن باغي جماعت جو طرف ورتو ۽ آخر صالح جي مرڻ کان پوءِ هو باغي جماعت جو امير ٿيو. هن پهريائين محمد بن عبدالله بن طاهر جي هرات جي واليءَ محمد اوس کان هرات فتح ڪيو. ان کان پوءِ فارس جي گورنر علي بن حسين کان ڪرمان فتح ڪيائين. رفتي رفتي هن ايترو زور ورتو جو خراسان جي صوبن تي هڪ بئي پنيان قبضو ڪندو ويو.

سنه 255هه ۾، هن فارس جي دارالخلافه شيراز تي قبضو ڪيو. طاهريه وارن کي خراسان مان بي دخل ڪري پاڻ امير ٿي ويٺو. سنه 256هه ۾ بغداد جي خليفي طخارستان ۽ بلخ تي حڪومت ڪرڻ جي سند يعقوب کي ڏني. يعقوب ان تي قناعت ڪانه ڪئي، بلڪ ويو ملڪن کي فتح ڪندو. ڪابل جي رتبيل کان ڪابل فتح ڪرڻ کان پوءِ، سنه 259هه ۾ هن سڄو خراسان فتح ڪري طاهرين جي حڪومت جو خاتمو ڪري ڇڏيو.[1] جملي ٽن صفاري اميرن حڪومت ڪئي: 1_ يعقوب بن ليث سنه جلوس 253هه، 2_ عمرو بن ليث، 265هه ۽ 3_ طاهر بن محمد بن عمرو بن ليث سنه 287هه کان سنه 291هه.

عمرو بن ليث:

سنه 261هه ۾ يعقوب سڄي فارس تي قبضو ڪيو سندس ارادو بغداد فتح ڪرڻ جو هو، مگر 9 شوال سنه 265هه ۾ ڪنهن اوچتي بيماريءَ وگهي وفات ڪري ويو. سندس سڪا ڪابل جي جبل السراج وٽ هٽ لڳا آهن. هن پنهنجي تختگاهه زرنج ۾ محلات تعمير ڪرايا ۽ غزنيءَ جو بند به تعمير ڪرايو هو. سندس وفات کان پوءِ سندس ڀاءُ عمرو بن ليث خراسان، اصفهان، سجستان، ڪابل ۽ سنڌ جو حاڪم ٿيو. سنه 278هه ۾، خليفي موفق، ماوراءَ النهر جي حڪومت جي سند اسماعيل بن احمد سامانيءَ کي مرحمت ڪئي، جنهن تي عمرو بن ليث فوج ڪشي ڪئي، مگر اسماعيل هٿان گرفتار ٿي ويو.

سنه 228هه ۾ اسماعيل، عمرو کي سمرقند جي جيل مان ڪڍي بغداد روانو ڪيو جتي خليفي معتضد جي وفات تائين قيد ۾ رهيو. پوءِ متڪفيءَ هن کي قتل ڪرائي ڇڏيو. صفاريه خاندان وارن سنه 291هه تائين حڪومت ڪئي.

1_ سنه 259هه ۾ محمد بن طاهر، طاهرين جي پوئين امير، سيستان، ڪرمان، ڪابل ۽ فارس تي يعقوب بن ليث جي حڪومت کي تسليم ڪيو. شاعر ابو احمد عثمان بن عفان (المتوفي 255هه) يعقوب جي نالي تي جمعي جو خطبو پڙهيو. سندس شاعر محمد بن واصف سندس شان ۾ پارسي قصيدا چيا.

سندن ڏينهن ۾ ابن واصف ۽ بسام ڪرد خارجي پارسي شاعر ٿي گذريا آهن. شيخ اسماعيل صفار فن عبارت نويسيءَ ۾ استاد ٿي گذريو. امام دار قطنيءَ ابتدائي عمر ۾ سندس علمي صحبت ڪري هن فن ۾ مهارت حاصل ڪئي هئي.[1] طاهريہ ۽ صفاريہ خاندانن جي اميرن جو سمورو وقت خراسان ۾ جنگيون ڪندي گذريو.

عنبسہ بن اسحاق:

سنہ 236هہ (850ع) ۾ خليفي معتصم عنبسہ ابن اسحاق عتبيءَ کي سنڌ جو والي مقرر ڪري روانو ڪيو. عمر بن عبدالعزيز هباري ان وقت سنڌ ۾ وڏي رسوخ وارو رئيس هو. تاهم خليفة المسلمين پاران موڪليل واليءَ اڳيان سواءِ اطاعت جي ٻيو ڪو چارو نظر نہ آيس. عنبسہ جو سمورو وقت سنڌ جي باغي رئيسن کي دٻائڻ ۾ گذريو جن عمران جي قتل ٿيڻ کان پوءِ مختلف صوبا دٻايا هئا. عنبسہ ديبل جي سڙڪ ۽ عمارتن جي مرمت ڪرائي ۽ اتي جي مشهور مندر جي هڪڙي حصي کي خلاخاني ۾ تبديل ڪيو.

هارون بن ابي خالد:

20 ربيع الاول، سنہ 227هہ ۾ معتصم وفات ڪئي. سندس پٽ واثق بالله گاديءَ تي ويٺو.[2] 24 ذي الحج سنہ 232هہ ۾ واثق بالله وفات ڪئي ۽ سندس ڀاءُ متوڪل علي الله تخت نشين ٿيو. سنہ 235هہ (849ع) ۾ هارون بن ابي خالد مرورزي سنڌ جو حاڪم مقرر ٿيو. سندس ڏينهن ۾ خلافت جو مرڪز ڪمزور ٿي چڪو هو ۽ هر هنڌ قسمين قسمين مذهبي فرقن جي باهمي رسہ ڪشي ۽ سياسي طاقت لاءِ مقابلي بازيءَ جي بازار گرم هئي. سنڌ جا امير اڊائي سؤ

1_ تذڪره الحفاظ: امام شمس الدين ذهبي (المتوفي 748هہ) جلد_3، ص_200، حيدرآباد دکن.

2_ معتصم بالله کان اڳ، جيڪي بہ عباسي خليفا ٿي گذريا، تن جو لشڪر ۾ عرب، ايراني ۽ خراساني شامل هئا، بلڪ عربن تي انهن کي ٿورو اعتبار هو ۽ مجموعي طور ڪين ايرانين تي وڌيڪ ڀروسو هو. معتصم پاڻ فوجي سپاهي هو. هن فرغانہ جا هزارين ترڪ فوج ۾ ڀرتي ڪري، هنن لاءِ مخصوص لباس تجويز ڪري، بغداد کان نوي ميلن جي مفاصلي تي سرمن راءِ جدا ڇانوڻي قائم ڪري اتي پاڻ لاءِ جدا محلات ۽ جامع مسجد تعمير ڪرائي، نئين شهر کي تختگاهہ بنايو. سرمن راءِ پوءِ سامره سڏجڻ لڳو. معتصم ترڪن کي وڏا عهدا ڏنا، جنهن ڪري عربن جي وقار جو خاتمو ٿي ويو ۽ ترڪ سلطنت تي قبضي ڪرڻ لاءِ خواب لهڻ لڳا. حقيقت ۾ معتصم جي ماءُ ترڪ خاتون هئي. هن ايرانين جي زور ڀڃڻ لاءِ ترڪن کي فوجي عهدا ڏنا. سرمن راءِ يا سمرا، جو پوءِ ڦري سامره سڏجڻ لڳو سنہ 221هہ کان سنہ 279هہ تائين عباسين جو تختگاهہ رهيو. پوءِ معتمد جي ڏينهن ۾ ٻيهر بغداد تختگاهہ مقرر ٿيو.

ورهين جي حڪومت جي عرصي ۾ هينئر عياش بنجي ويا هئا. هنن جي پاڻ ۾ نااتفاقي هئي، يمانين ۽ نزارين جي جهڳڙن ڪري، عربي قوت سيني ملڪن ۾ ڪمزور ٿيڻ لڳي. خود مرڪز خلافت تي ترڪن جو قبضو هو.

سنڌ جي هبارين جي حڪومت:

عمر بن عبدالعزيز:

هارون ڪي سنڌ ۾ آئي اڃا ٿورا ڏينهن مس گذريا هئا ته سنڌ جي عربي قبيلن ۾ جهڳڙا شروع ٿيا. هارون يمنين ۽ نزارين جو توازن رکي نه سگهيو. نتيجو خطرناڪ نڪتو: سنه 240هه (854ع) ۾، هارون عمر بن عبدالعزيز هباريءَ هٿان مارجي ويو ۽ عمر منصوري تي قبضو ڪيو. تنهن کان پوءِ عمر خليفي متوڪل ڏانهن درخواست موڪلي، جنهن ۾ هن ڏيکاريو ته جيڪڏهن سنڌ جو صوبو سندن سپرد ڪيو ويو ته هو بهترين انتظام رکي سگهندو. خليفي سندس درخواست منظور ڪئي ۽ سنڌ بغداد کان ڇڄي ڌار صوبو ٿي ويو.

هونئن ته سنڌ تي ڪيترائي عرب رئيس حڪمران هئا، جن وٽ خلافت جون سندون هيون، مگر جيڪو حصو بغداد جي ماتحت هو. سو عمر بن عبدالعزيز هباريءَ کي ورثي ۾ مليو. طاهريه ۽ صفاريه خاندان جي سلاطين کي خراسان ۽ ايران مان سنڌ اچڻ لاءِ ڪڏهن به فرصت نصيب نه ٿي. عمر بن عبدالعزيز سياڻو هو. هن يعقوب بن ليث پنهي جي اطاعت قبول ڪئي، پر اسين لکي چڪا آهيون ته صفاريه جو قدم سيستان ۽ مڪران کان اڳتي وڌي نه سگهيو ۽ عمر جو اولاد پوري آزاديءَ سان سنڌ تي حڪومت ڪرڻ لڳو.[1]

هن خاندان جي بانيءَ عمر بن عبدالعزيز بن منذر بن زبير بن عبدالرحمان بن هبار بن اسود جو خاندان گهڻي عرصي کان سنڌ ۾ آيو هو ۽ سنڌ جي سرزمين تي مستقل سڪونت اختيار ڪري وينو هو ۽ سنڌ جي سنڌي عربن ۾ سيني کان ممتاز هو. سندن وطن "بانيه" منصوره کان ٿورو مفاصلي تي هو. هي خاندان آهستي آهستي زور وٺندو ويو ۽ ايتري قدر قوت حاصل ڪري ويو جو سنه 240هه (84ع) ۾ سنڌ جي حڪومت جو وارث بنيو. سندن تختگاهه

1_ سنڌ جو ڪهڙو حصو طاهريه ۽ صفاريه اميرن جي هٿ هيٺ هو اهڙو بيان مولوي نور محمد نظامانيءَ 'تاريخ سنڌ' ۾ ڪونه ڏنو آهي. هيوزبلر جي تحقيقات مان ظاهر آهي ته مڪران تي طاهريه ۽ صفاريه ملڪن گهڻو وقت حڪومت ڪئي هئي. هيوزبلر سندن نالن جي غير مڪمل فهرست ڏني آهي، جنهن مان پتو لڳي سگهي ٿو ته مڪران تي انهن ملڪن گهڻو وقت حڪومت ڪئي هئي.
R.Hughe-Buller: Gazetteer of Makran, History "The Maliks" P-47.

منصوره مقرر ٿيو.[1] هبارين جي عراق ۾ مٿي مانٽي هئي، اتان جي قاضي ابوالشوراب جي خاندان جي ساڻن عزازت هئي. عمر بن عبدالعزيز طاهري سيستان جي صفاريہ خاندان وارن جي اطاعت ۾ رهيو مگر آخري وقت تائين بغداد جي خليفن جو جامع مسجد ۾ خطبو جاري رکيائين. سندس ڏينهن ۾ منصوره سڄي هندستان اندر عقائد اسلاميءَ جو مرڪز هو.

عبدالله بن عمر:

سنہ 270هہ (883ع) ۾ عمر بن عبدالعزيز هباريءَ جي مرڻ کان پوءِ عمرو بن ليث صفاريہ جي ڏينهن ۾ سندس پٽ عبدالله سنڌ جو حاڪم ٿيو. ڪانئس اڳ، سنہ 261هہ ڌاري ايراني نار جي عربي ۽ عراقي ڪنارن تي، قرامط وارن جون بغاوتون شروع ٿيون، بئي پاسي فاطمي تحريڪ شروع ٿي، جا پوءِ مصر تائين پکڙجي ويئي، مغرب کان وٺي مشرق تائين شيعن ۽ سنين جا تڪرار شروع ٿيا. هباري پهريون خودمختيار خاندان هو جنهن پنهنجو سڪو سنڌ ۾ رائج ڪيو هو. عبدالله بن عمر جي زماني ۾ الور جي راجا عبدالله بن عمر کان اسلام جي عقيدن کي معلوم ڪرڻ لاءِ گهر ڪئي. عبدالله منصوره جي هڪڙي سنڌي عرب عالم کان اسلامي عقائد متعلق هڪڙو قصيدو هندي زبان ۾ لکرائي راجا ڏانهن روانو ڪيو. مٿيون عرب عالم سنڌي ۽ هندي زبانن تي قادر الڪلام هو. راجا قصيدو پڙهي خوش ٿيو بلڪ منصوري جي امير کي لکي موڪليائين تہ مٿئين عالم کي سندس دربار ڏانهن روانو ڪري. عبدالله عرب عالم کي راجا مهروگ (مهروق) ڏانهن روانو ڪيو جت هن ٽن سالن تائين رهي، قرآن شريف جو سنڌي زبان ۾ تفسير لکي راجا اڳيان پيش ڪيو. تفسير پڙهڻ کان پوءِ اهو راجا اندروني مسلمان ٿيو.[2]

سنڌ تي بنو ڪنده وارن جو قبضو:

عبدالله بن عمر، بنوڪنده جي آزاد ڪيل غلام صمہ هٿان سنہ 279هہ (892ع) ۾ شڪست کاڌي. سنڌ تي ٿورو وقت بنوڪنده وارن جي حڪومت رهي.[3] مگر

1۔ هبار بن اسود بن عبدالعزي بن قصي القريشي آنحضرت ﷺ جي صحابہ ڪرام مان هو. هبار پهريائين آنحضرت ﷺ جن جي سخت مخالفت ڪئي هئي. مگر فتح مڪ کان پوءِ ايمان آڻي سختيءَ سان شرع جو پابند رهيو. سندس ماءُ جو نالو فاختہ بن قرضہ قشيريہ هو.

2۔ عجائب الهند: بزرگ بن شهريار ص۔3، ليڊن.

3۔ ابوالصمد (بنوڪنده) هڪ آزاد ڪيل غلام هو جنهن هجري 3 صديءَ جي شروعات ۾ عمر بن حفص سان گڏجي هڪ هزار ماڻهن سان سنڌ ۾ اچي سڪونت اختيار ڪئي هئي.

عبدالله بن عمر وري طاقت حاصل ڪري سنڌ تي قبضو ڪيو.[1] هباري خاندان وارن جي منصوره ۽ ملتان تائين حڪومت هئي، فقط مڪران تي صفاري ملڪ حڪومت ڪندا هئا. عبدالله بن عمر جي ڏينهن ۾ ملتان منصوره کان ڇڄي هڪ ڌار حڪومت جي صورت اختيار ڪئي. پراڻي زماني جي سلطنتن ۾ دستور هو ته مذهب جي غيرسرڪاري فرقي وارا، حڪومتن جي سرحدي علائقن ۾ وڃي پناهه وٺندا هئا. جيئن مجوسي ڏاهر جي ڏينهن ۾ سنڌ ڏانهن ڀڄي آيا هئا يا جيئن نسطوري عيسائي مشرقي رومن سلطنت جي حدن کان نڪري عراق جي شهر رقه ۾ پناهه گزين ٿيا هئا. ساڳئي دستور، خارجين عراق ۽ عمان کان نڪري جهالاوان جي شهر قصدار ۾ هڪڙي خارجي رياست قائم ڪئي هئي.

اهڙي طرح معتضد عباسيءَ جي زماني ۾ سنه 279_286هه ڌاري عمان ۾ خارجين بغاوت ڪئي هئي، خليفي محمد بن قاسم کي سندن سرڪوبيءَ لاءِ مقرر ڪيو هو. هن خارجين کي شڪست ڏيئي پنهنجي رياست قائم ڪئي. سندس مذهب سنت جماعت هو. عمان ۽ سنڌ جي وچ ۾ بحري آمد و رفت ۽ تجارت قائم هئي. بنو سامه وارا سنڌ جي مختلف حصن ۾ گهڻي عرصي کان رهندا هئا. سندن هڪڙي غلام فضل بن ماهان، مامون جي ڏينهن ۾ سندان ۾ رياست قائم ڪئي. محمد بن قاسم کان پوءِ سندن پويان عمان تي قبضو رکندا آيا، پر سنه 305هه ۾ منجهن باهمي خانه جنگي شروع ٿي.

قرامطي، جي ان وقت بحرين ۾ زور وٺي رهيا هئا، تن بنو سامه وارن جي اندروني ويڙهه مان فائدو وٺي، سنه 317هه ۾ ابو طاهر قرمطيءَ جي اڳواڻيءَ هيٺ عمان تي قبضو ڪيو.[2] بنو سامه وارا، بنو منبه نه سڏبا هئا. سندن شاخون سنڌ ۽ ملتان تائين پکڙيل هيون. عمان جي حڪومت وڃائڻ کان پوءِ هنن سنه 290هه (902ع) ڌاري، ملتان تي قبضو ڪيو ۽ اتي خودمختيار ٿي رهيا.[3] سڀ کان پهريان ابن رسته، سنه 290هه ۾ ملتان تي سندن حڪومت جو بيان ڏنو آهي.[4] ڏهن سالن کان پوءِ مسعودي ملتان جو سير ڪرڻ آيو ۽ لکيو اٿائين ته:

1_ فتوح البلدان: بلاذري، ص_445، مختصر تاريخ هند: ص_39.

2_ ابن خلدون 8: جلد _4، ص_ 93، مصر.

3_ فتوح البلدان: بلاذري، ص_446، ليدن.

4_ الاعلاق النفسيه: ابن رسته، ص_135، ليدن، 1892ع.

بعض عرب مؤرخ ابوالصمه کي سنڌ جي سما خاندان وارو ڪري لکن ٿا جو غلط آهي. سمورو بيان سمن جي باب ۾ ڏبو.

"ملتان تي سامہ بن لوئي بن غالب وارن جي حڪومت آهي، جي فوجي قوت ڪري خودمختيار آهن." مسعوديءَ کان چاليهہ ورهيہ پوءِ سنہ 340هہ ڌاري اصطخري هندستان آيو. هو لکي ٿو تہ: "ملتان جا امير خطبي ۾ امير المومنين جو نالو پڙهن ٿا." اصطخريءَ کان 27 ورهيہ پوءِ 367هہ ۾ ابن حوقل بغدادي ملتان آيو پر بنو سامہ وارن جو ڪو نئون بيان نہ ٿو ڏئي ۽ ڪيس بنو سامہ وارا سني نظر آيا. مگر ابن حوقل کان 8 ورهيہ پوءِ سنہ 375هہ ڌاري بشاري مقدسي ملتان آيو ۽ لکي ٿو تہ "ملتان جا والي شيعا آهن. آذان ۾ "حي علي خيرالعمل" چون ٿا ۽ اقامت ۾ بہ دفعا تڪبير چون ٿا".[1] يعني سنہ 375هہ ۾ ملتان جي حڪومت اسماعيلين جي هٿ ۾ نظر اچي ٿي. ان بيان موجب بنو سامہ جي مذهبي انقلاب جو زمانو 367هہ کان سنہ 375هہ جي وچ ڌاري نظر اچي ٿو.

اسلامي دنيا ۾ خلافت عباسيہ جي زماني ۾ المعتصم جي ڏينهن ۾ عباسي خلافت جي انحطاط جو زمانو شروع ٿيو. تنهن کان پوءِ قرامطين جي تعدين کان اسلامي دنيا تنگ ٿيڻ لڳي. مستڪفي بالله جي زماني ۾ هڪڙي ديلمي شجاع نالي ماچيءَ جي ٽن پٽن علي، حسن ۽ احمد، جي شيعا هئا، تن اهڙو زور ورتو جو منجهائن عليءَ (عمادالدين) فارس تي قبضو ڪيو حسن (رڪن الدولہ) اصفهان ۽ طبرستان تي قبضو ڪيو ۽ احمد (معزالدولہ) اهڙو زور ورتو جو بغداد تي قبضي ڪرڻ کان پوءِ "امير المرائيءَ" جي درجي کي پهتو ۽ سنہ 334هہ ۾ مستڪفيءَ کي قيد ڪري خلافت جي مرڪز جو مالڪ بڻجي ويو. منجهائن عضدالدولہ جنهن جو تختگاهہ شيراز هو تنهن مڪران تي قبضو ڪري، بلوچن ۽ افغانن کي شڪست ڏني.[2]

سنہ 447هہ ۾ سلجوقين هٿان آل بويہ وارن عربي سيادت کي متائڻ کان سواءِ وڏي عرصي تائين شيعن ۽ سنين کي باهمي جنگين ڪري پريشان ڪري ڇڏيو ۽ مذهب اسلام ۾ بعض اهڙيون شرڪيہ رسمون جاري ڪيائون جي اڄ ڏينهن تائين مسلمانن جي ڳچيءَ ۾ طوق لعنت وانگر پيل آهن. مثلا معزالدولہ 18 ذي الحج سنہ 351هہ ۾ بغداد ۾ عيد ملهائڻ جو حڪم ڏنو ۽ ان عيد جو نالو "عيد خم غدير" رکيو. مٿينءَ تاريخ حضرت عثمان ذوالنورين رضہ شهيد ٿيو هو تنهن ڪري شيعن ان ڏينهن تي "خم غدير" نالو رکيو دهل وجايا ۽ خوشيون

1_ احسن التقاسيم: بشاري مقدسي، ص—481.

2_ عيسوي يارهين صديءَ تائين ديلمين جو مڪران تي اثر رهيو.
R. Hughes-Buller: Gazetteer of Makran, History, PP.46-47.
P.M. Sykes: Ten Thusand Miles in Persia.

ملهايون. اج تائين شيعن جو عقيدو آهي ته معزالدوله جي قائم ڪيل عيد غدير جو مرتبو عيد الاضحيٰ کان به بلند آهي.

ان کان پوءِ سنه 352هه جي شروعات ۾ ابن بوويه حڪم ڏنو هو ته محرم جي پهرين تاريخن تي امامن جي غم ۾ سمورا دڪان ۽ سرڪاري دفتر بند رهن. شهرن ۽ ڳوٺن جا رهاڪو ماتمي لباس پائين. زالون ڪارا ڪپڙا پهري منهن تي مٽي وجهي، تابوتن پنيان منهن مٿا پٽينديون. ڪپڙا ڦاڙي ماتم ڪنديون هلن. ايندڙ سال سنه 253هه ۾ ابن بويه سنين کي به شيعن جي پيروي ڪرڻ لاءِ حڪم ڏنو اهل سنت جماعت وارا ان ذلت کي برداشت ڪري نه سگهيا. جنهن ڪري سنين ۽ شيعن ۾ گهڻي خونريزي ٿي. ان کان پوءِ شيعا هر سال مٿينءَ رسم کي عمل ۾ آڻڻ لڳا. بني بويه وارن جي حڪومت جون حدون ايران ۽ عراق تائين محدود رهيون. تاهم سوا سؤ ورهين اندر انهن شيعيت کي زور وٺائڻ لاءِ جيڪي ڪارروايون ڪيون. تن جو اثر سنڌ تي ضرور پوڻو هو چاڪاڻ ته اڄ اسين ڏسي رهيا آهيون ته نه رڳو سنڌ ۾ بلڪ سڄي هند ۽ پاڪستان اندر سني به تابوت ڪڍن ٿا.

ساڳئي زمان ۾ يعني سنه 358هه ۾ فاطمي سلطنت مصر تي قائم ٿي. سنه 361هه ڌاري فاطمين جو تختگاهه آفريڪا کان مصر منتقل ٿي آيو. ان زماني ۾ اسلامي دنيا ٻن حصن ۾ ورهائجي ويئي. اهل سلطنت جماعت وارا عباسي خلافت جي مرڪز بغداد جا طرفدار هئا ۽ شيعا مصر جي فاطمي سلطنت کي مڃڻ لڳا. ٻئي خلافتون پنهنجي اقتدار کي مختلف اسلامي ملڪن ۾ وڌائڻ جي رقيبانه ڪوششن ۾ مصروف هيون. ايتري قدر جو خود مڪي معظم ۽ مديني منور ۾ به رقيبانه ڪوششون جاري هيون. وري جڏهن ڪا نئين اسلامي رياست قائم ٿيندي هئي ته ٻنهي خلافتن جا داعي ۽ مبلغ اتي پنهنجو ڪم شروع ڪندا هئا. مٿيون زمانو عباسي خلافت جي انحطاط ۽ مصري فاطمي خلافت جي شباب ۽ اوج جو زمانو هو. مگر مٿينءَ ڪشمڪش ۾ جيڪي به حڪومتون برپا ٿيون. مثلا بخارا جي سامانيه يا چوٿين صديءَ جي وچ ڌاري جيڪا غزنويه سلطنت قائم ٿي ۽ تنهن کان پوءِ پنجاهه ورهين گذرڻ بعد جيڪا آل سلجوق حڪومت برپا ٿي، تن سڀني بغداد جي دهليز تي مٿو جهڪايو.

علامه ابو الريحان البيروني لکي ٿو ته جڏهن قرمطي (اسماعيلي) ملتان تي قابض ٿيا. تڏهن جلعم بن شيبان ملتان ۾ غازي محمد بن قاسم جي جوڙايل مسجد کي، اموين جي يادگار سمجهي، بند ڪرائي. ملتان جو مشهور مندر ”بيت الذهب“

کي ڍهرائي، اتي ٻي مسجد تعمير ڪرائي.[1] بهرحال ملتان تي تن عرب خاندانن حڪومت ڪئي: 1- منبہ بن اسد، جو اسامہ بن لوئي جي خاندان قريش مان هو جنهن سنہ 290هہ کان سنہ 340هہ تائين حڪومت ڪئي، جيئن اصطخري ۽ ابن رستہ بيان ڪن ٿا. 2- جعلم بن شيبان، جو بيرونيءَ جي بيان موجب قرمطي هو جنهن جو زمانو سنہ 367هہ ۽ سنہ 375هہ جي وچ ڌاري هو جيئن بشاري مقدسيءَ جهڙو عالم ملتان ۽ مصر جي فاطمين جي تعلقات جو ذڪر ڪري ٿو. 3- شيخ حميد ۽ سندس پٽ نصر ۽ نصر جو پٽ ابو دائود قرمطي جو (شيخ حميد) الپتگين ۽ سبڪتگين (351هہ کان سنہ 390هہ) جو معاصر هو.[2]

هت اهو ياد رکڻ گهرجي تہ قرامطہ اسماعيليہ ۽ ملاحدہ، ٽيئي اسماعيلي شيعيت جا قسم آهن ۽ منجهن ٿورو فرق آهي. فقط سندن پيدائش جي تاريخ جدا جدا آهي. قرامطہ هجري ٽين صديءَ جي پڇاڙيءَ ڌاري بحرين، عراق ۽ ايراني نار تي ظاهر ٿيا. اسماعيلي سنہ 296هہ ڌاري پهريائين 356هہ ڌاري مصر پهتا. ملاحدہ، جن جو ٻيو نالو باطنيہ آهي جي شيخ الجبال حسن بن صباح جي جماعت وارا هئا. سي سنہ 483هہ (سنہ 1091ع) کان پوءِ خراسان ۾ ظاهر ٿيا هئا. مصر جي فاطمي خليفي الحاڪم بامرالله، شام ۾ هڪ ٻيو فرقو "دروز" نالي پيدا ڪيو هو جن جو احوال موقعي سر ڏبو. هت فقط ايترو ڏيکارڻو آهي تہ ملتان جا فرمانروا اسماعيلي شيعا هئا. ملتان جو بيان هت ختم ڪري، اسين وري منصوره جي هباري خاندان ڏانهن رجوع ٿيون ٿا. اسان کي فقط هي ڏيکارڻو هو هو تہ سنہ 300هہ (سنہ 912ع) ڌاري ابواللباب منبہ بن اسد قريشيءَ ملتان تي قبضو ڪيو ۽ ملتان جي حڪومت منصوره کان ڇڄي ڌار حڪومت بنجي ويئي.

ابوالمنذر عمر بن عبدالله:

سنہ 303هہ (سنہ 915ع) ۾ عبدالله بن عمر جي وفات کان پوءِ، سندس پٽ عمر بن عبدالله هباري منصوره جي گاديءَ تي وينو. مسعودي سنہ 303هہ ڌاري سنڌ ۾ آيو تڏهن منصوره تي عمر بن عبدالله جي حڪومت هئي. ان زماني ۾

1- ڪتاب الهند: بيروني، ص - 56، لنڊن، تصنيف 424هہ.

2- مولوي عبدالحليم 'شرر' پنهنجي "تاريخ سنڌ" جلد-2، ص-9 ۽ 12 تي غلطيءَ سان لکي ٿو تہ ابو الفتح دائود ساڳيو هو جنهن کي سنڌ ۾ سومره سڏيندا هئا. لکي ٿو تہ "سومره" سندن سنڌي نالو هو ۽ ابوالفتح سندس اسلامي نالو هو.

نوٽ: سنہ 251هہ ۾ ترڪن اهڙو زور ورتو جو عباسي خليفن مان معتز، مڪتفي، تاهر سندن هٿان ذليل ٿي مارجي ويا. اڳ خليفن جي اطاعت ڪرڻ لاءِ قسم کڻندا هئا، هينئر خليفن کي سندن اطاعت ڪرڻ لاءِ قسم کڻڻا پيا.

مسعوديءَ کي منصوره ۾ گهڻائي عرب سردار ۽ علوي سادات نظر آيا. هو لکي ٿو ته عمر بن عبدالله جو وزير رياح هو ۽ شهر ملتان ابوالشوراب قاضي هو. عمر جو لقب "ابوالمنذر" هو.مسعوديءَ هڪڙي وڏي عرب رئيس، حمزه سان ملاقات ڪئي هئي، جو بادشاهي حيثيت رکندڙ هو. علوين بابت لکي ٿو ته هو حضرت علي بن ابي طالب جو اولاد (عمر بن علي ۽ محمد بن علي جي نسل مان) هئا. منصوره جي وزير رياح جي پٽن، محمد ۽ عليءَ سان به سندس ملاقات ٿي هئي.[1] مسعوديءَ کان پوءِ سنه 367هه ۾ ابن حوقل منصوري آيو. ان وقت به هبارين جي منصوره تي حڪومت هئي.

بغداد سان سنڌ جي حڪومت کي ڪو تعلق ڪونه هو فقط خطبي ۾ عباسي خليفن جو نالو جاري هو. سنه 375هه (985ع) ۾ بشاري منصوري آيو هو. ان وقت ديليمين جي شيعت جو اثر بلوچستان، مڪران ۽ سنڌ تي پئجي چڪو هو. تاهم خطبي ۾ عباسين جو نالو جاري هو مگر ڪڏهن ڪڏهن عضدالدوله ديلميءَ جو خطبو به پڙهندا هئا ۽ هبارين پاران شيراز ۽ عضدالدوله جي دربار ۾ سنڌ جو سفير رهندو هو.[2] سنه 270هه (883ع) ۾ عبدالله المهديءَ جي زماني ۾ هيثم نالي فاطمين جو پهريون داعي منصوره پهتو. تنهن کان پوءِ بيا دائي ايندا رهيا. فاطمي مبلغ خفيه طور ڪم ڪندا هئا ۽ ملڪ جي باشندن کي ڪميونسٽن وانگر انقلاب لاءِ تيار ڪندا هئا. کين قاهري مان ضروري احڪام پهچندا هئا. جيئن اج ڪلهه ماسڪو اشتراڪيت جو مرڪز آهي.

جعلم بن شيبان:

فاطمي خليفي العزيز بالله (المتوفي سنه 386هه /996ع) جعلم بن شيبان کي سنڌ ڏانهن موڪليو. جنهن سنه 367هه (977ع) ڏاري بنو سامه قريشين جي حڪومت جو خاتمو ڪري، فاطمي سڪو ۽ خطبو سنڌ ۾ جاري ڪيو. جعلم هندو راجائن سان امدادي معاهدو به ڪيو. بهرحال هبارين جي سني حڪومت منصوره تي سنه 401هه (1010ع) تائين قائم رهي، پوءِ قرامطه ملتس قبضو ڪيو. ٻنهي عربي حڪومتن تي پوءِ سلطان محمود غزنويءَ قبضو ڪيو. علامه ابن خلدون محمود غزنويءَ جي ڪاهه تائين منصوره تي هبارين جي حڪومت بيان ڪري ٿو. ممڪن آهي ته اهي ڦري اسماعيلي ٿيا هجن.[3] فاطمي

1_ احسن التقاسيم: بشاري، ص — 479.

2_ احسن التقاسيم: ص — 485.

3_ مروج الذهب: مسعودي، جلد_1، ص_ 379.

حڪومت مصر تي سنہ 972ع کان سنہ 1171ع تائين قائم رهي.[1] خواجہ بهاؤ الدين زڪريا ملتاني رحہ هبارين جي يادگار آهي.[2]

سنڌ جون عربي رياستون:

غازي محمد بن قاسم جي عربي لشڪر ۾ قريش، بنو ڪلب، بنو قيس، بنو اسد، بنو تيم، ربيع، شيباني، عماني، يمن ۽ حجاز جا شريف مجاهد هئا، جن مدائن ۽ برموڪ جهڙن خونريز معرڪن ۾ قيصر ۽ ڪسري جي تختن کي صفحہِ هستي تي اونڌو ڪري ڇڏيو هو. سنڌ جي لشڪر پنهنجو زالون ۽ ٻار ٻاڻ سان ڪونہ آندا هئا. فتح سنڌ کان پوءِ جڏهن سليمان بن عبدالملڪ تخت تي ويٺو تڏهن سيني قبيلن کي سنڌ ۽ مڪران ۾ رهڻ لاءِ حڪم ڏنائين. پوءِ عربن سنڌ ۽ مڪران ۾ بينڪون قائم ڪري، اتي جي عورتن سان شاديون ڪيون. وري جڏهن يمانين (قحطانين) ۽ نزارين (حجازين) جي باهمي خانہ جنگين ڪري عربن جي طاقت سنڌ ۾ ڪمزور ٿي ويئي، تڏهن انهن پنهنجي حفاظت لاءِ نوان شهر منصوره، (محفوظ) ۽ بيضاءِ تعمير ڪيا ۽ اتي رهڻ لڳا. انهن شهرن مان دارالخلافہ منصوره علوم ۽ فنون ۾ گهڻي ترقي ڪئي. مٿيان شهر سنڌو نديءَ جي الهندي ڪپ تي هئا، جن جي بچاءَ لاءِ عربن کي وقت بوقت جاتن ۽ ميدن سان جنگيون ڪرڻيون پيون.

منصوره:

حڪم بن عوامہ ڪلبيءَ سان غازي اعظم محمد بن قاسم جو پٽ عمرو گڏجي آيو هو جنهن برهمڻ آباد کان ٻہ فرسخ مفاصلي تي، سنہ 110هہ ۾ منصوره جو شهر سنڌو نديءَ جي هڪڙي ٻيٽ تي، دمشق جي نموني تي تعمير ڪرايو جو ابن حوقل جي بيان موجب هڪ ميل ڊيگهہ ۾ ۽ هڪ ميل ويڪر ۾ رونق دار شهر هو.[3] منصوره سلطان محمود غزنويءَ جي ڪاهہ (سنہ 401هہ /1010ع) تائين برابر ٽي صديون سنڌ جو تختگاهہ رهيو. شهر جون جايون ڪاٺ جون جڙيل هيون، فقط جامع مسجد پٿر جي جڙيل هئي، جا عمان جي

1ـ فتوح البلدان: بلاذري، ص-444، ليدن. اسماعيلي تحريڪ جا سنڌ ۾ ٽي مرڪز هئا: ديبل، منصوره ۽ اُچ. ان تحريڪ ۾ عربن کان سواءِ سنڌ جا قديم رهاڪو بہ شامل هئا. جيئن دروزي خط مان خبر پئجي سگهي ٿي. مٿينءَ تحريڪ ڪري سومرن اسلام اختيار ڪيو هو.

2ـ شيخ الاسلام حضرت بهاؤالدين ذڪريا ملتاني رحہ کي محدث شيخ عبدالحق دهلويءَ "اسدي" لکيو آهي. اهڙيءَ طرح شيخ عين الدين بيجاپوريءَ سندس نسل حضرت هبار بن اسود بن عبدالمطلب بن اسد تائين پهچايو آهي. تاريخ طاهريءَ ۾ "شيخ سنڌ" لکيل آهي. ڏسو ايليٽ، بحوال "طاهري"، جلد-1، ص-256 ۽ فرشتہ، جلد-2، ص-404، نولڪشور.

3ـ احسن التقاسيم: بشاري مقدسي، ص- 479.

جامع مسجد جي نموني تي هئي. شهر کي چار دروازا هئا: 1ـ باب البحر، 2ـ باب طوران، 3ـ باب سندان ۽ 4ـ باب ملتان.[1]

سادات ۽ علمائن جي فيض ڪري هيءُ شهر سنڌ جو دمشق ۽ بغداد هو. شهر جي چوڌگرد باغات ۽ سرسبزي هئي. هتي جا انب، ليما ۽ ياچيون سستيون هيون.[2] منصوره جي رياست جون حدون ديبل کان وٺي الور تائين رهيون. اٽڪل 3 لک ڳوٺ رياست اندر هئا. جن مان ديبل، زندريج، ڪدار، مايل، ٻتلي، ٻانيہ، سدوسان، صيمور (چيمور)، سوپاره ۽ الور مکيہ شهر هئا. مٿيان شهر ڪيتين ۽ وڻڪار ڪري هڪ ٻئي سان ڳتيل هئا. منصوره جي اميرن جي فوجي قوت مسعوديءَ جي بيان موجب چاليھ هزار هئي. ان فوج سان آسي هاٿي هئا. هر هڪ سان پنجن سؤن پيادن جو دستو رهندو هو. هاٿين مان ”منصرقلس“ ۽ ”حيدره“ بہ مشهور جنگي هاٿي هئا. بشاريءَ جن شهرن جا نالا منصوره رياست اندر ڏيکاريا آهن، تن مان ”سوباره“ اهميت رکي ٿو. اڳ هي شهر ڪنيات جي نار تي هندستان جو هڪ مشهور شهر هو. هينئر منجهس فقط 6 سؤ گهر ۽ آدم بہ هزار آهي. مٿئين بيان موجب منصوره جون حدون ديبل کان نہ بلڪ ڪنيات جي نار کان وٺي الور تائين هيون.[3]

ملتان:

ملتان اڳ منصوره جي ماتحت هو بعد ۾ هجري 3 صديءَ جي وچ ڌاري، آزاد رياست جي صورت اختيار ڪيائين. ملتان جي اسماعيلي عرب

1ـ ابن حوقل، ذڪر منصوره.

2ـ مروج الذهب: مسعودي، جلد ـ1، ص ـ 379.

علامہ ابو الفضل ”آئين اڪبري“ ۾ غلطي سان منصوره کي هاٽوڪي بکر جي هنڌ تي لکي ٿو. ابن حوقل جي نقشي ۾ منصوره هڪ اهڙي هنڌ تي آهي، جت درياءَ ڦٽي بہ شاخون ٿئي ٿو. ايچ ـ ڪاؤسن جي تحقيقات موجب، عربن برهمڻ آباد جي ويران هنڌ مٿان منصوره تعمير ڪرايو هو. هي بہ غلط آهي. ان ۾ ڪو شڪ ناهي تہ مسٽر ڪاؤسن کي برهمڻ آباد مان ڪي عربي سڪا هٿ لڳا هئا. ليڪن ’تاريخ طاهريءَ‘ جي بيان موجب برهمڻ آباد دلوراءِ جي ڏينهن ۾ ويران ٿيو هو.

3ـ صيمور (چيمور)، ڪنيات جي نار تي ـ اصطخري 340هہ ۾ ۽ بشاري 379هہ (عيسوي ڏهين صدي) ڌاري هن شهر کي ”سوباره“ لکن ٿا. جو گجرات جي قديم شهرن مان ۽ هندستان جو مشهور شهر هو. هن وقت هي شهر بمبئي علائقي ۾ بسين کان چار ميل اتر طرف ۽ بمبئي کان ٽيهن ميلن جي مفاصلي تي آهي. 2 فيبروري سنہ 1930ع ۾ بمبئيءَ جي مشهور اخبار ”بمبئي ڪرانيڪل“ جي سنڌي ايڊيشن ۾ سوناره جي آثار قديمہ متعلق هڪڙو مضمون شايع ٿيو هو. هت آسوڪا يادگار لاءِ هڪڙو پٿر هٿايو هو جو هينئر پرنس آف ويلس ميوزيم ۾ رکيل آهي. ڊاڪٽر ڀنڊارڪر جي تحقيقات موجب، هي شهر مهاڀارت جي زماني ۾ ”سورپاپڪا“ ۽ بطليموس جي جاگرافيءَ ۾ ”سوپاره“ لکيل آهي. احسن التقاسيم: بشاري، ص 477ـ486، ليڊن.

اميرن ماتحت هڪ ڳوٺ هئا ۽ شهر جي مندر بيت الذهب مان هئي جي اميرن کي گهٽي آمدني هئي. جڏهن ڪو هندو راجا شهر تي ڪاهه ڪرڻ جو ارادو ڪندو هو ته عرب امير بت خاني کي ڀاهڻ جي ڌمڪي ڏيندا هئا. غازي محمد بن قاسم هت جيڪا مسجد تعمير ڪرائي هئي، جا اموي يادگار هئي، ان کي جعلم بن شيبان بند ڪرائي ڇڏيو هو. بت خانو جو محمد بن قاسم جي ڏينهن کان موجود هو تنهن کي جعلم ڪيرائي هڪ جامع مسجد تعمير ڪرائي هئي، جنهن ۾ هن فاطمي خطبو جاري ڪيو هو. قنوج ۽ ديپالپور به هن رياست اندر هئا.[1] جيئن اندلس ۾ عربن جي باهمي جنگين ڪري ڪجهه وت المراطين ۽ الموحدين حڪومتون ڪيون هيون، تيئن سنڌ تي به ڪجهه وقت پوئين زمانيءَ ۾ هبارين، بنو ڪنده ۽ بنو منبه وارن حڪومتون ڪيون.

ويهند:

ويهند جي جاءِ وقوع متعلق ڪنهن به سنڌ جي مؤرخ بيان ڪين ڏنو آهي ته هيءَ رياست ڪهڙي هنڌ تي هئي. مولوي نور محمد نظاماڻي مرحوم "تاريخ سنڌ" ڀاڱي-2، ص – 173 تي فقط ايترو لکيو آهي ته ويهند هڪ عظيم الشان شهر هو جو منصوره کان به زياده آباد هو. ان جي چوڌاري باغ هئا ۽ اتي سڀ ڪاشيءِ سستي هئي.[2] مسٽر عبدالغني عبدالله "تاريخ سنڌ" ڀاڱي-2، صفحي 4 ۽ 5 ۾ سنڌ جي خودمختيار رياستن جو ذڪر ڏنو آهي، پر ويهند جي نالي نشان کان گويا بي خبر آهي.[3]

سنڌ جي هيءَ رياست "گنڌارا" به سڏبي هئي. سندس تختگاهه "ويهند"، اٽڪ کان ٽورو مٿيرو مهراڻ جي اويرندي ڪپ تي هو. سندس الهندي ۾ چارسده (پشڪالاوتي) ۽ ايرندي ۾ تشڪلا (ٽئڪسلا) هو. هندستان جي پراڻن شهرن مان هو. هتي جو راجا هندو هو پر رياست اندر مسلمانن جي آبادي هئي سلطان محمود غزنويءَ پشاور فتح ڪرڻ کان پوءِ مٿس قبضو ڪيو هو.[4]

1_ تقويم البلدان: ابوالفدا، ص_350، پئرس.

2_ تاريخ سنڌ، ڀاڱو_2: مولوي نور محمد نظاماڻي، ص 173، سنڌ مسلم ادبي سوسائٽي، حيدرآباد سنڌ 1933ع.

3_ تاريخ سنڌ، ڀاڱو_3: عبدالغني عبدالله، ص 4_5، سنڌ مسلم ادبي سوسائٽي، حيدرآباد سنڌ، 1941ع.

4 –V.A. Simith: History of Ancient India, Vol-I, P. 360, Oxford, 1914.

توران:

شمس العلماءِ مرزا قليچ بيگ "چچ نامي" ۾ توران کي "سٿيا" (وچ ايشيا) ڏيکاريو آهي.[1] اهڙيءَ طرح ڪوفي کي شام ۾ ڏيکاريو اٿائين. توران ۽ قيقان، جهالاوان جا نالا هئا. جنهن جو تختگاهہ قصدار هو. سنہ 375ھ ۾ بشاري مقدسيءَ جي ڏينهن ۾ هتي جو حاڪم معين بن احمد هو. قصدار بن حضن ۾ ورهايل هو چاڪاڻ تہ شهر جي وچ ۾ هڪڙي وادي هئي: هڪڙي حصي تي امير جو محلات ۽ قلعو هو ۽ ٻئي حصي تي سوداگرن جون عمارتون هيون. شهر جو هي حصو 'بودين' سڏبو هو. قصدار ننڍو شهر هو پر بي حد رونق وارو هو. خراسان، سنڌ ۽ مڪران جي وچ ۾ هئڻ ڪري وڏي قافلہ سراءِ ۽ واپار جو مرڪز هو.[2] ياقوت هن شهر جو نالو "قيقان" ڏنو آهي.[3] عربن "بيضا" جو شهر بہ هن رياست جي سنڌ واري سرحد تي تعمير ڪرايو هو. سنہ 375ھ ۾ سلطان سبڪتگين هن رياست تي قبضو ڪيو.

مشڪي:

هيءَ جهالاوان ۽ مڪران جي وچ ۾ وڏي رياست هئي. هتي جو حاڪم مظاهر خارجي هو. سلطان مسعود بن محمود مشڪي تي قبضو ڪيو.[4]

مڪران:

مڪرانات هونئن تہ وڏو علائقو هو پر سندس ڪيچ مڪران واري حصي تي عيسيٰ بن معدان حڪومت ڪندو هو. سندس تختگاهہ ڪنزپور هو جنهن تي عربن "قنزبون" نالو رکيو هو ان جا ڦٽل نشانو هاڻوڪي پنجگور شهر جي ويجهو آهن.[5] قنزبون وسعت ۾ ملتان جيڏو هو. هتي جو ڪجور جو حلوو ڏاڍو هينئر بہ مشهور آهي. هتي ڪرم آباد (خرم آباد) مکيہ شهر آهي، جو هينئر

---

1 -Kalichbeg Faredunbeg: The Chachnamah, P-39, Footnot.

2 ـ احسن التقاسيم في معرفة الاقاليم: بشاري، ص ـ 479.

3 ـ معجم البلدان: ياقوت حموي، جلد ـ 7، ص ـ 78، مصر. هن وقت خضدار نال، وڊ ۽ باغبانہ جهالاون جا مکيہ ڳوٺ آهن.

4 ـ فرشتہ: جلد ـ 1، ص ـ 19، نولڪشور. مشڪي، جهالاوان ۾ هڪڙي وادي ۽ نديءَ جو نالو آهي ۽ ڪجور ڪري مشهور آهي.

R. Hughes-Buller: Imperial Gazetteer of India, Vol. Baluchistan. Kalat State.

5 -R. Hughes-Buller: Makran, Punjgur Valley, P-306.

T.H. Boldich SIR: The Gales of India, Makran.

البت ويران آهي، اڳ مردم خيز شهر هو ۽ باغات ڪري مشهور هو. سلطان مسعود سڄي مڪران تي قبضو ڪيو هو.

جيئن اندلس ۾ ٽن صدين گذرڻ بعد عربن جي باهمي جنگين ڪري، اتي ننڍڙيون رياستون قائم ٿيون هيون، تيئن سنڌ ۾ عربن جي باهمي جنگين ڪري، ٽن صدين گذرڻ بعد، سنڌ جي عظيم الشان سلطنت ننڍڙين رياستن ۾ ورهائجي ويئي. اندلس جي عربن عيسائين جي ڪاهُن جي مقابلي ۾ ڪو وقت آفريڪا جي بربرن کان مدد ورتي هئي، ليڪن سِنڌ جي عربي رياستن کي ترڪن جي حملي کان ڪابه بيروني اسلامي طاقت بچائي نہ سگهي.

عربن جي ڏينهن ۾ سنڌ جون حالتون:

سنڌ ۾ جيڪي بہ قديم توڙي جديد تاريخون آهن، تن ۾ عربن جي زماني جي سنڌ جي سياسي، تمدني، اقتصادي، ادبي، صنعتي ۽ تجارتي حالتن تي ڪوبہ بيان ڏنل ڪونہ آهي. "تحفة الڪرام" جهڙيون تاريخون خاموش آهن. "تاريخ سنڌ" ڀاڱي-3 ۾ مسٽر عبدالغني عبدالله عربن جي سنڌ تي حڪومت نسبت لکيو آهي تہ:

> "عرب ڪوهستان ۽ بيابان جا رهاڪو هئا، جن کي زرخيز زمينن جو قدر ۽ قيمت معلوم نہ هئي، تنهن ڪري ڪنهن بہ فتح ڪيل ملڪ جي زمين جي ملهہ جي جاچ جوچ ڪانہ ڪندا هئا ۽ جيڪي بہ رپيا زمين جي عيوض رعايا ڪين ڏيندي هئي، سي غنيمت ڪري ڄاڻندا هئا... الخ"[1]

ڪنهن قوم يا ملڪ جي تاريخ لکڻ کان اڳ مؤرخ تي فرض آهي تہ پهريائين اُن قوم ۽ ملڪ جو گهرو مطالعو ڪري پوءِ قلم هٿ ۾ ڪٽي. ميان عبدالغني، انگريز مؤرخ ايليٽ بدران، جيڪر عرب جاگرافي دانن ۾ مؤرخن جي ڪتابن جي ورق گرداني ڪري ها، تہ جيڪر متئين قسم جو بيان هرگز ڪونہ ڏئي ها.

جيڪي دوست علم التاريخ سان دلچسپي رکن ٿا، سي تسليم ڪندا تہ اسلام کان گهڻو اڳ عرب صحرائي يا وحشي هئا، ليڪن صحرائي زندگي رکندي بہ سندن تمدن دنيا ۾ جهوني هئي ۽ مهذب دنيا سان سندن تجارتي تعلقات قائم هئا. ذڪر ۾ يمن تي بنو سبا وارن جي حڪومت هئي، جنهن جو تختگاهہ مارب حضرت سليمان جي تختگاهہ بيت المقدس سان ڪلهو

1- تاريخ سنڌ، ڀاڱو-3: عبدالغني عبدالله بي اي، ايل ايل بي، ص-21-22، سنڌ مسلم ادبي سوسائٽي، 1939ع.

هڻندو هو. بنو حضرموت وارا عرب هندستان جي تجارت جا مالڪ هئا. حيره تي المناذره وارن جي حڪومت هئي، جا ساساني شهنشاهت سان ڪلهو هڻندي هئي. حيره جي محلات، قصرخورنق ۾ ساساني شهزادا تعليم وٺندا هئا. بحرين جا عاد ارام جن شام جي ڪناري کي وسائڻ کان پوءِ سمنڊن جي واپار تي قبضو ڪيو هو تن کان هندستان جي شريف آرين خروشتي خط لکڻ سکيو هو.

اُتر عرب ۾ بنو غسان وارا، جن جو تختگاهه بصريٰ، رومة الڪبريٰ سان ڪلهو هڻندو هو اتر اولهندي وارا نبطي، جن جو تختگاهه پطريٰ هو جن جي خون آشام ترارين روم جي هولناڪ فاتحن جا ڏند کٽا ڪري ڇڏيا هئا. مصر جي هيڪسوس خاندان جا فرمانروا جي "ڏنار" بادشاهه ڪوٺيا هئا. جن مصر اسفل ۽ مصر صعيد تي حڪومت ڪئي هئي، سي عرب صحرا نشين هئا. حجاز جا قريش واپار جا مالڪ هئا. اهي مڪ جي بت خاني جا متولي هئا. جو سڄي عرب ۾ متبرڪ مندر هو: صنعا، حيره، بصريٰ ۽ پطريٰ جا آثار اڄ به پنهنجي خاموش زبان سان عربن جي تمدني صلاحيت جي شاهدي ڏين ٿا. منجهانئن يمن جو سدِ مارب دنيا جي قديم عجائبات ۾ شمار ٿئي ٿو.[1]

اسلام عربن کي عالمگير اخوت جي مالا ۾ منسلڪ ڪري، کين انصاف، نيڪي ۽ رواداريءَ جو سبق سيکاريو. جنهن زماني ۾ عربن پنهنجون فتوحات شروع ڪيون، ان وقت مشرق ۾ ايراني ۽ هندي آريائي تمدن ۽ مغرب ۾ يوناني تمدن جاري هو: سنڌن حڪومتن جو ڏيئو صبح ڪاذب جي لطيف جهوٽن لڳڻ ڪري ٽمڪائي رهيو هو. نئين دنيا تي نئين سر جاڳيل عرب قدم رکڻ سان، هر هڪ شيءِ کي ڏسي متاثر ٿيا ۽ نهايت شوق سان محڪم ارادي سان دنيا جي علوم، فنون کي نهايت تيزيءَ ۽ دقيق نظر سان تحقيقات جي ڪسوٽيءَ تي پرکڻ لڳا. ايتري قدر جو هنن ايران، هند، مصر ۽ يونان جي برباد ٿيل علمي محفلن کي ٻيهر صفحهءِ هستي تي زندگي ڏياري. هڪ نئين تهذيب جو دنيا ۾ بنياد وڌو. عربي فتوحات ڪري جيئن سنڌ باب اسلام بڻجي ويو تيئن هي ملڪ هڪڙي معلم جي حيثيت ۾ ساري هندستان جي رهنمائي ڪرڻ لڳو. اهڙي ترقيءَ جو سبب عربن ۽ هندن جي اتحاد جو نتيجو هو. عربي دؤر اندر هندن ۽ مسلمانن جا تعلقات اهڙا مضبوط ٿي ويا. جن جو مثال هندستان بلڪ قومن جيَ تاريخ ۾ ٻئي ڪنهن به دؤر ۾ لڀي نه ٿو سگهي.

---

1 ـ تمدن عرب: ڊاڪٽر گستاؤلي بان، ص ـ88، اردو ترجمو.
ارض القرآن: سيد سليمان ندوي جلد ـ1.

عربن کان اڳ سنڌ تي برهمڻن جي حڪومت هئي، جن کي منوشاستر جي قانونن موجب ٻين ذاتين تي فوقيت حاصل هئي. بلڪ خون جو ڏوهه به کين معاف هو. ڇچ پنهنجي رعايا، لوهاڻن ۽ جاتن ٻن مکيه قومن تي، جيڪي ٻڌ جا پوئلڳ هئا، جيڪي سخت قانون نافذ ڪيا هئا، سي هن ريت هئا:

1ـ مصنوعي ترار کان سواءِ اصلي ترار ڪوبه نه ڪٽي، 2ـ شال، مخمل ۽ ريشم جا ڪپڙا هو بلڪل نه ڍڪين، پر جيڪڏهن ڍڪين ته فقط ڳاڙهي يا ڪاري رنگ جا هجن، 3ـ گهوڙي تي سنج نه رکن، اگهاڙي پٺيءَ چڙهن، 4ـ مٿو ۽ پير هميشه اگهاڙا رکن، جتي، ٽوپي يا پڳ نه پائين، 5ـ ٻاهر نڪرن ته ڪتو ساڻ هجين، 6ـ ملڪ جي سردارن کي سنڌن بورچي خانن لاءِ ٻارڻ جون ڪاٺيون موجود ڪري ڏين، 7ـ جاسوسي ۽ قاصدائيءَ جو ڪم بجا آڻين ۽ جنهن ڪم تي مقرر ڪجن، سو سچائي سان ڪن ۽ 8ـ ملڪ تي ڪو غنيم حملو ڪري، ته حڪومت جي جهنڊي هيٺ گڏ تي لڙائي ڪن. اها سوسائٽيءَ جي حالت هئي. يعني رعايا شهري حقوق کان محروم هئي، عوام تي فرض هو ته حڪمران طبقي لاءِ حيوانن کان وڌيڪ محنت ڪن. مندر جن ۾ ڪافي تعداد ۾ ديوداسيون رهنديون هيون ۽ جتي بتن جي پوڄا پاٺ ٿيندي هئي، سي منافقيءَ ۽ غلط ڪاريءَ جا اڏا هئا.[1] عورتن لاءِ جيئري چکيا تي چڙهي سڙي مرڻ عزت جي نشاني هئي.[2] بعض ماڻهو بتن اڳيان آپگهات ڪندا هئا ۽ هن قبيح رسم کي بليدان سڏيندا هئا.[3] واپار جي ڪا سلامتي ڪانه هئي. خشڪيءَ تي جات، ميد ۽ بلوچ ڌاڙا هڻندا هئا، ته سمنڊن تي دريائي ڌاڙيل لٽ مار ڪندا هئا.[4] رعايا ۽ حڪمران طبقي ۾ اتفاق ڪونه هو. اهوئي سبب هو جو نيرن ڪوٽ جي سمڻن حجاج کي ڪاهه ڪرڻ لاءِ دعوت ڏني هئي.

ڊلون:

عربن جيڪو سنڌ جو علائقو فتح ڪيو هو سو ايراضيءَ ۾ ”معصومي“ ۽ ’تحفة الڪرام‘ جي ڏنل حدن موجب، تقريبا هاڻوڪي مغربي پاڪستان جيترو هو. فاتح عربن، هندن کي مذهبي آزادي ڏيڻ کان سواءِ سنڌن اڳوڻين جاگيرن ۽

---

1 ـ سفر نامه سلمان تاجر ۽ ابو زيد سيرافي: ص ـ 130، پئرس.

احسن التقاسيم: مقدسي، ص ـ 483.

2ـ سفرنامه ابو زيد سيرافي: ص، 115ـ118.

3ـ آثار البلاد: ڪريا قزويني، ص ـ 81.

4ـ ڪتاب الهند: بيروني، ص ـ102، لنڊن.

رياستن کي بحال رکيو بت خانن جي پروهتن کي مندرن جي خرچ لاءِ نيون جاگيرون عنايت ڪيون ۽ هندن کي اهل ڪتاب جا حقوق ڏنا. عرب هن ملڪ ۾ نو وارد هئا. تنهن ڪري هندن کي عهدن تي بحال رکيائون. بت خانن جا بت جواهرات ۽ ياقوت جا جڙيل هئا. مگر عربن معاهدي جي شرطن تي پائبند رهي بتخانن سان ڪا ڇيڙڇاڙ ڪانه ڪئي. بلڪ هرهڪ شهر ۾ مسلمانن جي عبادت لاءِ جامع مسجدون تعمير ڪيون.[1] عرن کي سنڌ مان ڇئن قسمن جي اُپت هئي:

1_ زمين جي اپت مان حصو جو ابتدا ۾ پيدائش جي مدنظر تي وصول ڪندا هئا. جيڪڏهن زمين کي درياءَ يا کنهن ڊوري مان پاڻي ملندو هو ته ان جي اپت جو ٻه ياڱي پنج حصو ڏل طور وٺندا هئا. باغن جي اپت تي هڪ ياڱي ٽيون حصو. چرخيءَ جي پوک تي ڏهون حصو. باراني پوک تي چوٿون حصو ڏل وٺندا هئا. انگور ۽ مڃيءَ جي اپت تي پنجون حصو محصول وٺندا هئا: 2_ في آسامي، 3_ گمرگ (ڪسٽم)، 4_ مختلف قسمن جون ڏلون، مثلا سونارن، عريضي نويسن، دڪاندارن، چاڪين، گهرن جي مالڪن، بلڪ نڪاح ڪرڻ وارن تي به ڏل مقرر هئي. اهي ماهوار ڏلون هيون، جن کي عام طور "مال هلالي" سڏيندا هئا.[2] هندو رعايا "ذمي" شمار ٿيندي هئي، سندن مال ۽ جان جي حفاظت لاءِ حڪومت ذميوار هئي، جنهن جي بدلي ۾ کين "جزيه" ڏيڻي پوندي هئي. دولتمند طبقي کي ساليانو 48 درهم، وچين طبقي کي 24 درهم ۽ هيٺين طبقي ورن مان هرهڪ کي 12 درهم ڏيڻا پوندا هئا.

مٿيون قانون فقط سنڌين لاءِ مخصوص نه هو پر عرب جيڪو به ملڪ فتح ڪندا هئا، اتي جي رهاڪن کي ٻه شرط پيش ڪندا هئا: اسلام يا جزيه. زالون، ٻار، ضعيف، نادار ۽ نومسلم مٿينءَ ڏل کان آزاد هئا. هنن ڏلن جي مقابلي ۾ مسلمانن کي اداڻي ريپا في صد، بعض حالتن ۾ ساڍا ٻارهن في صد بيت المال ۾ ڏيڻو پوندو هو.[3]

---

1 (1) سنه 8 هجري آنحضرت ﷺ جن نجران، ايلہ اذرخ ۽ ٻين قومن تي جيڪا جزيه ڏل مقرر ڪئي هئي، انهن ساڳين ڏلن تي ۽ معاهدن تي خلفاءِ راشده، اموي توڙي عباسي قائم رهندا آيا. ڏسو 'رسائل شبلي' باب_3، رحماني پريس دهلي.

2_ ڪتاب الخراج: قاضي ابو يوسف، ص_49، مصر. الخطط و آلاثار: تقي الدين احمد المقريزي (المتوفي 845هه) جلد_1، ص_107، مصر 1270هه.

3_ 'درهم' چانديءَ جو سڪو هو ۽ "دينار" سونو سڪو هو. هڪڙي دينار ۾ ويهه يا پنجويهه درهم پوندا هئا. في دينار جي قيمت انگريزي 9 شلنگن جي برابر هئي، يعني هڪ دينار هاڻوڪن 22 رپين جي قيمت جو هو. ڏسو "چچنامه" ص_39.

ذمين جا حقوق:

حجاج جي زماني ۾ ذمين سان سختيون ٿينديون رهيون. ڇاڪاڻ جو حجاج جي پاليسي جابرانہ هئي. حضرت عمر بن عبدالعزيز رح، دمشق جي تخت تي ويهڻ کان پوءِ سلطنت جي عاملن کي هيئيون فرمان موڪليو جنهن موجب سنڌ جي هندن کي وڏيڪ رعايتون مليون. جن جو تفصيل هيٺ ڏيون ٿا:

1۔ ذمين جي جان ۽ مال جي حفاظت ڪئي وڃي، جيئن مسلمانن جي.

2۔ ذمين جي مذهبي عمارتن جي حفاظت ڪئي وڃي ۽ سندن مذهب ۾ ڪنهن بہ قسم جي دست اندازي نہ ٿئي.

3۔ جزيہ جي وصوليءَ ۾ ڪنهن بہ قسم جي زيادتي نہ ڪئي وڃي، بلڪ رعايتون ڪيون وڃن.

4۔ عام جمهوري حقن جي لحاظ سان ذمين جا حق مسلمانن وانگر مساوي قرار ڏنا وڃن.

مٿئين فرمان موجب، هندن کي اختيار ڏنو ويو تہ ڍلون نقدي صورت ۾ يا جنس جي صورت ۾ ڏين.[1] نہ تہ اڳ مسلمان ذمين کي ناقابل برداشت تڪليفون ڏيندا هئا ۽ سختيءَ سان ڪانئن ڍلون وصول ڪندا هئا. حضرت عمر بن عبدالعزيز رح کان اڳ حجاج جهڙو ظالم بصره جو حاڪم هو. سندس ڏينهن ۾ علائقين کي مڪران ۾ هڪڙي ئي ڌوهہ ڪرڻ ڪري سڄي عمر ديسان ديس پتڪڻو پيو هو. حضرت عمر عمال کي حڪم صادر فرمايو تہ ذمين سان رعايتون ڪن. بلڪ انهن مان جيڪي ضعيف آهن، تن جي اخلاقي مدد ڪن ۽ کين مالي امداد ڏين.[2]

مٿئين حڪم موجب مسلمانن جيڪي بہ ذمين جون زمينون ڦبايون هيون، سي کين موٽائي ڏيڻيون پيون. جن نہ موٽايون تن کي معاوضو ڀري ڏيڻو پيو. اڳ مجرمن کي قتل جي سزا ملندي هئي. وليد بن عبدالملڪ جي زماني ۾ گهڻائي محض شڪ ڪري قتل تيڻ لڳا. حضرت عمربن عبدالعزيز رضہ اهڙي جابرانہ ڪارروائيءَ کي خلاف سنت قرار ڏنو.[3] عمال کي تاڪيد ڪيوويو تہ رعايا سان انصاف سان پيش اچن. اڳ بيگر جو بہ رواج هو. حضرت عمر بن عبدالعزيز رح ان جو سختيءَ سان انسداد ڪيو. مذهب، حڪومت، اخلاق توڻي

1۔ فتوح البلدان: بلاذري ص۔ 233، ڪتاب الخراج، ص — 76.

2۔ يعقوبي: جلد۔2، ص۔ 348.

3۔ شرح موطا، امام مالڪ: جلد۔4، زرقاني، ص۔ 237، مصر.

قانون، هنن سيني اجتماعي ادارن جو آخري مقصد هن ريت آهي تہ رعايا خوشحال رهي ۽ فاغ الباليءَ سان زندگي بسر ڪري. حضرت عمر بن عبدالعزيزؒ فقط اڍائي ورهيہ خلافت تي مسند آرا رهيو، مگر مٿئين قليل عرصي اندر سلطنت اندر جيڪي بہ مفلس هئا، تن جا نالا سرڪاري طور رجسٽر ڪيا ويا ۽ انهن لاءِ وظيفا مقرر ٿيا. نوبت ايتري کي پهتي جو سرڪاري خزانو خالي ٿي ويو.[1] مفلس ۽ نادارن لاءِ وليد بن عبدالملڪ لنگرخانا جاري ڪيا. اهو سلسلو يزيد بن عبدالملڪ تائين قائم رهيو. زرعي زمينن جي پيمائش جو انتظام قائم ڪيو ويو ۽ سلطنت جي بجيٽ تيار ٿي تہ ڏسجي تہ ڪهڙن ڪهڙن صوبن جي آمدني ۾ اضافو ٿيو ۽ ڪهڙن ڪهڙن صوبن جي آمدنيءَ ۾ ڪوٽ پيئي. حڪومت جي آمدنيءَ جا ذريعا: 1۔ خراج، 2۔ عشر، 3۔ جزيہ ۽ 4۔ زڪوات جي صورت ۾ هئا.

سنڌ جي ساليانی اُپت:

سنڌ جي ساليانی اپت جا انگ اکر فقط مامون جي ڏينهن جا ملي سگهن ٿا، جي هن ريت آهن:

1۔ مڪران، چار لک درهم، 2۔ سيستان، چاليهہ لک درهم، 3۔ سنڌ، هڪ ڪروڙ پندرهن لک درهم ۽ عود هندي ڏيڍ سؤ رطل.[2] ان حساب سان سنڌ جي ساليانی اپت چوويهہ لک رپيا هئي.[3] بعض تاريخن ۾ ستاويهہ لک رپيا ڏيکاريل آهي. مٿين اپت نزارين ۽ يمانين جي فسادن ڪري گهٽجي ويئي. جاٽن ۽ ميدن سان ساندهہ جنگين لڳڻ ڪري، سنڌ جي عمال کي فوجي اخراجات لاءِ پئسي جي ضرورت محسوس ٿيڻ لڳي. ان سبب ڪري جڏهن مامون سنڌ جي گونرري بشر بن دائود جي سپرد ڪئي، تڏهن هن کي ٻارهن هزار درهم ساليانو شاهي خزاني ڏانهن رواني ڪرڻ لاءِ شرط وڌو هئائين.

---

1 ۔ جڏهن عملدارن حضرت عمر کي خبر ڏني تہ سرڪاري خزانو خالي ٿي ويو آهي، تڏهن حڪم فرمايائون تہ ان کي ڪچري سان ڀري ڇڏيو. مال هلالي، ڏل ۽ بيگر جتي ڪٿي صفا بند ٿي ويئي.

2 ۔ المامون: شبلي نعماني، ص 135۔137، اعظم ڳڙهہ 1926ع.

3۔ عرب وہند کے تعلقات: سيد سليمان ندوي، ص 21۔22، "تاريخ هندستان" مولوي ذڪاءُ الله، جلد۔1.
Amirali Sayed: The History of Saracens, The Conquest of India.

سنڌ اسلامي سلطنت جي ٻين صوبن جي مقابلي ۾ اپت وارو صوبو هو. مثلاً عباسي دؤر ۾ ڪسڪر، حلوان، اهواز، ڪرمان، قومس، طبرستان، نهاوند، همدان، بصره، ڪوفا، آذربائيجان، تنسرين، دمشق ۽ فلسطين جي صوبن جي آمدنيءَ کان سنڌ جي اپت وڌيڪ هئي. ڏسو "المامون".

عدالتي ڪاتا:

محمد بن قاسم پراڻي نظام کي قائم رکيو هو مگر جيڪي نامناسب قانون برهمڻ راجائن رعايا تي نافذ ڪيا هئا ۽ اسلامي مساوات ۽ انصاف جي خلاف هئا، سي هن سمورا موقوف ڪري ڇڏيا. هو سنڌ ۾ فقط چار ورهيه مس رهيو هو مگر مٿئين قليل عرصي ۾ هن اهڙو شاندار مثال قائم ڪيو جو ترڪ ۽ افغان فاتحن جي مقابلي ۾ سندس نظم ۽ نسق سنڌ اندر انصاف ۽ رواداريءَ جي لحاظ سان هڪ بهترين مثال هو. اهوئي سبب آهي، جو معزول ٿي سنڌ ڇڏڻ وقت، بلاذريءَ جي بيان موجب، سنڌ ۽ هند جا ماڻهو سندس انصاف ۽ رواداري ۽ احسانن کي ياد ڪري روئڻ لڳا! بلڪ ڪيرج جي رهاڪن سندس يادگار لاءِ هڪڙو مجسمو ڪڙو ڪيو هو. عدالتي ڪاتو قاضين جي نگرانيءَ هيٺ هو جي وقت جا وڏا محدث هئا. قاضي ابو معشر نجيح السندي، جو هجري ٻي صديءَ ڌاري ٿي گذريو سو فن سيرت جو امام هو. قاضي ابي الشوراب جي علميت ڪري عراق تائين هاڪ پيل هئي. منصوره جي حاڪم ابوالمنذر جو وزير رياح جنهن سان مسعودي ملاقات ڪئي هئي ۽ سندس پٽ، جيد عالم هئا.

هندو پنهنجو فيصلو پنچائتن جي ذريعي ڪندا هئا. بعض حالتن ۾ وقت جا گورنر سختيون به ڪندا هئا. مثلاً، عمران بن موسيٰ برمڪيءَ جي زماني ۾ جڏهن ڄيڪانا جي جاٽن فساد ڪيو هو تڏهن عمران ڪين سزا طور هميشه پاڻ سان گڏ ڪتن ڪٺي هلڻ لاءِ حڪم ڏنو هو. بلاذريءَ جو بيان آهي ته ڪتن جي قيمت ايتري وڌي ويئي هئي، جو في ڪتو پنجاهه درهمن تي وڪامڻ لڳو هو.[1]

مامون جي ڏينهن ۾ سنڌ جي مختلف حصن ۾ آزاديءَ جي ايتري قدر لهر پئجي ويئي هئي، جو جڏهن به صوبي جو ڪو گورنر جابرانه پاليسي اختيار ڪندو هو تڏهن رعايا متفق ٿي ڪيس صوبي کان ٻاهر لوڏي ڪڍندي هئي. حقيقت ۾ مامون جي ڏينهن ۾ رعايا عمال جي پرواهه ڪرڻ ڇڏي ڏني هئي. ڪويه عرب سردار ڪو شهر فتح ڪندو هو ته خليفي پاران حڪومت ڪرڻ جي ڪيس سند ملندي هئي. مامون، فضل بن ماهان کي ”سندان“ تي حڪومت ڪرڻ لاءِ اهڙي طرح ئي سند ڏني هئي. خليفن جو نالو پوئين زماني ۾ فقط

1_ سنڌي ۽ جاٽ جيئن ايران جي ڪسرائن جي لشڪر ۾ ڀرتي ٿيندا هئا، تيئن محمد بن قاسم جي رواداريءَ کي ڏسي اسلامي لشڪر ۾ ڀرتي ٿي لڙيا هئا. ملتان فتح ٿيڻ وقت عربن جي فوجن جو تعداد پنجاهه هزار هو جنهن ۾ وڏو تعداد هندن جو هو. هندو فوجي نوڪري ڪندي، عراق ۽ شام تائين پهتا هئا. سلطان محمود جي لشڪر ۾ به نوڪر هئا.

نوٽ: عدالتي ڪاتو فقهاء جي قانوني نظام تي قائم هو. مثلا، حنفي، مالڪي، شافعي ۽ حنبلي منجهان فقه حنفي عدالتن ۾ جاري هئو.

خطبن ۾ جاري هو. "سنڌان" جو شهر ابن حوقل جي سنڌ جي نقشي ۾ لاڙ ۾ سمنڊ جي ڪپ تي ڏيکاريل آهي.

ٽپال کاتو:

عربن جي ڏينهن ۾ ٽپال کاتو "بريد" سڏبو هو. هر هڪ منزل تي ٻارهن ميلن کان پوءِ تيز رفتار گهوڙا حڪومت پاران مقرر هئا. صوبن جو احوال قاصدن ذريعي مرڪزي حڪومت کي ملندو هو. فتح سنڌ جو نقشو حجاج بن يوسف ٺي رٿيو هو غازي محمد بن قاسم سندس احڪامن جي پيروي ڪندو رهيو. ان قسم جا احڪام وٽس ٽپال رستي پهچندا هئا. ٽپال کاتي جو وڏو عملدار "صاحب بريد" سڏبو هو. عباسي دؤر ۾ ٽپال جو ڪم ڪبوترن ذريعي به هلندو هو ڪبوترن جو رواج معتصم جي زماني ۾ رائج ٿيو.

محتسب:

محتسب شهرن جي نگراني ڪندو هو. وٽس پيادن جو دستو رهندو هو جن سان محتسب شهر جي بازارين ۾ گشت ڪندو هو. جيئن واپاري تور ۽ ماپ يا شين جي اگهن ۾ خيانت نه ڪن يا مسجدين ۽ بازارين ۾ ڪو خلاف شريعت ڪارروائي نه ڪري. لاڏو جانورن جي نگرانيءَ جو ڪم به سندس سپرد هو ته ڏسي ته مٿن حد کان زياده ته بار ڪونه ٿو لڏيو وڃي. مسجدين جي معاملن تي به چڪاس رکندو هو مٿان ڪو معلم شاگردن سان سختي ڪري.

جيڪي مٿئين قسم جا ڏوهه ڪندا هئا. تن کي محتسب سزائون ڏيندو هو. صوبن جا عامل هرهڪ مسئلي تي بصري جي والين کان اجازت وٺندا هئا. مشرقي ملڪ جهڙوڪ: ايران، خراسان، سجستان، ڪرمان، سنڌ ۽ ڪابل بصري جي واليءَ جي ماتحت هوندا هئا. بصري جو والي دربار جي وزيراعظم کان اجازت وٺي صوبن تي عامل مقرر ڪندو هو. وزيراعظم وري خليفة المسلمين کان فيصلي لاءِ اجازت وٺندو هو. عباسي دؤر اندر وزيراعظم جو لقب "ذوالرياستين" هو. يعني "صاحب الحرب والقلم".[1]

پوليس:

پوليس جو وڏو عملدار 'صاحب الشرط' سڏبو هو. هرهڪ شهر ۾ پوليس جو انتظام هو. شهرن کي مضبوط عالم پناهون ڏنل هيون. حمله آورن کي مجال

---

1 ـ مامون جي وزيراعظم فضل بن سهل جو ماهوار پگهار تيهه لک رپيا هو. ابن خلقان ۽ علامه ابوالفرج اصفهاني حڪومت جي کاتن جي عملدارن جي پگهارن جو مفصل بيان ڏنو آهي.

نه هئي، جو آسانيءَ سان شهر اندر گهڙي سگهن. اوهين اڳ پڙهي چڪا آهيون ته هارون الرشيد جي ڏينهن ۾، جڏهن عربن سنڌ کي چئن حصن ۾ ورهائڻ گهريو تي، تڏهن مغيره مهلبي منصوره تي قبضي ڪرڻ جو ارادو ڪيو پر شهر وارن عالم پناهه جا در بند ڪري ڇڏيا هئا، ان ڪري هو ڪامياب ٿي نه سگهيو هو.[1] عالم پناهن کي ٻاهران خندقون ڏنل هيون.

جيل خانا:

فتوحات سنڌ وقت عرب جڏهن ڪو شهر فتح ڪندا هئا، تڏهن دشمن جي لشڪر کي هٿيارن ڇڏڻ لاءِ حڪم ڏيندا هئا. رعايا کي عام معافي ڏيئي امن امان ۾ رهڻ لاءِ حڪم ڏيندا هئا. عام معافي نامي کان پوءِ جيڪڏهن ڪو سرڪشي ڪندو هو يا هٿيار پيش نه ڪندو هو ته ان کي "الحرب" سڏيندا هئا. ڪين قتل ڪرڻ کان پوءِ سندن زالن ۽ ٻارن کي بطور قيدين جي پاڻ وٽ رکندا هئا.[2] فتوحات کان پوءِ جڏهن اسلامي حڪومت جو سنگ بنياد پيو تڏهن اخلاقي ڏوهارين لاءِ جيل خانا تعمير ٿيا. ديبل سينٽرل جيل هو. اسلامي دؤر ۾ سڀ کان پهريائين خلافت حيدريءَ جي ڏينهن ۾، قيدين کي رعايتون مليون. مثلا نادار قيدي جن جو نه ڪو مٽ هو نه مائٽ، تن کي بيت المال مان کاڌو ڪپڙو ملڻ لڳو.[3]

خلافت راشده کان پوءِ جڏهن شخصي حڪومت جو دؤر شروع ٿيو تڏهن مٿين قانون ۾ خرابيون پيدا ٿي ويون. خاص ڪري حجاج بن يوسف جي زماني ۾ جڏهن ڪو لاوارث قيدي مرندو هو تڏهن سرڪاري حڪم موجب سندس لاش ٻن ڏينهن تائين جيل ۾ پيو سڙندو هو ۽ ٻيا قيدي خيراتون پني سواءِ غسل ۽ ڪفن جي جنازي کي دفنائيندا هئا. وليد بن عبدالملڪ جي ڏينهن ۾ معمولي شڪ ماتحت ڏوهارين کي موت جي سزا ملندي هئي. بعض مجرمن کي تن تن سؤن درن لڳڻ جي سزا ملندي هئي. حضرت عمر

1ـ مغيره مهلبي، يعقوبيءَ جي بيان موجب، جڏهن منصوره جي شهر ۾ داخل ٿي نه سگهيو تڏهن ڪنهن حڪمت عمليءَ سان شهر وارن کان در پٽائي اندر گهڙيو هو.

2 - Kalichbeg Faredunbeg: The Chachnamah, PP.137-174

3ـ ڪتاب الخراج: قاضي ابو يوسف، ص_188.

نوٽ: ٽپال جو کاتو فقط حڪومت جي ڪاروبار لاءِ ڪليل هو. حڪومت جي هرهڪ وڏي شهر ۾ ٽپال کاتي جو عملدار صاحب بريد رهندو هو جو صوبي جي عملدارن جي نگراني به ڪندو هو ۽ حڪومت کي رپورٽون به پهچائيندو هو.

بن عبدالعزيزؒ متينءَ سخت گير پاليسيءَ جو خاتمو ڪري، قيدين کي مناسب رعايتون ڏنيون.[1] مثلاً:

1ـ جيلر بدديانتي ڪندا هئا. تنهن ڪري قيدين کي ڪاڏي بدران نقد درهم ملڻ لڳا.[2] 2ـ جيل خانن ۾ زالن قيدياڻين کي سرڪار پاران برقعا مليا. 3ـ قاتلن لاءِ ڌار طبقو قائم ڪيو ويو. سندن پيرن ۾ بيڙين وجهڻ جو حڪم هو.4ـ جيڪي قرض ادا ڪري نه سگهيا ۽ ان جرم ۾ قيد هئا، تن کي اخلاقي ڏوهارين کي ڌار رکيو ويو. 5ـ نماز وقت ۽ رات جو سمهڻ وقت عام قيدين جون بيڙيون لاهڻ لاءِ حڪم هو.6ـ بيمار قيدين کي سرڪاري شفاخاني مان دوا ملڻ لڳي. 7ـ فوتين جي دفن ۽ ڪفن جو خرچ بيت المال مان ڏيڻ لڳو. 8ـ دُرن هڻڻ جي سزا گهٽائي ويئي. 9ـ عمال کي حڪم مليو ته پاڻ وڃي جيل خانن جو معائنو ڪن.[3]

معتصم عباسيءَ جي ڏينهن ۾، عنبسه بن اسحاق ديبل جي مندر جي هڪڙي حصي جي مرمت ڪرائي ان کي جيل خانو بڻايو هو.[4] مقتدر بالله جي وزير، علي بن عيسيٰ، جيل خانن لاءِ جدا حڪيم مقرر ڪيا هئا.

شراب تي بندش:

شراب هندو واپرائيندا هئا ۽ ان تي ڍل پيئي. خليفي عمر بن عبدالعزيز اها ڍل بند ڪري ڇڏي. عمال کي حڪم فرمايائون ته شهرن اندر ذمين جا جيڪي به شراب جا دڪان آهن سي بند ڪيا وڃن.[5]

اسلام جي اشاعت:

قرآن شريف، جو اسلامي علوم ۽ فنون جو سرچشمو آهي، سو خلافت راشده جي زماني ۾ مرتب ۽ مدون ٿي چڪو هو مگر اڃا منجهس نقطا ۽ اعراب

1ـ يعقوبي: جلد ـ2، ص ـ384. آل عقيل جا جيڪي به ڪاتن تي عملدار هئا، تن کي حضرت عمر بن عبدالعزيز عهدن تان الهي ڇڏيو بلڪ گهڻن کي يمن ڏانهن جلاوطن ڪري ڇڏيائين ۽ يمن جي حاڪم کي حڪم ڪيائين ته آل عقيل جي قبيلي جي ماڻهن کي بين علائقن ڏانهن لوڏي ڪڍي.

2 ـ طبقات ابن سعد: ص ـ257. قيدين جي وظيفي لاءِ سرڪاري رجسٽر مقرر ٿيو. جنهن موجب قيدين جا نالا رجسٽر ڪيا ويا ۽ گورنرن کي حڪم مليو ته رجسٽرن جي پاڻ چڪاس ڪن.

3 ـ ڪتاب الخراج: ص ـ188، طبقات ابن سعد: ص ـ293.

4ـ مختصر تاريخ هند: ص ـ38. فتوح البلدان: بلاذري، ص ـ437. معتصم جو زمانو 218هه کان 227هه هو.

5ـ عضدالدوله ابن بويه ديلمي ٽي شيون ايجاد ڪيون هيون: (1) دروازي تي ڏينهن ۾ ٽي دفعا نوبت وڄائڻ، جنهن جو اڳ رواج نه هو (2) عيد غدير ۽ (3) محرم ۾ تابوت ڪڍڻ ۽ امامن لاءِ ماتم ڪرڻ.

ڏنل ڪونہ هئا. عربن کي سنڌس قرائت ۾ ڪابہ ڏقت ڪانہ ٿيندي هئي، ليڪن عجمين کي پڙهڻ وقت گهڻي دقت ٿيندي هئي. حجاج بن يوسف هونئن تہ ظلمن ڪري مشهور هو مگر قرآن جي اشاعت ڪرڻ لاءِ سندس نيڪ ڪارنامو يادگار آهي. هن قرآن مجيد ۾ نقطا ۽ اعراب ڏياري سندس گهڻائي نسخا لکرائي مشرقي صوبن ڏانهن روانا ڪيا. جنهن ڪري نو مسلمن کي پڙهڻ ۾ آساني ٿيڻ لڳي.[1]

قرآن جو پهريون سنڌي ترجمو:

بني اميہ جي دؤر ۾ ابن جبير جو تفسير موجود هو جو فتح سنڌ کان ٿورو اڳ عبدالملڪ بن مروان جي ڏينهن ۾ تيار ٿيو هو.[2] منصوره ۾ گهڻائي سنڌي عرب عالم موجود هئا. جي فن تفسير جا ماهر هئا. ازان سواءِ هو هندي ۽ سنڌي زبانن جا بہ ماهر هئا. منصوره جي هباري حاڪم عبدالله بن عمر جي زماني ۾ الور جي راجا مهروگ (مهروق) سنہ 270هہ ۾ منصوره جي امير کي لکيو تہ ڪنهن عالم کان اسلامي اعتقادات کان واقف ٿئي. عبدالله جي حڪم سان هڪڙي سنڌي عالم اسلامي عقيدن لکرائي ڪيس موڪليو تہ هڪڙي قصيدي ۾ لکي راجا ڏانهن مڪو. راجا قصيدو پڙهي شاعر جي قادر ڪلامي ۽ لياقت جي بي انتها تعريف ڪئي ۽ عبدالله کي لکيو تہ شاعر کي وٽس روانو ڪري. سنڌي شاعر ٽن سالن تائين راجا جي دربار ۾ عزت ۽ احترام سان رهي، قرآن شريف جو سنڌي ترجمو ڪيو. وليد بن عبدالملڪ قرآن شريف جي حافظن کي چوڌاري سلطنت اندر روانو ڪري، انهن لاءِ وظيفا مقرر ڪيا. جيئن ماڻهن ۾ قرآن پڙهڻ جو شوق جاڳي.[3] سليمان بن عبدالملڪ ناچ ۽ گاني تي بندش وڌي.

مسجدون:

محمد بن قاسم سنڌ فتح ڪرڻ وقت وڏن شهرن جهڙوڪ ديبل، نيرن ڪوٽ، سيوستان، برهمڻ آباد، الور، ملتان، ديپالپور، قنوج ۽ ويهند تائين بت خانن اڳيان جامع مسجدون تعمير ڪرايون ۽ منجهن واعظ ۽ مؤذن مقرر ڪيا. هندن سان جيڪي معاهدا ڪيا ويا، تن تي مسلمان سختيءَ سان پابند رهيا. فاتح سنڌ جي نيڪي، انصاف ۽ رواداريءَ کي ڏسي قديم رهاڪو سمينہ

1_ ابن خلقان: تذڪرة حجاج بن يوسف.

2 _ ميزان الاعتدال: ذهبي، ذڪر عطاء بن دينار.

3_ تاريخ الخلفاء: سيوطي، ص_226، ڪلڪتو.

خوشيءَ سان مسلمان ٿيا[1] ديبل ۽ ٻين شهرن مان سوين علماءَ ڪرام پيدا ٿيا، جن جا نالا علامہ سمعاني ڏنا آهن: هشام بن عبدالملڪ جي تبليغ ڪري صغدانيا جي ترڪن جا قبيلا مسلمان ٿيڻ لڳا.[2] ۽ جرگن جي فيصلن موجب سمرقند ۽ بخارا وارا ترڪي قبائل مرڪز خلافت کي خراج ۽ ڀانهيون ۽ ٻانها موڪلڻ لڳا.

سنہ 349هہ (960ع) ڌاري ترڪن جا ٻہ لک ڪٽنب مسلمان ٿيا.[3] سنہ 435هہ (سن 1034ع) ۾ ترڪن جا ڏهہ هزار ڪٽنب مسلمان ٿيا.[4] معتصم جنهن ترڪن کي ڀرتي ڪري سامره ۾ انهن لاءِ جدا ڇانوڻي تعمير ڪرائي، سي سڀورا ترڪ مسلمان ٿيا.[5] عربن سنڌ ۾ جيڪي نوان شهر- منصوره، محفوظہ ۽ بيضا تعمير ڪرايا هئا، سي دراصل اسلامي تعمير جا ادارا هئا، جت عراق جي علمائن کان سواءِ درويشن ۽ محدثن جي بود و باش اختيار ڪرڻ ڪري، اسلام جي اشاعت ٿيڻ لڳي. ابن الاشعتر ٻہ هڪڙي نومسلم راجا جي ڌيءَ سان شادي ڪئي هئي. حضرت عمر بن عبدالعزيز ؒ جو زمانو سنہ 99هہ کان سنہ 101هہ (717_720ع) تائين اتڪل اڍائي ورهيہ مس رهيو مگر ٿڪئين قليل عرصي اندر اسلام انتهائي سرعت سان سنڌ ۾ ترقي ڪئي.

سنڌ جي راجائن جو مسلمان ٿيڻ:

حضرت عمر بن عبدالعزيز ؒ، اسلام جي اشاعت ڪرڻ لاءِ سلطنت جي صوبن ڏانهن واعظ مفتي وظيفن تي مقرر ڪري روانا ڪيا، تہ اتي جي رهاڪن کي فقهہ ۽ حديث جي تعليم ڏين ۽ حرام حلال کان واقف ڪن.[6] هن اسلامي دنيا ۾ رهندڙ سڀني غير مسلم حاڪمن ڏانهن اسلام جا دعوت ناما مڪا. بلاذري جو بيان هن ريت آهي:

1_ بلاذري عيسفان جي راجا جو بيان لکي ٿو جنهن جو پٽ بيمار هو. پنڊتن ۽ ويدن مندرن ۾ گهڻيون دعائون گهريون، پر ڪو فائدو نہ پهتو جنهن تي راجا غصي تي مندر ڊهرائي ڇڏيا ۽ مسلمان سوداگرن کان اسلام جا عقيدا معلوم ڪري مسلمان ٿيو هو.

2_ صغدانيا جي ترڪن جي دعوي هئي تہ جيڪو سنڌن بتن کي پيڇندو سو ناس ٿي ويندو. فاتح قتيبہ سنڌن مندرن کي باهہ ڏياري، پر هن کي ڪجهہ نقصان نہ پهتو جنهن تي ترڪن اسلام اختيار ڪيو.

T.W. Arnold: The Preching of Islam, P-238, Aligarh, 1913.

3_ الڪامل: ابن اثير، جلد_8، ص_396، بريل. جرگہ جي رسم اسلام کان اڳ ترڪن ۾ رائج هئي، ڪائنن بلوچ ۽ افغان سکيا.

4_ تجارب الامم: ابن مسڪويہ، جلد_2، ص_181، مصر.

5 _E, Gibbon: The Decline and Fall of Roman Empire, Vol.IV, P.47, London, 1890

6_ حسن المحاضره: سيوطي، جل_1، ص_ 12، مصر.

فکتب الی الملوك دعوهم الی الاسلام والطاعة ان یملکهم ولهم ما للمسلمین و علیهم ما علیهم وقد کانت بلغتهم سیرته و مذهبه فاسلم جلیشه والملوك وتسموا باسماء العرب.[1]

"خليفي بادشاهن کي هن شرط سان اسلام جي دعوت ڏني ته سندن بادشاهيءَ ۾ ڪو خلل نه پوندو ۽ جيڪي مسلمانن کي حق ڏنل آهن، سي کين ملندا. جيڪي ذميواريون مسلمانن تي عائد آهن سي مٿن عائد رهنديون. بادشاهه خليفي جي حسن اخلاق کان واقف هئا. تنهن ڪري سنڌ جي راجا جئسيه (جليشه) ۽ ٻين خوشيءَ سان اسلام قبول ڪري پاڻ تي عربي نالا رکيا."

ٽبيت جي راجائن جو اسلام قبول ڪرڻ:

خليفة المسلمين جي حسن اخلاق جي سيني حاڪمن کي خبر هئي، تنهن ڪري سندس دعوت کي هنن خوشيءَ سان قبول ڪيو. ٽبيت جي راجائن جو وفد دمشق جي دربار ۾ پهتو. خليفي وفد سان سليط بن عبدالله الحنفيءَ کي اسلام جي تبليغ ڪرڻ لاءِ روانو ڪيو.[2] جن جن ذمين اسلام قبول ڪيو هو تن تان جزيه معاف ٿي. عاملن کي حڪم ڏنائون ته ذمين کي اسلام ڏانهن خوش اسلوبيءَ سان مائل ڪن. مٿين 4 خيرانديش پاليسيءَ جي ڪري، چار هزار ذمي خراسان جي عامل، جراح بن عبدالله الحڪميءَ جي ترغيب سان مسلمان ٿيا.[3] سنڌ ۾ تبليغ جو اثر ان ڪري مفيد ثابت ٿيو جو حجاج جي ڏينهن ۾ غرب عملدار ذمين کان جزيه اڳاڙڻ وقت مٿن سختيون ڪندا هئا.

حضرت عمر بن عبدالعزيزؒ ذمين سان جيڪي رعايتون ڪيون، تن جي اثر ڪري گهڻي خوشيءَ سان اسلام قبول ڪيو. ذمين جي اسلام قبول ڪرڻ ڪري ڍلن ۾ گهٽتائي ٿيڻ لڳي، جنهن تي عالمن خليفي کي پڪار ڪئي، کين جواب مليو ته ڍل ڍلون گهٽجن، جيئن اسين سڀ هٿن سان پورهيو ڪري کائون. خليفي جي نيڪ نامي، ايمانداري ۽ سهڻن اخلاقن رعايا تي چڱو اثر وڌو. مامون جي ڏينهن ۾ به هڪڙي ٽبيت جي راجا مسلمان ٿي پنهنجي جواهرن ۽ ياقوتن سان مڙهيل بتن کي مڪه معظمه ڏانهن نذراني طور مڪو هو. خاران جي نوشيرواني ملڪن به اسلام قبول ڪيو.

1_ فتوح البلدان: بلاذري، ص_449.

2_ يعقوبي: جلد_2، ص_ 292، ليڊن، 1883ع.

3_ طبقات ابن سعد: تذڪره حضرت عمر بن عبدالعزيز.

مذهبي مناظرا:

بصرو جو هجري 2 صدي جي وچ ڌاري مختلف مذهبن جو مرڪز هو اتي واصل بن عطاءَ ۽ جهم بن صفوان سان هندو پنڊتن، جي بڌ هئا، مذهبي مناظرو ڪيو هو. جنهن ۾ پنڊتن هارائي اسلام قبول ڪيو هو.[1] ان قسم جا مذهبي مناظرا سنڌ ۽ هندستان ۾ ٿيندا هئا. امام ابوالحسن مسعودي 302هه ڌاري ڪنيات ۾ آيو هو سندس بيان آهي ته اُتي برهمڻ راجا نووارد مسلمانن سان مذهبي بحث ۽ مناظرا ڪندو هو.[2]

مذهبي رواداريءَ جو جذبو ايترو ڪارفرما هو جو هجري 2 صديءَ ڌاري جڏهن عربن جي ڪمزوريءَ ڪري سنڌ جي ڪن حصن تي هندن ٻيهر قبضو ڪيو تڏهن هو مسلمانن جي مسجدين ۾ نماز پڙهندا هئا ۽ خطبن ۾ خليفن جو نالو پڙهندا هئا. مامون پاڻ معتزلي هو ۽ سندس دربار ۾ حنفي، شيعا ۽ خارجي بحث ڪندا هئا.[3]

سنڌ ۾ مختلف فرقا:

سنڌ جا باشندا حنفيت جا پڪا پائبند هئا. تاهم ڪوفو ۽ بصرو جي مختلف مذهبن ۽ ملتن جا مرڪز هئا، سي ايران وانگر سنڌ کي به ويجها هئا ۽ اتي ڪابه مذهبي تحريڪ يا سياسي انقلاب پوندو هو ته انهن جو اثر هنن پاڙيسري ملڪن تي ضرور پوندو هو. سنڌ جا گهڻائي والي اهل بيت جا طرفدار هئا. عمر بن حفص جي زماني ۾ عبدالله اشتر سنڌين کي بني فاطمه جي اطاعت ڏانهن مائل ڪرڻ لاءِ آيو هو. ڪيترن سنڌين سندس هٿ تي بيعت ڪئي. سنڌ ۽ ملتان تي پهريون دفعو شيعيت جو اثر پئجي ويو. عمان جا رهاڪو گهڻو ڪري خارجي هئا، سي عباسي حڪومت جي ابتدائي زماني ۾ سنڌ ۾ اچڻ لڳا ۽ هتي جي ماڻهن کي حڪومت جي خلاف پڙڪائڻ لڳا. جيئن ته سنه 142هه ڌاري حسان بن مجالد همداني خارجي سنڌ جي ماڻهن کي هم خيال بنائڻ لاءِ آيو هو پر عمر بن حفص ۽ عبدالله اُشتر جي موجودگيءَ ۾ سندس ڳالهه نه هلي سگهي. تنهن ڪري نااميد ٿي موصل ڏانهن هليو ويو. خلافت عباسيه جي

1_ ڪتاب المينه والامل في شرح ڪتاب الملل والنحل: احمد بن يحيٰ المرتضيٰ، باب المعتزله، ص 31_34، حيدرآباد دکن، 1316هه

2_ مروج الذهب: مسعودي جلد_1، ص_254، فتوح البلدان: بلاذري ص_446.

3_ مامون ڪاٽ پوءِ مذهبي آزادي بند ٿي ويئي، مگر علم الڪلام جو پهريون دفعو اسلام ۾ بنياد پيو جو پوءِ ترقي ڪرڻ لڳو.

ڪمزوريءَ ڪري خارجين ڪي قيقان ۽ مڪران جي وچ ۾ مشڪي رياست قائم ڪرڻ جو وجھ مليو. اها رياست عربن جي پوئين زماني تائين قائم رهي.

مامون، سنه 203هه ۾، عبدالله بن زياد جي پٽ محمد زياد کي يمن جي حڪومت تي مقرر ڪيو هو جنهن جي اولاد مان، ابوالجيش جي ڏينهن ۾ يحيٰ بن حسين، جو ابن طباطباءَ علويءَ جي نسل مان هو يمن ۾ ظاهر ٿي، مذهب زيديه جي دعوت ڏيڻ شروع ڪئي. هو سنڌ مان يمن آيو هو ڇو ته هن جي ڏاڏي قاسم سرزمين عرب کي ڇڏي سنڌ ۾ سڪونت اختيار ڪئي هئي. هن جو اولاد به اتي ئي رهندو هو. مٿئين بيان مان اندازو ڪري سگهجي ٿو ته سنڌ ۾ عرب جي معزز خاندانن جي ڪيتري قدر آمدورفت هئي.

عمر بن عبدالله هباريءَ جي ڏينهن ۾ منصوره ۾ حضرت علي المرتضيٰ جو اولاد گهڻي انداز ۾ موجود هو ۽ انهن "علوي" بزرگن ۾ زياده شمار انهن ماڻهن جو هو جي پاڻ کي عمر بن علي ۽ محمد بن علي جي اولاد مان سڏيندا هئا. بني فاطمه کي سنڌ سان گهڻا تعلقات هئا، جي ابتدا کان هليا ٿي آيا. خصوصا زيديه فرقي جا ماڻهو جي عبدالله اشتر سان گڏ آيا هئا، هتي گهڻا ڪنا ٿي ويا هئا. سنڌ گويا هڪڙي جاءِ پناه هئي. سنه 270هه (883ع) ۾ عبدالله المهديءَ جي زماني ۾ هيشم فاطمين جو پهريون داعي سنڌ ۾ آيو هو. عيسوي 12 صديءَ ڌاري اسماعيلين جو داعي، نور ساگر، قلعه الموت کان تبليغ ڪرڻ لاءِ گجرات پهتو هو. سنه 386هه (996ع) ۾ جعلم بن شيبان سنڌ ۾ آيو ۽ سنه 367هه (977ع) ۾ بنو سامه قريش وارن کان سنڌ فتح ڪري فاطمي سڪي ۽ خطبي کي سنڌ ۾ رائج ڪيو. تنهن کان اڳ سنه 360هه ۾ عضدالدوله ديلمي اڻ سڏيءَ طرح سنڌ تي قبضو ڪيو ۽ پوءِ جامع منصوره جي ممبر تي بغداد جي خليفي جي نالي کان پوءِ عضدالدوله جو نالو به ڪجھ عرصو جاري رهيو. هباري اميرن جو سفير به سندس دربار شيراز ۾ رهڻ لڳو.

غرض ته جيڪي به فرقا اسلامي دنيا ۾ پيدا ٿيا، جهڙوڪ: 1۔ عثمانيه 2۔ علويه 3۔ سبائيه 4۔ ناصبيه 5۔ خوراج، 6۔ مجسمه 7۔ جهميه 8۔ قدريه 9۔ شعوبيه 10۔ تناسخيه 11۔ مرجئه 12۔ محلليه 13۔ متڪلمين ۽ 14۔ معتزله وغيره: تن عظيم الشان فرقن جو نه رڳو سنڌ بلڪ سڄي اسلامي دنيا تي اثر پيو.[1] ڪوفو ۽ بصرو علمي حيثيت ڪري مديني منوره جا همسر هئا. مٿيان شهر سنڌ کي ويجها هئا. انهن شهرن ۾ شيخ الاسلام ۽ سيد الحفاظ سفيان ثوري (المتوفي

1 ـ سيرالصحابه: مولانا سعيد انصاري، جلد۔1 الامينه پريس لاهور.

161هه)، امام حافظ حماد بن سلمہ (المتوفي 167هه)، محدث حماد بن زيد (المتوفي 179هه)، محدث هيشم، وڪيع بن جراح ۽ عبدالرحمان بن مهدي فقهہ ۽ حديث جا امام ٿي گذريا. ڪوفي ۽ بغداد کان پوءِ بغداد دارالامارات جت امام ابو حنيفہ ڪوفي (المتوفي 150هه)، امام احمد بن حنبل شيباني (المتوفي 241هه) ۽ امام شافعي (المتوفي 204هه) اهل سنت جا امام ٿي گذريا. خراسان ۾ امام دائود سجستاني فقهہ ۽ حديث جو امام ٿي گذريو ۽ سنڌس فيض اسلامي دنيا کي پهتو.

سنڌ جي علمي محفل:

عربن کي خبر هئي تہ فاتح قوم جا قانون مفتوح لاءِ مفيد ٿي نہ ٿا سگهن، تنهن ڪري هنن هندن جي قانونن، رسمن، رواجن ۽ مذهب کي آزادي ڏيئي برقرار رکيو. جيئن انهن مصر ۽ اندلس وارن کي آزادي ڏني هئي. پاڻ فاتح هئا، مگر جيسين ملڪ مان پوريءَ طرح واقف ٿين، تيسين عربي سادگيءَ تي ڪاربند رهي، مفتوح قوم اڳيان شاگرد ٿي رهيا. سنڌ تي عربن صدين تائين حڪومت ڪئي، جنهن مان عباسي دؤر جو زمانو اتڪل اسي ورهيہ رهيو. منصوره جو بنياد بني اميہ جي دؤر ۾ پيو ۽ اهو پڇاڙيءَ تائين عربن جو دارالامارات ٿي رهيو. عربن کان پوءِ اهڙو ويران ٿي ويو جو اڄ منصوره جو نالو ڳولهڻ سان بہ ملي نہ ٿو سگهي. سنڌ جي دارالسطنت هجڻ سبب منصوره علمي لحاظ کان دمشق ۽ بغداد ثاني بڻجي ويو. ڪيترا عالم فاضل، اديب ۽ شاعر منجهس رهندا هئا. خود عرب ۽ عراق مان ڪيئي پنهنجي زماني جا مشهور عالم داد و دهش ۽ علمي شهرت سبب پنهنجو وطن ڇڏي اچي منصوره ۾ مقيم ٿيا هئا. منصوره جي عام علمي ۽ مذهبي حالت بابت بشاري مقدسي جهڙو عالم هن ريت بيان ڪري ٿو:

> ”هتي جا رهاڪو لائق بامروت آهن. اسلام کي وٽن تازگي آهي. اهل علم هتي گهڻا آهن. ماڻهن ۾ ذهانت ۽ ذڪاوت آهي. هو نيڪي ۽ خيرات ڪن ٿا. مسلمانن ۾ گهڻو ڪري اهل حديث آهن. وڏن شهرن ۾ حنفي فقهاء بہ آهن. ليڪن هت مالڪي ۽ حنبلي ڪونہ آهن ۽ نہ معتزلي آهن. ماڻهو سڌي ۽ صحيح مسلڪ تي آهن. نيڪ ۽ پاڪدامن آهن.“[1]

مٿئين بيان مان معلوم ٿئي ٿو تہ منصوره ۾ علم جو ڪافي غوغاءُ هو. مذهبي لحاظ کان مسلمان گهڻو ڪري اهل حديث هئا. مختلف مذهبي فرقن

1_ احسن التقاسيم: بشاري، ص_479. مروج الذهب: مسعودي، جلد_1، ص_ 379.

جي واعظين جو وجود نہ هو جنهن ڪري نہ مذهبي اختلاف هئا ۽ نہ ماڻهن ۾ فرقي بازي هئي. باشندا ذهين، سمجهو نيڪ دل ۽ سچار هئا.منصوره ۾ قضا جي عهدي کي وڏي اهميت هئي. عراق ۽ عرب جا مشهور عالم انهيءَ منصب لاءِ منتخب ٿي ايندا هئا. ڪتاب "احسن التقاسيم" جي ذريعي هڪ مدرسي جو پتو پوي ٿو جنهن ۾ قاضي ابو محمد منصوريءَ جو درس جاري هو. سندس مذهب دائودي ظاهري هو ۽ پنهنجي مذهب ۾ ڪيس امام جو درجو حاصل هو. سندس ڪيتريون تصنيفون هيون، جن مان ڪي تہ تمام بهترين هيون. منصوره ۾ بيا بہ ڪي مدرسا هوندا، پر تاريخ انهن جو ذڪر ڪونہ ڪيو آهي.

قاضي محمد بن ابي الشوراب پنهنجي وقت جو وڏو عالم هو. عراق ۾ خاص ڪري بغداد ۾ ماڻهو سندس وڏي عزت ڪندا هئا. بغداد جا عباسي خليفا ۽ شهزادا سندس صحبت مان فيض پرائيندا هئا ۽ وقت بوقت سندس حاجت روائي بہ ڪندا هئا. سنہ 283هہ ۾ هو بغداد کان منصوره جو قاضي مقرر ٿي آيو منصوره ۾ ڇهہ مهينا ڪن رهيو ۽ اتي ئي فوت ٿي ويو.[1]

ابي الشوراب جو اولاد منصوره ۾ مقيم رهيو. ڪانئس پوءِ سندس پٽ علي بن محمد ابي الشوراب منصوره جو قاضي رهيو. سندس اولاد هجري 4 صديءَ جي شروعات تائين منصوره ۾ رهيو.[2]

مطيع بن اياس عرب جو مشهور شاعر هو هشام تغلبيءَ جي زماني ۾ منصوري آيو ۽ ڪافي عرصو رهيو.[3] ابو عباده، وليد بن عبيدالبحتري (المتوفي 284هہ) ۽ شاعر ابو تمام صاحب "حماسہ" جو همعصر ۽ شهره آفاق شاعر هو ڪجهہ وقت ملتان ۾ رهيو هو منصوره جيئن تہ واٽ تي هو تنهن ڪري ملتان وينديءَ اتان واپس ورندي ضرور منصوري آيو هوندو. ازان سواءِ منصوره نہ فقط ان وقت دارالسلطنت هو ليڪن علم ۽ ادب جو بہ گهوارو هو.[4]

ابو العباس احمد بن صالح التميمي المنصوري، منصوره جو باشندو هو ۽ پوءِ عراق وڃي رهيو. دائودي اصفهانيءَ جي مذهب جو مشهور امام هو فارس ۾ پهچي هن الاثرام ۽ ان جي طبقي کان حديث جي سماعت ڪئي. ڪانئس الحاڪم ابو عبيدالله الحفاظ صاحب مستدرڪ حديث روايت ڪئي آهي. سندس چوڻ آهي تہ هن جيڪي عالم ڏٺا، تن سڀني ۾ هي نهايت ظريف الطبع هو. دائودي مسلڪ جي

1_ الڪامل: ابن اثير، جلد_7، ص_334، ليدن.

2_ مروج الذهب: مسعودي جلد_1، ص – 334.

3_ مروج الذهب: مسعودي جلد_1، ص_ 337، ليدن.

4_ ڪتاب الغاني: جلد_12، ص_ 860.

جيد عالمن ۾ سندس شمار ٿئي ٿو. جليل القدر تصنيفون ڪيائين، جن مان ڪي تہ نهايت عمديون ۽ ضخيم هيون. سندس ڪن ڪتابن جا نالا هي آهن: 1_ المصماع ڪبير، 2_ ڪتاب احادي ۽ 3_ ڪتاب التنز.[1]

ابو محمد عبدالله ابن جعفر ابن مره المنصوري التمري بہ جيد عالم ۽ پنهنجي دؤر جو مشهور محدث هو. سمعاني لکي ٿو تہ سندس رنگ سانورو هو ۽ هن حسن ابن مڪرم ۽ ان جي معاصر ڪان حديث جي سماعت ڪئي. ڪانئس حاڪم بہ روايت ڪئي آهي.[2]

حڪيم ابراهيم بن فزارون بغداد جو مشهور حڪيم هو. غسان بن عباد سان گڏ سنڌ ۾ آيو ۽ ڪجهہ عرصو هت رهي پوءِ واپس ويو. جيسين سنڌ ۾ رهيو تيسين مور جو گوشت کائيندو هو. چوندو هو تہ "خدا شاهد آهي تہ مان سڄي عمر اهڙو گوشت نہ کاڌو آهي!" غسان بن عباد مهلبي سنہ 213هہ ۾ سنڌ جو والي ٿي آيو ۽ سنہ 216هہ ۾ واپس بغداد پهتو. سندس بيان "تاريخ الحڪماءِ" (مصري ڇاپي) ۾ ڏنل آهي.

ابو ضلع منصوري السندي هجري 4 صدي ۾ منصوري ۾ ٿي گذريو. هن شاعر پهريون وطني ترانو جوڙيو جنهن مان سنڌ جي فضيلت جي خبر پئجي سگهي ٿي. سندس قصيدي جون پهريون بہ سٽون هي آهن:

"لقد انڪر اصحابي وما ذالک بالامثل
اذا ما مدح الهندو سهم الهند في المقتل"

سنڌي جيڪي قيد ٿي عراق ۽ عرب پهتا، تن اقليت جي حيثيت ۾ فاتح قوم وانگر علمي ۽ سياسي مرتبا حاصل ڪيا. سنڌين عربي دؤر ۾ علوم ۽ فنون ۾ ايترو ڪمال حاصل ڪيو جو وڏن وڏن عالمن سنڌن مسند درس تان فيض پرايو. علامہ سمعاني، "ڪتاب الانساب" ۾ اوائل صديءَ جي سنڌ جي سنڌي علمائن، فاضلن ۽ محدثن جا نالا ڏنا آهن. جيڪي عراق ۽ عرب ۾ "السندي" جي لقب سان مشهور ٿيا. شيخ ابوبڪر اسرائيفينيءَ جي جد اعليٰ جو لقب "السندي" هو. عبدويہ رازيءَ جو اولاد جد اعليٰ جي ڪري "السندي" سڏجڻ لڳو. مشهور راوي ابو معشر بن عبدالرحمان پنهنجي وطن مالوف ڪري "السندي" ۽ جاءِ قيام ڪري "مدني" سڏجي ٿو. حديث، فقہ فن مغازيءَ ۾ ماهر ٿي گذريو.

---

1 _ ڪتاب الانساب: سمعاني، باب منصوره، ص_ 343.

2 _ فتوح البلدان: ياقوت حموي، باب_51. ڪتاب الانساب: باب منصوره، ص_ 343. ابو ضلع منصوري لاءِ ڏسو "آثار البلاد" زڪريا قزويني، ص_85.

جامع ترمذيءَ حافظ ابن حجر ڪتاب ”تهذيب التهذيب“ ۾ ۽ علامہ ذهبي ”تذڪرة الحاظ“ ۾ سندس استادن ۽ شيخين جا نالا ڏنا آهن. امام سفيان ثوري اويسي سندس شاگردن مان هو. سندس تصنيفات مان ”ڪتاب المغازي“ مشهور آهي.[1] سنہ 170هہ ۾ وفات ڪري ويو. خليفي مهدي عباسي سندس جنازي نماز پڙهائي. بغداد جي مقبرءِ ڪبير ۾ سنڌ جو هي فخر مدفن ٿيو. تن صدين اندر اسلام جي ابتدائي دؤر ۾ خاڪ پاڪ ”جنت السنڌ“ مان ڪهڙا گوهر پيدا ٿيا، تن جو اندازو ڪري سگهو ٿا. سندس لائق فرزند ابو عبدالملڪ محمد پنهنجي زماني جي زبردست عالمن مان هو. خليفي مهديءَ کيس مديني مان بغداد گهرايو هو. ابو حاتم محمد بن ادريس رازي، محمد بن ليث جوهري، ابو يعلي موصلي ڪانئس حديثون روايت ڪيون آهن. سنہ 244هہ ۾ وفات ڪري ويو.[2]

شيخ الاسلام عبدالرحمان بن عمرو امام اوزاعي انهن ائمہءِ اسلام مان آهي، جي فقہ جا امام شمار ٿين ٿا. شام ۽ اندلس ۾ وڏي عرصي تائين سندس پيروئن جو ڪثير تعداد هو. امام صاحب سنہ 88هہ ۾ ڄائو ۽ سنہ 156هہ ۾ وفات ڪري ويو. علامہ ذهبي، حافظ ابن حجر عسقلاني هن بزرگ کي سنڌي شمار ڪن ٿا. امام دارالهجرت مالڪ سندس شاگرد هو.[3] سندس شيخين مان امام زهري، يحيٰ بن ڪثير ۽ قتاده وغيره ڪانئس روايتون ڪيون. امام اوزاعي ”السندي“ جي مرتبي لاءِ ايترو چوڻ ڪافي ٿيندو تہ حديث جا چار امام آهن:

1۔ اوزاعي، 2۔ امام مالڪ، 3۔ ابوسفيان ثوري ۽ 4۔ حماد بن زيد. امام اوزاعي، امام اعظم رحہ جو همعصر هو.[4] امام اوزاعي حق گوئيءَ ڪري مشهور ٿي گذريو. سندس هڪڙو مثال فوٽ نوٽ ۾ ڏجي ٿو.

1۔ سيرت النبي: شبلي نعماني، جلد۔1، ص۔22، اعظم ڳڙه.

2۔ ڪتاب الانساب: سمعاني، ص۔314. تذڪرة الحفاظ: جلد۔1، ص۔212.

3۔ سير اصحابہ: مولانا سعيد انصاري، جلد ذڪر امام اوزاعي، ص ص 31۔32.

4 ۔ امام اوزاعي جو فقهہ هڪ صديءَ تائين اندلس ۾ رائج رهيو. سندس شاگردن مان عبدالواحد دمشقيءَ سندس روايوتن گڏ ڪيون. انهن جي صحح هئڻ ڪري عبدالواحد سيني شاگردن ۾ خاص امتياز رکندڙ هو. سيد اصحابہ: جلد۔1، ص ص 31۔32.

نوٽ: امام اوزاعي حق گوئيءَ ڪري مشهور هو. عبدالله ابن علي سفاح جي چاچي بنو اُميہ وارن جو خاتمو ڪري، دمشق ۾ فوجي دربار قائم ڪري، امام اوزاعيءَ کي گهرائي ڪانئس پنهنجي ڪارروائين بابت پڇيو. امام اوزاعيءَ کيس بي پرواهيءَ سان جواب ڏنو تہ امير جيڪي ڪيو آهي، سو معاهدي جي خلاف ڪيو آهي ۽ امير کي صاف لفظن ۾ چيائين تہ خلافت عباسيہ ديني حڪومت ناهي. امير کيس اشرفين جي ڳوٿري انعام ڏني، پر امام صاحب اشرفيون محتاجن کي ورهائي ڏنيون.

حافظ ابو محمد خلف بن سالم السندي (المتوفي سن 231هہ) آل مهلب جو غلام هو. مشهور حفاظ مان هو. حافظ ابن حجر کيس "السندي البغدادي ۽ الحفاظ" جي لقبن سان لکيو آهي. امام احمد بن حنبل رحہ سندس شاگردن مان هو. ابو نصير بن فتح بن عبدالله "السندي"، "فقيہ ۽ متڪلم" جي لقب سان شهرت حاصل ڪئي هئي.

ابوالعطاء السندي عرب جي قادرالڪلام شعراءَ جي پهرئين صف ۾ شمار ٿئي ٿو. سندس نالو "افلح" ۽ سندس پيءُ جو نالو "يسار" هو. بني اميہ جو غلام ٿي آيو ۽ پوءِ ابو جعفر منصُور عباسيءَ جي زماني ۾ وفات ڪيائين. شاعر ابو تمام پنهنجي مشهور ڪتاب "الحماسہ" ۾ ڪيس جاءِ ڏني آهي. اُموي ۽ عباسي دربارين جو نامور شاعر ٿي گذريو. جيتوڻيڪ سنڌي هئڻ سبب سندس تلفظ درست نہ هو مگر سندس عربي اشعار کي خالص عرب زباندانن تسليم ڪيو آهي. سندس شمار مخزرمي شاعرن ۾ آهي. قصيدو چوندو هوتہ مجلس وجد ۾ اچي ويندي هئي. نصر بن يسار اموي سندس حاجت روائي ڪندو هو.[1]

هندي علوم جي قدرداني:

علم حديث جي تدوين ۽ تاليف جو شرف بني اميہ وارن کي حاصل آهي. قرآن مجيد جا نسخا نقطن ۽ اعرابن سان سندن ڏينهن ۾ حڪومت جي مشرقي صوبن ۾ پهتا. وليد بن عبدالملڪ جي ڏينهن ۾ جيڪو قرآن مجيد حفظ ڪندو هو تنهن کي سرڪار کان وظيفو ملندو هو. جيڪي ياد نہ ڪندا هئا، تن کي سزا ملندي هئي. گويا فتوحات سنڌ جي ابتدائي دؤر ۾ قرآن پڙهڻ ۽ حفظ ڪرڻ سرڪاري حڪم هو انحرافي ڪندڙ کي سزا ملندي هئي.[2] اصول لغت جي تدوين بہ بني اميہ جي دؤر ۾ ٿي. ابوالاسود نحو جا قاعدا وضع ڪيا.[3] ازان سواءِ فن سير ۽ مغازي جي تدوين پهريان جن بزرگن ڪئي مثلاً: امام اوزاعي، وهب بن منبہ، محمد بن مسلم الزهري، موسيٰ بن عقبہ وغيره. اهي سمورا بنو اميہ جي دؤر ۾ ٿي گذريا.

بنو اُميہ سلاطين مان معاويہ هشام ۽ مروان بن حڪم جي زماني ۾ ايران، يونان ۽ مصر جي طب، فلسفي ۽ تاريخ جا ڪتاب عربيءَ ۾ ترجمو ٿيا، مگر مٿيان

---

1 ـ ڪتاب الاغاني: جلد ـ 16، ص ـ 87. شرح ديوان الحماسہ: جلد ـ 2، ص ـ 30.

2 ـ الڪامل: ابن اثير، واقعات سنہ 88هہ

3 ـ ابن خلڪان: جلد ـ 2، ص ـ 380، مطبہ ميمينيہ مصر سنہ 1310هہ.

جيڪي به قدم کنيا ويا، سي مختصر طور هئا. عباسي دؤر جو علوم ۽ فنون جي ترقيءَ جو زمانو هو ان دؤر ۾ عرب هندي علوم ڏانهن متوجهه ٿيا. جيئن اندلس فتح ڪرڻ کان پوءِ لاطيني ۽ يوناني ڪتابن جا هنن ترجما ڪرايا هئا.[1] پوءِ عرب فاتح جيڪي ابتدا ۾ محڪوم قومن جا شاگرد ٿي رهيا، سي ڦري استاد بنجي ويا. هنن بين قومن جي فنا ٿيل علمي محفلن کي ٻيهر زنده ڪري نه فقط محڪوم قومن تي احسان ڪيا، پر پنهنجي سچائي، بي غرضي، رواداري ۽ الوالعزميءَ جو اهڙو مثال پيش ڪيو جنهن کي تاريخ اڃا سوڌو دهرائيندي اچي ٿي.

سنڌ تي جنهن عربي لشڪر ڪاهه ڪئي، تنهن ۾ عراقي، شامي، يماني ۽ حجازي عملدار هئا، منجهن ڪي اهڙا بزرگ به هئا، جن مجاهدن صحابه ڪرام جي صحبتن مان فيض پرايو هو ۽ ڪن تابعين کان فيض پاتو هو. ان سبب ڪري سنڌ حڪومت جا طريقا ۽ اصول خيبرلڪ جي فاتح قومن کان نرالا هئا. سنه 132هه (749ع) ۾ خلافت جو مرڪز دمشق کان بغداد ڏانهن منتقل ٿي ويو. عربن جو هيءَ علمي، مذهبي ۽ سياسي مرڪز سنڌ کي بلڪل ويجهو هو. اهڙي ويجهڙائيءَ مان عباسي خليفن پورو فائدو ورتو. منصور، هارون ۽ مامون بغداد ۾ دارالحڪمت، دارالتراجم ۽ رسدخانا تعمير ڪرايا هئا، جتي مختلف قومن جا عالم ۽ حڪيم ڌارين ٻولين جي ڪتابن کي ترجمن ڪرڻ لاءِ وڏي پگهارن تي مامور هئا. عباسي وزارت عظميٰ جون واڳون برامڪ خاندان جي خاتوادن جي هٿن ۾ هيون، جي اصل هندو نسل جا هئا. هو پنهنجي علم پروري ۽ فياضيءَ ڪري مشهور هئا.[2]

سنڌ جا رهاڪو دوائن، جڙين ٻوٽين ۽ زهر جي علم کان واقف هئا. جيئن يونانين جي بيان ۾ پڙهي چڪا آهيون. مٿيون علم ڌارين کان مخفي رکندا هئا. مگر سنڌ طبابت جو هوڪو اسلام جي ڪاهه کان اڳ به عرب ۾ پکڙيل هو.

---

1 ـ امير معاويه رضه جي ڏينهن ۾ يمن جي هڪڙي عالم عبيد بن شربه يمن جي تاريخ "اخبار الماضئين" تصنيف ڪئي. هشام بن عبدالمالڪ اصطخر جي علمي ذخيرن مان "تاريخ ملوڪ الفرس" عربي زبان ۾ مصور ترجمو ڪرائي. مروان بن حڪم جي زماني ۾ عبراني طب جا ڪتاب عربيءَ ۾ ترجمو ٿيا. خالد بن يزيد قبطي زبان جي فن طب ۾ ڪيميا جا ڪتاب ۽ يوناني ڪتاب ترجمو ڪرايا هئا. بني اميه خاندان وارن ۾ هو "حڪم" جي لقب سان سڏبو هو. هن پاڻ به متعدد عربي رسالا لکيا هئا: "رسائل شبلي".

2ـ طبقات الامم: ابنصائد اندلسي، ص ـ 50.

ابن نديم ڪتاب "الفهرست" ۾ لکي ٿو: يحيٰ برمڪيءَ هڪڙي شخص کي سنڌ ڏانهن روانو ڪيو هو ته اتان جي دوائن ۽ مذهبي عقيدن کي معلوم ڪري. يعقوب ڪنديءَ اها رپورٽ تيار ڪئي هئي، جا علامه ابن نديم ڏٺي هئي.

مثلا: امام بخاري (المتوفي سنہ 256هہ) پنهنجي ڪتاب "الادب المفرد" ۾ صحابہ ڪرام جي زماني جو هڪڙو واقعو لکيو آهي تہ هڪڙي دفعي ام المؤمنين حضرت عائشہ بيمار ٿي هئي، سندس ڀاڻتين علاج لاءِ هڪڙي سنڌي طبيب کي گهرايو هو.[1] شيخ علي رومي ڪتاب "محاضرة لاوائل و مسامرة الاواخر" ۾ هندستان کي حڪمت جو چشمو لکيو آهي.[2]

يحيٰ بن خالد برمڪيءَ جي ڪوشش سان سنڌ ۽ هند جا ويد، حڪيم ۽ پنڊت دارالخلافہ بغداد پهتا ۽ اتي جي ادارن تي وڏن وظيفن سان مقرر ڪيا ويا. برامڪ خاندان وارن کي عباسي خليفن وانگر علم ۽ حڪمت سان گهڻي دلچسپي هئي. جاحظ جو بيان آهي تہ هندو جوتش، حساب ڪتاب، طب ۽ فن بت تراشيءَ جا ماهر هئا. مشهور مؤرخ ۽ سياح يعقوبيءَ جو بيان آهي تہ هندن جي جوتش وديا مان ايرانين، يونانين ۽ عربن فائدا پرايا.[3] بهرحال منصور، هارون، مامون ۽ معتصم جي علمي دلچسپين ۽ برامڪ جي قدردانين ۽ فياضين جي ڪري سنڌ مان گهڻائي پنڊت ۽ ويد بغداد پهتا، جن نجوم، هيئت، طب، ادب ۽ اخلاق تي ڪيترا ڪتاب عربيءَ ۾ ترجمو ڪيا. جاحظ (المتوفي 255هہ) انهن پنڊتن ۽ ويدن جا نالا بهلہ (ٻجيڪر)، فلبرفل (ڪلپ راءِ)، بڪر، ڏاهر، زنڪل، راجہ اريڪل وغيره ڏنا آهن، جن مان گهڻا مسلمان ٿيا هئا.

پنڊت ماڻڪ کي هارون الرشيد خاص طور سنڌ مان گهرائي، دارالترجمہ ۾ سنسڪرت جي ڪتابن جي ترجمن ڪرڻ تي مقرر ڪيو هو.[4] ماڻڪ جو پٽ، صالح، علم طب ۾ هارون جي مشهور درباري حڪيم، جبرئيل بختيشوع يونانيءَ کان گوءِ کڻي ويو هو. پنڊت ابن ڌنو برمڪين جي شفاخاني مٿان اعليٰ عملدار هو. پروفيسر سخاءُ سندس نالو "ڌنوراءِ" ڏنو آهي. ڪتاب "رقام هنديہ" هندن جي حساب جو ڪتاب اصل چندر گپت جي درباري حڪيم، پنڊت چاڻڪيہ جو لکيل هو ۽ سندس نالو "ارٿاشاستر" هو۔ تنهن کي مامون جي دربار جي منجم، محمد بن مڪي الخوارزميءَ، سنہ 840ع ۾ درست ڪيو. پوءِ اهو

1۔ ادب المفرد: امام بخاري، باب بيع الخادم، ص۔35، مصر.

2۔ "اول موضع وضعت فية الكتب وانفجرت منع ينابيع الحكمت كان الهند" يعني سڀ کان پهريان جنهن سرزمين تي ڪتاب تصنيف ٿيا ۽ جتان حڪمت جو چشمو نڪتو اها زمين سنڌ ۽ هند آهي.

3۔ ڪتاب الفهرست: ابن نديم ص۔302، مطبہ ذات التحرير، مصر، 1303هہ

4۔ عيون الاطباءِ في طبقات الاطباء: ابن ابي اصيبہ، جلد۔2، ص۔33، مصر، مطبع و هبيعہ، 1299هہ

ڪتاب اتان اندلس پهتو جتي ”حساب الاغبار“ سڏجڻ لڳو.[1] اندلس کان يورپ پهتو جتي ”عربيڪ نيومرلس“سڏجڻ لڳو. ابن نديم ڪتاب کي هنديءَ مان عربيءَ ۾ ترجمو ڪيو هو.

خوارزميءَ کان سواءِ علي بن المقفع نسوي سنہ 908_1040ع ڌاري حساب تي هڪڙو ڪتاب ”المقفع في الحساب الهندي“ لکيو. سنہ 154ھ (سنہ 770ع) ۾ سنڌ مان هندن جو جيڪو وفد بغداد پهتو هو تنهن سان نجوم ۽ هيئت جو مشهور ڪتاب ”برهم ست سڌانت“ ساڻ هو جو اصل آريا ڀٽ جو لکيل هو تنهن ڪري سندس عربي ترجمي تي ”ارجبند“ نالو لکيو ويو. سنسڪرت جي ڪتاب ”کنڊا ڪيڊيڪ“ جو ابراهيم فزاري ۽ يعقوب الڪنديءَ عربيءَ ۾ ترجمو ڪيو.[2] عربي علمائن هندن جي چئن قياسي جُڳن تي ”سني السند و ايام هند“ نالا رکيا.[3] ليڪن ابتدائي هيئت دانن ۾ ”سڌانت“ جي گهڻي مشهوري ۽ مقبوليت ٿي. هيءُ ڪتاب هجري 4 صديءَ ڌاري اندلس پهتو جت مسلہ بن احمد مجريطي سنہ 398ھ ۾ مٿس خلاصو لکيو.

تنهن کان پوءِ اندلس جي ٻئي هڪڙي عالم ابوالقاسم اصبغ، المتوفي سنہ 426ھ (سنہ 1035ع) ۾ ”سڌانت“ جي اصول تي زيچ تيار ڪيو.[4] الخوارزميءَ جيڪو زيچ تيار ڪيو ان جي شهرت ٻين کي مٿائي ڇڏيو. هن پنهنجي زايچ دنيا جي مستند زايچن تان تيار ڪئي هئي. مثلاً: هن نقشو هندستان جي زايچ مطابق رکيو. ايراني تحقيقات ۽ بطليموس تان روشني ورتي

1_ اندلس ۾ قرطبہ بغداد جو همسر هو. اندلس ۾ جديد علمي دؤر جو آغاز هجري 3 صديءَ جي وچ ڌاري شروع ٿيو ۽ هجري 4 صديءَ جي وچ ڌاري ترقيءَ جي بام تي پهتو. اندلس جي فرمانروائن مان الحڪم ۽ عبدالرحمان الناصر مصر ۽ بغداد کان علوم ۽ فنونجا ڪتاب گهرائڻ لڳا: طبقات الامم ص_64.

2_ اسلامي دؤر ۾ چار مشهور مترجم ٿي گذريا: (1) يعقوب الڪندي (2) حنين بن اسحاق (3) ثابت بن قره ۽ (4) عمرو بن الفرخان البطري. ’ڪشف الظنون‘ ۽ ’طبقات الاطباءَ‘ ۾ سوين ڪتابن جي ترجمن جا نالا ۽ نشان بيان ڪيل آهن.

3_ هجري 3 صديءَ ۾ علامہ البيروني ’الهند ۽ سند‘ جي تصحيح ڪئي. مفاتيح العلوم: محمد الخوارزمي، ص _202، لنڊن.

4_ طبقات الامم: ابن صائد اندلسي، ص_50. قاضي صائد اندلسيءَ جو مٿيون ڪتاب دارالمصنفين اعظم ڳڙه وارن اردو ۾ ترجمو ڪرائي شايع ڪرايو آهي، منجهانئس دنيا جي قديم قومن جا حالات معلوم ٿين ٿا.

نوٽ: بغداد جي دربار ۾ مترجمن مان عبدالله ابن المقفع فارسي، عربي ۽ يوناني زبانن جو ماهر هو ۽ عرب جي اديبن ۾ ’ابلغ الناس‘ جي لقب سان ڏه ڇٽا مشهور ٿي گذريا، منجهانئن ابن المقفع پهريون نمبر تي گذريو ڏسو ڪتاب ’الفهرست‘ ابن نديم ص_118.

منجهس پنهنجا سڌارا ڪيا هئائين.[1] خوارزميءَ جو ڪتاب ”الجبر والمقابلہ“ سنہ 1831ع ۾ لنڊن مان شايع ٿيو.

خليفي موفق عباسيءَ، 3 صدي هجري ۾ دوائن جي تحقيقات لاءِ ڪي ماهر سنڌ ڏانهن روانا ڪيا. معتمد، سنہ 279هہ ۾ احمد بن خفي ديلميءَ کي حساب ۽ اصطرلاب جي تحقيقات لاءِ هندستان ڏانهن روانو ڪيو. سندس ڏينهن ۾ ماهہ شوال سنہ 280هہ ۾ چنڊ گرهڻ جي موقعي تي، ديبل ۾ سخت زلزلو آيو ۽ اتڪل ڏيڍ لک ماڻهو دٻجي مري ويا. مٿئين حادثي جي خبر دربار جي نجومين بروقت خليفي کي ڏني هئي.[2] طب جي هندي ڪتاب ”ششرت“ جو خالد برمڪيءَ ترجمو ڪرايو ۽ عبدالله بن عليءَ ان جو فارسي ترجمو ڪيو. چاڻڪيہ (شاناق) پنڊت جو جانورن جي بيماريءَ متعلق ڪتاب سنسڪرت تان عربيءَ ۾ ترجمو ٿيو. ابن نديم، پنڊت گنگوءَ جي چئن ڪتابن: 1۔ ڪتاب النمود في الاعمار 2۔ اسرار المواليد، 3۔ ڪتاب القرانات الڪبير ۽ 4۔ ڪتاب القرانات الصغير جا ترجما ڪري مٿين بيان ڪيل نالا رکيا.

دنيا جي واقعات، حادثات، سيارن جي گردش، گرهن جي چڪر متعلق سنسڪرت تان جيڪو ڪتاب عربيءَ ۾ ترجمو ٿيو تنهن تي ”ڪتاب في احداث العالم والدور في القرآن“ نالو رکيو ويو. عربن ۾ دستور هو تہ فتوحات کان فارغ ٿيڻ کان پوءِ ترار ڦٽي ڪري مفتوح ملڪن جي ترقيءَ ڏانهن متوجهہ ٿيندا هئا.

فن موسيقيءَ جي ابتدا بہ هندستان مان ٿي، ڇاڪاڻ تہ هندو پنهنجن ديوتائن جي بتن اڳيان ناچ ۽ راڳ ڪندا هئا ۽ ان ڪم لاءِ وتن مندرن ۾ ديوداسيون رکيل هيون. فن موسيقيءَ متعلق پنڊت نافر جو ڪتاب اندلس تائين پهتو.[3] مٿين ترجمن سان گڏ بطليموس جي ڪتاب ”مجسطي“ جو بہ ترجمو عراق ۽ يمن وارا عرب هندي زبان مان واقف هئا. عرب مصنفين مان ابن نديم، الاشعري ۽ شهرستاني جي تصنيفات ۾ هندن جي مذهب، فلسفي، ٻڌ جي ڀڪشن ۽ جوڳين ۽ مستقل باب ڏنل آهن، جن ۾ سير حاصل احوال ڏنل آهي.[4] ابو صالح بن شعيب ”مهاڀارت“ جو عربيءَ ۾ ترجمو ڪيو. سنہ 417هہ ۾ شاهان ديلميہ جي ڪتب خاني جي مهتمم ابوالحسين علي جبليءَ ”مهاڀارت“ جو ٻيهر

1۔ ڪشف الظنون: ذڪر الرصد.

2 ۔ تاريخ الخلفا: سيوطي، ص۔380، ڪلڪتو.

3۔ ڪتاب البيان والتبين: جاحظ جلد۔1، ص۔40، مصر.

4۔ (1) مهاڪاليہ (ڪاليءَ جا پوڄاري)، (2) الدينڪتہ (آفتاب پرست)، (3) گنگا ياترا (گنگا ياتري)، (4) چندر ڀهڪتيہ (چنڊ جا پوڄاري)، (5) راجپوتيہ (راجپوت)، (6) جل ڀهڪتيہ (پاڻيءَ جا پوڄاري)، (7) اگني هوطريہ (باهہ جا پوڄاري) ۽ (8) برگبگيہ (ٻگت) مٿيان فرقا ڪتاب البيان والتبين ۾ ڏنل آهن.

عربيءَ ۾ ترجمو ڪيو.[1] پنڊت وياگھر جو ڪتاب "ادب الملڪ"، جو حڪومتن جي طريقن ۽ هٿيارن جي جاچ متعلق آهي، ان جو ابو صالح بن شعيب عربيءَ ۾ ترجمو ڪيو.

جابر بن حيان ڪيميا ۽ هندي منطق تي ڪتاب "حدود المنطق الهند" ترجمو ڪيو. هندي حڪمت ۽ دانش تي گھڻائي ڪتاب عربيءَ ۾ ترجمو ٿيا. هندن جو مشهور اخلاقي ڪتاب "ڪليله و دمنه" جنهن کي پنڊت بيد پاءِ جون آکاڻيون چون ٿا ۽ جو فرضي آکاڻين جو مجموعو آهي، قديم زماني ۾ هندستان ۾ اهڙا آکاڻين جا گھڻائي ڪتاب هئا- جيئن "هتو اُپديش" وغيره. "پنج تنتر" جي معنيٰ آهي "پنج باب"، سندس مصنف وشنو سرين نالي هو. "ڪليله و دمنه" جون آکاڻيون "پنج تنتر" جي آکاڻين وانگر آهن. سنه 531_579ع جي زماني ۾ هجري پهرين صدي ۾ مڪي ۽ مديني وارا فن موسيقي کان واقف ٿيا.

•ڪليله و دمنه:

ڪسريٰ نوشيروان جي ڏينهن ۾ پهريان سنه 570ع ۾ سنسڪرت تان پهلوي زبان ۾ ترجمو ٿيو ۽ پهلوي ترجمي تان سرياني ۽ عربي زبانن ۾ ترجمو ٿيو. هن ڪتاب جو سنه 760ع ۾ عبدالله ابن المقفع منصور عباسيءَ جي ڏينهن ۾ عربيءَ ۾ ترجمو ڪيو.[2] ڪتاب جا سنسڪرت ۽ پهلوي نسخا بلڪل مفقود آهن. هن وقت دنيا ۾ ڪليله و دمنه جا جيڪي به نسخا آهن، سي عربيءَ تان ترجمو ڪيل آهن: مثلاً: سرياني، عبراني، يوناني، لاطيني، اسپئنش، فارسي وغيره. عربيءَ تان فارسيءَ ۾ پهريون ترجمو ابو عبدالله رودڪي، امير نصر بن احمد سامانيءَ (301ع_331ع) جي زماني ۾ نظم ڪيو. هي ڪتاب ناپيد آهي. سندس فقط چار اشعار شاهديءَ طور حڪيم اسدي طوسيءَ پنهنجي لغت ۾ ڏنا آهن. ائين معلوم ٿو ٿئي ته رودڪي پنهنجو نسخو مولانا روم جي مثنويءَ جي

1_ عجائب الهند: بزرگ بن شهريار، ص_14، لنڊن. عضدالدوله ديلمي شيراز ۾ عاليشان ڪتب خانو برپا ڪيو هو. بشاري مقدسيءَ جو بيان آهي ته ڪتب خاني جهڙي عظيم الشان عمارت سڄي اسلامي دنيا ۾ بي ڪانه هئي. ڪتبخاني جي اهتمام ۽ نگراني ڪرڻ لاءِ وڪيل، خزانچي ۽ محاسب مقرر هئا. ڏسو رسائل شبلي، ص 29_30.

نوٽ: علم هيئت تي بطليموس جو مشهور ڪتاب مجسطي آهي، جنهن کي يحيٰ بن خالد برمڪي تفسير سان ترجمو ڪرايو هو ۽ سنه 1816ع ۾ عربيءَ تان لاطيني زبان ۾ ترجمو پئرس مان شايع ٿيو. فن موسيقي هندستان کان سواءِ يونان ۾ پهريائين فيثاغورث مرتب ڪيو ۽ اقليدس ان کي ترقي ڏياري. فن موسيقي تي عربن کي ارسطو جي پيءُ نيقو ماخس جو ڪتاب هٿ لڳو جو 1616ع ۾ اصلي زبان ۾ لنڊن مان شايع ٿيو هو.

2 _ ڪتاب الفهرست: ابن نديم، ص_118.

بحر ۾ لکيو هو. پن سالن کان پوءِ نصرالله مستوفيءَ فارسي نثر ۾ ”ڪليله و دمنه“ جو ترجمو ڪيو. ان کان پوءِ هرات جي مغليه سلطان مرزا حسين باقرا جي سپه سالار امير نظام الدين احمد سهيلي (المتوفي 907ع) جي فرمائش سان مولانا حسين واعظ نصرالله جي ترجمي تان ”انوار سهيلي“ تصنيف ڪيو.[1]

مٿيان سمورا علوم عربن معرفت اندلس پهتا، جتان يورپ پهتا. ان زماني ۾ يورپ ۾ علم ۽ حڪمت جادوگري سمجهي ويندي هئي. مثلا: قيصر قسطنطنيه جي حڪم سان يوناني بيزنطوم سلطنت اندر جيڪي به ڪتب خانا هئا، سي برباد ڪيا ويا. پوپ گريگوري اعظم روم ۾ علم ۽ حڪمت تي بندش وڌي هئي، ايتري قدر جو قيصر آگسطوس مشهور پئليٽائين ڪتب خاني جو جيڪو سنگ بنياد وڌو هو تنهن کي هن ساڙائي ڇڏيو.[2]

اهڙين سختين ۽ پابندين هوندي به عربن جي تعليم يورپ ۾ صحيح جمهوريت ۽ آزاديءَ جي لهر پيدا ڪئي. اسلام جي علمي انقلاب کان متاثر ٿي، هڪڙي جرمن پادري مارٽن ليودر پاپائيت جي غير محدوديت خلاف استقلال

1ـ نوٽ: ”انوار سهيلي“ جا متعدد ترجما مشرقي ۽ مغربي زبانن ۾ ٿيا. ترڪيءَ ۾ عبدالواسع علي بن چليپي (المتوفي سنه 950ع) ترجمو ڪري مٿس ”همايون نامه“ نالو رکيو جو سنه 1742ع ۾ فرينچ زبان ۾ ترجمو ٿيو. نصرالله جي ترجمي کي اڪبر اعظم جي زماني ۾ علامه ابوالفضل، 1557ع ۾ سليس عبارت ۾ لکي مٿس ”عيار دانش“ نالو رکيو. گورنر جنرل مارڪس ويلزليءَ جي ڏينهن ۾ جان گلڪرسٽ جي فرمائش سان، سول سروس جي امتحان لاءِ مولوي حفيظ الله احمد اردو ترجمو ڪري مٿس ”خرد افروز“ نالو رکيو جو ڪلڪتي ۽ لنڊن ۾ گهڻا ڀيرا ڇپيو. اردوءَ ۾ پهريان اٿوڌ جي نواب واجد علي شاه جي زماني ۾ فقير محمد گويا ڪتاب روزمره جي لکنوي زبان ۾ ترجمو ڪري مٿس ”بستان حڪمت“ نالو رکيو. ڪيترا ڀيرا لکنو ۽ دهليءَ ۾ ڇپيو. مگر ان کان اڳ ابراهيم علي بيجاپوريءَ 1824ع ۾ ان جو اردو ترجمو ڪيو جو انهيءَ سال مدراس مان شايع ٿيو.

”انوار سهيلي“ جا انگريزيءَ ۾ به ترجما مشهور آهن: پهريون ايسٽوڪ جو ترجمو 1854ع ۾ هرٽفورڊ مان شايع ٿيو. ٻيو ولسن جو ترجمو 1878ع ۾ لنڊن مان شايع ٿيو. سنه 1876ع ۾ پروفيسر هيگل سرياني زبان جي ڏهن بابن کي جرمن زبان ۾ شايع ڪيو. مشهور جرمن عالم بينفي، ”پنج تنتر“ جي پنجن بابن جو اصلي سنسڪرت مان، 1859ع ۾ جرمن زبان ۾ ترجمو شايع ڪيو. عربي نسخي جي ٻن بابن کي پروفيسر شلٽن سنه 1772ع ۾ لاطيني زبان ۾ شايع ڪيو. ڪائنٽس چاليهه ورهيه پوءِ پروفيسر ڊي ساسي چئن نسخن تان 1816ع ۾ ”ڪليله و دمنه“ کي شايع ڪيو. پروفيسر موصوف ان جي 18 بابن ۾ ٽن وڌيڪ بابن جو اضافو ڪري 1873ع ۾ شايع ڪيو. تنهن کان پوءِ پروفيسر سخائو سنه 1905ع ۾ ”ڪليله و دمنه“ کي نهايت اهتمام سان شايع ڪرايو. نصرالله مستوفيءَ جا نسخا سنه 1302هه ۾ بمبئيءَ مان ۽ سنه 1305هه ۾ طهران مان شايع ٿيا. نولڪشور پريس (لکنو) ”عياردانش“ جو خلاصو شايع ڪري مٿس ”نگاردانش“ نالو رکيو. ڪتاب جي عربي نسخي ۾ 21 باب آهن.

2ـ روم جو شهر ٽائبر نديءَ جي ڇوڙ کان 17 ميلن جي مفاصلي تي آهي. ڪاهي پاسي کان روم جو پراڻو شهر ٽڪرين تي آهي، جنهن جو بنياد 753ق-م پيو. پئليٽائين ڪتب خانو پئليٽائين ٽڪريءَ تي جڙيل هو.

جو جهنڊو بلند ڪيو. سندس تحريڪ جي ڪري برابر پوريءَ هڪ صديءَ تائين يورپ ۾ مذهبي جنگ جاري رهي. ازان سواءِ گهڻيون سياسي ڦيرقاريون ٿيون، تان جو پاپائيت جي خودمختياريءَ جو خاتمو ٿي ويو ۽ موجوده جمهوريت جو باب شروع ٿيو. مٿئين تاريخي انقلاب کي يورپ وارا ”رفارميشن“ يعني ’اصلاحات جو زمانو‘ سڏين ٿا.[1]

اسلامي دؤر حڪومت ۾ ڪاتب جو درجو عظمت ۽ رسوخ جي اعتبار کان، وزير جي رتبي جي هم پلہ هو. ڪاتب حڪومت جي فرمانن ۽ هر طبقي جي ماڻهن جي درخواستن جي بنهي ڪندن تي ٻاڙهيون مهرون هڻندو هو ۽ پوءِ دربار ۾ صحيح لاءِ يا ويچار لاءِ پيش ڪندو هو. مٿيون عهدو اهڙن ماڻهن کي ملندو هو جيڪي فن انشاء جا ماهر هوندا هئا ۽ جيڪي مختصر بلڪ بليغ عبارتون لکي ڄاڻندا هئا. حڪومت ۾ مٿئين عهدي ڪري ماڻهن ۾ فن انشاء جو ذوق ڄاڳيو. اڳ ڪاغذ چين ۾ جڙندو هو يا مصر جي پاپيروس کي ڪاغذ طور ڪم آندو ويندو هو. برمڪين جي ڪوشش سان بغداد ۾ ڪاغذن جو ڪارخانو پيو جنهن ڪري ڪاغذن جي سستائيءَ جي ڪري فن ڪتابت هر هنڌ ترقي ڪئي، بلڪ مردن ۽ خواتين جي معاش جو بہ اهو هڪ ذريعو بڻجي پيو. سنڌ ۾ منصوره جا علماءَ تصنيفات جا صاحب هئا. مغليہ دؤر اندر فن ڪتابت ۾ سنڌين گهڻي ترقي ڪئي.

عرب دؤر ۾ سنڌ جي تهذيب:

عربن جي بي تعصبيءَ ۽ علمي مذاق ڪري جيئن هندن جي برباد ٿيل علمي محفل نئين سر رونق ورتي، تيئن فاتح قوم جي تهذيب بہ سنڌ تي اثر وڌو. عربي دؤر ۾ هندن ۽ مسلمانن جو لباس هڪ جهڙو هو. هندو عراق جي پوشاڪ پائڻ لڳا. عرب فوجي سپاهي هئا. سندن ڪا خاص فوجي وردي ڪانہ هئي، اهي مٿي تي عمامہ يا ڏگهي ٽوپي پائيندا هئا. انهن ٽوپين کي ”برنس“ سڏيندا هئا، جي دراصل عيسائي راهب پائيندا هئا. مديني منوره تائين اهڙين ٽوپين پائڻ جو رواج هو.[2] پاجاما ۽ موزا سپاهين جو خاص لباس هو. مجوسي ڪمر سان آڳر جي ٿولهہ جيتري رسي ٻڌندا هئا. عرب ان پٽي کي ”منقط“ سڏيندا هئا. ذمين کي شراب وڪڻڻ، مندرن ۾ دهلن ۽ شرنائين وڄائڻ جي اجازت هئي،

---

1 _ Amirali Sayed: The Spirit of Islam, P. 373, Calcutta.
Wolfgang Menzel: The History of Germany, Vol. II, P. 406, London, 1902.

2 _ الفاروق: شبلي نعماني، جلد _2 ص – 321.

پر نماز جي وقت جو احترام ڪرڻ مٿن لازمي هو. ڪين مسلمانن جي محلن اڳيان خنزيرن نيڻ جي ممانعت هئي.[1]

ايران فتح ٿيڻ کان پوءِ ايرانين کي ڏسي عرب سلوارون پائڻ لڳا. حضرت عمر بن عبدالعزيزرح جو زمانو سادگيءَ جو هو. سليمان بن عبدالملڪ جي زماني ۾ ڪوفي، يمن ۽ سڪندريہ جون رنگين چادرون، جي باريڪيءَ ڪري مشهور هيون، سلطنت جي هرهڪ صوبي ۾ وڪامڻ لڳيون. پوءِ سنڌي بہ رنگين چادرون، جبا ۽ ٽوپيون پائڻ لڳا. رنگين ۽ باريڪ ڪپڙن جي رواج پوڻ ڪري ڪپڙي جي صنعت سنڌ ۾ ترقي ڪئي.[2] ساڳئي نموني عربن پاڻ بہ شام ۾ رومن لباس اختيار ڪيو مصر ۾ مصري پوشاڪ پائڻ لڳا ۽ سنڌ ۾ سنڌي پوشاڪ.[3]

بني اميہ دؤر ۾ مسلمان عورتن ۾ رواج هو تہ جنازي پنيان نڪري ماتم ڪنديون هيون. حضرت عمر بن عبدالعزيز صوبن جي گورنرن کي تاڪيد ڪيو تہ مٿينءَ شيطاني رسم تي هڪدم بندش وجهن ۽ زالون ٻاهر نہ نڪرن. سنڌ جي شهرن ۾ مسلمانن وٽ پردي جي سخت پابندي هئي ۽ سندن جدا محلا هئا. اصطخري ملتان بابت لکي ٿو تہ ”هندو ۽ مسلمان پاجاما پائين ٿا، ٻنهي جو لباس هڪ جهڙو آهي.“

منصوره ۽ ملتان جا امير هندو راجائن وانگر هاٿين تي سواري ڪندا هئا. اصطخري اڳتي هلي لکي ٿو تہ ”ملتان جا باشندا وڏا وار رکائين ٿا.“ وارن رکائڻ جو رواج هن وقت بہ سنڌ ۽ بلوچستان ۾ رائج آهي. ڊاڪٽر گستاؤليبان سنڌين ۽ بلوچن جي ڪشادي لباس ٽوٽي بدني ساخت بابت لکي ٿو تہ ”ٻئي قومون خالص سامي نسل مان يعني عرب آهن.[4] مڪران بابت اصطخريءَ جو بيان آهي تہ اُتي جي باشندن جو لباس فارس ۽ عراق وانگر آهي.[5] بشاري پاڻ

---

1 ـ حضرت عمر بن عبدالعزيز اسلام جو پهريون مجتهد شمار ٿئي ٿو سندس حڪومت ۾ شراب جي دڪانن تي بندش پئجي ويئي. ”طبقات ابن سعد“ ذڪر حضرت عمر بن عبدالعزيز، ص ـ 269.

2ـ مروج الذهب: مسعودي، ص ـ 269.

3ـ نوٽ: مسلمانن جيڪي بہ ملڪ فتح ڪيا، اتي مفتوح قومن جو لباس اختيار ڪيائون. ان باري ۾ حضرت عمر فاروق رضہ، عتبہ بن فرقد کي فرمان جي ذريعي تاڪيد فرمايو تہ عربن کي عجم جي پيرويءَ کان روڪيو وڃي. پر عرب عجم جي لباس پائڻ کان ڪين مڙيا. حضرت عمر بن عبدالعزيز جي زماني ۾ عيسائي وري عربن وانگر عماما ٻڌڻ لڳا.

4 ـ تمدن هند: ڊاڪٽر گستاؤلي بان، اردو ۾ ترجمو ذڪر سنڌي ۽ بلوچ، حيدرآباد دکن.

5ـ ابن حوقل: ص ـ 232، لنڊن، اصلي عبارت هن ريت آهي: ”وزيهم ذي اهل العراق الا ان زي ملوكهم يقارب زي ملوک الهند“. يعني هتي جي رهاڪن جو لباس عراق وانگر آهي ۽ عرب اميرن جو هندو راجائن وانگر آهي. مٿيون رواج سنڌ کان سواءِ گجرات ۾ بہ رائج آهي.

عالم هو سنه 375هه ۾ سنڌ آيو هو ملتان جي باشندن جي تهذيب ۽ اخلاق متعلق هيٺيون بيان ڏي ٿو:

"ملتان جي شهر جون جايون ڪاٺ جون جڙيل آهن، مگر سوڙهيون آهن. شهر ۾ صفائي ڪانهي. ماڻهو تندرست ۽ توانا آهن. خشڪ ۽ گرم هوا هئڻ ڪري باشندن جو رنگ سانورو آهي. ميوو هت سستو آهي. واپاري ڏيتي ليتي ايمانداريءَ سان ڪن ٿا. بدڪاري ۽ شراب خوريءَ جو نالو نشان ڪونهي. زاني ۽ شرابيءَ لاءِ قتل جي سزا مقرر آهي. ڪابه عورت ڪليل منهن سان ٻاهر ڪانه نڪري، مردن ڪي رستن تي عورتن سان ڳالهائڻ جي سخت منع آهي. حڪومت جو طرز عمل منصفانه آهي. فارغ الباليءَ ڪري ماڻهن جي زندگي عيش ۽ آرام سان گذري ٿي[1]

منصوري متعلق اسان جو هي عالم سياح هن ريت بيان ڏي ٿو:

"هتي جا رهاڪو بامروت آهن، اسلام جي وٽن تازگي آهي. منجهن علم جو چرخو وڏيڪ آهي، ۽ وٽن گهڻائي علماءِ ڪرام رهن ٿا. منجهن ذهانت ۽ ذڪاوت آهي. نيڪي ۽ خيرات ڪن ٿا. اهل ذمه بتن جي پوڄا ڪن ٿا. جايون ڪاٺ جون آهن."[2]

قصدار بابت 4 صديءَ جي وچ ڌاري هڪڙو معتزلي ابوحسن علي بن لطيف هن ريت بيان ڪري ٿو:

"قصدار خارجين جي رياست آهي. شهر ۾ ايتري قدر امن امان آهي، جو ماڻهو گهرن کي قلف ڪونه هڻن. مسافر مسجدن ۾ اسباب ڦٽو ڪري وڃن ٿا، مگر ڪنهن کي مجال نه آهي جو سامان کي هٿ لائي. چوريءَ جو نالو نشان ڪونهي.[3]

قنوج، جو ملتان سان ملحق هو تنهن نسبت امام مسعودي 303هه ڌاري بيان ڪيو آهي. ڪانئس 75 ورهيه پوءِ بشاري هن شهر ۾ آيو. ان وقت قنوج جدا رياست هئي. هو لکي ٿو:

1_ احسن التقاسيم: بشاري ص — 840، ليڊن.

2 _ مروج الذهب: مسعودي جلد_1، ص_ 379، پئرس.

3_ معجم البلدان: ياقوت حموي جلد_7، ص_ 78، مصر. عربن کان سواءِ مغربي مؤرخ به سنڌين جي تعريف ڪن ٿا. مسٽر پوسٽنس ڪتاب "پرسنل آبزرويشن آن سنڌ" ۾ لکي ٿو ته: "سنڌي سيني مغربي ضلعن جي رهندڙ رهاڪن کان زياده زبردست ۽ سگهارا آهن. سنڌي مسلمان جو نقشو هندستان جي سيني ماڻهن کان مردانو آهي. هو ڊگهين ڏاڙهين وارا، سندن مٿي جا وار ڪلهن تي لٽڪن ٿا. غريب غربا پنهنجا ڪپڙا نير ۾ رڱي ڪم آڻين ٿا، وغيره."

”قنوج وڏو شهر آهي؛ سندس چؤگرد عالم پناهه ڏنل آهي. شهر ۾ جامع مسجد آهي. هتي گوشت ڪثرت ۾ وڪامي ٿو باغات گهڻي آهي، پاڻي بهتر آهي. واپار وڏي پيماني تي هلي ٿو. شهر ۾ هندو گهڻا رهن ٿا. مگر مسلمانن جو جدا سلطان حڪومت ڪري ٿو هتي جا ماڻهو فارغ البال ۽ حسين آهن؛ مسلمان ڪٽڪ استعمال ڪن ٿا. شهر ۾ معزز ماڻهو ۽ علماءَ رهن ٿا.[1]

مشهور جاگرافيدان شريف ادريسي، جنهن سنه 548هه ۾ پنهنجي مشهور جاگرافي لکي هئي، سو قنوج متعلق هينئين بيان ڏي ٿو:

”قنوج خوبصورت شهر ۽ واپار جو مرڪز آهي؛ سندس وسعت پنجاب ۽ ڪشمير تائين آهي.“[2]

عباسي دؤر ۾ سنڌ جي باشندن جي طرز معاشرت ۾ گهڻو فرق پئجي ويو هو. سنڌي زيب ۽ زينت ڏانهن مائل ٿيا ۽ سنڌ جي شهرن ۾ زيبدار قيمتي شيون وڪامڻ لڳيون. عرب اميرن جي محلاتن ۾ ڪافوري ۽ عنبري شمعون ٻرڻ لڳيون. عرب پنهنجي قومي خاصيت، سادگيءَ کي ترڪ ڪري، پرتڪلف زندگي بسر ڪرڻ لڳا. سنڌ جي شهرن ۾ سستائي هئي. مثلا ملتان ۾ اٽو في درهم ٽيهه مڻ ۽ ڪجور جو حلوو في درهم ٽي مڻ وڪامندو هو. ديبل سڄي هندستان اندر اناج جي وڏي منڊي هئي.[3] الور، منصوره، ملتان ۽ ڪيزڪانان جا شهر باغات جي ڪري مشهور هئا. ڏاڙهون انگور، انب ليمان، ڪجور ۽ ترڪاريون سستيون هيون. شهرن جي رستن جي ٻنهي پاسن کان وڻڪار هئي. سنه 236هه ۾، غنبسه ابن اسحاق، سنڌ جي واليءَ، ديبل واريءَ سڙڪ ۽ مندر جي مرمت ڪرائي هئي.[4] حجاج نومسلم رعايا کان به جزيه اُڳاڙيندو هو ۽ ملڪ تي پيون ڪيترن قسمن جون ڍلون مڙهيل هيون، جن کي هلالي سڏيندا هئا. جيئن مقريزيءَ جو بيان آهي:

[واول من اخذ الجزية ممن اسلم من اهل الذمة الحجاج.[5]]

ترجمو: ”ذمين مان جيڪي مسلمان ٿيندا هئا، تن سڀني کان پهريائين حجاج جزيه وصول ڪيو هو.“

---

1 ـ مروج الذهب: مسعودي، جلد ـ1، ص ـ 372. احسن التقاسيم: بشاري، ص ـ 480.

2 ـ تقويم البلدان: ابو الفداءِ، ص ـ360، پئرس. موراڪو جو هڪڙو جاگرافي نويس، ابن سعيد مغربي، 585 هه ڌاري لکي ٿو ته قنوج جو شهر گنگا ندي جي ٻنهي ڪپن تي آهي. تاريخ الاطباءِ: ابن ابي اصيبيه، جلد ـ2، ص ـ20، مصر.

3 ـ احسن التقاسيم في معرفة الاقاليم: بشاري، ص ـ 474، ابن حوقل: ص ـ 248.

(عربي مڻ جو وزن گهڻو گهٽ هو.)

4 ـ مختصر تاريخ هند: ص ـ 38.

5 ـ مقريزي: جلد ـ1، ص، 77 ـ78.

حضرت عمر بن عبدالعزيز رح اهي هلالي ڍلون موقوف ڪري ڇڏيون. ان سبب ڪري سنڌ ۾ شيون سستيون ٿيون ۽ باشندا فارغ البالي سان گذران ڪرڻ لڳا.

عربن جيڪي نوان شهر تعمير ڪرايا تن ۾ حمام هئا. مردن ۽ زالن لاءِ جدا جدا حمام هوندا هئا. حضرت عمر بن عبدالعزيز رح عورتن کي حمامن ۾ وڃي غسل ڪرڻ تي بندش وڌي[1] مسجدون تعليمي ادارن طور پڻ ڪم اينديون هيون. جيڪي به شاگرد تعليم وٺندا هئا، تن لاءِ حضرت عمر بن عبدالعزيز رح وظيفا مقرر ڪيا[2] چراگاهُن تي ڍل معاف ڪئي ويئي. بني اميه دؤر اندر هرهڪ شهر ۾ سرڪاري لنگر خانا جاري ٿيا، جتان مفلسن ۽ فقراءِ کي کاڌو ملندو هو.[3] بي خرچ مسافرن کي سفر لاءِ خرچ سرڪاري خزاني مان هو جيئن وطن پهچي سگهن[4] رستن تي مسافرن جي آرام ۽ آسائش لاءِ سرائون تعمير ٿيون.[5] اهي ان زماني جون ڳالهيون آهن، جڏهن بني اميه سلطنت جو بنياد متزلزل ٿي چڪو هو.

موسيٰ ابن اعين جي روايت آهي ته خليفي عمر بن عبدالعزيز جي دؤر بابرڪات ۾ ٻڪريون ٻگهڙن سان گڏ چرنديون هيون. بيگار جي رسم صفا مٽجي ويئي ۽ آقائن کي حڪم مليو ته غلامن لاءِ وظيفا مقرر ڪن. بني اميه دؤر جو وڏو ڪارنامو هي هو جو بني اميه فرمانروائن عرب جي سادگي ۽ عرب جي عصبيت ۽ عربي شعار کي قائم رکيو. سندن حڪومت جو بنياد قوت ۽ شجاعت تي قائم رهيو. برعڪس ان جي، عباسي خلافت بلڪل عجمي رنگ ۾ بدل هئي. ان ۾ شڪ ناهي ته عباسي خليفا پاڻ عربي نسل مان هئا، ليڪن خلافت جي ڪاروبار هلائڻ وارا گهڻو ڪري عجمي يعني ڏاريا هئا. ان جو نتيجو هن ريت نڪتو جو سلطنت فريب ۽ حيلي بازيءَ سان هلڻ لڳي. قوت ۽ شجاعت بدران سلطنت تي مڪر ۽ فريب جو عنصر وڌيڪ غالب هو. پويان عباسي خليفا قوت

1ـ ڪتاب الخراج: قاضي ابو يوسف، ص ـ 49. مقريزي: جلد ـ 1، ص ـ 107. نڪاح واري ٽئِس تي بندش پوڻ ڪان پوءِ، ماڻهو گهٽيون پانهيون رکڻ لڳا. ماڻهُن عام چوڻي هئي ته خليفو عمر بن عبدالعزيز ڪارائڻ وارو ۽ نڪاحن ڪرائڻ وارو حاڪم آهي.

2ـ تذڪره الحفاظ: جلد ـ 1، ص ـ 109. وليد بن يزيد يتيمن جي تعليم ۽ تربيت لاءِ معلم مقرر ڪيا هئا.

3ـ طبقات ابن سعد: تذڪره عمر بن عبدالعزيز، ص ـ 263

4ـ طبقات ابن سعد: ص ـ 277، طبري: ص ـ 1364.

5ـ فتوح البلدان 1: بلاذري، ص ـ 432، طبقات ابن سعد: ص ـ 254.

وچائڻ کان پوءِ مڪر ۽ فريب ڏانهن مائل رهيا. عباسي دؤر جي مٿين خصوصيت ڪتاب ”آداب السلطانيه“ ۾ وضاحت سان بيان ڪيل آهي.

وليد بن عبدالملڪ جي ڏينهن ۾ سنڌ فتح ٿي ۽ سندس ڏينهن ۾ سلطنت جي صوبن ۾ کوه کوٽرايا ويا[1] ۽ مريضن جي دوا درمل لاءِ سلطنت اندر شفاخانا تعمير ٿيا. جيئن يعقوبيءَ جو بيان آهي:

الوليد اول من عمل البيمار رستان للمرضى.[2]

وليد پهريون شخص هو جنهن بيمارن لاءِ شفاخانا تعمير ڪرايا. خلافت راشده جي زماني ۾ شهرن ۾ مهمان خانن جو پهريان رواج پيو. خلفاءِ بنو اميه به سنت راشده کي قائم رکيو[3]

جن شهرن کي عالم پناهون ڏنل ڪونه هيون، اتي مٿيءَ جا قلعا جڙيل هئا. بعض شهرن ۾ عرب امير شهرن کان ٻاهر يورپي طرز تي ڇانوڻين ۾ رهندا هئا. جيئن ملتان جا بنو سامه امير شهر کان ٻاهر ڇانوڻين ۾ رهندا هئا. ملتان جي ڇانوڻيءَ جو نالو ”جندراون“ هو. فقط جمعي جي ڏينهن امير هاٿيءَ تي چڙهي شهر جي جامع مسجد ۾ نماز ادا ڪرڻ ايندا هئا. قصدار ۾ امير جو محلات شهر کان هڪڙي پاسي تي هو. شهر واري حصي جو نالو ”بودين“ هو. جدا ڇانوڻين برپا ڪرڻ مان اها مراد هئي، جيئن عربن ۾ قومي سادگي ۽ امتياز قائم رهي.

صنعت ۽ حرفت:

صنعت ۽ حرفت اها شيءِ آهي، جنهن مان قوم جي حالت جي خبر پوڻ کان سواءِ سندس طبعيت جي رجحان جو پتو پئجي سگهي ٿو. سندس صنعت ۽ حرفت کي ڏسڻ سان قوم جي ضرورتن، احساسات ۽ قوم جي ذاتي خاصيتن جي پوري ڪيفيت معلوم ٿي سگهي ٿي، بلڪ ان زماني جي تصوير اسان جي اکين اڳيان ڦرڻ لڳي ٿي. اڳ سنڌ جا ڪاريگر چن سان چمڙو چمڪائيندا هئا. ان طريقي سان هڪ ته چمڙو سخت رهندو هو بيو جٺاءُ ڪونه ڪندو هو.

1_ الڪامل: ابن اثير — حوادث.

2_ يعقوبي: جلد_2، ص_ 348.

3_ خلفاءِ راشدين مان حضرت عمربن الخطاب پهريون خليفو هو جنهن مهمان خانا تعمير ڪرايا هئا. حضرت عثمان ذوالنورين سندن تقليد ڪئي. بني اميه فرمانروائن به مٿينءَ سنت کي جاري رکيو. ڏسو يعقوبي: جلد_2، ص_ 348.

نوٽ: بني اميه دؤر ۾ صوبن جا گورنر مال گڏ ڪرڻ لڳا، عباسي دؤر ۾ متوڪل جي قتل ٿيڻ کان پوءِ، امير پنهنجي قوت سان ماڻهن کي ڦري دولت گڏ ڪرڻ لڳا. وزير صوبن جي گورنرن کان ڏنڊ وصول ڪرڻ لڳا ۽ گورنر وري رعايا کي ڦرڻ لڳا: عباسي حڪومت جي انحطاط جو اهو وڏو سبب هو.

ابن نديم جو بيان آهي تہ ڪوفي جي ڪاريگرن سنڌ ۽ مڪران جي ڪاريگرن کي ڪجور سان چمڙي رڱڻ جو هنر سيکاريو. منصوره جي چمڙي جي صنعت متعلق امام احمد بن حنبل (المتوفي سنہ 241هہ) ”ڪتاب الورع“ ۾ هڪڙو مختصر باب ڏنو آهي. منصوره جون جڙيل پيڪيدار جتيون اسلامي دنيا ۾ فقط امير طبقو خريد ڪري سگهندو هو.[1] اسلامي دنيا ۾ سنڌ جو رنگين ۽ نرم چمڙو ”السنديہ“ جي نالي سان دنيا جي مارڪيٽن ۾ وڪامندو هو. منصوره جي زوال کان پوءِ عرب ۽ ايراني سوداگر نيرن ڪوٽ ۽ ٺٽي کان چمڙو گهرائيندا هئا. مغليہ دؤر اندر ٺٽو چمڙي جي هنر ۽ ڪارخانن ڪري سجي ايشيا ڪنڊ ۾ برک هو.

مانسوني هوائن لڳڻ ڪري هندستان جا جهاز ننڍا ۽ هلڪا هئا، جي ”تير ماهي“ سڏبا هئا[2] هندي جهازن جو ٻيو قسم ”بارجہ“ هو يعني ٻيڙو.[3] ٽيون قسم دونگي هو جنهن کي عرب ”دونيج“ ۽ ڪوڪن وارا ”هوڙي“ سڏيندا هئا. مٿين سيني جهازن جا تختا ناريل جي رسين سان ٻڌندا هئا. ”تير ماهي“ جهازن ۾ فقط مسافر ڪٽندا هئا. برسات جي مند ۾ هندي جهازن جي نقل و حرڪت سمنڊ جي طغيانيءَ ڪري بند ٿي ويندي هئي.[4] عربن کي سنڌ يا هندستان سان فقط جذباتي محبت ڪانہ هئي، پر هندستان وارن جي قابليت ۽ علمي ڪارنامن جا هو ثناخوان هئا.[5] ٽن سون سالن اندر فاتح صحرا نشينن سنڌين کي موت ۾ ڇا ڇا سيکاريو تنهن جو تفصيلوار بيان اوهان جي سامهون آهي. حجاج بن يوسف رسن بدران لوهہ جي ميخن سان جهاز تيار ڪرايا. عربي جهاز ايڏا وڏا هئا، جو منجهن مسافرن لاءِ ڪمرا جڙيل هئا. بعض جهازن تي پنج سؤ خلاصي ڪم ڪندا هئا.[6] عربن جي ڏينهن ۾ عراق مان گهوڙا جهازن

1_ امام احمد بن حنبل جو ڪتاب ”الورع“ پهريائين آلجيريا وارن ڪي هٿ لڳو: پوءِ سنہ 1240هہ ۾ مصر جي مطبع سعادت مان شايع ٿيو. هندستان اندر منصوره ۽ ڪنيات جا جوتا مشهور هئا. مروج الذهب، مسعودي، جلد_1، ص_ 353.

2 _ مروج الذهب: مسعودي

3_ ڪتاب الهند: بيروني، ص_ 102، لنڊن. عجائب الهند: بزرگ بن شهريار ص_114، پئرس.

”بارجہ“ هندستانين جا جنگي جهاز هئا. چين جي جهازن کي ”جنڪ“ سڏيندا هئا. ابن بطوطا چيني جهازن وسيلي چين پهتو هو.

4_ سفر نامہ ابو زيد سيرافي: ص— 126.

5_ هندن جي علميت لاءِ ڏسو ”طبقات الامم“: قاضي صائد اندلسي ۽ ”ڪتاب الهند“: بيروني. ٻئي ڪتاب اردو ۾ ترجمو ٿي چڪا آهن.

6_ سفرنامہ ابو زيد سيرافي: ص_ 145.

رستي ديبل پهچندا هئا. سنڌ جو بحري ٻيڙو گجرات ۽ ڪوڪن جي راجائن جي ٻيڙي کان وڌيڪ مضبوط هو.

منصور عباسيءَ جي ڏينهن ۾ سنڌ جي واليءَ هشام، هڪڙي امير البحر عمر بن جمل کي جهازن جي دستي سان گجرات جي بندرن ڏانهن مُڪو هو تنهن کان پوءِ پاڻ ٻيڙو وٺي پڙوچ پهتو ۽ اهو بندر فتح ڪري اتي يادگار لاءِ هڪڙي مسجد تعمير ڪرايائين. جا گجرات ۾ مسلمانن جي پهرين مسجد هئي.[1] سنہ 159هہ (770ع) ۾ خليفي مهديءَ جي حڪم سان سندس هڪڙي سپہ سالار عبدالملڪ ايراني نار کان ٻيون گهمرو جهازن جي ذريعي پڙوچ تي قبضو ڪيو مگر اتي ويا پوڻ ڪري گهڻا مسلمان مري ويا. مامون جي ڏينهن ۾ عرب ڪاريگرن دشمن جي جهازن تي آتش بازي ڪرڻ لاءِ هڪڙي قسم جا ننڍا جهاز "حراقہ" تعمير ڪيا هئا. انهن جهازن تان خلاصي پيٽرول سان ڀريل شيشا دشمن جي جهازن تي اڇلائيندا هئا، جن جي ڦاٽڻ ڪري، دشمن جي جهازن کي باهہ لڳندي هئي.[2] عباسي دؤر ۾ بصري جا جهاز چين تائين مسافري ڪرڻ لڳا. عرب فن جهازراني ۾ ماهر هئا.

هندستان جي راجائن جي ٻيڙن تي ناخدا يا اميرالبحر هئا. هندو راجائن وٽ جنگي هٿيار هاٿين جا رٿ هئا. الور جي جنگ وقت هاٿين کي ڏسي مجاهدن جا گهوڙا ٿهڻ لڳا هئا. ان ڪري گهوڙن جون اکيون پٽڪن سان ٻڌڻ لڳا. مگر پوءِ آتشي تيرن جي برسات وسائڻ کان پوءِ هاٿين ۾ تاڪوڙو پئجي ويو. مجاهدن جا عربي گهوڙا چست ۽ چالاڪ هئا. جنگ جي ميدان ۾ جنهن پاسي کان سپہ سالار ڪمزوري ڏسندو هو، هڪدم شهسوارن جو دستو موڪلي ان بازو کي مضبوط ڪندو هو. عربي لشڪر وٽ هيٺيان هٿيار هئا:

نيزا، زرهون، خود، ڍالون، جوشن، ڪمانون. وٽن قسمين تير هئا، جهڙوڪ: 1ـ قسي، 2ـ الرجل والرڪتاب، 3ـ قسي اللولب ۽ 4ـ جراد. پوئين قسم جي تيرن جي ڊيگهہ فقط هڪ گراٺ جيتري هوندي هئي. انهن تيرن جي وسيلي مجاهدن مدائن ۽ الور فتح ڪيا هئا.[3] عربن وٽ زرهن جا بہ جدا جدا قسم هئا،

1ـ مختصر تاريخ هند: ص 36ـ 37.

2ـ المامون: شبلي نعماني، ص 146ـ147. هر فوجي دستي سان نفت انداز رهندا هئا، جن وٽ آتشي مادا ساڻ هئا.

3 ـ مقريزي: جلدـ1، صـ417، ڪوفو ۽ بصرو بہ مکيہ ڇانوڻيون هيون، جتان سنڌ کي فوجي مدد ملندي هئي.

مبطنہ زرديات وغيره. عربي فوجن کي هٿيار سرڪاري ملندا هئا. مال غنيمت مان پنجون حصو سرڪار کي ملندو هو باقي لشڪر ۾ ورهائبو هو.عباسي دؤر ۾ سوار جو ماهوار پگهار 25 ربيا ۽ پيادي جو پگهار ڏهہ ربيا هو. سرڪاري فوج کان سواءِ والنٽئر فوج ”منطوعہ“ سڏبي هئي. والنٽئر فوجن ۾ هندو جاٽ، بلوچ ۽ ٻيون قومون بہ ڀرتي ٿينديون هيون. سنڌ جي والين وٽ مضبوط لشڪر رهندو هو. منصوره جي اميرن جي فوجي قوت مسعوديءَ جي بيان موجب چاليهہ هزار هئي. سنڌ جي لشڪر ڪشمير، گجرات، مالوهہ تائين سوڀون حاصل ڪيون هيون.

سنہ 107هہ (725ع) ۾ جنيد مارواڙ مانڊل (ويرگام)، پٽن (انهلواڙ) ڀڙوچ، اُجين ۽ ڪشمير تائين ڪاهون ڪري بيشمار مال غنيمت هٿ ڪيو هو. سنہ 140هہ (757ع) ۾ منصور عباسيءَ جي ڏينهن ۾ هشام ڪشمير تائين ملڪ فتح ڪيو هو. بعض اوقات مڪران ۽ ڪرمان جي علائقن جي نگراني بہ سنڌ جو لشڪر ڪندو هو. عمران بن موسيٰ برمڪي جاٽن ۽ ميدن کي شڪست ڏيڻ ۾ ڪامياب ٿيو هو. سنڌ ۾ جاٽ ۽ ميد باغي قومون هيون: بعض بغاوتون ڪرڻ وقت سندن تعداد ويهن هزارن کان پنجاهہ هزارن کي پهچندو هو. هارون الرشيد جيئن مغرب ۾ روم جي قصيرن کي ڪنبايو هو. تيئن مشرق ۾ سنڌ جي لشڪر کان هندستان جا راجائون ڪنبندا هئا.

آخر يمانيءَ (قحطاني) ۽ نزاريءَ (اسماعيلي) جي باهمي جنگين ڪري سنڌ جي حڪومت ڪمزور ٿيڻ لڳي. جنهن ڪري سنڌي لشڪر جي فتوحات جو دؤر ختم ٿي ويو. مثلا سنہ 164هہ (780ع) ڌاري جڏهن ليث سنڌ جو حاڪم هو. تڏهن سندس ڏينهن ۾ جاٽن جي فسادن کي روڪڻ لاءِ بصري کان تازه دم فوج گهرائي ويئي.[1] عباسي فوج جو لباس يوناني هو. علامہ البيرونيءَ جي بيان موجب اڳ هندو گوير جي دسترخوان تي وڻن جي پنن تي کاڌو رکي کائيندا هئا.

1_ مختصر تاريخ هند: ص – 37. ابتدا ۾ فوجن جي قبيلن مطابق صف بندي ڪبي هئي. پوءِ دستا مقرر ٿيا.

نوٽ: مامون جي ڏينهن ۾ سنڌ جي عربن کي فوجي خدمات جي عيوض پگهار بدران جاگيرون ملڻ لڳيون. مثلا فضل بن ماهان کي سندان فتح ڪرڻ وقت مامون کيس اطاعت جي عيوض پڪيءَ طرح سندان تي حڪومت ڪرڻ جو پروانو ڪي ڏنو. سنڌ جي عرب اميرن ايترو زور ورتو جو عمران بن موسيٰ بنائہ جي عرب امير عمر بن عبدالعزيز هباريءَ هٿان مارجي ويو. سن جو خراج فقط 12 هزار درهم بغداد کي پهچڻ لڳو. سن ۾ ڪيترائي عربي نسل خاندان خودمختيار ٿي ويا هئا. اهي منصوره ٽوٽي مرڪز خلافت کان بلڪل آزاد هئا.

عربن جي سنڌ تي قبضي ڪرڻ کان پوءِ هندن جي نئين زندگي جي دؤر شروع ٿيو. عربن سنڌ ۾ لوهہ ۽ ٽامي جي برتنن جو رواج وڌو. انهن برتنن جو عرب سوداگر، سنڌ کان سواءِ مالديپ ۽ جاوا ٻيٽن تائين واپار ڪندا هئا. رڪابين، طشت، چلمچين، گلدانن ۽ شمعدانن، تڏن ۽ غاليچن کان اڳ سنڌي قطعي بي خبر هئا. عربي تهذيب ڪري مٽين شين جي استعمال ڪرڻ کان هو واقف ٿيا. بنواميہ ۽ بنوعباس جي دؤر ۾ عربن ۾ مدنيت جو ڪافي اثر پئجي چڪو هو.

سنڌ ۽ مڪران ۾ ميدن جون عورتون سنکن ۽ ڪوڏن جا زيور پائينديون هيون. سنڌ جي عورتن ۾ عاج جي زيورن پائڻ جو رواج هو. سنڌ ۾ هاٿين جي موجودگيءَ ڪري عاج سستو هو بلڪ عاج برآمد جي شيءِ هئي. راجائون ڳلن ۾ جواهرن جون مالهائون ۽ ڪنن ۾ وڏا والا پائيندا هئا. جن ۾ جواهر جڙيل هوندا هئا. فاتح عربن تعويذن، بازو بندن ۽ حمائل جو رواج وڌو.

قديم زماني کان سنڌ جا اٺ، گهوڙا ۽ گڏهہ هندستان جي صوبن ڏانهن وڪري لاءِ ويندا هئا. ڪردان جا ڪرد راجا چچ کي ساليانو خرج ۾ گهوڙا ڏيندا هئا. ٻن توهن وارن اُنن جو اصلي وطن سنڌ هو جن کي فقط امير لوڪ خريد ڪري سگهندا هئا. سنڌ مان ئي سندن نسل بلخ ۽ فارس پهتو.[1] حجاج بن يوسف گهوڙن جي واپار کي ترقي ڏيارڻ لاءِ، فرات جي مشرقي ڪناري ۽ سنڌ جي صوبي سيستان جي گاديءَ جي هنڌ زرنج ۾، گهوڙن جي پرورش ڪرائي. جاٽايل هنڌن تان سنڌ جي لشڪر کي گهوڙا پهچندا هئا. سنڌ کان سواءِ عرب واپاري، ڪاري منڊل تائين گهوڙن جو واپار ڪندا هئا. عبدالله اُشتر بہ گهوڙن جي واپارين جي لباس ۾ سنڌ ۾ پهتو هو. عراقي گهوڙن جو نسل عربن جي ڪري سنڌ ۾ رائج ٿيو.[2]

فن عمارت سازيءَ ۾ عرب ماهر هئا. يمن جو سدمارب، قصر غمدان ۽ حيره جو محلات خورنق اسلام کان اڳ سندن فن عمارت سازيءَ لاءِ شاهدي ڏين ٿا. اسلام کان پوءِ عربن، ايرانين يا يونين جو نمونو ڪين اختيار ڪيو بلڪ سندن ايجاد پسند طبيعتن عمارت سازيءَ ۾ نئون نمونو اختيار ڪيو. سنڌ جي جن جن شهرن کي انهن عالم پناهون ڏياريون يا جيڪي جامع مسجدون تعمير ڪرايون، تن مان اڄ ڪابہ چيز موجود ڪانهي. منصوره جي جامع مسجد جا پٿرن جي جڙيل هئي ۽ عمان جي نموني تي هئي، تنهن کي بہ زماني جي بي التفاتيءَ صفحہءِ هستيءَ تان مٽائي ڇڏيو.

---

1 -The Cambridge History of India. Vol. I, Ancient India.

2_ احسن التقاسيم: بشاري، ص 474_ 482

عربي يادگارن مان هن وقت خانقاهہ بوترابي ميرپور ساڪري تعلقي ۾ سنہ 171هہ (788ع) جي يادگار آهي.[1] بيو سکر ۽ روهڙي جي وچ ۾ بکر جو قلعو آهي، جو هن وقت زبون حالت ۾ سنڌ جي گذريل زرين عهد جي ياد ڏياري ٿو تہ ڪو وقت هن سرزمين تي حجازي اميرن جو قيام هو.[2]

عربي دور جا سڪا:

عربي سڪن متعلق سنڌ جي قديم توڙي جديد تاريخن ۾ جيڪو بيان ڏنل آهي، سو مختصر آهي. اسلامي ڪاهہ کان اڳ سنڌ ۾ هندي، ستين، پارٿي، ايراني، يوناني باختري سڪن جو رواج هو. آڳاٽن سڪن مان ڪي تہ هٿ لڳا آهن ۽ ڪن جو بيان الگزينڊر ڪننگهام پنهنجي ڪتاب "قديم هندستان جا سڪا" ۾ ڏنو آهي.[3] ازان سواءِ "ڪيمبرج تاريخ هند" جلد پهرئين ۾ قديم دور جي سڪن جون تصويرون ڏنل آهن. سر جان مارشل کي ٽئڪسلا، هڙاپا ۽ موهن جي دڙي مان جيڪي سڪا ۽ مهرون هٿ آيون، تن مان ثابت آهي تہ مملڪت سنڌ ۾ قديم زماني کان سڪن جو رواج هو. ازان سواءِ واپار يا ڏيتي ليتيءَ جي ڪاروبار ۾ شين جي متاستا پڻ ٿيندي هئي.

قديم سنڌ جي سڪن جا ڪهڙا نالا هئا، سا خبر پئجي نہ سگهي، البت ٻڌ جي زماني ۾ ڪن سڪن جي نالن جي خبر پئجي سگهي ٿي، چاڪاڻ تہ آسوڪا اعظم جي سلطنت جون حدون هرات تائين هيون: "نشڪا" سونو سڪو يا زيور هو. "سوانا" بہ سونو سڪو هو. ازانسواءِ پتل ۽ ٽامي جا سڪا جهڙوڪ: ڪمسا، پادا، ماشا وغيره هئا. هڪڙي پادا جي قيمت پنج ماشا هئي، چار نشڪا هڪڙي سوانا جي قيمت هئي- مٿين سڪن کان سواءِ سپيڪاني يعني ڪوڏين جو بہ رواج هو ۽ ويهين صديءَ جي شروعات تائين سنڌ ۾ ڪوڏيون چالو هيون. قرضدارن کي بعض اوقات لهڻيدارن کي زالون ۽ ٻار بہ قرض جي عيوض وڪڻڻا پوندا هئا. وياج خوريءَ جو بہ رواج هو. پالي زبان ۾ وياج کي "وڏي" سڏيندا هئا.[4]

---

1 _ خانقاهہ بوترابي ميرپور ساڪري تعلقي جي ڳوٺ ڳجي وٽ آهي، جا هارون الرشيد جي پوئين زمان جي يادگار آهي، سندس اوپرندي واري ديوار جي ڪتبي مان پتو پوي ٿو تہ گنبذ تي نقاشيءَ جو ڪم جام صلاح الدين ڪرايو هو.

2_ بکر جو قديم نالو "فرستہ" هو: ڏسو "لب تاريخ" از: خان بهادر خداداد خان، رياض الهند پريس، امرتسر، 1901ع

3 -Cunningham: A Coins of Ancient India, London, 1891.

Stien, M.A. Report of the Archoeological Survey work in the N.W. Frontier Province. 1904-5

4 - Rhys Davids, T.W: Budhist India, London, 1903.

چاٿايل سڪا، آسوڪا کان اڳ (483_563 ق_م) رائج هئا. تنهن کان پوءِ سنڌ تي اشڪاني ڪسرائن جي حڪومت جو زمانو شروع ٿئي ٿو. مٿيون زمانو 486 _ 522 ق_ م) دارا اعظم کان شروع ٿئي ٿو. سندس ڏينهن ۾ ٻن قسمن جا سڪا رائج هئا: 1_ سونو سڪو جو ”دريڪ“ سڏبو هو (سندن وزن انگريزي 130 گرين برابر هو) ۽ 2_ ”سگولي“ چانديءَ جا چوڪنڊريا سڪا، جن جو وزن 86 گرين برابر هو. هڪ دريڪ جي قيمت ويهن سگولين جيتري هئي. مٿيان سڪا سنڌ، هندستان بلڪ ايشيا ڪوچڪ تائين رائج هئا.[1] وارن هيسٽنگس گورنر جنرل جي زماني ۾ بنارس جي علائقي ۾ گنگا جي ڪناري، هڪڙي ٽڪر جي ڪني مان 172 سونا دريڪ سڪا هٿ لڳا هئا. گورنر جنرل جي مرضي هئي ته ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي ڊائريڪٽرن کي مٿيان سڪا تحفي طور پيش ڪري، پر سندس هندستان ڇڏڻ کان پوءِ عملدارن اهي سڪا ڳاري ڇڏيا.[2]

سنه 75 ق _ م کان سنه 50ع تائين، انڊو سٿين حاڪمن جو سنڌ تي راڄ شروع ٿئي ٿو. سندن سڪا، ڪوهه تفتان (بلوچستان جي اولهندي واري سرحد جي جبل)، زوب ۽ خاران ضلعن مان هٿ لڳا، جي هن وقت برٽش ميوزم ۾ موجود آهن.[3] عربي سڪن متعلق مؤرخ غلطيءَ سان لکن ٿا ته عبدالملڪ بن مروان پهريون عرب فرمانروا هو جنهن عربي سڪا تيار ڪرايا، مگر عربي تاريخن جي ورق گرداني ڪرڻ سان معلوم ٿئي ٿو ته سنه 18هه مصر، شام ۽ عراق فتح ٿيڻ کان پوءِ حضرت عمر فاروق نوشيرواني وزن جا درهم جاري ڪيا هئا، جن مان ڪن تي لااله الا الله وحده ۽ ڪن تي، محمد رسول الله، عبارت لکيل هئي. هنن ڏهن درهمن جو وزن ڇهن مشقالن جيترو هو.

”احڪامن السلطانيه“ ۾ لکيل آهي ته اسلام جي ڪاهه وقت ايران ۾ ٽن قسمن جا ساساني سڪا سنڌ تائين رائج هئا: 1_ بغلي، 3_ طبري ۽ 3_ مغربي. منجهائن بغلي ۽ طبريءَ جو ايراني شهناهت اندر گهڻو رواج هو. حضرت عمر رضه جيڪي درهم جاري ڪرايا هئا، تن جو وزن بغلي ۽ طبريءَ جي گڏيل قيمت جي اڌ جيترو هو.[4]

---

1 - The Cambriage History of India, Vol. I, Chp. XIV, PP. 342-343.

2 - Cunningham, in The Journal of The Asiatic Society of Bengal, 1811, P. 184.

3 _R. Hughes-Buller: Imperial Gazetteer of India, Baluchistan, P. 20.

4 _ احڪام السلطانيه: الماوردي ص_ 67، مصر.

النقودالاسلاميه: مقريزي، ص 4_5، مصر، 1298هه

عهد فاروقيءَ ۾ سرڪاري دفترن جي زبان پارسي ۽ رومن هئي. عبدالملڪ بن مروان پهريان عراق ۽ سندس پروارن صوبن جي دفترن جي زبان عربي ۾ بدلائي هئي، ليڪن شام جي دفترن جي زبان رومن هئي: ڏسو ”تاريخ الخلفا“ (سيوطي)، ص_218.

جيئن عبدالملڪ بن مروان جي ڏينهن ۾ پهريون دفعو عربي زبان کي سرڪاري زبان ٿيڻ جو شرف حاصل ٿيو. تيئن تيئن هو پهريون بني اميہ خليفو هو جنهن "دينار" ۽ "درهم" جاري ڪيا. وليد بن عبدالملڪ جي زماني ۾ سلطنت جي سرڪاري دفترن جي زبان عربيءَ ۾ بدلجي ويئي. سنڌ جي فتوحات وقت، ابتدائي دؤر ۾ سنڌ جي سرڪاري دفترن جي زبان سنڌيءَ ۾ هئي، مگر جيئن جيئن اسلام جي اشاعت ٿيڻ لڳي، تيئن تيئن سنڌي لازمي طور عربي زبان سکڻ لڳا. نومسلم سنڌي پاڻ تي عربي نالا رکائڻ لڳا. بلڪ سنڌي محرر شام ۽ عراق جي شاهي دفترن ۾ خاص ڪري صيغہ مال تي، قابليت ۽ ايمانداريءَ ڪري مقرر ٿيا. چاڪاڻ تہ وفاداريءَ کان سواءِ صرافڪي ڪم ۽ حساب ڪتاب سان ڪين قومي وابستگي هئي.[1]

بني اميہ دؤر اندر سنڌ ۾ چئن قسمن جا سڪا رائج ٿيا: 1۔ حجاجيہ جيڪي حجاج بن يوسف ضرب ڪرايا هئا. 2۔ هبيرہ جيڪي ابن هبيرہ تيار ڪرايا هئا. (حجاجيہ وزن ۾ ڪوتا هئا. هبيره وزن ۾ پورا هئا). 3۔ قسريہ جيڪي خالد القسريءَ جوڙايا هئا. (اهي پهرين ٻن سڪن کان گهٽ بهتر هئا). 4۔ يوسفيہ جيڪي يوسف بن عمر جوڙايا هئا. (اهي ٽنهي سڪن کان وزندار ۽ جنس ۾ کرا هئا)[2] بصري ۽ بلخ ۾ ضربخانا هئا.[3] حضرت عمر بن عبدالعزيز صوبن جي والين کي حڪم ڏنو هو تہ رعايا وٽ جيڪي ڪوتا سڪا آهن، سي سرڪاري خزانن ۾ بدلايا وڃن، جيئن رعايا کي ڪوٽن سڪن متعلق ڪا شڪايت نہ رهي.[4]

عباسي دؤر ۾ هڪ دينار جي قيمت هاڻوڪن پنجن رپين جيتري هئي ۽ درهم جي قيمت چار آنا هئي. سنہ 367هہ (977ع) ۾ جعلم بن شيبان سنڌ تي قبضو ڪري فاطمي سڪو رائج ڪيو.[5] عربن جي زماني ۾ گجرات جي هندو راجائن جي سڪي جو نالو "بالوترا" هو ۽ هندستاني سڪو عام طور "طاطري" سڏبو هو. عباسي دؤر جي دينارن ۽ درهمن جو سون ۽ چاندي خالص هئا. ان

---

1 ۔ رسالہ فخرالسودان علي بيضان: جاحظ، ص۔81، مصر، 1314هہ.

تاريخ ابن واضح يعقوبي: جلد۔2، ص۔105، ليدن.

2۔ ابو مسلم خراساني: جرجي زيدان جو اردو ترجمو ص۔43، لاهور.

3۔ لوالائي ضلعي جي ديرڪوٽ ڳوٺ وٽ گهٽائي سڪا هٿ لڳا آهن. جي 128هہ (سنہ 745ع) جا مروان ثانيءَ جي زماني جا آهن. اهي بلخ جي ضرب خاني جا جڙيل هئا.
R. Hughes-Buller: Imp. Gazetteer of India, Vol. Boluchistan, P.22

4۔ ڪتاب الخراج: قاضي ابو يوسف، ص۔76.

5 احسن التقاسيم: بشاري، ص۔ 482.

ڪري سنڌ جي هڪ طلائي دينار جي قيمت هندستان جي شهرن ۾ اتي جي ٽن اشرفين جيتري هئي. سليمان تاجر جي بيان موجب سنڌي دينار بنگال جي اپسمنڊ وارن شهرن تائين وڪامندا هئا.[1] هبارين جا ڇهه سؤ سڪا هن وقت جوڏپرو جي عجائب خاني ۾ رکيل آهن. جي سنڌ جي سرحد تان هٿ لڳا هئا.[2]

سنڌ جو واپار:

طبعي لحاظ کان، سنڌ جي علائقي، هندستان ۽ ٻئي دنيا جي وچ ۾ هئڻ ڪري، واپار ۾ گهڻي ترقي ڪئي. سندس اولهندي ۾ ايراني نار، عمان، يمن ۽ حبش جا ڪنارا هئا، اويرندي ۾ گجرات، ڪوڪن، ملبار ۽ هندستان جي ڏکڻ اولهندي وارا بيٽ هئا. جي اڄ بہ آهن. خشڪيءَ رستي هيءُ ملڪ مڪران جي ڪناري کان عراق، شام، سينائي اپيٽ کان قاهره، قيروان، طنجہ، مغرب اقصيٰ ۽ اندلس سان ڳنڍيل هو. بصري کان ٻيو رستو ايشيا ڪوچڪ کان انطاڪيہ ۽ حلب ڏانهن ويندو هو. خوزستان، فارس ۽ ڪرمان جا قافلا سنڌ ۾ ايندا رهندا هئا. اتر اولهندي ۾ برلان ۽ مولہ درن ڪري قنڌار هرات، خراسان، بحيره خضر، آرمينيا ۽ ڪاري سمنڊ پريان قافلا يورپ تائين ويندا هئا.

سنہ 14هہ ۾ بصري جي بنياد پوڻ کان پوءِ سنہ 132هہ (740ع) ڌاري بغداد جي بنياد پوڻ ڪري چين تائين عربن جا جهاز وڃڻ لڳا. عباسي فرمانروائن بغداد ۾ ڪرخايا، عيسيٰ ۽ صرصر نهرون کوٽرايون، جن مان نهر عيسيٰ وسيلي، جهاز فرات ۽ دجلہ ۾ آسانيءَ سان اچڻ وڃڻ لڳا. ابن واضح يعقوبيءَ جي بيان موجب، بصرو دنيا جي واپار جو مرڪز بنجي ويو ۽ ديبل بصري جي کجور جي وڏي مڏي بنجي ويو. جزائر مشرقي ۽ چين ۽ ڪاري منڊل جا جهاز ديبل تائين اچڻ لڳا ۽ سنہ 290هہ ڌاري بصري جو واپار فرغانہ ۽ موراڪو تائين هلڻ لڳو. ملبار جا مصالحا ۽ سنڌ جو عنبر قاهره جي مارڪيٽن ۾ پنجوڻ قيمت تي وڪامڻ لڳو. نيل نديءَ تي ڇتيهہ هزار ٻيڙيون تجارتي مال کڻنديون هيون. هتان فلورينس ۽ جنيوا جا جهاز مشرق جي پيداوار کي يورپ تائين پهچائڻ لڳا.

سنڌ جي بري ۽ بحري قوت مضبوط هئي، ان ڪري هن جنت نشان سرزمين جي واپار بي حد ترقي ڪئي. سنڌ جا شهر ديبل، نيرن ڪوٽ، سيوستان، قصدار

1_ ڪتاب البيان التبيين: الجاحظ جلد_2، ص_215، مصر، 1345هہ

ايچ_ ڪلوئسن صاحب برهمڻ آباد جي ڏڙن مانا منصوره جي زماني جا ڪي عربي سڪا ڳولي هٿ ڪيا هئا.

2_ المعارف: آگسٽ 1949ع ص 132_133، اعظم ڳڙهہ

قنزيون، منصوره ۽ ملتان تجارتي مرڪز هئا. روس جو چمڙو ۽ سيمور جارجيا جون ٻانهيون، خراسان جو ڪيمخواب ۽ ڪلاباتون، هرات ۽ ڪرمان جا ريشمي ۽ پشمي ڪپڙا، دمشق، سڪندريه ۽ يمن جا رنگين ۽ باريڪ ڪپڙا، بغداد جو بلوري سامان جهڙوڪ: شمعدان ۽ قنديلون، مصر ۽ اشبيلہ جو شراب، چين ۽ جاپان جا تحفا ۽ خراسان جا خشڪ ۽ تر ميوا سنڌ جي شهرن ۾ وڪامندا هئا. نير، عنبر، مصالحا، عاج، ڪپهه وغيره سنڌ مان برآمد ٿيندڙ شيون هيون. ان کان سواءِ سنڌ جي غاليچن ۽ چمڙي جي فرشن جي بشاري مقدسي، تعريف ڪري ٿو. بشاري پاڻ واپاري هو. سنڌ جي واپار متعلق لکي ٿو ته "هڪ هزار درهمن جي واپار ڪرڻ سان هڪ هزار دينار فائدو ملي ٿو." ديبل جو آدم 2 لک هو. اسلامي دؤر اندر ملتان جي بت خاني ۾ روزانه ٻن سون اشرفين جي قيمت جون خوشبودار شيون ٻرنديون هيون، جن کي مندر جا پروهت عرب سوداگرن کي وڪڻي ڇڏيندا هئا.[1]

زرعي ۽ معدني ترقي:

عربن سنڌ ۾ جيڪي نوان شهر تعمير ڪرايا هئا، سي باغات ڪري مشهور هئا. هجري 3 صديءَ ڌاري سنڌ جي ليمن ۽ نارنگين جي عمان، شام ۽ بصري ۾ پوک ڪرائي ويئي، مگر منجهن سنڌ جهڙو مزو نه هو.[2] اڳ سنڌ ۾ انگور ڪين ٿيندا هئا، عربن عباسي دؤر ۾ انگورن جي پوک ڪرائي. انگورن جي هڪ جريب تي ساليانو ڏهه درهم ڍل هئي. عربن سيوهڻ ۽ ريل جي پرڳڻي ۾ نير جي اپت کي ترقي ڏيارائي.[3] سنڌ جون سوپاريون حجاز ۽ يمن جا شرفا استعمال ڪرڻ لڳا. يمن جي هڪڙي ٻوٽي "ورس" جي عربن سنڌ ۾ ڪاشت ڪرائي، جو هن ملڪ ۾ "ڪرڪم" سڏبو هو. منجهائنس پيلو رنگ جڙندو هو.

ڪپهه سنڌ جي قديم پيداوار هئي، جا چين تائين وڪامندي هئي. هارون رشيد جي ڏينهن ۾ سنڌي ڪپهه جي ڪلده ۾ پوک ڪرائي ويئي ۽ عيسوي 12 صديءَ ڌاري سنڌي ڪپهه جو ٻج پهريان صقيلہ پوءِ اندلس پهتو. مڪران سڄي اسلامي دنيا کي کجي کنڊ پهچائڻ لڳو. هن وقت به مڪران ۾ هڪ سؤ هڪ کجوز جا قسم آهن.[4] حنا (ميندي) جو وطن اصل عربستان هو عربن معرفت هي ٻوٽو سنڌ ۾ پهتو. ايراني واڱڻ ۽ مصري پيندين جي عربن سنڌ ۾ پوک ڪرائي. حقيقت ۾ صنعتي صلاحيت کان عربن ۾ زرعي صلاحيت وڌيڪ

1ـ سفرنامہ ابو زيد سيرافي: ص ــ 130، پيرس.

2ـ تقويم البلدان: ابوالفدا، ص ــ 349. فتوح البلدان: بلاذري، ص ــ 426.

3ـ عربن معرفت گدامڙيءَ جو وڻ سنڌ مان عراق پهتو گدامڙيءَ کي عرب سنڌي کجور سڏيندا هئا.

4 - R. Hughes-Buller: Makran Gazetteer. Dates.

هئي. ميوه دار وڻن کي پيوند هڻي عربن قسمين قسمين لذيذ ميوا پيدا ڪيا، جن جي اڳ ڪنهن کي ڪا خبر ڪانه هئي. ميون ۽ گلن ۾ کنڊ ملائي مربا ۽ گلقند ٺاهيائون. هڪڙي ملڪ جي وڻن ۽ گلن کي ٻئي ملڪ ۾ نقل ڪري عربن بني نوع انسان تي وڏو احسان ڪيو. عود، عنبر، صندل ۽ زعفران جهڙين خوشبودار شين کان سنڌي واقف هئا ۽ پوءِ ايراني گلاب جي عرق، بصري جي کجور جي گلن جي عرق (ماءَ الطلع)، زعفران ۽ بيد مشڪ جي عرقن (ماءَ الخلاف) سان پڻ هُو روشناس ٿيا.

وارن زڪائڻ جو رواج مردن ۾ به رائج هو تنهن ڪري خوشبودار شين ۽ عطرن جي رواج سنڌ ۾ انتهائي ترقي ڪئي. بيد مشڪ جي تيل (دهن الخلاف) جي ٻن رطلن جي قيمت ڏهه دينار هئي. ڪوفي جي گل شبو ۽ گل بنفشه جا تيل (دهن الورد)، روغن ياسمين ۽ ليمن جو تيل (دهن الاترج) جو سنڌ ۾ رواج پيو. شام ۽ مصر جي نرگسي تيل کي پڻ سنڌي خواتين گهڻو پسند ڪرڻ لڳيون. ابن حوقل ۽ ابن بيطار اندلسي بعض تيلن جا نالا ڏنا آهن، جهڙوڪ: 1_ دهن البابونج، 2_ دهن الفسرج، 3_ دهن الازحيز، 4_ دهن الزعفران، 5_ دهن الحنا، 6_ دهن الناردين ۽ 7_ دهن النسرين وغيره.

عربن جي تحقيقات ڪري يوناني طب جي نئين سر ابتدا ٿي[1] عربن سنڌ ۽ سندس پسگردائيءَ ۾ کاڻين جي پڻ ڳولا ڪئي. الور جون چانديءَ ۽ سون جون کاڻيون عربن جي ڏينهن ۾ مٿجي چڪيون هيون، مگر ڪرمان جي ويجهو دمدار جي کاڻين مان هنن سون، ٽامو ۽ لوهه ڳولي لڌو. دمشق ۽ قاهره جون ترارون عرب سنڌ ۾ نيڪال ڪندا هئا. هينئر دمشق جا ڪاريگر ڪرمان جي فولاد مان ترارون ۽ آئينا تيار ڪرڻ لڳا. صليبي جنگين ۾ سلطان صلاح الدين ايوبيءَ جي فوج وٽ جيڪي ترارون خون آشام هيون، سي ڪرماني فولاد مان جڙيل هيون.

سنڌ ۾ تصوف جي ابتدا:

اسلامي تصوف جي ابتدا سنڌ ۾ عربن جي ڏينهن ۾ ٿي. سنڌ تصوف ۾ ايتري ترقي ڪئي. جو هر صديءَ هتي جا خاڪ پاڪ مان بلند پايه صوفي درويش پيدا ٿيا، جن جا تڪيا، آستان ۽ درگاهون چپي چپي تي هن ملڪ ۾ موجود آهن. شايد انهيءَ ڪري ايرانين جو قول آهي ته: ”گرمي، خاڪ، فقير ۽ مقبرا.“ اهي چار

1_ ڪتاب البلدان: ابن الفقيه همداني، ص_251، ليڊن، ڪتاب السالڪ والمالڪ: ابن خردازبه، ص_71، لنڊن. سنڌ مان برآمد جي شين جو تفصيل هن ريت هو: جواهرات، ياقوت، الماس، گينڊا، هاٿي، مور، عنبر، سنبل، لونگ، دالچيني، ناريل، ڪارا مرچ، بيد، بانس، ڪٺو ۽ ساڳ جو ڪاٺ.

شيون آهن، جن مان سنڌ سجاتي وڃي ٿي. اسلامي تصوف جي ابتدا انهن بزرگن درويشن ڪئي، جيڪا خدا ۽ رسول الله ﷺ جن جا شيدائي هئا.

علامہ بو نصر عبدالله بن علي السراج جو بيان آهي ته، ”صوفي لفظ پهريائين بغداد وارن ايجاد ڪيو.“ قرآن مجيد ۾ ”اهل صفہ“ ڪي فقرا جي لقب سان سڏيو ويو آهي ۽ اهل شام وارا بہ فقرا سڏيندا هئا.[1] ”ڪتاب اللمع“ ۾ لکيل آهي ته، ”صوفي لفظ پهريان صفوي هو پوءِ گهٽي استعمال ڪري ڦري صوفي ٿيو.“ صوفي ڪنهن خاص فرقي جو نالو نہ هو جيئن امام قشيريءَ جي راءِ آهي. علامہ ابن خلدون لکي ٿو تہ، ”جيئن حضرت عيسيٰ عليہ السلام جا اصحاب سفيد پوشاڪ پائڻ ڪري حواري سڏبا هئا، تيئن اهل صفہ وارا درويش پشمينہ جي جبن پائڻ ڪري صوفي سڏبا هئا.“ سندن عظمت جو سبب پشمينہ پهرڻ نہ هو بلڪ رسول الله ﷺ جن جي صحبت جي فيض ڪري ئي ڪين فضيلت حاصل هئي ۽ انهيءَ ڪري ئي هو زهاد، عباد، متوڪلين، فقراءِ، اهل رضا، اهل صبر ۽ اهل تواضع جي معزز لقبن سان سڏبا هئا.

مٿئين بيان مان صوفين جي علوم، اعمال ۽ اخلاق جي اجمالي خبر پئجي سگهي ٿي. غرض تہ ”صوفي“ لفظ صحابہ ڪرام جي دؤر کان گهٽو پوءِ وجود ۾ آيو. اهڙيءَ طرح امام معمر بن زياد ڪتاب ”اخبار الصوفيہ“ ۾ لکي ٿو تہ: ”صوفين جي پهرين خانقاه بصري ۾ تعمير ٿي هئي.“[2] تاريخي لحاظ کان جيڪڏهن لفظ ”صوفي“ جي اصليت جي ڳولا ڪبي تہ ”صوفي“ لفظ اصل ۾ ”سين“ سان ڏسڻ ۾ ايندو. سندس مادو ”سوف“ (Sophia) هو جنهن جي يوناني زبان ۾ معنيٰ ”حڪمت“ يا ڏاهپ آهي. هجري ٻئي صديءَ ڌاري جڏهن يوناني ڪتاب عربيءَ ۾ ترجمو ٿيا، تڏهن هي لفظ عربي زبان ۾ آيو ۽ ان وقت جا اهي عالم جيڪي انهن ڪتابن تي حاوي هوندا هئا، تن کي ماڻهو صوفي (سوفي Sophos) يعني ”حڪيم“ سڏڻ لڳا. رفتي رفتي ”سوفي“ ڦري ”صوفي“ ٿيو. ”ڪشف الظنون“ ۽ ”ڪتاب الهند“ ۾ مٿين تحقيق پيش ٿيل آهي.

سنڌ ۾ تصوف جو آغاز ابتدائي اسلامي دؤر ۾ ٿي شروع ٿيو هو. ان وقت جي صوفياءِ ڪرام تي ”وحدت الوجود“ جي عقيدي جو غلبو پيل هو. خواجہ بايزيد بسطامي عباسي دؤر ۾ ٿي گذريو آهي. سندس زهد قابل داد هو. مٿس وحدت

1۔ ڪتبا اللمع: ابونصر السراج، ص۔26.

2۔ فتويٰ ابن تيميہ: جلد۔2، ص 459۔460.

الوجودي خيالات جو غلبو هو. سنڌس مرشد ابوالعلي سنڌي هو جيڪو سنڌ جو پهريون سڌي صوفي ٿي گذريو آهي. جيئن عراق ۾ اتي جي عالمن تي صحابه ڪرام جو اوائلي خالص، مذهبي زهد ۽ تقويٰ بدران، اشراقي حڪماءِ جو اثر پوڻ لڳو هو تيئن سنڌ جي عالمن تي وري هندي ويدانت پنهنجو اثر ڏيکارڻ شروع ڪيو هو. ان ۾ شڪ ڪونهي ته "وحدت الوجود" جو مسئلو ڪنهن نه ڪنهن شڪل ۾ هر هڪ قوم ۾ موجود هو. اسڪندريه جو نوافلاطوني فرقو ان جو معتقد هو. پراڻن يهودين ۽ نصارن ۾ به اهو خيال موجود هو.[1] مگر هندو ويدانت جي ته پوري جي پوري عمارت هن تخيل تي بڌل هئي ۽ پهرئين باب ۾ اسين لکي چڪا آهيون ته هندي تهذيب جو اثر عراق، ايشيا ڪوچڪ ۽ يونان تائين پهچي چڪو هو. حڪيم فيثاغورث ته مسئلي تناسخ جو به قائل هو.

هت اسان کي تاريخي حيثيت سان ڏيکارڻو آهي ته مسلمان صوفين جهڙوڪ بايزيد بسطامي، ذوالنون مصري، حسين بن منصور حلاج ۽ ٻين اشراقي صوفين ۾ وحدت الوجود جو تخيل ڪٿان آيو؟ يورپين مستشرقين جي راءِ آهي ته هندي فلسفي ڪري ڪيترائي خيالات تصوف ۾ داخل ٿي ويا. مٿئين تخيل جو آغاز هجري 3 صديءَ ۾ حسين بن منصور حلاج جي ڏينهن ۾ ٿيو ۽ هجري 5 صديءَ ۾ محي الدين ابن عربيءَ جي زماني ۾ ڪمال کي پهتو.[2] منصور حلاج جي ڪتاب "الطواسين" مان ثابت آهي ته هو جادو، منتر ۽ ڪرتب سکڻ لاءِ هندستان آيو هو يا پنهنجي مذهب جي تبليغ ڪرڻ لاءِ هت آيو هو.[3] ممڪن آهي ته سنڌ مان وحدت الوجود جي مسئلي کي عراق ڏانهن

1 ـ نوٽ: جديد نوافلاطوني طريقي جو بنياد افلوطينوس نه 220ع ۾ اسڪندريه (مصر) ۾ وڌو. هن ارسطوءَ جي ڪتابن تي شرحون لکيون. مثلاً "قاطيغورياس"، "طربيقا"، وغيره جن جو عربيءَ ۾ ترجمو ٿيو.

2 ـ شيخ محي الدين ابن العربي، جنهن کي "شيخ اڪبر" سڏين ٿا، اندلس ۾ ڄائو هو. مشرقي ملڪن جي سير ۽ سياحت ڪرڻ ۽ تصنيف ۽ تاليف بعد، سنه 638هه (1240ع) ۾ دمشق ۾ وفات ڪيائين. سندس به ڪتاب (1) "فتوحات مڪية" ۽ (2) "فصوص الحڪم" تصوف جي تاريخ ۾ خاص شهرت رکن ٿا. "فصوص الحڪم" ۾ الحاد ۽ زندقه ڪان سواءِ ٻيو ڪجهه به ناهي ۽ "فتوحات مڪيه" محض خيالات جو طومار آهي. ابن الفارض ۽ ابن العربي صوفيانه شاعريءَ جا نمائندا آهن.

3 ـ حلاج جو ڪتاب "الطواسين" فرانس جي مستشرق لوئي ميسنان سنه 1914ع ۾ پئرس مان شايع ڪيو. ان سان گڏ هن هڪڙي مستقل جلد ۾ حلاج متعلق قديم حالات ڏنا آهن. هن ڪتاب ۾ حلاج جي سنڌ ۾ اچڻ جو واقعو ابن باڪويه شيرازيءَ جي حوالي سان ڏنل آهي.

نوٽ: تصوف تي به ڪتاب، هڪڙو عربيءَ ۾ ٻيو فارسيءَ ۾ مشهور آهن: عربي ڪتاب شيخ ابو نصر السراج رحه جو تصنيف ڪيل "ڪتاب اللمع" آهي، جنهن جو پروفيسر نڪلسن انگريزي ۾ ترجمو ڪيو. فارسي ڪتاب جو نالو "ڪشف المحجوب" شيخ علي بن عثمان هجويري رحه داتا

ڪٽي ويو هجي. ابوالعلي سنڌيءَ کان پوءِ جيڪي بہ سنڌ جا باڪمال صوفي ٿي گذريا، جهڙوڪ شاهہ عبداللطيف، شاهہ عنايت، سچل سرمست، بيدل، بيڪس وغيره، تن سڀني جي ڪلامن ۾ تصوف مان ويدانت جي جهلڪ نظر اچي ٿي.

سنڌي زبان:

عربن جي تجارتي تعلقات جي ڪري اسلام کان گهڻو اڳ هندستان جا هندو عربي زبان کان واقف هئا. اهڙي لساني تعاون جو پڻو مهاپارت مان پئجي سگهي ٿو. ديانند سرسوتي آرين جي مشهور ڪتاب "ستيارٿ پرڪاش" ۾ لکي ٿو تہ "جڏهن ڪورون لاک جو گهر جوڙي، پانڊون کي ساڙڻ لاءِ ڪوشش ڪئي، تڏهن يڌشٽر کين عربي زبان ۾ خبردار ڪيو هو."[1] عربن کان اڳ سنڌ ۾ هندي ڀاشا جو رواج هو جنهن جو تعلق بلاواسطہ شورسيني پراڪرت سان هو جنهن کي "مغربي هندي" سڏڻ صحيح ٿيندو. سنہ 303هہ ۾ مسعودي سنڌ ۾ آيو هو، سندس چوڻ موجب انهن ڏينهن ۾ سنڌ جي زبان هندستان جي زبانن کان ڌار هئي.[2] ڪانئس پوءِ اصطخري سنہ 340هہ ڌاري مڪران ۾ آيو ۽ پوءِ سنڌ ۾ آيو سندس بيان آهي تہ "منصوره ۽ ملتان وارن جي زبان عربي ۽ سنڌي آهي ۽ مڪران جي زبان مڪراني (بلوچي) ۽ فارسي آهي."[3]

ساڳيو بيان ابن حوقل جي سفرنامي (سنہ 331هہ کان 358هہ) ۾ ملي ٿو. هو لکي ٿو تہ "منصوره، ملتان ۽ آسپاس جي علائقن ۾ عربي ۽ سنڌي زبانون رائج آهن."[4] سنہ 375هہ (985ع) ۾ بشاري سنڌ و سير ڪرڻ آيو ۽ بيان ڪري ٿو تہ "فارسي زبان سنڌ وارا سمجهن ٿا ۽ ديبل جي سوداگرن جي زبان سنڌي ۽ عربي آهي."[5] ابن النديم بغدادي جنهن سنہ 377هہ ۾ ڪتاب 'الفهرست' تصنيف

گنج بخش جو تصنيف ڪيل آهي، جو روسي پروفيسر چوڪوو وسڪيءَ معرفت يورپ ۾ شايع ٿيو. ٽيون ڪتاب "گلشن راز" امير سيد حسني سنہ 717هہ (1317ع) ۾ تصنيف ڪيو هو مگر محقق پهرين ٻن نسخن کي بهترين تسليم ڪن ٿا. ابوالقاسم عبدالڪريم القيشري (المتوفي 465هہ) رسالو "قيشريہ" مرتب ڪيو.

1_ مختصر تاريخ هند: مولانا سيد ابو ظفر ندوي، ص_30.

2_ مروج الذهب: مسعودي، جلد_1، ص_ 162، پئرس. هيءَ ڪتاب گجرات ۽ ٺٽي وارن جي زبان لاڙي بيان ڪري ٿو.

3 _ ڪتاب المسالڪ والممالڪ: ابن حوقل، ص_177، ليڊن.

4_ ڪتاب المسالڪ والممالڪ: ابن حوقل، ص_332، ليڊن.

5_ احسن التقاسيم: بشاري مقدسي ص 479_481، ليڊن.

ڪيو سو سنڌ ۽ هندستان متعلق لکي ٿو تہ "هتي جا باشندا مختلف مذهبن وارا آهن ۽ مختلف زبانون ڳالهائين ٿا، سندن لکڻ جو خط بہ نرالو آهي."[1] علامہ البيروني (362هہ – 440هہ: 973ع – 1048ع) لکي ٿو تہ ڪشمير، بنارس ۽ مده ديس ۾ سڌماترڪ، مالوه ۾ ناگري، گجرات ۽ ڪانياواڙ ۾ لاڙي، بنگال گوڙي ۽ ڪڇ، گجرات ۽ سنڌ ۾ ياتيہ زبانون مروج هيون ۽ سنڌ جي لاڙ علائقي ۾ ملواري خط رائج هو.[2] ائين معلوم ٿئي ٿو تہ سنڌ جي ڊيلٽا واري علائقي ۽ شهرن ۾ ۽ ڪن ڳوٺن ۾ اڌناگري صورتخطي استعمال ۾ ايندي هئي.

سنڌ ۾ عربي حڪومت کان پوءِ سرڪاري زبان جي حيثيت تہ عربيءَ کي حاصل ٿي هوندي، ليڪن عوامي زبان سنڌي هوندي. ان وقت سنڌي زبان جي ڪهڙي صورت هئي، ان جو ڪوبہ نمونو ملي نہ ٿو سگهي، جنهن مان ڪجهہ اندازو ڪري سگهجي. البت ايتري خبر پئجي سگهي ٿي تہ سنڌي زبان جي نثر خواه نظم ۾ ڪتابن تصنيف ڪرڻ جو رواج هو ۽ زبان ايتري قدر مقبول هئي، جو خود ٻاهريان ماڻهو بہ سنڌي زبان ڄاڻڻ نہ فقط ضروري سمجهندا هئا، بلڪ ان ۾ ايترو ڪمال پيدا ڪري چڪا هئا، جو نظم خواه نثر بلاتڪليف لکي ويندا هئا. جاحظ جو بيان آهي تہ سنڌي زبان جي بلاغت جا گهڻائي ڪتاب يحيٰ بن خالد برمڪيءَ ترجمو ڪرايا هئا.[3] سنڌي عالمن کي عربي ۽ سنڌيءَ کان سواءِ هندستان جي ٻين زبانن جي بہ واقفيت هئي. قرآن شريف جي سنڌيءَ ۾ ترجمي جي واقعي مان هيٺين معلومات حاصل ٿئي ٿي:

1 – هندو قوم جي زبان سنڌي هئي، 2 – سنڌي زبان لکڻ پڙهڻ ۾ بہ ايندي هئي، 3 – ڪلام پاڪ جي ترجمي تي اهو پهريون ڪتاب سنڌيءَ ۾ ترجمو ٿيو 4 – سنڌي زبان اڄ کان ٻارهن سؤ ورهيہ اڳ بہ ايتري آسان هئي ۽ علمي هئي، جو بيروني ماڻهو بہ ان کي پسند ڪري ۽ ان ۾ ڪمال پيدا ڪندا هئا، جو بلاتڪلف ان ۾ نظم ۽ نثر لکي ويندا هئا. ائين معلوم ٿئي ٿو تہ سنڌ تي عربن جي حڪومت کان پوءِ جيئن ايران ۾ پهلوي ڦري پارسي ٿي پيئي، تيئن سنڌي صورتخطيءَ بہ ملواري ۽ اڌناگريءَ مان متجي موجوده عربي شڪل ورتي.

---

1 – تاريخ مسعودي، ابوالفضل بيهقي، ص – 243 ۽ ص – 504، ڪلڪتو 1852ع.
ڪتاب الفهرست: ابن نديم، ص – 24.

2 – ڪتاب الهند: البيروني ص – 82. نقوش سليماني: سيد سليمان ندوي.

3 – ڪتاب البيان والتبيين: جاحظ جلد – 1، ص – 40، مصر.

باب ٽيون

خارجي ۽ قرامطي:

عمان ۽ بحرين، بلوچستان جي آمهون سامهون آهن. بلوچن مڪران جي ميدن کي شڪست ڏيئي، جاٽن جي مقابلي ۾ پنهنجو طرفدار ڪيو هو. سنڌ جي عربي حڪومت يمانين ۽ نيزارين جي جهڳڙن ڪري ڪمزور ٿي چڪي هئي. بلوچن ۽ ميدن گڏجي منصوره تي ڏکڻ کان ۽ جاٽن اتر کان حملا ڪرڻ شروع ڪيا هئا. سنڌ جي ڪاهہ وقت بلوچن عربن کي مدد ڏني هئي ۽ ڪجهہ وقت بني اميہ سلطنت جا طرفدار هئا، سي جلد سازشي جماعتن جا طرفدار ٿي پيئا: مثلا، هشام بن عبدالملڪ جي زماني ۾ بني اميہ سلطنت اندر ٽي مخالف جماعتون پيدا ٿيون هيون:

(1) شيعا جن کي پهريائين علوين سان ۽ پوءِ فاطمين سان همدردي هئي، (2) خود بني اميہ وارا، جيڪي حڪومت جا حامي هئا ۽ حجاز تائين پکڙيل هئا ۽ (3) خارجي، جيڪي ظاهري علوين جا طرفدار هئا، مگر ٽنهي جماعتن کي پاڻ ۾ ويڙهائي تماشو ڏسندا هئا. بلوچ جيڪي فطري جنگجو هئا، سي پهرينءَ ۽ پوئينءَ جماعت سان شامل هئا.[1] ڪابہ انقلابي تحريڪ خراسان يا عراق ۾ منهن ڪڍندي هئي، تہ جهٽ ان جو اثر مڪران، سجستان ۽ سنڌ تي پوندو هو. امين ۽ مامون جي جنگ وقت بلوچن خراسان جي لشڪر ۾ ڀرتي ٿي،

1ـ بڪير بن ماهان بلوچ عباسي تحريڪ جو داعي ۽ نقيب هو سندس دعوت تي سنڌو نديءَ کان وٺي فرات تائين رهندڙ بلوچي قبيلا، ميد ۽ جاٽ عباسين جا طرفدار ٿي پيئا. سنہ 128هہ ۾ ابو مسلم خراساني بلوچن جي هڪڙي سردار جديع ڪرمانيءَ جي مدد سان عباسين جي ڪاري جهنڊي کي مرو جي جبلن تي کوڙڻ ۾ ڪامياب ٿيو هو. منصور عباسي بغداد جي تعمير کان پوءِ بلوچن جي يادگار لاءِ بغداد جي هڪڙي دروازي تي "باب خراسان" نالو رکيو هو. بلوچن مان اڄ بہ هڪڙو قبيلو مڪران ۾ "نقيب" سڏجي ٿو.

E. Gibbon: Decline and Fall of the Roman Empire, Vol.X, P.30.

R. Hughes-Buller: The Gazetteer of Makran, Population.

The Nakibs.

طاهر ذواليمين جي جھنڊي هيٺ، مامون جو طرف ورتو هو. جاٽن، بصري ڏانهن ويندڙ سڙڪ تي، لٽ مار مچائي ڏني هئي.[1] هيڏانهن ميدن سنڌو نديءَ جي ڊيلٽا کان وٺي ويندي مڪران جي ڪناري تائين فساد ڪڙا ڪيا هئا.

ڊي بوئر، ڊچ مستشرق جي بيان موجب، سنہ 281هہ ۾ ڪوفي جي هڪڙي غالي شيعي حمدان قرامطيءَ نئون مذهب ڪڍيو. انهيءَ ئي سال قرامطي معتقدن مان يحيٰ بن مهدي بحرين ۾ وارد ٿي ۽ اهڙيءَ طرح بحرين فسادن جو مرڪز بنجي ويو. سنہ 286هہ ۾ ابو سعيد الجنابيءَ ڪليءَ طرح بحرين وارن کي نئين مذهب جي دعوت ڏني. سنہ 287هہ ۾ هن شامي لشڪر کي شڪست ڏيئي، بصري تي قبضو ڪيو ۽ پوءِ حجر بہ سندس قبضي هيٺ اچي ويو. سنہ 291هہ ڌاري قرامطي يمن تائين پکڙجي ويا. سنہ 311هہ ۾ قرامطين ابو طاهر سليمان بن ابي سعيد جنابيءَ جي اڳواٽيءَ هيٺ مڪہ معظمہ تي ڪاهي، خانہ ڪعب مان حجر اسود پٽي، پاڻ سان عراق ڏانهن نيو ۽ ان جي نتيجي ۾ حج ڪيترا سال صفا بند ٿي ويو. آخر خليفي مطيع بالله ڪين وڏي رقم ڏيئي، حجر اسود خانہ ڪعبہ ۾ موٽائي آندو.

سنہ 355هہ ۾ آل بويہ وارن عمان تي ڪاهي، قرامطين کي شڪست ڏني. بلوچن بہ ڪرمان کان وٺي سنڌ جي سرحد تائين فساد ۽ ڦرمار جي جرم ۾ بويہ وارن کان شڪست کاڌي. بويہ وارن کان شڪست کائڻ کان پوءِ، قرامطين مڪران جي ڪناري کي وسايو. سنت ئي سندن مڪران جي رند بلوچن سان ماڻتي ٿي ويئي. سندن تحريڪ بلوچستان ۾ اهڙو زور ورتو جو مڪران کان سروان ۽ نوشڪي ۽ سيستان تائين رهندڙ بلوچن ۽ براهوئن جا قبيلا ساڻن شريڪ ٿي ويا. تنهن کان پوءِ ميدن کي شڪست ڏيئي، مڪران جي بندر "ڪلمت" کي مرڪز جوڙي، سنڌ ۽ گجرات جي ڪناري وارن شهرن تي ڌاڙا هڻڻ لڳا.[2]

سنہ 325هہ ۾ بلوچن جي مدد سان منصوره ۽ ملتان تي قبضو ڪيائون ۽ اتي مصر جي فاطمي خليفن جي نالي تي خطبو جاري ڪيائون. مٿيون واقعو

1ـ خاران جا نوشيرواني نواب منوچهر جي نسل مان آهن، جي عمر بن عبدالعزيز جي دعوت تي مسلمان ٿيا هئا.

C.F. Minchin: Gazetteer of Kharan, Ghp. History.

2ـ بلوچن ۾ هڪڙو قبيلو قرامطي آهي، جو ڪلمتي سڏجي ٿو. انهن عمان کان نڪري مڪران جي بندر ڪلمت کي وسايو. اڄ بہ سندن سرداري قائم آهي. ڪلمتين پورچوگيزن سان جنگيون جوٽيون هيون، جن جو بيان موقعي سر ڏبو.

R. Hughes-Buller, Makran, Population, Kalmatis.

سلطان سبڪتگين جي غزنيءَ تي تخت نشين ٿيڻ کان پوءِ ٿيو سلطان سبڪتگين سنہ 366هہ (976ع) ۾ غزنيءَ تي قبضو ڪيو هو. جنهن صورت ۾ بخارا جي سمانيہ سلاطين، غزنيءَ جي ترڪي سلاطين ۽ سلجوقي سلاطين جو بغداد جي عباسي خلافت ۾ اعتقاد هو. ان صورت ۾ فاطمين جو اثر مشرقي اسلامي دنيا تان ستت متجي ويو.[1] جنهن جو هي اثر ٿيو جو سنڌ ۾ قرامطين جو زور جلد ئي ٽٽي پيو.

غزنوي خاندان:

عربن ۽ وچ ايشيائي فاتح مسلمانن ۾ فرق هو. جيتوڻيڪ وچ ايشيا کي قتيبہ بن مسلم (86هہ) فتح ڪيو هو پر عيسوي 12 صديءَ تائين اتان جا مغل ڪافر هئا. ساڳيءَ طرح افغانستان جي وڏن شهرن تائين اسلام جو قدم اڳي ئي پهتو هو پر سمورا افغان اڃا مسلمان ڪونہ ٿيا هئا. ان ڪري وچ ايشيا جي فاتحن جي حڪومت جي اصولن کي اسلامي حڪومت جي اصولن سان ڪا مناسبت ڪانہ هئي. جيتوڻيڪ غزنوي سلطنت جي آغاز کان هڪ سؤ ورهيہ اڳ، ڪابل جي بادشاهہ اسلام قبول ڪيو هو تاهم افغانن جا قبيلا سلطان محمود غزنويءَ جي زماني ۾ ئي اسلام قبول ڪرڻ لڳا هئا. خاص ڪري بلادغور جا قبيلا هجري 4 صديءَ ڌاري اسلام جي دائري ۾ داخل ٿيڻ لڳا هئا.

سلطان محمود غزنويءَ کان اڳ افغانستان ۾ نہ ڪا اسلامي درسگاهہ هئي، نہ وري اسلامي تعليمات جو ڪو رواج هو. نہ وري ان طرف اسلامي علمائن ڪو توجهہ ڏنو هو عرب فاتحن هندن کي اهو درجو ڏنو هو جو اهل ڪتاب (ذمين) لاءِ اسلامي دنيا ۾ مخصوص هو برخلاف ان جي وچ ايشيا جي فاتح

1ـ عباسي خلافت جو زمانو سنہ 136هہ (752ع) کان سنہ 652هہ (1258ع) تائين قائم رهيو. معتصم کان پوءِ هن عظيم الشان سلطنت اندر انحطاط شروع ٿيو. مغرب ۾ عبدالرحمان الداخل اموي سنہ 138هہ (756ع) ۾ اسپين تي قبضو ڪيو. ان کان پوءِ اتر آفريڪا تي بني اغلب وارن سنہ 184هہ (800ع) کان سنہ 296هہ (909ع) تائين خودمختيار حڪومت قائم ڪئي. سنہ 870هہ تائين مصر تي عباسين جي حڪومت رهي. سنہ 870هہ کان سنہ 950ع تائين مصر تي طولونيہ خاندان خودمختيار رهيو. سنہ 905ع کان 934ع تائين ترڪي اخشيديہ خاندان ڪجهہ وقت مصر تي حڪومت قائم ڪئي. سنہ 972ع کان سنہ 1171ع تائين فاطمي خليفن جي حڪومت قائم رهي. مامون جي ڏينهن ۾ طاهريہ وارن خراسان تي ۽ صفاريہ وارن سجستان تي، سادات خاندان ديلم ۽ گيلان تي حڪومتون ڪيون. هجري 3 صديءَ ۾ اسد بن سامان جي چئن پٽن مان اسماعيل سنہ 290هہ (903ع) ڌاري صفاريہ وارن جو خاتمو ڪري ترڪستان، ايران ۽ خراسان تي قبضو ڪيو. اسد بن سامان ايران جي شاهي خاندان مان هو. مامون هميشہ شاهي فردن جو خيال رکندو هو. مٿئين امتياز ڪري مامون سندس پٽن کي وڏا عهدا ڏياريا هئا.

مسلمانن کي فقط هندن جي مندرن کي لٽڻ جو خيال هو. هيءَ ڳالهه ڌيان جوڳي آهي تہ دهليءَ تي جن جن مسلمان خاندانن حڪومت ڪئي، انهن مان لوڌي ۽ سُور گهراڻن کان سواءِ باقي سمورا ترڪ نسل جا هئا.

آل غزنويہ جو شجرو

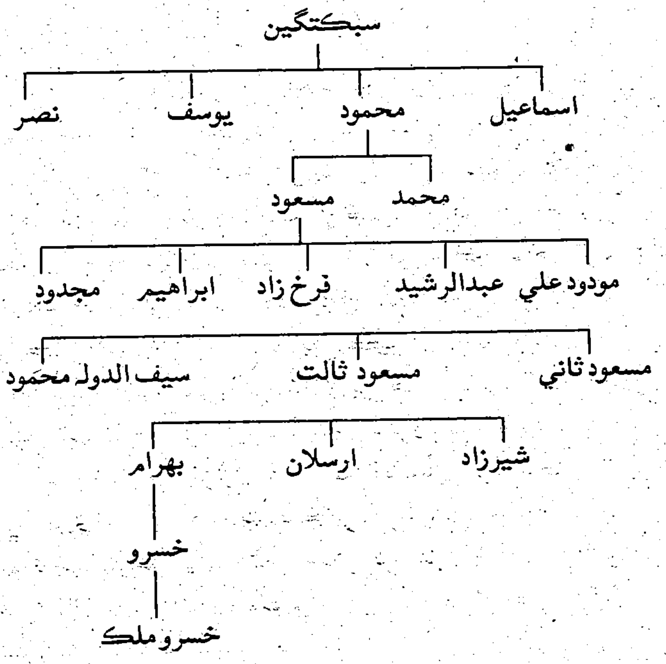

آل سبگتين سلاطين جا نالا

(1) امير ناصر الدين سبڪتگين (366هہ: 976ع)
(2) امير اسماعيل بن سبڪتگين (387هہ: 997ع)
(3) يمين الدولہ محمود بن سبڪتگين (388هہ: 998ع)
(4) عمادالدولہ محمد بن محمود (421هہ: 1030ع)
(5) نصيرالدولہ مسعود بن محمود (421هہ: 1040ع)
(6) شهاب الدولہ مودود بن مسعود (432هہ: 1040ع)
(7) مسعود بن مودود (440هہ: 1048ع)

(8) بهاءُ الدولہ علي بن مسعود	(440هہ: 1048ع)
(9) عزالدولہ عبدالرشيد بن مسعود	(440هہ: 1048ع)
(10) جمال الدولہ فرخ زاد بن مسعود	(441هہ: 1052ع)
(11) رضي الدولہ ابراهيم بن مسعود	(451هہ: 1059ع)
(12) علاءُ الدولہ مسعود ثاني بن ابراهيم	(492هہ: 1098ع)
(13) عضدولدولہ شيرزاد بن مسعود	(508هہ: 1114ع)
(14) سلطان الدولہ ارسلان بن مسعود	(509هہ: 1115ع)
(15) معزوالدولہ بهرام بن مسعود	(512هہ: 1118ع)
(16) سراج الدولہ خسرو بن بهرام	(547هہ: 1152ع)
(17) تاج الدولہ خسرو ملڪ بن خسرو	(582هہ: 1186ع)

سبڪتگين:

آل سبڪتگين سنہ 366هہ (976ع) کان سنہ 582هہ (1186ع) تائين حڪومت ڪئي آل سمانيہ جي دربار ۾ گهڻائي ترڪي غلام هئا، جن کي سمانيہ فرمانروائن حڪومت جا وڏا عهدا ڏنا هئا. انهن غلامن مان هڪڙو الپتگين هو جنهن کي عبدالملڪ بن نوح (343هہ: 954ع)، سنہ 346هہ (957ع) ۾ هرات مٿان گورنر مقرر ڪيو هو مگر سٽت سنہ 350هہ (961ع) ۾ سلطان موصوف ڪنهن ڳالهہ تان ناراض ٿي، هن کي معزول ڪري، هرات ابوالحسن بن علي سيمجوريءَ کي سپرد ڪيو هو. الپتگين ناراض ٿي غزنيءَ ۾ هڪڙي ننڍڙي حڪومت جو بنياد وڌو. سنہ 353هہ (963ع) ۾ سندس مرڻ کان پوءِ پهرپائين سندس پٽ ابو اسحاق ۽ پوءِ ٻين بن ترڪ غلامن، تگين ۽ پيريءَ 14 ورهين تائين حڪومت هئي. سنہ 366هہ (976ع) ۾ نوح بن منصور سمانيءَ جي حڪم سان، پيريءَ غزنيءَ جي حڪومت الپتگين جي نائبءَ امير ناصرالدين سبڪتگين جي حوالي ڪئي.[1] سبڪتگين پنجاب جي راجا جئپال کي

1ـ نوٽ: سمانيہ خاندان جي سلاطين بخارا تي 130 ورهيہ حڪومت ڪئي. اهي ايران جي ڪياني نسل مان هئا. مامون جي سفارش تي خراسان جي گورنر، اسد جي چئن پٽن نوح، احمد، يحيٰ ۽ الياس کي خراسان (هرات)، سمرقند، فرغانہ ۽ بشناس جون ولايتون عطا ڪيون. سمانيہ فرمانروائن جي فياضين ڪري علم جو آفتاب وچ ايشيا تي آب ۽ تاب سان چمڪيو. پارسي شاعريءَ جو ابو روڪي، هن خاندان جو پرورده هو. امام بخاري، ابو نصر فارابي، بو علي سينا، امام رازي ۽ ابوالفضل جوهريءَ جهڙا بي بها گوهر، سماني دؤر حڪومت ۾ وچ ايشيا جي خاڪ مان پيدا ٿيا. نصر بن احمد (301هہ: 913ع) هن خاندان جو حاڪم هو. روڪي سندس دربار ۾ "ملڪ الشعراءِ" جي رتبي تي پهتو هو. روڪي "ڪليلہ و دمنہ" کي پاريءَ ۾ نظم ڪيو. نوح بن منصور (331هہ:

شڪست ڏيئي ڪابل ۽ پشاور تي قبضو ڪيو. ازان سواءِ جئپال ساليانو خراج ڏين بہ منظور ڪيو. سنہ 382هہ (993ع) ۾ ابو علي سيمجوري ماوراءِ النهر ۾ بغاوت ڪئي، پر سبڪتگين هن کي شڪست ڏني. نوح بن منصور خوش ٿي افغانستان ۽ خراسان سبڪتگين جي حوالي ڪيا. هن جهالاوان تائين ملڪ يعني سيستان، پيشين، سراوان ۽ قصدار فتح ڪيا. امير نوح سندس پٽ محمود کي "سيف الدولہ" جو خطاب ڏيئي سپہ سالار مقرر ڪيو. سنہ 377هہ (997ع) ۾ سبڪتگين ترمذ ۾ وفات ڪئي.

محمود:

سلطان محمود سنہ 388هہ (998ع) ۾ غزنيءَ جي تخت تي ويٺو. سندس والده سيستان جي بلوچياڻي هئي. سنہ 389هہ (999ع) ۾ ايلڪ خان، عبدالملڪ بن نوح سمانيءَ کي گرفتار ڪري ترڪستان تي قبضو ڪيو. سمانيہ سلطنت جو وچ ايشيا ۾ خاتمو ٿي ويو. جيحون نديءَ واري مٿئين حصي تي ايلڪ خان ۽ ڏاکڻي حصي تي خراسان ۽ افغانستان سميت محمود قبضو ڪيو. جهالاوان سميت سنڌ جي ياڱن تي سبڪتگين 367هہ (سنہ 966ع) ۾ اڳي ئي قبضو ڪيو هو. جئپال کان پوءِ انند پال لاهور جي تخت تي ويٺو. جنهن قنوج، ميرٺ، مترا، ڪالنجر، مالوا، اجمير، گواليار ۽ گجرات جي راجائن ۽ ملتان جي عرب امير جي مدد سان محمود جو مقابلو ڪيو پر انند پال شڪست کاڌي. محمود لاهور تي قبضو ڪري، اتي پنهنجي هڪڙي ترڪ غلام کي صوبيدار مقرر ڪيو.

ملتان جي قرامطي عرب رياستن تي شيخ حميد ۽ سندس پٽ نصر سنہ 351هہ کان سنہ 390هہ تائين حڪومت ڪئي. نصر کان پوءِ سندس پٽ ابو الفتح دائود ملتان جي تخت تي ويٺو. هن انند پال کي مدد ڏني هئي. انند پال شڪست کائي ڪشمير ڏانهن ڀڄي ويو. سلطان محمود ستن ڏينهن تائين

943ع) بخارا ۾ عظيم الشان ڪتب خانو قائم ڪيو هو. ابو نصر فارابي سندس حڪم موجب يوناني فلسفي جي عربي ترجمي جون غلطيون درست ڪيون هيون.

منصور بن نوح (350هہ: 961) جي زماني ۾ سمرقند ۽ فرغانہ جي علمائن گڏجي امام بو جعفر بن جرير طبريءَ جي عربي "تفسير ڪبير" کيءُ فارسي ۾ ترجمو ڪيو. سندس وزير ابو علي محمد بن محمد بلعميءَ "تاريخ ڪبير" کي فارسي جامو پهرايو. منصور جي طوس جي گورنر، ابو منصور عبدالرزاق، عجم جي مشهور تاريخ "خدائي نامہ" جو چئن ايراني موبدن جي مدد سان پارسي ۾ ترجمو ڪرايو. نوح بن منصور جي درباري شاعر، دقيقيءَ "تاريخ ايران" کي نظم ڪيو. دقيقيءَ جي بي وقتي موت ڪري مٿيون ڪم فردوسيءَ "شاهنامہ" جي صورت ۾ پورو ڪيو.

ملتان جي شهر تي گهيرو ڪيو. هن پيري ابوالفتح سلطان سان صلح ڪري ويهه هزار ذرهم ڏيڻ لاءِ انجام ڏنو. ملتان تي پهرين ڪاهه سنه 396هه (1015ع) ۾ تي سنه 401هه ڌاري سلطان ٻيو دفعو ملتان تي ڪاهي گهڻن قرامطي اسماعيلين کي قتل ڪرائي، ڪن جا هٿ ڪپائي، شيخ ابوالفتح دائود کي گرفتار ڪري، غور جي قلعي ۾ قيد رکيو. ملتان تي سلطان محمود جي هيءَ ٻي ڪاهه هئي.[1]

سلطان محمود غزنويءَ سنه 388هه (998ع) کان سنه 421هه (سنه 1030ع) تائين 32 ورهيه حڪومت ڪئي. مٿئين عرصي ۾ هن هندستان تي 17 دفعا ڪاهون ڪيون. ڪشمير ۽ پنجاب فتح ڪرڻ کان پوءِ سنه 409هه (1018ع) ۾ قنوج ۽ متَرا تي قبضو ڪيائين. سنه 413هه (1022ع) ۾ ڪالنجر جي راجا ڪانئس شڪست کاڌي غرض ته جن جن راجائن انند پال کي مدد ڏني هئي، تن سڀني کي سلطان شڪست ڏيئي، وتائن گهڻو مال غنيمت هٿ ڪيو. مٿين فتحن جي انعام ۾ کيس بغداد جي دربار مان "امين الملت" ۽ "يمين الدوله" جا خطاب، خلعت ۽ نقاري سميت عطا ٿيا. سنه 401هه (1010ع) ۾ محمود بلاد غور تي قبضو ڪيو ۽ سنه 417هه (1026ع) ۾ خوارزم مرغاب فتح ڪيائين. ساڳئي سال هن سمرقند ۽ بخارا تي جهنڊو کوڙيو. سنه 418هه (1027ع) ۾ آل سلجوق سندس آڻ مڃي. سنه 420هه (1029ع) ۾ آل بويه وارن شڪست کائي اصفهان سندس حوالي ڪيو.

سومنات تي ڪاهه ۽ منصوري تي قبضو:

چست خاندان جو سرخيل خواجه ابو احمد ابدال رحه جو هرات کان ٻن منزلن تي چست جي ڳوٺ ۾ رهندو هو تنهن بزرگ سلطان محمود جي ڪمان هيٺ عام جهاد جو اعلان ڪيو. جهاد جي سڏ تي ترڪ، افغان، بلوچ ۽ ٻيون قومون محمود جي جهنڊي هيٺ گڏ ٿيون.[2] سلطان جنهن شهر کي فتح ڪندو هو اتي ٽن ڏينهن تائين لشڪر کي لٽ مار ڪرڻ لاءِ اجازت ڏيندو هو. هندستان جي

1۔ ملتان تي پهرئين ڪاهه وقت، شيخ ابو الفتح دائود سلطان محمود سان ويهه هزار درهم ساليانو خراج ڏيڻ ۽ اسماعيليت بدران اهل سنت جي احڪام کي جاري ڪرڻ جو وعدو ڪري پوءِ ڦري ويو هو جنهن تي سلطان ٻيو دفعو ملتان تي ڪاهي ابوالفتح کي گرفتار ڪري، غور جي قلعي ۾ قيد رکيو جتي آخر هو وفات ڪري ويو. ملتان ۾ محمد بن قاسم وارزي مسجد جنهن کي جعلم بن شيبان بند ڪرايو هو تنهن کي کولرائي جعلم واريءَ مسجد کي سلطان بند ڪرائي ڇڏيو. سنه 424هه ڌاري البيروني جي زماني ۾ان جامع مسجد جي جاءِ تي ويران ميدان هو جت فقط ميندي‌ءَ جا وڻ هئا.

2۔ سلطان الهند خواجه معين الدين چشتي رحه جنهن 533هه ۾ اجمير ۾ سڪونت اختيار ڪئي ۽ ستين صديءَ جو مجدد شمار ٿئي ٿو سو هن خاندان مان هو.

تذڪره السلوڪ: حڪيم مولوي نجم الغني، ص-327، نولڪشور.

زين الاخبار: گرديزي، ص- 68-67 برلن.

ڪاهُن مان سلطان ڪي ايترا هندو غلام ۽ عورتون هٿ لڳيون جو خراسان ۽ ايران جي مارڪيٽن ۾ في هندو غلام جي قيمت فقط ڏيڍ رپيو هئي.[1] سنہ 416هہ (1026ع) ۾ سلطان سومنات جي مندر تي ڪاهہ ڪئي، جو گجرات ۾ سمنڊ جي ڪناري تي هو. سومنات هندستان جي وڏن مندرن مان هو جتي هر سال چنڊ گرهڻ جي موقعي تي 2 لک ياتري پوڄا ڪرڻ لاءِ گڏ ٿيندا هئا. مندر جو بت مقناطيس جي وسيلي زمين کان مٿي ۽ ڇت کان هيٺ بيٺل هو. روزانو هڪ هزار ميلن کان گنگا جو پاڻي بت جي غسل لاءِ ايندو هو. ٻہ هزار برهمڻ پروهت ۽ ٻہ سوءِ فن موسيقيءَ جا ماهر، ٽي سؤ حجام برهمڻن جي سنوارت ڪرڻ لاءِ ۽ پنج سؤ ديوداسيون بت جي خدمت تي مامور هيون. مندر جي خرچ لاءِ هندستان جي راجائن جاگيرون وقف ڪيون هيون. جنگ ۾ شڪست کائڻ کان پوءِ برهمڻ پوڄارين بت جي بچاءَ لاءِ سلطان کي وڏي رقم آڇي، مگر سلطان قبول نہ ڪندي فرمايو: ”پل تاريخن ۾ سندس نالو بت فروش بدران بت شڪن ڳائجي.“ ائين ڇئي بت کي نيزو هنيائين تہ منجهائنس جواهر نڪري ٻاهر ٽيا. سومنات جي مندر مان سلطان کي بي شمار خزانو هٿ لڳو هو.[2]

منصوري تي قبضو:

سومنات کان موٽندي ٽڙ جي رستي کان ٿيندي، درياءَ جو ڪنارو ورتي، سلطان منصوري تي ڪاهہ ڪئي، چاڪاڻ تہ هتي جو عرب امير بہ قرامطي هو. سلطان محمود جي اچڻ جو ٻڌي عرب امير شهر ڇڏي وڃي جهنگ ۾ لڪو. سندس گهڻائي ماڻهو غزنوي فوج هٿان مارجي ويا. ڪي درياءَ ۾ ٻڏي ويا.[3] ابن اثير جو بيان آهي تہ هبارين جو قرامطين خاتمو ڪيو هو ۽ سلطان محمود جي ڏينهن ۾ منصوري جو حاڪم قرامطي هو. ان زماني ۾ مصر جي فاطمي خليفن هڪڙو سفير سلطان محمود ڏانهن موڪليو هو. جنهن کي سلطان موصوف باطني سمجهي، گرفتار ڪرائي سنہ 403هہ ۾ مشهور سيد حسين بن طاهر بن مسلم علوي جي سپرد ڪيو هو جنهن هن کي مارائي ڇڏيو.[4] سلطان محمود سنہ 421هہ (1030ع) ۾ وفات ڪئي.

1 -Stanely Lane Poole: Mediaeval India, P.25, London 1917.
2 -E. Gibbon: Roman Empire, Vol.X, Somnath, PP.334-337.

3ـ زين الاخبار: گرويزي، ص۔87، برلن.
4ـ ڪامل: ابن اثير، جلد۔9، ص۔234، لنڊن.

غزنوي سلاطين جي علم پروري:

غزنوي فرمانروائن مان جملي سترهن بادشاهي ڪئي. سلطان محمود 22 سالن جي عرصي اندر سلطنت جي حدن کي سيحون درياءَ کان وٺي ايراني نار ۽ عراق تائين ۽ بحيره خزر کان گجرات تائين وڌايو هو. سندس پٽ سلطان مسعود مڪران تي بہ قبضو ڪيو هو. مگر جيترو جلد هن سلطنت ترقي ڪئي، اوترو جلد سندس تنزل ۽ انحطاط شروع ٿيو. محمود کان پوءِ سلجوقين خوب زور ورتو. هنن قليل عرصي اندر ترڪستان، بلخ، خوارزم، ري (طهران) ۽ اصفهان سلطان مسعود کان کسي ورتا. بهرام شاهہ بن مسعود (المتوفي سنہ 547هہ مطابق 1152ع) ۾ لاهور کي تختگاهہ جوڙيو هو مگر لاهور بہ غورين هٿان بچي نہ سگهيو. (جنهن جو بيان موقعي سر ڏبو.)

امير ناصرالدين سبڪتگين کي چار پٽ: اسماعيل، يوسف، نصر ۽ محمود هئا. سلطان جيئن پاڻ علم پرور هو تيئن سندس پٽ بہ هنر پرور ۽ فاضل هئا. سبڪتگين جو مير منشي شيخ مجدالدين ابو الفتح بستي (المتوفي 430هہ: 1038ع) وڏو بزرگ ۽ عالم ٿي گذريو آهي. سندس بہ ديوان، عربي ۽ فارسيءَ ۾ حقائق ۽ معارف سان ڀريل آهن.[1]

حڪيم ابوالحسن ڪسائي (المتوفي 396هہ: 1005ع) حڪيم ناصر خسرو جو همعصر هو. ٻنهي شاعرن ۾ علمي نوڪ ٽوڪ جو سلسلو جاري رهندو هو. حڪيم ڪسائي، سلطان محمود جو ابتدائي زمانو ڏٺو هو.[2]

ابو المظفر نصر بن سبڪتگين (المتوفي 411هہ: 1020ع) کي عربي علوم ۾ يدطوليٰ حاصل هو. هن نيشاپور ۾ سعديہ نالي مدرسو تعمير ڪرايو هو جتي محدثين ۽ فقهاء درس ۽ تدريس تي مقرر هئا ۽ شاگردن کي مفت کاڌو ملندو هو. منصوري کان پوءِ مشرقي دنيا ۾ هي پهريون مدرسو هو. پيا پوءِ تعمير ٿيا.[3]

نصر بن سبڪتگين جي فرمائش سان امام ابو منصور ثعلبي نيشاپوريءَ فن تاريخ متعلق هڪڙو ضخيم ڪتاب "الغرر في سير الملوڪ" حضرت آدم عليہ السلام جي زماني کان وٺي سلطان محمود جي زماني تائين جيڪي بہ قومون ٿي گذريون، تن جي احوال ۾ تصنيف ڪيو.[4]

---

1 ـ تذڪرة الشعرا: دولت شاهہ سمرقندي، ص 26ـ27، بمبئي، 1308هہ

2 ـ لباب الالباب: نورالدين عوفي، جلد ـ2، ص 23ـ69، ليدن، 1900ع

3ـ مجمع الفصحا: رضا قلي خان هدايت، جلد ـ1، ص 439، طهران، 1291هہ

4ـ الخطط و الاثار: علامہ تقي الدين احمد (المتوفي 825هہ)، جلد ـ2، ص ـ263، مصر 1270هہ

نصر نيشاپور ۾ پيو هڪڙو مدرسو امام ابو اسحاق اسرائيفني (المتوفي 418هه) لاءِ تعمير ڪرايو هو. غزنوي سلطنت اندر ٽي شهر: (1) غزني، (2) نيشاپور ۽ (3) لاهور صدر مڪان هئا ۽ علمي لحاظ کان اسلامي دنيا ۾ سڀ کان اول نيشاپور ۾ مدرسا تعمير ٿيا. هت مدرسه سعديه کان سواءِ امام ابن فورڪ جو نصريه مدرسو ۽ امام ابوالقاسم جو بيهقيه مدرسو ايتري وسيع پيماني تي هئا، جو مؤرخ انهن کي ''امهات المدارس" سڏيندا هئا. سلطان طغرل بيگ سلجوقيءَ به هن شهر کي فتح ڪرڻ کان پوءِ هڪڙو مدرسو تعمير ڪرايو هو.[1]

شهر غزنيءَ سلطان محمود جي علم پروريءَ ڪري وڏي شهرت حاصل ڪئي. سلطان محمود پاڻ وڏو عالم ۽ فاضل هو. علامه ابي الوفا قرشي (المتوفي 755هه) کيس ائمهءِ فقهاء ۾ شمار ڪري ٿو. سلطان موصوف وڏن وڏن عالمن کان شرعي تعليم ورتي هئي. فقه ۽ حديث ۾ متعدد ڪتاب تصنيف ڪيا هئائين.[2] کيس شعر و شاعري سان خاص دلچسپي هئي. عربي ۽ پارسي زبانن ۾ شعر گوئي ڪندو هو. سنه 410هه ۾ متڙا جي بت خانن کي ويران ڪرڻ کان پوءِ سلطان تختگاه غزنيءَ ۾ سنگ مرمر ۽ سنگ رخام جي جامع مسجد تعمير ڪرائي، جا آرستگيءَ جي لحاظ سان "عروس الفلڪ" سڏجڻ لڳي. جامع جي ڪتب خاني ۾ دنيا جا مفيد ۽ نادر الوجود ڪتاب رکيل هئا.[3] محمود جي دربار ۾ پارسي زبان جا

1_ سمانيه سلاطين مان نوح بن نصر علوم ۽ فنون جو مربي هو. سندس شاهي ڪتب خاني ۾ فلسفي، حڪمت ۽ بين علوم ۽ فنون تي نادر نسخا موجود هئا. حڪيم ابو علي سينا جي ڪتاب "طبقات الاطبا" مان خبر پوي ٿي ته مٿئين شاهي ڪتب خاني ۾ هرهڪ علم ۽ فن تي جدا جدا ڪتاب رکيل هئا. افسوس جو بخارا جو هي بيش بها خزانو باهه ۾ سڙي ويو.

2_ سلطان محمود غزنويءَ جو فقه تي ڪتاب "التفريد" نهايت مشهور آهي ۽ فقهاء احناف جي مستند ڪتابن ۾ شمار ٿئي ٿو. هن ڪتاب ۾ سٺ هزار مسائل مذڪور آهن.

نوٽ: خوارزم (خيوا) تي سمانيه سلاطين جي ڏينهن ۾ مامونيه خاندان وارن حڪومت ڪئي هئي. شروعات ۾ مامونيه سلاطين، سمانيه وارن کي خراج ڀريندا هئا ۽ سمانيه وارن جي تباهيءَ کان پوءِ ڪجهه وقت خودمختيار ٿي رهيا. منجهائن علي بن مامون بن محمد خوارزمي سنه 387هه ۾ تخت تي ويٺو. هن سلطان محمود جي همشيره سان شادي ڪئي. شيخ الرئيس بو علي سينا سندس ڏينهن ۾ خيوا ۾ آيو هو. علي بن مامون کان پوءِ پاڻس ابوالعباس گاديءَ تي ويٺو. سندس وزير ابوالحسن احمد بن محمد سهيلي مشهور فقهي ٿي گذريو. ابوالعباس کان پوءِ سندس پٽ ابوالحارث محمد تخت تي ويٺو جنهن کي سلطان محمود ڪنهن سبب کان 408هه ۾ معزول ڪري خيوا تي قبضو ڪيو. خوارزم جي دربار ۾ جيڪي به اهل ڪمال رهندا هئا، تن سڀني غزنيءَ ۾ سڪونت اختيار ڪئي، جنهن ڪري غزني سڄي ايشيا ۾ علم جو مرڪز بنجي ويو. ڏسو "تاريخ الحڪماءَ": قاضي اڪرم جمال الدين القفطي، ص_47، ليپزگ، 1903ع.

3_ عيون الانبا في طبقات الاطباءَ: ابوالعباس احمد بن ابي صبعه (المتوفي 668هه)، جلد_2، ص45، مصر، 1300هه.

چار سؤ شاعر رهندا هئا. جن مان ڪي سلطان سان جنگين ۾ هم رڪاب رهندا هئا. منجهانئن عنصري، عضائري، عسجدي، فرخي ۽ فردوسي وغيره دربار جا "سبعہ سياره" سڏبا هئا. منجهانئن عنصري "ملڪ الشعرا" هو.

هڪڙي ڀيري عضائريءَ اياز جي تعريف ۾ هڪڙي رباعي لکي. سلطان کيس پنجاهہ هزار درهم عنايت ڪيا هئا. عنصريءَ کي هڪڙي موقعي تي ويهہ هزار درهم ۽ زينتيءَ کي پنجاهہ هزار درهم عنايت ڪيا هئائين. مٿين فياضين جي ڪري وقت جانامور شعرا ڪرام محمود جي دربار ۾ اچي گڏ ٿيا هئا. سلطان جي تقليد ڪندي، ٻين امرائن بہ غزنيءَ ۾ محلاتون ۽ عاليشان درسگاهون تعمير ڪرايون هيون. منصوري ڪان پوءِ اسلامي دنيا ۾ غزنيءَ، بغداد وانگر شهرت حاصل ڪئي هئي. غزنيءَ جو شاهي ڪتب خانو سنہ 550هہ (1155ع) ۾ سلطان حسين غوريءَ هٿان سڙي برباد ٿي ويو.

شمس الدين ابوالقاسم احمد بن حسن ميمندي پهريائين خراسان جو ديوان هو پوءِ وزارت جي اعليٰ عهدي تي پهتو. بلند پايہ بزرگ هو عربي ۽ پارسيءَ ۾ طبع آزمائي ڪندو هو. ارڙهن ورهين ڪان پوءِ سلطان محمود کي معزول ڪري، ڪالنجر جي قلعي ۾ نظر بند رکيو. تيرهن ورهيہ قيد ڪاٽڻ ڪان پوءِ سلطان مسعود کيس آزاد ڪري، ٻيهر وزارت جوعهدو ڏنو. سنہ 424هہ ۾ وفات ڪيائين.

ابونصر بن مشڪان مشهور ۽ معروف اديب ٿي گذريو آهي. علم ادب متعلق سندس ڪتاب 'المقامات' بينظير شاهڪار آهي. مشهور مؤرخ ابوالفيض بيهقي سندس شاگرد هو. ديوان الرسالت جي عهدي تي مامور رهيو. سنہ 439هہ ۾ سلطان مودود جي ڏينهن ۾ وفات ڪيائين.

منوچهري (المتوفي 432هہ) پهريائين امير منوچهر بن قاموس بن وشمگير (403_421هہ) جي دربار ۾ نوڪر هو. امير موصوف جي وفات ڪان پوءِ جرجان ڇڏي، سلطان مسعود جي دربار ۾ غزنيءَ پهتو ۽ درباري شاعر ٿي رهيو. سندس ديوان فرينچ مستشرق زمرسڪي، نهايت اهتمام سان 1887ع ۾ پئرس مان ديباچي سميت شايع ڪيو.

ابونصر محمد بن عبدالجبار العتبي، محمود جي دربار جو نديم هو. سنہ 412هہ ۾ سلطان سبڪتگين ۽ محمود جي هن تاريخ تصنيف ڪئي، جا "تاريخ يمني" جي نالي سان مشهور آهي. فن ادب جا علماءَ سندس عبارت کي مقامات همداني ۽ مقامات حريري جي هم پايہ تسليم ڪن ٿا.[1] احمد انيسي (المتوفي

1_ روضة الصفا: مير خوند بن خاوندشاه، جلد_4، ص_94. حبيب لسير: خوند مير، بمبئي، 1273هہ

1027ع) متين 4 تاريخ جي شرح لکي، جا "فتح الوهبي" جي نالي سان سنہ 1286ھ ۾ بولاق مان شايع ٿي. "تاريخ يمني" سنہ 1847ع ۾ ڊاڪٽر سپرنگر دهليءَ مان شايع ڪرائي. تنهن کان پوءِ جرمن پروفيسر نولد ڪي سنہ 1857ع ۾ ان جو جرمن ترجمو وائنا مان شايع ڪيو. ان جو فارسي ترجمو فارس جي حاڪم اتابڪ ابوبڪر محمد بن ايلدگز (587ھ: 1191ع) جي وزير مهذب الدين ابوالقاسم علي بن حسين جي فرمائش سان ابو شرف ناصح بن ظفر بن سعد باذقانيءَ ڪيو جو سنہ 1272ھ ۾ طهران مان شايع ٿيو. متئين ترجمي تان درويش حسن ترڪيءَ ۾ ۽ جيمس رينالڊ انگريزي زبان ۾ ترجمو ڪيو جو سنہ 1858ع ۾ لنڊن مان شايع ٿيو.

امام ابو محمد عبدالله بن حسن الناصحي (المتوفي 447ھ) تفسير، فقه ۽ حنفيتؒ جو وڏو عالم ۽ امام ٿي گذريو ۽ سلطان محمود ۽ مسعود جي زماني ۾ قاضي القضاۃ جي جليل القدر عهدي تي ممتاز هو. انهن ڏينهن ۾ قرامطين جي سازش ڪري بيت الله جو رستو بند هو. مسلمان عرصي کان حج ۽ بيت الله جي زيارت کان محروم هئا. سلطان محمود قاضي صاحب کي امير حجاج مقرر ڪري، ٽيهہ هزار دينار ڏيئي، حاجين جي قافلي سان حرمين شريفين ڏانهن روانو ڪيو. قاضي سال گذرڻ بعد خير ۽ خوبيءَ سان حج ڪري موٽيو.[1]

امام ابو طيب سهيل بن سليمان صعلوڪي (المتوفي 404ھ) نيشاپور جو قاضي هو ۽ ائمہ حديث کيس 'شمس الاسلام' ۽ 'شيخ خراسان' جي لقب سان سڏيندا هئا ۽ اختلافي مسئلا کانئس حل ڪرائيندا هئا.

ابوالخير حسن بن الخمار اسلامي دور اولين جو مشهور حڪيم ٿي گذريو سنہ 331ھ ۾ بغداد ۾ ڄائو هو ۽ مامون خوارزميءَ جو نديم هو. سنہ 408ھ ۾ سلطان محمد جي خوارزم فتح ڪرڻ کان پوءِ حڪيم صاحب سلطان سان گڏ غزنيءَ آيو. منطق، فلسفي ۽ طب متعلق هن اٽڪل 25 ڪتاب تصنيف ڪيا هئا، جي زماني جي گردش ڪري، هن وقت ناپيد آهن. ابن نديم سندس معاصر هو جنهن ڪتاب "الفهرست" ۾ ٻن هنڌن تي حڪيم صاحب جو ذڪر ڏنو آهي.[2]

حڪيم ابو الريحان البيروني محمد بن احمد مشهور سنسڪرت دان هيئت دان ۽ محقق ٿي گذريو سنہ 363ھ (973ع) ۾ خيوا ۾ ڄائو ۽ ماهہ رجب سنہ 440ھ ۾ غزنيءَ ۾ وفات ڪيائين. شروعات ۾ خيوا ۾ آلِ مامون جو نديم هو پوءِ جرجان جي

1_ مفتاح الساده: ابوالخير احمد بن مصطفي (المتوفي 992ھ)، جلد_2، ص_183، حيدرآباد دکن، 1328ھ ڪشف الظنون: حاجي خليفہ مصطفي بن عبدالله چلپي (المتوفي 1068ھ) جلد_6، ص_814، يورپ، 1835ع.

2 _ تذڪره الشعرا: دولت شاهہ سمرقندي، ص_34، بمبئي 1299ھ

والي شمس المعاني قابوس بن وشمگير جي دربار ۾ پهتو جت سنه 390هه ڌاري ڪتاب ”آثار الباقيه“ تصنيف ڪيائين. سنه 408هه ۾ سلطان محمود سان همراهه غزنيءَ آيو ۽ ڪيترا پيرا هندستان ويو جت پنڊتن کان سنسڪرت زبان، ان ملڪ جي تاريخ، جاگرافي، هيئت ۽ رياضي سکيو. سندس تصنيفات مان ”ڪتاب الهند“ مشهور آهي، جنهن ۾ هندن جي رسمن رواجن جو تفصيل سان بيان ڏنل آهي، سندس ٻين ڪتابن مان ”قانون مسعودي“ علم هيئت تي مڪمل ۽ بهترين ڪتاب آهي. ”آثار الباقيه في قرون الخاليه“ ۾ قديم قومن جو ذڪر ڏنل آهي. بيروني سنسڪرت جا اتڪل ويهارو ڪتاب ترجمو ڪيا. ”ڪتاب الهند“ پروفيسر ايڊورڊ سخاؤ جي ڪوشش سان 1888ع ۾ لنڊن مان شايع ٿيو.[1]

ابونصر عبدالعزيز بن منشور العسجدي مرو جو رهاڪو هو ۽ سلطان محمود غزنوي جي مشاهير شعراءِ ۾ سندس شمار هو. فتح سومنات کان موٽڻ بعد، عسجدي تهنيت طور جيڪو قصيدو چيو هو تنهن جي پهرئين مٽ هيءَ آهي:

تاخورده بين سفر سومنات کرد

کردار خويش را عام معجزات کرد

سنه 432هه (1040ع) ۾ سلطان مسعود جي زماني ۾ فوت ٿيو.[2]

ابو الحسن علي بن جولوغ الفدري (المتوفي 429هه) جو پيءُ سيستان جي حاڪم امير احمد خلف جو غلام هو. فرخي قسمت آزمائڻ لاءِ پهريائين ترڪستان جي چغانيان حاڪم امير ابو ظفر جي دربار ۾ ويو. پوءِ سلطان محمود جي نديم عميد اسد جي سفارش سان سلطان جي دربار ۾ پهتو. هت سندس قسمت اهڙو ڦيرو کاڌو جو وڏي مرتبي کي پهتو. پارسي صنائع بدائع تي سندس شاهڪار ’ترجمان البلاغت‘ ناپيد آهي.[3]

حڪيم مجدد الدين عارف سنائي غزنويءَ جي شريف النسب خاندان مان هو. پير يوسف همدانيءَ جو مريد ۽ ابو علي فارندي جو شاگرد هو. سلطان محمود

1ـ مولوي سيد حسن برنيءَ جي ڪتاب ’البيروني‘ مان سندس علمي ڪارنامن جي خبر پئجي سگهي ٿي.

2ـ مرات الخيال: شير خان لوڌي، ص ـ 24، بمبئي 1312هه لبا الالباب: محمد عوفي، جلد ـ 2، ص ـ 20، ليدن 1900ع.

3ـ خزانه عامره: مير غلام علي آزاد بلگرامي (المتوفي 1200ع)، ص ـ 367 لکنو 1871ع
چارمقاله: نظامي عروضي سمرقندي، ص 46 ـ 52، بمبئي 1909ع

جي دربار جو مشهور شاعر هو. سندس مثنوي "حديقہ الحقيقت" تصوف جي شيدائين لاءِ نعمت آهي. مولوي رومي رحہ حڪيم موصوف جي شان ۾ فرمائي ٿو:

"ديگ جوشي گرده ام من نيم خام
از حڪيم غزنوي بشنو تمام."

"حديقہ الحقيقت" کان سواءِ "ڪنزالرموز" ۽ "ڪارنامہ". حڪيم صاحب جا تصنيف ڪيل آهن. حجة الاسلام امام غزالي رحہ سندس مريد هو.[1]

احمد بن منصور الاسدي ايراني شاهي خاندان مان هو فردوسيءَ جو استاد هو. "شاهنامہ" جي جواب ۾ هن گرساشپ نامہ 458ھ ۾ لکي پورو ڪيو جنهن جو ناقص نسخو بمبئي مان شايع ٿيو. سندس فارسي لغت 1879ع ۾ ڪوتنجن مان شايع ٿي. الاسدي "حڪيم" جي لقب سان سڏجي ٿو 465ھ ۾ وفات ڪيائين.[2]

ابوالحسن البهرامي (المتوفي 500ھ). پڻ محمود جي شاعرن مان هو ۽ فن عروض ۽ قافيہ ۾ يڪتا هو. پارسي شعر متعلق سندس ڪتاب "العروضين"، "ڪنزالقافيہ" ۽ "خجستہ نامہ" مشهور آهن.[3] بيهقي (المتوفي 470ھ) سلطان محمود جي زماني ۾ ٿي گذريو. سندس ڪتاب "تاريخ آل عزني" ٽيهن ننڍن جلدن ۾ آهي. هي ڪتاب پروفيسر مارلي 1862ع ۾ ڪلڪتہ مان شايع ڪيو ۽ 1323ھ ۾ طهران مان شايع ٿيو.

حڪيم ابوالقاسم منصور الفردوسي طوس جو مالدار دهقان هو. سندس علمي ڪارنامو "شاهنامہ" آهي: "شاهنامہ" جي موضوع تي اڳ ڪيترائي ڪتاب تصنيف ٿي چڪا هئا. فردوسيءَ فقط انهيءَ موضوع کي نظم ۾ ادا ڪري جس ڪتيو. نظامي عروضي سمرقندي لکي ٿو تہ فردوسي "شاهنامہ" طوس ۾ لکي پوءِ غزني پهتو هو. 35 سالن جي محنت کان پوءِ سنہ 400ھ ۾ لکي پورو ڪيو هئائين. فردوسي سنہ 322ھ ۾ ڄائو ۽ 45 ورهين جي عمر ۾ "شاهنامہ" لکڻ شروع ڪيو هئائين. محمود جي دربار ۾ خواجہ احمد حسن ميمندي سندس سرپرست هو. دربار جا گهڻائي مدبر سندس خلاف هئا. جن اهو ظاهر ڪيو تہ هو رافضي آهي. سلطان محمود ڪٽر حنفي هو تنهن غصي ۾ تي "شاهنامہ" جي صلي ۾ فردوسيءَ ڏانهن ڇهہ هزار درهم مڪا. جي فردوسيءَ بروقت خيرات ڪري ڇڏيا. پوءِ سلطان جي خوف کان طوس ڏانهن ڀڄي ويو.

---

1 ـ نگارستان فارس: مولانا محمد حسين آزاد ص ـ 36، لاهور.

2ـ حدايق السحر: رشيد الدين الواط ص ـ 11، مجمع الفصحاء: جلد ـ 1، ص ـ 506.

3ـ چار مقالہ: ص ـ 45، مجمع الصفحاء: جلد ـ 1، ص ـ 66.

ڪن ڏينهن کان پوءِ سلطان، وزير حسن ميمنديءَ جي سفارش تي، مٿس راضي ٿي وٺ سٺ هزار دينار وعدي مطابق روانا ڪيا. پر قاصد جنهن ڏينهن طوس جي ڳوٺ طبران ۾ پهتو ان ساڳئي ڏينهن ڳوٺ جي رودبار دروازي کان ماڻهو فردوسيءَ جو جنازو ڪڍي نڪتا. ڪيس هڪڙي ڌيءَ هئي، جنهن به انعام وٺڻ کان انڪار ڪيو. آخر سلطان جي حڪم موجب خواجه ابوبڪر ڪرامي، فردوسيءَ جي يادگار لاءِ مرو ۽ نيشاپور جي وچ ۾ مٿينءَ رقم مان هڪڙي قافله سراءِ تعمير ڪرائي، جا اڄ به موجود آهي.[1] فردوسي سنه 411هه ۾ وفات ڪئي.

علامن ابن اثير "مثل السائر" جي خاتمي ۾ لکي ٿو ته "شاهنامه" ايرانين لاءِ قرآن آهي.

ايران ۾ پارسي شاعريءَ جي آغاز کان عربي الفاظ شاعرن جي ڪلامن ۾ گڏجي ويا. عباسي مروزي، رودڪي ۽ ابو شڪور بلخيءَ جا ڪلام عربي لفظن سان ڀريل آهن. شيخ ابو علي سينا "حڪمت علائيه" لکڻ وقت خالص پارسي لکڻ جو قصد ڪيو هو پر ڪامياب ٿي ڪونه سگهيو. فردوسيءَ 'شاهنامه' ۾ سٺ هزار شعر چيا آهن ۽ ان ۾ عربي الفاظ نه هئڻ جي برابر آهن. خالص پارسيءَ ۾ شعر چوڻ جي ابتدا دقيقيءَ ڪئي، پر هن جملي فقط هڪ هزار شعر چيا آهن.[2]

ابو العلا عطا بن يعقوب المعروف بناڪوڪ (المتوفي 491هه) سلطان ابراهيم جو ڪاتب ۽ مشهور اديب ٿي گذريو. سندس عربي ۽ پارسيءَ جي ٻن ديوانن عرب ۽ عجم ۾ مقبوليت حاصل ڪئي. سندس مشهور قصيدو شاعر اعشيءَ جي جواب ۾ حضور سيد المرسلين ﷺ جن جي فضائل جي بيان ۾ آهي.[3] سلطان ابراهيم ڪنهن ڳالهه تان ناراض ٿي کيس لاهور جي قلعي ۾ قيد ڪيو جتي اٺن سالن تائين محبوس رهيو. پوءِ سلطان موصوف جي مدح ۾ هڪڙو قصيدو لکيائين، جنهن تي سلطان خوش ٿي کيس آزاد ڪيو.

امام فخرالدين محمد بن محمود بن احمد نيشاپوري، علوم دينيه ۾ وقت جو امام مڃيو هو. سنه 529هه ۾ غزنيءَ ۾ آيو. سلطان بهرام شاهه سندن بي حد عزت

1_ شعر العجم: شبلي نعماني، جلد_1، ص 83_119، لاهور 1914ع.

2_ فردوسي پوئينءَ عمر ۾ سلاطين بويه جي بغداد جي حاڪم امير ابو علي حسن بن محمد بن اسماعيل اسڪافي جو تاريخن ۾ عام طور امير موفق سڏجي ٿو ۽ سنه 386هه ۾ بغداد جو حاڪم هو تنهن جي فرمائش سان يوسف زليخا جي قصي کي نظم ڪيو جو عام طور "احسن القصص" جي نالي سان مشهور آهي.

3_ اعشي جا اشعار "ڪتاب الاغاني" (جلد_8، ص _85) ۾ ڏنل آهن. ابو قاسم علي بن الحسن الباخزري ڪتاب "دمية القصر" ۾ ابوالعلا جا عربي اشعار نقل ڪيا آهن.

۽ تعظيم ڪندو هو. سنہ 539ھ ۾ جڏهن سلطان سنجر سلجوقيءَ، سلطان بهرام شاھ تي ڪاھ ڪئي، تڏهن امام صاحب جي ڪوشش سان طرفين ۾ صلح ٿيو هو. امام صاحب علوم ۽ فنون تي متعدد ڪتاب لکيا. ان زماني ۾ هيءَ خبر مشهور ٿي تہ بلاد مغرب ۾ ڪنهن عالم پنجاھ جلدن ۾ ڪلام الله جو تفسير لکيو آهي، ان جي جواب ۾ امام صاحب فقط هڪڙيءَ آيت جو تفسير سؤ جلدن ۾ لکيو ۽ پنجاه جلدن ۾ "خلق الانسان" جون معانئون بيان ڪيون. سندس ٻين تصنيفات مان "بصائر يمني" پارسي زبان ۾ ڪلام الله جو ضخيم تفسير آهي، ٻيو ڪتاب "جهان آرا" جو "الغرر والسير" جو ترجمو آهي ۽ ٽيون ڪتاب "صحيفهءِ اقبال" آهي، جنهن ۾ ترار ۽ قلم جو معرڪو بيان ڪيل آهي.[1]

سنڌ تي غزنوي گورنرن جي حڪومت:

سنڌ تي غزنوي گورنرن جي حڪومت جو زمانو ڪنهن بہ سنڌ جي قديم توڙي جديد تاريخ ۾ ڪونہ ٿو ملي آهي، بلڪ "تاريخ سنڌ" (ڀاڱي-3) جو مصنف ايبٽ جي حوالي سان لکي ٿو تہ "عربن جي حڪومت پوري ٿيڻ کان پوءِ ساڍه پنج سؤ ورهين تائين سنڌ جي تاريخي حقيقتن تي اهڙو پردو ڇڙهيل آهي، جنهن جو مثال ٻئي ڪنهن بہ ملڪ جي تاريخ ۾ نہ ملندو...."[2] مگر ائين ناهي. مؤرخن ان باري ۾ جيڪڏهن تحقيقات ڪان ڪئي تہ اها سندن ئي غلطي آهي. اهي "معصومي"، "طاهري" ۽ "تحفة الڪرام" تي الزام مڙهي نہ ٿا سگهن. سلطان مسعود بن محمد سنہ 421ھ (1030ع) ۾ ڪيچ مڪران جو صوبو فتح ڪيو. سندس ڏينهن ۾ سنڌ لاهور جي گورنر جي ماتحت هئي. سنہ 426ھ (1034ع) ۾ لاهور جي واليءَ احمد بغاوت ڪئي، مگر سلطان مسعود جي هندو سپہ سالار ناٿ کان شڪست کاڌائين. سلطان پنهنجي پٽ کي لاهور جو گورنر مقرر ڪيو ۽ اياز کي سندس اتاليق مقرر ڪيو. سندس ڏينهن ۾ ملتان وارن فساد ڪيو. سنہ 430ھ (1038ع) ۾ سلطان مسعود، سلجوقي ترڪن کان شڪست کائڻ کان پوءِ لاهور کي تختگاھ مقرر ڪيو پر سندس سردار ساڻس متفق نہ هئا، تنهن ڪري سردارن کيس قيد ڪري، سندس

1- عوفي: جلد-1، ص-201. هفت اقليم: امين احمد رازي، ص-241، قلمي. ڪشف الظنون: حاجي خليفہ جلد-2، ص-55.

2- تاريخ سنڌ، ڀاڱو-3: عبدالله عبدالغني، ص-95.

ڀاءُ محمد کي قيد مان ڪڍي، غزنيءَ جي تخت تي ويهاريو. سلطان محمد سنڌ، ملتان ۽ لاهور جي حڪومت پنهنجي پٽ جي حوالي ڪئي.

سنه 432هه (1041ع) ۾ مسعود جي پٽ شهزادي مودود غزنيءَ تي قبضي ڪرڻ کان پوءِ ابونصر محمد بن احمد کي لاهور جو گورنر مقرر ڪري، ملتان ۽ سنڌ جا صوبا به سندس حوالي ڪري ڇڏيا. ابو نصر سڄي سنڌ جو دورو ڪري، هانسي ۽ ٿانيسر تائين انتظام مضبوط ڪري، غزنيءَ موٽيو. سندس موٽي وڃڻ کان پوءِ سنڌين ۽ ملتانين بغاوت ڪئي. تنهن کان سواءِ دهليءَ جي راجا هانسي ۽ ٿانيسر تي قبضي ڪرڻ کان پوءِ نگر ڪوٽ تي قبضو ڪيو.

سنه 440هه (1048ع) ۾ سلطان پنهنجي پٽ ابوالقاسم محمود کي سنڌ جو حاڪم مقرر ڪري، لاهور ڏانهن روانو ڪيو. سلطان جو ڪوٽوال ابو علي سنڌ، ملتان، پشاور ۽ ڪشمير جي باغين کي شڪستون ڏيئي غزنيءَ موٽيو.

سنه 441هه (1049ع) ۾ سلطان مودود وفات ڪئي. سندس ٽن سالن جو پٽ غزنيءَ جي تخت تي ويٺو مگر سلطنت جي اراڪين کيس تخت تان لاهي سلطان علي بن مسعود کي تخت تي ويهاريو جنهن پشاور کان ديبل تائين ملڪ تي قبضو ڄمايو.

عبدالرزاق بن احمد ميمندي جنهن کي سلطان مودود سيستان جو والي مقرر ڪيو هو تنهن عبدالرشيد بن محمود کي، جو بست جي قلعي ۾ قيد هو قيد مان ڪڍي غزنيءَ تي تختگاهه تي ٽاڪيو. سنه 443هه (1051ع) ۾ سلطان عبدالرشيد هندستان سنڌ جي حڪومت نوشتگين ڪرخيءَ جي حوالي ڪئي.

سنه 492هه (1098ع) ۾ سلطان مسعود بن ابراهيم طغاتگين کي پنجاب ۽ سنڌ جي حڪومت حوالي ڪئي. طغاتگين سنڌ ۾ امن قائم رکڻ کان پوءِ گنگا نديءَ پريان ڪاهون ڪيون ۽ مال غنيمت هٿ ڪري لاهور موٽيو. سنه 508هه (1114ع) ۾ سلطان مسعود بن ابراهيم جي انتقال کان پوءِ سندس پٽ ارسلان شاهه تخت تي ويٺو جنهن سنڌ ۽ پنجاب جي حڪومت محمد باهليم جي سپرد ڪئي. مگر ارسلان شاهه سنت سلطان سنجر سلجوقيءَ کان شڪست کائي مارجي ويو.

سنه 511هه (1117ع) ۾ سلطان ابراهيم جو پوٽو بهرام شاهه سلطان سنجر جي مدد سان غزنيءَ جي تخت تي ويٺو. سندس ڏينهن ۾ محمد باهليم بغاوت ڪئي، جنهن تي بهرام شاهه پنجاب تي ڪاهي آيو. سنه 514هه (1120ع) ۾ محمد باهليم سندس هٿان گرفتار ٿي ويو پر سلطان کيس معافي ڏيئي سنڌ ۽ پنجاب جي حڪومت ٻيهر سندس سپرد ڪئي. محمد باهليم هندو راجائن

ڪي شڪست ڏيڻ ڪان پوءِ، پيهر بغاوت ڪئي. ملتان وٽ جنگ لڳي، جنهن ۾ محمد باهليم مارجي ويو. بهرام شاهه حسين ابن ابراهيم علوي کي سنڌ ۽ پنجاب جي حڪومت حوالي ڪري غزنيءَ موٽيو. ستت ئي پوءِ بهرام شاهه علاءُ الدين غوريءَ کان شڪست کائي پنجاب ڏانهن ڀڄي آيو جت 947هه (1152ع) ۾ شڪست جي غم جي ڪري مري ويو. ڪانئس پوءِ سندس پٽ خسرو شاهه لاهور جي تخت تي ويٺو.

سلطان محمود جي وفات کان پوءِ سندس پوين جي ڪمزوريءَ مان فائدو وٺي، راجپوت راجائن وقت بوقت پنجاب تي ڪاهون ڪرڻ شروع ڪيون. سندس رياستن جو سلسلو سنڌ، پنجاب ۽ راجپوتانا ۾ قائم هو. سنڌ جي بعض رياستن کي جزيہ جي عيوض عربن بحال رکيو هو. اهي رياستون بعد ۾ غزنوي سلاطين کي خراج ڀريندڙيون هيون. غزنوي سلاطين جي ڪمزوريءَ ڪري هنن رياستن جا حوصلا ايتري قدر وڌي ويا هئا، جو هنن هڪڙي ٻيءَ گڏجي لاهور تي قبضي ڪرڻ لاءِ زور آزمائي ڪئي هئي.

عام طور سنڌ جي تاريخن ۾ بلوچن جو ذڪر ڪلهوڙن جي صاحبيءَ کان ڏنل آهي. اسين پهرئين باب ۾ بيان ڪري چڪا آهيون ته بلوچن جا سنڌ سان لاڳاپا گهڻو اڳ قائم ٿيا. سندن بيٺڪون مهراڻ جي ٻنهي ڪپن تي ديبل کان وٺي هانسي ۽ حصار تائين هيون. غزنوي دؤر اندر دهليءَ تي تومارن، اجمير تي چوهاڻن، قنوج تي راٺوڙن ۽ گجرات تي واگهيلن جي حڪومت هئي. خسرو شاهه بن بهرام شاهه سنه 555هه (1160ع) ۾ وفات ڪئي. سندس ڏينهن ۾ سنه 551هه (1156ع) ۾ راول جئيسل ڀاٽيہ جيلسمير جو شهر تعمير ڪرايو. سندس رياست جون اولهندي واريون حدون اراولي ٽڪرين تائين هيون. سندس پٽ سالا باهن تي قبضو ڪرڻ لاءِ راجپوتن جو لشڪر تيار ڪيو. سنڌ ۾ طوائف الملوڪيءَ جو دؤر هو ۽ هندو راجا پيهر سنڌ تي قبضي ڄمائڻ لاءِ منتظر هئا. عين انهيءَ وقت بلوچن پنهنجي سردار خضر خان جي اڳواڻيءَ هيٺ جيسلمير تي ڪاهه ڪئي. سالاباهن ٽن سؤن راجپوت جوڌن سان مارجي ويو. بلوچن ڏراوڙ جي قلعي تي قبضو ڪيو.[1] خسرو شاهه لاهور جو پويون غزنوي سلطان هو. هندستان اندر جيڪي صوبا غزنوي حڪومت جي ماتحت هئا، تن تي هو حڪومت هلائڻ لڳو مگر سنه 582هه (1186ع) ۾ شهاب الدين غوري هٿان قيد ٿي ويو ۽ غزنوي حڪومت جي پڄاڻي ٿي.

1 - J. Tod: The Annals & Antiquities of Rajasthan, Vol. I, P. 239.

سنڌ ۾ اردو زبان جي ابتدا:

سنڌ ۾ عربي فتوحات ڪري سنڌي زبان ۾ عربي الفاظ گڏجي ويا. ازان سواءِ اُبله سيراف، تيز ۽ شيراز کان جيڪي ايراني سوداگر سنڌ ۾ آيا، تن جي زبان پارسي هئي. مڪران، منصوره ۽ ملتان ۾ پارسي زبان تجارتي تعلقات ڪري چالو هئي. عربن ۾ دستور هو تہ جنهن ملڪ ۾ ويندا هئا، اتي جي زبان کي عربي حرفن ۾ لکندا هئا. غزنوي حڪومت جو سنڌ تي سنہ 1186ع تائين قبضو رهيو. غزنوي فوجن ۾ افغانستان، ترڪ، ايراني، بلوچ ۽ هندو سپاهي هئا، جن جي زبان پشتو پارسي، ترڪي، بلوچي، پنجابي، ملتاني ۽ سنڌي هئي. مٿين زبانن جي ميل جول ڪري هڪ نئين گڏيل زبان جنم ورتو جنهن لاءِ شايد ائين چئي سگهجي ٿو تہ اها ئي زبان اڄوڪيءَ اردو ٻولي جي ابتدائي شڪل هئي. غزنوي فوجن ۾ گهڻائي هندو عملدار هئا، مثلاً: ناٿ، تلڪ، وغيره.مٿئين ميلاپ ڪري غزنوي دؤر جي شاعرن، جهڙوڪ، حڪيم سنائي ۽ مسعود سعد سلمان جي اشعار ۾ هندي الفاظ گڏيل آهن. سلطان محمود جي سڪي تي هندي عبارت لکيل هئي.[1]

سنہ 413هہ ۾ سلطان محمود ڪالنجر جي قلعي تي گهيرو ڪيو ان وقت اتي جي راجا نندا تي سؤ هاتي ۽ هڪڙو هندي زبان ۾ قصيدو لکي سلطان جي خدمت ۾ پيش ڪيو. دربار ۾ جيڪي عرب، ايراني ۽ هندو عالم هئا، تن سلطان کي قصيدو پڙهي ٻڌايو. علمائن قصيدي جي تعريف ڪئي. سلطان خوش ٿي راجا کي سمورو ملڪ واپس ڏيڻ سان گڏ پنهنجي پاران ڇوڏهن قلعا مرحمت ڪيا.[2]

غزنوي سلاطين پنهنجي هندستاني مقبوضات جو تختگاهہ لاهور مقرر ڪيو هو جو اهڙيءَ طرح غزنيءَ ۽ نيشاپور وانگر علوم ۽ اسلامي تبليغ جو مرڪز بنيو. شيخ اسماعيل پهريون مبلغ هو جنهن سنہ 1005ع ۾ هتي اسلام جي تبليغ شروع ڪئي، هر جمعي ڏينهن سندس واعظ ٻڌي هزارن جي تعداد ۾ هندو اسلام قبول ڪندا هئا.[1]

1ـ سلطان محمود جي سلطنت اندر گهڻائي ماتحت هندو راجا هئا، جن جي رياستن کي قائم رکيو ويو هو. اهي فقط خراج ڀريندا هئا. ان ڪري سلطان هندي سڪو بہ رائج ڪيو هو.

نقوش سليماني: سيد سليمان ندوي، "اردو زبان جي ابتدا" علي ڳڙهہ ليڪچر، دارالمصنفين، اعظم ڳڙهہ

2ـ فرشتہ: جلدـ1، صـ21، لکنو 1864. طبقات اڪبري: ملا نظام الدين احمد بخشي صـ9، ڪلڪتہ 1292هہ آئينہ حقيقت نما: مولانا اڪبر شاهہ جلدـ1.

1ـ چشمہءِ ڪوثر: شيخ محمد اڪرام، ذڪر لاهور جلدـ1.

شيخ اسماعيل کان پوءِ وڏو نامور اولياءُ شيخ علي بن عثمان هجويري رحہ (داتا گنج بخش) لاهور ۾ ٿي گذريو. شيخ موصوف سنہ 1009ع ۾ غزنيءَ ۾ تولد ٿيو. سلطان مسعود جي زماني ۾ ٻن ساٿين سان گڏجي لاهور ۾ آيو. سندس دعوت تي اتي جو راجا راءِ راجو مسلمان ٿيو جو سلطان مودودو بن مسعود پاران لاهور جو حاڪم هو. شيخ علي هجويري رحہ جو شمار هندستان جي اوائلي صوفين ۾ آهي. سندس زمانو اسلامي تصوف جو پيو دؤر هو. شيخ موصوف سنہ 415هہ (1072ع) ۾ لاهور ۾ وفات ڪئي.[1] سلطان الهند خواجہ غريب نواز رحہ سندن شان ۾ هيٺيون بيت چيو آهي:

"گنج بخش هر دو عالم مظهر نور خدا
کاملان را پیر کامل نقصان را رهنما."

مسعود سعد سلمان جنهن کي مولانا آزاد بلگراميءَ همداني لکيو آهي، سو لاهور ۾ ڄائو هو. سعد بن سلمان اٽڪل سٺ ورهين تائين سلاطين غزنويءَ پاران پنجاب ۾ رهيو ۽ پنجن سلاطين جي تعريف ۾ قصيدا چيائين. سنہ 429هہ ۾ سلطان ابراهيم سيف الدولہ کي پنجاب ۽ سنڌ مٿان گورنر مقرر ڪيو هو. اهڙيءَ ريت مسعود جوانيءَ ۾ سيف الدولہ جي درٻارين ۾ شامل ٿيو. وري جڏهن سلطان ابراهيم ڪنهن ڳالهہ تان غصي ٿي سيف الدولہ کي قيد ڪيو تڏهن مسعود بہ ساڻس گڏ ڏهہ ورهيہ قيد ۾ رهيو پوءِ امير ابوالقاسم جي سفارش سان هو آزاد ڪيو ويو.

سلطان مسعود جڏهن پنهنجي پٽ عضدالدولہ شيرازد کي هندستان جو گورنر مقرر ڪري ابو نصر فارسيءَ کي سندس نائب سپہ سالار ڪري مڪو تڏهن ابو نصر سان دوستي هئڻ ڪري مسعود سعد جالنڌر مٿان صوبيدار مقرر ٿيو. سندس 492هہ ۾ ڪنهن ڏوهہ ۾ سلطان مسعود ابو نصر کي قيد ڪيو تڏهن مسعود سعد بہ ساڻس قيد ۾ رهيو. اٺن ورهين کان پوءِ ثقة الملڪ طاهر بن علي مشڪان جي سفارش ڪري، هو وري سنہ 500هہ ۾ آزاد ٿيو. آزا دٿيڻ کان پوءِ مسعود سعد باقي عمر گوشہ نشين رهي، سنہ 515هہ ۾ انتقال ڪيو. سندس

1۔ شيخ علي بن عثمان هجويري رحہ جا تصوف تي چار ڪتاب آهن: (1) ڪشف المحجوب، (2) ڪشف الاسرار (3) منهاج الدين ۽ (4) البيان الاهل العيان. هي ڪتاب ان زماني جا آهن. جڏهن شيخ شهاب الدين سهروردي رحہ جو ڪتاب "عوزاف المعارف" ۽ ابن العربي جو ڪتاب "فصوص الحڪم" ابا تصنيف ڪين ٿيا هئا. ڏسو تصوف اسلام: عبدالماجد، ص_28، اعظم ڳڙهہ

تي ديوان: هندي، پارسي ۽ عربيءَ ۾ هئا، جن ۾ فقط پارسي ديوان موجود آهي، جنهن ۾ 15 هزار اشعار آهن. عربي ۽ هندي ديوان هن وقت غائب آهن.[1]

ابوالفرج بن مسعود الروني لاهور جي ڳوٺ رونيءَ جو رهاڪو هو. سلطان ابراهيم جي زماني جو مشهور شاعر هو ۽ وزير مملڪت خواجه ممد بن بهروز بن احمد جو نديم هو. ملا عبدالقادر بدايوني هن ريت لکي ٿو:

"استاد الفرج روني هم مداح سلطان ابراهيم بوده
وهم مداح سلطان مسعود و قصايد بسيار بنام ايشان،
و ديوان اوست ورون نام ديهي ست از توابع لاهور،
و درين روزگار گويا خراب است و اثري ازو باقي نمانده."[2]

سنڌ ۾ عربي نسل جا ماڻهو:

غزنوي حڪومت جڏهن ڪشمير کان وٺي مڪران تائين هيون، جن جن عرب سردارن ۽ جاگيردارن مان غزنوي سلاطين کي خطرو هو، تن کي هن سنڌ مان لڏائي ڇڏيو فقط هيٺ بيان ڪيل ۽ بيا اهڙا عرب خاندان سنڌ ۾ رهڻ ڏنائون، جن مان مقابلي جو خطرو ڪونه هُئن: جهڙوڪ، قاضي، مڪتبن جا آخوند، هنرمند ڪاريگر ۽ ڪاشتڪار (جي گهر بار ڪري ويهي رهيا هئا) اهڙيءَ طرح جهالاوان ۽ مڪران جي خارجي عربي رياستن جو به انهن هٿان خاتمو ٿيو هو.

(1) **ثقفي**: هي پشت بپشت الور ۽ بکر جا قاضي هئا. موسيٰ بن يعقوب ثقفيءَ کي غازي محمد بن قاسم پاڻ سان آندو هو ۽ الور فتح ڪرڻ بعد هن کي اُتي جو قاضي مقرر ڪيو هئائين. سنڌ فتح ڪرڻ جو احوال

1 محمد بن عبدالوهاب قزوينيءَ مسعود سعد سلمان جا حالات نهايت تحقيقات ڪرڻ کان پوءِ ڪمال بسط ۽ شرح سان لکيا آهن، جن کي پروفيسر ايڊورڊ براڻون انگريزيءَ ۾ ترجمو ڪري رايل ايشياٽڪ سوسائٽيءَ جي سنه 1905ع ۽ سنه 1906ع جي رسالن ۾ شايع ڪرايا.

2 _ حمد الله مستوفي علي قلي خان واله داغستاني ۽ لطف علي آذري غلطيءَ سان لکن ٿا ته رونه نيشاپور جي ويجهو هو مؤرخ فرشته غلطيءَ سان ابوالفرج سنجري عنصري جي استاد ۽ ابوالفرج رونيءَ کي هڪڙو ڪري سمجهي ٿو حالانڪ ابوالفرج سنجري امير ابو علي سيمجوريءَ جي چوڻ تي آل سبڪتگين جي هجو لکي هئي. سلطان محمود غزنوي هٿان جڏهن آل سيمجور وارن جو خاتمو ٿيو تڏهن سلطان محمود ابوالفرج سنجريءَ کي قتل ڪرڻ جو حڪم ڏنو هو پر پوءِ حڪيم عنصريءَ جي سفارش تي سنڌس جان بچي هئي ۽ هن سنه 410هه ۾ وفات ڪئي. ڏسو دولت شاهه: ص_6، لٽريري هسٽري آف پرشيا: ايڊورڊ براڻون، جلد_2، ص 153.

مجمع الصفحاءِ: جلد_1، ص 70.

جنهن شخص پهريائين عربي زبان ۾ لکيو هو سو قاضي موسيٰ بن يعقوب جو پڙپوٽو قاضي اسماعيل بن علي بن محمد بن قاضي موسيٰ هو سندس لکيل تاريخ جو نالو "منهاج المسالڪ" هو.

(2) **بني تميم:** يعني تميم جو اولاد، جي هن وقت ٺهيم سڏبا آهن.

(3) **بني مغيره:** يعني مغيره جو اولاد، جي هن وقت موريا سڏبا آهن.

(4) **عباسي:** حضرت عباس رضہ (حضرت نبي ڪريم ﷺ جن جي چاچي) جو اولاد، عباسي خلافت جي خاتمي کان پوءِ بہ ڪيترائي عباسي سنڌ ۽ مڪران ۾ رهجي ويا، جي گهڻو ڪري قضا جو ڪم يا مڪتبن ۾ تعليم ڏيڻ جو ڪم ڪندا هئا. سنڌ ۾ ڪلهوڙا بہ پاڻ کي عباسي سڏائين ٿا!

(5) **صديقي:** يعني حضرت ابوبڪر صديق رضہ جو اولاد

(6) **فاروقي:** يعني حضرت عمر الفاروق رضہ جو اولاد

(7) **بني حارث:** يعني حارث جو اولاد، سنڌ جا پنوهر پاڻ کي بني حارث قبيلي سان ڳنڍين ٿا!

(8) **هنگي:** يعني بني تميم جو اولاد، يعني تميم جي هڪڙي شاخ.

(9) **جبريه:** جنمان شيخ طائي درويش هالائي وارو هو.

(10) **بني اسد:** يعني اسد جو اولاد، جي اسدي سڏبا آهن. شيخ تراب درويش فتح پور وارو انهن مان هو.

(11) **بني عتبہ:** عتبہ جو اولاد، قاضي برهام فتح پور وارو انهن مان هو.

(12) **بنوالي:** اهي صوفي درويش هئا، جن مان ڪيترائي فقير ريل پر ڳڻي ۾ رهندا آهن.

(13) **بني حاڪم:** حاڪم جو اولاد، سنڌ جا باجار ۽ جهانگار پاڻ کي بني حاڪم چوائين ٿا!

(14) **بني جريمہ:** جريمہ انصاري جو اولاد. سنڌ جا سپيا پاڻ کي بني جريمہ چوائين ٿا!

(15) **انصاري:** مدينہ منوره وارن انصارن جو اولاد.[1]

سنڌ جا سمات قبيلا:

عربن ۽ بلوچن کان سواءِ ٻيون جيڪي ديسي قومون سنڌ ۾ رهنديون هيون، جي درجي بدرجي اسلام ۾ داخل ٿينديون آيون، تن کي سمات يعني سما

1 _ تحفة الڪرام: جلد_3، ص 27_28، مطبع ناصري، بمبئي.

قوم جون شاخون سڏبو آهي. انهن قومن جو تفصيل وار بيان ”تحفة الڪرام“ جلد-3 ۽ ”چچ نامہ“ جلد-2 ۾ هن ريت ڏيڪاريل آهي[1]:

”تحفة الڪرام“ ۾ سمن کي سام بن نوح نبيءَ جو اولاد ڏيکاريل آهي. فارسي تاريخن جا بيان افسانن وانگر آهن. بهرحال ”تحفة الڪرام“ ۾ لکيل آهي تہ سام کي چار پٽ هئا: 1- ٻڌا 2- سنگها، 3- ياگرت ۽ 4- همهر. ٻڌا کي سورهن پٽ هئا: ٻڌ، سورهہ، سهتہ، اکيل، اونار، امرهہ، ٻزير ۽ ٻيا سندن اولاد کي راٺوڙ سڏيندا آهن. سنگها ۽ همهر جي اولاد کي تودر سڏيندا آهن. ياگرت جو پٽ ڏيرو، ڏيري جو پٽ اجيپار، اجيپار جو پٽ دسرٿ. دسرٿ کي ٽن راڻين مان چار پٽ ٿيا: 1- رام 2- لڪشمڻ، 3- ڀرت ۽ 4- چترگهن. ڀرت کي چار پٽ هئا: پرهار جنسپا، ڪوريجا، ناهيہ. چترگهن جو اولاد چارڻ سڏجن ٿا.

لڪشمڻ کي ڪو اولاد ڪونہ هو. رام کي هڪڙو پٽ هو نواڪس، نواڪس جو پٽ هو اتت، اتت جو پٽ هو نرگت، نرگت جو پٽ هو ڪن. جنهن جي نالي ڪن شهر سڏبو هو.[2] ڪن جو پٽ هو راجا سنبوت. راجا سنبوت کي چار پٽ هئا: 1- سام، 2- بارڪره، 3- هنرت، جنهن کي دکن بہ سڏيندا آهن ۽ 4- ماوهہ. انهن مان سام کي هڪڙو پٽ هو جادم، جنهن کي وري چار پٽ هئا: 1- هسپت، جنهن جو اولاد سنڌ جا سما، 2- ڪجپت، جنهن جو اولاد آهن چندا، 3- ڀوپت جنهن جو اولاد آهن سنڌ جا ڀٽي ۽ 4- جوراسمہ جنهن جو اولاد راءِ ڏياچ هو جنهن چارڻ ٻيجل کي سِر وڍي ڏنو هو. جادم جي چئن پٽن مان هسپت کي هڪڙو پٽ هو. جنهن جو نالو زبدري هو. زبدريءَ جو پٽ نيٿ هو جنهنجو پٽ راٺو نوتيار هو نوتيار جو پٽ اوڍر هو اوڍر جو پٽ اٺوڊ هو اٺوڊ جو پٽ لاکيار هو لاکيار جو پٽ لاکو هو. لاکو بادشاهہ ٿيو ۽ کيس (ڀهرئين راڻي مان) بہ پٽ هئا: 1- اوڊ، جنهن کي اولاد ڪونہ هو مگر سندس رهڻ جو هنڌ سندس نالي پنيان اوڊ ملڪ سڏجي ٿو 2- مُهر، جنهن کي وري چار پٽ هئا: 1- انڙ، 2- ستيا، 3- وديتر پاٺاري، 4- ورهہ ۽ 5- ساند لاکو راجا ڀيريءَ ۾ وري پرڻيو هو ان گهر مان چار پٽ ٿيس: 1- انڙ، 2- چنو، 3- ڦل لاکو ۽ 4- مناهيو.

چنيءَ کي ٽي پٽ هئا: 1- بابڙو (2) دنڪنا ۽ (3) ڪلة. ڦل لاکي جو پٽ هو ڪلاني، لاکي جي وڏي پٽ انڙ کي هڪڙو پٽ هو لاکو انهيءَ لاکي جو پٽ سمو

1- اهي سمات قومون سنڌ کان ٻاهران خاران، جهالاوان، مڪران تائين، دشت نديءَ تائين پکڙيل آهن. سنڌي قبيلن جو تعداد اٽڪل ٽي سؤ آهي.

2- ڪن جو شهر ڪشمور ۽ روجهاڻ جي وچ ۾ آهي.

سمي جا وري ٻه پٽ هئا: 1ـ ڪاڪو ۽ 2ـ جکريو. ڪاڪي پوٽا مسلمان انهيءَ ڪاڪي جو اولاد آهن ۽ جکرا مسلمان جکريه جو اولاد آهن. ڪاڪا پنهنجي رياست ڪاڪ جو حاڪم هو. سندس ٻه پٽ هئا: 1ـ پلي ۽ 2ـ رائدن. پليءَ جي اولاد مان مسرق سمو پنهنجي ڪٽنب جو سردار هو. رائدان کي نَوَ پٽ هئا: (1) سمو جنهن جو اولاد سميجا هو (2) نوتيار جنهن جو اولاد نوت آهن (3) لاکو جنهن جو اولاد لنجار آهن. سنڌ جو مشهور درويش مخدوم ساهڙ لنجار انهيءَ قوم مان هو. (4) ابڙو جنهن جو اولاد ڦل ناهيا ۽ ڏاهر ناهيا. (5) ناهيو (6) چنيسر، جو پنهنجي وقت جو مشهور ماڻهو هو (7) مناهيو (8) ڪوريو جنهن جو اولاد ڪوريجا آهن (9) پلي، جو پنهنجي قوم جو سردار هو. پلي بن رائدان کي وري ٻه پٽ هئا: 1ـ اوڍو جنهن جو اولاد اوڍيجا، ٻهريا ۽ ڪدريه پوٽا آهن ۽ 2ـ ساند، جو پنهنجي قوم جو سردار ٿيو هو. ساند پليءَ جا ست پٽ هئا.

1ـ ڪاڪا، جنهن جو اولاد ڪاڪيجا پوٽا آهن. 2ـ جاڙو جنهن جو اولاد جاڙيجا ۽ جاڙا آهن. 3ـ وارهه. 4ـ چنيجا. 5ـ هنگورا، جنهن جو اولاد هنگورجا اڏيجا، جڳسي ۽ ڏونرا آهن. 6ـ ديراه، جنهن جو اولاد ڪڇ وارا سما آهن ۽ 7ـ ٻاهوٽي. ٻاهوٽيءَ کي پنج پٽ هئا: 1ـ هالو جنهن جو اولاد هالا آهن. 2ـ هنگورو جنهن جو اولاد ڏونرا هنگورا چاره هنگورا ۽ رامديه آهن. 3ـ ساهڙ، جنهن جو اولاد ساهڙ سما آهن. 4ـ چيلاريا، جنهن جو اولاد نهڙيا آهن ۽ 5ـ ڄام هاپر. ڄام هاپر جا ٻه پٽ هئا: (1) راموجا ۽ (2) ڄام جوناهه. ڄام جوناهه جو پٽ ڪدراهو هو جنهن کي 3 پٽ هئا: (1) ساند، جنهن جو اولاد رهوما، لاکٽيا ۽ جکرا آهن. (2) سومرو ۽ (3) لاک ڄام. لاک ڄام جو پٽ هو ڪاها، جنهن جو پٽ هو لاکو ڪاهاجي وفات بعد کيس پٽ ڄائو هو ان جو نالو به ڪاها رکيو هئائون. لاکا کي ٻارهن پٽ هئا.

(1) ڄام جوناهه. جنهن جو اولاد سنڌ تي حڪمراني ڪندڙ هو جو ساموئي شهر ۾ رهندا هئا. (2) انڙ جو پهرين ماڻهن تي راڄ ڪندو هو ۽ ٻنان اولاد جي مري ويو (3) پلي، جنهن جو اولاد ڦل سما آهن. (4) ڪاها، جو سوڍياري سمن جو وڏو بزرگ هو (5) اوٺا، جنهن جو اولاد ساها سما، اوٺا سما ۽ سيڪاٺ سما آهن. (6) جيسر، جنهن جو اولاد ڀيپريا آهن. (7) منگر. (8) ابڙو جنهن جو اولاد ابڙيجا آهن. (9) هنگورو ڪنور، جو سهيجا قوم جو سردار هو (10) سلطان، جنهن جو اولاد سلطان اوٺا

آهن.(11) رائدان ۽ (12) لاکو. هنگوري ڪنور کي ٽي پٽ هئا: 1ـ ڏيسر، 2ـ مينها ۽ 3ـ مريديو. ڏيسر کي پنج پٽ هئا: ڪاها، هالار، رڪن، هگورو ۽ جوناهه.[1]

عربن جي حڪومت جي زماني جون هندو رياستون:

پنيور ـ جتي هن وقت ميرپورساڪرو ۽ گهوڙا ٻاڙي تعلقا آهن، اُتي هڪ قديم رياست هئي، جا محمد بن قاسم کي جزيہ ڀري ڏيڍ سان قائم رهندي آئي. اها رياست پنيور هئي، جنهن جو بيان اڳ ڏيئي چڪا آهيون. خليفي هارون الرشيد جي ڏينهن ۾ هجري 171 (787ع) ۾ هي شهر ناس ٿي ويو. سندس قتل نشانن مان ثابت ٿئي ٿو تہ هي شهر تمام وڏو ۽ وسندو هو. سنڌو نديءَ جي هڪڙي شاخ تي بندر هو. سنڌي شاعريءَ ۾ هن شهر جو نالو گهٽو ٻڌائجي ٿو. سسئي هن شهر ۾ نپني هئي. هوءَ نومسلم برهمڻ زادي جي هئي. سسئي پنهونءَ جو قصو جو هن وقت مختلف زبانن ۾ شايع ٿي چڪو آهي، سو سرزمين "جنت السند" جو مشهور قصو آهي.

صفاريہ ۽ مظفريہ ملڪن جي مڪران تي حڪومت ڪرڻ کان پوءِ ڪيچ مڪران تي هوتن جي حڪومت شروع ٿي. هوتن جو وطن يونانين "اورٽي" ڏيڪاريو آهي، جنهن جون حدون حب نديءَ کان شروع ٿي، پرالي نديءَ تائين هيون. جنهن کي هينئر لس ٻيلو سڏين ٿا. هتي جا رهاڪو راجپوت هئا ۽ هنگلاج جي ديويءَ جا پوڄاري هئا. محمد بن هارون جي تبليغ ڪري مسلمان ٿيا هئا. رند بلوچن جو ڏاڏو مير جلال خان حلب کان نڪري عمان کان جهازن ذريعي جمپور ۽ سيستان ۾ وارد ٿيو پوءِ مڪران پهچي ڪيچ فتح ڪري ان کي پنهنجو تختگاهہ مقرر ڪيائين ۽ هڙو قلعو ڪيچ نديءَ تي تعمير ڪرايائين. جيئن ترڪ قبيلن جي جهنڊن تي مختلف جانورن جون شڪليون نڪتل هيون، تيئن مير جلال خان جي جهنڊي تي چيتي جي تصوير نڪتل هئي، جو مزار سڏبو هو. سندس جهنڊي هينان 44 بلوچن جا بولڪ هئا. ڪيچ تي قبضي ڪرڻ کان پوءِ هن بہ شاديون ڪيون: سندس پهرين زال مرزا جهان بيگ مغل جي ڌيءَ هئي، جنهن مان ڪيس ٽي پٽ رند، لاشار ۽ قرائي ۽ هڪڙي

1ـ خبر نہ ٿي پوي تہ "تحفة الڪرام" سنڌ جي سماٽ قومن جا نالا ڪهڙي ڪتاب تان ورتا. مؤرخ ونسينٽ اي ـ سمٿ هندن جي پراڻن تان. بعض هندن جي خاندانن جي اڻ پوري فهرست پنهنجي "قديم تاريخ هندستان" ۾ ڏني آهي، جي نالا "تحفة الڪرام" جي نالن کان ٻيءَ طرح آهن. بهرحال "تحفة الڪرام" جيڪي نال اڏنا آهن سي سڀ قبيلا سنڌ ۾ هن وقت بہ موجود آهن.

ڏيءَ جتو هئي، ٻي شادي هوتن مان عجوبہ نالي هڪڙيءَ رقاصہ سان ڪئي هئائين، جنهن مان ڪيس هڪڙو پٽ هوت ڄائو.[1]

مير جلال خان جي وفات کان پوءِ هوت ڪيچ جو حاڪم ٿيو. ماءُ طرفان راجپوت هو. ان ڪري سندس لقب بہ 'آري ڄام' هو حڪمراني ڪرڻ کان سواءِ هوت سنڌ، گجرات ۽ دکن تائين قافلن جي ذريعي خشڪ ۽ تر ميون، خوشبودار جڙين ٻوٽين، کجور ۽ گهوڙن جو واپار ڪندا هئا. سندس هڪڙي سردار مير عاليءَ کي، جو هوت جي پيڙهيءَ مان هو. چار پٽ هئا: هوتي، نوتي، چنري ۽ پنو (پنهون).[2] سسئي، جنهن جي برهمڻ پيءُ کي نجومين اڳ چئي ڇڏيو هو تہ سندس ڌيءَ جو انگ هڪڙي مسلمان سان لکيل آهي، تنهن ڌيءَ کي هڪڙيءَ صندوق ۾ وجهي درياهہ ۾ لوڙهي ڇڏيو هو. اها صندوق ڀنڀور جي هڪڙي مسلمان ڌوٻيءَ کي هٿ لڳي هئي، جو ٻي اولاد هو. تنهن سسئيءَ کي ڌيءَ ڪري نپايو.

هڪڙي ڀيري پنهون پنهنجن ڀائرن سان قافلي سميت ڀنڀور واپار سانگي پهتو. سسئيءَ پنهونءَ جي حسن کي ڏسي، مٿس مفتون ٿي. ڪيس ڀائرن سميت پاڻ وٽ مهمان ڪري رکيو. مگر پنهونءَ جي ڀائرن کي اها ڳالهہ نہ وڻي. هو راتورات ڪيس اُٺ تي چاڙهي ڪيچ ڏانهن راهي ٿيا. صبح جو سسئيءَ مهمانن کي اوطاق ۾ نہ ڏسي، ڪيچ جي واٽ ورتي. واٽ تي هڪڙي ايلپنهوار مٿس بدنظر وڌي. سسئيءَ ڌڻيءَ کي ٻاڏايو جنهن تي زمين ڦاٽي پيئي ۽ هوءَ اندر گهڙي ويئي. اهڙيءَ طرح پنهون بہ سندس ڳولا ڪندي ان هنڌ تي پهتو جت ڌڻيءَ جي حڪم سان وري بہ زمين ڦاٽي پيئي ۽ عاشق ۽ معشوق هميشہ لاءِ پاڻ ۾ وجي گڏيا.[3]

سي کان پهريائين سيد مير معصوم بکريءَ قصي کي پارسيءَ ۾ نظم ڪري مٿس "مثنوي حسن و ناز" نالو رکيو. تنهن کان پوءِ مغل شهنشاهہ محمد شاهہ جي ڏينهن ۾ کتياڻ جي قاضي مرتضيٰ سورٺيءَ کي ٻيهر پارسيءَ ۾ نظم ڪري، محمد شاهہ جي درٻار ۾ پيش ڪيو. سندس ڪتاب ۾ ملتان جي هڪڙي درويش اسماعيل متعلق عجيب و غريب قصو ڏنل آهي تہ مٿيون درويش سسئي پنهونءَ

1۔ تاريخ بلوچستان: راءِ بهادر هيتورام سي۔ آءِ۔ اي هيتورام اهو ڪين ڏيکاريو آهي تہ جلال خان ڪهڙي زماني ۾ مڪران پهتو. آر هيوز بلر صاحب ڏيکاريو آهي تہ هو حجاج بن يوسف جي زماني ۾ آيو هو. ڏسو "مڪران گزيٽيئر".

2۔ بلوچستان جي ڳگل جو هندستان سان گهڻو واپار ڪندا هئا. ڇاڪاڻ تہ ان کي هندو مندرن ۾ ٻاريندا هئا. علامہ البيروني بہ ڳگل جو ذڪر ڏنو آهي.

3۔ سسئي پنهونءَ جي قبر لسٻيلي ۾ وندر جي ڳوٺ وٽ آهي. هوتن جو ملڪ اورتي "ڪيمبرج تاريخ هند" جلد۔1. نقشي نمبر۔9. ۾ وضاحت سان ڏيکاريل آهي.

جي قبر تي پهتو ۽ پنهي عاشق ۽ معشوق جو جيئري ديدار ڪيائين. والله اعلم. مير فتح علي خان ٽالپر ٽيون دفعو قصي کي مولانا جاميءَ جي يوسف زليخا جي طرز تي پارسيءَ ۾ نظم ڪرايو. پنجاب جي شاهه وارث شاهه جو احمد شاهه ابداليءَ جي ڪاهُن وقت موجود هو تنهن قصي کي پنجابي جامو پهرايو. سنه 1862ع ۾ سنڌ جي نائب ڪمشنر ميجر سر فريڊرڪ گولڊ سمڊ پهريون دفعو انگريزيءَ ۾ ترجمو ڪيو. سنه 1882ع ۾ ٻيو دفعو بمبئي سول سروس جي هڪڙي عملدار مسٽر تي. هارٽ ڊيوس اُن جو انگريزيءَ ۾ ترجمو ڪيو.[1] بلوچن پنهور جي يادگار لاءِ سري جبلن جي هڪڙي چوٽيءَ تي پنهور نالو رکيو.[2]

الور. غازي محمد بن قاسم سنڌ فتح ڪرڻ کان پوءِ الور کي سنڌ جو تختگاهه مقرر ڪيو. دمشق جا بني اميه گورنر الور ۾ رهندا هئا. هشام بن عبدالملڪ جي زماني ۾ جيئن دمشق دربار جي سيني صوبن ۾ بغاوتون ۽ بدامني پئجي ويئي، تيئن سنڌ جي صوبي اندر عرب زميندارن ۽ جاگيردارن ۾ اهڙي خانه جنگي پيدا ٿي، جو سنڌ جو گورنر تميم گورنريءَ تان هٿ کڻي الور مان نڪري هليو ويو ۽ ساڻس گڏ ٻيا به ڪيترائي عرب عملدار ۽ سردار سنڌ ڇڏي هليا ويا. انهي وقت ۾ جيئن ڪي ديسي قومون جي مسلمان هيون، تن جا سردار پنهنجون پنهنجون رياستون ٺاهي ويهي رهيا. تيئن ڪي هندو راجڪمار به پنهنجون پنهنجون رياستون بنائي ويهي رهيا. انهن رياستن ۾ مکيه الور هئي. وري جڏهن عربن منصوري کي تختگاهه جوڙيو تڏهن هندن جون ڪي رياستون خراج ۽ جزيه جي عيوض هنن قائم رکيون، جن مان الور جي هندو رياست به هڪ هئي، جا پوءِ سومرن جي حڪومت واري زماني تائين قائم هئي.

"تاريخ طاهري" جو بيان آهي ته "الور ۽ محمد طور جي وچ ۾ جيڪو پرڳڻو هوندو هو، تنهن جو حاڪم راجا دلوراءِ ڏاڍو ظالم ۽ زاني هو. سڀ ڪنهن رات ڪنهن نه ڪنهن ڪنواريءَ ڇوڪريءَ سان هم بستر ٿيندو هو. تنهن کان سواءِ ڪا به سهڻي زال ڏسندو يا ٻڌندو هو ته زبردستيءَ سان ان کي پنهنجي بستري تي آڻيندو هو. هندستان جي مال جا جهاز جيڪي ديبل ڏانهن ويندا هئا، تن جي سوداگرن کان اڌ محصول طور اڳاڙيندو هو. قضا سان هڪڙو سوداگر سيف الملوڪ هندستان کان حج جي ارادي سان مڪي ڏانهن ٿي ويو. سندس زال بديع الجمال ڏاڍي خوبصورت هئي، جنهن کي راجا جا عملدار

---

1 - Journal of Sind Historical Society, Vol. 1: Studies in Indo-Muslim History, PP. 2-3 January, 1941, Karachi.

2 - L. Dames: Popular Poetry of the Balochs, Leila-Majnu.

حيلن سان راجا وٽ پهچائڻ جي ڪوشش ڪرڻ لڳا. سيف الملوڪ ٽن ڏينهن تائين مهلت گهري، ان عرصي ۾ هن رات جو ڪاريگرن کان مهراڻ کي پٿرن جو بند ڏياريو جنهن ڪري درياءَ هاڪڙي بڪر، سيوهڻ ۾ لڪي جو رخ اختيار ڪيو ۽ الور ويران ٿي ويو."[1]

ان ۾ شڪ ناهي ته هاڪڙو سنڌو نديءَ جي هڪڙي شاخ هو جنهن تي الور، امرڪوٽ ۽ پارينگر بندر هئا. مگر هاڪڙو ايرانين يا يونانين جي ڪاهه کان گهڻو اڳ متجي چڪو هو: مثال لاءِ جيڪڏهن مهراڻ جي هاڪڙي بڪر، سيوهڻ، پٽالا (نيرن ڪوٽ) واري وهڪ نه هجي ها ته سڪندر مقدوني يا ان کان اڳ دارا اعظم جا جهاز سيوهڻ يا پٽالا بدران الور کان پارينگر وڃن ها ۽ اهڙيءَ طرح بکر جو قلعو به عباسي دؤر ۾ جڙي نه سگهي ها. ٻيو ته ديبل جو بندر سنڌونديءَ جي ڏکڻ اُلهندي ڊيلٽا واري ڪناري تي واقع هو ۽ هاڪڙو ڏکڻ اوير ۾ ڪچ جي رڻ ۾ ڇوڙ ڪندو هو. هت اهو به ياد رکڻ کپي ته دارا ۽ سڪندر سنڌو نديءَ جي قديم وهڪري جي تحقيقات ڪرڻ لاءِ جاچ ڪميٽيون مقرر ڪيون هيون. خاص ڪري يوناني ماهرن هاڪڙي جو قديم پيٽ ڳولي لڌو هو. جنهن تي انهن هڪ هزار قتل ڳوٺن ۽ شهرن جا ويران نشان ڏٺا هئا. جي ڪو وقت وسندڙ شهر هئا.[2] ان ڪري ان ۾ شڪ ناهي ته الور زلزلي ڪري ويران ٿي ويو هوندو. باقي جو "طاهريءَ" جو بيان آهي ته سنڌو نديءَ رخ بدلايو سو قابل اعتبار ناهي. ريورٽيءَ جي بيان موجب، سنڌو نديءَ سنه 335هه (941ع) ڌاري بکر ڏانهن رخ بدليو هو: يعني سلطان سبڪتگين کان 31 ورهين اڳ اهو واقعو ٿي گذريو! وري "سنڌ گزيٽيئر" ۾ دلوراءِ جو زمانو سنه 1221ع ڌنل آهي، يعني سلطان التمش جو زمانو![3] هوڏانهن "لب تاريخ" جو صاحب بکر جي قلعي جي تعمير جو زمانو سنه 334هه ڏيکاري ٿو![4] جي-ايبٽ وري مهراڻ جي رخ بدلائڻ جو زمانو 492هه ڏيکاري ٿو.[5]

---

1 -Elliot. H. History of India, Vol. I.

2 - V.A. Smith: History of Anicent India, 1914, Oxford.

تحفة الڪرام: جلد-3، ص-44.

The Cambridge History of India, Vol-I, CHP-XVI, P-403.

3 - E.H. Aitken. Gazetteer of the Sindh Province, P-96..

4- لب تاريخ: خان بهادر خداداد خان، ص-27، رياض الهند پريس، امرتسر، 1901ع

5 _ J. Abbot, Sindh, Are-interpretation of the Unhappy Valley, "The Alore Bund", PP. 75-76

مهراڻ جهڙي درياءَ کي ٽن ڏينهن ۾ بند ٻڌڻ بہ غير ممڪن آهي، جڏهن اسين ڏسون ٿا تہ موجوده مشينن جي زماني ۾ بئراج جهڙيون پليون تعمير ۾ ڏهہ ڏهہ سال وٺن ٿيون. اسان جي خيال ۾ خود زلزلي سبب بہ صفا برباد ڪين ٿي ويو هو. "آئين اڪبري" جي بيان موجب، اڪبري دور ۾ الور بکر جي ماتحت هڪڙي محال هئي، جنهن ۾ ماٿيلو بکر ۽ سکر شامل هئا. هن محال مان غليہ شهنشاهت کي سالیانو 1132150 دام بہ سؤ سوار ۽ پنج سؤ پيادا بطور خراج ملندا هئا. محققن جو فيصلو آهي تہ "طاهري" جا بيان افسانا ۽ آکاڻيون آهن. جيڪڏهن مٿيون واقعو سومرن جي زماني ۾ ٿي گذريو تہ ضرور اهڙي انقلاب جو شيخ ابن بطوطہ پنهنجي "سفرنامي" ۾ ذڪر ڏي ها. شيخ موصوف سومرن جي آخري دؤر ۾ سنڌ ۾ وار دٿيو هو. جڏهن ديبل بلڪل ويران هو ۽ ان جي بدران لاهري سنڌ جو بندر هو.[1]

"طاهري" جو صاحب جنهن بديع الجمال جي حسن جي تعريف ڪري ٿو سا لس ٻيلي جي حڪمران شهزادي هئي. سندس تختگاهہ شهر، روغان، لس ٻيلي کان نَو ميل اتر طرف، پورالي نديءَ تي هڪڙي ٽڪريءَ تي هو جا پنجاهہ فٽ بلند هئي. مٿئين شهر جي آثارن جو چارلس ماسن، بلوچستان جي سياحت ڪرڻ وقت، معائنو ڪيو هو. هن اتڪل 15 سؤ عمارتن جا نشان ۽ هڪڙي جامع مسجد جا آثارن تي ڏٺا هئا. لس ٻيلي جي رهاڪن جي روايتن موجب، سيف الملوڪ عرب جو سوداگر هو نہ ڪ هندستان جو. جيئن "تاريخ طاهري" وارو بيان ڪري ٿو. مٿيون بيان مسٽر اي۔ ڊبليو۔ هيوز ميمبر رايل جاگرافيڪل سوسائٽي، لنڊن، پنهنجي "تاريخ بلوچستان"، (باب لس ٻيلي جا قديم آثار) ۾ ڏنو آهي.[2]

"تاريخ طاهري" جي بيان موجب دلو راءِ جو ننڍو ڀاءُ چٽو امراني ننڍي هوندي کان اسلام ڏانهن مائل هو ۽ هن قرآن شريف بہ پڙهيو هو. آخر حج جي زيارت ڪرڻ جي ارادي سان مڪي ويو. جتي فاطمہ نالي هڪ نيڪ بخت ڇوڪريءَ سان شادي ڪري، سنڌ ڏانهن موٽي آيو. سندس فاطمہ سان شادي ڪرڻ جو واقعو بہ عجيب ۽ غريب پيرايي ۾ افساني وانگر ڏنل آهي. حج تان موٽڻ کان پوءِ هو برهمڻ آباد ۾ رهڻ لڳو جت الور جي بربادي کان پوءِ دلوراءِ رهندو هو. هت وري دلوراءِ سندس زال تي بدنظر رکڻ لڳو جنهن ڪري چٽو

1_ عجائب الاسفار: جلد_2، ذڪر ديبل
2 -A.W. Hughes, Baluchistan, Lasbella- "Runis & Antiquities" P-147.

امراني پنهنجي زال سميت سيوهڻ ۾ رهڻ لڳو. سندس برهمڻ آباد کان نڪرڻ کان پوءِ هي شهر به زلزلي ڪري ناس ٿي ويو. چتي امراني (همراني) جي تربت سيوهڻ ۾ زيارتگاهه آهي.[1] شاهجهان جي نواب, ديندار خان, قبر جي عمارت جوڙائي, جنهن تي سال 1042هه لکيل آهي.[2]

درٻيلو: هن رياست جو حاڪم راٺوپونئر سهتو راڻوڙ هو ديرو سندس گاديءَ جو هنڌ هو.

روپاهه: هن رياست جو حاڪم راڻو سينهڙو ولد ڏماچ ڪريجو سمو هو سندس گاديءَ جو هنڌ ٽانگ هو.

هاٿڪ تارو: هن رياست جو حاڪم جيسر ولد جڄا ماڇي سولنکي هو.

سوي: هن رياست جو حاڪم وڃيه ولد پنهون چنو هو.

ڀاڳناڙي: هن رياست جو حاڪم چنون ولد ڏيٿو هو.

همه ڪوٽ: هن رياست جو حاڪم جيو ولد درياهه هو سندس گاديءَ جو هنڌ جهم هو.

برهمڻ آباد: هن رياست جو حاڪم جسوڏن آگرو هو.

مٿيون رياستون ناصرالدين قباچه جي زماني تائين قائم هيون. ڏسو "تحفة الڪرام", جلد_3.

آل شنسب جو سنڌ تي قبضو:

افغانن ۾ ٻه قومون مشهور آهن: 1_ قيسي, جي بن عيص (عبدالرشيد) جو اولاد آهن.[3] ۽ شنسبي, جي شنسب بن حريق (بلاغُر جي رئيس) جو اولاد آهن.[4] لوڌي ۽ سور قبيلا به پوئين قوم سان گڏيل آهن. شنسب مان محمد بن سوري شنسبي بنو اميه وارن جي خلاف, عباسين جي مدد ڪندي ابو مسلم خراسانيءَ

1_ تحفة الڪرام: جلد_3 ص_ 45.

2 - Cousens. H. Antiquities of Sindh, PP.80-81, (1929)

سيف الملوڪ ۽ بديع الجمال جي روايت, چارلس ماسن نومڙين کان معلوم ڪئي هئي ته سيف الملوڪ عرب جو سوداگر هو. شاعر لطيف عليءَ سيف الملوڪ ۽ بديع الجمال جي قصي کي سرائڪي زبان ۾ نظم ڪيو آهي جنهن ۾ سيف الملوڪ مصر جو شهزادو ڪيو اٿس.

3 _عبدالرشيد آنحضرت ﷺ جن جي زماني ۾ مدينه منوره وڃي مسلمان ٿيو هو. افغانستان موٽي اچڻ کان پوءِ سندس قبيلي وارا مسلمان ٿيا هئا. آنحضرت ﷺ جن ڪيس امير جو خطاب مرحمت فرمايو هو. جنگ خيبر وقت هو حضور ﷺ جن سان هم رڪاب رهيو هو. تاريخ افغانستان: سيد جمال الدين افغاني ص_23, مترجم مولوي محمود علي لاهور.

4_ شنسب بن حريق خلافت حيدريءَ جي زماني ۾ اسلام قبول ڪيو هو.

جو طرف ورتو هو. عباسين هن خاندان کي بلادغور جي حڪومت سپرد ڪئي هئي. وري جڏهن فاطمين، عباسين خلاف سازشون شروع ڪيون، تڏهن غوري فاطمين جي خفيہ سازش ۾ شريڪ ٿيا. قرامطين جڏهن خراسان ۽ افغانستان ۾ پنهنجي تحريڪ شروع ڪئي هئي، تڏهن محمد بن سوريءَ سلطان محمود خلاف بغاوت ڪڙي ڪئي هئي، مگر هڪڙيءَ جنگ ۾ مارجي ويو.

سلطان محمود سندس پٽ ابو عليءَ کي غور جو حاڪم مقرر ڪيو. کانئس پوءِ جيڪي بہ غور جا حاڪم مقرر ٿيا، سي قرامطہ جا پوٺلڳ هئا. سلطان فرخ زاد بن مسعود جي زماني ۾ مصر جي عبيدي فرمانروا، مستنصر بالله، پنهنجي خاص مريد، حڪيم ناصر خسرو علويءَ کي جو اسماعيلي هو غزنوي، سلجوقي ۽ عباسي حڪومتن خلاف اسماعيليت جي تبليغ ۽ اشاعت ڪرڻ لاءِ مصر کان گجرات، ملتان ۽ لاهور ڏانهن دائي ڪري مڪو هو. حڪيم موصوف سنہ 444هہ کان سنہ 481هہ تائين افغانستان ۽ خراسان ۾ اسماعيلي مزهب ۽ عبيدي سلطنت جي خدمت ڪرڻ لڳو. ڪڏهن پاڻ کي صوفي باصفا، ڪڏهن شاعر ۽ ڪڏهن عالم ڪوٺائڻ لڳو.[1]

غزنوي سلطنت سلطان ابراهيم غزنويءَ جي وفات کان پوءِ ڪمزور ٿيڻ لڳي. غور جي حاڪم عزالدين حسين، سلطان سنجر سلجوقيءَ سان نيازمندانہ مراسم پيدا ڪري، غزنوي اطاعت کان آزادي حاصل ڪئي. کيس ست پٽ هئا: فخر الدين مسعود، قطب الدين محمد، سيف الدين سوري، بهاءُ الدين سام، علاءُ الدين حسين، شهاب الدين محمد ۽ شجاع الدين علي. عزالدين کان پوءِ سنہ 543هہ (1148ع) ۾ سيف الدين سوري غور جي گاديءَ تي ويٺو.

شاهان آل شنسب جي فهرست:

(1) قطب الدين،

(2) سيف الدين سوري 543هہ (1148ع)،

(3) علاءُ الدين حسين (جهان سوز) 544هہ (1149ع)،

1_ ابو المعين ناصر ابن خسرو ابن هارث ابن علي ابن حسين ابن علي ابن موسيٰ الرضا، سنہ 394هہ ۾ ڄائو. قرآن جو حافظ علم لغت، صرف ۽ نحو عروض ۽ قافيہ جو ماهر هو. ازان سواءِ رمل، نجوم، هيئت ۽ اقليداس ۾ ڪمال حاصل ڪرڻ کان پوءِ ٽيهن ورهين تائين اسلامي دنيا جي سياحت ڪرڻ لڳو. ڪجهہ وقت مصر ۾ وزير بہ رهيو. هن 15 ورهين فن تفسير ۽ علم تاريخ ۾ مهارت حاصل ڪئي هئي. سنہ 481هہ ۾ وفات ڪيائين ۽ بدخشان ۾ سپرد خاڪ ٿيو. سندس ٽي ڪتاب مشهور آهن: (1) ڪنز الحقائق، (2) روشنائي نامہ (پهريون نثر ٻيو نظم ۾ آهي، ۽ (3) ڪتاب "سفر نامہ" شام فلسطين ۽ عربستان متعلق آهي، جو ڪوهہ پريس برلن مان سنہ 1341هہ (1923ع) ۾ شايع ٿيو.

(4) سيف الدين محمد 556هہ (1161ع).
(5) غياث الدين ابن سام 558هہ (1163ع).
(6) معزالدين محمد غوري 569هہ (1174ع) ۽
(7) پويان 599هہ کان 602هہ (1201ع کان 1206ع) تائين[1]

سيف الدين سوري:

سيف الدين، بهرام شاهہ غزنويءَ کي شڪست ڏيئي، پنجاب ڏانهن ڀڄائي ڪڍيو ۽ پاڻ کي سلطان جي لقب سان سڏائڻ لڳو مگر ٿورن ڏينهن بعد، بهرام شاهہ هندن جي لشڪر جي مدد سان سيف الدين سوريءَ ۽ سندس وزير مجدالدين موسويءَ کي مارائي ڇڏيو.

علاءُ الدين جهان سوز:

سنہ 544هہ (1149ع) ڌاري علاءُ الدين "جهانسوز" غور جي گاديءَ تي ويٺو هن بهرام شاهہ کي سندس هندن جي لشڪر سميت شڪست ڏيئي، عروس البلاد (غزنيءَ) کي باهہ ڏيئي ساڙائي ڇڏيو. سلطان محمود، سلطان مسعود ۽ سلطان ابراهيم جي قبر کان سواءِ، باقي سيني غزنوي سلاطين جي قبرن کي ڊهرائي، سندس هڏيون بہ ساڙائي ڇڏيائين. انهيءَ حرڪت ڪري مٿس "جهانسوز" لقب پيو. هن بلاد غور جي شهرن مان فيروز ڪوهہ کي تختگاهہ مقرر ڪيو. آخر سلطان سنجر هٿان قيد ٿي خراسان ويو.

"جهانسوز" جي قيد ٿي وڃڻ کان پوءِ، غوري اميرن سندس ڀائٽيي ناصرالدين حسين ابن شجاع الدين کي تخت تي ويهاريو. ستت ترڪان عز، خراسان تي حملو ڪيو جنهن ڪري سلطان علاءُ الدين کي سنجر آزاد ڪري، بلادغور جي حڪومت موٽائي ڏني. غوري اميرن سندس خوف کان ناصرالدين کي قتل ڪري ڇڏيو. ان ئي زماني ۾ حسن بن صباح جي جانشين محمد بناڪيا بزرگ اميد علاءُ الدين ڏانهن پنهنجو ايلچي مڪو. جنهن صورت ۾ سلطان سنجر سلجوقي، ترڪان عز هٿان گرفتار ٿي ويو هو ۽ ترڪن کي اسلام سان ڪو واسطو نہ هو. اهڙي ماحول ۾ علاءُ الدين "جهانسوز" بہ قلعہ الموت جي فدائي عقيدن کي قبول ڪري، سندن نقيبن کي پنهنجي سلطنت اندر تبليغ ڪرڻ جي ڇوٽ اختياري ڏيئي ڇڏي.

1 - Stanely Lane- Poole: Mediaeval Inda. Mohamdad dynastives, PP. 245-246.

سيف الدين محمد:

سنہ 556هہ (1161ع) ۾ علاءُ الدين ”جهانسوز“ جي مرڻ کان پوءِ سندس پٽ سيف الدين محمد تخت تي ويٺو. هن باخدا بادشاهہ قلعہ الموت جي ملحدن کي فيروز کوهہ ۾ گهرائي قتل ڪرائي ڇڏيو پر سندس سپہ سالار ابوالعباس شيش، جو اندروني فدائي هو تنهن بادشاهہ کي ترڪان غز سان وڙهڻ وقت نيزو هڻي شهيد ڪري ڇڏيو.

غياث الدين:

سنہ 558هہ (1163ع) غياث الدين ابن سام تخت تي ويٺو. شهاب الدين محمد جو ان وقت باميان ۾ هو سو ڀاءُ کي غور جي تخت تي ڏسي، موٽي فيروز کوهہ آيو. غياث الدين فدائين جو دشمن هو. ٻنهي ڀائرن ابوالعباس کي گهرائي ڪلهيءَ دربار ۾ ڪيس قتل ڪرايو. غياث الدين پنهنجي ڀاءُ کي تگبين آباد ۽ گرم سيل جي رياست سپرد ڪئي. سنہ 569هہ (1174ع) ۾ ٻنهي ڀائرن گڏجي ترڪان غز کي شڪست ڏيئي غزنيءَ تي قبضو ڪيو. مٿين فتوحات کان پوءِ غياث الدين پنهنجي ڀاءُ کي ”معزالدين“ جو لقب ڏيئي، غزنيءَ جي حڪومت حوالي ڪئي. سلطان غياث الدين ملحدن جي خاتمي ڪرڻ کان سواءِ سلجوقين کان هرات ۽ بلخ بہ فتح ڪيا. ابتدا ۾ اهل سنت جو پابند هو مگر پوين ڏينهن ۾ شافعي مذهب جي پيروي ڪرڻ لڳو هو. سنہ 569هہ ۾ وفات ڪري ويو. ڪانئس پوءِ شهاب الدين گاديءَ تي ويٺو.[1]

سنڌ تي سلطان شهاب الدين جو قبضو:

سنہ 532هہ (1137ع) ۾ سلطان شهاب الدين غور ۾ ڄائو هو ۽ وڏي هوندي پنهنجي ڀاءُ سلطان غياث الدين محمد سان سلطنت جي ڪاروبار ۾ شريڪ تي ڪم ڪرڻ لڳو. ٻئي ڀائر ملحدن جي خلاف هئا. انهن ڏينهن ۾ اسماعيلين ۽ سومرن سنڌ ۽ ملتان تي اسماعيلي حڪومت بيهر کڙي ڪرڻ لاءِ ڪوشش ڪئي. سلطان شهاب الدين هندستان تي ڪاهہ ڪرڻ لاءِ جهنڊو بلند ڪيو. سيد مير جلال الدين ڪرمانيءَ جي دعوت تي افغانن ۽ بلوچن، ڪاهہ جي فوجن ۾ حصو ورتو. سنہ 571هہ (1175ع) ۾ سلطان موصوف دري بولان کان پهريان اُچ جي مضبوط قلعي تي ڪاهہ ڪئي. هتي جي هندو راجا قلعي مان مقابلو ڪيو. مگر سندس راڻيءَ خفيہ طور سلطان کان امن گهري قلعي جا در پٽيا. راجا مارجي ويو ۽ اسلامي لشڪر اُچ تي قبضو ڪيو. اُچ ملتان تي قبضي ڪرڻ کان پوءِ سلطان ريگستان

1_ سموري بيان لاءِ ڏسو طبقات ناصري: قاضي منهاج الدين السراج جورجاني، ڪلڪتو 1844ع.

جي رستي کان گجرات تي ڪاهه ڪئي، مگر اتي جي راجا ڀيم ديو ٽاني ۽ مولراج کان شڪست کائي موٽيو. سنڌ تي پنهنجي ياران علي ڪارماخ کي نائب مقرر ڪري غزنيءَ ڏانهن موٽيو. سلطان شهاب الدين ڪشمير جي راجائن جي مدد سان سنہ 572هہ (1186ع) ۾ غزنوي خاندان جي پوئين فرمانروا خسرو ملڪ بن خسرو شاهہ کان لاهور فتح ڪري خسرو ملڪ کي قيد ڪري غزنيءَ ڏانهن وٺي ويو. جتي خسرو ملڪ وفات ڪئي. سلطان شهاب الدين لاهور جي حڪومت بہ سنڌ جي واليءَ علي ڪرماخ جي حوالي ڪئي.[1]

دهلي ۽ اجمير جي راجا پرٿوي راءِ جي اشاري تي راجپوتن سنہ 576هہ (1190ع) ۾ پتنڊا تي ڪاهہ ڪئي، مگر سلطان شهاب الدين پتنڊا تي قبضو ڪيو. سندس ارادو غزنيءَ وڃڻ ڏانهن هو مگر پرٿوي راءِ بہ لک فوج ۽ ٽن هزارن هاٿين سان ٿاني سور جي ويجهو ترائن جي ڳوٺ وٽ سلطان سان مقابلو ڪيو. هن جنگ ۾ سلطان شهاب الدين ۽ سندس سپہ سالار ضياءُ الدين تولڪي شڪست کاڌي. مگر پوءِ سنہ 588هہ (1193ع) ۾ سلطان جرار لشڪر سان پرٿوي راءِ جو مقابلو ڪيو. سندس لشڪر ۾ 12 هزار بلوچ هئا. سرسوتي نديءَ جي ڪپ تي جنگ لڳي. جنهن ۾ پرٿوي راءِ پنهنجي ڀاءُ کانديراءِ سميت مارجي ويو ۽ اهڙيءَ ريت دهلي ۽ اجمير تي غورين جو قبضو ٿيو.[2]

سنہ 1200ع ۾ بلوچن ڀيو گهمرو جيسلمير تي ڪاهي، ڪاڏل جي شهر کي لٽيو. هن دفعي سالاباهن جي پٽ راوڻ ڪيولن سٽن هزارن راجپوتن سان مقابلو ڪيو. بلوچن هن گهمري شڪست کاڌي ۽ سندن سردار خضر سان شهيد ٿيو.[3]

عام تاريخن ۾ لکيل آهي تہ سلطان شهاب الدين کي هڪڙي ڳکڙ شهيد ڪيو مگر حقيقت هن ريت آهي تہ سلطان کي جهلم نديءَ جي ڪپ تي سنہ 602هہ (1206ع) ۾ هڪڙيءَ رات جو هڪڙي فدائيءَ تنبوءَ ۾ گهڙي شهيد ڪيو. اميرن لشڪر جي پيش امام فخرالدين رازيءَ کي شڪ ۾ گرفتار ڪيو پر پوءِ ثبوت نہ ملڻ ڪري امام صاحب کي آزاد ڪيو ويو. ڳکڙ اتر اولهندي پنجاب ۾ هڪ ڏاڙيل قوم هئي، منجهن دختر ڪشي ۽ ٻيون خراب رسمون جاري هيون. سلطان شهاب الدين جي زماني ۾ هنن اسلام قبول ڪيو جنهن جي عيوض سلطان موصوف کين مٿيون علائقو سپرد ڪيو هو.

1 ـ ابن اثير: جلد11، ص ـ173. فرشتہ: جلد ـ1، ص ـ 56/57

2 -Stanely lane Poole: Mediaeval India Mohamed of Ghore, P. 49.

3 - J. Tod: The Annals & Antiquities of Rajasthan, Vol. II, P. 238.

سنڌ تي غلام سلاطين جي حڪومت:

دهليءَ تي سنه 602هه (1206ع) کان سنه 686هه (1287ع) تائين جملي ڏهن غلام فرمانروائن 85 ورهين تائين حڪومت ڪئي. سلطان شهاب الدين کي پٽ ڪونه هو تنهن ڪري پنهنجي جيئري سلطنت پنهنجن ٽن ترڪ غلامن ۾ ورهائي ويو. منجهانئن تاج الدين يلدوز کي غزني، قطب الدين ايبڪ کي لاهور ۽ دهلي ۽ ناصر الدين قباچه کي سنڌ ۽ ملتان ڏيئي ويو هو. شهاب الدين کان پوءِ سندس ڀائٽيو محمود، فيروز ڪوهه جي تخت تي ويٺو جنهن قطب الدين کي خلعت رواني ڪري، "سلطان" جو لقب ڏنو.

غلام بادشاهن جو شجرو:

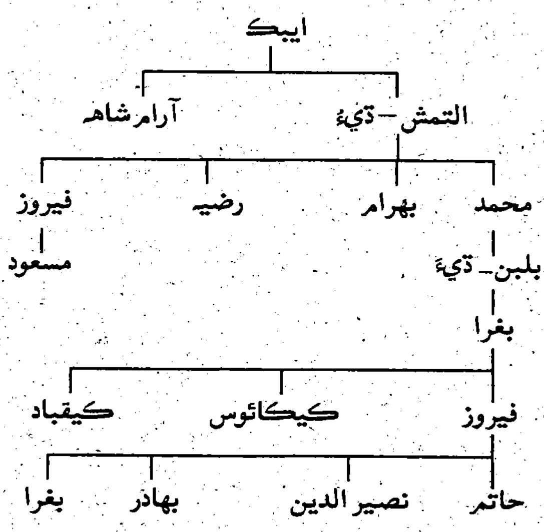

ناصرالدين قباچه جي سنڌ تي حڪومت:

قطب الدين، تاج الدين يلدوز جي ڌيءَ سان شادي ڪئي هئي. قطب الدين جي ڌيءَ سان ناصر الدين قباچه شادي ڪئي هئي. ناصرالدين قباچه قراخطائي ترڪي نسل مان هو. هن اُچ کي پنهنجو تختگاهه مقرر ڪيو جت مضبوط قلعو هو.[1] شريف ادريسيءَ سنه 1130ع ۾ جڏهن ملتان کي ڏٺو هو ان

---

1 ـ اسڪلندهه (اُچ). جنرل ڪننگهام جي بيان موجب، سڪندر مقدونيءَ يادگار طور تعمير ڪرايو هو. هي شهر ملتان کان سٺر ميلن جي مفاصلي تي رياست بهاولپور ۾ پنج ند درياهه تي واقع هو. اڳ پنجاب جون نديون مهراڻ سان اُچ وٽ گڏبيون هيون، مگر هينئر پنجاب جون نديون چاليهه

وقت راوي ندي شهر هيٺان وهندي هئي. سنہ 606هہ (1210ع) ۾ قطب الدين ايبڪ وفات ڪئي. سندس پٽ آرام شاهہ لاهور جي تخت تي ويٺو مگر هڪ سال کان پوءِ تخت تان لاٿو ويو. التمش، جو ان وقت بيانہ جو حاڪم هو سنہ 607هہ (1210ع) ۾ اميرن جي اتفاق راءِ سان دهليءَ جي تخت تي ويٺو.

سنہ 612هہ (1218ع) ۾ تاج الدين يلدوز پنجاب تي ڪاهہ ڪئي، مگر التمش کان شڪست کائي گرفتار ٿي ويو. سنہ 614هہ (1217ع) ۾ ناصرالدين قباچہ پنجاب تي قبضي ڪرڻ لاءِ ڪوشش ڪئي، پر ڪامياب ٿي نہ سگهيو. التمش جي وزير نظام الملڪ بن ابو سعيد جنيديءَ اُچ تي ڪاهہ ڪئي، ناصرالدين گجرات ڏانهن ڀڄي ويو پر ٿورن ڏينهن کان پوءِ ديبل جي رستي کان سيوهڻ جي قلعي تي قبض: ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿيو. سنہ 625هہ (1228ع) ۾ التمش بنگال جي باغين کي دٻائڻ کان پوءِ ڪامياب ٿي اُچ جي قلعي تي قبضو ڪيو. التمش جي اچڻ جو ٻڌي، ناصرالدين بکر جي قلعي ۾ وڃي لڪو. وري جڏهن دهليءَ جي لشڪر بکر تي ڪاهہ ڪئي، تڏهن ناصرالدين خزاني جون ٻيڙيون ڀرائي ڀڄڻ جي ڪوشش ڪئي، پر خزانن سميت درياءَ ۾ ٻڏي مئو. هن سنہ 602هہ کان سنہ 625هہ تائين، جملي 23 ورهيہ سنڌ تي هن حڪومت ڪئي. ڪيچ مڪران بہ سندس ماتحت هو.

بکر جو قلعو:

بکر جي قلعي جو ڪڏهن بنياد پيو ان باري ۾ صاحب 'لب تاريخ' جو بيان آهي تہ سنہ 333هہ ۾ عباسي خليفن جي ڏينهن ۾ مهراڻ جي ٻن شاخن جي وچ ۾ تعمير ٿيو.[1] "تحفة الڪرام" ۾ سندس اڳوڻو نالو "فرستہ" ڏنل آهي. هندو راڄ جي زماني ۾ سندس نالو نشان ڪونہ هو. الور جي ويرانيءَ کان پوءِ اتي جا رهاڪو لڏيندا بکر ۽ سندس پسگردائيءَ ۾ وڃي رهڻ لڳا. چون ٿا تہ سيد محمد مڪي رحہ جڏهن صبح جو هن بيٽ ۾ داخل ٿيو تڏهن فرمايائين:

"جعل الله بکر تي في بقعة المبارکة" "يعني تہ الله تعاليٰ منهنجو صبح برڪت واري هنڌ تي ڪيو." مٿئين بيان موجب بکر الور جي ويرانيءَ کان اڳ

ميل مٿيرو منڻ ڪوٽ وٽ سنڌوءَ سان گڏجن ٿيون. ناصر الدين قباچہ جي ڏينهن ۾ اچ سنڌ جو تختگاهہ هو هتي جلال بخاري ۽ مخدوم جهانيان جا مقبرا آهن. ابن بطوطا جڏهن شهر ڏٺو هو تڏهن منجهس عمديون بازاريون ۽ پختيون عمارتون هيون. هتي جو حاڪم سيد جلال الدين علوي هو جنهن ابن بطوطا کي خرقو عنايت ڪيو هو. ڏسو سفرنامو: ابن بطوطا، ص_21.

1_ تحفة الڪرام: جلد_3، ص_124، لب تاريخ: ص 27، فارسيءَ ۾ نسخو امرتسر، 1901ع.

آباد ٿيو ۽ متس هجري ستين صديءَ ۾ بکر نالو پيو. هجري اٺين صديءَ ڌاري ابن بطوطہ لکي ٿو تہ شهر جي وچ ۾ هڪڙي خانقاهہ آهي، جت غريبن کي کاڌو ملي ٿو. هت سندس ملاقات قاضي ابو حنيفہ شمس الذين محمد شيرازي ۽ شيخ شمس الدين سان ٿي، جن مان پوئين بزرگ جي عمر هڪ سؤ ويهہ ورهيہ هئي.[1]

اُچ جي علمي محفل:

ناصرالدين قباچہ سنڌ تي فقط 23 ورهيہ حڪومت ڪئي. مگر متئين مختصر عرصي ۾ سنڌ جي علمي محفل گهڻي رونق ورتي. ڇاڪاڻ تہ انهن ڏينهن ۾ بگڙن جي ظلم ڪري ۽ مغلن جي ڪاهُن جي ڪري اتر پنجاب وارو رستو بند هو ۽ ترڪستان، افغانستان ۽ خراسان کان اچڻ لاءِ فقط ملتان جو رستو کليل هو. جيڪي بہ بزرگ ان زماني ۾ سنڌ ۽ هندستان ۾ وارد ٿيا، تن کي سنڌ جي درالخلافہ اُچ ۾ ضرور اچڻو ٿي پيو. ڪيترا بلند پايہ بزرگ سادات مختلف ارادن سان عراق کان نڪري هندستان ۾ وارد ٿيا هئا. ملتان ۽ اُچ سنڌ جا بہ شهر رستي تي هئا. اهڙيءَ طرح اچ جو شهر انهيءَ زماني ۾ سنڌ جي هڪ علمي مرڪز بنجي پيو هو ۽ جيڪي جيڪي عالم ۽ فاضل شهر جي علمي محفل جي رونق هئا. تن جو مختصر احوال هيٺ درج آهي:

1۔ مولانا قطب الدين ڪاشاني وقت جو جديد عالم هو. مولانا لاءِ ناصرالدين قباچہ ملتان ۾ هڪڙو مدرسو تعمير ڪرايو هو.

2۔ ناصرالدين قباچہ جي ڏينهن ۾ علي بن حامد ابن ابوبڪر ڪوفيءَ کي الور ۽ بکر جي هڪ ڏتڙيل عرب خاندان جي بزرگن مان قاضي اسماعيل بن علي بن محمد طائيءَ وٽان سنڌ جي عربي ۾ لکيل تاريخ "منهاج المسالڪ" (تاريخ السند و هند) هٿ لڳي. قاضي صاحب الور جي قاضي موسيٰ بن يعقوب جو پڙ پوٽو هو. قاضي موسيٰ بن يعقوب، غازي محمد بن قسم سان گڏ سنڌ ۾ آيو هو. فتح الور کان پوءِ هن کي اتي جو قاضي مقرر ڪيو ويو هو. سندس پونئير پشت بہ پشت الور ۽ بکر متان قاضي هئا.

1۔ 'سفرنامہ ابن بطوطا': جلد۔2، ص۔ 19۔20. ابن بطوطا جن بزرگن سان ملاقات ڪئي تن جو مفصل احوال موقعي سر ڏبو.

نوٽ: چون ٿا تہ شيخ الشيوخ حضرت بهاءُ الدين زڪريا ملتاني رحہ التمش کي ناصرالدين جي بد ارادن کان واقف ڪيو هو. ناصرالدين جي ٻڏي وڃڻ کان پوءِ ملڪ سنان الدين حبشي ديبل جي واليءَ التمش جي آڻ مڃي.

متينءَ تاريخ، علي بن حامد ڪوفيءَ، سنہ 613هہ (1216ع) ۾ اُچ ۾ ويهي فارسيءَ ۾ ترجمو ڪئي ۽ متس "چچ نامو" نالو رکيائين. هيءَ سنڌ جي پهرين تاريخ آهي، جا قباچہ جي زماني ۾ پارسيءَ ۾ ترجمو ٿي. "چچ نامہ" ۾ "تاريخي حقائق" بدران روايتون ڏنل آهن ۽ بعض بيان افسانن وانگر تاريخي اٿس. بهرحال سنڌ جي هيءَ پهرين اسلامي تاريخ آهي، جنهن مان سنڌ ۾ عربي فتوحات جي خبر پئجي سگهي ٿي.

3ـ قاضي منهاج الدين السراج جا وڏا سلطان ابراهيم بن مسعود جي زماني ۾ جرجانيءَ کان غزنيءَ پهتا. قاضي صاحب جي ڏاڏي ابراهيم بن عبدالخالق جرجانيءَ، سلطان ابراهيم جي ڌيءَ سان شادي ڪئي.[1] غزنيءَ جي تباهيءَ کان پوءِ قاضي منهاج الدين اُچ جي دربار ۾ پهتو. سندس مشهور تاريخ "طبقات ناصري"، آهي، جا سنہ 1844ع ۾ ڪلڪتي مان شايع ٿي ۽ ريورٽي صاحب ان جو انگريزيءَ ۾ ترجمو ڪيو. اُچ جي محفل ڦٽڻ کان پوءِ قاضي موصوف التمش جي دربار کي دهليءَ ۾ رونق ڏني.

4ـ سيد سديدالدين عوفي اصل بخارا کان اُچ پهتو. هن سنڌ ۽ گجرات تائين سياحت ڪئي هئي. سندس تصنيفات مان تذڪرو "لباب الالباب" پارسي شاعريءَ جو بي نظير تذڪرو آهي، جنهن مان غزنوي سلاطين جي دؤر جي شاعرن جي خبر پئجي سگهي ٿي. مٿيون تذڪرو بن جلدن ۾ سنہ 1900ع ۾ ليڊن مان شايع ٿيو. نورالدين محمد عوفيءَ جو ٻيو ڪتاب "جامع الحڪايات" آهي، جنهن مان ايليٽ جهڙا مؤرخ روشني وٺن ٿا. مٿيون ڪتاب مصنف 1211ع ۾ قباچہ جي دربار ۾ تصنيف ڪري، قباچہ جي نالي کي زندہ جاويد ڪري ڇڏيو. "جامع الحڪايات" جو قلمي نسخو دارالمصنفين اعظم ڳڙہ ۾ موجود آهي.[2]

5ـ عين الملڪ اشعري، ناصرالدين قباچہ جو وزير، شعر ۽ ادب جو مربي هو. سندس معارف نوازيءَ ڪري اُچ جي دربار ۾ علمائن جو ميڙ رهيو.

6ـ ناصرالدين قباچہ جي ڏينهن ۾ امير ڪبير سيد قطب الدين المدني، حضرت شيخ عبدالقادر جيلانيءَ جو پاٽيجو جهاد جي ارادي سان سنڌ پهتو جتان دهليءَ ويو ۽ اتي سلطان قطب الدين ايبڪ "لک بخش" سندس مريد ٿيو امير ڪبير اوڌ ۾ ڪڙهہ مانڪ پور فتح ڪيو جت 528هہ (1168ع) ۾ وفات ڪيائين.

1ـ "طبقات ناصري": ص ـ 21.

2ـ اُچ جي محفل ٽٽڻ کان پوءِ نورالدين محمد عوفي التمش جي دربار دهليءَ ڏانهن هليو ويو.

7_ سيد حامد السندي بخاري وڏو عالم ٿي گذريو آهي، هن سيد امير ڪبير قطب الدين جا ملفوظات گڏ ڪيا، جن مان سيد امير ڪبير جي سنڌ ۾ وارد ٿيڻ ۽ سندس هندستان ۾ جهاد ڪرڻ جي خبر پوي ٿي.[1]

8_ شيخ جلال الدين طبريزي بلند پائي جو بزرگ هو. ناصرالدين قباچه سندس عقيدتمند هو. سندس ڏينهن ۾ مغلن ڪاهه ڪئي هئي، پر سيد جلال الدين ۽ خواجه بختيار ڪاڪي جي دعا سان اُچ ۽ ملتان مغلن جي ڪاهه ۾ غارتگريءَ کان بچي ويا.

9_ هندستان ۾ رضوي سيدن جي مورث اعليٰ، سيد محمد مڪي بکريءَ جي تربت سکر ۾ ڪليڪٽريءَ هينان آهي ۽ عام زيارتگاهه آهي. قبر جي لوڙه واري سنگ سرخ تي سندس شجرو هيٺينءَ ريت آهي: حضرت قطب الدين سلطان العارفين امير المؤمنين، سيد محمد مڪي بن سيد شجاع نورالله، مضجة بن سيد ابراهيم بن سيد قاسم بن سيد زيد بن سيد حمزه بن سيد هارون بن سيد عقبل بن سيد اسماعيل بن اميرالمؤمنين سيدنا جعفر ثاني بن امام علي نقي بن امام محمد تقي بن امام شاهه علي موسيٰ رضا بن موسيٰ ڪاظم بن امام جعفر صادق بن امام محمد باقر بن امام زين العابدين بن امام حسين بن حضرت اميرالمؤمنين امام المشارق المغارب اسد الله الغالب علي بن ابي طالب رضه. تاريخ ”ائينه اوڌ“ ۾ لکيل آهي ته سيد محمد مڪي رحه جا وڏا اصل يمن جا رهاڪو هئا. جتان سيد محمد مڪي جهاد جي ارادي سان ناصرالدين قباچه جي ڏينهن ۾ ٽيهن هزارن سوارن سان بکر ۾ وارد ٿيو هو.

10_ سيد محمد مڪيءَ جي اولاد مان شعبان الملت سيد شمس الدين ۽ سيد ماهه مشهور ٿي گذريا آهن. سيد شمس الدين حضرت بهاءُ الدين زڪريا ملتاني رحه کان علم باطن حاصل ڪرڻ کان پوءِ سلطان ناصرالدين محمود بن التمش جي ڏينهن ۾ جهونسي (الله آباد) ڏانهن ويو جتي سندس تبليغ سان گهڻا هندو مسلمان ٿيا. سندس فرزند شاهه تقي الدين وڏو بزرگ ٿي گذريو. سندس پويان اڄ تائين الله آباد ۾ آهن.

11_ سيد محمد مڪيءَ جي اولاد مان سيد مير محمد ثاني بکري سياحت ڪندي وڃي جون پور پهتو جتي مخدوم شيخ منجهي شطاريءَ جي دختر سان شادي ڪيائين. سندس تربت جون پور ضلعي جي ڳوٺ ڪمال پور ۾ آهي.[2]

---

1 _ تاريخ آئينه اوڌ: مولوي سيد محمد ابوالحسن، ص_58، مطبع نظامي، ڪان پور 1305هه.

2_ تاريخ آئينه اوڌ: مولوي سيد محمد ابوالحسن، ص – 58، مطبع نظامي ڪانپور، 1305هه.

مغلن جون ڪاهون:

تاتاري يافث بن نوح عليہ السلام جو اولاد آهن. يافث جي وڏي پٽ جو نالو تورڪ (ترڪ) هو ترڪ جي چوٿين پيڙهيءَ مان الينجا خان کي ٻہ پٽ، تاتار ۽ مغل هئا، جن جو اولاد تاتاري ۽ مغل ڪوٺجڻ لڳا.[1]

سندن رولو قبيلا اتر اولهہ چين جي التائي وارن ڪليل ميدانن ۾ پنهنجن چوپاين جي ڌڻن سان گشت ڪندا هئا. يورپ وارا انهن کي "تاتاري" ۽ ايشيا وارا "مغل" سڏڻ لڳا. ٻارهين صديءَ جي پڇاڙيءَ ڌاري، سندن سردار تموجن (چنگيز) جنهن جو تختگاهہ قراقرم هو خاقان چين کي شڪست ڏيئي، سنہ 617هہ ۾ تاتاري اڙدن سان طوفان وانگر فرغانہ تي ڪاهہ ڪئي. ماوراءِ النهر جا زرخيز ۽ مردم خيز شهر جيڪي اسلام جي برڪت سان علوم ۽ فنون جا مرڪز هئا، سي تاتاري ڪفارن لٽي، ساڙي ويران ڪري ڇڏيا.

خيوا جي سلطان جلال الدين خوارزم شاهہ چنگيز کان شڪست کائي غزنيءَ رستي کان سنڌو نديءَ تائين پهتو. 618هہ (1221ع) ۾ چنگيز بہ سندس پنيان ڪاهي آيو. سلطان جلال الدين کي پڪ هئي تہ ناصر الدين قباچہ ۽ سلطان التمش سندس مدد ڪندا، پر پوءِ نااميد ٿي سنڌ مان لنگهندي شهرن کي ويران ڪندو مڪران ڏانهن هليو ويو.[2] سندس پنيان چنگيز جو پٽ چغتائي خان ڪاهي آيو هو جنهن کي ناصرالدين قباچہ روڪي ملتان کي بچايو هو. سنہ 1223ع ۾ چغتائي، مڪران تائين ڪاهي سڄي بلوچستان کي ويران ڪري ڇڏيو. ماوراءِ النهر کي ويران ڪرڻ کان پوءِ خراسان جا شهر جيڪي اسلامي دنيا اندر علم ۽ هنر ڪري برک هئا، سي سمورا چنگيز جي اُڙدن هٿان برباد ٿي ويا. اٽڪل هڪ ڪروڙ چاليهہ لک مسلمان تاتارين هٿان بيگناهہ شهيد ٿي ويا، جن ۾ گهڻا بزرگ هئا.[3] سنہ 964هہ (1227ع) ۾ ظالم

---

1 - J. Hutton: Central Asia, CHP. Moghals, P-67, London, 1875

نوٽ: مغلن جي مفصل تاريخ خواجہ رشيد الدين فضل الله (المتوفي 728هہ) ۾ تصنيف ڪئي هئي. خواجہ موصوف سلطان غازان خان جو وزير هو. مٿين تاريخ غازان خان کان پوءِ، سندس پٽ خدابنده جي ڏينهن ۾ شايع ٿي هئي. اسلامي دنيا جا شهر جهڙوڪ فرغانہ سمرقند، بخارا، مرو، طوس ۽ نيشاپور مغلن جي ڪاهُن ڪري ويران ٿي ويا. سندن غارتگريءَ جو بيان خواجہ نجم الدين ڪبريٰ پنهنجي ڪتاب "مراصد العباد" جي ديباچي ۾ ڏنو آهي. خواجہ صاحب تونيہ جي سلجوقي سلاطين وٽ پناهہ ورتي هئي. ڏسو 'مراصد العباد' مطبع لاهور.

2 -R. Hughes Buller: Makran Gazetteer, History.
R. Hughes Buller: Imperial Gazetteer of India, Vol. I, Baluchistan, P-13.

3 ـ خواجہ فريد الدين عطار بہ هڪڙي مغل هٿان شهيد ٿيو.

چنگيز جي مرڻ کان پوءِ سندس عظيم الشان سلطنت سندس چئن پٽن اقطائي، طوطي، جوجي ۽ چغتائيءَ ۾ ورهائجي ويئي. مڪران کان وٺي گومل لڪ تائين، سمورو ملڪ چغتائيءَ جي قبضي هيٺ هو.

غلام سلاطين جا گورنر:

نظام الملڪ:

سنہ 625هہ (1228ع) ۾ سلطان التمش ناصرالدين قباچہ کان ملتان ۽ سنڌ جي حڪومت فتح ڪئي. سندس پاران نظام الملڪ سنڌ جو والي مقرر ٿيو. هن سنڌ جو دورو ڪري ماڻهن جون دليون هٿ ڪيون. جلال الدين خوارزم شاهہ سنڌ جي شهرن کي ويران ڪيو هو تن کي هن ٻيهر تعمير ڪرايو. سنہ 630هہ (1232ع) ۾ مالوهہ فتح ڪرڻ کان پوءِ سلطان هن کي ٻيهر واپس گهرايو. نظام الملڪ جي ڏينهن ۾ ڪمال الدين جنيديءَ جهالاوان ۽ مڪران، دهليءَ جي جهنڊي هيٺ آندا. مگر سٽت مغلن ٻيهر مڪران تي قبضو ڪري ورتو.[1] اڳ سنڌ جي گاديءَ جو هنڌ اُچ هو نظام الملڪ التمش جي حڪم موجب بکر کي تختگاهہ مقرر ڪيو.

نورالدين محمود:

سنہ 630هہ ۾ التمش، نورالدين محمود کي سنڌ جو والي مقرر ڪيو. سنہ 633هہ (1236ع) ۾ التمش وفات ڪئي. سندس ننڍو پٽ رڪن الدين تخت تي ويٺو. مگر سمجهدار نہ هو تنهن ڪري اميرن سندس ڀيڻ سلطانہ رضيہ کي تخت تي ويهاريو. رضيہ جا اوصاف مردانہ هئا: هيءَ پهرين خاتون هئي، جنهن دهليءَ جي تخت تي ويهي، سنڌ کان وٺي برهمپترا تائين، وسيع سلطنت تي حڪمراني ڪئي. سلطان شهاب الدين، سنڌ ۽ ملتان ۾ فاطمين جي خاتمي ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿيو هو. مگر سنڌ ۾ اجا سندن بنياد قائم هو چاڪاڻ تہ هو مخفي رهندا هئا. سلطانہ رضيہ جي ڏينهن ۾ انور ترڪ نالي هڪڙي ملاحده سنڌ مان نڪري، دهليءَ ۾ فساد ڪڙو ڪيو. دهليءَ جي جامع مسجد بدر، جنهن سان مدرسو معزيہ بہ شامل هو اتي انور ترڪ هزارين مسلح باغين جي جماعت سان علماءِ دين، حنفي ۽ شافعي مذهب وارن جي خلاف ڳالهائڻ لڳو. سندس فتني ڪري سوين مسلمان باغين هٿان شهيد ٿيا. آخر بصيرالدين ايتمر

[1] (1)R. Hughes Buller: Imperial Gazetteer of India, Vol. IX, Baluchistan, P. 12.

بالارمي رحہ ۽ شاعر امير ناصر امام گڏجي جانبازن جي دستن سان ملاحدن جو خاتمو ڪري ڇڏيو. قرامطين جي اها پوئين يلغار هئي.

حسن بن صباح اسماعيلي نزاري جي حڪومت جا قلعہ الموت ۾ سنہ 483هہ (1091ع) ۾ شروع ٿي هئي، جنهن سجي ايران، خراسان، افغانستان، بلوچستان ۽ سنڌ ۾ ترٿلو مچائي ڇڏيو هو. تنهن جو سنہ 654هہ (1256ع) ۾ هلاڪو خان شام تي ڪاهہ ڪرڻ وقت خاتمو ڪري ڇڏيو. مصر جي فاطمي سلطنت جو وري سلطان صلاح الدين ايوبيءَ سنہ 527هہ ۾ خاتمو ڪيو.

نورالدين محمود جي ڏينهن ۾ سنہ 643هہ ۾ مغلن اوچتو اچ جي قلعي تي گهيرو ڪيو. گومل دري تائين مغلن جي حڪومت هئي. مٿيون دور هندستان تي ڪاهہ ڪرڻ لاءِ هنن اڳيان ڪليل هو. نورالدين محمود مقابلو ڪري نہ سگهيو. مگر رڪن الدين جي پٽ مسعود شاهہ مغلن کي پڃائي ڪڍيو. سنہ 1241ع ۾ مغل بيهر لاهور پهتا. سلطان بهرام شاهہ شهر کي بچائڻ جو بندوبست رکي نہ سگهيو جنهن تي هو پنهنجي فوجي آفيسرن هٿان مارجي ويو. اميرن رڪن الدين جي ننڍي پٽ کي تخت تي ٽاڪيو هو ترڪي عملدارن جي مدد سان مغلن کي شڪست ڏيڻ ۾ ڪامياب ٿيو پر پنهنجي بداطوارن جي ڪري سنہ 644هہ (1246ع) ۾ رعايا جي هٿان مارجي ويو. ڪانئس پوءِ التمش جو ننڍو پٽ ناصرالدين محمود گاديءَ تي ويٺو جو پنهنجي خدا پرستيءَ ۽ پرهيزگاريءَ ڪري تاريخن ۾ مشهور آهي.

جلال الدين، سلطان سنجر ۽ قليغ خان:

مسعود شاهہ سنڌ جي حڪومت جلال الدين کي سپرد ڪري ويو هو. سنڌ هڪڙو سرحدي علائقو هو. سلطان ناصرالدين محمود وڏي لشڪر سان سنڌ جي گشت تي آيو ۽ سيوهڻ تائين پهتو. بکر کان مٿي ملتان تائين ملڪ تي سلطان سنجر کي مقرر ڪيائين، بکر کان ديبل تائين قليغ خان کي گورنر مقرر ڪيائين، جنهن جو صدر مڪان سيوهڻ هو.

سنہ 656هہ (1258ع) ۾ سلطان ناصرالدين محمود وفات ڪئي. ڪانئس پوءِ سلطان غياث الدين بلبن تخت تي ويٺو جو دراصل ترڪي غلام هو جنهن کي

---

1 ـ سلطانہ رضيہ نهايت بلند حوصلي سان حڪومت جي ڪاروبار کي هلايو مگر ترڪ امير هڪڙيءَ عورت جي حڪومت کي منظور ڪري نہ سگهيا. امير التونيہ رضيہ کي قيد ڪيو جنهن سان رضيہ شادي ڪئي. 237هہ (1239ع) ۾ زال ۽ مڙس بيهر تخت هٿ ڪرڻ لاءِ ڪوشش ڪئي، پر شڪست کائي پڳا. رضيہ کي نيٺ هڪڙي دهقان سندس قيمتي ڪپڙن جي لالچ تي ماري وڌو.

شمس الدين التمش خريد ڪري شاهي آداب ۽ قانون سيکاري ساڻس پنهنجي ڌيءُ جي شادي ڪرائي هئي. ترڪ امير سندس رعب کان ترڪي امير ڪنبندا هئا.

قاآن:

ملڪ ۾ امن امان برقرار ڪرڻ کان پوءِ سلطان بلبلن پنهنجي پياري پٽ شهزادي محمد قاآن الملڪ کي سنڌ ۽ پنجاب تي حاڪم مقرر ڪيو. انهن ڏينهن ۾ اسلامي دنيا اندر هندستان امن ۽ امان وارو ملڪ هو مغلن جي ڪاهُن ڪري ترڪستان، خراسان ۽ عراق کان نڪري ڪيترا شهزادا ۽ امير دهليءَ پهتا هئا. جن لاءِ سلطان بلبلن سندن نالن تي دهليءَ ۾ محلات تعمير ڪرايا هئا.

منصوره، غزني ۽ لاهور کان پوءِ سنڌ جي تختگاهه ملتان (قبة الاسلام) اسلامي تبليغ ۽ فيضان جو مرڪز بنجي ويو. شهزادي محمد جي ڏينهن ۾ مخدوم سيد جلال، شيخ الاسلام بهاءُ الدين زڪريا ملتاني، شيخ فريد شڪر گنج ۽ سيد عثمان مروندي پاڻ ۾ چار يار هئا. هنن بزرگن جي تبليغ ۽ فيض جي ڪري هند جي قومن مان سيال، ٽِتي، ڪوڪر، ماڇي ۽ گهڙن بين اسلام قبول ڪيو. سنڌ، گجرات ۽ بلوچستان وارن به سندن برڪتن مان فيض پرايو. بابا فريد شڪر گنج جي تبليغ ڪري، سترهن قومن اسلام قبول ڪيو خاران جا مموجا به سندس مريد آهن.[1]

---

1 ـ شيخ الشيوخ حضرت بهاءُ الدين زڪريا ملتاني قدس الله سره العزيز. ڪي چون ٿا ته هباري خاندان مان هو. سندس والد جو نالو شيخ ڪمال الدين علي شاهه هو جو مڪي معظم مان هجرت ڪري پهريان خوارزم ويو. پوءِ ملتان ۾ قيام فرمايائين. سندس فرزند وجية الدين مولانا حسام الدين ترمذيءَ جي دختر سان شادي ڪئي. مولانا حسام الدين ان وقت ڪراڙڪوٽ ۾ رهندو هو. خاتون موصوفه جي بطن مان، سنه 578هه ۾ شيخ بهاءُ الدين تولد ٿيو. حضرت بهاءُ الدين اسلامي دنيا جي سياحت ڪرڻ کان پوءِ بغداد ۾ شيخ الشيوخ حضرت شهاب الدين سهروردي رحه کان خرقو حاصل ڪيو. پوءِ ملتان ۾ قيام فرمايائين. مخلوق خدا کي فيض پهچائڻ کان پوءِ سنه 666هه ۾ وفات ڪيائين. سندس فرزند شيخ صدرالدين عارف ڪامل سنه 776هه ۾ وفات ڪئي. "فرشته" جلد ـ 2، ذڪر شيخ بهاءُ الدين.

حضرت شيخ مسعود شڪر گنج فريدالدين قدس سره العزيز جو ڏاڏو فرخ شاهه ڪابل جو حاڪم هو. شيخ فريد الدين جو والد شيخ ڪمال الدين سليمان، سلطان شهاب الدين غوريءَ جي ڏينهن ۾ ملتان ۾ وارد ٿيو. هتي جي حڪام کهونوال جو ڳوٺ ڪيس جاگير ڏنو. شيخ ڪمال الدين وجيهه الدين خجنديءَ جي دختر سان شادي ڪئي، جنهن عفيفه جي بطن مان سنه 584هه ۾ شيخ فريدالدين مسعود تولد ٿيو ۽ خرقو خواجه بختيار ڪاڪيءَ رحه کان حاصل ڪيائين، جو خواجه معين الدين چشتيءَ رحه جو خاص مريد هو.

شيخ فريد الدين سنه 660هه ۾ وفات ڪئي. خواجه نظام الدين اولياءَ سندس مريد هو. حضرت فريد الدين شڪر گنج جي تربت اجوڌن ۾ آهي، جنهن تي اڪبر بادشاهه "پاڪ پٽن" نالو رکيو هو جو اڳ "پٽن فريد" سڏبو هو. ستلج ندي سندس پرسان وهندي هئي ۽ هندستان ڏانهن ويندڙ مسافر اڳ هتان پتڻ

سنہ 683ھ (1294ع) ۾ ايران تي هلاڪو خان جو پوٽو ارغون خان حڪومت ڪندو هو. ارغون خان جي اميرن مان تيمور خان ويهہ هزار مغليہ لشڪر سان لاهور ۾ ديپال پور کي ويران ڪندو اوچتو اچي ملتان تي ڪڙڪيو. شهزادي محمد قاآن، تيمور خان کي شڪست ڏني، مگر ظهر جي نماز پڙهڻ وقت هڪڙي تلاءَ جي ڪناري تي مغلن هٿان شهيد ٿي ويو. سندس دربار جي شاعر امير خسرو "وسطا الحيوه" ۾ شهزادي جي شهيد ٿيڻ تي هڪڙو دردناڪ مرثيو لکيو آهي، جنهن جون چند سٽون هيٺ ڏجن ٿيون:

واقعہ است اين يا بلا از آسمان آمد پديد!
آفت است اين يا قيامت در جهان آمد پديد!
راه در بنياد عالم داد سيل فتنہ را،
رخنہءِ کامسال در هندستان آمد پديد!
مجلس ياران پريشان شد چو برگ گل زباد،
برگ ريزي گوئي اندر بوستان آمد پديد!
بسکہ آب چشم خلقي شد روان در چار سو
پنج آبي ديگر اندر مولتان آمد پديد!...الخ[1]

چون ٿا تہ ٻن سالن کان پوءِ جڏهن امير خسروءَ سلطان بلبن جي دربار ۾ مٿيون قصيدو پڙهيو تڏهن سلطان ايترو رنو جو صدمي کان بخار ٿي پيوءِ ۽ ان بخار ۾ ئي سنہ 685ھ (1286ع) ۾ وفات ڪيائين.[2] شهزادو محمد قاآن، اهل علم جو قدردان ۽

لنگهندا هئا، هينئر درياه ڏهہ ميل اتر طرف اٿس. ابن بطوطا جي زماني ۾ بابا فريد جو پوٽو علاءِ الدين موج گادي نشين هو جنهن 733ھ ۾ وفات ڪئي. "فرشتہ" جلد_2، ذڪر فريد گنج رحہ.

شيخ الصالح قطب الدين بختيار ڪاڪي بن خواجہ ڪمال اوشيءَ، اصفهان ۾ خواجہ معين الدين چشتيءَ سان ملاقات ڪرڻ وقت، سندن ملازمت اختيار ڪئي ۽ سندن مريد ٿيو. سندن حڪم موجب دهليءَ ۾ قيام فرمايائين. سندس مزار عام زيارتگاه آهي. سنہ 733ھ ۾ وفات ڪيائون. خانقاهہ جي چوطرف پهريائين شير شاهہ سوري چار ديواري قائم ڪئي، پوءِ فرخ سير بادشاهہ سنگ مرمر جي عمارت تعمير ڪرائي. "فرشتہ"، جلد_2.

1_ شير العجم: شبلي، جلد_2، ص_ 13_114، اعظم ڳڙهہ.

2_ مغل سواءِ غارتگريءَ جي ڪجهہ بہ نہ ڄاڻندا هئا. ان ڪري سندن وزارت جو قلمدان مسلمانن جي حوالي رهندو هو. هلاڪو بن طولي جو وزير محقق طوسي هو. نيٺ هلاڪوءَ جي پٽ پنهنجي وزير خواجہ شمس الدين محمد جي ترغيب سان مسلمان ٿي، پاڻ تي احمد نالو رکيو جنهن ڪري مغلن ۾ ناراضپو پيدا ٿيو ۽ ايتري قدر جو هلاڪوءَ جي ٻئي پوٽي هٿان مارجي ويو. وري ارغون جو پٽ غازان خان سنہ 694ھ ۾ تخت تي ويٺو تڏهن هن اسلام اختيار ڪيو ۽ ساڻس گڏ سٺ هزار ترڪن اسلام

سخن فهم درويش هو. امير خسرو دهلوي ۽ گهڻائي عالم ۽ فاضل سندس نوڪريءَ ۾ رهندا هئا. بزرگن جي صحبت جو شائق هو. هو شيخ بهاءُ الدين زڪريا ملتاني، شيخ مسعود شڪر گنج ۽ شيخ عثمان مرونديءَ جي صحبت ۾ گذاريندو هو. امير حسن دهلوي بہ سندس دربار جو شاعر هو. شهزادي وٽ هڪڙو بياض رهندو هو جنهن ۾ جدا جدا شاعرن جا ٻہ هزار بيت نقل ڪيا هئائين. ٻہ ڀيرا شيخ سعدي رحہ کي اچڻ لاءِ دعوت ناما مڪا هئائين، مگر شيخ موصوف پيريءَ سبب اچي نہ سگهيو هو. شهزادي ڏانهن پنهنجو هٿ لکيل نظم جو ڪتاب موڪلي چيو هئائين تہ: "تنهنجي دربار ۾ امير خسرو جو وجود ڪافي آهي."

ڪخسرو:

شهزادي جي شهيد ٿيڻ کان پوءِ، بلبن پنهنجي پوٽي شهزادي محمد جي پٽ ڪيخسرو کي ملتان ۽ سنڌ جي حڪومت حوالي ڪئي. سلطان بلبن جي وفات کان پوءِ بنگال جي نواب بغرا خان جو پٽ ۽ بلبن جو پوٽو معزالدين ڪيقباد دهليءَ جي تخت تي ويٺو مگر هن کي شراب ۽ ڪباب کان سواءِ ٻيو ڪوبہ شغل نہ هو. دربار جي اميرن مان فيروز خلجي تجربيڪار پيرسن عملدار هو جنهن سن 686هہ (1288ع) ۾ دهليءَ تي قبضو ڪيو. سنڌ تي غلامن جي حڪومت جو دؤر ختم ٿيو.

غلام سلاطين جي ڏينهن ۾ سنڌ جي حالت:

فوجي ۽ ملڪي حالت:

غلام سلاطين جي ڏينهن ۾ وحشتي تاتارين ۽ مغلن جا سنڌ تي حملا ٿيندا رهيا. مگر غلام سلاطين جي ڪوشش جي ڪري ڪفارن کي سنڌ ۾ غارتگري ڪرڻ جو گهڻو موقعو ملي نہ سگهيو. البتہ جلال الدين خوارزميءَ جي لنگهڻ وقت، سنڌ ۾ گهڻن شهرن کي نقصان پهتو جيڪي نظام الملڪ وري آباد ڪرايا. تاتارين جي حملن ڪري غلام سلاطين ملڪ جي صنعت، حرفت ۽ زراعت تي پورو ڌيان ڏيئي نہ سگهيا. بهرحال ملڪ جي فوجي حالت بهتر هئي. حڪومت جا صوبا جدا جدا حاڪمن جي حوالي هئا، جن کي فوجي ۽ ملڪي ٻئي اختياريون مليل هيون. سنڌ جو تختگاهہ ڀريان بکر مقرر ٿيو ۽ ٻيو نمبر حيثيت سيوهڻ کي حاصل هئي. ناصرالدين محمود سنڌ کي ٻن

قبول ڪيو. سنہ 703هہ ۾ غازان خان جي مرڻ کان پوءِ سندس ڀاءُ خدابنده تخت تي ويٺو. ڪانئس پوءِ سندس پٽ سلطان ابو سعيد تخت تي ويٺو. مٿيان سمورا سلاطين نهايت دينداري تي گذريا.

گورنرين ۾ ورهايو: سري جي تختگاهہ بکر جون حدون سيوهڻ تائين هيون ۽ سيوهڻ کان وٺي لاڙ جو علائقو سمنڊ تائين سيوهڻ جي ماتحت هو. بلبن جي ڏينهن ۾ سنڌ ۽ پنجاب جو تختگاهہ ملتان رهيو جو اسلامي تبليغ جو مرڪز هو. شهزادي محمد قاآن الملڪ جي ڏينهن ۾ هن شهر گهڻي ترقي ڪئي. عدالتي ڪاتو قاضين جي ماتحت هو. سنڌ جي قرامطين جون خفيہ سازشون جاري هيون. جن جا شعلا سلطان رضيہ جي ڏينهن ۾ دهلي تائين پهتا.[1]

واپار:

تاتارين جي مسلسل ڪاهُن جي ڪري واپار ايتري ترقي ڪانہ ڪئي. تاهم ترڪستان ۽ غزنيءَ کان قافلن ذريعي غلامن، هٿيارن ۽ گهوڙن جو واپار جاري رهيو. سمنڊ جو واپار عرب واپارين معرفت هلندو هو. ادريسيءَ جي بيان موجب سنڌ مان عيسوي 12 صديءَ جي زماني ۾ لونگ، ڪارا مرچ، آبنوس، ڪافور، ناريل، ريشمي ڪپڙا، مشڪ، گهوڙن جون زينون ۽ تراريون جهازن رستي عدن تائين پهچڻ لڳيون.[2] هن زماني ۾ سمنڊ رستي واپار ترقي ڪئي، ڇاڪاڻ تہ خشڪي رستي هرات خيوا، سمرقند، بخارا، مرو بصره، بغداد، دمشق جيڪي اسلامي تهذيب، علوم ۽ واپار جا مرڪز هئا، سي تاتارين هٿان ويران ٿي ويا. فقط ان ڪري سمنڊ جو رستو ئي صاف هو. ان زماني ۾ سنڌي واپاري غرناط تائين پهتا ۽ مشرق ۾ چين تائين پهتا. سياحن جي سفرنامن مان ملڪ جي تجارتي ناتن جو پتو پئجي سگهي ٿو. مثلا، شريف ادريسيءَ جو ڪتاب "نزهة المشتاق" (سنہ 549هہ)، سرخسي جو ڪتاب "رحلة السرخسي" (سنہ 593هہ) ابن سعيد اندلسيءَ جو ڪتاب "النفحة المسڪيہ" (673هہ) عبدري جو ڪتاب "خريدة العجائب" (سنہ 749هہ) وغيره اهي جاگرافيون ۽ سفرناما آهن، جن جي نالن جي بہ خير ڪا خبر آهي، نہ ئي وري اسلامي دنيا ۾ اڄ انهن ڪتابن جو نالو يا نشان بہ موجود آهي.

اسين هتي عيسوي ٻارهين صديءَ جو ذڪر ڪريون ٿا، مگر واپار ۾ مسلمانن ان کان بہ اڳ ايتري ترقي ڪئي هئي. جو سيرافيءَ جو ٽين صديءَ ۾ ٿي گذريو. تنهن جو بيان آهي تہ هڪ دفعي چين جي شهر فوچو ۾ بغاوت پوڻ ڪري ڏيڍ لک مسلمان شهيد ٿي ويا، جي گهڻو ڪري غير ملڪي واپاري هئا.

---

1 _ طبقات ناصري: منهاج الدين السراج، ص — 189_190 ڪلڪتو.

2_ تمدن عرب: ص_39.

ابن بطوطا ائين صديءَ هجريءَ ڌاري هند ۽ چين ۾ غرناط وارن سان ۽ مصر وارن سنڌ ۾ ملاقاتيون ڪيون هيون. غرض تہ شريف ادريسيءَ سنڌ جي جن شين جا نالا ڏنا آهن، تن لاءِ دنيا محتاج هئي، ٻيو تہ عرب واپارين اڳيان وري يورپ جا واپاري محتاج هئا. مسافرن لاءِ سرائون هيون. ٽپال جي چوڪين جو باقاعدي انتظام هو. سڪن تي عربي ۽ هندي عبارتون لکيل هيون.[1]

علمي حالت:

غلام سلاطين جي ڏينهن ۾ سنڌ جي علمي حالت بهتر هئي. مغلن جي ڪاهُن ڪري خراسان، عجم ۽ عراق جي علمائن سنڌ کي وسايو هو. بکر ۽ سيوهڻ علوم جا مرڪز هئا، جت ڪيترائي مدرسا هئا. ابن بطوط جو ائين صديءَ جي سنڌ۾ وارد ٿيو هو. تنهن بکر ۽ سيوهڻ ۾ شيراز ۽ بغداد ۽ مصر جي عالمن سان ملاقاتيون ڪيون هيون. حضرت لعل شهباز قلندر بہ سيوهڻ ۾ قيام فرمايو. شاعريءَ جو چؤبول بہ عام هو. غلام سلاطين علمائن، محدثن ۽ فقهاء جي صحبتن کي پسند ڪندا هئا ۽ سندن دربار ۾ شاعر رهندا هئا. ناصرالدين ۽ غياث الدين بلبن پاڻ عالم ۽ فاضل هئا. شهزادو محمد سنڌ جو حاڪم علم پرور ۽ پنهنجي وقت جو علامہ هو.

هنن قلم دوست سلطانن جو جيتوڻيڪ سمورو وقت ڌارين جي ڪاهُن کي منهن ڏيڻ ۾ گذري ويو تاهم سندن دؤر ۾ علم ۽ ادب نمايان ترقي ڪئي. سلطان قطب الدين جي ڏينهن ۾ ملڪ الڪلام بهاؤ الدين اوشي ۽ نظام الدين حسن نظامي نيشاپوري بہ مشهور شاعر ٿي گذريا. نظامي نيشاپوري، شاعر نظامي عروضي جو پٽ هو عربي ۽ فارسي ۾ قادرالڪلام هو سندس تصنيفات مان "تاج الماثر" مشهور آهي، جنهن ۾ سلطان قطب الدين ايبڪ ۽ شمس الدين التمش جا حالات ۽ واقعات تفصيل وار ڏنل آهن.

فخرالدين مبارڪ شاهہ "فخر مدبر" قابل ذڪر مصنف ٿي گذريو آهي. سندس تصنيفات مان ڪتاب "سلسلہ الانساب" عهد قطبيءَ جي تاريخ آهي. سندس ٻيو ڪتاب "آداب الحرب" فن جنگ جي متعلق التمش جي نالي تي آهي. دهليءَ ۾ بہ مدرسا، معزيہ ۽ ناصري مشهور هئا. ازانسواءِ "آداب السلاطين" ۽ "ماثر السلاطين" جهڙا ڪتاب بہ هن دؤر ۾ هندستان پهتا هئا. عهد شمسيءَ ۾ مويد جاجرمي امام غزالي جي تصنيف "احياءَ العلوم" جو پارسي ۾ ترجمو ڪيو. سندس پٽ رڪن الدين فيروز امام رازيءَ جي تصنيف "سرمڪتوم" جو

1۔ سلطان التمش جي سڪن تي هيءَ عربي عبارت لکيل هئي: "سلطان المعظم شمس الدنيا والدين ابوالمظفر التمش القطبي ناصر امير المومنين."

پارسيءَ ۾ ترجمو ڪيو. تاج الدين سنگ ريزه عهد شمسيءَ جو وڏو شاعر تي گذريو ۽ دبيرالملڪ جي منصب تي پهتو.

بخارا جي غارتگريءَ کان پوءِ امير روحاني هندستان پهتو ۽ التمش جي قدردانيءَ جي ڪري وڏي رتبي کي پهتو. متين اهل قلم عالمن کان سواءِ ٻيا گهڻائي شاعر تي گذريا. جهڙوڪ: ناصري بهاءُ الدين علي ۽ استاد الشعراءِ شهاب مرهہ جن جي امير خسرو تعريف ڪري ٿو.

هندستان جو پهريون پارسي زبان جو شاعر، امير خسرو "طوطيءَ هند"، ترڪي لاچين قبيلي جو فرد هو. سندس والد سيف الدين بلخ جي امرائن مان هو جتان هجرت ڪري هندستان پهتو. هت امير خسرو سنہ 605هہ ۾ ايٽہ ضلعي جي پٽيالي ڳوٺ ۾ ڄائو هو. سلطان غياث الدين بلبن جي دربار ۾ ترڪستان، خراسان، عراق ۽ مصر جا اهل ڪمال ۽ شعرا رهندا هئا.[1] خسرو بہ دربار ۾ شامل ٿيو ۽ خواجہ نظام الدين اولياءَ جو مريد ٿيو. پوءِ شهزادي محمد قاآن الملڪ واليءِ سنڌ جي دربار ۾ ملتان پهتو. غلامن جي حڪومت جي پڄاڻيءَ کان پوءِ تغلق ۽ خلجين جي دربار ۾ رهيو. سنہ 725هہ ۾ وفات ڪيائين. بابري اُمرائن مان خواجہ مهدي سندس مقبرو تعمير ڪرايو ۽ ملا شهاب الدين معمائيءَ ڪتبي تي تاريخ لکي:

شد "عديم المثل" يک تاريخ او
وان دگرشد "طوطي شکر مقال"

امير خسروءَ جي تصنيفات جي فهرست هي آهي: 1- ديوان تحفة الصغر، 2- ديوان وسط الحيات، 3- عزة اڪمال، 4- بقيہ نقيہ، 5- نهاية الڪمال، 6- قرآن السعدين، 7- مطلع الانوار 8- شيرين خسرو 9- آئينہ سڪندري، 10- ليليٰ مجنون، 11- هشت بهشت، 12- قرآن السعدين، 13- تاج النعتوح، 14- نہ سپهر، 15- مثنوي عشقيہ، 16- افضل الفوائد، 17- اعجاز خسروي، 18- تعلق نامہ، 19- خزائن الفتوح ۽ 20- مناقب هند.[2]

---

1 - علاءُ الدين نيلي لوڌي مولانا فريدالدين شافعي شيخ الاسلام اوڌ جو شاگرد ۽ خواجہ نظام الدين اولياءَ جو خليفو هو. هن پوئين عمر ۾ "فوائد الفوائد" کي نقل ڪيو هو.

2- امير خسرو جو "آئينہ سڪندري"، "سڪندر نامہ" جو جواب آهي. "هشت بهشت" نظاميءَ جي "هفت پيڪر" جو جواب آهي. مولانا جلميءَ جو بيان آهي تہ "خمسئہ نظامي" جو جواب امير خسرو کان سواءِ ٻيو ڪوبہ شاعر لکي نہ سگهيو. ڊاڪٽر رويو برٽش ميزوم لنڊن جي قلمي ڪتابن جي فهرست مرتب ڪندي، امير خسروءَ جي تصنيفات مان "عزة الڪمال" جي ديباچي تان امير خسروءَ جا حالات مرتب ڪيا. ڏسو شعر العجم: جلد-2، ذڪر امير خسرو.

حميدالدين ناگوري "سلطان التارڪين" فن انشا جو هندستان ۾ پهريون استاد ٿي گذريو. سندس ڪتاب "طوالع شنوس" اسماءِ حسنہ جي شرح تصوف ۽ طريقت جي زبان سان لکيل آهي.

شمس الدين دبير شاعر ۽ درويش ٿي گذريو. سلطان ناصر الدين جي زماني ۾ مستوفي الممالڪ جي ممتاز عهدي تي پهتو.

ملڪ الڪلام امير فخرالدين عميد سنامي پنهنجي ڪلام جي صفائيءَ ڪري هندستان جو ديوان الممالڪ مقرر ٿيو.

مؤرخ منهاج الدين سراج ناصرالدين قباچہ کان پوءِ بلبن جو وزير ۽ صدر جهان مقرر ٿيو.

فن عمارت سازي:

غلام سلاطين جي زماني ۾ دهلي مشرق جو روم بڻجي ويو. سلطان قطب الدين ايبڪ پرٿوي راج جي بت خاني کي ڊهرائي، ان هنڌ تي سلطان شهاب الدين جي حڪم سان، سنہ 594ھ ۾ مسجد "قوت الاسلام" تعمير ڪرائي. سنہ 627ھ ۾ شمس الدين التمش ۽ سنہ 711ھ ۾ علاءُ الدين خلجيءَ مسجد جي تعمير پوري ڪرائي. هن وقت مسجد جا ٻارهن گنبذ موجود آهن، جن مان ٽي وڏا ۽ اٺ ننڍا آهن. وسعت ۽ خوبصورتيءَ جي لحاظ ڪري هيءَ مسجد دنيا جي عجائبات مان آهي. امير خسرو "قرآن السعدين" ۾ جيڪا هن مسجد جي تعريف ڪئي آهي، ان جو پهريون شعر نقل ڪريون ٿا:

"مسجد او جامع فيض آلہ زمزمہ خطبہ او تابماہ"

قطب مينار دراصل مسجد "قوت الاسلام" جي ذڪر اويرندي ۾ جمعي جي آذان ڏيڻ لاءِ مينار جڙيل آهي. جيئن پهرين منزل جي ڪتبي مان خبر پوي ٿي. هي مينار سلطان قطب الدين، سلطان شهاب الدين جي حڪم سان ٺاهڻ شروع ڪيو. سنہ 626ھ ۾ شمس الدين التمش، سنہ 770ھ ۾ فيروز شاھ ۽ سنہ 909ھ ۾ بهلول لوڌي ان جي مرمت ڪرائي. سنہ 1803ع ۾ مينار جي مٿين چٽي زلزلي جي ڪري ڀجي ڪري پئي، ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ سرڪار هڪ لک رپين جي لاڳت سان ميجر رابرٽ سمٿ معرفت سندس مرمت ڪرائي. هينئر مينار پنجن منزلن جو آهي. جملي بلندي ٻہ سؤ اٺيھ آهي، هي مينار دنيا ۾ سڀ کان اوچو مينار آهي.

حوض شمسي سلطان شمس الدين التمش جي نالي تي سڏجي ٿو. ڊگهائي ۾ ٻہ ميل ۽ ويڪر ۾ هڪ ميل آهي. عيد گاھ جي طرف کان پٿر جا چبوترا

جڙيل آهن ۽ هرهڪ جي ڪنڌ تي گنبذ جڙيل آهن. حوض جي وچ ۾ منقش پٿرن جو گنبذ جڙيل آهي. جو دومنزلہ آهي. پاڻيءَ سان ڀرجڻ وقت تماشائي ٻيڙين تي چڙهي گنبذ ڏانهن ويندا هئا. گنبذ اندر هڪڙي مسجد بہ جڙيل آهي. اڳ حوض ڳاڙهي پٿر ۽ سنگ مرمر جو جڙيل هو. هينئر پٿر اکڙجي ويا اٿس.[1]

سنڌ تي خلجين جي حڪومت:

ارڪلي خان ۽ نصرت خان خلج، ترڪ قبيلو هو. هو پهريائين سلطان محمود غزنويءَ جي فوجن ۾ ڀرتي ٿيا، پوءِ غورين جي ڏينهن ۾ ترقي ڪري، انهن فوجن ۾ عهدا حاصل ڪيائون. خلجي سلطانن هندستان تي 689هہ (1290ع) کان 720هہ (1321ع) تائين جملي 31 ورهيہ حڪومت ڪئي. سندن نالن جي فهرست هيءَ آهي:

(1) جلال الدين فيروز (689هہ: 1290ع)
(2) ابراهيم رڪن الدين (695هہ: 1296ع)
(3) محمد علاءُ الدين (695هہ: 1296ع)
(4) عمر شهاب الدين (715هہ: 1316ع)
(5) مبارڪ قطب الدين (716هہ: 1317ع)
(6) خسرو ناصرالدين (720هہ: 1321ع)[2]

جلال الدين فيروز فاضل ۽ بردبار بادشاهہ ٿي گذريو آهي. هو ستر ورهين جي ڄمار ۾ تخت تي ويٺو. سلطان جلال الدين کي ٽي پٽ هئا: 1_ خان خانان، جو سڀ کان وڏو هو ۽ بادشاهہ جي جيئري مري ويو هو 2_ ارڪلي جنهن کي سلطان ملتان ۽ سنڌ جي سرحدي علائقي مٿان حاڪم مقرر ڪيو ۽ 3_ رڪن الدين، جنهن کي بادشاهہ جي مرڻ کان پوءِ بادشاهہ جي بيگم تخت تي ويهاريو هو. سنہ 691هہ (1291ع) ۾ مغلن پنجاب تي ڪاهہ ڪئي. سلطان لاهور وٽي مغلن کي ڪيترا ڀيرا شڪستون ڏيئي منجهانئن گهڻا قيد ڪيا. جڏهن قيدي سندس روبرو آندا ويا، تڏهن سلطان سڀني کي معافي ڏني. سلطان جي رحم دليءَ کي ڏسي، سڀئي مسلمان ٿيا. ارڪلي پنهنجي پاران نصرت خان کي سنڌ مٿان حاڪم مقرر ڪيو. ارڪلي لياقت وارو انسان هو هن بہ ڀيرا سنڌ جو گشت ڪيو ۽ سنڌ جي خودمختيار سردارن کي زير ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿيو.

---

1 _ حوض شمسيءَ جي ڪناري تي شيخ عبدالحق محدث دهلويءَ جي قبر جو سنہ ولادت 985هہ ۽ سنہ وفات 1052هہ هو. امير خسرو "قرآن السعدين" ۾ حوض جي هن ريت تعريف ڪري ٿو.

"ڪمر سنگ ميان دوڪو آب گهر صفوه و دريا شکوه."

2 Stanely Lane-Poole: Mediaeval India, Mohamedan dynasties. P. 247.

علاءُ الدين خلجي، سلطان جلال الدين فيروز جو ڀائٽيو ۽ ناٺي هو جنهن کي سلطان ڪڙهہ جي حڪومت ڏني هئي.[1] ”فرشتہ“ ۽ ”بدايونيءَ“ جو بيان آهي تہ علاءُ الدين جي بيگم کيس هر وقت تڪليف ڏيندي هئي، تنهن ڪري چاچي ۽ ڀائٽي ۾ اندروني عداوت رهندي هئي. هڪڙي ڀيري علاءُ الدين ديوگري (دکن) تي ڪاهي، اتي جي راجا کان ڇهہ سؤ مڻ سون، ست سؤ مڻ سچا موتي، ٻہ مڻ جواهر، لعل ۽ ياقوت، الماس ۽ زمرد ۽ ٻہ هزار مڻ چاندي هٿ ڪري موٽيو مگر سلطان ڏانهن مال غنيمت جو حصو نہ مڪو هئائين. ان سبب سلطان پاڻ ڀائٽي سان ملاقات ڪرڻ ويو.

سنہ 696هہ (1292ع) ۾ ملاقات ڪرڻ وقت علاءُ الدين جي اشاري تي هڪڙي شخص تير هڻي سلطان کي ماري وڌو. بادشاهہ بيگم پنهنجي پٽ رڪن الدين کي دهلي جي تخت تي ويهاريو پر شاهي لشڪر علاءُ الدين سان وڃي گڏيو. رڪن الدين سنڌ ڏانهن ڀڄي ويو.

سلطان علاءُ الدين جو سالو سنجر (الپ خان) ۽ بادشاهہ جو ڀاءُ الغ خان، ظفر خان ۽ نصرت خان. هي علاءُ الدين جا چار مشهور سپہ سالار بلڪ حڪومت جا چار رڪن هئا، جن کي ”چار يار“ سڏيندا هئا. منجهانئن نصرت خان سنڌ جو صوبيدار هو. سنہ 697هہ (1297ع) ۾ گجرات جي راجا راءِ ڪرن واگهيلا جي وزير ماڌوراءِ راجا کان ناراض ٿي، سلطان علاءُ الدين کي گجرات تي ڪاهہ ڪرڻ لاءِ شوق ڏياريو. سلطان پنهنجي ڀاءُ الغ خان ۽ سنڌ جي صوبيدار نصرت خان کي ويهہ هزار لشڪر سان گجرات ڏانهن روانو ڪيو. راءِ ڪرن شڪست کائي، ڏکڻ ڏانهن ڀڄي ويو. الغ خان مال غنيمت سان موٽيو.[2]

ٻئي سال سيوهڻ جي راجا چلديو (صلدي)، مغلن جي مدد سان، سنڌ ۾ هڪڙي خودمختيار حڪومت قائم ڪئي. مغل ڪوهستان کان راجا جي اشاري تي ڪاهون ڪرڻ لڳا. سلطان علاءُ الدين پاران ظفر خان مغلن کي شڪست ڏيئي، راجا کي زنجيرن سان قيد ڪري مال غنيمت سميت دهليءَ

1 ـ ڪڙهہ جو شهر دهليءَ کان 18 منزلن جي مفاصلي تي، گنگا جي ڪپ تي الله آباد کان 24 منزل اتر اولهندي طرف آهي. اڪبر کان اڳ الله آباد جو صوبيدار ڪڙهہ ۾ رهندو هو. اڪبر اعظم الله آباد ۾ قلعو تعمير ڪرائي، صوبيدارن کي اتي رهڻ لاءِ حڪم ڏنو. آصف الدولہ لکنو جي تعمير وقت، ڪڙهہ جا پٿر لکنو ڏانهن ڪڻائي ويو. هتي جو ڪاغذ ۽ ڪپڙو هندستان اندر مشهور آهي.

2ـ راءِ ڪرن جي راڻي ڪملا ديويءَ سان علاءُ الدين ۽ سندس ڌيءَ ديول ديويءَ سان شهزادي خضر خان شادي ڪئي. امير خسرو جي مثنوي عشقيہ ۾ خضر خان ۽ ديول ديوي جو عشقيہ قصو بيان ڪيل آهي. منجهس 45 سؤ اشعار ڏنل آهن.

پهتو.[1] مغلن قتلق خواجہ ابن دائود جي اڳواڻي هيٺ هيلمند کان نڪري ٻن لکن سوارن سان دهليءَ تي ڪاهہ ڪئي. مغلن جي ڪاهُن جي خوف کان ماڻهن ڳوٺ ڇڏي اچي دهليءَ ۾ پناهہ ورتي. سلطان علاءُ الدين ٽن لکن فوجن ۽ ٻہ هزار هاٿين سان مغلن کي شڪست ڏيڻ ۾ ڪامياب ٿيو مگر سندس بهادر سپہ سالار ظفر خان مغلن سان وڙهندي شهيد ٿيو.[2]

غازي الملڪ جي سنڌ تي حڪومت:

سنہ 703هہ (1303ع) ۾ مغلن ٻيو گهمرو طرغي خان جي اڳواڻيءَ هيٺ دهليءَ تي ڪاهہ ڪئي. هن دفعي سلطان اٺن هزارن مغلن جون سسيون وڍرائي هڪڙو برج ڪڙو ڪيو. هن شڪست کان پوءِ مغلن کي ڪاهہ ڪرڻ جي وري همت ڪانہ ٿي.[3] نصرت خان سنڌ جي شهرن ۾ سرڪاري آفيسون, امين ۽ قاضي مقرر ڪيا ۽ ٽپال جو بندوبست رکيو. سلطان علاءُ الدين ملتان ۽ سنڌ تي تجربيڪار سپہ سالار غازي الملڪ کي حاڪم مقرر ڪيو ۽ مغلن جي مسلسل ڪاهُڻ کي روڪڻ لاءِ ملتان ۽ ديپال پور ۾ مضبوط قلعا تعمير ڪرايائين.

دهليءَ جي سلطانن کي جڏهن فوجن جي ضرورت پوندي هئي تہ بلوچستان ۽ مڪران کان بلوچن کي گهرائي شاهي فوجن ۾ ڀرتي ڪندا هئا. افسوس جو هندستان جي مؤرخن, فرشتہ, جيمس ٽاڊ ۽ ٻين, هنن بلوچن کي, خراساني يا روهيلا جي نالن سان لکيو آهي. سنہ 1276ع ۾ راول جئتسي جيسلمير جي گاديءَ تي ويٺو. سنڌ مان مال غنيمت ۽ خراج, جو سرڪاري ٽن هزار خچرن ۽ گهوڙن تي بکر کان دهليءَ ڏانهن وڃي رهيو هو تنهن کي جئتسي جي پوٽي همير جيلسمير جي سرحد تي لٽي ڇڏيو. سلطان علاءُ الدين خراسان ۽ بلوچستان کان بلوچن کي گهرائي جيسلمير سان جنگ شروع ڪئي. سانده اٺن ورهين تائين بلوچن اجمير ۽ آسپاس وارن علائقن کي گهيرو ڪيو ۽ راجپوتن جي ناڪہ بندي ڪئي. هن ويڙهہ ۾ ڪاڏل, ٻاڙمير ۽ ڍٽ (سنڌ) جي راڻن ۽ ناگور جي نوابن محبوب خان, محبت خان ۽ علي خان بہ ٻاڻين جو طرف ورتو.[4]

---

1 _ Frontier & Overseas Expeditions From India, CHP. II, PP. 21-22, Calcutta.

2_ فرشتہ: جلد_2.

3_ فرشتہ: جلد_2, ص_ 179.

4 _ اجمير وانگر ناگور بہ اسلام جي ابتدائي ڪاهُن وقت مسلمانن جي قبضي هيٺ رهيو. ناگور جو شهر ۽ قلعو جوڌپور کان 75 ميل اتر اوڀرندي طرف هڪڙي ويران جهنگ ۾ واقع آهي. هت مسلمان جا گهڻا ئي مقبرا ۽ عمارتون آهن.

بلوچي لشڪر کي منڊور کان جيڪو سامان رسد ملندو هو سو راجپوت لٽڻ لڳا.[1] اٽڪل ست هزار بلوچ هن ويڙهه ۾ مارجي ويا. سنه 1294ع ۾ جئتسيءَ جو پٽ مولراج ٽيون گاديءَ تي ويٺو سندس هٿان 9 هزار وڏيڪ سلطاني لشڪر مارجي ويو ليڪن بلوچ گهيري کي جاري رکندا آيا. مولراج تنگ ٿي پنهنجن وزيرن سهير ۽ بيڪمسيءَ جي صلاح سان جوهر رسم ادا ڪرڻ لاءِ فيصلو ڪيو. راجپوتن پنهنجن زالن ۽ ٻارن کي هٿ سان قتل ڪيو. اٽڪل اڍائي هزار جوان ۽ پوڙهين عورتن جوهر رسم ادا ڪئي. پوءِ راجپوتن تلسيءَ جي پوڄا ڪري، گيڙوءَ رتا ڪپڙا ڍڪي، قلعي کان نڪري مقابلو ڪيو. 3 هزار جوڌا وڙهي وڙهي قربان ٿيا. منجهائن فقط گرسي ۽ ڪانور نالي ٻه راڄ ڪمار بچيا. جن کي نواب محبوب خان برهمڻ جي حوالي ڪري، ناگور ڏانهن موڪليو. ناگوري نوابن مان محبت خان ۽ علي خان تن سون يادو سردارن سميت مارجي ويا. سنه 1295ع ۾ سلطان علاءُ الدين جيسلمير جي قلعي کي مسمار ڪري دهليءَ ڏانهن موٽيو.[2]

سنه 716هه (1316ع) ۾ علاءُ الدين وفات ڪئي. کيس چار پٽ هئا: خضر خان، شادي خان، ابوبڪر خان ۽ مبارڪ خان جنهن جو ٻيو نالو قطب الدين هو. پويون شهزادو ملڪ ڪافور جي مدد سان، تخت تي ويٺو.[3] ملڪ ڪافور جي قتل ٿيڻ کان پوءِ، قطب الدين، خسرو خان هڪڙي نو مسلم گجراتيءَ کي سپهه سالار مقرر ڪيو ۽ پاڻ عيش و عشرت ۾ لڳي ويو. خسرو خان چاليهه هزار پنهنجي قوم جا ماڻهو پرتي ڪري، سنه 720هه (1320ع) ۾ قطب الدين کي قتل ڪرائي، پاڻ بادشاهه ٿي ويٺو. خسرو خان تخت تي ويهڻ کان پوءِ سڀني اميرن ڏانهن خلعتون روانيون ڪيون، مگر ديپال پور جي حاڪم تغلق شاهه خلعت

1 ـ منڊور (هاڻوڪي جوڌپور شهر کان ٽن ميلن جي مفاصلي تي) جيسلمير رياست جو پراڻو تختگاهه هو. هينئر منجهس راجپوت راجائن جون سماڌيون، هڪڙي باغ ۾ تلاءَ آهن.

2 - J. Tod: The Annals and Antiquities of Rajasthan, Vol. II, P. 327.

3 ـ ملڪ ڪافور اصل حبشي غلام هو. جنهن کي الغ بيگ، گجرات فتح ڪرڻ وقت، بغداد جي هڪڙي عرب سوداگر کان ڪنيات جي بندر تي خريد ڪيو هو. پوءِ هو آهستي آهستي ترقي ڪندو سپهه سالاريءَ جي عهدي کي پهتو. سنه 706هه (1306ع) ۾ ملڪ ڪافور وڏي لشڪر سان دکن تي ڪاهي، سيلاب وانگر راجائن کي وڪوڙي شڪست ڏيئي، وڏو خزانو هٿ ڪيو. هن راميشور وٽ هڪڙي مسجد يادگار طور قائم ڪئي. جا جهانگير جي زماني تائين قائم هئي. موٽڻ کان پوءِ هن بادشاهه علاءُ الدين جي ذاتي ڪمن ۾ اهڙو دخل ڏنو جو بادشاهه سندس چرچ تي پنهنجي راڻيءَ ماهڪ کي، جا معزالدين جي ڌيءَ هئي، پٽ خضر سان سميت گواليار جي قلعي ۾ قيد رکيو ملڪ ڪافور جي ئي اشاري تي راڻيءَ جو ڀاءُ الپ خان گجرات جو والي مارجي ويو. پوءِ ملڪ ڪافور قطب الدين کي مارائڻ جو ارادو ڪيو مگر راڻيءَ ماهڪ جي ٻن غلامن، جن کي علاءُ الدين خريد ڪيو هو تن هٿان پاڻ قتل ٿي ويو.

ونڻ کان انڪار ڪيو.[1] خسرو خان حڪم ڏنو تہ جيڪو ڳئون ذبح ڪندو تنهن کي اُن جي ڪل ۾ سبرايو ويندو. هن حڪم ڏنو تہ مسلمان ڳئون جي تعظيم ڪن ۽ ڳئون جو پيشاب دوا طور ڪم آڻين ۽ ان جي گوبر سان گهر جون ديوارون لنبن ۽ صاف رکن. مٿئين حڪم جي ڪري مسلمانن ۾ عام ناراضپو پيدا ٿيو. تغلق جو پٽ جونا خان، جو شاهي اصطبل مٿان اعليٰ عملدار هو سو دهليءَ مان ڀڄي پنهنجي پيءُ وٽ ديپال پور پهتو. غازي الملڪ سنڌ ۽ پنجاب جي لشڪر سان، خسرو کي شڪست ڏيئي مارائي، اميرن جي رضامندي سان بادشاهي ڇٽ پنهنجي مٿي تي رکيو.[2]

خلجي سلطانن جي ڏينهن ۾ سنڌ جي حالت:

خلجين جي ڏينهن ۾ سنڌ مغلن جي ڪاهُن کان محفوظ رهي ۽ سلطان علاءُ الدين جي زماني ۾ ترقي ڪيائين. ملڪ نصرت خان ۽ ظفر خان تجربيڪار جرنيل هئا، جن سنڌ کي بيروني ڪاهُن کان بچائي ورتو. نصرت خان سنڌ کي ننڍين ننڍين پرڳڻن ۾ ورهائي، مٿن صوبيدار مقرر ڪيا ۽ شهرن ۾ عدالتي ڪاتن تي قاضي ۽ امير مقرر ڪيا. هر هفتي سنڌ جون خبرون حڪومت جي مرڪز ۾ باقاعدي پهچڻ لڳيون. سنڌ جي فوجي قوت بلوچن جي پرتي ٿيڻ ڪري مضبوط هئي. علاءُ الدين خلجي سنڌي لشڪر جي مدد سان گجرات فتح ڪيو هو ۽ ملڪ الغازي سنڌي ۽ پنجابي لشڪر سان دهلي فتح ڪئي. علاءُ الدين خلجيءَ شين جا اگهہ مقرر ڪيا ۽ شين جي وڪري جي جاچ ڪرڻ لاءِ حڪومت اندر محتسب (رئيس) مقرر ڪيا، جي بادشاهہ کي رپورٽون پهچائيندا هئا. چوپائي مال تان محصول موقوف ڪيا ويا، جنهن ڪري گوشت سستو وڪامڻ لڳو. ان مهانگو ٿيندو هو تہ سرڪاري گدامن تان سستي اگهہ تي ملي سگهندو هو. ڪڻڪ جي في مڻ جي قيمت سادا ست جيتل

---

1 ـ ديپال پور، منٽگمري ضلعي ۾ پاڪ پٽن کان 28 ميل اوپرندي ۽ اوڪاڙه اسٽيشن کان 17 ميل ذکڻ طرف واقع آهي. جنرل ڪننگهام جي تحقيقات موجب، راجا ديوپال هي شهر تعمير ڪرايو هو. محمد بن قاسم هي شهر فتح ڪري، اتي هڪڙي مسجد تعمير ڪرائي هئي. بطليموس جي نقشي ۾ "ديدالہ" ڏيکاريل آهي. هي شهر غلام سلطانن ۽ خلجين جي ڏينهن ۾ پنجاب جو تختگاهہ هو ۽ اتي وڏي ڇانوڻي هئي. پراڻي شهر جا نشان ڏکڻ اولهہ طرف ٽن ميلن ۾ آهن. تيمور جي حملي وقت، منجهس 84 مسجديون هيون، بابر جي ڪاهُن وقت هي شهر لاهور جيڏو هو.

2ـ خسرو خان گجرات جي شهر پٽن جو نيچ ذات هندو هو. سلطان قطب الدين جي زماني ۾ هن معبر (ڪارو منڊل) فتح ڪيو هو. شڪست کائڻ کان پوءِ، جونا خان هن کي گرفتار ڪيو هو ۽ تغلق جي حڪم سان ڪيس قتل ڪري ڇڏيائين.

هئي، جن جي قيمت هاٿوڪن ٻن آنن جيتري هئي جو في مڻ چار جيتل وڪامڻ لڳا. چانورن جي قيمت في مڻ جي 5 جيتل هئي، مانهه جي دال جي في مڻ جي قيمت 5 جيتل ۽ موٺ في مڻ 3 جيتل هئي.

غرض تہ سڀئي ڪاٺ وٺي گھوڙي تائين اگھه سرڪاري مقرر هئا. منافع خورن کي سخت سزائون ملڻ لڳيون. متئين ڪم جي نگراني ڪرڻ تي خفيہ ناظر ۽ جاسوس مقرر هئا. سلطان هارين کان نقديءَ بدران اُن ڍل ۾ وٺي گدام ڀري ڇڏيندو هو. ذڪر جي منڊ ۾ بہ متين اگھن تي اَن وڪامندو هو. زميندارن کي حڪم هو تہ سرڪاري مقرر ڪيل اگھه تي واپارين کي ان وڪڻن. سلطان التمش کان وٺي سلطان علاءُ الدين جي زماني تائين، اهو زمانو هو جڏهن مغلن مشرقي ايشيا ۽ يورپ کي تاراج ڪري ڇڏيو هو ۽ شمس الدين التمش، غياث الدين بلبن ۽ علاءُ الدين خلجي جيڪڏهن لياقت وارا فرمانروا نہ هجن ها تہ جيڪر سنڌ بہ ويران ٿي وڃي ها.

علاءُ الدين خلجيءَ جي زماني ۾ سپاهين کي نقد پگھار ملڻ لڳو. هر هڪ سوار جو 234 تنڪا (رپيا) ۽ ٻن گھوڙن وارن جو 312 تنڪا پگھار مقرر هو. اهڙي طرح پنج لک سوار فوج رکڻ جو انتظام قائم هو. جهاد ۽ لٽ جي مال جي شوق سبب خوشيءَ سان ماڻهو ڀرتي ٿيڻ لڳا. فتوحات جو سيلاب راجپوتانا، گجرات ۽ دکن تائين پهتو. ملڪ ڪافور کي ديوگري فتح ڪرڻ وقت، 2400 پائونڊ سچا موتي، 120 پائونڊ جواهرات، 6000 پائونڊ چاندي ۽ 4000 ٿان ريشمي ڪپڙي جا مال غنيمت ۾ هٿ لڳا. ديپال پور ۽ ملتان جون مضبوط ڇانوڻيون ۽ قلعا حڪومت ۽ سنڌ جي بچاءُ لاءِ هئا.

علاءُ الدين خلجيءَ جي دؤر اندر زالون بہ سياست ۾ حصو وٺڻ لڳيون. ملڪ جهان ماهڪ جي ڪوشش سان ملڪ ڪافور جي سازشن جو خاتمو ٿيو. صوبن جا گورنر جلد جلد بدلي ڪيا ويندا هئا، جيئن رشوت خور نہ بنجن. هندن کي وڏا وڏا عهدا ملڻ لڳا. جيڪو هندو مسلمان ٿيندو هو تنهن کي بادشاهہ اڳيان پيش ڪبو هو ۽ بادشاهہ هن کي سونو ڪنگڻ ڏيندو هو. سيوهڻ جي راجا سلديو ۽ سپہ سالار خسرو بغاتون ڪيون،مگر ڪين پورو نتيجو مليو.

خلجي دؤر اندر سنڌ جي واپار ترقي ڪئي. سنڌ جو واپار عدن ۽ آفريڪا سان هلڻ لڳو. مشهور اطالوي سياح مارڪو پولو سنڌ جي ڪناري مڪران ۽ تيز بندر کان لنگھيو. ابوالفدا دمشقي بہ ان دؤر ۾ سنڌ مان گذريو. ٻنهي پنهنجن سياحت نامن ۾ لکن ٿا تہ عيسوي 13 صديءَ اندر عربستان ۽ ايران جا سوداگر تيز، ڪنبات ۽ ڀڙوچ جي بندرن تي گھوڙن جو واپار ڪري، اتان ڪپهہ، نير ۽

چمڙو خريد ڪندا هئا ۽ سنڌو نديءَ تي جهاز راني چالو هئي. سيوهڻ جي راجا سلديو جي بغاوت ڪرڻ وقت، ظفر خان ملتان کان بيڙين جي ذريعي فوج وٺي سيوهڻ پهتو هو. انهن ڏينهن ۾ سنڌ جي جهازن کي زئنزيبار ڏانهن ويندي فقط ويهه ڏينهن لڳندا هئا. موتندي سمنڊ جي ويڪر ڪري مسافري ڪرڻ ۾ ٽي مهينا لڳندا هئا. مارڪو پولو مڪران جي خوشحاليءَ بابت لکي ٿو تہ اتي جي رهاڪن جو گذران کير، چانور ۽ گوشت تي آهي.[1]

ديبل جي ويرانيءَ کان پوءِ سنڌ جي ٻن بندرن، تيز ۽ لاهريءَ، تجارت ۾ ترقي ڪئي. خلجي سلاطين جي زماني ۾ ٽامي، چانديءَ ۽ سون، ٽن ڌاتن جا سڪا چالو هئا، جن تي قيمت، سال، بادشاهہ جو نالو ۽ ٻئي پاسي بغداد جي خليفي جو نالو لکيل هوندو هو. علاءُ الدين خلجيءَ جي زماني ۾ شراب جي واپار تي قطعي بندش پيل هئي، بلڪ شراب پيئڻ سخت ڏوهہ هو. سندس ڏينهن ۾ سرائون، خانقاهون ۽ مقبرا تعمير ٿيا. ڪڇيءَ ۾ علاءُ الدين ٿي گنبذ تعمير ڪرايا، جي سندس نالي پٺيان سڏبا هئا.[2] علاءُ الدين شوخ ۽ ظالم نہ هو مگر علماءِ ڪرام جي عزت ڪندو هو سندن صحبتن کي پسند ڪندو هو. حضرت فريدالدين مسعود شڪر گنج، ملتان جي عارف ڪامل صدر الدين ۽ خواجہ نظام الدين اولياءُ صوفيا ڪرام جون خانقاهون آباد هيون. سندن تبليغ ۽ روحاني فيض جي ڪري سنڌ، گجرات ۽ بلوچستان ۾ سهروردي ۽ چشتيہ جي مريدن ۽ خليفن جي خلافت جون گاديون قائم ٿيون. (جن جو احوال موقعي سر ڏبو.)

هن ٿي دؤر اندر مغلن جي ڪاهن ڪري، گهٽائي عالم فاضل دهليءَ جي دربار ۾ پهتا. سلطان جلال الدين خلجي شاعرانہ مذاج رکندڙ هو. سندس دربار ۾ قاضي فخرالدين ڪرمانيءَ کي وڏو رسوخ حاصل هو.[3] هن دور جي علمائن جي فهرست ڊگهي آهي، جهڙوڪ امير ارسان، ڪاتبي، سعد منطقي، قاضي مغيث الدين هانسوي، صدرالدين عالي، فخرالدين قواس، حميدالدين راجا، مولانا عارف، حڪيم عبيد، شهاب الدين انصاري ۽ ٻيا متعدد اهل قلم ۽ شعرا ٿي گذريا. امير خسرو پنهنجو شهرهءِ آفاق "خمسہ" هن ٿي دور ۾ لکيو.

علاءُ الدين جي فوجن ۾ بلوچن گجرات، چتور، جيسلمير ۽ دکن تائين جنگين ۾ حصو ورتو. اهڙي طرح بلوچ علمائن کي هن دربار ۾ رتبا مليا،

1 -Yule C. B: Morcopolo, Book II, P-334, London, 1871.
Radha Kummud Mookerji: History of Indian Shipping.

2_ تاريخ بلوچستان: هيتورام، ذڪر "گنبد علاءُ الدين".

3_ تاريخ فرشتہ: جلد_1، ذڪر علاءُ الدين، نولڪشور.

جهڙوڪ مولانا علاءُ الدين ڪڙڪ، مولانا ڪمال الدين ڪولوي، مولانا نظام الدين قلاتي وغيره. خلجين ٿورو وقت حڪومت ڪئي ليڪن سندن قليل عرصي اندر علم ترقي ڪئي. مؤرخ ضياءَ برني هن دؤر جو مؤرخ ٿي گذريو آهي. سندس ”تاريخ فيروز شاهي“ مشهور آهي، جا پوءِ ڪلڪتي مان شايع ٿي. ضياءَ بخشي بدايوني، ٻيو مشهور مصنف ٿي گذريو. سندس تصنيفات مان ”سلڪ السلوڪ“، ”عشره مبشره“، ”طوطي نامہ“، ”گلريز“ ۽ ”چهل ناموس“ ڪتابن جي خبر پئجي سگهي ٿي.

شيخ شرف الدين يحيٰ منيريءَ جو ڪتاب ”مڪتوبات“ تصوف تي بهترين ڪتاب آهي. امير سنجري، جو مغلن هٿان وڙهندي شهيد ٿيو هو، تنهن جي ڪتاب ”فوائد الفوائد“ ايتري تہ شهرت حاصل ڪئي هئي، جو امير خسرو جي ”افضل الفوائد“ کي بہ ايتري نصيب ڪانہ ٿي. سندس ”ديوان“ حيدرآباد مان شايع ٿيو. امير خسرو ”طوطيءِ هند“ جو لقب حاصل ڪيو تہ حسن سنجري ”سعديءِ هند“ جو خطاب حاصل ڪيو. شيخ علي حزين پنهنجي ”تذڪري“ ۾ هڪڙو مفصل باب هندستان جي گلا ۾ لکيو آهي، جيتوڻيڪ خاڪ هند ۾ مدفن ٿيو! امير خسرو ”مثنوي نہ سپهر“ ۾ هندستان جي فضيلت تي چار سؤ ابيات ڏنا. آهن ۽ حب الوطنيءَ جو ثبوت ڏيندي خاڪ هند کي ”جنت“ جي نالي سان سڏيو آهي.

سنڌ تي تغلقن جي حڪومت:

اسلامي حڪومت جون حدون جيڪي اڳ صرف اتر هندستان ۽ بنگال تائين محدود هيون، سي خلجي سلطانن جي ڏنهن ۾ گجرات ۽ دکن تائين وسيع ٿي ويون. اسوڪا ڪان پوءِ سلطان علاءُ الدين پهريون مسلمان فرمانروا هو جنهن هندستان ۾ ايڏي عظيم الشان شهنشاهت قائم ڪئي. سندس دربار ۾ ڏارين ملڪن جا سفير رهندا هئا. خلجين ڪان پوءِ تغلق سلطانن سنہ 720هہ (1321ع) کان سنہ 802هہ (1399ع) تائين دهليءَ تي حڪومت ڪئي. سندن نالن جي فهرست هيءَ آهي.

تغلقن سلاطين جي فهرست:

(1) تغلق خان	(720هہ: 1321ع)
(2) محمد تغلق	(725هہ: 1325ع)
(3) فيروز ثالث	(752هہ: 1351ع)

(4) تغلق ثاني	(790هه: 1388ع)
(5) ابوبڪر	(791هه: 1388ع)
(6) محمد	(792هه: 1390ع)
(7) سڪندر	(796هه: 1394ع)
(8) محمود ۽ نصرت	(796هه: 1394ع)
امير تيمور جي ڪاهه	(2_801هه: 9_1398ع)
(9) محمود (ٻيو ڀيرو)	(802هه: 1399ع)

تغلق ڪير هئا؟

عام هندستان جي تاريخن ۾ لکيل آهي تہ "تغلق" لفظ "قتلغ" جي بگڙيل صورت آهي. مؤرخ تغلق سلاطين کي "ترڪ" لکن ٿا. مگر ايئن نہ آهي. تعجب اهو جو "تاريخ فيروز شاهيءَ" ۾ تغلقن جو نسب ڏنل ڪونہ آهي. حقيقت ۾ تغلق پيءُ طرفان تاتاري يا مغل هئا ۽ ماءُ طرفان بلوچ هئا. سندن پيشو لٽ مار هو ۽ سندن وطن خاران هو جنهن کي مارڪو پولو "قرونہ" لکيو آهي. هن خاندان جو اعليٰ امير نقودار چغتائي خان جو پاٽيو هو. سندس خاندان مان امير طومان خلاف سنہ 1383ع ۾ امير تيمور پنهنجي پٽ ميران شاهہ کي روانو ڪيو هو.[1] ڪن جديد مؤرخن هن خاندان کي بلوچ لکيو آهي.[2]

غياث الدين غازي الملڪ:

سلطان غياث الدين تغلق اصل ايل پنهوار هو. جو قسمت آزمائيندو سلطان علاءُ الدين جي ڀاءُ الغ خان، حاڪم سنڌ ۽ ملتان، وٽ اچي نوڪر بيٺو. الغ خان سندس شرافت ۽ ايمانداريءَ کي ڏسي کيس امير آخور (شاهي اصطبل جو داروغو) بنايو. اتان ترقي ڪري شاهي اميرن ۾ داخل ٿيو. هن مغلن کي اناويهہ گهمرا شڪستون ڏنيون. جنهن ڪري کيس "غازي الملڪ" ۽ سندس پٽ محمد جونا کي "فخر الملڪ" جا لقب مليا. مغلن جي ڪاهُن کي روڪڻ لاءِ سلطان علاءُ الدين غازي الملڪ کي ملتان ۽ ديپال پور مٿان حاڪم مقرر ڪيو. هن وقت ملتان جي پرسان "تغلق خان جو ڪتهڙو" موجود آهي.[3]

---

1 -Stanely Lane- Pool: Mediaeval India, "Mohamedan Dynasites:. P-427.

2 - Price: Principal Events in Mohammedan History, Part-I, Vol-III, PP-47-49, London, 1820.

عجائب الاسفار: جلد_2، ص_89. اصطخري "قرونہ" کي "قاران" لکي ٿو. "روضة الصفاءِ" ۾ مير خوند محمد بن خاوند شاهہ نقودارين جي ميران شاهہ هٿان شڪست جو بيان ڏنو آهي، جنهن تان مسٽر پرائيس بيان ورتو آهي.

C.F. Minchin: Gazetteer of Kahran, "Origin of Name", P-3, Bombay, 1907.

Stanely Lane-Poole: Mediaeual, India, P-122, London, 1917.

3 _ فرشتہ: جلد_1، ذڪر سلطان محمد تغلق.

تخت تي ويهڻ کان پوءِ غياث الدين تغلق ملتان مٿان تاج الدين کي، بکر مٿان خواجه خطير کي ۽ سيوهڻ مٿان علي شير کي مقرر ڪري، سنڌ جي انتظام کي مضبوط ڪيو. سندس ڏينهن ۾ سومرن سنڌ جي لاڙ ڀاڱي ۾ ساموئيءَ تي قبضو ڪيو هو.[1] سلطان غياث الدين حڪومت جي پهرئين سال رعايا مٿان ڍلون گهٽايون ۽ شراب تي بندش وڌي. سندس حڪومت اندر آسودگيءَ جو دؤر هو. سندس پٽ جونا خان سنه 723هه (1323ع) ۾ دکن فتح ڪري اتي جي راجائن کان خراج وصول ڪيو.[2] غياث الدين بنگال جي نواب کي شڪست ڏئي سنه 725هه (1324ع) ۾ بنگال کان موٽندي پنهنجي پٽ کي حڪم ڏنو ته هن لاءِ نئون محلات افغان پوره ۾ تعمير ڪرائي. جونا خان جي سخاوت ۽ گهڻن غلامن خريد ڪرڻ ڪري غياث الدين پٽ تي ناراض هو.[3] ان سبب ڪري جونا خان احمد بن اياز گجراتيءَ معرفت اهڙي قسم جو محلات اڏايو جو بادشاهه ماني کائي جيئن ٻاهر نڪتو ته، تيئن هاتيءَ جي نوڪر لڳڻ سان محلات ڪري پيو ۽ غياث الدين پنهنجي ننڍي پٽ محمد سميت دبجي مري ويو.[4] احمد بن اياز گجراتيءَ محلات جي معمار کي، جونا خان "صدر جهان" جو عهدو ڏنو.

محمد تغلق:

سنه 725هه (1325ع) ۾ محمد جونا تغلق دهليءَ جي تخت تي وينو ۽ پاڻ کي "ابوالمجاهد محمد شاهه" جي لقب سان سڏائڻ لڳو. شيخ ابن بطوطا جو

---

1 ـ تحفة الڪرام: جلد ـ3، ص ـ33.

2 ـ سنه 1323ع ۾ محمد جونا خان ورنگال فتح ڪري، اتي جي راجا پرتا براءِ کي قيد ڪري دهليءَ آندو هو. سنه 1324ع ۾ احمد شاهه بهمنيءَ ورنگال جي خاندان گن پتي راجائن جو خاتمو ڪيو.

3 ـ سلطان نظام الدين اولياءَ ان زماني جو بي مثل فقيهه ۽ صوفي ٿي گذريو آهي. امير خسرو، خواجه حسن شاعر ۽ سلطان علاءُ الدين خلجيءَ جا ٻه پٽ خضر خان ۽ شادي خان سندس مريد ٿيا. سلطان قطب الدين مبارڪ شاهه. هن وٽ ماڻهن جو هجوم ڏسي کيس هر روز دربار ۾ حاضر ٿيڻ لاءِ حڪم ڏنو مگر ساڳيءَ تاريخ قطب الدين، خسرو خان هٿان مارجي ويو. ان وچ ۾ محمد جونا خان به سندس مريد ٿيو. جنهن تي غياث الدين بنگال ڏانهن ويندي چيو ته: "يا شيخ آنجا با شد يا من" سلطان نظام الدين جواب ڏنو ته: "هنوز دلي دور است". اتفاق اهڙو ٿيو جو دهليءَ پهچڻ کان اڳ، هو سنه 725هه ۾ دبجي مري ويو. سلطان الاوليا سنه 725هه ۾ وفات ڪئي.

4 ـ حاجي محمد قنڌاري، فرشته ۽ ضياءَ برني بيان ڪن ٿا ته، افغان پوره وارو ڪاٺ جو محلات جيڪو جونا خان جوڙايو هو، سو وڄ ڪرڻ ڪري ڊهي پيو. مگر ابن بطوطا کي شيخ رڪن الدين ملتانيءَ بيان ڏنو هو جو ان موقعي تي موجود هو ته جونا خان احمد بن اياز معمار معرفت مٿيون محلات جوڙايو هو ۽ سندس ئي اشاري ملڻ سان ڊهي پيو هو. مٿئين ڪارنامي، عيوض محمد تغلق، احمد گجراتيءَ کي وزيراعظم جو عهدو ڏنو. ڏسو "عجائب الاسفار"، جلد ـ2، ص ـ 97 ـ96.

انهن ڏينهن ۾ هندستان جي سياحت ڪرڻ آيو هو تنهن کي سلطان موصوف ڪجهه وقت لاءِ پنهنجو وزير مقرر ڪيو.

ڪشلو خان جي سنڌ تي حڪومت:

محمد تغلق، بهرام ايبه يعني ڪشلو خان کي بکر تي حاڪم مقرر ڪري، اُچ ۽ ملتان به سندس حوالي ڪيا. ڪشلو خان جي محمد تغلق گهڻي عزت ڪندو هو ۽ کيس چاچو سڏيندو هو. سنه 727هه (1326ع) ۾ مغلن پنجاب تي ڪاهه ڪئي. سلطان محمد تغلق مغلن کي شڪست ڏيئي ڪڍيو. دکن مغلن جي ڪاهُن کان محفوظ هو تنهن ڪري سلطان دولت آباد (دکن) کي تختگاهه مقرر ڪيو جو انهن ڏينهن ۾ "ديوگري" سڏبو هو مگر اميرن کي اتي آب و هوا موافق نه لڳي، جنهن ڪري بادشاهه ٻيهر دهليءَ کي تختگاهه مقرر ڪيو.

سلطان محمد تغلق ٻيهر هڪڙي عملدار علي خططيءَ کي ملتان روانو ڪيو ته ڪشلو خان به پنهنجي اهل ۽ عيال کي نئين تختگاهه دولت آباد (دکن) ڏانهن روانو ڪري. بهرحال علي خططيءَ سان ڪشلو خان جو تڪرار ٿيو جنهن ۾ علي مارجي ويو. تنهن کان پوءِ ڪشلو خان ترڪن، افغانن ۽ بلوچن جو لشڪر گڏ ڪري بغاوت ڪري ڪئي. ملتان کان ٻن منزلن جي مفاصلي تي ابوهر جي جهنگ وٽ ڪشلو خان سلطاني لشڪر سان مقابلو ڪيو. محمد تغلق پنهنجي پالڪيءَ ۾ شيخ رڪن الدين ملتانيءَ جي ڀاءُ شيخ عماد الدين کي ويهاريو جنهن جي شڪل بادشاهه جهڙي هئي. محمد تغلق ڇئن هزارن سوارن سان ميدان ڇڏي هڪڙي طرف تڪري ويو. ڪشلو خان شيخ موصوف کي بادشاهه سمجهي قتل ڪيو پوءِ ملتان ڏانهن موٽيو. ايتري ۾ محمد تغلق سوارن جي دستي سان اوچتو ملتان تي ڪاهي، ڪشلو خان جو سر وڍي شهر جي دروازي تي لٽڪايو ۽ ملتان جي قاضي ڪريم الدين کي به ساڳي سزا ڏني. عمادالدين جي ڀاءُ رڪن الدين ۽ پٽ شيخ صدر الدين کي سلطان هڪ سؤ ڳوٺ انعام ڏنا. جيئن شيخ بهاؤ الدين زڪريا ملتانيءَ جي خانقاهه جو لنگر جاري رکن. ابن بطوطا جڏهن ملتان پهتو هو ان وقت ڪشلو خان جو مٿو شهر جي ديوار تي لٽڪندو ڏٺو هئائين.

ڪشلو خان جي مارجي وڃڻ کان پوءِ محمد تغلق، "اقوام الملڪ" کي ملتان ۽ سنڌ مٿان حاڪم مقرر ڪيو. اقوام الملڪ اصل تلنگانه جو رهاڪو هوندو هو ۽ اتي جي راجا جو اهلڪار هو ۽ سندس هندڪو نالو "ڪتو" هو. راءِ تلنگانه سميت دهليءَ پهچڻ کان پوءِ مسلمان ٿيو ۽ ملڪ مقبول جي نالي سان

سڏجڻ لڳو. فارسيدان ۽ منتظم هو. تنهن ڪري محمد تغلق کيس ”اقوام الملڪ“ جو لقب ڏيئي، ملتان مٿان حاڪم مقرر ڪيو. سندس پٽ جو نالو بادشاهہ ”جونا شاهہ“ رکيو هو جو احمد اياز ”صدر جهان“ جي مرڻ کان پوءِ فيروز شاهہ تغلق جي ڏينهن ۾ نيٺ وزيراعظم مقرر ٿيو هو.

سنہ 752هہ (1351ع) ۾ سلطان جو هڪڙو غلام، طغي، گجرات ڏانهن ڪرنال کان ڀڄي ويو. ساڳئي وقت مالوا ۽ گجرات ۾ فساد پيا. طغي گجرات جي باغين وٽ جهوناڳڙه ۾ پناهہ ورتي. وري جڏهن سلطان گجرات پهتو تڏهن طغي اتان ڀڄي سنڌ جي سمن وٽ ساموئيءَ ۾ پناهہ ورتي. سلطان محمد تغلق ان وقت تپ دق ۾ مبتلا هو مگر بيماريءَ جي حالت ۾ گونڊل کان ساموئيءَ پهتو ۽ ساموئي کان 14 ميلن جي مفاصلي تي درياءَ جي ڪپ تي منزل ڪري لشڪر کي ساموئيءَ تي گهيري ڪرڻ جو حڪم جاري ڪيائين. هتي جي گهميل آب هوا ڪري سندس طبيعت بگڙجڻ لڳي. سندس بيگم ڪندل جي ڳوٺ وٽ اچي ساڻس گڏي، جنهن کي ڏسي خوش ٿيو مگر سندس ڏينهن اچي پورا ٿيا هئا. تنهن ڪري محرم مهيني ۾ سنہ 752هہ (1350ع) ۾ هن دار فاني مان لاڏاڻو ڪري ويو. سندس سؤٽ فيروز جو مٿينءَ مسافريءَ ۾ حرمين شريفين وڃڻ جي ارادي ساڻس هم رڪاب هو تنهن کي محمد شاهہ جيئري پنهنجو وارث مقرر ڪيو ۽ هينيون بيت چئي ٻڌايائينس:

”تو سر سبز باشي بہ شهنشي،
ڪہ من ڪرده ام سر بالين تهي!“

(فرشتہ جلد ـ 1)

فيروز شاهہ تغلق:

فيروز شاهہ تغلق، سلطان محمد تغلق جي لاش کي تغلق آباد ۾ غياث الدين تغلق جي مقبري ۾ دفنائڻ لاءِ روانو ڪيو.[1]

---

1 ـ تغلق آباد جو شهر ۽ قلعو هڪڙي ٽڪريءَ تي، قطب صاحب کان 4 ميل اُوڀرندي طرف، متُرا ڏانهن ويندڙ سڙڪ جي سامهو واقع آهي. هي شهر غياث الدين تغلق تعمير ڪرايو هو. شهر 4 ميلن ۾ آهي. ٽڪريءَ کي ڪاٽي مٿس قلعي جي ديوار ٺاهيل آهي، جا ميدان کان نوي فوٽ بلند آهي. ڏکڻ اولهہ طرف قلعي ۽ شاهي محل جي ويجهو غياث الدين تغلق جو مقبرو آهي، جو ڍنڍ جي وچ ۾ آهي. محمد تغلق بہ هن مقبري ۾ دفنايل آهي. مقبري جي عمارت ڳاڙهي پٿر ۽ سنگ مرمر جي جوڙايل آهي. عمارت گنبذ جي چوٽيءَ تائين اسي فوٽ بلند آهي ۽ گنبذ جو قطر ٻاهران 44 فوٽ آهي. مقبري واري هنڌ کي دارالامان سڏين ٿا. هيننر ڪي زميندار رهن ٿا، جي پاڻ کي تغلق جو

فيروز شاهہ جي، تخت تي ويهڻ لاءِ مرضي ڪانہ هئي، پر پوءِ شيخ نصيرالدين چراغ دهلويءَ جي چوڻ تي، جو محمد تغلق سان سفر ۾ گڏ هو تخت تي ويهڻ قبول ڪيائين ۽ ساڳيءَ منزل تي تاج پوشيءَ جي رسم ادا ڪئي ويئي. فيروز شاهہ تخت تي ويهڻ کان پوءِ اميرن ۽ مشائخن کي خلعتون عنايت ڪري، ملڪ رڪن الدين کي بکر مٿان نائب مقرر ڪيو. سندس ماتحت تاج الدين ڪافوري ۽ علي شير سيوهڻ مٿان حڪومت ڪرڻ لڳا. باغي طغي، جنهن سمن وٽ پناهہ ورتي هئي، سو سمن ۽ جاڙيجن جي لشڪر سان فيروز شاهہ جي منزل تي ڪاهي آيو پر سلطاني لشڪر هٿان شڪست کائي ڀڳو. فيروز شاهہ نهايت شان شوڪت سان حڪومت ڪئي. ڪيس بغداد جي دربار پاران "سيد السلاطين" جو لقب مليو. باغين کان واندو ٿي، فيروز شاهہ سنڌ جي حالتن کي جاچڻ لاءِ هر روز پنجن ڪوهن تي منزل ڪرڻ لڳو. واٽ تي ساگره ڍنڍ وٽ قلعو اڏائي، پنهنجي عملدار نصير کي هڪ هزار فوج سان مقرر ڪري، پوليس جو بندوبست بهرام جي حوالي ڪري، سيوهڻ پهتو. لعل شهباز جي زيارت ڪري، اتي جي قاضين، علمائن، متولين ۽ سردارن کي جن واٽ تي سندس سلامي ڪئي هئي، انعام اڪرام ڏيئي، بکر، اُچ، ملتان ۽ اجوڌن جون زيارتون ڪندو، سنہ 752هہ (1351ع) ۾ دهليءَ پهتو.[1]

سنہ 762هہ ۾ سلطان فيروز شاهہ سنڌ جي گشت تي آيو. بکر ۾ ويهہ ڏينهن رهي مرحوم تغلق جي روح کي شربت ۽ برف سان ختمو ڏياري، قلعي جو انتظام ڪري ساموئيءَ پهتو.[2] سندس اچڻ جو ٻڌي سمو ڄام خيرالدين وڃي قلعي ۾ لڪو. سلطاني لشڪر کي گاهہ ۽ رسد جي تنگي ٿيڻ لڳي، تنهن ڪري لشڪر موٽي گجرات ڏانهن هليو ويو. گجرات کان موٽندي، فيروز شاهہ ڄام سمي کي

اولاد سڏائين ٿا. قلعي اندر گوجر قوم جا ماڻهو رهن ٿا، جي ڪانيون وڪڻي گذران ڪن ٿا. محلات جون سِرون سون سان مڙهيل هيون، جي سج جي روشنيءَ تي چمڪنديون هيون. محلات اندر هڪڙو حوض هو جو پگهاريل سون سان ڀريل هو. هن جي تعمير تي سمورو خزانو محمد تغلق خرچ ڪيو هو. سلطان محمد تغلق دهلي ۽ سيريءَ جي وچ ۾ هڪڙو شهر جهان پناهہ نالي تعمير ڪرايو هو. سيريءَ جو قلعو سلطان علاءُ الدين تعمير ڪرايو هو. قلعي کي "علاول" بہ سڏيندا هئا. هتي محمد تغلق جي محلات "هزار ستون" جا آثار بيٺل آهن.

1 ـ تاريخ فيروز شاهي: ضياءُ برني، ص ـ 525/523، ڪلڪتو.

2 ـ "تاريخ سنڌ" ڀاڱي ـ3، ۾ لکيل آهي تہ سلطان فيروز شاهہ سنڌ ۾ ٻيو گهمرو سنہ 772هہ ۾ آيو هو. "تاريخ فيروز شاهي" ۾ 762هہ سنہ ڏنل آهي، جو صحيح آهي. سنہ 772هہ ۾ سلطان فيروز شاهہ محمد تغلق جي يادگار لاءِ جون پور جو شهر تعمير ڪرايو هو فيروز شاهہ دهليءَ ڀرسان فيروز آباد شهر پڻ تعمير ڪرايو هو جنهن ۾ اٺ جامع مسجديون هيون.

سيکت ڏيڻ جو ارادو ڪيو. ڄام موصوف اڃي سلطان وٽ پيش پيو. فيروز شاهه کيس قيد ڪري سيوهڻ وٺي آيو. هتان ڄام ٻيڙين تي چڙهي ڀڄڻ لاءِ ڪوشش ڪئي، پر گرفتار ٿي ويو. سلطان کيس قيد ڪري دهلي ڏانهن وٺي ويو. ڪجھ ڏينهن کان پوءِ فيروز شاهه ڄام خيرالدين جي پٽ ڄام جوناهه کي ساموئي ۾ ان جي پسگردائي جي حڪومت جو پروانو ڏيئي، سنڌ ڏانهن روانو ڪيو. سلطان فيروز شاهه سنه 790هه (1388ع) ۾ وفات ڪئي. سندس پويان ڪمزور هئا، تنهن ڪري سنڌ تي پوءِ سمن جي حڪومت شروع ٿي.

تغلق سلطانن جي ڏينهن ۾ سنڌ جي حالت:

تغلق سلطانن جي ڏينهن ۾، سنڌ ملتان جي گورنري جي ماتحت هئي، جنهن جي ماتحت بکر ۽ سيوهڻ ۾ صوبيدار رهندا هئا. محمد تغلق جي ڪاهه وقت، سومرن جو زور ٽٽي ويو هو. سنه 762هه ۾، جڏهن فيروز شاهه ٻيو دفعو سنڌ ۾ آيو، تڏهن ڄام خير الدين چاليهه هزار فوجن سان سلطان جو مقابلو ڪيو هو. پوءِ سنڌ آزاد ٿي ويئي. سلطان تغلق ظالم، سخا ۾ مشهور ۽ علم پرور ٿي گذريو. ڪانئس ٻه غلطيون ٿيون: هڪڙو ته هن دولت آباد کي تختگاهه مقرر ڪري ماڻهن کي دربدر ۽ پريشان ڪيو ۽ ٻيو ته هڪ لک فوج خسرو ملڪ جي اڳواڻيءَ هيٺ تبيت رستي چين کي فتح ڪرڻ جي ارادي سان هماليه جبلن ڏانهن رواني ڪيائين. جا فوج برساتي موسم اچڻ ڪري جبلن ۾ ٻي گور ۽ ٻي ڪفن ناس ٿي ويئي.

3 لک ستر هزار ماڻهن تي ٻڌل جي فوج خراسان ۽ ترڪستان فتح ڪرڻ لاءِ تيار ڪرائي هئائين. مٿين خيالي پلانن پچائڻ ڪري شاهي خزانا خالي ٿي ويا. سلطان خزاني جي ڪميءَ کي پوري ڪرڻ لاءِ ٽامي جو سڪو سون برابر هلائڻ لڳو. هندو سونارن جعلي سڪا ناهڻ شروع ڪيا، جنهن سبب رعايا شاهي سڪي کي وٺڻ کان انڪار ڪيو. سنڌ جا شهر وسندڙ ۽ آباد هئا. شيخ ابن بطوطا سنه 734هه ۾ ڪشمور کان لاهري بندر تائين سنڌ جي سياحت ڪئي. هو لکي ٿو ته "سنڌ جي شهر "خباني" ۾ خوشنما بازاريون آهن." ائين معلوم ٿئي ٿو ته پوءِ هي شهر مهراڻ جي آب ڪاٽيءَ ڪري ويران ٿي ويو. ابن بطوطا سيوهڻ ۾ مدرسي ۾ رهيو هو. سندس چوڻ موجب سنڌ جي شهرن ۾ ڪير ۽ مڇي جام هئي. سندس ڏينهن ۾ سنڌو نديءَ تي جهازراني چالو هئي. ديبل ويران هو جت ابن بطوطا هڪڙي بت جو مجمسو ڏٺو هو جنهن جي هينان هندي خط ۾ هڪڙو ڪتبو لڳل هو.

سنہ 742ھ کان سنہ 749ھ تائين محمد تغلق جي ڏينهن ۾ سنڌ ۾ سخت ڏکر پيو. ڪڻڪ جي في مڻ سنڌ ۾ ڇهين دينارين وڪامڻ لڳو. "تاريخ مبارڪشاهي" ۾ لکيل آهي تہ سانده ستن سالن تائين برسات ڪانہ پئي. هڪ سير ڪڻڪ جي قيمت "تاريخ فيروزشاهي" ۾ 16 يا 17 جيتل لکيل آهي. ان زماني ۾ سير جو وزن 29 تولا ۽ 2 ماسا هو ۽ مڻ جو وزن 13 سير 8 آنا هو.[1] دهليءَ جي باشندن کي سرڪاري گدامن مان آن ملڻ لڳو ۽ گجرات تائين سرڪاري اهلڪار تقاوين ڏيڻ لڳا. مگر سنڌ جو صوبو سرحد تي هئڻ ڪري نظر انداز ڪيو ويو جنهن ڪري ملتان، مالوهہ، گجرات، دکن ۽ سنڌ تائين بغاوت پکڙجي ويئي. باغي جابجا سلطاني خزاني ۽ واپارين کي لٽڻ لڳا.

ملتان ۽ دهلي جي وچ ۾ گهڻائي شهر ڏکر ڪري ويران ٿي ويا. مئل جانورن جون کلون پچائي، ماڻهو کائڻ لڳا. ابن بطوطا آگره جي شهر ۾ هڪڙي ماڻهوءَ کي مردي جو گوشت کائيندي ڏٺو.[2] فيروز شاهہ تغلق شين جا اگهہ مقرر ڪيا. ڪڻڪ في مڻ 8 جيتل، جَوَ في مڻ 4 جيتل، دال في مڻ 4 جيتل، چانورن جو ڏارو في مڻ 5 جيتل، گيهہ اڍائي سير جي قيمت 3 جيتل، کنڊ في سير ساڍا 3 جيتل. جيتل جي قيمت هڪ پئسو ۽ مڻ جو وزن 14 سير پختا هئا. مٿيون جنسون ۽ سندن اگهہ "تاريخ فيروزشاهي" ۾ ڏنل آهن.

تغلق سلطانن جي ڏينهن ۾ فوجي حالت بهتر هئي. اڳ سپاهين کي ماهوار پگهار ملندو هو پر تغلقن جي ڏينهن ۾ فوجين کي جاگيرون ملڻ لڳيون، جنهن ڪري سپاهي خوشيءَ سان فوج ۾ ڀرتي ٿيڻ لڳا. اميرن جا درجا مقرر هئا: 1 خان، 2 ملڪ، 3 امير، 4 سپہ سالار ۽ 5 جند. محمد تغلق جي دربار ۾ اسي خاندان رهندا هئا. مٿيان امير فوجون رکندا هئا. مثلا هڪ خان جي ماتحت ڏهہ هزار فوج رهندي هئي، سندس جاگير جي آمدني ساليانو 2 لک تنڪا هئي. "ملڪ" وٽ هڪ هزار فوج رهندي هئي، سندس جاگير جي آمدني ويهہ هزار تنڪا ساليانی هئي. "امير" وٽ بہ سؤ سپاهي رهندا هئا. خان، ملڪ، سالار ۽ امير کان سواءِ، باقي

1_ "تزڪ بابريءَ" ۾ مڻ جو وزن 14 سير 9 آنا ۽ ٻہ تولا لکيو ويو آهي. هندستان ۾ ائين معلوم ٿو ٿئي تہ هرهڪ ضلعي ۾ سير يا مڻ جو وزن ڌار ڌار هو. اڪبري سير جو وزن 52 تولا 2 ماسا 2 رتيون هو. عالمگيري سير 77 تولن جو هو. الغرض محمد شاهہ تغلق جي ڏينهن ۾ مڻ جو وزن ساڍا 14 سير سمجهڻ گهرجي. ان حساب موجب هڪڙي دينار جي عيوض ڪڻڪ جو نرخ 2 سير 7 آنا هو. فرشتہ جي تحرير موجب في سير قيمت 16 جيتل يعني ٻہ درهم يعني 14 آنن جيتري هئي.

2 _ "اگروهہ" جو شهر، حصار کان 13 ميلن جي مفاصلي تي، فتح آباد واري سڙڪ تي واقع هو هينئر معمولي ڳوٺ آهي. پراڻي شهر جا آثار 6 سؤ ايڪڙن ۾ آهن. اڳ واپار جو هنڌ هو. اگروال واپاري هن شهر ۾ پنهنجو مال نيڪال ڪندا هئا. شهر جي آبادي سٺ هزار هئي. 1345ع ۾ شهر ويران ٿي ويو.

فوجي سپاهين کي سرڪاري خزاني مان پگهار سميت ڪاڌو ڪپڙو گهوڙن لاءِ چارو ۽ داڻو سرڪاري ملندو هو. فوجن ۾ ترڪ، ايراني، بلوچ (خراساني) ۽ هندستاني ڀرتي ٿيندا هئا. سندن گهوڙا عمدا ۽ هٿيار سنا هئا.

شاهي سوار لشڪر جو تعداد 9 لک هو. ڪجهه بادشاهه وٽ رهندو هو، باقي صوبن ۾ جاگيردارن وٽ رهندو هو. سنڌ ۾ وڏو جاگيردار قاضي علاءُ الملڪ خراساني هو جو ڪو وقت هرات جو قاضي هو. فاضل فقيهه هو جنهن کي لاهري بندر تان ساليانو سٺ لک دينار محصول وصول ٿيندو هو. ان مان قاضي موصوف کي ويهون حصو ملندو هو باقي آمدني هو بادشاهه کي پهچائيندو هو. ان قسم جي حساب سان بادشاهه صوبن ۾ جاگيرون تقسيم ڪندو هو. خانن، ملڪن، سالارن ۽ اميرن جي درن تي حيثيت آهر نوبتون وڄنديون هيون.

تغلق سلطانن جي ڏينهن ۾ ٽپال جو پورو انتظام هو جهڙو اڳ ڪڏهن به نه ٿيو. ٽپال جا قسم هئا: 1 اولاق يعني گهوڙي سوار ٽپالي، 2 شتر سوار ٽپالي، 3 پيادا ٽپالي ۽ 4 ڪبوتر. ابن بطوطا جي سفرنامي ۾ ٽپال جي سرشتي جو تفصيل سان بيان ڏنل آهي. دولت آباد ۾ قيام جي زماني ۾ روزانو بادشاهه وٽ ٽپال رستي پيئڻ لاءِ گنگا جو پاڻي پهچندو هو. ٽپال لاءِ چوڪيون مقرر هيون، جي چبوترن وانگر هيون. ٽپالين معرفت بادشاهه وٽ خراسان جا تر ۽ تازا ميوا پهچندا هئا. عربي ۽ پارسيءَ ۾ تحرير جو رواج هو. هرهڪ امير ۽ وڏي سرڪاري عملدار وٽ بادشاهه پاران غلام رهندو هو جو اميرن ۽ عملدارن جون خبرون سرڪاري مخبر کي پهچائيندو هو. اميرن جي گهرن جون مخفي خبرون نوڪرياڻيون، ڀنگياڻين معرفت سرڪاري مخبر کي پهچائينديون هيون. اهڙيءَ طرح بادشاهه کي ملڪي خبرن کان سواءِ اميرن ۽ عملدارن جون ذاتي خبرون دارالخلافه دهليءَ تائين پهچنديون هيون.

ملڪ ۾ شفاخانن جو به انتظام هو. محمد تغلق جي ڏينهن ۾ دهلي جي شهر ۾ ستر شفاخانا هئا. عدالتي ڪاتو قاضيءَ جي معرفت هلندو هو. وڏو قاضي "قاضي القضاة" سڏبو هو. "صدر جهان" وزيراعظم جو عهدو به ساڳيو هو. هرهڪ جي جاگير جي آمدني ساليانو سٺ هزار ٽنڪا هئي. وزير جي عهدي کي "صدرالاسلام" به چوندا هئا. جڊيشل ڪاتو سندس ماتحت هو. فقراء جو آفيسر "شيخ الاسلام" هو سندس ساليانو آمدني سٺ هزار ٽنڪا هئي، سرڪاري لنگرخانن ۽ خيرات جي تقسيم جو مال سندس معرفت ورهائبو هو. ذڪر جي

وقت غريبن کي سرڪاري لنگرخانن مان کاڌو ملندو هو. قاضي سان گڏ عدالت ڪرڻ وقت "ميداد" به گڏ ويهندو هو. ميرداد درخواستون قاضيءَ اڳيان پيش ڪندو هو. سندس ساليانو پگهار پنجاه هزار ٽنڪا هو. "شرف الملڪ" مالي وزير جو پگهار ساليانو چاليهه هزار دينار هو. انهن عملدارن لاءِ پارسيءَ کان سواءِ عربي سکڻ لازمي هو. قرضدارن جي جاچ سرڪاري منشي ڪندا هئا. قرض جي وصوليءَ جي حالت ۾ ٻه حصا سرڪار ڪٽيندي هئي، ٽيون حصو قرض خواهه کي ملندو هو. هندو ۽ مسلمان رلي ملي هلندا هئا. ملڪي عهدا سڀني لاءِ کليل هئا. هندو عورتون ستي لڪڙيءَ تي چڙهنديون هيون. ڪين مذهبي آزادي مليل هئي.

سنڌ جا ٻه مولوي دهلي درٻار ۾ نوڪر هئا. جن کي ڪنهن ڏوهه ۾ شيخ زاده نهاونديءَ قتل ڪرايو هو.

سنڌي مهمان نوازيءَ ڪري مشهور هئا. سندن اخلاق، فياضي ۽ مهمان نوازيءَ جي ابن بطوطا تعريف ڪري ٿو. سندس ڏينهن ۾ سنڌ جي شهرن ۾ خانقاهُن ۽ سرائن ۾ مسافرن کي مفت کاڌو ملندو هو. اميرن کان وٺي ويندي خانقاهُن جي متولين ۽ درويشن تائين، سمورا پرديسين ۽ مسافرن جي سار سنڀال لهندا هئا ۽ سندن عزت ڪندا هئا. بلڪ پرديسين کي "عزيز" ڪري سڏيندا هئا.

ابن بطوطه سنڌ ۾ مهراڻ جي ڪپن تي بانس جي وڻن جو ذڪر ڪري ٿو. انهن جهنگن ۾ هڪ سڱا گينڊا به رهندا هئا. جن جو قد هاٿيءَ کان ٿورو ننڍو ۽ مٿو هاٿيءَ کان وڏو هو ۽ سندن رنگ ڪارو هو. اڳ سنڌ مان بيد، بانس، سوپاريون ۽ ڪٿو روانگيءَ جون شيون هيون. هينئر اهي شيون ٻاهران اچن ٿيون.

ڪشلو خان جي خانقاهه:

سنڌ ۾ بکر جو قلعو جيئن عباسي دؤر جي يادگار آهي، تيئن بکر جي لڳ اوڀرندي طرف هڪڙي ننڍڙي ٻيٽ تي ڪشلو خان جي خانقاهه آهي، جنهن کي هينئر خواجه خضر جو ٿان سڏين ٿا. اها خانقاهه تغلق دؤر جي يادگار اڃا قائم آهي.

بغداد ۽ مصر جي عباسي خليفن جا سفير تغلق سلطانن جي ڏينهن ۾ دهليءَ جي درٻار ۾ رهندا هئا. سعيد صرصري ۽ حاجي رجب بغداد جي عباسي خليفي پاران فيروز شاهه تغلق لاءِ هڪ خلعت، علم، ترار ۽ منڍي "سيد السلاطين" جي لقب سان آندائون، پاڻ سان پيغمبر ﷺ جن جي قدم بارڪ جو نشان آندائون. جو هاڻي دهليءَ ۾ شهزادي فتح خان جي قبر تي اجميري دروازي کان ٿوري مفاصلي تي لڳل آهي، جتي هر سال 12 ربيع الاول جي موقعي تي وڏو

ميلو لڳندو آهي. حاجي سعيد صرصري سنہ 757ھ ۾ دهليءَ پهتو. المستنصر بالله 623ھ کان 640ھ تائين بغداد تي حڪمراني ڪئي. سندس پٽ امير غياث الدين پهريان ماوراءِ النهر جي بادشاهہ سلطان علاءُ الدين وٽ رهيو جتان ڪن سالن کان پوءِ صوفي محمد همداني ۽ محمد بن ابي شرفي حرياويءَ کي محمد تغلق ڏانهن قاصد ڪري موڪليائين. بادشاهہ سندس خرچ لاءِ ٽيهہ هزار دينار مڪا. غياث الدين ترڪستان کان پهريان سنڌ ۾ آيو پوءِ دهلي پهتو. محمد تغلق پنهنجي ڀيڻ جي شادي ساڻس ڪرائي.

مصر کان سيف الدين غدا ابن هبة الله دهليءَ پهتو. سلطان محمد تغلق گجرات، انهلواڙه ۽ ڪنبات کيس جاگير طور ڏنا. اسلامي دنيا سان تعلقات جي ڪري سنڌ جي واپار ترقي ڪئي. ابن بطوطہ جي بيان موجب سنڌ جو بندر لاهري واپار ۾ محصول ڪري رونقدار ۽ دولت مند شهر هو جتي يمن، فارس ۽ ڪاري منڊل جا جهاز لنگر هڻندا هئا. جانورن جي چراگاهُن، باغات جي گلن جي وڪري، مهاڻن کي ماهي گيريءَ، نيرولين کي ڪپڙن رڱڻ، دوڪاندارن کي واپار ڪرڻ ۽ نشيدار شين جي وڪري تي ڍلون ڏيڻيون پونديون هيون. غياث الدين تغلق شراب فروشيءَ جي ممانعت ڪئي هئي. ڪوڪن جي شهر ٿاڻي کان هڪڙي قسم جو ڪپڙو جنهن کي ابوالفدا "تناسي" لکي ٿو سنڌ ۾ وڪري لاءِ ايندو هو. چين، عراق ۽ سڪندريہ کان ريسمي ۽ اوني ڪپڙو وڪامڻ ايندو هو. منجهانئن سڪندريہ جو ڪپڙو باريڪيءَ جي ڪري مشهور هو. ترڪستان مان اُٺ، گهوڙا، اوني ڪپڙو هٿيار غلام وڪري لاءِ ايندا هئا. معبر ڪوڪن ۽ ملبار جا واپاري لاهري بندر ۾ رهندا هئا.

تغلق سلاطين جي زماني ۾ ٻانهن ۽ ٻانهين جي وڪري جو عام رواج هو. معمولي ٻانهي جي قيمت اٺ تنڪا هئي. حرم جي لائق رکڻ وارين ٻانهين جي قيمت 15 تنڪا هئي، ليڪن تعليم يافتہ ڪنيز جي قيمت 2 لک تنڪا تائين بہ وڃي پهچندي هئي. شاعر بدر چاچ هڪڙي ڪنيز گلچهره تي عاشق ٿي پيو سنديس قيمت 9 سؤ تنڪا هئي. بدر وٽ خريد ڪرڻ لاءِ رقم نہ هئي. پنهنجي ارادي کي هڪڙي قصيدي ۾ ادا ڪيو اٿس. قصيدي جو پهريون شعر هن ريت آهي:

"قرار بيع بصد حيلہ بست بر نہ صد، اگرچہ قيمت آن ماهہ صدِ هزار آمدا"

غلامن جي واپار جو ايترو زور هو جو نوجوان غلام بعض اوقات ٻن تنڪن تي بہ وڪامندا هئا.

تغلق سلطانن جي زماني ۾ دينار، ٽنڪا (ٽنڪ)، ٽنڪا نصفي، دوڪاني، جيتل، عدلي وغيره سڪا چالو هئا. طلائي دينارن جو وزن 19 گرين کان وڌيڪ هو. اهي سنه 725هه کان 727هه ۾ ضرب ٿيا. سندن هڪڙي پاسي کان ڪلمو شهادت، ٻئي پاسي کان "الواثق بتائيد الرحمان محمد شاهه السلطان" عبارت لکيل هئي. غياث الدين جي سڪن تي "السلطان الغازي غياث الدنيا و الدين ابوالمظفر تغلق شاهه السلطان ناصر امير المؤمنين" لکيل هو. محمد تغلق جي سڪن تي "المجاهد في سبيل الله محمد بن تغلق شاه" عبارت لکيل هئي. دينار طلائي جو وزن 99 گرين هو. ٽنڪ پٽل جا هئا، في ٽنڪ جو وزن 132 گرين هو. اهي سنه 731هه ۾ دولت آباد ۾ جاري ٿيا. محمد تغلق هنن ٽنڪن کي چانديءَ جي سڪن جي قيمت تي هلائڻ لڳو. دوڪاني سڪي جو وزن 65 گرين هو. جيتل ٽامي جا پئسا هئا، في جيتل جو وزن 74 گرين هو. طلائي ٽنڪ جو وزن 3 مشقال هو. في چانديءَ جي ٽنڪ ۾ اَٺ هشت گانيون هيون. في هشت گانيءَ ۾ چار سلطانيون هيون. في سلطاني جي قيمت 2 جيتل هئي. في نقرئي ٽنڪ ۾ 64 جيتل ٿيندا هئا. پنجاهه عدلي سڪا، عدليءَ کي پول به سڏيندا هئا. في جيتل جي قيمت 4 فلوس هئي ۽ هشت گانيءَ جي قيمت مصر ۽ شام جي درهم برابر هئي.

اسلامي دنيا سان دوستانه تعلقات هئڻ ڪري، متيان سڪا عراق، مصر ۽ شام تائين چالو هئا. وري جڏهن محمد تغلق پٽل جي سڪن کي چانديءَ جي قيمت تي هلائڻ لڳو ته هندو صراف کوٽا سڪا هلائڻ لڳا، جنهن ڪري سنڌ، مالوهه ۽ گجرات ۾ رعايا فساد ڪيا، بلڪ واپارين محصول ڏيڻ به بند ڪيو. متين بغاوتن کي مٽائڻ لاءِ محمد تغلق کي سانده چار سال لڳي ويا ۽ هو تپ دق ۾ مبتلا ٿي وفات ڪري ويو.

تغلق سلطان ڪافي حد تائين فاضل، خدا پرست، شرع جا پابند ۽ علمائن، شاعرن جا قدردان هئا. ترڪستان، عراق، عجم، بلڪ مغرب الاقصيٰ کان جيڪي به مخدوم، شيخين يا علماءَ سندن دربار ۾ پهتا، تن جي انهن پوري عزت ۽ قدرداني ڪئي. بلڪ ڏارين ملڪن جي سوداگرن کي به هو انعام اڪرام ۽ خلعتون ڏيندا هئا فيروز شاهه تغلق پنهنجي حڪومت جي عرصي اندر پنجاهه نهرون، چاليهه جامع مسجديون، ٽي سؤ مدرسا، به خانقاهون هڪ سؤ محلات، پناهه شفاخانا، هڪ سؤ مقبرا، ڏهه حمام، پندرهن سؤ کوهه، هڪ سؤ پليون ۽ باغ تعمير ڪرايا. سندن دربار ۾ شاعرن مان امير خسرو بدر چاچ، مظهر هندي، اوليائن مان سلطان الاولياءَ خواجه نظام الدين، خواجه نصيرالدين

چراغ دهلوي، عارف رڪن عالم، مؤرخن مان سراج عفيف، ضياء برني، سعد منطقي، جوتشين مان گنگو برهمڻ تي گذريا آهن. بادشاهه محمد تغلق هندو جوڳين جي صحبت ۾ به رهندو هو.

سنڌ ۾ بکر ۽ سيوهڻ ۾ مدرسا هئا. جن ۾ خراسان جا شاگرد به تعليم وٺندا هئا. خواجه نصيرالدين دهلوي، محمد تغلق سان سنڌ جي سفر ۾ گڏ هو بلڪ بادشاهه کي لباس پهرائڻ جي ڪم تي مامور هو. محمد تغلق صوفين ۽ درويشن جي زور گهٽائڻ لاءِ صوفين کي پنهنجي چاڪريءَ ۾ رکيو هو. تختگاهه دهلي، جو مشرق ۾ بغداد ۽ روم هو سو وسعت ۾ چاليهن ميلن ۾ هو سندس تن پاسن کان ٻارهن ٻارهن هزار قدمن تائين باغات هئي، منجهس هڪ هزار مدرسا، به هزار ننڍيون وڏيون مسجدون، سٺ شفاخانا. شهر جي باشندن لاءِ پاڻي جي انتظام لاءِ گهربل تعداد ۾ تلاءَ جڙيل هئا. جن ۾ مينهن جو پاڻي پربو هو.

باب چوٿون

سومرا:

سومرا ڪير آهن؟ ان بابت مؤرخن ۾ اختلاف آهي. ڪي انهن کي خالص عرب لکن ٿا. ڪي وري کين خالص هندو لکن ٿا. سندن ڪي نالا تہ خالص عربي آهن ۽ ڪي وري خالص هندي آهن. مؤرخن سومرن جي حسب ۽ نسب متعلق جيڪي لکيو آهي، سو اسين هيٺ سلسليوار ڏيون ٿا. سڀ کان اڳ اسان کي آڳاٽن مؤرخن جو بيان ڏيڻو آهي تہ اهي سومرن جي قوميت متعلق ڇا ٿا لکن. ان کان پوءِ جديد مؤرخن جو بيان ڏبو تہ انهن ڪهڙي تحقيقات ڪئي آهي.

مير محمد معصوم "تاريخ معصومي"باب 2 ۾ هن ريت لکي ٿو:

"سلطان محمود ملتان ۽ سنڌ کي فتح ڪيو هو. سلطان عبدالرشيد بن محمود (441هہ – 444هہ) جي زماني ۾ جڏهن سلطنت سندس عياشيءَ ۽ آرام طلبيءَ ڪري ڪمزور ٿي، تڏهن سومرن پنهنجي قبيلي جي هڪڙي شخص سومره کي ٿريءَ جي شهر ۾ تخت تي ويهاري پنهنجي خودمختياريءَ جو اعلان ڪيو هن سومره. لاڙ ۾ سعد نالي هڪڙي طاقتور زميندار سان تعلق پيدا ڪري سندس ڌيءَ سان شادي ڪئي. جنهن جي بطن مان هڪڙو پٽ ڄائس. جنهن تي هن ڀونگر نالو رکيو. جو پيءُ جي مئي کان پوءِ سنڌ جو حاڪم ٿيو."

مير معصوم کان پوءِ "تاريخ طاهري" جو مصنف مير طاهر نسياني، جنهن جي مذڪوره تاريخ ۾ فقط قصا ۽ افسانا ڏنل آهن. سو عمر سومري جي مارئي سان عشق جي ضمن ۾ لکي ٿو:

"سومرا هندو قبيلي مان هئا ۽ هندو مذهب جا پابند هئا. سنہ 700هہ کان سنہ 843هہ تائين حڪومت ڪيائون. سندن تختگاهہ محمد تور الور جي ويجهو هو."

"طاهري" جي بيان موجب سومرن جي سنڌ حڪومت 700هہ يعني علاءُ الدين خلجيءَ جي زماني کان شروع ٿي. سلطان علاءُ الدين خلجي سنہ 695هہ محمد. سيد گهراڻي جي بادشاهہ. جي دهليءَ تي حڪومت هئي. سلطان محمد جي حڪومت جو عرصو سنہ 837هہ (1433ع) کان شروع ٿي سنہ 847هہ

(1443ع) تائين ختم ٿيو. مٿئين حساب موجب ”طاهريءَ“ جو بيان ”معصومي“ کان بلڪل نرالو آهي.

”بيگلارنامہ“ جو مصنف, امير سيد قاسم خان بن سيد قاسم ترمذي سومرن نسبت هن ريت فرمائي ٿو:

”سنڌ فتح ٿيڻ کان پوءِ عرب جي قبيلي تميم سنڌ تي حڪومت ڪئي. ڪجهہ عرصي کان پوءِ سومرا قوم سنڌ تي قبضو ڪيو ۽ پنج سؤ ورهيہ حڪومت ڪئي. سندن تختگاهہ مهاتم تور هو.“

عجب جي ڳالهہ ڇٽبي تہ جيئن مؤرخن سومرن جا نالا گڏيل هندي ۽ عربي ڏنا آهن, تيئن سندن تختگاهن جا نالا بہ عربي ۽ هندي ڏنا اٿن: هڪڙا ”محمد تور“ لکن ٿا, ٻيا ”مهاتم تور“. ممڪن آهي تہ ”مهاتم تور“ نالو ”محمد تور“ هجي, پر سوال آهي تہ سندس جاءِ وقوع بہ جدا جدا هنڌن تي ڏيکارين ٿا.

مير علي شير قانع ٺٽوي ”تحفة الڪرام“ ۾ محمد يوسف جي ”منتخب التواريخ“ تان نقل ڪري ٿو:

”جڏهن سلطان عبدالرشيد بن محمود جي سنڌ تي حڪومت هئي, تڏهن سنڌين سندس ڪمزوريءَ مان فائدو ورتو, سنہ 445هہ (1053ع) ۾ سومرن جي قبيلي ٿريءَ ۾ گڏ ٿي, سومرہ نالي هڪڙي بادشاهہ کي اڳواڻ مقرر ڪيو جنهن کي هڪڙو پٽ ڀونگر نالي سعد زميندار جي ڌيءَ جي بطن مان ڄائو. ڀونگر پنج ورهيہ حڪومت ڪئي ۽ سنہ 461هہ ۾ وفات ڪئي.“

وري ڀاڱو لکي ٿو تہ ”سومرا قوم سامرہ جي عربن مان آهي, اهي هجري ٻي صديءَ ۾ عرب جي تميم قبيلي سان گڏ سنڌ ۾ آيا. تميم عباسي دؤر ۾ سنڌ جو والي مقرر ٿيو هو.“

”تاريخ سنڌ“ (ڀاڱي _ 3) جو مصنف ميان عبدالغني عبدالله سومرن جي حڪومت جو زمانو سنہ 700هہ (1300ع) کان 743هہ (1439ع) تائين ڏيکاري ٿو جيڪو سنہ ”تاريخ طاهري“ ڏنو آهي. سومرن بابت هو لکي ٿو:

”تميم جو سنہ 111هہ ۾ هشام بن عبدالملڪ جي زماني ۾ سنڌ جو گورنر ٿي آيو هو. تنهن جو اولاد بني تميم. جڏهن هجري 4 صدي ۾ خليفي مامون جي ڏينهن ۾ سامرہ شهر مان لڏي سنڌ ۾ آيو تڏهن اتان سانس ٻي هڪڙي عرب قوم بہ سنڌ ۾ لڏي آئي هئي, جنهن پوءِ ڀاڱو کي ”سومرا“ سڏايو.“

حقيقت ۾ ”چچنامہ“, توڙي ”تاريخ سنڌ“ (جلد _3) جو مصنف ٻئي غلط آهن; ڇاڪاڻ تہ مامون نہ 4 هجري صدي ۾ ٿي گذريو نہ وري سندس ڏينهن ۾ ”سامرہ“ شهر جو ڪو نالو نشان موجود هو. جيڪڏهن ”چچنامہ“ غلطي ڪئي,

تہ ان جو ھي مطلب نہ آھي تہ ’تاريخ سنڌ‘ جو مصنف بہ غلطي ڪري ”سامره“ جو اصل نالو ”سرمن راءِ“ ھو جو گھٽي استعمال ڪندي پوءِ ”سامره“ بنجي ويو. سرمن راءِ ھڪڙي ڇانوڻي ھئي جا خليفي معتصم بالله عباسي بغداد کان نوي ميلن جي مفاصلي تي، دجلہ جي ھڪڙيءَ شاخ قاطون تي، سنہ 220ھ ۾ تعمير ڪرائي، ان ۾ ترڪي لشڪر ويھاري بغداد بدران اتي پنھنجو تختگاھہ مقرر ڪيو ھو. مامون 4 صدي ھجريءَ ۾ تي نہ گذريو بلڪ ھن تہ سنہ 218ھ ۾ وفات ڪئي ھئي. يورپي مؤرخن سومرن کي نومسلم راجپوت ڏيکاريو آھي.[1] ايليٽ صاحب بہ اھوئي ثي رايو ڏنو آھي.

مولانا عبدالحليم شرر، جنھن کي نواب وقارالامرا وزيراعظم حيدرآباد دکن، پنج ھزار رپيا ”تاريخ سنڌ“ تيار ڪرڻ لاءِ ڏنا ھئا. (جنھن جو پھريون جلد سنہ 1907ع ۾ ۽ ٻيو جلد سنہ 1909ع ۾ شايع ٿيا ھئا). سومرن کي ”سامري“ نومسلم يھودي لکي ٿو. مولوي صاحب کي مٿيون گمان ان ڪري ٿيو ھو جو يھودين جو ھڪڙو فرقو شام جي جبل شمرون ڪري، ”سامري“ سڏبو ھو. بشاري مقدسيءَ ھڪڙي ھنڌ لکيو آھي تہ اھل ذمہ چار آھن: يھود، نصاري، مجوس ۽ صابي، جن کان جزيہ ڍل ورتي ويجي ٿي. اڳتي ھلي لکي ٿو تہ ”سامره“ بہ اھل ذمہ آھن. وري اڳتي ھلي لکي ٿو تہ سنڌ جا بت پرست اھل ذمہ ڪونہ آھن، ڇاڪاڻ جو جزيہ نہ ٿا ڀرين.[2] شايد بشاريءَ جي انھي بيان کي مروڙي سروڙي مولانا شرر سامره کي يھودي لکيو آھي!

جي- ايبٽ پنھنجي تحقيقات موجب سومرن کي راجپوت لکي ٿو سندس بيان موجب سنڌ کان سواءِ ڪڇ، گجرات ۽ سورت تائين سندن حڪومتون ھيون.[3]

مولوي نجم الغني پنھنجي ”وقائع راجستان“ ۾ سومرن متعلق جيڪا جديد تحقيقات ڪئي آھي، سا ايبٽ جي بيان کان وڌيڪ تحقيقات تي مبني آھي. سندس بيان آھي تہ سومرا سورج بنسي خاندان مان پرمار راجپوٽ آھن. ڪي چون ٿا تہ چندر گپت جو اولاد آھن، ڪن جي راءِ آھي تہ اوڌ جي راجا رام چندر جي پٽ سپومتر جي شاھي نسل مان آھن. پرمار راجپوتن جي نون راجائن ستلج کان وٺي دکن تائين چوڏھن حڪومتون ڪڙيون ڪيون ھيون، جن جا چوڏھن تختگاھہ ھي ھئا: مھيشور ڌار مانڊو اجين، چندر ياگا، چتور،

1_ انسائيڪلوپيڊيا برٽنيڪا: جلد – 25، ص_ 143، يارھون ايڊيشن.

2_ احسن التقاسيم: بشاري مقدسي، ص_42 ليڊن.

3 - J. Abbat: Sind- Are- interpretation of the Unhappy Valley, Soomros PP. 88-89, Karachi, 1907.

آبو چندراوتي، موميدنه، پرماوتي، امرڪوٽ، بکر، لوهه درهه ۽ پٽن. مٿيان ڪي شهر هنن فتح ڪيا هئا ۽ ڪي نوان تعمير ڪرايا هئائون. سنڌن پنجتيهن خاندانن مان ڇهين خاندان مان امره سومره اسلام اختيار ڪيو هو.[1] ” گويا جيئن اندلس تي عربن جي اٺن صدين جي حڪومت ڪرڻ کان پوءِ اتي جي عيسائي رهاڪن ٻيهر ملڪ تي قبضو ڪيو هو تيئن عربن جي سنڌ تي ڪاهه ڪرڻ کان پوءِ اٺن صدين گذرڻ بعد، سومرا سنڌ جا پهريان باشندا هئا، جن سنڌ تي وري قبضو ڪيو هو.

سومرن جو مذهب:

سومرا شروع ۾ اسماعيلي هئا. مٿيون ثبوت دروزين جي خط مان پئجي سگهي ٿو جيڪو سنڌن امام سنڌ جي سومرن جي سردار ابن سومر ڏانهن لکيو هو:[2]

”ملتان ۽ هندستان جي موحدن جي نالي عموما ۽ شيخ ابن سومره راجا بل جي نالي خصوصا. اي معزز راجا بل، پنهنجي خاندان کي اٿار، موحدن ۽ نندي دائود کي سچي دين ۾ آڻ. ڇاڪاڻ ته مسعود ان کي تازو غلاميءَ کان آزاد ڪيو آهي. تون پنهنجي فرض کي پورو ڪر ۽ دائود جي ڀاٽيجي عبدالله ۽ ملتان جي باشندن لاءِ توکي مقرر ڪيو ويو آهي، تان ته تقديس ۽ توحيد جي مجڻ وارا جهالت، ضد، سرڪشي ۽ بغاوت ڪرڻ واريءَ جماعت کان ممتاز ٿي وڃن.[3] “

مٿئين خط مان جيڪي اهم نتيجا نڪرن ٿا، سي هيٺ ڏجن ٿا:

1ـ سومرا ۽ سنڌن باني، جيڪي سنڌ جا اصلي باشندا هئا، جن پوءِ سنڌ جي حڪومت هٿ ڪئي هئي، سي اسلام اختيار ڪرڻ وقت اسماعيلي فرقي ۾ داخل ٿيا هئا.

2ـ ملتان جو حاڪم ابوالفتح دائود وغيره ۽ سومرا هڪڙي مذهب جا پيرو هئا.

3ـ سومر غالبا سنڌ جي اسماعيلين جو شيخ ۽ امام هو ڇاڪاڻ ته ”شيخ“ لقب اسماعيلي پنهنجي مذهبي سردار لاءِ استعمال ڪندا هئا. جيئن شيخ الجبال حسن بن صباح.

---

1 ـ وقائع راجستان: مولوي نجم الغني رام پوري، جلد ـ 1، ص ـ 52 ـ 51، همدرد پريس، لکنؤ 1927ع.

2ـ مذهب اسلام: مولوي نجم الغني، ذڪر فرقه دروز ص ـ 352، نولڪشور لکنؤ.

3ـ اسماعيلي نفي صفات جا قائل هئا، جنهن جو نالو وٽن معتزله جي عقيدي وانگر ”توحيد ۽ تقديس“ هو.

4۔ ائين معلوم ٿو ٿئي تہ دائود نندو ابو الفتح دائود جو پٽ هو جنهن کي سلطان مسعود بن محمود غزنويءَ اسماعيلي مذهب کان توبہ ڪرڻ جي شرط تي آزاد ڪيو هو ۽ عبدالله ابوالفتح جو ڏوهٽو ۽ دائود اصغر جو پاٽيجو هو.

5۔ متئين خط مان اهو بہ معلوم ٿي سگهي ٿو تہ دروزين ابن سومره راجا بل کي سلطان مسعود، عبدالله ۽ ملتان وارن جي خلاف جنگ ڪرڻ لاءِ پڙڪايو هو تہ قرامطي اسماعيلين جي سنڌ ۾ جيڪا قوت ضايع ٿي ويئي هئي، تنهن کي پيهر بحال ڪري سگهجي. ائين معلوم ٿو ٿئي تہ ملتان ۾ قرامطين اهڙي بار بار ڪوشش ڪئي هئي، پر ڪامياب ٿي ڪونہ سگهيا هئا.

6۔ پوئين اهم ڳالهہ جا خط مان معلوم ٿئي ٿي، سا سومره جي شخصيت متعلق آهي تہ ڀهو ڪو سنڌ جو طاقتور زميندار هو جنهن صورت ۾ سومره جو پٽ سلطان مسعود جو معاصر هو تہ پوءِ چئي سگهبو تہ سومرو پاڻ سلطان محمود (المتوفي 421هہ) جو معاصر و هوندو.

7۔ سومرن متئين خط جي تاريخ کان ويهہ ورهيہ پوءِ سلطان عبدالرشيد بن محمود (المتوفي سنہ 440هہ) جي ڪمزور حڪومت جي زماني ۾ سنڌ جي حڪومت تي قبضو ڄمايو هو.

حقيقت ۾ قرامطين ۽ اسماعيلين جو مذهب مخلوط هو. اسماعيلي اسلام سان گڏ هر هڪ ملڪ جي رسمن ۽ عقيدن کي شامل ڪندا هئا. مثال لاءِ جڏهن سلطان صلاح الدين ايوبيءَ جي ڪوشش سان مصر مان مهدوي مذهب جو بنياد اکڙجي ويو، تڏهن متئين مذهب جا گهڻا مبلغ يمن جي رستي کان سنڌ ۽ گجرات ۾ داخل ٿيا هئا. قاضي نور الله شوستري اثنا عشري پنهنجي ڪتاب "مجالس المومنين" ۾ (جو هن 1019هہ ڌاري تصنيف ڪيو هو) لکي ٿو تہ هجري 7 صديءَ ڌاري، ملا علي هڪڙو مهدوي داعي سنڌ کان گجرات پهتو. سندس تبليغ جي ڪري گهڻائي هندو واپاري مسلمان ٿيا. ازانسواءِ هڪڙو پارسي مؤرخ، مسٽر بهرام جي ملهاري، پنهنجي ڪتاب "گجارت ائنڊ گجراتي" مطبوع لنڊن 1882ع، صحفي 152 ۾ ۽ "مرآت احمديءَ" جي انگريزي ترجمي، صفحي 89 جي فٽ نوٽ ۾ لکيل آهي تہ هندو واپاري جن کي ملا عليءَ مسلمان ڪيو سي هينئر بوهرا سڏجن ٿا، منجهن هندن جون رسمون رواج توڙي عقيدا اڃا سوڌو هلندا اچن ٿا. اهي گجرات، مالوه، راجپوتانا، ڪوڪن ۽ دکن تائين پکڙيل آهن.[1]

1۔ شريف ادريسي گجرات جي بيان ۾ لکي ٿو تہ اتي جي شهر انهلواڙه (پٽن) ۾ مسلمان واپارين سان راجا ۽ سندس اهلڪار چڱو سلوڪ ڪن ٿا. حقيقت ۾ اهي واپاري شيعا هئا، جن اسماعيلي تبليغ ڪرڻ لاءِ واپارين جو لباس اختيار ڪيو هو. ڏسو "ايليٽ"، جلد۔1، شري ادريسيءَ جو بيان.

فاطمين جڏهن عباسين خلاف بغاوت ڪئي ڪئي هئي، ان وقت سندن (فاطمين جي) جهنڊي جو رنگ سفيد هو. ان سبب ڪري فاطمي "مبيضہ" سڏجڻ لڳا هئا. هينئر بہ بوهرن جو لباس سفيد آهي، ان ڪري فارسي مؤرخ انهن کي "سفيد جامگان" ۽ "سفيد پوشان" لکن ٿا.[1] اسماعيلي خوجن جو پهريون داعي پير صدرالدين، جنهن جي قبر اُچ ۾ آهي، سو اسماعيلي خوجن جو پهريون داعي هو جو هندو نالو رڪائي سنڌ ۾ آيو هو. هن هندو مذهب جي مناسبت تي هڪڙو ڪتاب "دسا اوتار" يعني ڏهہ اوتار تصنيف ڪيو هو. هن ڪتاب ۾ آنحضرت ﷺ جن کي برهما، حضرت آدم کي شِوءِ حضرت علي ڪرم الله وجهہ کي وشنو يعني ڏهون اوتار ڏيکاريو ويو آهي. خوجن شروعات کان هن ڪتاب کي آسماني ڪتاب ڪري مجيو ۽ مرڻ وقت برڪت لاءِ پڙهن ٿا.

پير صدرالدين جا سنڌ جي ڳوٺن ۽ شهرن ۾ گهٽائي پوٺلڳ ٿيا هئا. پير صاحب آخر سنڌ کان ڪچ ڏانهن ويو جتان سندس عقيدا گجرات ۾ پکڙجي ويا. خوجا بہ بوهرن وانگر پهريان هندو هئا، جن پوءِ اسماعيليت کي قبول ڪيو.[2] مٿيان داعي قلعہ الموت ۽ يمن کان سنڌ ۾ وارد ٿيا هئا. ان مخلوط مذهب ۾ داخل ٿيڻ ڪري، سومرن جا نالا بہ مخلوط آهن.

مخدوم جهانيان سيد جلال الدين بخاري رحہ (707هہ ـ 800هہ)، جو شيخ الشيوخ حضرت بهاءُ الدين زڪريا ملتاني رحہ جي مريدن مان هو ۽ اچ شريف ۾ سڪونت پذير هو تنهن جي دهليز تي هڪڙي دفعي درويشن جو هجوم لڳل هو سنڌ جو حاڪم سومرو بہ ان وقت اتي موجود هو امير سومري حضرت

ملا عليءَ جي قبر ڪنيات ۾ آهي. عبدالعلي سيف الدين هڪڙو بوهرو فاضل پنهنجي عربي ڪتاب "مجالس سيفہ" ۾ جو هن 1224هہ ۾ تصنيف ڪيو لکي ٿو تہ فاطمي خليفي مستنصر بالله پنهنجا بہ داعي عبدالله ۽ احمد يمن جي رستي کان هندستان ڏانهن مڪا هئا، جن ڪنيات پهچي پهريان گجرات جي راجا سڌراءِ جنيسنگهہ جي وزير بهارمل کي خفيہ اسلام ۾ آندو رفتي رفتي سندن تبليغ جي ڪري هندو مسلمان ٿيا ۽ اهي "بوهرا" سڏجن ٿا.

1ـ گجرات جي بوهرن کي سنت جماعت ۾ آڻڻ وارو پهريون بزرگ محمد طاهر مصنف "مجمع البحار" هو جنهن سنہ 980هہ ۾ اڪبر جي گجرات فتح ڪرڻ وقت مصمم ارادو ڪيو هو تہ جيسين بوهرن کي اسلام جي صحيح عقيدن تي نہ آڻيندس تيسين مٿي تي عمامو ڪونہ ٻڌندس. مٿئين ارادي سان هو آگري جي دربار ۾ پهتو هو. اڪبر پنهنجن هٿن سان سندس مٿي تي عمامو رکي کيس تسلي ڏني هئي تہ پنهنجي مهم ۾ ضرور ڪامياب ٿيندو. ليڪن جڏهن مرزا عبدالرحيم خان خانان، جو پاڻ شيعو هو گجرات جو والي ٿي آيو تڏهن بوهرا شيخ محمد طاهر جي مخالفت ڪرڻ لڳا. جنهن ڪري بيو پيرو شهنشاهہ کي اڪبر آباد ۾ گڏجڻ لاءِ روانو ٿيو پر واٽ تي سنہ 986هہ ۾ اجين وٽان لنگهندي بوهرن هٿان شهيد ٿي ويو.

2ـ دعوتِ اسلام: ڊاڪٽر آرنلڊ، ص ـ 293، مذاهب اسلام: ص ـ 234.

مخدوم جي اجازت کان سواءِ هڪڙي درويش کي مسجد کان ٻاهر ڪڍي ڇڏيو ان وقت مخدوم جي زبان مان نڪتو "سومره ديوانه شده اي" ائين چوڻ شرط، بقول فرشته، سومرو چريو ٿي پيو ۽ سڄي شهر ۾ هل مچي ويو. آخر امير سومري جي ماءُ اچي مخدوم کي منٿون ڪري سندس قصور معاف ڪرايو. هوش ۾ اچڻ کان پوءِ مسجد ۾ اچي مخدوم جا پير چمي مريد ٿيو ۽ سندس بارگاهه ۾ مقبول ٿيو ازان سواءِ اسماعيليت کان تائب ٿي وري سني ٿيو.[1]

سومرن جو سنڌ تي قبضو:

سومرن جو سنڌ تي قبضو سلطان عبدالرشيد بن سلطان محمود غزنوي (441_444هه) جي زماني ۾ ٿيو جڏهن هڪڙي پاسي غزنوي سلطنت ڪمزور ٿيڻ لڳي (ڪمزوريءَ جو سبب هن ريت هو ته غزنوي شهزادا تخت ۽ تاج هٿ ڪرڻ لاءِ پاڻ ۾ وڙهڻ لڳا. ايتري قدر جو سنه 432هه ۾ سلطان مسعود بن محمود جي معزوليءَ کان پوءِ سنه 441هه ۾ سلطان عبدالرشيد جي تخت نشيني تائين، نون سالن اندر اٽڪل پنجن شهزادن هڪ ٻئي پٺيان غزنيءَ تي حڪمراني ڪئي)، ۽ ٻيو ته سلطان محمود جي وفات کان پوءِ خراسان ۾ سلجوقي اميرن زور ورتو جن سان غزنوي فرمانروا مسلسل جنگين ۾ رڌل رهيا. نيٺ غورين متو ڪنيو ۽ اهڙو زور ورتو جو سنه 547هه (1152ع) ۾ خسرو شاهه بن بهرام شاهه کي غزني ڇڏي لاهور کي تختگاهه ڪرڻو پيو. سندن حڪومت ۾ ابتري پوڻ ڪري سنڌ جي باشندن گڏجي امير سومري کي ٿريءَ جي شهر ۾ پنهنجو حاڪم مقرر ڪيو سومرن جي رڳو سنڌ ۾ حڪومت ڪانه هئي، پر جهالاوان ۽ ڪڇي به سندن ماتحت هئا.[2]

سنه 574هه (1177ع) ۾ سلطان شهاب الدين اُڇ، سنڌ ۽ ملتان فتح ڪيا ۽ سنڌ تي غورين ۽ غلام سلاطين جي حڪومت شروع ٿي. سنڌ دهليءَ جي ماتحت هئي: اهڙو سلسلو خلجين ۽ تغلق سلطانن جي زماني ۾ سنه 790هه (1388ع) ۾ سلطان فيروز شاهه تغلق جي وفات تائين جاري رهيو. دهليءَ پاران ملتان، بکر ۽ سيوهڻ تي وقت بوقت نواب ائين ئي پئي آيا ۽

---

1 ـ فرشته: جلد ـ 2، ص ـ 416، نولڪشور لکنؤ.

[2](1) تحفة الڪرام: سنڌ جي اصلي سمات باشندن جي ڏگهي فهرست ڏني آهي، جنهن ۾ فقط سما قوم جي شاخن جو ذڪر ڏنل آهي. سومرن سمن کان اڳ سنڌ تي قبضو ڪيو هو ۽ سما سندن ماتحت هئا، مگر ان تاريخ ۾ سومرن جي شاخن جو ڪو ذڪر ڏنل ڪونهي. البته ايترو معلوم ٿي سگهي ٿو ته سمن ۾ چنيسر ۽ سومرو نالا رائج هئا. سنڌ کان ٻاهر ڪڇي ۽ جهالاوان ۾ جيڪي به جت ۽ سمات قومون رهنديون هيون، سي به سومرن جي ماتحت هيون.
R. Hughes-Buller: Imperial Gazetteer of India, Vol. Balochistan. PP. 165-471.

ويا. مگر سنڌ جا حقيقي حاڪم اهو سمورو عرصو سومرا ئي هئا. ائين برابر هو تہ دهليءَ جي سلطانن کي نالي ماتر ساليانو خراج ڪڏهن ڪڏهن پيا پريندا هئا. پر سنڌ ۾ سلطان جي عيوضين کي جڏهن بہ هو ڪمزور ڏسندا هئا. تڏهن فورا پنهنجي خودمختياريءَ جو اعلان ڪري ڇڏيندا هئا.[1] ايترو هو جو دهليءَ جي سربراهن جا صدر مقام بکر ۽ سيوهڻ ۾ هئڻ سبب. سومرا فقط لاڙ جي حصي ۾ ئي حقيقي طور مضبوط هئا ۽ آخري دؤر ۾ سندن اثر نصرپور کان اڳتي بنهہ ڪين رهيو هو. حالانڪ ابتدا ۾ سندن حڪومت جون حدون اُچ تائين هيون.

سومرا حاڪمن جي فهرست:

"تحفة الڪرام" ۽ "تاريخ معصومي" جي مصنفن سومرا خاندان جي حاڪمن جون جيڪي فهرستون ڏنيون آهن. سي غير مڪمل آهن. "منتخب التواريخ" جي مصنف محمد يوسف جي فهرست جيڪا "عجائب الاسفار". جلد_2. باب پهرئين ۾ ڏنل آهي. اها "تاريخ طاهري". "تحفة الڪرام". "تاريخ معصومي" ۽ "آئين اڪبري" کان گهڻو بهتر آهي. مٿين تاريخن جا بيان ايتري قدر هڪ ٻئي جي مخالف آهن. جو صحيح بيان ڏيڻ مشڪل ڪم آهي. ايترو چئي سگهبو تہ سومرا خاندان سنہ 1051ع کان سنہ 1351ع تائين ٽي سؤورهيہ حڪومت ڪئي. ڇاڪاڻ تہ جڏهن سلطان محمد تغلق سنہ 1351ع ڌاري ساموئي پهتو هو ان وقت اتي سومرن جي حڪومت هئي ۽ وري سنہ 1362ع ۾ جڏهن فيروز شاهہ تغلق ساموئي پهتو هو ان وقت اتي سمي ڄام بابينيہ جو راڄ هو.

"منتخب التواريخ" مطابق

(1) سومرو	445هہ
(2) پونگر	(446هہ_461هہ)
(3) دودو	(461هہ_485هہ)
(4) سنجر	(485هہ_500هہ)
(5) خفيف	(500هہ_573هہ)

1 _ اڪثر تاريخن ۾ محمد تغلق جي زماني تائين سومرن جو ذڪر ڏنل آهي. اهي ڪڏهن خودمختيار ۽ ڪڏهن ماتحت رهندا هئا.

ڏسو 'عجائب الاسفار' جلد_2. باب _1. ص_ 14.

(6) عمر	(533هه_573هه)
(7) دودو (ٻيون)	(573هه_587هه)
(8) پاتو (پنهون)	(587هه_600هه)
(9) خيرو	(620هه_636هه)
(10) محمد تور	(636هه_651هه)
(11) خيرو (ٻيو)	(651هه_652هه)
(12) دودو (ٽيون)	(653هه_677هه)
(13) طائي	(677هه_700هه)
(14) چنيسر	(700هه_718هه)
(15) يونگر (ٻيون)	(718هه_733هه)
(16) خفيف (ٻيون)	(733هه_751هه)
(17) دودو (چوٿون)	(751هه_776هه)
(18) عمر (ٻيون)	(776هه_810هه)
(19) يونگر (ٽيون)	(811هه_831هه)
(20) همير	[1]—— ——

(چچ نامہ "انگريزي" جلد – 2 مطابق)

	تاريخ وفات		حڪومت سال
(1) سومرو	446هه	(1054ع)	15
(2) يونگر	461هه	(1068ع)	24
(3) دودو	485هه	(1592ع)	15
(4) سنگهار	500هه	(1106ع)	36
(5) خفيف	536هه	(1141ع)	40
(6) عمر	576هه	(1180ع)	14
(7) دودو (ٻيون)	590هه	(1193ع)	33
(8) پنهون	623هه	(1226ع)	16
(9) ڪنيئڙو	639هه	(1241ع)	15

1 _ "منتخب التواريخ" جي بعض نسخن ۾ نمبر – 11، نمبر – 12 ۽ نمبر – 13 نالا ڏنل ڪونہ آهن. ان حساب موجب دودو (چوٿون) سلطان علاءُ الدين خلجيءَ جو همعصر ٿي سگهي ٿو.

(10) محمد طور	654هه	(1256ع)	42
(11) ڪينئڙو(ٻيون)	658هه	(1259ع)	24
(12) طائي	682هه	(1283ع)	18
(13) چنيسر	700هه	(1300ع)	15
(14) ڀونگر (ٻيون)	715هه	(1315ع)	18
(15) خفيف (ٻيون)	733هه	(1332ع)	26
(16) دودو (ٽيون)	758هه	(1356ع)	35
(17) عمر (ٻيون)	793هه	(1390ع)	10
(18) ڀونگر (ٽيون)	803هه	(1400ع)	
(19) همير	----	-----	-----[1]

سومرن جا تختگاهه:

جيئن سومرن جي بيان ۾ نالن ۾ مؤرخن جو اختلاف آهي، تيئن سندن تختگاهن متعلق بہ مؤرخن ۾ اختلاف آهي. ڪي ديرڳ پرڳڻي ڪي سري ۾ ڪي لاڙ ۾ ۽ ڪي وري ٿر ۾ ڏيکارين ٿا. ان ڪري سومرن جي اوائلي تختگاهه محمد تور جي جاءِ وقوع متعلق چئي نہ ٿو سگهجي تہ سري ۾ هو يا ٿر ۾ هو.

هينري ايليٽ 'تاريخ طاهريءَ' جي حوالي سان لکي ٿو تہ سومرن جو پهريون تختگاهه محمد تور هو جو الور جي ويجهو ديرڳ پرڳڻي ۾ هو ۽ درياهه جي ڪپ تي هو. دلوراءِ جي ظلم ڪري جڏهن درياهہ پنهنجو وهڪرو بدلايو ۽ الور ڦٽي ناس ٿيو، تڏهن سومرا بہ محمد طور کان نڪري سنڌ جي ٻين پاسن ۾ وڃي رهيا."

ابن بطوطہ سومرن جي صاحبيءَ جي پڇاڙيءَ جي زماني ۾ سنڌ جو اتر کان وٺي سمنڊ تائين سير ڪيو پر هو نہ محمد طور جو ذڪر ڏي ٿو نہ وري درياهه جي رخ بدلائڻ جهڙي عظيم الشان واقعي جو ذڪر ڪري ٿو. البتہ هو سنڌ جي اترئين پاسي ۾ مهراڻ جي ڪپ تي "جناني" شهر ۽ سندس خوبصورت

1_ فقط ٻن نسخن جي نالن ڪي پيٽي ڏسو ڪيترو نہ فرق نظر اچي ٿو. "تحفة الڪرام" ۾ ويهن حاڪمن جا نالا ۽ سندن حڪومت جو جملي عرصو 361ورهيہ ڏنل آهي. اهڙيءَ طرح هر هڪ نسخي ۾ بغاوت نظر اچي ٿو. "فرشتہ" هي عرصو 3 سؤ ورهيہ ڏيکاري ٿو ۽ "بيگلار نامہ" 505 ورهيہ سومرن جي دؤر جي تاريخ فقط رومانوي قصن ۽ آکاڻين سان ڀريل آهي. جيڪڏهن اهي قصا نہ هجن ها تہ شايد سنڌ جو دؤر ماضي اسان جي نظر کان غائب رهجي وڃي ها. حقيقت ۾ اهي قصا سنڌي شاعريءَ ۾ جذبات ۽ احساسات پيدا ڪن ٿا ۽ اڳتي هلي انهن جي ئي آڌار تي سنڌي شاعري الهامي درجو اختيار ڪري ٿي ۽ سنڌي زندهہ زبان بڻجي پوي ٿي ۽ اسان کي سنڌ جي ان سونهري زماني جي تمدن جو پتو پئجي سگهي ٿو.

بازارين جو ذڪر ڪري ٿو. ان مان معلوم ٿو ٿئي ته شهر جناني اُچ ۽ بکر جي وچ ۾ ڪنهن هنڌ تي هو پوءِ مهراڻ جي موجب ڪري متجي ويو هوندو. مٿئين شهر ۾ ابن بطوطه سامرا (سومرا) قوم جو ذڪر ڪري ٿو.[1]

ديرگ پرڳڻي ڪي الور جي پر ۾ بيان ڪرڻ کان پوءِ ايليٽ وري لکي ٿو ته "ديرگ پرڳڻو جت سومرن جو تختگاهه محمد تور واقع هو سو هاٽوڪي ڇاڇري ۽ بدين تعلقن جي هنڌ تي هو؛ يعني پارڪر ۽ ونگا بزار جي وچ ۾ تر جي وارياسي ميدان ۾ هو. اهو ديرگ پرڳڻو تر جي وارياسي ميدان کان وٺي، هاٽوڪي ٺٽي شهر تائين ليکجڻ ۾ ايندو هو. محمد تور جي جاءِ تي پوءِ تري شهر قائم ٿيو جو بدين جي ويجهو هو."

سومرن جو ٻيو تختگاهه وجيه ڪوٽ يا ويگهيه ڪوٽ لاڙ پرڳڻي ۾ هاٽوڪي پراڻ ڍوري جي ڪناري کان پنجن ميلن جي مفاصلي تي هوندو هو. مٿين ٻنهي شهرن جا نشان اڃا تائين ڏسڻ ۾ اچن ٿا.

محمد تور جي ويراني بعد سومرن جو وڏو تعداد اتان لڏي سمن سان گڏ سندن قديم شهر ساموئيءَ ۾ اچي رهيو جو مڪلي ٽڪريءَ جي دامن ۾ هاٽوڪي ٺٽي شهر کان ٽن ميلن جي مفاصلي تي هو.

"بيگلار نامه" (دستخط صفحي 8) ۾ لکيل آهي ته سومرن سنڌ تي پنج سؤ ورهيه حڪومت ڪئي هئي ۽ سندن تختگاهه مهاتم پور (مهاتم تورا) هو. خبر نه ٿي پوي ته هي شهر ڪٿ هو. مؤرخن جو گمان آهي ته شايد اهو ساڳيو محمد طور شهر هو جنهن کي "بيگلارنامه" جي صاحب مهاتم تور ڪري لکيو آهي.

مسٽر جي- ايليٽ پنهنجي ڪتاب "سنڌ" ۾ مغلن جي آڪاٽي ۽ پيمر الله لوڪ جي شهادت جي قصي مان ظاهر ڪري ٿو ته ان وقت ڪڇ، گجرات ۽ سورت تي اهڙو زبردست سومرو حاڪم هو جنهن جي حڪومت ڪيچ مڪران، ملتان ۽ بکر تائين هوندي هئي.

سومرا سردار:

فارسي تاريخن ۾ مثلا "معصومي"، "طاهري" ۽ "تحفة الڪرام" ۾ سومرن متعلق چند قصا ڏنل آهن. جن جو تاريخ سان ڪو تعلق ڪونهي. ايترو چئي سگهبو ته عربن جي ڏينهن ۾ سومرا سنڌ ۾ وڏا زميندار هئا. امير سومرو سومرن جو پهريون سردار هو جنهن کي سنڌ جي سمنيه قومن ٿريءَ جي شهر ۾ پنهنجو حاڪم تسليم ڪيو هو. هن سنڌ جي هڪڙي طاقتور زميندار سعد جي ڌيءَ

---

1 - عجائب الاسفار: جلد-2، باب-1، ذڪر شهر جناني.

سان شادي ڪئي، جنهن مان ڪيس پونگر نالي پٽ ڄائو. سومرو پهريائين اسماعيلي شيعو هو پوءِ اُچ شريف جي مشائخن جي هٿ تي تائب ٿي سني ٿيو هو. سومري سنه 1054ع ۾ وفات ڪئي.

پونگر پيءُ جي وفات کان پوءِ پندرهن ورهيه حڪومت ڪري سنه 1068ع ۾ وفات ڪئي. دودي بن پونگر چوويهه ورهيه حڪومت ڪئي. دودو سومرن جو بهادر سردار ٿي گذريو جنهن لاڙ کان وٺي نصرپور تائين حڪومت جي حدن کي وڌايو هو. سندس بهادريءَ جا ڪارناما سنڌ جي آکاڻين ۾ بيان ڪيل آهن. سنه 1092ع ۾ وفات ڪيائين. دودي جي وفات ڪرڻ وقت سندس پٽ سنگهار صغير هو. سومرن ڪيس سرداريءَ جي پڳ ٻڌرائي، مگر حڪومت جون واڳون دودي جي ڌيءَ تارا ٻائيءَ جي هٿ ۾ هيون. هيءَ پهرين سنڌي خاتون هئي، جنهن سياست ۾ مردانگيءَ سان قدم رکيو هو. سومرا ساڻس وفادار ۽ فرمانبردار ٿي رهيا. جڏهن سنگهار وڏو ٿيو تڏهن ان کي تخت نشين ڪيائون. گاديءَ تي ويهڻ شرط نوجوان ڪڇ کان وٺي هالڪنديءَ تائين باغين کي مطيع ڪري، حڪومت ڪئي. سنه 1106ع ۾ بنان اولاد مري ويو.

سنگهار جي وفات کان پوءِ سندس زال همو ٻائيءَ حڪومت جون واڳون پنهنجي هٿ ۾ رکيون ۽ ڏرڪ جي قلعي ۾ پنهنجو تختگاهه قائم ڪيو. پنهنجي ڀائرن مان هڪڙي کي محمد تور تي حاڪم مقرر ڪيائين ۽ ٻئي کي ٿري شهر ۾. محمد تور ۾ ڪيترائي زميندار جن مان گهڻا خدارسيده بزرگ پيدا ٿيا، رهندا هئا. اهي شيخ الاسلام مخدوم بهاءُ الدين زڪريا رحه جا مريد هئا. هندستان جي تاريخ جا مؤرخ عام طور سلطانه رضيه کي پهرين مسلمان حڪمران عورت شمار ڪن ٿا. حالانڪ سلطانه رضيه 634هه (1236ع) ۾ دهليءَ جي تخت تي ويٺي ۽ ان حساب موجب تارا ٻائي ۽ همو ٻائي پهريون سنڌي عورتون هيون، جن مردانگيءَ سان حڪومت هلائي. همو ٻائي ڏکڻ ۽ اتر سنڌ تي حڪومت ڪئي. انهيءَ وقت دودو نالي هڪڙو سومرو سردار جو هڪ جي ڳوٺ ۾ حڪمران هو تنهن وجهه وٺي پنهنجي لشڪر سان محمد تور ۽ ٿري شهرن تي ڪاهي همو ٻائيءَ جي ڀائرن سان جنگ ڪئي، جنهن ۾ همو ٻائيءَ جا ڀائر مارجي ويا. ايتري ۾ دادوءَ (فتح خان) نالي هڪڙو سومرو سردار جو دودي پهرئين جي اولاد مان هو تنهن لشڪر وٺي دشمن کي ماري ڀڄائي، همو ٻائي وارو سمورو ملڪ پنهنجي قبضي ۾ ڪيو. ڪجھ ورهيه صلح سانت سان حڪومت ڪرڻ کان پوءِ وفات ڪيائين.

خيرو (ڪينئڙو) سومرو سردار دادوءَ (فتح خان) کان پوءِ قوم جو حاڪم ٿيو. رعايا کي آسودو ۽ خوش رکيائين. همير (ارميل) سومرن جو پوين حاڪم هو. "معصومي" جي بيان موجب ظالم ۽ بدڪار هو ۽ رعيت کي تنگ ڪيو هئائين. اها حالت ڏسي، ڪڇ کان سما سنڌ تي ڪاهي آيا ۽ همير سومري کي سندس گهر ۾ قتل ڪري، سندس سسي وڏي ڪوٽ جي ڪنگري تي لڙڪائي ڇڏيائون.

عمر ۽ مارئي:

"طاهري" ۽ "تحفة الڪرام" عمر سومري کي بن ڳالهين ۾ اخلاقي مجرم ليکيو آهي: هڪڙو تہ هو مارئيءَ مارو قوم جي هڪڙيءَ عورت کي زبردستيءَ ملير مان کڻي آيو هو بيو تہ گنگا نالي ڇوڪريءَ کي ڌوهہ سان پنهنجي قلعي ۾ کڻائي بند ڪيو هئائين. اهي قصا متين تاريخن ۾ ڏنل آهن. ٻنهي قصن جو اختصار هيٺ ڏجي ٿو:

امر ڪوٽ، جت سومرن جو حاڪم عمر رهندو هو تنهن جي نزديڪ مارو ماڻهو رهندا هئا. جن ۾ مارئي هڪڙي حسين ڇوڪري هئي، مارئيءَ کي سندس مائٽن پهريان ڦوڳ نالي هڪڙي شخص سان مڱايو هو پر جڏهن مارئي وڏي ٿي، تڏهن سندس مائٽن ڪيس ڪيت نالي هڪڙي ٻئي شخص سان پرڻائي ڇڏيو. ڦوڳ عمر وٽ دانهن کڻي ويو ۽ وٽس مارئيءَ جي حسن جي تعريف ڪرڻ لڳو. پوءِ هڪڙي ڏينهن عمر ڦوڳ کي ساڻ ڪري، ويس بدلائي مارئيءَ کي ڏسي، ڪوهہ تان زبردستيءَ اُٺ تي چاڙهي، کڻي اچي امر ڪوٽ کان نڪتو.

مارئي ٻارهن مهينا وٽس قيد رهي. انهي وچ ۾ عمر مارئيءَ جي، طعامن، پوشاڪن ۽ زيورن سان هر طرح خاطري ڪئي، مارئيءَ کي ڏاڍيون منٿون ڪيائين، پر مارئيءَ چيس تہ "منهنجو مڙس اهوئي آهي، جو مائٽن ڏنو اٿم." جڏهن هوءَ ڪنهن بہ طرح عمر سان شادي ڪرڻ لاءِ تيار نہ ٿي، تڏهن عمر هن کي انعام اڪرام ڏيئي، پنهنجي ڀيڻ سڏي ملير ڏانهن روانو ڪيو مگر مارئيءَ کي مڙسس منهن نہ ڏنو. عمر کي جڏهن ڪيت جي بدگمانيءَ جي خبر پيئي، تڏهن مارن کي سيکت ڏيڻ لاءِ امرڪوٽ کان لشڪر وٺي ملير تي ڪاهي ويو. غريب مارو سندس خوف کان تڙي پکڙي ويا. مارئي، جا لڄ ۽ شرافت جي پتلي هئي، سا ساهيڙيون گڏ ڪري عمر وٽ ويئي ۽ بهادريءَ سان چيائينس:

"اي سومرا سردار، تو حرص ۽ هوس ۾ ڦاسي مون کي مفت ٻارهن مهينا ڪوٽ ۾ قيد رکيو ان ڪري مون تي خلق بدگمانين جو داغ هنيو ۽ تنهنجي نيڪ ناميءَ تي بدناميءَ جو داغ لڳي ويو هينئر مون کي آزاد ڪري، وري هيءَ

ٻي مهرباني ڪرڻ نڪتو آهين، جو منهنجي قبيلي کي قتل ڪرڻ آيو آهين!“ پوءِ مارئي پنهنجي پاڪدامنيءَ جي پرک کي نروار ڪرڻ لاءِ هڪڙو مچ سيني جي روبرو ٻارائي، تتل ڳاڙهي لوهه جي لٺ هٿ ۾ ڪٽي، تي پيرا ان مچ مان آئي ويئي تہ ڪجھ بہ نہ ٿيس. اهڙيءَ طرح عمر بہ آڙاهہ مان ٽي پيرا لنگهي سچائيءَ جو ثبوت ڏنو.[1]

عمر ۽ گنگا:

ٿهيم قوم جي هڪڙي سهڻي ڇوڪريءَ گنگا جو مڱڻو ننڍي هوندي عمر سومري سان ٿيل هو پر گنگا اڃا صغير هئي تہ عمر وڃي ٻي شادي ڪئي ۽ گنگا جي مائٽن کي اجازت ڏنائين تہ هن کي ٻئي هنڌ جتي وڻين اتي پرڻائي ڇڏين. عمر ٿهيم، جو عمر سومري جو پڳ مٽ دوست هو، تنهن سان گنگا جي شادي ٿي. بلوغت کان پوءِ گنگا جي حسن جي هاڪ چوڌطرف پکڙجي ويئي.

هڪڙي ڏينهن عمر سومرو هڪڙي هنڌان اچي لنگهيو جت ڌوٻيءَ گنگا جا ڪپڙا ڌوئي سڪائڻ لاءِ وڌا هئا. ڪپڙن جي خوشبوءِ ۽ هٻڪار عمر سومري جي دماغ کي چڪر ۾ وجهي ڇڏيو. پڇا ڪرڻ سان ڌوٻيءَ کيس چيو تہ: ”هي ڪپڙا عمر ٿهيم جي زال گنگا جا آهن.“ پوءِ هڪڙي ڏينهن وجهہ وٺي، عمر سومرو گنگا جي ديدار ڪرڻ لاءِ، عمر ٿهيم جي گهر ۾ تير ڪڍڻ جي ٻهاني سان گهڙي، گنگا جو ديدار ڪري مٿس موهت ٿي پيو. پوءِ هڪڙي ڏينهن اميرن سان صلاح ڪري، عمر ٿهيم کي دعوت جي ٻهاني سان گهرائي، کيس شراب پياري، کانئس گنگا جو طلاق نامو لکرائي ورتائين. سندس دغا باز اميرن ان وقت ئي گنگا کي سندس گهر مان ڪڍي وڃي، عمر سومري جي ڪوٽ ۾ داخل ڪيو. جڏهن عمر ٿهيم جا نشا لٿا ۽ عمر سومري جي دغابازيءَ جي خبر پيس، تڏهن دهليءَ وڃي سلطان علاءُ الدين کي دانهن ڏنائين، جنهن عمر سومري کي قيد ۾ رکيو ۽ گنگا جي ٻانهن عمر ٿهيم کي ڏياريائين. ڪجھ وقت کان پوءِ، اُمرائن جي چوڻ تي سلطان علاؤالدين، عمر کي خراج ڏيڻ جي شرط تي آزاد ڪيو. تنهن کان پوءِ سڀ سومرا حاڪم دهليءَ کي ڍل ڀڄائيندا رهيا.[2]

1ـ ايليٽ جلد ـ1، بحوالہ ”طاهري“: سومرن سردارن جي آکاڻين مان معلوم ڪري سگهجي ٿو تہ اسلام سنڌن اڳوڻي مذهب کي تہ بدلائي سگهيو مگر سنڌن قديم مذهب جي حقيقت کي بدلائڻ ۾ ڪاميابي حاصل ڪانہ ٿيس، ان ڪري هتي سنڌن عقيدن ۽ اسلامي عقيدن ۾ فرق نظر اچي ٿو. مثلا باهہ مان لنگهڻ، چکيا تي چڙهڻ، شراب پيئڻ، وغيره.

2 ـ ايليٽ جلد ـ1، بحوالہ ”طاهري“.

عمر سومري جو يادگار امرڪوٽ آهي، جت اُجين جي پرمار سوڍن راڻن قلعو تعمير ڪرايو هو. امرڪوٽ وٽ ٻڌ جو ٻه مندر هو. عمر سومري جي ڪري سندس اصلوڪو نالو ڦري "عمر ڪوٽ" سڏجڻ لڳو. پارڪر ۾ پارينگر ۽ ٿر ۾ عمرڪوٽ پرمار سوڍن جا صدر مقام هئا. سنه 1750ع ۾ ڪلهوڙن عمر ڪوٽ فتح ڪيو ۽ 1834ع ۾ ٽالپر ميرن مٿس قبضو ڪيو. ان هوندي به اندروني انتظام سوڍن راڻن جي قبضي ۾ رهيو. اهي راڻا سنڌ ۽ دهليءَ جي حاڪمن کي ڍل ڀريند اهئا.

مارئيءَ جو ملڪ جنهن کي عام طرح ملير سڏيو ويو آهي، سو هاڻوڪي ننگر پارڪر تعلقي ۾ ڀالوا سڏيو وڃي ٿو. اتي مارئيءَ جي "ڪونڌي" ٿر جي آثار قديمه ۾ مشهور شيءِ آهي، جا ڀالوا جي ڳوٺ کان ميل ڪن اوپر ڏکڻ طرف ڏهر نالي پٽن وچ ۾ هڪڙي وڏي ميدان ۾ پيل آهي. ڪونڌي سخت پٿر جو هڪ يڪو ٽڪر معلوم ٿئي ٿي، جنهن جي ويڪر اٽڪل 4 فوٽ ۽ ڊيگهه اٽڪل 6 فوٽ ٿيندي ۽ اٽڪل هڪ فوٽ اونهي آهي. ٽي پاسا هن وقت تائين قائم اٿس ۽ هڪ پاسو زماني جي دست برد ۾ ڀڳل معلوم ٿئي ٿو. ويجهو هڪ قديم ڍُنل کوهه جا نشان به آهن. چيو وڃي ٿو ته مارئي انهيءَ کوهه تي مال کي پاڻي پيارينديءَ عمر سومري هٿان ڪجي ويئي هئي. هن وقت اتي پنهوار يا مارو قوم جا ٿورا ڪي گهٽا ماڻهو آسپاس مقيم آهن.[1]

سومرن ۾ عمر نالي به حاڪم ٿي گذريا آهن. هڪڙو عمر پهريون جنهن جي وفات جو سال "چچنامه" (انگريزي) جلد_2، صفحي 36 ۾ سنه 576هه (1180ع) ڏنل آهي ۽ عمر ٻئي جو سال وفات 793هه (1390ع) ڏيکاريل آهي. "منتخب التواريخ" ۾ عمر پهرئين جو سال 533هه ۽ عمر ٻئي جو سال 776هه ڏيکاريل آهي. عمر ۽ گنگا جي قصي ۾ بيان ڪيل آهي ته گنگا جو مڙس سلطان علاءُ الدين خلجيءَ ڏانهن دانهن ڪٽي ويو هو. سلطان موصوف عمر سومري کي قيد ڪري گنگا جي ٻانهن عمر ٿهيم کي ڏياري. ڪجهه عرصي کان پوءِ امرائن جي سفارش سان علاءُ الدين عمر سومري کي خراج ڏيڻ جي شرط تي آزاد ڪيو هو. ان کان پوءِ سمورا سومرا حاڪم دهليءَ کي خراج ڀريندا رهيا.

1_ ڪپتان اسٽئنلي نيپئر ريڪس سال 1847ع ۾ ڪڇ ۾ نائب پوليٽيڪل ايجنٽ مقرر ٿيو ۽ ننگرپارڪر، مٺي ۽ ڏيپلو تعلقا، جي انهن ڏينهن ۾ برٽش سرڪار جي حوالي ٿيا هئا، تن جو انتظام سندس حوالي ڪيو ويو. سندس هيڊ ڪوارٽر ڀڄ هو. هن صاحب سرڪاري رڪارڊ ۽ ملڪي روايتن مان کوجنا ڪرڻ بعد، حالات ٿر ۽ پارڪر تي هڪ ڪتاب سنه 1856ع ۾ لکيو جو 1859ع ۾ بمبئي سرڪار طرفان شايع ٿيو. اهو پهريون ڪتاب آهي، جو ٿر ۽ پارڪر جي اڳين پوين حالتن تي ڪجهه روشني وجهي ٿو.

متئين بيان ايليٽ جي جلد پهرئين ۾ ”تاريخ طاهري“ تان نقل ڪيل آهي: مگر سالن کي جيڪڏهن تاريخي ڪسوٽيءَ تي پرکي ڏسبو ته ٻنهي سومرن حاڪمن جا سال علاءُ الدين خلجيءَ جي زماني کان بالڪل مختلف آهن. چاڪاڻ ته علاءُ الدين خلجي سنه 695هه (1296ع) ۾ تخت تي ويٺو ۽ سنه 715هه (1316ع) ۾ وفات ڪيائين.[1] ان باري ۾ ”تاريخ طاهري“ کي به الزام ڏيئي نه سگهبو چاڪاڻ ته جنهن زماني ۾ ”تاريخ طاهري“ تصنيف تي هئي، ان زماني ۾ مؤرخ لوڪ روايتن تان روشني وٺندا هئا.

چنيسر ۽ ليلان:

سومرن جي حاڪم چنيسر، جنهن جو تختگاهه ديبل هو تنهن کي پنهنجي راڻي ليلان سان ازحد محبت هئي. راڻي ڪنگهار جي ڌيءَ ڪؤنرو جا پنهنجي سؤٽ سان مڱيل هئي، سا پنهنجي هڪڙي ساهيڙيءَ، چمني ٻائيءَ جي طعني ڪري پرپٺ چنيسر سان نينهن رکڻ لڳي. پوءِ ڪؤنروءَ ۽ سندس ماءُ مرڪئين ويس بدلائي، ديبل پهچي، هڪڙو نَوَ لکو هار ليلان کي ڏيکاريو. ليلان هار ڏسي حيران ٿي ويئي ۽ ڪؤنروءَ کان هار گهريائين. آخر چنيسر کي هڪڙيءَ رات ڪؤنروءَ جي حوالي ڪرڻ جي شرط تي ليلان هن کي هار ورتو ۽ هڪڙيءَ رات ليلان چنيسر کي شراب پياري، ڪؤنروءَ جي ٻلي ڪري ڇڏيو. صبح جو چنيسر ڪؤنروءَ کي پاڻ وٽ ڏسي، ڪؤنروءَ کي ڌمڪائڻ لڳو جنهن تي مرڪئينءَ چنيسر کي ليلان جي راز کان واقف ڪيو ته ڪيئن نه هن هار تي کيس ڪؤنروءَ وٽ وڪڻي ڇڏيو هو. چنيسر چڙ مان ليلان کي طلاق ڏني، جا پنهنجي وطن ۾ رهڻ لڳي.

اتفاق سان چنيسر جي وزير جکري کي ليلان جي وطن جي ڪنهن امير جي ڌيءَ سان شادي ڪرڻي هئي. شاديءَ جي موقعي تي جکري وزير جي چوڻ تي چنيسر به ڄڃ سان ليلان جي وطن آيو. ڪنواريتي طرف جون زالون گهوٽ جي سوٽن سانڻ جا گيت ڳائڻ آيون، تن ۾ ليلان به ويس بدلائي، منهن ڍڪي، چنيسر جي روبرو ڳائڻ بيٺي. ليلان دل جي درد مان چنيسر جي ليلان سان بي رحمي، بي قدريءَ ۽ حق ناشناسيءَ جا اهڙا بي بها ۽ جادو انگيز گيت ڳايا، جو چنيسر کي پنهنجي اتفاقي غلطي ياد آئي ۽ هو ڳائڻ واريءَ جي منهن ڏسڻ لاءِ بيقرار ٿي پيو. ايتري ۾ ليلان منهن تان پردو ڪنيو. چنيسر ڏٺو ته هيءَ ته خود ليلان آهي! سو جيئن اندر مان آهه ڪڍيائين، تيئن دم نڪري ويس. ليلان به

---

1 -Stanely Lane- Poole: Mohammedan.

آهہ ڪري، جيئن چنيسر جي لاشي تي ڪري، تيئن ساهہ ڏنائين. پوءِ ان وقت جي دستور موجب ٻنهي جا لاشا هڪڙيءَ چکيا تي ساڙيائون.[1]

دودو ۽ علاءُ الدين:

دودو (ٽيون)، جنهن جو سال حڪومت تاريخن ۾ 1331ع کان 1356ع لکيل آهي، جو علاءُ الدين جي سال حڪومت جي سراسر خلاف آهي، تنهن لاءِ هيءَ آکاڻي مشهور آهي تہ دودو ۽ چنيسر ڀاءُ هئا. چنيسر وڏو هو پر ڏارينءَ زال مان هو. دودو ڏاڏي پوٽيءَ زال مان هو تنهن ڪري سومرن دودي کي پڳ ٻڌائي، جنهن ڪري چنيسر علاءُ الدين خلجيءَ وٽ دهليءَ دانهن ڪٽي ويو. علاءُ الدين سندس دادرسيءَ خاطر هڪڙو وڏو لشڪر پنهنجي سپہ سالار سالار خان جي هٿ هيٺ دودي تي چاڙهي مڪو. علاءُ الدين جي ڪاهہ جو ٻڌي، سومرن پنهنجون زالون ۽ ٻار ٻچا ڪڇ ملڪ ڏانهن هڪڙي سمي سردار ابڙي جي سام ۾ روانا ڪري ڇڏيا ۽ مرد ماڻهو مقابلي ڪرڻ لاءِ تيار ٿي ويهي رهيا. سومرن جو سپہ سالار ساهڙ سلطان (سپڙ) نهايت بهادريءَ سان وڙهندي شهيد ٿيو. تنهن کان پوءِ باقي رهيل سومرا ڪڇ ڏانهن ڀڄي اٿي پڳا. علاءُ الدين جو لشڪر بہ سندن پٺيان ڪڇ ڏانهن ڪاهي پيو. اهو لشڪر رات جو جتي بہ منزل ڪندو هو اتي پنهنجي ڇوڏاري ڪاهي ڪوٽي، پوءِ ٽڪندو هو. انهن ڪاهين جا نشان اڄ تائين قائم آهن. جڏهن دهليءَ جو لشڪر ڪڇ پهتو تڏهن ابڙي سمي بہ سومرن جي پاران ان لشڪر سان سخت مقابلو ڪيو پر نيٺ هو بہ شهيد ٿي ويو.

سومرن جي لشڪر کي ختم ڪرڻ کان پوءِ علاءُ الدين جو لشڪر سومرن جي زالن کي هٿ ڪرڻ لاءِ ڏوڪيندو ويو. ڪي سومريون ڇوڪريون، جي ستيون هيون، سي انهيءَ ترتلي ۾ پنهنجي لڄ بچائڻ لاءِ گڏجي ڪنهن پاسي اٿي پڳيون. انهن جڏهن پنهنجي پٺيان سپاهي ايندا ڏٺا، تڏهن ڏٽيءَ جي درگاهہ ۾ ٻاڏائڻ لڳيون. قادر ڪريم ڪارساز نياڻين جو سوال اگهايو. زمين ڦاٽي پئي، ڇوڪريون غارن ۾ گهڙي ويون. غارن جا منهن وري بند ٿي ويا. ڪڇ ڏانهن ويندي اڄ بہ ماڻهن کي ستين جو ٿان ڏسڻ ۾ ايندو.[2]

---

1 ـ 'تحفة الڪرام'، جلد ـ 3، چنيسر ۽ ليلان جو قصو.

2 ـ ڪڇيءَ ۾ علاءُ الدين جي ٽن گنبذن مان شڪ ٿو پوي تہ سومرن سان ڪڇيءَ جي ميدان ۾ جنگ لڳي هوندي، ڇاڪاڻ تہ ڪڇيءَ تي بہ سومرن جو قبضو هو. والله اعلم!

مينڌرو ۽ مومل:

علاءُ الدين جي لشڪر جيئنءَ ٽيڪ سومرن جي طاقت ناس ڪري ڇڏي هئي، تنهن هوندي بہ سنڌن بہ تي سومرا حاڪم پوءِ بہ سنڌ ۾ تي گذريا. جن مان پڇاڙيءَ وارو حاڪم همير سومرو هو جنهن جي آکاڻي هن ريت آهي:

همير سومرو ۽ سنڌس وزير مينڌرو ٻئي ڄڻا گوجر قوم جي حڪمران شهزاديءَ مومل تي عاشق ٿي پيا، جا راجا نند جي ڌيءَ هئي. مومل ڪاڪ ۾ هڪڙو محلات ڪڙو ڪيو هو جنهن اڳيان جادوءَ جو درياھ وهندو هو ۽ بہ جادوءَ جا شينهن محلات جا در تي بيٺل هئس. محلات اندر ست نفيس پلنگ وڇايل هئا، جن مان ڇھ پلنگ ڪچي سٽ سان مڙهيل هئا. جن جي هيٺان کوھ کوٽايل هئا. باقي هڪڙو سلامتيءَ وارو پلنگ بنان کوھ رکيل هو. تنهن کان پوءِ شهزاديءَ هوڪو ڏياريو تہ جيڪو شهزادو يا امير ماڙيءَ چڙهي پلنگ تي اچي ويهندو تنهن کي بهادر ڄاڻي ساڻس شادي ڪنديس ۽ جيڪو پلنگ تي ويهڻ ۾ ڪامياب نہ ٿيندو سو آنڌل مال ملڪيت تان هٿ کڻندو.

ڪيترائي امير شهزادا شاديءَ جي ارادي سان ڪاڪ پهتا. ڪي جادوءَ جود رياھ ڏسي دهلجي ويا. ڪي وري شينهن ڀر ڊڄي ڀڄي ويا. ڪي ڪچين تندن وارن پلنگن تي ويهڻ ڪري کوهن جي تري ۾ وڃي پيا ۽ اهڙيءَ ريت گهڻائي مال مڏيون وڃائي فقير ٿي ويا. همير سومرو بہ وزيرن سميت مومل جي حسن جي هاڪ ٻڌي ڪاڪ تي نصيب آزمائڻ پهتو پر شينهن جي دهشت جهلي نہ سگهيو ۽ مايوس ٿي موٽي ويو. مينڌرو هوشيار هو هن درياھ ۾ نيزو هڻي پاڻيءَ جي ماپ ورتي، درياھ ڪوڙو معلوم ٿيس. اهڙيءَ طرح شينهن جو بہ ڪوڙو ڏيک معلوم ڪري، وڃي محلات نادر پهتو هر هڪ پلنگ کي نيزو هڻي سلامتيءَ واري پلنگ تي بالمر ٿي ويهي رهيو. مومل شرط موجب ڪامياب مهمان سان شادي ڪئي. همير کي جڏهن خبر پيئي تہ مينڌرو مومل ماڻي آيو آهي، تڏهن ڳوٺ اچڻ بعد ڪٺي نظر بند رکيائينس. مينڌرو هر رات جو تيز رفتار ڇانگي تي چڙهي مومل وٽ ايندو هو ۽ فجر جو نظر بنديءَ واريءَ جاءِ ۾ وڃي حاضر ٿيندو هو.

هڪڙيءَ رات دستور موجب جيئن مينڌرو مومل سان گڏجڻ ويو تيئن ان رات مجاڻ مومل سان سنديس ڀيڻ سومل مرداڻو لباس ڍڪي سُتي پيئي هئي، جنهن کي ڏسي، سڃاڻڻ کان سواءِ مينڌرو غيرت سبب ڪاوڙجي هليو ويو ۽ وري مومل وٽ ڪين ويو. سنڌس رسي وڃڻ ڪري مومل ڪاڪ کي ڦتو ڪري، مينڌري جي ڳوٺ ڍٽ ۾ آئي ۽ مينڌري کي پرچائڻ لاءِ حيلا ڪيائين، پر مينڌرو باز نہ آيو. مومل

جڏهن نااُميد ٿي، تڏهن مڇ ڀارائي، تنهن ۾ پاڻ کي جيئرو جلائي ڇڏيائين. مومل جي سڪ کي ڏسي، ميندري بہ مڇ ۾ ٽپو ڏيئي، پرواني جيان سڙي جان ڏني.

سومرن جي حڪومت تي سرسري نظر:

عربي نسل قومون جيڪي عربن جي حڪومت وقت سنڌ ۾ آيون ۽ پوءِ هتي رهجي ويون، تن مان ڪي مڪران ۽ گجرات تائين بہ پکڙجي ويون. مڪران بنسبت ان زماني جو سياح مارڪو پولو لکي ٿو تہ ”هتي جا رهاڪو عربن وانگر آهن ۽ ڪي بت پرست بہ رهن ٿا.[1]“ اهڙيءَ طرح ڪڇ، گجرات، ڪوڪن، ملبار، مالديپ ۽ ڪاري منڊل ڪناري تائين عربن ۽ مخلوط نسل وارن مسلمانن جون بينڪون هيون. اهي عربن جا تجارتي محاذ هئا. متين علائقن جو راجا وليراءِ عربن جو محبوب دوست هو. سندس گاديءَ جو هنڌ هاٽوڪي بهاءُ نگر جي ويجهو پنجن ميلن جي ايراضيءَ ۾ هو. عربن اُن شهر کي ”مهانگر“ لکيو آهي. هن عظيم الشان حڪومت جو خاتمو بہ ۽ جين وارن جي باهمي جنگين ڪري ٿيو.

گجرات جو مکيہ بندر ”سوپاره“ هو. عرب ان کي ”صيمور“ سڏيندا هئا. ان بندر کان پوءِ کنبايت زور ورتو. سليمان تاجر هجري 3 صديءَ ۾ ۽ 4 صديءَ ۾ بزرگ بن شهريار پنهنجي جهاز سان گجرات پهتو. جتي هن عربن ۽ عام مسلمانن جون بينڪون ڏٺيون هيون. ٿاڻي (بمبئي) جي بندر تي ڪيس سيراف جو هڪڙو سوداگر محمد بن مسلم گڏيو جنهن ويهن سالن کان اتي سڪونت اختيار ڪئي هئي.[2] صيمور ۾ ڪيس ابوبڪر واپاري گڏيو هو. اتي جي راجا جو ديوان (وزير) موسيٰ نالي مسلمان هو. جيئن موجوده دؤر ۾ ايشيا ۽ آفريڪا جي ملڪن ۾ يورپي قومن کي خاص امتياز حاصل آهن، تيئن ان زماني ۾ عربن جا عدالتي فيصلا قاضي نبيريندا هئا ۽ اهي قاضي هندو راجائن پاران مقرر هئا.[3] عباس بن ماهان، صيمور جو قاضي هو. متين سنڌ جي پاڙيسري ملڪن ۾ مسلمانن جون عام مسجديون ۽ جامع مسجديون هيون. سنہ 304هہ ڌاري صيمور ۾ مسلمانن جي آدم شماري ڏهہ هزار هئي.[4]

---

1 -Yule, C.B: Murcopolo, Book. II, Kesomoeoran.

2_ عجائب الهند: بزرگ بن شهريار ص_16.

3_ ابن حوقل: ص_233.

4_ مروج الذهب: مسعودي جلد_1، ص 382_384، عربن کي هندستان ۾ جيڪو اولاد ڄمندو هو، تنهن کي ”بيسر“ سڏيندا هئا، جنهن جو جمع ”بياسره“ آهي. جيئن برٽش راڄ ۾ هندستان ۾ ڄمندڙ انگريزن کي ”اينگلو انڊين“ سڏيندا هئا.

ان ۾ ڪوشڪ ڪونهي تہ سومرا سنڌ ۾ طاقتور هئا. مگر سومرن کان سواءِ سما، چنا، گوجر ۽ سوڍا راڻا بہ رياستن جا مالڪ هئا. عربن جي ڪاهہ وقت سومرن جو ڪٿ بہ نالو نظر ڪونہ اچي ٿو. چاڪاڻ تہ چؤطرف بت پرستيءَ جو دؤر هو تنهن ڪري عربن سيني قومن کي گڏي هڪڙي نالي سان يعني "سمينہ" ڪري لکيو آهي. "چچنامہ" ۾، لوهاڻن جي برهمڻ آباد ۾، برهمڻن جي الور تي، سمن جي نيرن ڪوٽ ۾ ۽ چنن جي سيوستان ۾ بڌيا ۾ حڪومتن جو ذڪر ملي ٿو. چنا پهرين قوم هئي، جنهن اسلام قبول ڪيو هو.[1] سنڌ ۾ عام چوڻي هئي تہ "سنڌ سمو ڪاڇو چنو ۽ پٺي جيسلمير". بعض سومرا هندو بہ هئا. جيئن ٽر جا راڻا ۽ سيوهڻ جو راجا سلديو جنهن مغلن کان دهليءَ خلاف مدد ورتي هئي. پر علاءُالدين خلجيءَ جي سپہ سالار ظفر خان هٿان شڪست کائي قيد ٿي ويو.

سومرا اصل ۾ هندو هئا ۽ پوءِ جڏهن اسلام اختيار ڪيائون، تہ بہ منجهن ڪيترين ئي اصلوڪيون رسمون موجود رهجي ويون. چنيسر جو ليلان سان گڏ چڪيا تي چڙهڻ، مينڌري جو مومل سان گڏجي باهہ ۾ سڙڻ، شادين مرادين ۽ بين مجلسن تورڙي هونئن ئي شراب پيئڻ وغيره. هو نہ ڌارين قومن کي سنگت ڏيندا هئا، نہ ڪنهن سان گڏجي کائيندا هئا. مٿين غير اسلامي رسمن کان سواءِ بيون جيڪي منجهن خاص رسمون هيون. جهڙوڪ هٿن پيرن جا نهن پاڙون ڪڍائي ڇڏڻ، زال هيڪر بار ڄڻيو تہ ان سان همبستر ٿيڻ کان نفرت ڪرڻ، هڪ پيرو ڊڪيل ڪپڙو ميرو ٿيو تہ وري لاهي ڦٽو ڪرڻ، پنهنجن عزيزن ۽ زيردستن جي ڪلهن تي غلاميءَ جي نشانيءَ لاءِ داغ هڻڻ. فقط حڪمران طبقو مٿي تي پڳ ٻڌي ۽ ٻيا سڀ مٿن تي رومال ٻڌن، وغيره.

اهي سڀ رسمون عرب تهذيب بلڪ اسلامي اصولن خلاف هيون. سندن عام نالا پڻ سندن اسلام کان اڳ واري زماني جي ياد ڏهاني ڪن ٿا: جهڙوڪ سومار، پونگر، دودو، چنيسر، همو بائي، تاري بائي، ارميل وغيره. سومرن ۾ اسلام ۽ اسلامي تهذيب ملتان ۽ اُچ جي مشائخن جي فيض ڪري پکڙي هئي. انهن بزرگن جي روحاني فيض جو ئي اثر هو جو سومرن جي قوم ۾ بہ ڪيترائي خدا رسيده بزرگ ۽ عالم پيدا ٿيا، جن مان ڪي محمد تور شهر ۾ رهندا هئا ۽ ڪي لاڙ ۾.

ملڪي انتظام:

سومرا اوائل ۾ لاڙ پرڳڻي ۾ زميندار هئا. سمن جو قبيلو بہ ساڻن اچي شامل ٿيو. تڏهن لاڙ ۾ انهن ٻين قبيلن کان فوقيت حاصل ڪئي. سندن سنڌ جي

1_ تحفة الڪرام: جلد_3، ص 15_ 16.

زميندارن سان ماٺتي پيدا ٿي. لاڙ کان پوءِ ٿر جي ڇاڇري علائقي تائين ۽ جهالاوان ۽ ڪڇيءَ تائين قبضو ڪيائون. دودي سومري نصرپور ۽ هالا تائين حدون وڌايون هيون. مگر بکر ۽ سيوهڻ دهليءَ جي سلاطين جي قبضي جي خلاف مغلن کان مدد گهرڻ کان سواءِ دهليءَ جي خلاف سنڌ ۾ جيڪا بہ بغاوت ٿيندي هئي، تنهن جي طرفداري ڪندا هئا ۽ باغين کي لاڙ ۾ پاڻ وٽ پناهہ ڏيندا هئا. جيئن محمد تغلق جي ڏينهن ۾ انهيءَ پناهہ ڏني هئي. سومرن جو ملڪي انتظام فقط سندن قوم ۽ آسپاس وارن غريب قبيلن تائين محدود هو. عربن وانگر سندن واپار ڏي ڪو رخ ڪونہ هو.

هندو مسلم تعلقات:

نورالدين محمد عوفي بخاريءَ ناصرالدين قباچہ جي ڏينهن ۾ منصوره ۽ ديبل تائين سنڌ جي سياحت ڪئي هئي. سندس ڪتاب "جامع الحڪايات ولا مع الروايات" مان سنڌ جي هندن ۽ مسلمانن جي اتحاد ۽ رواداريءَ جي خبر پئجي سگهي ٿي. مسلمان علماءَ ۽ هندو پنڊت پاڻ ۾ مذهبي بحث ڪندا هئا. محمد عوفيءَ جو بيان آهي تہ هڪڙي دفعي گجرات جي هندن هڪڙي مسجد کي شهيد ڪري، اسي مسلمانن کي شهيد ڪيو. مسجد جي امام انهلواڙه وڃي راجا کي روبرو دانهن ڏني. راجا خفيہ طور ڪنيات وڃي، حالات معلومات ڪرڻ کان پوءِ مسجد جي تعمير لاءِ مسلمانن کي هڪ لک بالوترا (گجراتي سڪا) ڏنا.

فاضل عوفي لکي ٿو تہ راجا مسجد جي امام کي ايترا انعام ۽ خلعتون ڏنيون هيون. جي مسجد جي مينار تي گهڻو وقت يادگار طور رکيل ڏٺيون. "جامع الحڪايات" کان پوءِ ان وقت جو ٻيو ڪتاب امير خسرو جو "خزائن الفتوح" آهي. جنهن مان علاءُ الدين خلجيءَ جي فتوحات جي رنگين تصوير نظر اچي سگهي ٿي. منجهانئس خبر پئجي سگهي ٿي تہ مسلمان، هندو راجائن جي فوجن ۾ پيرتي ٿي، خلجي لشڪر سان وڙهيا هئا.[1] جڏهن ڪنهن هندو رياست ۾ ڪو مسلمان لاوارث مري ويندو هو تہ تڏهن راجا فوتيءَ جي ملڪيت شهر جي مسلمان محلي جي امير وٽ امانت طور رکندو هو. مسلمان سردار فوتيءَ

1 ـ مروج الذهب: مسعودي، جلد ـ 1، ص 382 ـ 384.

خزائن الفتوح: امير خسرو، ص 157 ـ 162، علي ڳڙهہ 1927ع.

گجرات جي هندن جو عقيدو هو تہ سندن راجائون مسلمانن سان انصاف سان پيش اچن ٿا، تنهن ڪري سندن راجائن جي عمر وڏي ٿئي ٿي ۽ هرهڪ راجا پنجاهہ پنجاهہ ورهين تائين راڄ ڪرڻ کان پوءِ مري ٿو. ڏسو "مروج الذهب".

جي وارثن کي ٻُولي ملڪيت سنڌڻ حوالي ڪندو هو. هندن کي وڏا عهدا مليل هئا. ملڪ رتن دهليءَ پاران سيوهڻ جو حاڪم هو.

واپار:

مؤرخ وصاف (المتوفي 718هه) جنهن پنهنجي ”تاريخ وصاف“ 707هه (1307ع) ۾ تصنيف ڪئي، رشيد الدين (المتوفي 718هه) پنهنجي ”جامع التواريخ“ ۾ مارڪو پولو جي ”سفرنامه“ مان ان زماني جي سنڌ جي واپار جي خبر پوي ٿي، جڏهن سومرن جي صاحبيءَ جو سنڌ ۾ آخري دؤر هو. انهن ڏينهن ۾ سنڌ جو واپار سمنڊ رستي هرمز، قيس، بحرين، عدن، گجرات، ملبار ڪاري منڊل ۽ چين سان هلندڙ هو. مٿين ملڪن جي دولت سنڌ جي بندر لاهريءَ ڏانهن ڇڪجي ايندي هئي، ديبل جو اوج مٿجي چڪو هو. مٿيون واپار عربي ۽ چيني جهازن•جي معرفت هلندو هو. چين جا جهاز ’جنڪ‘ سڏبا هئا. انهن واپارين معرفت سنڌ جو ڪپڙو هندستان جي بندرن تي نيڪال ٿيندو هو. معبر کان ريشمي ڪپڙو خوشبودار شيون ۽ سچا موتي قافلن جي وسيلي خراسان جي شهرن تائين پهچندا هئا.[1] تراريون، گهوڙن جون زينون، ڪپڙو ۽ خوشبودار مصالحا سنڌ مان ٻاهر ويندا هئا. هرمز، قيس توڙي بحرين ۽ عدن کان هر سال ڏهه هزار گهوڙا سنڌ ۽ هندستان جي شهرن ۾ وڪري لاءِ ايندا هئا. سنڌ ۾ في عربي گهوڙي جي قيمت 220 دينار هئي ۽ دکن ۾ مارڪوپولو جي بيان موجب في گهوڙي جي قيمت 5 سؤ دينار هئي.[2] مسلمان واپارين جي تجارتي محاذن قائم ڪرڻ ڪري (۽ پڻ علماءَ ڪرام جي مذهبي مناظرن جي ڪري) اسلام سنڌ ۽ هندتان جي گوشي گوشي ۾ ترقي ڪئي.

سومرن جي تهذيب کان اسلامي دنيا واقف هئي:

سومرن جي تهذيب جو چرچو عراق ۽ عجم سان گڏ مصر ۽ موراڪو تائين پکڙيل هو. اسلامي دنيا جا مسلمان سومرن جي عجيب ۽ غريب رسمن ۽ رواجن کان واقف هئا. علامه ابن سعيد مغربي، جنهن هجري 6 صديءَ اندر موراڪو ۽ مصر ۾ 585هه ڌاري علامه البيرونيءَ جي ”قانون مسعودي“ جي نموني تي پنهنجي فلڪي جاگرافي تيار ڪئي هئي، سو لکي ٿو ته هندي سمنڊ جي لاڙ جي ڪناري تي هڪڙي قوم رهي ٿي، جا بت پرستيءَ ڪرڻ سان

1_ ”تاريخ وصاف“ ۽ ”جامع التواريخ“ جي حوالن لاءِ ڏسو ايليٽ، جلد_2، ص_24.
2 - Yule, C.B. Murcopolo, Book, III, CHP. XVII, P. 285.

گڏوگڏ مسلمانن سان بہ واسطو رکي ٿي.[1] ابن بطوطہ جڏهن مصر جي بندر سڪندريہ تي شيخ برهان الدين اعراج سان ملاقات ڪئي هئي، تڏهن شيخ موصوف ابن بطوطہ کي اڳوات چئي ڏنو تہ سنڌ ۾ توکي هڪڙي سامره (سومرا) قوم گڏبي، جا نہ ڪنهن سان گڏ کائي ٿي، نہ وري ان جا ماڻهو پنهنجي قوم کان سواءِ ٻي قوم سان شادي ڪن ٿا.[2] مصر ۾ موراڪو تائين، سومرن جو احوال انهن سوداگرن جي معرفت پهتو هو جيڪي سنڌ ۾ واپار سانگي ايندا هئا.

سنڌ جو ادب ۽ سنڌي ٻولي:

فنون لطيف جي تخليق ۽ تربيت جي لحاظ سان "جنت السنڌ" جي خاڪ عراق ۽ عجم کان ممتاز هئي. شاعري سنڌس فطرت هئي. اسلام سنڌين جي ان خاص جوهر کي وڌيڪ چمڪايو. ايتري قدر جو اسلامي دنيا جي شاعري هڪڙي طرف ۽ سنڌي شاعري ٻئي طرف پيت لاءِ پيش ڪري سگهجي ٿي، مگر نهايت ڏک جهڙي ڳالهہ آهي، جو عراق ۽ عجم جي شاعريءَ تي گهڻائي ڪتاب شايع ٿي چڪا آهن، ليڪن سنڌ جي شاعريءَ متعلق اجا تائين ڪو بہ اهڙو ڪتاب شايع ڪونہ ٿيو آهي، جنهن مان سنڌ جي عهد بعهد جي شاعريءَ جو پتو پئجي سگهي.

هجري 3 صديءَ تائين سنڌ تي عربي زبان جو غلبو رهيو. مٿئين دؤر ۾ سنڌ ۾ ڪيترا لساني ماهر ٿيا، جن مان ابوالعطاء السندي عراق ۾ شام تائين ناموري حاصل ڪئي هئي، ٻيو ابو ضلع منصوري، جنهن عربي زبان ۾ سنڌ جو پهريون وطني ترانو تيار ڪيو هو. هجري ٽين صديءَ ڌاري، عباسي خلافت جي آفتاب غروب ٿيڻ وقت، مشرقي ايشيا ۾ ڪيترين ئي خودمختيار حڪومتون پيدا ٿيون. سنڌ بہ پهريان طاهريہ پوءِ صفاريہ سلطنتن جي ماتحت رهي. پوءِ غزني ۽ غوري ۽ دهليءَ جي سلاطين جي زير اثر رهي. مٿين دؤرن ۾ پارسي زبان عربي جو درجو حاصل ڪيو. ان کان سواءِ ايراني تهذيب ۽ معاشرت سڄي اسلامي دنيا تي ڇانئجي ويئي. حڪومت جي دفترن جي زبان پارسي هئي. ان سبب ڪري وقت جي شاعرن جي زبان بہ پارسي هئي. سومرن جي صاحبيءَ جي زماني ۾ ٽن صدين اندر جيڪي بہ قصا ٿي گذريا، جهڙوڪ: سسئي پنهون، عمر ۽ مارئي، مومل ۽ مينڌرو چنيسر ۽ ليلان، ٽن سيني کي پارسي اديبن

---

1 ـ تقويم البلدان، ابوالفداءِ ص – 359، پئرس، 1840ع.

2ـ عجائب الاسفار: جلد – 2، ذڪر شهر جناني.

حڪومت جي زبان پارسيءَ ۾ نظم ڪيو. عربي زبان فقط مذهبي زبان هئي. ايراني تهذيب ۽ پارسي زبان جو ڏونڪو ايشيا ڪوچڪ کان وٺي بنگال تائين وڃڻ لڳو ۽ اها ئي شاعرن جي زبان هئي.

عمر مارئيءَ جي قصي کي اڳتي هلي مؤرخ سيد محمد طاهر نسياني پارسيءَ ۾ نظم ڪري متس "ناز و نياز" نالو رکيو. مومل ۽ مينڌري جي قصي کي ملا مقيم پارسي قالب ۾ آڻي متس "ترنم عشق" نالو رکيو. اهڙيءَ طرح "ليلا چنيسر" به پارسي جامو پهريو.[1] جيتوڻيڪ پارسي حڪومت ۽ اعليٰ سوسائٽيءَ جي علمي زبان هئي، مگر سنڌي زبان به زنده زبان هئي ۽ سومرن جي صاحبيءَ واري زماني ۾ رومان آفرين آڪاٽين سنڌي زبان جي وسعت ۽ بلاغت لاءِ بيش بها سرمايو پيدا ڪيو ۽ مٿيان قصا جنت السنڌ جي در و ديوار صحرا ۽ مرغزارن ۾ گونجڻ لڳا ۽ اڄ به سنڌي زبان جي بي مثل ادب جا زنده سرچشما آهن. اسان کي خبر پئجي نه ٿي سگهي ته سومرن جي صاحبيءَ ۾ ڪهڙا ڪهڙا سنڌي شاعر ٿي گذريا. فقط ايتري خبر پوي ٿي ته ان زماني ۾ صوفيا ڪرام سماع ۽ سرود جون محفلون برپا ڪيون هيون. جن ۾ هندو ۽ مسلمان حصو وٺندا هئا. سهروردي، چشتي، بخاري، قادري (جلالي) درويشن جا طريقا ۽ فقيري عام پکڙيل هئي.

ملتان ۽ اچ کان وٺي ڪچ جي رڻ ۽ گجرات تائين درويشن روحانيت جي تبليغ ڪئي. شيخ حامد السندي بخاري، شيخ جلال الدين تبريزي، امير سيد قطب الدين مدني الجيلاني، شيخ حميدالدين ناگوري، رفاعي بزرگن ۽ حضرت لعل شهباز قلندر جي سنڌ ۾ اچڻ ڪري سنڌين فيض پاتو. غوث پوٽن، ريهاڻ پوٽن، نورنگ زادن ۽ صوفي درويشن جون گاديون ان زماني ۾ قائم ٿيون. انهن صوفين توڙي بعد جي شاعرن مٿين قصن کي تمثيلي معنائون ڏنيون، انهن معرفت حقيقي عشق جي بي حد اپٽار ڪئي آهي.

سومرن جي ڏينهن ۾ سنڌ جا مشائخ

حسني ۽ حسيني:

حسني ۽ حسيني طريقي جو پهريون بزرگ امير ڪبير سيد قطب الدين مدني رحه جو پاڙيچو هو جنهن غوث الاعظم محبوب سبحاني رحه کان فيض پرائي، شيخ نجم الدين ڪبريٰ کان بيعت ڪئي هئي. امير ڪبير کي روياءِ

1 -Journal of Sind Historical Society, Vol, III December, 1936 "The Legends of Old Sind", PP. 29-36 Karachi.

صادق ۾ بارگاهہ نبوي ﷺ جن کان هندستان وڃڻ ۽ جهاد ڪرڻ لاءِ حڪم مليو هو. پاڻ هزارين مريدن سان هجري ڇهين صديءَ جي ابتدا ۾ سنڌ ۾ پهتا. هتان نڪري دهلي ۽ ڪڙهہ مان ڪپور پهتا ۽ اتي وفات ڪيائون. سيد احمد شهيد بريلوي جنهن 19 صديءَ ۾ سکن خلاف جهاد ڪيو هو سو سيد امير ڪبير رحہ جي اولاد مان هو. گويا حسني ۽ حسيني طريقي جي ابتدا پهريان سنڌ مان ٿي ۽ اهو طريقو هتان ٿي پوءِ هندستان پهتو.

رضويہ:

هندستان جي رضويہ سادات جو جدا اعليٰ سيد محمد مڪي بہ هجري سن جي ابتدا ۾ بکر پهتو ۽ سندس اولاد اوڌ ۽ بنگال تائين پکڙجي ويو. سيد محمد مڪيءَ جو اولاد سکر، بکر ۽ روهڙيءَ ۾ اڃا بہ موجود آهي ۽ سندس تربت بہ سکر ۾ آهي. حسني ۽ حسيني خاندان وانگر رضويہ سلسلو بہ سنڌ مان شروع ٿيو.

راشديہ:

راشده پيرن جون سنڌ ۾ گاديون آهن: ڪنگري جا پير صاحب پاڳاري جي گادي آهي، ٻي پير جهنڊي واري گادي. پير صاحب پاڳاري جا راسخ العقيدت مريد حر سڏجن ٿا. "تحفة الڪرام" مان خبر پوي ٿي تہ سنڌ ۾ راجا ڏلوراءِ پنهنجي پاءُ ڇتي امرانيءَ تي ظلم ڪيو. ڇتو امراني بغداد جي خليفي وٽ دانهين ويو. خليفي سامره جي سؤ عربن کي سيد عليءَ جي اڳواڻيءَ هيٺ سنڌ ڏانهن روانو ڪيو. سيد عليءَ ڏلوراءِ کي شڪست ڏيئي، لڪي (ضلعي دادو) وٽ، جنهن کي سندس ئي نالي پٺيان پوءِ "لڪ علويءَ" ڪري سڏيائون، مستقل سڪونت اختيار ڪئي. سيد عليءَ جو اولاد پوءِ لڪياري سادات سڏجڻ ۾ آيا. اڳتي هلي لڪياري ساداتن مان هڪ شاخ راشديہ سادات نڪتي، جنهن جون هن وقت سنڌ ۾ مٿيون گاديون موجود آهن.

قادريہ:

نالو سيد عثمان لقب شمس الدين لعل شهباز قلندر ولد سيد ابراهيم ڪبير. سندن نسب اٺين پيڙهيءَ ۾ امام جعفر صادق رضہ سان وڃي ملي ٿو. حضرت لعل شهباز آذر بائيجان پرڳڻي ۾ ڳوٺ مروند ۾ سنہ 538هہ ۾ تولد ٿيو. شروع ۾ قرآن شريف حفظ ڪيائين، ان کان پوءِ ٻين علمن ۾ ڪماليت حاصل ڪري، باطني علم حاصل ڪرڻ لاءِ بابا ابراهيم ولي ڪربلائيءَ جو مريد ٿيو ۽ ان کان ئي تصوف ۽ خرقہ خلافت ورتائين. تنهن کان پوءِ سياحت ڪرڻ جي ارادي سان مڪران جي دشت شهباز ۾ ڪجهہ عرصو رهي، ملتان ۾ وارد

ٿيو.[1] ان زماني ۾ سنڌ جي حاڪم شهزادي محمد قاآن ملڪ جي علم پروري ۽ درويش نوازيءَ جي شهرت سڄي ايشيا ۾ پهچي چڪي هئي، جنهن ڪري دور دراز ملڪن جا عالم، شاعر ۽ عارف شهزادي شهيد جي عارفانه ۽ عالمانه صحبتن ۾ اچي شريڪ ٿيندا هئا.

لعل شهباز سنڌ ڏانهن سفر ڪرڻ وقت مرشد جي اجازت سان بغداد کان مڪران رستي پهريان شهزادي شهيد جو مهمان ٿيو جنهن سندس گهڻي خدمت ڪئي ۽ بي حد ادب سان پيش آيو. لعل شهباز جي رهڻ لاءِ ملتان ۾ خانقاه ٺهرائڻ جو به ارادو ڏيکاريائين، مگر هن بزرگ جو اصل ارادو سيوهڻ ۾ رهڻ جو هو جنهن ڪري ملتان ۾ ڪجهه وقت رهڻ کان پوءِ سنه 649هه ۾ سلطان ناصرالدين محمود جي زماني ۾ سيوهڻ ۾ اچي رهيو. ان وقت سندس ڄمار هڪ سؤ يارهن ورهيه هئي. "تحفة الڪرام" وارو لکي ٿو ته لعل شهباز انهيءَ هنڌ تي اچي رهيو جتي هاڻي سندس مقبرو آهي. انهيءَ محلي ۾ بدڪار عورتون رهنديون هيون، مگر عارف ڪامل جي اچڻ کان پوءِ انهن جو آڌو ڪجي ويو ۽ گهڻيون توبه تائب ٿي ياد خدا ۾ مشغول رهيون. حضرت لعل شهباز سيوهڻ ۾ فقط هڪ سال رهي، 21 شعبان 650هه ۾ 112 ورهين جي طبعي عمر کي پهچي، رحلت ڪري ويو. ساري زندگي مجرد رهيو جنهن ڪري ڪوبه اولاد پوٽتان ڇڏي نه ويو.[2]

چشتيه:

چشتيه مشائخ مان شيخ نصيرالدين چراغ دهلوي، سلطان محمد تغلق سان گڏ ساموئي آيو هو. پوءِ سلطان فيروز شاهه سان سيوهڻ بکر ۽ ملتان کان ٿيندو دهليءَ پهتو هو. سندس ڀاڻيجو علامه ڪمال الدين دهلوي (متوفي 756هه) به سنڌ کان ٿيندو گجرات پهتو. سندس اولاد مان اهڙا بزرگ پيدا ٿيا، جن ٻارهين صديءَ تائين چشتيه سلسلي کي سنڌ، گجرات ۽ بلوچستان ۾ قائم رکيو. انهن بزرگن مان شيخ حسام الدين عثمان بن دائود الملتاني (متوفي 736هه) جي ذات گرامي آهي، جو سلطان المشائخ نظام الدين محمد بدايونيءَ جي خلفاءِ ڪبار مان هو. محمد شاهه تغلق جي زماني ۾ سنڌ کان نهرواله گجرات ۾ قيام فرمايائين، جتي سندس مزار آهي. چشتيه سلسلي جا مريد سنڌ ۽ گجرات کان سواءِ مڪران ۾ به آهن.[3]

---

1 - R. Hughes-Buller: Gazetteer of Makran, Dasht, Shahbaz.

2_ "لب تاريخ" ذڪر مخدوم لعل شهباز "تحفة الڪرام" ۾ لکيل آهي ته لعل شهباز 662هه ۾ ملتان آيو ۽ 673هه ۾ سيوهڻ ۾ وفات ڪيائين، "حيات نامه قلندر" ۾ سندس وفات سنه 650هه لکيل آهي.

3 - R. Hughes-Buller: Makran, Religion, P. 114.

سهروردیہ:

اُچ وارا بزرگ بہ ملتان جي سهروردیہ درگاهہ جا مريد هئا. شيخ سيد حامد السندي پهريون بزرگ هو جو هجري صديءَ جي ابتدا ۾ سنڌ ۾ اچي رهيو هو. بعد ۾ سيد شرف الدين مشهدي (متوفي 808هہ) جو حضرت مخدوم جهانيان سيد جلال الدين حسين بخاريءَ جو نائي ۽ خليفو هو پهريائين سنڌ ۾ رهيو پوءِ گجرات جي شهر پٽروچ ۾ بود باش اختيار ڪيائين. سيد برهان الدين عبدالله بن محمود البخاري السندي بہ مخدوم جهانيان جو پوٽو هو. سيد حامد ابن محمود بہ مخدوم جهانيان جو پوٽو هو. سيد برهان الدين عبدالله سيد حامد جو ننڍو ڀاءُ هو. هو سنڌ مان ٻارهن ورهين جي عمر ۾ گجرات پهتو. سيد راجو قتال کان خرقو حاصل ڪيائين ۽ 857هہ ۾ وفات ڪيائين. ان وقت جا حاڪم سندس قدم جي خاڪ کي ڪحل الجواهر سمجهندا هئا.

رفاعيہ:

رفاعيہ سلسلي جو بزرگ، سيد احمد ڪبير، عراق ۾ ٿي گذريو. هن سلسلي جي اڪابرن کان سنڌ، گجرات ۽ دکن وارن فيض پاتو. سندس خليفن مان شيخ شرف الدين اساوليءَ جي فيض ۽ برڪت کان عرصي تائين سنڌ ۽ گجرات وارن فيض پاتو. سندن خليفو نصير بن الجمال النوساري (متوفي 851هہ) علم ۽ تقدس جي اعتبار ڪري وڏي پائي جو بزرگ ٿي گذريو. سنڌ ۽ مڪران جا ميد سندس مريد آهن.

مشاهير:

مخدوم نورالله:

مخدوم نورالله عرف مخدوم نورنگہ ذات جو سومرو وڏو عالم ۽ درويش، ملتان وارن صاحبن جي ٻاران لاڙ لاءِ خليفو مقرر ٿيل هو. سندس مقبرو ٽنڊي غلام حيدر تعلقي گونيءَ ۾ آهي. هن جو اولاد پاڻ کي "نورنگ زاده" سڏائيندو آهي.

مخدوم عبدالله:

هيءَ جيسلمير جي هندو راجا جو نوجوان راج ڪمار هو جو پوءِ مسلمان ٿيو هو ۽ جنهن کي روحاني فيض سان حضرت بهاءُ الدين مالا مال ڪري سنڌ ۾ روحانيت جي تبليغ لاءِ حڪم ڏنو هو. مخدوم عبدالله پراڻن هالن ۾ اچي رهيو ۽ وڏو فيض بخش بزرگ ٿي گذريو. هالن پراڻن وارا پيتي انهيءَ مخدوم عبدالله جو اولاد آهن، جن ۾ خلافت جو درجو اڄ تائين پشت بپشت هليو اچي ٿو.

مخدوم فاضل شاھ:

هي بزرگ مخدوم عمادالدين جي اولاد مان هو. مخدوم عمادالدين محمد تغلق پاران وڙهندي ڪشلو خان سنڌ جي حاڪم هٿان شهيد ٿيو هو ۽ شيخ رڪن الدين "رڪن عالم" جو ياءُ هو. مخدوم فاضل شاھ ڪلان وڏي اتالي سان پهريائين ڪشمور پهتو پوءِ ڳوٺ بڪيرا تعلقي ٽنڊي الهيار ۾ اچي ساڪن ٿيو. سندس اولاد گذاري ويو هو تنهن ڪري پنهنجي عزيز مخدوم شهرالله ڪبيرائيءَ کي گهرائي پنهنجو جاءِ نشين ڪيو هئائين. اها بڪيرن واري گادي سنڌ ۾ غوث پوٽن پيرن جي وڏي گادي ليکجي ٿي ۽ اڄ تائين پشت بپشت هلي اچي ٿي.

شاھ اسماعيل:

هي بزرگ مخدوم شهر الله ملتان جي سجاده نشين جو فرزند هو روحانيت جي تبليغ لاءِ ڳوٺ نوتيار تعلقي بدين ۾ اچي رهيو هو. سندس مقبرو نئن باران جي ڪپ تي آهي.

شيخ صوبدار:

ملتان وارن بزرگن جي خاندان مان شيخ صوبدار مست بدين تعلقي جي غوث پور ڳوٺ ۾ اچي رهيو جتي انهن ڏينهن ۾ سومرن جو زور هو. ڪيترائي ان بزرگ کان فيضياب ٿيا. سندس مقبرو بہ اتي آهي. شيخ موصوف جو اولاد مان ڪي سنڌ مان لڏي ڪڇ جي تاڙاپي ڳوٺ ۾ ويا. جتي انهن جون درگاهون اڄ تائين قائم آهن. ڪي اڃا تائين بدين تعلقي ۾ پنهنجن وڏن جي مقبرن تي رهن ٿا ۽ پنهنجا مريد خادم اٿن.

شاھ عبدالله:

شاھ عبدالله عرف ابن شاھ. جنهن جي نالي ابن شاھ جا ٽڪر گوني تعلقي ۾ درياه جي ڪناري سان مشهور آهن. سو بزرگ بہ ملتان وارن بزرگن جي خاندان مان روحانيت جي تبليغ لاءِ سنڌ آيو هو.

شاھ عبدالصمد:

هن بزرگ جو مقبرو ڳوٺ باول تعلقي ٽنڊي الهيار ۾ آهي.

مخدوم عبدالرحمان:

هي بزرگ پهريائين هندو ٺڪر هو پوءِ ملتان جي صاحبن کان روحاني فيض مليس ۽ خلافت بہ مليس. هن بزرگ کي عام طرح "رام جاڳيو" بہ سڏيندا آهن. سندس وڏو ساليانو ميلو ساماري شهر جي نزديڪ لڳندو آهي.

پير پٺورو:

چون ٿا تہ هي بزرگ اصل مينگهواڙ قوم مان هو پر سندس اعتقاد ۽ صدق ملتاني بزرگن سان تمام گهڻو هو تنهن ڪري اتان فيض بہ مليس ۽ خلافت بہ مليس. سندس مقبرو تعلقي پٺوري ۾ اڪڙي اسٽيشن وٽ آهي. درگاهہ تي هزارن جي ليکي رجوعات ٿيندي آهي. جنهن جو خاص حصو ٻڪيرن وارن پيرن کي ملندو آهي.

شيخ عيسيٰ:

هي بزرگ ملتان وارن صاحبن جو خليفو هو. ڳوٺ شيخ پورو، نزديڪ لنواري، تعلقي بدين ۾ سندس مقبرو آهي. لاڙ مان جڏهن بہ ملتاني فقيرن جي ڪا جماعت ملتان ويندي آهي يا اُتان موٽندي آهي، تڏهن هن درويش جي مقبري جي زيارت ان کي ضرور ڪرڻي پوندي آهي.

صادق صوفي:

ڪي سومرا پنهنجن درويشن مائٽن جي مقبرن جا مجاور ۽ وقت جا مريد پيا ليکجن. جيئن تہ مخدوم اسماعيل جو اولاد لاڙ ۾ مخدوم پيو سڏجي ۽ هو مريدن ۽ خادمن وارا آهن. نورنگ زادا اڄ تائين لاڙ ۾ علم ۽ فضيلت جو گهر آهن. شيخ رهاڻ پوٽا بہ سنڌ ۾ فضيلت جو گهر آهن. مريدن، خادمن کان سواءِ، هو معزز زميندار بہ آهن. درويش صادق صوفيءَ جا پويان بہ مريدن ۽ خادمن وارا زميندار آهن. انهن بزرگن جي مقبرن تي وڏا ميلا بہ لڳن ٿا. اڄ تائين بہ سومرن زميندارن جو خاصو موچارو انداز سنڌ ۾ لاڙ خواہ اتر ۾ موجود آهي. ڪي سومرا پنهنجن ڌنڌن جي لحاظ تي مثيل زات وارا پيا سڏجن. مثلا ڪوري، رنگريز، نيرولي، ڌوٻي، واڍا، چاڪي وغيره.

سمہ سلاطين متعلق مؤرخن جا بيان:

سمہ سلاطين کي بہ ڪن مؤرخن عرب لکيو آهي! اڃا تائين بہ اها عجيب غريب ڳالهہ سنڌ جي تاريخن ۾ هلندي اچي ٿي! هيٺ سلسلي وار مؤرخن جو بيان ڏيون ٿا، جن سمن کي عربي نسل مان شمار ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. حقيقت هيءَ آهي تہ سومرا ۽ سما نومسلم راجپوت هئا. جيئن سومرن جا تيئن سمن جا نالا ڪي هندڪا ۽ ڪي مسلمانڪا هئا. اها ثابتي ئي ڪافي آهي تہ هو مسلمان ڪونہ هئا.

سما هڪ طاقتور ۽ مال دار قبيلو هو. سندس اصليت متعلق مؤرخن ۾ اختلاف آهي. فقط فرشته ۽ ابوالفضل به مؤرخ آهن. جيڪي کين ”ڄام“ جي لقب سان سڏين ٿا. انسائيڪلوپيڊيا برٽنيڪا ۽ انسائيڪلوپيڊيا آف اسلام جي مضمون نگارن سمن کي نومسلم راجپوت لکيو آهي.[1] ”معصومي“ وارو سمن کي عڪرمه بن عصام بن ابوجهل جي اولاد مان لکي ٿو. وري ايئن به لکي ٿو ته سما ڪڇ کان سنڌ ۾ آيا. ”تاريخ طاهريءَ“ جو بيان آهي ته ”سمنڊ جي ڪناري وارو ملڪ سمه قوم جي ماتحت ٿي ويو جت سنڌن قوم جا حاڪم راءِ ٻهارا ۽ ڄام سهتا ۽ ڪڇ جو راڄا ان قوم مان آهن.[2]“ صاحب ”تحفة الڪرام“ سمن کي سام بن عمر بن هشام بن ابي لهب جي نسل مان لکي ٿو.[3] فرشته ”ڄام“ لفظ مان ڏوڪو ڪاٺي لکي ٿو ته سما (سمگان) جمشيد جي اولاد مان آهن. ”فتوح البلدان“ بلاذريءَ جي تاريخ، جا سنه 297هه جي تصنيف آهي، ان ۾ هڪڙي فقري جو ترجمو هن ريت آهي:

”پوءِ سنڌ جو والي دائود بن يزيد بن حاتم مقرر ٿيو ان سان صمه جو پيءُ ابوالصمة المتغلب اليوم سنڌ ڏانهن ويو هو جو اڄڪلهه سنڌ تي قابض آهي ۽ هو قبيلي ڪنده جو آزاد ڪيل غلام آهي.[4]“

”چچ نامه“ ۾ سما سنڌ جا قديم باشندا هئا. جي نيرن ڪوٽ ۽ ٻڍيا جا حاڪم هئا. هو الور جي برهمڻ راجائن جي خلاف هئا. نيرن ڪوٽ جي راڄا پنڌڪرن سنڌ تي عربن جي ڪاهه کان اڳ حجاج بن يوسف کي سنڌ تي ڪاهه ڪرڻ لاءِ دعوت نامو مڪو هو. ازان سواءِ سمه بن سيواج راءِ چچ جي ڏينهن ۾ ديبل جو حاڪم هو. محمد بن قاسم جڏهن نيرون پهتو هو تڏهن اتان جي سمينه

---

1 ـ انسائيڪلوپيڊيا برٽنيڪا، جلد ـ25، ص ـ143، (طبع ـ11). انسائيڪلوپيڊيا آف اسلام، مضمون: سمه

2ـ ايليٽ جلد ـ1، ص ـ 191، بحواله ”طاهري“. ڄام سهتا هالا جي پوين مان ڄام ارڄن ميرپور ساڪري تي حڪومت ڪندو هو جنهن کي ميان غلام شاه ڪلهوڙي جي ڏينهن ۾ جوکين ماري ڇڏيو هو. ڄام سهتو اورنگزيب جي ملتان تي نائبيءَ جي زماني ۾ پهريائين بلوچن جي بغاوت ۾ شامل ٿيو هو.

3 ـ تحفة الڪرام: جلد ـ3، ذڪر سمگان.

4ـ فتوح البلدان: بلاذري، ص ـ445، ليڊن. بلاذري سمن کي ”صمه“ بنوڪنده جا آزاد ڪيل غلام لکي ٿو.

نوٽ: ايڊمنڊ سي- ڪاڪس پنهنجي بمبئي ڪاٺي جي تاريخ، 1887ع مطبع بمبئي ۾ لکي ٿو ته سومرا ۽ سما اصل جين ڌرم جا هئا، پوءِ جن ڏينهن ۾ محمد تغلق گجرات ۾ آيو هو تڏهن هنن اسلام اختيار ڪيو هو.

حاڪم تحفن سان سندس استقبال ڪرڻ آڻ مجي هئي.[1] تنهن جي معنيٰ تہ سما محمد بن قاسم جي ڪاهہ ڪرڻ يعني 96 هجري کان بہ اڳ سنڌ ۾ رهندا هئا. سما ۽ چنا سنڌ جي اصلي رهاڪن مان پهريان هئا. جن اسلام قبول ڪيو هو.

"جام" لفظ جي اصليت:

سما سلاطين جن سنہ 752هہ (1351ع) کان سنہ 923هہ (1519ع) تائين سنڌ تي حڪومت ڪئي ۽ ڪڏهن دهليءَ جي سلاطين جي ماتحت رهيا ۽ ڪڏهن خودمختيار رهيا. سي چندرونسي راجپوت هئا. اڳ لکي چڪا آهيون تہ دوارڪا جي راجا ڪرشن جي ستين راڻيءَ جامبوتيءَ جي وڏي پٽ سامبا سنڌونديءَ جي ڀرسان ڪپن تي، زابلستان تائين هڪڙيءَ حڪومت جو پايو وڌو هو جنهن جو تختگاهہ "سمبانگر" يا مينا نگر، ساموئيءَ وٽ هو. اها حڪومت "سنڌ سمہ" سڏبي هئي. سامبل هن خاندان جو راجا هو جنهن سڪندر يونانيءَ سان جنگ ڪئي هئي. جامبوتيءَ جي بطن مان هئڻ ڪري، سندس ۽ سندس اولاد جو لقب جام هو.[2] هينئر بہ لس ٻيلي جي نواب ۽ نوانگر جي راجا جو ساڳيو لقب آهي.[3] ڪرشن مهاراج مهاڀارت جو هيرو هو. ان سبب ڪري برهمڻ راجائن جي حڪومت جي زماني ۾ هن جا پويان وڏا جاگيردار ۽ مندرن جا متولي هئا ۽ سندن گهڻي مڃتا ٿيندي هئي.

سنڌ جي سياست ۾ سندن وڏو دخل هو. نيرن ڪوٽ جي مضبوط قلعي کي فتح ڪرڻ کان پوءِ سيوستان ۽ برهمڻ آباد جا رستا پاٽمرادو فاتح سنڌ اڳيان کلي ويا هئا. مرزا قليچ بيگ بہ 'چچنامہ' جي صفحي 174 جي فٽ نوٽ ۾ سمانگر سمن جي قديم تختگاهہ متعلق روشني وڌي آهي. ابتدا ۾ سمن جي مدد سان سومرن سنڌ تي قبضو ڪيو هو. جيسين سمن سان سندن نباهہ رهيو تيسين سومرن جي صاحبي قائم رهي. سومرن سندن ئي مدد سان اوائلي سويون ڪيون. وري جڏهن سومرن جي حڪومت مضبوط ٿي ويئي، تڏهن سمن سان ارهہ زورائي ڪرڻ لڳا. سومرن کان هار کائي، جيڪي سما ڪڇ ملڪ ڏانهن ڀڄي ويا هئا، تن پهريائين وڃي ڪڇ ملڪ ۾ پنهنجي بادشاهي قائم ڪئي.

---

1 - Kalichbeg Guridmbeg: The Chachnamah, PP. 91-92.

2 - J. Tod: The Annals and Antiquities of Rajasthan, Vol. II, P. 212.

3 - آر- ايچ- بلر صاحب غلطيءَ سان امپيريل گزيٽيئر آف انڊيا (جلد بلوچستان) ۾ لس ٻيلي جي جام کي قريشي لکيو آهي.

سمن جو سنڌ تي قبضو ڪرڻ:

ڪجهه جي سمن جو سنڌ جي سمن سان ناتو هو. جيئن پوءِ تيئن سومرن حاڪمن رعايا سان ظلم ڪيا ۽ سنڌ ۾ رهيل سمن تي به هو ظلم ڪرڻ لڳا. جڏهن هڪڙي پاسي دهليءَ جي لشڪر سومرن جو زور ڀڳو ۽ ٻئي پاسي سومرن جا پويان حاڪم عياش بنجي پيا، تڏهن ذڪر سنڌ ۾ ٻي ڪا به قوم سمن جي قوم کان وڌيڪ طاقت واري ڪانه هئي. تنهن ڪري سومرن جي پوئين حاڪم همير (ارميل) کي سمن سنڌس گهر ۾ وڃي قتل ڪيو ۽ سنڌس سسي ڪوٽ جي دروازي تي ٽنگي ڇڏيائون.

جام انڙ سمن جو پهريون حاڪم ٿي گذريو. سما اُچ ۽ ملتان جي مشائخن جا مريد هئا. سمن جو اوائلي تختگاهه سمانگر هو.[1] جو پوءِ ساموئي يا سمي مڪليءَ کان ٽي ميل اتر طرف هو. هي شهر سنڌ جي جهونن شهرن مان هو ڪيترائي ڀيرا ويران ٿي وري جڙيو. سندس آثار مڪليءَ کان اتر اولهه طرف دڙن جي صورت ۾ اڃا به ڏسڻ ۾ اچن ٿا آهن. اهڙيءَ طرح ڪلان ڪوٽ، جو صاحب ”تحفة الڪرام“ جي بيان موجب راج اڪلا تعمير ڪرايو هو ڪيترائي ڀيرا ويران ٿي وري جڙيو. انگريزن جي بيان موجب سڪندر جي ڪاهه وقت ٽڪريءَ تي مني ميل جي ايراضيءَ ۾ هڪڙو مضبوط قلعو هو جنهن جي چوگرد پاڻيءَ جي وڏي کاهي هئي. هينئر به ٽڪريءَ جي اتر اولهندي ۾ هڪڙي ڍنڍ آهي.

اوائل ۾ قلعي جي چوگرد ڳوٺ هئا. قلعي جي ڀڳل ديوارين جي اندرين حصن ۾ انگريز ماهر کي معائنو ڪندي سڙيل ڪٺڪ ۽ جوَن جا کي داڻا هٿ لڳا هئا. سندس خيال آهي ته قلعو باهه لڳڻ ڪري ويران ٿي ويو.[2] پوءِ ٻيو ڀيرو جام تغلق بن سڪندر ڪلان ڪوٽ کي تعمير ڪرائي مٿس تغلق آباد نالو رکيو. جام ننڍي جي ڏينهن ۾ هالوڪي ٽڪري جي بنياد پوڻ ڪري ساموئي توڙي ڪلان ڪوٽ افسانا بنجي ويا ۽ هينئر مڪليءَ وانگر شهر خموشان آهي.

سمن حاڪمن جي فهرست

1. جام اُنڙ
2. جام جونا
11. جام ڪرن
12. جام فتح بن سڪندر بن تماچي

---

1 ـ هندستان جي قديم نقشي ۾ ميناڱر ڏيکاريل آهي. ميناڱر سنڌ ۾ ۽ مهانگر گجرات ۾ وڏا شهر هئا. مهانگر هالوڪي ڀاؤنگر وٽ هو. سندس آثار 36 ايڪڙن ۾ آهن. مهانگر ۽ ميناڱر مهاڀارت جي ويڙهه کان پوءِ تعمير ٿيا هئا. ڪرشن مهاراج دوارڪا کي تختگاهه جوڙيو هو.

2. - John World A journey to the Source of River Oxus, CHP. I PP. 6-7 London. 1872.

3. تماچي (ٻهريون) بن اُنڙ
4. ٻابينو بن اُنڙ
5. ڄام خيرالدين
6. ٻابينو ثاني بن خيرالدين
7. تماچي ثاني بن خيرالدين
8. ڄام صلاح الدين بن تماچي ثاني
9. ڄام نظام الدين (ٻهريون) بن صلاح الدين
10. ڄام علي شير
13. ڄام تغلق
14. ڄام سڪندر بن فتح خان بن سڪندر
15. ڄام رائدان
16. ڄام سنجر
17. ڄام نظام الدين (ننڊو) بن ڄام ٻابينه
18. ڄام فيروز شاهه بن نظام الدين

ڪڇ تي سمن جو قبضو:

ايليٽ "تاريخ طاهريءَ" جي حوالي سان سمن جي ڪڇ تي قبضي ڪرڻ جو جيڪو بيان ڏنو آهي، سو ٻين آڪاڻين وانگر آهي. سمن جي ڪڇ تي قبضي جو بيان ڪڇ جي نائب ڪمشنر ڪپتان اسٽئنلي نيپئر ريڪس جيڪو ڏنو آهي، سو ڪڇ جي راءِ جي ڪاغذن تان ڏسي ڏنو آهي. سندس بيان هن ريت آهي:

"عيسوي 8 صدي ۾ ساموئيءَ جي حاڪم لاکا گورارا کي ٻن راڻين مان اَٺ پٽ هئا. ڪيس گر راڻيءَ جي بطن مان 'عمر' نالي پٽ هو. ٻي راڻي جا چاوڙا قوم مان هئي، تنهن مان لاکا گورارا کي هڪڙو پٽ 'مور' نالي هو. لاکا جي مرڻ کان پوءِ سندس وڏو پٽ عمر تخت تي ويٺو. سندس ڀائرن مان مور ۾ مٽياپائي گادي هٿ ڪرڻ لاءِ عمر خلاف سازشون ڪرڻ لڳا. مور ناڪامي ڏسي پنهنجي ناناڻن ڏانهن اولهندي ڪڇ ڏانهن هليو ويو ۽ اتي پهچڻ شرط پنهنجي مامي واگهم چاوڙا کي ماري ملڪ جي ان حصي جو حاڪم ٿي ويٺو. مور جي نسل مان پوراجيءَ تائين سندس خاندان حڪومت ڪئي. پوراجيءَ کي اولاد نه هئڻ سبب (سندس ٻه ننڍا ڀائر. ليٿو ۽ ڏيٿو حڪومت هلائڻ جي قابل هئا) سندس راڻيءَ مور جي خاندان مان هڪڙي شخص جاڙي کي گهرائي گادي ان جي حوالي ڪئي. جاڙو پنهنجي ماٽيلي ڀاءُ لاکاڙ سان گڏجي ڪڇ ويو هو. لاکاڙ عام طور لاکو ڦولاڻي به سڏبو هو. جاڙو سنه 843هه ۾ گاديءَ تي ويٺو. لاکاڙ جو اولاد جاڙيجا سڏبا هئا. لاکي جو پٽ ڄام راءِ ڏنو يا رائدان سنه 1464ع ۾ ونجان جي شهر ۾ ڪڇ جو راءِ مقرر ٿيو. هاڻوڪو ڪڇ جو راجا سندس اولاد مان آهي."[1]

1 - John Wilson: History of the Suppression of Infanticide in Western India, Pp. 167-168, Bombay, 1855.

سما سلطان:

ڄام انڙ بن بابينه:

سمن جو وڏو تعداد لس ٻيلي ۽ مڪران ۾ رهندو هو. سنڌ ۾ سمن، سومرن کان تنگ ٿي، ڄام انڙ کي مڪران کان گهرايو. جنهن سنڌ ۾ اچي سومرن جي پوئين حاڪم همير کي قتل ڪري، سنڌ تي قبضو ڪيو پر سيوهڻ ۽ بکر اڃا دهليءَ جي نائبن ماتحت هئا.[1] سيوهڻ مٿان دهليءَ پاران ملڪ رتن حڪومت ڪندو هو. سنڌ ۾ پيو هڪڙو امير قيصر به دهليءَ پاران ڪنهن ذميداريءَ جي عهديٰ تي فائز هو. ملڪ رتن وڏو جاگيردار به هو. امير قيصر ۽ ڄام انڙ جي ڪن ڳالهين تي ملڪ رتن سان اڻبڻت ٿي پيئي. ڄام انڙ ساموئيءَ کان لشڪر وٺي آيو. پوءِ ڄام انڙ ۽ امير قيصر، ٻنهي ڄڻن، شڪار جي بهاني سان، ملڪ رتن کي شهر کان ٻاهر جهنگ ۾ وٺي ويجي، اتي ڪنهن بهاني سان هن کي قتل ڪري ڇڏيو ۽ سندس ماڻهن کي ماري ڀڄائي شهر ۾ پهچي سرڪاري خزاني کي لٽيو جنهن ۾ ٻارهن لک دينار ڪين مليا.[2] ڄام انڙ خزانو لشڪر کي ورهائي ڏيئي، ملتان جيٰ حاڪم جي خوف کان ساموئي ڏانهن موٽي ويو ۽ پاڻ کي ملڪ فيروز جي لقب سان سڏائڻ لڳا. سندس وڃڻ کان پوءِ سيوهڻ وارن امير قيصر کي پنهنجو حاڪم تسليم ڪيو. ملڪ رتن جي انتقام وٺڻ لاءِ ملتان جو نائب عمادالملڪ (سر تيز) خشڪي ۽ سنڌو نديءَ جي رستن کان لشڪر وٺي سيوهڻ پهتو. امير قيصر قلعي ۾ وڃي لڪو. عمادالملڪ منجنيقن سان قلعي تي گوليباري شروع ڪئي. چاليهن ڏينهن جي گهيري کان پوءِ امير قيصر تنگ ٿي عمادالملڪ کان امان گهري. عمادالملڪ ساڻس وعدو ڪري پوءِ ڦري ويو. امير قيصر جي جائداد لٽڻ کان پوءِ سندس ماڻهن کي قتل ڪرائي، سندن کلن ۾ پوسو پرائي قلعي جيٰ ديوارن تي سندن لاش لڙڪايائين ۽ سندن ڪوپرين جو شهر جي وچ ۾ ڍير ڪڙو ڪيائين. ابن بطوطه جو ان وقت شهر جي هڪڙي مدرسي جي ڇت تي، رهندو هو سو لکي ٿو ته: ”صبح سان اٿڻ وقت لاشن کي لڙڪندو ڏسي، منهنجي طبيعت بگڙجڻ لڳي. تنهن ڪري آءُ ٻيءَ ڪنهن جاءِ ۾ وڃي رهيس.“[3] هي واقعو سنه 1351ع ۾ ٿي گذريو. سنه 1334ع کان سمن،

1_ لس ٻيلي جا رونجها به ڄام انڙ جي نسل مان آهن.

2_ هندستان جي ڏهن هزار دينارن جي قيمت هڪ لک عرب دينارن جيتري هئي. في هندي طلائي دينار ٻيءَ اسلامي دنيا ۾ اڍائي دينارن جيتري قيمت رکندو هو.

3 _ عجائب الاسفار: جلد_2، ذڪر سيوستان، ص_9 _11.

سومرن خلاف بغاوتون شروع ڪيون. سنہ 1351ع ۾ ڄام انڙ سمن جي حڪومت جو پايو وڌو. هڪڙي پيري، فسادين کي سيڪٽ ڏيڻ لاءِ ڄام انڙ پنهنجي ڀائٽي، ڪاهہ بن تماچيءَ کي روانو ڪيو هو. جو فسادين هٿان قيد ٿي ويو. ڄام انڙ عيش عشرت ۾ اهڙو غلطان هو جو هن ڪاهہ جي خبر ڪانہ لڌي. جنهن تي ڪاهہ کي چڙ لڳي. هو ڪنهن طرح سان قيد مان پاڻ کي آزاد ڪرائي، بکر مان علي شاهہ ۽ ملڪ فيروز ترڪ کي وٺي آيو. جن هٿان ڀهرام پور ۾ ڄام انڙ قتل ٿي ويو. پوءِ سمن ڪاهہ ۽ ملڪ فيروز کي ماري ڇڏيو ۽ علي شاهہ بکر ڏانهن ڀڄي ويو. "معصومي" ۾ لکيل آهي تہ، علي شاهہ ۽ ملڪ فيروز ترڪ لشڪر وٺي ٺريءَ تي ڪاهي آيا هئا، ڄام انڙ سندس مقابلي لاءِ نڪتو پر واٽ تي بيماريءَ وگهي وفات ڪيائين. ڄام انڙ سادا ٽي ورهيہ حڪومت ڪئي.

ڄام جوناهہ بن بابينہ:

ڄام انڙ کان پوءِ سندس ڀاءُ ڄام جوناهہ سنہ 755هہ (1354ع) ۾ گاديءَ تي ويٺو.[1] ڄام انڙ سمن جي حڪومت جو سنڌ ۾ پايو وڌو هو پر اڃا دهليءَ جي ماتحت هو. ڄام جوناهہ عقلمند بادشاهہ ٿي گذريو آهي. هن گاديءَ تي ويهڻ شرط پنهنجا دوست ۽ عزيز ساريءَ سنڌ جي جدا جدا ڀاڱن ڏانهن روانا ڪيا، انهي لاءِ تہ ساري سنڌ سندس قبضي هيٺ رهي. اهي ٽني کان منزلون ڪندا بکر پهتا ۽ بکر جي آس پاس ڪيترائي ڳوٺ پنهنجي ماتحت ڪيائون. بکر جي ترڪن بہ ٽي جنگيون سمن سان ڪيون، پر سما زور پئجي ويا ۽ ترڪ بکر ڇڏي وڃي اچ نڪتا. اهڙيءَ طرح ڄام جوناهہ بکر جو قلعو پنهنجي هٿ ۾ ڪيو.

ڄام تماچي اُنڙ:

ڄام تماچي، جنهن کي فرشتہ "ڄام ماني" جي نالي سان لکيو آهي. تنهن سلطان فيروز شاهہ تغلق جي مخالفت ڪرڻ شروع ڪئي. سنہ 762هہ ۾ سلطان فيروز شاهہ سنڌ تي ڪاهہ ڪئي، پر ناڪام ٿي گجرات ڏانهن هليو ويو. مؤرخ سراج عفيف چشم ديد حالات هن ريت بيان ڪري ٿو تہ، ڄام تماچي ۽ ڄام بابينہ چاليهہ هزار پيادن ۽ ويهہ هزار سوار فوجن سان فيروز شاهہ سان مقابلو ڪيو. آخر فيروز شاهہ سامان رسد ۽ گاهہ جي قلت سبب موٽي گجرات ڏانهن هليو ويو. سنہ 762هہ (1361ع) ۾ گجرات کان موٽڻ کان پوءِ طرفين جو پاڻ ۾ صلح ٿيو. شيخ بهاءُ الدين زڪريا ملتاني، سنڌ جي ولايت

1۔ مؤرخ سراج عفيف، اُنڙ جو نالو رَاءِ اُنڙ لکيو آهي، حالانڪ سما گهڻو اڳ مسلمان ٿيا هئا ۽ اهل سنت هئا. ڏسو تاريخ فيروزشاهي: سراج عفيف، ص۔199. ڪلڪتو.

پنهنجي خاص مريد سيد جلال بخاري اُچ شريف واري کي مرحمت ڪئي هئي. سيد جلال بخاريءَ جو زمانو سنہ 707ھ کان 800ھ تائين هو. سومرا ۽ سما سندس عقيدت مند هئا. جام تماچي ۽ جام بابينہ پنهنجو قاصد اُچ ڏانهن روانيو ڪيو. سيد جلال بخاريءَ جو پوٽو سيد جلال الدين حسين بخاري ساموئي پهتو ۽ سيد جلال الدين جي معرفت صلح جا شرط فيصلو ٿيا.[1]

گجرات جي مظفريہ سلطانن سان سما سلطانن جي مائٽيءَ جو ذڪر سنڌ جي تاريخن ۾ گهٽ ڏٺل آهي. گجرات جا مظفريہ سلطان سمن وانگر نومسلم راجپوت هئا. فرق ايترو هو جو سما چندرونسي هئا ۽ مظفريہ سورج ونسي ڪل مان هئا. سلطان مظفر گجرات جي مظفريہ حڪومت جي بانيءَ جي پيءُ، سڌارن، مخدوم سيد جلال الدين حسين بخاري رحہ جي هٿ تي بيعت ڪئي هئي.

هڪڙي ڏينهن سلطان فيروز شاهہ بن سالار رجب تغلق شڪار ڪرڻ جي سانگي ٿانيسر ۾ منزل ڪئي هئي، جتي سڌارن ۽ سندس ڀاءُ ساڌوءَ سلطان جي مهماني ڪري، ان موقعي تي پنهنجي ڀيڻ جي شادي سلطان فيروز شاهہ ڪرائي. سلطان خوش ٿي سڌارن کي وجيہ الملڪ ۽ ساڌوءَ کي شمشير خان جا لقب مرحمت ڪري، سڌارن جي پٽ مظفر کي همايون جو لقب ڏيئي گجرات جي حڪومت سندن سپرد ڪئي.[2] جام جوناهہ ڦهريون سمو حاڪم هو جنهن مفظريہ سلطانن سان مائٽيءَ جو ناتو رکيو هو. جام جوناهہ جي ڀن ڏيئرن مان هڪڙيءَ سان گجرات جي حاڪم محمد شاهہ سان شادي ڪئي. محمد شاهہ جي حرم ۾ ٻہ راڻيون هيون. هڪڙيءَ بيگم جي بطن مان ڪيس احمد شاهہ پٽ ڄائو ۽ سمہ خاتون جي بطن مان فتح خان پٽ ڄائو جو پوءِ محمود بيگڙي جي لقب سان دبدبي وارو حاڪم ٿي گذريو. جام جوناهہ جي ٻيءَ ڌيءَ سان سيد برهان الدين عبدالله جي پوٽي سراج الدين "شاهہ عالم" شادي ڪئي. برهان الدين، قطب عالم مخدوم جلال الدين حسين جو پوٽو هو.[3]

جام بابينہ بن انڙ:

جام تماچيءَ کان پوءِ سمن جام بابينہ ابن اُنڙ جام تماچي جي ڀاءُ کي گاديءَ تي ويهاريو جنهن 15 ورهيہ حڪومت ڪئي.

---

1 ـ تاريخ فيروز شاهي: سراج عفيف، ص. 240ـ241، ڪلڪتو.

2ـ مرات محمدي: شيخ غلام محمد، ص۔53، مصطفائي پريس، بمبئي، 1324ھ.

3 ـ رعنا: مولانا سيد عبدالحي، ص۔14ـ15، اعظم ڳڙهہ 1353ھ.

جام خيرالدين:

جام خيرالدين بن تماچيءَ جو سال "تاريخ سنڌ" ڀاڱي-3، ص-182 ۾ 1383ع ڏيکاريل آهي. مصنف لکي ٿو تہ "سنڌس ڏينهن ۾ سلطان محمد تغلق سنڌ ۾ آيو هو. حالانڪ محمد تغلق 752هہ (1351ع يا 1352ع) ۾ وفات ڪري ويو هو. جام خيرالدين، سلطان فيروز جي پيش پيو. سلطان هن کي قيد ڪري سيوهڻ وٺي آيو جتان خيرالدين بيڙين تي چڙهي ڀڄڻ جي ڪوشش ڪئي، پر پڪڙجي دهليءَ ڏانهن قيد تي ويو. مٿيون بيان "تاريخ سنڌ" ڀاڱي 3 ۾ صفحي 91 تي ڏنل آهي، مگر صفحي 146 ۽ 147 تي ساڳي تاريخ ۾ ڏيکاريل آهي تہ "جام خيرالدين سن ٻجي ڳوٺ تائين فيروز شاهہ جي لشڪر کي تڪليفون ڏيندو ويو. جيئن تہ فيروزشاهہ کي جلد دهليءَ پهچڻو هو. تنهن ڪري ان جام خيرالدين جي گستاخيءَ تي ڪوڏيان نہ ڏنو ۽ سيوهڻ ۽ بکر کان تي سڌو دهليءَ روانو ٿيو."

تنهن کان پوءِ جام خيرالدين موٽي ساموئي آيو ۽ نهايت عدل انصاف سان حڪومت هلائڻ لڳو. سنڌس انصاف متعلق "معصومي" ۾ لکيل آهي تہ جام خيرالدين هڪڙي هنڌ هڏن جو ڍير ڏٺو. پڇا ڪرڻ سان معلوم ٿيس تہ ست ورهيہ اڳ ڌاڙيلن ان هنڌ تي گجرات جي هڪڙي قافلي کي ڦري قافلي وارا ماريا هئا. جن جا اهي هڏا هئا. جام خيرالدين اتي رهي، ڌاڙيل هٿ ڪري، مال سميت گجرات جي حاڪم ڏانهن روانا ڪيا ۽ لکي موڪليائنس تہ "ڌاڙيلن کي جوڳي سزا ڏيئي مال وارثن کي پهچايو وڃي."

جام بابينو ثاني بن خيرالدين:

جام بابينہ ثاني جنهن کي فيروز شاهہ تغلق دهليءَ ڏانهن وٺي ويو هو. تنهن سلطان فيروز شاهہ کي اهڙو راضي ڪيو جو ان سنڌ جي حڪومت جو پروانو ڏيئي کيس سنڌ ڏي موڪليو. سنڌ ۾ وري اچڻ کان پوءِ ساموئيءَ ۾ اچي، هن حڪومت جو نئين سر بندوبست ڪيو. "تحفة الڪرام" (جلد-3، ص-183/182) ۾ لکيل آهي تہ هن 15 ورهيہ حڪومت ڪئي ۽ ساموئيءَ جي شهر کي وري نئين سر تعمير ڪرايو هئائين.

جام تماچي بن جام خيرالدين:

جام بابينہ ثانيءَ کان پوءِ، سنڌس ڀاءُ جام تماچي سمن جو حاڪم ٿيو. اڳ دهليءَ ۾ نظربند هو. شيخ حماد جمالي جنهن جي خانقاهہ مڪليءَ هينان

آهي، تنهن جي دعا سان تماچي ۽ سندس پٽ ڄام صلاح الدين سنڌ ڏانهن موٽي آيا. ٻنهي ڄڻن کي ڄام جوناهه خان خفيه طور دهلي روانو ڪيو هو.

نُتي تعلقي ۾ ڪينجهر جي ڍنڍ اڄ تائين موجود آهي. انهيءَ ڍنڍ جي ڪناري تي گندرا (مهاڻا) رهندا هئا. جي ڪينجهر جي آس پاس جي ڍنڍن جي مڇيءَ پيدائش وغيره جا اجاره دار هئا. وٽن هڪڙي خوبصورت ڇوڪري "نوري" نالي هوندي هئي. ڇون تا ته هوءَ دراصل ڪا وڏ گهراڻي ڇوڪري هئي، پر ننڍي هوندي ڪنهن طرح مهاڻن سان گڏجي ويئي هئي، جنهن پنهنجو ڪري نپايو هوس. ڄام تماچي ڪينجهر ۾ شڪار ڪندي مهاڻن وٽ ڇوڪري ڏٺي، سو دل ديواني تي پيس ۽ مهاڻن کان سندس سڱ گهريائين. مهاڻن ان کي پنهنجي خوش نصيبي سمجهي، نوريءَ سان سندس نڪاح قبول ڪيو. ڄام نوريءَ لاءِ ڪينجهر جي ڪپ تي شاهي محلات نهرايو. مهاڻن کي ڍنڍ جو اجارو معاف ڪيو ۽ ٻيون به ڪئين بخششون ساڻن ٿيون. ڄام تماچي اڪثر وقت گندرن توڙي پنهنجي ٻئي پورهيت عوام سان گذاريندو هو. تماچي ۽ نوريءَ جون قبرون شيخ حماد اولياءَ جي مقبري هينان گڏوگڏ آهن. هي قصو به سنڌ جو هڪ لاثاني رومانوي داستان شمار ڪيو ويندو آهي.

ڄام صلاح الدين:

سنه 790هه (1388ع) ۾ فيروز شاهه تغلق وفات ڪئي. سندس پويان ڪمزور هئا. محمد شاهه تغلق ثانيءَ جي ڏينهن ۾ دکن ۾ گلبرگ ۾ علاءُ الدين حسين بهمني حڪومت جو پايو وڌو. تنهن کان پوءِ فيروز شاهه جي پوٽي محمد شاهه جي ڏينهن ۾ سنه 796هه (1394ع) ۾ ظفر خان گجرات ۾، خضر خان ملتان ۾، دلاور خان مالوهه ۾، ملڪ سرور خان جون پور ۾، سمن سنڌ ۾ خودمختياري حاصل ڪئي. فقط پنجاب جو علائقو نالي طور دهليءَ جي ماتحت رهيو. ڄام صلاح الدين سنڌ جي جدا جدا ڀاڱي ڏي فوجون موڪلي سنڌ کي پنهنجي خودمختيار تسلط هيٺ آندو. سندس کي مخالف ڪڇ ڏانهن ڀڄي ويا، جن کي هٿ ڪري جوڳيون سزائون ڏنائين. ٻارهن ورهيه عدل انصاف سان حڪومت ڪري وفات ڪيائين.

ڄام نظام الدين:

ڄام صلاح الدين کان پوءِ سندس پٽ ڄام نظام الدين گاديءَ تي ويٺو. هن تخت تي ويهڻ شرط پنهنجن ڇاچن، سڪندر، ڪرن، بهاءُ الدين ۽ عامر کي

جيڪي اڳ قيد هئا، تن کي آزاد ڪري نيڪ نيتيءَ سان حڪومت ڪرڻ لڳو. ڪين عهدا ڏيئي پاڻ ساموئيءَ ۾ رهڻ لڳو. ملڪ جو گشت ڪري احوال روبرو ڏسندو وائسندو هو ليڪن جن چاچن سان هن نيڪيون ڪيون هيون، سي سند خلاف اندروني سازش ڪرڻ لڳا. جام نظام الدين کي خبر پئجي ويئي، سو تورن همراهن سان راتورات گجرات ڏي هليو ويو ۽ سفر ۾ ئي وفات ڪري ويو.

جام علي شير:

جام علي شير بن تماچي، جو گوشہ نشين هو تنهن کي اميرن تخت تي ويهاريو. هو بهادر سپاهي هو حڪومت برجستائيءَ سان هلائڻ لڳو. سندس حڪومت اندر رعايا آسودگيءَ سان گذر ڪندي هئي. چانڊوڪيءَ رات ۾ سير ڪرڻ جو شوقين هو. سندس سڳا پائر، سڪندر ۽ ڪرن ۽ سندس پائٽيو فتح خان بن سڪندر سندس خلاف منصوبا سٽيندا هئا. هڪڙيءَ رات دستور موجب رات جو جيئن پيڙيءَ جو سير ڪري موٽيو ٿي، تيئن رستي تي منصوبہ بازن ڪيس وڪوڙي شهيد ڪري ڇڏيو. اميرن بي واهہ نہ ڏسي هڪڙيءَ خونيءَ جام ڪرن کي گاديءَ تي ويهاريو.

جام ڪرن:

جام ڪرن بن جام تماچي گاديءَ تي وينو پر سما منجهانئس خوش ڪين هئا، ڇاڪاڻ تہ هن جام علي شير کي جو رعايا کي پيارو هو بيگناهہ شهيد ڪرايو هو. تخت تي ويهڻ شرط هن ڪن معزز ماڻهن کي قتل ۽ ڪن کي قيد ڪرايو هو. تنهن ڪري سيني کي ڪانئس نفرت هئي. آخر جيئن مجلس مان اُٿي محلات ڏانهن تي ويو تيئن ڪن سربازن هن کي دروازي تي قتل ڪري ڇڏيو. هن فقط اَٺ پهر حڪومت ڪئي.

جام فتح خان:

جام ڪرن کان پوءِ، سندس سؤٽ جام فتح خان بن سڪندر گاديءَ تي وينو. سندس ڏينهن ۾ سنہ 800هہ (1398ع) ۾ امير تيمور گورگاني هندستان تي ڪاهي متڙا ۽ بنديل کنڊ تائين ملڪ کي ڦريو. سندس پوٽي مرزا پير محمد اُچ ۽ ملتان جا قلعا فتح ڪيا. بکر جي هڪڙي بزرگ ابوالغيث جي سفارش سان سنڌ مغلن جي چنبي کان بچي ويئي. سنہ 1399ع ۾ امير تيمور سمرقند ڏانهن موٽي ويو. امير تيمور دهليءَ جي حڪومت محمود شاهہ تغلق کان کسي پنجاب جي حاڪم سيد خضر خان جي حوالي ڪري ويو. سادات خاندان سنہ 817هہ

(1414ع) کان سنہ 847هہ (1443ع) تائين حڪومت ڪئي. سيد علاءُ الدين عالم شاهہ پويون سيد حاڪم هو جيڪو سنہ 1450ع ۾ پنجاب جي صوبيدار بهلول خان لوڌيءَ کي دهليءَ جي حڪومت حوالي ڪري پاڻ گوشہ نشين ٿيو. ڄام فتح خان 15 ورهيہ ڪاميابيءَ سان حڪومت ڪري وفات ڪئي. وفات کان 3 ڏينهن اڳ، پنهنجي ڀاءُ تغلق کي جانشين ڪري ڇڏيو.

ڄام تغلق:

ڄام تغلق بن سڪندر کي شڪار جو گهڻو شوق هو. بکر ۽ سيوهڻ جي انتظام جون واڳون پنهنجن ڀائرن جي هٿن ۾ ڏيئي ڇڏيائين. امير تيمور جي موٽي وڃڻ کان پوءِ سڄي هندستان اندر طوائف الملوڪيءَ جو دؤر هو. سمن جي حڪومت جون واڳون ۾ حدون اباوڙي تائين هيون. اڳتي ملتان جي لانگاهہ سلطانن جي حڪومت هئي.[1] ڄام تغلق جي ڏينهن ۾ بکر جي بلوچن بغاوت ڪئي، مگر ڄام بکر ۽ سيوهڻ ۾ انتظام رکڻ ۾ ڪامياب ٿيو. هن ڪلان ڪوٽ تي "تغلق آباد" نالو رکي قلعي جو ڪم شروع ڪرايو جو سندس ڏينهن ۾ ئي پورو رهجي ويو.

مڪران، جهالاوان ۽ ڪڇيءَ جا جدغال، جي ڀريائين سومرن جي سرداريءَ جي ماتحت هئا، سي سومرن کان پوءِ سمن کي سردار سمجهڻ لڳا. سمن خلاف مير عمر ميرواڙي براهوئيءَ جهالاوان ۾ بغاوت جو جهنڊو بلند ڪيو. خاران جي نوشيرواني ملڪن بہ مير عمر جو طرف ورتو. سمن شڪست کاڌي. براهوئي طاقت جون حدون ڀريون گهمرو مشڪي ۽ ڪولواهہ تائين پکڙجي ويون. مير جلال خان جي اولاد مان رندن جي سردار مير شهڪ، ڪڇيءَ جي گولا قوم کي شڪست ڏيئي، سمن کان سيوي، ڍاڍر، جهل، حب، ناڙي، پوهہ، موه، گاج ۽ ڏڙي پنر جا پرڳڻا فتح ڪيا ۽ پوءِ بلوچن جي ٻن مشهور قبيلن، رند ۽ لاشار عيسوي 15 صديءَ ۾ ڪڇيءَ جي ميدان ۾ ٻيڪون وڌيون. سيوي ۽ ڍاڍر رندن جا تختگاهہ شهر سڏجڻ لڳا ۽ گنج آبہ کي لاشارين تختگاهہ مقرر ڪيو.[2]

مير شهڪ جي وفات کان پوءِ سيوي ۽ ڍاڍر سندس پٽ مير چاڪر خان رند جي قبضي هيٺ اچي ويا. سٽت گوهر جتڻيءَ جي سوال ڪري، مير گهرام خان لاشاريءَ ۽ رند جي سردار مير چاڪر خان جي پاڻ ۾ تيهن

---

1 ـ اُباوڙي جو شهر سنہ 987هہ ۾ تعمير ٿيو. هتي 1552ع جي هڪڙي مسجد جڙيل آهي. "آئين اڪبري" ۾ علامہ ابوالفضل اُباوڙي کي ملتان سرڪار جو محال ڏيکاريو آهي. راجا ڏاهر جي نسل مان ڏهر نومسلم هن شهر ۾ وڏا جاگيردار آهن.

2 -Frontier & Overseas Expeditions from India, Vol.III, P-23.

R. Hughes-Buller: Makran, CHP. History.

M.L. Dames: The Baloch Race, A Historical & Ethnographical Sketch, Lahore, 1904.

ورهين واري ويڙهه شروع ٿي. هن جنگ ۾ جيسلمير جي ڀاٽين، ملتان جي ناهرن ۽ سمن لاشارين جو طرف ورتو ۽ قنڌار جي حاڪم امير ذوالنون ارغون رندن جو طرف ورتو. لاشارين شڪست کاڌي ۽ منجهانئن گهڻائي لاشاري لڏي سنڌ ۾ رهڻ لڳا. مير ابوبڪر لاشاري گجرات جي شهر پالن پور ڏانهن هجرت ڪري ويو.[1]

سلطان مظفر بن محمود شاهه گجراتي سنه 959 (1551ع) ۾ راڌن پور، نرواره، مورج پور پرڳڻا فولادي افغانن جي مقابلي ۾ فتح خان لاشاريءَ جي سپرد ڪيا هئا.[2] گجرات ۾ سمي ۽ وراهي به ننڍڙيون بلوچ رياستون متئين زماني جون يادگار هيون.[3] امير تيمور جي وڃڻ کان پوءِ هندستان اندر اٽڪل چويهه ڏارڌار رياستون هيون. امير تيمور دهلي، پنجاب جي صوبيدار خضر خان جي حوالي ڪري ويو. سنه 855هه (1451ع) ۾ بهلول لوڌي دهليءَ جي تخت تي ويٺو. خضر خان ملتان جي حڪومت شيخ الشيوخ مخدوم بهاءُ الدين زڪريا ملتانيءَ جي درگاهه جي مجاور شيخ يوسف جي حوالي ڪري ويو هو. جنهن کان راءِ شيرا، اگني ڪل جي سولنڪي راجپوت دغا سان سنه 1443ع ۾ ملتان جي حڪومت کسي پاڻ کي قطب الدين جي لقب سان سڏائي ويهي رهيو. سنڌس خاندان "لانگاهه" سڏجڻ لڳو. سمن سان سنڌس دوستي هئي.

ڄام سڪندر:

ڄام تغلق کان پوءِ سندس پٽ ڄام سڪندر گاديءَ تي ويٺو جو اڃا صغير هو. سندس ڏينهن ۾ سيوهڻ ۽ بکر جي صوبيدارن بغاوت ڪئي. هو لشڪر وٺي بکر ڏانهن روانو ٿيا. سندس هڪڙي عزيز، جو سندس دربان هو ۽ مبارڪ خان سڏبو هو جنهن اڳين ڄامن جي ڏينهن ۾ بهادريءَ جا ڪارناما ڪيا، سو پاڻ کي حاڪم سڏائڻ لڳو مگر ٽن ڏينهن اندر لوڏجي ويو. ڄام سڪندر پنهنجي نائبن سان ڳالهيون ڪري ساموئيءَ موٽيو ۽ ڏيڍ سال حڪومت ڪري وفات ڪيائين.

ڄام رائڌان:

ڄام رائڌان، جو ڄام تغلق جي ڏينهن ۾ وچي ڪڇ ۾ رهيو هو جيئن ته ان وقت ٻيو ڪوبه تخت لاءِ دعويدار ڪونه هو تنهن ڪري سيني سمن هن کي يڪ

1 - M.L. Dames: Popular Poetry of the Baloch, The Thirty Years War, P-23.

2_ فرشته: جلد_2، ص_352. ذڪر سلطان مظفر شاهه.

3 - G.B. Malleson: The Historical Sketch of the Native States of India, CHP. XIV, London, 1875.

راءِ ڳاڌيءَ تي ويهاريو. هو سنڌي سپاءَ جو ماڻهو هو. سمنڊ کان وٺي اباوڙي جي ڪاجريلي ۽ ڪنڌيلي ڳوٺن تائين سنڌ تي سنڌس قبضو رهيو. هن نَوَ ورهيه حڪومت هلائي. ڪيس هڪڙي سمي سردار سنجر شراب ۾ زهر پياري ماري ڇڏيو.

گجرات جي مظفريه سلاطين مان سلطان مظفر جي پوٽي سنه 1411ع ۾ زيرن العباد (احمد آباد) جو شهر تعمير ڪرايو جنهن ستت واپار ۽ هنر ۾ ترقي ڪئي. سنه 1459ع تائين سلطان محمود بيگڙي وڏي دبدبي سان حڪومت ڪئي. سنڌس ڏينهن ۾ گجرات گهڻي ترقي ڪئي.[1] سمن کي هر وقت گجرات کان خوف رهندو هو. انهن بلوچن جا چار هزار ڪٽنب سنڌ جي ڏکڻ اوڀرندي واري ڪنڊ تي ويهاريا هئا. بلوچ چوپائي مال تي گذران ڪندا هئا. برساتين جي مند ۾ آبو ڏونگر ٽپي مالوه ۽ نربدا جي شاداب علائقن تائين گشت ڪندا هئا. گهوڙن جو واپار به ڪندا هئا. ان ڪري راجائن ۽ سلطانن جي دربار ۾ ڪين عزت هئي.[2] وقت سر مال دار واپاري قافلن کي ڦري ٽر جي پٽن ۾ مال لڪائيندا هئا. جتان گوجرن، واگهيلن ۽ ڪچين معرفت مال نيڪال ڪري هٿيار خريد ڪندا هئا.

مٿئينءَ روئداد ايترو زور ورتو جو مصطفيٰ آباد ۽ احمد آباد جي وچ ۾ هلندڙ قافلا صفا بند ٿي ويا. سلطان محمود، ملڪ جلال الدين کي احمد آباد مٿان ڪوتوال مقرر ڪري، بلوچن کي گوشمالي ڪرڻ لاءِ حڪم ڏنو. ملڪ جلال الدين هڪڙي پيري پنج سؤ بلوچ ڏاڙيل گرفتار ڪري سوريءَ تي چاڙهيا. سلطان محمود کي ڪيس "مخافظ خان" جو خطاب ڏنو مگر لٽ مار جو سلسلو بند ٿي ڪونه سگهيو. سنه 879هه ۾ سلطان محمود پاڻ مضبوط توب خاني سان بلوچن تي ڪاهه ڪئي. بلوچن چوويهن هزارن جي تعداد ۾ مقابلو ڪيو پر توبخاني جي خوف ڪري سنڌن سردار آڻ مڃي. سلطان محمود ڪين مهذب زندگي گذارڻ جي تعليم ڏين لاءِ احمد آباد وٺي ويو ۽ ڪي علماءَ سنڌن تعليم ڏيڻ لاءِ مقرر ڪيا. ايترين ڪوشش هوندي به بلوچ لٽ مار کان باز ڪونه رهيا.

سنه 880هه ۾ سلطان پيو گهمرو مٿن ڪاهي، لٽ مار جو مال ٽر جي غارن مان هٿ ڪيو. اڳ حج ڏانهن ويندڙ خشڪيءَ رستي قافلا جيڪي بلوچن جي خوف ڪري بند ٿي ويا هئا، سي وري چالو ٿيا. سلطان محمود پنهنجي والده جي

1ـ سلطان محمود چمپانير ۽ جهوناڳڙه جا به مضبوط قلعا فتح ڪيا هئا. تنهن ڪري "بيگڙه" يعني "ٻن قلعن فتح ڪرڻ وارو" سڏبو هو.

2 ـ هڪڙي پيري سروهيءَ جي راجا بلوچن کان زبردستيءَ گهوڙا ڦريا هئا. بلوچن سلطان بيگڙي کي داتهن ڏني. سلطان بلوچن کي بروقت قيمت پري ڏني ۽ سروهيءَ جي راجا سان جنگ ڪيائين.

يادگار لاءِ پوڙيسر ۾ هڪڙي سنگ مرمر جي مسجد تعمير ڪرائي. بعض مؤرخ لکن ٿا تہ سلطان ڪڇ ۽ ٿرپارڪر تي قبضو ڪيو هو.[1]

ڄام سنجر:

ڄام رائدان کان پوءِ ڄام سنجر گاديءَ تي ويٺو جو نهايت خوبصورت جوان هو. چون ٿا تہ هڪڙو الله لوڪ درويش سندس حسن تي مفتون هو تنهنجي دعا سان هو بادشاهہ ٿيو هو. هن اٺ ورهيہ حڪومت ڪئي. فرشتہ جو بيان آهي تہ هن سلطان محمود بيگڙي سان ماڻيءَ جو ناتو رکيو هو. بکر جو قاضي معروف، جو وڏو عالم هو سو فيصلن ڪرڻ وقت فريادي ٽوڙي جوابدار کان رشوت وٺندو هو. ڄام سنجر سرڪاري ڪاتن جي نوڪرن جا پگهار وڌائي رشوت خوريءَ کي بنجو ڏنو.

راءِ شيرا (قطب الدين) لانگاهہ سنہ 874هہ (1469ع) ۾ وفات ڪئي.[2] قطب الدين نهايت خوش اسلوبيءَ سان حڪومت هلائي. مغلن جي ڪاهہ جي ڪري ملڪ ويران ٿي چڪو هو ان ويرانيءَ کي متائڻ ۾ هن ازحد ڪوشش ڪئي. کانئس پوءِ سندس پٽ حسين شاهہ تخت تي ويٺو جو وڏو محنتي ۽ هنر پرور هو. هن شور ڪوٽ، چنيوٽ ۽ ڏن ڪوٽ تائين ملتان جون حدون وڌايون. ناهرن ۽ لوڌين جي خوف کان متاثر ٿي، هن مڪران کان مير سهراب بن مير ممند بن دودا بن مير بيگ لاشاري هوت کي گهرائي، ڪروڙ ڪوٽ ۽ ڏن ڪوٽ جو علائقو کيس جاگير طور ڏنو. ساڻس گهڻائي بلوچ گڏ آيا، جن کي شاهہ حسين بن قطب الدين لانگاهہ پنهنجن فوجن ۾ ڀرتي ڪيو.

شيخ يوسف قريشي، جنهن کي قطب الدين ملتان مان بي دخل ڪري ڇڏيو هو سو داد رسيءَ لاءِ دهليءَ جي حاڪم بهلول خان لوڌيءَ وٽ پهتو. بهلول لوڌي پنهنجي پٽ باربڪ شاهہ جي اڳواڻيءَ هيٺ هڪڙو لشڪر ملتان ڏانهن مڪو حسين شاهہ بلوچن جي مدد سان دهليءَ جي لشڪر کي شڪست ڏني. مير سهراب خان جي ٽن پٽن فتح خان، غازي خان ۽ اسماعيل خان، ٽرنس انڊس علائقا ۽ سيتاپور ناهرن کان فتح ڪري اتي پنهنجن نالن تي ديرا تعمير ڪيا،

---

1 _ فرشتہ: جلد_2، ص_300، ذڪر سلطان محمود بيگڙه. مرات محمدي: ص_85.
Edmund, C. Cox: A short History of Bombay Presidency, P-44, Bombay, 1887.

2_ راءِ شيرا (شهره) سولنڪي سيويءَ جو زميندار هو جنهن پوءِ مسلمان ٿي پنهنجي ڌيءَ جي شادي يوسف قريشيءَ سان ڪرائي، پنهنجي عقيدت منديءَ جو ثبوت ڏنو. هڪڙي ڏينهن پنهنجي ڌيءَ سان ملاقات ڪرڻ جي بهاني سان ملتان جي قلعي ۾ پهچي، هن شيخ يوسف کي ملتان کان بي دخل ڪري ڇڏيو. ڏسو فرشتہ: جلد_2.

جي اڄ بہ سنڌن يادگار طور موجود آهن. دودائي بلوچن اٽڪل ٽن صدين تائين ديره جات پرڳڻي تي حڪومت ڪئي.[1]

ڄام نندو:

سنہ 896هہ (1490ع) ۾ ڄام نندو (نظام الدين) گاديءَ تي ويٺو جو نهايت دينِدار حڪام تي گذريو آهي. ننڍي هوندي علم سان گهڻو شوق رکندو هو ۽ اڪثر ڪتب خانن ۾ وقت گذاريندو هو. نماز ۽ عبادت جو پابند هو. سندس ڏينهن ۾ مسجديون نمازين سان ڀريل رهنديون هيون. ڪجهہ وقت ساموئيءَ جي رهڻ کان پوءِ بکر پهتو. اتي جي ڌاڙيل بلوچن کي سزائون ڏيئي، پنهنجي غلام دلشاد کي بکر جو ناظم مقرر ڪري ساموئيءَ پهتو. هن جي ڏينهن ۾ رعيت سک ۽ آرام سان وقت گذاريو. سياحن ۽ واپارين کي هر طرح سان سهوليتون مليل هيون. ملتان جي لانگاهہ سلطانن ۽ گجرات جي مظفريہ سلطانن سان سندس دوستي هئي. مسلمانن سان جنگ ڪرڻ ۽ ناحق خونريزي ڪرڻ کان کيس نفرت هئي.

ڄام نندو ساموئيءَ کان ٽي ميل پري هڪڙي ڪشادي ميدان ۾ نئي جو پايو وڌو ۽ ان کي سنہ 900هہ ۾ پنهنجو تختگاهہ مقرر ڪيو. هيءَ شهر احمد آباد وانگر، ستت علم ۽ هنر ڪري ايشيا جي صنعتي ۽ تجارتي شهرن ۾ شمار ٿيڻ لڳو. ڄام ننڍي جي علم پروريءَ جي هاڪ ٻڌي خراسان ۽ ايران کان ڪيترا عالم نئي ۾ رهڻ لڳا، جنهن ڪري هي شهر ستت ايشيا جو دارالعلوم بڻجي ويو. هتي جا ماڻهو نهايت سکيا هئا، هر مهيني جي پهرئين سومار، جمعي ۽ چوڏهينءَ تاريخ شادمانا ٿيندا هئا ۽ انهن موقعن تي گهڻي خلق مڪليءَ تي وڃي گڏ ٿيندي هئي. خاص ڪري برسات جي موسم ۾ مڪليءَ جو نظارو ڏسڻ وٽان هوندو هو. ڄام ننڍي جو وزير لڪديز، غلام دلشاد ۽ قبوليو نالي ڇوڪرو جو پنهنجي سمجهہ ايمانداريءَ ۽ وفاداريءَ ڪري پهريان مبارڪ خان ۽ پوءِ دريا خان جي لقب سان ممتاز ٿيو تن تي ڄام ننڍي کي ايترو ڀروسو هو جو حڪومت جي وڏن اهم مسئلن ۾ بہ دريا خان کان مشورو وٺندو هو. ايتري قدر جو وفات ڪرڻ وقت پنهنجي صغير پٽ فيروز ۽ ٻئي عيال جي دريا خان کي پارت ڪري ويو.[2]

---

1 ـ سيرت المتاخرين: مترجم، پروفيسر عباسي، جلد ـ 1، ص ـ 12، لاهور.
تاريخ بلوچيان: سردار غلام رسول خان ترائي بي ـ اي، ايل ـ ايل ـ بي. ذڪر دودائي بلوچ، امرتسر اليڪٽرڪ پريس.
مختصر تاريخ هند: مولانا سيد ابومظفر، ص 95 ـ 96.
2 ـ تحفة الڪرام: جلد ـ 3، ذڪر ڄام نندو.

مير سيد محمد المعروف ميران محمد جونپوري حنفي، حضرت امام موسيٰ ڪاظم رضہ جي ٻارهين پيڙهيءَ مان هو ۽ چئن واسطن سان خواجہ نظام الدين دهلويءَ جي خليفن مان هو ۽ شيخ دانيال جونپوريءَ جو مريد هو. سيد ميران محمد، جو پاڻ کي مهدي سڏائڻ لڳو سو دکن ۽ گجرات کان ٿيندو ڄام نندي جي ڏينهن ۾ ٺٽي ۾ پهتو. ڄام نندي سندس گرفتاريءَ لاءِ حڪم ڏنو پر آخر پنهنجي قابل مدارالمهام دريا خان جي صلاح سان ان کي ٺٽي مان نڪري وڃڻ لاءِ حڪم جاري ڪيائين. سيد ميران محمد مهدي ٺٽي کان قنڌار پهتو جتي مرزا شاهہ بيگ ارغون علمائن سان سندس بحث ڪرايو. ميران مهدي فرح ۾ وفات ڪئي. سندس مريدن مان امير ابو سعيد بليدي مڪران ۾ مهدوي (ذڪري) ترقي جو بنياد وڌو.[1]

ڄام بايزيد ۽ ڄام ابراهيم:

ڄام نندي جا ٻہ پائر ڄام بايزيد ۽ ڄام ابراهيم پنهنجي ڀاءُ جي ٻي رخيءَ ڪري ناراض ٿي ملتان جي لانگاهہ حاڪم حسين شاهہ بن قطب الدين جي دربار ۾ پهتا. جنهن صورت ۾ هي وڏي رتبي جا سردار هئا. ان ڪري حسين لانگاهہ بايزيد کي شورڪوٽ ۽ ابراهيم کي اچ جاگير طور ڏنا. ڄام بايزيد پاڻ عالم هو ۽ سندس دربار ۾ عالم ۽ فاضل رهندا هئا. شيخ جمال الدين قريشي، جو شيخ عالم قريشي جي اولاد مان هو ۽ مختلف علوم ۽ فنون ۾ ماهر هو سندس وزير هو. شيخ جمال الدين جي حواس ظاهريءَ ۾ ان وقت فرق پئجي ويو هو مگر سندس علم ۽ فضل کي ڏسي، بايزيد، جو مذهب جو سخت پابند هو، هن کي پنهنجو وزير مقرر ڪيو هو. هڪڙي پيري شور ڪوٽ ۾ محلات تعمير ڪرائيندي بايزيد کي زمين ۾ پوريل وڏو خزانو هٿ لڳو جو هن سمورو سلطان حسين جي حوالي ڪيو. ان زماني ۾ ملتان گهڻي ترقي ڪئي.

شاهہ حسين لانگاهہ پوئين عمر ۾ گوشہءِ عافيت ۾ رهي، حڪومت جون واڳون پنهنجي پٽ فيروز خان کي سپرد ڪري، کيس "فيروز شاهہ" جو لقب ڏنو مگر فيروز شاهہ نالائق، بخيل ۽ تند مزاج هو. هن وزير عمادالملڪ جي هڪڙي

1_ تحفة الڪرام: جلد_1 ۾ سيد ميران مهدي جون پوريءَ جو مختصر بيان ڏنل آهي. مهدي جونپوريءَ جو مفصل احوال سندس اولاد مان سيد قاسم بن سيد يوسف سنہ 1016هہ ۾ ڪتاب "مطلع الولاية" ۾ ڏنو آهي. ٻيو ڪتاب سيد ميران مهدي جي نانيءَ خوند مير جي پوٽي برهان الدين، ڪتاب "شواهد الولايت" جي نالي سان سنہ 1052هہ ۾ تصنيف ڪيو. مڪران جي ذڪرين وٽ جيڪو ڪتاب آهي، سو "سفر نامہ" آهي، جنهن ۾ ميران مهديءَ جي سياحت جو بيان ڏنل آهي. ڏسو ڪتاب مذاهب السلام: مولوي نجم الغني رامپوري، ذڪر ميران مهدي جونپوري، نولڪشور.

پٽ کي مارائي ڇڏيو. جنهن تي وزير غصي ۾ فيروزشاهہ کي زهر ڏياري ماري ڇڏيو. حسين شاهہ لانگاهہ کي ان واقعي جي ڪري گهڻو ڏک ٿيو. پوڙهي بادشاهہ ڄام بايزيد کي سپہ سالار جو عهدو ڏنو. بايزيد وزير عمادالملڪ باغيءَ کي گرفتار ڪري، اينتري ناموري حاصل ڪئي. جو شاهہ حسين پنهنجي پٽ محمود شاهہ کي وليعهد مقرر ڪري، وزارت جو قلمدان بايزيد کي سپرد ڪري، کيس نوجوان بادشاهہ جو اتاليق مقرر ڪيو.

سنہ 908هہ (1502ع) ۾ حسين شاهہ انتقال ڪيو. سلطان محمد نوجوان هو. سندس دربار ۾ نالائق ۽ غير شرعي ماڻهو رهندا هئا. جيڪي بايزيد جهڙي شرعي ماڻهوءَ خلاف هر وقت سلطان کي ڀڙڪائيندا هئا. تنهن ڪري ڄام بايزيد دربار ڇڏي پنهنجي جاگير شور ڪوٽ ۾ رهي اتان وزارت جو ڪاروبار هلائڻ لڳو. سندس مخالف بعض زميندارن ڍلن ڏيڻ کان انڪار ڪيو جن کي بايزيد گهرائي سندن مٿا ڪوڙائي ڇڏيا. ڪن ڏينهن گذرڻ بعد جڏهن بايزيد جو پٽ ڄام عالم خان سلطان محمود جي دربار ۾ سلام ڪرڻ ويو. تڏهن وزير جي مخالف ڄام عالم خان جو مٿو ڪوڙائي ڇڏيو. مٿئين واقعي کان پوءِ ڄام بايزيد پنهنجو سفير دهليءَ جي بادشاهہ سڪندر لوڌي ڏانهن روانو ڪري، سڪندر جو خطبو پنهنجي رياست ۾ پڙهڻ لڳو. سڪندر لوڌي ڄام بايزيد ڏانهن خلعت موڪلي، پنجاب جي حاڪم دولت خان لوڌيءَ کي حڪم ڏنو تہ بايزيد جو سلطان محمود سان صلح ڪرايو. دولت خان لوڌيءَ بايزيد جو سلطان محمود سان صلح ڪرايو. ڄام بايزيد باقي عمر جا ڏينهن پنهنجي رياست ۾ گذاريا.[1]

قندار جا ارغون:

چنگيز (تيوجن) کي چار پٽ هئا: 1_ تولي خان، 2_ اوڪتائي قاآن، 3_ چغتائي ۽ 4_ جوجي. چنگيز خان کان پوءِ اوڪتائي سندس جاءِ نشين ٿيو. اوڪتائيءَ کان پوءِ سندس پٽ ڪئيڪ قاآن گاديءَ تي وينو. کانئس پوءِ تولي خان جو پٽ منگو قاآن گاديءَ تي وينو. منگوءَ کان پوءِ قوبلا قاآن چين جي تخت تي وينو. جنهن پنهنجي ڀاءُ هلاڪوءَ کي ايران جو "ايلخان" (بادشاهہ) مقرر ڪيو هو. هلاڪوءَ کانپوءِ سندس اولاد ايران تي حڪومت ڪرڻ لڳو ۽ قوبلا قاان جو اولاد چين تي حڪومت هلائڻ لڳو. هلاڪوءَ جي اولاد مان احمد نقودار پهريون مغل حاڪم هو جنهن اسلام قبول ڪيو هو پر هو ارغون خان،

1_ فرشتہ: جلد_2، ذڪر ڄام بايزيد ۽ ڄام ابراهيم، ص_524.

هلاڪوءَ جي پوٽي هٿان مارجي ويو. ارغون جو پٽ غازان خان، هلاڪوءَ جي پوٽي هٿان مارجي ويو. ارغون جو پٽ غازان خان، سنه

ارغونن جو شجرو:

چنگيز خان (سال وفات 624هه)

طولي خان (سال وفات 628 هه)

هلاڪو خان (سال وفات 663 هه)

اباقا آن 681 هه — طرائي — نقورار (احمد) 18_683 هه

طرائي ← بائدو خان

اباقا آن ← ارغون خان 638 هه (1294ع) — ڪيجاتو خان 90_694 هه

ارغون خان ← غازان خان — اولجايتو سلطان (خدا بنده) 703هه کان 716هه

اولجايتو سلطان ← (سلطان محمود) 694 هه کان سنه 703 هه تائين

حاڪم تبريز.

694هه ۾ ظاهور تيو ۽ پاڻ تي محمود نالو رکيائين. غازان خان جو مقبرو تبريز ۾ آهي، جو هن پاڻ لاءِ جيئري تعمير ڪرايو هو. سندس ڀاءُ خدا بنده جو مقبرو سلطانيه ۾ آهي. ڪانئس اڳ جي مغل سلطانن جي مقبرن جو پتو پئجي نه تو سگهي.[1] ارغونن جو شجرو هن ريت آهي: غازان خان بن اباقا آن بن هلاڪو بن طولي بن چنگيز خان.

1 _ مارڪوپولو جو بيان آهي ته اڳ تاتاري امير پنهنجا مردا مغلستان جي هڪڙي جبل ۾ دفن ڪندا هئا. مؤرخ رشيد الدين "جامع الرشيدي" ۾ ۽ مارڪوپولو پنهنجي "سفرنامه" ۾ لکن ٿا ته جڏهن منگو خان جو لاش دفنائڻ لاءِ کڻي آيا هئا ته رستي تي جيڪي به ماڻهو لاش اڳيان لنگهيا هئا، تن کي تاتارين قتل ڪيو هو ۽ ائين اٽڪل ويهه هزار ماڻهو بيگناهه مارجي ويا هئا.

ذوالنون بيگ:

امير ذوالنون بيگ ارغون، پوئين تيموري شهزادي هرات جي واليءَ سلطان حسين بائقارا جو امير الامرا ۽ سپہ سالار هو ۽ سلطان حسين بائقارا جي پٽن مان شهزاده بديع الزمان، جو سندس ناني هو، تنهن جو اتاليق بہ هو.[1] سنہ 884هہ ۾ امير ذوالنون بيگ ارغون، سلطان حسين پاران قنڌار، زمين داور، ساغر، تولڪ ۽ فرهہ جو والي مقرر ٿيو. تنهن کان پوءِ هن استقلال جي جهنڊي کي بلند ڪري، قنڌار پنهنجي پٽ شجاع بيگ (شاهہ بيگ) جي حوالي ڪري، ساغر ۽ تولڪ جي پرڳڻن مٿان عبدالعلي ترخان کي مقرر ڪيو. غور جو علائقو امير فخرالدين ۽ امير درويش جي حوالي ڪري پاڻ زمين داور مٿان حڪومت هلائڻ لڳو. امير ذوالنون جي ڀيڻ ڏيئي سان مير بيورغ رند شادي ڪئي هئي، جو مير چاڪر خان رند پاران قنڌار ۾ سفير ٿي آيو هو.[2] سنہ 911هہ (1505ع) ۾ امير ذوالنون، سلطان حسين پاران امير محمد خان اُزبڪ شيباني سان وڙهندي مارجي ويو.

شاهہ بيگ ارغون:

انهن ڏينهن ۾ شهزادو ظهيرالدين بابر، جنهن تي گهمرا پنهنجي پيءَ جي تختگاهہ سمرقند تي قبضو ڪرڻ لاءِ ڪوشش ڪئي هئي ۽ ازبڪن کان شڪست کائي هينئر ڪابل تي قبضو ڪيو هو، تنهن قنڌار بہ فتح ڪرڻ جو ارادو ڪيو. شاهہ بيگ قنڌار خالي ڪري، بلوچن جي تيهن سالن واريءَ ويڙهہ مان فائدو وٺي، رندن جي سردار مير چاڪر خان کان شال، پشين، گرم سيل ۽ سيوي جا علائقا فتح ڪيا ۽ پنهنجي ڀاءُ سلطان محمد کي سيويءَ مٿان حاڪم مقرر ڪري، سنڌ ۽ گجرات فتح ڪرڻ جو ارادو ڪيو. جام نندي پنهنجي قابل سپہ سالار دريا خان، جي هٿ هيٺ سولي(؟) تي لشڪر چاڙهي مڪو.

1ـ سلطان حسين بائقارا اتر ايران، افغانستان، خراسان ۽ سيستان تي 25 ورهيہ حڪومت ڪئي. سندس تختگاهہ هرات، علم جو مرڪز هو. سندس دربار ۾ مولانا جامي، شاعر سوهيلي، خواجہ عبدالله مرواريد (مصنف "مونس الحباب")، مولانا بينائي، مولانا فصيح الدين ۽ ٻيا اهل علم ۽ شاعر رهندا هئا. ايراني مصور بهزاد بہ هرات جي دربار ۾ رهندو هو. 11ـ محرم 913هہ (1507ع) ۾ هرات تي شيباني محمد خان ازبڪ قبضو ڪيو. هڪ لک سڪا شهر وارن کان تاوان ورتائين. اُزبڪن شهرن ۾ وڃي لڪا. بديع الزمان ۽ مظفر حسين سندس پيش پيا. جن مان مظفر حسين جي زال سان محمد خان زبردست نڪاح ڪيو حالانڪ محمد خان جي عمر ان وقت 58 ورهيہ هئي!

روضة الصفاءِ: مير خوند بن خاوند شاهہ هروي، ذڪر محمد خان شيباني، يورپ، 1832ع. تاريخ شرقيہ: سيد امير علي، ذڪر شيباني.

2 --L. Dames: Popular Poetry of the Baloch, "Earlier Period". P. 48.

ٻئي طرف مير چاڪر خان رند دريا خان سان گڏجي چانڊڪي پرڳڻي ۾ ارغونن کي شڪست ڏني. سندس هٿان سلطان محمد مارجي ويو.[1] بکر (اتر سنڌ ۾) ۽ سيوهڻ (ڪوهستان ۾) سنڌ جا ٻه مضبوط قلعا هئا. بلڪ هي ٻه هنگ سنڌ جون ڪنجيون هيون. سلطان جلال الدين خوارزميءَ سنڌ فتح ڪرڻ کان اڳ سيوهڻ جي قلعي تي قبضي ڪرڻ لاءِ ڪوشش ڪئي هئي. مرزا شاهه بيگ ارغون ٻه پنهنجي تجربيڪار جرنيل مرزا عيسيٰ ترخان کي لشڪر ڏيئي، بکر جي قلعي تي قبضي ڪرڻ لاءِ روانو ڪيو. جام نظام الدين پاران قاضي بکر جو نواب هو تنهن کي موقعي سر هو مدد ڪري نه سگهيو ۽ هن اتي لاچار تي قلعو ارغونن جي حوالي ڪيو. شاهه بيگ پنهنجي پاران فاضل بيگ ڪوڪلتاش کي بکر مٿان نائب مقرر ڪري، پوءِ سيوهڻ فتح ڪيو ۽ سيوهڻ جي قلعي مٿان خواجه بيگ کي حاڪم مقرر ڪري پاڻ شال (ڪوئٽا) ڏانهن موٽي ويو.

جام فيروز شاهه:

سنه 1508ع ۾ جام نندي وفات ڪئي. هو سنڌ جو صلح پسند، ديندار ۽ علم پرور حاڪم ٿي گذريو آهي. هن اٽڪل چاليهه ورهيه حڪومت ڪئي. قاضي عبدالله نالي هڪڙو خدا پرست انسان، جنهن جي تربت مڪلي تڪريءَ تي شيخ حماد جماليءَ جي قبي ڀرسان آهي، تنهن جڏهن وفات ڪئي هئي، تڏهن ان وقت جي ڪنهن ٻئي بزرگ کي خواب ۾ ڏيکاري ڏيئي چيو هئائين ته: "منهنجي جنازي تي اهو شخص نماز پڙهڻ لاءِ پيش امام ٿي بيهي، جنهن ڪڏهن ٻه وضوءَ بنا آسمان ڏي نه نهاريو هجي يا جنهن ڪڏهن ٻه ڪنهن انسان جي اوگهڙ تي نظر نه ڪئي هجي، خود پنهنجي اوگهڙ تي ٻه نه!"

ننگر ٺٽي ۾ اهڙي ماڻهو هٿ ڪرڻ لاءِ تمام گهڻي پڇا هلي. آخر جام نندي کان سواءِ ٻيو ڪو به اهڙو پاڪباز ماڻهو هٿ ڪونه آيو تنهن ڪري جام نندي پاڻ پيش امام ٿي، قاضي عبدالله جي جنازي نماز پڙهائي. "تحفة الڪرام" جلد-3 ۾ پيا ٻه اهڙا احوال جام نندي جي علم پروري ۽ عدل پروريءَ بابت لکيل آهن: مثال لاءِ "رساله قطبيه" ۾ سيد مراد شاهه شيرازيءَ جي احوال ۾ لکيل آهي ته سيد صاحب هڪڙي ڏينهن رڻ پٽ مان پئي آيو ته هڪڙيءَ قبر مان ڪو شخص نڪري، اچي سامهون عرض احوال ڪرڻ لڳو چيائينس ته: "مون کي چورن ڦري لٽي هٿ شهيد ڪيو آهي، منهنجا يتيم ٻارڙا گجرات ۾ پيا

1. -E.H. Aitken: Gazetteer of the Privince of Sind, CHP. III, P. 99.

ڀاڪاريندا هوندا. وقت جي حاڪم ڪي چتاءُ ڪريو تہ چورن کان منهنجو مال اسباب وٺي، منهنجن ٻارن کي گجرات ۾ پهچائي ۽ چورن کي سيڪت ڏي.“

شاهہ صاحب اهو اطلاع وقت جي حاڪم جام ننڌي کي پهچايو. تنهن تي جام ننڌي خاص بندوبست رکي چور هٿ ڪيا ۽ ڦر وارو سمورو مال انهن کان وٺي فوتي جي ٻارن کي گجرات پهچايائين ۽ چورن کي مناسب سزا ڏنائين.[1] هن عادل ۽ متشرع بادشاهہ جو مقبرو مڪليءَ جي پرٿين ڪناري تي آهي، جنهن جو گنبذ شڪستہ ۽ خستہ حالت ۾ آهي.

جام فيروز شاهہ الڙ ۽ ناتجربيڪار هو. دريا خان جهڙي تجربيڪار وفادار سپہ سالار سان ڦٽائي، مغلن سان يارانو رکي هٿائين. جن مان مير قاسم ڪيبڪي، سموريون خبرون خفيہ طور شاهہ بيگ ارغون کي پهچائڻ لڳو. جامن جي، جام ننڌي جي ڏينهن ۾ پاڻ ۾ اڻبڻت هئي. جام ابراهيم ۽ جام بايزيد، جام ننڌي جا سڳا ڀائر لانگاهہ سلطانن جي دربار ۾ پهتا هئا. اهڙيءَ طرح جام سنجر جي پوٽي صلاح الدين تخت لاءِ دعويداري ظاهر ڪئي هئي، پر دريا خان ۽ جام ننڌي جي ٻين درٻارين جي سرجوشيءَ سان صلاح الدين نااميد رهجي ويو ۽ جام فيروز سنڌ جو حام ٿيو. صلاح الدين تخت کان نااميد ٿيڻ کان پوءِ پنهنجي نانيءَ سلطان مظفر گجراتيءَ وٽ وڃي رهڻ لڳو.

جام فيروز نوجوان هو ۽ حڪومت جو سڀ ٻار سنڌس ٻاران دريا خان نهايت ايمانداريءَ سان هلائي رهيو هو تنهن ڪري هو سمورو وقت خرم خاني ۾ گذاريندو هو ۽ ڪڏهن ورلي ٻاهر نڪرندو هو. جڏهن ٻاهر نڪرندو هو تڏهن راڳ روپ ٻڌڻ، چوڪرين جي ناچ ۽ مسخرن جي چرچي بازيءَ ڏسڻ ۾ وقت صرف ڪندو هو. تنهن وچ ۾ عام سما امير ۽ وڏا ماڻهو عام ماڻهن کي تڪليف ڏيڻ لڳا. جيڪڏهن دريا خان انهن کي ڪا هدايت ڪندو هو تہ هن کي بہ برو ڀلو ڳالهائيندا هئا. انهيءَ ڪري دريا خان حڪومت سنڀالڻ کان استعفيٰ ڏيئي، پنهنجي جاگير ڪاهان ۾ وڃي رهڻ لڳو. جتي ڪيترائي عالم ۽ درويش بہ رهندا هئا. دريا خان جي دست برداريءَ ۽ جام فيروز جي عياشيءَ ۽ حڪومت جي ڪمن ڏانهن لاغرضائي جون خبرون ٻڌي، جام صلاح الدين مظفر شاهہ گجراتيءَ کان وڏو لشڪر وٺي تڪڙيون منزلون ڪندو اچي ٺٽي پهتو.

1_ تحفة الڪرام: جلد_3، جام خيرالدين بابت بہ ساڳئي قسم جهڙو بيان نقل ڪيل آهي تہ هن هڏن جو ڍير ڏٺو ۽ چيائين تہ هي هڏا مون سان ڳالهائين ٿا. پوءِ چورن کي هٿ ڪري ڦر جي مال سميت کين گجرات جي حاڪم ڏانهن روانو ڪيائين!

جام فيروز سواءِ جنگ ڪرڻ جي ٺٽي جي شهر مان نڪري ويو. جام صلاح الدين ٺٽي جو تخت هٿ ڪيو. جام فيروز کي سندس والده لڪائي ڇپائي، ڪاهان ۾ دريا خان وٽ وٺي ويئي ۽ هن کي مدد لاءِ نيزاريون ڪيائين ۽ جام فيروز جيڪا دريا خان جي بي قدري ڪئي هئي، تنهن لاءِ معافي ورتائين. دريا خان هن شاهي خاندان جي گذريل مهربانين کي ياد ڪري، وقت وڃائڻ کان سواءِ لشڪر گڏ ڪرڻ لڳو. بکر ۽ سيوهڻ طرف جا گهڻائي ماڻهو ۽ بلوچن جون قومون بہ جام فيروز جي جهنڊي هيٺ اچي حاضر ٿيون.

لشڪر کي آراستہ ڪرڻ کان پوءِ، دريا خان ڄام صلاح الدين سان وڃي روبرو ملاقات ڪئي. دريا خان جي ڳالهين ٻڌڻ کان پوءِ ڄام صلاح الدين صلح جو خواهان ٿيو پر سندس وزير، حاجيءَ ائين ڪرڻ کان روڪيس. نوبت جنگ کي پهتي. دريا خان ڄام جي وزير حاجيءَ هٿان شڪست کاڌي. دريا خان جا سپاهي اٿي ڀڳا. حاجي وزير انهيءَ فتح جي خبر صلاح الدين کي خط جي رستي ڏني. اتفاق سان خط وارو قاصد دريا خان کي جهنگ ۾ گڏجي ويو تنهن حاجي وزير وارو لکيل خط لڪائي، ٻيو خط حاجي وزير ڀاران صلاح الدين کي لکي موڪليو جنهن ۾ لکيائين تہ:

"دريا خان جي لشڪر پنهنجي لشڪر کي سخت شڪست ڏني آهي، صلاح ڀري ڳالهہ اها آهي تہ تون پنهنجي عيال سميت هڪدم ٺٽو ڇڏي وڃ، آءٌ توکي ڇاڇڪان ڳوٺ ۾ اچي گڏبس!" خط پهچڻ شرط صلاح الدين پنهنجا ٻار ٻچا وٺي رمضان جي تاريخ نائين، روزي ڇوڙڻ کان اڳ، ٺٽو شهر ڇڏيو ويو. انهيءَ طرح ڄام صلاح الدين بادشاهي وڃائي. هن فقط اٺ مهينا ٺٽي ۾ بادشاهي ڪئي. حاجي وزير کي ڄام صلاح الدين جي ڀڄڻ وڃڻ جي خبر جو ٻڌي گهڻو ارمان ٿيو ۽ هو آخر رستي تي ڄام صلاح الدين سان وڃي مليو ۽ کيس ارمان ڀريا ڏورايا ڏيڻ لڳو مگر هينئر وقت گذري چڪو هو تنهن ڪري ٻئي پشيمانيءَ جا هٿ ملي گجرات هليا ويا. دريا خان حاجي وزير جي ماڻهن کي ڪچ جي رڻ ڏانهن ڀڄائي ڇڏيو ۽ عيد رمضان جي ڏينهن ڄام فيروز کي ٺٽي ۾ آندائين. ڄام فيروز عيدگاهہ تي سيني مسلمانن سان گڏجي عيد نماز پڙهي ۽ پوءِ اچي پنهنجو اباڻو تختگاهہ وسايائين.

شاهہ بيگ ارغون کي ڇڏي ڪيترائي مغل ڄام فيروز جي نوڪريءَ ۾ اچي داخل ٿيا هئا. ڄام فيروز ٺٽي جي شهر ۾ هڪڙو خاص محلو انهن مغلن جي رهڻ لاءِ مقرر ڪيو هو جو "مغل واڙو" سڏجي ٿو. ڄام فيروز هاڻي ٻي ڪنڪي حڪومت

ڪرڻ لڳو پر هن کي اڃا ڊپ جاڳيو تہ دريا خان ڪنهن وقت ڪيس تخت تان لاهي نہ ڇڏي، تنهن ڪري ان جي زور پيچڻ لاءِ هو ڪيڪ ارغون کي همراز بنائي انهيءَ تجويز تي فخر ڪرڻ لڳو. پر اها سندس وڏي غلطي هئي، ڇاڪاڻ تہ اهي مغل ظاهري دريا خان جي ڪمن تي چوڪسي رکندا هئا ۽ اندروني شاهہ بيگ سان سندس رستو هو. آخر انهن مغلن جي ترغيب ڏيڻ تي ئي مرزا شاهہ بيگ سنڌ تي ڪاهي آيو ۽ اچي سمن جي حڪومت جو خاتمو ڪيائين.

ٺٽي جي پهرين جنگ:

ڄام نندي جي حڪومت جي پوين ڏينهن ۾، جڏهن شاهہ بيگ سمن تي پهرين ڪاهہ ڪئي هئي، تڏهن آگري، چنيجا، سڌوجا ۽ ماڇين جي ڪوٽ وارا شهر ڦري ڪيس خبر پئجي ويئي تہ سنڌ دولت مند ۽ آباد ملڪ آهي. هن دفعي مير قاسم ڪيبڪي ڄام فيروز شاهہ جي حڪومت ۽ انتظام جو حال ٻڌرو ڏسي، مرزا شاهہ بيگ ڏانهن ٺٽي تي ڪاهہ ڪرڻ لاءِ پيغام موڪليو. شاهہ بيگ سيوي جي قلعي تي پنهنجي پاءُ کي مقرر ڪيو هو ۽ مير فاضل ڪوڪلتاش کي هڪڙو سوارن جو دستو ڏيئي، اڳوات ٺٽي ڏانهن روانو ڪيو. هو جڏهن باغبان پهتو تڏهن سمن جو لشڪر بہ سيوهڻ کان ڇهن ستن ڪوهن جي مفاصلي تي ٺٽيءَ وٽ اچي ان سان دويدو ٿيو.

سمن جي فوج جا اڳواڻ دريا خان جا بہ پٽ محمود خان ۽ مٺڻ خان پهلوان هئا. لڙائيءَ ۾ سمن جي لشڪر جي شڪست ٿي. پوءِ شاهہ بيگ لڪيءَ جي ٽڪرين مان لنگهي، ٺٽي کان ڇهہ ميل ڪن پري خانواهہ جي ڪناري تي ڇانوڻي ڪئي. 15ـ محرم سنہ 926هہ (1519ع) تي، درياءَ ٽپي، هن ٺٽي شهر جي ٻاهران اچي منزل ڪئي. دريا خان ڄام فيروز کي پوئتي ٺٽي جي شهر ۾ ڇڏي، پاڻ لشڪر وٺي شاهہ بيگ کي وڃي سامهون ٿيو. سخت جنگ لڳي، جنهن ۾ سنڌ جو سورهيہ سردار دريا خان شهيد ٿيو.

مغلن جي ٺٽي ۾ ڦرلٽ ڪرڻ:

ڄام فيروز شڪست جو ٻڌي درياءَ اڪري پار هليو ويو. مغلن جي فوج برابر پنجن ڏينهن تائين ٺٽي جي دولت مند شهر ۾ ڦرلٽ لائي ڏني. ڄام فيروز ٽوٽي بين آبرو وارن ماڻهن جون زالون ۽ ٻار ٻچا بہ مغلن ڪٽي قيد ڪيا. قاضي قاضن جهڙو بزرگ عالم ٺٽي ۾ رهندو هو. تنهن جا ٻار ٻچا بہ قيد ٿيا هئا. سو ٺٽي جي گهٽين ۾ پريشان ٿيو پنهنجا ٻار ٻچا ڳوليندو وتيو. پوءِ ان هڪڙو درد ڀريو

خط ۾ ٺٽي هڪڙي ٺٽي جي بزرگ حافظ محمد شريف معرفت بيگ کي پهچايو. مرزا شاهه بيگ تي اهڙو اثر ٿيو جو شهر ۾ پڙهو گهمارايائين ته زالون ۽ ٻار هڪدم آجا ڪيا وڃن. پوءِ پنهنجو هڪڙو تير قاضي قاضن کي نشانيءَ طور ڏنائين. قاضي صاحب اهو تير هٿ ۾ کڻي شهر ۾ گهمندو رهيو. تان جو قرلٽ بند ٿي ويئي ۽ شهر ۾ امن امان قائم ٿيو.

ڄام فيروز پنهنجن ٿورڙن ماڻهن سان ٺٽي جي ويجهو پيرار جي ڳوٺ ۾ وڃي وينو هو. هن کي حرم ۽ عيال جي سخت ڳڻتي لڳل هئي. هوڏانهن مرزا شاهه بيگ، ڄام فيروز جي محلات تي خاص معتبر پهريدار ويهاري ڇڏيا هئا ۽ انهن کي ڄام جي عيال جي عزت ۽ تعظيم بجا آڻڻ لاءِ سخت تاڪيد ڪيو هئائين. آخر ٻي واهه نه ڏسي ڄام فيروز مرزا شاهه بيگ کي لکي موڪليو ته "آءٌ اوهان کي پنهنجو حاڪم ۽ پاڻ کي اوهان جو محڪوم سمجهان ٿو اوهين جڏهن ٺٽي شهر کان ٻاهر دربار ڪندا، تڏهن آءٌ اچي دربار ۾ حاضر ٿيندس."

مرزا شاهه بيگ ڄام کي دربار ۾ اچڻ لاءِ چوائي مڪو. ڄام فيروز پنهنجن پائرن ۽ خاص ماڻهن سان شاهه بيگ جي درياءَ جي ڪناري واري ڇانوٽيءَ ۾ پريل دربار ۾ اچي حاضر ٿيو. ان زماني جي دستور موجب محڪومن وانگر سندن تلوار ڳچيءَ ۾ لٽڪيل هئي. مرزا شاهه بيگ هن کي معافي ڏني ۽ هڪڙي سونهري سروپاءَ جا سلطان مظفر حسين کان امير ذوالنون کي ملي هئي، سا به ڄام فيروز کي ڍڪايائين ۽ هن کي شهر ۾ پنهنجن ٻارن ٻچن وٽ رهڻ جي اجازت ڏنائين. صلحنامي ۾ لکيءَ جي ٽڪرين کان هيٺ پرو جيڪو سنڌ ملڪ جو اڌ آهي، سو ڄام فيروز جي قبضي ۾ رهڻ ڏنو ويو ۽ لکيءَ کان مٿي سمورو ملڪ ارغونن پنهنجي هٿ ۾ رکيو. پوءِ مرزا شاهه بيگ فوجون وٺي سيوهڻ ڏانهن روانو ٿيو.

ٿلٽيءَ جي ٻي جنگ:

ٺٽي کان سيوهڻ پهچي مرزا شاهه بيگ پنهنجن اميرن مان مير عليڪا ارغون، سلطان مقيم بيگلار، ڪيبڪ ارغون ۽ احمد ترخان کي قلعي جي سنڀال لاءِ ڇڏيو ۽ سلطان محمود خان بن مير فاضل ڪوڪلتاش کي بکر جي قلعي تي نائب مقرر ڪري، پاڻ شال پرڳڻي مان پنهنجو عيال وٺڻ ويو. دريا خان جي پٽن، محمود ۽ منڻ، دريا خان جي جاگير (سيوهڻ ۽ ٿلٽيءَ) جي آس پاس ماڻهو پئي گڏ ڪيا. مرزا شاهه بيگ کي سيوهڻ ۾ ٿي اها سڌ پئجي ويئي هئي، تنهن ڪري ان کي قاضي ۽ عالم محمود ۽ منڻ ڏي نصيحتن ڪرڻ لاءِ روانا ڪيا هئا. پر انهن تي قاضين ۽ عالمن جي نصيحتن جو ڪوبه اثر ڪونه ٿيو. مرزا شاهه بيگ پنهنجو

عيال وٺي تلتيءَ ويجهو آيو تہ خبر مليس تہ ميان محمود ۽ منڻ چام سارنگ راڻو رڻمل سوڍو ۽ ان جو پاءُ جوڌا سنگ سوڍو تلتيءَ جي قلعي تي قبضو ڪيو ويٺا آهن. جن سان سهتن ۽ سوڍن جو زبردست لشڪر موجود اهي. ان طرف جو هڪڙو درويش ۽ عالم سمو مخدوم بلال بہ سمن جي لشڪر جو وڏو مددگار هو.

پهريان مير فاضل ڪوڪلتاش سمن جي لشڪر سان جنگ جوتي ۽ انهن کي گهڻو هلاڪ ڪيو. پوءِ مرزا شاهہ بيگ پاڻ لشڪر وٺي جنگ ۾ گهڙيو. مغلن زور ۽ زبردستيءَ سان تلتيءَ جي ڪوٽ جا دروازا ڀڳا. سهتن ۽ سوڍن بہ بهادريءَ سان جنگ ڪئي، پر نيٺ شاهہ بيگ سوڀارو ٿيو. جنگ ختم ٿيڻ کان پوءِ شاهہ بيگ، مخدوم بلال تي ڏنڊ رکيو جو هن ڀري ڏيڻ کان انڪار ڪيو. ارغونن پوءِ دغا ڪري هن درويش تي ڪفر ۽ الحاد جي تهمت رکائي ۽ پنهنجي هٿ ٺوڪين ملن کان فتوي وٺي، هنن سنڌ جي هن بي مثل محب وطن کي گهاڻي ۾ پيڙائي شهيد ڪري ڇڏيو. مخدوم صاحب جو عاليشان قبو باغبان، دادو تعلقي ۾ موجود آهي ۽ مٿس سڀ ڪنهن ماهہ جي پهرئين جمعي جي رات ميلو لڳندو آهي.

سمن جي ڏينهن ۾ سنڌ جي حالت:

سمن سلطانن جي ڏينهن ۾ بکر، سيوهڻ ۽ ڪاهان تعليم جا مرڪز هئا. بکر ۽ سيوهڻ تي سمن جي ابتدائي زماني ۾ دهليءَ جي سلاطين پاران نواب حڪومت هلائيندا هئا. سيوهڻ جي پسگردائي وارن شهرن ڪاهان، بوبڪ ۽ تلتيءَ ۾ عالم، قاضي ۽ درويش رهندا هئا. ڪاهان ۾ شيراز ۽ هرات جا علماءَ جيئن تہ مخدوم عبدالعزيز ابهري، مولانا اثيرالدين ابهري ۽ سندس پٽ مولانا محمد رهندا هئا. اهي سنہ 928هہ (1521ع) ۾ ڪاهان پهتا هئا.

ٺٽو:

سنہ 900هہ ۾ ٺٽي شهر جو ڄام نظام الدين، نجومين کان ساعت پڇي بنياد وڌو. هن شهر بزرگان دين ۽ باوقار سلاطين جي اقبال ڪري اهڙو زور ورتو جو خراسان، ايران ۽ عراق جي عالمن ۽ فاضلن ان کي رونق وٺرائي. هن شهر واپار، صنعت ۽ علم ۾ ايتري قدر ترقي ڪئي، جو دنيا جي دولت، علوم ۽ فنون ڏانهس کڄي آيا. ٺٽو اڄ اوج وڃائي ويٺو آهي، پر سندس مڪليءَ جا مقبرا خاموش اشارن ۾ سندس گذريل سونهري دور جي اڄ بہ ياد ڏيارين ٿا. ملتان شاهان لانگاهہ جي بيداريءَ ڪري علم ۽ هنر ۾ ترقي ڪئي. ڄام بايزيد جي علم جي قدردانيءَ ڪري خراسان ۽ هندستان جي مشهور عالمن ملتان کي اچي

وسايو مثلاً شيخ جمال الدين قريشي، مولانا فتح الله، مولانا عزيز الله، مير عماد گرديزي، مرزا شهيد، مرزا شهدا انهن ڏينهن ۾ ملتان اچي مقيم ٿيا هئا.

لانگاهه حڪومت فقط 85 ورهيه جتاءِ ڪيو پر هن زماني ۾ انهن سلطانن جي دربار ۾ دهلي، ڪشمير، گجرات، سنڌ ۽ خراسان جي سفيرن جي آمدورفت جاري هئي. شيخ بهاءُ الدين قريشي ان زماني جي صوفين ۾ گهڻو ممتاز ٿي گذريو. قاضي محمد به ان زماني جو مشهور عالم هو. احمد آباد، ٺٽو ۽ ملتان علمي ادارن ۽ مدرسن جي ڪري سڄي اسلامي دنيا ۾ برک هئا. ان جو مکيه سبب هي هو جو سنڌ، گجرات ۽ سنڌ جي سمه مظفريه ۽ لانگاهه سلطانن علوم ۽ فنون جي قدرداني ڪرڻ ۽ علماءِ ڪرام جي حوصله افزائي ڪرڻ ۾ ڪا ڪوتاهي ڪانه ڪئي.

اڳ سنڌ ۾ اسلام جي سادي طريقي موجب مسجدين ۾ ئي مدرسا هئا، مگر سما سلاطين جي زماني ۾ مدرسن لاءِ جدا عمارتون تعمير ٿيون، جن ۾ محدث ۽ بلند پايه اديب تعليم ڏيندا هئا. ٺٽي جي مدرسن جو تعداد جيئن پوءِ تيئن وڌندو ويو تان جو چئن هزارن کي پهتو. ٺٽي ۾ مدرسن جي عمارتن کان سواءِ محلات ۽ سوداگرن جا وڏا وڏا گودام هئا. درياءَ شهر جي ڏاکڻي پاسي کان وهندو هو. سمن فرمانروائن جا تعلقات اسلامي دنيا سان دوستانه هئا، ان ڪري سندن ڏينهن ۾ سنڌ جي واپار گهڻي ترقي ڪئي. احمد آباد، ٺٽي ۽ ملتان جي وچ ۾ قافلن جي آمدورفت هئي. گجرات جي مظفريه سلاطين سان سمن جي مائٽي هئي. ملتان جا لانگاهه سلاطين به وٽن تحفا ۽ سوکڙيون موڪليندا هئا.

شيخ مبارڪ ناگوريءَ جي وڏن به يمن کي ڇڏي ريل پرڳڻي ۾ سڪونت اختيار ڪئي هئي، جتي اڳ ئي بنوالي صوفي درويش جو آستان هو. ازان سواءِ امير تيمور سان گڏ گهڻائي عالم ۽ سادات هرات کان سنڌ ۾ وارد ٿيا. ائين چوڻ درست ٿيندو ته بخارا، سمرقند ۽ هرات جي علمي مجلسن جي پڄاڻيءَ کان پوءِ سنڌ جي گاديءَ ٺٽي اسلامي دنيا اندر دارالعلوم جي حيثيت اختيار ڪئي. سنڌين جي مهمان نوازي ۽ حسن اخلاق کي ڏسي اسلامي دنيا جا برگزيده بزرگ سنڌ ۾ شاديون ڪري، هن ملڪ کي پنهنجو وطن جوڙي ويٺا، جن جو اولاد ۽ سندن گاديون اڄ به هن ملڪ ۾ موجود آهن.

واپار ۽ فوجي طاقت:

اسين مٿي لکي چڪا آهيون ته اسلامي دنيا سان اسلامي اخوت جي ڪري سنڌ جي واپار ترقي ڪئي. سلطان علاءُ الدين خلجي ۽ سلطان فيروز شاهه تغلق شين جا اگهه مقرر ڪيا هئا، تنهن ڪري سنڌ اندر آسودگي ۽

مستتائيءَ جو ڏؤر هو. سما فرمانروائن ڏاڙيلن جي بيخ ڪني ڪري. جن جن واپارين جا مال سنڌ اندر ڏاڙيل لٽيا هئا. سي انهن گجرات تائين سندن وارثن کي ڏاڙيلن سميت پهچايا هئا. شين جي اگهن جي جاچ ڪرڻ لاءِ هر شهر ۾ ناظم مقرر هئا. سمن فرمانروائن جي فوجي قوت مضبوط هئي. انهن فوجي عملدارن کي جاگيرون ڏنيون هيون. اوهين پڙهي چڪا آهيو ته ٻارين حملہ آورن يعني ارغونن سان سنڌي لشڪر سان هندو سوڍن سان به گڏجي جنگ جوٽي هئي. وقت جي سنڌي بزرگن ۾ فوجي جذبو هو. مخدوم بلال جهڙي بزرگ درويش شاهہ بيگ سان جنگ ڪرڻ وقت شموليت فرمائي هئي. سنڌي ۽ بلوچ، سنڌ کان ٻاهر ملتان ۽ گجرات جي حاڪمن جي لشڪر ۾ نوڪر هئا.

لاهري بندر:

ديبل جي آخري احوال سومرن جي ڏينهن ۾ چنيسر جي زماني ۾ ملي سگهي ٿو جڏهن هن ديبل کي تختگاهہ مقرر ڪيو هو پر ابن بطوطہ جڏهن ديبل کي ڏٺو تڏهن اهو ويران هو. زمين تي پڳل بتن جا پٿر هئا ۽ هڪڙي وڏي بت جو مجسمو باقي بيٺل هو. لاهري بندر جنهن ديبل کان پوءِ ناموري حاصل ڪئي، سو ديبل کان پنجن ميلن جي مفاصلي تي سمنڊ کان ويهہ ميل اندرئين پاسي مهراڻ جي هڪڙيءَ اولهندي واري شاخ تي واقع هو ابن بطوطہ جي بيان موجب خوبصورت ۽ مال دار شهر هو. سنڌس بيان موجب ايران ۽ يمن جا جهاز مال آڻيندا هئا. محمد تغلق هي بندر قاضي علاءُ الملڪ هراتيءَ کي جاگير ڪري ڏنو هو. بندر جي ساليانی آمدني ويهہ لک دينار هئي. ٺٽي جي بنياد پوڻ کان پوءِ به لاهريءَ جو اقبال واپار جي ڪري ترقي ڪرڻ لڳو. شيخ ابو الفضل "آئين اڪبريءَ" ۾ لاهريءَ جي تعريف ڪري ٿو ۽ ان جي ساليانی آمدني هڪ لک انتيهہ هزار رپيا لکي ٿو.

سڪا:

سمن جي ڏينهن ۾ سندن پنهنجن سڪن سان گڏ دهليءَ جا سڪا پڻ رائج هئا. ساموئيءَ جي ٻئي درويش جي پيشنگوئيءَ ۾ درهمن جو ذڪر ڏنل آهي. امير تيمور جي ڪاهہ کان پوءِ، تيموري اشرفين ۽ رپين جو سنڌ ۽ بلوچستان ۾ رواج پئجي ويو هو. محمود بيگڙي جون سونيون اشرفيون ۽ رپيا به تجارتي ناتن جي ڪري سنڌ ۾ چالو هئا. گجراتي رپيا سنڌ ۾ "لاڙي" سڏبا هئا. سندن قيمت ٻارهن پئسن جيتري هئي. گولڪنڊي ۽ بيجاپور جون اشرفيون سنڌ ۾ "پڳوڊا" سڏبيون هيون.

سنڌي زبان جي ڪيفيت:

سنڌي زبان جي ڪابہ اهڙي تاريخ شايع ڪين ٿي آهي، جنهن مان مفصل خبر پئجي سگهي تہ سنڌ ۾ شاعري ڪڏهن ۽ ڪهڙي ماحول ۾ شروع ٿي؟ ڪيئن هن زبان بتدريج ترقي ڪئي؟ ۽ سنڌي زبان جي اصل ڪهڙي ڪيفيت ۽ انداز هو؟ هن زبان ڪهڙيون ڪهڙيون صورتون بدلايون، ملڪي ۽ قومي حالتن متس ڪهڙو اثر ڪيو ۽ خود زبان ملڪ ۽ قوم تي ڪهڙو اثر وڌو؟ ان ۾ شڪ ناهي تہ عربن جي دؤر ۾ سنڌي زبان ڳالهائڻ ۾ ايندي هئي، مگر اها خبر پئجي نٿي سگهي تہ اها ڪهڙي نموني ۾ ڳالهائي ويندي هئي، جنهن مان پتو پئجي سگهي تہ ان جهوني زبان ۽ موجوده زبان ۾ ڪيڏو فرق هو.

اهڙيءَ طرح سنڌي زبان ۽ ان جي رسم الخط جي تاريخ تاريڪيءَ ۾ پيل آهي. سومرن جي صاحبيءَ ۾ ڪيترائي قصا ٿي گذريا، جن کي بعد جي زماني جي شاعرن تصوف جي زبان سان سطح تي آندو، مگر ان وقت جي سنڌي زبان جي اصليت يا حقيقت تي ڪابہ روشني پيل ڪانہ آهي. ان کان پوءِ سٽت سمن جو راڄ شروع ٿيو. سنڌ لاءِ هي زمانو علم ۽ فضيلت جو زمانو هو ۽ سمن جي بلڪل پوئين حاڪم فيروز شاهہ جي وقت ۾ اسان کي ٺٽي الحڪومت ۾ هڪ مشهور صوفي عالم ۽ فاضل، قاضي قاضن (المتوفي 958هہ)، نظر اچي ٿو جنهن جو سنڌي ڪلام "بيارن العارفين" جي ذريعي اسان تائين پهتو آهي، جنهن مان پهريون ڀيرو اسان سنڌي زبان جي حقيقت کان واقف ٿي سگهون ٿا ۽ چئي سگهون ٿا تہ انهيءَ زماني ۾ ڪهڙي نموني جي سنڌي ڳالهائي ويندي هئي. اهو سمن جي پڇاڙيءَ ۽ ارغون گهراڻي جي شروعات واري زماني جو بيان آهي. ان کان سواءِ ساموئي جي قصي ۾ ستن شهيدن (هفت تن) جون پيشنگويون، جن کي عام طرح "ماموئي" (يا ساموئي) جا بيت ڪري سڏيندا آهن، سي هي آهن:

پهريون درويش:

هاڪ وهندو هاڪڙو پڄندي بند اروڙ
بهہ مڇي ۽ لوڙهہ سمي ويندا سوڪڙي

ٻيو درويش:

وسي وسن آر جڏهين وڃي ڦٽندو
تڏهين ٻاروچاڻو ٻار پنجين درمي وڪبو

تيون درويش:

ڪاري ڪاٻاري، جهيڙو لڳندو ڇه پهر،
مر مڇي ماري، سک وسندي سنڌڙي

چوٿون درويش:

مرمڇي ماري، مر مڇي کهڙا پار؟
هيٺين ڪاريون پوتيون، مٿين ڪارا وار.

پنجون درويش:

لڳندي لاڙان، سونڪو ٽيندو سري ۾،
جڏهن ڪڏهن سنڌڙي آڳاٽن وٽاهه.

ڇهون درويش:

نيرا گهوڙا ڏيرا، اُتر کان ايندا،
گهاگهريون گسن تي، ورهائي ويندا،
تهان پوءِ ٽيندا، طبل تاجاٽين جا.

ستون درويش:

اڇي ويجها ماڙهئا! ننگر جي آڌار،
پراٽا پرار، نوان مَ اڄ نجهرا.

انهن بيتن جي صحت ۾ شڪ آهي. پر تنهن هوندي به اقرار ڪرڻو ٿو پوي ته ڪم از ڪم پهريان، ٻين ۽ ستين پيشنگوئي سچي آهي ۽ هر هڪ ۾ سما راڄ جي زواليت ڏانهن اشارو آهي. جي اُئين آهي ته اهي بيت سنڌي زبان جا سڀ کان آڳاٽا آهن. مٿئين بيان مان صاف ظاهر آهي ته جيئن عربن جي ماتحت ۽ غزنوي ۽ غوري سلاطين جي ماتحت رهي به سنڌي زبان ترقي ڪئي هئي، تيئن دهليءَ جي ماتحت رهي ۽ پارسي زبان جي انتهائي رواج هوندي به سنڌ جي صوفي درويشن ۽ عالمن سنڌي زبان جي خاص خدمت ڪئي. سمن جي حڪومت اندر ڄام تماچي ۽ نوريءَ جي قصي تي وقت جي شاعرن وحدت ۽ وصل جو رنگ چاڙهيو.

مذهبي حالت:

تغلق سلطان توڙي سما سلطان شرع جا پابند هئا. تغلق سلطانن شراب جي وڪري تي بندش وڌي هئي، انهيءَ زماني ۾ هندستان توڙي سنڌ ۾ صوفيا

ڪرام جو زور هو. محمد تغلق صوفين کان خوفزده ٿي گهڻن کي دهليءَ کان ٻاهر ڪڍي ڇڏيو هو. سما سلطان اُچ جي گيلاني، بخاري ۽ ملتان جي سهروردي مشائخ جا مريد هئا. سنڌ ۾ حنفيت جو زور هو ۽ مدرسن ۾ فقهه جو دور جاري هو. سنڌ "عرب صغير"، "باب الاسلام" ۽ "هندستان ۾ مرڪز اسلام" هو. ويدانيت ۽ وحدانيت جي فلسفن جو به هڪ ٻئي تي جيترو اثر هتي پيدا ٿيو اهو ٻئي ڪنهن به هنڌ نه ٿيو. صوفي سڳورن جي روحاني تبليغ ۽ تلقين وارو اثر سياڳي سنڌڙيءَ جي هندو مسلمانن ۾ پيدا ٿيو ۽ هو هڪ ٻئي کي ويجها ايندا رهيا. هڪ طرف هندو سنياسين ۽ جوڳين تي وحدانيت جو اثر ٿيو ۽ بت پرستي گهٽجڻ لڳي، ته ٻئي طرف مائٽهو سماع، سرود ۽ راڳ مان مستفيد ٿيڻ لڳا. انهن برگزيده بزرگن جي ڪوشش سان هن سرزمين جي باشندن جي خيال، قول ۽ عمل جي اتحاد جو عملي ثبوت هيءَ آهي، جو هت "ڇوت ڇات" جا فرق ڦير، اوچ نيچ جا اختلاف ايتري قدر نه رهيا، جيترا هندستان جي ٻين پاڱن ۾ رهجي ويا. ۽ اها تاريخي ۽ ناقابل ترديد حقيقت آهي.

واپار ۽ تجارت جي ذريعي مشرق ۽ مغرب جي مختلف تهذيبن کي ملائي هڪ ڪرڻ لاءِ قدرت طرفان جيڪا ڪوشش هن سنڌڙيءَ تي ٿي آهي، اهڙي ٻئي ڪنهن به هنڌ ڪانه ٿي آهي. هڪ طرف ديول، لاهري ۽ ٺٽي جا بندر بحري تجارت جا مرڪز هئا، ته ٻئي طرف سنڌ جا قافلا بين الاقوامي تجارت جو سلسلو بخارا، سمرقند ۽ چين بلڪل مشرق اقصيٰ تائين جاري رکندا آيا. سنڌ جي زرخيز زمين ڪيترين ئي قومن کي ڪشش ڪري هن سرزمين تي آندو. جن قومن پنهنجو اصل وطن وساري سنڌ کي وطن بنايو ۽ پنهنجا مذهب، فلسفا ۽ طور طريقا وساري هن ملڪ جي درز زندگي اختيار ڪئي. جنهن جو ثبوت هڪ طرف آثار قديمه، بزرگن جا مقبرا، ٻئي طرف تاريخ جا ڪتاب ۽ سياحت نام ڏيئي رهيا آهن. سنڌ جي شاندار ماضيءَ جو اجمالي تذڪرو انهن لاءِ تازيانهءِ عبرت آهي، جي پنهنجي سنڌڙيءَ جي بلند شان ۽ عروج اقبال کي وساري غيرن جي تهذيب جا فريفته ٿي ويهي ٿا رهن.

سياح ۽ مشاهير:

سمن جي ڏينهن ۾ شيخ ابن بطوطه سنڌ ۾ آيو. ابن بطوطه سنه 703هه ۾ طنجه (تانجيئر) ۾ ڄائو ۽ 22 ورهين جي عمر (725هه) ۾ اسلامي دنيا جي سير تي نڪتو. سنه 734هه ۾ ڪشمور جي رستي کان بکر پهتو. بکر کان سيوهڻ ۽ لاهري بندر تائين سير ڪري، ملتان کان ٿيندو دهليءَ پهتو. هندستان جي شهرن ۽ ٻيٽن جو سفر ڪري، چين پهتو. سنه 755هه ۾ پنهنجي وطن پهتو جتي

سنہ 756ھ ۾ هن پنهنجو "سفرنامو" مرتب ڪيو۽ سنہ 778ھ ۾ وفات ڪيائين. سندس سفرنامي مان سنڌ جا مؤرخ روشني وٺن ٿا. سندس حالات چشم ديد آهن. ڪن ڪن هنڌن تي هن غلطيون ڪيون آهن. مگر خان بهادر مولوي محمد حسين عربي، فارسي ۽ انگريزي تاريخن ۽ جاگرافيءَ ۽ آثار قديمہ جي علمائن جي ڪتابن ۽ رپورٽن تان "سفرنامہ" کي درست ڪري محققانہ نوٽن سان 1913ع ۾ (رحماني پريس دهليءَ مان) شايع ڪرايو. ابن بطوطہ سنڌ جي آسودگيءَ، سنڌين جي مهمان نوازيءَ، علم پروري ۽ واپار جو ذڪر ڏئي ٿو. ان کان سواءِ جن جن عالمن ۽ سنڌي بزرگن سان هن سنڌ جي شهرن ۾ ملاقاتيون ڪيون، تن جي اسان کي خبر پئجي سگهي ٿي. چام اُنڙ (ملڪ فيروز) جڏهن ملڪ رتن کي سيوهڻ ۾ قتل ڪيو هو ان وقت ابن بطوطہ سيوهڻ ۾ موجود هو.

شيخ شمس الدين، امام عبدالله حنفي ۽ قاضي ابو حنيفہ بکر ۾ مشهور بزرگ هئا. سندن وجود جي ڪري بکر علم جو مرڪز هو. ابن بطوطا ساڻن ملاقات ڪئي هئي. ان وقت شيخ شمس الدين جي عمر هڪ سؤ ويهہ ورهيہ هئي. انهن ڏينهن ۾ عماد الملڪ سرتيز، ترڪمان قوم جو امير ۽ محمد تغلق جو نائب سنڌ جو حاڪم هو. جو پوءِ سنہ 748ھ ۾ دکن ۾ علاءِ الدين، حسن بهمنيءَ سان وڙهندي هڪڙيءَ جنگ ۾ مارجي ويو هو.ابن بطوطہ انهن ڏينهن ۾ ٽپال جي انتظام جي تعريف ڪري ٿو. سندس بيان موجب سيوهڻ کان ملتان ڏهن ڏينهن جو رستو هو ۽ ملتان کان دهليءَ تائين پنجاھ ڏينهن جو رستو هو. "مگر بادشاهہ کي خبرون فقط پنجن ڏينهن ۾ دهليءَ تائين پهچڻ ٿيون. گهوڙي سوار ٽپاليءَ کي "اولاق" سڏين ٿا. ٽپالي چئن ڪوهن بعد گهوڙا بدلائين ٿا. پيادا ٽپالي هرڪار سڏجن ٿا. جيڪي في ميل چئن چوڪين تي بدلجن ٿا. بعض سخت ڏوهارين کي ڪٺن تي ويهاري چار چٽا ڪلهن تي کڻي دهلي دربار تائين پهچائين ٿا. ٽپال جو کاتو "بريد" سڏجي ٿو. بادشاهي اخبار نويس نو وارد مسافر جو احوال سندن درآمد مال سميت دارالخلافة تائين پهچائين ٿا." بکر ۾ هڪڙي خانقاهہ جو هو ڏس ڏي ٿو جتي مسافرن کي مفت کاڌو ملندو هو. سنڌ جي ڪن شهرن ۾ مسافرن کي سفر لاءِ خرچ بہ ملندو هو.[1]

مولانا ظهيرالدين بکري علم ۽ فضيلت ڪري بلند پايہ بزرگ هو. سلطان علاءِ الدين جو درباري هو. مولانا برهان الدين، ظهيرالدين بکريءَ جو هم وطن ۽ همعصر هو. سلطان علاءِ الدين جو درباري هو. سندس پٽ ڪمال الدين آخر سنڌ جو قاضي ٿيو جنهن کي ابن بطوطہ "قاضي القضاة سند و هند" لکي ٿو.

1 ـ عجائب الاسفار: جلد ـ 2، باب ـ 1، ص ـ 19.

خطيب بغدادي سيوهڻ جي جامع مسجد جو پيش امام هو. شيخ ابن بطوطہ وٽس حضرت عمر بن عبدالعزيزؒ جو پروانو ڏٺو هو جو خطيب بغداديءَ جي ڏاڏي کي دمشق جي دربار کان مليو هو.[1]

شيخ محمد بغدادي ابن بطوطہ جي سيوهڻ ۾ قيام واري زماني ۾ مخدوم لعل شهباز قلندر رحہ جي خانقاهہ جو متولي هو. شيخ ابن بطوطہ ساڻس ملاقات ڪئي هئي. ان وقت شيخ بغداديءَ جي عمر هڪ سؤ چاليهہ ورهيہ هئي. هلاڪوءَ جڏهن معتصم بالله عباسيءَ کي شهيد ڪيو هو. تڏهن شيخ بغدادي، بغداد ۾ موجود هو.[2]

شيخ حماد ابن شيخ رشيد الدين جمالي هڪ وڏو بزرگ ٿي گذريو. سدائين مُراقبي ۾ رهندو هو ۽ حجري ۾ گذاريندو هو. سندس صحبت جا سڪايل بہ حجري ٻاهران ويهي ساڻس رهاڻيون ڪندا هئا ۽ وٽانئس ظاهري توڙي باطني فيض پرائيندا هئا. سندس مريدن مان تماچي ۽ تماچيءَ جي پٽ صلاح الدين کي سندس وڏو قرب حاصل هو. سندس مقبرو مڪليءَ تي آهي.[3]

سيد ابوالغيث بکري وڏي رتبي جو بزرگ ٿي گذريو. امير تيمور گورگانيءَ جي پوٽي، مرزا پير محمد، اُچ ۽ ملتان جا قلعا فتح ڪرڻ کان پوءِ سنڌ ڏانهن اچڻ جو خيال ڪيو. اُچ کي تباهہ ڪرڻ کان پوءِ ان بکر جي معزز ماڻهن کي حاضر ٿيڻ لاءِ قاصد موڪليو جن حاضر ٿيڻ بدران جيسلمير ڏانهن هجرت ڪئي. فقط سيد ابوالغيث بکر مان اُچ وڃي مرزا پير محمد سان ملاقاتي ٿيو. مرزا، سيد صاحب کي ڏسي سروقد اُٿي بيٺو ۽ هن جي تمام گهڻي تعظيم ۽ آدرڀاءُ ڪيائين. جڏهن شاهہ صاحب مرزا کان موڪلائي بکر ڏي ٿي موٽيو تڏهن مرزا پير محمد کيس هڪڙو عمدو گهوڙو، سروپاءُ ۽ ٻيون بہ قيمتي سوکڙيون ۽ نذرانا ڏنا ۽ الور جي پرڳڻو جاگير طور بخش ڪيائينس. اهڙيءَ طرح سنڌ امير تيمور جي اُڙدي جي لٽ مار ۽ غارتگريءَ کان بچي ويئي. ساڳيءَ طرح شيخ احمد جي چوڻ تي امير تيمور دهليءَ جي قيدين کي آزاد ڪيو هو.

1_ عجائب الاسفار: جلد_2، باب_1، ذڪر شهر سيوستان. پرواني جو سال 99هہ هو.

2_ عجائب الاسفار: جلد_2، باب_1، ذڪر شهر سيوستان.

3_ تحفة الڪرام: جلد_3، ص_182_183.

نوٽ: قاضي قاضن، جو شاهہ حسن ارغون ياران بکر جو قاضي هو سنہ 947هہ ۾ استعفيٰ ڏيئي مديني منور ۾ پچاڙيءَ جا ڏينهن گذارڻ لڳو جتي سنڌ جا بہ مشهور عالم قاضي عبدالله بن ابراهيم راڻتيو ۽ شيخ عبدالله ابن سعد دربيلوي، سندس صحبتي هئا. قاضي قاضن 958هہ (1551ع) ۾ وفات ڪئي.

مخدوم بلال رحہ تلتيءَ جو وينل هڪ وڏو عارف ڪامل ٿي گذريو آهي. ظاهري علمن جو وڏو علام ۽ علامہ هو. "تاريخ معصومي" وارو بزرگ لکي ٿو تہ هڪ دفعي مخدوم ٻيڙيءَ ۾ سوار ٿي سيوهڻ وڃي رهيو هو. مير بحر خوب گاريون ڏيئي رهيو هو ۽ ڪنهن جو چيو نہ ٿي ورتائين. مخدوم صاحب ڇا ڪيو جو پنهنجي ٽوپي ڪڍي سندس مٿي تي رکيائين تہ مهاڻو جهٽ گارين گندن کان خاموش ٿي ويو ۽ اُتي جو اُتي قرآن ۽ حديث جو واعظ شروع ڪري ڏنائين. "مقالات الشعرا" ۾ لکيل آهي تہ مخدوم بلال علم حديث جو وڏو عالم ۽ تفسير جو وڏو ماهر هو ۽ پنهنجي زماني ۾ وڏي ڪان وڏو عالم ليکجڻ ۾ آيو ٿي. ڪڏهن ڪڏهن شعر بہ موزون فرمائيندو هو. جيئن فرمايو اٿس:

در راه خدا از سر قدم بايد ساخت
سرمايہ اختيار خود مي بايد ساخت
کفر است بخود نماني بردن بجهان
از خويش برون شده سويش مي بايد ساخت

قاضي ڏنو سيوهاڻي، شاهہ حسن ارغون جو استاد علم حديث ۾ مخدوم بلال جو شاگرد هو ۽ ڪانئس سند حاصل ڪئي هئائين. ياڻئجي ٿو تہ هجري ڏهين صدي جي اوائل ۾ رحلت ڪري ويو.

مخدوم اسحاق پٽني هالن پراڻن جو وينل مخدوم عبدالله جي اولاد مان هو. سندس بہ فرزند مخدوم احمد ۽ مخدوم محمد وڏا نامور درويش ٿي گذريا آهن.

مخدوم احمد سماع ڪرڻ وقت وجد ۾ اچي ويندو هو. پڇاڙيءَ ۾ مخدوم احمد نيرن ڪوٽ ۾ هڪڙي سماع جي مجلس ۾ حاضر هو. اتي هڪڙي سوناري ڇوڪري سماع وقت اهڙو دردناڪ بيت آلاپيو جو مخدوم صاحب ان جي اثر ڪري حال ۾ اچي ويو ۽ سندس روح جو پکي پڃري مان اُڏامي ويو. سندس جنازو هالن پراڻن ۾ آڻي دفن ڪيائون. جنازي مان ساري وات ذڪر جو آواز پئي آيو! هي واقعو سنہ 830هہ چار نندي جي ڏينهن ۾ ٿي گذريو.

مخدوم محمد، مخدوم اسحاق پٽيءَ جو ٻيو نمبر فرزند هو. هي بزرگ جهڙو ظاهري علمن ۾ اڪابر هو تهڙو باطني علمن ۾ بہ هو. سدائين سائلن جي مشڪل ڪشائيءَ لاءِ وقت جي حاڪمن وٽ ايندو ويندو هو. هڪڙي ڀيري ڪنهن سائل جي ڪم لاءِ نٽي ۾ جام نندي وٽ آيو. جام نندي چيس تہ "مون کي اوهان جي ڀاءُ مخدوم احمد جي زيارت ڪرڻ جو ڏاڍو شوق آهي. هن کي جيڪڏهن ڪنهن طرح مون وٽ آڻيو تہ ڏاڍي مهرباني." مخدوم محمد چيو تہ "هو نڪا منهنجي

پرواهه رکي ٿو نه اوهان جي!" انهيءَ گفتگو ۾ هئا ته مخدوم اچي اتي سهڙيو. چام ننڍي نهايت خوشيءَ ۽ صدق سان مخدوم احمد جي دست بوسي ڪئي ۽ جنهن ڪم لاءِ مخدوم محمد ويو هو سو به بروقت پورو ڪيائين.[1]

سخي چام ڏاتار جو مقبرو ڳوٺ ڪڏڙي تعلقي سنجهوري جي نزديڪ آهي. سندس مقبري تي زبردست ساليانو ميلو لڳندو آهي. سندس متولي به چام سڏبا آهن، جي وڏي پدويءَ وارا زميندار ۽ مريدن خادمن وارا آهن.

سخي دادواهي: هتي جي شيخ دائود کي به خلافت جو درجو مليل هو. سندس درگاهه وهري واهه جي ڪناري تي تعلقي نوشهري فيروز ۾ آهي.

خليفو وهيون: هن بزرگ جو مقبرو نصرپور ۾ آهي.

درويش سيهڙو: هي بزرگ "سيهڙ معارفاٽي" جي نالي سان مشهور آهي. سندس مقبرو ٽنڊي الهيار جي پرسان آهي.

شيخ پريو (بريه) ويرداس هڪ وجداني مجذوب تي گذريو آهي، جو اصل برهمڻ هو. ماڻهن جي ميڙ کان ٿهندو هو. آخري ڏينهن ۾ گنجي ٽڪر تي آستانو ڪيائين، جتي ماڻهن جا هشام سندس زيارت لاءِ ويندا هئا ۽ پيڇڻ ڳاڇڻ کان سواءِ من مرادون لهندا هئا. هميشه وادين ۾ راڳ تنواريندو ويندو هو. هن درويش سنه 903هه (1497ع) ۾ وفات ڪئي، گنجي ٽڪر جي دامن ۾ پوريل آهي.

شيخ طاهر جنهن کي هندو اُڏيرو لعل سڏين ٿا. سندس مقبرو حيدرآباد ضلعي ۾ آهي، سندس ميلي تي هندو ۽ مسلمان وڃن ٿا.

پير پٺي جو مقبرو ميرپور ساڪري تعلقي ۾ آهي، هندو هن کي راجا گوپي چند جو يادگار سمجهن ٿا. عالمن جو چوڻ آهي ته شيخ سعدي رحه جو همعصر هو ماهه ربيع الاول جي وچ ڌاري هت ميلو لڳي ٿو.

مخدوم عبدالباقي سنه 952هه ۾ استنبول کان وار مبارڪ روهڙيءَ آندو هو. وقت جي بزرگن مان شاهه حيدر حقاني ۽ مخدوم عبدالملڪ وار مبارڪ جي زيارت ڪئي، وار مبارڪ جي حج جي موقعي تي مسلمان زيارت ڪرڻ وڃن ٿا. زيارتگاهه جا مجاور صديقي آهن.[2]

شيخ الاسلام حضرت بهاءُ الدين زڪريا ملتانيءَ جي خليفي موسيٰ نواب جي تبليغ سان سنڌ جي هندو قومن مان ڌهر، مهر ۽ ڏاريجن اسلام قبول ڪيو.[3]

---

1 ـ تحفة الڪرام: جلد ـ 3.

2 ـ عبرت ڪده سنڌ: سيد محمد ضامن ڪنتوري ص ـ 36 ـ 35، حيدرآباد دکن، مطبع شمسي 1903ع

3 ـ چشمهءِ ڪوثر: محمد اڪرام جلد ـ 1.

باب پنجون

شاهہ بيگ ارغون:

سنہ 928هہ (1521ع) ۾ شاهہ بيگ اگهم ڳوٺ ۾ وفات ڪئي. هو وڏو عالم، فاضل ۽ نيڪ بخت حاڪم ٿي گذريو. ڪنهن واري زماني ۾ علمائن جي صحبت ۾ گذاريندو هو. علم نحو جي ڪتاب "ڪافيہ" جي شرح، "عقائد نفسي" جي شرح "مطالع منطق" جي شرح ۽ ٻيا ڪيترائي رسالا عربيءَ ۾ تصنيف ڪيائين. مهدي جون پوري سان علمائن جي روبرو ڪنهن ۾ بحث ڪيو هئائين.[1] بکر جي سادات کي روهڙيءَ ۾ جاگيرون ڏنيئي. الور جي قلعي جون سرون گهرائي، بکر جي قلعي جي مرمت ڪرايائين. بکر جي آس پاس جيڪي بلوچ رهندا هئا، جن سمن جي ڏينهن ۾ ڪيتريون ئي بغاوتون ڪيون هيون، تن وٽ وڃي مهمان ٿيو پوءِ راتو رات مٿن حملو ڪري سندن زور ڀڳائين.

ڄام صلاح الدين جي سؤٽ سان مظفر شاهہ حليم بن محمود شاهہ گجرات جي حاڪم شادي ڪئي هئي. مظفر شاهہ علامہ محمد بن محمد يحيٰ جو شاگرد هو ۽ حديث علامہ جمال الدين محمد بن عمر بحرق کان پڙهيو هو. سپہ داريءَ ۽ سلطانيءَ ۾ ماهر هو. ڄام صلاح الدين، جو دريا خان کان دوکي ۾ جنگ هارائي گجرات ڏانهن ڀڄي ويو هو، سو مظفر شاهہ حليم کان مدد وٺي شاهہ بيگ ارغون جي غير حاضريءَ ۾ سوڍن ۽ جاڙيجن جو ڏهہ هزار لشڪر وٺي، ٺٽي تي ڪاهي آيو. ڄام فيروز علاءُ الدين بن مبارڪ کي سيوهڻ جي مغل نواب ڏانهن سفير ڪري مڪو. مرزا شاهہ بيگ پنهنجي پٽ مرزا شاهہ حسن کي شال مان لشڪر ڏيئي، ڄام فيروز جي مدد لاءِ مڪو.

سنہ 927هہ (1520ع) ۾ مرزا ٺٽي پهتو. جوڻ جي شهر وٽ خونريز جنگ لڳي، جنهن ۾ ڄام صلاح الدين ۽ سندس پٽ هيبت علي مارجي ويا. سندن لشڪر پوءِ ميدان ڇڏي ڀڳو. ڄام فيروز هڪ عريضو قيمتي سوکڙين سميت

1ـ مذاهب اسلام: مولوي نجم الغني رامپوري، ذڪر ميران مهدي جون پوري.

قاضي قاضن جي معرفت شاهه بيگ ڏانهن بکر جي ڪوٽ ۾ پهچايو. شاهه بيگ گجرات فتح ڪرڻ لاءِ تياريون ڪرڻ لڳو.[1]

مرزا شاهه حسن:

شاهه بيگ جو گجرات فتح ڪرڻ جو منڍ کان ارادو هو پر سندس عمر وفا نه ڪئي. سندس وفات کان پوءِ رمضان مهيني ۾ مرزا شاهه حسن جي تاجپوشيءَ جي رسم نصرپور ۾ ادا ڪئي ويئي. عيد ڏينهن خطبو سلطان ظهيرالدين بابر جي نالي تي پڙهيو ويو جو ان وقت ڪابل ۽ قنڌار جو حاڪم هو. شاهه بيگ جي وفات کان پوءِ ڄام فيروز وري سڄيءَ سنڌ تي قبضي ڪرڻ لاءِ خيال پچائڻ لڳو. ظاهري طور قاضي قاضن ۽ حافظ رشيد، ڄام پاران تاجپوشيءَ جي موقعي تي تحفا کڻي اچي، مرزا شاهه حسن کان معافي گهري پيش پيا. مگر مرزا کي ڄام جي ارادن جي خبر هئي، تنهن ڪري ٺٽي ڏانهن اُسهيو. ڄام فيروز پهريان ٺٽو خالي ڪري ويو پر پوءِ سندس وزير ماڻڪ ۽ نائيءَ شيخ ابراهيم بيڙين تي فوج چاڙهي مرزا سان مقابلو ڪيو. سخت جنگ کان پوءِ مغلن جي سوڀ ٿي.[2]

شڪست کائڻ کان پوءِ ڄام فيروز ڪڇ ڏانهن ڀڄي ويو جتي لشڪر گڏ ڪري پنجاه هزار سوار ۽ پيادن جو لشڪر وٺي وري پيهر ٺٽي ڏانهن هليو. چاچڪن جي ڳوٺ ۽ راهمڪي بازار جي وچ ۾ ڪاري ڪاباري (ڪاري ڪپڙلوءِ) وٽ ٽئين درويش جي پيشنگوئيءَ موجب تيرن ۽ ترارين جي جنگ لڳي، ڄام فيروز هزارين ماڻهو مارائي ڪڇ ڏانهن مايوس ٿي موٽي ويو. سنه 1523ع ۾ سمن جي صاحبيءَ جو سنڌ ۾ خاتمو ٿيو ۽ ارغونن سڄيءَ سنڌ تي قبضو ڪيو. ڄام فيروز ڪڇ کان گجرات ڏانهن ويو جتي بهادر شاهه گجراتيءَ کيس اميرن ۾

1_ جوڻ ۽ فتح باغ به شهر هاٽوڪي ڦليليءَ (ريڻ واهه) جي انهيءَ حصي جي ڪپ تي، جو هيٺئر ڦٽي ويو آهي ۽ "ڦٽو" سڏجي ٿو هڪ ٻئي کان ٽن ڪوهن جي مفاصلي تي هئا. جوڻ ڪڇهه جي واپار ڪري ۽ فتح باغ ميون جي ڪري مشهور هئا. همايون جڏهن سنڌ ۾ آيو هو تڏهن ٻئي شهر اوج تي هئا. ميان عبدالنبي ڪلهوڙي جي ڏينهن ۾ مدد خان پٺاڻ جي ڪاهه وقت ٻئي شهر پٺاڻن ساڙي ويران ڪري ڇڏيا.

2_ ڄام فيروز جي ڏينهن ۾ 928هه (1521ع) ۾ سلطان حسين بائقارا جو پٽ شهزادو بديع الزمان شاهه اسماعيل صفوي کان ناراض ٿي، استرا آباد کان سنڌ ۾ آيو. ڄام فيروز خان سندس شاهي نموني سان استقبال ڪري، کيس ٺٽي ۾ شاهي مهمان طور رهايو. شهزادو ٺٽي ۾ هڪ ورهيه رهي موٽي ايران ڏانهن ويو. ان وقت ايران تي شاهه اسماعيل صفويءَ جي حڪومت هئي، جنهن محمد خان شيبانيءَ کي شڪست ڏني هئي. مغلن ۽ صفوي تاجدارن جا پاڻ ۾ سٺا تعلقات هئا، ڇاڪاڻ جو خود امير تيمور گورگاني صفوين جي جد اعليٰ شاهه صفوي اردبيلي جو معتقد هو.

فرشته: جلد_2، ص_513، اردو ترجمو.

داخل ڪيو ۽ باقي عمر جا ڏهاڙا اُتي گذاريائين. مرزا شاهه حسن ٺٽو فتح ڪرڻ کان پوءِ هالڪنڊي ۽ سيوهڻ کان ٿيندو بکر پهتو.

ملتان تي ڪاهه:

بابر بادشاهه ڪابل کان پنجاب تي ڪاهون ڪندو هو. پنجاب جو حاڪم دولت خان لوڌي به بابر جو طرفدار هو. بابر، مرزا شاهه حسن کي اُچ ۽ ملتان تي قبضي ڪرڻ لاءِ حڪم ڏنو. گويا سنه 930هه (1523ع) ۾ پنجاب تي بابر جو قبضو هو. ملتان جو حاڪم محمود شاهه لانگاهه ڪمزور هو البته سهراب خان دودائيءَ جي زور تي سندس حڪومت ۾ اجا ٿورو دم هو. شاهه حسن اُچ تي قبضي ڪرڻ کان پوءِ ڏراور جي قلعي تي قبضو ڪيو جتان ڪيس گهڻو خزانو هٿ لڳو. ڏراور تي قبضو ڪري شاهه حسن ملتان جي قلعي جي ديوارن هيٺان پهتو. سلطان لانگاهه خوف کان شيخ بهاءُ الدين قريشيءَ وقت جي وڏي صوفيءَ ۽ مولانا بهلول کي صلح ڪرائڻ لاءِ شاهه حسين ڏانهن روانو ڪيو مگر ارغون حاڪم سندن منين ٻاالهين تي ڪين مڙيو. آخر ٻي واهه نه ڏسي، سلطان محمود لانگاهه آسي هزار جتن، رندن، دودائن، قرائن ۽ چانڊين بلوچن جي لشڪر سان مغلن جو مقابلو ڪيو پر شڪست کاڌائين. سندس پٽ ۽ ڌيءُ جي صغير هئا قيد ٿي ويا، جن کي شاهه حسن، مسڪين خان ترخان جي حوالي ڪري، ڪيس تاڪيد ڪيو ته ٻارن جي سنڀال اولاد وانگر ڪري.

سنه 931هه (1524ع) تائين سلطان محمود لانگاهه حڪومت ڪري وفات ڪئي. ڪانئس پوءِ سندس پٽ سلطان حسين شاهه ثاني ملتان جو حاڪم ٿيو. صغير هئڻ سبب حڪومت جون واڳون شيخ شجاع الملڪ بخاريءَ جي هٿ ۾ رهيون، جو سلطان محمود جو ناني هو. شيخ شجاع ٻيهر قلعي اندر رهي مغلن جي مقابلي ڪرڻ جي رٿ ڪئي، جا ڪارگر ثابت نه ٿي، ڇاڪاڻ ته لانگاهه جو سپهه سالار لنگر خان، جو دراصل هن خاندان جو غلام هو ۽ جنهن سلطان محمود شاهه کي زهر ڏيئي ماريو هو سو غداري ڪري وڃي شاهه حسن ارغون سان گڏيو. شاهه حسن ارغون قلعي تي گهيرو ڪيو جو برابر هڪ سال تائين جاري رهيو. ملتان وارن جو گهيري ڪري اهڙو حال تنگ ٿيو جو ڪتا ۽ ٻليون به کائڻ لڳا. آخر تنگ ٿي سلطان حسين شاهه سنه 932هه (1525ع) ۾ هٿيار ڦٽا ڪيا.

ارغونن شهر تي قبضو ڪري لٽ مار شروع ڪئي، ايتري قدر جو مولانا ابراهيم صدر جامع جامعي ۽ سندس پٽ مولانا سعدالدين لاهوريءَ جي حويلي به لٽيائون. سترهن سالن کان وٺي ستر سالن تائين جيڪي به قيدي هئا، سي مغلن ماري ڇڏيا. ملتان بلڪل ويران ٿي ويو. شاهه حسن، ملتان خواجه شمس الدين

جي حوالي ڪري، لنگر خان کي سپہ سالار مقرر ڪري، سنڌ ڏانهن موٽيو. سنہ 932ھ (1526ع) ۾ بابر ابراهيم لوڌيءَ کي پاڻيپت جي جنگ ۾ شڪست ڏيئي دهلي ۽ آگرو فتح ڪيا. لنگر خان مدبر ۽ هوشيار هو.پهريائين ملتان جي ويرانيءَ کي مٽائي، ماڻهن جون دليون کٽي جڏهن پنهنجي طاقت مضبوط ڏٺائين، تڏهن خواجہ شمس الدين کي ملتان مان بي دخل ڪري، اُتي پاڻ قبضو ڄمائي ويٺو. سنہ 937ھ (1530ع) ۾ بابر وفات ڪئي. ڪانئس پوءِ نصيرالدين همايون سندس پٽ دهلي ۽ آگري جي تخت تي ويٺو. همايون پنجاب جو صوبو پنهنجي ڀاءُ مرزا ڪامران جي سپرد ڪيو. ڪامران لنگر خان کي لاهور گهرائي، کيس ڪابل جو گورنر بنائي، ملتان مغليہ شهنشاهت سان گڏائي ڇڏيو.

گجرات تي ڪاھ:

ملتان کان موٽڻ بعد مرزا حسن ۽ سلطان محمود بن فاضل ڪوڪلتاش گڏجي گجرات تي ڪاھ ڪئي ۽ پٽن ۽ راڌن پور تائين گجرات ۾ ڦر ڪرايائون. سندن غير حاضريءَ ۾ وري سنڌ ۾ ڪلمتين ۽ جتوئين ٺٽي کان وٺي بکر تائين ڦرلٽ شروع ڪئي. مرزا قاسم بيگلار مرزا شاھ حسن کي خبر پهچائي، جنهن ڪري شاھ حسن گجرات جي حاڪم محمود شاھ ثانيءَ کان هڪ لک فيروز شاهي سڪا پاڻ لاءِ، ٽيھ هزار سڪا سلطان محمود لاءِ وٺي سنڌ ڏانهن وريو.[1] محمود ثاني مخير باشاھ ٿي گذريو هن مڪي معظمہ ۾ باب العمره جي متصل هڪڙو عظيم الشان مدرسو تعمير ڪرايو جنهن ۾ علامہ شهاب الدين ابن حجر مڪي ۽ عزالدين عبدالعزيز زمزمي تدريس تي مقرر هئا. محمود ثاني کنڀات بندر جي آمدني هڪ لک اشرفيون ساليانو حرمين ڏانهن روانيون ڪندو هو.

همايون جو سنڌ ۾ اچڻ:

همايون کي افغانن جي بغاوت کي مٽائڻ لاءِ جون پور ۽ چنارگڙھ وڃڻو پيو. جتي فريد خان (شير شاه) کي مطيع ڪري موٽيو. فريد خان سوري پٺاڻ سهسرام (بهار) جو زميندار هو. سنہ 939ھ (1532ع) ۾ همايون گجرات ڏانهن ويو. ڇاڪاڻ تہ بهادر شاھ گجراتيءَ کن باغي مغلن کي پاڻ وٽ پناھ ڏني هئي. همايون کنڀات تائين پهتو هو تہ بهار ۾ فريد خان جي ٻيھر بغاوت جون

---

1 ـ تحفة الڪرام: جلد ـ 3، ص ـ 61. خبر نہ ٿي پوي تہ "تحفة الڪرام" اهو بيان ڪٿان ڏنو آهي. 'فرشتہ'، 'مرات سڪندري'، 'مرات محمدي' ۽ 'مرات احمدي' مرزا شاھ حسن جي گجرات تي ڪاھ ڪرڻ متعلق بلڪل خاموش آهن!

وٽس خبرون پهتيون. هو آگري ڏانهن موٽي آيو ۽ ڪجهه فوج وٺي بهار ڏانهن ويو. فريد خان خزاني ۽ ٻارن ٻچن کي رهتاس جي مضبوط قلعي ۾ رکي، پاڻ ٽڪرين ۾ وڃي لڪو. همايون بنگال تائين آسانيءَ سان پهتو ليڪن برسات جي مند اچڻ ڪري، هن لاءِ واپس موٽڻ ڏکيو ڪم ٿي پيو.

هوڏانهن فريد خان ٽڪرين مان نڪري ساڻس صلح لاءِ ڳالهيون ڪرڻ لڳو. همايون سندس درخواست منظور ڪئي، مگر هڪڙيءَ رات گنگا جي گهاٽ وٽ مغليه لشڪر کي غافل ڏسي، فريد خان مٿن اوچتو حملو ڪري، هزارين مغل سپاهي ماريٰ وڌا. همايون ٿورن ساٿين سان جان بچائي آگري ۽ دهليءَ پهتو. جتان ترت ئي نڪري لاهور پهتو. مگر ڀائرن ڪيس ڪا مدد ڪانه ڏني، تنهن ڪري لاچار فريد خان کان جان بچائي ٻيڙين جي ذريعي لاهور کان ملتان پهتو. فريد خان سندس پٺيان پنجاب تائين ڪاهي آيو ۽ پوءِ واپس موٽي دهليءَ ۽ آگري تي قبضو ڪري، پاڻ کي شير شاهه جي لقب سان سڏائڻ لڳو.

ملتان جي هڪڙي بلوچ جاگيردار بخشي خان معزول شهنشاهه همايون کي اناج سان ڀيڙيون ڀرائي درياءَ رستي سلامتيءَ سان بکر ڏانهن روانو ڪيو. همايون بخشي خان کي خلعت ۽ نقارو روانا ڪري 'جهان خان' جو لقب ڏنو. بکر جيٰ واليءَ سلطان محمود ڪوڪلتاش، قلعي جا در بند ڪري ڇڏيا. همايون قلعي جي ڀر ۾ هڪڙي باغ ۾ قيام فرمايو جو شاهه حسين جي ماٽيلي ڀاءُ، مير سمندر پاڻ تيار ڪرايو هو. همايون مير سمندر معرفت، مرزا شاهه حسن کي چوائي مڪو ته: "منهنجو ارادو گجرات وڃڻ ڏانهن آهي، مگر جنهن صورت ۾ آءُ هڪڙي ضرورت مند جي صورت ۾ تنهنجي ملڪ ۾ وارد ٿيو آهيان، ان صورت ۾ توتي فرض آهي ته اچي خدمت ۾ حاضر ٿيءُ."

مگر مرزا شاهه حسن پنجن مهينن تائين شهنشاهه کي حيلن ۽ بهانن سان ٽاريندو رهيو. همايون مهراڻ جي ڪابي ڪپ تي روهڙيءَ جي ويجهو چار باغ نالي هڪڙي عمدي باغ ۾ شاهه حسن جو انتظار ڪرڻ لڳو. معزول شهنشاهه جي اها حالت هئي، جو آخر آنّ نه ملڻ سبب سندس ڪئمپ جا ماڻهو اُٺ ۽ گهوڙا ذبح ڪري کائڻ لڳا. ڪي وري تنگ ٿي بادشاهه کي ڇڏي ڀڄي ويا. مرزا شاهه حسن کي خبر هئي ته همايون جي طاقت روزمره گهٽجي رهي آهي، ان سبب ڪري ملاقات ڪرڻ کان ٽٽائيندو رهيو.

جن ڏينهن ۾ همايون چار باغ ۾ مقيم هو انهن ڏينهن ۾ مرزا هندال مهراڻ ٽپي قنڌار وڃڻ جي ارادي سان روهڙيءَ وٽ پهتو هو. همايون پنهنجي والده کي ڏسڻ جي ارادي سان مرزا هندال جي منزل گاهه تي پهتو. والده سان ملاقات

ڪرڻ وقت سندس نظر حميده بانو بيگم تي پئجي ويئي، جا حضرت احمد جام زنده پير جي اولاد مان هئي.[1] نظر پوڻ سان همايون جي دل ديواني ٿي پيئي، مگر حميده بانو بيگم جي خاندان سان مغليہ شاهي خاندان کي عقيدت منديءَ جو رستو هو ان ڪري چاليهن ڏينهن تائين ڇڪتاڻ رهي، آخر حميده بيگم بانو شادي ڪرڻ تي راضي ٿي. مرزا هندال ان وقت پاٽ جي شهر ۾ هو. هي شهر دادو ضلعي ۾ مهراڻ جي ڪپ کان ويهن ميلن جي مفاصلي تي اولهندي طرف هو.

جمادي الاول مهيني جي سومر ڏينهن ٻن پهرن جو سنہ 948هہ ۾ همايون جو نڪاح حميده بانوءَ سان مير ابوالبقاءَ پڙهيو جنهن کي همايون ٻہ لک رپيا ڏنا. ٽن ڏينهن تائين پاٽ ۾ قيام فرمائڻ کان پوءِ همايون ٻيڙين تي چڙهي ٻکر پهتو. مرزا هندال، يادگار ناصر کي همايون وٽ ڇڏي، قنڌار ڏانهن روانو ٿيو. همايون پاڻ بہ پوءِ سيوهڻ ڏانهن روانو ٿيو.

همايون جڏهن لاهور کان نڪتو هو ان وقت سندس فوج ۽ نوڪرن جو تعداد ويهہ لک هو جن مان گهڻا ٻک جي وگهي تنگ ٿي ڪيس ڇڏي هليا ويا، مگر جيڪي وفادار يا جان نثار هئا، سي هجر حال ۾ آقا سان شريڪ ۽ مددگار هئا. سيوهڻ جي مضبوط قلعي تي مير علي ڪوتوال هو جو اڳ همايون وٽ نوڪر هو. همايون کي پڪ هئي تہ مير علي قلعي جو در پٽيندو پر هو اتلندو قلعي تي توبون چاڙهي، مقابلو ڪرڻ لڳو. همايون جي فوج خندقن جي وسيلي مقابلو ڪندي قلعي جو هڪڙو برج ڪيرائي وڌو مگر قلعي تي قبضو ڪرڻ مشڪل ڪم هو. ٻئي طرف ان مهانگائيءَ سبب همايون جا ماڻهو پڃڻ لڳا، جن کي مرزا شاهہ حسن گرفتار ڪرائي ٻيڙيون ڀرائي سمنڊ ۾ ٻوڙائڻ لڳو. اٽڪل ڏهہ هزار همايون جا ماڻهو اهڙيءَ طرح مرزا ارغون سمنڊ ۾ ٻوڙايا. همايون اٽڪل ست مهينا سيوهڻ ۾ رهيو. سندس لشڪر گهٽو گهٽجي ويو. مرزا شاهہ حسن ٻيڙين تي توبون رکائي ٺٽي کان سيوهڻ پهتو. همايون جي ٻيڙي ۽ سامان کي ڦرڻ کان پوءِ ان معزول شهنشاهہ کي سيوهڻ مان نڪري وڃڻ لاءِ چوائي مڪو.

---

1 ـ ابوالحسن ابونصر حضرت احمد جام زنده پير اويسي سنہ 441هہ (1049ع) ۾ شهر جام ۾ تولد ٿيو ۽ پنهنجي وقت جو قطب ٿي گذريو. اٽڪل ٽي سؤ ڪتاب علم توحيد، معرفت، اسرار ۽ حڪمت تي تصنيف ڪيائين. اٽڪل ڇهن لکن ماڻهن سندن هٿ تي توبہ ڪئي. حضرت ابوالخير ابو سعيد وٽ حضرت ابوبڪر صديق رضہ جو خرقو جنهن کي ٻاويهن اوليائن پاتو هو اهو خرقو حضرت ابو سعيد جي وصيت موجب، سؤ سالن کان پوءِ ابو سعيد جي پٽ، شيخ ابو طاهر، حضرت احمد جام جي حوالي ڪيو هو. سنہ 536هہ (1141ع) ۾ وفات ڪيائين. سندس تربت جام ۾ آهي.

همايون بکر ڇڏڻ وقت مرزا يادگار ناصر کي پنهنجي طرفان قائم مقام ڪري ويو هو. همايون جي غير حاضري ۾ مرزا شاهه حسن يادگار ناصر کي چوائي مڪو تہ "جيڪڏهن تون همايون کي بکر کان پچائي ڪيندين، تہ آءٌ توکي بکر حوالي ڪرڻ سميت پنهنجي ڌيءُ جو بہ توسان نڪاح ڪرائيندس." همايون سيوهڻ کان جڏهن بکر پهتو تڏهن مرزا يادگار ناصر ساڻس جنگ جوتڻ لاءِ تيار ٿيو. همايون پهريائين مڪي ڏانهن وڃڻ جو ارادو ڪيو پر پوءِ جوڌپور جي راجا مالديو جو وعدو ڪيس ياد آيو جنهن معزول شهنشاهه کي مدد ڏيڻ جو انجام ڪيو هو تنهن ڪري همايون بکر جي پچر ڇڏي پهريان ڏراور جي قلعي تي قبضو ڪيو. هتي گاهه ۽ داڻي جي تنگي محسوس ڪري، جيسلمير ڏانهن روانو ٿيو. اتي جي راجا سان جنگ ڪيائين. راجا شڪست کاڌي پر همايون جا گهڻا جان نثار مئا ۽ زخمي ٿيا.

جيسلمير کان سنت ڪوهه هڪڙي ڏينهن ۾ ڪرڻ کان پوءِ همايون ساتلمير پهتو پر هتي جا راجپوت کيس تنگ ڪرڻ لڳا. هتان مالديو جي قلودي پرڳڻي ۾ پهتو. راجا مالديو وٽس هڪڙي زره ۽ هڪڙو اُٺ اشرفين سان پريل روانو ڪري بيڪانير جو علائقو همايون کي ڏيٽو ڪيو. مگر مالديو جي دل ۾ دغا هئي، وٽس شيرشاهه سوريءَ جو ايلچي پهتو هو. هو شهنشاهه کي گرفتار ڪرائڻ جي فڪر ۾ هو. مٿين خبر همايون کي بلا سرخ راجا جي ڪتابدار پهچائي، جو اڳ همايون جي شاهي ڪتب خاني جو محافظ هوءِ هينئر راجا مالديو وٽ نوڪر هو.

ساڳئي وقت آنگ خان، راجا جا بہ جاسوس گرفتار ڪيا. ايتري ۾ همايونءَ کي اها خبر پهتي تہ راجا مالديو لشڪر سميت ڪاهيندو اچي ٿو پوءِ همايون جلد تياري ڪري، راجا جي پهچڻ کان اڳ سنڌ جي شهر عمرڪوٽ ۾ ڏهين جمادي الاول 949هه تي سلامتيءَ سان پهتو. سندس لشڪر راجا مالديو جي لشڪر کي شڪست ڏيڻ ۾ ڪامياب ٿيو. عمرڪوٽ جي راڻي همايون جو استقبال ڪري، شاهي حرم کي قلعي اندر عمدين عمارتن ۾ ويهاري، باقي همراهن کي قلعي جي ٻاهر قيام ڪرڻ لاءِ اجازت ڏني. عمرڪوٽ ۾ سستائي هئي، في رپئي چار ٻڪريون وڪامنديون هيون. عمرڪوٽ جي راڻي بہ بادشاهه جي خدمت ۾ چوپايو مال ۽ تحفا پيش ڪيا. همايون پنهنجي اميرن مان تردي بيگ کان اسي هزار اشرفيون قرض ڪڍي، سوڍي راڻي ۽ سندس پٽن کي هٿيار ۽ خلعتون عنايت ڪيون. راڻي تي هزار جرار لشڪر معزول شهنشاهه کي پيش ڪري خدمت ڪرڻ ۾ ڪا ڪوتاهي نہ ڪئي.

حميده بانو بيگم انهن ڏينهن ۾ حامله هئي. همايون خواجه معظم کي شاهي حرم مٿان نگراني ڪرڻ تي مامور ڪري، پاڻ سوارن جو دستو وٺي بکر ڏانهن روانو ٿيو. بادشاهه جي روانگي تيڻ کان پوءِ ٽئين ڏينهن، 4 رجب 949هه (15 آڪٽوبر 1542ع) آچر ڏينهن صبح جو حميده بانو بيگم کي فرزند تولد ٿيو جو اڳتي هلي جلال الدين محمد اڪبر اعظم جي نالي سان دنيا ۾ مشهور ٿيو. ان وقت همايون عمرڪوٽ کان 15 ميلن جي مفاصلي تي هو. تردي محمد خان بادشاهه کي خوشخبري پهچائي.

همايون وٽ ان وقت عمرڪوٽ جي راڻي جي مدد سان ڏهه هزار لشڪر هو اهي سوڍا ۽ سنيچه قبيلن جا سپاهي هئا. جي راڻي جي ترغيب سان همايوني فوج ۾ ڀرتي ٿيا هئا. جوڻ جي شهر ۾ پهچي اُتي جي مشهور "باغ آئينه" ۾، جو نهايت پرفزا هنڌ هو منزل هٽي، اردگرد وارا ڳوٺ همايون پنهنجي عملدارن کي جاگير ڪري ڏنا. مرزا شاهه حسن پاران هتي جيڪو عملدار رهندو هو سو همايون جي خوف کان ڀڄي ويو. نئو جوڻ کان ڇهن ڏينهن جي پنڌ تي هو. همايون پنهنجي حرم ۽ ماڻهن کي عمرڪوٽ کان گهرائي، ڪي مهينا هت رهڻ لڳو. ان وقت شهزادي اڪبر جي عمر ڇهه مهينا هئي.

نومبر سنه 1553ع ۾ چاچڪن (بدين) وٽ همايون جي لشڪر ۽ مرزا شاهه حسن جي لشڪر ۾ وڏي جنگ لڳي. ان جنگ ۾ همايون جي عملدارن مان شيخ علي بيگ پنهنجن ماڻهن سميت مارجي ويو ۽ مظفر بيگ ميدان ڇڏي ڀڄي ويو. خالد بيگ وڃي ارغونن سان گڏيو. مرزا شاهه حسن ٻيڙين تي لشڪر چاڙهي جوڻ پهتو. هر روز ارغونن جي همايون جي ماڻهن سان جنگ لڳندي هئي. همايون جي طرف جا گهڻا ماڻهو ارغونن هٿان مارجي ويا ۽ ڪي شاهه حسن ڏانهن ڀڄي ويا. ان وقت خبر پهتي ته بيرم خان خانان گجرات کان چاچڪن ۾ پهتو آهي. مرزا شاهه حسن بيرم خان کي گرفتار ڪرڻ لاءِ گهڻا وس ڪيا، پر هو سلامتيءَ سان اچي بادشاهه کي گڏيو. سنه 1541ع ۾ مرزا هندال قنڌار پهتو هو. مرزا عسڪري ۽ مرزا ڪامران، ان وقت غزنيءَ ۾ هئا. مرزا ڪامران جي اها مرضي هئي ته مرزا هندال کي قنڌار مان لوڏي ڪڍجي. اها هئي ڀائرن جي نااتفاقي، جڏهن همايون مصيبتن ۾ مبتلا هو. ڀائرن جي اها مرضي هئي ته همايون جي نالي خطبو نه پڙهيو وڃي، حالانڪ فردوس مڪاني بابر، همايون کي جيئري وليعهد مقرر ڪري ويو هو.

ان وچ ۾ مرزا شاهه حسن، همايون کي سنڌ ڇڏڻ لاءِ صلاح ڏني، جا همايون قبول ڪئي. سوال هو ته همايون وٽ مسافري ڪرڻ لاءِ اُٺ هئا. نه وهٽ.

مرزا شاهہ حسن همايون ڏانهن هڪ هزار اُٺ روانا ڪيا. اُٺ بلڪل وحشي ۽ جهنگلي هئا، گويا انهن ڪڏهن انسان جي شڪل بہ ڪانہ ڏٺي هئي. بڌل سامان سوارن سميت ڪيرائي جهنگ ڏانهن ڀڄي ٿي ويا. هزارهہ مشڪلات کان پوءِ همايون سيوهڻ پهتو مگر مرزا شاهہ حسن جي عملدارن جي قلعي جا در بادشاهہ لاءِ بند ڪيا. مرزا ڪامران ۽ مرزا عسڪري، همايون کي گرفتار ڪرڻ لاءِ بلوچن کي رشوتون آڇيون، مگر بلوچ سردارن معزول شهنشاهہ سان وفادار رهيا. ڪيس هرڪا سهوليت ڏني ۽ همايون شال ۽ مستونگ جا علائقا ۽ ڪي جواهر لؤنگ خان بلوچ کي مرحمت ڪيا. جنهن جي نگرانيءَ هيٺ هو سلامتيءَ سان گرم سيل جي رستي کان ايران جي حد ۾ پهتو.[1]

امير تيمور جو شاهہ صفوي اردبيليءَ سان عقيدت منديءَ جو رستو هو. وري محمد خان شيبانيءَ سان جنگين ڪرڻ وقت جڏهن بابر جي ڀيڻ کي محمد خان شيبانيءَ قيد ڪيو هو جنهن کي شاهہ اسماعيل صفويءَ شيباني کي شڪست ڏيڻ کان پوءِ آزاد ڪري ڪمال عزت سان بابر جي حوالي ڪيو هو. همايون جي ايران پهچڻ وقت شاهہ طهماسپ صفوي ايران جو شهنشاهہ هو جنهن همايون جي عزت افزائي ۽ مهماني ڪئي. پوءِ همايون کي ايراني لشڪر ڏيئي، هندستان ڏانهن روانو ڪيائين.

همايون ايراني لشڪر جي مدد سان سنہ 1547ع ۾ ڪامران ۽ عسڪريءَ کان ڪابل ۽ قنڌار فتح ڪيا. شير شاهہ سوريءَ جا پويان بلڪل ڪمزور ۽ عياش هئا. سڪندر شاهہ سوريءَ جي ڏينهن ۾ دهليءَ جي حڪومت پرزگڻ ۾ ورهايل هئي. مرڪزي حڪومت جون حقيقي واڳون هيمون نالي هڪڙي هندو بقال جي هٿ ۾ هيون. همايون جڏهن لاهور فتح ڪيو ان وقت رندن جو سردار مير چاڪر خان بن شهڪ بلوچي قبائلي لشڪر سان اچي شهنشاهہ کي گڏيو.[2]

سنہ 962هہ (1555ع) ۾ سرهند جي جنگ ۾ سڪندر شاهہ سوري مال ۽ خزانا ڦٽا ڪري شڪست کائي ڀڄي ويو.[3] همايون ٻيهر دهلي ۽ آگري تي قبضو ڪيو ۽ بلوچن کي دوآبہ باري (لاهور) کان وٺي سمنڊ تائين جاگيرون عنايت ڪيائين. مير چاڪر خان رند کي لاهور کان وٺي ملتان تائين علائقو

1 -W. Erskine: Babar and Hamayun Vol. II, P. 327.
M. Elphinstone: History of India, CHP. IV, P. 467, London, 1847.
2 - L. Dames: Popular Poetry of the Baluchs, "Expedition to Delhi" PP. 32-33.

3ـ دربار اڪبري: مولانا محمد حسين آزاد، ذڪر هيمون بقال.

ملیو. سنت میرچاڪر خان رند وفات ڪئي، سندس مقبرو منٽگمري ضلعي جي ستگهرا ڳوٺ ۾ قائم آهي. سندس پٽ میر شهزاد خان پنهنجو تختگاهہ

مغل فرمانروائن جو شجرو

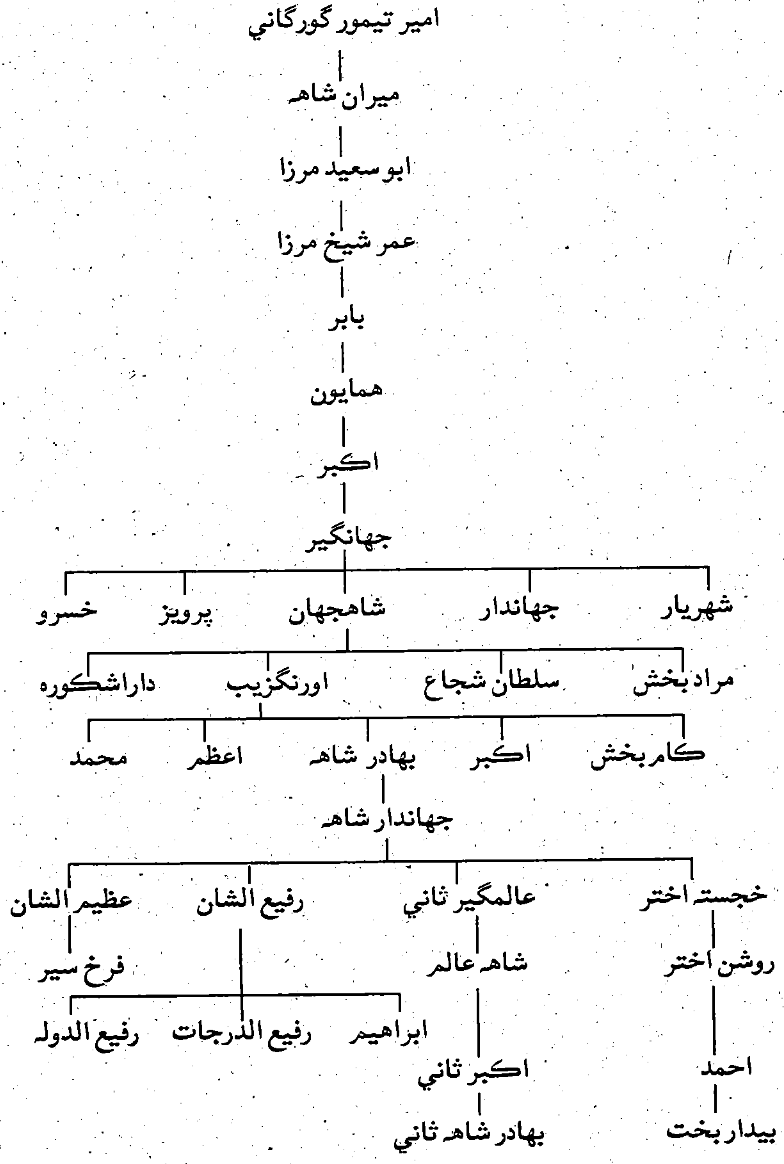

ياڳل پور کي مقرر ڪيو جو ملتان جي ويجهو هو. پنجاب ۾ رندن جي رياست سنہ 1810ع ۾ رنجيت سنگهہ جي زماني تائين قائم رهي هئي.[1]

مغلن جي ڏينهن ۾ بلوچي قبيلن جون بيٺڪون:

رند: ڪڇيءَ ۾ شوران سندن رياست آهي. مڪران کان وٺي پنجاب، سنڌ ۽ راجپوتانا تائين پکڙيل آهن. سندن منٽگمري واريءَ رياست تي 1810ع ۾ رنجيت سنگهہ قبضو ڪيو.

دومڪي: ڪڇيءَ ۾ لهڙي سندن رياست آهي. سنہ 1845ع تائين اپر سنڌ ۾ ڦريون ڪندا رهيا.

بليدي: هوتن کان بو سعيد بليدي مڪران فتح ڪيو هو. ڪڇيءَ ۾ ناڙي کان وٺي بارکان تائين سندن رياست قائم تي. پوءِ گرگيجن ۽ بگٽين کان شڪست کائي، اپر سنڌ ۾ بلدڪو رياست قائم ڪيائون. جنهن جو صدر مڪان جهل هو. هيءَ رياست 1857ع تائين قائم رهي.[2]

جتوئي: ڪڇيءَ ۾ ينڙ سندن رياست هئي، پوءِ سنڌ ۾ شڪارپور کان لاڙڪاڻي تائين جتوئڪو رياست قائم ڪيائون، جا 1857ع تائين قائم رهي. مهدوي فرقي جا پابند هئا.

مگسي: ڪڇيءَ ۾ جهل سندن رياست آهي. پنجاب ۽ سنڌ ۾ بہ سندن جاگيرون هيون.

چلگري: پهريان هرنائي جبل تي رهندا هئا، پوءِ ڪڇيءَ ۾ چل گري ڳوٺ ٻڌي، هڪڙي ننڍڙي رياست قائم ڪيائون.

چانديا: پهريان ناڙيءَ تي سندن رياست هئي، پوءِ سنڌ جي اتر اولهندي ۾ چانڊڪا رياست قائم ڪيائون. پنجاب ۽ سنڌ ۾ بہ سندن جاگيرون هيون. هينئر بہ تر تائين پکڙيل آهن.[3]

---

1 - M.L. Dames: Papular Poetry of the Baloch. PP. 32-33. R. Hughes-Buller: Makran, Population, The Rinds, P-100. Lepal Griftin SIR: Rulers of India, Ranjit Singh, P-200, Oxford, 1823.

نوٽ: ايران جا صفويہ فرمانروا دهليءَ جي مغل شهنشاهن جا همعصر هئا. سندن نالن جي فهرست هيٺ هن ريت آهي:

1_ سيد اسماعيل صفوي بن سلطان حيدر بن شيخ جنيد 908هہ 2_ طهماسپ بن اسماعيل 932هہ 3_ اسماعيل ثاني بن طهماسپ 983هہ 4_ محمود خدابنده بن طهماسپ 985هہ 5_ عباس بن خدابنده 999هہ 6_ شاهہ صفوي بن صفي مرزا 1039هہ 7_ عباس ثاني بن شاهہ صفي 1053هہ 9_ ضفي ثالث بن سليمان 1106هہ ۽ 10_ طهماسپ ثاني بن سلطان حسين 1135هہ سندن تختگاهہ اصفهان هو.

2_ سن 1901ع جي آدم شماريءَ جي رپورٽ موجب سنڌ ۾ حاجي زئي بليدين جو تعداد 75 هزار هو.

3 _ چانڊڪو پرڳڻو چانڊين، ماڇين کان فتح ڪيو هو.

کوسا: مڪران، صوبي سرحد، هانسي، حصا، ڪاڏل، پٽ نير، ٿرپارڪر کان سابرمتيءَ تائين پکڙجي ويا. همايون کين سون مياڻي جاگير ڏني هئي.

مري: سمن جي ارغونن کان شڪست کائڻ کان پوءِ مرين ڪاهان ۾ رياست قائم ڪئي.

بگٽي: اُتر سنڌ جي ٽڪرين ۾ ديرو بگٽي رياست قائم ڪيائون. 1845ع تائين اپر سنڌ ۾ ڦريون ڪندا رهيا. سر چارلس نيپئر بگٽين کي سنڌ جا پنڍاري سڏيندو هو.

نوحاڻي: مير عمر خان نوحاڻي ڪڇيءَ جي اوپرنديءَ ۾ نوحاڻين جي رياست قائم ڪئي هئي، جا 1628ع ۾ شاهجهان جي ڏينهن تائين قائم رهي هئي.

ٽالپر: همايون ٽالپرن کي سنڌ ساگر دوآبه ۾ جاگير ڏني هئي، سندن تختگاهه ماڙي انڊس هو. پوءِ مزارين ۽ مگسين طرفان چانڊين سان جنگين ڪرڻ سبب مزارچه علائقي ۾ لڏي ويا.

مزاري: اُباوڙي ۽ ڪشمور کان وٺي ديري غازي خان تائين، مزارچه رياست قائم ڪيائون. روجهاڻ سندن تختگاهه آهي. ٽالپرن جي صاحبيءَ جي زماني ۾ سهراباڻي سرڪار جي ماتحت هئا.

لغاري: ڪورادري کان سخي سرور تائين رياست قائم ڪيائون. چوٽي سندن تختگاهه آهي.

دريشڪ: پتوڪ ۽ مسوري لَڪن کان وٺي درياءَ سنڌ تائين، رياست قائم ڪيائون. پوءِ ڄاٽن سان ساندهه جنگين جي ڪري سندن زور گهٽجي ويو.

سوري لنڊ: صوبي سرحد ۾ سوري نديءَ وارن افغانن کي ٽڙي رياست قائم ڪئي هئائون.

ٽبي لنڊ: ٽبي لنڊ معنيٰ ڏکڻ وارا لنڊ، جن گُٽي ۽ غبني ندين واري رياست قائم ڪئي هئي.

گورچاڻي: داجل کان وٺي درا جبل تائين گورچاڻين جي رياست هئي.

قيصراڻي: ديري غازي خان جي اُتر کان وٺي سنڌو نديءَ تائين قيصراڻين جي رياست هئي.

کيتراڻي: ڪڇيءَ کان وٺي بارکان تائين سندن رياست هئي. پوءِ سليمان جبل جي اولهندي ۾ بيڻڪ قائم ڪيائون.

بزدار: همايون بزدارن کي سنگهڙ نديءَ وارو علائقو جاگير طور ڏنو هو.

پتافي: ديري غازي خان ۾ مظفر ڳڙهه ۾ سندن رياست هئي، لنڊ پتافي سندن تختگاهه هو.

جروار: غزني مريءَ واري شاخ آهن. لوني ۽ موسيٰ خيل افغانن کي تڙي ويهڪ قائم ڪيائون.

نتڪاڻي: همايون جي ڏينهن ۾ سنگهڙ نديءَ تي مهوٽي ۽ منگهر وٽا قلعا تعمير ڪري ويهڪ قائم ڪيائون.

مرراڻي: دودائي مراڻين ٽن صدين تائين ديره جات تي حڪومت ڪئي. ديرو غازي خان، ديرو اسماعيل خان، ڪينجر، مظفر ڳڙهه، حاجي پور، عالم خان، سنجر آباد، دائود ڪوٽ، گدائي آباد، ليئها، ڪوٽ سلطان، ڪوٽ عادو شهر تعمير ڪرايائون، جي سندن يادگار آهن.

گوپانگ: ضلعي مظفر ڳڙهه ۾ سندن سرداري قائم ٿي، پوءِ سنڌ ۾ لاڙ تائين پکڙجي ويا.

گرماڻي: 1450ع ۾ لوڏين کان سيتپور کسي مٽس علي پور نالو رکيائون، پوءِ جاٽن سان گڏجي ويا.

چانگ: پهريان صوبي سرحد ۾ رهندا هئا، پوءِ فوجي خدمتن ڪري سنڌ ۾ جاگيردار بڻجي ويا.

گبول: بليدين کان بار ۾ شڪست کائڻ کان پوءِ سنڌ ۾ سڪونت اختيار ڪيائون.

ڪلوئي: همايون جي ڏينهن ۾ سنگهڙ نديءَ جي اترئين حصي ۾ ويهڪ جوڙي ويٺا.

قره: همايون کين بکر ۽ سکر جي اُتر اولهندي واريون ٽڪريون جاگير ڏنيون. سرحدي بلوچن سان گڏجي سنڌو نديءَ جي اُوڀرندي ڪناري وارن شهرن کي ڦريندا هئا.

جکراڻي: ڊومڪين سان گڏجي اپر سنڌ ۾ ڦريون ڪندا هئا. انگريزن جکراڻين کي زمينون ڏيئي ماٺ ڪرايو.

جمالي: مرين، ڊومڪين سان گڏجي ڦريون ڪندا هئا، ٽالپرن سندن سرداري قائم رکي ۽ انگريزن کين زمينون ڏنيون.[1]

جاٽايل فهرست مان اوهين معلوم ڪري سگهندا ته دوآبه باري کان وٺي مڪران جي الهندي واريءَ حد ۽ گجرات تائين جيڪي به نديون، ٽڪريون، ميدان ۽ جابلو لڪ هئا، سي بلوچن جي قبضي هيٺ هئا. انهن جيڪي قلعا

1 -Frontier and Overseas Expedition from India, Derajat.

تاريخ بلوچيان: سردار غلام رسول خان قرائي.

تعمير ڪيا. اتان لنگھندڙ تجارتي قافلن کان سندن سردار محصول وصول ڪندا هئا: نہ تہ ٻيءَ صورت ۾ ڦرلٽ ڪندا هئا. لٽ مار جي اسباب جو پنجون حصو پنهنجن سردارن کي پيش ڪندا هئا. بلوچ فطرتا هڪ جنگجو قوم آهي. برهمڻ راجائن، ايراني ڪسرائن، عربن، ترڪن، افغانن، لانگاهہ ۽ مغل سلاطين: جن جن بلوچستان، خراسان يا سنڌ تي حڪومت ڪئي، تن کانئن فوجي امداد حاصل ڪرڻ لاءِ ساڻن دوستي رکي. سندن قبيلن کي جاگيرون ڏنائون، ان لاءِ تہ سرحد تي امن امانِ رهي.

گھوڙن جي واپار ڪري بلوچن کي سلاطين جي دربار ۾ عزت هئي. عباسي دؤر ۾ مامون جو زمانو عباسي خلافت جي اوج جو زمانو هو مگر ڪرمان وارا 4200،000 درهم، پنج سؤ يمني ڪپڙي جا ٿان ۽ 20،000 رطل کجور ساليانی خراج ۾ دارالخلافہ کي پريندا هئا. مڪران وارا چار لک درهم تي سؤ ڪپڙي جا ٿان ۽ ويهہ رطل فانيذ حلوو پريندا هئا.[1] اڪبر اعظم جي زماني ۾ شال ۽ سراوان جا علائقا قنڌار سرڪار جي ماتحت هئا. ڪڇي ۽ سيوي بکر سرڪار جي ماتحت هئا. بلوچ ساليانی خراج ۾ ڏيڍ لک ربيا، 4،750 گھوڙي سوار 6،400 پيادا سپاهي ڏيندا هئا. نقد ناڻي نہ هئڻ وقت خراج ۾ جنس ادا ڪندا هئا.[2]

سنڌ تي ترخانن جي حڪومت:

سنہ 927هہ (1548ع) ۾ مرزا شاهہ حسن ارغون لا ولد انتقال ڪيو.[3] سندس جنازو مڪي شريف ڏانهن موڪليو ويو. هو پيءُ وانگر وڏو عالم ۽ سخن فهم شاعر ٿي گذريو. سندس تخلص 'سپاهي' هو. هن ساري زندگيءَ ۾ جنگ جي ميدان ۾ ڪڏهن شڪست نہ کاڌي هئي. سندس بيوه راڻيءَ سان مرزا عيسيٰ خان ترخان شادي ڪئي هئي. ماهہ بيگم جو هي ٽيون نڪاح هو. سندس پهرين شادي بابر بادشاهہ پنهنجي رضاعي ڀاءُ امير قاسم سان ڪرائي هئي، جنهن مان ماهہ بيگم، کي ناهيد بيگم نالي هڪڙي ڌيءَ ڄائي هئي. تنهن

1 _ المامون: شبلي، تاريخ الامت: حافظ محمد اسلم جيراج پوري، جلد_4، ص_170، دهلي.
2 - R. Hughes-Buller: Imp. Gazetteer of India, Vol. Baluchistan, Revenue, PP. 68-69.

3_ مرزا شاهہ حسن جي ڌيءَ ماه چوچڪ بيگم مرزا ڪامران سان شادي ڪئي هئي. مرزا ڪامران کي ماهہ چوچڪ جي بطن مان چار ڌيئرون ۽ ٻہ پٽ هئا: بخت نساءِ بيگم، سڪينہ بانو آمنہ بانو بيگم (چوٿينءَ جو نالو ڏنل ڪونهي)، محمد حڪيم مرزا ۽ فرخ فال مرزا، پويون 1554ع ۾ ڄائو هو. همايون، مرزا ڪامران جون اکيون ڪڍايون هيون. پوءِ هو پنهنجي سهري شاهہ حسن وٽ ٺٽي ۾ رهڻ لڳو. هن ٽي دفعا حج ڪيو. سنہ 961_962هہ ٽيون دفعو سنہ 964هہ (1557ع) مني ۾ وفات ڪئي. همايون نامہ: گلبدن بيگم، ص_109/108.

ڪان پوءِ ماهه بيگم ڪابل ڇڏي پنهنجي چاچي شاهه بيگ وٽ ٺٽي ۾ رهڻ لڳي. امير قاسم جي مرڻ ڪان پوءِ پنهنجي سؤٽ مرزا شاهه حسن سان شادي ڪئي هئائين. ناهيد بيگم جڏهن سن شعور کي پهتي، تڏهن سندس نڪاح اڪبر دربار جي هڪڙي امير محب عليءَ سان ٿيو.

ترخانن جو شجرو:

مرزا عيسيٰ جي پيءُ امير عبدالعليءَ کي امير ذوالنون بيگ ارغون، ساغر ۽ تولڪ پرڳڻن مٿان پنهنجو داروغو مقرر ڪيو هو. مرزا عيسيٰ جو شجرو هن ريت آهي: مرزا عيسيٰ بن عبدالعلي بن عبدالخالق. شڪل بيگ ترخان جي نسل مان هو. شڪل بيگ جو والد، ايڪوتمر، هڪڙيءَ جنگ ۾ امير تيمور پاران وڙهندي مارجي ويو هو. سندس مرڻ ڪان پوءِ امير تيمور شڪل بيگ جي پرورش ڪري، ان کي "ترخان" جو لقب ڏنو هو. شڪل بيگ جي نسب جو سلسلو چوٿينءَ پيڙهيءَ ۾ ارغون خان بن اباقا آن خان بن هلاڪو بن طولي بن چنگيز سان گڏجي ٿو.

مرزا عيسيٰ ترخان:

مرزا شاهه حسن جي وفات ڪان پوءِ سنڌ بن حصن ۾ ورهائجي ويئي. سمنڊ ڪان وٺي لڪيءَ جي جبلن تائين ملڪ مرزا عيسيٰ ترخان جي هٿ هيٺ اچي ويو ۽ سيوهڻ ڪان اباوڙي تائين مٿيون حصو سلطان محمود بن امير فاضل ڪوڪلتاش جي هٿ هيٺ رهيو. مرزا عيسيٰ ترخان، شاهه بيگ ارغون جو تجربيڪار امير هو. سندس صاحبيءَ جي ڏينهن ۾ حڪومت جي حدن اندر امن امان هو. سندس ملڪي انتظام اعليٰ پيماني تي هو. ارغون توڙي ترخان امير ڪانئس راضي هئا. ارغونن لاءِ هن وظيفا مقرر ڪري، سندن دلجوئي ڪرڻ ۾ ڪا ڪسر ڪانه ڇڏي هئي.

يورپ جي سفيد فام قومن مان پورچوگيز پهرين قوم هئي، جنهن هندستان جي سمنڊن تي قبضو ڄمائي، لٽ مار ۽ غارتگريءَ جو پيشو اختيار ڪيو هو. اڳ مشرقي دنيا جون قيمتي شيون، خشڪيءَ رستي شام ۽ مصر جي بندرن ڪان وينس ۽ جينيوا جي واپارين جي جهازن معرفت يورپ جي ملڪن تائين پهچنديون هيون، مگر سنه 1453ع ۾ عثماني ترڪن جي قسطنطنيه تي قبضي ڪرڻ ڪان پوءِ، خاڪايل تجارتي رستا بند ٿي ويا. ان ڪري يورپي قومن سمنڊن جي رستي هندستان پهچڻ لاءِ جدوجهد شروع ڪئي.

سنہ 1498ع ۾ پورچوگيزن جو هڪڙو امير البحر واسڪوڊيگاما، آفريڪا جي چؤگرد ڦري هندستان جي اولهندي ڪناري تي ڪاليڪٽ پهتو.[1] 1508ع ۾ آلبڪرڪ ايراني نار تي هرمز بيٽ تي قبضو ڪيو. اڳ ايراني نار ۽ هندي وڏي سمنڊ جو واپار عرب جهازرانن جي قبضي هيٺ هو مگر پورچوگيزن جي اچڻ ڪري سمورا سمنڊ جا رستا موزئمبڪ، عدن ۽ ايراني نار سميت فرنگي سفاڪن جي هٿ چڙهي ويا. حقيقت ۾ اسلامي تهذيب ۽ ايشيا وارن جو سياسي زوال بہ هجري ڏهين صديءَ ڌاري شروع ٿيو. پورچوگيزن کي روڪڻ لاءِ گجرات، بيجاپور ۽ مصر جي مملوڪ سلاطين جي گڏيل ٻيڙي پورچوگيزن سان مقابلو ڪيو پر اسلامي ٻيڙي شڪست کاڌي.[2]

هندستان جي اولهندي ڪناري تي گويا پورچوگيزن جو تختگاهہ مقرر ٿيو.[3] سندن قوت ايتري قدر مضبوط ٿي ويئي، جو ايران جي شهنشاهہ شاهہ اسماعيل صفويءَ کي فرنگي جي اقتدار کي تسليم ڪرڻو پيو. آفريڪا کان وٺي جزائر الشرق، باب المنذب ۽ ايراني نار تائين جيڪي بہ تجارتي بندر هئا، تن تي پورچوگيزن جو قبضو ٿي ويو. پورچوگيز دغاباز هئا. بهادر شاهہ بن محمود اول، جو 932هہ ۾ گجرات جي تخت تي ويٺو تنهن جي سپہ سالار رومي خان، سازش ڪري همايون کي گجرات تي ڪاهہ ڪرڻ لاءِ دعوت ڏيئي گهرايو. بهادر شاهہ پورچوگيز غدارن کي مدد ڏيڻ لاءِ گهرايو جن جي هٿان 943هہ ۾ اُلٽو بهادر شاهہ پاڻ شهيد ٿي ويو ۽ پورچوگيزن گجرات جي بندر ڊيو تي قبضو ڪيو جو سنڌ کي ويجهو هو.[4] لٽ مار قتل ۽ غارتگريءَ کان سواءِ

1ـ مشهور عالم قطب الدين نهروالي جنهن شاهان گجرات پاران مڪي ۾ مدرسو قائم ڪيو هو سو پنهنجن ٻن تاريخن 'الاعلام باعلام بيت الله الحرام' جا مڪي جي تاريخ آهي ۽ ڪتاب 'البرق اليماني في الفتح العثماني' ۾ جا ترڪن جي يمن فتح ڪرڻ جي تاريخ آهي، تن ۾ لکي ٿو تہ هجري ڏهين صديءَ ۾ هڪڙي عرب اميرالبحر احمد بن ماجد، جو سمنڊن مان واقف هو نشي جي حالت ۾ واسڪوڊيگاما کي هندستان جو رستو ڏيکاريو هو.

2ـ مصر تي مملوڪ سلطانن اڍائي سؤ ورهيہ حڪومت ڪئي. حجاز ۽ حرمين شريفين جي حفاظت جو ڪم سندن سپرد هو. منجهانئن سلطان قانصو غوري پويون مملوڪ فرمانروا هو جنهن کان سلطان سليم خان پهرين سنہ 922هہ (1517ع) ۾ مصر فتح ڪيو هو. تاريخ دولت عثمانيہ: محمد عزيز، جلدـ1، صـ198ـ199.

3 - M. Elphinstone: The Rise of British Power in the East, CHP. I, London, 1887.

4 ـ يادـ ايام مولانا حڪيم سيد عبدالحي، ص 14، لکنؤ.

نوٽ: عيسوي 15 صديءَ ۾ بہ مکيہ واقع اٿيا. پهريون سنہ 1492ع ۾ ڪولمبس نئين دنيا، آمريڪا، ڳولي لڌي. ٻيو واسڪوڊيگاما 1498ع ۾ آفريڪا جي چؤگرد ڦري هندستان جو رستو ڳولي لڌو.

پورچوگيز ڪجهہ بہ نہ ڄاڻندا هئا. سنڌن ڪافر ماجرائن جو احوال شيخ زين الدين ملبار جي تاريخ 'تحفة المجاهدين' ۾ ڏنو آهي. هڪڙو پورچوگيز مؤرخ الفنسوڊي سوزا پنهنجي قوم جي سفاڪين بابت هن ريت لکي ٿو:

"پورچوگيزن هندستان جي ڪناري تي هڪڙي هٿ ۾ ترار ٻئي هٿ تي ظلم ڪٽي پير رکيو مشرق جي اَڻ کٽ دولت کي ڏسي سنڌن حواس خطا ٿي ويا. انسانن کي قرڻ ۽ شهرن کي ساڙڻ ۾ بنهہ درندا بنجي ويا. ليڪن دولت ايتري قدر اڪيچار هئي جو ترار ڦٽي ڪري سون ۽ چاندي ميڙڻ لڳا. آخر اهڙي ئي حرص ۽ هوس واريون ٻيون مغربي قومون مٿن غالب پئجي ويون."

گذريل ڪنهن باب ۾ لکي چڪا آهيون تہ ميدن کان پوءِ ڪلمتي بلوچن جهازرانيءَ ۾ چڱو نالو ڪڍيو هو. ڪلمتي ايراني نار کان سواءِ ملبار تائين جهازراني ڪندا هئا. گوادر ۽ ڪلمت سنڌن بہ مکيہ بحري مرڪز هئا. ان کان سواءِ راس العربا وٽ سمنڊ مان سچا موتي بہ ڪڍندا هئا. بنگي اسماعيل ناخدا پهريون ڪلمتي اميرالبحر ٿي گذريو. جنهن جو مقبرو گوادر جي اولهندي ۾ آهي. ڪتبي تي سال 873هہ (1468ع) لکيل آهي. ڪانئس پوءِ حمل جيهاند ڪلمتي مشهور اميرلبحر ٿي گذريو جنهن گوادر ۽ پسنيءَ جي ٻن معرڪن ۾ پورچوگيزن کي شڪستون ڏيئي نالو ڪڍيو. پورچوگيز بحري جنگين ۾ گوادر ۽ پسنيءَ جي بندرن کي ساڙي ڇڏڻ ۾ ڪامياب ٿيا. مگر مڪران جا اندروني شهر سنڌن غارتگريءَ کان بچي ويا.[1]

مرزا عيسيٰ خان ترخان جي جيئري سندس ٻن پٽن مرزا محمد باقي ۽ مرزا محمد صالح جو پاڻ ۾ تڪرار جاڳيو. مرزا باقي پهرين گجرات ڏي ڀڄي ويو پوءِ بکر جي حاڪم محمود ڪوڪلتاش وٽ وڃي پناهہ گزين ٿيو. مرزا عيسيٰ ترخان جي مرضي هئي تہ هو سلطان محمود سان روبرو ملاقات ڪري ۽ مرزا محمد باقيءَ کي پنهنجو وليعهد مقرر ڪري. مگر ان کان اڳ سلطان محمود خلاف مرزا عيسيٰ ديو جي پورچوگيز حاڪم کان مدد گهري هئي ۽ ان وچ ۾ هو پاڻ سلطان محمود سان گڏجڻ ۽ معاهدي ڪرڻ لاءِ بکر ڏانهن هليو ويو. سندس

R.W. Frazer: British India, P. 31, London, 1896.

1 ـ حمل جيهاند ڪلمتي مشهور بلوچ اميرالبحر ٿي گذريو. وقت جي بلوچي شاعرن سندس تعريف ۾ قصيدا جوڙيا. شاعر هوتمان ڪلمتيءَ جا قصيدا مشهور آهن. جن مان پورچوگيزن ۽ بلوچن جي جنگين جو احوال ملي ٿو. حمل جيهاند جي پٿرن جو جوڙايل کوهہ ۽ قلعو گوادر جي ويجهو گزدان بل ڳوٺ ۾ موجود آهي. حمل ڪلمتي پورچوگيزن کان جيڪي توبون هٿ ڪيون هيون. سي 1904ع تائين پسنيءَ ۾ رکيل هيون.

R. Hughes-Buler; Makran, Kalmatis, PP. 95-96.

غير حاضريءَ ۾ پورچوگيزن جو ٻيڙو "پيڊرو بارليتورولن" جي اڳواڻيءَ هيٺ سنه 1555ع ۾ لاهري بندر کان ٺٽي پهچي ويو ۽ پهچڻ سان پهريائين شهر کي ڦري پوءِ باهه ڏنائون. جنهن ڪري شهر جي عمارتن سان گڏ دارالخلافة جي جامع مسجد به سڙي ويئي ۽ اٽڪل آٺ هزار شهري بيگناهه پورچوگيز سفاڪن هٿان قتل ٿي ويا. خود پورچوگيزن جو چوڻ آهي ته ٺٽي مان ڪين ايتري دولت هٿ لڳي، جو سڄي ايشيا ۾ ٻئي ڪنهن به هنڌان هٿ نه لڳي هئين.

مرزا عيسيٰ ترخان جي موٽڻ کان اڳ هي دريائي ڌاڙيل شهر کي تباهه ڪري ڀڄي ويا. مرزا عيسيٰ ترخان شهر کي نئين سر تعمير ڪرايو. هن 18 ورهيه راڄ ڪري سنه 980هه ۾ دنيا فانيءَ مان رحلت ڪئي ۽ ڪوه مڪلي تي دفن ٿيو.[1]

مرزا محمد باقي:

مرزا محمد باقي پيءُ جي وفات ڪرڻ کان پوءِ ٺٽي جي گاديءَ تي ويٺو. ماهه بيگم جي مرضي هئي ته محمد باقيءَ جي بدران ڪو بيو ارغون امير حاڪم مقرر ٿئي. محمد باقي تمام سخت مزاج، بخيل ۽ ظالم هو. هڪڙي پيري ارغون امير وٽس وظيفي گهرڻ لاءِ آيا، تن سيني کي قتل ڪرائي ڇڏيائين. ان کان پوءِ سندن گهر ڊهرائي، سندن ننڍا ننڍا ٻچا به ڪُهرائي ڇڏيائين. ٿورا ڪي ارغون جان بچائي گجرات ڏانهن ڀڄي ويا ۽ ڪي دهليءَ ڏانهن اڪبر بادشاهه ڏانهن ڀڄي ويا. هن پنهنجي ماٽيلي ماءُ ماهه بيگ کي ناهيد بيگم جي موجودگيءَ ۾ ڪوٺيءَ ۾ پورائي بکون ڏيئي مارائي ڇڏيو. سندن ظلم کان تنگ ٿي هڪڙي فوجي عملدار شاهه قاسم ارغون هڪ رات سندس خوابگاهه تي حملو ڪيو مگر اتان هو جان بچائي درياءَ ۾ ٽپو ڏيئي نڪري ويو. اونداهيءَ ۾ شاهه قاسم سندس زال کي مرد سمجهي قتل ڪري ڇڏيو. مرزا محمد باقيءَ جو ظلم ويو وڌندو. هن پنهنجي ننڍي ڀاءُ مرزا جان بابا ۽ وقت جي عالم سيد مير عبدالوهاب پوراني ۽ ٻين ڪيترن ماڻهن کي بي دريغ قتل ڪرائي ڇڏيو. رعايا کان به گهري ڏل وٺندو هو. سندس ظلمن جون خبرون اڪبري دربار ۾ پهچنديون هيون.

مرزا باقي کي جڏهن معلوم ٿيو ته اڪبري امير، مجاهد خان، ٺٽي تي ڪاهيندو بکر وٽ پهتو آهي ۽ اتي سلطان محمود بکريءَ سان مقابلو شروع اٿس، تڏهن پنهنجي ڌيءُ کي سيد جلال شيرازيءَ سان دهليءَ روانو ڪيائين ته بادشاهه کيس پنهنجي زال ڪري قبول ڪري. انهيءَ حيلي سان پاڻ کي بچائڻ گهريائين ٿي، مگر شهنشاهه اڪبر سندس ڌيءُ کي ڏسي چيو ته هيءَ خونيءَ

---

1 ـ تحفة الڪرام: جلد ـ 3، ذڪر مرزا عيسيٰ خان ترخان.

جي ڏيءُ آهي، تنهن ڪري ڪيس حرم سراءِ کان ٻاهر رهايو ويجي. پوءِ ڇوڪريءَ کي ستت سندس پيءُ ڏانهن موٽايو ويو. مرزا محمد باقيءَ جي ظلمن کان تنگ ٿي مسلمان مسجدين ۾ ۽ هندو ٺڪاڻن ۾ سندس موت لاءِ دعائون گهرڻ لڳا. تيرهن سالن جي حڪومت ڪرڻ کان پوءِ اوچتو هڪڙيءَ رات پيٽ ۾ خنجر هڻي آپگهات ڪري سنه 993هه ۾ مري ويو. مرڻ کان پوءِ سندس پٽ کي گاديءَ تي ويهاريو ويو، مگر هن جو دماغ ٺيڪ نه هو تنهن ڪري اميرن سيوهڻ مان سندس سؤٽ مرزا جاني بيگ کي گهرائي اختيارات حوالي ڪيا.

مرزا جاني بيگ:

مرزا جاني بيگ جو نالو تاريخن ۾ مرزا جاني لکيل آهي، سو نئوجوان علقمند، ملڪي معاملات مان بيحد واقف هو ان وچ ۾ مرزا محمود ڪوڪلتاش وفات ڪري ويو. سندس صوبو اڪبري سلطنت سان شامل ٿي ويو جنهن کان پوءِ اڪبر اعظم مرزا جاني بيگ کي خطبي ۾ سندس نالي پڙهڻ ۽ سڪن تي اڪبري مهر هڻڻ ۽ پنهنجي اطاعت ڪرڻ لاءِ خط موڪليو جنهن تي مرزا جاني بيگ سموريون گهرون قبول ڪري ٿوري وقت لاءِ سنڌ تان جهڳ جي مصيبت ٽاري ڇڏي. مگر اڪبر جو ارادو ٿي هيءُ هو ته سنڌ تي قبضو ڪيو وڃي، تنهن ڪري هن مرزا عبدالرحيم خان خانان کي سنڌ فتح ڪرڻ لاءِ روانو ڪيو.

سنه 998هه (1591ع) ۾ مرزا عبدالرحيم خان خانان بن مرزا بيرم خان، جنهن جي ماتحت ملتان ۽ بکر هئا ۽ ان وقت شاهي حڪم موجب قنڌار ڏانهن وڃي رهيو هو. تنهن کي خبر هئي ته ٺٽو دولت مند شهر آهي، تنهن ڪري ملتان کان پنهنجي مضبوط جنگي ٻيڙي تي هاٿين جو دستو ۽ توب خانو بلوچي لشڪر سان ساڻ ڪري ٺٽي ڏانهن روانو ٿيو. لشڪر ۾ شاهه بيگ خان ڪابلي، فريدون بيگ برلاس، محمد خان نيازي ۽ سيد بهاءُ الدين بخاري هم رڪاب هئا. شير افگن استجلو جو ان وقت ايران کان قسمت آزمائڻ لاءِ آيو هو سو به مرزا سان هن مهم ۾ شريڪ ٿيو. خان خانان چانڊڪي پرڳڻي کي لتاڙي سيوهڻ جي قلعي تي ستن مهينن تائين گهيرو ڪيو.[1] پوءِ لڪي ٺڪرين جو لنگهه لتاڙي مرزا جانيءَ

1 ـ سيوهڻ وچ سنڌ ۾ مهراڻ جي اولهندي ڪپ تي مکيه قلعو هو. 'اقبال نامه اڪبري' جو مصنف لکي ٿو ته قلعي جي مٿيءَ جون ديوارون چاليهه گز بلند هيون ۽ ديوار جي ويڪر ست گز هئي. قلعي جي ويجهو هڪڙي وڏي ڍنڍ اٺ ڪوهه ويڪري ۽ ڇهه ڪوهه ڊيگهه ۾ هئي، جنهن ۾ مهراڻ جون ٽي شاخون پونديون هيون. ڍنڍ ۾ ڪي ٻيٽ به هئا، جن تي ماڻهن جي آبادي هئي. ڪي ماڻهو ٻيڙين تي رهندا هئا. شايد منڇر ڍنڍ جو ذڪر ڏنو اٿس. ڏسو اقبال نامه اڪبري: مولوي محمد ذڪاءَ الله، ص ـ 456، علي ڳڙه، 1918ع.

سان مقابلي ڪرڻ لاءِ ويو.[1] مرزا جاني بيگ وٽ بہ سؤ جهاز تير انداز سان پريل ۽ مضبوط توب خانو بہ هو. سنڌ جي بعض بلوچن سنڌن مدد ڪئي هئي. مرزا جاني بيگ درياءَ جي ٻئي ڪپ تي نصرپور وٽ خندقون کوٽائي، اڪبري لشڪر سان مقابلو ڪرڻ لڳو. خان خانان ڦرا بيگ ترڪمان کي ٽورا غوراب ڏيئي، سيوهڻ روانو ڪيو ان لاءِ تہ قلعي تي گهيرو جاري رهندو اچي. سيوهڻ جي آس پاس جيڪي بہ زميندار هئا، تن تنگ ٿي اڪبر جي آڙ مڃي.

جيسلمير جو راول ڀيم سنگهہ بہ فوجون وٺي عمرڪوٽ جي رستي کان خان خانان جي مدد لاءِ آيو. مرزا جاني بيگ ائين ڄاتو تہ خان خانان خشڪيءَ رستي کان وڙهندو، مگر سندس خيال غلط نڪتو ڇاڪاڻ تہ خان خانان راتورات فريدون برلاس، سيدبهاءُ الدين، سڪندر بيگ ۽ ڦرا بيگ کي لشڪر غورابن سميت ڏيئي مرزا جانيءَ سان درياءَ تي مقابلي ڪرڻ لاءِ روانو ڪيو. روزانہ جنگ لڳڻ ڪري طرفين جو سخت نقصان ٿيڻ لڳو. نتي جي پورچوگيز ايجنٽ مرزا جاني بيگ کي توبن جي مدد ڏني هئي. جنگ جي طوالت سبب ذڪر اهڙو منهن ڪڍيو جو ”فرشتہ“ جي بيان موجب هڪڙيَ مانيءَ جي قيمت جان کان وڌيڪ هئي.[2]

گشت زانْ تنگي جهاني تنگدل، گرسنہ نالان و سيران سنگدل

هرڪہ او ديدار نان بودي هوس قرص خورده آسمان ديدي ويس.

اڪبري توب خاني مرزا جاني بيگ جا ست غوراب ٻوڙي ڇڏيا. مرزا جاني بيگ جو پيءُ مرزا پائنده خان ۽ سندس پاءُ مرزا ابوالفتح بہ جنگ ۾ مارجي ويا. پورچوگيز ايجنٽ بہ قيد ٿي ويو.[3] مُلڪ تباهہ ٿي ويو ۽ ڪيترا شهر ناس ٿي ويا. خود اڪبري لشڪر جا سپاهي بہ بک وگهي مرڻ لڳا. ان وچ ۾ راءِ سنگ اڪبري فوج لاءِ توب خاني سميت سامان رسد آندو ۽ عمرڪوٽ جو راجا راول ڀيم سنگهہ بہ تازي لشڪر سان پهتو. مرزا جاني بيگ سيوهڻ کان چاليهن ڪوهن تي هالڪنڊيءَ ۾ خندقون کوٽائي مقابلو ڪرڻ لڳو.

1۔ ڪيءَ جي تڪرين وارو لنگهہ انهن ڏينهن ۾ طبعي طور وڏي اهميت رکندڙ هو. جيئن بنگال ۾ ڳڙهي ۽ ڪشمير ۾ باره مولا جا لنگهہ مشهور هئا. جن جن فاتحن سنڌ تي ڪاهون ڪيون، تن پهريان سيوهڻ ۽ لڪيءَ جي لنگهہ تي قبضي ڪرڻ لاءِ ڪوشش ڪئي، ڇاڪاڻ تہ هي ٻئي هنڌ سنڌ جون ڪنجيون هيون.

2 ۔ پورچوگيزن پنهنجي ايجنٽ معرفت توب خاني سان گڏ فرنگي سپاهين جو دستو بہ مرزا جاني بيگ جي مدد لاءِ مڪو هو. سنڌين لاءِ پهريون دفعو هو جو هنن فرنگي سپاهين کي يڪ رنگيورديءَ ۾ ڏٺو هو ۽ پهريون دفعو هو جو سنڌين توبن سان جنگ ڏٺي. اڳ وٽن ترار، نيزا، تير ڪمان، ٻرڇيون، خنجر جنگ جا هٿيار هئا. فرشتہ: جلد۔2، ص—517.

3 ۔ تاريخ هند: جلد۔5، مولوي ذڪاءُ الله، ص۔ 461۔462.

هن دفعي اڪبري لشڪر ۾ بيهر بک ۽ بيماريءَ منهن ڪڍيو مگر شهنشاهه جا ٻه ايلچي، الله بخش ۽ قزاق بهادر موقعي تي سامان رسد ۽ خزاني سميت پهتا. مرزا جاني بيگ بي يارو مددگار هو. هن ڄاتو ته شايد اڪبري لشڪر تنگ ٿي موٽي ويندو. مگر سندس خيال غلط نڪتو. آخر بي واهه ٿي ڏسي هن مرزا خان خانان جا شرط منظور ڪيا ۽ پنهنجي ڌيءَ جو سڱ مرزا خان خانان جي وڏي پٽ ايرج مرزا کي ڏيڻ قبول ڪيائين. مرزا خان خانان سيوهڻ جو قلعو علي عرب ۽ مقصود آقا جي حوالي ڪري ڪجهه وقت سن ۾ رهيو جتي مرزا ايرج جي شاديءَ جي رسم ادا ڪئي ويئي. سنه 1001هه ۾ خان خانان پورچوگيزن کي سيکت ڏيڻ لاءِ ٺٽي کان لاهري بندر پهتو ۽ ڪجهه وقت سمنڊ جو نظارو ڏسڻ لڳو. سندس پاران شاهه بيگ، غازي خان، جانش بهادر خواجه خضري ٺٽي جي انتظام لاءِ مقرر ٿيا. لاهري بندر ۾ جيڪي پورچوگيزن جا جاسوس رهندا هئا، تن کي شهر مان تڙي ڪيڻ کان پوءِ فتح باغ جي انتظام کي درست ڪري، خان خانان مرزا جاني بيگ کي سندس اهل و عيال سميت دهليءَ ڏانهن وٺي ويو ۽ ٺٽي تي اڪبر پاران دولت خان لوڌي حاڪم مقرر ٿيو.

اڪبري دربار ۾ پهچڻ کان پوءِ خان خانان جي سفارش سان جاني بيگ ٽن هزارن جي منصب تي سرفراز ٿيو ۽ شهنشاهه کي خوش رکڻ جي ارادي سان دين الاهيءَ ۾ شريڪ ٿيو.[1] اهڙيءَ طرح اٺ ورهيه سفر ۽ سفر ۾ اڪبر جي خدمت ۾ رهي، برهان پور ۾ وفات ڪيائين. اڪبر جي حڪم سان شاهه خواجه محمد قوربيگيءَ مرزا جاني بيگ جي جنازي کي ڪوه مڪلي تي دفنايو. مرزا جاني بيگ علم ظاهريءَ جو ماهر هو. علم موسيقيءَ سان ڪيس خاص دلچسپي هئي. پارسي ۾ شعر چوندو هو. سندس تخلص "حليمي" هو. شهنشاهه اڪبر

---

1 ـ اڪبر اعظم جيڪو نئون مذهب دين الاهي ڪڍيو ڪيو هو ان موجب سنه 987هه ۾ مخدوم الملڪ شيخ عبدالنبي صدر الصدور، قاضي القضاة قاضي جلال الدين ملتاني صدر جهان مفتي ڪل ممالڪ هندستان، شيخ مبارڪ ناگوري ۽ غازي خان بدخشي اعلان ڪيو ته اڪبر خليفة الله آهي. مرزا جاني بيگ به شهنشاهه کي خوش رکڻ لاءِ دين الاهي ۾ شامل ٿيو هو. مٿئين طوفان بدتميزيءَ کان متاثر ٿي، ملا شيرازيءَ ڏهن شعرن جو هڪڙو قطعو لکيو هو جنهن جو آخري بيت هي آهي:

"پادشاه امسال دعوي نبوت کرده است

گر خدا خواهد پس از سالي خدا خواهد شدن." مذاهب اسلام: ص ـ 585.

نوٽ: يورپي قومن جو سنڌ تي قدم سڀ کان پهريائين ترخانن جي زماني ۾ پيو. ٺٽي کي تباهه ڪرڻ کان پوءِ ڪي پورچوگيز جاسوس لاهري بندر ۾ رهڻ لڳا هئا، جن کي خان خانان اُتان تڙي ڪڍيو هو.

سندس گفتار ۽ شاهي اخلاص ڏسي اهڙو متاثر ٿيو هو جو سفر ۽ حضر ۾ مرزا جاني بيگ کي ساڻ کڻندو هو. مرزا جاني بيگ کي ننڍيءَ عمر کان شراب پيئڻ جي علت هئي، مگر گفتگو عقل موافق ڪندو هو. آخر گهڻي شراب پيئڻ ڪري، سنه 1009هه ۾ وفات ڪيائين. اڪبر سندس پٽ مرزا غازي بيگ کي سنڌ جي رياست سپرد ڪئي.

مرزا غازي بيگ:

مرزا غازي بيگ 16 ورهين جي عمر ۾ اڪبر جي حڪم سان ٺٽي جو نائب مقرر ٿيو. سندس ايامڪاريءَ ۾ ابوالقاسم ارغون بغاوت ڪئي، مگر مرزا غازي بيگ ان کي انڌو ڪرائي جيل ۾ رکيو. سازش ڪي مٿائي اچا مس واندو ٿيو ته ڪيس اڪبري دربار ۾ حاضر ٿيڻ لاءِ سڏ ٿيو.

سنه 1013هه ۾ آگري وڃي شهنشاهه جي سلاميءَ جو شرف حاصل ڪيائين، مگر ٻئي سال 1014هه (1605ع) ۾ اڪبر وفات ڪئي. ان کان پوءِ جهانگير، مرزا جي وفاداريءَ ۾ ڪو شڪ نه ڏسي مٿس وڏيڪ نوازشون ڪيون. ڪيس ٺٽي ۽ سيوهڻ سميت ڪجهه حصو ملتان ۽ قنڌار جو به جاگير ۾ مليو. هو گهڻو وقت قنڌار ۾ رهيو ۽ اتي سنه 1021هه ۾ پنهنجي غلام هٿان زهر وگهي شهيد ٿيو. سندس جنازو قنڌار مان آڻي مڪلي تي دفن ڪيو ويو.[1]

غازي بيگ جڏهن قنڌار ۾ آيو تڏهن محمد اوغلان، تنگر بردي ۽ مراد خان اُتي ظلم مچائي ڏنو هو. غازي بيگ اچڻ شرط باغين کي شڪست ڏيئي، زمين داور ۽ گرم سيل تي قبضو ڪري، امن امان بحال رکيو. سنه 1003هه ۾ اچ جي صوبيدار سيد بهاءُ الدين بخاري، سيوهڻ جي نائب بختيار بيگ، بکر جي نائب ۽ جاگيردار مير ابوالقاسم ۽ ملتان جي سپه سالار مير معصوم بکري

1 ـ نوٽ: قنڌار همايون فتح ڪرڻ کان پوءِ، معاهدي موجب، شاهه طهماسپ صفوي جي حوالي ڪيو هو. طهماسپ پنهنجي ڀائٽئي سلطان حسين مرزا کي قنڌار جو حاڪم مقرر ڪيو هو. سلطان حسين کي شراب خوريءَ جي عادت هئي. سندس مرڻ کان پوءِ سندس پٽن مظفر حسين مرزا، ابو سعيد مرزا، رستم مرزا ۽ سنجر مرزا ۾ تڪرار جاڳيو جنهن ڪري مظفر مرزا سنه 1004هه ۾ اڪبري دربار ۾ پيش ٿيو ۽ ڪيس شهنشاهه پنج هزاري جو عهدو عطا ڪيو. رستم مرزا کي پنج هزاري منصب کان سواءِ ملتان ۽ بلوچستان جاگير طور مليا. اهڙيءَ طرح قنڌار سلطان حسين مرزا جي پٽن جي بغاوت ڪري دهلي جي ماتحت ٿي ويو. قنڌار متعلق سياسي ڇڪتاڻ تيمورين ۽ صفوين ۾ گهڻو وقت جاري رهي.

تاريخ هندستان: جلد_5، ص_468_467

سيوي جو قلعو فتح ڪيو. گنجابہ جي بلوچ سردارن دائود خان ۽ درياھ خان بہ آڻ مڃي. سنہ 1004ھ ۾ سڄو بلوچستان اڪبري شهنشاهت سان گڏجي ويو. غازي بيگ جيتوڻيڪ وڏي ملڪ جو مالڪ هو مگر درويشانہ سادي زندگي گذاريندو هو ۽ الله تعاليٰ تي بيحد ڀروسو ۽ توڪل رهندي هيس. سخي وري اهڙو هو جو شام جو وٽس خزاني ۾ پائي بہ ڪانہ رهندي هئي. عمدو شاعر هو. ايران جي صفويہ فرمانروائن جهڙوڪ: شاھ طهماسپ صفوي، اسماعيل مرزا ۽ شاھ عباس (المتوفي 1028ھ) جي ڏينهن ۾ جيئن ايراني تهذيب ۽ تمدن ترقي ڪئي، تيئن شاعريءَ ۾ لطافت ۽ نزاڪت پيدا ٿي. صفويہ خاندان وارا فرمانروا علم پرور، سخن سنج ۽ سخن شناس هئا. ان ڪري هو شعر ۽ سخن جو قدر ڪرڻ لڳا.

ساڳئي وقت هندستان جي تيموري سلاطين فياضين جو درياءُ وهائي ڇڏيو هو. ٻنهي خاندان جا فرمانروا شعراء ڪرام جي حوصلي مندي ڪرڻ لاءِ رقيبانہ طور مجبور هئا. مگر فياضيءَ جي معرڪي ۾ تيموري گوءِ ڪٽي ويا. ڇاڪاڻ تہ تيمورين جي فياضي گهڻن ئي ايراني شاعرن کي هندستان ڏانهن گهلي آندو. اڪبر، جهانگير، شاهجهان شاعرانہ مذاج رکندڙ ۽ نڪتہ سنج هئا. جنهن ڪري شاعر فن شعر ۾ ترقي ڪرڻ جي ڪوشش ڪرڻ لڳا. تيموري فرمانروائن کان سواءِ سندن امير بہ فياض ۽ شعراء جا سرپرست هئا. مرزا عبدالرحيم خان خانان، مرزا عزيز، حڪيم ابوالفتح گيلاني، خان اعظم ڪوڪلتاش، فيضي ۽ غازي بيگ جي درٻارين ۾ شعرا رهندا هئا ۽ سندن شان ۾ قصيدا چوندا هئا ۽ انعام اڪرام جو مٽن مينهن وسندو هو.[1]

ايران جا چوٽيءَ جا شاعر قدردانيءَ جون ڳالهيون ٻڌي هندستان ۾ وارد ٿيا: مثلاً عرفي شيرازي، نظيري نيشاپوري، طالب املي، مرزا صائب اصفهاني، ابو طالب ڪليم وغيره منجهانئن طالب املي جهانگير جي درٻار ۾ ملڪ الشعرا جي رتبي کي پهتو ۽ ابو طالب ڪليم شاهجهان جي درٻار ۾ "ملڪ الشعرا" هو. "نظيريءَ" کي هڪڙي دفعي خان خانان هڪ لک رپيا انعام ڏنا

---

1 _ عرفي خان خانان جي مدح ۾ جيڪي بيت چياسي هتي ڏجن ٿا:

خان خانان عهد ڪانعامش، طبع را رخصت شگفتن داد.
داشت چون اعتماد برشعراء، صلہ پيش از مديح گفتن داد.

هئا. خان خانان جو ڪتب خانو احمدآباد ۾ مشهور هو جنهن ۾ عرفي، نظيري، ظهوري ۽ شڪيبيءَ جا دست خط ۾ لکيل ديوان رکيل هئا.[1]

ايراني شاعرن جي رستي جو لنگهہ قنڌار ڪان هو جتي جهانگير پاران مرزا غازي بيگ حڪومت ڪندو هو. غازي بيگ پاڻ قابل، دريا دل درويش هو ان ڪان سواءِ فن شاعري ۾ مشهور شعراء جو هم پلہ هو. وقاري تخلص هوس، ايراني شاعر سندس آستاني تي منزل ڪندا هئا. اسد قصہ خوان، ملا مرشد بروجردي، مير نعمت الله، طالب آملي سندس تربيت جي دامن تي تعليم ورتي هئي. سندس ديوان "ساقي نامہ" ۾ پنج هزار اشعار ڏنل آهن. عبدالنبي فخرالزماني "تذڪره ميڪده" جي صاحب "ساقي نامہ" تان ڪي اشعار نقل ڪيا آهن. بعض هيٺ نموني طور ڏجن ٿا:

در عهد – تو مارا همہ با غير خطاب است.
سر پنجۀ مژگان و گريبان عتاب است.
گريہ ام گر سبب خنده او شد چہ عجب.
ابر هر چند کہ گريد رخ گلشن خندد.
کجاست يک دوسہ همدم کہ همچو موسيقار
نشستہ پهلوي هم برکشيم آوازي[2]

1_ "ماثر رحيمي" جو مصنف عبدالباقي نهاوندي، ايران جي معزز خاندان مان هو ۽ عبدالرحيم خان خانان جي دربار ۾ جيڪي شعرا ۽ اهل فن رهندا هئا، تن جو همعصر هو. سندس ڪتاب ٻن هزار صفحن ۾ آهي. پهرئين ڀاڱي ۾ خان خانان جي اسلاف ۽ تيموري سلاطين جي تاريخ ڏنل آهي، باقي اڌ حصي ۾ خان خانان جا ڪارناما بيان ڪيل آهن. اصلي نسخو مولوي غلام علي آزاد حيدرآباد دکن ۾ ڏٺو هو جتان پوءِ ايشياٽڪ سوسائٽي بنگال وارن وٽ ڪلڪتي پهتو. ڏسو "مقالات شبلي" ص_81، شاه جهاني پريس، دهلي.

2_ ماثرالامراء: شاهنواز خان، تذڪره خان خانان، خزانہ عامره: مير غلام علي آزاد بلگرامي، (المتوفي 1200هہ) لکنؤ 1871ع. تزڪ جهانگيري: ص_323، علي ڳڙه، منتخب التواريخ: شيخ عبدالقادر بدايوني (المتوفي 1004هہ) جلد_2، ڪلڪتو 1865ع.

ننتي جا مغليہ نواب					
شمار	نالو	ڪڏهن مقرر ٿيو	شمار	نالو	ڪڏهن مقرر ٿيو
1	خسرو چرڪس	1015ھ	20	زبردست خان	1101ھ
2	مرزا رستم بن سلطان حسين	1023ھ	21	حفظ الله خان	1103ھ
3	مرزا مصطفيٰ خان	1025ھ	22	سعد خان	1113ھ
4	شريف خان	1028ھ	23	مير امين الدين حسين	1114ھ
5	مرزا عيسيٰ خان	1037ھ	24	يوسف خان	1115ھ
6	ابو البقا امير خان	1054ھ	25	احمد يار خان	1116ھ
7	مير عبدالرزاق معموري	1049ھ	26	سعيد خان	1120ھ
8	سيد ابراهيم	1055ھ	27	مهين خان	1121ھ
9	لعل خان	1057ھ	28	شاڪر خان	1123ھ
10	ظفر خان	1063ھ	29	خواجہ محمد خليل خان	1124ھ
11	قباد خان	1069ھ	30	عطر خان	1125ھ
12	لشڪر خان	1071ھ	31	مير لطف علي خان	1125ھ
13	غضنفر خان	1075ھ	32	اعظم خان	1128ھ
14	عزت خان	1078ھ	33	ٻائي ڄڻ	1132ھ
15	ابو نصرت خان	1082ھ	34	محمود خان	1135ھ
16	سعادت خان	1084ھ	35	سيف الله خان	1137ھ
17	خانزاد خان	1090ھ	36	دلبر خان	1143ھ
18	سرور خان	1095ھ	37	همت دل خان	1145ھ
19	مريد خان	1099ھ	38	صادق علي خان	1149ھ

سلطان محمود بکري:

سلطان محمود بکري ولد مير فاضل ڪوڪلتاش ولد خواجہ عادل ولد خواجہ احمد اصفهاني، جڏهن امير تيمور اصفهان فتح ڪيو تڏهن سندس پڙڏاڏو خواجہ احمد. مرزا شاهہ بيگ جي ڏاڏي مير حسن ارغون کي هٿ آيو جو اجا صغير هو. هن کي مير حسن پٽن وانگي پالي وڏو ڪيو ۽ سندس انهيءَ خاندان سان واسطو رهيو. سنڌ تي جڏهن شاهہ بيگ ڪاهيو تڏهن سلطان محمود ۽ سندس والد مير فاضل فوج ۾ شريڪ هئا. ميدان جنگ ۾ محمود جون ڪارروائيون ڏسي، شاهہ بيگ مٿس نهايت راضي ٿيو جنهن ڪري بکر جو قلعو سندس حوالي ڪيو ويو. ارغون گهراڻي جي خاتمي کان پوءِ سلطان محمود بکر جو مستقل حاڪم ٿيو. سنہ 965ھ ۾ شاهہ طهماسپ صفوي ايران جي شهنشاهہ جهنڊو نقارو خلعت ۽ خان جو لقب ڪيس مڪو ۽ اڪبر اعظم پاران

اُچ تائين جاگيرن جو پروانو وٺس آيو. ٻئي دفعي هن سنہ 979ھ ۾ شاھہ طهماسپ کي سوکڙيون موڪليون، جنهن جي جواب ۾ شاھہ طهماسپ وري ٽيون دفعو سلطان محمود کي ”خان خانان“ جو خطاب موڪليو ۽ مٿس بي حد نوازشون ڪيون. انهيءَ زماني ۾ اڪبري اوج اقبال تي هو. ساري هندستان جا نواب، راجائون سندس پناھہ ۾ اچي رهيا هئا. محمود خان ٻڍو ٿي ويو هو پٽ بہ ڪونہ هوس. فقط هڪ دختر هيس، جنهن سان سندس درخواست تي اڪبر بادشاھہ شادي ڪئي. شهنشاھہ جي حڪم سان سندس نينگريءَ جي وٺڻ لاءِ سنہ 980ھ ۾ اعتماد خان بکر پهتو جنهن سان بادشاھہ پنهنجي سهري لاءِ جڙتا دار تران چار هاٿي ۽ سونهري سنجن سان تازي بہ موڪليا هئا. هڪ طرف سلطان محمود جي نياڻيءَ جي بادشاھہ جي غير حاضريءَ ۾ شرعي طريقي تي نڪاح خواني ٿي ۽ ڪنوار کي بادشاھہ جي منزل گاھہ اجمير ڏانهن روانو ڪيو ويو تہ ٻئي طرف کان اڪبري دربار جا امير، مجاهد خان ۽ محب علي خان، بکر تي گهيرو وجهيو سلطان محمود تي حياتي تنگ ڪري رهيا هئا.

ماھہ بيگم جنهن سان سندس ڌيءَ ناهيد بيگم ٺٽي ۾ گڏجڻ آئي هئي، تنهن کي مرزا محمد باقيءَ بک جو عذاب ڏيئي ماري ڇڏيو هو. ناهيد بيگم اهو حادثو ڏسي، بکر ۾ پهتي ۽ مرزا باقيءَ کان وير وٺڻ لاءِ سلطان محمود کان مدد گهريائين. جنهن تي محمود چيس تہ: ”جيڪڏهن اڪبر کان منهنجي لاءِ هميشہ واسطي حڪومت جو پروانو آڻي ڏين تہ پوءِ مرزا محمد باقيءَ تي چڙهائي لاءِ تيار آهيان.“ ناهيد بيگم اڪبري دربار مان محمود لاءِ پروانو وٺي آئي ۽ ان کان سواءِ پنهنجي مڙس محب علي خان ۽ مجاهد خان اڪبري امير سان مختصر فوج وٺي بکر ڏانهن رواني ٿي. اباوڙي ۾ پهچي ناهيد بيگم سلطان محمود کي پنهنجي آمد جو اطلاع ڏنو.

ان وچ ۾ سلطان محمود جو ارادو بدلجي ويو هو. هن ناهيد بيگم کي مرزا محمد باقيءَ تي ڪاھہ ڪرڻ کان جواب ڪڍي ڏنو جنهن تي ناهيد بيگم جي جماعت محمد باقيءَ کي ڇڏي وچي ناهيد بيگم جي ٽولي سان گڏي محمود بيحد تنگ ٿيو. اڪبر بادشاھہ کي پنهنجي حالت بابت عريضي موڪليائين، جنهن تي بادشاھہ گيسو خان کي بکر جو نواب ڪري موڪليو. مگر سلطان محمود ان جي پهچڻ کان اڳ ۾ ئي جلندر جي بيماريءَ وگهي 20 صفر سنہ 982ھ ۾ وفات ڪري ويو. هو بهادر سخي مرد ۽ نيڪ خصلت حاڪم هو. قرآن شريف جي گهڻي تلاوت ڪندو هو. ڪڏهن ڪڏهن موج ۾ ايندو هو تہ پنهنجي بهادري ڏيکارڻ لاءِ پيرن ۾ زنجير ٻڌي بکر جي قلعي تان بيهي درياءَ ۾

ٽپو ڏيندو هو ۽ پوريءَ سلامتيءَ سان پيرن ۾ زنجير هوندي به ٽري ڪناري تي اچي پهچندو هو.[1] سلطان محمود کان پوءِ جيڪي حاڪم بکر تي دهليءَ مان آيا تن جو تفصيل هيٺ ڏجي ٿو:

بکر جا مغليہ نواب					
شمار	نالو	ڪڏهن مقرر ٿيو	شمار	نالو	ڪڏهن مقرر ٿيو
1	گيسو خان	982ھ	25	اسد خان	1045ھ
2	ترسو خان	983ھ	26	محمد يوسف خان	1046ھ
3	سيد محمد امير	983ھ	27	محمد خان	1048ھ
4	سيد ابو فضل	984ھ	28	شاهه قلي خان	1049ھ
5	اعتماد خان خواجہ سرا	985ھ	29	سيد جادن	1050ھ
6	فتح خان	987ھ	30	التفات بيگ	1051ھ
7	صادق خان	994ھ	31	محمد زمان خان	1052ھ
8	اسماعيل قلي خان	996ھ	32	خواجہ لطف	1058ھ
9	شيرويہ سلطان	997ھ	33	نواب خواجگي	1061ھ
10	صادق خان	998ھ	34	شيخ احمد	1062ھ
11	مير ابو قاسم نمڪين	1004ھ	35	مرزا لعل بيگ	1065ھ
12	مرزا خان	1005ھ	36	خواجہ عبدالواحد	1066ھ
13	سعد خان	1009ھ	37	خواجہ محمد شريف	1068ھ
14	بقرا بيگ	1014ھ	38	باقر خان	1069ھ
15	سردار خان	1015ھ	39	عبدالله خان	1070ھ
16	قاضي خان	1016ھ	40	خنجر خان	1070ھ
17	سيد تاج خان	1020ھ	41	شيخ ابراهيم	1071ھ
18	بايزيد خان	1025ھ	42	سيد عزت خان	1074ھ
19	هوشيار خان	1028ھ	43	سيد غلام مصطفيٰ خان	1078ھ
20	مرزا محمد علي بيگ	1031ھ	44	سيد مير يعقوب خان	1081ھ
21	محمد علي فوجدار	1038ھ	45	صادق علي خان	1085ھ
22	مرزا حسيني	1039ھ	46	خدايار خان	1087ھ
23	عزت خان	1041ھ	47	مير محمد اڪرم	1090ھ
24	سيد محمد	1043ھ			

ٺٽي ۽ بکر تي تيستائين دهلي دربار مان حاڪم مقرر ٿيندا رهيا، جيسين مغلن ۾ طاقت هئي. سنہ 1131ھ (1719ع) ۾ محمد شاهه جي ڏينهن ۾ مغليہ

1 ـ تحفة الڪرام: جلد ـ 3، ص ـ 88.

فرشتہ لکي ٿو تہ سلطان محمود سفاڪ ۽ ديوانو هو. ٿوري ڏوهہ لاءِ ماڻهو مارائي ڇڏيندو هو. والله اعلم. ڏسو فرشتہ: جلد ـ 2، ص ـ 518، اُردو ترجمو.

طاقت ڪمزور ٿيڻ لڳي ۽ ڪلهوڙن جو خاندان سنڌ ۾ زور وٺڻ لڳو جنهن ڪري دهليءَ مان سنڌ جي نوابن جو اچڻ بند ٿي ويو ۽ سنڌ تي بلوچن جي مدد سان ڪلهوڙا پنهنجو راڄ ڄمائي ويٺا.

ترخانن ۽ ارغونن جي ڏينهن ۾ سنڌ جي حالت:

ارغونن ۽ ترخانن جي ڏينهن ۾ جنت السنڌ جا ٻه تختگاهه ٺٽو ۽ بکر علمي لحاظ ڪري "ارضِ معموره" سڏجڻ لڳا. ٻنهي گهراڻن جا ترڪستان ۽ ايران سان تعلقات هئا. تنهن ڪري گهڻن ئي خانداني بزرگن، اهل قلم ۽ علمائن سندن فياضي ۽ علم پروريءَ جي ڪري سنڌ ۾ سڪونت اختيار ڪئي. ارغونن مان شاهه بيگ، شاهه حسن ۽ ترخانن مان جاني بيگ ۽ شاهه بيگ، غازي بيگ توڙي محمود ڪوڪلتاش نڪته سنج ۽ شاعرانه مذاق رکندڙ هئا. حڪومت جي زبان پارسي هئي، تنهن ڪري ان زبان زور ورتو. علماءَ، مؤرخ ۽ شعراء سڀ پارسيءَ ۾ طبع آزمائي ڪرڻ لڳا. بکر، سيوهڻ، نصرپور، ٺٽو ۽ سکر علوم ۽ فنون جا مرڪز بڻجي ويا. ان زماني جي چند بزرگن، مشائخن، شعرا ڪرام ۽ اهل فن جا نالا هيٺ ڏجن ٿا:

1_ سيد صفا الترمذي، جو اصل ترمذ (بخارا) جي سادات خاندان مان هو سندس وڏا ترمذ کان اچي قنڌار ۾ رهڻ لڳا، جتي هن سيد شيرين بابا ابن بابا حسن ابدال سبزواريءَ جي دختر سان شادي ڪئي، پوءِ بکر ۾ سڪونت پذير ٿيو ۽ بکر جي شيخ الاسلام شاهه قطب جي وفات کان پوءِ سلطان محمود مير سيد صفا کي بکر جو شيخ الاسلام مقرر ڪيو. مير محمد معصوم سندس فرزند هو. جنهن جو بيان موقعي سر ڏبو.

2_ قاضي قاضن جو خانداني بزرگ قاضي ابوالخير به بکر ۾ رهندو هو.

3_ مير غياث الدين محمد سبزواري، خوند مير مصنف "حبيب السير" جو پوٽو ۽ سلطان جنيد صفويءَ جو ڏهٽو مرزا شاهه بيگ جي بکر جي دربار جو نديم هو. انهن ڏينهن ۾ نديم جو عهدو وزارت کان به مٿي هو.

4_ مير ابوالمڪارم بن مير غياث الدين پهريان مرزا شاهه حسن جو نديم هو پوءِ سلطان محمود پاران شاهه اسماعيل صفوي جي دربار ۾ سفير ٿي ويو. فاضل ۽ بليغ شاعر هو. سندس تخلص "شهود" هو. مثنوي پرڪار (سليمان ۽ بلقيس) جو مصنف هو.

5_ امير شاهہ قاسم بيگلار بن ابوڪ بيگ بن جوجڪ بيگ، فريد بيگلار سمرقنديءَ جو پاٽئيو هو. سندس نسب امير المؤمنين حضرت علي ڪرم الله وجہ سان گڏجي ٿو. مڪ الشعراء سوزني فرمائي ٿو:

”سمرقند يثرب شد و مکہ ترمذ

زمکہ بيثرب خراميد رسيد“

امير شاهہ قاسم جا وڏا مڪي ڪان ترڪستان ۾ آيا ۽ سندن اولاد ترڪن مان شادي ڪئي. پوءِ بيگلار ارغونن سان گڏجي ويا. امير شاهہ قاسم مرزا شاهہ حسن جي ڏينهن ۾ سمرقند ڪان سنڌ ۾ وارد ٿيو. شاهہ حسن جهيجا جو پرڳڻو ڪيس جاگير ڏنو. امير شاهہ قاسم عمرڪوٽ جي راڻي ورسہ جي ڀاڻيجيءَ سان شادي ڪئي، جنهن جي بطن مان سنہ 947هہ ۾ هڪڙو پٽ ابوالقاسم خان ڄائو. امير شاهہ قاسم سنہ 950هہ ۾ همايون سان وڙهندي شهيد ٿيو ۽ ڳوٺ تورڪي وٽ سپرد خاڪ ٿيو.

6_ ابوالقاسم خان زمان ولد شاهہ قاسم بيگلار پيءُ جي مرڻ ڪان پوءِ ڀٽي قوم مان شادي ڪئي. اتفاق سان جوٽيجن ڀٽي قوم تي ڪاهہ ڪئي، جن سان مقابلو ڪندي خان زمان کي منهن تي ڪي زخم رسيا. مرزا شاهہ حسن ڪيس ڪاڇو پرڳڻو جاگير ڏنو پوءِ ويو ترقي ڪندو. مرزا عيسيٰ ترخان جي دربار ۾ رهيو. وري جڏهن مرزا محمد باقي ارغون اميرن کي مارائي ڇڏيو تڏهن خان زمان مرزا جان بابا وٽ ڪو وقت رهيو. وري جڏهن مرزا جاني بيگ خان معرفت اڪبري دربار ۾پهتو تڏهن خان زمان بہ آگري پهتو. ”بيگلار نامہ“ سندس تصنيف آهي، منجهس ترخان گهراڻي جو بيان سنہ 1017هہ ڪان سنہ 1036هہ (1628ع) تائين ڏنل آهي.

7_ مير ابوالقاسم سلطان بن ابوالقاسم خان زمان، شجاعت، سخاوت ۽ شعر فهمي ۽ شعر گوئي ۾ لاثاني هو. ”بيگلر“ سندس تخلص هو. سنہ 969هہ ۾ ڄائو هو. هن چنيسر نامہ نظم ڪيو.

8_ مير فرخ ارغون مرزا شاهہ بيگ ۽ مرزا شاهہ حسن جي ڏينهن ۾ شجاعت ۽ بزرگيءَ جي ڪري مشهور ٿي گذريو.

9_ مير محمد يونس ارغون پهريان همايون جي خدمت ۾ رهيو پوءِ مرزا شاهہ حسن پاران عملدار مقرر ٿيو. شاهہ حسن جي وفات ڪان پوءِ سلطان محمود بکريءَ جي ملازمت ۾ رهيو.

10_ شاھ حسين تڪدري، تڪدري امرائن مان هو ۽ شاھ حسن ارغون ڀاران عملدار هو. جدت طبع، ذهن ۽ اخلاق ۾ بي نظير هو. وڏو عالم ٿي گذريو. فن تاريخ ۾ محقق هو. "تاريخ روضة السلاطين" سندس تصنيف آهي.

11_ ملا اسحاق بکري ڀهرياڻين سلطان محمود جي امرائن ۾ داخل ٿيو. پوءِ مرزا غازي بيگ جو معلم مقرر ٿيو.

12_ مولانا يار محمد (ياري) فن انشاءَ ۽ ظرافت جي ڪري مشهور هو. سلطان محمود ڀاران همايون ڏانهن سفير ٿي ويو.

13_ مولانا عالم بکري ظاهري ۽ باطني علمن وارو بزرگ هو. سندس فرزند درويش يحيٰ ريل پر ڳڻي ۾ وڃي رهيو.

14_ شاھ قطب الدين بن محمد شاھ طيب خراسان جو بزرگ هو. شيبانين جي ڪاھ ڪري خراسان ڇڏي، بکر ۾ اچي رهيو. جتي هر جمعي ڏينهن مخلوق خدا کي تقرير ڪندو هو. مرزا شاھ حسن جي ڏينهن ۾ بکر جو شيخ الاسلام مقرر ٿيو.

15_ شاھ جهانگير هاشمي، جو شاھ طيب جي اولاد مان هو بکر ۾ بليغ شاعر ٿي گذريو. هن "تحفة الاحرار" جي جواب ۾ "مظهرالاثار" تصنيف ڪيو. حج ڏانهن ويندي ڪيچ مڪران وٽ بلوچن هٿان شهيد ٿي ويو.

16_ سيد ناصرالدين بن سيد نظام الدين بکر ۾ هر وقت سرود ۽ سماع جي محفل ۾ رهندو هو. سندس پٽ رڪن الدين حال ۽ قال وارو بزرگ ٿي گذريو.

17_ مير عبدالله سلطان، (تخلص "عريضي") ولد مير ابوالمڪارم مرزا غازي بيگ سان گڏ جهانگير جي دربار ۾ پهتو.

18_ شيخ مخدوم اجل محمود جي اولاد مان قاضي شرف الدين مخدوم بلال کان علم حديث تحصيل ڪيو هو. مرزا شاھ حسن هن کي سيوهڻ مٿان قاضي مقرر ڪيو هو. قاضي ڏنو سيوهاڻي مخدوم بلال جو شاگرد مرزا شاھ حسن جو استاد هو.

19_ علامہ قاضي محمود ٺٽوي عباسي خليفن مان هو ۽ مرزا عيسيٰ ۽ مرزا محمد باقيءَ جو معاصر هو. "تذڪره اولياءَ" سندس شاهڪار آهي. ان کان سواءِ قاضي وجيه الدين "يگانہ" قاضي عتيق الله ۽ قاضي شيخ محمد ارغونن ۽ ترخانن جي صاحبيءَ ۾ اهل قلم ٿي گذريا.

20_ قاضي جلال الدين بکر جو واپاري هو. آگري پهچڻ کان پوءِ درس ڏيڻ لڳو. سندس حق پرستيءَ جو آواز دربار اڪبريءَ تائين پهتو. آگري جي قاضي يعقو جي معزوليءَ کان پوءِ اتي جو قاضي مقرر ٿيو. پوءِ دکن ڏانهن هليو ويو اتان حج جي ارادي سان حجاز پهتو ۽ اُتي وفات ڪيائين.

21_ شيخ صدرالدين جا ٺٽي ۾ هزارين شاگرد هئا. پهريائين مهدي جون پوري جي مخالفت ڪرڻ لڳو پوءِ سندس مريدن ۾ شامل ٿيو.

22_ مخدوم رڪن الدين بلال جي خليفن مان هو. زهد ۽ تقويٰ ڪري مشهور هو. شرح اربعين ۽ شرح گيلاني ۽ ٻيا رسالا حديث ۽ سلوڪ متعلق تصنيف ڪيائين. سندس تربت مڪليءَ تي آهي.

23_ مخدوم ميران ولد مولانا يعقوب مختلف علوم متعلق مرزا شاهه حسن جو استاد هو.

24_ مخدوم علي قاري مرزا جاني بيگ جي ڏينهن ۾ ٺٽي ۾ علم ۽ فضل جو صاحب ٿي گذريو.

25_ سيد حسن ۽ سندس پٽ محمد طاهر خوش نويسيءَ جي فن ۾ "هفت قلم" جي لقب سان مشهور ٿي گذريا.

26_ سيد رحمت الله ولد سيد ابوالقاسم بيگلار خط نستعليق ۽ خط نسخ ٻنهي جو ماهر ٿي گذريو.

27_ شاعر محمد مقيم جنهن مومل مينڌري جي قصي کي پارسيءَ ۾ نظم ڪري مثنوي "ترنم عشق" نالو رکيو سو مرزا جاني بيگ سان گڏ اڪبري دربار ۾ پهتو.

28_ ملا عبدالرشيد لاهري بندر جو رهاڪو هو ۽ مرزا غازي بيگ جو درباري شاعر هو. "خاني" تخلص هوس.

29_ ملا صوفي محمد شاعر ۽ مشهور قاري ٿي گذريو. مرزا غازي بيگ سان شعر و شاعريءَ ۾ حصو وٺندو هو.

30_ سيد قاضي شڪر الله شيرازي، شامبنهه سيد ڪمال ۽ شاهه عبدالله حسني، مرزا شاهه بيگ جي ڏينهن ۾ وڏي رتبي وارا ٿي گذريا. ٺٽي ۾ شڪر الهي محلو اڄ تائين موجود آهي. سيد شڪر الله جو بيان موقعي سر ڏبو.[1]

31_ مير طاهر محمد نسياني بن سيد حسن قنڌاري شاعر ۽ مؤرخ ٿي گذريو. هن "تاريخ طاهري" ٺٽي ۾ تصنيف ڪئي، جنهن جو سال تصنيف 1030هه (1621ع) آهي. منجهس مرزا غازي بيگ جي زماني تائين بيان ڏنل آهي. هن عمر ۽ مارئي جي قصي کي پارسيءَ ۾ نظم ڪري مثنوي "ناز و نياز" نالو رکيو.

32_ سيد جمال بن مير جلال الدين حسيني "ترخان نامه" تصنيف ڪيو. جنهن جو سال تصنيف 5_1654ع آهي. مؤرخ "تاريخ السند و الهند" ۽ "تاريخ طاهري" تان روشني ورتي آهي.

---

1 _ بخاري بکري ۽ شيرازي سيدن جو بيان "صحائف السادات" ۾ ڏنل آهي. مٿيون ڪتاب هاشم بن ڪمال الدين بکرار سنه 1114هه ۾ تصنيف ڪيو جو ٽن جلدن ۾ آهي.

33ـ شجاع نٽوي جو اصل وطن شيراز هو. خط نسخ ۽ ثلث ۾ ڪيس ڪمال حاصل هو. سنه 999هه ۾ نٽي ۾ خان خانان جي حاضريءَ ۾ پيش ٿيو. خان خانان احمد آباد ۾ وڏو ڪتب خانو (دارالحڪمت) کوليو هو. جنهن جي انتظام لاءِ اهل فن مقرر ٿيل هئا: مثلاً ملا محمد امين جدول ساز، ملا عبدالرحيم عنبرين قلم، ملا مومن محمد، محمد حسين ڪامي، غني همداني، وغيره. شجاع نٽوي ترقي ڪري ڪتبخاني مٿان اعليٰ عملدار مقرر ٿيو.

34ـ شيخ محمد مڪائي نيرن ڪوٽي وڏو اولياءُ ٿي گذريو. ميان غلام شاهه ڪلهوڙي سندس مقبري جي چوگرد قلعو ڏياريو.

35ـ سکر جي ميرڪي سيدن جو مورث اعليٰ، مير عبدالباقي پورانيءَ جو والد ميرڪ بايزيد، مرزا شاهه بيگ ارغون سان گڏ قندار مان سنڌ ۾ آيو ۽ بکر ۽ سکر مٿان شيخ الاسلام ٿي رهيو. هو سنت جماعت جو بزرگ هو مگر هن وقت سکر جا ميرڪي سيد شيعو مذهب اختيار ڪري چڪا آهن. مير عبدالباقيءَ جو مقبرو سيد محمد مڪيءَ جي تربت جي لڳو لڳ آهي. مقبري جي عبارت شيخ قاضي شاهه محمد لکي، جنهن تي وفات جو سنه 2 شهر رمضان 1019هه لکيل آهي. سيد ميرڪ بايزيد جي اولاد دارالحڪومت نٽي تائين ناموري حاصل ڪئي. سيد مير عبدالوهاب پوراني مرزا محمد باقيءَ هٿان شهيد ٿيو هو.

36ـ شاهه خيرالله المعروف شاهه خيرالدين ولد سيد احمد بغدادي سنه 911هه ۾ بغداد ۾ پيدا ٿيو. سندس نسب پنجن واسطن سان سيدنا شيخ عبدالقادر جيلانيءَ رحه سان ملي ٿو. اوائل عمر ۾ بغداد مان مڪي آيو. برابر 14 ورهيه حرمين ۾ رهي علم پڙهندي فراغت حاصل ڪيائين. پوءِ سياحت جي ارادي سان سنڌ ڏانهن نڪري آيو ۽ مخدوم نوح رحه جي صحبت ۾ رهيو جتان گهڻو فيض ۽ رشد حاصل ڪيائين. پوءِ سکر ۾ هڪ ٽڪريءَ تي عبادت الاهيءَ ۾ مشغول ٿيو جتي ڪيترائي اچي سندس مريد ٿيا.

مير محمد زڪريا، مير محمد معصوم جو پوٽو سندس معتقد مريدن مان هو. "دليل الذاڪرين" ۾ لکي ٿو ته هڪ دفعي پنهنجي فرزند کي ذڪر جي اهڙي تلقين ڪيائين، جو برداشت ڪري نه سگهيو ۽ ساهه سپرين جي حوالي ٿي ويس. جنهن تي شاهه خيرالدين هميشه افسوس سان ظاهر ڪندو هو ته اصل تلقين وٺڻ جي طاقت ڪو نه طالب ڪانه ٿو رکي. شاهه خيرالدين جي خليفن ۾ سيد نصيرالدين متعلوي جو به نالو اچي ٿو جنهن شاهه صاحب جي وفات کان پوءِ مخدوم نوح جي خليفي درويش يحيٰ رانتيه جي صحبت ۾ رهي گهڻو ڪجهه حاصل ڪيو هو.

پير روضي ڌڻي سيد محمد راشد رحہ جي ملفوظات ۾ هڪ نقل آهي تہ شاهہ خيرالدين جي مريدن مان هڪ درويش مهراڻ جي ڪناري تي هڪڙي جهوپڙي ٺاهي مراقبي ۾ اهڙو محو ٿي ويو جو درياءَ اُتان ييٽ ڪري ڇڏي ويو ۽ سندس جهوپڙي، واريءَ هيٺ اچي ويئي، پر هن کي سڌ بہ نہ رهي. هڪ دفعي شاهہ صاحب انهيءَ گوشہ نشين مريد کي سنڀاليو جنهن تي کين ٻڌايو ويو تہ سکر جي ٻاهران فقير هڪ کوئڙي ٺاهي عبادت ۾ وڃي مشغول ٿيو هو پوءِ جو پتو ڪونہ آهي. شاهہ صاحب گهوڙي تي چڙهي اُتي آيو ۽ جهوپڙيءَ تان واري پري ڪري ڏٺائين تہ فقير سمهيو پيو آهي. اُتي شاهہ صاحب سنڌي ٻولي ۾ هيٺين تڪ فرمائي:

"نہ تون ڪعبو نہ تون قبلو جو رهين منجهہ سجودا"

فقير جاڳي جواب ڏنو تہ: "بيخود آءُ، تہ ڪوہ ڪندو قبلو:

جن سڄاتو سلطان، پرين اُهي پاڻ، ڪرن سجدو ڪنهن کي!"

شاهہ خيرالدين، آخري عمر ۾ رهڻ واريءَ تڪريءَ تان لهي اچي سکر ۾ انهي هنڌ رهيو جتي سندس مقبرو آهي. اُتي ترخان خاندان جي مغلن جا گهر هئا. جي هنن شاهہ صاحب کي نذراني طور ڏيئي ڇڏيا. سکر ۾ فقير سڏوءِ فقير جمال الدين سندن خدمت ۾ رهندا هئا. شاهہ صاحب سکر ۾ ئي 27 رمضان سنہ 1027هہ ۾ لا ولد هن فاني دنيا مان آخرت جو سفر اختيار ڪيو. سندس تاريخ وفات هيٺين قطعي جي پوئين مصرع مان ملي ٿي:

"شاهہ خيرالدين مہ برج شرف مقابل درگاهہ ايزد سرمدي

سال تاريخ وصالش عقل گفت مرشد ڪامل طريق احمد" 1027هہ

37_ مخدوم نوح ولد مخدوم نعمت الله صديقي، اسلام جي ڏهين صديءَ ۾ تمام وڏو بزرگ ٿي گذريو. هن ظاهري طرح فقط 25 سيپاره قرآن جا مخدوم عربي هالائي وٽ ياد پڙهيا هئا. مگر پوءِ سندس سينو دنيا جي سمورن علمن سان پرپور ٿي ويو. مخدوم صاحب کي قرآن شريف جي حقيقتن ۽ اسرارن تي وڏو درڪ هو ۽ قرآن شريف جو درس بہ ڏيندو هو. بهاءُ الدين دلقپوش، جو سندس خاص دوستن ۽ مريدن مان هو ان جو دستخط قران پاڪ جو پارسي زبان ۾ ترجمو هن وقت هالن ۾ موجود آهي، جو ترجمو حضرت مخدوم نوح جو چيو وڃي ٿو. هي بزرگ ايتريءَ حد تائين پرهيزگار هو جو سموري زندگيءَ ۾ ڪنهن ڏاريءَ عورت تي نظر ڪانہ پيئي هيس.

هڪ دفعي واٽ ويندي ڪنهن عورت رستو پڇيس ۽ بي خبريءَ ۾ ان مائيءَ تي مخدوم صاحب جي نظر وڃي پيئي، ته سندس بصارت کي سخت نقصان رسيو جو آخر عمر تائين رهندو آيو. مخدوم صاحب سنت جو سخت پابند هو. هر هڪ ڳالهه ۾ سنت جو لحاظ رکندو هو. پنهنجن معتقدن کي "يار" يا "سنگتي" سڏيندو هو. مخدوم صاحب مرزا محمد باقي ترخان کان وٺي ويندي اڪبر اعظم جي سنڌ تي قبضي ٿيڻ تائين حيات هو. عبدالرحيم خان خانان فاتح سنڌ، ٺٽي تي ڪاهه ڪرڻ وقت دعا گهرڻ لاءِ هالن ۾ اچي حاضر ٿيو هو. مغليه گورنرن مان سيد بايزيد، ٺٽي جو حاڪم مخدوم جو بيحد معتقد هو. مخدوم صاحب جي نظر فيض اثر سان هزارين مرده دليون زنده ٿيون. هو اويسي طريقي جو پير هو جنهن ڪري ظاهري ڪنهن به بزرگ جي صحبت ۾ رهي ڪسب ڪماليت نه ڪيو هئائين، پر الله تعاليٰ جو وهب هو جنهن ڪري ولايت جي انتهائي درجي تي وڃي پهتو. مخدوم صاحب صبح جي وقت 27 ذوالقعد سنه 982هه ۾ 72 ورهين جي ڄمار ۾ هن دنيا مان رحلت فرمائي.

38_ متعلوي ساداتن جي خاندان مان سيد عبدالڪريم المعروف شاهه ڪريم سنه 944هه ۾ تولد ٿيو. شروع جوانيءَ ۾ زهد ۽ تقويٰ ۾ نالو ڪڍيائين. مخدوم نوح هالائيءَ جي صحبت ۾ گهڻو فيض حاصل ڪيائين. شاهه صاحب جي عادت هوندي هئي ته رات جو اسر ويلي اُٿي مسجد ۾ بانگ چوندو هو. صبح جي نماز جماعت سان ادا ڪري وري اشراق جي نفلن پڙهڻ تائين ورد وظيفي ۾ مشغول رهندو هو. پنهنجي سر کيتي ڪندو هو ۽ هر ڪاهيندو هو ۽ اَن مان فقيرن کي ڪاڄو ڪارائيندو هو ۽ انهن جي خدمت ڪندو هو. ڪڏهن وٽس صفا اڻ هوند ٿيندي هئي ته مسافرن کي گداگري ڪري به آٽي ڏيندو هو. ڪنهن ڪنهن رات سومهڻيءَ جي نماز جماعت سان پڙهي، بلڙيءَ مان نڪري ويندو هو ۽ ٺٽي تائين رستي تي جيڪي به مسجدون ايندڙيون هيون، تن جو پاڻي ڀري پوءِ پير پني تان ٿيندو مڪليءَ جي ٽڪريءَ واري قبرستان مان عبرت وٺي، ٺٽي جي مسجدن جو پاڻي ڀري، صبح صادق جي وقت بلڙيءَ ۾ پهچي صبح جي بانگ ڏيندو هو ۽ ماڻهو سمجهندا هئا ته شاهه صاحب شايد هاڻي ننڊ مان اٿي اذان ڏني آهي. ان ريت ورهين جا ورهيه گذاري ڇڏيائين. ميان عبدالواسع ٺٽوي سندس ڪرامات ۽ ملفوظات هڪ رسالي "بيان العارفين" ۾ جمع ڪيون آهن. شاهه صاحب بزرگانه ۽ عارفانه زندگي گذاري سنه 1030هه ۾ 12 فرزند ڇڏي وفات ڪري ويو ۽ بلڙيءَ ۾ دفن ٿيو جتي سندس اولاد جي زمينداري ۽ خانقاهه آهي.

سنڌي ٻولي:

پارسي، حڪومت جي ٻولي هئي، عام ماڻهن جي ٻولي سنڌي هئي. گذريل ٻابن ۾ اوهين پڙهي چڪا آهيو ته نثر ۽ نظم ڀھريائين عربيءَ ۽ سنڌيءَ ۾ پوءِ پارسيءَ ۾ (خصوصاً ارغونن ۽ ترخانن جي عهد حڪومت ۾) لکڻ ۾ ايندو هو ڇاڪاڻ ته رعيت هميشه پنهنجي حاڪمن جون ئي رسمون ريتون اختيار ڪندي آهي. سنڌي شعر ڪڏهن شروع ٿيو تنهن جي پوري خبر محققن کي اڃا پئجي ڪانه سگهي آهي، ڇو ته زماني جي خورد برد ڪري اڳين جا دفتر اسان جي هٿن ۾ اچي نه سگهيا آهن ۽ نڪي وري عفلت وچان پنهنجي شاندار ماضيءَ جي ڪارنامن جي سارسنڀال لڌي اٿئون.

بهرحال جيڪي هٿ لڳي سگهيو آهي، ان مان ڏسجي ٿو ته سنڌي شعر جا پرياڻ عيسوي 14 صديءَ يا هجري 8 صدي ۾ پڌرا ٿين ٿا. ان ڪان پوءِ جڏهن ترخان خاندان تي دهليءَ جي مغل شهنشاه اڪبر اعظم ڪاهون ڪرايون، ته ان زماني ۾ رائدان جي شهر ۾ درويش راجو (راجه) هڪ خدا رسيدو مست ٿي گذريو آهي، جو هميشه مٿين پيرين اگهاڙو گهمندو هو ۽ ڪٿي به ٽڪاءُ نه ايندو هوس ۽ جيئن زبان وهندي هيس تيئن ٽيندو هو. چون ٿا ته جڏهن ڪو معاملو پيش ايندو هوس تڏهن انهيءَ هنڌ ٻيهي مٺي آواز سان سنڌي بيت پڙهندو هو ۽ جيڪي چوندو هو سو ٿيندو هو. سنه 977هه (1569ع) ۾ وفات ڪيائين.

انهيءَ زماني ۾ سنڌ ۾ سرڪاري دفترن ۾ پارسي ڪم ايندي هئي ۽ عربي، مدرسن ۾. پر عام ٻولي سنڌي هئي. جو ڪجهه سنڌيءَ ۾ ٿورو گهڻو لکيو ويندو هو سو عربي صورتخطيءَ ۾ زيرن زبرن سان لکيو ويندو هو. ان ڪان سواءِ جيئن دستور آهي ته جڏهن ڪابه زبان علمي ٻڻجي، زنده رهڻ لاءِ قدم ڪڻندي آهي تڏهن اها ڀھريائين نظم ۾ قلمبند ٿيندي آهي، تيئن سنڌي ٻوليءَ جي حالت ۾ سنڌي شعر جي شروعات عيسوي 14 صدي جي آخر ۽ 15 صدي جي اوائل ۾ ٿي آهي. ان ڪان اڳ جو سنڌي شعر نهايت ٿورو هٿ اچي سگهيو آهي.

اڪبر جي ڪاهن وقت سنڌي زبان جي علمي زندگيءَ جي ابتدا جا نشان نظر اچن ٿا. مثلا مخدوم نوح رحه (متوفي 998هه) جو تمام ٿورو سنڌي ڪلام ملي ٿو انهيءَ ساڳئي زماني ۾ مخدوم محمد جعفر بوبڪائي عربي زبان ۾ هڪ رسالو لکيو آهي، جنهن ۾ سنڌي ٻولي جي انهن جملن ۽ لفظن تي بحث ڪيل آهي، جن سان طلاق پئجي سگهي ٿو. رسالي جو نالو ”حل العقود في طلاق السنود“ آهي. انهيءَ رسالي مان هي به اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته اسلام جي

ڏهين صديءَ جي آخر ۾ سنڌ ۾ سنڌي ڪيئن ڳالهائي ويندي هئي. ان کان پوءِ سيد عبدالڪريم بلڙيءَ واري جي سنڌي ڪلام شهرت حاصل ڪئي. (وفات 1030هه: 1620ع). هي شايد پهريون ئي بزرگ آهي، جنهن جو سنڌي ڪلام قلمبند ٿيو هجي، جيئن شاهه صاحب جي سوانح عمري "بيان العارفين" پارسي زبان ۾ لکيل آهي، تنهن ۾ سندن صوفيانه شعر پارسي ترجمي سان درج ٿيو آهي. "بيان العارفين" ميان محمد رضا عرف مير دريائي ٺٽويءَ سنه 1038هه ۾ شاهه ڪريم جي وفات کان ڇهه ورهيه پوءِ تصنيف ڪيو هو.

سنڌ جو واپار:

مرزا شاهه حسن ملتان فتح ڪيو هو ۽ سيوي، شال، مستونگ ويندي گرم سيل تائين علائقا ارغونن جي قبضي هيٺ هئا. قنڌار مرزا غازي بيگ جي جاگير هو تنهن ڪري هرات، خراسان ۽ سمرقند جا رستا سنڌ سان واپار لاءِ کليل هئا. سمنڊ رستي واپار لاهري بندر ۽ ٺٽي سان چالو هو مگر سمنڊن تي پورچوگيزن جي حڪومت هئي. هرمز بيٽ ۽ گجرات جا به بندر ڊمن ۽ ديو سندن قبضي هيٺ هئا. سندن تجارتي ايجنٽ ٺٽي ۾ رهندو هو. پورچوگيز سمنڊن تي جهازن کي ڦري ماڻهن کي قيد ڪندا هئا. ان سبب ڪري هندستان جا سمورا حاجي مڪي ڏانهن خشڪيءَ رستي ٺٽي ۽ مڪران جي ڪناري واري رستي کان ويندا هئا. خراسان، قنڌار ۽ ماوراءِ النهر ڏانهن ويندڙ رستن کان سواءِ عراق جو رستو به کليل هو. مرزا جاني بيگ جي لشڪر ۾ عرب ۽ ڪرد سپاهي به موجود هئا، جن نيرن ڪوٽ جي قلعي مان مغليه لشڪر سان مقابلو ڪيو هو.[1]

ايران جا صفويه تاجدار ڪٽر شيعا هئا ۽ سنين کي گهڻيون تڪليفون پهچائڻ لڳا، اهوئي سبب هو جو سنه 941هه (1534ع) کان وٺي سنه 961هه (1554ع) تائين سانڌهه ترڪيءَ جي سلطان سليمان اعظم ايران تي ڪاهون ڪري آرمينا، موصل، بغداد ۽ عراق، ايران کان کٽيا هئا. عدن به سلطان جي قبضي هيٺ اچي ويو.[2] هندستان جي سمنڊن جي بچاءَ لاءِ سلطان سليمان اعظم مصر کان جهازن جو دستو گجرات جي ٻيڙي جي مدد لاءِ مڪو هو. اسلامي متحد ٻيڙي گوئا تي ڪاميابيءَ سان مقابلو ڪري گهيرو ڪيو هو. مگر عين موقعي تي هڪڙو پورچوگيز اميرالبحر "جان ڊي ڪاسترو" جهازن جي دستي سان، جن تي

1_ تاريخ هندستان: مولوي ذڪاءُ الله. جلد_5، ص_460.

2_ تاريخ دولت عثمانيه: محمد عزيز، جلد_1، ص_199_198.

پنج هزار ملاح توب خاني سان هئا. اسلامي ٻيڙي تي ڪاهي گجرات جي اميرالبحر خواجہ ظفر کي شڪست ڏني.[1] سنہ 1553ع ۾ سلطان سليمان پنهنجي اميرالبحر سيد عليءَ کي جهازن جي دستي سان بصري کان روانو ڪيو. سيد علي مرزا شاهہ حسن ارغون جي رضاعي ڀاءُ مير سمندر معرفت مرزا شاهہ حسن سان معاهدي لاءِ ڳالهيون چوريون هيون.[2] مگر ترڪ اميرالبحر پورچوگيزن کان شڪست کاڌي سيد علي گجرات، سنڌ، پنجاب ۽ ڪابل کان ٿيندو استنبول پهتو.[3] مرزا جاني بيگ، عبدالرحيم خان خانان سان جنگ ڪرڻ وقت پورچوگيزن کان مدد ورتي هئي ۽ ان جي عيوض کين لاهري بندر ۽ ٺٽي ۾ واپار ڪرڻ لاءِ تجارتي ڪوٺيون وجهڻ جي اجازت ڏني هئائين.

ٻئي پاسي سلطان بهادر شاهہ گجراتيءَ پورچوگيز مڪارن خلاف پنهنجي سفير محدث آصف خان کي سلطان سليمان ڏانهن ادرنہ (ائڊرياناپل) روانو ڪيو هو. چاڪاڻ تہ پورچوگيز شهرن کي ساڙي ماڻهن کي زوريءَ عيسائي بنائيندا هئا. جيڪڏهن ڪو بدنصيب ايماندار انڪار ڪندو هو تہ ان کي قيد ڪري ڌارين ملڪن ۾ بطور غلام جي وڃي وڪڻندا هئا. مرزا جاني بيگ کي شڪست ڏيڻ کان پوءِ خان خانان بذات خود ٺٽي ۽ لاهري بندر وڃي پورچوگيزن کي اتان تڙي ڪڍيو هو. ٺٽو ايتري قدر دولت مند هو جو خان خانان جي بہ اها مرضي هئي تہ شهر تي قبضو ڪري دولت هٿ ڪري ۽ اهڙي منصوبي ۾ سندس اهلڪار بہ ساڻس هم خيال هئا.[4]

سڪا:

مرزا عيسيٰ ترخان جي ڏينهن ۾ پورچوگيز ڊالر (تنگي) ۽ گجرات جو سڪو لاڙي سنڌ ۾ رائج هو. مرزا عيسيٰ سنڌ جو پهريون حاڪم هو جنهن پنهنجو سڪو

1 - Edmund, C. Cox: A Short History of Bombay Presidency, Chp. V, PP. 51-66.

2_ همايون نامہ: گلبدن بيگم ص – 56. ترڪي اميرالبحر سيد علي 1555ع ۾ سنڌ ۾ آيو هو.

3 _ ترڪي اميرالبحر شڪست کائڻ کان پوءِ گجرات، سنڌ، پنجاب ۽ افغانستان کان ٿيندو استنبول پهتو هو. سندس سفرنامي جو نالو "مرات الممالڪ" آهي. جنهن ۾ 1552ع کان وٺي 1556ع تائين اسلامي دنيا جو بيان ڏنل آهي. مسٽر ايچ – ويمبري ڪتاب جو انگريزي ۾ ترجمو ڪيو. سلطان سليمان اعظم جي ڏينهن ۾ ترڪي سلطنت جي اوج جو زمانو هو. همايون جڏهن سڪندر سوريءَ کي شڪست ڏني هئي، تڏهن سڪندر سوريءَ پنهنجي پٽ کي سلطان سليمان ڏانهن مدد گهرڻ جي ارادي سان استنبول ڏانهن مڪو هو.

خلافت و هندستان: سيد سلمان ندوي، دارالمصنفين، اعظم ڳڙهہ 1340هہ.

4 _ تاريخ هندستان: مولوي ذڪاءُ الله، جلد_5، ص_ 455.

"عيسائي" نالي جاري ڪيو هو. مرزا جاني بيگ اُن جي قيمت گھٽائي مٿس پنهنجي نالي پويان "ميري" نالو رکيو هو.[1] وري جڏهن اڪبر اعظم جو سڄيءَ سنڌ تي قبضو ٿي ويو تڏهن مغليہ سڪو سنڌ ۾ رائج ٿيو. ارغونن ۽ ترخانن جي ڏينهن ۾ سنڌ ۾ آسودگيءَ جو دور هو. همايون مرزا شاهہ حسن جي ڏينهن ۾ سنڌ ۾ آيو هو انهن ڏينهن ۾ سنڌ جي تر علائقي ۾ في ريئي چار ٻڪريون ملنديون هيون. مخدوم محمد جعفر بوبڪائيءَ جو بيان آهي تہ شاهہ بيگ ارغون کي باغبان جي باغن جي اٺين تان هڪ هزار اُٺ حملي ڪرڻ وقت هٿ لڳا هئا. همايون نامي ۾ روهڙي، بکر ۽ فتح باغ جي باغن جي تعريف لکيل آهي. دارالخلافة ٺٽو نهايت دولتمند شهر هو مگر مرزا عبدالرحيم خان خانان جي ڪاهہ ڪرڻ وقت جنگ جي اينگهہ ڪري سنڌ ۾ ڏڪر پيو. محمد تغلق جي ڏينهن کان پوءِ سنڌ ۾ هي پيو ڏڪر هو جنهن ۾ مانيءَ جي قيمت جان کان وڌي ويئي هئي.

عدالتي ۽ فوجي ڪاتا:

ارغونن ۽ ترخانن جي ڏينهن ۾ سنڌ جو عدالتي ڪاتو شرع مطابق هلندو هو. بکر ۽ ٺٽي جهڙن تختگاهہ شهرن ۾ شيخ الاسلام رهندا هئا. مٿيون عهدو ڪامل عارفن کي ملندو هو جيڪي سنت و جماعت جا سختيءَ سان پابند هئا. ٻين وڏن شهرن جهڙوڪ سکر، سيوهڻ، نصرپور وغيره، تن تي قاضي مقرر هئا، جي فقهہ ۽ حديث جا ماهر هئا. مٿيان عهدا علميت تي منحصر هئا ۽ سنڌين توڙي غير سنڌين لاءِ هڪ جهڙو کليل هئا. سماع ۽ سرود جون محفلون بکر کان وٺي لاڙ تائين برپا هيون. سنڌ جا درويش وقت جا ڪامل ولي هئا. جن جي دهليز اڳيان وقت جا حڪمران جهڪندا هئا.

مرزا عبدالرحيم خان خانان سنڌ تي ڪاهہ ڪرڻ وقت چانڊڪي پرڳڻي مان لنگهندي، ميان آدم شاهہ ڪلهوڙي ۽ بعد ۾ حضرت مخدوم نوح رحہ کان دعا پنڻ ويو هو. سنڌ ۾ حنفيت جو زور رهيو مگر خراسان ۽ فارس کان گهڻا اهڙا علماءَ سنڌ ۾ وارد ٿيا هئا، جيڪي شيعا هئا. مرزا عبدالرحيم خان خانان بہ شيعو هو. سنڌ ۾ علميت جو زور هو. ٺٽي ۽ بکر ۾ بعض علماءَ فن ڪتابت ۽ نسخ ۽ نستعلق جا ماهر هئا، جيڪي خوش خطيءَ جي ڪري "هفت قلم" ۽ "عنبرين قلم" جي لقبن سان سڏبا هئا. منجهانئن گهڻن کي مرزا عبدالرحيم خان خانان پاڻ سان وٺي ويو هو. هندن جا مندر ۽ ٽڪاڻا محفوظ هئا. ڪين

1ـ تحفة الڪرام: جلد ـ 3، ذڪر ترخان.

پنهنجي طريقي سان عبادت، پاٺ ۽ پوڄا ڪرڻ جي اجازت ۽ آزادي مليل هئي. سندن فيصلا پنچائت ڪندي هئي.

ارغونن ۽ ترخانن جي فوجي حالت مضبوط هئي. شاهه بيگ، مرزا شاهه حسن، مرزا عيسيٰ ۽ سلطان محمود ڪوڪلتاش بهادر سپاهي هئا. مرزا شاهه حسن ڏاور ۽ ملتان جا قلعا فتح ڪري، ملتان جي لانگاهه سلاطين جو خاتمو ڪيو هو. ارغونن ۽ ترخانن وٽ فوجي نقل و حرڪت لاءِ سنڌو نديءَ تي ٻيڙو به رهندو هو. فوجي اميرن کي جاگيرن کان سواءِ وظيفا به ملندا هئا. مرزا جاني بيگ، مرزا خان خانان سان جنگ جوتي، اڪبري فوجن جي نڪ ۾ دم ڪري ڇڏيو هو. جيسلمير ۽ مارواڙ جي راجائن سنڌ فتح ڪرڻ وقت اڪبري لشڪر کي سامان رسد ۽ سپاهين سان مدد ڪئي هئي. مرزا جاني بيگ اڪبري توب خاني سان مقابلي ڪرڻ لاءِ پورچوگيزن کان مدد ورتي هئي، ليڪن پورچوگيز مڪار ۽ دغاباز هئا، هنن مرزا جاني بيگ کي پوري مدد ڪانه ڏني هئي. جنگ جي ڪري سنڌ جا ڳوٺ ۽ شهر ويران ٿيڻ لڳا. ريل ۽ هالڪندي جهڙن پرڳڻن جون آباد زمينون، غير آباد ٿي ويون. سنڌ ۾ ڏڪر پئجي ويو. زميندارن تنگ ٿي اڪبري سپهه سالار جي آڏ مڃي، جنهن ڪري مجبور ٿي مرزا جاني بيگ، خان خانان اڳيان هٿيار ڦٽا ڪيا ۽ سنڌ تي مغلن جي حڪومت شروع ٿي. پوءِ بکر ۽ ٺٽي هٿان دهلي ۽ آگري جي دربارن مان نواب مقرر ٿي سنڌ تي حڪومت ڪرڻ لڳا.

فن عمارت سازي:

عربن کان پوءِ تغلق سلاطين جي ڏينهن ۾ سنڌ ۾ فن عمارت سازيءَ جو آغاز شروع ٿيو. سنڌ جي جهونين عمارتن مان شيخ عثمان مروندي مشهور لعل شهباز قلندر جو روضو آهي، جنهن تي هن وقت جيڪي ڪتبا موجود آهين، تن مان معلوم ٿو ٿئي ته 7 رجب سنه 757هه ۾ ملڪ اختيارالدين والي سيوستان فيروز شاهه تغلق جي زماني ۾ ولي الله شيخ عثمان مرونديءَ جي تربت تي روضو ٺهرايو، جنهن کي ست ونگون ۽ ڇهه گنبذ آهن. ٻئي ڪتبي جو مضمون آهي ته سيد جلال الدين واليءَ سيوستان فيروز شاهه تغلق جي زماني ۾ 7 صفر 757هه ۾ ولي الله علاءُ الحق علي بغداديءَ جي قبر تي هڪ گنبذ ٺهرايو. اهي ٻئي ڪتبا مزار واري ڪمري جي ٻاهرينءَ ديوار تي لڳل آهن. "حيات نامه قلندري" مان معلوم ٿئي ٿو ته سيد علي بغدادي مخدوم قلندر جو همر سفر ۽ خليفو هو ۽ کيس سندس وزير ڪري سڏيندا آهن.

دليءَ سان ناتن هئڻ ڪري، سمن جي ڏينهن ۾ سنڌي ايراني ۽ هندي نموني جي فن عمارت سازيءَ کان واقف ٿيا. انسائيڪلوپيڊيا برٽانيڪا جي سنڌ جي مضمون نگار جو بيان آهي تہ شيراز جي ڪاريگرن جي سنڌ ۾ اچڻ ڪري سنڌ جي تهذيب جو نئون دؤر شروع ٿيو. سمن مان ڄام تماچي ۽ نوريءَ جو مقبرو ۽ ڄام ننڊي جو گنبذ مڪليءَ جي ٽڪريءَ تي سنڌين جي فن عمارت سازيءَ جي ثبوت لاءِ يادگار آهن. سمن کان پوءِ ارغونن ۽ ترخانن جي سنڌ تي صاحبي شروع ٿي. سندن مقبرا ڪوهہ مڪليءَ تي خاموش زبان ۾ ٻڌائين ٿا تہ مٿيان سلطان غير سنڌي هئا. مگر سنڌ جي خاڪ ۾ اهڙي ڪشش رکيل هئي، جو اهي پاڻ کي غير سنڌي ڪين سمجهندا هئا. پر سنڌ کي پنهنجو وطن سمجهندا هئا ۽ سندن وصيتن موجب سندن جنازا ڪوهہ مڪليءَ تي دفنايا ويا. مثلا مرزا جاني بيگ برهان پور (دکن) ۾ وفات ڪئي ۽ مرزا غازي بيگ قنڌار ۾ وفات ڪئي، مگر هزارن ميلن جي مفاصلي تان سندن جنازن کي ڪٺائي مڪليءَ تي سپردخاڪ ڪيو ويو. مرزا محمد عيسيٰ ترخان، جنهن ارغونن کان پوءِ سنڌ تي 18 ورهيہ حڪومت ڪئي، تنهن جو گنبذ مڪليءَ تي اڏايل آهي، جنهن تي چوگرد آيتون ۽ اشعار اڪريل آهن. مڪليءَ جي قبرستان ۾ جيڪي مشهور مقبرا آهن، تن ۾ مرزا محمد باقيءَ جو روضو بہ آهي. هن وقت محڪمہ آثار قديمہ جي بي پرواهيءَ ڪري ان جو گنبذ ڊهي پيو آهي. ان ۾ بہ قبرون شڪستہ حالت ۾ آهن. موجوده ڊنل گنبذ جي ديوار تي ڪوبہ ڪتبو موجود ڪونہ آهي. مگر لب تاريخ جي مؤلف لکيو آهي تہ انهي گنبذ جي دروازي تي هيٺيون سِٽون لکيل هيون:

”وفات يافت حضرت جنت المقامي مرزا محمد باقي ولد مرزا محمد عيسيٰ ترخاني در تاريخ هشتم روز شنبہ شهر شوال سنہ 993 هجري“

مرزا جي قبر تي هيٺيون شعر لکيل آهي:

”زغيب آمد ندا تاريخ او گفت

ڪہ گوئي سرور سردار باقي“

مرزا جاني بيگ جو مقبرو بہ ڪوهہ مڪليءَ تي مٿين مقبرن جي لڳولڳ آهي. مرزا جاني بيگ اڪ ورهيہ اڪبر جي معزز اميرن ۾ منسلڪ رهيو ۽ بادشاهہ سان برهان پور جي سفر ۾ وفات ڪري ويو. سندس جنازو ٺٽي ۾ آڻي دفن ڪيو ويو. سندس مقبري ۾ سندس پٽ مرزا غازي بيگ جي بہ تربت آهي. مقبري تي نفيس ڪاشيءَ جو ڪم ٿيل آهي.

مرزا عيسيٰ خان ولد مرزا جان بابا ولد مرزا عيسيٰ ترخان ڪلان جي رانڪ (روضو) ڪوهه مڪلي تي تمام مشهور عمارت آهي. رانڪ جي تعمير پنهنجي حياتيءَ ۾ شروع ڪرائي هئائين. برابر 18 ورهيه ڪم ٿيندو رهيو مگر ڪم پوري ٿيڻ کان اڳ مرزا سنه 1054هه ۾ وفات ڪري ويو. "لب تاريخ" واري جو چوڻ آهي ته رانڪ جو پٿر ڪرنال کان گهرايو ويو هو. رانڪ شاهه جهان جي زماني ۾ اڏائي ويئي آهي. سندس نمونو مغليه آهي. انهيءَ گنبذ تي چڙهڻ لاءِ هڪ ڏاڪڻ آهي، جتان مٿي چڙهي سير ڪري سگهجي ٿو. سرخ پٿر تي تمام سنهي ۽ دلپسند نقاشي ٿيل آهي. محرابن تي بي خد خوشخط حروفن ۾ قرآن شريف جون آيتون منقش آهن.

انهيءَ گنبذ کي چوطرف احاطو آهي، جنهن ۾ ترخانن جي بيگمات جا ڪيترائي مقبرا آهن، جيتوڻيڪ متن، شايد پرده داريءَ جي تقاضا سبب، ڪنهن به بيگم جو نالو لکيل ڪونه آهي. بهرحال ٺٽي جي آثار قديم ۾ مرزا عيسيٰ جي رانڪ هڪ بهترين عمارت آهي. زماني جي انقلابن ڪري خسته ۽ خراب ٿي رهي آهي، تاهم مسافرن جي جذب ۽ ڪشش قلب جو سامان گهڻو ئي رکي ٿي. انهيءَ رانڪ جي واڪاڻ ۾ ٺٽي جي هڪ شاعر (تخلص طاهر) هڪ عجيب نظم لکيو آهي، جو هيٺ درج ڪجي ٿو:

رانڪ مرزا عيسيٰ اندر ڪوه مڪلي طرف جاست
در بهاران گوئيا سر چشمه نور خداست
در صفايش هرڪه بگمارد نظر بي شڪ و ريب
ديده ديده باليقين ميگويد انجائي داست
بي تڪلف گر ڪند ناگه گذر رضوان درو
در غلط افتاد گويد انڪه فردوس علاست
چنا ديوارش اگر از شش جهت اندر صفا
باج گيرد درد و چشم منصفان الحق بجاست.

باب ڇهون

بلوچن ۽ مغل شهنشاهن جا تعلقات:

بابر کان وٺي شاهه جهان تائين جيڪي به مغل شهنشاهه ٿي گذريا، سي بلوچن سان دوستانه ۽ فياضانه نموني هلت ڪندا هئا. عرش آشياني بابر دهلي ۽ آگري فتح ڪرڻ کان پوءِ هرهڪ سپاهيءَ بلڪ دوستن ۽ عزيزن کي ايترا انعام ۽ اڪرام ڏنا هئا. جو فوجي سپاهي ڪيس "قلندري" جي لقب سان سڏيندا هئا.[1] همايون هرهڪ بلوچ سردار کي جاگيرون عنايت ڪيون، جن جي فهرست گذريل باب ۾ ڏيئي چڪا آهيون. سنڌ ۾ مير عليڪ کان شڪست کائڻ کان پوءِ بلوچن همايون کي مرزا شاهه حسن ارغون، مرزا عسڪري ۽ مرزا ڪامران جي چنبن کان بچائي، سلامتيءَ سان ايران جي سرحد تائين پهچايو هو. قنڌار فتح ڪرڻ کان پوءِ شاهه محمد قلاتي بلوچ همايون پاران قنڌار تي حڪومت هلائڻ لڳو.[2] بلوچي قبائلي لشڪر جي مدد سان همايون دهلي ۽ آگري فتح ڪرڻ کان پوءِ مير چاڪر خان، رندن جي سردار ۽ ٻين بلوچي سردارن کي پاڻ سان گڏ دهليءَ جي تخت تي ويهاري، سندن عزت افزائي ڪئي هئي.[3] عبدالرحيم خان خانان به بلوچن جي مدد سان سنڌ فتح ڪئي، جنهن جي عيوض شهنشاهه جلال الدين محمد اڪبر ٺٽي جي اولهندي کان وٺي ويندي بکر تائين سنڌو نديءَ جو اولهندو ڪنارو بلوچي قبيلن کي ورهائي ڏنو. مٿيون سنڌ جو حصو سرڪاري ڪاغذن ۾ بلوچي رياست شمار ٿيڻ لڳو.
WESTHAAGICKAN "THE KINGDOM OF THE BALOCHISES OF THATTA AND BAKHAR."[4]

---

1 - Stanely Lne- Poole: Mediaeual India, "Battle of Paniput" PP. 203-204

2_ تاريخ هندستان: مولوي ذڪاءُ الله، جلد_5، ص_ 466.

3 - R. Hughes-Buller: Makran, Population "The Rinds."

4 - P. Saran Dr: Provincial Government of the Moghals, P. 108 Allahabad.

قنڌار جو مسئلو:

سنہ 1037ھ (1628ع) ۾ شاهہ جهان جي ڏينهن ۾ بلوچن ۽ مغلن جي دوستيءَ جي فضا جو رخ بدلجڻ لڳو. ان جو مکيہ سبب قنڌار جو مسئلو هو. بلوچستان جو اتر وارو حصو شال ۽ مستونگ سميت، قنڌار سرڪار جي ماتحت هو. ڪڇي ۽ سيوستان (زوب ۽ لورالائي) بکر ۽ ملتان سرڪارين جي ماتحت هئا. سنہ 1522ع ۾ بابر قنڌار ارغونن کان هٿ ڪيو هو. همايون شاهہ طهماسپ صفويءَ کي هي شهر موٽائي ڏنو هو. تنهن کان پوءِ سلطان حسين جي پٽن جي بغاوت ڪري، اڪبر اعظم مٿس قبضو ڪيو هو ۽ سنہ 1606ع ۾ اڪبر جي مرڻ تائين قنڌار مغلن جي هٿ هيٺ رهيو.[1]

سنہ 1623ع ۾ شاهہ عباس اعظم صفويءَ جهانگير جي ڏينهن ۾ مغليہ نواب عبدالعزيز خان نقشبنديءَ کان قنڌار کسي ورتو. سنہ 1027ھ (1628ع) ۾ شاهجهان بہ گهمرا قنڌار هٿ ڪرڻ لاءِ پنهنجن پٽن دارا شڪوه ۽ اورنگزيب جي اڳواڻيءَ هيٺ قنڌار تي فوج ڪشي ڪئي. مغليہ لشڪر سخي سرور دري کان لنگهيو هو. بئي گهمرا بلوچن ڪاريزون پيچي ڇڏيون. جنهن ڪري رستا پاڻيءَ سان پرجي ويا. ان کان سواءِ مغليہ فوجن جي سامان کي بہ لٽيائون. سنہ 1649ع ۾ شاهہ جهان ملتان، بکر، سيوهڻ، ٺٽي ۽ سيويءَ مٿان اورنگزيب کي نواب مقرر ڪيو. اڳ جڏهن مغل شهنشاهہ لاهور ۾ دربار ڪندا هئا، تڏهن بلوچ سردار لاهور ۾ شهنشاهن کي نذرانا پيش ڪري، خلعتون وٺندا هئا. اورنگزيب ملتان جي نوابيءَ جي زماني ۾ نئون حڪم جاري ڪيو تہ سمورا بلوچ سردار ملتان حاضر ٿي پيش پون. اهڙي حڪم کي بلوچ سردار پاڻ لاءِ بي عزتي سمجهڻ لڳا.[2]

مير عالم خان نوحاڻيءَ جي بغاوت:

ڪڇيءَ جي بلوچ سردارن مان مير عالم خان نوحاڻيءَ استقلال جي جهنڊي کي بلند ڪيو. ديره جات جي مرراڻين ۽ بکر کان وٺي ليئها تائين بلوچي رياست جنهن جو تختگاهہ منڪاره هو تن سيني شهزادي اورنگزيب جي حڪم مڃڻ کان انڪار ڪيو ليڪن شاهہ جهان جي حڪم پهچڻ کان پوءِ سيني سردارن ملتان ۾ اچي نذرانا پيش ڪيا. اورنگزيب جي مرضي هئي

1 - J. Sarkar: History of Aurangzeb, Vol. I. CHP. VII, P. 31 Calcutta. 1912.

2_ سموري بيان لاءِ ڏسو "آداب عالمگيري" جو ڇهن سون خطن جو مجموعو آهي. منجهانئن عالمگير جي ايام شهزادگيءَ جي ڪارنامن جي خبر پئجي سگهي ٿي. مٿيان خط عالمگيري دؤر ۾ شيخ ابو الفتح گڏ ڪيا هئا، جو منشي الممالڪ جي عهدي کي پهتو هو.

تہ ڪيئن بہ ڪري مير عالم خان نوحاڻيءَ جو زور ڀڃي. مٿينءَ پاليسيءَ جي ماتحت هو ٻين بلوچ سردارن کي دم دلاسا ڏيڻ لڳو مگر فسادن جي باھہ ٽئي تائين پڪڙجي ويئي.[1]

ڪڪرالي جي نومڙين ۽ ڪيرٽر جي جوکين بہ فساد ۾ حصو ورتو. ساڻن گڏ لاڙ ۽ مڪران جي رهندڙ جدغال قومن بہ لٽ مار ڪرڻ جي ارادي سان فسادين سان شرڪت ڪئي، جنهن ڪري ٽٽو خطري ۾ پئجي ويو. اورنگزيب پنهنجن سپہ سالارن مان ملڪ حسين ابدالي جي اڳواڻيءَ هيٺ وڏو لشڪر توب خاني سميت فسادين جي مقابلي لاءِ روانو ڪيو. مير عالم خان نوحاڻيءَ شڪست کاڌي، سندس رياست جو خاتمو ٿيو.[2] ڪڇيءَ مان واندو ٿي، ملڪ حسين ابدالي ٻيڙين تي مضبوط توب خانو ۽ لشڪر وٺي، مهراڻ رستي سنڌ ۾ وارد ٿيو. نومڙين جي ٻن سردارن، ڄام هارون ۽ ڄام خطرتال ۽ جوکين جي سردار ڄام مريد خان آڻ مڃي. نومڙين ۽ جوکين لاءِ مڪران ڏانهن وڃڻ بند ٿي ويو.[3]

ملڪ حسين ابدالي لاهري بندر ۾ ڇانوڻي وجهي نومڙين ۽ جوکين جو انتظار ڪرڻ لڳو ڇاڪاڻ تہ نومڙين جو هڪڙو سردار ڄام مدو ڏکڻ افغانستان جي جبلن کان نڪري لس ٻيلي تائين ڪاهي آيو هو. ملڪ حسين هڪڙيءَ رات اوچتو مٿس حملو ڪري، سندس خاتمو ڪري ڇڏيو هو. ان کان سواءِ ڪڪرالي جو هندو راڻو ڄام سهتو هالو جنهن اڳ نومڙين ۽ جوکين جو طرف

1_ مڪران کان هجرت ڪرڻ کان پوءِ نوحاڻي قبيلي جي سردار عمر خان نوحاڻيءَ ڪڇيءَ جي اوپرندي واريءَ ڪنڌ تي نوحاڻين جي رياست قائم ڪئي هئي. رند ۽ لاشارين جي ٽيهن سالن واري ويڙهہ ۾ عمر خان، لاشارين جو طرف ورتو هو. مير غازي خان مرراڻي شهزادي دارا شڪوهہ جو اتاليق هو.
M.L. Dames: Popular Poetry of the Balochs, "The Thirty years war".

2 - J. Sarkar: History of Aurangzeb, Vol. I, Chp. VII, P. 118

3(3) آر_ هيوز بلر صاحب مڪران گزيٽئر ۾ گچڪين جو بيان مسٽر اينٽوون بمبئي سول سروس عملدار جي حوالي سان هن ريت ڏنو آهي تہ مڪران جي هڪڙي بلوچ سردار نظر محمد خان، پنهنجن عزيزن جي شڪايت تي پنهنجي پٽ کي، جنهن جو نالو ڪمال خان هو غصي ۾ مارائي ڇڏيو. کيس هڪڙي نياڻي دليبو نالي هئي. نظر محمد وعدو ڪيو تہ هو پنهنجن عزيزن مان ڪنهن کي وارث ڪونہ ڪندو. هن بلوچن کي حڪم ڏنو تہ ڪنهن شهزادي جي ڳولا ڪن. اتفاق سان ڪي بلوچ واپاري ٻڙودي ۾ واپار سانگي پهتا. انهن ڏينهن ۾ جوڌپور جو شهزادو سمت جوارميدا، شڪار جي سانگي اوڪامنڊل ۾ منزل انداز هو بلوچن وجهہ وٺي شهزادي کي شڪار ڪندي گرفتار ڪيو ۽ کيس مڪران وٺي ويا. شهزادو سمت امير نظر محمد جي دعوت تي مسلمان ٿيو. جنهن سان سردار پنهنجي ڌيءَ دليبو جي شادي ڪرائي، جنهن مان گچڪين جو نسل شروع ٿيو. اهي ٻيءَ پاران راجپوت ۽ ماءُ طرفان بلوچ آهن. تنهن ڪري شہ جي لقب سان (شيخ) سڏجن ٿا. منجهانئن مل مراد ڏهون سردار هو جنهن بليدين کان مڪران فتح ڪيو.
R. Hughes-Buller: Makran, Geneological table of Gichkis. P. 320.

ورتو هو تنهن تي اورنگزيب جي حڪم موجب ڪڇ جي راءِ حملو ڪيو جنهن ڪري ڄام سهتي هالي مجبور ٿي، ملتان وڃي، روبرو اورنگزيب کان معافي وٺي، پنهنجي جند ڇڏائي. متين فسادن ۾ نومڙين، جوکين ۽ هوتن کي گهڻو نقصان پهتو پر جوکين جو ڪڪرالي جي هندو ڄام سان دائمي وير پئجي ويو ۽ ان جو خاتمو تڏهن ٿيو جڏهن جوکين ڪڪرالي جي هندو رياست جو هميشہ لاءِ خاتمو ڪري ڇڏيو. ملڪ حسين ابدالي، فسادين کي مات ڪرڻ کان پوءِ لاهري بندر جي حفاظت لاءِ قلعو تعمير ڪرائي متس توبون رکائي، لشڪر جو انتظام ڪري پوءِ ملتان ڏانهن موٽيو. بلوچن ۽ سنڌ جي شڪست جي خوشي ملهائڻ لاءِ دهليءَ جي قلعي معليٰ تي ٽن ڏينهن تائين نوبتون وڄڻ لڳيون.

مغلن جي قنڌار تي ٻي ڪاهہ:

سنہ 1652ع ۾ شاهہ جهان ٻيون گهمرو قنڌار تي 56 هزار لشڪر، اورنگزيب جي اڳواٽيءَ هيٺ روانو ڪيو. بلوچن کي ٿاڙڻ لاءِ مغلن جا ايجنٽ بلوچ سردارن کي نقد ناڻو ڏيئي، اُن خريد ڪرڻ لڳا. ٻئي پاسي نواب سعدالله خان ڪابل کان لشڪر وٺي غزني پهتو. شهزادو اورنگزيب، ٿل ۽ چوٽيالي کان ٿيندو خوجڪ لڪ ٽپي، قنڌار پهتو. قنڌار انهن ڏينهن ۾ وچ ايشيا ۽ هندستان واري شاهراهہ تي وڏي واپار جو مرڪز هو. ساليانو 14 هزار اُٺ، مال سان ڀريل قنڌار ۽ چوٽيالي واري رستي کان لنگهندا هئا. ڇاڪاڻ جو سمنڊ جو رستو فرنگين جي آمد ڪري بند هو. مٿيون واپار افغان واپاري، بلوچي قافلن جي ذريعي ڪندا هئا. هن دفعي وري مغليہ لشڪر شڪست کاڌي. سنہ 1648ع ۾ هندستان جي ساليانې اُپت جملي 22 ڪروڙ رپيا هئي. قنڌار جي ٻن جنگين ۾ مغل شهنشاهت جو 12 ڪروڙ رپيا خرچ لڳو هو.

دارا شڪوهہ جو سنڌ ۾ اچڻ:

شاهہ جهان کي چار پٽ هئا: دارا، اورنگزيب، مراد ۽ شجاع. شاهہ جهان جي جيئري دارا ڪابل، لاهور، ملتان، سنڌ ۽ بلوچستان مٿان حاڪم هو. اورنگزيب دکن تي، مراد گجرات تي ۽ شجاع بنگال تي حڪومت ڪندو هئا. وليعهد دارا هو جنهن سان شاهہ جهان جي نهايت محبت هئي. 29 مئي سنہ 1658ع ۾ سموگڙهہ جي هولناڪ جنگ ۾ محمد دارا شڪوهہ پنهنجي ڀاءُ اورنگزيب کان شڪست کائي، خزانن ۽ توب خاني سميت همايون وانگر

پائرن جي نااتفاقيءَ ڪري بکر جي قلعي ۾ پهتو.[1]

اورنگزيب پيءُ کي آگري جي قلعي ۾ نظربند ڪري، تخت هٿ ڪيو. دارا همايون وانگر تخت ۽ تاج هٿ ڪرڻ لاءِ سنڌ ۽ گجرات کان ٿيندو اجمير پهتو ۽ شڪست کائي ڪڇ جو رڻ ٽپي، نصرپور، هالا ۽ سيوهڻ کان ٿيندو ايران ڏانهن وڃڻ جو ارادو ڪيائين. چانڊڪي پرڳڻي مان لنگهندي چانڊين سندس قافلي کي لٽيو. هن سفر ۾ سندس بيگم نادره به ساڻ هئي، جا سلطان پرويز جي ڌيءُ هئي. سندس ننڍو پٽ شهزادو سپهر شڪوهه به ساڻس همراه هو. جهل وٽ پهچڻ وقت مگسين جي سردار مرزا خان معزول شهزادي کي پناهه ڏني. نادره بيگم ان وقت بيمار هئي، سا ايران وڃڻ جي خلاف هئي. دارا وٽ فقط 3 سؤ غلام ۽ 4 خچر اشرفين سان ڀريل هئا. ٻيو سمورو سامان بکر جي قلعي ۾ ڇڏي آيو هو.[2]

اورنگزيب لاهور کان دارا جي گرفتاريءَ لاءِ مير بابا کي روانو ڪيو هو. بولان جي دري جي منهن وٽ ڍاڍر جو حاڪم ملڪ جيوڻ باروزي (پني) افغان هو جنهن کي اڳ ڪنهن ڏوهه ۾ شاهه جهان موت جي سزا ڏني هئي، مگر شهزادي دارا جي سفارش سان سندس جان بچي هئي. ملڪ جيوڻ شهزادي کي پناهه ڏني، ليڪن اشرفين سان خچر ڀريل ڏسي سندس نيت ۾ خلل پئجي ويو. نادره بيگم جا بيمار هئي، تنهن هت انتقال ڪيو. سندس جنازي کي، شهزاديءَ جي وصيت موجب، خواجه مقال ۽ گل محمد بلوچ حفاظت سان لاهور ۾ کڻي وڃي دفنايو.

هڪ رات ملڪ جيوڻ وجهه ڏسي دارا کي سندس پٽ سميت گرفتار ڪري مير بابا جي حوالي ڪيو جو ان وقت بکر ۾ هو. ملڪ جيوڻ به انعام جي لالچ تي قيدين جي قافلي سان دهليءَ پهتو. اورنگزيب دارا کي قتل ڪرائي همايون جي مقبري ۾ دفنايو ۽ سندس پٽ کي گواليار جي قلعي ۾ قيد رکيو جو مغلن جي ڏينهن ۾ شاهي قيدخانو هو. اورنگزيب ملڪ جيوڻ کي بختيار خان جو سڪو لقب ڏيئي روانو ڪيو. هو ڪڇيءَ جي ميدان مان لنگهندي بلوچن

---

1 - بکر جي قلعي تي خواجه بسنت کي دارا شڪوه حاڪم مقرر ڪيو هو جنهن اورنگزيب جي سپه سالار خيل خان سان جنگ ڪئي هئي. دارا شڪوهه شيخ محي الدين ابن العربي جو معتقد ۽ صوفي طريقي جو پابند هو. سندس ڪتاب سفينة الاولياءَ آهي جنهن کي سندس حڪم موجب شيخ جعفر بن علي حضرمي (متوفي 1064ع) عربيءَ ۾ ترجمو ڪيو هو.

سفينة الاولياءَ جو فارسي نسخو سنه 1900ع ۾ لکنؤ مان شايع ٿيو.

2 - F. Bernier's trauch in the Moghal Empire, Vol. I, PP-230-240. 1890

هٽان مارجي ويو.[1] چون ٿا تہ جڏهن ملڪ جيوڻ دهليءَ ۾ پهتو هو تڏهن اورنگزيب جي هڪڙي فوجي عملدار هيبت خان بلوچ جي تحريڪ سان دهليءَ جي ماڻهن متس پٿر اُڇلايا هئا.

بلوچن جو مغلن خلاف ٻيو گھمرو فساد:

بلوچستان وقت بوقت مغلن ۽ صفوين جي ماتحت رهيو. سنہ 1590ع ۾ بلوچستان اڪبر اعظم مڪران تائين فتح ڪيو ۽ سنہ 1637ع تائين دهليءَ جي ماتحت رهيو. پوءِ صفوين وري متس قبضو ڪيو. سنہ 1648ع ۾ ٻيهر دهليءَ جي ماتحت ٿي ويو.[2] قلات تي جيڪي مغليہ نواب حڪومت ڪندا هئا، سي براهوئين تي سختيون ڪندا هئا. آخوند محمد صديق لکي ٿو تہ ظلم مغلن جي خصلت هئي.[3] براهوئين مان ميرواڙي ڀھريان براهوئي هئا. جن سمن جي صاحبيءَ جي زماني ۾ بلوچستان جي جدغالن کي شڪست ڏيئي، براهوئي "گڏيل راڄ" جو بنياد وڌو هو. قلات جا قنبراڻي بہ انهن ميرواڙين جي شاخ هئا. براهوئين مغلن سان جيڪو عهدنامو ڪيو هو ان موجب ڪين قلات جي دربار ۾ مغليہ نواب سان ملاقات ڪرڻ وقت هٿيارن کڻي اچڻ جي سخت منع هئي.[4] ليڪن مغلن جي ظلمن کان تنگ ٿي دهوار (دهدار) قوم ملڪ کي آزاد ڪرائڻ جو مصمم ارادو ڪيو.[5]

دهوار آٽي جون خشڪ ۽ ٿلهيون مانيون پچائي ڳنڍ ۾ ٻڌي دربار ۾ آيا ۽ مغليہ نواب آغا جعفر بيگ تي، ساڻس ملاقات ڪرڻ وقت، ڊوڊن جو اهڙو وسڪارو مچائي ڏنائون، جو ڪيس ماري پوءِ دم پٽيائون. پوءِ مير قنبر جي اولاد مان مير ابراهيم جي پوٽي، مير حسن کي قلات جي گادي تي ويهاريائون. دهوار

1 - J. Sarkar: History of Aurangzeb, Vo. II, P. 216.

2 - R. Hughes-Buller: Imp. Gazt. Of India, Vol. Baluchistan. P. 14.

3_ مٿيون بيان راءِ بهادر هيتوراءِ پنهنجي تاريخ ۾ آخوند محمد صديق جي فارسي "تاريخ قلات" تان نقل ڪيو آهي. آخوند محمد صديق مير محراب خان شهيد جو نديم هو.

4_ دهوار يا دهدار، قلات ۽ مستونگ ۾ کيتيءَ ۽ واپار جو ڌنڌو ڪن ٿا. سندن زبان بگڙيل پارسي آهي.

5_ قلات جو قديم نالو "قلات سيوا" هو جتي سيوا خاندان جا راجائون حڪومت ڪندا هئا. راجا سهرس هن خاندان جو پويون راجا هو جنهن کان مير قنبر قلات فتح ڪري متس "قلات بلوچ" نالو رکيو. سهرس جي پٽ سنجن خوشيءَ سان اسلام قبول ڪيو جنهن کي مير قنبر جهالاوان جي رياست مرحمت ڪئي هئي براهوئين جا ست فرقا آهن جن جا نالا هي آهن: (1) قنبراڻي (2) احمد زئي (3) ميرواڙي (4) قلندراڻي (5) سماعلاڻي (6) گرگناڙي ۽ (7) گرمينگل.

A.W. Hughes: Baluchistan, Chp. History of Kalat State.

اج تائين ٻوڙڪي يعني ڍوڍن وارا سڏجن ٿا. سنہ 1069ھ (1659ع) ۾ اورنگزيب عالمگير ڀائرن جي لقب سان دهليءَ تي تخت تي ويٺو. سندس سمورو وقت دکن ۾ مرهٽن سان جنگ ڪندي گذريو. سنڌ جا ڪلمتي، ڪڪرالي (گهوڙا ٻاري)، لاهري بندر ۽ اورنگا آباد ۾ ڦرلٽ ڪرڻ لڳا.[1]

قلات تي احمد زئين جو قبلو:

قلات جي احمد زئي خاندان وارن مان مير احمد خان سنہ 1666ع ۾ پنهنجي خودمختياريءَ جو اعلان ڪيو. احمد زئي خانن جي فهرست هيٺ ڏجي ٿي:

1. مير قنبر
2. مير زهرا
3. مير زرڪ
4. مير ابراهيم
5. مير گهرام
6. مير حسن
7. مير سنجر
8. مير ملوڪ
9. مير قنبر (ٻيون)
10. مير احمد
11. مير سورو
12. مير قنبر (ٽيون)
13. مير احمد
14. مير التاز
15. مير ڪيچي
16. مير التاز (ٻيون)
17. مير احمد پهريون (1666ع)
18. مير محراب خان پهريون (1695ع)
19. مير سمندر خان (1698ع)
20. مير احمد خان ٻيون (1713ع)
21. مير عبدالله خان (1716ع
22. مير محبت خان (1730ع)
23. مير محمد نصير خان پهريون (1750ع)
24. مير محمود خان پهريون (1793ع)
25. مير محراب خان ٻيون (1816ع)
26. مير شاهنواز خان (1839ع)
27. مير نصير خان ٻيون (1840ع)
28. مير سر خداداد خان (1857ع)
29. مير سر محمود خان ٻيون (1893ع)
30. مير سر محمد اعظم جان (1931ع)
31. مير سر احمد يار خان (1933ع)

---

1 ـ لاهري بندر جو منهن شهزادي اورنگزيب جي ملتان واريءَ نائبيءَ جي زماني ۾ واريءَ سان پورجڻ لڳو تنهن ڪري اورنگزيب سنہ 1652ع ۾ اورنگا آباد نالي نئون بندر تعمير ڪرايو. جو لاهريءَ کان پوءِ ترقي ڪرڻ لڳو پر لاهري بلڪل مٽجي ڪين ويو هو.

ڪلهوڙن جو آغاز:

ڪلهوڙا پنهنجو نسب حضرت عباس رضہ حضور پاڪ جي چاچي کان ڇڪين ٿا. سنڌن ڏاڏو ميان اوڏاڻو خدا پرست هو. پهريائين مڪران ۾ پيري مريديءَ جي سلسلي کي شروع ڪيو هئائين. پوءِ سندس اولاد سنڌ ۾ رهيو. ميان اوڏاڻي جو پوٽو چنيہ (جونيا). پائرن جي نااتفاقيءَ ڪري، پنهنجن مريدن سميت مڪران کان نڪري، ڪنيات ۾ سڪونت اختيار ڪري، اوڏيجا قوم ۾ رهڻ لڳو. هن ڏيپلي تعلقي جي ڪانگڙي جي زميندار پلال سمي جي ڌيءَ دهرا سان شادي ڪئي، جنهن جي بطن مان ڪيس محمد نالي پٽ ڄائو جو ڪلهوڙن ۽ دائودپوٽن جو ڏاڏو شمار ٿئي ٿو. چنيہ بن بهليل بن ٿل بن ميان اوڏاڻي سنڌ جي سٽن راڻن جي ڌيئرن سان شاديون ڪيون هيون. پوءِ روهڙي تعلقي جي پريالو ڳوٺ وٽ چنيہ ٻيلي ۾ ڪجھ وقت رهيو هو. سنہ 1220ع ۾ ڪنيات جي سانڪرھ ڳوٺ ۾ وفات ڪيائين، جت دفنايو ويو. ٿل قاهره ٻيلي (لس ٻيلي) جي گوجر قوم کي شڪست ڏيئي، لس ٻيلي تي قبضو ڪيو هو.[1] عيسوي 13 صديءَ تائين ڪلهوڙن جو فقط ايترو بيان "تحفة الڪرام" مان ملي سگهي ٿو.

محمد بن چنيہ بن بهليل بن ٿل بن ميان اوڏاڻي جي نائين پيڙهيءَ مان، ميان آدم شاھ بکري لاڙڪاڻي ضلعي جي تعلقي ڏوڪريءَ جي هنڙي ڳوٺ ۾ سڪونت اختيار ڪري، مهدوي فرقي جي تبليغ ڪرڻ لڳو. چاڪاڻ تہ ميان صاحب شيخ الياس لنڪراج ۽ شيخ ابوبڪر جتوئيءَ جي ٻن واسطن سان سيد ميران محمد مهدي جون پوريءَ جو مريد هو. هنڙي ڳوٺ ۾ ڪبڙ نالي ابڙو پنهنجي قبيلي سميت سندس مريد ٿيو.[2] ميان آدم شاھ پنهنجي وقت

---

1 _ تحفة الڪرام: جلد ـــ3، ص 102_103

2 _ رچرڊ برٽن سنڌ متعلق پنهنجي مشهور انگريزي ڪتاب جي صفحي 140 ۾ لکي ٿو تہ ڪلهوڙا اصل، ۾ نومسلم چنا قوم مان هئا، جي زور وٺڻ کان پوءِ پاڻ کي عباسي سڏائڻ لڳا. ليڪن وٽن شجرو ڪونہ هو ۽ نہ وري وقت جا علماءَ سندن شجرو ٺاهي سگهيا. سنڌ ۾ هڪڙو عباسي بزرگ سهرا خطيبہ نالي رهندو هو جنهن وٽ پٽل جي تختيءَ تي سندس شجرو لکيل هو. ڪلهوڙن سندس ڳوٺ ساڙائي ۽ سندس مريدن کي مارائي، تختي هٿ ڪرڻ کان پوءِ پنهنجو شجرو ٺاهي، پاڻ کي عباسي سڏائڻ شروع ڪيو. انگريزي راڄ جي زماني ۾ هندستان جي آدم شماريءَ جي رپورٽ ۾ ڪلهوڙا ڄاموٽ شمار ٿيندا هئا.

گوجر اصل راجپوت آهن. "تاريخ گجرات" جو مؤلف غلام محمد لکي ٿو تہ گوجرن جو اصل وطن جارجيا هو جتان نڪري پنجاب ۾ آنهن گوجرانوالا جو شهر ٻڌو. اتان نڪري گجرات ۾ وارد ٿي اتي سڪونت اختيار ڪيائون. سندن ئي ڪري گجرات تي اهو نالو پيو. چولاڪيا گهراڻي جي حڪومت

جو سنڌ ۾ وڏو درويش ٿي گذريو. ملتان جي سهروردي مشائخن سان سندس دوستانہ رستو هو. انهن ڏينهن ۾ مرزا عبدالرحيم خان خانان ٺٽي تي ڪاهيندو ٿي ويو. ڏس ملڻ تي ميان آدم شاهہ کان دعا گهرڻ آيو. انَ موقعي تي ڪيترا ابڙي وجهہ ڏسي فقيرن جي خرچ لاءِ مرزا کان چانڊڪي جهڙي پرڳڻي جي گهر ڪئي.[1]

مرزا خان خانان سندس عرض قبول ڪيو. چانڊڪي جهڙي زرخيز علائقي ملڻ کان پوءِ ميان جا مريد زور وٺندا ويا ۽ آس پاس جي زميندارن کي هيسائڻ لڳا. حقيقت ۾ مهدوي تحريڪ کان وقت جا حاڪم خوفزده هئا، ان ڪري ميران مهديءَ جي مريدن کي دکن ۽ دهليءَ کان وٺي افغانستان تائين وقت جي حاڪمن سخت تڪليفون ڏنيون. آخر چانڊڪي پرڳڻي جي زميندارن ميان جي خلاف ملتان جي حاڪم کي شڪايتون ڪيون، جنهن تي مغليہ سپاهي ميان کي قيد ڪري ملتان وٺي ويا. جتي قيد جي حالت ۾ ملتان جو ڪوتوال آقا شاهہ محمد سندس مريد ٿيو. ميان قيد ۾ وفات ڪئي. سندس وصيت موجب مريدن سندس جنازي کي سکر جي لڳ اولهندي وارين ٽڪرين مان هڪڙيءَ مٿان دفنايو جا اڄ تائين آدم شاهہ جي ٽڪري سڏجي ٿي.[2] ۽ عام زيارتگاهہ آهي. ميان آدم شاهہ جي وفات کان پوءِ سندس پٽ ميان دائود پيءُ جي گادي وسائي، پر ڪو خاص ڪارنامو ڪانئس صادر نہ ٿيو جو تاريخ جي بيان جي قابل هجي، مگر ميان دائود جي پٽ ميان الياس مريدن ۾ گهڻو واڌارو ڪيو ۽ زور وٺڻ لڳو مگر ستت وفات ڪيائين، سندس مقبرو ڏوڪري تعلقي ۾ انڙ آباد ويجهو زيارتگاهہ آهي.

کان پوءِ جڏهن هوئن تسانگ هندستان ۾ آيو اُن وقت گجرات تي گوجرن جي حڪومت هئي. ڏسو ”مرات محمدي“ غلام محمد ص ـ 12

1 ـ ابڙا اصل راجپوت آهن. سلطان علاءُ الدين خلجي جي زماني ۾ ڪڇ جي ڪنڊڪلا پرڳڻي کان نڪري سنڌ ۽ ڪڇيءَ تائين پکڙجي ويا.

J. Tod: The annals and Antiquitie of Rajasthan, Vol. II. P-73.

2ـ سنہ 1890ع ۾ لارڊ لئنسڊائون گورنر جنرل جي ڏينهن ۾ انگريزن سرحد کي مضبوط ڪرڻ لاءِ خوجڪ درو پنجن لکن پائونڊن سان تعمير ڪرايو ۽ ڪوئٽا جي قلعي ۾ هٿيارن جو ڪارخانو کوليو ان کان سواءِ اٽڪ، راولپنڊي، فيروزپور، ملتان، شيرشاهہ بهاولپور ۽ سکر جي شهرن جي ٻاهران مورچا تعمير ڪرايائون، مٿينءَ اسڪيم موجب آدم شاهہ جي ٽڪريءَ تي بہ مورچو ٺاهي، زيارتگاهہ کي بند ڪرائي ڇڏيائون. پهرين عالمگير جنگ وقت هوائي جهازن جي وجود ۾ اچڻ ڪري، مورچا بيڪار ثابت ٿيا، تنهن ڪري هينئر آدم شاهہ جي مقبري تي سيڪو وڃي سگهي ٿو.

ڪلهوڙن جو شجرو:

- چنيہ (1220ع)
  - محمد (1240ع)
    - ڪلهوڙا
      - ابراهيم ثاني (1280ع)
        - شاهہ محمد (1320ع)
          - راند (1360ع)
            - طاهر (1400ع)
              - ميان خان (1440ع)
                - گنجن (1520ع)
                  - ميان آدم شاهہ (57_1592ع)
                    - دائود (1600ع)
                      - ميان شاهل محمد (1657ع)
                      - ميان الياس (1620ع)
                        - ميان نصير محمد (57_1692ع)
                          - ميان مريد محمد (179ع)
                          - ميان يار محمد (1_1711ع)
                            - غلام حسين
                            - ميان نور محمد (19_1753ع)
                              - صاق علي 81_1783ع
                              - عبدالنبي 1774ع
                              - غلام نبي 1774ع
                              - ميان غلام شاهہ
                                - محمد (1773ع)
                                - محمد سرفراز خان
                                  - مير محمد
                              - عطر محمد
                              - محمد مراد
                            - محمد دائود (1719ع)
                          - ميان ديد محمد (1692ع)

دائودپوٽن جو شجرو

چنيہ (1220ع)[1]

محمد (1240ع)

دائودپوٽا

دائود (1280ع)

محمد (1320ع)

دائود (1350ع)

صالح (1400ع)

هيبت (1440ع)

بکر (1480ع)

بهادر (1520ع)

محمد (بهاءُ) (1570ع)

فيروز

بهادر

مبارڪ

صادق محمد (1744ع)

فتح خان — مبارڪ (1749ع) — بهاول خان (1749ع)

بهاول ثاني (1772ع)

صادق ثاني — مبارڪ (واحد بخش) (1812ع)

رحيم يار خان بهاول ثالث (1845ع)

سعادت يار خان (1854ع) — ڪاجي خان (1852ع)

1-Selection from the Records of th Bombay Government No: XVII, Bombay-

ميان شاهل محمد:

ميان الياس کان پوءِ ميان شاهل محمد بن دائود بن آدم شاهہ پيري مريديءَ جي مسند تي ويٺو. سندس ايام ڪاريءَ ۾ سندن زمينداريءَ ۽ مريدن ۾ اضافو ٿيڻ لڳو. ميان صاحب گهاڙ واهہ کوٽارايو. ابڙا مريد، جن جون گهاڙ واهہ جي ٻنهي ڪپن تي زمينون هيون، تن تي ميان شاهل محمد قبضو ڪري، اهي پنهنجن مائٽن کي ورهائي ڏنيون. جنهن تي ابڙن جو وڏيرو جلال خان بکر جي مغل نواب وٽ دانهن کڻي ويو. آخر مغلن جي لشڪر سان گڏجي ابڙن ميان سان جنگ جوٽي، جنهن ۾ ميان صاحب شهيد ٿي ويو ۽ قنبر (قمبر) جي اوريان گهاڙ جي ڪپ تي کيس دفنايو ويو.

ميان نصير محمد:

سنہ 1068هـ (1657ع) ۾ ميان نصير محمد ولد ميان الياس وڏن جي گادي وسائي. سندس ڏينهن ۾ ڪلهوڙن جي فقيريءَ جو غلغلو اڳئين کان وڌيڪ ٿيو جنهن ڪري آسپاس جا زميندار ساڻس وڙهڻ لڳا: بلڪ بکر کان مغليہ لشڪر جو وڏو ڪٽڪ وٺي مٿس ڪاهي آيا. ميان صاحب راتو رات گهڻن مريدن سميت ريگستان ڏانهن ڀڄي ويو. پر پوءِ گذران لاءِ تنگ ٿي، دادو تعلقي جي پنهورن جي ڳوٺ ڏانهن موٽي آيو. فقيرن جي خوف کان پنهورن بکر جي نواب کان مدد گهري، جنهن سيويءَ جي حاڪم مير خان کي لشڪر جو اڳواڻ ڪري مڪو. مير خان شڪست سان ميان سان صلح ڪري پنهنجي چاچي سان گڏ ميان کي عالمگير جي دربار ڏي ڏياري مڪو.

مير خان ۽ سندس چاچي محبت جي حرفت ۽ حڪمت عمليءَ ڪري ميان صاحب ڪو وقت عالمگير قيد مان چوريءَ سنڌ ڏانهن ڀڄي آيو. سندس مريد جي سندس غير حاضريءَ ۾ گهڻو تنگ ٿيا هئا. سي وٽس اچي گڏ ٿيا. پوءِ هو پنهورن جي ڳوٺ ۾ نئون ڳوٺ ٻڌي ويٺا. ميان نصير محمد پير ڪوڙڻ کان پوءِ چانڊڪي پرڳڻي واريءَ جاگير ۾ آبادي وڌائڻ لڳو. ان وچ ۾ بکر جي نواب مير يعقوب کي ميان صاحب هڪڙيءَ جنگ ۾ ڏاڍي شڪست ڏني. پوءِ ميان نصير محمد اهڙو زور ورتو جو ساهتي پرڳڻي تي قبضو ڪري، هن سيوهڻ جهڙو زرخيز پرڳڻو نيڪي تي ڪنيو. سندن فقيرن مان فيروز نالي هڪڙي فقير ساهتي پرڳڻي ۾ نوشهري فيروز جو شهر تعمير ڪرايو. ميان نصير محمد 25 سالن جي عرصي ۾ فقيرن جي هڪڙي قسم جي حڪومت ڪڙي ڪري، سنہ

1103هه (1696ع) ۾ وفات ڪري ويو. سنڌس مقبرو جوهي تعلقي ۾ آهي.[1]

دائودپوٽا:

دائودپوٽا چنيہ (جونيا) جي فرزند ميان محمد جو اولاد آهن ۽ ڪلهوڙن وانگي پاڻ کي عباسي سڏائين ٿا. منجهانئن دائود بهادر ٿي گذريو آهي. هن جهانگير جي زماني ۾ مهر قوم کي شڪست ڏيڻ کان پوءِ جتوئين کي شڪست ڏيئي، لکيءَ جو ڳوٺ تعمير ڪرايو. لکي ۽ خان پور وارو جهنگ دائودپوٽن جو شڪارگاهہ هو. منجهانئن بهادر دائودپوٽي، پير سلطان شاهہ جي فرمائش موجب، سنہ 1026هہ (1617ع) ۾ شڪاربور جو شهر بڌو جنهن بولان لڪ واري رستي تي هئڻ سبب، سنت واپار ۾ ترقي ڪئي. دائودپوٽن ٿورو وقت حڪومت ڪئي، جيئن تہ سنہ 1740ع ۾ نادر شاهہ افشار جي ايران موٽي وڃڻ وقت صادق محمد ۽ سنڌس پٽ نادري سپہ سالار طهماسپ هٿان مارجي ويا. محمد صادق جي پٽن مان بهاول خان سنہ 1749ع ۾ سنڌو نديءَ جي اوپرندي ڪپ تي بهاولپور جو شهر تعمير ڪرايو جو اڄ تائين عباسين جو يادگار آهي.[2]

ٽالپر:

سنڌي جي عام تاريخن ۾ توڙي انگريزي تاريخن ۾ ٽالپرن جو بيان هڪ تہ مختصر ڏنل آهي، ٻيو جيڪو ڏنل آهي سو ڪلهوڙن جي زماني کان ڏنل آهي، فقط ايترو ڏيکاريل آهي تہ ٽالپر سنڌ جي اتر وارين ٽڪرين کان سنڌ ۾ وارد ٿيا. مؤرخن جيئن ٻين بلوچ قبائل جي تاريخ کي نظر انداز ڪيو آهي، تيئن ٽالپرن متعلق جيڪي بيان ڏنا آهن، سي بہ قياسي آهن. ڪرنل جيمس ٽاڊ پنهنجي ”تاريخ راجستان“ جلد-2 ۾ لکي ٿو تہ ”ٽالپر“ سنسڪرت لفظ ”ٽالمر“ مان نڪتل آهي. ”ٽال“ (تر) معنيٰ ڪجيءَ جو وڻ ۽ ”مر“ معنيٰ مير. سنڌن وطن ”تدمر“ ڏيکاري ٿو جنهن تي يوناني جاگرافي دانن ”پاميريا“ نالو

---

1 ـ ميان شاهل محمد جو مقبرو قنبر (قمبر) کان 6 ميل اتر طرف گهاڙ جي ڪپ تي آهي. هي ڳوٺ فتح پور سڏجي ٿو. سنہ 1188هہ (1774ع) ميان غلام شاهہ مٿس عاليشان قبو اڏايو. ميان نصير محمد جو مقبرو خيرپور ناٿن شاهہ ۾ آهي، جو سنہ 1130هہ (1708ع) جو جڙيل آهي.

2 ـ دائودپوٽن مان پهريائين دائود پنجين سنہ 1350ع ۾ هاڪڙي جي ويران پيٽ کي وڃي وسايو هو. تنهن کان پوءِ مبارڪ خان بلوچن جي مدد سان جيسلمير کان ڪاڏل جو علائقو فتح ڪري، ڏراور جي قلعي کي تختگاهہ جوڙيو هو ۽ ان کان سواءِ هاڪڙي جي اولهندي ۾ شاهہ ڳڙهہ خان ڳڙهہ نواب ڳڙهہ ۽ بهاول نگر ڳوٺ تعمير ڪرايا هئا.

G.B. Malleson: A Historical Sketch of the Native State of India, Chp-V, P-347.

رکيو هو.[1] پوئين ٽالپر فرمانروا، مير نصير خان، ٽالپرن متعلق انگريزن کي جيڪو بيان ڏنو هو سو هن ريت آهي:

”اسين ٽالپر ايراني بلوچن مان ڪونہ آهيون، بلڪ عرب آهيون، اسان جو نسب امير حمزي بن عبدالمطلب کان شروع ٿئي ٿو. بعض حمزي کي حضرت علي رضہ جو پٽ سمجهن ٿا. اسين حجاج بن يوسف جي زماني ۾ ڪيچ مڪران ۾ وارد ٿياسون “ الخ“[2]

افسوس جو مير صاحب جي بيان مان ڪنهن نئين تحقيقات جو ٽالپرن متعلق انڪشاف پئجي نٿو سگهي. حقيقت ۾ ان قسم جي قومي روايتن مؤرخن کي مونجهاري ۾ وجهي ڇڏيو آهي، ڇاڪاڻ تہ جنهن قوم وٽ اوائلي لکيل تاريخ ڪانهي، تنهن جي نئين سر تاريخ لکڻ وقت، قومي روايتن تان روشني وٺڻ ۾ مؤرخ حق بجانب آهن.

ٽالپر لفظ جي معنيٰ:

ياد رهي تہ ٽالپر پنهنجي صحرائي پيشي ڪري، مٿئين نالي سان سڏجن ٿا. اهڙيءَ طرح ڪجهہ ٻيا بہ بلوچي قبيلا پنهنجي صحرائي زندگيءَ جي-ماحول موجب جدا جدا نالن سان سڏجن ٿا. ”ٽالپر“ ٻن لفظن جو مرڪب آهي. ”ٽال“ معنيٰ وڻ جي شاخ ۽ ”پر“ معنيٰ وڍڻ يعني ”ٽالپر“ معنيٰ ڪاٽيندڙ. جيئن بزدار معنيٰ ٻڪران گوڏانگ معنيٰ ڳنوار وغيره. ڪي بلوچي قبيلا پنهنجي مورث اعليٰ جي نالي تي سڏجن ٿا، مثلا، رستماڻي، رستم خان جو اولاد، بجراڻي بجر جو اولاد، نظاماڻي نظام خان جو اولاد، وغيره وغيره. ڪي قبيلا پنهنجي وطن جي نالي تي سڏجن ٿا: مثلا، بگٽي بگ جي قلعي جا رهاڪو مگسي مگس جي قلعي جا رهاڪو ڊومبڪي ڊومبڪ نديءَ وارا، بليدي وادي بليدا جا رهاڪو وغيره وغيره.[3]

1.- J. Tod: The Annals & Antiquities of Rajasthan, Vol. II. P. 73.

2_ عبرت ڪده سنڌ: سيد محمد ضامن ڪنتوري، ص –332، ٽالپرن نسبت مير نصير خان جو بيان.

3_ بگ ۽ مگس ايراني بلوچستان ۾ بہ قلعا آهن. ڊومبڪ ايران ۾ هڪ برساتي نئن آهي. بليدا مڪران ۾ هڪڙي وادي آهي. ڪڇيءَ جو ميدان جو دشت بيدار يعني ويران سڏجي ٿو اڳ زرخيز هو ”تاريخ معصومي“ ۾ لکيل آهي تہ هن ميدان ۾ ماڻهوءَ جي قد جيترا ڪپهہ جا وڻ ٿيندا هئا. سيويءَ ۾ رندن جي قلعي متعلق ”تاريخ معصومي“ ۾ عجيب ڳالهيون ڏنل آهن. رندن سيوي ۽ ڍاڍر ۾ ڪ-! جوڙايا، لاشارين گنجا بہ ۾ بينڪ وڏي، جتوئين پنڙ ۾، چانڊين ۽ بليدين ناڙيءَ کي وسايو. ٽالپرن سيويءَ ۾ بينڪ وڏي، گرگيجن بارکان ۾، مگسين جهل ۾ بينڪون وڌيون. بلوچن جي ستت وقت جي حاڪمن سان ماڻتي تي. مير بيورغ رند، امير ذوالنون ارغون جي ڌيءَ گران ناز سان شادي ڪئي. همايون جي امير آغا حسن علي

ٽالپرن جي ڪڇيءَ ڪان هجرت:

عيسوي 15 صديءَ ڌاري، مير جلال خان جا پٽ ڪيچ مڪران پنهنجي ننڍي ڀاءُ هوت کي سپرد ڪري، ڪڇيءَ جي ميدان ۾ ويهڪون جوڙي ويٺا. ان کان پوءِ، سنت سنڌن ٻن مشهور قبيلن رند ۽ لاشار جي ٽيهن ورهين واري ويڙهه شروع ٿي، جنهن ۾ ايام جاهليت جي عربن وانگر، سڀني بلوچي قبيلن حصو ورتو هو. ان جنگ ۾ ٽالپرن جي سردارن مير عبدالرحمان خان عرف هلهير خان، مير چاڪر خان رند جو طرف ورتو هو. ارغونن کان شڪست کائڻ کان پوءِ مير چاڪر خان رند همايون کي مدد ڏيڻ جي ارادي سان، بلوچ سردارن سميت لاهور ڏانهن روانو ٿيو. مير چاڪر خان جي لشڪر ۾ مير هيبت خان بليدي ۽ مير عبدالرحملن خان جا نالا قابل ذڪر آهن. لاهور ڏانهن ويندي، مير عبدالرحمان خان سخي سرور جي ڊري وٽ وفات ڪئي. ڪيس چوڏهن پٽ هئا.سندس وڏو پٽ تبريز خان لاشاري اميرزاده مير ابوبڪر خان سان گڏ گجرات جي شهر پالن پور (ڦولپور) ڏانهن هجرت ڪري ويو.

دهلي ۽ آگري فتح ڪرڻ کان پوءِ همايون جيئن ٻين بلوچي سردارن کي جاگيرون عنايت ڪيون، تيئن ٽالپرن کي دوآبہ سنڌ ساگر ۾ جاگير ڏني. سنڌن صدر شهري ماڙي هو جو هينئر 'ماڙي انڊس' سڏجي ٿو. جن جن بلوچن سليمان جبل جي پرين، يا ديره جات علائقي يا سنڌ جي اتر وارين ٽڪرين ۾ ويهڪون وڌيون هيون، اهي گهڻو وقت پاڻ ۾ لڙندا رهيا. ٽالپر پهرين گورچاڻين سان لڙندا رهيا. وري جڏهن چانڊين مزارڇ جي مزارين ۽ جهل جي مگسين سان جنگ شروع ڪئي، تڏهن ٽالپرن مزارين ۽ مگسين جو طرف ورتو. متين ويڙهه جي ڪري ٽالپر سنڌ ساگر واري جاگير کي ڇڏي مزارڇہ ۾ رهڻ لڳا.

مزارڇہ جو علائقو ڊيگهه ۾ چاليهه ميل ۽ ويڪر ۾ ويهه ميل آهي. سندس اوڀرندي ۾ سنڌو ندي، ڏکڻ ۾ اپر سنڌ، اتر ۾ ڦيتڪ درو ۽ اولهندي ۾ سليمان جبل جون شاخون آهن. هن علائقي جي هاڻوڪي گاديءَ جو هنڌ روجهاڻ اڳ ناهرن جو هو جن کان مزارين کسيو هو. قبائلي جنگين ۾ مزارين ٽالپرن جي مدد سان چانڊين، بگٽين مرين ۽ دريشڪن کي شڪستون ڏنيون هيون. بلڪ مير چاڪر خان ٽالپرن جي مدد سان دودائي مرراڻين کي شڪست ڏني هئي.

ايشڪ جي اهليہ بلوچاڻي هئي. ڏسو "تاريخ معصومي" ترجمو منشي ننديرام سيوهاڻي، 1861ع ڪراچي. ايل۔ ڊيمس: بلوچي شاعري همايون نامہ ص — 73.

ٽالپرن جو شجرو:

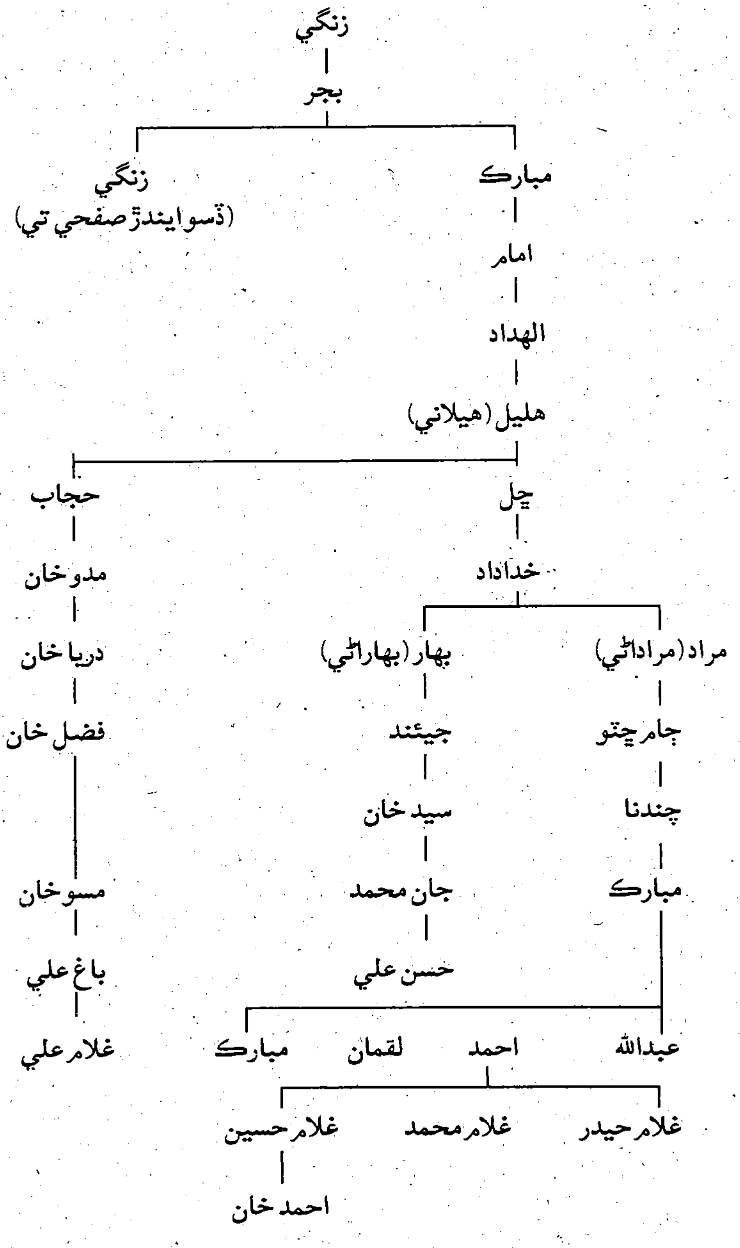

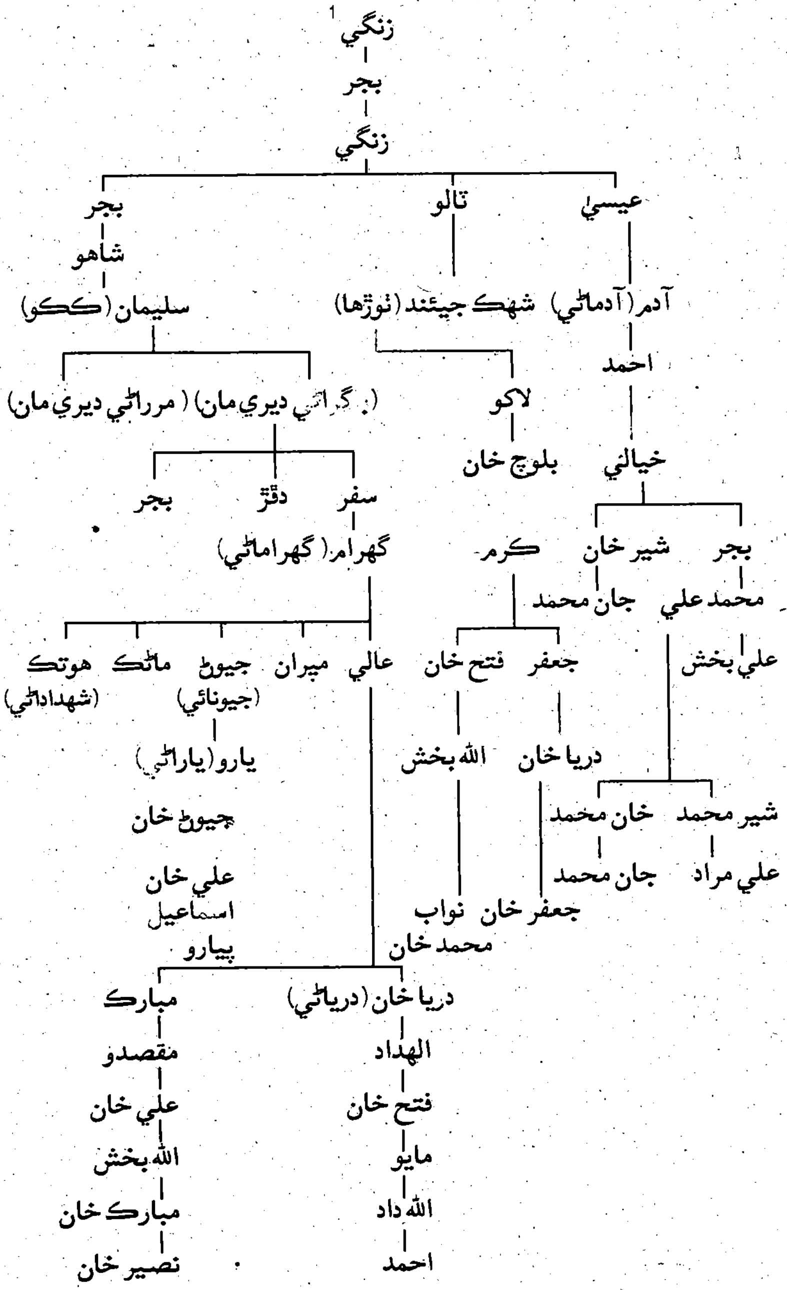

1 - History of Alienalions in the Province of Sindh, Vol. II, Talpure, Karachi 1888

ميان دين محمد:

ميان دين محمد ولد ميان نصير محمد جي ڏينهن ۾ ڪلهوڙا فقير "سرائي" جي لقب سان سڏجڻ لڳا ۽ گهڻو زور ٿيا. پنهور جي هڪڙي شهر فتح پور تي سرائين قبضو ڪري ورتو جنهن ڪري پنهور دهليءَ ڏانهن دانهن ڪٺي ويا. جتان هڪڙو امير، شيخ جهان، سرڪاري حڪم سان سنڌ تي ڪاهي آيو. ڳيريلي جي ڳوٺ وٽ سخت جنگ لڳي، جنهن ۾ شيخ جهان مارجي ويو ۽ سرائين جي سوڀ ٿي. بکر جي نواب، الله يار خان، سرائين جي وڌندڙ طاقت کي ڏسي قنبر خان بروهيءَ جي فوج ساڻ وٺي مٿن ڪاهي ويو پر ٿوري لڙائيءَ کان پوءِ طرفين جو پاڻ ۾ صلح ٿيو.

شهزادو معزالدين جو ان وقت ملتان جو حاڪم هو ميان دين محمد جي زور ڀڃڻ لاءِ پنهنجي سر سنڌ تي ڪاهي آيو.[1] ميان دين محمد شهزادي جي آمد جو ٻڌي، پنهنجي ننڍي ڀاءُ ميان مير محمد کي استقبال لاءِ بکر موڪليو ۽ شهزادي جي اطاعت قبول ڪري کيس راضي ڪيو. شهزادو اتان ئي پوئتي موٽي ويو مگر سرائي دين محمد جو هڪڙو فسادي مريد، مقصودو، ميان جي مرضيءَ جي خلاف ماٿيلي کي ڦريندي وڃي اچ تائين پهتو. هن ڳالهه تي شهزادي کي گهڻو غصو آيو. ملتان ڏانهن ويندي ڪٽي موٽ ڪاڏائين. سيويءَ جي حاڪم بختيار خان پني، شهزادي جي فوجن جي مدد ڪئي.[2] معزالدين شڪارپور تي قبضو ڪيو ۽ ميان دين محمد خوف کان ملڪ ڇڏي ڀڄي ويو.

شهزادي سرائين جي سموري پرڳڻي کي ويران ڪري ڇڏيو ۽ اٽڪل 6 مهينا سنڌ ۾ رهيل هو. ميان دين محمد ٻي واهه نه ڏسي لاچار ٿي سيوهڻ ۾ اچي پيش پيو. شهزادو سرائي کي پاڻ سان وٺي ملتان ڏانهن موٽيو. موٽندي بلوچن سندس حرم تي حملو ڪيو پر دائودپوٽن جي مدد سان شهزادي جي حرم جو بچاءُ ٿي ويو. مٿينءَ خدمت جي عيوض شهزادي شڪارپور ۽ پر وارن پرڳڻن جي سند دائودپوٽن کي لکي ڏني. ملتان پهچڻ کان پوءِ شهزادي سنه 1111ع (1700ع) ۾ سرائي دين محمد کي مارائي ڇڏيو.[3]

---

1 _اورنگزيب جي پٽ، معظم کي چار پٽ هئا، جن مان معزالدين ملتان تي ۽ عظيم الشان بنگال تي حڪومت هلائيندا هئا، باقي خجسته اختر ۽ رفيع القدر پيءُ سان گڏ رهندا هئا.

2_ سيوي جا ٻارو زئي پني افغان، جن کي جادو ناٿ سرڪار "صحرائي بگهاڙ" لکي ٿو. تن مان ملڪ جيوڻ کان پوءِ بختيار خان بن مرزا خان سيويءَ ۽ ڍاڍر جو حاڪم ٿيو ۽ بکر تائين علائقو سندس نگرانيءَ هيٺ هو. هن خان پور جي ويجهو بختيار پور قلعو تعمير ڪرايو هو جنهن تي سندس پاءُ ملڪ الله حڪومت هلائيندو هو.

3 -Selection from the Records of Bombay Govt. No. XVII, P-13.

قلات جي مدد سان ڪلهوڙن جو زور وٺڻ:

بلوچ ۽ براهوئي، مغلن جا دشمن هئا. اورنگزيب هينئر پيرسن هو. مغل شهنشاهت توڙي ايران جي صفويه خاندان وارن جي اقبال جو آفتاب هينئر نصيف النهار کان لنگهي چڪو هو. سيويءَ جا باروزئي حاڪم مغلن جا مدد گار هئا ۽ ضرورت وقت مغليه لشڪر جي مدد ڪندا هئا. قلات جي خان احمد خان پهرين باروزئين سان سورهن دفعا جنگ جوتي هئي. پورئين جنگ شيخ ڪتنبي جي ڳوٺ وٽ لڳي هئي، جنهن ۾ معزالدين باروزئين کي مدد ڏني هئي ۽ ان ڪري مير احمد خان شڪست کاڌي هئي. سراوان، جهالاوان ۽ خاران جا علائقا قلات جي براهوئي گڏيل حڪومت ۾ شامل ٿي چڪا هئا. فقط مڪران تي گچڪي ملڪن جي حڪومت هئي، جن بليدي ميرن کان مڪران فتح ڪيو هو.[1] سنه 1696ع ۾ مير احمد خان وفات ڪئي. سندس گاديءَ تي مير محراب خان پهريون ويٺو. ميان دين محمد جي گرفتاريءَ کان پوءِ ميان يار محمد قلات ۾ پناه ورتي. ڪلهوڙن جي جاگير تي بختيار خان قبضو ڄمائي ورتو.

ميان يار محمد ٻن سالن جي غير حاضريءَ کان پوءِ مير التاز خان براهوئيءَ جي فوج وٺي سنڌ ۾ وارد ٿيو. سندس خانداني مريدن مان فقير راجو ليکي وڏي جماعت سان اچي سرائيءَ سان گڏيو. قلات جي براهوئي لشڪر جي مدد سان ميان يار محمد منڇر کان وٺي دادوءَ تائين پنهورن جي پرڳڻي تي قبضو ڪيو ۽ پوءِ چانڊڪي پرڳڻي مان باروزئي افغانن کي تڙي ڪڍڻ ۾ ڪامياب ٿيو. بختيار خان شهزادي معزالدين وٽ ملتان ڏي دانهن کڻي ويو. شهزادي جي اچڻ جو ٻڌي ميان يار محمد پنهنجا ٻه پٽ نور محمد ۽ محمد دائود قلات ڏانهن روانا ڪيا. معزالدين ۽ باروزئين گڏجي پهريائين مير محراب خان سان جنگ ڪئي. سنه 1698ع ۾ محراب خان مغليه لشڪر سان وڙهندي شهيد ٿيو.[2]

سيويءَ کان موٽندي بختيار خان جي نيت بدليل ڏسي، شهزادي هن کي مارائي ڇڏيو. ميان يار محمد دربيلي ۾ اچي شهزادي جي خدمت ۾ حاضر ٿيو. کيس عالمگيري دربار مان "خدايار" خان جو لقب مليو. ڪلهوڙا فقيريءَ مان بدلجي امير بڻجي ويا. ڪڇيءَ جو علائقو سيويءَ تائين به شهزادي سرائيءَ جي حوالي ڪيو.[3] سمن کان پوءِ ڪلهوڙا پهرين سنڌي قوم هئي، جنهن جي سردار ميان يار محمد کي سنه 1701ع ۾ مغليه دربار کان سنڌ تي حڪومت ڪرڻ لاءِ

1 -R. Hughes-Buller: Makran History.

2_ ڪتاب دربار تاجپوشي قلات: مولوي دين محمد ڪوڪر، ص_ 16، لاهور، 1932ع.

3 - Selections from the Records of the BombayGovt. No. XVII, CHP-Shikarpur, PP-13-14.

پروانو مليو هي ڪلهوڙن جي ڪاميابيءَ جو پهريون دؤر هو ڪلهوڙن حاڪمن جو تفصيل هيٺ ڏجي ٿو:

1_ ميان يار محمد خان (1112هہ: 1700ع_1131هہ: 1718ع)
2_ (خدا يار خان)
3_ ميان نور محمد خان (1131هہ: 1718ع_1128هہ: 1755ع)
4_ (شاهنواز خان)
5_ ميان محمد مراد ياب (1168هہ: 1755ع_1170هہ: 1757ع)
6_ خان (سربلند خان)
7_ ميان محمد عطر خان (1170هہ: 1757ع_1175هہ: 1762ع)
8_ ميان غلام شاهہ خان (1175هہ: 1762ع_1186هہ: 1772ع)
9_ (شمس الدولت)
10_ ميان محمد سرفراز خان (1168هہ: 1772ع_1191هہ: 1777ع)
11_ ميان غلام نبي خان (1191هہ: 1777ع_1196هہ: 1782ع)
12_ ميان عبدالنبي خان (1196هہ: 1782ع)[1]

ڪلهوڙن جو پهريون تختگاهہ:

ميان يار محمد خان منڇر تائين علائقو پنهورن جي سردار قيصر خان کان کسيو هو. عالمگير جي ايلچي خواجہ حسين ميان کي سيويءَ کان وٺي ڪنڊياري تائين ملڪ حوالي ڪري ڏنو. اهڙين حالتن ۾ ضروري امر هو تہ ڪلهوڙن کي پنهنجو تختگاهہ هجي. ميان يار محمد دادوءَ کان ستن ميلن جي مفاصلي تي ڏکڻ طرف خدا آباد جو نئون شهر تعمير ڪرايو جو سنہ 1701ع کان سنہ 1728 تائين ڪلهوڙن جو تختگاهہ ٿي رهيو. هن شهر جي بنياد پوڻ کان پوءِ سيوهڻ جي حيثيت گهٽجڻ لڳي. خدا آباد جي شهر کي ٽالپرن ميان عبدالنبيءَ کي شڪست ڏيڻ کان پوءِ 1781ع ۾ ساڙائي ڇڏيو. خدا آباد جا ٿلهل نشان هڪ سؤ پنجاهہ ايڪڙن ۾ آهن. ميان يار محمد جي يادگار مان هڪڙي جامع مسجد سالم بيٺل آهي، ٻيو ميان جو مقبرو جو خدا آباد کان هڪ ميل جي مفاصلي تي آهي. مٿيون ٻئي عمارتون سرائي پنهنجي جيئري ٺهرائي ويو هو.

ٽالپرن کي دعوت ڏيئي گهرائڻ:

ڪلهوڙا ڪڙمي هئا. ميان يار محمد هڪڙي هٿ ۾ ڏاٽو ٻئي ۾ ترار کڻي ملڪ فتح ڪيو هو. ميان صاحب ٽالپرن کي دعوت ڏيئي، حڪومت جي

---

1 _ ميان محمد سرفراز خان کان پوءِ ٿورو وقت ميان محمد ابا خان حڪومت ڪئي. ميان عبدالنبي خان جي قلات ڏانهن ڀڄي وڃڻ کان پوءِ ڪجهہ وقت ميان صادق علي خان درويش حڪومت ڪئي.

استحڪام لاءِ فوجي واڳون سنڌن حوالي ڪيون. ٽالپرن مان مير آلودو خان ۽ مير مسعودو خان ميان مير محمد جا مريد هئا. جن کي ميان يار محمد دعوت ڏيئي خدا آباد گهرايو هو. رچرڊ برٽن هن واقعي کي هن ريت بيان ڪري ٿو:

”جڏهن بلوچ ڪلهوڙن جي تختگاهه خدا آباد کان 15 ميلن جي مفاصلي تي پهتا، تڏهن ڪلهوڙن پنهنجن اميرن کي ايلچين طور ٽالپر سردارن جي استقبال ڪرڻ لاءِ موڪليو جن پاڻ سان ريشمي وڳا، سون ۽ چانديءَ جي سنجن سان گهوڙا ساڻ ڪنيا هئا.بلوچن وٽ رڍن ۽ ٻڪرين جا ڌڻ ساڻ هئا ۽ سنڌن ٻار ٻچا گڏهن تي سوار هئا. ايلچين مير آلودي خان لاءِ پڇا ڪئي، سنڌن حيرت جي ڪا حد ڪانه رهي، جڏهن انهن مير صاحب جي ڪلهي تي ڪانبو ۽ هٿن ۾ ڏاس جي ڍيري ڏٺي. پوءِ هن کي ريشمي وڳا پهرائي گهوڙي تي چاڙهي تختگاهه خدا آباد ۾ وارد ٿيا.“[1]

ٽالپرن جي ڏاڏي مير سليمان خان (ڪڪي) کي مرراڻي ديري مان پنج پٽ هوتڪ، عالي، ماڻڪ، ميرڻ ۽ جيوڻ نالي هئا. وڏي پٽ هوتڪ کي ٻه پٽ، شهداد خان ۽ شهڪ خان. شهڪ جي پٽ، مير شاهوءَ جو اولاد شاهواڻي آهن. مير عاليءَ کي ٻه پٽ، دريا خان ۽ مبارڪ خان هئا. مير ماڻڪ خان کي چار پٽ، الهيار خان، ٿارو خان، چتو ۽ سائينداد هئا. مبارڪ جي پيڙهيءَ وارا خاناڻي سڏجن ٿا. حيدرآباد ۽ خيرپور وارا مير شهداداڻي آهن. ميرپورخاص وارا مير ماڻڪ خان جو اولاد آهن، ان ڪري ماڻڪاڻي سڏجن ٿا. مير شهداد خان مشهور سپهه سالار ٿي گذريو. هن شهزادي معزالدين جي حڪم سان ديره جات جي مرراڻي نواب، شاهه محمد خان ولد غازي خان کي، جو اُن وقت باغي ٿيو هو. شڪست ڏيئي ناموري حاصل ڪئي. مٿينءَ خدمت جي عيوض ڪيس دهليءَ جي دربار مان سنڌ ۾ ”پٽ باران“ بطور جاگير مليو.[2] ڪلهوڙن سان گڏوگڏ ٽالپرن کي مغليه دربار مان جاگير ملي. مير شهداد خان سرائي ميان يار محمد

1 - R. Burton: Sind, P. 235, London, 1851

نوٽ: رچرڊ برٽن مشهور سياح ٿي گذريو آهي. سنڌ متعلق سنڌس ٻه ڪتاب آهن: پهريون سنه 1851ع ۾ شايع ٿيو هيو ”سنڌ زي وزيٽيڊ“ 1877ع ۾ شايع ٿيو. سنڌس پوئين تصنيف انگريزيءَ ”الف اليليٰ“ آهي، جو پنهنجي نوعيت ۾ بي نظير آهي، جو هن وقت ناياب آهي. ڏسو ”تمدن عرب“، ڊاڪٽر گستاؤلي بان، اردو ترجمو.

2 ـ ميجر گولڊ سمٿ جي بيان موجب ”پٽ باران“ شهدادپور ۽ ڪونهيرا جي وچ وارو برساتي ميدان هو جتي ٽالپرن پنهنجن ديرن لاءِ ننڍا قلعا تعمير ڪرايا هئا، جن کي ”ديره جات“ سڏيندا هئا.

جي عقيدت مند مريدن مان هو ۽ مير صاحب جي فوجي لياقت ڪري ميان صاحب ڪيس پنهنجو سپہ سالار ۽ مدارالمهام مقرر ڪيو هو.

شهداداڻين جو شجرو:

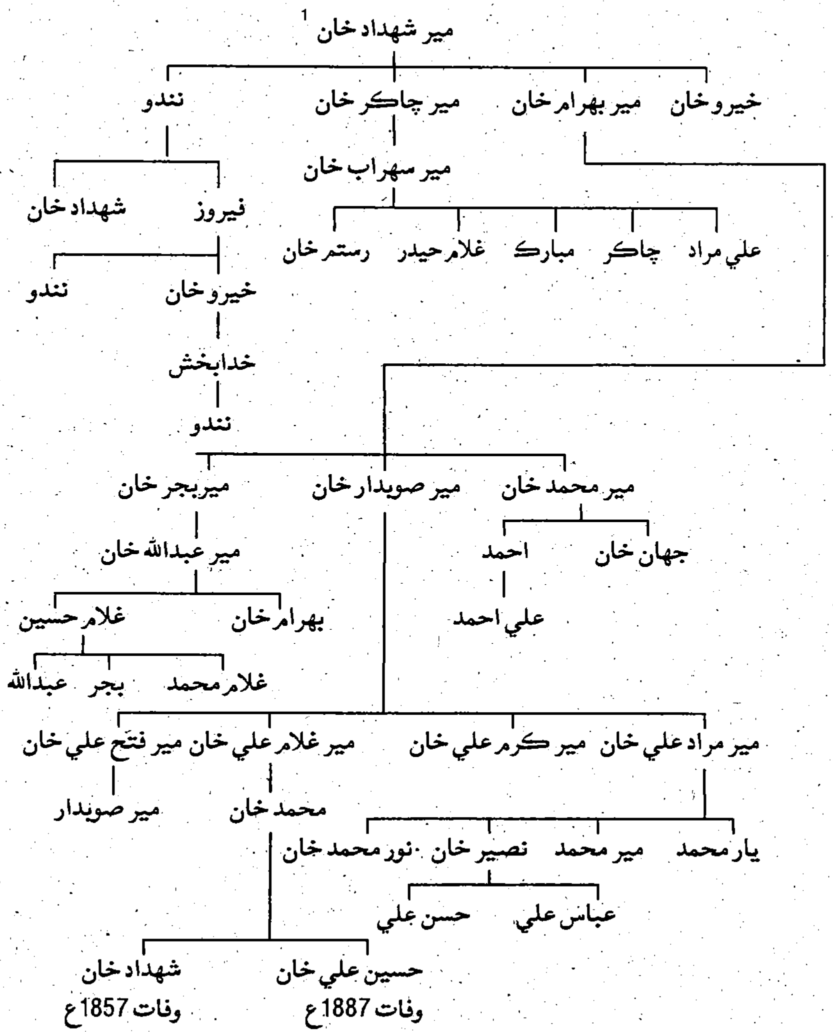

1 - History of Alienations, Vol. II. The Talpurs "Shahdadanis"

سنڌ ۾ بلوچن جون جيڪي بہ سرداريون قائم هيون يا جيڪي بلوچي قبيلا سنڌ جي سرحد تي رهندا هئا، اهي ٽالپرن کي پنهنجوا ڳواڻ سمجهڻ لڳا. ڇاڪاڻ تہ ڪلهوڙن جا سمورا فوجي عهدا ٽالپري اميرن جي هٿ هيٺ هئا. ٽالپرن جي مدد سان ميان يار محمد اپر سنڌ ۾ دائودپوٽن کان شڪارپور جو شهر ۽ مهرن کان لڪيءَ جو ڳوٺ کسي ورتا. بکر جي نوابن کي مجال نہ هئي، جو سرائي ميان يار مخمد سان مقابلو ڪري سگهن. ميان يار محمد 18 ورهيہ حڪومت ڪري، سنہ 1131هہ (1718ع) ۾ وفات ڪئي ۽ خدا آباد واري جوڙايل مقبري ۾ دفنائيو ويو.

ميان نور محمد:

ميان يار محمد جي وفات کان پوءِ سندس پٽ ميان نور محمد گاديءَ تي ويٺو. شروعات ۾ سندس ٻن ڀائرن ميان غلام حسين ۽ ميان محمد دائود سان گاديءَ جي سوال تي جنگيون جوتيون، پر پوءِ ڀائرن جي پاڻ ۾ صلح ٿي وئي. ميان نور محمد دائودپوٽن کي شڪارپور کان قطعي بي دخل ڪري ڇڏيو. هن واقعي کان پوءِ صادق علي خان جي پٽ بهاول خان پهرين سنڌو نديءَ جي اوڀرندي ڪپ تي بهاولپور جو شهر ٻڌي دائودپوٽن جي رياست جو بنياد رکيو.[1]

دهلي جي مغلن جي ڪمزوري:

اورنگزيب عالمگير سنہ 1069هہ (1707ع) ۾ وفات ڪئي. ڪانئس پوءِ مغل شهنشاهت زوال ڏانهن تڪڙو قدم کڻڻ لڳي. ڏکڻ ۾ مرهٽن جي جارحانہ حملن ڪري ۽ اتر ۾ سکن جي ڪافر ماجرائن ڪري، مرڪزي حڪومت ۾ ڪمزوري محسوس ٿيڻ لڳي.[2] عظيم الشان سلطنت جا مختلف حصا هڪ ٻئي پنيان

1 - Shahamatli: History of Bahawalpur, .PP. 19-21, London, 1848 ournal of the Bengal Asiatic Society, November 1832. Vol. P. 479, Calcutta.

2 ـ سکن، جن مغلن جي ڪمزوريءَ مان فائدو ورتو. تن جي پنٿ جو باني گرو نانڪ عيسوي 15 صديءَ ڌاري پنجاب ۾ ٿي گذريو. هن هندو ڌرم ۽ اسلام جي عقيدن کي گڏي وحدانيت جو سبق ڏنو. ڪانئس پوءِ سندس پوئلڳن مان گرو اگند گرمکي زبان ۾ "جنم ساکي" تصنيف ڪئي ۽ لنگر جاري ڪيو. اگند کان پوءِ گرو امرداس ستي لڪڙيءَ جي رسم بند ڪرائي. ڪانئس پوءِ گرو رامداس امرتسر وارو تلاءُ کوٽرايو جو گروءَ جو چڪ سڏجڻ لڳو. پنجون گرو ارجن هو جنهن تلاءَ ۾ مندر تعمير ڪرائڻ کان سواءِ سکن لاءِ "آدي گرنٿ" تصنيف ڪيو. ڪانئس پوءِ سندس پٽ هرگوبند مسند تي ويٺو. جنهن اڪال پنگا هري مندر اڳيان تعمير ڪرائي، سکن جي هڪڙي فوج تيار ڪئي.

سنہ 1645ع ۾ ڪرتارپور ۾ سرڳواس ٿيو. گرو هرگوبند جي پٽ گرو تيغ بهادر کي اورنگزيب فساد جي ڏوهہ ۾ مارايو هو. ڪانئس پوءِ سندس پٽ گرو گوبند سنگهہ مسند تي ويٺو جنهن 1675ع کان 1699ع تائين سکن کي منظم ڪري، کين "سنگهہ" جو لقب ڏنو. سندس حڪم موجب سک هٿ ۾ ڪڙو متي تي

ڇڄندا ويا. عالمگير کان پوءِ سندس فرزند بهادر شاهه (پهريون) 65 ورهين جي عمر ۾ پنهنجي ڀاءُ اعظم کي جاجوءَ جي خونريز معرڪي ۾ شڪست ڏيئي، تخت هٿ ڪيو پر پنج ورهيه حڪومت ڪرڻ کان پوءِ سنه 1124هه (1712ع) ۾ وفات ڪري ويو. هو "شاهه بيخبر" جي لقب سان سڏبو هو. ڪانئس پوءِ شهزادو معزالدين "جهاندار شاهه" جي لقب سان طاؤسي تخت تي ويٺو جو هنيلوءِ عياش هو.

"لعل ڪار" نالي هڪڙيءَ نيچ عورت جي عشق ۾ اهڙو ڦاسي پيو جو دنيا مافيها کان گويا بيخبر هو. ان کان سواءِ بازار مان لنگهندي جنهن به خوبصورت عورت تي سندس حريصانه نظر پوندي هئي، تنهن تي زبردستيءَ قبضو ڪندو هو.[1] يارهن مهينا بدناموسيءَ سان حڪومت ڪرڻ کان پوءِ تخت تان لاٿو ويو. سنه 1124هه (1713ع) ۾ اميرن مغل شهزادن مان فرخ سير کي تخت تي ويهاريو جو ڪمزور طبيعت جو هو ۽ نيچ ماڻهن جي صحبت ۾ گذارڻ لڳو نالائق انسانن کي وڏا عهدا ڏيڻ لڳو. سادات ٻائرن مان امير الأمرا سيد حسين ۽ سندس ڀاءُ قطب الملڪ سيد عبدالله، جي تاريخن ۾ "بادشاهه ساز" وزير مشهور آهن، تن فرخ سير کي پهريائين انڌو ڪري پوءِ مارائي ڇڏيو ۽ ڪانئس پوءِ مغل شهزادن مان رفيع الدرجات کي نالي طور تخت تي ٽاڪي، اندروني توڙي بيروني انتظام پنهنجن هٿن ۾ رکي، سياهه ۽ سفيد جا مالڪ بڻجي ويٺا. ٽن مهينن کان پوءِ رفيع الدرجات وفات ڪري ويو. ڪانئس پوءِ سيدن سندس وڏي ڀاءُ رفيع الدوله کي تخت تي ٽاڪيو جو ٽن مهينن اندر مري ويو.

مؤرخن جو بيان آهي ته ٻنهي ٻائرن کي "بادشاهه ساز" وزيرن زهر ڏياري پورو ڪيو. سنه 1131هه (1719ع) ۾ "بادشاهه ساز" وزيرن محمد شاهه کي طاؤسي تخت تي ويهاريو جنهن ٽيهه ورهيه حڪومت ڪئي. تخت تي ويهڻ مهل سندس عمر 17 ورهيه هئي ۽ ست سال محلات جي چئن ديوارن اندر نظربند رهيو. ڪيس حڪومت هلائڻ جي ڪا به خبر ڪانه هئي. رستم علي خان "تاريخ هند" ۾ لکي ٿو ته ڪوڪيءَ نالي هڪڙيءَ فقيرزاديءَ تي اهڙو موهت هو جو سرڪاري ڪاغذن ۽

ڪيس (وار) ڦٽي، ڪڇ ۾ ڪرپان نشاني طور رکڻ لڳا ۽ هو 'خالصا' سڏجڻ لڳا. گوبند سنگهه دکن ۾ وفات ڪئي. ڪانئس پوءِ هڪڙي باغي بندا سنگهه جي اڳواڻيءَ هيٺ سکن مغلن سان جنگيون شروع ڪيون، مگر 1715ع ۾ پنجاب جي گورنر عبدالصمد هٿان بندا 740 سکن سميت مارجي ويو. راوي ۽ جمنا ندين جي وچ واري ميدان ۾ مانجها ۽ مالوه سکن جي رهائش جا به مکيه هنڌ هئا. انهن مان مانجها، جهنگ راوي ۽ ستلج جي وچ ۾ آهي ۽ مالوه ستلج ۽ جمنا جي وچ ۾ آهي. سکن ۾ گهڻو تعداد جاٽن جو شامل آهي. سکن جو گرنٿ جيڪو گرو ارجن 1581ع کان 1606ع ۾ تصنيف ڪيو هو تنهن جو ڊاڪٽر ارنيسٽ ٽرمپ انگريزيءَ ۾ ترجمو ڪيو.

1 (1) Sayed Mohamed Latif: History of The Punjab, P. 185, Calcutta, 1801.

فرمانن تي بہ ڪوڪي مهرون هڻڻ لڳي. وڏا وڏا امير سندس معرفت شهنشاهہ سان ملاقاتون ڪرڻ لڳا. محمد شاهہ جي بي بيگم اڌمهائي بہ ناچڻي هئي، جا حضرت قدسيہ جي لقب سان سڏبي هئي، سندس بطن مان شهزادو احمد شاهہ ڄائو هو. آصف جاهہ نظام الملڪ، جو سلطنت جو وزير هو هڪڙي هنڌ لکي ٿو:

"مردان نڪنند خاڪ برسر چڪنند امروز زني بجائي عالمگير است"

ان جي جواب ۾ ڪوڪي دليريءَ سان هيٺيون شعر پڙهندي هئي، جنهن مان ان وقت جي ماحول جي خبر پئجي سگهي ٿي:

"نوبت زڪيان بما ڪيان افتاد است، بازي شگرفي بميان اُفتاد است
شايد ڪہ سپهر سفلہ رقصد زنشان، شمشير زدن بدف زنان اُفتاد است"[1]

آصف جاهہ نظام الملڪ پهريون صوبيدار هو جنهن مرڪزي سلطنت جي ڪمزوريءَ کي ڏسي، دکن ۾ پنهنجي خودمختياريءَ جو اعلان ڪيو.

سنڌ جي خودمختياري:

محمد شاهہ جي رنگين مزاجيءَ ڪري مغليہ شهنشاهيت گهڻو ڪمزور ٿي ويئي. سمورو دکن مرهٽن ۽ آصف جاهہ ورهائي ڪنيو بلڪ مرهٽا دکن کان چوٿ اڳاڙڻ لڳا. محمد شاهہ راجپوتن کي خوش رکڻ لاءِ هندن کان جزيہ وٺڻ بند ڪئي، مگر جنهن صورت ۾ سلطنت جي بنياد کي اڏوهيءَ کائي کوکلو ڪري ڇڏيو هو ان صورت ۾ جزيہ جي موقوفيءَ مان ڪو ڪڙ تيل ڪونہ نڪتو. جوڌپور ۽ ڄئپور جي راڻن خودمختياري اختيار ڪئي. پنجاب ۾ سکن جون منظم جماعتون راويءَ کان جمنا تائين لٽ مار ڪرڻ لڳيون. اوڌ جو نواب وزير سعادت علي خان خود مختيار هو. فقط نالي طور مغلن طرفان صوبيدار سڏبو هو.

سنہ 1737ع ۾ پيشوا باجي راءِ نظام کي شڪست ڏيئي، چمبل نديءَ تائين ملڪ مرهٽا گڏيل حڪومت هيٺ آندو بلڪ مرهٽن جا فوجي دستا جمنا تائين ملڪ کي لٽڻ لڳا. ائين چوڻ درست ٿيندو تہ سڄي هندستان اندر مرهٽا طاقتور هئا. سنڌ مرڪز کان گهڻو پري هئي. بکر ۽ ٺٽي جا مغليہ نواب ڪي ٽي هزاري ۽ بعض پنج هزاري رتبي وارا هئا، مگر سلطنت جي ڪمزوريءَ سبب ڪين مرڪزي حڪومت کان مدد ملڻ جي ڪابہ اميد ڪانہ هئي. ٻئي طرف ڪلهوڙن سرائين جي فوجي قوت بلوچن جي شموليت ڪري سنڌ ۾ مضبوط

1 _سير المتاخرين: سيد غلام حسين، جلد_2، ص_ 75، ڪلڪتو 1782ع.

هئي ۽ هو پنهنجي قوت سان سنڌ ۾ پنهنجي انتظام کي مضبوط ڪرڻ لڳا.

سنہ 1147ھ (1734ع) ۾ ڪلهوڙن جي نامور سپہ سالار مير شهداد خان تالپر وفات ڪئي، سندس جنازو سڪرنڊ تعلقي ۾ سپرد خاڪ ڪيو ويو جو قبو شهداد سڏجي ٿو. سندس فرزند مير بهرام خان پيءُ جي عهدي تي مقرر ٿيو. سنہ 1736ع ۾ مغل سرڪار رضامنديءَ سان بکر، سيوهڻ ۽ ٺٽي جا پرڳڻا ميان محمد خان جي حوالي ڪيا. ٺٽي جو پويون نواب صادق علي خان هو، جنهن کان سرائيءَ جي ٻن نائبن شيخ عزيز الله حڪومت جون واڳون هٿ ڪيون. ڪلهوڙن جي صاحبيءَ جو ٻيون دؤر سنہ 1736ع کان شروع ٿئي ٿو، جڏهن دهليءَ جي مغلن کان هنن سنڌ هٿ ڪئي.

اوائلي مغربي سياحن جو سنڌ ۾ اچڻ:

سڪندر مقدونيءَ کان پوءِ يورپ جي سفيد فام قومن مان پورچوگيز پهرين دريائي ڌاڙيل قوم هئي، جيڪا سمنڊ رستي* هندستان جي رستي کي معلوم ڪري، مشرق جي اڻ کٽ دولت کي بيدرديءَ سان لٽڻ لڳي. اهڙيءَ لٽ مار کي ڏسي، مغليہ دؤر ۾ ٻيا گهڻائي مغربي سياح هندستان جي سياحت ڪرڻ ۽ حالتن کي جاچڻ لاءِ آيا هئا. منجهائن ڪي ڊاڪٽر، ڪي پادري، ڪي يورپ جي بادشاهن پاران سفير ۽ ڪي توبچي هئا، جن کي مغل شهنشاهن پنهنجي توبخاني ۾ ڀرتي ڪيو. انهن مغربي سياحن مان ڊيوريٽ باربوسا، پرارڊ، ٿئورينر، ٿيونات، برنيئر، پيٽرودي لاوالي، گئميلي، مانڊيلسلو وغيره جا نالا مشهور آهن. سندن سفرنامن مان مغليہ شهنشاهت جي ملڪي انتظام، اقتصادي، تجارتي ۽ دربار جي رومزه جي نشست ۽ برخاست جا حالات آسانيءَ سان معلوم ٿي سگهن ٿا.

مٿين سياحن مان ڪي پورچوگيز هئا، ڪي فرينچ، ڪي اطالوي ۽ ڪي ڊين لوڪ هئا. جيسين مغل شهنشاهت ۾ دم خم هو تيسين صليب جا پرستار واپارين ۽ سياحن جي لباس ۾ رهيا، وري جڏهن شهنشاهت زوال ڏانهن رخ رکيو ۽ سلطنت جي حاڪمن خودمختياري اختيار ڪئي، تڏهن يورپ جي جهازران قومن واپارين جو لباس ڦٽو ڪري، هندستان جي دولت مند صوبن تي قبضي ڪرڻ لاءِ جدوجهد شروع ڪئي. سندن هٿيار هندستاني هٿيارن کان گهڻا ڪارگر هئا، ان ڪري هنن ستت ڪاميابي حاصل ڪئي. اهڙيءَ جدوجهد ۾ انگريز گوءِ کٽي ويا. اسان جو تعلق فقط وطن مالوف، سنڌ سان آهي، تنهن ڪري فقط انهن مغربي سياحن جو بيان ڏينداسون، جن وقت بوقت سنڌڙيءَ ۾ قدم رکيو. يورپ جي

رهاڪن کي هندستاني عام طور ڦلنگي (فرنگي) سڏيندا هئا.[1]

ڊيوريٽ باربوسا:

عيسوي 16 صديءَ تائين، يورپ جي حريص قومن کي سنڌ متعلق بلڪل ٿوري خبر هئي. سڪندر مقدوني پهريون مغربي فاتح هو، جنهن ماهرن جي هڪڙي خاص جماعت معرفت سنڌ جا حالات گڏ ڪرايا هئا. ڪانئس اڳ ابوالتاريخ هيروڊوٽس پهريون مؤرخ هو، جنهن 408 ق-م مغربين کي سنڌ ملڪ کان روشناس ڪرايو هو. سڪندر کان پوءِ اطالوي سياح، مارڪو پولو مشرق جي سياحت ڪرڻ آيو هو پر سنڌ جو احوال سندس "سفرنامہ" ۾ ڏنل ڪونهي. البت مڪران جو هن مختصر بيان ڏنو آهي. مارڪو پولو کان پوءِ ڊيوريٽ باربوسا هڪڙي پورچوگيز، هرمز بيٽ کان وٺي گجرات تائين، سمنڊ جي مسافري ڪندي، سنڌ متعلق هينيون قياسي بيان ڏنو آهي:

"سنڌ تي عربن جي حڪومت آهي، هتي جا رهاڪو پنهنجن گهوڙن کي سڪل مڇي کارائين ٿا، هتي جا سر جا ڪانا ماٿهوءَ جا ڄنگهن جيڏا ٿلها ٿين ٿا. سنڌوندي فرات کان نڪري ايراني نار کي لتاڙي ڪنيات جي نار ۾ ڇوڙ ڪري ٿي."[2]

مٿيون بيان طبعي حالتن جي بلڪل برعڪس آهي. ان ۾ ڪو شڪ ڪونهي ته مڪران جا ميد گهوڙن کي سڪل مڇي کارائيندا هئا.[3] مگر سنڌو نديءَ جو فرات مان نڪرڻ ۽ ڪنيات جي نار ۾ پوڻ هن مغربي سياح جي فقط بي خبريءَ تي هڪ دليل آهي، تنهن ڪري سندس بيا گهڻا بيان به قياسي معلوم ٿين ٿا.

ايسٽ انڊيا ڪمپني:

31 ڊسمبر 1602ع ۾ انگلينڊ جي راڻيءَ ايلزبيٿ انگريز واپارين جي هڪڙيءَ جماعت کي هندستان سان واپار ڪرڻ لاءِ پروانو ڏنو. تنهن کان ٿورو اڳ هالينڊ جي ڊچن به هڪڙي تجارتي ڪمپني ڪڙي ڪئي هئي. انهن ٻنهي ڪمپنين کي جدا جدا "ايسٽ انڊيا ڪمپني" سڏجڻ لڳا. ڊچن هندستان جي اوڀرندي وارن قيمتي ٻيٽن ڏانهن رخ رکيو جتي ڪنڊ ۽ مصالحن جي پيداوار اڪيچار هئي. انگريزن سنه 1611ع ۾ پهريون دفعو سورت ۾ واپار جي ڪوٺي

---

1 ـ "ڦلنگي" يا "فرنگي" لفظ "فرئنڪ" جي بگڙيل صورت آهي. جرمن قومن، جن عيسوي 6 صديءَ ڌاري فرانس تي قبضو ڪيو هو تن کي "فرئنڪ" سڏيندا هئا. اوائل ۾ پورچوگيز ۽ ٻيا يورپي دريائي چور هوندا هئا، ان ڪري "فرنگي" معنيٰ "دريائي چور".

2 _ L. Demes: The Book of Durate Barbosa, PP. 106-107 (1918.(

3 _ R. Hughes-Buller: Makran History of The Med.

ڪولي. سنہ 1612ع ۾ انگريزن پورچوگيز ٻيڙي کي سورت وٽ اهڙي شڪست ڏني، جو انگريز هندستان جي سمنڊن جا مالڪ بڻجي ويا. سنڌن واپار روزمره ترقي ڪرڻ لڳو. سنہ 1615ع ۾ فقط ٻن جهازن جي مال جي محصول جي صورت ۾ ڪين 14 هزار پائونڊ مغليہ سرڪار کي ڀري ڏيڻا پيا.[1] سنڌن هڪڙي جهاز تي هڪ لک چاليهہ هزار پائونڊن جو هندستاني مال ڀريل هو.

ائنٿني سٽارڪي ۽ رابرٽ شرلي:

ائنٿني سٽارڪي ۽ سر رابرٽ شرلي بہ نصيب آزما انگريز هئا. جن کي شاهہ عباس اعظم صفويءَ ايراني فوجن کي فوجي تعليم ڏيڻ لاءِ نوڪر رکيو هو. سنہ 1608ع ۾ شاهہ عباس يورپ سان ايران جي تعلقاتن کي قائم ڪرڻ جي ارادي سان رابرٽ شرلي کي پنهنجو سفير مقرر ڪري، يورپ ڏانهن روانو ڪيو. ائنٿني سٽارڪي سنہ 1612ع ۾ انگريزن پاران جاسوسي ڪرڻ جي ارادي سان، ٻرتگن، جهازن ۾ چڙهي ٺٽي پهتو مگر هو پنهنجي مقصد ۾ ڪامياب تي نہ سگهيو ڇاڪاڻ تہ لاهري بندر تي رهندڙ هڪڙي پورچوگيز پادريءَ کيس زهر ڏيئي ماري ڇڏيو.

سر رابرٽ شرلي انگلنڊ پهچڻ کان پوءِ اتي جي بادشاهہ جيمس پاران ٿامس پاويل کي "ايڪسپيڊيشن" جهاز ۾ چاڙهي، جنهن جو ڪپتان والٽر پيٽن هو ايران ڏانهن سفير ڪري روانو ڪيو. ٿامس پاويل ايران ڏانهن ويندي، ٺٽي پهتو. سنڌس مرضي مڪران جي رستي کان ايران ڏانهن وڃڻ جي هئي، پر پوءِ بلوچن جي خوف ڪري سمنڊ جي رستي کان وڃڻ جو ارادو ڪيائين.[2] ٺٽي جي مغليہ نواب، سر رابرٽ شرلي جي ايلچيءَ ڪرسٽوفرينو جو مشرقي رواداريءَ موجب استقبال ڪيو. پورچوگيز اڳي ئي واپار جي بهاني لاهري ٻندر ۽ ٺٽي ۾ ديرو ڄمائي ويٺا هئا. تنهن ڪري نواب انگريز ايلچيءَ کي وڏيڪ سامان گهرائڻ لاءِ صلاح ڏني، جيئن هو پورچوگيزن سان ڇتاييٽي ڪري سگهي، مگر رابرٽ شرلي نواب جي صلاح تي ڌيان ڏيڻ کان سواءِ ٻيڙين جي وسيلي سنڌو درياءَ تي اڳتي وڌڻ لڳو پر نواب جي ماڻهن هن کي روڪي، ٺٽي ڏانهن موٽائي آندو.

---

1 ـ سنہ 1580ع ۾ پورچوگال جي حڪومت يورپ ۾ اسپين سان گڏجي ويئي، تنهن ڪري پورچوگيزن کي ڪنهن بہ قسم جي مدد جي ضرورت ان وقت ڪانہ هئي.
A. Lyall: The Rise & Expansion of the British Dominion India, P-15, London, 1915.
C.R. Low: Historical Background of Royal Indian Navy, Part-I.
2 - H. G. Rawlinson: British Begnings in Western India, Chp. V, P-83, Oxford.

نڪولس وٿنگٽن:

آڪٽوبر 1613ع ۾ نڪولس وٿنگٽن ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ پاران نير (گُلي) خريد ڪرڻ لاءِ احمدآباد کان سنڌ پهتو. ڪڇ جو رڻ ٽپي، ننگرپارڪر ۽ نيرن ڪوٽ رستي کان ميرپور بٺوري پهتو پر رستي تي بلوچ ڌاڙيلن سندس اسباب ڪپڙن سميت ڦري ورتو.[1] تنهن ڪري موٽي ننگرپارڪر ويو ۽ اتي جي هڪڙي هندو واقف ڪار واپاريءَ کان خرچ وٺي احمد آباد پهتو. نڪولس وٿنگٽن جيڪي مسافريءَ ۾ ڏٺو سو قلمبند ڪندو ويو.[2]

سنه 1615ع ۾ انگلينڊ جي بادشاهه جيمس پهرئين پاران، سر ٽامس رو آگري ۾ سفير ٿي آيو. اڳ هو انگلينڊ پاران قسطنطنيه ۾ سفير رهي چڪو هو، ان ڪري مشرقي رسمن ۽ عادتن کان واقف هو. هن شهنشاهه جهانگير لاءِ جيڪي تحفا آندا هئا، تن ۾ تماڪ به هو.[3] 24 ڊسمبر 1615ع ۾ سر ٽامس رو ڪمپنيءَ جي ڊائريڪٽرن کي سنڌ متعلق هيٺين رپورٽ پيش ڪئي هئي:

متئين قسم جي اچ وچ ۽ چڪتاڻ جي ڪري شرلي جا گهڻا ماڻهو مارجي ويا. به مهينا ٺٽي ۾ رهڻ کان پوءِ هو سنڌو شهنشاهه جهانگير سان گڏجڻ لاءِ آگري ڏانهن روانو ٿي ويو. جهانگير کان راهداريءَ جي پرواني وٺڻ ۾ ڪامياب ٿي ايران ڏانهن ويو جتي هڪ ايراني عورت سان شادي ڪيائين.[4] مگر ايران موٽڻ کان پوءِ شاهه عباس ڪيس سنه 1615ع ۾ نوڪريءَ مان ڪڍي ڇڏيو جنهن ڪري هو دلشڪست ٿي يورپ ڏانهن موٽي ويو ۽ وات تي مئو. سندس لاش کي سندس ايراني بيگم روم ۾ دفنايو.[5]

سر ٽامس رو:

”مون کي پڪيءَ ريت معلوم ٿيو آهي ته سنڌو ندي واپار ڪرڻ لاءِ مفيد

1ـ سنڌ نير جي ڪري مشهور صوبو هو. سيوهڻ ۽ سن نير جي ڪري مشهور هئا. آڳاٽي وقت کان ينيور ۽ پڙوچ کان سنڌ ۾ هندستان جو نير مصر تائين وڪامڻ ويندو هو. هندستان جي نير جي مقابلي ۾ سنڌ جو نير عمدو ۽ قيمتي هو.

2 _W.W. Faster: Early travels in India, PP. 188-223.

3ـ تماڪ هندستان ۾ اڪبر اعظم جي ڏينهن ۾ پهتو هو پر هن ملڪ ۾ وڏيءَ قيمت تي وڪامندو هو. يورپ ۾ تماڪ جو بنياد 1560ع ۾ پيو جڏهن هڪڙي ڊچ واپاريءَ لزبن جي فرينچ سفير جان نڪات کي سوکڙيءَ طور ڏنو هو. تماڪ جي پيدائش جو اصلي هنڌ آمريڪا آهي، جتان ايلزبيٿ جي ڏينهن ۾ سر والٽر ريلي انگلنڊ آندو هو.

H. Elliat: History of India, Vol. VI, PP. 165-166.

4- F.C Danvers: The Portugues in India, Vol. I, P. 508.

5 _ H. G. Rawlinson: British Begninges in Western India, P. 83.

آهي. ڄاڪاڻ تہ لاهور کان سنڌ تائين آسانيءَ سان دريا رستي مسافري ڪري سگهبي. سنڌ جي آب هوا صحت بخش آهي، سنڌ جو نير ۽ ٻيون شيون انگليند لاءِ ڪارآمد ثابت ٿينديون.“[1]

سر ٿامس جهانگير سان عهدنامي ڪرڻ ۾ سنہ 1616ع ۾ ڪامياب ٿيو. صفويہ فرمانروائن جي مذهبي تعصب ڪري سنين جي جان ايران ۾ سلامت نہ هئي، تنهن ڪري حج ڏانهن ويندڙ خشڪيءَ جو رستو هندستان جي مسلمانن لاءِ بند هو. اهڙيءَ طرح سمنڊن تي پورچوگيزن جي قرلت ڪرڻ ۽ غارتگريءَ ڪري سمنڊ جو رستو بہ سلامت نہ هو. اهوئي سبب هو جو اڪبر اعظم جي زماني ۾ علمائن حج نہ ڪرڻ لاءِ فتويٰ ڏني هئي، مگر جهانگير جي ڏينهن ۾ انگريزي ٻيڙي مقامات مقدس ڏانهن ويندڙ جهازن جي سلامتيءَ جو ذمو پاڻ تي کنيو هو. متيزءَ جوابداريءَ جي ڪري ئي، شاهي فرمان موجب، انگريزن کي سنڌ، بمبئي ۽ مدراس جهڙن صوبن ۾ واپار لاءِ ڪوٺين وجهڻ جي اجازت ملي هئي.[2]

ان کان سواءِ ڪوٺين جي بچاءَ لاءِ ڪمپنيءَ کي پوليس ۽ منصفن رکڻ جي بہ اجازت ملي. انگريزي سفير پنهنجن ماڻهن کي سنڌ مان نير خريد ڪرڻ لاءِ صلاح ڏني. سنڌ جو نير سڄي هندستان ۾ قيمتي شيءِ هئي.[3] سورت جا انگريز ايجنٽ گهڻي عرصي کان سنڌ سان واپار ڪرڻ لاءِ منتظر هئا. انهن کي رڳو پورچوگيزن جي ريشہ دوانين کان خوف هو. آگري جي دربار مان شاهي پرواني ملڻ کان پوءِ هو بي خوفيءَ سان واپار ڪرڻ لڳا. 26 اپريل سنہ 1630ع ۾ ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ هڪڙي ديسي دلال کي واپار جو واءُ سواءُ معلوم ڪرڻ لاءِ سنڌ ڏانهن روانو ڪيو. هو بہ ڳنڍيون ڪپڙي جون ۽ ڪجهہ نير نموني طور خريد ڪري، سورت جي ايجنٽن کي ڏيکارڻ لاءِ ساڻ کڻي ويو.[4]

---

1 -W. W. Faster: The Embassy of SIR Thomas Roe, PP. 75-76

2_ مغلن جو هڪڙو جهاز جنهن تي شهنشاهہ جهانگير جي والده حج ڪرڻ لاءِ مڪي ڏانهن وڃي رهي هئي، اهو جهاز پورچوگيزن سمنڊ تي ڦريو هو. سر ٿامس رو کان اڳ انگليند جي بادشاهہ جيمس پهرئين 1607ع ۾ هاڪنس کي سفير ڪري جهانگير جي دربار ۾ آگري ڏانهن مڪو هو. سر ٿامس رو ان ڪري ڪامياب ٿيو جو انگريزي ٻيڙي هندستان جي جهازن جي سلامتيءَ جو ذمو پاڻ تي کنيو جنهن ڪري حج جو رستو کلي پيو.

3 -W. W. Faster: The English Factories in India (1637), P. VII Oxford, 1906.

4_ جهانگير جي ڏينهن ۾ انگريزن وٽ واپار جون بہ ڪوٺيون هيون. سورت جو اٿر ايراني نار ۽ باب المنذب تائين ڇانيل هو ۽ مدراس جي ڪوٺيءَ جي ڪري انگريزن جو اٿر هوگلي ۽ مرشد آباد تائين ڄميل هو.

وليم فريملين ۽ سندس ساٿي:

سنہ 1635ع ۾ هڪڙو انگريزي جهاز ڊسڪوري، لاهري بندر تي پهتو جنهن تي وليم فريملين، جان سپلر ۽ رچرڊ موٿلي، انگريزي تجارتي وفد جا ميمبر، ٺٽي پهتا. ڪمپنيءَ کين هدايت ڪري ڇڏي هئي تہ ڪنهن بہ پورچوگيز سان ڪو تعلق نہ رکن. فقط ڪپڙي جو واپار ڪن. شاهي پرواني هئڻ سبب، ٺٽي جي عملدارن وفد جو خيرمقدم ڪيو ۽ ميمبرن جي رهائش لاءِ شهر ۾ هڪڙيءَ عمارت جو انتظام ڪيو. پنج ڏينهن آرام ڪرڻ کان پوءِ وفد جي ميمبرن ڪمپنيءَ کي نصرپور جي ڪپڙي خريد ڪرڻ لاءِ سفارش ڪئي. نصرپور مرزا شاهہ حسن ارغون جي ڏينهن ۾ سنڌ جو تختگاهہ هو. اڳ درياءَ هتان وهندو هو. مغليہ دؤر ۾ سندس اوج مٽجڻ لڳو، مگر ڪپڙي جي هنر ڪري برک هو. سورت جي انگريز ايجنٽن کي سنڌ سان دائمي واپار ڪرڻ جو ارادو هو. تنهن ڪري وفد جي ميمبرن ٻن مهينن تائين سنڌ جي شين کي جاچي ڏٺو.

ٺٽي جي نواب دولت خان بہ وفد جي حوصلہ افزائي ڪئي. ميمبرن ڪپڙو نير ۽ آفيم پسند ڪيا. سنڌ جو ڪپڙو ڏيساورن ۾ آڳاٽي زماني کان مشهور هو. نصرپور جي هڪڙي ئي شهر ۾ ڪورين جو تعداد 3 هزار هو. 25 آگسٽ 1636ع ۾ ڪمپنيءَ جي ايجنٽن سنڌ جي شين کي پسند ڪري سورت جي ڪائونسلر کي ٺٽي ۾ دائمي طور تجارتي ڪوٺي کولڻ لاءِ حڪم ڏنو. 16 مارچ سنہ 1637ع ۾ ڪمپنيءَ پاران هڪڙو ديسي دلال ٺٽي پهتو. سنڌ جا شهر واپار ڪري برک هئا. ديسي شين کان سواءِ بازارين ۾ قنڌار ڪابل، اصفهان، تبريز، ڪشمير، لاهور ۽ ملتان جون شيون بہ وڪامنديون هيون. سنہ 1640ع ۾ وليم فريملين ۽ جان سپلر ٻيهر ٺٽي پهتا ۽ سنہ 1652ع تائين سنڌ ۾ رهي سنڌ جي وچولي حصي تائين چڪر ڏيڻ لڳا. سنہ 1643ع ۾ انگريزن کي سوڪڙيون شاهہ جهان ۽ شهزادي دارا شڪوهہ کي ڏيئي، هندستان ۾ واپار ڪرڻ لاءِ مڪمل طور پروانو هٿ ڪيو. ٺئين پرواني موجب انگريز ايجنٽ اپر سنڌ تائين گشت ڪرڻ لڳا.[1]

سباسٽئن مانرڪ:

فري سباسٽئن مانرڪ هڪڙو پورچوگيز پادري هو جو سنہ 1641ع ۾ شهزادي خرم (شاهہ جهان) کان پروانو وٺي سنڌو درياءَ رستي لاهور کان 9 ڏينهن

1 _ W. H. Marclaud: From Akbar to Aurangzeb, PP. 114-190.

اندرَ بکر پهتو. لکي ٿو تہ ”بکر جي علائقي ۾ باغات ڪري ميوا جام آهن ۽ ملڪ سرسبز آهي، سال بسال خراسان کان مال سان ڀريل قافلا اچن ٿا.“ بکر کان درياءَ رستي هو سيوهڻ پهتو. هتي مهاٽن سنڌس ٻيڙيءَ تي حملا ڪيا. پر ونس بم گولا هئا. جن جي وسيلي بچي ويو. چئن ڏينهن جي دريائي مسافريءَ کان پوءِ دارالحڪومت ٺٽي پهتو. شهر جي رنڊين ۽ ناچڻين جا رنگين لباس ڏسي وائڙو ٿي ويو. شهر ۾ جيڪي بہ ڪپڙي ۽ چمڙي جا صنعتي ادارا هئا، سي هن گهمي ڏٺا. هڪ مهينو ٺٽي ۾ رهي، عمرڪوٽ ۽ جيسلمير واري رستي کان آگري پهتو. سنڌس سفرنامو سنہ 1643ع ۾ ٻن جلدن ۾ شايع ٿيو.

هينري گاري ۽ گلبرٽ هئريسن:

سنہ 1647ع ۾ ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ پاران بہ گماشتا هينري گاري ۽ گلبرٽ هئريسن ٺٽي پهتا. سنڌ جون ديسي شيون سچيون ۽ سستيون هيون ۽ انهن جي مقابلي ۾ ولائتي شيونساديون، مهانگيون ۽ ڪاريگريءَ جي نئين نموني هئڻ سبب هتي جي باشندن لاءِ عجيب هيون: مثلاً گرم ڪپڙو نباتون، چينيءَ ۽ شيشي جو سامان، آرسيون، واچون، گهڙيال، وڍ ڪٽ جو سامان، بارود جا هٿيار رنگين چٽيون وغيره. فرنگين جا دلال ۽ گماشتا بلڪل چالاڪ ۽ عيار هئا. جنهن بندر تي پير رکندا هئا، تنهن تي مفلسن ۽ محتاجن ۾ پئسا ورهائيندا هئا. مٿينءَ قسم جي فياضيءَ جو سبب محض هن ريت هو تہ جيئن ديسي رهاڪن جو مٿن ويساهہ ڄمي ۽ اُهي سفيد فام حريص مڪارن کي پنهنجو خيرخواهہ سمجهن. نون هٿيارن جي زور تي براعظم هندستان جي هرهڪ پرڳڻي تي سنڌن ڏاڪو ڄميل هو.

سنہ 1662ع ۾ انگريزن پورچوگيزن کان هرمز ٻيٽ آزاد ڪرائي، اصفهان جي دربار تائين رسوخ حاصل ڪيو. اڳ ايراني نار جي بندرن کان هزارن جي تعداد ۾ گهوڙا هندستان جي شهرن ۾ وڪري لاءِ ايندا هئا. پورچوگيزن مٿيون واپار بند ڪري ڇڏيو هو سو ٻيهر کلي ويو.[1] انگريزن مڪران جي بندر جسڪ تي سنہ 1618ع ۾ تجارتي ڪوٺي وڌي هئي، جتان ڪرمان جي قيمتي پشم ۽ ايراني غاليچا خريد ڪندا هئا.[2] فرنگي ايجنٽ واپارين جي لباس ۾ ملڪن ۾

1_ البڪرڪ 1510ع ۾ هرمز ٻيٽ فتح ڪري اتي قلعو اڏائي، روئي گومس کي پنهنجي پاران سفير ڪري شاهہ اسماعيل صفويءَ ڏانهن مڪو هو جنهن شاهہ کي ٻهريون اهو شرط پيش ڪيو هو تہ گهوڙن جو واپار بند رهي. شاهہ اهو شرط منظور ڪيو هو.

2 -H. Moorse Stephen: Rulers of India, "Albuquerqe", PP. 135-137.

گشت ڪري، جاسوسي ڪرڻ کان سواءِ ماڻهن سان واقفيت رکڻ لڳا. موقعي سر ٺڳيون ڪرڻ سندن اخلاقي پيشو هو.

ڪنڊياري ۽ نصرپور جي ڪورين جون پڪارون:

سنڌ ۾ سندن خلاف پهرين ڪنڊياري ۽ نصرپور جي ڪورين وقت جي حاڪمن کي پڪارون ڪيون. چاڪاڻ ته انگريز ايجنٽ سنڌ جي ساده لوح ايماندار ڪورين کي اڳوات رپيا قرض ڏيئي، زيربار ڪري، پوءِ زبردستيءَ سندن تيار ڪيل سمورو ڪپڙو سستن اگهن تي کڻندا هئا. حالانڪ اهو ساڳيو ڪپڙو ولايت جي مارڪيٽن ۾ سٺ في صدي منافعي سان وڪامندو هو. مگر جنهن صورت ۾ ڪمپنيءَ جي ايجنٽن کي سڌو سنئون دهليءَ ۽ آگري جي درٻارين مان پروانا مليل هئا. ان حالت ۾ سنڌ جا مغليه نواب رعايا جي دانهن ڪوڪن تي ڌيان ڏيڻ بدران اٿلندو دٻاءَ جي ذريعي پڪارن کي ٻنجو ڏيندا هئا.

پيون ته ڪمپنيءَ جا مڪار ايجنٽ نوابن ۽ سندن بيگمن کي سوکڙيون ۽ تحفا پهچائي، پنهنجا رستا صاف رکي، پوءِ غريب سنڌي ڪاريگرن جو رت چوسيندا هئا. اڳ سنڌي ڪاريگر سکيا ستابا هئا. مگر هينئر فرنگي سفيد فام سرمائيدارن جي مڪارين ۽ ڪارستانين ڪري صفا محتاج ۽ مفلس بڻجي ويا هئا. واپار ۾ ڏيتي ليتيءَ متعلق مغربي عيارن جا شرط اهڙا پيچيده هئا، جو سنڌي ڪاريگر سندن مڪر ۽ فريب جي ڄارن ۾ ڦاسي سندن سرمائي اڳيان، محتاج بلڪ سندن زرخريد غلام بڻجي ويا هئا. مگر مفلسن جي آهن ۽ بيڪسيءَ جي فريادن نيٺ نئين جي سياسي حلقن ۾ بيداري پيدا ڪئي. نواب جعفر خان جي حڪم سان انگريزي سامان سان پريل ٻيڙيون ٺٽي ۾ لٽجي ويون. وري جڏهن قباد خان نواب مقرر ٿي آيو تڏهن فرنگين کي دم پٽڻ لاءِ فرست نصيب ٿي. حقيقت ۾ نواب جيئن فضا جو رخ ڏسندا هئا، ان موجب قدم کڻندا هئا.

نڪولا مانوسي:

نڪولا مانوسي اطالوي، وينس جو رهاڪو هو. پهرياڻين هڪڙي انگريز امير، بيلومانٽ وٽ نوڪر هو. ان جي مئي کان پوءِ شهزادي دارا شڪوه جي توب خاني ۾ نوڪر بيٺو. سنه 1659ع ۾، دارا شڪوه جي بکر جي گهيري وقت نڪولا مانوسي موجود هو. قلعي فتح ڪرڻ کان پوءِ دارا پنهنجي حرم ۽ توب خاني کي پنهنجي ٻن اميرن، خواجه ۽ سيد عبدالرزاق جي نگرانيءَ هيٺ بکر ۾ ڇڏي، شيخ مصر ۽ سيف شڪن کي ساڻ کڻي گجرات ڏانهن قسمت آزمائڻ ويو هو.

نڪولا مانوسي بيان ڪري ٿو تہ بکر مضبوط قلعو هو. سندس وچ ۾ هڪڙو برج هو جتان درياءَ جو نظارو ڏسڻ ۾ پئي آيو. دارا جي پٺيان خليل خان لاهور کان ڪاهي آيو پر قلعو هٿ ڪري نہ سگهيو. وري جڏهن ملڪ جيوڻ شهزادي کي گرفتار ڪري مير بابا جي حوالي ڪيو تڏهن لاچار ٿي دارا جي عملي قلعو دشمن جي حوالي ڪيو. مانوسيءَ جي بيان مان فقط بکر جي جنگ جي خبر پئجي سگهي ٿي. بيو تہ انهن ڏينهن ۾ سنڌ ۾ سخت ڏڪر پيو هو. جنهن ڪري ڪمپنيءَ جي ڊائريڪٽرن پنهنجي سورت جي ايجنٽ کي سنڌ مان فقط شوري (ڪلمي شورو) خريد ڪرڻ لاءِ اجازت ڏني هئي. ڪمپنيءَ جا سنڌ ۾ رهندڙ ايجنٽ وليم بيل، جان ڪاڪس، سري وينر جن سنڌ ۾ رهي مزا ماڻي ڏٺا هئا، تن واپار کي چالو رکڻ لاءِ ڪمپنيءَ سان گهڻا حيلا هلايا. پر سنہ 1662ع ۾ ڏڪر پوڻ ڪري واپار صفا بند ٿي ويو.[1]

اليگزينڊر هئملٽن:

ڪپتان اليگزينڊر هئملٽن اسڪاٽلينڊ جو هڪ سيلاني سوداگر هو. جنهن سنہ 1668ع کان سنہ 1723ع تائين آفريڪا جي ڪيپ آف گڊ هوپ کان ڦرندي جپان تائين ايشيائي ملڪن ۽ ٻيٽن جو سفر ڪيو هو. سندس سفرنامو "نيو اڪائونٽ آف دي ايسٽ انڊيز" سنہ 1727ع ۾ ايڊنبرا مان ٻن جلدن ۾ شايع ٿيو. سنہ 1669ع ۾ اليگزينڊر سامان سان ڀريل جهازن سان لاهري بندر تي پهتو. سندس بيان مان معلوم ٿئي ٿو تہ ان زماني ۾ لاهري بندر ۾ هڪ سؤ ڪاٺ ۽ مٽيءَ جا جڙيل گهر هئا. شهر جي وچ ۾ هڪڙو پٿر جو قلعو هو جنهن تي بلوچن جي ڪاهُن کي روڪڻ لاءِ توبون رکيل هيون. هر هڪ قافلي سان بلوچ ڌاڙيلن جي مقابلي ڪرڻ لاءِ ٻن سؤ سوارن جو دستو گڏ هلندو هو.

اڳتي هلي بيان ڪري ٿو تہ هڪڙي دفعي پنجن سؤن مسلح بلوچن هڪڙو واپاري قافلو ڦريو هو. نتو لاهري بندر کان چاليهہ ميل پري هو. هئملٽن جنهن قافلي سان همراهہ هو تنهن ۾ 15 سؤ اُٺ مال سان ڀريل هئا. رستي تي مڪرانين قافلي تي گهيرو ڪيو پر هئملٽن وٽ بندوقون هيون، جن کي ڇوڙڻ ڪري چور ڀڄي ويا. هن پاڻ سان ملبار کان ڏهہ هزار پائونڊن جو مال آندو هو. ٺٽي جي نواب حفيظ الله خان ٺٽي پهچڻ کان پوءِ هڪ ڏڳو، پنج دنبا، ويهہ ٻڪريون، ويهہ ڪڪڙ، پنجاهہ تتر، مٺائي ۽ ميوا مهماني طور ڏانهس مڪا ۽ ملاقات لاءِ وقت مقرر ڪيو.

1_ مانوسي 48 ورهين تائين مغلن وٽ نوڪر رهيو هو سندس لکيل بيانن تان ڪٽرو 1715ع ۾ پئرس مان مغليہ خاندان جي تاريخ شايع ڪئي.

هٿملٽن نواب کي هڪڙو آئينو پنجن پائونڊن جي قيمت جو هڪڙي بندوق, ٻه گلٽ ٿيل پستول, هڪڙو خنجر, هڪڙي ٿالهي ۽ ڪي ترارين جا ڦر سوکڙين طور پيش ڪيا. سنڌ ۾ هو اٽڪل 3 مهينا رهيو. پوءِ گجرات جي رستي کان موٽي ويو. سندس سفرنامي مان مغليہ دؤر جي سنڌ جي خبر پوي ٿي.

هينرچ روٿ:

هينرچ روٿ گوٿا جو هڪ پادري آگري کان لاهور ۽ ملتان جي رستي کان سنڌ ۾ وارد ٿيو. هو ڏهہ ورهيہ هندستان ۾ سنسڪرت زبان سکيو هو. پوءِ لاهري بندر کان سورت پهتو. جتان بندر عباس ۽ ازمير (سمرنا) کان ٿيندو روم پهتو هو.

مغلن جي ڏينهن ۾ سنڌ:

ملڪي انتظام:

مغلن جي ڏينهن ۾ سڄو هندستان صوبن, سرڪارن, پرڳڻن ۽ محالن ۾ ورهايل هو. هرهڪ سرڪار مٿان نواب حڪومت هلائيندا هئا. سنڌ ٺٽي ۽ بکر ٻن سرڪارين ۾ ورهايل هئي ۽ ٻئي سرڪارون ملتان جي ماتحت هيون. ٺٽو پنجن حصن ۽ 18 محالن ۾ ورهايل هو سندن ساليانو آمدني 29,999,991 دام هئي. چاچڪان يارهن محالن ۾ ورهايل هو سندس ساليانو آمدني 11,784,586 دام هئي. سيوهڻ 9 محالن ۾ ورهايل هو سندن ساليانو آمدني 15,546,808 دام هئي. نصرپور 7 محالن ۾ ورهايل هو سندس ساليانو آمدني 7,835,600 دام هئي. ڪڪرالو 8 محالن ۾ ورهايل هو سندس ساليانو آمدني 5,085,048 دام هئي. بکر 12 محالن ۾ ورهايل هو سکر, بکر, الور ۽ ماٿيلو هڪڙي محال هيٺ هئا. جنهن جي ساليانو آمدني 1,32,150 دام هئي.

لاهري ۽ اؤرنگا آباد سمنڊ تي سنڌ جا ٻہ اهم بندر هئا: انهن مان لاهري بندر جي آمدني اڪبري دؤر ۾ ساليانو هڪ لک سٺ هزار رپيا هئي. ٺٽي سرڪار اندر جملي 54 تعلقا هئا. هرهڪ ضلعي ۾ گهٽائي تعلقا هئا. سنڌ جي جملي ساليانو اپت اورنگزيب عالمگير جي ڏينهن ۾ 23,20,000 رپيا هئي.[1] ڏلن جو ڪاتو "دستور عمل" سڏبو هو. "مير بخشي" (سپہ سالار), "بخشي" (خزانچي) ۽ "محتسب" وڏا عملدار هئا. سندن هيٺيان عامل, قانون گو فوجدار

---

1 F. Bornier's Travels (1665-1668), Vol. I, P. 475

سنہ 1707ع ۾ غازي اورنگزيب جي وفات وقت, مغليہ شهنشاهت جي ساليانو اُپت 30,17,96,859 رپيا هئي. ان زماني جي في مغليہ رپئي جي قيمت موجوده زماني جي ٻن شلنگن ۽ ٽن پينسن جيتري هئي.

ڪوتوال، قاضي، منصف، امين، داروغا، محالڪار، چوڌري، مقادم، پٽواري، قلعيدار ۽ ٻيا عملدار هئا. ڪي نواب اُمرائن مان چونڊبا هئا ۽ ڪي منصبدار هئا. جيڪي پاڻ وٽ سوارن جو دستو رکندا هئا ۽ کين فوجي دستن رکڻ لاءِ حڪومت کان پگھار ملندو هو.[1] اُمرائن هيٺان روزندار (ڪلارڪ) هوندا هئا. جيڪي سرڪاري ڪاغذن کي مهرون هڻندا ۽ انهن جو نيڪال ڪندا هئا. کين روزانو وظيفو ملندو هو.

فوج:

مغليہ فوج چئن قسمن ۾ ورهايل هئي: 1. سرڪاري 2. منصبداري 3. داخلي ۽ 4. عهدي. فوجن ۾ اڪثر افغان، سيد، بلوچ ۽ راجپوت ڀرتي ٿيندا هئا. سپاهين وٽ بندوقون هيون. بلوچ ڊگھين ڏاڙهين ۽ ڊگھن وارن ڪري 'جن' ڪوٺبا هئا. عراقي گھوڙو رکندڙ سوار جو ماهوار پگھار ٽيھ رپيا ۽ رواجي گھوڙو رکندڙ سوار کي ماهوار ٻارهن رپيا پگھار ملندو هو. پيادل سپاهيءَ کي ماهوار ويھ رپيا پگھار ملندو هو. توب خانو ٻن قسمن جو هو. هڪڙو وزندار، جن توبن کي هاٿي ڇڪيندا هئا. ٻيون هلڪو توب خانو جو ٻيڙين جي وسيلي کڻي سگھبو هو. ڪي توبون اُٺن مٿان بہ ڪڇنديون هيون. جهڙوڪ، زنبورڪ ۽ شتر نال. اهي توبون تيل جون هيون.[2] صوبن جو نواب ۽ زميندار توڙي جاگيردار ضرورت وقت فوجن لاءِ سپاهي ڏيڻ لاءِ ٻڌل هئا. ڪي پرڳڻا ساليانہ خراج سان گڏ مقرر تعداد ۾ سپاهي ڏيڻ لاءِ ٻڌل هئا. جيڪي پرڳڻا سپاهي ڏيئي نہ سگھندا هئا. سي نقد ناڻي ڏيڻ لاءِ ٻڌل هئا. هر هڪ جاگيردار پنهنجن ڳوٺن ۾ ڪڙمين، واپارين ۽ هنرمندن کان ڍلون اوڳاڙيندو هو. سنڌن اقتدار طائف الملوڪيءَ جي زماني وانگر هو.

اورنگزيب پنهنجي ملتان جي نائبيءَ جي زماني ۾ 1649ع ۾ بلوچن کي ويڙهائي، نوحاڻين، هوتن، نومڙين ۽ جوکين کي ڪمزور ڪرڻ لاءِ ڪامياب ٿيو هو. پر پوءِ سنڌ ۾ مغليہ نوابن کي بلوچن سان دوستي رکڻ کان سواءِ خطرو

---

1 ـ اڪبر اعظم جي زماني ۾ منصبدارن جو جملي تعداد 66 هو. سنڌن سوارن جي گھوڙن کي سرڪار طرفان داغ ڏنا هئا. منصبدار جو ماهوار پگھار هڪ سؤ کان وٺي ستن سؤن تائين هو سنڌن درجو اُمرائن وانگي هو.

2 ـ مغليہ توب خاني ۾ پورچوگيز، انگريز، ڊچ، فرينچ، جرمن بہ ڀرتي ٿيندا هئا. ڇاڪاڻ تہ ديسين جي مقابلي ۾ اهي گھڻا تجربيڪار هئا. گھڻا ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي فوجن جا ڀڳل سپاهي هئا. جي وڏين پگھارن جي لالچ تي مغليہ توب خاني ۾ نوڪري ڪندا هئا. هر هڪ فرنگي توبچيءَ کي ماهوار بہ سؤ رپيا پگھار ملندو هو. قلعن کي بارود سان اُڏائڻ جو فن مغلن کي ڊچن سيکاريو هو. ڏسو برنيئر جو "سفرنامو" جلد۔1، ص 31۔32.

محسوس ٿيڻ لڳو. ڪلمتي ويهه هزارن سوارن سان سنڌ جي ڪوهستاني علائقي ۾ حفاظت ڪرڻ تي مامور هئا. اُتر ۾ چانڊيَن جي ڪاهُن کي روڪڻ لاءِ ميان نور محمد لاڙڪاڻي ۾ قلعو جوڙائي متس توبون رکايون هيون. بليدين ۽ جتوئين، ارغونن جي ڏينهن ۾ قنڌار ۽ ملتان تائين جنگين ۾ حصو ورتو هو. سنڌ ۾ امن امان بحال رکڻ لاءِ سنڌن سردارن کي بخشي وظيفا ڏيندو هو نہ تہ ٻيءَ صورت ۾ هو واپاري قافلن تي هٿ صاف ڪندا هئا.

ڍلن جا قسم:

مغلن جي ڏينهن ۾ سنڌ اندر جيڪي ڍلن جا قسم رائج هئا، تن جو رواج مغلن کان بہ اڳ هندستان ۾ رائج هو: مثلاً محمد تغلق ۽ فيروز شاهہ جي زمانن ۾ چراهي، گلفروشي، نيلگري، ماهي فروشي ندافي، ريمان فروشي، نخود بريان گري، دوڪانانہ خمارخانہ دادبيگي، ڪوتوالي ۽ احتساب- ڍلون رائج هيون.[1] اڪبر اعظم هندن کان جزيہ ڍل وٺڻ بند ڪئي. باقي مغليہ دؤر ۾ هي ڍلون رائج هيون.

1- غلہ بخش: زمين تي ٽن قسمن جون ڍلون هيون. (الف) اُهي زمينون، جن جي پوک درياءَ جي پاڻيءَ تي ٿيندي هئي، يعني جي مهراڻ جي ڪپن تي هيون. اهي جيڪي واهن ۽ کوهن تي چاهي زمينون هيون. (ج) اجرا ڪلابي- جيڪي زمينون تلائن يا ڍنڍن جي پاڻيءَ تي آباد هيون. (د) جنگل شگافي- اُهي زمينون جيڪي جهنگ صاف ڪري آباد ڪيون هيون. مغل عملدار زمينن جي پيداوار جو ٽيون حصو ڪٽيندا هئا. ڪن ديرن مان عملدار هٿ ڪري تخميني طور ان ڪٽيندا هئا. عملدارن جي اچڻ کان اڳ ديرن ڪٽڻ جي سخت منع هئي. آفيم ۽ نير جي پوکن وارين زمينن تي في جريب تي آسي رپيا ڍل هئي. مهراڻ جي آبڪلانيءَ جي ڪري بعض دفعا ڍلون گهٽجي وينديون هيون.

شهزادي اورنگزيب جي نائبيءَ واري زماني ۾ آمدنيءَ کان خرچ وڌي ويو هو. جنهن ڪري شهزادي دهليءَ جي دربار کان پئسن لاءِ گهر ڪئي هئي، پر شاهہ جهان پئسن ڏيڻ کان انڪار ڪيو هو. اڪثر ڍلن جي نسبت سنڌ جي مغليہ نوابن جي دربار سان اٽبٽ رهندي هئي.[2] 2- پيش ڪش: مهاجن هندو واپارين کي ساليانو پنجن کان ڏهن رپين تائين ڍل ڏيڻي پوندي هئي. 3- سرشماري: ڪاريگر مثلاً واڍا، لوهار سونارا، رنگريز وغيره تن کي ساليانو 31 رپيا ڍل ڏيڻي پوندي هئي. (قاضي، سادات، پيرزادن، بلوچن ۽ سرڪاري عملدارن کي ان قسم

1- عجائب الاسفار: جلد- 2، ص- 140.

2 _ W. H. Mooreland: Akbar to Aurangzeb, P. 285 (1923(

جون ڍلون معاف هيون). 4_ هوائي: ٻڌل ٻيڙين جي نڪتل مال تان وٺندا هئا. 5_ سر درختي: ميويدار وڻن جي آمدنيءَ مان اڌ يا ٽيون حصو سرڪار ڪٽندي هئي، 6_ ترازو: دوڪاندارن کي وڪري تي ٽئڪس پرٽو پونڊو هو هر هڪ شهر تي محتسب مقرر هو جو مقر ٿيل اگهن تي نظرداري ڪندو هو جيئن واپاري رعايا سان ٺڳيون ڪري نه سگهن. 7_ شڪار ماهي: مهاڻن کي مڇين جي شڪار ڪرڻ جي عيوض ڇٺن آنن کان ڇهن آنن تائين ڍل ڏيڻي پوندي هئي. 8_ مويشي: اُٺن، ڍڳن، خچرن، گهوڙن ۽ ڳئن جي وڪري تي في جانور لاءِ هڪ آنو ڍل ٻڌل هئي. 9_ سلامتي ڪشتي: في ٻيڙيءَ تي سلامتيءَ سان پتڻ تي پهچڻ وقت ڇئن آنن کان ڇهن آنن تائين ڍل ڏيڻي پوندي هئي. 10_ ريزڪي: واپارين کي في صدي مال جي وڪري تي پنج رپيا ٽئڪس ۽ في مڻ جي خريدار کي هڪ آنو ڍل ڏيڻي پوندي هئي. 11_ پن چري: سرڪاري زمين ۽ ٻيلن ۾ چوپائي مال جي چاراڻيءَ عيوض مالڪن کي في اُٺ تي اَٺ آنا، في مينهن لاءِ چار آنا، في رڍ ۽ ٻڪريءَ لاءِ هڪ آنو ماهوار ڍل ڏيڻي پوندي هئي. 12_ اجاره شراب: نيرن ڪوٽ، سيوهڻ، شڪارپور ۾ شراب جون ڀٽيون هيون، جتي انگور، ڪجور، مشڪ، سونف، زعفران، گلاب، ڳڙ ۽ ٻٻر جي ڇوڏن مان شراب ٺهندو هو جنهن تي ٻنين وارن ۽ گتي وارن کي ڍل ڏيڻي پوندي هئي. 13_ اميني: ٻن ڌرين کي ملڪيت جي فيصلي ڪرڻ لاءِ سرڪاري امين مقرر ڪرڻ وقت ڍل ڏيڻي پوندي هئي. 14_ گمرگ: جيڪي گمرگ (ڪسٽم) ڪاتي ۾ ڍلون پيارينداهئا، تن کي مزدوريءَ طور سرڪار پاران اجورو ملندو هو. مثلاً هڪ لک رپيا ڍل پريندڙ کي 12 هزار رپيا اجورو (ڪميشن) ملندو هو. گمرگ ڪاتي جا عملدار بلوچ سپاهين جي زور تي زبردستيءَ رشوتون وٺندا هئا. انگريز واپاري نوابن ۽ سنڌن ٻيگمن تائين رشوتون ڏيئي گهٽ ڪسٽم ڊيوٽي ڀريندا هئا. لاڙڪاڻي ۾ ڪاغذن جوڙڻ جا ڪارخانا هئا. في ڪارخانيدار کي ساليانو اٺن کان ٻارهن رپين تائين ڍل ڏيڻي پوندي هئي. ڍنڍن مان ٻهه، مڇي ۽ پکين جي شڪار تي ڍل ٻڌل هئي. مڇين جي واپارين کي في صدي ويهه رپيا خشڪيءَ رستي ۽ درياءَ رستي في صدي پوڻا چوڏهن رپيا ڍل ڀرڻي پوندي هئي. هن قسم جون ڍلون ميرن جي صاحبيءَ جي زماني تائين جاري هيون.[1] اهڙيءَ طرح سترهن قسمن جون ڍلون رائج هيون.

واپار جو طريقو:

ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جو واپاري ايجنٽ جيڪو ٺٽي ۾ رهندو هو سو

1 _ Bombay Government Record No. XVII, (New Series) Part-II, P. 596 (1836(

ريزيڊنٽ سڏبو هو. سندس پگهار ساليانو 2 سؤ پائونڊ هئي. وٽس هڪڙو سرڪاري ڊاڪٽر بہ رهندو هو ڊاڪٽر جي غير حاضريءَ ۾ وقت بوقت ديسي حڪيم بہ نوڪر رکندو هو. نٽي جي هڪڙي حڪيم حاجي محمود کي ڪمپنيءَ پاران 15 ربيا پگهار ماهوار ملندو هو. اهو پگهار هاڻوڪي زماني جي هزارين رپين برابر هو. ڇاڪاڻ تہ انهن ڏينهن ۾ سنڌ آسودي هئي.

شين جا مقرر اگهہ:

اڪبر اعظم جي ڏينهن ۾ ڪڻڪ جي في مڻ جي قيمت 12 دام، جوَن جي في مڻ جي قيمت 8 دام، مگن جي في مڻ جي قيمت 18 دام، ماتهہ جي في مڻ جي قيمت 16 دام، ڪنڊ جي في مڻ جي قيمت 128 دام، لوڻ جي مڻ جي قيمت 16 دام، گيهہ جي في مڻ جي قيمت 105 دام، تيل جي في مڻ جي قيمت 80 دام، مڻ جو وزن چويهہ سير ۽ في رپئي جي قيمت چاليهہ دام هئي. انهن ڏينهن ۾ سنڌ ۾ نہ پڪيون سڙڪون هيون. نہ دخاني جهاز هئا. نہ وري تار برقي ۽ ريلن جو رواج هو. سنہ 1659ع ۾ شاهہ جهان جي پٽن جي پاڻ ۾ ويڙهہ لڳڻ ڪري سڄي هندستان ۽ سنڌ ۾ ڏڪر پيو. سنڌ ۾ اهو ٽيون نمبر ڏڪر هو. نٽي جا انگريز ايجنٽ پنهنجو مال ديسي دلالن معرفت سنڌ جي شهرن ۾ نيڪال ڪندا هئا. ڪمپنيءَ جي دفترن جا منشي سنڌي ۽ فارسي دان هئا. في منشي کي ساليانو پنجاهہ پائونڊ پگهار ملندو هو. ريزيڊنٽ وقت بوقت نوابن ۽ سرڪاري بالا عملدارن سان ملاقاتيون ڪري سگهندو هو.

ڊچن جي اچڻ کان پوءِ رشوتن جي بازار ايترو گرم ٿي ويئي، جو نواب فرنگي ايجنٽن کان ريشمي ڪپڙن جا ٿان ۽ جواهرات رشوت طور وٺڻ لڳا. گويا رشوت جي بہ چٽاپيٽي لڳل هئي. ڪمپنيءَ جا نوڪر خانگي طور سون ۽ چانديءَ جو واپار ڪندا هئا ۽ خوب پنهنجا کيسا ڀريندا هئا. سنڌن دلال سنڌن زور تي موجون ماڻيندا هئا يا ائين چوڻ درست ٿيندو تہ سفيد فام ڌاريءَ قوم کي سنڌ ۾ ڏسي، هندو ڀيريون دفعو ملڪ ۽ وطن سان غداريون ڪرڻ لڳا. بعض هندو دلال ايجنٽن سان خانگي واپار ۾ ڀائيواري ڪندا هئا.

نٽي ۾ مختلف واپارين جا گدام هئا ۽ سنڌن محلات شهر کان ٻاهر بيٺن تي هئا.[1] نولداس ۽ ڀيمومل ڪمپنيءَ جي ٻن سنڌي هندو دلالن جون ملتان ۽ لاهور تائين ڪوٺيون هيون. بئنڪن جو ۽ صرافڪو ڌنڌو ملتاني واڻيا ڪندا هئا. ڪمپني جو صدر شهر سوت هو جنهن کي مسلمان "باب مڪ" سڏيندا

1. -J. Sarkar: Moghal Administration (Second Series) PP-71-81.

هئا. هندستان جا حاجي هن بندر کان حرمين شريفين جي زيارت ڪرڻ ويندا هئا. هندو دلال هوليءَ ۽ عيدن جي موقعي تي ريزيڊنٽن ۽ مسلمان منشين کي تحفا ڏيئي خوش رکندا هئا. اورنگزيب رشوتن کي بنجي ڏيڻ لاءِ نوابن کي جلد بدلي ڪري سنڌن جاءِ تي ٻيا مقرر ڪري موڪليندو هو.

قافلي سرائون ۽ واپار:

وڏن شهرن ۾ بلوچ ڌاڙيلن جي خوف ڪري پٿرن جون پڪيون قافلي سرائون جڙيل هيون، جن ۾ وقت سر هڪ هزار مسافر وهٽن ۽ ڳاڏين سميت ماپي سگهندا هئا. سرائن کي فقط هڪڙو دروازو هوندو هو. جنهن کي سراءِ جو عملدار شام جو بند ڪري ڇڏيندو هو ۽ صبح جو کوليندو هو. جيڪڏهن سراءِ اندر ڪا چوري ٿيندي هئي ته عملدار تيسين در نه پٽيندو هو، جيسين چور مالڪ کي مال موٽائي نه ڏيندو هو يا ٻيءَ طرح ڪا خاطري ڪانه ٿيندي هئي. جڏهن ڪو تجارتي مال جو جهاز لاهري بندر تي پهچندو هو تڏهن پري کان توبون ڇوڙيندو هو. پوءِ هڪ سوار هڪدم ٺٽي جي واپارين کي جهاز جي آمد جي خبر پهچائيندو هو، وري جڏهن مال جا قافلا پرجي هلندا هئا، تڏهن سوارن جو دستو قافلي جي واٽ تي حفاظت ڪندو هلندو هو.بعض بلوچ لاهري بندر کي به ڦريندا هئا.[1]

اڪبر اعظم سنڌ جي شهرن جي واپار لاءِ لاهور ۾ خاص ٻيڙين جو دستو تيار ڪرايو هو. ٺٽي سرڪار وٽ چار هزار ٻيڙيون واپار ۽ فوجي نقل و حرڪت لاءِ موجود رهنديون هيون. ڦي غوراب تي ٽن سؤ ٽنن جيترو مال چڙهندو هو ۽ منجهن مسافرن جي آسائش لاءِ ڪمرا پڻ جڙيل هئا. لاهور کان ٺٽي تائين هڪ هزار مڻ جو ڀاڙو اڍائي سؤ رپيا هو ۽ مال سان ڀريل ڦي ٻيڙي کي چار رپيا سرڪاري محصول ڀرڻو پوندو هو. ڪجهه سالن گذرڻ بعد، ٺٽي جي نواب محصول وڌائي ڇهه رپيا ڪيو جنهن ڪري ملتاني واپاري ٺٽي ۽ اپر سنڌ کي ڇڏي هليا ويا. ٺٽي ۽ لاهري بندر تي هر هڪ شيءِ جو اگهه مقرر هو.

ٽپال جو انتظام:

ٽپال جو انتظام "هرڪاري" ذريعي هلندو هو. هرهڪ پرڳڻي ۽ شهر جو احوال "واقع نويس" لکي دهليءَ کي پهچائيندا هئا. احمدآباد ۽ ٺٽو سڄي هندستان ۾ واپار ۽ صنعت جا مرڪز هئا. ٻنهي شهرن ۾ تجارتي سهوليت لاءِ

---

1 ـ قافلي سرائن ۾ وهٽن جي هئڻ ڪري گندگي رهندي هئي. بلوچ ڌاڙيلن جي ڪاهُن کي روڪڻ لاءِ لاهري بندر جي وچ شهر ۾ پٿر جو مضبوط قلعو جڙيل هو جنهن تي توبون رکيل هيون.

هفتيوار ٽپال جو انتظام رکيل هو. ٺٽي کان پيچ، مانڊوي، گجرات، مارواڙ پالي، جيسلمير ۽ آگري ڏانهن رستا ويندا هئا. سباسٽئن مانرڪ ٺٽي کان آگري جيسلمير جي رستي کان پهتو هو. هڪڙو رستو ٺٽي کان ننگرپارڪر ويندو هو. هر هڪ تجارتي قافلي ۾ تقريبا پندرهن سؤ اٺ مال کڻندا هئا. ”تزڪ جهانگيري“ ۾ ٽپال جي ڪبوترن جو به ذڪر ڏنل آهي.

روانگي ۽ آمدني جون شيون:

سنڌ مهراڻ جي وجود ڪري ياڳيريو ضوبو هو. هتان ڪپڙو نير، ريشم، اُن، لوڻ، ڪلمي شورو، چمڙو، مڇي، گيهه، آفيم ۽ چوپايو مال روانگيءَ جون شيون هيون. انگريز مخمل، اوني گرم ڪپڙو، مسلي پٽم جون رنگين ڇيٽون، کنڊ، مصالحا ۽ ڌاتن جو واپار ڪندا هئا. مارواڙ ۽ بلوچستان کان کٽا سنڌ جي شهرن ۾ وڪري لاءِ ايندا هئا. گجرات کان ريشمي ڪپڙو اطلس ۽ ڪيم خواب، ملتان کان رنگ، ريشمي ڪپڙو ۽ جڙيون بوٽيون، خراسان کان خشڪ ۽ تازا ميوا، ڪلاباتون ۽ نمدا درآمد جون شيون هيون. اڇا چانور اپر سنڌ جي شهرن مان لاڙ جي شهرن ۾ پهچندا هئا. لاڙ مان مڇي، ڳاڙها چانور، چمڙو ۽ هٿيار اپر سنڌ جي شهرن ۾ پهچندا هئا. لاڙ وارو ياڳو گيهه جي ڪري مشهور هو. هر سال خراسان جا قافلا بکر ايندا هئا. بکر جو علائقو ميون جي اپت ڪري مشهور هو. رفتي رفتي دري بولان جي تجارتي قافلن جو مال شڪارپور ۾ نيڪال ٿيڻ لڳو ۽ بکر جي تجارتي اهميت جي ضعف پهچڻ لڳو. سنه 1687ع ۾ ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ سنڌ مان 400,250 ڳنڍڙيون ڪپڙي، سٽ ۽ ڇيٽن جون بمبئي ۽ سورت روانيون ڪيون هيون. سنڌ جي شهرن ۾ ايران، روم ۽ شام جون شيون وڪامنديون هيون.

سڪا ۽ سندن متاستا:

مغليه دؤر اندر سنڌ ۾ دام، جيتل، ٽنڪا، رپيا ۽ اشرفيون هلنديون هيون. بکر ۽ ٺٽي ۾ سرڪاري ضرب خانا هئا. اڪبري اشرفيءَ جي قيمت 9 رپيا ۽ عالمگيري اشرفيءَ جي قيمت 16 رپيا هئي. رپين جو رواج هندستان ۾ پهريائين شيرشاهه سوريءَ رائج ڪيو. مغليه سڪن کان سواءِ ايراني سڪا جهڙوڪ، ”عباسي“، ”محمدي“ ۽ ”صفويه“ به چالو هئا. ايراني سڪن جي قيمت چار آنا هئي. گجرات جا رپيا ”لاڙي“، بيجاپور ۽ گوڪنڊي جون اشرفيون (پگودا) به

چالو هيون، ليڪن مغليہ دؤر اندر واپارين ڪَي ڌارين ملڪن جا سڪا سنڌ جي بندرن تي مٽائڻا پوندا هئا.

سنہ 1664ع ۾ ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي ايجنٽ جان سپلر ڪي سنڌي ڪپڙي جي خريد ڪرڻ لاءِ 65 هزار ايراني "عباسي" سڪا سنڌ ۾ مٽائڻا پيا هئا. پرتگالي ڊالرجن ڪي سنڌ جي بندرن تي "ريال" ۽ شهرن ۾ "قرش" سڏيندا هئا، تن جو بہ رواج هو.[1]

سنڌ جا ڪارخانا ۽ دارالخلافہ ٺٽو ننگر:

جنهن هنڌ مهراڻ اولهندي ۽ اوڀرندي وارين ٻن شاخن ۾ ورهائجي ٿو ان هنڌ کان چار ميل مٿيرو، سنڌو نديءَ کان ٽن ميلن جي مفاصلي تي، اولهندي ڪپ تي سنڌ جو تختگاھ ٺٽو وڏي اوج تي پهتو هو. ڪپتان هئملٽن جو بيان آهي تہ هي شهر ٽي ميل ويڪر ۾ ۽ ڏيڍ ميل ڊيگهہ ۾ هو. "تحفة الڪرام" جو صاحب هن شهر کي "ارض معموره" جي نالي سان لکي ٿو. ڄام نندي جي ڏينهن ۾ شهر جي آدمشماري هڪ لک ويهہ هزار هئي ۽ مغل دؤر ۾ آدمشماري ٻن لکن کي پهتي هئي. هئملٽن جي اچڻ کان ٿورو اڳ، سنہ 1699ع ۾ اٽڪل اسي هزار ماڻهو پليگ جي وگهي مري ويا هئا. تنهن هوندي بہ سندس اچڻ وقت شهر جي آدمشماري سوا لک هئي. سنڌ جو هي تختگاھ شهر واپار ۽ هنر جي ڪري ايشيا جي دولتمند شهرن ۾ شمار ٿيندو هو. شهر جي وچ ۾ قلعو هو جنهن ۾ پنج هزار سوار لشڪر هر وقت تيار رهندو هو. سپاهين لاءِ قلعي اندر ٻئرڪون جڙيل هيون. قلعي جي پير ۾ نواب جو محلات هو ٺٽو معنيٰ "ٺٽ"، تجمل يا اجتماع.

هئملٽن جي اچڻ وقت شهر جو اڳوڻو ٺٽ ۽ تجمل متجڻ لڳو هو تاهم سندس بيان موجب شهر جي ڪپڙي جي ڪارخانن ۾ آسي هزار ڪوري ڪم ڪندا هئا. سورت ۽ احمد آباد کان هت ڪپڙو سستو هو. هي شهر واپاري لحاظ ڪري لاهور ۽ ملتان کان وڌيڪ دولت مند هو.

درياءَ جون بعض شاخون شهر تائين پهچنديون هيون، جن جي ڪپڻ تي واپارين جا محلات ۽ گدام جڙيل هئا. انهن گدامن ۾ واپارين جو مال پيڙين رستي پهچندو هو. شهر ۾ بصري، بندر عباس، سورت، ملبار، لاهور، ملتان ۽ شڪارپور جا واپاري رهندا هئا. هر مهيني ڪوهہ مڪليءَ تي وڏا ميلا لڳندا

1_ سنہ 1662ع ۾ مغلن جي ڏينهن ۾ سنڌ ۾ سخت ڏڪر پيو مانوسي، جو اُن وقت بکر ۾ هو لکي ٿو تہ مکڻ جو هڪ آئونس ربئي پئي مليو ڪڪڙ جو چوزو تيرهن ربين پئي مليو ۽ هن پاڻ بہ گابا ڇهہ سؤ ربئي ۾ خريد ڪيا.

هئا. آسودگي ۽ فارغ البالي ۽ جو زمانو هو. شهر جي ماڻهن جو گذران ڳاڙهن چانورن جي مانيءَ ۽ مڇيءَ تي هو. هتي جا رڍل ڀلا لذيذ هئا. هئملٽن جهڙي جهان گشت سياح ٺٽي جي رڍل پلن جي تعريف ڪئي آهي. ٺٽي جو ريشمي ۽ سوٽي ڪپڙو هندستان بلڪ ولايت تائين مشهور هو. هتي ڪلمي شوري جي قيمت في مڻ ڇهه رپيا هئي.

ايسٽ انڊيا ڪمپني سنه 1799ع ۾ ٺٽي، لاهري بندر ۽ اورنگا آباد ۾ ڪلمي شوري صاف ڪرڻ جا ڪارخانا کوليا هئا. اورنگزيب ڪلمي شوري جي روانگيءَ تي بندش وڌي هئي، سندس چوڻ هو ته فرنگي اُن مان بارود ناهي مسلمانن خلاف استعمال ڪن ٿا. مٿين بندش کان پوءِ، ڪمپنيءَ جا گماشتا سنه 1650ع ڌاري بهار مان ڪلمي شورو خريد ڪرڻ لڳا.[1] ٺٽو مڇين جي واپار جو مرڪز هو هتان سڪل مڇي ميمڻ واپاري اپر سنڌ، عربستان، زنزيبار ڏانهن موڪليندا هئا. انهن ڏينهن ۾ سنڌ ۾ چوپايو مال گهڻو سستو هو. عيسوي 18 صديءَ تائين ايسٽ انڊيا ڪمپني سنڌ مان چوپايو مال ٻاهر موڪليندي رهي. سنڌ ۾ ڪير، مکڻ ۽ گيهه جون گويا نهرون وهنديون هيون. ميمڻ گيهه جو به واپار ڪندا هئا. سنڌي گيهه هندستان جي شهرن ۾ مشهور هو. چوپائي مال ۾ گهڻائيءَ سبب، پنجاب ۽ سنڌ مغليه دؤر ۾ چمڙي جي صنعت ۽ واپار جي ڪري سڄي هندستان جي شهرن ۾ مشهور هئا. ٺٽي جي چمڙي جي ڪارخانن ۾ گهوڙن جون زينون، اُٺن جا پاکڙا، ڍالون، دستانا، نرم چمڙي جي بسترن جون چادرون ۽ دسترخوان جڙندا هئا. بسترن جي چادرن تي نفيس گلڪاريءَ جو ڪم به ٿيندو هو ۽ اُهي هندستان جي وڏن شهرن ۾ وڏيءَ قيمت تي وڪامنديون هيون. چمڙي رڱڻ کان سواءِ، هتي جي ڪارخانن ۾ گيهه جا دٻا به جڙندا هئا، جن ۾ ادائي مٽن کان وٺي پنجن سيرن تائين گيهه ماپندو هو. چمڙي جي دٻن ۾ اها خاصيت هئي، جو سڄو سال گيهه منجهن تازو رهندو هو.

ٺٽي جو چڪلو به مشهور هو خاص ڪري مرزا جاني بيگ جي ڏينهن ۾ چڪلي گهڻو زور ورتو هو. فري سباستئن مانرڪ ٺٽي جي رنڊين جي رنگين پوشاڪ ڏسي وائڙو ٿي ويو هو. ٺٽي جو رنگين چمڙو ٻاهرين ملڪن ڏانهن ويندو هو ۽ هتي جي ڪارخانن جا چمڙي جا پلنگ پوش سنڌي صنعت جو بهترين نمونا هئا.[2] ٺٽي جي لونگين، رنگين ڇيٽن ۽ بافتي جي يورپ وارن کي

1 -J. Sarkar: History of Aurangzeb, Vol-I, PP. 114-125.

2 -H. T. Sorely: Shah Abdullatif of Bhit, P-40, Londo. 1940.

بيحد ضرورت هئي.[1] ولايت جي مارڪيٽن ۾ ٺٽي جو ڪپڙو سٺ في صدي منافعي سان وڪامندو هو. سڄي هندستان اندر مسلي پٽم ۽ ٺٽو رنگين ڇيٽن جي صنعت ڪري مشهور هئا.

مغليه دوَر ۾ سنڌ ۾ شين جي سستائي هئي. جيڪي به مغربي سياح هن صوبي جي سياحت ڪرڻ آيا، تن جا بيان صاف ٻڌائين ٿا ته هڪڙو سبب هن ريت هو ته وڏن شهرن ۾ شين جا اگهه سرڪار پاران مقرر هئا. في ڪڪڙ جي قيمت هڪ آنو في دنبي جي قيمت هڪ رپيو هئي. ڪڻڪ، گيهه، چانور، تماڪ، آفيم جيڪي گذارن جون شيون آهن، سي سستيون هيون، سنڌن نرخ بيان ڪري چڪا آهيون. عياش طبقي لاءِ انگوري، زعفراني، مشڪي ۽ گلابي شراب به شهرن ۾ وڪامندو هو. نيرن ڪوٽ جو انگوري شراب مشهور هو. عربن، خلجين ۽ سمن، ارغونن، ترخانن ۽ مغلن جي ڏينهن ۾ سنڌ جي شهرن ۾ شراب جا گتا هئا. خاص ڪري مغلن جي ڏينهن ۾ شراب جي صنعت سنڌ ۾ ترقي ڪئي. لاڙ ۽ ٿر ۾ اُٺن جي پرورش ٿيندي هئي. مغلن جي شهنشاهت اندر جوڌپور، اجمير، ناگور، بيڪانير، پٽندا، پٽ نير ۽ سنڌ اُٺن جي پرورش جا مکيه هنڌ هئا. مگر سنڌ ۾ اُٺن جو تعداد وڌيڪ هو. لاڙ جي هر هڪ جت وٽ ڏهه هزار اٺ هئا.[2] انگريزي ڪپڙي جي درآمد ڪري ملڪ جو رواج بدلجڻ لڳو. چاڪاڻ ته اڳ ٺٽو ريشمي لونگين جي ڪري مشهور هو مگر فرنگين جي اچڻ کان پوءِ لونگين جو قدر گهٽجڻ لڳو.[3] جيڪي به مغربي سياح انهن ڏينهن ۾ سنڌ جو سير ڪرڻ آيا، سي سنڌين جي مهمان نوازيءَ، صلاح پسندي ۽ خوش اخلاقيءَ جي بيحد تعريف ڪن ٿا.[4]

سيوهڻ:

سيوهڻ جو اوج خدا آباد جي تعمير کان پوءِ گهٽجڻ لڳو پر هي شهر نير جي اپٽ ۽ واپار ڪري پنهنجي مشهوريءَ کي قائم رکندو آيو. مغلن جي صاحبيءَ جي زماني ۾ هن شهر ۾ نير جي قيمت في سير آٺ آنا هئي. ان کان سواءِ شهر ۾ هڪ هزار ڪوري بافتي اُٽڻ جو ڪم ڪندا هئا. پوريءَ هڪ

1 _ Postonl: Personal Observations on Sindh, PP-264-265, London, 1943.

2 _ J. Sarkar: Moghal Administration, (Second Series), PP. 71-81, (1952.(

تاريخ هند: مولوي ذڪاءُ الله، جلد _5، ص_ 669.

3 _ J. Burnes: A Visit to the Court of Sindh in 1828, PP. 66-67, Edinburgh, 1831.

4 _ Bombay Govt. Record, No. XVIII, (New Series) Part-II, P-425, 1836.

صديءَ تائين ٺٽو سيوهڻ، نصرپور ۽ ڪنڊياري جي ڪپڙي جا ڪارخانا يورپ کي ڪپڙو پهچائيندا رهيا. سن 1639ع ۾ ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ هڪ هزار مڻ نير سيوهڻ مان خريد ڪيو. سيوهڻ جو نير سڄي هندستان ۾ برک هو. انهن ڏينهن ۾ لاهور ۽ اتان جي نير جي في پائونڊ جي قيمت آٺ پينس ۽ احمد آباد ۾ اتان جي نير جي نوَ پينس هئي. انهن جي مقابلي ۾ سن 1660ع ۾ سيوهڻ ۽ سن جي نير جي في پائونڊ جي قيمت، ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جا گماشتا، ساڍا 12 پينس ڏيندا هئا. سيوهڻ ۽ سن کان پوءِ، گجرات ۽ بيانہ (آگري) جو نير عمدو هو. نير جي اُپت کان سواءِ، سيوهڻ ڪاشيءَ جي برتنن جي صنعت ڪري مشهور هو. اڄ سيوهڻ جو گذريل اوج متجي چڪو آهي، مگر اڄا تائين منجهس ڪاشيءَ جي برتنن تي گلڪاريءَ جو سنو ڪم ٿئي ٿو. سيوهڻ جو مدرسو اسلامي دور ۾ مشهور هو هتي مصر کان شاگرد تعليم وٺڻ ايندا هئا.[1]

هالا پراڻا:

هالا پراڻا بہ سنڌ ۾ ڪاشيءَ جي سرن جي صنعت ڪري مشهور هو. اُهي سرون گهڻو ڪري مسجدن ۽ اوليائن جي مقبرن تي لڳنديون هيون. اصفهان کان پوءِ ٻيو نمبر شهر ڪاشيءَ جي صنعت ۾ ايشيا ۾ هالا هو. اڄ بہ هالا ڪاشيءَ توڙي جنڊيءَ جي عمدي ڪم جي ڪري مشهور آهي.

نصرپور:

ٺٽي ۽ سيوهڻ کان پوءِ ڪپڙي جي صنعت ڪري نصرپور مشهور هو. مغلن جي ڏينهن ۾ نصرپور جو اڳوڻو اوج متجي چڪو هو تاهم انهن ڏينهن ۾ ٽي هزار ڪوري جوڙيون (ديسي ڪپڙو) ۽ بافتو اُڻندا هئا. خاص ڪري ٺٽي جا واپاري نصرپور ۽ دربيلي جون جوڙيون پنجاب ڏانهن موڪلي، لاهور مان کنڊ ۽ مصري خريد ڪندا هئا. نصرپور جي جوڙين جا تاڪيا ڏيگهہ ۽ ويڪر ۾ ڪنڊياري ۽ گمبٽ جي تاڪين کان وڏا هئا. تنهن ڪري ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جا ايجنٽ نصرپوري ڪپڙو گهڻو پسند ڪندا هئا.

---

1 _ سڪندريہ (مصر) جي شيخ برهان الدين اعرج جوپاءَ زين الدين سيوهڻ جي مدرسي ۾ تعليم وٺندو هو. شيخ ابن بطوطا معرفت شيخ برهان الدين پنهنجي پاءَ ڏانهن سلام مڪا هئا. اهو ئي سبب هو جو ابن بطوطا سيوهڻ ۾ اتي جي مدرسي ۾ قيام فرمايو هو.ڏسو رحلة : ابو عبدالله محمد ابن عبدالله المعروف بہ ابن بطوطا، جلد _1، ص _11، مطبع وادي النيل مصر، 1287هہ

سنہ 1664ع ۾ جان سپلر نصرپور جي ڪارخانن مان ڇهه هزار بافتي جا تاڪيا خريد ڪيا هئا. نصرپور ۾ گمبٽ جون سوسيون سڄو ولايت ڏانهن وينديون هيون. اڄ مهراڻ جي رخ بدلائڻ ڪري، نصرپور جو اڳوڻو اوج مٽجي چڪو آهي، مگر هتي جا کيس ۽ سوسيون اڃا بہ مشهور آهن. ٺٽي ۽ نصرپور جون خواتين بہ ڪپڙي اُڻڻ جي صنعت ۾ بهرو ونديون هيون.

روهڙي:

لوهڙي يا روهڙي سنہ 1609ع ۾ ريشمي ڪپڙي نير جي اپت ۽ باغات ڪري مشهور هئي. جيئن خدا آباد جي تعمير ٿيڻ کان پوءِ سيوهڻ جي اهميت گهٽجي ويئي، تيئن شڪارپور جي ترقي پذير واپار بکر ۽ روهڙيءَ جي تجارتي رونق ۽ اهميت کي گهٽائي ڇڏيو. اڳ خراسان جا قافلا سياري ۾ بکر ايندا هئا ۽ روهڙيءَ جي شهر مان ملتاني سوٽي ڪپڙو ريشم ۽ رنگ خريد ڪندا هئا. مٿيون شيون شڪارپور جا واپاري سڄو ملتان کان گهرائڻ لڳا جنهن ڪري خراسان جا قافلا شڪارپور ۾ مال نيڪال ڪرڻ لڳا. اڄ روهڙي باغات ڪري مشهور آهي.

سنہ 1697ع کان سنہ 1702ع تائين پنجن ورهين اندر ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ هندستان جي مغليہ شهنشاهت مان اٺن لکن پائونڊن جو مال ٻاهر روانو ڪيو ليڪن 18 صديءَ جي وچ ڌاري انگلينڊ مان مشينن جو تيار ڪيل ڪپڙو اُلٽو هندستان ۾ اچڻ لڳو جنهن ڪري هتان جي ڪپڙي جي هنر کي ڪاپاري ڌڪ لڳي ويو.[1]

ٺٽي جي مغليہ نوابن جي علمي محفل:

ٺٽي جا اڪثر مغليہ نواب علم پرور نڪتہ دان ۽ قدردان هئا. مرزا رستم صفوي عهد جهانگيريءَ جو ٺٽي جو نواب، پاڻ شاعر هو ۽ تخلص "فدا" هوس. سندس پٽ مرزا مراد، جنهن کي شاهہ جهان التفات خان جو لقب ڏنو هو سو بہ شاعر هو. ٺٽي ۾ هزارين علماءَ ڪرام رهندا هئا. جن جو وقت جا نواب احترام ڪندا هئا. اٽڪل چار هزار علمي ادارا هن شهر ۾ هئا، جن ۾ مختلف علمن جي تعليم ڏني ويندي هئي. محقق مير عبدالرزاق، نواب امير خان جي ڏينهن ۾ جملي علمن ۾ ماهر ٿي گذريو. نواب مظفر خان جي زماني ۾، سيد ابراهيم بن

---

1 ـ سنہ 1670ع ۾ هڪڙي انگريز جوب چارنڪ، چٽاناٽي ڳوٺ ۾، جت مهاٽا رهندا هئا، ڪلڪتي جو بنياد وڌو، پوءِ هي شهر انگريزن جي راڄ ۾ دهلي کان اڳ هندستان جو تختگاهہ ٿي رهيو.

مير بايزيد بخاري باڪمال عالم ٿي گذريو. نواب خانزاد خان پنجن سالن تائين ٺٽي ۾ رهيو سندس اشعار خط نسخ ۾ آهن.

نواب مريد خان سنه 1099هه ۾ ٺٽي جو نواب مقرر ٿي آيو. نواب مريد خان نو مسلم راج ڪمار هو ساڻس ڪي هزار راجپوت ٺٽي ۾ گڏجي آيا هئا. انهن راجپوتن نواب کي شڪايت ڪئي ته ٺٽي جا ڪاسائي ڳائو گوشت کليو کلايو شهرن جي گهٽين ۾ ڪٽي گهمائين ٿا. جنهن لاءِ کين منع ڪيو وڃي. نواب حفظ الله خان شاهه جهان جي وزير سعد الله خان جو پٽ هو. حفظ الله خان نهايت سخي ۽ بليغ شاعر ٿي گذريو ۽ شيخ عبدالغني ٺٽويءَ جو معتقد هو. نواب مير امين الدين خان ولد سيد ابوالمڪارم سنه 1124هه ۾ نواب ٿي آيو. بلند پايه مصنف هو ۽ هر وقت علمائن جي صحبت ۾ رهندو هو: "رشحات الفنون" ۽ "معلومة الآفاق" ڪتاب تصنيف ڪيائين.

نواب لطف علي خان نظم ۽ نثر ۾ ماهر ٿي گذريو "همت" سندن تخلص هو شاعر محمد محسن سندس تربيت يافته هو. نواب مهابت خان بن محمد منعم خان سنه 1130هه ۾ نواب مقرر ٿي آيو نهايت غريب پرور ۽ درويش سيرت انسان ٿي گذريو هر وقت فقيرن جي صحبت ۾ گذاريندو هو ۽ شعر گوئيءَ ۾ ماهر هو "ڪاظم" تخلص هوس. نواب سيف الله خان ساڳئي سال ٺٽي جو نواب ٿي آيو ساڻس بزرگن جي جماعت گڏجي آئي هئي، هن تشعيت کي زور وٺايو ۽ سندس ڏينهن ۾ ٺٽي گهڻي رونق ورتي.

مٿين نوابن عوام جي ڀلي لاءِ پليون، مسجدون، حوض ۽ محلا تعمير ڪرايا. ان کان سواءِ جهونين عمارتن ۽ قلعن جي مرمت ڪرائي.[1] مغليه دؤر جو زمانو سنڌ جي سياسي، تمدني، معاشرتي ۽ صنعتي اصلاحات جو زمانو هو.

مشاهير ۽ اهل فن:

سنڌين جو علمي معيار هميشه بلند رهيو سنڌ جي خاڪ پاڪ مان سوين بي بها گوهر پيدا ٿيا. منجهائنئن ڪن اجتهاد جي مسندن کي رونق وٺائي، ڪن سلطانن جي دربارن ۾ وڏا مرتبا حاصل ڪيا. ڪن شعر و شاعريءَ ۾ ناموري حاصل ڪئي، ڪن علم التاريخ جو نئون باب شروع ڪيو. زمانو پاسا بدلائي رهيو آهي، مگر سنڌي عالمن ۽ صالحن جا نالا هر صديءَ آفتاب ۽ ماهتاب وانگر ضيا پاشي ڪري رهيا آهن. دارالخلافة ٺٽو سنڌ جو جهان آباد (دهلي) هو جتي چار هزار مڪتب هئا. جن ۾ عراق، عجم ۽ خراسان جا علماءَ

---

1 _ سموري بيان لاءِ ڏسو "تحفة الڪرام" جلد _ 3.

ڪرام درس ڏيندا هئا. نئين جي اُستادن جي شاگردن هندستان جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ ناموري حاصل ڪئي.

مير معصوم بن سيد مير صفا ترمذي وقت جو سياستدان، شاعر ۽ مؤرخ ٿي گذريو. سندس والد سيد صفائي، بکر جو "شيخ الاسلام" هو. مير معصوم جي مرزا نظام الدين احمد مصنف تاريخ "طبقات اڪبري" جي معرفت اڪبر اعظم جي دربار ۾ رسائي ٿي. پهريائين کيس پنجاسيءَ جي منصبداريءَ تي پهتو بعد ۾ ملتان جو "مير بخشي" (سپہ سالار) مقرر ٿيو ۽ سيويءَ ۽ بلوچستان جا پرڳڻا فتح ڪيائين. سنڌ فتح ڪرڻ وقت مرزا عبدالرحيم خان خانان سان همرڪاب هو. سندس قابليت کي ڏسي، اڪبر اعظم مير محمد معصوم کي سنہ 1012هه (1603ع) ۾ پنهنجي پاران شاهہ عباس اعظم صفويءَ جي دربار ۾ اصفهان ڏانهن سفير ڪري مڪو جتي هن سنڌي بزرگ پنهنجي سياستدانيءَ جو ثبوت ڏنو. ايران کان سواءِ، مالوهہ ۽ دکن تائين سفارت جي عهدن تي ممتاز رهيو. فن عمارت سازيءَ سان مير صاحب کي خاص دلچسپي هئي. پنهنجي وطن سکر ۽ بکر کي سينگارڻ لاءِ سنہ 1007هه (1598ع) ۾ هن گنبذ دريائي تعمير ڪرايو جو اڄ "معصوم شاهہ جو منارو" سڏجي ٿو. ان کان سواءِ سندس جوڙايل عمارتون ايران ۽ هندستان ۾ پکڙيل آهن. فن شاعريءَ ۾ سندس تخلص "نامي" هو. سندس تصنيفات مان "تاريخ معصومي" سنڌ جي وچين زماني جي تاريخ آهي. سسئي پنهون جي قصي کي نظم ڪري مٿس "مثنوي حسن و ناز" نالو رکيائين.

مير محمد معصوم "خمسہءِ نظاميءَ" جي جواب ۾ "خمسہ" تصنيف ڪيو جن مان چار ڪتاب دستياب ٿي سگهيا آهن. پنجين ڪتاب جو پتو پئجي نٿو سگهي. ان کان سواءِ فن طب تي هڪڙو ڪتاب "طب نامي" بہ تصنيف ڪيائين. وفات ڪرڻ وقت، پنهنجي فرزند مير بزرگ لاءِ 30 لک رپيا نقد ڇڏي ويو. سندس اولاد اڄ تائين پراڻي سکر ۾ رهي ٿو سندس پونئير معصومي سادات سڏجن ٿا.

مير قاسم خان نمڪين الهروي بن ملا سبزواريءَ جو والد امام موسيٰ رضا رضہ جي درگاهہ جو متولي هو. مير قاسم لاهور جي دربار ۾ اڪبر اعظم جي ملازمت حاصل ڪئي ۽ ٽئن هزارن جي منصبيءَ کي پهتو. سندس خاندان جون قبرون بکر جي اوير ۾ هڪڙي ٽڪريءَ تي آهن، جنهن کي غلطيءَ سان ماڻهو "ستين جو ٿان" سڏين ٿا.

نورجهان بيگم جو پهريون مڙس، علي قلي بيگ، ترڪي خاندان استلجو جو اميرزادو هو. پهريائين شاهہ اسماعيل صفوي ثانيءَ جي دربار جو فراش هو.

شاهہ اسماعيل جي مرڻ کان پوءِ هندستان ڏانهن قسمت آزمائڻ آيو. مرزا عبدالرحيم خان خانان جڏهن مرزا جاني بيگ خلاف سنڌ تي ڪاهي آيو تڏهن شير افگن ساڻس همراهہ هو. سيوهڻ، نصرپور ۽ ٺٽي جي جنگين ۾ هن چڱو نالو ڪڍيو. سندس اقبال جو ستارو پهريائين سنڌ ۾ چمڪيو پوءِ اڪبري اميرن جي زمري ۾ شامل ٿيو. ميوار جي راڻي سان جنگ ڪرڻ وقت، هن بهادريءَ جو لاجواب مثال پيش ڪيو. اڪبر اعظم کيس "شير افگن" جو خطاب ڏيئي، مرزا غياث بيگ جي ڌيءَ مهرالنساءِ سان شادي ڪرائي کيس بردوان جي جاگير عطا ڪئي. جهانگير جي اشاري تي قطب الدين چشتيءَ هٿان مارجي ويو. مهرالنساءِ (نورجهان) سان پوءِ جهانگير شادي ڪئي.[1]

شيخ عمر ٺٽوي پنهنجي وقت جو وڏو عالم ٿي گذريو. شيخ مبارڪ ناگوري ڪانئس باطني علم سکيو هو ۽ سندس چوڻ تي دنيا جي سياحت ڪرڻ جو ارادو ترڪ ڪيو هئائين. شيخ عمر پويان ڏينهن گجرات ۾ وڃي رهيو. جتي خواجہ عبدالله احرار خطيب ابوالفضل گازروني ۽ مولانا جلال الدين دواني سندس همعصر هئا. شيخ عمر جو شمار گجرات جي علمائن ۾ آهي.[2] مرزا عبدالرحيم خان خانان جي علم پروري ۽ شعراءِ نوازي گهڻن ئي بزگن کي گجرات ڏانهن ڇڪي نيو.

(5) ملا احمد بن نصر الله ٺٽوي السندي اصل شيرازي ملن مان هو ۽ حڪيم فتح الله شيرازيءَ جي سفارش سان فتح پور (سڪري) واري اڪبري علمي مجلس ۾ علمائن جي زمري ۾ شامل ٿيو. ملا احمد شهنشاهہ جي حڪم سان بن مهينن اندر ياقوت حمويءَ جي "معجم البلدان" جي بہ سؤ جلدن مان ٻارهن جلدن جو پارسيءَ ۾ ترجمو ڪيو. پوءِ هن شهنشاهہ جي حڪم سان اسلام جي هزار ورهين جي "تاريخ الفي" تصنيف ڪئي، جنهن جا بعض جلد هن وقت رامپور جي شاهي ڪتبخاني ۾ موجود آهن. "تاريخ الفي" جو ديباچو شيخ ابوالفضل لکيو. ملا صاحب پنهنجي وقت جو مؤرخ ۽ محقق ٿي گذريو.

هندستان جي تاريخ جو مصنف، حڪيم محمد قاسم بن مولانا غلام علي استر آبادي، جنهن جي "تاريخ فرشتہ" هن وقت مؤرخن لاءِ سند آهي، سو ملا احمد جو شاگرد هو.[3] "تاريخ الفي" کان سواءِ ملا صاحب ايران جي شاعر عمر

1_ تاريخ هند: مولوي ذڪاءالله. جلد_5. ذڪر عبدالرحيم خان خانان (سنڌ تي ڪاهہ)

2 _ ياد ايام: مولوي حڪيم عبدالحي. ذڪر گجرات جا علماء. تاريخ هند: جلد – 5. ذڪر شيخ مبارڪ ناگوري.

3_ تاريخ فرشتہ: جلد_2. ص – 379. اردو ترجمو. پاڻ لکي ٿو تہ ملا احمد ٺٽوي سندس استاد هو.

خيام جي ٻن رسالن ”لوازم المنكنة“ ۽ ”ميزان الحكم“ جو محققانہ انداز ۾ تفسير ۽ تبصرو ڪيو آهي، سو قابل تعريف آهي. عيسوي 19 صديءَ جي آخر ۾ ۽ ويهين صديءَ جي شروعات ۾ يورپ جا مستشرق جيڪي عمر خيام جي شخصيت جي ڳولا ڪرڻ نڪتا، تن مان روسي مستشرق والنتائين زڪوسڪي، فرينچ محقق هوتسمان، ايڊورڊ برائون ۽ ڊاڪٽر ڊينيسن راس جهڙن اديبن کي ”تاريخ الفي“ جي ڳولا ڪرڻي پيئي. سنہ 1906ع ۾ پروفيسر برائون تاريخ ”ادبيات ايران“ تصنيف ڪرڻ وقت ”تاريخ الفي“ تان مدد ورتي. ملا صاحب پنهنجي قلمي ڪاوشن جي ڪري يورپ جي علمي آسمان تي ضيا پاشي ڪرڻ لڳو. ملا صاحب رافضي هو تنهن ڪري اڪبري دربار جا بعض علماءَ ڪيس تعصبي نگاهُن سان ڏسندا هئا ۽ ساڻس اندروني دشمني رکندا هئا. آخر هڪ رات مرزا فولاد برلاس هٿان سنڌ جو هي درخشان ستارو هميشہ لاءِ غروب تي ويو. مرزا فولاد بہ مٿئين ڏوهہ ۾ اڪبر جي حڪم سان مارجي ويو.

شيخ قطب الدين جليسري مجذوب خراباتي هو. عيسائي پادرين سان مذهبي بحث ڪرڻ جي ڏوهہ ۾ اڪبر هن کي ڀکر جي قلعي ۾ قيد رکيو جتي هن وفات ڪئي.[1]

شيخ مبارڪ ناگوري سنڌي عربي نسل مان هو. سندس خاندان جو جد اعليٰ شيخ موسيٰ سياحت ڪرڻ جي ارادي سان پنهنجي وطن يمن کان نڪري، گهمندو ڦرندو سنڌ جي ريل پرڳڻي ۾ پهتو جتي هن شادي ڪئي، جنهن مان سنہ 911هہ ۾ شيخ مبارڪ ڄائو. شيخ مبارڪ سنڌ مان نڪرڻ کان پوءِ پهرين ناگور پهتو پوءِ ڪجهہ وقت گجرات ۾ رهڻ کان پوءِ آگري پهتو جتي جمنا جي ڪناري تي خواجہ حسين مرويءَ جو پاڙيسري تي رهيو. خواجہ حسين، شيخ علاءُ الدولہ سمنانيءَ جي خاندان مان اهل ڪمال تي گذريو. شيخ مبارڪ ظاهري مهدوي فرقي جو قائل هو ان ڪري وقت جي علمائن اڪبري دربار ۾ سندس شڪايت ڪئي. مٿينءَ دشمنيءَ ڪري شيخ صاحب ڪجهہ وقت روپوش رهيو. آخر سنہ 974هہ ۾ سندس وڏي پٽ فيضيءَ کي شهنشاهہ اڪبر جي دربار ۾ رتبو مليو ۽ شيخ جي قسمت پلٽو کاڌو. اڪبري دور جي

قاضي نصر الله قاضي قاضن جو پاءُ هو سنہ 947هہ ۾ قاضي قاضن جي استعيفيٰ ڏيڻ کان پوءِ مرزا شاهہ حسن قاضي نصر الله کي بکر مٿان قاضي مقرر ڪيو هو.

1ـ تاريخ هند: مولوي ذڪاءُ الله، ص —735. مولوي صاحب لکيو آهي تہ سنڌ جا ڪي سمينہ برهمڻ جي تناسخ جا قائل هئا، تن کي اڪبر بادشاهہ مذهبي بحث ڪرڻ لاءِ فتح پور سڪريءَ جي عبادت خاني ۾ گهرايو هو.

آغاز وقت، مخدوم الملڪ عبدالله انصاري ۽ شيخ عبدالنبي وڏن رتبن تي مامور هئا. مخدوم الملڪ شير شاهي زماني کان صدر الصدور هو ۽ شيخ عبدالنبي، جو شيخ عبدالقدوس گنگوهيءَ جو ڏوهٽو هو سو مذهبي اوقاف ۽ جاگيرن جي انتظام تي مامور هو. اڪبر اعظم فن حديث ۾ سندس شاگرد هو. ٻئي بزرگ جيتري قدر ديندار هئا، اوترو مولويانه تعصب سندن دلين ۾ پريل هو. مخالفن لاءِ فتوائون صادر ڪرڻ هنن لاءِ آسان ڪم هو. شيخ مبارڪ تي به هنن شيعيت جو الزام مڙهيو هو ليڪن مرزا عزيز ڪوڪلتاش شيخ لاءِ شهنشاه کي سفارش ڪئي هئي. خود شهنشاه به مٿين ٻنهي ملن جي زور پيچڻ جي فڪر ۾ لڳل هو. سنه 987هه ۾ شيخ مبارڪ اعلان ڪيو ته بادشاه کي "ظل الله" جو درجو حاصل آهي. ان موقعي تي علامه فيضي هي خطبو لکيو هو:

"بنام آن ڪه مارا سروري داد،
دلي دانا و بازوئي قوي داد،
بود و صفش ز حد فهم برتر،
تعالي شانه الله اڪبر."

شيخ مبارڪ پنهنجي علمي ڪمال جي ڪري صدر الصدور جي رتبي کي پهتو. هو بلند پايه شخص هو ظاهري توڙي باطني علمن ۾ ڪمال رکندڙ هو. تفسير ڪبير جي انداز تي هڪڙو تفسير چئن جلدن ۾ لکي، مٿس "منبع العيون" نالو رکيائين. سنه 1000هه ۾ وفات ڪيائين ۽ آگري جي چار باغ ۾ دفنايو ويو جو باغ بابر بادشاه جوڙايو هو.[1]

ابو الفيض فيضي شيخ مبارڪ جو وڏو پٽ هو سنه 954هه ۾ آگري ۾ ڄائو هو. ابتدائي تعليم والد کان حاصل ڪرڻ کان پوءِ خواجه حسين مرويءَ کان تربيت ورتي لڳو. جلوس اڪبريءَ جي 24 سالن جي شهزادي دانيال جو اتاليق مقرر ٿيو. پوءِ دربار اڪبريءَ ۾ "ملڪ الشعرا" جي رتبي کي پهتو. حقيقت هن ريت آهي ته هندستان اندر ڇهن سون سالن جي وڏي مدي اندر فقط ٻه شاعر پيدا ٿيا، جن پارسي شاعريءَ ۾ ڪمال حاصل ڪيو. پهريون امير خسرو "طوطيءَ هند"، ٻيو علامه فيضي السندي. فيضيءَ جي شان ۾ ايران جي مشهور شاعر علي نقي هڪڙو قصيدو ايران کان لکي مڪو هو جنهن جون چند سٽون هيٺ ڏجن ٿيون:

---

1 ـ دربار اڪبري: مولانا محمد حسين آزاد، ذڪر شيخ مبارڪ ناگوري مطبع لاهور.

مرا افگند بر نظم امورم پرتو فيضي
ابوالفيض آن گزين اڪبر و شيخ ڪبير من
اگر هستم مجير اندر سخن او هست خاقاني
و گر من مستجيرم آستان او مجير من
ڪيم با او رسد در شاعري دعويٰ هچشمي
ڪ ديرين خانقاهم من مريد اوست پير من[1]

علم ۽ فن جي خدمت ڪرڻ فيضيءَ جو خاص شوق هو. ڪتابن گڏ ڪرڻ جو شوقين هو. سندس قيمتي ڪتب خاني ۾ 1006 مصنفن جي هٿ اکرن سان لکيل نسخا موجود هئا. جن ۾ طب، نجوم، موسيقي، حڪمت، تصوف، تفسير، فقہ ۽ حديث جا ڪتاب شامل هئا. نهايت فياض ۽ سخي هو. اهل ڪمال لاءِ سندس گهر مهمان خانو هو. ملا بدايوني، فيضيءَ کي ملحد، بي دين ۽ زنديق خطاب ڪري ٿو. حقيقت ۾ فيضي جو رتبو بلند هو. سندس مذهبي عقيدن ۽ خيالن جو سندس ديوان مان پتو پئجي سگهي ٿو. سندس ديوان "طباشير الصبح" مان چند بيت هيٺ ڏجن ٿا:

ما طائر قديم نوا را نشناسيم
مرغ ملڪوتيم هوا را نشناسيم
برهان ثبتيم زما نفي بيايد
از مانعم آموز ڪ لا را نشناسيم
در ڪشف حقايق سبق آموخت ضمير هم
ترتيب دليل حڪما را نشناسيم
بردانش ما انجم و افلاڪ بخندند
گر صاحب لولاڪ لما را نشناسيم
صد شکر ڪہ ما پيرِ و اصحاب رسوليم
در شرع، د گر راه نما را نشناسيم...الخ

1۔ علامہ فيضيءَ کان اڳ غزالي ايراني اڪبري دربار جو مالڪ الشعراءِ هو.
شعر العجم: شبلي، جلد –3، ص –28.

درويشن جو دوست هو. شيخ محدث دهلويءَ سان سندس دوستي هئي. اٽڪل هڪ سؤ ڪتاب تصنيف ڪيا هئائين. جن مان ”خمسہ“ يعني نظامي گنجويءَ جي پنجن مثنوين جو جواب سنہ 1002هجري ۾ لکي پورو ڪيائين. ”مواردالڪلم“ جو قرآن پاڪ جو غير منقوط تفسير آهي ۽ ڪلڪتي مان شايع ٿي چڪو آهي. سنہ 985هہ ۾ لکي ختم ڪيو هئائين. ”سواطع الهام“ بہ غير منقوط تفسير سنہ 1002هہ ۾ تصنيف ڪيائين. جنهن تي مصنف ناز ڪري ٿو. ملا حيدر ڪاشاني ڪتاب جي تاريخ لکي. شاعرن مان ”ظهوري“ ۽ ملڪ قمي ڪتاب جي تعريف ۾ قصيدا جوڙيا. ”انشاي فيضي“، علامہ فيضيءَ جي خطن جو مجموعو آهي. جن کي سندس ڀاٽيجي نورالدين محمد بن حڪيم عين الملڪ نقل ڪري ڪتاب تي ”لطيفہ فيضي“ نالو رکيو. هي ڪتاب فن انشا پردازيءَ تي بهترين شاهڪار آهي. جيتوڻيڪ ”طباسير الصبح“ سندس ديوان جو نالو آهي، ليڪن سندس پوري ڪلام جو تعداد پنجاهہ هزار آهي.

”لطيفہ فيضي“ حڪيم فتح الله شيرازيءَ جي ”رقعات چهار باغ“ سان مقابلو ڪري ٿو. سنہ 990هہ ۾ فيضيءَ ”مهاڀارت“ کي پارسيءَ ۾ نظم ڪري، مٿس ”رزم گاهہ“ نالو رکيو هو. هن ڪم ۾ ملا عبدالقادر بدايوني ۽ ملا شيري سندس مددگار هئا. سنہ 983هہ ۾ فيضي، ابراهيم سرهنديءَ جي مدد سان ”اٿر ويد“ جو پارسي ۾ ترجمو ڪيو. فيضي سنسڪرت جو بہ ماهر هو. هندن جي حساب جي مشهور ڪتاب ”ليلاوتي“ کي پارسيءَ جو جامو پهريائين. سنہ 1004هہ ۾ اڪبري دربار جو هي رتن وفات ڪري ويو.

شيخ مبارڪ جو ٻيو نمبر پٽ علامہ ابوالفضل سنہ 958هہ ۾ آگري ۾ ڄائو. سنہ 993هہ ۾ اڪبري دربار ۾ پهرين هڪ هزاري منصب تي فائز ٿيو پوءِ سنہ 1000هہ ۾ ٻن هزارن جي منصبيءَ کان سواءِ دربار اڪبريءَ جو ”مير منشي ممالڪ ڪل هندستان“ بہ مقرر ٿيو. ابوالفضل صاحب سيف و قلم ٿي گذريو، دکن تائين فتوحات حاصل ڪيائين. شهزادي سليم الله آباد ۾ بغاوت ڪرڻ سميت پنهنجو سڪو بہ رائج ڪيو هو مٿئين معاملي کي سدارڻ لاءِ شهنشاهہ اڪبر ابو الفضل کي روانو ڪيو. مگر گواليار وٽان لنگهندي شهزادي جي چرچ تي اُجين جي راجا هٿان شهيد ٿي ويو. شيخ جي جنازي کي جڏهن کڻي آيا، تڏهن شهنشاهہ هينيون بيت پڙهيو:

”شيخ ما از شوق بيحد چون سوي ما آمده،
ز اشتياق پاي بوسي بي سرو پا آمده.“

سندس تربت گواليار کان پنجن کوهن تي انتڙي جي ڳوٺ وٽ آهي.
شيخ ابو الفضل جي تصنيفات مان "آئين اڪبري" جا هن سنه 1006هه ۾ تصنيف ڪئي، ٻيو "اڪبر نامه"، جو ٻن جلدن ۾ آهي ۽ ٽيون ڪتاب "رقعات ابوالفضل" آهي، جنهن مان سندس طبعي حالات، دلي خيالات ۽ گهرو معاملن جو پتو پوي ٿو. تيموري دور ۾ "علامه" جو خطاب پهرين ابوالفضل کي پوءِ نواب سعد الله خان چنيوٽيءَ کي حاصل ٿيو. شيخ ابو الفضل جي پٽ عبدالرحمان، سعادت يار خان ڪوڪه جي ڌيءَ سان شادي ڪئي هئي، جهانگير کيس ٻن هزارن جي منصبي عطا ڪئي هئي.

ميان مير محمد عرف ميان مير ولد قاضي سائين ڏنو سنه 957هه ۾ سيوهڻ ۾ تولد ٿيو. ڪجهه وقت ظاهري ۽ باطني علمن جي تحصيل کان پوءِ، شيخ خضر قادريءَ جو مريد ٿيو. پوءِ سنڌ ڇڏي لاهور جي ٻاهران هاشم پور واري ڳوٺ ۾ سڪونت پذير ٿيو جواج سندس نالي تي "ميان مير" سڏجي ٿو. هٽ هزارين ماڻهو سندس مريد اچي ٿيا. هو "ميان شاهه مير" جي لقب سان مشهور ٿيو ۽ سنه 1045هه ۾ وفات ڪيائين. مقبري سان گڏ مسجد به آهي. سندس مريدن مان ملا بدخشاني جنهن سنه 1660ع ۾ ڪشمير ۾ وفات ڪئي، تنهن جي به شاهه جهان گهڻي عزت ڪندو هو. هو پاڻ شهزادي دارا شڪوه جو مرشد هو.[1] دارا شڪوه پنهنجي ڪتاب "سفينة الاولياءَ" ۾ حضرت ميان مير جو خلوص ۽ محبت سان ذڪر ڏنو آهي. گهڻائي مغل شهزادا ۽ شهزاديون سندس مريد هئا.

مخدوم محمد ابراهيم عهد شاهه جهاني جي ٺٽي جي نواب يوسف خان جي نالي تي "شرح مخزن الاسرار" معنون ڪيو هو جنهن ۾ هن صاحب نواب جي بيحد واکاڻ ڪئي آهي.

شيخ طيب السندي اڪبر اعظم جي زماني ۾ سيد عبدالاول حسيني شارح صحيح بخاريءَ کان احمد آباد ۾ فن حديث جي تعليم ورتي. سيد عبدالاول حسيني بيرم خان خانان جي دعوت تي بخارا کان گجرات آيو هو. استاد جي وفات کان پوءِ شيخ طيب پنجاهه ورهين تائين ايلچ پور ۽ برهان پور ۾ علم حديث جي خدمت ڪندو رهيو ۽ اتي وفات ڪيائين.[2]

شيخ عبدالله بن سعد الله متقي ۽ شيخ رحمت الله بن عبدالله، ٻئي سنڌ جي علمي کاڻ جا چمڪندڙ هيرا هئا، جن کي آب داڻي جي ڪشش باب اسلام (سنڌ)

---

1 ـ الوحيد، "سنڌ آزاد" نمبر: ص 179، جون 15، سنه 1936ع ڪراچي.
Bernier's travels, Vol I, P. 151.

2 ـ ياد ايام: مولانا سيد عبدالحي ص ـ 34 ـ 72.

کان ڇڪي احمد آباد نيو هو. سندن علميت جو ڏونڪو دهليءَ تائين وڃڻ لڳو. شيخ بهلول دهلوي سندن علم ۽ ڪمال جو ٻڌي گجرات اچي زانوي تلمذ سندن اڳيان کوڙيو ۽ پوءِ فارغ التحصيل ٿي دهلي ۾ علم حديث جي تعليم ڏيڻ لڳو.

شيخ ابوالحسن بکري السندي اڪبر اعظم جي ڏينهن ۾ وڏو محدث ۽ عالم ٿي گذريو. هن مڪ معظم ۾ تعليم ورتي هئي ۽ علام ابن حجر مڪيءَ جو همعصر هو. شيخ ابو الحسن جي علمي ڪماليت لاءِ ايترو چوڻ ڪافي ٿيندو تہ علام مجدالدين محمد بن طاهر فتني سندس شاگرد هو جنهن جي تصنيفات مان لغت حديث متعلق "مجمع بصارالانوار" علمائن جي راءِ موجب "صحاح ست" جي شرح آهي. سندس ٻيا ڪتاب جهڙوڪ "المغني في اسماءَ الرجال" ۽ "تذڪرة الموضوعات" ٻي مثل ڪتاب آهن. علام مجدد الدين سن 986هہ ۾ اُجين وٽ شهيد ٿيو. سندس فرزند دور عالمگيريءَ ۾ قاضي القضاة جي جليل القدر رتبي ڪي پهتو هو. سندس عدد ۽ ٻي ريا فيصلن جي شاهنَواز خان "ماثرالامراءَ" ۾ تعريف ڪئي آهي.[1]

مخدوم ابو القاسم نقشبندي ٺٽوي، ٺٽي جي مشهور عامل ڪامل مخدوم آدم جي صحبت ۾ تصوف جون منزلون طئي ڪرڻ کان پوءِ شاه سيف الدين سرهندي نقشبنديءَ جي خدمت ۾ پهتو ۽ اتان فيض پرائي ٺٽي پهتو جتي وڏا وڏا علماءَ بہ سندس معتقد ۽ مريد ٿيا. مخدوم محمد هاشم جهڙا بلند پايہ عالم بہ سندس بيحد معتقد هئا. دهلي، سورت ۽ احمد آباد ۾ سندس مريد ۽ خليفا هئا. محمد شاه جي ڏينهن ۾ سن 1138هہ ۾ رحلت فرمائي ويو.

شاه عنايت الله ولد مخدوم فضل الله ولد ملا يوسف ولد ملا شهاب الدين ولد مخدوم صدولانگاه. سندس وڏا بغداد کان لڏي اچي اُچ شريف ۾ رهيا ۽ اتي جي غوثيہ درگاه جا مريد ٿيا. مخدوم فضل الله اُچ جي درگاه جو خليفو ٿي سنڌ ۾ آيو. شاه عنايت الله صوفي 55_1656ع ۾ تولد ٿيو. ملتان جي ڪامل درويش شمس شاه کان چڱو ٿي فيض پرايائين. هن اهل دل صاحب ڪيس وري حيدرآباد دکن مبارڪ شاه عبدالملڪ، هڪ الله لوڪ ڏي روانو ڪيو. سير ۽ سفر بعد اچي ميران پور (جهوڪ شريف) وسايائون. سندس فقيريءَ جي شهرت ديسان ديس پکڙجي ويئي. سندس فقيريءَ جي غلغلي ٻلڙيءَ جي سادات مان سيد عبدالواسع ڪريم پوٽي ۽ ير وارن زميندارن کي ايترو ڏيڃاريو جو هنن وقت جي حاڪم مير لطف علي ٺٽي جي نواب کي شڪايت وڃي روبرو پيش ڪئي. هن سواءِ ڪنهن سبب جو نور محمد پليجي زميندار کي حڪم ڏنو تہ هڪدم ٻلڙيءَ وارن جي مدد ڪري. هن اوچتو فقيرن تي

1_ياد ايام: مولوي عبدالحي، ص 34_72.

ڪاهي، ڪيترائي ماڻهو شهيد ڪيا. فقيرن ظلم جي روئداد دهليءَ جي مغل شهنشاهه فرخ سير کي وڃي سڻائي. جنهن خونين جون سموريون زمينون خون بها ۾ فقيرن کي ڏياريون. فقيرن ايترو زور ورتو جو گادي نشين پيرن، زميندارن، خواه علماءَ سنڌن وڏنڊڙ اثر رسوخ مان تنگ ٿي وقت جي حاڪم ٺٽي جي نواب اعظم کي چوريو جنهن ميران پور تي ڇهه مهينا گهيرو ڪيو مگر ڪجهه ڪين وريو. آخر ڪليءَ دربار ۾ سوالن جوابن کان پوءِ مغليه نواب فقير کي سنه 1130هه (1718ع) ۾ شهيد ڪرايو. نواب جي روبرو فقير صوفي صاحب جيڪي سوالن جا جواب ڏنا، تن کي مير علي شير قانع ٺٽوي "مقالات الشعرا" ۾ نقل ڪيو آهي، جنهن مان صوفي درويش جي بزرگي ۽ ڪماليت معلوم ٿئي ٿي. مرڻ مهل سندس زبان تي هيٺيون شعر روانو:

"رهانيدي مرا از شر هستي، جزاک الله في الدارين خيرا"[1]

مغليه دور اندر سنڌ ۾ سڌارا:

مغليه دور اندر سنڌ ۾ جيڪي حڪومت پاران سڌارا ٿيا، سي اڳ ۾ ڪونه ٿيا هئا. بلڪ سنڌ جا رهاڪو اهڙن سڌارن کان بيخبر هئا: مثلاً مسافرن لاءِ قافلي سرائون تيار ٿيون. رستن تي ٻن ٻن ڪوهن جي مفاصلي تي ٽڪنڊا پٿرن ۽ سرن جا نشان کڙا ڪيا ويا. فن عمارت سازيءَ بيحد ترقي ڪئي، وڏن شهرن ۾ باغ پوکرايا ويا. حمامن جو رواج سنڌ ۾ عربن وڏو هو پوءِ متجي ويو. مرزا عبدالرحيم خان خانان گجرات ۾ محمد علي معمار کان حمام تيار ڪرائي وقف عام ڪري ڇڏيا. ان کان پوءِ سلطنت جي ٻين صوبن ۾ حمامن ۽ غسل خانن جو عام رواج پئجي ويو. مسافرن جي آرام ۽ آسائش لاءِ رستن جي ٻنهي پاسن کان وڻ پوکرايا ويا. غريب حاجين کي حج ڪرڻ ۾ اڳ تڪليفون درپيش هيون. اڪبري دؤر ۾ خان خانان تي جهاز "رحيمي"، "ڪريمي" ۽ "سالاري" نالي تيار ڪرايا. جن جي ڪري غريب حاجين کي حج ڪرڻ جي موقعي تي حج گهڻي عرصي بعد نصيب ٿيو.

سنڌ هڪ زرعي صوبو هو جنهن ۾ عربن ميوي دار وڻ پوکيا هئا. تنهن کان پوءِ مغلن عمدن ميون پوکائڻ جو رواج وڌو. جهڙوڪ صوف، ڊاک ۽ گدرا وغيره. ان کان سواءِ طرحين طرحين گلن جو رواج پيو. "ماثر رحيمي" ۾ لکيل آهي ته هندستان ۾ اڳ گدرا پٽيءَ ڪونه ٿيندا هئا. انهن جو رواج وجهڻ جو فخر خان خانان کي آهي، جنهن ايران ۽ خراسان کان ٻج گهرائي پهريائين تجربي طور

---

1 ـ لغات لطيفي: مرزا قليچ بيگ ص ـ 158، تاريخ شعراءِ سنڌ: فقير هدايت علي ص ـ 19. مخدوم ابو القاسم لاءِ ڏسو الوحيد 'سنڌ آزاد' نمبر ـ 15، جون 1936ع

گجرات ۾ پوکرايا. پوءِ ٽن سالن اندر ٻين صوبن ۾ گدرن پوکڻ جو رواج پئجي ويو. مغلن جي ڏينهن ۾ سنڌي باشندا جلد سازي، جدول سازي، نقاشي ۽ فن مصوريءَ کان واقف ٿيا. ٺٽي ۾ شيراز جا بعض علماءَ رهندا هئا، جيڪي خط نسخ ۽ خط نستعليق کان واقف هئا. جن مان ڪن خوشنويسن جو بيان ڏيئي چڪا آهيون. ڪتب خانن سان گڏ مصوريءَ ۽ ڪتابن تي طلاڪاريءَ جو رواج پيو. ڪتب خانن جو رواج سما سلاطين جي ڏينهن ۾ پيو.

ڄام ننڍي ۽ ڄام بايزيد وٽ ڪتب خانا هئا. ان زماني ۾ ڇاپخانا ڪونہ هئا، امير لوڪ خوش نويسن کان ڪتاب لکرائيندا هئا. فن ڪتابت جو رواج سنڌ ۾ عربن وڏو هو مغلن جي ڏينهن ۾ هي فن انتهائي عروج کي پهتو. نامور اديبن ۽ انشاءَ پردازن جو اميرن ۽ شهنشاهن جي درٻارين ۾ قدر ٿيڻ لڳو. عهد جهانگيريءَ ۾ ملڪ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ سرڪاري خرچ سان شفاخانا تعمير ٿيا. جن ۾ جراح ۽ حڪيم مقرر هئا. فوجن لاءِ گشتي شفاخانا هئا. لاوارثن جو مال بيت المال ۾ جمع ٿيڻ لڳو ۽ اها رقم پبلڪ ورڪس تي خرچ ٿيڻ لڳي. قيدين لاءِ جيل خانا تعمير ٿيا. بکر جي قلعي ۾ ضرب خاني سان گڏ جيل خانو بہ هو وغيره وغيره.

مسلمانن جي فارغ البالي ۽ جدت طلبيءَ ڪري هزارين نيون شيون ايجاد ٿيون. گويا هڪ نئين دنيا پيدا ٿي ويئي. لباس ۾ ڦيرو پئجي ويو جهڙوڪ پيشواز قبا، فرغل، اچڪن، سلوار جامو صدري، قميص، ڪلاهہ، ڪمربند مغليہ دور جا وڳا آهن. جن جو رواج هلندو اچي ٿو. سنڌ جي ڪپڙن جي ڪارخانن ۾ نارنگي، قرمزي، ارغواني، عنابي، سوسني، زمردي رنگن جا ڪپڙا ۽ ڇيٽون تيار ٿيڻ لڳيون.[1] مغليہ دور اندر عورتون برقعن ۾ پهريون دفعو ٻاهر نڪرڻ لڳيون، نہ تہ اڳ ڏولين جو رواج هو. ڪپڙن کان سواءِ طرحين طرحين برتنن جو رواج پيو. مثلاً: آفتابہ، چلمچي، ڪف گير وغيره.

مغليہ دؤر جون سنڌ ۾ يادگارون:

مغليہ دؤر اندر جيئن هندستان فن عمارت سازيءَ ۾ ترقي ڪئي، تيئن سنڌ جي سرزمين بہ عمارتن، مسجدن ۽ خانقاهُن ڪري ايتري رونق ورتي، جو اهڙي بئي ڪنهن بہ دؤر ۾ ڪانہ ورتي هئائين. سنڌ جي مغليہ دؤر جون عمارتون انگريزي دؤر ۾ محڪمہ آثار قديمہ جي نگرانيءَ هيٺ هيون.[2]

---

1 ـ سموري بيان لاءِ ڏسو "تزڪ جهانگير"، جلد –1، علي ڳڙهہ ماثر الامراءِ شاهنواز خان جلد –1، ص –103، مقالات شبلي: ص –89، دربار اڪبري محمد حسين آزاد چنار جو وڻ بہ پهريون دفعو ڪشمير ۾ پوکيو ويو. "تزڪ جهانگيريءَ" ۾ گلن ۽ ميون کي پيوند هڻڻ ۽ فقراءِ لاءِ لنگر خانن جو بہ ذڪر ڏنل آهي.

2 ـ سنہ 1870ع ۾ برٽش انڊين حڪومت آثار قديمہ جو محڪمو کوليو ۽ هن اتي جي نگرانيءَ جو ڪم سر

سنہ 1003ع ۾ مير محمد معصوم بکريءَ پنهنجي وطن سکر ۾ ’دريائي گنبذ‘ منارو تعمير ڪرايو. سندس وفات کان پوءِ سندس فرزند سيد مير بزرگ سنہ 1027ھ ۾ مناري جو رهيل ڪم پورو ڪرايو. منارو هڪڙي ٽڪريءَ تي 84 فوٽ اوچو آهي. عام روايت آهي تہ مناري جون پڪيون سرون الور جي قديم عمارتن مان پٽرائي آنديون هئائون مناري جي لڳ فيض محل (آرامگاھ) هڪڙي هشت پهلو گنبذ سان عمارت آهي، جا سنہ 1004ھ ۾ جوڙائي ويئي. اها جاءِ برج جي نموني ۾ پنجاھ فوٽ کن اوچي آهي. ونگن سان چار دروازا اٿس، جن مٿان آرپار چار دريون آهن ۽ اندرئين پاسي کان گئلري اٿس. مناري جي سامهون هڪڙي چؤرس ٿلهو آهي، جو سلطان محمود بن فاضل ڪوڪلتاش جو مقبرو آهي.

قافلي سراءِ:

پراڻي ۽ نئين سکر جي وچ ۾ جيل جي پر ۾ هڪ هشت پهلو گنبذ آهي. سندس چؤطرف ست کوھ هئا، جي لٽجي ويا آهن. فقط هڪ موجود آهي. هيءَ عمارت جنهن جو ديوار کان گنبذ چاليھ فوٽ مٿي آهي، هڪ خوبصورت جاءِ آهي. ائين معلوم ٿو ٿئي تہ قافلي سراءِ هئي، جا سنہ 1005ھ ۾ تعمير ٿي هوندي. سندس اولهندي ۾ مسجد آهي.

درياءَ جي ڪپ تي ”ساڌ بيلي“ سامهون مسجد منزل گاھ آهي، جا مير معصوم سنہ 1006ھ ۾ تعمير ڪرائي. سندس پر ۾ هشت پهلو جاءِ آهي، جا سنہ 1007ھ جي جڙيل آهي. گنبذ تي ڪاشيءَ جو ڪم ڪيل آهي. اهي جايون هڪڙي باغ سان ملحق هيون. مسافرن جي آرام ۽ عبادت لاءِ جڙيل آهن.[1] شروعات ۾ انگريزن مسجد منزل گاھ واري هشت پهلو گنبذ کي سفارت خاني جي آفيس طور ڪم آندو هو. سندس پرسان باغ ويران آهي.

بکر جي قلعي جي اتر ۾ خواجہ خضر واري خانقاہ نواب ڪشلوخان تعمير ڪرائي هئي. سندس اولاهينءَ ڪنڌ تي هڪڙي مسجد شڪستہ حالت ۾ آهي، جا نواب سعد الله خان بکر واري سنہ 1011ھ ۾ تعمير ڪرائي هئي.

اليگزينڊر ڪننگهام جي سپرد ڪيو جو پاڻ هندستان جي قديم جاگرافيءَ جو مصنف هو. سنہ 1878ع ۾ لارڊ لٽن گورنر جنرل پوڻا چار لک روپيا مٿين ڪاتي جي خرچ لاءِ منظور ڪيا. لارڊ ڪرزن جهانديده وائسراءِ هو. هن تاريخي عمارتن جي حفاظت لاءِ ”ائنشنٽ مانيومينٽ پرزرويشن ائڪٽ“ منظور ڪرڻ کان سواءِ آثار قديمہ جي ڪاتي مٿان هڪ ڊائريڪٽر جنرل مقرر ڪيو. پوءِ مرڪزي حڪومت جي جدوجهد کي ڏسي رياستن جي والين بہ آثار قديمہ جو ڪاتو کوليو.
The Indian Year Book 1941-42. Vol. XXVIII. Chp. Archeology, Bombay.

1 ـ مير معصوم بکريءَ کي عمارت سازيءَ جو شوق هو سندس يادگارون اصفهان، تبريز، آگري، فتح پور سڪري، ڌاروار، اُجين، مانڊو، برهان پور، بيانہ، ناگور ۽ قنڌار ۾ آهن.

روهڙيءَ جي ڪناري تي ڏکڻ – اوپر ڪنڌ ڪان ٽڪريءَ تي جيڪو "ستين جو ٿان" سڏجي ٿو سو حقيقت ۾ "قاسم خواني" آهي. ان ٽڪريءَ کي اڪبري دربار جي امير ڪبير ابوالقاسم نمڪين هرويءَ پنهنجو آخري آرامگاهه منتخب ڪري، متس "صفحه صفا" نالو رکيو هو. ٽڪريءَ تي هڪ سؤ پڪيون قبرون اڪبري دور جي رسم الخط ڪتبن سان موجود آهن. ماڻهن من گهڙت روايتن سان هن ٽڪريءَ کي ستين جو ٿان نالو ڏنو آهي. پوءِ جي مؤرخن امير ابوالقاسم جي مناسبت سان هن تي "قاسم خاني" نالو رکيو. قبرن جي ڪتبن مان ظاهر آهي ته سنه 1018هه کان سنه 1070هه تائين هيءَ ٽڪري قاسم خاني خاندان جي قبرستان طور ڪم ايندي رهي آهي.

روهڙي سنڌ جو قديم شهر سنه 1297ع جو جڙيل آهي. هتي جي جامع مسجد، جا وار مبارڪ پرسان هڪڙي پُرفزا هنڌ تي آهي، ان تي ٽي گنبذ آهن. اها اڪبر جي نواب فتح خان سنه 992هه ۾ تعمير ڪرائي. روهڙيءَ جي ڏکڻ طرف اولاهين ڪنڌ تي عيدگاهه مير معصوم تعمير ڪرايو جنهن جي اولاهين ڪنڌ تي گنبذ جڙيل آهن، جي سنه 1002هه ۾ تعمير ٿيا. بکر ۽ سکر مير معصوم جو وطن هو، جن کي سينگارڻ جو ڪيس هميشه شوق دامنگير رهندو هو. روهڙيءَ جي جامع مسجد انگريزي دور ۾ اتي جي مختيارڪار مرزا ڪلب عليءَ سنه 1320هه ۾ مرمت ڪرائي.

سيوهڻ ۾ عارف ڪامل لعل شهباز قلندر جو مقبرو پهريائين سلطان فيروز شاهه تغلق، پوءِ مرزا جاني بيگ تعمير ڪرايو هو. پوءِ شاهه جهان صاحبقران ثانيءَ جي ڏينهن ۾ نواب سيد ديندار خان بخاريءَ مقبري جي صحن کي فرش هڻائي اتي ٻه مسجدون تعمير ڪرايون. ساڳئي نواب سنه 1042هه ۾ شيخ چٽي امراني درويش جي مقبري تي گنبذ تعمير ڪرايو ۽ صحن ۽ ديوارن تي ڪاشيءَ جون سرون هڻايون.

ساريءَ سنڌ اندر آثار قديمه جي نظرن ۾ ٺٽي کي جيڪا اهميت آهي، سا ٻئي ڪنهن به شهر کي حاصل ڪانه آهي. هتي جي جامع مسجد شاهه جهانيءَ جو نمونو مغليه آهي. بنياد مضبوط پٿر جو رکيل اٿس، ان کان پوءِ مضبوط ۽ پڪين سرن سان عمارت آهي. مسجد جي ڍڪيل حصي ۾ هشت پهلو عمارت تي هڪ وڏو گنبذ اڏيل آهي، جنهن تي رنگين ڪاشيءَ جو خوشنما ڪم ڪيل آهي. ڇت ۾ ڪل 92 گنبذ ننڍا وڏا اٿس، جن ۾ ٽي اندريان گنبذ بلڪل اهم آهن. "لب تاريخ" واري جو چوڻ آهي ته هن مسجد جو ڪم مير ابوالبقا امير خان ولد نواب ابوالقاسم بکريءَ شاهجهان جي حڪم سان سنه 1054هه ۾ شروع ڪرايو ۽ ان کان پوءِ مسجد جي تڪميل سنه 1068هه ۾ ٿي. آثار قديمه

(اولهندي هندستان ڪاتي) جي رپورٽ ۾ ڊيڪاريل آهي ته مسجد جو ڪم سنه 1052هه ۾ ختم ٿيو. مٿس 9 لک رپيا خرچ ٿيو. ڪتبي تي سنه 1104هه لکيل آهي، يعني عالمگيري دور ۾ به انهي مسجد جي تعمير ٿي آهي.[1]

ٺٽي شهر جي بازار جي مهڙ واري هنڌ تي مسجد ظفر خان، مسجد خضر حيات سڏجي ٿي. دراصل سنه 1022هه ۾ جهانگير جي زماني ۾ مير عبدالرزاق حسيني المموريءَ هيءَ مسجد تعمير ڪرائي، جو سنه 1021هه ۾ مرزا رستم صفوي ٺٽي جي نواب پاران محصول اگاڙڻ تي مامور هو.

مسجد اميرخاني ٺٽي ۾ هندن جي پاڙي ۾ ننڍي گنبذ واري مسجد آهي، جنهن کي صحن وغيره ڪجهه به ناهي، سنه 1039هه ۾ شاهه جهان جي نواب ابوالقاسم امير خان تعمير ڪرائي هئي. آثار قديمه جي بي توجهيءَ ڪري ويران ٿي ويئي آهي.

ٺٽي جو عيد گاهه شهر کان ٻاهر ڪوهه مڪلي تي شاهي يادگار آهي. عيد گاهه کي فقط مغربي پاسي کان هڪڙو دروازو آهي. نواب يوسف خان عهد شاهه جهانيءَ ۾ سنه 1043هه ۾ تعمير ڪرايو. نواب يوسف خان وڏو علم پرور هو. مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ سندن بيحد واکاڻ ڪئي آهي. عيد گاهه جي مرمت ٽالپري دور ۾ ميان الله بخش عباسي 1281هه ۾ ڪرائي.

مقبره شريف خان مڪليءَ تي دمڙيءَ جي قبي سان مشهور آهي. نواب شريف خان شريف الملڪ سنه 1035هه ۾ جهانگير پاران ٺٽي جو نواب هو. گنبذ اندر ٽي قبرون آهن، جن مان نواب يوسف خان جي سنگ مزار تي سنه 1052هه لکيل آهي. مقبره امين الدين خان: هيءُ امير سنڌجي علمي سادات خاندان مان عهد عالمگيريءَ ۾ ٺٽي جو نواب هو. مقبرو شڪسته حالت ۾ آهي. ڪتبي تي سال 1188هه لکيل اٿس.

ڪلمتين کي دهلي دربار پاران رعايتون ملڻ:

لوئر سنڌ ۾ ڪلمتي، نومڙيا ۽ جوکيا، ٽي قومون رهنديون هيون، جن مان ڪلمتي بلوچ هئا، باقي ٻيون قومون نو مسلم راجپوت هيون، ليڪن هي ٽيئي قومون بلوچن سان تعاون ڪري بلوچ ڪنفيڊريسي جون معاون ۽ مددگار

1 ـ انگريزي دؤر ۾ سنڌ جي ڪمشنر سر بارٽل فريئر سنه 1272هه (1855ع) ۾ سيد صابر علي شاهه مرحوم ۽ ميان الله بخش شاڪرانيءَ جي معرفت چندا ڪرائي مسجد جي مرمت ڪرائي. اُن کان پوءِ سنه 1311هه (1894ع) ۾ ڪمشنر جيمس خان صاحب رسول بخش ٺٽي جي مختيارڪار معرفت جامع مسجد جي مرمت ڪرائي ۽ انهيءَ چندي ۾ سر مير فيض محمد خان مرحوم والي رياست خيرپور 4 هزار رپيا ڏنا ۽ ڪمشنر 4 هزار رپيا، ٻين معززن کان وصول ڪيا. سنڌ سرڪار چندي ۾ ڪل پنج سؤ رپيا ڏنا هئا. "لب تاريخ" جي صاحب جو چوڻ آهي ته مرمت تي 20 هزار لڳا هئا. ان کان پوءِ ڪنهن به مسجد کي هٿ ڪونه لاتو آهي. سنڌ ۾ تيموري خاندان جو هميشه رهندڙ يادگار زماني جي بي وفائي تي مرثيه خواني ڪري رهيو آهي.

هيون. هو لاهري بندر کان ٺٽي ڏانهن ويندڙ مال جي قافلن کي ڦريندا هئا. وري جڏهن اپر سنڌ يا بلوچستان ۾ بلوچ ڪو فساد ڪندا هئا. ته فساد جا شعلا لوئر سنڌ کي به وڪوڙي ويندا هئا. اورنگزيب پنهنجي حڪومت جي ڏينهن ۾ هرهڪ تجارتي منزل تي بلوچن جون فوجي چوڪيون مقرر ڪيون هيون. منجهانئن ڪلمتي، جي حب ۽ ڪلاچيءَ (ڪراچي) جي وچ ۾ رهندا هئا. تن کي اورنگزيب لاهري کان پوڏسر ڏانهن ويندڙ قافلن جي حفاظت ڪرڻ تي مقرر ڪيو هو. ڪلمتين جي سردار کي دهلي دربار کان ميرپور ساڪري ۾ جاگيرن سميت، ساليانو 9600 رپيا سرڪاري وظيفو ملندو هو. ڪلمتين جي ٻن سردارين، بابراڻين ۽ ٻجاراڻين جا شجرا هيٺ ڏجن ٿا:

ڪلمتين جو شجرو

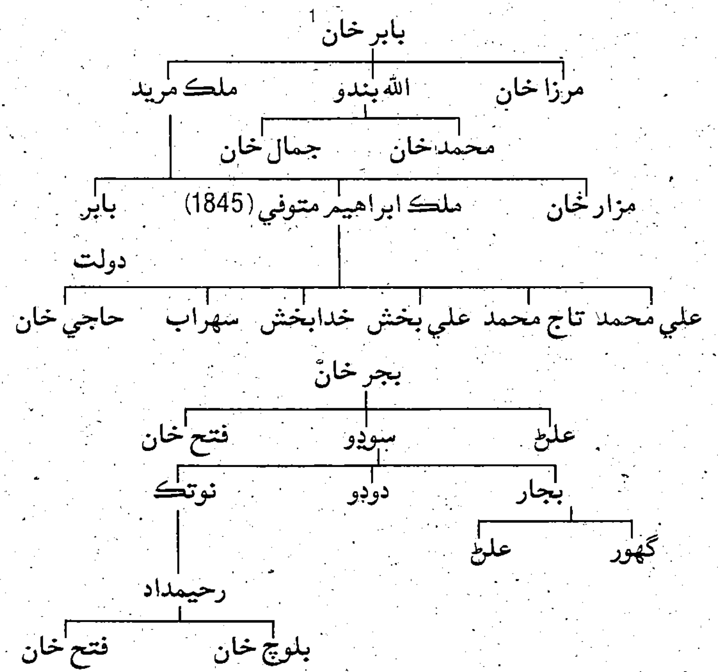

دهلي دربار پاران نومڙين سان رعايتون:

ڪلمتين وانگر دهلي دربار نومڙين سان به رعايتون ڪيون. نومڙيا اصل راجپوت آهن. مسٽر ايلس جو بيان آهي ته نومڙيا (نومردي) پاڻ ۾ 9 پاڙا هئا. جي

1 - History of Alienations in the Province of Sind, Vol II, Kalmatis and Nuris.

پنهنجي وڏي ڀاءُ ايسب خان سان راجپوتانا کان نڪري مڪران جي هڪڙي بلوچ سردار وٽ اچي مهمان ٿيا. هڪڙي ڏينهن ڪنهن ڳالهه تان بلوچ سردار ايسب خان جي بي عزتي ڪئي، جنهن تي ڀاڻر غصي ٿي، سردار کي قتل ڪري، حب، ملير ۽ باران وارين زمينن تي قبضو ڄمائي، سنڌي ڙالن سان شاديون ڪري اُتي بينڪون جوڙي وينا. پهريان مغل شهنشاهن کي ڍل ڀريندا هئا. پوءِ ٺٽي کان ڪوٽڙي ۽ سيوهڻ ڏانهن ويندڙ قافلن کان محصول اڳاڙڻ لڳا. لس ٻيلي ۾ گهنگها سردار ڄام ابراهيم کان پوءِ، لس ٻيلي ۾ اندروني فساد پئجي ويا. اهڙي موقعي مان فائدو وٺي ملڪ پهڙ خان حملائي نومڙئي ڪوهستان مان ڏهه هزار لشڪر ساڻ ڪري لس ٻيلي تي قبضو ڪيو. ڪانئس پوءِ ملڪ عزت خان گاديءَ تي وينو. هو صغير هو تنهن ڪري سندس والده چاڳلي خاتون حڪومت جو ڪاروبار هلائڻ لڳي. مگر حڪومت جا شمورا اهلڪار رنجها هئا. جن ڪنراج جي ڄاموٽ سردار ڄام عالي ڪتوريه بن ڄام رينا عالياڻي جي ڀاءُ ڄام ڏگار کي لس ٻيلي جي ويجهو نانگ ديهه ڳوٺ وٽ بيگناهه شهيد ڪري ڇڏيو. جنهن تي ڄام عالي ڪتوريه غصي ٿي نومڙين کي لس ٻيلي مان تڙي ڪڍيو. سنه 1242ع ۾ چاڳلي خاتون پنهنجي پٽ ملڪ عزت خان سميت موٽي اچي ڪوهستان ۾ سڪونت اختيار ڪئي. سندن قبرون ڪوٽڙي اسٽيشن جي ويجهو ملڪن جي قبرستان ۾ آهن. نومڙيا سردار "ملڪ" جي لقب سان سڏجن ٿا. سندن شجرو هيٺ ڏجي ٿو:

- ملڪ پهڙ خان[1]
  - عزت خان
    - صوبدار خان
      - محمد خان
      - احمد خان
        - عزت خان
          - چار پٽ
        - پهڙ خان
          - ٽي پٽ
        - صوبدار خان متوفي 1847ع
          - ملڪ سردار خان

1 - History of Alienations in the Province of Sind. The Klamuties and Numris.

ڪوسن کي جاگيرون ملڻ:

جنت آشياني همايون ڪوسن کي سون مياڻي جاگير طور ڏني هئي. ديره جات ۾ به سندن سرداري قائم هئي. اپر سنڌ ۾ بکر، شڪارپور ۽ لاڙڪاڻي تائين ڦريون ڪندا هئا. سندن قبيلا سمن جي ڏينهن کان ٿر ۾ رهندا هئا. احمد آباد کان مصطفيٰ آباد ڏانهن ويندڙ قافلن کي ڦريندا هئا. ڪلهوڙن سرائين جيئن بين بلوچن کي جاگيرون ڏنيون، تيئن انهن ڪوسن سان به رعايتون ڪيون. پهريائين ميان الياس ڪوسن جي سردار روهيل خان کي پنهنجو طرفدار ڪيو. هو پوءِ ميان نور محمد خان روهيل خان کي جاگير ڏيئي، چانڊين جي مقابلي ۾ ڏهه هزار ڪوسا لاڙڪاڻي جي قلعي ۾ پنهنجي سپه سالار شاهه بهارا جنجڻ جي اڳواڻيءَ هيٺ مقرر ڪيا هئا. ڪوسن جو شجرو هيٺ ڏجي ٿو:

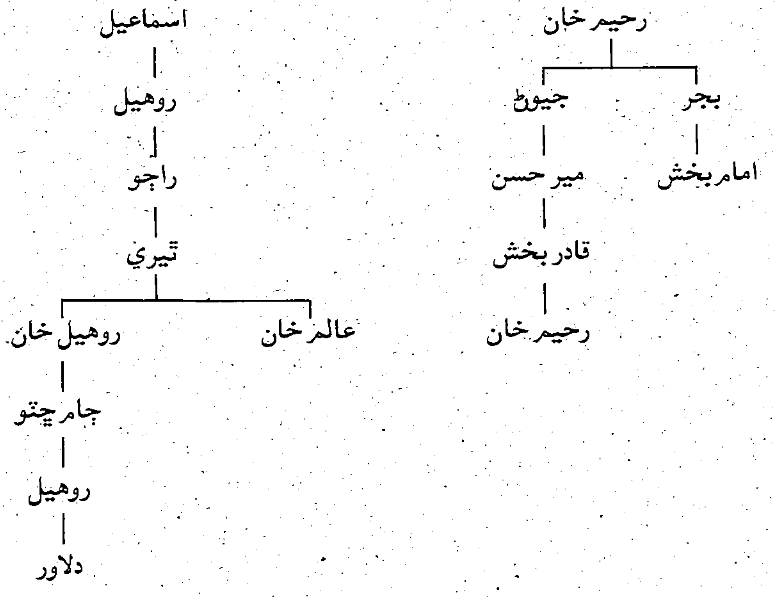

نظاماڻين کي جاگيرون:

ميان يار محمد ڪلهوڙي سنڌ جي غير بلوچي قومن کي زير ڪرڻ لاءِ بلوچي قبيلن سان چڱا پير ڪنيا هئا. نظاماڻي، جي رندن جي ممتاز قبيلي مان ٽالپرن جا ويجها عزيز هئا. سي مرين، جمالين ۽ لغارين کان وڌيڪ محنتي هئا. ٽالپرن سان ماٽتي هئڻ کان سواءِ ڪلهوڙن جي صاحبيءَ ۾ ڪين وڏا عهدا مليل هئا. ٽلاهه خان

نظاماڻي، سرائي نور محمد جو خاص نديم ۽ صلاحڪار هو. انهن ڏينهن ۾ ”نديم“ وزير اعظم کان بہ وڌيڪ رتبو رکندو هو. غلام علي خان نظاماڻي، ميان نور محمد جي فوجن ۾ ڇهن هزارن جي دستي مٿان عملدار هو. غلام حسين خان نظاماڻي، ميان نور محمد وٽ ڪاردار هو. نظاماڻين جي مورث اعليٰ نظام خان کي گوني، ديره محبت، بدين، گهوڙاباڙي، شهدادپور، موري ۽ عمرڪوٽ تعلقن ۾ جاگيرون هيون. نظاماڻين جا سنڌ ۾ ست پاڙا مشهور هئا: 1_ اسماعيلاڻي، 2_ مبارڪاڻي، 3_ ٻهليلاڻي، 4_ ڪرماڻي، 5_ عالوداڻي ۽ 6_ ڦتوناڻي، 8_ لشڪراڻي. نظام خان ۽ مير گاگن پاڻ ۾ ڀائر هئا. گاگن جو اولاد ٻهليلاڻي سڏجي ٿو.

سندن شِجره هيٺ ڏجي ٿو:

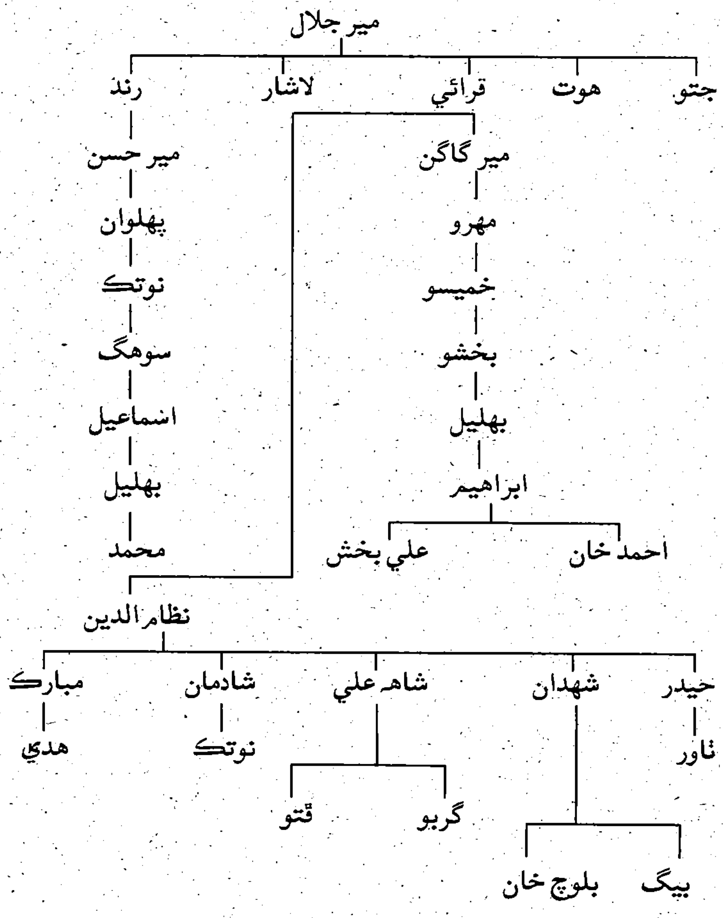

ڪلمتين جي جنگ:

شهزادي معزالدين سنڌ کان سواءِ سيوي (سبي) تائين ڪڇيءَ جو ميدان سرائي يار محمد خان جي حوالي ڪيو هو. ان قسم جو ورهاڱو قلات جي احمد زئي حاڪمن کي منظور نہ هو. ڪڇي، سراوان جي براهوئي سردارن لاءِ سياري جو قيام گاهہ هو جتي سردار قبيلن سميت اچي رهندا هئا. قلات جي حاڪمن ڪڇيءَ تي قبضي ڪرڻ لاءِ سيوي ۽ ڍاڍر جي بارو زئي ملڪن سان بارها جنگيون جوٽيون هيون. اورنگزيب جي وفات کان پوءِ بهادر شاهہ پهرئين کي سکن سان سرهند جي جنگ ۾ رڌل ڏسي، قلات جي خان، مير سمندر خان دوب، بوري ٿل ۽ چوٽيالي جا پرڳڻا افغانن کان فتح ڪيا هئا. متين فتوحات کان پوءِ سيويءَ کي خطري ۾ ڏسي ڪلهوڙن حاڪمن ڪڇيءَ جي بچاءُ لاءِ قلات جي دربار کي چاليهہ هزار رپيا ساليانو ڏيڻا ڪيا هئا.

سنہ 1715ع ۾ مير عبدالله خان "شهباز ڪوهستان" ديره جات جي مرراٽين کان هرند، داجل ۽ جام پور جا شهر فتح ڪري قلات جي جهنڊي هيٺ آندا. تنهن کان پوءِ هن امير محمود غلزئيءَ کي بلوچي لشڪر جي مدد ڏني. سنہ 1732ع ۾ غلزئي امير، صفوين کي شڪست ڏيئي ڪرمان، يزد ۽ اصفهان فتح ڪيا. پوئين صفوي فرمانروا شاهہ حسين، تختگاهہ اصفهان کي بچائڻ لاءِ پنجاهہ هزار لشڪر سان افغانن ۽ بلوچن جو مقابلو ڪيو. پر شڪست کاڌائين. هن جنگ کان پوءِ صفوين جي حڪومت جو ايران ۾ خاتمو ٿي ويو. متينءَ فوجي امداد جي عيوض امير محمود غلزئيءَ پشين ۽ شوراوڪ جا پرڳڻا مير عبدالله خان جي حوالي ڪيا. امير محمود سنہ 1725ع ۾ وفات ڪئي. ڪانئس پوءِ سندن سؤٽ سلطان اشرف قنڌار جي تخت تي ويٺو جنهن کان نادر شاهہ سنہ 1736ع ۾ ايران کي آزاد ڪرايو.[1] مير عبدالله خان کي بہ نادر شاهہ جي آڻ مڃڻي پئي. نادر شاهہ سندس ٻن پٽن مير محبت خان ۽ التاز خان کي پاڻ وٽ بطور ضمانت نظربند رکيو.

متئين انقلاب مان فائدو وٺي، ميان نور محمد ڪڇيءَ جي سردارن قيصر خان مگسيءَ، ميرو خان، شوران جي رند سردار ۽ ياڳناڙيءَ جي زميندارن کي، جي

---

1 _ نوٽ: قنڌار جا غلزئي امير، جن صفوي حڪومت جو ايران ۾ خاتمو ڪيو هو سي شاهان هوتڪيءَ جي لقب سان سڏبا هئا. هن خاندان جو باني امير ويسٿ بن شاهہ عالم سنہ 1121هہ ۾ تخت تي ويٺو. ڪانئس پوءِ امير عبدالعزيز ۽ شاهہ محمود 1131هہ تائين حڪومت ڪئي. ڪانئن پوءِ سنہ 1145هہ ۾ سلطان حسين قنڌار جي تخت تي ويٺو. سلطان اشرف پويون هوتڪي امير هو جنهن کان سنہ 1736ع ۾ نادر شاهہ ايران کي آزاد ڪرايو هو. سلطان اشرف ڪرمان مان لنگهندي واٽ تي بلوچن هٿان مارجي ويو.

سندس مريد هئا. پنهنجو ڪري، مراد ڪليزي عرف مراد گنتجي کي ڪڇيءَ مٽان نائب مقرر ڪيو. ميان جي بن سپہ سالارن مير بهرام خان ٽالپر ۽ راجي ليکيءَ آنن هزارن جي لشڪر سان ميان جي اڳواڻيءَ هيٺ ڪڇيءَ تي ڪاهه ڪئي. ڍاڍر جي ويجهو سنيءَ جي ڳوٺ وٽ ڪلهوڙن ۽ براهوئين جو مقابلو ٿيو. مير عبدالله خان "شهباز ڪوهستان" وٽ ان وقت ٻه ٽي سؤ سوارن جو دستو هو. جن سان غنيم جو مقابلو ڪندي هو شهيد ٿي ويو. ميان نور محمد فتح جا شاديانا وڄائيندو پنهنجي تختگاهه لاڙڪاڻي ۾ پهتو. ميان نور محمد جي قلات جي حاڪمن سان ٻه ماڻتي هئي. سندس پٽ، مير عبدالله خان جي ڀاڻتي سان شادي ڪئي هئي. مير عبدالله خان جي شهادت کان پوءِ نادر شاهه سندس وليعهد پٽ مير محبت خان کي خلعت فاخره پهرائي قلات جي گاديءَ تي ويهاريو.

نادر شاهه افشار:

نادر شاهه جو اصلي نالو نادر قلي هو. سندس پيءُ امام قلي افشار پوستين ساز هو. نادر قلي سترهن ورهين جي عمر ۾ پنهنجي پيءُ سميت اُزبڪن هٿان گرفتار ٿي ويو ۽ قيد ۾ رهيو. پوءِ اتان ڀڄي بابل بيگ نالي هڪڙي امير وٽ نوڪر بيٺو. ڪجهه عرصي کان پوءِ امير کي قتل ڪري، سندس ڌيءَ ڀڄائي ويو. پوءِ ڌاڙيلن جي ٽولي ناهي وڏا ڌاڙا هڻڻ لڳو ايتري قدر جو ايران ۾ سندس نالو مشهور ٿي ويو. سنہ 1735ع ۾ ، نادر شاهه سلطان اشرف غلزئيءَ کان ايران کي آزاد ڪرائي، ٿورو وقت پوئين صفوي حاڪم طهماسپ بن شاهه حسين ڀاران مدارالمهام جي حيثيت ۾ حڪومت هلائڻ لڳو. طهماسپ جي مرڻ کان پوءِ،سنہ 1736ع ۾ هڪ لک ايراني سردارن ۽ اميرن مغان جي ڳوٺ وٽ ڪليءَ طرح نادر شاهه جي مٿي تي تاج رکي، کيس شهنشاهه تسليم ڪيو.[1] چنگيز ۽ تيمور کان پوءِ هو ايشيا جو ٽيون نمبر فاتح ٿي گذريو. سندس سڪي تي هيءَ عبارت لکيل هئي:

"نادرم در ملک ايران قادرم بر هر ديار
لافتا الا علي لا سيف الا ذوالفقار."[2]

سنہ 1738ع ۾ هن ڪابل فتح ڪيو جو انهن ڏينهن ۾ دهليءَ جي مغل شهنشاهت جو سرحدي صوبو هو.

1 _G. B. Malleson: History of Afghanistan "The Ghilzai Rule", P- 240, London; 1878.
H. Ghupta: Latter Moghal History of the Punjab (1707-1793(

2_لب تاريخ: خان بهادر خداداد خان ذڪر نادر شاهه

نادر شاهه جي دهليءَ تي ڪاهه:

سيد حسين ۽ سيد عبدالله کان پوءِ دهليءَ جي دربار ۾ ٻه جماعتون پاڻ ۾ جنگ ۾ رڌل هيون. شيعه جماعت جو اڳواڻ نواب سعادت علي خان جو ناتي برهان الملڪ هو ۽ سني جماعت جو اڳواڻ انتظام الدوله خان خانان هو. ٻنهي جماعتن جي سياسي ڇڪتاڻ جي ڪري مغل شهنشاهت وڌيڪ ڪمزور ٿي پئي هئي. شيعه جماعت ۾ سمورا ايراني امير هئا ۽ سني جماعت ۾ توراني مغل شامل هئا. سنه 1707ع کان وٺي سنه 1719ع تائين, اورنگزيب جي وفات کان پوءِ 12 سالن اندر تخت ۽ تاج هٿ ڪرڻ لاءِ مغل شهزادن ۾ ست گهمرا خونريز جنگيون لڳيون, جن ۾ گهڻائي شهزادا ۽ امير مارجي ويا.

نظام الملڪ 1724ع ۾ دکن ۾ آصف جاهي خاندان جي حڪومت جو بنياد وڌو. سعادت علي خان اٿوڌ ۾ پنهنجي خاندان لاءِ حڪومت قائم ڪئي. روهيل کنڊ ۾ روهيلن ۽ باقي هندستان اندر افغانن, جاٽن, راجپوتن, مرهٽن ۽ سکن ڪاهون شروع ڪيون. دهلي ۽ آگرو جاٽن جي ڪاهُن جي خطري ۾ هئا. گجرات, مالوهه, بنديل کنڊ کان پوءِ سنه 1742ع ۾ اولهندو بنگال, بهار ۽ اوڙيسا پيشوا ٻاجي راءِ جي قبضي هيٺ اچي ويا. ڪابل جو حاڪم ناصر خان بيوس هو سنڌس فوجن کي 1733ع کان 1738ع تائين پنجن سالن جو پگهار ڪونه مليو هو. مرڪزي حڪومت اندروني سازشن سبب ڪيس مدد ڏيڻ کان قاصر هئي.

نومبر سنه 1738ع ۾ نادر شاهه ڪابل تي قبضو ڪيو. 21 جنوري 1739ع ۾ زڪريا خان پنجاب جي مغل صوبيدار راويءَ جي ڪپ تي ويهه هزار ايراني لشڪر ۽ ڇهه هزار بلوچي لشڪر کان شڪست کاڌي.[1] زڪريا خان کي ويهه لک رپيا تاوان ڀرڻو پيو. نادري لشڪر اڳتي وڌيو. دهليءَ کان 75 ميلن جي مفاصلي تي اُتر ۾ ڪرنال جي جنگ ۾ نون ڪلاڪن اندر ويهه هزار مغل لشڪر مارجي ويو. ايرانين ۽ بلوچن شهر کي لٽيو.[2] تنهن کان پوءِ دهليءَ جو وارو آيو. ايرانين شهر کي لٽي ناس ڪيو. اٽڪل ويهه ڪروڙ نقد, شاهه جهان

---

1 _ نادر شاهه جي فوجن جو تعداد ڇتيهه هزار هو جن مان بلوچن جو تعداد ڇهه هزار هو. ڇهن هزارن مان هڪ هزار بلوچ نادر شاهه جا باڊي گارڊ (محافظ) هئا.

J. Hustton: Central Asia, "Nadirshah", P-181, London, 1875.

2_ سيرت المتاخرين: جلد _2, ص – 94_95, منتخب اللباب: خفي خان, جلد _2, ص_ 861 _ 863 (1729) ،

ماثر الامراءِ: جلد_2,ص_106

J. Sarkar: Fall of the Moghal Empire, Vol. I, P-127, Calcutta, 1038.

جو طاؤسي تخت، زر ۽ جواهر جن ۾ مشهور ڪوه نور هيرو به هو سمورو اسباب ايراني فاتح هٿ ڪيو.

فريزر صاحب لکي ٿو ته جملي اسي ڪروڙن جو مال نادر شاهه ساڻ کڻي موٽيو. مهراڻ جي اولهندي ڪناري وارا علائقا ٺٽي سميت پنهنجي قبضي ۾ رکيائين.[1] ميان نور محمد کي پيرن ۾ زنجير ٻڌرائي کيس مير محبت خان جي حوالي ڪيائين، جنهن بلوچي رواداريءَ موجب ميان کان ڪڇيءَ جو علائقو کسي، کيس احترام سان آزاد ڪيو.[2]

ميان نور محمد جو نادر شاهه سان عهدنامو ڪرڻ:

سنڌ مان موٽي وڃڻ کان پوءِ ميان نور محمد نادر شاهه سان ڪيلن وعدن جي انحرافي ڪرڻ لڳو جنهن تي نادر شاهه غصي ٿي 27 ڊسمبر سنه 1739ع ۾ ڪابل کان سنڌ تي ڪاهي آيو ۽ فيبروريءَ ۾ لاڙڪاڻي پهتو. ميان نور محمد خوف کان عمرڪوٽ ڏانهن ڀڄي ويو. مگر 14 فيبروريءَ تي نادري گهوڙا عمرڪوٽ جي ديوارين هيٺان پهتا. هڪ ڪروڙ رپيا جيڪي سرائيءَ ڪوٽ ۾ پوريا هئا، سي ايراني فاتح هٿ ڪيا. پوءِ ميان کي گرفتار ڪري لاڙڪاڻي آندائين، جتي سرائيءَ نادر شاهه سان نئون عهدنامو ڪيو جنهن موجب هن لاڙ ۽ وچولي جا پرڳڻا نادر شاهه جي حوالي ڪيا. ازان سواءِ ويهه لک رپيا ساليانو خراج ڏيڻ منظور ڪيائين.

نادر شاهه مٿيان پرڳڻا ميان کي موٽائي ڏنا ۽ کيس "نواب شاهه قلي خان" جو خطاب ڏنائين. پوءِ ميان کان ڪي قيمتي ڪتاب کسي، سندس ٻن پٽن محمد مراد ياب خان ۽ غلام شاهه کي ضمانت طور پاڻ سان خراسان وٺي ويو. شيخ غلام محمد کي ميان شهزادن سان همراهه روانو ڪيو. نادر شاهه جي سپه سالار طهماسپ قلي خان جلائر، دائودپوٽن کي سنڌ مان تڙي ڪڍيو. سنه 1150هه (1739ع) ۾ ميان نور محمد ڪڪرالي ۾ ڏاريجن جي جام ۽ راڻي کي توب خاني سان شڪست ڏيئي، نصرپور تائين ملڪ فتح ڪيو. پوءِ فاتحانه انداز سان ميان صاحب پنهنجن رفيقن، صالح خان بيات، شيخ شڪرالله ۽ مستي خان جويه سان اگهم ڳوٺ کان ٺٽي ۾ وارد ٿيو. آقا محمد ڪريم اصفهانيءَ کي شهر ٺٽي پنهنجو نائب ۽ سلطان سامتيه کي شهر جو ناظم مقرر ڪري، بلوچن جي فساد کي مٽائڻ لاءِ روانو ٿيو. شورن بلوچن نادر شاهه جي

1 - H. Gupta Dr. Latter Moghal History of the Punjab. P-32.

2 (1) Dyns Bray Sir: The Brahui Problem, Part-III, Chp-I, History New Dehli, 1934.

ڪاھ وقت چڪر ھالا پرڳڻي ۾ رڻ مچائي ڏنو ھو. ازان سواءِ ونگي ۽ حاجڪان جي تماچي ۽ توغاچي ڄامن، آسو سومري سميت ڏلن ڏيڻ کان انڪار ڪيو ھو.

سنہ 1154ھہ (1743ع) ۾ شورن ۽ متئين زميندار کي ميان نور محمد شڪست ڏيئي زير ڪيو. سنہ 1157ھہ ۾ شيخ شڪرالله، ڪڪرالي جي حاڪم ڄام ھوتيءَ کي گاديءَ تان لاھي، سندس پٽ ڄام مھر کي گاديءَ تي ويھاريو. تنھن کان پوءِ ميان نور محمد بدين پرڳڻي جي قلعي ڪانجيءَ کي بھادر شاھہ فقير جي مدد سان فتح ڪيو. ساڳئي وقت ميان جي اميرن مان سلطان فقير وفات ڪئي، جنھن کي ڪوھہ مڪليءَ تي دفنايو ويو ۽ سندس پٽ مسو فقير کي ميان سندس پيءُ جو عھدو ڏنو. ميان نور محمد ننڍي جون واڳون فقير بلاول نائچ جي حوالي ڪري، لاڙ جي سمورن زميندارن کي زير ڪرڻ کان پوءِ اتر سنڌ جي شھر شڪارپور تي قبضو ڪيو. غرض تہ نادر شاھہ جي ايران ڏانھن موٽي وڃڻ کان پوءِ ميان نور محمد سڄيءَ سنڌ تي قبضو ڪيو.[1]

احمد شاھہ ابدالي:

سنہ 1160ھہ (1747ع) ۾ نادري فوج جي قزلباش اميرن صالح بيگ ترڪمان سان گڏجي سازش ڪري نادر شاھہ کي قتل ڪيو. افغانستان، خراسان ۽ مھراڻ جي الھندي وارا علائقا نادري خزانن سميت نادر شاھہ جي سپہ سالارن مان احمد خان ابداليءَ جي قبضي ھيٺ اچي ويا. جو ايشيا جو چوٿون نمبر فاتح ٿي گذريو آھي. سنہ 1728ع ۾ نادر شاھہ آقا محمد حسين قاچار جي پيءُ کي مارائي ڇڏيو ھو. نادر شاھہ جي قتل ٿيڻ کان پوءِ محمد حسين قاچار ايران تي قبضو ڪيو.[2] جن ڏينھن ۾ قنڌار جي ھوتڪي اميرن ايران جي صفوين جي خلاف استقلال جو جھنڊو بلند ڪيو ھو انھن ڏينھن ۾ ھرات جي ابدالي سردار آزاد خان، خراسان تي ڪاھون ڪرڻ شروع ڪيون ھيون. ڪانئس پوءِ عبدالله خان بن حيات خان ابداليءَ سنہ 1229ھہ ۾ ھرات جي ايراني نائب جعفر قليءَ کي قتل ڪري، ھرات ۾ ابدالين جي رياست جو بنياد وڌو ھو. ابدالي ۽ ھوتڪي سردارن جي پاڻ ۾ اٽڪت ھئي. امير محمود جي ايران تي ڪاھہ ڪرڻ وقت ابدالين مشھد تي قبضو ڪيو ھو.

سنہ 1144ھہ ۾ نادر شاھہ ھرات تي قبضي ڪرڻ وقت، زمان خان بن دولت خان ابداليءَ جي ٻن پٽن ذوالفقار خان ۽ احمد خان کي پاڻ وٽ گھرائي، زمان

---

1 _ تحفة الڪرام: جلد_3، ص_ 111/109

2 - The Middle Eastern Question, P. 100 London, 1903.

خان کي هرات مٿان حاڪم مقرر ڪيو. سندس مئي کان پوءِ هرات جي حڪومت نادر شاهہ احمد خان جي حوالي ڪئي. احمد خان هندستان تي نادر شاهہ جي حملي ڪرڻ وقت نادر شاهہ سان همراهہ هو. نادر شاهہ جي قتل ٿيڻ کان پوءِ افغان سردارن گڏجي قنڌار جي وڏي اولياءَ شير سرخ بابا جي تربت تي مجلس شوريٰ برپا ڪري يڪ راءِ احمد خان ابداليءَ کي "احمد شاهہ بابا" جي لقب سان پنهنجو امير تسليم ڪيو.[1] احمد شاهہ ابدالي پهريون افغان حاڪم هو جيڪو افغانستان ۾ افغاني حڪومت جو پايو وجهي، پاڻ کي "در دوران" جي لقب سان سڏائڻ لڳو ۽ افغان قوم تي دراني نالو رکيائين. سندس حڪومت جون حدون اتر ۾ جيحون درياءَ کان وٺي، ڏکڻ ۾ عربي سمنڊ تائين اوڀرندي ۾ سنڌو نديءَ کان وٺي عمان جي نار تائين هيون.[2]

سدو زئي فرمانروائن جو شجرو هيٺ ڏجي ٿو:

- احمد شاهہ ابدالي
  - تيمور شاهہ
    - عباس
    - فيروز
    - شاهہ شجاع
      - شاهپور
      - صفدر جنگ
      - فتح جنگ
      - تيمور
    - شاهہ محمود
    - زمان شاهہ
    - همايون

احمد شاهہ سنڌ جي حڪومت سرائي نور محمد خان جي حوالي ڪري کيس "شاهنواز خان" جو خطاب ڏنو. ميان جا ٻہ پٽ، جن کي نادر شاهہ ضمانت طور ايران ڏانهن وٺي ويو هو ۽ ساڻن شيخ غلام محمد همراهہ هو سي، جڏهن شيخ صاحب مسقط ۾ وفات ڪري ويو تڏهن شيخ شڪر الله سان جهاز ۾ چڙهي سنڌ ۾ واپس پهتا.

احمد شاهہ جي سنڌ تي ڪاهہ:

شروعات ۾ احمد شاهہ خراسان جي جنگين ۾ رڌل رهيو. تنهن ڪري ميان نور محمد سندس خاموشيءَ مان فائدو وٺي ويهہ لک رپيا ڍل ڏيڻ بند

1 - Sultan Muhammad: The Life of Abdur Rahman Khan, P. 216 London, 1901.

2 _ تاريخ افغانستان: حضرت جمال الدين افغاني اردو ترجمو ذڪر احمد شاهہ ابدالي
G. Macmum SIR: Afghanistan, P. 344, London, 1929.

ڪئي. سنه 1754ع ۾ احمد شاه سنڌ تي ڪاهه ڪئي. ميان نور محمد خوف کان ريگستان ڏانهن ڀڄي ويو جتي سنه 1168هه (1754ع) ۾ وفات ڪيائين. سندس جنازو موري کان 12 ميلن جي مفاصلي تي دولت پور ۾ دفنايو ويو. ميان نور محمد جي وفات کان پوءِ سندس وڏو پٽ ميان محمد مراد ياب خان گاديءَ تي ويٺو. هن عمرڪوٽ کان ديوان گدومل کي سفير ڪري خراسان ڏانهن روانو ڪيو. ديوان، ميان پاران خراج ڏيڻ منظور ڪيو. احمد شاه محمد مراد ياب خان کي "سر بلند خان" جو لقب ڏنو. مغل پرڳڻو جنهن جون حدون اتر ۾ روجهاڻ کان شروع ٿي ڏکڻ ۾ مديجيءَ تائين هيون، جنهن ۾ سکر، بکر ۽ شڪارپور اچي وڃن ٿا. سو احمد شاه پنهنجي قبضي هيٺ رکيو. هتان ڪلهوڙن جي حڪومت جو تيون دؤر شروع ٿئي ٿو جڏهن سنه 1739ع ۾ سنڌ ڀهريائين ايران ۽ پوءِ قنڌار جي نالي طور ماتحت ٿي وئي.

ميان غلام شاهه:

ميان محمد مراد ياب جي تخت تي ويهڻ کان پوءِ ڀائرن ۾ نااتفاقي پئجي وئي، بيو ته هن ٽالپر ميرن سان چڱا ڀير ڪونه ڪنيا. جنهن ڪري بلوچن ميان غلام شاهه جو طرف ورتو. ميان عطر خان، احمد يار خان ۽ مقصودي پن رفيقن کي ساڻ ڪري ڀهريائين قنڌار ويو اُتان نااميد ٿيڻ کان پوءِ بهاولپور ويو اُتي جي دائودپوٽن ۽ خيرپاٽي سردارن بهادر خان، سبزل خان، علي مراد خان، علي خان ۽ قائم خان ڪيس مدد ڏني. اُباوڙي وٽ جنگ لڳي، دائودپوٽن جي ڏهن هزارن جي لشڪر مان 3 هزار بلوچ مارجي ويا. ميان غلام شاهه پاڻ به زخمي ٿيو ليڪن شهر ۽ خزاني تي سندس قبضو قائم رهيو. مٿين جنگ محرم سنه 1177هه ۾ لڳي.[1] سنه 1172هه (1758ع) ۾ ميان غلام شاهه شاهڪ (شاهه بندر) تعمير ڪرائي، اُتي قلعو ٻڌرايو. اورنگا آباد کان پوءِ شاهه بندر واپار ۾ ترقي ڪئي. ان زماني ۾ دهليءَ تي شاهه عالم جي حڪومت هئي.

1_ بهاولپور وڃڻ کان اڳ. ماه رمضان ۾ روهڙي جي پرسان امرڪس واهه جي ڪپ تي جنگ لڳي، جنهن ۾ عطر خان، احمد يار ۽ مقصودي شڪست کائي، قلات جي خان محمد نصير خان وٽ وڃي پناهه ورتي. وري جڏهن ميان غلام شاهه شاهه بندر تعمير ڪرائڻ ۾ رڌل هو تڏهن غطر خان قلات جو لشڪر وٺي عطائي خان جي اڳواڻيءَ هيٺ حاجڪان پهتو. هت ڀائرن پاڻ ۾ صلح ڪئي. غلام شاهه نصرپور کان اُباوڙي تائين ملڪ عطر خان کي ڏنو پر پوءِ وري پاڻ ۾ اٽبڻت پئجي وين. تحفة الڪرام: جلد _3، ص _ 113 _ 115.

Tod: The Annals & Antiquities of Rajasthan, Vol. II, P. 304.

ميان غلام شاهہ جي والده گلان هڪڙي رقاصہ هئي، جا وقت بوقت سنڌ جي ڪامل ولي ۽ سرتاج شاعر شاهہ عبداللطيف ڀٽائي رحہ اڳيان مجرو ڪندي هئي. هڪڙي ڏينهن شاهہ صاحب خوش ٿي کيس هن زيت دعا ڪئي:

”گلان مان گل پيدا ٿيو ڪي ٽڙيو ڪي ٽڙندو.“

سيد جي دعا سازگار ٿي، ستت ميان نور محمد خان گلان سان شادي ڪئي، جنهن مان ميان غلام شاهہ ڄائو. هو اڻ پڙهيل هو ليڪن حڪومت هلائڻ جي منجهس خداداد قابليت هئي. سنہ 1762ع ۾ گاديءَ تي ويٺو. احمد شاهہ ابداليءَ کيس ”شاهہ وردي خان“ جو خطاب ڏنو. سندس حڪومت جو زمانو ڪلهوڙن جي اوج جو زمانو هو. سندس ڏينهن ۾ سنڌ جا رهاڪو گهڻو آسودا هئا.

ڪڇ تي ڪاهہ:

سنہ 1763ع ۾ ميان غلام شاهہ بلوچي لشڪر سان ڪڇ تي ڪاهہ ڪئي. جراهہ جي معرڪي ۾ ڪڇين شڪست کاڌي. سندريءَ جو بندر جو علي بندر کان ويهن ميلن جي مفاصلي تي ۽ لکپت کان ٽيهن ميلن جي مفاصلي تي هو ۽ جتي ڪڇ جي راءِ جو مضبوط قلعو هو سو بستا ۽ لکپت جي بندرن سميت ميان جي قبضي هيٺ آيو. جنگ کان فارغ ٿيڻ کان پوءِ ميان صاحب پراڻ کي موريءَ وٽ بند ڏياريو جنهن ڪري ٿر جي آباديءَ ۾ اضافو ٿيڻ لڳو.[1]

نئون تختگاهہ حيدرآباد:

ڪلهوڙن جي تختگاهہ خدا آباد کي هر سال مهراڻ جي آبڪلاٽيءَ کان خطرو رهندو هو. خدا آباد کان سواءِ ڪلهوڙن مراد آباد، شاهہ ڳڙهہ ۽ محمد آباد (الله آباد) جا شهر سنڌ ۾ تعمير ڪرايا هئا. سنہ 1182هہ (1767ع) ۾ احمد شاهہ ابداليءَ ميان غلام شاهہ کي ڪڇ فتح ڪرڻ کان پوءِ ”شمس الدولة“ ۽ ”صمصام الدولہ“ جا خطاب ڏنا. ميان غلام شاهہ مهراڻ جي ڪابي ڪپ تي نيرن ڪوٽ جي پراڻي شهر پرسان گنجي ٽڪر جي هڪڙيءَ شاخ تي پڪين سرن سان هڪڙو عظيم الشان قلعو تعمير ڪرائي، مٿس حيدرآباد نالو رکيو. قلعي جي پرسان شاهہ محمد مڪائي جي مقبري جي چؤگرد پڻ ڪچين سرن جو

1ـ سنہ 1808ع ۾ ڪپتان گرنڊلي سندريءَ جي قلعي جو معائنو ڪري ان جو نقشو تيار ڪيو هو. قلعي جي عمارت چوڪنڊي هئي ۽ هڪڙي ڪنڊ تي منارو جڙيل هو. اليگزينڊر برنس پنهنجي سفرنامي ۾ قلعي جو ذڪر ڏنو آهي. سنہ 1819ع ۾ پراڻ وارو موريءَ جو ڏتل بند زلزلي جي ڪري ڊهي پيو.

E. H. Aitken: Gazetteer of the Province of Sind, P. 5.

قلعو تعمير ڪرايائين. خدا آبادي هندو لوهاڻا واپاري بہ نئين تختگاهہ ۾ لڏي اچي ويٺا. نئي ڪان پوءِ حيدرآباد صنعت ۽ واپار ۾ ترقي ڪرڻ لڳو ۽ انگريزن جي سنڌ فتح ڪرڻ تائين سنڌ جو تختگاهہ ٿي رهيو. نصرپور جو اوج بہ گهٽجي ويو. جو فقط قلعي ڪري هن شهر کي اهميت حاصل هئي. ساڳي حالت سيوهڻ جي هئي. حيدرآباد هر طرح سان زور وٺڻ لڳو.

جوکين کي رعايتون ملڻ:

جوکيا لس ٻيلي جي بلفتن جي هڪڙي شاخ آهن ۽ اصل راجپوت آهن. اهي شاهہ بلاول جي اتر ۾ ڪنگارا واري جابلو علائقي ۾ رهندا هئا. ڪلمتين ۽ بلفتن جي لس ٻيلي ۾ جنگ لڳڻ ڪري، جوکيا لس ٻيلي کان نڪري حب ۽ ملير جي وچ واري پرڳڻي ۾ ٻينڪون جوڙي ويٺا.[1] ڪلمتين سان عداوت جي ڪري، ڪلمتين جي زمينن تي قبضو ڪندا ويا. تان جو نومڙين ۽ ڪلمتين کي حب ۽ ملير وارن پرڳڻن مان بي دخل ڪري، گهاري تائين ملڪ تي قبضو جمائي، ڪراچيءَ کان نئي ڏانهن ويندڙ قافلن کان محصول اڳاڙڻ لڳا. اورنگزيب جي ملتان واري نائبيءَ جي زماني ۾ جڏهن بلوچن فساد ڪڙو ڪيو هو تڏهن نومڙين ۽ جوکين بلوچ ڪنفيڊريسيءَ جو طرف ورتو هو مگر ساڪره جي هندو راڻي ڄام سهتي جي ڪري نومڙين ۽ جوکين کي مغلن کان سخت نقصان پهتو هو. انهن ڏينهن کان جوکين جي هندو راڻي سان عداوت ٻيل هئي. ميان غلام شاهہ جي ڏينهن ۾ جوکين جي سردار ڄام ٻجر خان ساڪري ۽ سيوريءَ جي راڻي ارجن کي قتل ڪري سندس رياست غلام شاهہ جي سپرد ڪئي. مٿئين ڪارنامي جي ڪري ميان غلام شاهہ جوکين جي سرداريءَ کي تسليم ڪيو. جوکين جا بہ پاڙا بابراڻي ۽ حملاڻي، سائناڻي سرداريءَ هيٺ هئا. شاهي زئي مينگلن، لس ٻيلي جي بلفتن ۽ مڪران جي گچڪين سان سندن ناتي هئي.

ميان غلام شاهہ جو ديره جات تي قبضو:

احمد شاهہ ابدالي ايشيا جو پويون فاتح ٿي گذريو جنهن ڏهہ گهمرا هندستان تي ڪاهون ڪيون هيون. سندس ڪاهن ڪري سکن پنجاب ۾ ۽ مرهٽن پاڻي پت جي ٽين جنگ ۾ افغانن کان شڪستون کاڌيون. پاڻي پت جي

1 _ ڪلمتين ۽ بلفتن جي جنگ بلوچن ۾ مشهور آهي. هڪڙي ڳوهہ کي ڪن بلفت چوڪرن ماريو هو. ڳوهہ هڪڙي ڪلمتيءَ جي جهوپڙيءَ ۾ پناهہ ورتي، مگر بلفت چوڪرن ڪلمتيءَ جي گهر ۾ گهڙي ڳوهہ کي ماري وڌو جنهن ڪري ڏرين ۾ جنگ لڳي هئي. ڏسو شعر البلوچستان: ايم _ ايل _ ڊيمس، جنگ ڪلمتي ۽ بلفت.

تين جنگ 13 جنوري سنہ 1761ع ۾ لڳي. هن جنگ ۾ قلات جو والي مير نصير خان پهريون سراوان، جهالاوان ۽ ڪڇيءَ جي براهوئي ۽ بلوچ سردارن ۽ لشڪر سميت احمد شاهہ سان همراهہ هو.[1] جنگ ۾ مرهٽن عبرتناڪ شڪست کاڌي ۽ سندن ڪنفيڊريسيءَ جي هندستان ۾ چيلهہ ڀڄي پيئي. احمد شاهہ دهليءَ تي قبضو ڪري مغل اميرن کي ڦري لٽي، جيئن نادر شاهہ هڪڙي مغل شهزاديءَ سان پنهنجي پٽ نصرالله جي شادي ڪرائي هئي، تيئن هن عالمگير ثانيءَ جي ڌيءَ پنهنجي پٽ تيمور شاهہ سان پرڻائي ۽ پاڻ محمد شاهہ جي 16 سالن جي ڌيءَ حضرت بيگم سان شادي ڪري بيشمار خزانا هٿ ڪري واپس موٽيو. پنجاب جو علائقو جهنگ کان وٺي ملتان سميت احمد شاهہ، مير نصير خان واليءِ قلات کي ڏنو جو هن وٺڻ کان انڪار ڪيو. ديره جات جو علائقو جو 3. سؤ ميلن تي آهي، جتي جا رهاڪو بلوچ هر وقت سرڪشي ڪندا هئا، سو سمورو علائقو احمد شاهہ، ميان غلام شاهہ جي حوالي ڪيو.

سنہ 1768ع ۾ ديره جات جي ناهرن سرڪشي ڪئي، مير بهرام خان، ميان ياران کين شڪست ڏني ۽ ميان ياران نائب ديره جات تي حڪومت ڪرڻ لڳا. 12 اپريل تي ميان صاحب جو هاٿي، جو احمد شاهہ ابداليءَ وٽس موڪليو هو جو پاڻي پيئڻ کان پوءِ چريو ٿي پيو ۽ دربار جي ڪن ٿنڀوئن کي اکيڙڻ کان پوءِ گپ ۾ ڦاسي پيو. تنهن کي نيٺ پنج سؤ ڄڻن ماڻهن گپ مان ڇڪي ٻاهر ڪڍيو.

ڪڇ جي شهزاديءَ سان شادي:

سنہ 1770ع ۾ ميان غلام شاهہ ڪڇ جي راءِ جي سؤٽ راءِ ڪنگهار جي ڌيءُ سان ڌوم ڌام سان شادي ڪئي. متئين ناتي کان پوءِ ميان صاحب بستا ۽ لکپت جا بندر ڪڇ جي راءِ کي موٽائي ڏنا.

1_ سيرت المتاخرين: سيد غلام حسين. هن ڪتاب ۾ سنہ 1707ع کان 1782ع تائين ذڪر ڏنل آهي.
J. Sarkar: Fal of the Moghal Empire, Vol. II, PP. 285-91.

وقائع راجستان: مولوي نجم الغني، جلد _ 2، زڪر پرتيپور.

نوٽ: احمد شاهہ ابداليءَ سان شريڪ ٿي بلوچن سکن خلاف ڇهہ جنگيون ڪيون هيون. سکن سان بلوچن جي جنگ جو بيان قاضي نور محمد گنج آبوي جي ڪتاب "جنگنامہ" ۾ ڏنل آهي. "جنگنامہ" پارسيءَ ۾ نظم ڪيل 226 صفحن ۾ آهي، ان جو اصلي نسخو قلات جي شاهي ڪتب خاني ۾ رکيل آهي. جتان هڪڙي سک مؤرخ ڪرم سنگهہ سنہ 1906ع ۾ خالصا ڪاليج امرتسر لاءِ نقل ڪيو هو. قاضي نور محمد مير نصير خان سان متئين جنگين ۾ همرڪاب هو.

انگريزن کي واپار جي اجازت:

سنہ 1662ع ۾ انگلنڊ جي بادشاهہ چارلس ثانيءَ پورچوگال جي شهزادي ڪيٿرائين آف برگنزا سان شادي ڪئي. پورچوگيزن بمبئي جو بندر شهزاديءَ کي ڏاج ۾ ڏنو. ڊچ ايسٽ انڊيا ڪمپني مشرقي ٻيٽن تي قبضي ڪرڻ کان سواءِ هندستان جي شهرن ڪوچين، ڪانانور، ناگاپٽم، ڪاليڪٽ، چنشورا، مدراس ۽ سيلون تائين ڪوٺيون وجهڻ ۾ ڪامياب ٿي هئي. سنہ 1781ع ۾ انگلينڊ ۽ آمريڪا سان جنگ لڳڻ وقت ڊچن آمريڪا جو طرف ورتو هو جنهن ڪري 1783ع ۾ ورسيلز جي معاهدي موجب سيلون ۽ ترنڪو ملي سميت ٻيا سمورا شهر ڊچن کي انگريزن جي حوالي ڪرڻا پيا.

ڊچن کان پوءِ ٻي سفيد فام قوم فرينچ هئي، جن سنہ 1604ع ۾ فرينچ ايسٽ انڊيا ڪمپني برپا ڪري، هندستان جي مختلف شهرن ۾ واپاري ڪوٺيون قائم ڪيون. گويا پورچوگيزن جي زور ٽٽڻ کان پوءِ هندستان ۾ فرينچ ۽ انگريز ٻہ مکيہ مغربي قومون هيون، جيڪي قسمت آزمائي ڪري رهيون هيون. سنہ 1741ع ۾ ڊيوپلي فرينچ ايسٽ انڊيا جو ڊائريڪٽر ٿي هندستان ۾ آيو. هو ديسي سپاهين جي فوج ٺاهي، نوابن ۽ راجائن کي سندن باهمي جنگين ۾ مدد ڏيڻ لڳو. سنہ 1774ع تائين ترنڪوملي، ماهي، سورت، پانڊيچري، مسلي پٽم ۽ چندرنگر تائين فرينچ ڪوٺيون وجهڻ ۾ ڪامياب ٿيا. سندن صدر شهر پانڊيچري هو. ڊيوپلي دکن ۾ جيڪا فرينچ حڪومت ڪڙي ڪئي هئي، تنهن جي ساليانی آمدني پنج لک پائونڊ هئي.

انگريز ۽ فرينچ ٻن حريف قومن جي وچ ۾ جڏهن يورپ ۾ ڪا جنگ لڳندي هئي، تہ هندستان ۾ بہ هڪ ٻئي خلاف هٿيار کڻندا هئا. مغل شهنشاهتً جي زوال ڪري، سڄي هندستان اندر راجائن ۽ نوابن جي جڏهن بہ پاڻ ۾ ڪا جنگ لڳندي هئي، تہ مٿين ٻن حريف سفيد فام قومن کان مدد گهرندا هئا. دکن ۾ پهريون ميدان هو جتي ٻئي قومون زور آزمائڻ لڳيون، ليڪن فرينچ عملدارن جي پاڻ ۾ ٻڌي ڪانہ هئي، ٻيو تہ فرينچ سرڪار وقت سر پنهنجي عملدارن کي مدد ڏيئي نہ سگهي، تيون تہ انگريزي ٻيڙو مضبوط هو. انگلينڊ جي سرڪار پنهنجي ڪمپني کي وقت سر پئسي ۽ لشڪر موڪلڻ ۾ ڪا ڪوتاهي نہ ڪئي. انهن خامين ۽ خوبين جي ڪري انگريز تجارتي ۽ سياسي جدوجهد ۾ فرينچن کان گوءِ کڻي ويا.

سنہ 1757ع ۾ انگريزن ڪلائيو جي اڳواڻيءَ هيٺ ٻہ هزار سپاهين سان، جن ۾ 9 سؤ انگريز سپاهي هئا، بنگال جي نواب سراج الدولہ کي، جنهن وٽ

پنجاهه هزار پيادا، 18 هزار سوار ۽ پنجاهه توبون هيون. پلاسيءَ جي جنگ ۾ شڪست ڏيئي هندستان اندر انگريزي شهنشاهت جو پايو وڌو. مير جعفر غدار ويهه لک اشرفيون انگريزي جنرل کي بطور تحفي جي پيش ڪيون. مير جعفر کان پوءِ مير قاسم بنگال جي نواب. انگريزن کي بنگال مان تڙي ڪڍڻ لاءِ دهليءَ جي شهنشاهه شاهه عالم ۽ اوڌ جي نواب شجاع الدوله سان تعلقات پيدا ڪيا. پوءِ ٽنهي گڏجي انگريزن سان مقابلو ڪيو پر پاٽنا ۽ بڪسر جي جنگين ۾ شڪست کائڻ کان پوءِ شاهه عالم بنگال، بهار ۽ اوڙيسا جي ديواني ڪلائيو جي حوالي ڪئي. ڪلائيو پهريون انگريز هو جو انگريزن پاران هندستان جو گورنر ۽ ڪمانڊر ان چيف مقرر ٿيو.

مٿيون بيان سنڌ جي تاريخ سان ڪو تعلق نه ٿو رکي، مگر پڙهندڙن جي چتائي لاءِ ڏنل آهي ته کين معلوم ٿئي ته ڏيڍ سؤ سالن اندر انگريزن هندستان ۾ ڪيتري قوت حالت ڪئي ۽ سنڌن قوت اڳيان سنڌ جي ڪهڙي پوزيشن هئي.

سنه 1662ع ۾ سنڌ ۾ ذڪر پوڻ ڪري ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جو واپار سنڌ سان بند ٿي ويو هو. سنه 1748ع ۾ هڪڙو انگريز، ڪپتان ڪوڪ، ٺٽي پهچڻ وقت مٿو سنڌس قبر مڪليءَ تي آهي.[1]

مياں نور محمد جا ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ سان دوستانه تعلقات هئا. مغربي سفيد فام قومن کي جڏهن ولايت کان نئون جنگي سامان پهچندو هو تڏهن پراڻو سامان نوابن ۽ راجائن کي وڪڻي نيڪال ڪندا هئا. ميان نور محمد مدراس جي انگريزي قلعي سينٽ جارج مان ڪي توبون خريد ڪيون هيون. ميان غلام شاهه جي ڏينهن ۾ سنڌ ۾ آسودگي هئي. ڪيس ڪمپنيءَ سان ناتا رکيا پيا. چاڪاڻ ته سنڌ سرڪار کي هٿيارن ٺاهڻ لاءِ فولاد، شيهي ۽ پتل جي ضرورت هئي. مشرق جا حڪمران واپار کي ملڪ لاءِ خير ۽ برڪت جو باعث تصور ڪندا هئا، ليڪن فرنگين جي واپار جي پي معنيٰ مشرقين لاءِ سياسي موت ثابت ٿي. ميان غلام شاهه سنڌ جي واپار کي ترقي ڏيارڻ لاءِ شاهه بندر نئون بندر تعمير ڪرايو هو جتي انگريزن ڪلمي شوري صاف ڪرڻ جا ڪارخانا کوليا هئا. شروعات ۾ ميان صاحب کي ڪمپنيءَ جي ڪارڪنن تي

1 .-Cousins, H. Antiquities of Sind, P. 123

نوٽ: 19 صديءَ تائين اورنگا آباد ۽ شاهه بندر سنڌ جي بن بندرن. لاهري بندر کان پوءِ واپار ۾ ترقي ڪئي. لاهري بندر معرفت ٺٽي جو واپار هلندو هو. مٿين بندرن کان سواءِ وکر سمنڊ کان مٿيرو جتي حجامڙو ٺٽي شاخون ٿئي ٿو سلامتيءَ جي هنڌ تي واقع هو. پهرين افغان ويڙهه وقت سرجان ڪين وکر تي فوجون لاهي، بمبئي جو لشڪر وٺي ڪابل ڏانهن روانو ٿيو هو.
J. Wood: A Journey of the Source of the River Oxus, Chp. IV, London, 1872.

ناراضگي هئي، ڇاڪاڻ تہ ڪچ تي ڪاهہ ڪرڻ وقت هن سورت جي ڪائونسلر کان جهازن جي مدد گهري هئي، مگر ڪائونسلر سندس درخواست تي ڌيان ڪونہ ڏنو هو. پيون سبب هن ريت هو تہ ميان صاحب جي سورت جي ايجنٽ علي نواز خان ويهہ هزار رپيا نقد، ست گهڙيال، ڪي واچون، ڪي جارجيا جا ٻانها ۽ حبشي ٻانهيون هضم ڪري ڇڏيا هئا. ميان انگريزن کي لکيو هو تہ مٿيون مال سندس ايجنٽ کان وصول ڪري، ڏانهس روانو ڪن، مگر ڪائونسلر هن دفعي بہ ميان جي درخواست تي ڌيان نہ ڏنو هو.

مٿين سببن جي ڪري ميان جي عملدارن ڪمپنيءَ جا ڪي جهاز اورنگا بندر تي روڪي بيهاريا هئا. سنڌ سان نئين واپاري معاهدي ڪرڻ لاءِ ڪمپنيءَ پاران رابرٽ سمپشن هڪڙي هندو دلال روپچند سميت ٺٽي پهتو. رابرٽ سمپشن پارسي زبان جو ڄاڻو هو. ڪيس ٺٽي ۾ واپار ڪرڻ لاءِ سنڌ سرڪار پاران اجازت ملي. هو ميمڻ واپارين معرفت ڪلمي شورو خريد ڪرڻ لڳو ۽ اوني ڪپڙو نيڪال ڪرڻ لڳو. اوني وڏي ٻر واري ڪپڙي جي قندار ۽ خراسان جهڙن سرد ملڪن ۾ گهڻي ضرورت هئي. افغان واپاري هر سال سنڌ مان ڪافي قيمت جو ڪپڙو خريد ڪندا هئا. فرنگين جي اها خصلت هئي تہ وعدا ڪري پوءِ هڪدم ڦري ويندا هئا. بعضي تہ هندستان جي بندرن تي اوچتا حملا بہ ڪندا هئا. ان خوف ڪري 11 ڊسمبر سنہ 1758ع ۾ ميان غلام شاهہ فوجن سميت شاهہ بندر تي پهچي، پنهنجي عملدارن ۽ انگريز ايجنٽن ڏانهن هيٺيون فرمان روانو ڪيو:

”طرفان شمس الملة خسروي دوران غلام شاهہ خان بطرف رابرٽ سمپشن ايجنٽ ڪمپني بهادر.“

”مان فوجن سميت شاهبندر پهتو آهيان. انگريزن کان سنڌن آندل مال تي محصول نہ وٺبو پر جيڪڏهن هتان مال ٻاهر روانو ڪندا، تہ دستور موجب ڪين محصول ڏيڻو پوندو. اوهان کي هن خط ذريعي منهنجن ارادن جي خبر هجي. اوهان ڪو وڪيل روانو ڪيو جيئن هو واپار جي ڪوٺي وجهڻ لاءِ اچي هنڌ پسند ڪري.“

18 ـ ڊسمبر سنہ 1758ع ۾ ميان صاحب پنهنجن نائبن ڏانهن هيٺيون فرمان مڪو:

”رابرٽ سمپشن سنڌ ۾ جيڪو مال آڻي، ڪانئس محصول نہ وٺندا، بلڪ هن کي ڪوٺي وجهڻ ڏيندا ۽ ساڻس نرمائيءَ سان پيش ايندا. جيئن اسان جي ملڪ جو واپار ترقي ڪري.“[1]

1. -P. N. Khera: British Forward Policy Towards Sind. Lahore.

سنہ 1760ع ۾ رابرٽ سمپشن ڪان پوءِ بمبئي حڪومت پاران رابرٽ ارسڪين، ميان غلام شاھہ سان شاھہ بندر ۾ ملاقات ڪرڻ وقت، سنڌي عملدارن جي خلاف شڪايت پيش ڪئي.[1] ميان صاحب سائس تجارتي عهدنامو ڪيو جنهن موجب فرنگين مان فقط انگريزن کي سنڌ ۾ واپار ڪرڻ لاءِ اجازت ملي. هن معاهدي موجب سنہ 1764ع ۾ 38526 رپين جو مال بمبئي کان شاھہ بندر پهتو ۽ انگريزن 1254 ڳوٺيون ڪلمي شوري جون جن جي قيمت 15884 رپيا هئي، اميرالبحر پوڪاڪ معرفت بمبئي ڏانهن روانيون ڪيون. ڪمپني سراسري ساليانو ڏھہ هزار مڻ شورو سنڌ مان خريد ڪرڻ لڳي. ساڳئي سال انگريزي ايجنٽ، ميان غلام شاھہ سان شاھہ پور دربار جي موقع تي ملاقات ڪئي. ميان صاحب ريزيڊنٽ کي هڪڙو ڪيمخواب جو چوغو هڪڙي شال، هڪڙو پٽڪو هڪڙو خنجر، هڪڙي سون سان مڙهيل تزان چانديءَ جي سنجن سان ايراني گهوڙو سروپا طور مرحمت ڪيا. انگريزي ريزيڊنٽ هڪڙي اشرفي هڪڙو مخمل جو ٿان ۽ ڪي آرسيون ڪمپنيءَ طرفان سوکڙين طور پيش ڪيون. مارچ 29 تي ميان صاحب ريزيڊنٽ کي 45417 رپين جي مال پهچائڻ لاءِ حڪم ڏنو. مثلا 12 سؤ وال اوني ڪرمچي ڪپڙو 450 وال ايراني ريشمي ڪپڙو وغيره.

ميان سرفراز خان:

ميان غلام شاھہ غازي حيدرآباد جي قلعي تي چار ورهيہ حڪومت ڪري، سنہ 1186ھ (1772ع) ۾ وفات ڪئي. سندس مقبرو حيدرآباد شهر ٻاهران ڏسڻ وٽان آهي. حڪومت جون فوجي واڳون ٽالپرن جي هٿن ۾ هيون. جن ميان غلام شاھہ جي پٽ ميان محمد سرفراز کي گاديءَ تي ويهاريو.[2] ساڳئي سال احمد شاھہ ابداليءَ وفات ڪئي.[3] احمد شاھہ کي اٺ پٽ هئا، جن مان ڇهن جا نالا

1ـ ميان غلام شاھہ ٺٽي ۽ شاھہ بندر تي پنهنجا تجربيڪار نائب مقرر ڪيا هئا. سنہ 1770ع تائين، فقير حبيب نائچ ٺٽي مٿان نائب هو. فقير مراد نظاماڻي، ميان سرفراز خان جي ڏينهن تائين ٺٽي مٿان نائب رهيو. ڪلهوڙن حاڪمن ڪن ارغونن کي بہ وڏا عهدا ڏنا هئا. مگر سنڌين سان سندن هلت سٺي نہ هئي، تنهن ڪري ڪين عهدن تان هٽائي سنڌين کي عهدا ڏنا ويا. ميان غلام شاھہ جي ڏينهن ۾ محمد قائم ڪوڪلتاش ٺٽي جو ناظم هو پر پوءِ عهدي تان هٽايو ويو.

2 ـ ميان عطر خان قيد ۾ هو. ميان محمد مراداياب خان، ميان غلام شاھ جي مرڻ کان پوءِ قنڌار مان حڪومت جي سند هٿ ڪئي هئي، مگر جنهن صورت ۾ بلوچ ميان سرفراز خان جا طرفدار هئا. ان حالت ۾ ميان محمد مراداياب دعوي تان هٿ ڪنيو.

3ـ احمد شاھہ جو مقبرو قنڌار شهر جي وچ ۾ هڪڙي باغ ۾ آهي. گنبذ جي بلندي سٺ فٽ ۽ گولائي ٽيھہ فٽ آهي. ان جي ڪنارن تي منارا آهن. عمارت تي نوي هزار رپيا خرچ لڳو هو.

تاريخن ۾ ڏنل آهن: سليمان، تيمور، داراب، شهاب، سڪندر ۽ پيروز. احمد شاهه جي وزير شاهولي خان، جو وڏو سياستدان هو ۽ هندستان جي ڏهن ڪاهُن وقت احمد شاهه سان هم رڪاب هو تنهن شاهه جي وڏي پٽ سليمان کي تخت تي ويهاريو. وزير جي پاليسيءَ خلاف پهريائين مير محمد نصير خان قلات جي واليءَ پنهنجي خودمختياري جو اعلان ڪيو.[1]

تيمور شاهه پيءُ جي وفات وقت هرات جو حاڪم هو. سندس اميرن ۽ نديمن مان عبدالله خان ديوان بيگي تيمور شاهه جي طرفداري ڪندي، وزير شاهه ولي کي ماري ڇڏيو ۽ تيمور شاهه تخت هٿ ڪيو.[2] هن ميان سرفراز خان ڏانهن شاهي خلعت سان گڏ "خدا يار خان" جو لقب ڏياري موڪليو. ميان غلام شاهه جي پوين بلوچن سان عداوت رکڻ شروع ڪئي، جنهن ڪري ڪلهوڙن جي صاحبيءَ جو زوال شروع ٿيو.

ٽيون تختگاهه خداآباد:

ميان غلام شاهه کان پوءِ ميان سرفراز خان وٽن جي تختگاهه خدا آباد جي يادگار لاءِ هالن کان ڏيڍ ميل جي مفاصلي تي اتر طرف خدا آباد جو نئون شهر بڏائي، ان کي پنهنجو تختگاهه مقرر ڪيو. هي شهر ستن ميلن جي ايراضيءَ ۾ هو ۽ ٺٽي کان پوءِ ٻيو نمبر شهر هو.[3] هي شهر سنه 1186هه (1774ع) ۾ تعمير ٿيو ۽ تارتن جو بيان آهي ته سنه 1814ع ۾ ويران ٿي ويو. سندس ڪنڊر ٻن چوڙس ميلن ۾ آهن.[4]

انگريز جڏهن سنڌ ۾ آيا، تڏهن شهر ۾ فقط هڪ سؤ گهر آباد هئا. ٽالپر امير به لڏي اچي هن شهر ۾ رهڻ لڳا هئا.[5] سرائي ميان محمد سرفراز خان ڪمزور طبيعت جو انسان هو. دربار جي غير بلوچي اميرن سنڌي ۽ غير سنڌي تحريڪ کي زور وٺرايو. ان ۾ شڪ ناهي ته ٽالپري امير غير سنڌي هئا ۽ سنڌ ۾ خراساني سڏبا

---

1 ـ احمد شاه سان مير محمد نصير خان عهدنامو ڪيو هو جنهن موجب جنگين جي وقت بلوچي لشڪر جو خرچ احمد شاهه پريندو هو ۽ هن معاهدي موجب احمد شاه قلات جي خان کي "بيگلر بيگي" جو خطاب ڏنو هو جو اڃا تائين پشت بپشت هلندو اچي ٿو.

2ـ احمد شاه پنهنجي پٽ تيمور شاهه کي سنه 1757ع ۾ پنجاب، ديره جات ۽ سنڌ مٿان نائب مقرر ڪري جهان کي سندس سپه سالار مقرر ڪيو هو. هو پيءُ جي مرڻ وقت ملتان ۽ هرات مٿان نائب هو.

3 - M. Elphinston: An account of the Kingdom of Kabul & its dependencies in Persia, Tartary & in India, P. 558, London, 1815.

Selection from Pre-Mutiny Records of Comissioners in Sind, P. 208.

4 -J. Wood: A Journey to the Sourees of River Oxis, Chp: IV.

5 _Selection from the Records of Bombay Govt. Series, No. XVII, Bombay 1855.

هئا. ليڪن هينئر سنڌ سندن وطن هو ۽ سنڌي هئا. اهي سرائين جا عقيدت مند مريد هئا. سندن ئي مدد ۽ سهڪار سان ڪلهوڙن مغلن، ناهرن، بلوچن، دائودپوٽن، افغانن، مهرن، ڏاريجن ۽ براهوئين کي شڪستون ڏنيون هيون. ميان يار محمد، ميان نور محمد ۽ ميان غلام شاهه سندن صلاح ۽ مصلحت سان قدم کڻندا هئا ۽ بلوچي سردارن کي سڄيءَ سنڌ اندر جاگيرون عطا ڪيون هئائون.

مير بهرام ولد مير شهداد خان، جو ان وقت سرائيءَ فوج مٿان سپه سالار هو جنهن ڪڇي، ديره جات ۽ ڪڇ جي جنگين ۾ پنهنجي فوجي قابليت جو ثبوت ڏنو هو. تنهن جي خلاف سرائين جو جهونو درباري امير راجو ليکي ميان سرفراز خان جا ڪن ڀرڻ لڳو. ديوان گدومل، جو حڪومت جو پراڻو صلاحڪار ۽ تجربيڪار وزير هو جنهن جو رسوخ قنڌار ۽ خراسان تائين هو تنهن نوجوان ميان کي ميرن سان ناهه ڪرڻ لاءِ گهڻوئي سمجهايو. مگر نوجوان حاڪم راجي ليکيءَ جي هٿن ۾ ڪاٺ پتليءَ وانگر هو. ميان پنهنجي وزير گدومل جي صلاح تي ڪو ڌيان ڪونه ڏنو. اتلندو مير بهرام خان سان خصومت رکڻ لڳو. مير صاحب پنهنجن ٻن پٽن مير صوبدار خان ۽ مير بڄر کي اڳواٽ مٿينءَ خصومت کان آگاهه ڪري ڇڏيو هو.[1]

سنه 1774ع ۾ مير صاحب جو وڏو پٽ مير بڄر خان حج ڏانهن هليو ويو ۽ صوبدار خان پيءُ سان رهڻ لڳو جو حيدرآبادي ميرن جو ڏاڏو هو.

مير بهرام خان ۽ مير صوبدار خان جو شهيد ٿيڻ:

هڪڙي ڏينهن دستور موجب ميان سرفراز خان، مير بهرام خان کي ڪچهريءَ ڏانهن گهرايو. ميان صاحب مير کي مارائڻ جو اڳيئي سٿاءُ ڪري چڪو هو. ڪچهريءَ ۾ گهڙڻ کان پوءِ ميان صاحب، مير بهرام کي هڪڙو خط

---

1 ـ شاهنامو سنڌ عرف ڪلهوڙن جي هار: مير حسن علي خان ٽالپر، ص ـ 6_10، سنڌ مسلم ادبي سوسائٽي، 1938ع

نوٽ: ڪرنل جيمس ٽاڊ پنهنجي "تاريخ راجستان" جلد_2، لکي ٿو ته ميان سرفراز خان ٽالپرن کان سڱ گهريو هو ان ڪري ڪلهوڙن ۽ ٽالپرن ۾ عداوت پئجي ويئي. ڪرنل صاحب جو اهو بيان صحيح نه آهي. ڪيس بلوچيت ۽ بلوچي قبيلن جي رسمن ۽ رواجن جي پڪي خبر ڪانهي، ڇاڪاڻ ته تاريخ شاهد آهي ته ٽالپرن رندن، مرين، پرهٽڙين، نظامالٽين ۽ قلات جي احمد زئي براهوئن مان شاديون ڪيون. ڪلهوڙا ٽالپرن جا مرشد هئا. مگر بلوچن جي نظر ۾ جدغال هئا. فقط لغارين ٽالپرن کي سڱ ڪين ڏنا هئا. اتفاق سان هڪڙي لغاريءَ مير شير محمد خان خانائيءَ کي سڱ ڏنو هو جنهن تي لغارين ۾ فساد پئجي ويا. لغارين ڇوڪريءَ کي ماري پوءِ دم پٽيو هو. ٽالپر غير قومن مان شاديون ڪندا هئا. پر سواءِ پنهنجي قبيلي جي پاڻ ڪنهن به ڌارئي کي سڱ ڪونه ڏيندا هئا.
R. Hughes-Buller: Makran, The Rinds.

پڙهڻ لاءِ ڏنو. جيئن هو پڙهڻ لڳو تيئن ميان جي اشاري تي پنيان حسين مرراڻي ترار سان شهيد ڪري وڌس. مير صوبدار خان جو ٻاهر بيٺو هو سو عرضي خدمتگار کي روئندي ڏسي، ڀرپائين راڄي ليکيءَ جي ڀاتي الله بخش ليکيءَ کي ترار سان ماري، پوءِ ڪُليءَ ڪچهريءَ ۾ گهڙيو. ميان سرفراز خان هڪدم ماڙيءَ جي ڇت تي چڙهي گم ٿي ويو. درٻارين مان ٿي بلوچ ڪمال خان رند، غلام محمد خان لغاري، شادمان خان نظاماڻي، مير صوبدار جا طرفدار ٿي بيٺا. ميان جي درٻار جا ٻه پهلوان هاشم ۽ سپڙ خان ۽ ٻيا ڪل ٻاويهه ڄڻا مير صوبدار خان ۽ سندس ساٿين هٿان مارجي ويا. مير صوبدار خان ٻه وڙهندي شهيد ٿيو. شادمان خان سخت زخمي ٿيو پر جان بچيس.

لغارين جو شجرو:

سنڌ جي سرحدي پرڳڻي ڳاج ۾ لغاري تمن جا مالڪ هئا. سندن پنج پاڙا هن ريت آهن: 1_ بزدار 2_ عالياڻي، 3_ برهماڻي، 4_ عيساني ۽ 5_ ڪڇائي. منجهانئن عالياڻي پڳ جا مالڪ هئا، مگر بزدار ٻه سرداري رکندڙ هئا. سندن شجرا هيٺ ڏجن ٿا:[1]

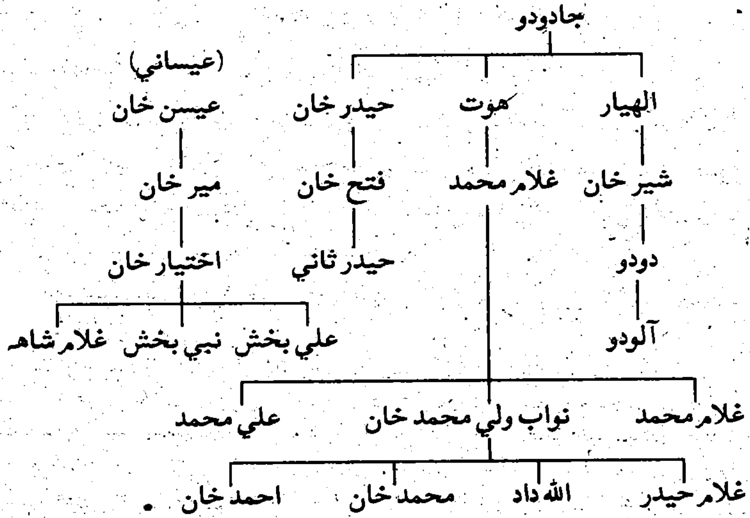

1_ لغارين، رندن ۽ جمالين جا شجرا هسٽري آف ايلنيشنس ان دي پراونس آف سنڌ جلد_2 تان نقل ڪيل آهن.

- (برهماڻي) الهيار
  - حسين
    - عزت
      - فتح خان
        - دريا خان
          - حسين خان
            - فتح خان
            - علي بخش

- (ڪچائي سهراباڻي)
  - سهراب
    - عالم
      - موسيٰ
        - قلندر
          - خدابخش
            - حاجي خان
              - قلندر
                - غلام حيدر (عالياڻي)
                  - مالي
                    - مير رند
                      - جلال
                        - ماڻڪ
                          - صاحب خان
                            - بڊو
                              - صاحب خان
      - مقصدو
        - مندرا
          - شهداد
            - مندرا
              - لعل بخش
            - گل محمد
              - شهداد

رِنْدن جو شجرو:

سنڌ جي رندن مان ٽالپرن شاديون ڪيون هيون ۽ رندن ڪي قلات جي دربار تائين عهدا مليل هئا. هيٺ سنڌ جي رندن جو شجرو ڏجي ٿو:

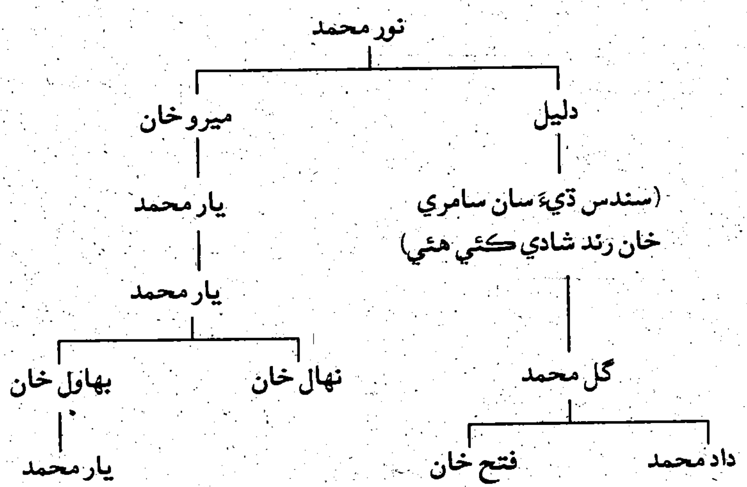

جمالين جا شجرا:

سنڌ جا جمالي بہ رند جي ممتاز قبيلي مان آهن ۽ رند بن جلال خان جي پوٽي مير جمال خان جو اولاد آهن. سنڌ ۾ سندن چار سرداريون قائم هيون: 1_ مريداڻي، 2_ جلباڻي، 3_ بخشاڻي ۽ 4_ سڪواڻي.

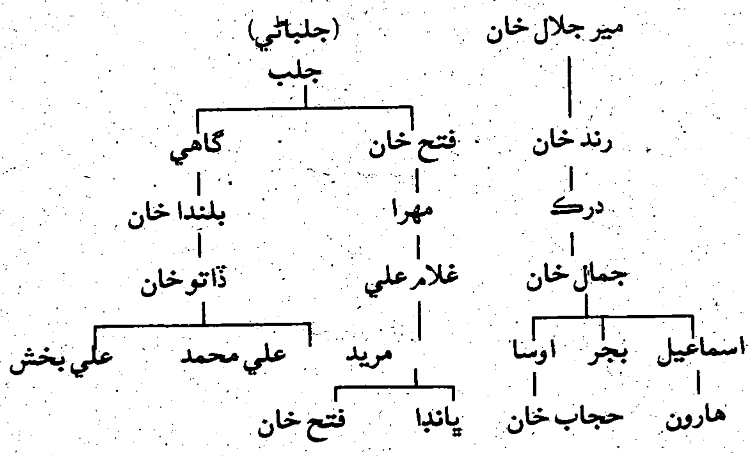

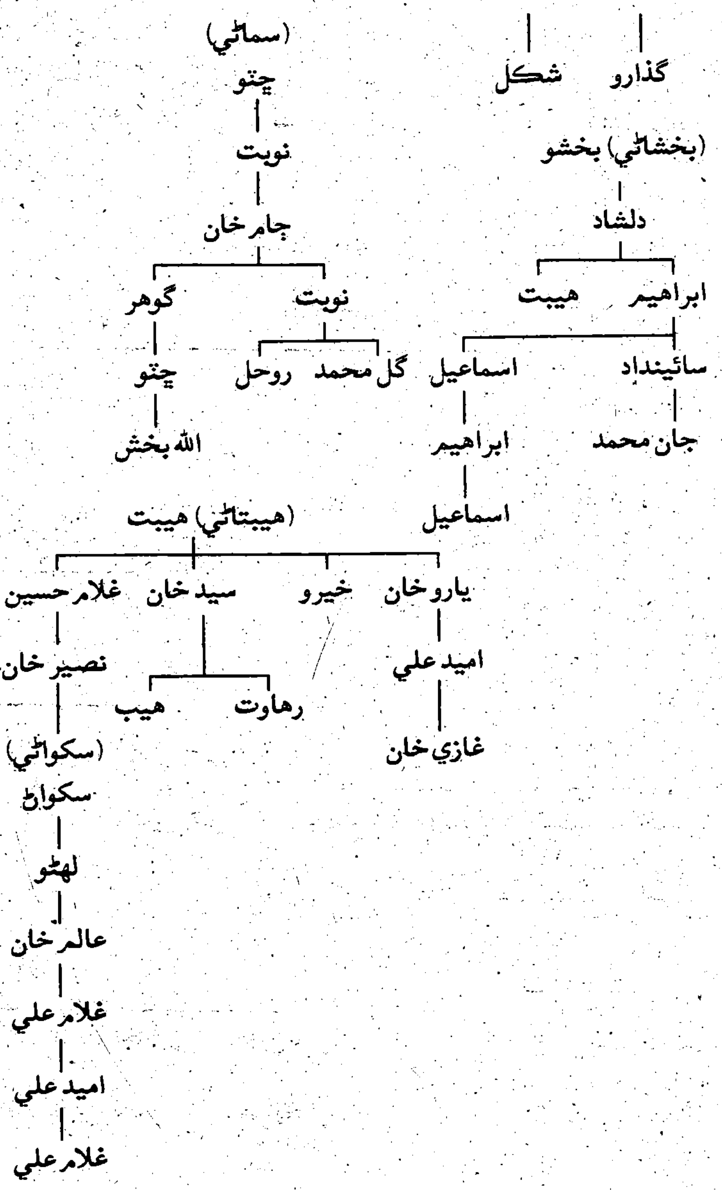
گذارو
شڪل
(بخشاڻي) بخشو
دلشاد
ابراهيم
هيبت
سائينداد
اسماعيل
جان محمد
ابراهيم
اسماعيل
(سماڻي)
چتو
نوبت
چام خان
نوبت
گوهر
گل محمد
روحل
چتو
الله بخش
(هيبتاڻي) هيبت
يارو خان
خيرو
سيد خان
غلام حسين
امید علي
رهاوت
هيب
نصير خان
غازي خان
(سڪواڻي)
سڪواڻ
لهڙو
عالم خان
غلام علي
امید علي
غلام علي

پرڳڙين جو شجرو:

نظاماڻين وانگر پرڳڙي بہ ٽالپرن جي شاخ آهن. سندس سردار مان اسلاماڻين ۽ موراڻن کي ميهڙ ۽ ننڍا شهرن ۾ جاگيرون هيون. سندن شجرو هيٺ ڏجي ٿو:

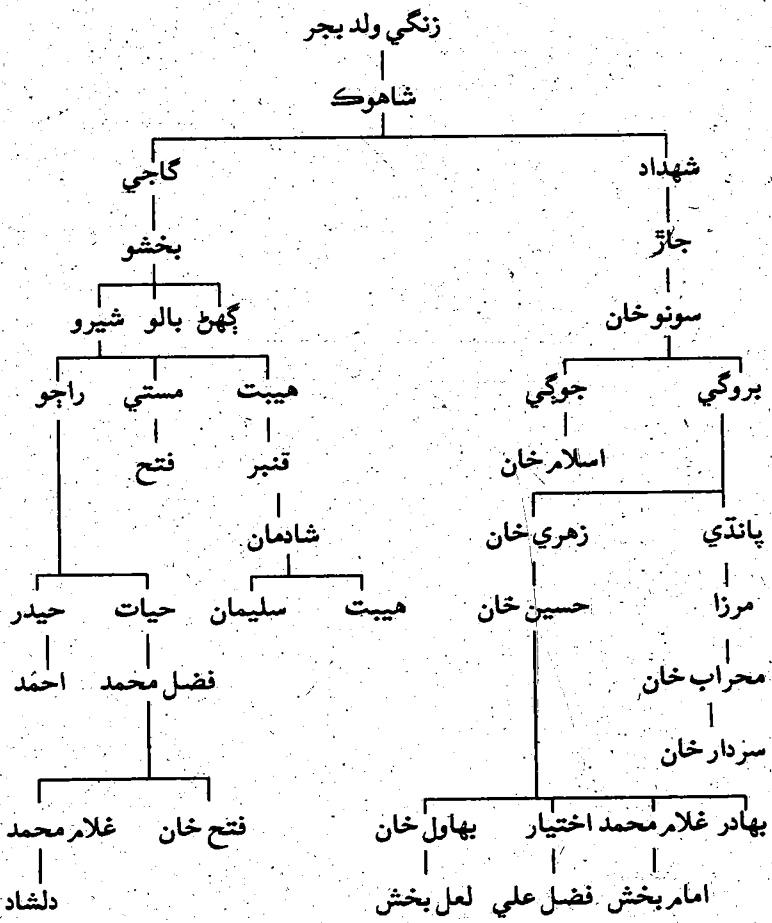

باگراڻي ۽ سندن شجرو:

باگراڻي ٽالپري تمن سان ٻڌل هئا. ميوا خان، سوائي خان ۽ ڪرم خان سندن ئي سردار هئا. جن جا شجرا هيٺ ڏجن ٿا:

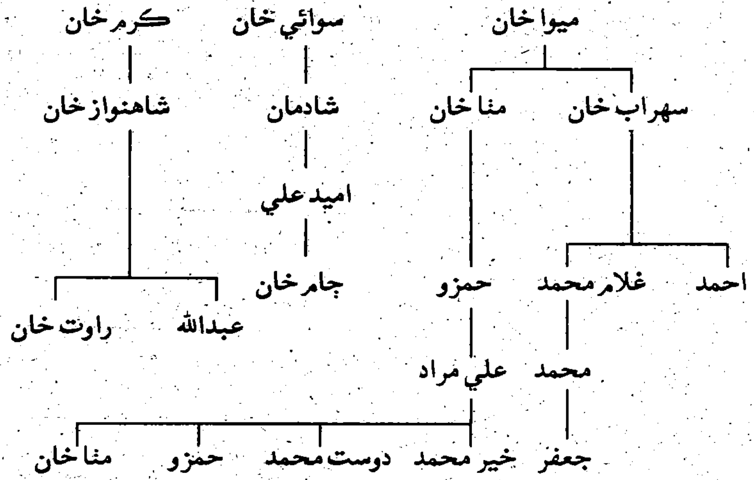

چانگن جو شجرو:

چانگ گورچاڻين جي شاخ آهن. سنڌ ۾ گهڻو وقت جتن سان وڙهندا رهيا. سندن سردار شير خان ٽالپري تمن سان بڌل هو ان ڪري گوني تعلقي ۾ سندن جاگير هئي. سنجراڻي ۽ ڪچائي سندن ٻه پاڙا هئا.

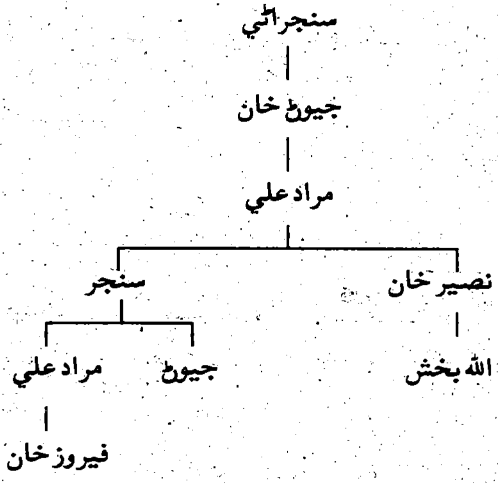

ماڪاٽين جو شجرو:

مير سليمان خان (ڪڪو) کي سندس مرراڻي ديري مان پنج پٽ هئا: 1_ ميرڻ 2_ جيوڻ 3_ ماڻ 4_ عالي ۽ 5_ هوتڪ. شهداداڻي مير هوتڪ جو اولاد هئا. سندن شجرو هيٺ ڏجي ٿو:

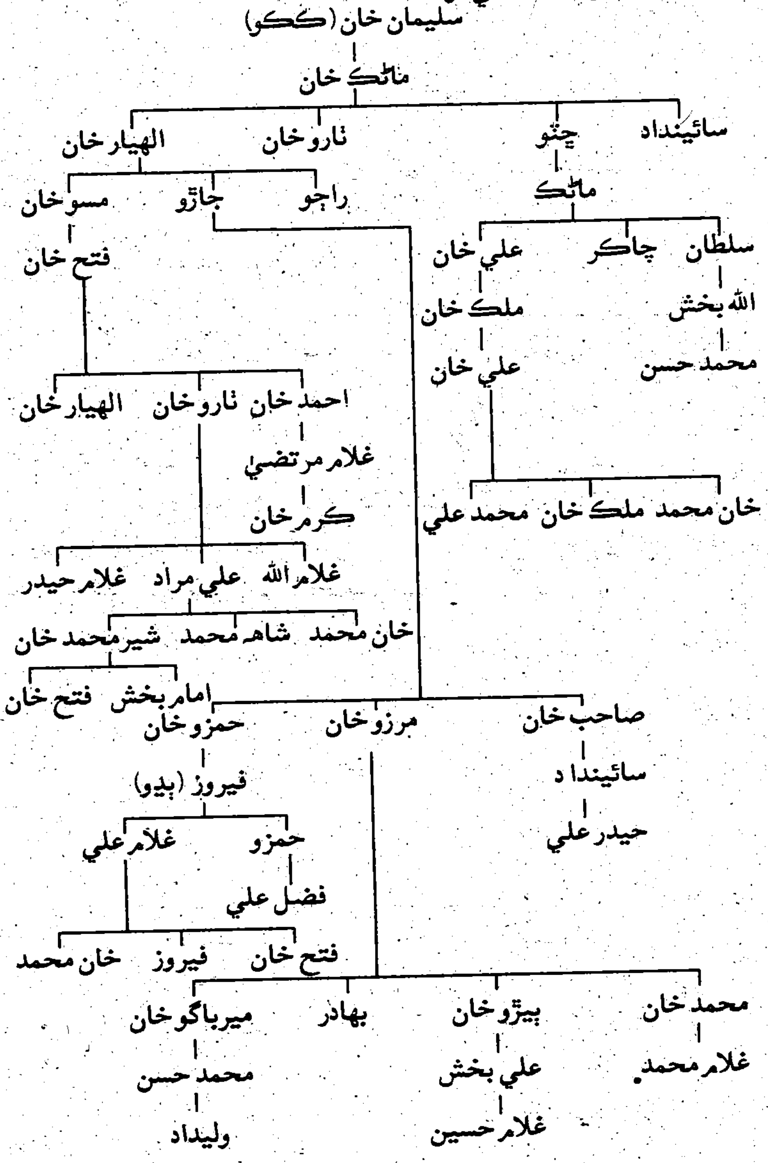

ماڙڪاڻين جو جوش:

مير بهرام خان جي شهيد ٿيڻ وقت مير بحر خان حج تي ويو هو سندس غير حاضريءَ ۾ وڏي مير، مير فتح خان وٽ بلوچي سردارءِ ٽالپر ماتم ڪرڻ لاءِ گڏ ٿيا. مير فتح خان ڪچهريءَ ڏانهن مخاطب ٿي ڪري چيو:

"اڄ مرشدن (ڪلهوڙن) وٽان مريدن کي جيڪو فيض پهچي چڪو آهي، سو اوهين ڏسي رهيا آهيو هاڻ بهتر آهي ته مردانگيءَ سان خون ناحق جو ڪلهوڙن کان بدلو وٺڻ گهرجي."

بلوچن يڪ راءِ ۽ يڪ مشت ٿي مير فتح خان ماڙڪاڻيءَ جي اڳواڻيءَ هيٺ خدا آباد تي ڪاهه ڪئي. ميان سرفراز خان هتان راتوواهه ڀيڄين وسيلي حيدرآباد جي قلعي ۾ پناهه ورتي. بلوچن جي بغاوت کي ڏسي، درٻارين ڪيس تخت تان لاهي، سندس چاچي ميان غلام نبي خان کي سنه 1777ع ۾ گاديءَ تي ٿاڦيو. بلوچن ۽ ڪلهوڙن جي اڻبڻت کي ڏسي انگريزن ٺٽي واري واپار جي ڪوٺي سنه 1775ع ۾ ڪٽي ڇڏي.

لنياري جي جنگ:

ميان غلام نبي خان به مير بجر سان عداوت رکندو آيو. مير بجر جڏهن حج بيت الله تي ويو هو. تڏهن ميان غلام نبي خان ڪي لک رپيا مسقط جي امام کي مير صاحب جي مارائڻ لاءِ آڇيا هئا. اهي جنسي خط امام صاحب مير صاحب کي ڏنا هئا. مسقط کان ٿيندو مير بجر قلات پهتو جتي مير نصير خان ڪمال مروت سان مير صاحب جي مهماني ڪئي. مير بجر جڏهن خدا آباد پهتو تڏهن سمورا بلوچ ۽ ٽالپر ڪارن لباسن سان وٽس آيا. جن ۾ پاڙي جهاڙي وٺڻ جو ڪافي جوش هو. راڄ جو وڏو رئيس راڄو ليڪي، سنڌي ۽ غير سنڌي تحريڪ جو محرڪ. مير بجر جي اچڻ کان اڳ خوف کان زهر کائي خودڪشي ڪري چڪو هو.[1] پٽس تاجي ليڪيءَ جو درٻار تي اثر هو جو فتنه انگيزيءَ ۾ پيءَ کان به رتيون ڪسر هو ۽ وزارت جو قلمدان به سندس حوالي هو.

---

1 _ نوٽ: مسقط جي امام جي بلوچن سان ماٺتي هئي. امير ابو سعيد خان بليدي، جنهن عيسوي 16 صديءَ ۾ مڪران ۾ بليدين جي حڪومت جو پايو وڌو هو سو مسقط کان آيو هو. ازان سواءِ مسقط جو هڪڙو شهزادو مير محمد نصير خان وٽ قلات آيو هو. بيگلر بيگيءَ هن کي گوادر جو بندر جاگير ڏنو هو جو اڄا تائين مسقط جي ماتحت آهي. مسقط ۽ مترهه ۾ هاڻي عربن جي مقابلي ۾ بلوچن جو تعداد وڌيڪ آهي.

R. Hughes- Buller: Makran, History, "The Buledi Maliks."

A. W. Hughes: Baluchistan, Chp. History of Kalat State.

مياڻ غلام نبي خان وزير ۽ الله بخش جنجڻ جي چوڻ تي هڪ خط ذريعي مير بجر کي سنڌ ڇڏي وڃڻ لاءِ لکيو. مير صاحب خط تي ڪو ڌيان نہ ڏيئي عمرڪوٽ جو مضبوط قلعو ڪوسن ڪان خالي ڪرائي، اتي رهڻ لڳو. مگر الله بخش جنجڻ ڪوسن جو لشڪر گڏ ڪري مير صاحب کي اتان ڪڍي پاڻ اتي قبضو ڄمائي ويٺو. ڪوسا سرائين جا طرفدار هئا. سندن سردار روهيل خان جي پٽن مان راڄو خان، ميان نور محمد وٽ اهلڪار هو بلڪ شير خان ڪوسو تہ ميان غلام شاهہ جي مصاحبن مان هو. سندس پٽن مان روهيل خان کي ميان غلام نبي خان جاگير ڏني هئي. ميان جو سپہ سالار فيروز خان پتافي شهدادپور تعلقي جي لنياري ڳوٺ ۾ بي شمار لشڪر گڏ ڪرڻ لڳو. مير بجر خان ڇهن هزارن جي بلوچي لشڪر سان مقابلو ڪيو. سخت جنگ ڪان پوءِ فيروز خان پتافي مارجي ويو ۽ ڪلهوڙن جي لشڪر ۾ ڀاڄ پيئي. ميان غلام نبي خان يارو فراش هٿان سخت زخمي ٿي، واهہ جو پيٽ ڏيئي ڀڳو ٿي ويو تہ مير سهراب خان پڪڙي مير بجر خان وٽ آندس ۽ اتي زخمن وگهي هن روبرو دم ڏنو. جنگ ڪان پوءِ تاجو ليکي ۽ الله بخش جنجڻ قيد ٿي ويا. بلوچي لشڪر ۾ هيٺين ماڻهن جنگ ۾ پاڻ موکيو مير فتح خان، مير فتح علي خان، مير سهراب خان، مير الهيار خان، مير مرزو خان، مير باگو خان، اسماعيل خان ڪتياڻ، دلاور خان لغاري، هيبت خان جمالي، ٻيڙو خان ڪوکر، دريا خان، فضل خان، عرضي خدمتگار، يارو فراش، سلطان ۽ زنگي خان مري وغيره. سيد عظيم الدين ٺٽوي ڪتاب ”فتح سنڌ“ ۾ لکي ٿو تہ سرائي غلام نبي خان شڪست کائڻ ڪان پوءِ قرآن شريف ميڙ ڪري مير بجر خان وٽ آيو ٿي، تہ واٽ تي تاجي ليکيءَ ترار هڻي شهيد ڪري وڌس.[1]

حاجي زئي مري جو شجرو:

سنڌ جي مرين مان حاجي زئي مري سرزي ۽ لاڙ ۾ وڏن رتبن تي مامور هئا. سندن پيشو سپہ گري هو. حاجي زئي مرين جو مورث اعليٰ حاجي خان، مير رند جي چوڏهين پيڙهيءَ مان هو. سندس ٻن ديرن بداٽي ۽ لوهاراٽي هر هڪ مان چار چار پٽ هئا. شجرو هيٺ ڏجي ٿو:

---

1 ـ ”شاهنامہ“. ذڪر لنياريءَ جي جنگ

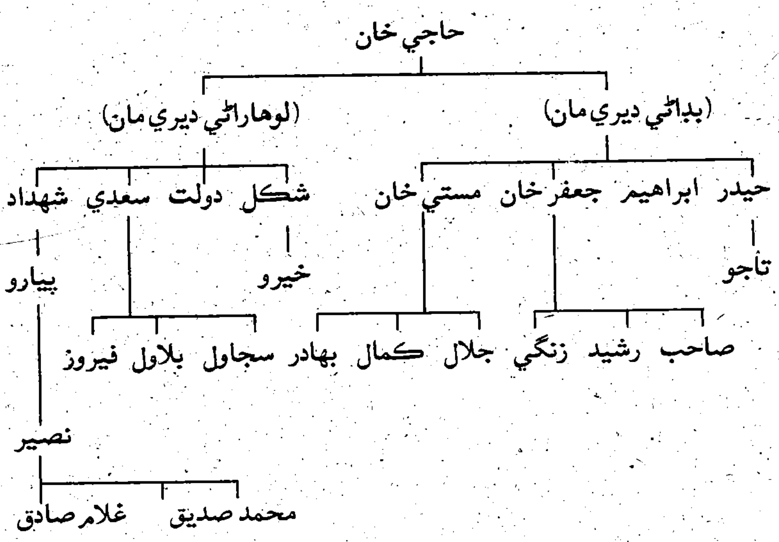

ميان عبدالنبي:

مير بجر خان پڪو ارادو ڪيو هو تہ ميان غلام نبيءَ کان پوءِ ميان سرفراز کي قيد مان ڪڍي، گذريل ڳالهيون معاف ڪري، ڪيس وري تخت تي ويهارجي، پر ميان عبدالنبي، جو پنهنجي ڀاءُ ميان غلام نبيءَ پاران حيدرآباد جي قلعي جو مالڪ هو، تنهن پنهنجي ڀاءُ جي موت جو ٻڌي، جيڪي شاهي قيدي نظر بند هئا، تن مان ميان محمد ابا خان، ميان محمد سرفراز ۽ سندس ٻن پٽن عطر خان ۽ مير محمد خان کي قتل ڪرائي ڇڏيو. تنهن ڪري ٻيو ڪو لائق نہ ڏسي، مير صاحب ميان عبدالنبي کي گاديءَ تي ويهاريو. ميان عبدالنبيءَ جي خداپرست والده بروقت مير بجر خان کي پيغام موڪليو تہ "عبدالنبيءَ منهنجو پٽ آهي، آءٌ سندس عادتن کان واقف آهيان. هو منهنجو بہ گهر تباهہ ڪندو ۽ توکي بہ منجهانئس ڪا چڱائي ڪانہ رسندي!"

مير بجر خان جي شهادت:

مير بجر خان، جو ان وقت حيدرآباد قلعي تي گهيرو ڪري ويٺو هو، تنهن کي ميان عبدالنبي خان پنهنجو وزير مقرر ڪيو. سنہ 1197هہ (1782ع) ۾ ڪلهوڙن شهزادن مان ميان عزت يار خان، ميان عبدالنبيءَ خلاف تيمور شاهہ ڏانهن دانهن ڪٽي ويو. تيمور شاهہ هن کي سند ڏيئي، ٿورو افغاني لشڪر ساڻ ڏياري موڪليو. شڪارپور جي ويجهو جنگ لڳي، افغاني لشڪر شڪست

ڪاڏي شڪست جو ٻڌي، تيمور شاهه پاڻ قنڌار کان سنڌ تي ڪاهي آيو. مير بجر ساڻس روبرو گڏيو ۽ بادشاهه کي حڪمت عمليءَ سان موٽائي ڪيڻ ۾ ڪامياب ٿيو. عبدالنبي خان نالي طور حاڪم هو سندس وزير بجر خان ملڪ جو سچو حاڪم هو. هڪڙي ڏينهن ٻه راجپوت قاصد جوڌپور کان راجا بجيسنگهه جو خط کڻي آيا. مير صاحب ڪمري ۾ جيئن خط پڙهي رهيو هو تيئن راجپوتن خنجر سان مٿس حملو ڪيو هو زخمن ڪري شهيد ٿي ويو. مگر مرڻ کان اڳ ٻنهي باغين جو ترار سان خاتمو ڪري ويو. عبدالنبي خان جي ماءُ جيڪي چيو هو سو سچ نڪتو.[1]

جوڌپور کي شڪست:

راجا بجيسنگهه جوڌپور تي سنه 1753ع کان سنه 1793ع تائين حڪومت ڪئي. عمرڪوٽ تي قبضي ڪرڻ جي ارادي سان ڪلهوڙن سان ظاهري همدردي رکڻ لڳو. مير بجر خان جي شهيد ٿيڻ کان پوءِ بلوچن ۾ تاءُ پيدا ٿيو. سڀ بلوچ ميان عبدالنبي خان کي مارڻ لاءِ يڪ راءِ ٿيا. مير عبدالله خان ٽالپر کان سرائيءَ کي خوف هو. هن پنهنجا ٻه پٽ جوڌپور جي راجا ڏانهن ڏياري موڪليا ۽ پاڻ رفيقن ۽ خزانن سميت قلات جي بيگلر بيگي محمد نصير خان وٽ وڃي لڪو. ڪلهوڙن ۾ باقي ڪوبه نه رهيو. فقط هڪڙو صادق عليءَ نالي فقير تارڪ الدنيا رهندو هو تنهن کي بلوچن درويشي آستاني تان اٿاري، شاهي مسند تي ويهاريو ۽ ساڻس دستور موجب پاڻهن ٻيلي ٿي رهيا. جوڌپور جو راجا جنهن وٽ ميان جا پٽ ڏانهي ويا هئا، سو راجپوتن جي لشڪر سان سنڌ تي ڪاهي آيو. جوڌپور جي سرحد تي هڪڙي قلعي وٽ جنگ لڳي ۽ گهڻي خونريزيءَ کان پوءِ راجپوتن شڪست کاڌي.[2]

---

1 ـ مرزا قليچ بيگ مير بجر خان جي شهادت متعلق لکي ٿو ته مير صاحب ميان عبدالنبيءَ جي سازش ڪري قتل ٿيو ميان عبدالنبيءَ خان جوڌپور جي راجا کي خون جي بدلي ۾ عمرڪوٽ ڏيڻو ڪيو هو.
Kalichbeg Faredunbeg: History of Sindh, Vol. II, PP. 180, Karachi, 1901

مير شهامت علي جو بيان آهي ته مير بجر خان، ميان عبدالنبيءَ جي والده هٿان مارجي ويو جنهن لنياريءَ جي جنگ ۾ پنهنجي پٽ ميان غلام نبيءَ جي مرڻ جو ٻڌي، جوڌپور جي راجا کي دانهن ڏني هئي، جنهن ٻه راجپوت لالچ ڏياري روانا ڪيا هئا.
Shahamatali: History of Bahawalpur, PP. 65-66

جيمس ٽاڊ لکي ٿو ته مير بجر خان، مارواڙ جي راجا بجيسنگهه کان سڱ گهريو هو جنهن تي راجا ڪاوڙجي ٻه راجپوت موڪليا هئا.
J. Tod: The Annals & Antiquities of Rajasthan, Vol. II, P. 1289.

2ـ تاريخ خيرپور: شمس العلماءِ مرزا قليچ بيگ 1924ع، وقائع راجستان: جلد_2، ص_ 48_50.

قلات جي لشڪر کي شڪست:

جوڌپور جي شڪست جون خبرون ٻڌي، ميان عبدالنبيءَ جا حوصلا خطا ٿي ويا. هن مير نصير خان کان مدد گهري، خان قلات ڪيس گذريل ڪرتوتن تي شرمايو. پوءِ پنهنجي نائي سردار زرڪ خان سان هڪڙو براهوئين جو لشڪر چاڙهي موڪليو. سنڌ جا جتوئي، نومڙيا ۽ ڪوسا بہ ميان سان شريڪ ٿيا. لاڙڪاڻي اوريان چالڪ جي پل وٽ جنگ لڳي. زرڪ خان ٽالپرن کان شڪست کائي ڀڳو. بلوچ، ميان صادق علي خان سان سوڀ جا نغارا وڄائيندي، خدا آباد پهتا.[1]

هڪڙي پاسي ميان عبدالنبي خان گادي هٿ ڪرڻ لاءِ حيلا ۽ سازشون ڪري رهيو هو ٻئي پاسي سنڌ تي ڪاهون ٿي رهيون هيون. بلوچ پنهنجي وفاداريءَ تي قائم رهندا پئي آيا ۽ سنڌ جي بچاءَ لاءِ لڙندا پئي آيا. مٿينءَ چڪتاڻ ۾ ڪراچيءَ جو بندر مير محمد نصير خان اتي جي واپارين جي مدد سان قبائي ورتو. هن بندر جي سنڌ کان جدا ٿيڻ ڪري، سنڌ کي ساليانو ڇهن لکن رپين جي ڪوٽ پوڻ لڳي.[2]

مدد خان پٺاڻ جي ڪاهہ:

مدد خان تيمور شاهہ جو هڪڙو سپہ سالار هو جنهن 1780ع ۾ بهاولپور جي نواب رڪن الدولہ بهاول خان تي تيمور شاهہ جي حڪم سان ڪاهہ ڪري ڏراور جي قلعي تائين نواب جي پٺيان پئي، ڪانئس رهيل خراج وصول ڪيو هو.[3] تيمور شاهہ هن کي سنڌ تي چاڙهي مڪو. سرائي ميان عبدالنبي خان، جو ان وقت جوڌپور ۽ قلات جي درٻارن کان مايوس ٿي چڪو هو تنهن ٻي

---

1 ـ شاهنامہ سنڌ: ذڪر چالڪ جي جنگہ

2 ـ ڪراچي اڳ "ڪلاچي ڪن" سڏبو هو. مورڙئي مهاڻي جي افساني ۾ سندس آکاڻي ڏنل آهي. سنہ 1729ع ۾ حب نديءَ جي اولهندي ڪپ کان ڪي واپاري لڏي اچي ڪراچي ۾ وينا، جت هاڻي پراڻو شهر آهي. سنہ 1774ع ۾ ليفٽيننٽ جان پورٽر سنڌو ندي جي ڇوڙ کان وٺي ايراني نار تائين سموري ڪناري جي تحقيقات ڪئي، هو ڪراچيءَ ۾ بہ پهتو هو. سندس بيان موجب پراڻو شهر ڪاريءَ کان هڪ ميل جي مفاصلي تي هو ۽ انهن ڏينهن ۾ سمنڊ جي ڪناري تي واريءَ جا دڙا بيٺل هئا. ٺٽو ۽ شاهہ بندر سنڌ جا مکيہ بندر هئا. سنہ 1799ع ۾ انگريزي ايجنٽ ناٿن ڪرو پهرين عمارت ڪراچيءَ ۾ تعمير ڪرائي هئي. شهر جون ٻيون جايون ڪچيون هيون. سنہ 1842ع ۾ شهر جي آبادي 12 هزارن کي پهتي هئي. سنہ 1879ع ۾ ڪراچي ميونسپالٽي ٻيئي. انگريزن جي راڄ ۾ ڪراچي، سنڌ جو ٽيون نمبر بندرگاهہ هو.

H. R. Gupta: Latter Moghal History of the Punja), P. 272.

3 ـ تاريخ حسين شاهي: سيد امام الدين حسيني، ص ـ 110 ـ 113، سنہ 1798ع.

ڪا بہ واهہ نہ ڏسي، افغان حملي آور ڪي پوريل خزانن جي لالچ ڏني. سنہ 1780ع ۾ مدد خان طوفان وانگر سنڌ تي ڪاهي آيو. بدين تائين سنڌ جا دولت مند ڳوٺ ۽ شهر افغانن ڦري ناس ڪري ڇڏيا. جوڻ ۽ فتح باغ جا وسندڙ بہ شهر جيڪي لاڙ ۾ باغات ۽ پيداوار ڪري مشهور هئا، سي هن قيامت صغريٰ ۾ ناس ٿي ويا. سنڌي ڳوٺاڻا پري ڪان افغانن جا گهوڙا ڏسي "گهوڙا ڙي گهوڙا" ڪندا، ڳوٺ خالي ڪري ڀڄڻ لڳا. صاحب "لب تاريخ" جو بيان آهي تہ سنڌين ۾ "گهوڙا گهوڙا" ڪرڻ جو رواج مدد خان جي ڪاهہ ڪري پيو.[1]

متينءَ آفت جي برپا ٿيڻ ڪري سنڌ ۾ سخت ڏڪر پيو. سنڌ جي تاريخ ۾ هي چوٿون نمبر ڏڪر هو. متين روئداد جو سبب هن ريت هو جو ميان عبدالنبيءَ جي سازشن ڪري ڪابل ڪي ڊِل ڪانہ پهتي هئي. ٽالپر هن حملي وقت غيرجانبدار رهي، پنهنجن قلعن ڏانهن شهدادپور هليا ويا هئا. مير فتح خان ۽ مير باگي خان جي پناهن سان وڙهڻ جي مرضي هئي، سي ٻين ميرن ڪان ناراض ٿي عمرڪوٽ ڏانهن هليا ويا. مدد خان سندن پنيان عمرڪوٽ تي ڪاهي ويو. لغارين قلعي جي بچاءَ لاءِ وڙهندي سوين پناڻ ماري وڌا. مدد خان چالاڪي ڪري هڪڙو قربائتو خط مير فتح خان ڏانهن موڪليو جنهن متس ويساهہ آڻي قلعي جا در پٽيا. افغان سردارن ٻنهي ميرن ڪي پيرن ۾ زنجير ٻڌائي سوگهو ڪيو مگر نبي بخش خان پرڳڙي، جو خاصيدارن مان هو تنهن مير فتح خان جا زنجير لاهي، پنهنجن پيرن ۾ وڌا. مير باگو خان بہ ڪنهن ترتيب سان جان بچائي نڪري ويو. پوءِ پناڻ سنڌ کي ڦري، ويران ڪري، ڪابل ڏانهن موٽي ويا.[2]

هالاڻيءَ جي فيصلائتي جنگ:

ميان عبدالنبي خان جنهن آئينده لاءِ ايماندار ٿي رهڻ لاءِ مير عبدالله خان کي قرآن شريف تي قسم لکي ڏنو هو ۽ ٻيهر گاديءَ تي وينو هو سو دل جو صاف نہ هو سندس دل ۾ اجا بہ دغا هئي. حقيقت ۾ ڪلهوڙن ۾ سنڌ جي گادي نشينيءَ لاءِ انتشار پئجي چڪو هو. سندن صاحبيءَ جي برقراري جو دارومدار فقط ڪوڙن انجامن ۽ اقرارن تي منحصر هو. هڪڙي ڏينهن دستور موجب مير عبدالله خان ۽ مير فتح خان ميان صاحب ڪي ڪچهريءَ ۾ گڏجڻ لاءِ ويا تہ چوبدارن سندن هٿيار ٻاهر رکايا. جيئن ٻئي سردار اندر گهڙيا، تيئن ميان جا چوبدار جيڪي اڳ تيار هئا، تن هڪدم ٻنهي ڪي گرفتار ڪيو. مير صاحب

---

1 ـ لب تاريخ: خان بهادر خداداد خان، ذڪر مدد خان جي ڪاهہ

2 ـ "شاهنامہ سنڌ" ۾ ذڪر مدد خان پناڻ جي ڪاهہ

مطلب سمجهي ويا. هنن قرآن پاڪ جي تلاوت ڪرڻ لاءِ اجازت گهري، اهي ڪنڌ نوائي تلاوت جي حلاوت ۾ محو هئا تہ جلادن اشاري ملڻ سان سندن سِسيون ڌار ڪري ڇڏيون.

هي واقعو سنہ 1783ع ۾ ٿيو جڏهن ڪلهوڙن جي صاحبيءَ جو چوٿون دؤر هو ۽ هن واقعي کان پوءِ سندن حڪومت جو سنڌ ۾ خاتمو ٿي ويو. مٿئين جانڪاهہ حادثي کان پوءِ بلوچي غيرت اهڙو جوش کاڌو جو پنهنجي ديرن کي دين ڳڙهہ ڏانهن روانو ڪري، سيئي امير مير بهرام خان جي نوجوان پوٽي مير فتح عليّ خان جي جهنڊي هيٺ گڏ ٿيا. بلوچي لشڪر ۾ مير فتح علي خان، مير سهراب خان، مير الهيار خان، مير ٺارو خان، مير باگو خان، اسماعيل ڪتياڻ، بيڙو خان کوکر، سلطان، فقيرو خدمتگار، طاهر ۽ عرضي خدمتگار جنگ آزما جوڌا هئا. ميان عبدالنبي خان جي فوج جو تعداد ٻارهن هزار هو جنهن مٿان ڏڱاڻو خان جتوئي سپہ سالار هو. ان کان سواءِ وٽس آڍو ٻڍو فيروز ڪليري ۽ محمد حسن خان کهاوڙ تجربيڪار سپاهي هئا.

مٿينءَ فوج جي مقابلي ۾ ٽالپري فوج فقط ڏهين پتيءَ جيتري هئي، مگر نوجوان ميرن ۾ جوش ۽ استقلال ڪلهوڙن جي قوت کان سؤ حصا سرس هو. جنگ لڳڻ سان ڪلهوڙن جا بي شمار سپاهي مارجي ويا. جنهن تي ڏڱاڻي جتوئي ۽ محمد حسن کهاوڙ سرائي ميان عبدالنبيءَ کي صلح ڪرڻ لاءِ صلاح ڏني. ٻئي پاسي هو ميرن کي منٿون ڪرڻ لڳا.[1] پهرين تہ شڪست جو ٻڌي ميان ٽپي باهہ ٿي ويو. هن ٻيو گهمرو ٽيهہ هزار لشڪر سان حملو ڪيو. ڪيس باقر خان کهاوڙ سلطان خان کهاوڙ بلال ليڪيءَ، غلام حسين جنجڻ، عزت خان نومڙئي، تاجو سامٽئي، روهل خان کوسي، مراد گنجي ڪليري ۽ ڏڱاڻو جتوئي تي آسرو هو. انهن کان سواءِ کوسن جو سردار برخوردار خان پڻ ديره جات کان سندن مدد لاءِ آيو هو.[2]

ٽالپري فوج ۾ نواب ولي محمد خان لغاري، قيصر خان نظاماڻي، زنگي خان مري، خيرو خان جمالي تجربيڪار سپاهي هئا. سنہ 1783ع ۾ هالاڻيءَ وٽ ٻيو جنگ لڳي. سرائيءَ جا سمورا سورما مارجي ويا. سردار برخوردار خان کوسو زخمي ٿي پڇي ويو. ٽالپرن ميدان کٽيو. مير سهراب خان زخمي ٿي پيو. فاتح مير فتح علي خان تنهن وقت 18 ورهين جو نوجوان هو. هن نوشهري فيروز

---

1 _ شاهنامہ سنڌ: ذڪر جنگ هالاڻي.

2_ تاريخ بلوچيان: سردار غلام رسول خان ترائي، ذڪر کوسا، تاريخ خيرپور: ذڪر مير سهراب خان.

۾ منزل ڪري رضا ڪارن کي انعام اڪرام ڏنا. سرائيءَ جي طرف جا جيڪي بہ اڳواڻ اچي پيش پيا. تن سان نوعمر فاتح ڪمال عزت ۽ احترام سان گڏيو. ميان عبدالنبيءَ هيڪر وري قسمت آزمائڻ لاءِ خان قلات وٽ دانهن ڪئي ويو اتان براهوئين جو ڪجهہ لشڪر وٺي دادوءَ پهتو ليڪن سپاهين کي پگهار نہ ملڻ سبب سرائيءَ جو سمورو اسباب لٽي موٽي اهو لشڪر جبلن ڏانهن هليو ويو. تنهن کان پوءِ سرائي قنڌار ڏانهن تيمور شاهہ وٽ ويو. افغان بادشاهہ سنڌ کي ٻن حصن ۾ ورهائڻ جو ارادو ڪيو ۽ اتي افغان لشڪر رکڻ لاءِ تياريون ڪرڻ لڳو پر مير صاحب جي هوشيار ايلچين 9 لک رپيا تيمور شاهہ کي ڏيئي مير جي نالي تي سنڌ وٺي فرمان جاري ڪرايو. اهڙيءَ طرح ڪلهوڙن جي صاحبيءَ جو سنڌ ۾ خاتمو ٿيو ۽ ٽالپرن جو راڄ شروع ٿيو.[1]

ڪلهوڙن جي ڏينهن ۾ سنڌ:

ڪلهوڙن جي صاحبيءَ ۾ سنڌ جو انتظام ساڳيو هو جهڙو مغلن جي ڏينهن ۾ هو. ڪلهوڙا پاڻ ڪڙمي هئا. زرعي پيشي کان پوريءَ طرح واقف هئا. سندن صاحبيءَ جي دؤر ۾ سنڌ زرعي طور بيحد ترقي ڪئي. مسٽر ڊيل هوسٽ ڪلهوڙن جي ڏينهن وارن ڪوتايل هيٺين واهن جا نالا ڏنا آهن: پراڻ، نارو اڙل، قليلي، گوني، پيڃاري، گانگرو لکي، سيتا، ٻگهاڙ داد واهہ، گهاڙ امرڪس، نور واهہ سدا واهہ وِهري ۽ سنڌ واهہ. واهن جي انتظام ڪري سنڌ جي آباديءَ ۾ اضافو ٿيڻ لڳو. مهراڻ جي آبڪلاڻيءَ ڪري ملڪ کي دستور موجب نقصان پهچندو هو. ان ڪري ميان غلام شاهہ خدا آباد بدران حيدرآباد کي تختگاهہ جوڙايو هو. ازان سواءِ ڪلهوڙن مراد آباد، الله آباد ۽ خدا آباد (هالا) وارا شهر بہ تعمير ڪرايا هئا. ميان غلام شاهہ شاهہ بندر جو بندر تعمير ڪرايو ۽ پراڻ کي موريءَ جو بند ڏياريو. جنهن ڪري ٿر جي آباديءَ ۾ اضافو ٿيڻ لڳو.

سنڌ جي اُپت:

ڪلهوڙن جي ڏينهن ۾ سنڌ جي اپت اَسي لک رپين کي پهتي. سنہ 1739ع ۾ ميان نور محمد کي 21 لک رپيا ساليانو خراج نادر شاهہ کي ڏيڻو پيو. وري جڏهن سنڌ، قنڌار جي ماتحت ٿي ويئي، تڏهن 1747ع ۾ سنڌ کي 14 لک رپيا

---

1 ـ نوٽ: سنہ 1901ع واري هندستان جي آدم شماريءَ جي رپورٽ موجب سنڌ ۾ ڪلهوڙن جو جملي تعداد 23 هزار هو.

Census of India 1901, Vol. I, Sindh, IX, Tribes, Chp. VIII, PP. 203-250, Bombay, 1902.

قنڌار کي پرڻا پيا. سنہ 1760ع ۾ سالیانو 11 لک رپيا ڏيڻا پيا. سنہ 1775ع ۾ تيمور شاھہ کي 7 لک رپيا پريندا رهيا. سنڌ جو مغل علائقو جنهن ۾ سکر، بکر، شڪارپور جا شهر شامل هئا، سو قنڌار سرڪار جي قبضي هيٺ رهيو. شڪارپور شهر کان سواءِ هن حصي جي ساليانی اپت 65 هزار رپيا هئي. شڪارپور جو شهر جو وچ ايشيا، قنڌار ۽ خراسان جو مارڪيٽ هو تنهن جي ساليانی آمدني 5 لک 93 هزار رپيا هئي. تيمور شاھہ کان پوءِ زمان شاھہ هن علائقي جي حفاظت لاءِ 17 سؤ سوارن جو دستو مقرر ڪيو هو. بکر، جو هن حصي جو مضبوط قلعو هو تنهن کي نادر شاھہ ڍهرائي بيهر تعمير ڪرايو هو. قنڌار جا افغان نواب شڪارپور ۾ رهندا هئا. تيمور شاھہ جي ڏينهن ۾ شڪارپور جي نواب غلام صديق خان سنہ 1192ھہ (1778ع) ۾ بکر جي قلعي جي مرمت ڪرائي هئي.

ڪلهوڙن ۽ ٽالپرن جي اٿبٽ مان فائدو وٺي، قلات جي بيگلر بيگيءَ ڪراچيءَ جي مڇي مياڻيءَ تي قبضو ڪيو. هتي ڪاٺ جا غوراب بہ جڙندا هئا. ڪراچي بندر جي ساليانی اپت 6 لک 16 هزار رپيا هئي. عمر ڪوٽ مان سرائين کي 23 هزار رپيا ساليانو آمدني هئي. ميان غلام شاھہ کان پوءِ ڪلهوڙن وٽ سنڌ جو وچيون ٽڪرو وڃي رهيو هو.

ڪلهوڙن جي فوجي قوت:

ڪلهوڙن جي فوجي قوت زبردست هئي. فوج ۾ بلوچ ۽ سنڌي سپاهي هئا. منجهن ميان يار محمد، ميان نور محمد ۽ ميان غلام شاھہ فاتح ٿي گذريا. ميان يار محمد بکر جي مغل نوابن کي شڪستون ڏيئي، سنڌ ۾ ڪلهوڙن جي حڪومت جو پايو وڌو. سيويءَ سميت ڪڇي بہ سندس حوالي هئي. هن بلوچن کي دعوت ڏيئي، فوجون سندن حوالي ڪيون. ڪلهوڙن حاڪمن بلوچي سردارن کي جاگيرون ڏنيون، اهي سردار جنگ وقت سرائين کي فوجي امداد ڏيڻ لاءِ پابند هئا. رفتي رفتي سول ڪاتي جي عهدن تي بہ بلوچن قبضو ڪري ورتو. ميان نور محمد سنڌي بلوچن جي مدد سان ڏاريجن، سومرن، سمن، شورن، توگاچين، مهرن ۽ دائودپوٽن کي شڪستون ڏيئي نادر شاھہ جي وڃڻ کان پوءِ سڄيءَ سنڌ تي قبضو ڪيو. ميان صاحب سني جي جنگ ۾ عبدالله خان "شهباز ڪوهستان" کي شڪست ڏيئي، ڪڇيءَ تي پنهنجو نائب مقرر ڪيو پر نادر شاھہ جي زور تي براهوئي خان مير محبت خان ڪڇيءَ جو علائقو ميان کان کسي ورتو.

سنہ 1646ع ۾ انگريزن مدراس واري فئڪٽري جي بچاءَ لاءِ اتي سينٽ جارج قلعو تعمير ڪرايو هو ميان نور محمد جي مدراس جي راجا سان دوستي

هئي، سنڌس معرفت ميان صاحب انگريزي قلعي کان پراڻيون توبون خريد ڪيون هيون. ڪي توبون پورچوگيزن، ميان صاحب کي سوکڙيءَ طور ڏنيون هيون. ميان غلام شاهه غازيءَ دائودپوٽن کي شڪست ڏني، تنهن کان پوءِ ڪڇ جي راءِ کي شڪست ڏيئي، بستا ۽ لکپت جا بندر فتح ڪيا هئا. انهن فتحن جي صلي ۾ احمد شاهه کيس "شمس الدولت" جو خطاب ڏنو. پاڻيپٽ جي ٽينءَ جنگ کان پوءِ 1762ع ۾ احمد شاهه ديره جاتِ (پنجاب) جو علائقو بہ ميان غلام شاهه جي سپرد ڪيو هو جنهن مٿان ميان جا نائب حڪومت هلائيندا هئا. سنڌس ڏينهن ۾ ديره جات جي ناهرن شڪست کاڌي.

واپار:

ميان غلام شاهه شاهه بندر تعمير ڪرايو جنهن جي وسيلي سنڌ جو واپار بمبئي، سورت ۽ بندر عباس تائين هلڻ لڳو. سنڌ جي واپار کي ترقي ڏيارڻ لاءِ ميان صاحب ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ کي ٺٽي ۾ واپار جي ڪوٺي وجهڻ جي اجازت ڏني، پڻ پنهنجن اهلڪارن کي هدايت ڪيائين تہ انگريز ايجنٽن سان نرمائيءَ سان پيش اچن، کين سهوليتون ڏين، جيئن سنڌ جو واپار ترقي ڪري. انگريزن جي درآمد مال تان، ميان صاحب محصول معاف ڪيو هو مگر روانگيءَ جي شين تي ڪانئن محصول ورتو ويندو هو.

سنہ 1764ع ۾ 38526 رپين جو مال سمنڊ رستي بمبئي کان شاهه بندر پهتو. سنڌ جو مال ٺٽي ۽ شڪارپور جا واپاري، ملتان جا صراف، حيدرآباد جا لوهاڻا ڀاٽيبند ۽ ميمڻ واپاري ٻاهرين ملڪن ڏانهن نيڪال ڪندا هئا. انگريز ايجنٽ ساليانو ڏهہ هزار مڻ ڪلمي شورو سنڌ مان خريد ڪندا هئا. شاهه بندر ساڪري ۽ ٻنوري ۾ انگريزن شوري کي صاف ڪرڻ لاءِ ڪارخانا کوليا هئا. خشڪيءَ رستي قنڌار ۽ خراسان جي واپارين کي اڍائي رپيا في سيڪڙو مال تي محصول سنڌ سرڪار کي ڏيڻو پوندو هو. خراسان جا واپاري هر سال ڏهن هزارن رپين جو اوني ڪپڙو سنڌ جي شهرن مان خريد ڪندا هئا.

ميان غلام شاهه جو تجارتي ايجنٽ بمبئي ۾ رهندو هو جتان جارجيا جا ٻانها، حبشي ٻانهيون، گهڙيال، واچون ۽ اوني ڪپڙو ميان لاءِ خريد ڪندو هو. ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ سان معاهدي ڪرڻ کان پوءِ ميان غلام شاهه هر سال 45 هزار رپين جو اوني ڪپڙو ۽ ايراني ريشمي ڪپڙو انگريزي ايجنٽ کان خريد ڪندو هو. سنڌس ڏينهن ۾ آسودگيءَ جو دور هو. ميان سرفراز خان ڪوٺي ٺٽي مان ڪڍي ڇڏي. ميان عبدالنبي خان قنڌار کي سالياني ڍل پهچائي نہ سگهيو جنهن ڪري

تيمور شاهه پاران مدد خان پٺاڻ سنڌ تي ڪاهي ڦرلٽ ڪئي. جنهن ڪري سنڌ جا وسندڙ شهر ۽ ڳوٺ پٺاڻن ڦري ويران ڪري ڇڏيا ۽ سنڌ ۾ ڏڪر پئجي ويو.

ڪلهوڙن جا اهلڪار:

ڪلهوڙن جا اهلڪار ۽ درباري امير تجربيڪار هئا. مير اسد الله ولد مير لطف الله بن مير مخدوم هاشم اصفهاني، ميان نور محمد جو مير منشي هو. مير محمد اڪرم ساڪن لوهري ميان نور محمد پاران بکر جو ناظم هو. هن جا پٽ مير سراج الدين، مير معين الدين ۽ مير نورالدين علميت ۽ فضيلت ڪري بزرگ هئا. حڪيم عبدالرئوف، ميان نور محمد وٽ منصبدار هو. حڪيم صاحب جو پٽ شيخ ڪرم الله ميان غلام شاهه جي سرڪار ۾ عهديدار هو ۽ پيءُ وانگر علم طب ۾ ماهر هو. حڪيم عبدالرئوف اڳ سيويءَ ۾ خانپور جي بختيار خان وٽ نوڪر هو فن انشاء ۾ بي نظير هو.ميان غلام شاهه جي دربار جي دفتردارن مان سيد حاجي نور محمد علم طب ۾ ماهر هو سندس پٽ سيد حاجي عبدالڪريم به مشهور تي گذريو. حڪيم محمد رئوف جو پاءُ محمد حفيظ به ميان غلام شاهه وٽ نوڪر هو. مير لطف الله عرف متارو ولد سيد عبدالڪريم، جو شاهه صدر لڪياريءَ جي اولاد مان هو پهريائين ڪلهوڙن پاران دهليءَ جي دربار ۾ سفير تي ويو پوءِ ميان نور محمد جو وزير ٿيو. سندس تاريخ وفات محمد پناهه راجا ٺٽويءَ هن ريت چئي آهي:

”هرڪه آمد بر سر قبرش بتاريخ وفات، رحمت ايزد بجان مير لطف الله گفت“

ديوان گدومل ڪلهوڙن پاران خراسان ۽ قنڌار جي درٻارين تائين سفارت جي ڪم تي مامور رهيو. ڪلهوڙن جي دربار ۾ شعراءِ ڪرام کي قصيدن جي عيوض انعام ملندا هئا. مير علي شير قانع ٺٽوي، وقت جي شاعر ۽ ”تحفة الڪرام“ جي صاحب، کي ڪلهوڙن جي دربار مان وظيفو ملندو هو. ميان نور محمد وٽ شاهي ڪتب خانو هو. سندس سمورا ڪتاب نادر شاهه ڦري ايران ڏانهن کڻي ويو هو. ميان صاحب، سنڌ جي شاعرن جي سرتاج شاهه ڀٽائي رحه کي مولانا روميءَ جي مثنوي جو نسخو ڏنو هو. دربار جو ڪاروبار پارسي زبان ۾ هلندو هو.

سڪا:

ڪلهوڙن جي ڏينهن ۾ سنڌ اندر مغليه، گجرات، ايران، گولڪنده، بيجاپور پرتگالي ۽ قنڌاري سڪا چالو هئا. متين سڪن مان، مغلن ۽ دکن جي اسلامي رياستن جي سڪن جو سون خالص هو ۽ مغلن جي ربين جي چاندي

خالص هئي. سورت جو سون ولايت ۾ 12 کان 14 في صدي منافع تي وڪامندو هو. سنه 1774ع ۾ ايسٽ انڊيا ڪمپني گنسيت نالي گوئا جي هڪڙي سوناري کان پنهنجو سڪو تيار ڪرايو هو. سنڌ جا واپاري ڪمپنيءَ جا ڪلدار خوشيءَ سان وٺندا هئا.[1] غازي احمد شاهه پنهنجو سڪو تيار ڪرايو هو جنهن تي هيءَ عبارت لکيل هئي:

"حڪم شد از قادر بي چون باحمد پادشاهه
سڪه زن بريسم و زراز موج ماهي تابماه"

تيمور شاهه جي سڪن تي هيٺين عبارت لکيل هئي:

"چرخ مي آرد طلا و نقرهه از خوشيد و ماهه
تا ڪند بر چهره نقشؓ سڪه تيمور شاهه."

مشاهيرِ ۽ علمي حالت:

ڪلهوڙن جي صاحبيءَ جي آغاز وقت سنڌين جون مغلن سان جنگيون لڳيون. تنهن کان پوءِ نادر شاهه سنڌ تي ڪاهي آيو. سنڌ ۾ فقط ميان غلام شاهه "صمصام الدوله" جي ڏينهن ۾ امن امان ۽ آسودگيءَ جو دور رهيو. ڪانئس پوءِ ڪلهوڙن ۽ ٽالپرن جي اٿبٺت ڪري سنه 1775ع ۾ انگريزن سنڌ سان واپار بند ڪري ڇڏيو. سنه 1780ع ۾ افغانن مدد خان جي اڳواٽيءَ هيٺ سنڌ تي ڪاهي، سنڌين کي بي درديءَ سان ڦري مفلس ڪري ڇڏيو. انگريزن جي عسڪريت ۽ ٻيڙو برصغير هند تي سمنڊن سميت ڏاڪو جمائي ويٺو هو. مٿين انقلابن هوندي به جنت السنڌ جي خاڪ پاڪ مان بلند پايه بزرگ، شاعر ۽ اهل الله پيدا ٿيا. جن جي اجتهاد جو آواز حرمين شريفين کان وٺي هند جي علمي ادارن تائين پهتو.

اهڙيءَ طرح سنڌي شاعرن جي بذله سنجين ۽ جادو ڪلامين جي ڪري سنڌ جي ادبي محفل اهڙي رونق ورتي، جو موجوده ترقيءَ جو دور شاندار ماضيءَ جي ان زرين عهد اڳيان ڦڪو پيو لڳي. اهو ڪلهوڙن جي صاحبيءَ جو زمانو هو جڏهن شعراءِ ڪرام سنڌي زبان کي حيات جاويد جو جامو پهرايو. سنه 1742ع ۾ نادر شاهه جي ڪاهه وقت ٺٽي جو اڳوڻو اوج متجي چڪو هو تاهم هن شهر ۾ ويهه هزار ڪوري ۽ چاليهه هزار مختلف هنرن جا ڪاريگر، سٺ هزار دوڪاندار ۽ چار سؤ اسلامي علمن جا مدرسا موجود هئا.[2] انهن ادارن ڪري سنڌي زبان

1 _ H.T. Sorely: Shah Abdul Latif of Bhit.

2_ تاريخ حسين شاهي: سيد امام الدين حسيني، ص_21، تاريخ افغان: احمد يادگار، ص_ 143، سنه 1835ع

Sayed Mohamed Latif: A History of the Punjab, P. 289.
H.R. Gupta: Latter Moghal History of the Punjab, P. 11

زندهہ تي. سنڌ ۾ لاڙ کان وٺي سري تائين وک وک تي علمائن سگهورن، صوفياءِ عظام ۽ شيرين مقال شعراءِ ڪرام جو حلقو موجود هو. اهي بزرگ ان زماني جي پيداوار آهن، جڏهن قديم تهذيب جديد تهذيب سان ٽڪرجڻ لڳي هئي ۽ زمانو سنڌ جي سياسي زوال جي باب جا ورق ورائي رهيو هو.

1_ مخدوم محمد هاشم ٺٽوي (متوفي 1174هہ: 1760ع) جو والد عبداللطيف بن عبدالرحمان بن محمد قاسم بن خيرالدين الحارثي بنوري شهر ۾ رهندو هو. ٺٽي ۾ پهچڻ کان پوءِ مخدوم محمد هاشم جي علمي شهرت ۽ فضيلت جو آواز ديسان ديس پهچڻ لڳو. ميان غلام شاهہ سندس معتقدن ۾ شامل هو. مخدوم صاحب همت سان بدعات ۽ بد رسمن جو خاتمو ڪيو. ميان غلام شاهہ کيس قاضي القضاة جو عهدو ڏنو. سنہ 1135ع ۾ مخدوم صاحب حج بيت الله جي ارادي سان مڪي معظمہ ۽ مديني منوره ڏانهن ويو جت مختلف علمائن، جيئن تہ شيخ عبدالقادر صديقي مالڪي، شيخ عبدين علي المصري، شيخ ابوطاهر مدني، وغيره کان حديث ۽ ٻين علمن جون سندون ۽ اجازتون ورتي. واپسيءَ وقت سورت بندر تي سيد محمد سعدالله سورتيءَ کان بيعت ورتي، خلافت جو خرقو ڏڪيائين. سنہ 1137هہ ۾ ٺٽي اچي وارد ٿيو. مخدوم صاحب اٽڪل ڏيڍ سؤ ڪتاب عربي، فارسي ۽ سنڌيءَ ۾ تاليف ڪري، سنڌ وارن تي هڪ ناقابل فراموش احسان فرمايو. انهن ڪتابن مان ڪن جا نالا هيٺ ڏجن ٿا:

1_ تفسير عم و تبارڪ (سنڌي)، 2_ تفسير سورة تبارڪ، 3_ مظهر الانوار في الصيام، 4_ حيات القادري باطراف البخاري، 5_ فرائض اسلام فتح الڪلام، 6_ حيات القلوب، 7_ وصيت نامہ 8_ الطريقہ الاحمدية، 9_ تمام الغاية، 10_ السيف الجلي عن ساب النبي، وغيره وغيره. مخدوم صاحب جو مقبرو مڪليءَ تي آهي.

2_ علامہ محمد معين بن محمد امين، دل قوم جي قديم ٺٽي وارن ملن جي خاندان مان هو. شاهہ عبداللطيف جو همعصر ۽ دوست هو. هجري 12 صديءَ جو محدث، صوفي ۽ شاعر ٿي گذريو. ٺٽي ۾ تعليم پرائڻ کان پوءِ ولي الهند شاهہ ولي الله دهلويءَ جو وڃي شاگرد ٿيو. شيخ محي الدين ابن العربيءَ جو معتقد هو. نقشبندي طريقي ۾ شيخ ابوالقاسم نقشبنديءَ جو مريد هو. سرود ۽ سماع جو شيدائي هو. عربي زبان ۾ جيڪا ڪماليت علامہ کي حاصل هئي، سا سندس ٻين معاصرين ۾ گهٽ نظر اچي ٿي. پارسيءَ ۾ سندس تخلص "تسليم" ۽ سنڌيءَ ۾ "بيرنگي" آهي. سيد علي شير قانع "مقالات الشعرا" ۾ سندس بيان بيحد عقيدتمنديءَ سان ڏنو آهي. سندس تصنيفات مان ڪن جا نالا هي آهن:

1_ دراسات اللبيب، جنهن جو جواب مخدوم عبداللطيف ٺٽوي لکيو 2_ الحجة، جنهن جو رد مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ لکيو 3_ نورالعين (امام حسين جي ماتم جي جواز ۾)، جنهن جو رد شيخ محمد حيات لکيو 4_ رفع الاشکال، 5_ ايقاظ الوسنان، 6_ وحدة الوجود الموجود، 7_ رسالہ اعتدالات الاربع، 8_ حاشيہ زبده المنطق، 9_ الابداح، 10_ الحق الصريح، 11_ رفع العين وغيره.

3_ شيخ محمد حيات السندي مدني رحہ (متوفي 1263هہ: 1751ع) (جو پنهنجي وقت جو مجدد تسليم ڪيو ويو آهي) ولد ملا ڦلاريو. عادلپور گهوٽڪيءَ ۾ پيدا ٿيو ۽ اڳتي هلي عرب ۽ عجم جي استاد هئڻ جي عزت حاصل ڪيائين. طلب علم لاءِ حرمين شريفين هليو ويو. شيخ ابوالحسن محمد بن محمد صادق ڪبير کان علوم حاصل ڪيائين ۽ هن جي وفات کان پوءِ مسجد نبويءَ ۾ درس حديث ۽ وعظ جي مسند جو مالڪ ٿيو. سندس خدمت ۾ شام، مصر، هندستان ۽ مراڪش جي سون علمائن حديث جي علم جي تحصيل ڪئي. علامہ محمد معين وانگر سندس شاگردن جي فهرست طويل آهي. تاريخن ۾ هيٺيان نالا اچن ٿا:

شيخ احمد بن عبدالرحمان شامي، شيخ محمد سعيد صغير، شيخ عبدالقادر خليل ڪدڪ، سيد عبدالقادر بن احمد، سيد غلام علي آزاد بلگرامي، شيخ محمد فاخرالله آبادي، شيخ ابوالحسن صغير، شيخ غلام حسين ٺٽوي مدني، مولانا خيرالدين محمد زاهد سورتي وغيره. منجهانئن سيد غلام علي آزاد بلگرامي مؤرخ ٿي گذريو سندس تاريخن "سبحة المرجان في آثار هندستان" ۽ "خزانہ عامره" (جو 1871ع ۾ لکنؤ مان ڇپيو) تان چوٽيءَ جا مؤرخ روشني وٺن ٿا.[1] مولانا خيرالدين سورتيءَ جو ڪتاب تصوف ۽ سلوڪ متعلق "شواهد التجديد" مشهور آهن. مولانا سورتيءَ 1206هہ ۾ وفات ڪئي.[2] شيخ محمد حيات جي تصنيفات مان ڪن ڪتابن جا نالا هيٺ ڏجن ٿا:

1_ تحفة الانام في العمل حديث النبي عليہ الصلواة والسلام 2_ الا يغاف علي سبب الاختلاف، 3_ شرح اربعين نو وي، 4_ رسالہ رد بدعت تعزيہ (ان ۾ علامہ معين تي رد ڪيل آهي)، 5_ شرح ترغيب ترهيب منذري، 6_ النهي عن عشق المردان و النسوان (عشق مزاجيءَ تي رد): ان رسالي جو گهڻو حصو نواب سيد صديق حسن خان ڪتاب "هداية السائل" ۾ نقل ڪيو آهي.

1_ عرب ۽ هند جا تعلقات: سيد سليمان ندوي، باب _1.

2_ ياد ايام: سيد عبدالحي، ص_ 62_63.

شيخ رحه جا ڪي رسالا جناب پير صاحب جهنڊي واري جي ڪتب خاني ۾ موجود آهن ۽ بلڪل ناياب آهن. شيخ صاحب مدينه منوره جي قبرستان جنت البقيع ۾ مدفن آهي.[1]

4_ شاهه عبداللطيف سيد حبيب الله جو پٽ، سيد عبدالقدوس شاهه جو پوٽو سيد جمال شاهه جو پڙپوٽو هو. سيد جمال شاهه، شاهه عبدالڪريم بلڙيءَ واري جو ٽيون فرزند هو.[2] شاهه صاحب جا وڏا متعلوي سيد سڏجن ٿا. شاهه سنڌ جو سدا جيئرو شاعر ۽ عارف ڪامل ٿي گذريو آهي. هن جي ولادت ڳوٺ ڪٽياڻ تعلقي هالا ۾ ٿي. سندس وڏا امير تيمور گورگانيءَ سان سياحت جي سانگي هرات کان سنڌ ۾ وارد ٿيا هئا. شاهه عبداللطيف جو ننڍي هوندي کان عرفان ۽ تصوف ڏانهن لاڙو هو ڇو ته سندس والد سيد حبيب هميشه استغراق جي حالت ۾ رهندو هو ۽ اهڙي ڪامل پيءُ جو پٽ ٿي وڏو اثر ٿيو جنهن ڪري هو دنيا کي ترڪ ڪري "تارڪ" جي نالي سان پنهنجي وقت ۾ مشهور ٿيو هو اگرچه هڪ وڏو صوفي هو پر سموريءَ زندگي ۾ ڪڏهن به نماز ترڪ نه ڪيائين، نه وري روزا ڇڏيائين. وقت جي حاڪمن مان ميان نور محمد ڪلهوڙو سندس نهايت معتقد هو. هن شاهه صاحب کي مثنوي روميءَ جو نسخو به ڏنو هو.

علامه محمد معين ٺٽويءَ سان سندس گهاٽي دوستي هئي. چيو وڃي ٿو ته شاهه صاحب "اُمي" هو پر سندس سينو الهامي ذات سان پريل هو جو فارسي، عربي سمجهي سگهندو هو. پنهنجي رسالي ۾ مولانا رومي رحه جي ڪن شعرن جو ترجمو ۽ قرآن شريف جون آيتون مناسب هنڌن تي ڪم آنديون اٿس. شاهه صاحب 14 صفر 1165هه (1752ع) ۾ وفات ڪري ويو. سنه 1167هه (1754ع) ۾ ميان غلام شاهه خان ڪلهوڙي عيدن زازي کان شاهه جي پٽ تي سندس مقبري مٿان عاليشان گنبذ اڏايو.

شاهه جو رسالو جهوني سنڌي ٻوليءَ جي خزاني سان لبريز آهي ۽ سنڌي ادب جو قابل فخر شاهڪار آهي، جنهن کي الهامي حيثيت حاصل آهي ۽

---

1 _ "الوحيد"، سنڌ آزاد نمبر، ذڪر شيخ محمد حيات، 15 جون 1936ع.

2_ شاه جو رسالو: ڊاڪٽر گربخشاڻي جلد _ 1، مقدمه ص، 31_32، ڪراچي، 1924ع.

سيد مير علي هرويءَ (هراتي) کي ڇهه فرزند هئا: 1_ مير عبدالباقي، جو اجمير جو حاڪم ٿيو 2_ مير عبدالواحد، جو ملتان جو حاڪم ٿيو 3_ مير عبدالرزاق، جنهن کي بکر جي حڪومت ملي، 4_ مير ابوبڪر، جو سيوهڻ مٿان حاڪم مقرر ٿيو 5_ مير شرف الدين، جو هرات ۾ رهيو 6_ مير حيدر شاهه جو هالن پراڻن ۾ اچي رهيو ۽ اتي شاهه محمد پٽ دريا خان هالي جي نياڻيءَ سان شادي ڪيائين، شاهه عبداللطيف 1102هه (1690) ۾ ڄائو.

جنهن جهڙو ڪتاب سنڌي ٻوليءَ ۾ اڃا پيدا ٿي نہ سگهيو آهي.[1] فصاحت، بلاغت، سلاست ۽ معانيءَ جي جن قانونن کي دنيا ڪلام جو حسن ۽ بيان جو زيب مقرر ڪيو آهي، سي شاهہ جي ڪلام ۾ موجود آهن. شاهہ جو رسالو سڀ کان اڳ سنہ 1866ع ۾ علم اللسان جي ماهر ۽ سنڌي زبان جي گرامر جي ڄاڻيندڙ ڊاڪٽر ارنيسٽ ٽرمپ جرمنيءَ جي شهر لپسيا مان شايع ڪرايو هو. سنہ 1867ع ۾ قاضي ابراهيم جو سنگي ڇاپو بمبئي مان پڌرو ٿيو. سنہ 1900ع ۾ سنڌ جي تعليم کاتي پاران هاٿوڪي سنڌي خط ۾ رسالو ڇپيو. سنہ 1913ع ۾ سنڌ جي اديب شمس العلماءِ مرزا قليچ بيگ، تڪليف وٺي پنهنجو ڇاپو پڌرو ڪيو. تنهن کان پوءِ وقت بوقت شاهہ جا رسالا شايع ٿيندا رهيا.

رسالي جا پيٽ ۽ ٻلڙيءَ وارا قلمي نسخا قديم آهن. شاهہ جي رسالي مان ڊاريا بيت ڪڍڻ ۽ چنڊڇاڻ ڪرڻ جو سهرو ڊاڪٽر هوتچند مولچند گربخشاڻي جي مٿي تي آهي. هن صاحب پنهنجي فاضل شاگرد علامہ دائودپوٽي جي مدد سان شاهہ جي رسالي جا ٽي ضخيم جلد معنيٰ سان تصنيف ڪري، پير سيد غلام حيدر شاهہ سجاده نشين درگاهہ ڪريميءَ جي ڪوشش سان ۽ مرحوم مير عبدالحسين ٽالپر جي جهوني قلمي نسخي سان بيتن جي پيٽ ڪري، سنہ 1924ع ڌاري سنڌ جي ڪمشنر جي پريس مان شايع ڪرايا. سنڌ جي مسلمانن پاران سندس شڪرگذاري قاضي اسدالله شاهہ روزانہ اخبار "الوحيد" ڪراچي معرفت ڪئي. شاهہ جي رسالن جي جلدن مان شاهہ ڀٽائي رحہ پنهنجي نوراني جمال ۽ جلال سان نظر اچي ٿو.

5_ درويش صابر ولهاري شاهہ عنايت الله جو همعصر هو. صائم الدهر ۽ قائم الليل ٿي گذريو هميشہ مخلوق خدا کي درس قرآن ڏيڻ ۾ رڌل رهندو هو.

6_ شيخ عيسيٰ السنڌي شيخ محمد غوث گوالياريءَ جي خليفي شيخ محمد جو مريد هو. شيخ بران شطاري برهان پوري شيخ عيسيٰ جو خليفو ۽ مريد هو.

---

1 _ نوٽ: اٽڪل ٻن صدين اندر سنڌ ۾ هزارين شاعر پيدا ٿيا. ڪيترن فقيرن طبيعت کي زور ڏيئي، شاهہ جي تتبع ۾ ڪلام چوڻ جي ڪوشش ڪئي آهي، جن مان فقير محمد صديق ۽ احسان فقير لانگاهہ جو ڪلام موجود آهي. ازان سواءِ متفرق طور ڪيترن شاعرن جهڙوڪ حبيب، مگيل، ولي، ڪبير، لطف الله، قاسم، لکمير، عيسو ايوب، صالح، ورو عنايت ڪتي، سمن، ڪيسر، لاکو هاشم، وغيره جو ڪلام ملي سگهي ٿو. شاهہ صاحب کان پوءِ، انگريزي دؤر ۾ ڪئين بهترين سنڌي اديب ۽ شاعر پيدا ٿيا آهن، مگر انهن سڀني جو ڪلام ۽ زبان، طرز بيان ۽ اسلوب تحرير بلڪل جدا آهي، جن جي ڪاب نسبت شاهہ صاحب جي ڪلام سان ناهي. سچل سرمست، سامي، بيڪس، بيدل، يوسف، صادق جا نالا هر ڪنهن ٻڌا هوندا. هرهڪ جي ڪلام ۾ پنهنجي پنهنجي خوبي ۽ لذت آهي، پر شاهہ ڀٽائي جهڙو هر وجہ ڪامل ۽ هردلعزيز شاعر، سنڌ ۾ اڃا پيدا ڪونہ ٿيو. ڏسو "عرفان لطيف" سنڌي شاعري جي تاريخ از علامہ دائودپوٽو ص_ 33_39، جنوري 1949ع، حيدرآباد سنڌ.

7_ درويش گل شاهہ قلندر اورنگا بندر ۾ صاحب ڪمال بزرگ ٿي گذريو.

8_ مخدوم جلال محمد، مخدوم معين ٺٽويءَ جو همعصر هو علم نجوم ۾ بقراط ثاني ۽ علم طب ۾ پنهنجي وقت جو بوعلي سينا ثاني ٿي گذريو.

9_ مخدوم عبدالجميل لاهري بندر واري کي ابوالفتح، محمد شريف ۽ محمد شفيع ٽي پٽ هئا. منجهانئن ابوالفتح شهزادي اورنگزيب جي ملتان واريءَ نائبيءَ جي زماني ۾ پهريان وٽس منشي ٿي ويٺو پوءِ علمي جوهر ۽ فن انشا ۾ ڪماليت هئڻ ڪري، عالمگيري دور ۾ "قابل خان" جي لقب سان "مير منشي ڪل ممالڪ هند" جي رتبي کي پهتو. محمد شريف جامع علوم هو عالمگير ڪمال پيار منجهان کيس "فرزند" جو لقب ڏنو هو.

10_ ابوالفتح ولد مخدوم فضل الله، عهد عالمگيريءَ ۾ سورت بندر مٿان قاضي مقرر ٿيو.

11_ شيخ عبدالباسط جو مخدوم علي محمد قمريءَ جي اولاد مان هو وقت جو عالم ٿي گذريو. سندس فرزند شيخ محمد اشرف ميان محمد سرفراز خان جي دربار جو مير منشي هو.

12_ شيخ محمد محفوظ ولد شيخ مريد سيوستاني، ميان غلام شاهہ جي دربار جو وڪيل هو ۽ شاعر بہ هو سندس تخلص "سرخوش" هو. سندس پٽ شيخ قمرالدين، جو پڻ وڪالت تي مامور هو. تنهن جو تخلص "عشرت" هو.

13_ جيئن اردو نثر ۾ سڀ کان پهريان حضرت شاهہ عبدالقادر دهلويءَ قرآن پاڪ جو ترجمو ڪيو. تيئن سنڌي زبان ۾ پهريائين مٿيارين جي هڪ بزرگ مخدوم ضياءَ الله (متوفي 1227هہ) قرآن پاڪ جو سنڌي ترجمو تيار ڪيو جو ڪيترائي ڀيرا بمبئيءَ مان شايع ٿي، سنڌ وارن لاءِ بيحد برڪت ۽ خير جو باعث بڻيو.

14_ حاجي فقير الله علوي بن عبدالرحمان حنفي جلال آبادي (المتوفي 1195هہ) جي نسب جو سلسلو امام محمد بن حنيفي سان ملي ٿو. سنہ 1150هہ ۾ پنهنجي وطن مان هجرت ڪري، شڪارپور ۾ اچي رهيو جو انهن ڏينهن ۾ دراني حڪومت جي ماتحت هو. هزارين ماڻهن سندس ظاهري ۽ باطني علمن مان فائدو پرايو. ميان سرفراز خان ڪلهوڙو، مير محمد نصير خان واليءِ قلات، غازي احمد شاهہ ابدالي ۽ تيمور شاهہ سندس مخلصن جي حلقي ۾ شامل هئا. کيس ڪتابن گڏ ڪرڻ جو بيحد شوق هو. سندس ڪتب خاني ۾ عرب ۽ عجم جا ناياب نسخا گڏ ٿيا هئا. هن گهڻائي ڀيرا حج ڪيو هو. عربي ۽ پارسيءَ

جو قادرالڪلام شاعر هو. اگرچہ هو وڏو صوفي هو ۽ شيخ محي الدين ابن العربيءَ جو معتقد هو ۽ علامہ محمد معين ٺٽوي "همہ اوست" جي نعري کي بلند ڪرڻ وارو بہ سندس مخلص دوست هو. پر ان هوندي بہ جڏهن جهوڪ جي صوفي درويش عنايت الله "همہ اوست" جو آواز بلند ڪيو. تڏهن سڀ کان پهرياڻين حاجي فقير الله علوي هو جنهن وقت جي حاڪم جو صوفي سرمست جي "بي دينيءَ" ڏانهن ڌيان ڇڪايو هو حاجي صاحب جي تصنيفات مان ڪن ڪتابن جا نالا هيٺ ڏجن ٿا:

1_ قطب الارشاد. 2_ طريق الارشاد. 3_ جواهر الاوراد. 4_ تڪميل المؤمنين ولاولاد. 5_ فتوحات غيبيہ شرح عقائد صوفيا. 6_ فتح الجميل في مدارج التڪميل. 7_ فتوحات الاهي. 8_ براهين النجات من صائب الدنيا والعصرات. 9_ منتخب الاصول. 10_ وثيقة الاڪابر ۽ 11_ قصيده مبروره. 12_ مڪتوبات سيد محمد وفا لڪوي (جو سندس شاگرد هو).[1]

15_ مير علي شير قانع ولد مير عزت الله ٺٽوي (المتوفي 1203ھ) شڪر الاهي سادات مان هو.[2] ابتدائي تعليم کان پوءِ علامہ معين الدين. مخدوم رحمت الله ٺٽوي ۽ وقت جي استاد مير حيدر ابوتراب وٽان تعليم حاصل ڪري، سنڌ تي پنهنجي تعليم جو سڪو ڄمايائين. شاعريءَ لاءِ سندس طبيعت موزون هئي ۽ "مظهرِي" تخلص هو. شاعرانہ صفات جو نہ فقط ماهر هو موجد بہ هو. سندس قابليت جو آواز سرائين جي دربار ۾ پهتو جن ڪيس گهرائي پنهنجو مقرب بڻايو. ميان نور محمد ۽ سندس پٽ مرادياب خان ۽ ان کان پوءِ ميان غلام شاهہ خان جو علمي مصاحب ٿي رهيو. ميان محمد مرادياب خان جي تخت نشينيءَ جي موقعي تي 21 اشعار نعتيہ لکيا اٿس. اهو قصيدو سندسِ ڪتاب

---

1 _ "الوحيد" سنڌ آزاد نمبر_5. جون 1936ع. ذڪر حاجي فقير الله علوي.

2_ نوٽ: سنڌ جي سادات مان انجوي شيرازي. سادات مشهدي سادات شڪر الاهي شيرازي. سادات سبزواري عربشاهي، سادات بخاري. سادات امير خاني، خواجہ گان علوي ۽ سادات حسيني مشهور ٿي گذريا. سادات شڪر الاهي شيرازيءَ جو شجرو قاضي نورالله شوستريءَ جي تاريخ "مجالس المؤمنين" ۾ ڏنل آهي، جا تاريخ 1299ھ ۾ ايران ۾ شايع ٿي، مٿينءَ تاريخ کان سواءِ مرزا غياث الدين خوند مير (المتوفي 943ھ) جي تاريخ "حبيب السير" ۾ ڏنل آهي، جا 1273ھ ۾ بمبئي مان شايع ٿي. ان کان سواءِ "روضة الصفا" مير خوند (المتوفي 903ھ) ۾ ڏنل آهي، جا 1832ع ۾ يورپ مان شايع ٿي. امين احمد رازيءَ جي "هفت اقليم" قلمي نسخي ۾ لکيل آهي تہ قاضي سيد شڪرالله ولد سيد وجہ الدين بن سيد نعمت الله بن سيد عرب شاهہ بن امير نسيم الدين محمد المعروف بہ مير ڪشاهہ بن امير عطاءَ الله جهال الدين محدث بن فضل الله بن عبدالله الحسني الاسڪي شيرازي پهرياڻين هرات،کان قنڌار پهتو پوءِ شاه بيگ ارغون سان گڏجي سنڌ ۾ آيو ۽ مرزا شاهہ حسن جي ڏينهن ۾ ٺٽي جو قاضي مقرر ٿيو. تحفة الڪرام: جلد _3. ص_ 193.

”الشعرا“ ۾ لکيل آهي. مير قانع ٺٽوي کان اڳ اهڙو قصيدو غازي اورنگزيب جي تخت نشينيءَ وقت سيد باقر گيلانيءَ لکيو هو. مير قانع ٺٽويءَ کي تاريخي علم ۾ الهامي دسترس هئي. سندس سنڌ وارن تي وڏو احسان تاريخ ”تحفة الڪرام“ آهي، جا ٽن جلدن ۾ آهي، جن مان پوين جلد تاريخ سنڌ متعلق راءِ گهراڻي کان وٺي ميان غلام شاهه جي وفات تائين آهي، تنهن کان پوءِ سنڌ جي اوليائن، صوفين، ويندي مجذوبن تائين ان ۾ ذڪر ڏنل آهي. سچ پچ ته جيڪڏهن اڄ سنڌ وارن جي هٿن ۾ اها مختصر تاريخ نه هجي ها ته وٽن ڪجهه به نه هجي ها. انهيءَ تاريخ جي روشنيءَ ۾ اسين قديم سنڌ کي ڏسي سگهون ٿا. سندس تصنيفات مان چند نسخن جا نالا هيٺ ڏجن ٿا:

1_ زينت الاخلاق، 2_ نسخه غوثيه، 3_ مڪلي نامه، 4_ مثنوي ختم الملوڪ، 5_ قصاب نامه، 6_ زبده المقامات، 7_ زين الافڪار، 8_ تهذيب الطباع، 9_ مختار نامه، 10_ معيار سالڪان طريقت، 11_ قصه ڪامروپ، 12_ چهار منزل، 13_ مثنوي ڪرشمه قدرت، 14_ حديقة الاولياء، 15_ مثنوي قضا و قدرت، 16_ رساله در صناع و بدائع، 17_ روضة الانبياء، 18_ بوستان بهار، 19_ لب لباب تاريخ ڪلهوڙه، 20_ رساله شرح معما، 21_ ديوان قانع ۽ 22_ مقالات الشعراءَ وغيره. مٿين ڪتابن مان ڪي نظم ۽ ڪي نثر ۾ آهن.

16_ محمد محسن ٺٽوي وَلد نور محمد صباغ (المتوفي 1363هه) سنڌ ۾ پارسيءَ جو باڪمال شاعر ٿي گذريو. مير مقبل اصفهاني، جو ڪجهه وقت ٺٽي ۾ اچي رهيو هو ان کان ڪلام جي اصلاح ڪرائي، پوءِ اڳتي هلي پاڻ استاديءَ جي درجي کي پهتو. سنڌ کان ٻاهر سندس شعر دهليءَ ۽ دکن تائين پهتو. سندس همعصر شاعر ۽ غير شاعر هن جي ڪلام کي شوق ۽ آرزوءَ سان نقل ڪندا هئا. ڪجهه وقت ٺٽي جي حاڪم مير لطف علي خان جي صحبت ۾ رهيو. آخر عمر ۾ ميان نور محمد خان وٽان سندس 15 رپيا ماهوار پگهار مقرر ٿيو. سندس تصنيفات مان ڪن ڪتابن جا نالا هيٺ ڏجن ٿا:

1_ عقد دوازده گوهر، 2_ طراز دانش، 3_ ديوان قصائد، 4_ اعلام ماتم يا حمله حسيني ۽ 5_ محڪ محسن وغيره. ”محڪ محسن“ کان سواءِ سندس ٻيا سمورا ڪتاب ناپيد ٿي ويا آهن. سندس نظم ۽ شعر جا نمونا ”مقالات الشعرا“ ۾ ڏنل آهن.

17_ حضرت محمد عابد سيوستاني انصاري (المتوفي 1258هه) مدينه طيبه جي فقيهن ۽ محدثن مان بزرگ ۽ استاد الوقت ٿي گذريو. مخدوم صاحب

مخدوم عبدالواحد جي شاگردن مان هو. مخدوم محمد انس راهوجو مخدوم عبدالرحيم سيوستاني، قاضي محمد باقر پٽي، مخدوم عبدالحليم بن يوسف سيوستاني، مخدوم حامد بن ڪمال الدين بن صلاح الدين بوبڪائي، قاضي اسماعيل ولد قاضي نصيرالدين متعلوي، اهي سيئي بزرگ هڪ ٻئي جا معاصر هئا ۽ گهڻو ڪري سيوهڻ ۾ گڏ رهندا هئا.

18_ مخدوم عبدالواحد جون گهڻيون تصنيفات آهن. مثلا: 1_ ديوان واحدي ۽ 2_ انشاءَ واحدي وغيره. سندس ديوان هينئر ناياب آهي، باقي ”انشاءَ واحدي“ جو پارسي علم ۽ ادب جو هڪ بي نظير ڪتاب آهي، اڄا موجود آهي. پاٽ ۽ سيوهڻ جا مخدوم سندس پاءُ ميان محمد حسن جو اولاد آهن. سندس تخلص ”واحدي“ هو سندس مريد بہ گهڻائي هئا. سنہ 1224هہ ۾ وفات ڪيائين. قاضي محمد شڪارپوري سندس همعصر علمائن مان هو جنهن جا ساڻس علمي مباحثا رهندا هئا. سندس شاگرد رشيد محمد افضل سندس فتوائن کي ”بياض واحدي“ جي نالي سان گڏ ڪيو.

19_ مخدوم خواجہ محمد زمان ولد حاجي عبداللطيف نقشبندي 21 رمضان 1125هہ (1713ع) ۾ تولد ٿيو. شروع ۾ پنهنجي والد وٽان قرآن شريف پڙهي، باقي ڪتاب ٺٽي ۾ مخدوم محمد صديق وٽ اچي ختم ڪيائين. ٺٽي جي رهڻ وارن ڏينهن ۾ پهريان مخدوم ابوالقاسم نقشبنديءَ جي معتقدن ۾ شامل ٿيو ۽ ان کان پوءِ مخدوم محمد ٺٽويءَ جي خانقاهہ ۾ رهي، تصوف ۾ ڪماليت حاصل ڪيائين ۽ ان وٽ ئي خلافت جو خرقو ڏنڪيائين. پوءِ ستت ئي مخدوم محمد صاحب عيال سميت هجرت ڪري مڪ معظمہ ڏانهن هليو ويو ۽ خواجہ محمد زمان صاحب کي پنهنجي گاديءَ تي ويهاري ويو جتي گهڻائي ماڻهو فيض حاصل ڪرڻ لڳا. آخر ڪجهہ وقت کان پوءِ ٺٽو ڇڏي لواريءَ ۾ وڃي رهيو. سندس خليفن مان 4 ماڻهو مشهور ٿي گذريا آهن: ميان عبدالرحيم گرهوڙي، حاجي طالب اگهمي، حاجي محمد صالح ڀُهراڻي، حافظ هدايت الله. مخدوم صاحب 4 ذوالقعد سنہ 1188هہ ۾ رحلت فرمائي، پنهنجي مراقبي واري حجري ۾ دفن ٿيو. فقير گرهوڙي هڪ وڏو عالم هو.

20_ فقير عنايت الله رضوي نصرپوري، شاهہ ڀٽائي رحہ جو همعصر ۽ بلند پايہ شاعر هو. مگر شاهہ جهڙي شمس اڳيان هو قمر ٿي دنيا اڳيان ظاهر ٿيو. اصل روهڙيءَ جيَ رضوي سيدن مان هو. سندس اولاد ”شاهہ پوٽا“ سڏبا آهن.

فقير عنايت الله شاهہ ڀٽائي رحہ جو مريد، ميان پير محمد چوڙي جو ڀٽ هو. پنهنجو نالو شعر ۾ عنايت الله ڄاڻايو اٿس. سندس ڪلام عبدالله خان ولد حيات خان قنڌاريءَ سنہ 1893ع ۾ ڇپائي پڌرو ڪيو.

21_ ڪندڙي شريف وارن صوفين جو سرچشمو روحل فقير ننڍپڻ ۾ ڪلهوڙن جي ملازمت ۾ گهڙيو مگر پوءِ جلدئي دنيا جا لڳ لاڳاپا لاهي وڃي ميران پور جهوڪ شريف ۾ رهيو. آخر مرشد وٽ مقبول ٿيو. وري مرشد جي هن ارشاد تي رخصت ورتائين تہ "ابا تنهنجي رهڻ جي جاءِ اها مقرر ڪريون ٿا، جتي تو کي خود بخود روڪ ٿئي!" آخر ٿيو تہ بہ ائين: هڪ هنڌ ڪندڙيءَ جي ڪنڊن ۾ ڀهراڻ اٽڪي پيس ۽ اتي ئي رهي پيو. پوءِ تہ هن وقتاڻ تي ماڻهن جا ميلا لڳا، تان جو ڪندڙي شريف خاص و عام جو زيارتگاهہ ٿي پيو. پاڻ هڪ هنڌ فرمائي ٿو:

"ڪندڙيءَ ۾ ڪلتار ڏنوسين، رانجهو رمزن وارو يارا"

22_ مير جان الله (جان شاهہ) رضوي تخلص "مير"، شاهہ عنايت الله صوفيءَ جو معتقد مريد هو. جڏهن ميان يار محمد ڪلهوڙي، جهوڪ جي فقيرن تي حملو ڪيو تڏهن مريد باصفا صوفيءَ پنهنجي مرشد کان ڪليل مقابلي جي اجازت گهري، مگر شاهہ صاحب منع ڪيس. مرشد جي شهيد ٿيڻ کان پوءِ مير جان الله روهڙيءَ ۾ رهيو جتي پوءِ وفات ڪيائين. پارسيءَ ۾ سندس "ديوان مير" مشهور آهي، جو هينئين سٽن سان شروع ٿئي ٿو:

"الهي جوش طوفان بخش چشم اشڪبارم را،
سحاب دجلہ افشان ڪن رگ ابر بهارم را."

باب ستون

”زهي تالپر گرديد مقبول عام ڪه مرصع باشد بشاهي نظام“

تالپري حاڪمن جي فهرست

1_ مير فتح علي شاهه هيبت جنگ بهادر
1197هه (1783ع) کان 1217هه (1802ع) تائين.
2_ مير غلام علي خان شير افگن
1217هه (1802ع) کان 1227هه (1811ع) تائين.
3_ مير ڪرم علي خان رڪن الدوله بهادر.
1227هه (1811ع) کان 1244هه (1828ع) تائين.
4_ مير مراد علي خان رڪن الدوله بهادر
1244هه (1828ع) کان 1249هه (1832ع) تائين.
5_ مير نور محمد خان ثريا جاهه بهادر
1249هه (1832ع) کان 1255هه (1840ع) تائين.
6_ مير محمد نصير خان الغازي
1255هه (1840ع) کان 1259هه (1843ع) تائين.

جملي ڇهن تالپر اميرن سنڌ تي حڪومت ڪئي، جن کان 1843ع ۾ انگريزن سنڌ فتح ڪئي. جيڪي واپارين جي لباس ۾ هن ملڪ ۾ وارد ٿيا هئا. انگريز جيسين هندستان جي بين جنگين ۾ رڌل هئا. تيسين سنڌ ۾ واپارين جي لباس ۾ رهيا، وري جڏهن هندستان مان فارغ ٿيا، تڏهن ميرن سان ٻوهه ڪري سنڌڙيءَ تي قبضو ڪيائون.

سياسي پس منظر:

سنه 1775ع کان سنه 1783ع ۾ هالاڻيءَ جي فيصلي ڪن جنگ تائين، سانده اٺ سال، ڪلهوڙن ۽ تالپرن جي باهمي ناسازيءَ ڪري سنڌ جي

آبادگارن جي حالت بلڪل زبون تي ويئي هئي. واپار صفا بند تي ويو هو ۽ صوبو ڏڪر ڪري بلڪل تباهہ تي رهيو هو. هالاڻيءَ جي جنگ سرائين جي اقتدار ۽ تسلط جو سنڌ ۾ خاتمو ڪري ڇڏيو هو. تاهم ميان عبدالنبي خان موقعي جي تاڙ ۾ لڳل هو. حيدرآباد جو مضبوط قلعو مرراڻي بلوچن جي قبضي هيٺ هو جي سرائين سان وفادار هئا. ديرہ جات جو علائقو جو ڪجهہ وقت ميان غلام شاهہ جي قبضي هيٺ رهيو هو اتي جي بلوچن سان پڻ ميان عبدالنبيءَ جا تعلقات خوشگوار هئا. هالاڻيءَ جي جنگ وقت ڪوسن جو سردار برخوردار خان، ديرہ جات کان ميان جي مدد ڪرڻ لاءِ فوجون وٺي آيو هو.

تيمور شاهہ پنجاب ۾ سکن سان جنگين ڪرڻ ۾ رڌل هو. ڪيس ڏوڪڙن جي ضرورت هئي، پوءِ کٽي ڪير بہ سنڌ تي حڪومت ڪري جتوئي ورهين کان سرائين جي دسترخوانن تي پلجي رهيا هئا. لاڙ ۾ ڪوهستان جا جوکيا ۽ نومڙيا جيڪي ظاهري پاڻ کي بلوچ ڪنفيڊريسي جا خيرخواہ سڏائيندا هئا، اهي سرائين جي صاحبيءَ ۾ سرداريءَ جي رتبي کي پهچي چڪا هئا ۽ هينئر نوابيءَ لاءِ خواب لهي رهيا هئا. قلات جي احمد زئين مان سرائين شاديون ڪيون ۽ کين اُتي ڪافي رسوخ حاصل هو. جوڌپور جي راجا کي سرائين عمر ڪوٽ ڏيارڻ جي لالچ ۾ پنهنجي طرف ڪيو هو. سرائين جا جيڪي سنڌي درباري رئيس هئا، تن سنڌي ۽ غير سنڌي تحريڪ شروع ڪئي هئي، جنهن ڪري سنڌن عاقبت نااندیش پاليسيءَ ڪري ڪلهوڙن جي صاحبيءَ جو سنڌ ۾ خاتمو تي ويو.

اهڙيءَ طرح اندروني ۽ بيروني سياسي فضا هوندي بہ تالپرن جي حالت مضبوط هئي. مير فتح علي شاهہ تالپر قلات جي بيگلر بيگي مير محمد خان کي چتاءُ ڏيئي ڇڏيو هو تہ "جيڪڏهن ڪنهن بہ وقت براهوئين جو لشڪر جبلن کان هيٺ لهندو تہ ساڻن ترار سان فيصلو ڪبو." قلات ۽ جوڌپور جي فوجين اڳ ڪيترا ڀيرا تالپرن سان ٻانهن آزمائي ڏٺا هئا. سنڌ جا رهندڙ بلوچي قبيلا جهڙوڪ: رند، مري، جمالي، لغاري، پرڳڙي، نظاماڻي، باگراڻي، بزدار، جروار، بليدي، مگسي، مزاري، چانگ ۽ گوپانگ جن جون ديرہ جات ۽ ڪڇيءَ کان سواءِ سنڌ ۾ پڻ سرداريون هيون، سي تالپري تمن سان وفادار هئا. مٿين قبيلن مان رندن، باگراڻين، مرين، نظاماڻين ۽ پرڳڙين مان تالپرن شاديون ڪيون هيون، تنهن ڪري پاڻ ۾ جسم ۽ جان هئا. نومڙين جي سردار ملڪ عزت خان، جنهن هالاڻيءَ جي جنگ ۾ ميان عبدالنبي جو طرف ورتو هو سو

پاڻمرادو اچي ميرن اڳيان پيش پيو هو. بلدڪي جا بليدي ”مير عالي“، جن جا گهوڙا ڪنهن وقت بکر تپي جيسلمير جي ديوارن تائين دنگ ڪندا هئا، سي ٽالپري راڄ کي پنهنجي مستقبل لاءِ نيڪ فال سمجهڻ لڳا.[1]

اوباوڙي جا ڏهر جاگيردار، جن وٽ مغلن جون سندون هيون، سي دائودپوٽن جي خوف ڪري ٽالپري حڪومت کي پنهنجي بچاءُ جو ذريعو سمجهڻ لڳا. هرند، داجل ۽ جام پور جو پرڳڻو قلات جي ماتحت هو. تنهن ڪري ڪشمور جو رستو قلات لاءِ ڪليل هو مگر ٽالپرن سان قلات جي اڻبڻت هئڻ جي صورت ۾، مٿيون رستو بند ڪرڻ مزارين لاءِ آسان ڪم هو. مزارين جي خوف ڪري قلات جي واليءَ ڪشمور جي سرحد تي عمر ڪوٽ نالي قلعو تعمير ڪرائي، اتي براهوئين جو لشڪر ويهاريو هو. سنڌ جي سرحد تي اتر اولهندي ۾ چانڊين جو تمن مضبوط هو. سندن ٽالپرن سان قبائلي جنگين وقت کان دشمني هئي، مگر چانڊيا بيوس هئا. جو ته سندن اتر اوڀرندي کان مزاري ۽ بليدي قبيلا رهندا هئا. اولهندي ۾ مگسين جو راڄ هو سندن ڏکڻ ۾ ڪاڇي جي علائقي ۾ لغارين ۽ پرڳڙين جون جاگيرون هيون ۽ انهيءَ طبعي صورتحال سبب چانڊين جو ”علائقو“ وچ ۾ ڦاٿل هو.

بيروني سياسي حالت:

احمد شاه ابداليءَ جي وفات کان پوءِ قلات جو خان خودمختيار ٿي چڪو هو. سندس اهائي پاليسي هئي ته ٽالپر ڪمزور رهن، جيئن ڪراچيءَ جو بندر قلات کي قبضي وڃي. تيمور شاه جلال آباد ۾ هڪ لک لشڪر گڏ ڪرڻ ۾ رڌل هو ته سرائي ميان عبدالنبي خان جا ايلچي ساڻس ڪن ۾ ڳالهيون ڪري رهيا هئا ته ”جيڪڏهن بادشاه سنڌ تي ڪاه ڪندو ته پڪ ميان عبدالنبي سنڌ تي قبضو ڪندو. ڇاڪاڻ ته ٽالپرن جو سنڌ جي ورهاڱي ڪري پاڻ ۾ تڪرار ۽ بي اتفاقي پيل آهي.“ ان ۾ شڪ ڪونه هو ته ماڻڪاڻي ۽ سهراباڻي مير پنهنجن حصن لاءِ مير فتح علي شاه کان گهر ڪري رهيا هئا، بلڪ ماڻڪاڻين ۾ سخت بي چيني پيل هئي. ان وقت ماڌوجي سنڌيا مرهٽن ۾ طاقتور سردار هو جنهن راجپوت راجائن کي خراج ڀري ڏيڻ لاءِ سوڙهو ڪيو هو. ڪڇ جو راءِ ڏانجي به ماڌوجيءَ اڳيان ڪنڌ نوائي ويٺو هو.

1_ بليدين جي سردار مير هيبت خان، رند ۽ لاشار جي جنگ ۾ هڪڙي ڀيري مير چاڪر خان جي جان بچائي هئي. مٿينءَ بهادريءَ جي ڪري مير چاڪر خان ناڙيءَ جو علائقو بليدين کي جاگير ڏيئي، کين ’مير عالي‘ جو خطاب ڏنو هو.

مغل شهنشاهه شاهه عالم جنهن کي غلام قادر روهيلي انڌو ڪيو هو سو نالي طور دهليءَ جي ڪاٺ جي تخت تي حڪومت هلائي رهيو ۽ ماڌوجيءَ جي نگرانيءَ هيٺ حياتيءَ جا پويان ڏينهن ڪاٽي رهيو هو. جوڌپور جي راجا بجيسنگهه سنڌيا جي خوف کان پنهنجو ايلچي تيمور شاهه ڏانهن جلال آباد موڪليو هو. سندس ايلچيءَ بادشاهه کي پڪ ڏني هئي ته ”جيڪڏهن بادشاهه بهاولپور – بيڪانير جي رستي کان سنڌيا تي ڪاهه ڪندو ته جوڌپور جو راجا افغان لشڪر جي خرچ لاءِ ويهه لک رپيا ڏيندو.“[1]

حقيقت ۾ تيمور شاهه کي ايتري فرصت ڪانه هئي، جو سکن کان جند ڇڏائي مرهٽن سان جنگ ڪري سگهي يا هندستان جي سياسي معاملن ۾ دخل ڏيئي سگهي. جوڌپور جي ايلچيءَ کي تارڻ لاءِ تيمور شاهه کانئس چاليهه لک رپين جي گهر ڪئي ۽ پاڻيءَ جي انتظام لاءِ تيهن هزارن اُٺن لاءِ مطالبو ڪيائين. بادشاهه کي سکن سان رڌل ڏسي، بهاولپور جي دائودپوٽي نواب به خراج ڏيڻ بند ڪري ڇڏيو هو جنهن ڪري تيمور شاهه 14 نومبر سنه 1788ع ۾ اٽڪ کان هڪ لک چوويهه هزار لشڪر سان ملتان پهتو. ملتان جي افغان نواب مظفر خان اڳواٽ لشڪر لاءِ سامان رسد گڏ ڪري رکيو هو. ٻئي طرف کان قلات جو لشڪر، سردار زرڪ خان جي اڳواٽيءَ هيٺ، ديري غازي خان وٽ افغان لشڪر سان گڏيو. افغاني ۽ براهوئي لشڪر جي اجتماع کي ملتان ۾ ڏسي، بهاولپور جو نواب بيڪانير ڏانهن ڀڄي ويو. سندس غير حاضريءَ ۾ افغاني لشڪر بهاولپور ۾ ڦرلٽ ۽ قتل عام شروع ڪيو. لاچار نواب اچي پيش پيو ۽ ڏهه لک رپيا ڏيئي رعايا ۽ پنهنجي جند آزاد ڪرايائين.

شاهه ڳڙهه جي جنگ:

تيمور شاهه، ٽالپرن جي ايلچين کان 9 لک رپيا وٺي حڪومت جي سند لکي ڏني هئي، مگر اُن وقت سياسي فضا کي غبار آلوده ڏسي مير صاحب ڏل پيارڻ ۾

---

1 _ غلام قادر روهيلو جنهن شاهه عالم مغل شهنشاهه جون اکيون ڪڍيون هيون، سو نواب ضابط خان روهيلي جو پٽ هو ۽ ضابط خان نواب نجيب الدوله روهيلي جو پٽ هو. غلام قادر روهيلي کي سنڌيا گرفتار ڪرائي، ذلت سان مارائي ڇڏيو هو. تيمور شاهه مغل شهزاديءَ سان شادي ڪئي هئي. متئين ناتي ڪري مغلن سان سندس مائٽي هئي. اهوئي سبب هو جو هن بجيسنگهه کي لکيو هو ته: جڏهن غلام قادر روهيلي، شاهه عالم ثانيءَ جي بيعزتي ڪئي، تڏهن هندستان جي راجائن مان فقط سنڌيا مغل شهنشاهه جي گادي بچائي هئي. راجپوت راجائون خاموشيءَ سان تماشو ڏسي رهيا هئا. اهڙين حالتن پٽاندر سنڌيا خلاف قدم کڻڻ افغان بادشاهه جي نظر ۾ انصاف جي خلاف آهي. دراصل تيمور شاهه ۾ احمد شاهه ابداليءَ واري همت ڪانه هئي. هن لاءِ راوي ندي ٽپڻ مشڪل هو. اهڙي ماحول ۾ هو بجيسنگهه کي مدد ڏيڻ کان لاچار هو ڇاڪاڻ ته سِک سندس رستو روڪي بيٺا هئا.

ديرَ ڪئي هئي. بهاولپور جي نواب کان ڏِل وصول ڪرڻ کان پوءِ، تيمور شاهه، احمد شاهه نوروزئي ۽ زرڪ خان براهوئي کي لشڪر ڏيئي سنڌ تي چاڙهي موڪليو. فقير باغي جيٰ صلاح سان، فتح علي شاهه شاهي ديرن کي ڪڇ ۽ جيسلمير ڏانهن رواني ڪرڻ لاءِ بندوبست ڪري ٻه هزار سوارن ۽ توب خاني جي دستي کي ساڻ ڪري، مير غلام عليءَ سميت بهاولپور رياست جي سرحد تي هاڪڙي جي اولهندي ۾ شاهه ڳڙهه پهتو. مير سهراب خان اچڻ لاءِ وعدو ڪيو هو پر هو موقعي تي ڪونه آيو. سنه 1204هه (1788ع) ۾ طرفين ۾ گهمسان جي جنگ لڳي. ٻنهي فوجن جي وچ ۾ هڪڙي واهه تي پليون هيون. جي بلوچن پيچي ڇڏيون. ٽالپري توب خاني جي آتش بازيءَ ڪري براهوئي سردار بوستان خان ۽ زرڪ خان، مارجي ويا. احمد خان نوروزئي ميدان مان ڀڄي ويو.[1] بلوچي سوار سندس پنيان ڪاهي ويا ۽ هن صلح لاءِ درخواست ڪئي.

تيمور شاهه شڪست جو ٻڌي، تپي باهه تي ويو. شهزادو محمود مرزا قنڌار کان لشڪر وٺي شڪارپور پهتو هو. هوڏانهن مير محمد نصير خان به قلات کان تازي فوج وٺي آيو. مگر آغا سيد ابراهيم کي مير فتح علي شاهه 16 لک رپيا نقد ۽ بيش بها سوغاتون ڏيئي اڳواٽ تيمور شاهه ڏانهن روانو ڪيو هو. مير جا ايلچي ناٽي جي ڳوترين سان بادشاهه سان ڳالهيون ڪري رهيا هئا. ان وچ ۾ زمان مرزا جو جنسي خط هڪڙي برق رفتار ايلچيءَ آڻي تيمور شاهه اڳيان پيش ڪيو جنهن ۾ لکيل هو ته مراد شاهه ترڪمان ڪابل تي ڊوڪيندو اچي ٿو. تيمور شاهه کي مير سان فيصلي ڪرڻ لاءِ فرصت ڪانه هئي، تنهن ڪري موٽي ڪابل ڏانهن ويو.[2]

1ـ مرزا قليچ بيگ پنهنجي تاريخ جلد ـ2 ۾ شاهه ڳڙهه جي جنگ جو سال 1786ع ۾ ڏيکاري ٿو جو غلط آهي، ڇاڪاڻ ته مٿئين سال تيمور شاهه ڪشمير جي جنگ ۾ رڌل هو. سنه 1783ع ۾ تيمور شاهه جي ڪشمير جي نائب ڪريم داد جي مرڻ کان پوءِ سندس ننڍي پٽ آزاد خان پنهنجن ٻن ڀائرن زمان خان ۽ مرتضيٰ خان کي ڪشمير مان لوڏي ڪڍيو هو. ٻئي ڀائر تيمور شاهه وٽ پشاور ۾ داتهن ڪٽي ويا. ان وقت تيمور شاهه هندستان تي چوڙهين ڪاهه ڪئي هئي. ڏسو تاريخ ڪشمير: نارائڻ ڪول، ص ـ 196، سنه 1846ع. مختصر تاريخ ڪشمير: علاءُ الدين مفتي، ص ـ 28، سنه 1893ع. تاريخ سلطاني: ص ـ 159/157. تيمور شاهه جي پنجين ڪاهه سنڌ تي هئي، جا سنه 1788ع کان شروع ٿي، سنه 1789ع ۾ ختم ٿي.

2ـ آغا سيد ابراهيم شاهه جو پيءُ آغا سيد عبدالهادي اصل اصفهان جو رهاڪو هو جو نادر شاهه جي ڪاهه وقت ايران مان نڪري مدراس پهتو هو ۽ اُتي جي راجا وٽ شاهي حڪيم ٿي رهيو. ميان نور محمد ڪلهوڙي جي راجا سان دوستي هئي، تنهن سيد صاحب کي ميان جي دربار ڏانهن موڪليو. سيد عبدالهادي ميرن جي صاحبيءَ ۾ 1899ع ۾ وفات ڪئي. سندس پٽ سيد ابراهيم پهريان ڪلهوڙن پاران ۽ پوءِ ٽالپرن پاران خراسان ۽ قنڌار ۾ سفارت تي مامور هيو.

Kalichbeg Furidunbeg: History of Sind, Vol. II, P. 293.

ٽالپرن جو حيدرآباد جي قلعي تي قبضو:

حيدرآباد جي قلعي ۾ سرائي ميان عبدالنبي خان جي ماڻهن کان سواءِ مرراڻي بلوچ رهندا هئا ۽ ميان عبدالنبيءَ پاران شالمين حبشي قلعيدار هو. قلعي اندر مٺي پاڻيءَ جا پنج کوه. هر ڪنهن قسم جي اَن جا انبار ۽ گاهن جون دنيون هيون. بارود سان تجرون پريل هيون. قلعي وارن کي ٻاهرئين غنيم جي حملي کان ڪو خطرو نہ هو. مير فتح علي شاہ، حاجي احمد خان کي لشڪر ڏيئي قلعي ڏانهن روانو ڪيو. ٻن ورهين تائين ٽالپري لشڪر قلعي تي گهيرو ڪيو مگر ڪڙتيل ڪونہ نڪتو. آخر مرراڻين بارود کي باهہ ڏني، جنهن جي ڌڪاءَ ڪري قلعي جي اوپرندي واري ديوار جو ڳچ حصو ڪري پيو. حاجي احمد خان لشڪر سميت قلعي اندر ڪاهي پيو. شالمين گرفتار ٿي، مير اڳيان پيش ٿيو. فاتح مير سندس نمڪ حلاليءَ جي ساراهہ ڪئي ۽ مٿس گهڻيون نوازشون ڪيون.

تنهن کان پوءِ شالمين سرائين جي حرم کي وٺي جوڌپور ڏانهن ويو.[1] مير ڪرم علي خان ٽر کان شاهي ديرن کي حيدرآباد وٺي آيو. سنہ 1204هہ (1789ع) ۾ مير فتح علي خان حيدرآباد کي پنهنجي گادي مقرر ڪيو. جڏهن ٽالپرن جي اقبال جو علم پوري شان سان بلند ٿيو تڏهن فاتح مير پنهنجن ڀائرن لاءِ قلعي اندر عمارتون تعمير ڪرايون. قلعي جي منهن وٽ ميان غلام شاهہ جي زماني جون بہ جڙيل عمارتون رحمت الله شاهہ ۽ طالب نالي هيون، تن جي سرڪاري خرچ سان مرامت ڪرائي ويئي. جامع الخيري، حيدرآباد ۾ فاتح مير جي والده ماجده عليا حضرت خيرالنساءِ تعمير ڪرائي. سندس يادگار اڄا موجود آهي.

سنڌ جي سرحدن جي استحڪام لاءِ مير صاحب حڪم ڏنو. جوڌپور جو راجا ٿر کي پنهنجي ملڪيت سمجهندو هو. مير صاحب ٿر جي بچاءَ لاءِ بہ نوان قلعا، اسلام ڳڙهہ ۽ فتح ڳڙهہ تعمير ڪرايا. جنهن تي ٿر جي راڻن اعتراض اٿاريو ۽ سڄي مارواڙ جي راجپوتن ۾ ناراضپو پئجي ويو مگر ٿر ۾ بلوچن جا راڄ موجود هئا. جن جي سردارن لاءِ مير وظيفا مقرر ڪيا. سڪرنڊ جي ڍنڍ جي پُرفضا نظاري واري ڪپ تي فاتح مير فتح آباد ڳوٺ تعمير ڪرائي، ڍنڍ جي پيٽ تي هڪڙو محلات جوڙايو جتي پهرئين چوياريءَ جا مير شڪار ڪرڻ وقت ايندا هئا.[2]

---

1 ـ شاهنامہ سنڌ: ذڪر حيدرآباد جو قلعو.

2ـ شاهنامہ سنڌ: ذڪر فتح علي خان.

سنہ 1205ھ (1789ع) ۾ بلخ جي ترڪمانن ڪان جند ڇڏائڻ ڪان پوءِ تيمور شاھہ جو لشڪر پائينده خان جي اڳواڻيءَ هيٺ شڪارپور پهتو. تيمور شاھہ کيس سمجهائي موڪليو هو تہ ڪيئن بہ ڪري ميرن سان صلح ڪري موٽي. ٽالپرن جملي سٺ لک رپيا تيمور شاھہ کي ڏنا ۽ آئينده لاءِ ڪلهوڙن جيترو خراج ڏيڻ منظور ڪيو.[1] افغان سپہ سالار فاتح مير ڏانهن هڪڙو هاٿي ۽ هڪڙي جوهردار ترار خلعت سميت روانا ڪيا. دربار جي پراڻن اهلڪارن مان مير صاحب ٻاران ديوان گدومل جو پاءُ ديوان جسپتراءِ قنڌار ڏانهن سفير ٿي ويو. سنہ 1207ھ (1792ع) ۾ مير فتح علي شاھہ فلڪ شڪوھہ هاٿيءَ تي چڙهي دٻدٻي سان حيدرآباد جي قلعي ۾ وارد ٿيو.

ميرن جو ڪراچيءَ تي قبضو:

ڪراچي ۽ سون مياڻي بہ ننڍڙا بندر مڇي مارڻ جون مياڻيون هيون، جتي مهاڻن جا گهر هئا. انهن ڏينهن ۾ سون مياڻي کي ڪراچيءَ کان وڌيڪ اهميت حاصل هئي، ڇاڪاڻ تہ قنڌار ۽ قلات جو مال هتان ٻاهر ويندو هو. سنڌ جي خارجي معاملن جون واڳون انهن ڏينهن ۾ مير غلام علي خان جي هٿ ۾ هيون، جنهن صلح جي معاهدي سان گڏ تيمور شاھہ کان ڪراچيءَ جي بندر لاءِ گهر ڪئي. قلات جي بيگلر بيگي نصير خان اهو سوال پيش ڪيو تہ جنهن صورت ۾ سندس ناني سردار زرڪ خان شاھہ ٻڙه واري معرڪي ۾ ٽالپرن هٿان مارجي ويو آهي، ان حالت ۾ ڪراچي خون بها جي عيوضي ۾ قلات کي ملڻ گهرجي، پر تيمور شاھہ کي ناٽي جون ڳوتريون ملي چڪيون هيون. سندس زور وجهڻ ڪري نصير خان ڪراچيءَ تان هٿ کنيو. ڪراچيءَ جا هندو واپاري جيڪي مهاڻن کان نيڪي تي مڇي ڪٽندا هئا، سي هينئر ٽالپرن جي فائدي ۾ هئا. سنہ 1781ع ۾ ڪراچي ڳوٺ جي آبادي 6 هزار هئي. مڇيءَ جي واپار جي اپت مان سرڪار کي 4 هزار رپيا، ساليانو آمدني هئي.[2] هتي بصره، مسقط، بندر عباس، لکپت، مانڊوي، دمن، بمبئي ۽ ڪاليڪٽ جي واپارين جا گماشتا رهندا هئا.

اتر سنڌ جي ٽڪرين ۾ ڪشمور کان پوءِ مزارين جي رياست جون حدون شروع ٿينديون هيون، جنهن جو تختگاھہ روجهاڻ هو جو ديري غازي خان کان هڪ سؤ ڏهن ميلن جي مفاصلي تي آهي. هرند ۽ داجل ڏانهن ويندي براهوئي

1 ـ تاريخ حسين شاهي: سيد امام الدين حسيني، ص_ 110_115.
H. J: Prinsip: Political and Military Transactions of India, Vol. I, P. 189, London, 1825.

2 (1)E. H. Aitken: Gazetteer of the Province of Sindh, PP. 62-63 Journal of the Sindh Historical Society, Vol. IV, "Notes on Karachi 1830" March, 1949, Karachi.

لشڪر کي مزارڪي جي حدن مان لنگهڻو پوندو هو. قلات جي اهڙي فوجي نقل ۽ حرڪت کي مزاري پنهنجي آزاديءَ لاءِ خطرو ۽ قومي وقار لاءِ بي عزتي تصور ڪندا هئا. مير محبت خان جي ڏينهن ۾ قلات جي لشڪر هڪڙي ڀيري مزارين تي ڪاهي، ڪشمور ۾ ڦرلٽ ڪئي هئي. پوءِ مير نصير خان بگٽين کان مدد وٺي روجهاڻ ۾ ڦرلٽ ڪرائي ۽ ڪشمور وٽ هڪ ڪوٽ، عمرڪوٽ نالي تعمير ڪرائي منجهس براهوئي لشڪر ويهاريو هو.

مزارين جي سردار مير حمل خان ثالث قلات جي ڪارروايئن خلاف مير فتح علي خان کي درخواست پيش ڪئي. فاتح مير توب خاني جو دستو مزارين جي مدد لاءِ روانو ڪيو. ٽالپري توب خاني جي گوليباريءَ ڪري عمرڪوٽ جي قلعي جي ديوارن ۾ شگاف پئجي ويا. براهوئي لشڪر جا ٻه عملدار ميهان خان ۽ سنجر خان مارجي ويا. براهوئي لشڪر ۾ ڀاڄ پئي. سنه 1792ع ۾ مير حمل خان ٽالپرن جي اطاعت منظور ڪئي ۽ مزارڪي جو علائقو راجن پور تائين ٽالپري حڪومت ۾ شامل ٿي ويو. رياست جي آمدنيءَ جو اڌ حصو سهراباڻي سرڪار کي ملڻ لڳو.[1]

بگٽين جي سردار بيورغ جنهن براهوئين سان شريڪ ٿي روجهاڻ کي لٽيو هو تنهن کان انتقام وٺڻ لاءِ مزارين ۽ ٽالپرن جي فوج گڏجي ديري بگٽيءَ تي ڪاهه ڪئي. سنه 1792ع ۾ سياه آف جي جنگ ۾ بگٽين شڪست کاڌي مزارين ۽ بليدين جي تعاون ڪري ٽالپري حڪومت اتر واري سرحد ديره جات تائين مضبوط ٿي ويئي.[2] سنه 1801ع ۾ مير حمل خان جي وفات کان پوءِ مير بهرام خان مزارين جي سرداريءَ جي پڳ ٻڌي. کيس سهراباڻي دربار ۾ گهڻي عزت ملندي هئي. مير رستم خان بکر کان وٺي منڻ ڪوٽ تائين علائقو مزارين جي سردار کي بطور جاگير ڏنو. اڳ اتر سرحد وارا بلوچ وقت بوقت سنڌونديءَ جي ڪناري تائين ڪوٺن کي ڦريندا هئا، مگر بليدين ۽ مزارين جي اطاعت ڪري ان قسم جا حملا بند ٿي ويا.[3]

سنه 1207هه (1793ع) اپريل ۾ تيمور شاهه بيمار ٿيو ۽ 18 مئي تي ڪابل

1 _ A. W. Hughes: Baluchistan, Chp. Borderland, Mazarins, P. 113.

2 _ نوٽ: بليدين کي همايون جي ڏينهن ۾ مرين، ڳرگيجن ۽ ڪيتراڻين گڏجي بارکان جي علائقي مان لوڏي ڪڍيو بارکان مان نڪرڻ کان پوءِ بليدين بگٽي علائقي ۾ سڪونت اختيار ڪئي هئي، مگر ڪن ڏينهن گذرڻ بعد سنگسيلا جي معرڪي ۾ بگٽين کان شڪست کائي، سنڌ جي اتر ۾ هڪ نئين رياست بلدڪيءَ جو بنياد وڌائون، جنهن کي بر ديڪار به سڏيندا هئا.
L. Dames: Popular Poetry of the Baloches, Chp. XVIII, PP. 42-43.

3 _ J. Wood: A journey to the Source of the River oxus, Chp. III, P. 33.

۾ وفات ڪيائين. سندس حرم ۾ ٽي سؤ بيگمون هيون. جن مان پوپلزئي بيگم ڪيس زهر ڏياريو هو. تيمور شاهه 21 ورهيه چڱي طرح حڪومت هلائي. مغربي مؤرخ به سندس تعريف ڪن ٿا. عياش هو مگر فياضيءَ ڪري رعايا ۾ هردلعزيز هو. هن هندستان تي پنج دفعا ڪاهون ڪيون. پر سک وچ ۾ حائل هئا. تنهن ڪري ملتان کان اڳتي وڌي ڪونه سگهيو.[1] فريئر جو بيان آهي ته تيمور شاهه پنيان 23 پٽ ۽ 19 ڌيئرون ڇڏي ويو. حضرت جمال الدين افغاني سندس پٽن جو تعداد 32 لکي ٿو.[2] سندس وڏو پٽ همايون. جو سندوزئي خاتون جي بطن مان هو قنڌار جو والي هو محمود مرزا هرات تي حڪومت ڪندو هو. ساڻس بيو ڀاءُ فيروز به گڏ رهندو هو عباس پشاور مٿان حڪومت ڪندو هو. ڪوهان دل ڪشمير مٿان نائب هو زمان شاهه ۽ شاهه شجاع جي يوسف زئي بيگم جي بطن مان هئا. سي ڪابل ۽ غزنيءَ تي حڪومت ڪندا هئا. محمود ۽ همايون کان سواءِ ٻيا سمورا ڀائر ڪابل ۾ اچي گڏ ٿيا. دربار جي اميرن مان پائينده خان بارڪزئي ۽ حرم جي بيگمن کان مدد ورتي. زمان خان تخت هٿ ڪري پنهنجن ڀائرن کي قيد ڪيو. همايون مرزا بروقت زمان خان سان قلات غلزئي وٽ مقابلو ڪيو پر شڪست کائي قلات ڏانهن ڀڄي ويو.

زمان شاهه هندستان جي تاريخ ۾ ايشيا جو پويون فاتح شمار ٿئي ٿو ليڪن سندس ڪاهون راوي نديءَ تائين محدود رهيون. سندس تخت تي ويهڻ وقت دراني حڪومت ڪشمير کان هرات تائين 1600 ميل ويڪر ۾ هئي ۽ ڊيگهه ۾ بهاولپور کان بلخ تائين هڪ هزار ميل هئي. هندستان اندر ڪشمير، پشاور ديره جات، ملتان، بهاول پور ۽ سنڌ جا علائقا دراني حڪومت جي ماتحت هئا. ايران تي آقا محمد خان قاچار جي حڪومت هئي. هرات تي شهزادي محمود جي حڪومت هئي، جو زمان شاهه جي خلاف قاچاري فرمانروا سان ٻٽ هو. بلخ تي مراد خان ترڪمان جي حڪومت هئي. مراد خان بخارا جي امير عبدالغني خان جو وزير هو پوءِ امير کي انڌو ڪرائي تخت هٿ ڪيو هئائين. تيمور شاهه ساڻس صلح ڪئي هئي. پنجاب تي سکن جي حڪومت هئي. پنجاب دراصل دراني سلطنت جو حصو هو.

سنه 1761ع ۾ پاڻي پٽ جي ٽين جنگ مان فارغ ٿيڻ کان پوءِ غازي احمد شاهه ابدالي پنهنجي ياران خواجه عابد کي لاهور جو نائب مقرر ڪيو هو جنهن

---

1 _ g. B. Malleson: History of Afghanistan, P. 205

2_ تاريخ افغانستان: حضرت جمال الدين افغاني، ص _ 61_62، اردو ترجمو.
تاريخ افغان: عبدالحميد، ص_130، ابوالعلائي پريس، آگرو.

ڪي جساسنگهه اهلو واليا ماري پنهنجو سڪو رائج ڪيو هو. سکن جو هي پهريون سڪو هو جنهن تي هيءَ عبارت لکيل هئي:

”سڪه زند درجهان بفضل اڪان – ملڪ احمد گفت جسا ڪلال“[1]

سکن جو پنجاب تي قبضو:

ان ۾ شڪ ناهي تہ زمان شاهہ دوراندیش حاڪم هو پر سندس چؤگرد جيڪي بہ حڪومتون هيون، تن مان ڪيس هروقت خطرو رهندو هو پيو تہ پاڻ ۾ انهن جي ساڻس عداوت هئي. هندستان جو دروازو زمان شاهہ لاءِ قطعي بند هو. مفتي علاءُ الدين لاهوري پنهنجي تاريخ ”عبرت نامہ“ ۾ پنجاب جي ان زماني جي تصوير هينئين لفظن ۾ ڏيکاري ٿو:

”در تمام ملڪ سڪهان سائر و دائر بودند. غرضيڪ از
درياي اتک تابدرياي سرهند سڪهان محيط متصرف گشتند“[2]

سکن جون جاگيرون پنجاب ۾ ”مثل“ سڏبيون هيون. وٽن سوار ۽ پيادل فوجون هيون. ڦرلٽ جو مال پاڻ ۾ ورهائي ڪٽندا هئا ۽ هر هڪ جاگيردار پاڻ

1_ ڏسو ”خزانہ عامره“، ص_ 113. هن بيان موجب سکن جو سڪو پنجاب ۾ 1761ع ۾ رائج ٿيو.
N. K. Sinha: Rise of the Sikh Power, P. 119, Calcutta, 1936.

2 _ نوٽ: احمد شاهہ ابداليءَ جي ڪابل ڏانهن موٽ کان پوءِ سکن جون پنجاب ۾ 12 سرداريون قائم ٿيون هيون: (1) ڦلڪيان، (2) اهلو واليا، (3) ڀنگي، (4) ڪنهيا، (5) رامگڙهي، (6) سنگهہ پوري، (7) ڪروريا سنگهيا، (8) نشانيا، (9) سڪر چاڪيا، (10) ڏولي واليا، (11) نڪيس ۽ (12) شهيد. انهن مان پٽاليہ، جيند، نابا ۽ ملوڌ وارا سک ڦلڪيان سڏجن ٿا. اهلو واليا ساڌو سنگهہ جاٽ جو اولاد آهن، جو اهلو ڳوٺ جو ڪلال هو. جساسنگهہ سندس پنجين پيڙهيءَ مان هو ۽ سنہ 1718ع ۾ ڄائو هو. ”ڀنگي“ ڀنگ پيئڻ ڪري مٿين نالي سان سڏجن ٿا. سندن سردار هري سنگهہ پنهنجن ٻن پاٽرن، جهنڊا سنگهہ ۽ گنڊاسنگهہ سان گڏ امرتسر ۾ رهندو هو پوءِ ملتان تي قبضو ڪيو هئائين. ڪنهيا وارن جو سردار جئسنگهہ هو جنهن جي پوٽيءَ مهتاب ڪور سان 1786ع ۾ رنجيت سنگهہ شادي ڪئي هئي. امرتسر ۽ گرداسپور ڪنهيا وارن جون جاگيرون هيون. رامگڙهين جو سردار جساسنگهہ هو جنهن 1757ع ۾ امرتسر ڪي مٿيءَ جو قلعو ڏياري، مٿس رامگڙهہ نالو رکيو هو. ميرٺ جو مغليہ نائب بہ ڪيس ڍل ڀريندو هو. سنگهپورين جو سردار ڪپور سنگهہ نواب جي لقب سان سڏبو هو. هن فيض الله خان کان امرتسر جي ڀر وارو شهر فيصل پور کسي مٿس سنگهہ پورا نالو رکيو هو.

لڌيانہ، نورپور، جالنڌر ۽ اتر امبالا تائين ملڪ سندس قبضي هيٺ هو. ڪرورا سنگهيا وارن جو سردار ڪرورا سنگهہ هو جمنا ۽ ماڪنڊا وارا علائقا سندس قبضي هيٺ هئا. نشانيا وارن وٽ سکن جو جهنڊو هو. امبالا، شاهہ آباد، لدران، املوهہ جا پرڳڻا جئسنگهہ نشانيا جي قبضي هيٺ هئا. سڪر چاڪيا وارا ايترو مشهور ڪين هئا. رنجيت سنگهہ 1780ع ۾ هن خاندان ۾ ڄائو هو. ڏولي واليا وارن جو سردار تارا سنگهہ هو. لڌيانہ فيروزپور سندس قبضي هيٺ هئا. نڪيس، لاهور ۽ ملتان جي وچ ۾ نڪيس ڳوٺ جا رهاڪو هئا. ”شهيد“ سوڌا سنگهہ تلونڊي جي مهنت جي نالي سان سڏبا هئا.

ڪي "سزدار" جي لقب سان سڏائيندو هو.[1]

پهرين چوياري:

رعايا جي فلاح ۽ بهبود لاءِ فاتح مير پنهنجي ٽن ڀائرن، مير مراد علي خان، مير غلام علي خان ۽ مير ڪرم علي خان ڪي پنهنجو صلاحڪار مقرر ڪيو. اها بلوچي "ڪڇهري" تاريخن ۾ پهرين چوياريءَ جي نالي سان سڏجي ٿي. حڪومت جي سرحدن کي مضبوط ڪرڻ کان پوءِ فارغ ٿي، مير فتح علي شاهه هيبت جنگ بهادر، حڪومت جي سپه سالارن، نوابن، سردارن، رئيسن، جاگيردارن ۽ شاهي خاندان جي اميرزادن کي بارگاهه ۾ اچڻ لاءِ دعوت ڏني. چاڪاڻ ته هينئر ترار پنهنجو ڪم پورو ڪيو هو هر طرف کان امن امان هو تنهن ڪري حقدارن کي حق ڏيڻ ضروري امر هو. سلطنت جون جدون اتر ۾ راجن پور کان، ڏکڻ ۾ عربي سمنڊ، اوڀرندي ۾ ريگستان راجپوتانا کان ڪير تر تائين هيون. حڪومت جي جملي پکيڙ چاليهه هزار چورس ميل ۽ سندس آدم شماري چاليهه لک هئي.[2]

نواب فتح علي شاهه هيبت جنگ بهادر سنڌ کي ٽن حصن ۾ ورهايو: پهريون حصو ذات همايوني پنهنجي عزيزن لاءِ مقرر ڪيو جنهن جون حدون ڪراچي کان سيوهڻ تائين ديگهه ۾ هيون ۽ ويڪر ۾ اهو حصو تندي الهيار کان کيرتر جبل تائين هو. تر جو سرحدي علائقو به هن حصي سان شامل هو. هي سرڪار شهداداڻي سڏبي هئي. حيدرآباد سندس تختگاهه هو. ٻيو حصو شاهه بندر کان ونئي چوڙ تائين هو. ڏکڻ ۾ ڪڇ جي رڻ کان ونئي. اتر ۾ موري تعلقي تائين هو. سنڌ جو هي ڀاڱو مير فتح علي شاهه، مير فتح خان جي پٽ مير ٺاري خان ستاره جنگ جي حوالي ڪيو. هيءَ سرڪار ماڻڪاڻي سڏبي هئي. سندس تختگاهه ونگي ۾ ڪيٺي هو.

ان کانپوءِ سنه 1806ع ۾ مير ٺاري خان جي پٽ مير علي مراد خان ميرپورخاص جو شهر تعمير ڪرائي، ان کي تختگاهه مقرر ڪيو. مني، ٺئون ڪوٽ، ٻلڙي جا رهندڙ کوسا، جيڪي اڳ ڍٽ جي رهندڙ سوڍن راڻن جي ماتحت هئا، تن ٽالپرن جو طرف ورتو. مير غلام علي خان ۽ مير سهراب خان سوڍن

1_ مفتي علاءُ الدين لاهوري انگريزن وٽ نوڪر، سندس تاريخ "عبرت نامه" 1854ع ۾ انڊيا آفيس لائبرري شائع ڪرائي. منجهانئس پنجاب جي 18 صدي جي پوري خبر پئجي سگهي ٿي.
Lepel Griffin SIR: Rulers of India, Ranjit Singh, PP. 75-79 Oxford, 1893.

2_ ڏسو ڪتاب حملات حيدري: مولوي عبدالرحيم، ص 29، ذڪر اميران سنڌ، ڪلڪتو 1849ع.

تڪرن مان شاديون ڪيون ۽ سندن جاگيرن کي بحال رکيو جنهن ڪري ننگرپارڪر تائين ملڪ ٽالپرن جي قبضي هيٺ اچي ويو.[1] ٽيون حصو ٽر ۽ موري کان اُباوڙي، روجهاڻ ۽ سيوهڻ تائين مير سهراب خان جي حوالي ڪيو ويو. هيءَ سرڪار سهراباڻي سڏبي هئي. سندس تختگاهه احمد آباد (ڏيجي) هو. پوءِ خيرپور تختگاهه مقرر ٿيو. سهراباڻين جو شجرو هيٺ ڏجي ٿو.[2]

سهراباڻين جو شجرو:

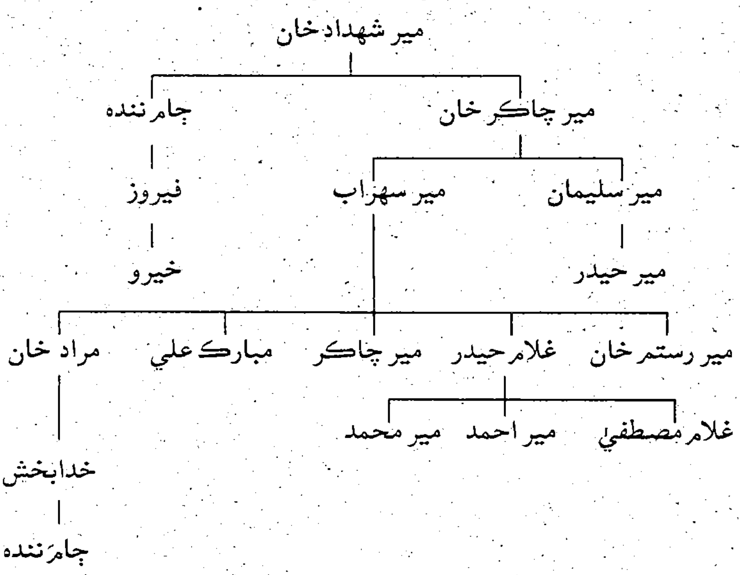

متيون ٽيئي سرڪاريون اهميت رکندڙ هيون. مير سهراب خان جي چاچي جام نندي خان کي نادر شاهه سنه 1740ع ۾ ميان نور محمد خان پاران ضمانت طور پاڻ سان خراسان ڏانهن وٺي ويو هو جتي مير صاحب مشهد مقدس ۾ وفات ڪئي. مير سهراب خان هاٿوڪو ڏيجيءَ جو ڪوٽ ٽڪريءَ مٿان اڏائي مٿس ٽويون رکايون ۽ مٿس احمد آباد نالو رکيو هو پوءِ نونارين کان هاٿوڪي خيرپور شهر واري زمين خريد ڪري خيرپور شهر تعمير ڪرايائين. مير رستم خان بکر جي مضبوط قلعي کي افغانن کان فتح ڪري، سبزل ڪوٽ ۽ ينگ پاڙي جا پرڳڻا بهاولپور جي

---

1 _J. Tod: Th Annals & Antiquities of Rajasthan, Vol. II. P. 240.

2 _History of Alienations in Sindh, Vol. II, Sohrabanis & Tharanis, PP. 139-148.

نواب کان کسيا ۽ اويرندي ۾ ريگستان جا تي قلعا گرسياه، گتورا ۽ شاهه ڳڙهه جيسلمير جي راول کان فتح ڪيا.[1]

شهداداڻين جي ساليانې اپت چاليهه لک رپيا هئي، جنهن مان 25 لک رپيا مير هيبت جنگ بهادر کي ملندا هئا. مانڪاڻي سرڪار جو گهڻو حصو غير آباد هو تنهن ڪري شاهه بندر جي اپت کان سواءِ ان جي ساليانې آمدني چار لک رپيا هئي. سهراباڻي سرڪار جي ساليانې اپت يارهن لک رپيا هئي. ڪابل سرڪار کي سنڌ مان جيڪو ڏهه لک رپيا ساليانو خراج ملندو هو تنهن مان 6 لک رپيا شهداداڻي سرڪار ڀريندي هئي، باقي رقم مير سهراب خان ڀريندو هو. مير سهراب خان جا ڪابل سرڪار سان سڌاسنوان تعلقات هئا. دراني سلطنت جي ڪمزوريءَ ڪري سنڌو نديءَ جي ساڄي ڪپ وارو مغل علائقو جنهن ۾ سکر، بکر، شڪارپور، بلدڪي نوشهرو روپاچڪ، مغرچا، محمدا باغ، ڪلواڙي ۽ سوهيجا جا پٽ اچي تي ويا، سي سهراباڻي سرڪار کي مليا. انهن مان ڪلواڙي ۽ سوهيجا مير مبارڪ خان فتح ڪيا هئا، تنهن ڪري اُهي انهي شهزادي کي جاگير طور مليا. شڪارپور فتح ٿيڻ کان پوءِ ڪراچيءَ جي بندر جي آمدنيءَ مان ٻه سهراباڻي سرڪار کي حصا ملندا هئا.

حقيقت ۾ شهداداڻي اميرن کان سهراباڻي وڏا رئيس هئا.[2] سنه 1832ع تائين جيسين انگريز سنڌو نديءَ کان واقف ڪونه ٿيا هئا، تيسين تقسيم ٿيل سنڌ جون ٽالپري حڪومتون ٻه آزاد هيون، وري جڏهن جهازراني ڪرڻ کان پوءِ انگريز هن صوبي مان واقف ٿيا ۽ پهرين افغان ويڙهه وقت بمبئي ۽ بنگال جو لشڪر زوريءَ سنڌ مان لنگهايائون، تڏهن اڻ سڌيءَ طرح سنڌ انگريزن جي اقتدار هيٺ اچي وئي.

شاهي خاندان ۽ جاگيرداري:

مٿين ٽن شاهي خاندانن کان سواءِ ٽالپرن جي خاندان جون ٻيون ٻه گهڻيون شاخون هيون. جيئن: عيساڻي، جيئنداڻي، ليلاڻي، مراداڻي، بهاراڻي، گهراماڻي، جيوناڻي، ياراڻي، درياخاني، خاناڻي، آدماڻي ۽ شاهواڻي. شاهي عزت ۽ قومي وقار کي قائم رکڻ لاءِ چاٽايل سرڪارين، هنن قبيلن کي وڏيون جاگيرون ۽ عهدا ڏنا هئا، جن جو سلسليوار بيان مختصر طور هيٺ ڏجي ٿو.

1 _ G.B. Malleson: A Historical Sketch of the Indian Native State, Bahwalpur, P. 350, Jesulmeer, P. 124.

سهراباڻين جي تاريخ پهريان ليفٽيننٽ لوئس پيلي 1854ع ۾ مرتب ڪئي، ان کان پوءِ مرزا قليچ بيگ 1924ع ۾ تصنيف ڪئي.

2 _ J. Burnes: Narrative of Visit of the Court of Sindh, P. 46, Edinburgh, 1831.

شاهواڻي:

مير شاهو خان ولد مير بجر خان ولد مير زنگي خان جو اولاد شاهواڻي سڏجي ٿو. مير شاهو خان کي ڇهه پٽ هئا: 1_ ڪرم خان، 2_ غلام محمد خان، 3_ سيد خان، 4_ محمد ملوڪ، 5_ مراد خان ۽ 6_ سردار خان. شجرو هيٺ ڏجي ٿو:[1]

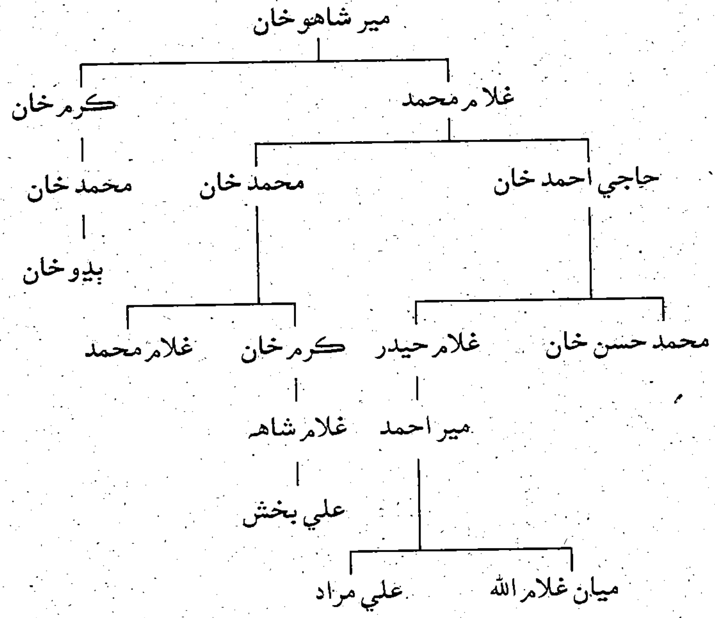

مير محمد خان، ٽنڊو مير محمد خان تعمير ڪرايو جو هن وقت لاڙ ۾ وڏو شهر آهي ۽ شاهواڻين جي يادگار آهي. مير فتح علي خان، جهرڪ، دبير ۽ وراڻ جا پرڳڻا مير محمد خان کي جاگير ۾ ڏنا ۽ جهرڪن جو محصول بہ سندس حوالي ڪيو. سنہ 1802ع ۾ مير مراد علي خان، مير محمد خان جي پٽ کي قرآن شريف تي مٿين جاگير موروثي ڪري لکي ڏني.

1 _ History of Alienations in the Province of Sind, Vol. II, the Shahwanis, P. 98

خاناڻي:

ميجر گولڊ سمٽ جي بيان موجب مير مبارڪ خان ولد مير عالي جو اولاد خاناڻي سڏجن ٿا. مير مبارڪ خان جي پٽن مقصودي خان ۽ آلودي خان جو اولاد مقصوداڻي ۽ آلوداڻي سڏجي ٿو. ڪپتان ٿيورن سندن شجرو تيار ڪيو.[1]

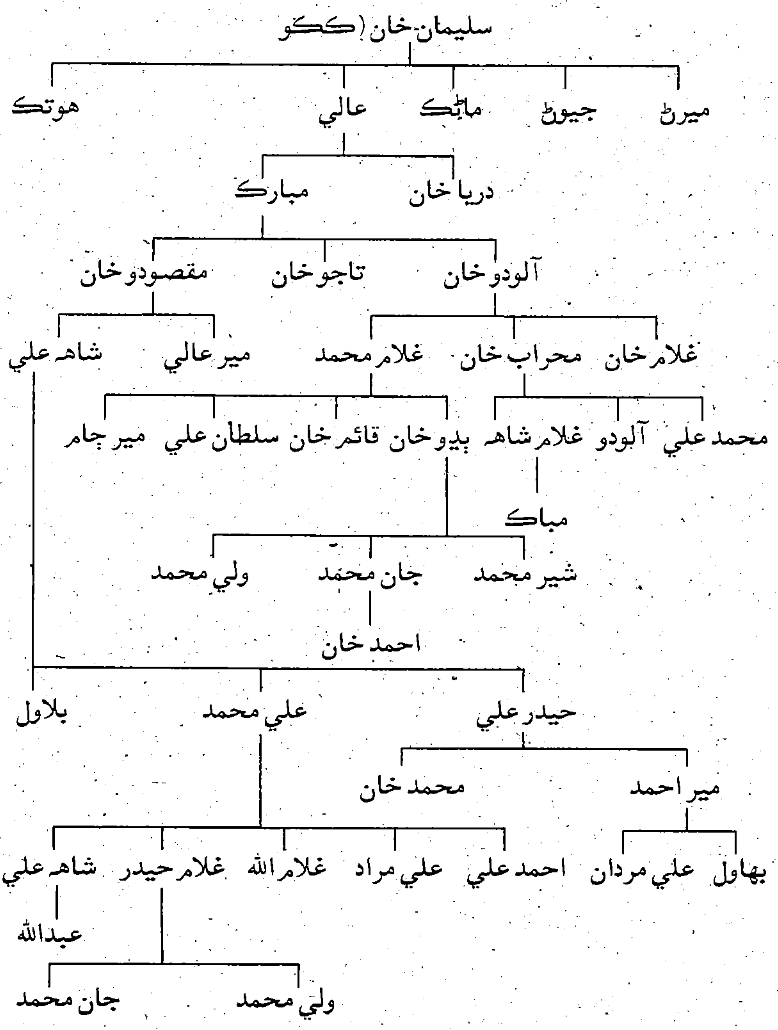

1 _ History of Alienations in the Province of Sind, Vol. II, The Khananis, PP. 106-119.

مير محمد خان ولد مير ڄام خان، ٽنڊوڄام تعمير ڪرايو. مير ٻڍي خان کي مير مرادعلي خان جاگير ڏني هئي. مير ٻڍي خان جي وفات کان پوءِ سندس پٽن ۽ عزيزن ۾ جاگير ورهائجي ويئي. مير فتح علي خان جي والده ماجده مير ٻڍي خان جي ڌي هئي. مير ٻڍي خان جو وڏو پٽ مير ولي محمد خان لا ولد مري ويو. کيس مير محمد نصير خان آڪٽوبر 1841ع ۾ يارهن جاگيرون ڏنيون هيون. مير ٻڍي خان جو ٻيو پٽ مير جان محمد خان ۽ مير حيدر علي خان جو پٽ مير احمد خان مياڻيءَ جي جنگ ۾ شهيد ٿيا هئا. مير ٻڍي خان جو ٽيون پٽ مير شير محمد خان ۽ مير جان محمد جو پٽ مير احمد خان، جون سنہ 1843ع ۾ سر چارلس نيپيئر جي سلام تي آيا، سندن جاگيرون بحال ٿيون. مگر مير احمد خان کي آمدنيءَ جو چوٿون حصو سرڪار کي ڏيڻو پيو.[1] مير غلام شاهہ مياڻيءَ جي جنگ ۾ شهيد ٿيو. مير غلام حيدرخان پنهنجن ڀائرن سميت مير صوبدار خان وٽ رهندو هو. انگريزن کي سلام ڪرڻ کان پوءِ سندس جاگير بحال رهي، مگر مير شاهہ علي خان سلام ڪرڻ کان انڪار ڪيو تنهن ڪري کيس جاگير ڪانہ ملي. مير احمد علي خان جون 1849ع ۾ وفات ڪئي ۽ مير غلام الله خان نومبر 1849ع ۾ وفات ڪئي. مير غلام حيدر خان نومبر 1854ع ۾ وفات ڪئي. مير علي مراد 1873ع ۾ وفات ڪئي.

ٻهاراڻي:

ٻهاراڻي مير بهادر خان ولد مير خداداد خان جو اولاد آهن. ڪلهوڙن جي صاحبيءَ کان جاگيردار هئا. سندن ڳوٺ جان محمد جاگير ۾ هو. مير محمد خان ميان سرفراز خان وٽ ڪاردار هو. مير حسن علي خان ٻهاراڻيءَ وٽ، سنہ 1777ع جي، ميان عبدالنبي خان جي سند هئي، جنهن ۾ لکيل هو تہ "مير سيد خان ٻهاراڻي ميان عبدالنبيءَ جو ديره دار آهي." سندس مرتبي موجب مير فتح علي خان کيس "3 هزار بيگها" جاگير ڏني. منجهانئن مير جان محمد خان ٽنڊو جان محمد تعمير ڪرايو هو. مير محمد خان جو پٽ لقمان خان مير سهراب خان وٽ اهلڪار هو. سندس ڀاءُ مير مبارڪ خان مياڻيءَ جي جنگ ۾ شهيد ٿيو.

جيوناڻي:

جيوناڻي مير مبارڪ خان جي ڀاءُ مير جيوڻ خان جو اولاد آهن، جنهن جي ڇئن پٽن جي نالن تي چار پاڙا هئا.

1 _W. Napier SIR: Conquest of Sind by SIR Charles Napier, P. 318.

شاهلياڻي:

شاهلياڻين جو سردار مير لعل خان هالن ۾ جاگيردار هو سنہ 1851ع ۾ وفات ڪيائين.

حاجواڻي:

حاجواڻين جو سردار مير سردار خان صوبي ديري ۾ جاگيردار هو.

سڪلاڻي:

سڪلاڻي مير مبارڪ خان جي سرداريءَ هيٺ هئا.

ياراڻي:

ياراڻي مير ياري خان ولد مير جيوڻ خان جو اولاد آهن. مير ياري خان جي ٽين پيڙهيءَ مان مير پيارو خان ڏيڙن ۾ رهندو هو.

هليلاڻي:

هليلاڻي مير هليل خان ولد الله داد خان ولد امام خان ولد مير مبارڪ خان جو اولاد آهن. منجهاڻن ڪي نواب هئا. نواب مير فاضل خان جو مير حجاب خان جو پڙپوٽو هو تنهن "ٽنڊو مير فاضل" تعمير ڪرايو. سندس پوٽي مير باغ علي خان سنہ 1856ع ۾ وفات ڪئي. سندس پٽ مير غلام علي خان کي گهوٽاڻن ۾ جاگير هئي.

جيئنداڻي:

جيئنداڻي، جي نوڙها بہ سڏبا هئا. مير ٽالي خان جي پٽ مير جيئند خان جو اولاد آهن. نواب مير محمد خان نوڙهو جو مير جيئند خان جي پنجين پيڙهيءَ مان هو تنهن کي مٽياري، حيدرآباد ۽ ڪراچي ضلعن ۾ جاگيرون هيون ۽ سجيءَ سنڌ ۾ اثر وارو مير هو. نوڙهن مان مير دريا خان ولد جعفر خان کي مير فتح علي خان سمتياڻين جو ڪاردار مقرر ڪيو هو. هو مير مراد علي خان جي ڏينهن ۾ مختيارڪار ٿي رهيو. مير فتح خان هن خاندان جو پويون مير هو جنهن 1862ع ۾ تاج پور ۾ وفات ڪئي. مير دوست علي خان، مير حسن علي خان وٽ مختيارڪار هو. مير دريا خان 1945ع ۾ وفات ڪئي، وٽس چام پور، ديري حمزي ۽ ميهڙ ۾ جاگيرون هيون.

عيساڻي:

مير عيسيٰ ولد زنگي خان جو اولاد عيساڻي ۽ مير عيسيٰ جي پٽ مير آدم خان جو اولاد مان آدماڻي سڏجي ٿو. علي بخش خان آدماڻيءَ کي شهدادپور ۽ ميهڙ تعلقن ۾ جاگيرون هيون. سنہ 1867ع ۾ وفات ڪيائين. انگريزن جي فتح ڪرڻ وقت مير شير محمد خان ۽ ميران محمد خان آدماڻين وٽ جاگيرون هيون. خان محمد خان 1945ع ۾ شير محمد خان سنہ 1855ع ۾ وفات ڪئي.

درياخاني:

درياخاني مير دريا خان، مير مبارڪ خان جي ڀاءُ جو اولاد آهن. مير راڄي خان جي ساليانی آمدني ٽيهہ هزار رپيا هئي. سندس همشيره مير شير محمد خان "شير سنڌ" جي والده ماجده هئي. مير دريا خان جي پوئين کي مير ٽاري خان سنہ 1790ع ۾ الله آباد ۾ جاگير ڏني هئي. مير راڄي خان جي ڀاءُ مير الله داد جي قبيلي جو سردار مير احمد خان هو. جنهن کي ميان سرفراز خان بدين ۾ جاگير ڏني هئي.

گهراماڻي:

مير سليمان خان (ڪڪي) جي پٽن مان مير سفر خان جو پٽ مير گهرام خان هو.

مراداڻي:

مير هليل خان جي پوٽي مير خداداد خان کي ٻہ پٽ هئا. جن مان بهار خان جو اولاد بهارڻي ۽ مير مراد خان جو اولاد مراداڻي سڏجي ٿو.[1]

ٽالپرن کان سواءِ عام بلوچي قبيلا جن جا راڄ ٽتي کان وٺي بکر تائين پکڙيل هئا. تن وٽ مغل فرمانروائن جون سندون هيون. سندن ڪن خاندانن مان ميرن شاديون ڪيون هيون ۽ منجهائن ڪن کي ميرن جاگيرون ڏنيون هيون. جو اهي حڪومت جا فولادي بازو هئا ۽ جنگ وقت فوجن ڏيڻ لاءِ ٻڌل هئا.

رند:

رندن کي ٽالپرن وڏا عهدا ڏنا هئا. سندن سردار تاج محمد خان جي دختر سان مير مراد علي خان شادي ڪئي هئي. سردار بهاول خان رند قلات جي فوج ۾

1 _ History of Aleinations in the Province of Sind, Vol. II, Geneology tree of Shahdadani, Jagirdars, P. 82.

عملدار هو. سندس پٽن مان دليل خان ۽ سندس پوٽو يار محمد خان مير فتح علي خان وٽ رهندا هئا. کين فاتح مير گڏيل جاگير جي سند ڏني هئي. مير محمد خان رند 1830ع ۾ وفات ڪئي. سندس پٽ بهاول خان مير نور محمد خان وٽ چار سؤ سپاهين جي دستي مٿان عملدار هو ۽ جهانگارن ۾ سندس جاگير هئي.

ڪوسا:

ڦهرين چؤياريءَ جي دؤر ۾ ڪوسن کي دادو ضلعي ۾ باغبان جاگير ملي. سندن قبيلا جيڪي ٿر جي سرحدن جي حفاظت ڪندا هئا، تن کي ٽالپري حڪومت کان وظيفا ملڻ لڳا.

چانگ:

چانگن مان سنجراڻين کي گوني تعلقي ۾ جاگير ملي ۽ ڪڇائي چانگن کي فوجي خدمت جي عيوض گهوڙاٻاڙيءَ ۾ جاگير ملي. سنجراڻين جي سردار مراد علي خان 1854ع ۾ وفات ڪئي. الله بخش خان ولد نصير خان لاڙ جي چانگن جو سردار مياڻي جي جنگ ۾ شهيد ٿيو.

لنڊ، بزدار، پتافي ۽ گبول:

اترادي لنڊن، بزدارن، گبولن، جروارن، پتافين، گڏاڻين ۽ چانگن، سهراباڻي سرڪار جو طرف ورتو. پوءِ هو ڍهرن، مهرن، ڪلاچين، ڪناسرن ۽ ڏاريجن جي زمين تي قبضو ڪري زميندار بڻجي ويا. ماڇين ۽ پنهورن جو اڳيئي چاندين زور ڀجي ڇڏيو هو.

باگراڻي:

باگراڻين جا سنڌ ۾ وڏا راڄ هئا. سندن سردارن مان سوائي خان ۽ ميوا خان شهداداڻي سرڪار وٽ عهديدار هئا. ڪرم خان، سهراباڻي سرڪار وٽ عملدار هو. ميوا خان جي پيڙهيءَ مان علي مراد خان کي ٻي چؤياريءَ سوني تزار عطا ڪئي هئي، هو مير نصير خان وٽ ڪاردار هو ڪيس شهدادپور ۾ جاگير هئي، سنہ 1860ع ۾ وفات ڪيائين.

بليدي:

سرحد جي بچاءَ جو ڪم بليدي اميرن جي سپرد هو ان ڪري سهراباڻي سرڪار هنن لاءِ وظيفا مقرر ڪيا.

پرڳڙي:

سنڌ جي نئين جوڙجڪ موجب پرڳڙين جي سردار غلام حيدر خان کي مير غلام علي خان جي دربار ۾ وڏو عهدو مليو ۽ کيس سرڪاري وظيفو به ملندو هو. سندس پٽ احمد خان به عهديدار هو. فضل محمد پرڳڙي ۽ سندس پٽن غلام محمد خان ۽ فتح خان کي حيدرآباد تعلقي ۾ جاگيرون هيون. غلام محمد خان سنه 1875ع ۾ وفات ڪئي ۽ فتح خان 1879ع ۾ وفات ڪئي. جعفر خان پرڳڙيءَ جي ڏاڏي کي مير غلام علي خان حيدرآباد ۽ هالن ۾ جاگيرون عطا ڪيون، جيتوڻيڪ وٽس سرداري ڪانه هئي. جعفر خان 1860ع ۾ وفات ڪئي. سندس پٽ حسن خان انگريزن کي خوب ٽوٽا ڇپايا هئا. پرڳڙين کي لاڙڪاڻي ۽ ميهڙ تائين جاگيرون هيون.

جمالي:

جمالين مان هيبتاڻين ۽ بخشاڻين جي سردار بخشو خان کي مير فتح علي خان ديهداريءَ جو عهدو ڏنو هو ۽ سرڪاري دفترن ۾ سندس شمار سردارن ۾ هو. مير غلام علي خان کيس ديهه قلجيءَ جو چوٿون حصو عطا ڪيو هو. مير نور محمد خان سندس جاگير ۾ اضافو ڪيو سنه 1872ع ۾ وفات ڪيائين. سردار ڏاتي خان جلباڻيءَ کي ديهه روپا ۾ جاگير ملي. جمالي سردار پنهنجي سادگيءَ ڪري بلوچن ۾ مشهور هئا.

مگسي:

مگسين جي سنڌ ۾ سرداري قائم هئي، مگر وٽن جاگير ڪانه هئي.

حاجي زئي مري:

حاجي زئين جي لوهاراڻي ۽ بداڻي سردارين کي ٽالپرن تسليم ڪيو هو. هو سنڌ ۾ اثر وارا هئا. چلڪاڻ ته ٽالپرن سان ماٽئي هين. محبت خان مري، مير سهراب خان جو صلاحڪار هو. سندس پٽ مير رستم خان جو صلاحڪار هو. محبت خان جي ڌيءَ سان مير رستم خان جي ٽئين پٽ مير علي مردان خان شادي ڪئي هئي. نوشهري ۽ ڪنڊياري ۾ وٽس جاگيرون هيون. مير رستم خان جي فراريءَ کان پوءِ هن مير علي مراد خان جو طرف ورتو هو. حاجي خان جي وڏي پٽ مستي خان ٽنڊو مستي خان بڌرايو. ٽنڊو آدم به سندس يادگار آهي. مستي خان جي پٽ ڪمال خان کي ٽنڊي باگي، هالا، گوني، سيوهڻ ۽ بدين تعلقن ۾ جاگيرون هيون. هو دبي جي جنگ ۾ شهيد ٿيو.

مري فوجي خدمت جي ڪري ”رئيس“ سڏبا هئا. گوهر خان مري مياڻيءَ جي جنگ ۾ شهيد ٿيو. لوهاراڻين مان نندو خان مير نور محمد خان وٽ 12 سؤ سپاهين جي دستي مٿان عملدار هو. حيدرآباد تعلقي ۾ وٽس جاگير هئي. پٽن سميت ٽنڊي آدم ۽ ڪوٽ بلاول ۾ رهندو هو. سنه 1881ع ۾ 123 ورهين جي ڄمار ۾ وفات ڪيائين. مرين جي شاهداڻي قبيلي جي سردار شاهه بيگ کي مير ڪرم علي خان ۽ مير مراد علي خان وٽان پروانا مليل هئا. شهدادپور، ٽنڊو الهيار ۽ ميرپورخاص ۾ وٽس جاگيرون هيون. سندس ننڍي ڀاءُ غلام حيدر خان 1862ع ۾ وفات ڪئي. مصري خان مير غلام علي خان وٽ ڪاردار هو. وٽس دادو ۾ جاگير هئي. سنه 1868ع ۾ وفات ڪيائين.[1]

لغاري:

ڊاڪٽر جيمس برنس پنهنجي سفرنامي ۾ لکي ٿو ته لغاري، ٽالپري دؤر ۾ محافن ۾ گهمندا هئا. پهرين چؤياريءَ ۾ وزارت جو قلمدان سيد آغا اسماعيل شاهه ۽ نواب ولي محمد خان لغاريءَ جي هٿن ۾ رهيو. مگر بلوچيت جي لحاظ ڪري مير، نواب صاحب تي اعتبار ڪندا هئا. نواب صاحب چانڊڪي جهڙي شورش پسند پرڳڻي مٿان حاڪم هو. ڪيس قاسي ڏيڻ جي اختياري مليل هئي. نواب صاحب جي هميشه کان اها پاليسي رهي ته ٽالپرن جي انگريزن سان صلح رهي. نواب صاحب شاعرانه مذاج رکڻ سان گڏ فن طب ۾ به ماهر هو. سندس پٽن مان نواب احمد خان بزدارن جو سردار هو. گوني ۽ لاڙڪاڻي تعلقن ۾ وٽس جاگيرون هيون. ٽئين پٽ نواب الله داد خان کي لاڙڪاڻي ۽ ميهڙ ۾ جاگيرون هيون. چوٿين پٽ نواب غلام حيدر خان کي فقط لاڙڪاڻي ۾ جاگير هئي ۽ پهرين چؤياريءَ ۾ جاتيءَ مٿان نائب هو. ولي محمد خان جو ڀائٽيو غلام شاهه بزدار پهرين چؤياريءَ ۾ پارڪر جو مختيارڪار هو. عمر ڪوٽ ۽ بدين تعلقن ۾ وٽس جاگيرون هيون. نواب ولي محمد خان جو وڏو هم رڪاب هو. وٽس مير غلام علي خان ۽ مير مراد علي خان جون سنڌون هيون. تاج پور ۾ وٽس جاگير هئي. سنه 1862ع ۾ وفات ڪيائين. ڀيڙو خان عالياڻي پوين بزرگ هو جنهن 1883ع ۾ وفات ڪئي. حسين خان بهراماڻيءَ کي ميرن بنوري، گوني ۽ ٽنڊي محمد خان ۾ جاگيرون ڏنيون هيون. اختيار خان عيساڻي جڏهن مير مراد علي خان جي مرڻ وقت ماتم پرسي ڪرڻ آيو، تڏهن ٽالپر امير زادن کيس سونيون ترارون عنايت ڪيون هيون. شهدادپور،

1 _ History of Alienations in the Province of Sind, Vol. II, The Mari tribe, PP. 222-225.

هالا ۽ ميهڙ ۾ وتس جاگيرون هيون. گاج جي ڪچائي لغارين جي سردار گل محمد خان کي جهالاوان جي سرحد سنڀالڻ جو ڪم سپرد هو. باغبان ۽ ناري جون زمينون سندس جاگير ۾ هيون. مير فتح علي خان ڪيس ويهه هزار بيگها عطا ڪيا هئا.[1]

نظاماڻي:

نظاماڻي، ڪلهوڙن جي صاحبيءَ ۾ جاگيردار هئا. ڪرماڻين مان دريا خان کي مير مراد علي خان مختيارڪار ڪيو هو. هو سنه 1834ع ۾ شاهه شجاع سان روهڙيءَ وٽ وڙهندي شهيد ٿيو هو. ٻهليلاڻين مان ابراهيم خان تائين جيڪي گذريا تن سڀني وٽ جاگيرون هيون.

نومڙيا ڪلمتي:

ڪلمتين جي سردارن الله بندغ خان، مزار خان ۽ فتح خان وٽ اورنگزيب عالمگير جون سندون هيون، جن کي مير فتح علي خان بحال رکيو.[2] نومڙين کي ڪوٽڙيءَ جي پلن ۽ شراب جو محصول معاف ڪيو ويو.

جوکيا:

جوکين وٽ مير غلام شاهه جي سند هئي، جا مير فتح علي خان تني سؤ چورس ميلن تائين بحال ڪئي. سنه 1843ع ۾ جوکين جي سردار جام مهر علي خان سيٺ نائون مل جي چرچ تي انگريزن جو طرف ورتو.[3]

بکر جا سادات:

بکر جا سادات، جي سيد محمد مڪي جو اولاد هئا، جن کي سلطان علاءُ الدين خلجي بکر ۾ جاگيرون ڏنيون هيون، جن کي پوءِ شاهه بيگ ارغون روهڙيءَ ۾ جاگيرون ڏنيون هيون، جن کي شاهه جهان الور ۽ غالي واهڻ کان سواءِ 995 بيگها وڏيڪ جاگير ڏني هئي، جن مان نقوي ۽ رضوي ساداتن کي اورنگزيب عالمگير وٽان سند ملي هئي، تن جي جاگيرن کي ٽالپرن بحال رکيو.

---

1 _History of Alienations in the Province of Sind, Vol. II, The Lagharis.

2_ 14 آڪٽوبر سنه 1858ع تي سنڌ جي اسپيشل ڪمشنر مسٽر بي_ اي_ ايلس بمبئي حڪومت پاران سنڌ جي جاگيردارن ۽ سردارن جي فهرست تيار ڪري حڪومت کي پيش ڪئي هئي. ڏسو:
Pre-Mutiny Records of the Commissioners in Sind, PP-141-142, Karachi, 1931.

3 _Selection from the Records of Bombay Govt. No. XVII. P-74.

سيد غلام شاهه مير رستم خان جو مرشد هو.[1]

ڏهر:

ڏهرن وٽ اورنگزيب عالمگير جي سند هئي. اوباوڙو سندن جاگير هو. تالپرن سندن جاگير بحال رکي. مٿين جاگيرن کان سواءِ، متعلوي، لڪياري ساداتن ۾ بين بزرگ خاندانن سان ميرن رعايتون ڪيون. غير بلوچي قومن مان کوکرن، کتياڻن، ابڙن وغيره کي فوجي خدمت جي عيوض عهدا مليا ۾ سندن سرداريون قائم رکيون ويون.

ڪلهوڙن جي آخري ڪوشش:

تالپرن جي پهرين ڪمزوري اها هئي، جو انهن سنڌ کي ٽن حصن ۾ تقسيم ڪيو. سندن نااتفاقيءَ جي ڪري مير فتح علي خان کي سنڌ ورهائڻي پيئي.[2] مير فتح علي خان جي وفات کان پوءِ جيڪي واقعا رونما ٿيا، سي سندن نااتفاقيءَ جا ثبوت آهن: مثلا: ول جي جنگ، مير صوبدار خان جي چاچن خلاف بغاوت. مير علي مراد خان جي پنهنجي ياءُ مير رستم خان خلاف سازش وغيره. جن جي ڪري فرنگين کي سنڌ تي قبضي ڪرڻ لاءِ سازشن جي جار وڇائڻ لاءِ موقعو ملي ويو ۽ انهن تالپرن جي بازوئن کي هڪ هڪ ڪري وڍيو.

سرائي ميان عبدالنبي سنڌ هٿ ڪرڻ لاءِ هٿ پير هڻي، چئني پاسن کان نااميد ٿي، جوڌپور ڏانهن هليو ويو. اتي جي راجا سندس گذران لاءِ هڪ مختصر جاگير مقرر ڪئي. ميان صاحب پنهنجي خاندان سميت پوڪران ۾ رهڻ لڳو. مير مراد علي خان جي ڏينهن ۾ کوسن ڪڇ تي ڪاهون ڪرڻ شروع ڪيون هيون، جنهن تي ڪڇ جي انگريز ريزيڊنٽ اعتراض اٿاريو هو. مٿئين موقعي مان فائدو وٺي، ميان عبدالنبيءَ جي پوين مان سنه 1832ع ۾ ميان محمد خان عباسيءَ وجهه ڏسي سنڌ تي قبضي ڪرڻ لاءِ انگريزي ريزيڊنٽ کي درخواست ڪئي. ڪلهوڙن جي اها پوئين ڪوشش هئي، ليڪن انگريز به سنڌ سان پوري واقفيت پيدا ڪري چڪا هئا ۽ کين پڪ هئي ته ڪلهوڙا، تالپرن کان بيهر سنڌ هرگز فتح ڪري ڪونه سگهندا. تنهن ڪري هنن ان درخواست تي ڪوبه خاص ڌيان ڪونه ڏنو.[3]

---

1 _ G. Smith: The life of john Wilson, PP-440-441, London, 1878.

2 _ Edmund C. Cox: A Short History of Bombay Presidency, P. 296, Bombay- 1887.

3 _ J. Tod: the Annals & Antiquities of Rajasthan, Vol. II, P-305.

18 صديءَ جي آخر ۾ سياسي حالتون:

عيسوي 18 صديءَ جي آخر ۾ هندستان اندر انگريزي شهنشاهت جو بنياد مضبوط ٿي چڪو هو. نظام، آئوڌ ۽ بنارس جون رياستون انگريزي اقتدار هيٺ اچي چڪيون هيون. مٿين راجائن ۽ نوابن وٽ انگريز ريزيڊنٽ رهندا هئا. سنڌيا، گائڪواڙ، هولڪر ۽ ڀونسلي جي پيشوا جا اڳ دست ۽ بازو هئا. سي مرهٽا ڪنفيڊريسيءَ کان ڇڄي ڌار ٿيا ۽ فقط نالي طور پيشوا جي اڳواڻيءَ جو دم ڀريندا هئا. خود پيشوا جي پنهنجي حيثيت بہ نهايت ڪمزور هئي. نظام ۽ مرهٽن گڏجي، سنہ 1792ع ۾ ميسور جي ٽينءَ ويڙهہ ۾، ٽيپو سلطان جهڙي مجاهد کي شڪست ڏيئي سندس اڌ ملڪ پاڻ ۾ ورهائي ڪنيو ان کان سواءِ سلطان کي 3 ڪروڙ رپيا جنگ جو تاوان ڏيڻو پيو.[1]

فرينچن جي طاقت کي انگريز هندستان اندر ڪمزور ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿي چڪا هئا. پنجاب ۾ گوجرانوالا کان وٺي وينديءَ جمنا تائين سکن جون رياستون قائم ٿي چڪيون هيون. سنہ 1774ع کان سنہ 1778ع تائين تيمور شاهہ پنج ڀيرا هندستان تي ڪاهون ڪيون. مگر افغان لشڪر چناب نديءَ کي ٽپي نہ سگهيو هو.[2] 18 صديءَ جي آخر ۾ يورپ ۾ فرينچ انقلاب رونما ٿيڻ کان پوءِ نيپولين بوناپارٽ جي اڳواڻيءَ هيٺ فرينچ زور ورتو هو. نيپولين جي خاص مرضي هئي تہ انگلينڊ ڪمزور رهي.

مٿئين انقلاب کان پوءِ هندستان جي فضا ۾ اهي افواهہ اڏامي رهيا هئا تہ اجهو ٿو نيپولين سمنڊ رستي ٽيپو سلطان کي مدد ڪرڻ اچي. ميسور جي ٽينءَ ويڙهہ کان پوءِ ٽيپو سلطان انگريزن سان آخري فيصلي ڪن جنگ لاءِ تياريون

---

1 _ ٽيپو سلطان سڄي هندستان اندر واحد مسلمان حڪمران هو جنهن انگريزن جي خلاف جهاد جو اعلان ڪيو هو. پر سنہ 1788ع ۾ سلطان پنهنجا بہ سفير محمد درويش خان ۽ عثمان خان فرانس جي شهنشاهہ لوئس 16 ۽ ترڪيءَ جي سلطان ڏانهن مدد حاصل ڪرڻ لاءِ موڪليا هئا. پر ڪو نتيجو نڪري نہ سگهيو. لوئس 16 عياشين ۽ فضول جنگين ڪرڻ ڪري مفلس ٿي چڪو هو. ترڪيءَ جي سلطان بہ فقط سڪٽا دلاسا وٺي مڪا هئا. ڪتاب حملات حيدري: مولوي عبدالرحيم ص_ 662_664.

2 _ سنہ 1775ع ۾ مغل شهنشاهہ شاهہ عالم ثانيءَ ۽ جوڌپور جي راجا، تيمور شاهہ کي هندستان تي ڪاهہ ڪرڻ لاءِ دعوتون ڏنيون هيون. ٻئي پاسي هندستان جي گورنر جنرل وارن هيسٽنگس ۽ لارڊ ڪارنوالس تيمور شاهہ سان غلام نقشبند خان ۽ غلام محمد خان معرفت خط و ڪتابت جو سلسلو جاري ڪيو هو. اوڌ جو برٽش ايجنٽ ڪابل جون خبرون باقاعدي ڪلڪتي جي فورٽ وليم کي پهچائيندو هو. سنہ 1788ع ۾ تيمور شاهہ جي ڪاهہ جي خوف کان دهليءَ جي صرافن دوڪان بند ڪيا هئا. ان موقعي تي سنڌيا جي دربار جي برٽش ريزيڊنٽ جيمس اينڊرسن صرافن کي پڪ ڏني هئي تہ تيمور شاهہ کي سک جمنا تائين پهچڻ ڪين ڏيندا، ڇاڪاڻ تہ خود تيمور شاهہ جا ايلچي ان وقت سکن خلاف سنڌيا سان ڳالهيون ڪري رهيا هئا.

ڪرڻ ۾ رڌل هو. سندس ايلچين انگريزن خلاف جهاد ڪرڻ جي پيغام کي هندستان ۽ هندستان کان ٻاهر ايران ۽ افغانستان تائين پهچايو هو. غرض ته سنه 1796ع ۾ هندستان اندر ڪوبه راجا يا نواب نه هو جنهن وٽ ٽيپو سلطان جو ايلچي نه پهتو هو. سندس مرضي هئي ته هندستان بلڪ براعظم ايشيا جون حڪومتون گڏجي انگريزن کي هندستان مان ٻاهر لوڏي ڪڍن.[1] مگر افسوس، جو سندس جهاد جي دعوت تي زمان شاهه کان سواءِ ٻئي ڪنهن به نواب يا راجا ڌيان ڪونه ڏنو.

هوڏانهن 3 ورهيه اڳ انگريزن ڪابل جي امير جي ٽپڙن کي هڪ هڪ ڪري جاچي ڏٺو هو. گورنر جنرل مارڪس ڪارنوالس جي حڪم موجب اَئوڌ جي برٽش ريزيڊنٽ ايڊورڊ آٽو آئيوز لکنؤ جي هڪڙي شخص غلام سرور کي ساڍا چوڏهن هزار رپيا ڏيئي، جاسوسي ڪرڻ لاءِ ڪابل ڏانهن روانو ڪيو هو. لکنوي انگريزن جي چاڙتي سنه 1207هه (19 آگسٽ 1792ع) تائين ڪابل ۾ رهي، افغانن جي فوجي قوت ۽ اقتصادي حالتن جا صحيح انگ اکر گڏ ڪري، ڪمپني سرڪار کي پهچايا هئا.

سنه 1796ع ۾ زمان شاهه هندستان تي ڪاهه ڪئي، لاهور تائين مس پهتو ته پنيان شهزادو محمود هرات کان ڪابل تي ڪاهه ڪرڻ لاءِ تياريون ڪرڻ لڳو. محمود جي ڪاهه جو ٻڌي، زمان شاهه موٽي ڪابل ڏانهن هليو ويو. ڪابل پهچي، اُتي جي نظام کي درست ڪرڻ ڪانپوءِ زمان شاهه ٻيو گهمرو ڪاهه ڪري لاهور مس پهتو ته سندس اچڻ کان اڳ انگريزن بريليءَ جي هڪڙي شيعي مهدي عليءَ کي به لک ڏهه هزار رپيا ڏيئي ايران ڏانهن مڪو هو. جت هو ايرانين کي هندستان اندر افغانن جي شيعن مٿان ظلمن جون ڪوڙيون ڪهاڻيون ٻڌائي، ايرانين کي افغانن خلاف پڙڪائڻ لڳو. زمان شاهه لاهور ۾ سکن سان سرگوشين ڪرڻ ۾ رڌل هو ته پنيان فتح علي شاهه قاچار جي افغانستان تي ڪاهه جو ٻڌي پوئين پير ڪابل ڏانهن موٽي ويو.

سنه 1798ع ۾ نيپولين بونا پارٽ سمنڊ رستي مصر پهتو. هندستاني جيڪي نجات لاءِ ڪابل جي پهاڙين ڏانهن نهاري رهيا هئا. هينئر يورپ ڏانهن متوجه ٿيا.

---

1 ـ هندستان جي نوابن ۽ راجائن مان نظام پهريون هو جنهن انگريزن جي زيردستيءَ کي منظور ڪري پاڻ وٽ انگريزي لشڪر رکيو هو. ٽيپو سلطان پنهنجي طرفان غلام محمد روهيلي کي سفير ڪري زمان شاهه ڏانهن موڪليو هو.

G.B. Malleson: History of Afghanistan, PP. 305-306.

انگريز ڄاڻي واڻي هندستانين ۾ خوف ڏيارڻ لاءِ ڪوڙيون خبرون شايع ڪرڻ لڳا.[1] ٽيپو سلطان جي فوجن ۾ فرينچ عملدارن جو ڪافي تعداد هو تن جي صلاح سان سلطان ماريشس ٻيٽ جي فرينچ گورنر سان فرينچ جي حبشين جي لشڪر رواني ڪرڻ لاءِ لکپڙهه ڪئي، مگر نيپولين ابوڪير جي معرڪي ۾ انگريزي ٻيڙي کان شڪست کائي چڪو هو ۽ پوءِ ايڪڙ جي جنگ ۾ انگريزي ۽ ترڪي لشڪر کان شڪست کائي مصر ۽ شام ڇڏي فرانس ڏانهن هليو ويو.

هوڏانهن ماريشس جي فرينچ گورنر فقط هڪڙو ايلچي ريپاڊ نالي ٽيپو سلطان ڏانهن تسڪين ڏيڻ لاءِ روانو ڪيو. دنيا ڏٺو ته هندستان جو مرد مجاهد اڪيلي سر، سنه 1799ع ۾ انگريزن سان وڙهندي سرنگاپٽم جي خونريز معرڪي ۾ شهيد ٿي ويو جنهن کان پوءِ گورنر جنرل مارڪس آف ويلزلي هندستان جي ديهي رياستن لاءِ "سسٽم سبسيڊائري" جهڙو لعنتي قانون پاس ڪيو جنهن موجب هر هڪ ڏيهي رياست کي پنهنجي خرچ تي رياست اندر انگريزي لشڪر رکڻو پيو. جن رياستن انڪار ڪيو سي انگريزن جي نظر ۾ دشمن هيون.

زمان شاهه کان ڪمپني سرڪار کي ڪو خوف ڪونه هو ڇاڪاڻ ته فتح علي شاهه انگريزن سان ٻٽ هو.[2] پنجاب جا سک رنجيت سنگهه جي اڳواڻيءَ هيٺ منظم ٿي رهيا هئا. ميسور کي ختم ڪرڻ کان پوءِ انگريز مرهٽن ڏانهن وريا جن جي حڪومت جون حدون بنگال کان وٺي ڪڇ تائين هيون. سنڌ هڪڙو ننڍڙو ملڪ هو انگريزن جي قوت اڳيان سندس حيثيت ڪجهه به نه هئي.

انگريزن جي وڪيل جو حيدرآباد پهچڻ:

سنه 1873ع ۾ برطانوي پارليامينٽ جي ائڪٽ موجب بمبئي ۽ مدراس ڪاتا بنگال جي گورنر جي ماتحت ڪيا ويا ۽ بنگال جو گورنر جنرل صلاحڪار ڪائونسل معرفت حڪومت هلائڻ لڳو. ڪائونسل جا ميمبر انگلينڊ سرڪار پاران مقرر ٿي اچڻ لڳا. مٿئين انتظام موجب صلح ۽ جنگ جي حالتن ۾ صوبن جي گورنر کي گورنر جنرل کان اختياري وٺڻي ٿي پيئي. 8 آڪٽوبر سنه 1798ع ۾ بمبئي جي گورنر، جوناٿن ڊنڪن کي لارڊ ويلزلي لکيو

1_ سنه 1798ع ۾ لنڊن جي هڪڙي انگريز جان فئر بارن نيپولين بوناپارٽ جي ڪاهه متعلق هڪڙو نقشو تيار ڪيو هو جنهن ۾ هن پروپئگنڊا طور ڏيکاريو هو ته نيپولين بحيره روم کان مصر پهچي اتان ڳاڙهو سمنڊ ۽ ايراني نار ٽپي، منگلور پهچي، ٽيپو سلطان کي مدد ڪندو.
P. N. Khera: British Forward Policy Towards Sind "Nepoleon."

2 _ E.W. Thamson: History of the India, PP. 318-319, London.
G.B. Malleson: History of Afghanistan, P. 306.

تہ: "سنڌ جا ٽالپر مير ڪابل جي ماتحت رهڻ کان بيزار آهن. سنڌ ۾ واپار جي ڪوٺي وجهڻ سان انگريز آسانيءَ سان افغانين، ايرانين، روسين ۽ فرينچن جي ايشيا ۾ ڪارروائين کي معلوم ڪري سگهندا."

گورنر جنرل جي حڪم موجب جوناٿن ڊنڪن هڪڙي ايراني، آغا ابوالحسن کي پنهنجو وڪيل ڪري سنڌ ڏانهن روانو ڪيو هو. حيدرآباد پهچڻ کان پوءِ آغا سيد ابراهيم شاهہ وٽ مهمان ٿي لٿو ۽ 24 فيبروري 1799ع تي آغا سيد ابراهيم شاهہ معرفت بہ خط مير فتح علي شاهہ کي پيش ڪيائين. خطن جي اصل مراد فقط هيءَ هئي تہ زمان شاهہ لاءِ سنڌ جي ذريعي وڏيڪ پريشانيون پيدا ٿين. خطن ۾ لکيل هو تہ "جيڪڏهن ٽالپر مير قنڌار تي حملو ڪندا تہ ڪمپني سرڪار سندن مدد ڪندي" جنهن جو اڻ سڌيءَ ريت هي مطلب هو تہ ٽالپر سمجهي سگهن تہ انگريزي فوجن لاءِ قنڌار تي قبضو ڪرڻ ڪهڙو نہ آسان ڪم هو. ٻن خطن مان هڪ جي اصل عبارت هن ريت هئي:

> "الله تعاليٰ آدم عليہ السلام جي اولاد کي برادريءَ ۽ دوستيءَ جي هڪڙي ڌاڳي ۾ منسلڪ ڪيو آهي، ڇاڪاڻ تہ الله جا سمورا ٻانها انساني تهذيب جي لحاظ کان هڪجهڙا آهن!"[1]

انگريزن جي حڪمت عملي ۽ ڊپلوميسي جا ڪرشما ڏسو جو هڪڙي طرف گورنر جنرل ڏيهي رياستن جي نوابن ۽ راجائن لاءِ 'سسٽم سبسيڊئري' جي ڪوڙڪيَ تيار ڪري ٿو ۽ ٻئي پاسي سندس گورنر سنڌ جي ميرن کي دوستي رکڻ لاءِ خدا جو واسطو ۽ انسانيٰ تهذيب جو ڍونگ پيش ڪري ٿو! 17 مارچ تائين ٽالپري دسترخوان جي نعمتن کان لطف اندوز ٿيڻ کان پوءِ گورنر جي ايراني وڪيل مداريءَ وانگر بغچو کولي سوکڙيون پيش ڪيون، جن ۾ شيشي جو سامان، چينيءَ جا برتن، مختلف قسمن جا بارود جا هٿيار، ڪي پلنگ، مخملي ٿان ۽ واچون هيون. سوکڙين جي جملي قيمت 1045 رپيا هئي، جيڪي مير فتح

1ـ نوٽ: بمبئي جو گورنر جوناٿن ڊنڪن، پهريائين بنگال سول سروس جو عملدار هو. پوءِ بنارس ۾ برٽش ڪمشنر ٿي رهيو هو. سنہ 1795ع کان سنہ 1811ع تائين بمبئي جو گورنر ٿي رهيو. نهايت تجربيڪار انگريز هو. آغا ابوالحسن ايراني ۽ مهدي علي بريلوي، ڪمپني سرڪار جا تجربيڪار ڇاڙتا هئا. ابوالحسن ايران جو ممڪڙو واپاري هو ۽ مهدي علي امير هو جنهن ايران وچي زمان شاه خلاف فتح علي شاهہ قاچار کي ڇوريو هو.هن ايراني فرمانروا کي انگريزن جي طرفداري ڪندي خوف ڏيارِيو هو تہ 7 سؤ سولجرن جي دستي سان انگريزن بنگال جي نواب سراج الدولہ جي هڪ لک فوج کي پلاسيءَ جي جنگ ۾ شڪست ڏني. مهدي علي ڪامل عيار ۽ سياستدان هو. ان قسم جا ايرانين کي خوف ڏياري هن برٽش سفارت لاءِ ايران ۾ رستو صاف ڪيو.

P. M. Sykes: Ten Thousand Miles in Persia, Vol. II, P. 397 London, 1917.

B. D. Basu: Rise of The Christian Power in India, PP. 35-52.

علي شاهه کي پيش ڪيون ويون. مير غلام علي خان جي تحفن جي قيمت 849 رپيا هئي ۽ ميرڪرم علي خان جي سوکڙين جي قيمت 735 رپيا هئي. خاص ڪري واچن جي سونهن ۽ حرڪت کي ڏسي، تنديا مير گهڻو خوش ٿيا ۽ سندن خيال موجب انگريز سندن خيرخواه دوست هئا. مير صاحب ڪابل جي ساليانيءَ خراج ۾ گرم ڪپڙي رواني ڪرڻ جو اڳي ئي ارادو ڪيو. تنهن ڪري انگريزن جي وڪيل کي ڪانئن هڪ لک رپين جي قيمت جو گرم ڪپڙو خريد ڪرڻ لاءِ وعدو ڏنو.[1] خراسان وارا انگريزي اوني ڪپڙو گهڻو پسند ڪندا هئا.

ناٿن ڪرو جو سنڌ ۾ اچڻ:

انگريزن کي فقط بهاني جي ضرورت هئي. آغا ابوالحسن جي بمبئي پهچڻ شرط جو ناٿن ڊنڪن، بمبئي سول سروس جي هڪڙي عملدار ناٿن ڪرو کي، جو وڏو مڪار هو چونڊي پنهنجي طرفان ايجنٽ ڪري سنڌ ڏانهن روانو ڪيو. تجارت ڪرڻ ڪان سواءِ ڪيس سياسي اختياريون بہ مليل هيون. شهداداڻي سرڪار پاران آغا محمد بيگ هڪڙو ايراني بمبئي ۾ ايجنٽ مقرر ٿيو. نئين ايجنٽ ڪراچي ۾ هڪڙي عمارت تعمير ڪرائي. جا انگريزن جي ڪراچيءَ ۾ پهرين عمارت هئي. ساليانو چئن لکن رپين جو مال انگريز سنڌ ۾ نيڪال ڪرڻ لڳا. مثلاً چين جي کنڊ، ملبار جا ڪارا مرچ ۽ ٻيون صنعتي شيون. مئي 1799ع ۾ ڊريڪ جهاز ڪراچيءَ پهتو. جنهن ۾ قسمين قسمين شيون جهڙوڪ، شيشي ۽ چينيءَ جا برتن، لوهه ۽ ٽين جو سامان، قسمين قسمين رنگين ڇيٽون ۽ ڪارا مرچ وغيره هئا. ناٿن ڪرو هڪڙي خط ۾ ڪمپني سرڪار کي سنڌ جي اهميت متعلق هيٺيون بيان لکيو:

"سنڌ ۾ انگريزن جي موجودگيءَ جي ڪري زمان شاهه جو سمورو ڌيان سنڌ ڏانهن ڇڪيل رهندو. سنڌ هڪ اسلامي رياست آهي، جنهن سان دوستي رکڻ ڪري اسين آسانيءَ سان قنڌار تي فوج ڪشي ڪري سگهنداسون. افغان بادشاهه سان جيڪڏهن ٽالپرن جي جنگ لڳندي، تہ اسين هر حال ۾ فائدي مند رهنداسون ۽ سنڌ ۾ قيام ڪرڻ ڪري اسين وچ ايشيا جا حالات معلوم ڪري سگهنداسون."

سنڌ ۾ ڌارين ملڪن جي شين جي درآمد ڪري هن صوبي جي صنعتي شين کي ڪاپاري ڌڪ لڳو. ڪاريگر بيروزگار ٿيڻ لڳا ۽ واپاري طبقي جا

1_ ڪلهوڙا ۽ ٽالپر مير ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ کان گرم اوني ڪپڙو خريد ڪري، ڪابل سرڪار کي خراج جي عيوض موڪليندا هئا. سندن ايلچي ڪابل سرڪار کي ڪپڙي جي قيمت ٻيڻي ٽيڻي ٻڌائيندا هئا.

سيئين حڪومت جا در کڙڪائڻ لڳا. زمان شاهه ڏٺو ته هندستان تي به دفعا ڪاهُن ڪرڻ وقت فتح علي شاهه قاچار ايراني سرحد تي فوجي نمائشون ڪرڻ لڳو هو. تنهن ڪري افغان بادشاهه. مير فتح علي خان ڏانهن انگريزي ڪونيءَ کي بند ڪرڻ لاءِ هڪڙو ڌمڪيءَ ڀريل خط موڪليو. ان کان سواءِ انگريزي ايجنٽ کي سنڌ مان تڙي ڪيڻ لاءِ مير صاحب کي ماٽڪاٽي، سهراباڻي سرڪارن کان سواءِ ڪڇ جي راءِ، مسقط جي امام ۽ پونسلي وٽان پڻ خط پهتا هئا. پونسلي جي مير ناري خان سان خط و ڪتابت جاري هئي. ناٿن ڪرو کي سنڌ ۾ اچيا سال مس گذريو هو ته 29 آڪٽوبر سنه 1800ع ۾ مير فتح علي خان هيبت جنگ بهادر وٽان کيس 15 ڏينهن اندر سنڌ مان نڪري وڃڻ لاءِ حڪم پهتو. ناٿن ڪرو حڪم موجب نٽي مان سڙهه سانباهي بمبئي ڏانهن روانو ٿيو.

متئين اوچتي حڪم ملڻ ڪري، ڪمپني سرڪار کي 1,09,659 ربين جو نقصان پهتو. مٿينءَ رقم ۾ انهن سوڪڙين جي قيمت به شامل هئي، جيڪي آغا ابوالحسن ميرن کي ڪمپني سرڪار پاران ڏنيون هيون. انهن سوڪڙين جي جملي قيمت 23,145 هئي.[1] مسٽر ناٿن ڪرو بمبئي پهچڻ بعد ڪمپني سرڪار کي جيڪا رپورٽ پيش ڪئي، تنهن جي هڪڙي رخ مان فرنگين جي ناپاڪ ارادن جي خبر پئجي سگهي ٿي ۽ ٻئي رخ مان سنڌ جي 18 صديءَ جي جهلڪ نظر اچي ٿي. رپورٽ جو اختصار هيٺ ڏجي ٿو:

"جيڪڏهن انگريز سنڌ تي ڪاهه ڪرڻ چاهين، ته ڪين پهرئين ڪراچيءَ کان ڏهن ميلن جي مفاصلي تي گسريءَ وٽ فوجون لاهڻ گهرجن. هن ڪاريءَ جي ڏڪڻ اويرندي پريان وڏا جهاز لنگر انداز ٿي سگهن ٿا. ڪناري وٽ فوجون لاهڻ گهرجن ۽ حفاظت لاءِ مختصر توب خاني رکڻ جي ضرورت پوندي. ڪراچيءَ ۾ سستائي آهي، هتي چوپايو مال ۽ گاهه جام ملي ٿو. ڪراچيءَ کان ٺٽي تائين سڌو سنئون رستو وڃي ٿو جنهن تان آسانيءَ سان توب خانو لنگهي سگهندو. درياءَ رستي به ٺٽي پهچي سگهبو. سنڌونديءَ جي ٻيڙين تي قبضي ڪرڻ کان پوءِ، حيدرآباد جو قلعو ڪناري کان فقط ڇهن ميلن جي پنڌ تي آهي. رستي تي فقط هڪ تڪليف آهي جو هر وقت بلوچي لشڪر تيار بيٺل رهي ٿو. ٺٽي ۽ حيدرآباد جي وچ ۾ جهرڪن

1 Postan: Personal Observation on Sind, P. 290
W.F.P. Napier: The Conquest of Sind, P. 38, London, 1845.

جو شهر آهي، هتي ان، چوپايو مال ۽ گيهه جام ملي ٿو. ڪراچيءَ تي قبضو ڄمائڻ هر حال ۾ بهتر ٿيندو. هتي جا جوکيا ۽ نومڙيا ٽالپرن جي خلاف آهن، سندن چوڻ آهي ته سندن زمينن تي ٽالپرن قبضو ڄمايو آهي، جيڪڏهن اسين مٿن هٿڙو گهمائينداسون ته حيدرآباد پهچڻ تائين هو اسان جا معاون ۽ مددگار ٿي رهندا. جيڪڏهن ميان عبدالنبي ڪلهوڙي جي پوين مان ڪو حقدار سنڌ لاءِ ڪڙو ڪنداسون ته پڪ ٽالپر سنڌ مان ٽڙجي ويندا."

مير فتح علي خان جي وفات:

سنه 1217هه (1802ع) ۾ مير فتح علي خان "هيبت جنگ بهادر" وفات ڪئي. مرڻ کان ٿورا ڪلاڪ اڳ سجاول دايي، شهزادي صوبدار خان جي ولادت جي خوشخبري ۽ مبارڪبادي پيش ڪئي. مير صاحب، دايي کي جوهردار ترار مرحمت ڪئي.[1] وفات کان اڳ حڪومت جون واڳون پنهنجي ڀاءُ مير غلام علي خان کي سپرد ڪري ويو جو سندس ايام ڪاريءَ ۾ سنڌ جو وزير خارجه هو. مير صاحب جي جنازي کي هالن جي ويجهو خدا آباد پرسان سپرد خاڪ ڪيو ويو. مقبرو ڳاڙهي پٿر جو صفائيءَ سان جڙيل آهي. قبر اڳيان سنگ مرمر جي تختيءَ تي ڪتبو لکيل آهي. مقبرو هڪڙي ٿلهي تي آهي، جنهن تي مير بهرام خان، مير بجر خان، مير صوبدار خان ۽ مير غلام علي خان جون قبرون آهن. ٿلهي مٿان پيل پاون سان ڇت ٻڌل آهي.[2] مير فتح علي خان پنهنجي وقت جو تجربيڪار سپاهي ٿي گذريو. هن 17 ورهين جي عمر ۾ سنڌ فتح ڪئي هئي. سندس بلند فطرت کي فقط ايترو منظور هو ته سنڌ ۾ امن ۽ امان رهي. جنگين ڪرڻ کان ڪيس نفرت هئي، ليڪن ميدان ۾ قدم رکڻ کان پوءِ دشمن کي مات ڪرڻ کان ڪونه گسندو هو. حڪومت جو ڪاروبار نهايت سنجيدگيءَ، ڪفايت ۽ تحمل سان هلائيندو هو. ملڪ داري ۽ فنون سياست کان پورو واقف هو. پنهنجن عزيزن ۽ بين بلوچي سردارن کي سندن رتبي موجب حق ڏنائين، جيئن ڪوبه شڪايت جو لفظ زبان تي آڻي نه سگهي. سير ۽ شڪار جو شوقين هو. سندس ايام ڪاريءَ ۾ حيدرآباد کان وٺي سيوهڻ تائين مهراڻ جا زرخيز ڪنارا شاهي شڪارگاهه ٺهجي ويا. سفر ۽ حضر ۾ شعراءِ ڪرام ۽ علمائن سگهڙن جي محفل ۾ رهندو هو. سسئي، پنهون جي قصي کي

---

1 _ شاهنامه سنڌ: ذڪر مير فتح علي خان.

2 _ J. Wood: A journey to the Source of River Oxus, Chp. II, "Ruins of Khudabad", P. 19.

مولانا جاميءَ جي يوسف زليخا جي طرز تي نئين سر پارسيءَ ۾ نظم ڪرايائين. سنڌس فتوحات جي ڪارنامن کي سيد محمد عظيم ٺٽوي ”فتح نامہ“ جي عنوان سان تصنيف ڪيو. سنہ 1799ع ۾ پڇاري واهہ کي بند ڏياريائين. وفات ڪرڻ مهل 35 لک رپيا نقد شاهي خزاني ۾ ڇڏي ويو.[1]

مير غلام علي خان:

16 محرم سنہ 1217هہ (1802ع) ۾ مير غلام علي خان گاديءَ تي ويٺو. سنڌس دستاربنديءَ جي رسم وقت سموري مير، مير سهراب خان، سميت حاضر هئا، فقط مير ٺارو خان ماڻڪاڻي غير حاضر هو. مير غلام علي خان ملڪ داريءَ جي قانون کان بهره مند هو. وقت جي پاڙيسري حاڪمن جي نظر ۾ سنڌس ڏاهپ ۽ بهادريءَ جو سڪو ويٺل هو. سنہ 1218هہ (1803ع) ۾ ڪنهن معمولي ڳالهہ تان مير غلام علي خان ۽ مير ٺاري خان جي ڪڙمين ۾ ول تان تڪرار جاڳيو نوبت تيغ زني ۽ توب زنيءَ تائين پهتي. مير غلام علي خان طاهر خدمتگار ۽ مير محمود خان جي اڳواڻيءَ هيٺ 2 هزار لشڪر توب خاني جي دستي سميت روانو ڪيو. شهداداڻين جا 410 ۽ ماڻڪاڻين جا 300 ماڻهو مفت مارجي ويا. ول جي جنگ پنج ڏينهن هلي. جنگ ۾ شهداداڻين جا ڪي نامور سپاهي، جهڙوڪ ڏاتو خان جمالي، پيڙو خان کوکر ۽ نبي بخش خان پرڳڙي مارجي ويا. مير ٺارو خان بہ زخمي ٿي پيو. کيس مير غلام علي خان حيدرآباد ڪٺائي آيو ۽ تندرست ٿيڻ کان پوءِ کيس بيش بها سوغاتون ڏيئي روانو ڪيائين.[2]

شاهہ شجاع جي سنڌ تي ڪاهہ:

افغانستان ۾ سدوزئي شهزادن جي پاڻ ۾ اٽڪٽ ڪري، اتي جا سياسي حالات پيچيده هئا. پائرن جي نااتفاقيءَ ڪري بارڪزئي سردار زور وٺي رهيا هئا. سنہ 1799ع ۾ پکهار نہ ملڻ ڪري قزلباش سپاهين فساد ڪري، شهزادي محمود جو طرف ورتو جنهن زمان شاهہ کي گرفتار ڪرائي انڌو ڪرائي ڇڏيو. سنہ 1218هہ (1803ع) ۾ سنڌس ننڍو ڀاءُ شجاع الملڪ ڪابل جي تخت تي ويٺو.[3]

شاهہ شجاع، جنهن کي بارڪزئي سردارن تخت تي ٽاڪيو هو سو ڪمزور

---

1 _ Kalichbeg Faridunbeg: History of Sindh, Vol. II, P. 165
E. H. Aitken: Gazetteer of the Province of Sind, P. 16

2_ شاهنامہ سنڌ: ذڪر ول جي جنگ.

3_ تاريخ سنڌ: مرزا قليچ بيگ، جلد2، ذڪر زمان شاهہ.

طبيعت جو انسان هو. وتس لشڪر کي پگهار ڏيڻ لاءِ ڏوڪڙ ڪونہ هئا. ڪابل ۾ فساد پوڻ ڪري، تالپرن ڪابل کي ڏل ڏيڻ بند ڪري ڇڏي هئي. ميرن تي دٻاءُ وجهڻ لاءِ شجاع لشڪر وٺي سنڌ تي ڪاهي آيو. مير غلام علي خان پاڻ لشڪر وٺي لاڙڪاڻي جي قلعي تي توبون چاڙهڻ لڳو. ايتري ۾ مير سهراب خان بہ فوجن سميت اچي ساڻس گڏيو. شجاع بلوچي لشڪر جي صف آرائي ڏسي، پنهنجي وزير حافظ شير محمد خان معرفت صلح جون ڳالهيون ڪرڻ لڳو. مير غلام علي خان، افغان وزير کي صاف لفظن ۾ چئي ڏنو تہ "اها ڪڪڙ مري ويئي، جيڪا اڳ سونا آنا لاهيندي هئي!" جيسين ڏرين ۾ ڪو فيصلو ٿئي، تنهن کان اڳ شهزادي محمود ۽ زمان شاهہ جي پٽن ڪامران ۽ قيصر خان جي سازشن جي ڪري ڪابل جون حالتون بدلجڻ لڳيون. ٻئي طرف کان ايراني لشڪر جي هرات تي ڪاهہ جون وتس خبرون پهتيون. لاچار شجاع ميرن کان ڏهہ لک رپيا وٺي موٽي ويو.[1]

ڪڇ جو قحط:

مير غلام علي خان جي ڏينهن ۾ ڪڇ ۾ سخت ڏڪار پيو. ڏڪر جا ستايل سنڌ ۾ تن چٺن رهين تي پنهنجا ٻار وڪڻڻ لڳا. ڏڪر جي زماني ۾ سنڌ ۾ في رپئي 6 سير جوئر ۽ ٻاجهري وڪامندي هئي. فياض مير ڏڪر جي ستايلن کي بيشمار ان ورهائي ڏنو. ڪجهہ عرصي کان پوءِ ڪڇي موٽي پنهنجي وطن ڏانهن ويا. ڪڇ جي ڪنگهار راءِ ٻهادر مير نامدار کي ڏڪر جي ستايلن جي ٻارن کي موٽائڻ لاءِ دوستانہ نموني ۾ درخواست ڪئي، جا مير نامدار منظور ڪري، فقيري خدمتگار معرفت شاهي خرچ سان ستايلن جي ٻارن کي خريد ڪري، ايلچين معرفت ڪڇ ڏانهن روانو ڪيو. مٿينءَ فياضيءَ جي ڪري ڪڇ جي برٽش ريزيڊنٽ توڙي راءِ ٻهارامل مير صاحب جو شڪريو بجا آندو.

قلات سان ڪشيدگي:

سنہ 1795ع ۾ قلات جي بيگلربيگي مير محمد نصير خان وفات ڪئي. سندس وليعهد پٽ شهزادو محمود صغير هو. تنهن ڪري شاهي خاندان مان ڦيريائين ٻهرام خان ڪڇيءَ ۾ فساد ڪيو جنهن کي زمان شاهہ گرفتار ڪرايو هو. پوءِ حڪومت جو ڪاروبار شهزادي جا بہ ماتيلا ڀائر مير رحيم خان ۽ مير

1_ تاريخ افغانستان: حضرت جمال الدين افغاني، ص 64، مترجم: مولوي محمد علي خان، اسلاميہ استيم پريس، لاهور، 1324هہ.

مصطفيٰ خان هلاڻ لڳا. منجهانئن مصطفيٰ خان ڪڇي، هرند ۽ داجل مٿان نائب هو. هن حيدرآباد سرڪار ڪان ڪراچيءَ جي بندر جو مطالبو ڪيو ۽ بهاول پور جي نواب محمد صادق خان سان معاهدو ڪيو. ان معاهدي موجب ٻنهي سنڌ تي ڪاهه ڪرڻ لاءِ فيصلو ڪيو. شهزادي مصطفيٰ سنڌو درياءَ جي ساڄي پاسي تي قبضي ڪرڻ جو ۽ نواب محمد صادق سنڌو نديءَ جي کاٻي ڪناري ڪي والارڻ جو ارادو ڪيو.

براهوئي شهزادن جي هڪ پوڙهي چاچي ڪوئٽيءَ ۾ رهندي هئي، جنهن جي پرورش مير غلام علي خان ڪندو هو مير صاحب ان پوڙهيءَ کي گهرائي سمجهائي گنداواهه ڏانهن روانو ڪيو. پوڙهيءَ اتي پهچي شهزادي مصطفيٰ کي بازاچڻ لاءِ سمجهائڻ جي ڪوشش ڪئي. تنهن وچ ۾ اتفاق اهڙو ٿيو جو مير رحيم خان کي مير مصطفيٰ خان گولي هڻي ماري وڌو.[1] ان حادثي کان پوءِ مير غلام عليءَ قلات دربار ڏانهن همدرديءَ طور پنهنجو ايلچي روانو ڪيو ۽ طرفين ۾ صلح ٿي.

مير غلام علي خان مرحوم مير محمد نصير خان جي ڀائٽيءَ سان ڀاڳ جي شهر ۾ ڏوم ڏام سان شادي ڪئي. ان موقعي تي مهمانن جو تعداد چاليهه هزار هو.[2]

بهاول پور کي شڪست:

اُچ شريف جي جيلاني ۽ بخاري ساداتن جي وقت جا حڪمران عزت ڪندا هئا. سندن پيري مريديءَ جو سلسلو سنڌ ۽ گجرات تائين هو. نواب محمد صادق خان اُتي جي گادي نشين سيد ذوالفقار شاهه جي بي عزتي ڪئي، جنهن ڪري مير غلام علي خان نواب ڏانهن سيد لاءِ سفارش جو خط لکيو. نواب صاحب ويتر غصي ٿي، سيد تي سختيون ڪرڻ لڳو. نواب جي روش تي ناراض ٿي، مير صاحب پنهنجي سپهه سالار طاهر خدمتگار جي اڳواڻيءَ هيٺ بهاول پور ڏانهن لشڪر چاڙهي مڪو.

اپر سنڌ جي بزدارن، لنڊن، گبولن، پٽافين ۽ جروارن به ٽالپري لشڪر جي مدد ڪئي. نواب جي سپهه سالار فتح محمد خان غوريءَ شڪست کاڌي. ٽالپري لشڪر سبزل ڪوٽ ۽ ڀنگ ڀاڙهه تي قبضو ڪيو. نواب شرط منظور ڪيا. ساداتن جون جيڪي زمينون نواب ضبط ڪيون هيون، سي کين موٽايون ويون. طاهر خدمتگار نواب جي پٽ کي ساڻ ڪري ڪشمور کان بيڙين رستي ٽن

1 _A. W. Hughes: Baluchsitan, PP. 190-191

2 _Kalichbeg Faridunbeg: History of Sindh, Vol. II, P. 210

ڏينهن اندر ٽنڊي حاجي مير خان پهتو جت شهزادو مير محمد خان، بهاول پور جي شهزادي جو استقبال ڪري کيس حيدرآباد وٺي آيو. ڪجهه ڏينهن دائود پوٽو شهزادو شاهي مهمان طور رهي، موٽي بهاول پور ڏانهن ويو. ظاهر خدمتگار کي فوجي خدمت جي انعام ۾ نوابيءَ جو لقب عطا ٿيو.

انگريزن سان تعلقات:

گورنر جنرل لارڊ منٽو جي ڏينهن ۾ سنڌيا شاهي ۽ هولڪر شاهي مرهٽن جون ٻہ زبردست حڪومتون هيون. وچ هندستان ۾ پنڊاري ڌاڙيدار انگريزن کان ڍُريون رشوتون وٺي، ڏيهي رياستن ۾ ڦريون ڪندا هئا.[1] نيپولين بونا پارٽ هندستان پهچڻ ۾ ڪامياب نہ ٿي سگهيو پر سڄو يورپ سندس ڪڙيءَ هيٺان هو. جرمنيءَ کي شڪست ڏيڻ کان پوءِ "برلن ڊڪري" ذريعي يورپ وارن لاءِ اعلان ڇڏرو ڪيو تہ ڪابہ يورپ جي طاقت انگلينڊ سان واپار نہ ڪري. سنہ 1807ع ۾ ٽلسٽ جي معاهدي موجب هن زار روس سان هندستان تي گڏجي ڪاهہ ڪرڻ جو فيصلو ڪيو. هندستاني، جن کي انگريز سندن ئي خون ۽ پئسي جي ذريعي پاڻ ۾ ويڙهائي پنهنجو مطلب سنواري رهيا هئا، سي فرانس ۽ روس جي مٿئين معاهدي کي دستور موجب پاڻ لاءِ نجات جو باعث سمجهڻ لڳا.

ٽلسٽ جي معاهدي ڪري ڪلڪتي جي "چيمبرس آف ڪامرس" (ايوان تجارت) ۽ اُتي جي فورٽ وليم جي قلعي جي سياسي حلقن ۾ بي چيني پيدا ٿي. ازان سواءِ ڪي فرينچ عملدار ايران پهچي، شاهہ جي فوجن کي ولائتي فوجي قاعدا سيکارڻ لڳا. انهن پاڻ سان توب خانو بہ اوڏانهن نيو هو. فرينچن جي نقل ۽ حرڪت کي ڏسي لارڊ منٽو هندستان جي پاڙيسري ملڪن ڏانهن سفارش رواني ڪرڻ لاءِ فيصلو ڪيو. گورنر جنرل جي دل سنڌ، پنجاب، ڪابل ۽ طهران جي حالتن کي معلوم ڪرڻ لاءِ گهڻي ماندي هئي.

پنجاب تي رنجيت سنگهہ جو سڪو ڄميل هو. سندس اکيون ستلج پار وارين ڦلڪيان سک رياستن تي قبضي ڪرڻ لاءِ ڪتل هيون. سندن ارادو هو تہ مٿيون رياستون لاهور جي خالصہ جهنڊي هيٺ رهن. پئي پاسي ستلج پار واريون رياستون پنهنجي ڪل بچائڻ لاءِ ڪمپني سرڪار جا در ڪڙڪائڻ لڳيون. انگريزن کي خوف هو تہ جيڪڏهن رنجيت سنگهہ ستلج پار وارين

1_ نوٽ: هندستان ۾ پنڊارين جو آغاز سنہ 1689ع ۾ اورنگزيب جي پوئين زماني ۾ دکن مان ٿيو. پنڊاري ٽڳن جي ٽولين ٺاهڻ وارو پهريون شخص پونا پاءِ نالي هڪڙو مرهٽو هو. پوءِ افغان ۽ بلوچ بہ پنڊارين سان شامل ٿيا. پنڊارين جا پوئين زماني ۾ امير خان، جيتوءِ واصل محمد اڳواڻ هئا.

رياستن کي قبضي هيٺ آڻڻ کان پوءِ راجپوتن ۽ مرهٽن سان دوستاڻا ناتو رکيو ته انگريزن کي گڏيل محاذ سان مقابلو ڪرڻ مشڪل ٿيندو. ان ڪري گورنر جنرل کي پهريائين رنجيت سنگهه کي روڪڻو پيو.

22_ ڊسمبر سنه 1808ع ۾ لڌيانه جي برٽش پوليٽيڪل ايجنٽ ميٽڪاف رنجيت سنگهه کي صاف لفظن ۾ چتاءُ ڏنو ته ستلج پار واريون ڦلڪيان سک رياستون ڪمپني سرڪار جي حفاظت هيٺ اچي چڪيون آهن. رنجيت سنگهه سياڻو هو ڪيس انگريزن جي طاقت جي خبر هئي، تنهن ڪري سنه 1809ع ۾ هن انگريزن سان امرتسر جو معاهدو ڪيو جنهن مطابق خالصه سرڪار ۽ ڪمپني سرڪار درميان ستلج ندي حد مقرر ٿي. رنجيت سنگهه سان فيصلي ڪرڻ کان پوءِ لارڊ منٽو ڪابل ڏانهن متوجه ٿيو جتي شاهه شجاع الملڪ بارڪزئي سردارن جي هٿ ۾ پتليءَ وانگر هو.

جارج فاريسٽر پهريون انگريز هو جنهن ڪابل تائين سفر ڪيو هو.[1] تنهن کان پوءِ ڪلڪتي جي ڪائونسل، مانسٽيورٽ ايلفنسٽن کي ڪابل ڏانهن رواني ڪرڻ لاءِ فيصلو ڪيو. ايلفنسٽن 13 انگريز عملدار ۽ چار سؤ انگريز ۽ هندي سپاهي ساڻ ڪري بهاول پور، ديره جات ۽ ڪوهاٽ رستي کان ڪابل روانو ٿيو. ايلفنسٽن اڃا ڪالاباغ جي لوڻ وارين کاڻين وٽ مس پهتو هو ته کيس نيپولين بوناپارٽ جي شڪست جي خبر پهتي. روس ۽ فرانس جي گڏيل ڪاهه جنهن تورا ڏينهن اڳ هندستان جي فضا کي غبار آلوده ڪري ڇڏيو هو ان متعلق هينئر اطمينان هو.

سنه 1809ع ۾ ايلفنسٽن پشاور کان ڪابل پهتو. ڪابل ۾ کيس مرزا گرامي ۽ ملا بهرمند به عيار چاڙتا ملي ويا. جن جي معرفت فرنگي شجاع جا ٽپڙ جاچڻ لڳو. ظاهري شجاع جي پڳ ۾ ڪوهه نور هيرو لڳل هو جو سندس پيشانيءَ تي چمڪاٽ ڏيئي رهيو هو پر سندس اندر ڪاڏل هو ۽ پريشانين جي ڪا حد ڪانه هئي. هرات ۾ شهزادي محمود جون بغاوتون، بارڪزئي وزير فتح خان جون سازشون، دربار ۾ قزلباش ۽ سدوزئي اميرن جي پاڻ ۾ نااتفاقي، شاهي خزاني جون تجوڙيون خالي، ڪشمير جي گلريز خطي ۾ فسادن جا شعلا. گويا "يڪ انگور ۽ صد زنبور" وارو مثال هو. مٿين سيني ڳالهين کي ايلفنسٽن جاچي ڏٺو. شاهه

1_ جارج فاريسٽر ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي بنگال جي سول کاتي ۾ نوڪر هو جتان فرار ٿي مسلمان واپاريءَ جو لباس ڍڪي، سنه 83_1782ع ۾ هماليه جي ترائيءَ واري رستي کان پنجاب جو سير ڪندو ڪابل پهتو. هو ٻين ملڪن جي سير ڪرڻ کان پوءِ انگلنڊ پهتو. سندس سفرنامو ٻن جلدن ۾ ڇپيو جن مان ان زماني جي پنجاب جي پوري خبر پئجي سگهي ٿي.

شجاع سان ملاقات ڪرڻ وقت اجا ايلفنسٽن فرينچن جي ڳالهه مس ڇوري، ته جهٽ شاهه شجاع پنهنجي رعايا کي دٻائڻ متعلق شرطن جي هڪڙي ڊگهي فهرست انگريز ايلچيءَ اڳيان پيش ڪئي. ايلفنسٽن سندن مطلب سمجهي ويو ته امير کي فقط ڏوڪڙن جي ضرورت آهي. هن بادشاهه کي چيو ته جيڪڏهن ڪابل سرڪار سنڌ تان هٿ ڪڻندي، ته هو (ايلفنسٽن) گورنر جنرل کي سفارش ڪري امير کي 3 لک رپيا وٺي ڏيندو. شجاع ڪي مهينا پنهنجن سردارن سان سرگوشين ڪرڻ کان پوءِ صحيح ڪري ورتو ته سنڌ کي اڳي يا پوءِ انگريزن کان خطرو آهي، تنهن ڪري هن مجبوريءَ جي حالت ۾ انگريز ايلچيءَ جا شرط منظور ڪيا. ان کان سواءِ هن وعدو ڪيو ته جيڪڏهن فرينچ يا ايراني گڏجي هندستان تي حملو ڪندا ته دراني حڪومت انگريزن جو طرف وٺندي

14_ جون سنه 1809ع ۾ لارڊ منٽو ڪابل جي هن معاهدي جي ڪلڪتي مان تصديق ڪئي.[1] ايلفنسٽن ڪابل سان سنڌ جو سودو ڪري چوٿين ڏينهن اجا پشاور مس پهتو ته ڪابل تي شهزادي محمود جي قبضي ۽ شاهه شجاع جي شڪست کائڻ ۽ ڀڄڻ جون ڪيس خبرون پهتيون. ايلفنسٽن کي اڳي ئي پڪ هئي ته ڪابل جهڙي تتل تخت تي شجاع جهڙو ڪمزور انسان هرگز جٽاءُ ڪري نه سگهندو. هڪڙي طرف کان انگريز ميرن کي قنڌار تي ڪاهه ڪرڻ لاءِ فوجي امداد ڏيڻ جا دم دلاسا ڏيڻ لڳا، ٻئي پاسي دراني حاڪم سان سنڌ جو سودو ڪرڻ لڳا. هوڏانهن لارڊ منٽو پاران سر جان مالڪوم ناٽي سان ڳوٺريون پرائي ايران پهتو هو.

اهڙين حالتن ۾ ناممڪن هو ته انگريز سنڌ جهڙي ويجهي صوبي کي نظرانداز ڪن. ناٽن ڪرو جي سنڌ مان نڪري وڃڻ ڪري ڪمپني سرڪار کي جيڪو هڪ لک رپين جو نقصان پهتو هو سو داغ انگريزن جي دلين تان متجڻ مشڪل هو. رڳو سوال هو ته اجا انگريزن جا پير وچ هندستان ۾ مرهٽن سان ڦاٿل هئا. ان ڪري في الحال سنڌ جي مسئلي کي انهن ملتوي رکيو هو.[2]

مير غلام علي خان داناءُ هو ڪيس لاهور، ڪابل ۽ ايران ۾ انگريز ايلچين جي سرگرمين جي خبر هئي. ايراني ۽ فرينچ جاسوس انگريزن جو خوف ڏياري ميرن کي برغلائڻ ۽ پڙڪائڻ لڳا. مگر مير اهڙا سادا لوح ڪونه هئا، جو مٿن اعتبار ڪري انگريزن سان اڳرائي ڪري ٿتائين ها. مير غلام علي خان، جو اڳ

1 _H. Pottinger: Travels in Baluchistan & Sindh, P. 402, London, 1816

2 - J. William Kaye: History of War in Afghanistan, Vol. I, P. 93

سنڌ جو وزير خارجه رهي چڪو هو تنهن جي اها خواهش هئي ته انگريزن سان دوستي رکي، ناهه جي وسيلي سنڌ کي ڪابل جي چنبي کان آزاد ڪرائجي.

متين پاليسيءَ ان زماني جي سياسي فضا مطابق سازگار هئي، ڇاڪاڻ ته خود انگريزن جي اها مرضي هئي ته جيڪڏهن ٽالپرن سان دوستي رهندي ته انگريزي لشڪر آسانيءَ سان بيروني دشمن مقابلي ڪرڻ لاءِ دره بولان کان قنڌار ڪابل ۽ هرات تائين پهچي سگهندا.[1] مير غلام علي خان پنهنجي ارادي کي عملي جامي پهرائڻ لاءِ پنهنجو ايلچي بمبئي ڏانهن روانو ڪيو جنهن ناٿن ڪرو جي سنڌ مان نڪري وڃڻ متعلق گورنر سان همدرديءَ جو اظهار ڪيو.

انهن ابتدائي ڳالهين کان پوءِ سنه 1808ع ۾ ڪپتان ڊيوڊسن بمبئي کان حيدرآباد پهتو ۽ ٽالپري دربار ۾ ايراني ايلچيءَ کي موجود ڏٺائين. دراصل ايران ۽ سنڌ ٻئي شيعا حڪومتون هيون، ان ڪري ٿي ايراني ايلچي مير غلام علي خان سان دوستي رکڻ جي ارادي سان آيو هو.[2] نيٺ 18 جولاءِ سنه 1808ع ۾ ايسٽ انڊيا ڪمپني ۽ ٽالپري حڪومت جو پاڻ ۾ هڪ عهدنامو ٿيو جنهن جا ست شرط هيٺ ڏجن ٿا:

1_ ٻئي حڪومتون پاڻ ۾ دوستي تي رهنديون.

2_ جيڪڏهن ڪنهن به ڌر کي فوجي مدد جي ضرورت پوندي ته گهر ڪرڻ سان ڏريون هڪٻئي کي مدد ڪنديون.

3_ ڪابه حڪومت ٻيءَ ڌر جي ڏوهارين کي پاڻ وٽ پناهه نه ڏيندي.

4_ جيڪڏهن ٽالپر هندستان جي ڪنهن به بندر تان ڪمپني سرڪار کان جنگي سامان خريد ڪندا ته قيمت ڏيڻ کان پوءِ کين مال کڻڻ جي اجازت ملندي.

5_ دوستانه تعلقات کي مضبوط ڪرڻ لاءِ آنربل ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جو وڪيل ميرن جي دربار ۾ رهندو.

6_ مسٽر ناٿن ڪرو جي سنڌ مان نڪري وڃڻ وقت ڪمپنيءَ کي جيڪو نقصان پهتو آهي، تنهن جو سوال ٻيهر ڪونه اٿاربو.

7_ جيئن ڪلهوڙن جي صاحبيءَ وقت ٺٽي ۾ ڪمپنيءَ جي واپار جي ڪوٺي هئي، تيئن اها ڪوٺي ٻيهر اتي برپا ڪبي.

شرطن تي ويچار ڪرڻ سان معلوم ٿيندو ته انگريزن کي سنڌ متعلق جيڪي من ۾ مرادون سانديل هيون، سي وقت جي تقاضا موجب پوريون ٿي ويون. ٽالپرن کي فرنگيءَ جي دوستي درڪار هئي، سندن اها مراد به پوري ٿي ويئي.

---

1 _B. D. Basu: Rise of the Christian Power in India, Vol. IV. P. 53.

2 - J. William Kaye: History of War in Afghanistan, Vol. I, PP. 93-94.

ڪمپني سنت ڊيوڊسن کي واپس گهرائي، هڪ ٻيون انگريزي وفد مسٽر نڪولس هئنڪي سمٿ جي اڳواڻيءَ هيٺ ميرن ڏانهن روانو ڪيو. وفد سان ڪي ڊاڪٽر، ڪي سول ۽ فوجي عملدار هئا. 27 اپريل سنه 1809ع ۾ انگريزي وفد ماريا جهاز تي بمبئي کان روانو ٿيو. جهاز جي حفاظت ڪرڻ لاءِ پرنس آف ويلز نالي ڪروزر به همراهه هو. 9 مئي تي ٻئي جهاز ڪراچي پهتا. منهوڙي جي ٽالپري قلعيدار مٿيءَ جي جڙيل قلعي تان سلاميءَ لاءِ توبون ڇوڙيون. پوءِ ڪراچيءَ جي نائب جهاز تي وڃي انگريزي وفد جي ميمبرن جو استقبال ڪيو.

فرنگي وفد جا ميمبر ڪناري تي لهي، پنهنجي هر دلعزيزي ۽ فياضي ڏيکارڻ لاءِ سامان لاهڻ وارن مزدورن ۽ مفلسن ۾ پئسا ورهائڻ لڳا، جا ڳالهه ٽالپري نواب کي ڪانه وڻي ۽ جن جن مزورن فرنگين جي جهاز تان سامان لاٿو هو تن کي هو سزائون ڏيڻ لڳو. وفد جي ميمبرن خطن ۾ ”ٽالپر“ لفظن سان گڏ سفرنامي تي ”حضور“ جو لقب ڪتب ڪونه آندو هو تنهن ڪري سندن سمورا خط نائب رديءَ جي ٽوڪريءَ ۾ اڇلائيندو ويو. ان ڪري جواب نه ملڻ سبب وفد کي ڪي مهينا ڪراچيءَ ۾ ترسڻو پيو. وفد جي ميمبرن ۾ هينري پاٽنجر تجربيڪار فوجي عملدا رهو. تنهن نائب کي لکيو ته:

”جنهن صورت ۾ ٽالپر امير ڪابل کي خراج ڀرين ٿا، ان صورت ۾ اسين ڪين حضور جي لقب سان خطاب ڪري نه ٿا سگهون!“ ان کان سواءِ بمبئي جي گورنر وٽان وفد جي صدر کي خط پهتو هو ته پل ٽالپرن تي دٻاءُ وجهي ڪم ڪڍي، جيئن ٽالپرن کي انگريزن جي قوت جي خبر پوي.[1] گهٽيءَ ڇڪتاڻ کان پوءِ ميرن کي نيٺ جهڪڻو پيو. ڏهين جون 1809ع ۾ وفد ٺٽي پهتو ۽ ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي جوڙايل عمارت ۾ لٿو مگر وفد جي ميمبرن کي اڃا حيدرآباد اچڻ لاءِ اجازت ڪانه ملي هئي. ٻيو برساتين ڪري وفد کي ٺٽي ۾ ترسڻو پيو. مير غلام علي خان وفد جي ميمبرن کي جيڪا شاهي ٻيڙي پيش ڪئي تنهن جي ننڍيءَ هجڻ جو بهانو ڪري وفد جا ڪي سول ۽ فوجي عملدار

1 _ J. William Kaye: History of War in Afghanistan, Vol. PP. 93-94

نوٽ: ايلفنسٽن اڃا اٽڪ جو پتڻ مس ٽپيو هو ته واٽ تي حسن ابدال وٽ شاهه شجاع جي شاهي حرم جو قافلو ڪيس هندستان ڏانهن ويندي رستي تي گڏيو. سر جان مالڪوم جنهن وقت ايران پهتو هو ان وقت فرينچ عملدار ايراني دربار ۾ موجود هئا. بوناپارٽ جو هڪڙو جرنيل گارڊن، ايراني لشڪر کي قاعدا سيکاري رهيو هو مگر روسي ۽ فرينچ معاهدو ڪارگر ثابت ٿي نه سگهيو چاڪاڻ ته سنت روسين ايران تي ڪاهه ڪئي ۽ فرينچ ايرانين کي بچائي ڪونه سگهيا. ان وچ ۾ انگلينڊ پاران سر هارفورڊ جونس ايران ڏانهن سفير ٿي آيو. شاهه ايران پنهنجين مجبورين کي ڏسي، انگريزن سان نئون عهدنامو ڪيو. جنهن موجب انگلينڊ ايران کي مدد ڏيڻ لاءِ انجام ڏنو.

خشڪيءَ رستي ۽ بحري عملدار درياءَ رستي حيدرآباد روانا ٿيا. جيئن ٻنهي رستن کي جاچي ڏسن. ٻئي ٽوليون سلامتيءَ سان حيدرآباد پهتيون ۽ قلعي کان هڪ ميل جي مفاصلي تي ڦليليءَ جي ڪپ تي خيما کوڙيائون.

سنڌ ڪابل جي انقلاب کان پوءِ بلڪل آزاد هئي. مگر فرنگين پنهنجي سياسي مصلحتن سبب ان کي اجا تائين هڪ ماتحت صوبي جي حيثيت ۾ پئي ڏنو ۽ ظاهر ڪيو. حيدرآباد شهر ۾ هل مچي ويو ته پورا (فرنگي) ميرن سان گڏجڻ آيا آهن. ٻئي ڏينهن دربار مان وفد کي ملاقات ڪرڻ لاءِ اجازت ملي. وفد جي صدر هئنڪي سمٿ کي شڪ هو ته مير صاحب ساٽن مسند تي ويهي ملاقات ڪندو. تنهن ڪري هن اڳوات گهر ڪئي ته ملاقات ڪرڻ وقت ميمبرن کي ويهڻ لاءِ ڪرسيون ڏنيون وڃن. جو مشرقي ملڪن ۾ حاڪمن سان ملاقات ڪرڻ جا قانون مغربي تهذيب جي برعڪس هئا ۽ مغربي لوڪن کي بجاآوريءَ ڪندي دقت ٿي محسوس ٿي.[1]

حقيقت ۾ فرنگين جو اهڙو خيال غلط هو. ٽالپرن جي ڪچهريءَ جو نمونو مشرقي دربارن جي مقابلي ۾ بلڪل سادو هو. جيتوڻيڪ سنڌن ڪچهريءَ ۾ واقعي ڪرسين رکڻ جو رواج نه هو. نواب ولي محمد خان لغاري، جو ٽالپري دربار ۾ ”خان خانان“ جو رتبو رکندو هو تنهن انگريزي وفد کي تسلي ڏني ته مير صاحب غاليچي تي ويهي وفد جي ميمبرن سان ملاقات ڪندو ۽ اٿي سنڌن آڌرياءَ ڪندو ۽ کين ساڄي پاسي کان ڪرسين تي ويهاريندو. ٽئين ڏينهن آخوند محمد بقا جي رهنمائيءَ هيٺ وفد جا ميمبر قلعي ڏانهن روانا ٿيا. رستي جي ٻنهي پاسن کان بلوچي سوارن جا دستا بيٺل هئا. جن کي ريشمي لونگيون ۽ دمشقي ترارين چيلهه سان ٻڌل هيون.

فرنگين جي لباس ۽ نقل و حرڪت کي ڏسڻ لاءِ رستن ٽوڙي جاين جي ڪڏن تي ماڻهن جا هشام بيٺل هئا. خاص ڪري رستن تي ماڻهن جو ايترو هجوم هو جو گهٽي مشڪلات ۽ بي ترتيبيءَ سان مس مس وفد جا ميمبر قلعي

---

1 ـ نوٽ: مشرقي ملڪن جي دربار ۾ بادشاهه سان ملاقات ڪرڻ وقت ڪابل دربار جو مثال ڏجي ٿو. جڏهن ڪو ڌارئي ملڪ جو ايلچي بادشاهه سان ملاقات ڪندو هو تڏهن دربار جا ٻه امير سفير کي ٻنهي طرفن کان ٻنهي ٻانهن کان جهلي تخت ڏانهن وٺي ويندا هئا. سفير جهڪي سلام ڪندو هو. وري امير کيس ٻانهن کان جهلي اڳتي وڌندا هئا. سفير جهڪي سلام ڪندو هو. وري امير کيس ٻانهن کان جهلي اڳتي وڌندا هئا. سفير ٻيهر جهڪي سلام ڪندو هو. پوءِ بادشاهه جي حڪم سان سفير کي خلعت ڍڪائيندا هئا. پوءِ ساڳيا درباري هن کي ٻانهن کان جهلي دربار تائين وٺي ويندا هئا. جيڪڏهن بادشاهه سفير کان راضي ٿيندو هو ته کيس خلوت گاهه ۾ شرف باريابي بخشيندو هو نه ته ٻيءَ صورت ۾ سفير کي وڃي ورهيه گذري ويندا هئا. کيس ڪاڏو بادشاهه پاران باقاعدي ملندو رهندو هو. مٿيون بيان ايلفنسٽن پنهنجي ڪابل جي سفرنامي ۾ ڏنو آهي.

۾ داخل ٿيا، جتي حبشي دربان بيٺل هئا. ميمبر بارگاهہ جي در تي جتيون لاهي، خلوت گاهہ واري ڪمري ۾ داخل ٿيا. مير غلام عليءَ خان اميرزادن ۽ دربار جي مقربن سميت اٿي ميمبرن جو آدرياءُ ڪيو ۽ کين ساڄي پاسي کان ويهاري ڪانئن عزت ۽ احترام سان خير عافيت پڇڻ لڳو. فرنگين پنهنجا هٿيار لاهي ٻاهر ڪونہ رکيا هئا ۽ ملاقات واري ڪمري ۾ پڻ مسلح بلوچ موجود هئا. هينري پاٽنجر لکي ٿو تہ:

"بلوچن کي فرنگين ۾ شڪ هو ان ڪري ڪمري ۾ گوڙ متو هو.[1] ميمبرن کي مير صاحبن جي بلند شخصيت، هٿيارن جي نمائش ۽ دربار جي فوجي دٻدٻي کي ڏسي حيرت وٺي ويئي. ٻئي ڏينهن وفد جي صدر ڪي گهڙيال، سونيون واچون، پستول، دوربينيون ۽ ڪي مخمل ۽ رنگين ڇيٽن جا ٿان سوکڙين طور پيش ڪيا. جن مان ڇيٽن کي وٺڻ کان مير صاحب انڪار ڪيو پر پوءِ پنهنجن صلاحڪارن جي چوڻ تي وٺڻ منظور ڪيائون. ٽورن ڏينهن گذرڻ بعد ميرن ٽيون گهمرو وفد کي شرف باريابي بخشيو. هن دفعي ميمبرن جي عطر ۽ شربتن سان ضيافت ڪئي ويئي.

مسٽر هئنڪي سمٿ دوستانہ معاهدي لاءِ ڳالهہ چوري، ان جي جواب ۾ مير غلام علي خان جواب ڏنو تہ: "جيڪڏهن لارڊ منٽو کي ٽالپرن جي دوستي درڪار آهي، تہ پوءِ انگريزن کي گهرجي تہ ٽالپري حڪومت کي ڪڇ تي ڪاهہ ڪرڻ ۾ مدد ڪن." مير صاحب جو اندازو غلط هو. سنڌ کان اڳ ڪڇ تي قبضو ڪرڻ انگريزن لاءِ ضروري هو. انگريزن جو پڇ ۾ پوليٽيڪل ايجنٽ رهندو هو. تنهن ڪري وفد جي ميمبرن مير جي شرط کي مڃڻ کان انڪار ڪيو.[2] مير صاحب فرنگين جي ارادي کي معلوم ڪرڻ کان پوءِ پنهنجن صلاحڪارن مان نواب ولي محمد خان لغاري، آخوند محمد بقا ۽ منشي مشتاق رام کي معاهدي جي شرطن جي فيصلي ڪرڻ لاءِ حڪم ڏنو. 22 آگسٽ 1809ع ۾ ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ ٽالپرن سان نئون معاهدو ڪيو جنهن جا هيٺيان شرط هئا:

1_ آنربل ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جو ميرن سان دوستانو ناتو رهندو.

2_ ٻئي حڪومتون هڪ ٻئي کي دشمنيءَ جي نظر سان نہ ڏسنديون.

3_ ٻنهي حڪومتن پاران هڪ ٻئي وٽ وڪيل بطور ايلچين جي رهندا ۽

4_ ٽالپري سرڪار فرينچن کي سنڌ اندر اچڻ جي اجازت نہ ڏيندي.

1 _ H. Pottinger: Travels in Baluchistan and Sindh. P. 371

2 _ B. D. Basu: Rise of the Christian Power in India, Vol. V: P. 160.

ماهہ رجب سنہ 1224ھہ (1809ع) ۾ معاهدي جي تصديق لاءِ ميرن پاران مرزا مظهر ڪلڪتي ڏانهن روانو ٿيو. گورنر جنرل فورٽ وليم قلعي مان معاهدي جي تصديق ڪئي.[1] وفد جا ميمبر آڪٽوبر ۾ واپس بمبئي پهتا.[2]

وفد جي صدر هئنڪي سمٿ جي نائب هينري ايلس سنڌ متعلق گورنر جنرل جي ڪائونسل کي جيڪا رپورٽ پيش ڪئي هئي، تنهن جو اختصار هيٺ ڏجي ٿو:

”ٽالپر مير، ڪابل سرڪار کان بلڪل آزاد آهن. نالي طور سنڌن ايلچي ڪابل ۾ رهي ٿو. سنڌ جي بلوچي حڪومت ايشيا جي ٻين حڪومتن وانگر غير محدود فوجي حڪومت آهي، جنهن جو جنگ وقت انحصار بلوچي سردارن تي آهي. سنڌ ۾ اٽڪل 42 سردار يا وڏا زميندار رهن ٿا، جيڪي جنگ جي موقعي تي ميرن جي مدد ڪن ٿا. شهداداڻين، مانڪاڻين ۽ سهراباڻين جي گڏيل فوجن جو تعداد اٽڪل 36 هزار آهي. فوجن ۾ ٻي قاعدي سوار ۽ پيادل سپاهي آهن، جن وٽ هٿيار پرمار بندوقون، ترارون ۽ ڍالون آهن. بلوچ بهادر آهن. هر هڪ سپاهيءَ کي روزانو پنج پئسا ۽ امن جي حالت ۾ روزانو هڪ سير چانور راشن طور ملن ٿا. ڪلهوڙن جي صاحبيءَ ۾ سنڌ جي ساليانيِ اپت اَسي لک رپيا هئي، هينئر پاٽيتاليهہ لک اٺهتر هزار رپيا آمدني آهي، جنهن مان ٻارهن لک رپيا ساليانو ڪابل سرڪار کي مير ڀرين ٿا. شاهي خاندان جي ميرن جي پاڻ ۾ اٻڻت آهي. ملڪ جي خوشحاليءَ جو مدار مهراڻ تي آهي، جنهن جي وسيلي ٻين ملڪن سان واپار کي نقصان رسي ٿو. ملتان جا هندو صرافڪو ڌنڌو ڪن ٿا. ڪسٽم (گمرگ) ۾ روينيو کاتن جي آمدني خانگي واپارين جي هٿن ۾ آهي، جي ميرن کان ٺيڪن تي کڻن ٿا.“

---

1 ـ سنہ 1695ع ۾ اوڙيسا جي هڪڙي افغان ڏاڙيل رحيم خان هوگليءَ کي لٽيو هو جنهن ڪري بنگال جي مغل نواب، فرنگي واپارين کي سندن بچاءَ لاءِ قلعن تعمير ڪرائڻ جي اجازت ڏني هئي. جنهن بعد ڊچن چنشورا ۾، فرينچن چندر نگر ۾ ۽ انگريزن ڪلڪتي ۾ قلعا تعمير ڪرايا، جتي سندن گورنر رهندا هئا.

2ـ هندستان اندر انگريزن فرينچن جو زور گهٽائي ڇڏيو هو. فقط ڪي فرينچ عملدار ڏيهي رياستن جي فوجن ۾ نوڪر بيهي، رياستن جي فوجن کي ولايتي نموني تي قاعدا سيکاريندا هئا. ان سبب ڪري انگريزن، ميرن سان ڪيل نئين معاهدي جي چوٿين فقري موجب فرينچن کي سنڌ کان ٻاهر رکڻ لاءِ شرط وڌو. ڊيوڊسن، ميرن سان جيڪو معاهدو ڪيو هو تنهن ۾ فرينچن جو ذڪر ڏنل ڪونہ هو تنهن ڪري بہ انگريزن کي هن نئين معاهدي ڪرڻ جي ضرورت محسوس ٿي.

تالپر مير سستن اگهن تي ڪڙمين کان سموري پيداوار خريد ڪن ٿا. سنڌو نديءَ جي ڪناري وارا زرخيز پرڳڻا ميرن جي شڪار گاهن لاءِ محفوظ آهن: ڪراچيءَ جهڙي بندر جي آمدني هڪ لک ٽيهه هزار رپيا آهي. اڳ سنڌ مان چانور ٻاهرين ملڪن ڏانهن ويندا هئا، هينئر برسات نه پوڻ ڪري ٻاهرين ملڪن کان اچن ٿا. ٺٽو جو اڳ سنڌ جو تختگاهه هو ۽ هنرن ڪري برک هو تنهن جي آدم شماري گهٽجي ويئي آهي. ميرن ڪي هن شهر مان هڪ لک سٺ هزار رپيا آمدني آهي. حيدرآباد تختگاهه آهي، پر ان جي آمدني سٺ هزار رپيا آهي. هتي چمڙي جو سنو ڪم ٿئي ٿو. سنڌ مان چانور، گهوڙا، نير، مڃٺ، چمڙو، گيهه، لوبان، ڪستوري ۽ زعفران روانگيءَ جون شيون آهن ۽ ٽينُ، لوهه، شيهو فولاد، صندل ۽ عاج آمدنيءَ جون شيون آهن. ريشم، سڪل ميوو ۽ غاليچا وڪري لاءِ خراسان کان اچن ٿا. ٻهاول پور، لاهور، قلات، ڪڇ ۽ جوڌپور سان ميرن جا دوستانا تعلقات آهن. فرينچن جي چرچ تي ايران جي قاچارين، ميرن سان دوستي ڳنڍي آهي. لس ٻيلي جو جام مير خان، قلات هٿ ڪرڻ لاءِ ميرن ڏانهن مدد لاءِ واجهائي رهيو آهي. جسونت راءِ هولڪر جو ايلچي مير ٺاري خان وٽ ڪيتيءَ ۾ رهي ٿو. هو لکر مير ٺاري خان کي خط ۾ لکيو هو ته فرينچ، ايراني ۽ تالپر گڏجي انگريزن تي حملو ڪن، مگر مير ٺاري خان خط تي ڪو ڌيان نه ڏنو. فرينچ، ايران ۽ سنڌ رستي هندستان تي ڪاهه ڪرڻ لاءِ ارادو ڪن ٿا. سنڌ هڪ آباد ملڪ آهي، مٿس قبضو ڪري جيڪڏهن سڌارا ڪبا ته آمدنيءَ ۾ اضافو ٿيندو."[1]

مير غلام علي خان جي وفات:

ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ سان معاهدي ڪرڻ بعد ٻه سال امن امان سان حڪومت هلائڻ کان پوءِ هڪڙي ڏينهن جيئن مير غلام علي خان هرڻ جو

1 ـ هينري ايلس رپورٽ ۾ فرينچن جي ارادي ۽ ڪاهه متعلق جيڪو بيان ڏنو آهي، سو غلط آهي. ان ۾ شڪ ناهي ته بوناپارٽ جو جنرل گارڊ 1808ع ۾ توب خاني سميت تهران پهتو هو. ان وقت هندستان جي گورنر جنرل پاران برگيڊيئر جنرل سر جان مالڪوم، فتح علي شاهه قاچار جي دربار ۾ پهتو هو مگر ساڳئي وقت روسين، ايران جي علائقي قفقاز تي ڪاهه ڪئي ۽ فرينچ، روسين جي قدم کي روڪي نه سگهيا، جنهن ڪري فتح علي شاه مجبور ٿي 12 مارچ 1809ع ۾ انگلينڊ جي سفير سر هار فورڊ جونس سان معاهدو ڪيو جنهن ۾ ايران وعدو ڪيو ته ڪنهن به ٻي يورپي قوم کي ايراني بندرن تي اچڻ ڪونه ڏيو.

Augu Hamiltan: Problem of the Middle East, P. 69, London, 1909.

شڪار ڪري ان کي ذبح ڪري رهيو هو تہ هرڻ جو سڱ سندس پير کي لڳو ۽ رت وهڻ لڳو. حڪيمن ۽ جراحن رت بند ڪرڻ لاءِ وس ڪيا، مگر تقدير جي لکئي کي ڪير موڙي! 6_ جمادي الثاني سنہ 1227هہ (1811ع) ۾ مير وفات ڪئي.[1] سندس ڏينهن ۾ سيڪانڻ جي جهنگ ۾ هڪڙو شينهن پيدا ٿيو هو جو مخلوق خدا کي گهڻو نقصان پهچائڻ لڳو. مير غلام علي شينهن سان ڏوبدو وڙهي، ترار سان هن جو ڪم پورو ڪيو.

مير ڪرم علي خان:

ستن ڏينهن تائين ماتم ڪرڻ کان پوءِ مير غلام علي خان جي پٽ مير محمد خان کي پڳ ٻڌائي ويئي ۽ گاديءَ تي مير ڪرم علي خان "رڪن الدولہ بهادر" ويٺو جو پنهنجي ڀاءُ مير مراد علي خان جي صلاح ۽ مشوري سان حڪومت هلائڻ لڳو. مير ڪرم علي خان شاعرانہ مذاج رکڻ کان سواءِ نڪتہ دان ۽ علم پرور هو. سندس معارف نوازيءَ جو نالو ٻڌي ايران ۽ خراسان جي گهڻن علمائن حيدرآباد ۾ اقامت اختيار ڪئي. ٺٽي جي اوج گهٽجڻ کان پوءِ حيدرآباد علوم ۽ فنون ۾ ترقي ڪئي. فتح علي شاهہ قاچار سان مير ڪرم علي خان جا دوستانہ تعلقات هئا. ٻئي هڪ ٻئي ڏانهن ايلچين معرفت بيش بها سوغاتون موڪليندا هئا.

سنڌ جا مرزا:

مغل سنڌ ۾ ارغونن جي ڏينهن ۾ آيا ۽ ٺٽي، نصرپور، سکر، بکر بلڪ سنڌ جي هرهڪ وڏي شهر ۾ محلا جوڙي سنڌ کي وطن سمجهي رهڻ لڳا. ميرن جي ڏينهن ۾ جن مرزائن حيدرآباد ۾ سڪونت اختيار ڪئي، سي جارجيا جي شاهي خاندان مان هئا. محمد خان قاچار جي ڏينهن ۾ جارجيا جو عيسائي حاڪم هرقل (هرڪيولس) زار روس جي چرچ تي ايران جي مخالفت ڪرڻ لڳو مگر ايراني لشڪر کان شڪست کائي ڀڄي ويو. کانئس پوءِ سندس پٽ گرجين روس جي زار پال جي مدد سان ايران سان جنگ شروع ڪئي. گهڻيءَ خونريزيءَ کان پوءِ روسين جارجيا تي قبضو ڪيو. جنگ ۾ ايراني لشڪر گهڻائي جارجيا وارا قيد ڪيا، جي تبريز ۽ اصفهان جهڙن وڏن شهرن ۾ بطور غلامن جي وڪامڻ لڳا.

مير ڪرم علي خان کي حرم ۾ چار ديرا هئا، مگر لاولد هو. ٽالپري دربار جا ايران سان دوستانہ تعلقات هئا. مير صاحب ايراني دربار کي لکيو هو تہ

1 - Kalichbeg Furidunbeg: History of Sindh, Vol. II, PP. 231-214

ڪي خوبصورت ٻانها وٽس روانا ڪري، مير صاحب کي گوڏيلي پٽ جي ضرورت هئي.[1] اتفاق سان آخوند محمد اسماعيل جو 18 صديءَ جي پڇاڙيءَ ڌاري ايراني وزير خارجه حاجي ابراهيم وٽ اصفهان ۾ مهمان هو تنهن ايراني وزير خارجه جي حويليءَ ۾ مرزا خسرو بيگ نالي هڪڙو خوبصورت ڇوڪرو ڏسي پسند ڪيو. مرزا همايون ۽ مرزا خسرو بيگ ٻئي جارجيا جي حاڪم گرجين جا پٽ هئا. همايون جي عمر 9 سال ۽ خسرو جي عمر 7 سال هئي. ٻنهي کي ايراني سپاهين شاهي باغ جي محلات جي اڳيان گرفتار ڪري آندو هو. منجهانئن همايون ڪنهن بيماريءَ وگهي سٽت مري ويو. خسرو کي وزير خارجه حاجي ابراهيم خريد ڪيو هو جو سندس محلات ۾ ناز و نعم سان پلجي رهيو هو. آخوند اسماعيل ڇوڪري کي خانداني لحاظ ڪري، پسند ڪيو ۽ ايراني دربار کي درخواست ڪيائين. جتان حاجي ابراهيم کي حڪم مليو ته هڪدم ڇوڪرو ٽالپري ايلچيءَ جي حوالي ڪري.

حيدرآباد دربار ۾ پهچڻ کان پوءِ مير ڪرم علي خان هڪڙي فرمان موجب مرزا خسرو بيگ کي پنهنجو گوڏيلو پٽ تسليم ڪيو. مگر نوعمر مرزا وطن مالوف جي ياد ۾ هر وقت مايوس رهندو هو. سندس مونجهه کي مٽائڻ لاءِ مير صاحب سنڌ جي واپارين کي حڪم ڏنو ته ڪو به بيو اهڙو ڇوڪرو ڏسن، ته هڪدم خريد ڪري دربار ڏانهن روانو ڪن. ٿوري عرصي اندر سوداگرن ٻه ٻيا ڇوڪرا فريدون بيگ ۽ قربان خريد ڪري آندا. جن جي صحبت ڪري خسروءَ جي طبيعت سرڇجي ويئي. سندس تربيت لاءِ مير صاحب آخوند محمد اسماعيل کي مقرر ڪيو. مرزا خسرو پنهنجي بلند اخلاق ۽ عادتن جي ڪري سيني کي وڻند هو. آخوند اسماعيل جو بيان آهي ته:

"جڏهن هو مرزا کي ايراني وزير جي حويليءَ مان وٺي نڪتو تڏهن سڄي حرم ۾ ماتم ڪنعان مچي ويو هو." مرزائن جي خاندان ٽالپري دسترخوان تي پرورش وٺي گهڻي ترقي ڪئي. خسرو بيگ جوانيءَ جي عالم ۾ وزارت جو قلمدان سنڀاليو. فريدون بيگ جي لائق فرزند شمس العلماءُ مرزا قليچ بيگ سنڌي ادب جي بيحد خدمت ڪئي.[2]

---

1 _ J. Malcolm: History of Persia, Vol. II, PP. 213-214.

2 _ نوٽ: سنڌي علمائن مان ٽن ڄڻن کي انگريزي راڄ ۾ "شمس العلماءُ" جو لقب مليو. پهريون عالم سيد پير شاه مردان هو جنهن کي 1900ع ۾ "شمس العلماءُ" جو خطاب مليو ٻيو مرزا قليچ بيگ ولد مرزا فريدون بيگ کي 1905ع ۾ مٽيون خطاب مليو ۽ ٽيون علامه دائودپوٽو آهي، جنهن جو وجود مبارڪ سنڌ لاءِ فخر جو باعث آهي.

شاهه شجاع ۽ انگريز:

افغانستان ۾ سدوزئي شهزادن جي اٽيٽت ڪري سڄي ملڪ اندر فساد پئجي ويو. بارڪزئي سردار زور هئا، پر هنن اڃا ڪليءَ طرح پنهنجي بادشاهيءَ جو اعلان ڪونه ڪيو هو. شاهه شجاع ڪابل کان فرار ٿي پهريائين ڪجهه وقت ڪشمير ۾ نصيب آزمائڻ لڳو. اتان شڪست کائڻ کان پوءِ ڪجهه وقت لاهور ۾ رنجيت سنگهه وٽ مهمان ٿي رهيو جنهن کيس نظربند ڪري کائنس ڪوهه نور هيرو ۽ ٻيا جواهر کسي ورتا. پوءِ اتان ڪنهن ترڪيب سان نڪري تبيٽ جي رستي کان سنه 1818ع ڌاري لڌياڻه پهچي انگريزن جي وظيفي تي گذران ڪرڻ لڳو. سندس پڄڻ کان پوءِ افغانستان ۾ دراني سلطنت جو خاتمو ٿيو. بارڪزئي (محمد زئي) خاندان مان امير دوست محمد خان ڪابل جي تخت تي ويٺو ۽ سندس ڀائر افغانستان جي صوبن تي سندس ڀاران نائب ٿي حڪومت هلائڻ لڳا. فقط محمود هرات تي حڪومت ڪرڻ لڳو.[1] زمان شاهه بلخ کان بخارا پهتو ۽ اتي جي سلطان سندس ڌيءُ سان شادي ڪئي. بخارا کان طهران ويو جتي فتح علي شاهه قاچار سندس گهڻي خاطر ڪئي، طهران کان پوءِ بغداد جي حاڪم دائود پاشا وٽ مهمان رهي حجاز پهتو جتي وفات ڪيائين.

خالصن جو زور:

سنه 1810ع ۾ رنجيت سنگهه هٿان ساهيوالا (مانٽگومري) جي رند سردار فتح خان شڪست کاڌي. قصور جي افغان قطب خان به شڪست کاڌي سنه 1817ع ۾ سکن منڻ ڪوٽ تي قبضو ڪيو. سنه 1818ع ۾ سکن ملتان تي قبضو ڪيو. رنجيت سنگهه ڪشمير تي قبضي ڪرڻ لاءِ آسي هزار سکن جي فوج

1 ـ ڪوهه نور هيرو جو هينئر برطانيا جي شاهي تاج جي زينت آهي، سو مير جملي کي سنه 1656ع ۾ دکن جي ڪولر جي کاڻين مان هٿ لڳو هو. مٿيون کاڻيون ڪرشنا نديءَ تي مسلپيٽم ۽ گولڪنڊيءَ جي رستي تي آهن. سنه 1739ع ۾ نادر شاهه محمد شاهه کان ڪوهه نور ڦري ايران ڏانهن کڻي ويو. سنه 1751ع ۾ اهو غازي احمد شاهه جي هٿ چڙهي ويو سنه 1839ع ۾ شاهه شجاع کان رنجيت سنگهه ڦري ورتو. سنه 1849ع ۾ پنجاب فتح ٿيڻ کان پوءِ لارڊ لارينس ڪوه نور راڻي وڪٽوريا کي ڏنو. 1851ع ۾ ڪوهه نور پهريون دفعو انگليند جي هڪ نمائش ۾ پيش ڪيو ويو. 1852ع ۾ راڻي وڪٽوريا هيري کي ائمسٽرڊام جي هڪڙي ڪاريگر کان صاف ڪرايو. صفائيءَ تي اٺ هزار پائونڊ خرچ لڳو هو.

"تاريخ آگره" ۾ لکيل آهي ته جڏهن بابر دهلي ۽ آگرو فتح ڪيا، تڏهن آگري ۾ گواليار جي راجا وڪرما جيت جا ٻار ٻچا رهندا هئا، جن سان همايون فياضانه نموني ۾ پيش آيو جنهن ڪري راڻيءَ خوش ٿي همايون کي ٻين هيرن سان گڏ ڪوهه نور به ڏنو هو. ان وقت هيري جو وزن اٺ مثقال ۽ ٽي سؤ ويهه رتيون هو. ٽئورنير هڪڙي فرنگي واپاري اورنگزيب کي هيري جي قيمت 880,000 پائونڊ ٻڌائي هئي.

سان حملو ڪيو جن مان چاليهه هزار امير دوست محمد خان جي ڀاءُ عظيم خان هٿان مارجي ويا. وري جڏهن عظيم خان پنهنجي ڀاءُ دوست محمد خان سان گڏجڻ ڪابل ويو ته پنيان موقعو ڏسي رنجيت سنگهه ڪشمير تي قبضو ڪيو. 1823ع ۾ ڪشمير ۽ پشاور فتح ڪرڻ کان پوءِ 1830ع ۾ سکن هرند ۽ داجل، جي قلات جي قبضي ۾ هئا، فتح ڪيا.

سنه 1809ع واري امرتسر معاهدي موجب رنجيت سنگهه کي پڪ هئي ته انگريز پنجاب اندر داخل ڪين ٿيندا. ڪشمير سميت ستلج ۽ منڻ ڪوٽ تائين پنجاب رنجيت سنگهه جي قبضي هيٺ هو. وٽس اسي هزار ولايتي قاعدا سکيل خالصن جي فوج هئي، جنهن وٽ 376 توبون هيون. سنه 1806ع ۾ ملتان جي افغان نواب مظفر خان انگريزن کي بمبئي جي گورنر معرفت ڪمپني سرڪار جي ماتحت رهڻ لاءِ درخواست ڪئي هئي، مگر انگريزن سندس درخواست تي ڪو ڌيان ڪونه ڏنو ڇاڪاڻ ته ڪمپنيءَ جي نظر ۾ ملتان کان سنڌ وڌيڪ دولت مند ۽ ڪارگر علائقو هو.

ڪابل کان جند ڇڏائڻ لاءِ ٽالپر ميرن جو انگريزن تي اعتماد هو مگر سنڌ جا پرامن باشندا، ڪاريگر، توڙي واپاري يورن (فرنگين) کي شڪي نگاهن سان ڏسڻ لڳا. سنه 1812ع ۾ هڪڙي انگريز مٽڪن توش پنهنجي اخبار ۾ ڏيکاريو ته ميرن کي هڪڙي سنڌ جي هندو واپاري درياني مل صاف لفظن ۾ چيو ڏنو هو ته انگريز جيڪي دوستانه معاهدا ڪري رهيا آهن، سي هو ڪونه پاڙيندا ۽ هو پس و پيش سنڌ تي ضرور قبضو ڪندا.[1] نيپولين بوناپارٽ سان يورپ ۾ جنگين ڪرڻ وقت انگريزن پاڻيءَ وانگر خزانا هاريا هئا. سي ان وقت هندستان اندر پنهنجن صنعتي شين کي نيڪال ڪرڻ لاءِ منتظر هئا. جيئن ديسي هنرن جو صفا خاتمو ٿي وڃي. انگلينڊ، جو ان زماني ۾ مقروض ٿي چڪو هو. تنهن کي ڪيئن به ڪري متين رقم هندستان مان وصول ڪرڻي هئي. ڪمپنيءَ جا عملدار راشي ۽ ننگ هئا. سندن حڪومت اندر زميندار ڳرين ڍلن هيٺ پيڙجي رهيا هئا.

ٽالپر ميرن جي منڍ کان وٺي پاليسي امن پسند هئي، سندن پاڙيسري حڪومتن سان دوستانه تعلقات هئا. هر سال ميرن جا ايلچي بيش بها سوغاتون خالصا دربار کي لاهور پهچائيندا هئا. مگر هينئر رنجيت سنگهه جو ميرن ڏانهن رخ بدليل هو. هو ميرن تي زور وجهڻ لڳو ته 12 لک رپيا ساليانو خراج جيڪو ڪابل کي ڀريندا هئا، سو لاهور سرڪار کي پيش ڪن. ملتان جو نائب

1 -B. D. Basu: Rise of The Christian Power in India, Vol. IV, PP. 93-100

ديوان سانوڻ مل ۽ ڪنور نونهال سنگهه منڻ ڪوٽ وٽ خالصا فوج ۽ توب خاني سان نمائش ڪرڻ لڳا. جنهن ڪري ٽالپرن جي سياسي حلقن ۾ بي چيني پئجي ويئي.

مير ڪرم علي خان سيني بلوچي سردارن کي فوجن گڏ ڪرڻ لاءِ حڪم ڏنو پر مير مراد علي خان جو ان وقت وزير خارجه هو تنهن رٿ پيش ڪئي ته جنهن صورت ۾ ملتان جو نواب ۽ ديره جات جا بلوچ سردار سکن جي طاقت اڳيان جهڪي چڪا آهن. ان حالت ۾ انگريزن معرفت صلح ڪرائڻ بهترين مصلحت آهي. مير ڪرم علي خان متينءَ رٿ سان متفق ٿي دربار جي وزيرن مان سيد آغا اسماعيل شاهه کي بمبئيءَ جي گورنر ڏانهن روانو ڪيو ۽ پاڻ مدافعت جي لحاظ سان ٽيهه هزار بلوچي لشڪر توب خاني سميت ساڻ وٺي مير سهراب خان شڪارپور پهتو.

آغا اسماعيل شاهه پوري وقت تي بمبئي پهتو. گورنر مائونٽ سٽيورٽ ايلفنسٽن آغا صاحب سان عزت ۽ احترام سان گڏيو. روزانو ٽيهه روپيا سندس خرچ لاءِ مقرر ڪيائين. ڪانئس احوال وٺي سمورو گورنر جنرل ڏانهن ڪلڪتي لکي مڪائين. نتيجو هي نڪتو جو لڌياڻه جي برٽش پوليٽيڪل ايجنٽ ڪپتان ويڊ. خالص سرڪار کي اطلاع ڏنو ته ٽالپر مير انگريزن جا دوست آهن. تنهن ڪري خالصا سرڪار کي سنڌ تي ڪاهه ڪرڻ جو سمورو سودا دماغ مان ڪڍي ڇڏڻ گهرجي. جيسين خالصا فوج سنڌ تي ڪاهه ڪري تنهن کان اڳ مزارين ملتان تي ڪاهون شروع ڪيون. انگريزن جي دٻاءَ وجهڻ ڪري ديوان سانوڻ مل معرفت ڪنور نونهال سنگهه هڪڙو تسلي بخش خط ميرن ڏانهن روانو ڪيو. ميرن شڪارپور خالي ڪيو جو اڃا تائين نالي طور ڪابل جي ماتحت هو.

مارڪئس آف هيسٽنگس جي پاليسي:

سنه 1814ع ۾ ڪمپنيءَ جي ڊائريڪٽرن لارڊ منٽو کي ولايت ڏانهن گهرائي، مارڪئس آف هيسٽنگس کي گورنر جنرل مقرر ڪري روانو ڪيو.[1] لارڊس منٽو ڇهه ورهيه هندستان ۾ رهيو هو سندس ڏينهن ۾ انگريزي حڪومت هندستان اندر ڪو واڌارو نه ڪيو. چاڪاڻ ته ڪمپنيءَ جي خزانن جون تجوريون خالي هيون. ان ڪري ڊائريڪٽرن ڪيس جنگين ڪرڻ کان منع

1 _ لارڊ ڪارنوالس به آمريڪا ۾ شڪست کائي هندستان جو گورنر جنرل ٿي آيو هو. هن پنهنجي گذريل بدناموسيءَ کي مٽائڻ لاءِ ٽيپو سلطان سان جنگ ڪئي هئي.

ڪئي هئي. سندن ڏينهن ۾ عيسائي پادرين جون تبليغي اخبارون مذهب پيشوائن تي حملا ڪرڻ لڳيون ۽ پادري ديسين کي مختلف طريقن سان عيسائي ڪرڻ لڳا. سندن ناجائز ڪارروائين کي روڪڻ لاءِ لارڊ منٽو مٿن بندش وڌي.[1]

اڳ ڪمپنيءَ جي فوجي عملدارن کي مختلف قسمن جا ڀتا ۽ لوازما ملندا هئا. جن کي بچت جي لحاظ کان ڊائريڪٽرن بند ڪري ڇڏيو هو جنهن ڪري گورنر عملدارن سرنگاپٽم، مسلي پٽم، حيدرآباد دکن جي ڇانوڻين ۾ بغاوتون ڪيون. مٿئين موقعي تي جيڪڏهن سک، راجپوت ۽ مرهٽا بنديل کنڊ جي رستي کان بنگال تي ڪاهه ڪن ها، ته جيڪر پڪ انگريزي حڪومت جو خاتمو ٿي وڃي ها.[2] نئون گورنر جنرل مارڪئس آف هيسٽنگس سنه 1812ع ۾ آمريڪا جي آزاديءَ جي جنگ ۾ شڪست کائي موٽيو هو. کيس ڊائريڪٽرن فوجي اختياريون ڏيئي ڇڏيون هيون. انگريز بحراوقيانوس پريان آمريڪا جي دولت وڃائي چڪا هئا، مگر اشيا ۾ هندستان جهڙي دولت مند کنڊ ۾ پنهنجي شهنشاهت جو پايو وجهڻ ۾ ڪامياب ٿيا هئا. لارڊ هيسٽنگس جي اها ئي مراد هئي ته هندستان جي ڏيهي راجائن ۽ نوابن کي دٻائي پاڻ تان آمريڪا واري شڪست جي داغ کي پيشانيءَ تان مٽائي. هن اچڻ شرط نيپال جي گورکن سان جنگ شروع ڪئي، جنهن لاءِ کيس ڏوڪڙن جي ضرورت هئي. پوءِ ديسي رياستن جي انگريز ايجنٽن معرفت ڏوڪڙ گڏ ڪرڻ لڳو.

انگريز ايجنٽ:

انگريز ايجنٽ مختلف زبانن جا ماهر، حريف ۽ وڏا دغاباز هئا. رياستن جي اندروني معاملن ۽ نوابن جي حويلين جي رازن نيازن کي معلوم ڪرڻ کان پوءِ نوابن ۽ راجائن جي هر هڪ اندروني معاملي ۾ دخل ڏيندا هئا. سندن مقصد هو هندستان مان دولت ڪمائڻ ۽ انگلينڊ ۾ عياشيءَ سان زندگي بسر ڪرڻ. اهڙن انگريزن کي انگلينڊ جا رهاڪو سندن اميراڻي زندگي بسر ڪندي ڏسي "نواب" جي لقب سان سڏيندا هئا. سندن ٺٺ ۽ تجمل کي ڏسي گهڻائي انگريز دولت ڪمائڻ جي خيال سان ڪمپنيءَ جي نوڪريءَ ۾ ڀرتي ٿيندا هئا.

ڪمپنيءَ جي ايجنٽن مان سر جان مالڪوم پارسي زبان جو اديب هو. هن تاريخ ايران جا ٻه جلد تيار ڪيا. ميجر بيلي نواب غازي الدين حيد رائوڊ جي

1 -Lord Minto in India, From 1807-1814, P. 62 London, 1880.

2 _ B. D. Basu: Rise of Christian Power in India, Vol. IV. P. 93

نواب سان لکنؤ جي اردو مشاعرن ۾ شرڪت ڪندو هو. هن نواب ساڻ مفت چيڙچاڙ ڪري نواب کان گورنر جنرل کي ادائي ڪروڙ روپيا قرض وٺي ڏنو.[1] دهليءَ جو پوليٽيڪل ايجنٽ جنرل آڪٽرلوني هندستاني تهذيب کان ايتري قدر واقف هو جو ڪنهن رياست اندر فساد وجهائڻ هن لاءِ بلڪل آسان ڪم هو.

انگريز جيسين وچ هندستان مان فارغ ڪونه ٿيا هئا، تيسين سنڌ جي سوال کي انهن ملتوي ڪري ڇڏيو هو. رنجيت سنگهه ميرن تي اهڙو دٻاءُ وڌو هو جو ٽالپر خودبخود انگريزن کان مدد گهرڻ لاءِ مجبور ٿيا هئا. ايلفنسٽن ڪابل کان انگريزن کي سنڌ تي قبضي ڪرڻ لاءِ لکيو هو مگر انگريزن کي سنڌيا، هولڪر، گائڪواڙ پنڍارين ۽ راجپوتن جي طاقتن کي گهٽائڻو هو. خاص ڪري پنڍارين ستلج کان وٺي دکن تائين ۽ نربدا کان وٺي بنديل کنڊ تائين ملڪ کي لٽي ماڻهن جو نڪ ۾ دم ڪري ڇڏيو هو.

ڪرنل جيمس ٽاڊ 1806ع کان وچ هندستان ۽ راجپوتانا جي سروي ڪرڻ ۾ رڌل هو. سنه 1815ع ۾ هن ميواڙ مارواڙ بوندي، ڪوٽا ۽ جيسلمير جي رياستن جو نقشو تيار ڪيو. هن نقشي تيار ٿيڻ کان پوءِ لارڊ هيسٽنگس لاءِ مٿيان ملڪ ڳڙڪائڻ آسان ڪم ٻڻجي ويو.[2] سنه 1802ع ۾ گائڪواڙ جنهن جي سالياني آمدني اٺ لک پائونڊ هئي، تنهن "سبسيڊئري سسٽم" جا شرط منظور ڪيا. سنه 1818ع ۾ پنڍارين جو انگريزن خاتمو ڪيو. نواب امير خان کي انگريزن ٽونڪ رياست جي نوابي ڏني. ميواڙ ۽ مارواڙ جون رياستون، جي اڳ مرهٽن سردارن کي

1(1) ڪرنل جان بيلي وڏو مڪار هو. سنه 1814ع ۾ هن نواب سعادت علي خان کي زهر ڏياريو. سنڌس اشاري تي لارڊ هيسٽنگس 1814ع ۾ اَئوڌ جي نواب وزير غازي الدين حيدر کي "بادشاهه" جو قلب ڏنو. اڳ اَئوڌ جا نواب "وزير" سڏبا هئا. ان موقعي تي خوشيءَ ۾ نواب غازي الدين گهڻو خزانو ۽ جواهر لٽايا. مٿينءَ پاليسيءَ مان اها مراد هئي ته جيئن مغل شهنشاهه جو وقار گهٽجي وڃي. تاريخ ادب اردو: راءِ بابو سڪسينا. ذڪر نواب غازي الدين حيدر. آب حيات: مولانا محمد حسين آزاد. ذڪر مير انشاءَ.

جنرل آڪٽولوني ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي، سول ۽ فوجي ڪاتن ۾ پنجاهه ورهين تائين نوڪري ڪئي هئي. مگر بدقسمتيءَ سان پڇرين برما ويڙهه وقت لارڊ ائمهرسٽ جي ڏينهن ۾ هن اگرائي ڪري ڀرتپور سان جنگ ڇيڙي، جنهن تي لارڊ ائمهرسٽ مٿس ناراض ٿي، ڪاڻس استعفي لاءِ گهر ڪئي. 1825ع ۾ هن استعفي ڏني.

2 ـ ڪرنل جيمس ٽاڊ 17 ورهين جي عمر ۾ ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي نوڪريءَ ۾ گهڙيو. وڏو چالاڪ هو. سنه 1815ع ۾ هن وچ هندستان ۽ راجپوتانا جو نقشو تيار ڪيو ۽ 1823ع تائين راجپوتانا ايجنسيءَ مٿان ريزيڊنٽ ٿي رهيو. هن راجستان جي تاريخ جا ٻه ضخيم جلد تيار ڪيا. ملازمت کان پوءِ پنهنجي وطن اسڪاٽلينڊ ڏانهن ويو جتي 1835ع ۾ مئو. هي پهريون انگريز عملدار هو جنهن سنڌ جي تحقيقات ٻه ڪرائي هئي.

ڏلون پرينديون هيون. تن جي بدقسمتيءَ سان پاڻ ۾ جنگ لڳي، جنهن ڪري جوڌپور جي راجا مان سنگهه جي ٻن ايلچين، بشن رام وياس ۽ ايي رام وياس، گورنر جنرل جي ايلچيءَ فيلوس مٽڪاف سان عهدنامو ڪيو.[1]

اپريل 1818ع ۾، جئپور جي راجا جڳت سنگهه پاران راول پياري لعل مٽڪاف سان عهدنامو ڪيو. ڊسمبر تائين جيسلمير جي راول مولراج پاران ٺڪر دولت سنگهه انگريزي ايجنٽ سان عهدنامو ڪيو ۽ سنڌيا کي راجپوتانا تان هٿ کڻڻو پيو.[2] ڪرنل جيمس ٽاڊ راجپوتانا مٿان ايجنٽ مقرر ٿيو. باقي رهيو ڪڇ جو ڪنگهار، تنهن کي انگريز ٽالپرن جو خوف ڏياري مٿس دٻاءُ وجهڻ لڳا. سنه 1818ع ۾ گورنر جنرل اعلان ڪيو ته هندستان اندر برٽش حڪومت جون حدون سنڌو نديءَ تائين آهن.[3]

ڪوسن جو مسئلو:

سمن جي ڏينهن کان ڪوسن جا راڄ هانسي، حصار، رنگ محل، ايور بنجارا، سوڊل، ماٽڪ ڪوڙ ڪلڏيراني، بيڪانير ۽ ڪڇ تائين هئا. هو برساتين جي مند ۾ ابوڏونگر ٽپي نربدا تائين چوپائي مال سميت گشت ڪندا هئا. سنه 1805ع ۾ ڪرنل واڪر ڪاٺياواڙ جو انتظام مڪمل ڪري چڪو هو. هينئر ڪڇ جو وارو هو. سنه 1816ع ۾ ڪرنل ايسٽ ڪڇ تي ڪاهي، ان تي قبضو ڪيو. ڪوسا جيڪي لٽ مار ڪرڻ تي هريل هئا. تن پڄ کان پنجاهه ميلن جي مفاصلي تي لونا شهر کي لٽيو. هن واقعي کان پوءِ انگريزن کي سنڌ تي ڪاهه ڪرڻ لاءِ چڱو سبب هٿ لڳي ويو هو. پر بنگال جي سپريم گورنمينٽ اجازت ڪانه ڏني. بمبئي حڪومت ڪوسن جي باري ۾ ميرن سان لکپڙهه شروع ڪئي. جيتوڻيڪ ڪرنل سٽئنهوپ ڪوسن کي ڪڇ جي حدن

1_ ميواڙ ۽ مارواڙ جي جنگ جو سبب هن ريت هو ته اڏيپور جي راجا ڀيم سنگهه جي ڌيءَ ڪشن ڪماري نهايت حسين هئي، جا جوڌپور جي راجا ڀيم سنگهه سان مڱيل هئي. سنه 1804ع ۾ جوڌپور جي راجا جي بيوقتي موت ڪري مان سنگهه جوڌپور جي گاديءَ تي ويٺو هو ڪشن ڪماريءَ جي پانهن لاءِ گهر ڪرڻ لڳو مگر اڏيپور جي راجا پنهنجي ڌيءَ جي شادي جئپور جي راجا جڳت سنگهه سان ڪرائڻ جو ارادو ڪيو. ان سبب ڪري راجپوت رياستن جي پاڻ ۾ جنگ لڳي. نتيجو هن ريت نڪتو جو امير خان پناڻ جي چوڻ تي اڏيپور جي راجا پنهنجي 16 سالن جي معصوم حسين ڌيءَ کي بي گناهه زهر ڏياري ماري ڇڏيو. ان حادثي کان پوءِ راجپوتانا جون رياستون انگريزن جي غلاميءَ هيٺ اچي ويون. ڏسو وقائع راجستان: مولوي نجم الغني جلد_'1، ص_ 206_207.

2 -J. Tod: The Annals & Antiquities of Rajasthan, Vol. II, PP. 729-737.

3 -J. Malcolm: A Memoir of Central India, Vol. I, P. 315 London, 1832.

J.C. Marshan: A bridgement of The History of India, P. 335.

مان تڙي ڪڍڻ ۾ ڪامياب ٿيو مگر هتي سوال ڪوسن جو نہ هو. انگريزن کي تہ ميرن سان نئين عهدنامي ڪرڻ جو خيال هو.[1]

جنهن صورت ۾ اڳرائي ڪوسن ڪئي هئي، تنهن صورت ۾ انگريزن ميرن کان ڪڇ جي جنگ جو خرچ گهريو. ميرن بمبئي حڪومت کي تسلي ڏني تہ آئينده ان قسم جا واقعا هرگز نہ ٿيندا. مگر انگريزن کي نئين معاهدي جي ضرورت هئي. ان ڪري ميرن جي ڏنل تسليءَ کي ٻڌو اڻ ٻڌو ڪري هڪڙو وفد بمبئي کان روانو ڪيائون. جنهن ۾ ڪپتان سئڊليئر، ڊبليو_ سائمن، ڊاڪٽر هال ۽ ميجر ووڊ هائوس ميمبر هئا. مير ڪرم علي خان وفد جي ميمبرن کي عزت ۽ احترام سان گڏيو. نيٺ 9 نومبر 1816ع ۾ ٽيون عهدنامو ٿيو جنهن جا هينيان شرط هئا:[2]

1_ ايسٽ انڊيا ڪمپني ۽ ٽالپرن جا پاڻ ۾ دائمي طور دوستانہ تعلقات رهندا.

2_ ٻئي حڪومتون وڪيلن معرفت باهمي فيصلا ڪنديون.

3_ سنڌ سرڪار ڪنهن بہ آمريڪيءَ يا ڪنهن ٻئي مغربيءَ کي سنڌ اندر رهڻ نہ ڏيندي، جيڪڏهن ڪو ڏاريو ماڻهو ملڪ جي اندروني معاملن ۾ دخل ڏيندو تہ ٻئي ڌريون ان کي ملڪ جي حدن کان ٻاهر لوڏي ڪيڍنديون ۽ جيڪڏهن هو فساد ڪندو تہ شهر جي ڪوتوال کي سزا ڏيڻ جو حق رهندو.

4_ ٽالپر امير، ڪوسن ۽ ٻين بلوچن کي انگريزي علائقن اندر حملن ڪرڻ ۽ ڇيڙڇاڙ ڪرڻ کان روڪيندا.

سنہ 1812ع کان سنہ 1814ع تائين انگريزن جي آمريڪا سان جنگ لڳل رهي. گهڻائي انگريز نوڪرين کان ڀڄل پاڻ کي آمريڪي سڏائي، ڏيهي راجائن ۽ نوابن وٽ نوڪريون ڪرڻ لڳا. حقيقت ۾ هنن انگريزن پاران جاسوسي ڪرڻ تي گهري. مٿئين معاهدي جا شرط آغا سيد اسماعيل شاهہ سنہ 1236هہ (10 فيبروري سنہ 1821ع) ۾ بمبئي جي گورنر سان طئي ڪيا. جن کي ڪلڪتي جي سپريم گورنمينٽ منظور ڪيو.

ڪڇ جي راءِ ڀرمل کي انگريزن گاديءَ تان لاهي سندس صغير پٽ کي گاديءَ تي ٽاڪيو. سنہ 1820ع ۾ بمبئي جو گورنر ايلفنسٽن جڏهن بيو گهمرو ڪڇ جي دوري تي آيو. تڏهن 200 جاڙيجن سردارن، جن جي راءِ سان ماٿتي

---

1 -H.H. Wilson: History of British India, Vol. II, Chp. XI, PP. 315-316

2 - J. Burnes Dr: A Narrative of A Visit of the Court of Sind, P. 194

هئي، تن گورنر کي پنهنجي مفلسيءَ جي شڪايت ڪئي. ڪوسن جي موجودگيءَ جي ڪري ڪڇ جي سرحد تي فساد جاري رهيا. ان جو مکيہ سبب هي هو جو انگريزن، ڄاڙيجن زميندارن کان زمينون کسيون هيون ڪن ڄاڙيجن زميندارن ٽالپرن کان مدد گهري هئي. سنہ 1825ع ۾ ڪوسن ڪڇ جي سرحد ٽپي پچ تي ڪاهہ ڪئي. ڄاڙيجن ۽ ڪوسن گڏجي پچ جي انگريز ريزيڊنٽ کان راءِ پرمل کي ٻيهر گاديءَ تي ويهارڻ لاءِ مطالبو ڪيو. ڄاڙيجن وٽ 3 هزار بلوچي لشڪر هو. انگريزي ريزيڊنٽ وٽ فقط هڪڙو فوجي دستو هو. ڄاڙيجن ۽ بلوچن گڏجي بلاريءَ جي قلعي تي قبضو ڪيو. پچ ڏانهن ويندڙ جيڪي بہ قلعا هئا، سي مضبوط ڪونہ هئا، ان ڪري تجارتي قافلا رڪجي ويا. ڪپتان والٽر، بلاريءَ جي قلعي کي ڇڏائڻ لاءِ هڪڙي دستي سان مقابلو ڪيو پر شڪست کائي موٽيو. جيتوڻيڪ ان مقابلي ۾ ڄاڙيجن جا گهڻائي سردار مارجي ويا.[1]

ٻئي معرڪي ۾ ڄاڙيجن شڪست کاڌي ۽ وٽن لٽ مار جو جيڪو مال هو سو انگريزن هٿ ڪيو. تيون دفعو بلوچن، عربن سان گڏجي انجار تي حملو ڪيو پر هن ڀيري بہ شڪست کائي ڪائمل تڪرين ۽ ڪڇ جي رڻ ۾ لڪا. هن دفعي ڄاڙيجن جي مدد لاءِ ٽالپرن پنهنجو لشڪر ويهاريو. 20 سيپٽمبر 1825ع ۾ بمبئي ۽ ڪيرا کان انگريزن جو وڏو لشڪر جنهن ۾ پنج رجمينٽون ۽ هڪ ڪمپني پيادن جي هئي، توب خاني سميت ڪرنل ايم. نيپئر جي اڳواڻيءَ هيٺ ڪڇ پهتو. ٽالپري لشڪر موٽي سنڌ ڏانهن آيو. ڪوسن جي ڪاهہ ڪري انگريزن ۽ ميرن ۾ وري ڪشيدگي پيدا ٿي.[2]

ڊاڪٽر جيمس برنس:

سنہ 1827ع ۾ مير مراد علي خان وزير خارجہ بيمار ٿي پيو. ديسي حڪيمن سندس گهڻائي علاج ڪيا، پر فائدو ڪونہ پهتو. مير ڪرم عليءَ جي حڪم سان ميرن جي پچ جي ايلچيءَ ديوان گوپالداس اُتي جي انگريز ريزيڊنٽ معرفت بمبئي جي گورنر کي هڪڙي انگريز ڊاڪٽر کي حيدرآباد رواني ڪرڻ لاءِ درخواست ڪئي. 25 آڪٽوبر سنہ 1827ع ۾ ڪڇ جي

1۔ بلاري ڪڇ جي رڻ جي سرحد تي سنڌ جي حد اندر قلعو هو. مانڊويءَ پچ کان جيڪو رستو ونگي ڏانهن ويندو هو، سو بلاريءَ وٽان لنگهندو هو. (ڏسو ليفٽيننٽ جنرل سر جان ڪين جو سنڌ جو نقشو، ابن حوقل جي نقشي ۾ پڻ ڏيکاريل آهي. اڳ سنڌ جو بندر هو جڏهن ڪڇ جو رڻ سمنڊ هو.

2 - H. H. Wilson: History of India, Vol. II, Chp. V, PP. 123-124

انگريزي ريزيڊنٽ جو ڊاڪٽر جيمس برنس، ميرن جي ايلچيءَ سان گڏجي حيدرآباد ڏانهن روانو ٿيو.[1] ساڻس پوني جي فوج جا ڪي سپاهي، ڪي فوجي ۽ بحري عملدار ۽ ڪڇ جي راءِ جي فوج جو هڪ جٿو پڻ گڏ هو. جاتيءَ جي نائب حيدر خان لغاريءَ ۽ بهادر خان ميرن پاران انگريزي ڊاڪٽر جو استقبال ڪيو. پنجاهه اٺن جو قافلو ضروري سامان رسد سان پريل مهمانن جي خدمت لاءِ ٽالپري سرڪار پاران روانو ٿيو. جتي بہ مهمانن منزل ڪئي، اتي معطر شربتن ۽ لوازمن سان سندن مهماني ڪئي ويئي.

ميرن جا بازدار رستي تي طرحين طرحين پکين جو شڪار ڪندا، مهمانن جي دل وندرائيندا هليا. حيدرآباد کان پنجن ميلن جي مفاصلي تي شهزادي مير محمد خان نوڙهي ۽ ڪپتان موسيٰ خان، ڊاڪٽر جو استقبال ڪيو ۽ ساڻس حيدرآباد تائين هم رڪاب رهيا. ڏهين نومبر 1827ع ۾ نواب ولي محمد خان لغاريءَ ۽ سيد آغا اسماعيل شاهه ڊاڪٽر سان ملاقاتون ڪيون ۽ آغا صاحب جي اوطاق ۾ مهمانن جي رهائش جو انتظام ڪيو ويو. مهمانن جي نيرن لاءِ هر روز صبح جو سون ۽ چانديءَ جون ٻارهن رڪابيون سونن ورقن سان مڙهيل طعام سان شاهي باورچي خاني تان اچڻ لڳيون. نوڪرن ۽ هندو سپاهين کي ڏار ڏار ڪچو سيڌو ملندو هو.

مير مراد علي خان، جو پنجن مهينن کان صاحب فراش هو سو ڊاڪٽر جي دوا سان ڏهن ڏينهن اندر چاڪ ٿي ويو. فرنگي ڊاڪٽر پنهنجي عملي سان ٽن مهينن تائين شاهي دسترخوان تي مهمان رهيو. هن نشست و برخست بلڪ دربار جي هرهڪ شيءِ کي جاچي ڏٺو. 21 جنوري سنہ 1828ع ۾ بيش بها سوغاتون وٺي، شاهي ٻيڙي وسيلي 28 جنوريءَ ڪڇ پهتو. هن انگريزي ريزيڊنٽ سان ميرن جي مهمان نوازي ۽ مروتن جي بيحد تعريف ڪئي. ميجر پاٽنجر، ڪڇ جي ريزيڊنٽ، هڪڙي خط ذريعي مير ڪرم علي خان جو شڪريو ادا ڪيو.

مير صوبدار خان جي بغاوت:

مير فتح علي خان ۽ مير غلام علي خان جي ديرن جي، مير ڪرم علي خان ۽ مير مراد علي خان سنڀال ڪندا هئا. مير غلام علي خان جي پٽ مير

1_ ڊاڪٽر جيمس برنس ۽ سندس ڀاءُ اليگزينڊر برنس ٻئي اسڪاٽليند جا رهاڪو هئا. ڊاڪٽر جيمس برنس جو سفرنامو سنہ 1831ع ۾ ايڊنبرا مان شايع ٿيو. ان مان ان زماني جي حيدرآباد دربار ۽ ميرن جو حال معلوم ٿي سگهي ٿو.

محمد خان کي چاچڻ جائداد ۽ جاگير ڏني هئي. مير صوبدار خان، جو ان وقت 25 ورهين جي عمر جو هو تنهن چاچڻ کان جائداد جي گهر ڪئي. جيسين ڪو فيصلو ٿئي، تنهن کان اڳ شهزادو پنهنجي اتاليق هوش محمد قنبراڻيءَ ۽ منشي پرتابراءِ کي ساڻ ڪري شڪار جي بهاني سان ٿر ڏانهن هليو ويو. اتي پهچڻ بعد منشيءَ معرفت پنهنجا ڪي جواهر وڪڻي، آٺ هزار لشڪر گڏ ڪري، هن چاچڻ خلاف بغاوت ڪرڻ ڪئي.

مير مراد علي خان لشڪر جي پهچڻ شرط ناٽي جي ٽيلهين جا منهن ڪولي باغين کي برغلائي ڇڏيو. ان وچ ۾ چاچڻ فيصلو ڪري، شهزادي کي جائداد ۽ جاگير جو حصو ڏنو. معاملو خير خوبيءَ سان حل ٿي ويو.

مرزا خسرو بيگ جي گورنر سان ملاقات:

ڪڇ جي گڏريل فسادن کي روڪي، انگريز ٽالپرن کان خرچ جو مطالبو ڪرڻ لڳا. بيو ته ڪڇ ۽ سنڌ جي سرحد تي انگريزن فوجي چوڪيون ويهاريون هيون، تيون ته جيسلمير جي ڪن رهاڪن اچي سنڌ ۾ پناهه ورتي هئي، جنهن تي بعض رياستن اعتراض اٿاريو هو. مٿين سڀني ڳالهين جي فيصلي ڪرڻ لاءِ مير ڪرم علي خان پنهنجي نوجوان وزير مرزا خسرو بيگ کي بمبئي ڏانهن موڪلڻ جو ارادو ڪيو جيئن وزيراعظم ۽ گورنر سان روبرو ملاقات ڪري ڪنهن سهوتي تي پهچي. ان ۾ شڪ ناهي ته مرزا صاحب بلڪل نوعمر هو ليڪن قابليت جي لحاظ ڪري حڪومت جا اندروني توڙي بيروني معاملا سندس صلاح ۽ مشوري سان فيصلو ٿيندا هئا ۽ دربار ۾ ڪيس وڏو رسوخ حاصل هو.

مرزا صاحب پن مدبرن آخوند محمد بقا ۽ محمد عابد ٺٽوي کي همراهه ڪري نون ڏينهن جي سمنڊ جي مسافري ڪرڻ بعد بمبئي پهتو. بمبئي حڪومت 24 توبن سان سندن سلامي ڪئي ۽ ٻه هزار سولجرن هٿيار پيش ڪيا.[1] سلاميءَ جي رسم کان پوءِ گورنر جنرل ايلفنسٽن چئن گهوڙن واريءَ گاڏيءَ ۾ وزير کي ساڄي پاسي کان ويهاري، شهر مان گهمائيندو هڪڙو

1ـ بمبئي جو گورنر مائونٽ استيورٽ ايلفنسٽن، ڪمپنيءَ جو تجربيڪار عملدار هو. ديسي زبانن کان واقف هئڻ ڪري لارڊ ويلزلي کي گهڻو پسند هو. هو پهريائين پوني دربار جي انگريزي ريزيڊنٽ ڪرنل ڪلوز جو نائب مقرر ٿيو. وري جڏهن ڪرنل لوز دکن جو ريزيڊنٽ مقرر ٿيو تڏهن ايلفنسٽن پوني ۾ پيشوا باجي راءِ جي دربار ۾ ريزيڊنٽ مقرر ٿيو سنه 1803ع ۾ هو ڪابل ڏانهن ايلچي ٿي ويو. 1819ع کان 1827ع تائين هو بمبئي جو گورنر ٿي رهيو. سندس چوڻ هو ته "انگريز سياستدانن لاءِ سنڌ هڪڙي دلچسپ مشغولي آهي." سندس ڪابل جو سفرنامو ۽ هندستان جي تاريخ جا ٻه جلد مشهور آهن.

عاليشان بنگلو سنڌس رهائش لاءِ مقرر ڪيو. نوجوان وزير مغربي تهذيب ۽ معاشرت کان قطعي بي خبر هو.

هڪڙيءَ رات گورنر مرزا صاحب کي ناچ جي دعوت تي گهرايو. مرزا صاحب خزاني جون ڳوٿريون پرائي آخوند محمد بقا کي ساڻ ڪري ناچ گهر ڏانهن ويو. جڏهن گورنر جي مڊم ناچ ڪرڻ لاءِ اٿي، تڏهن مرزا جي اشاري تي آخوند صاحب هڪ هزار رپيا مڊم مٿان گهور ڪيا. انگريز اها روبڪار ڏسي اچرج ۾ پئجي ويا. گورنر مرزا کي چيو ته اسان مغربين ۾ اهڙي رسم ڪانهي. مرزا حاضر جوابيءَ ۾ لاثاني هو نه پهه جواب ڏنائين ته: "اسان مشرقين ۾ آهي." ٻئي پيري مرزا پاڻ اٿي گهور ڪئي. انهن ڏينهن ۾ بمبئي ۾ هاٽوڪي رونق ڪانه هئي. شهر ۾ هوٽلون نه هئڻ سبب مسافر اسپلانڊ وٽ تنبن ۾ رهندا هئا. مرزا صاحب بمبئي ۾ 3 ڏينهن رهيو. شهر ۾ ايتري مهانگائي هئي، جو مرزا هڪ لک رپيا مسافريءَ تي خرچ ڪيا. انگريزن جيڪا ستر هزار رپين لاءِ ميرن کان گهر ڪئي هئي، سا بهرحال رد ٿي ويئي.

عمرڪوٽ تي قبضو:

عمرڪوٽ، ٽالپرن هيڪر جوڌپور کان کٽيو پر وري راجپوتن متس قبضو ڪري ورتو هو. مير سهراب خان جي پاءُ مير غلام محمد خان هڪڙو پيرو عمرڪوٽ تي ڪاه ڪئي هئي، پر راجپوتن سان وڙهندي شهيد ٿيو هو. مير سهراب خان ان ڏينهن کان پاڻ جو وير وٺڻ لاءِ پڪو ارادو ڪيو. مير ڪرم علي خان پنهنجن ٻن سپهه سالارن، نواب طاهر ۽ نواب ولي محمد خان لغاريءَ کي لشڪر سميت عمرڪوٽ ڏانهن روانو ڪيو. مير سهراب خان جو سپهه سالار سيد گولو شاه به فوجن سان اچي ساٿن گڏيو. جوڌپور جي راجا امير خان پناڻ کان مدد گهري. مير ڪرم علي خان هڪڙي پارسي رباعي لکي امير خان ڏانهن رواني ڪئي. رباعيءَ امير خان تي اهڙو اثر وڌو جو هن راجا کي مدد ڏيڻ کان انڪار ڪيو.[1] جوڌپور جو لشڪر قلعي اندران ويهي مقابلو ڪرڻ لڳو.

---

1 ـ امير خان پناڻ جو ڏاڏو طالع خان اصل نبير جو افغان هو ۽ مغل شهنشاه محمد شاه جي ڏينهن ۾ رام پور جي روهيلي نواب علي محمد خان جي سپهه سالار ڊونڊي خان وٽ اچي نوڪر بيٺو هو. جڏهن محمد شاه جي لشڪر رام پور تي ڪاه ڪئي، تڏهن طالع خان جان بچائي سنڀل پهتو جتي هن وفات ڪئي. سندن پٽ محمد حيات خان ڊونڊي خان وٽ نوڪر بيٺو. ڊونڊي خان جي مرڻ کان پوءِ محمد حيات خان زمينداري پيشو اختيار ڪيو ۽ 1764ع ۾ وفات ڪري ويو. سندس پٽ امير خان پهريائين نواب غلام قادر روهيلي وٽ نوڪر بيٺو جتان ترقي ڪري 1806ع ۾ جسونت راءِ هولڪر جو سپهه سالار ٿيو. مرهٽن جي شڪست کان پوءِ سنه 1817ع ۾ هن انگريزن جي آڻ مڃي، جن کيس گذران لاءِ ٽونڪ جي رياست ڏني. سنه 1150هه (1834ع) ۾ وفات ڪيائين.

نواب طاهر خان قلعي جي بنياد ۾ سرنگ هڻائي، بارود ساڙائي، قلعي جي ديوار ڪيرائي ڇڏي، گهڻائي راجپوت مارجي ويا ۽ ڪي گرفتار ٿيا. باقي جيڪي بچيا سي ڀڄي ويا. ٽالپرن عمرڪوٽ تي قبضو ڪيو.[1]

شڪارپور تي قبضو:

شڪارپور مغل علائقي جو صدر شهر هو جتي دراني حڪومت پاران نواب حڪومت هلائيندا هئا. 17 سؤ سوارن جو دستو ۽ 143 توپون سندن ماتحت رهنديون هيون. سدوزئي حڪومت جي خاتمي کان پوءِ افغانستان جي طوائف الملوڪيءَ جي زماني ۾ بهاول پور جي رياست انگريزن جي حفاظت هيٺ اچي ويئي. ڪشمير، پشاور، پنجاب، ديره جات ۽ ملتان تي رنجيت سنگهه قبضو ڪري ورتو. ٽالپرن به ڪابل کي خراج ڏيڻ بند ڪري ڇڏيو. رنجيت سنگهه جي مرضي هئي ته جيڪڏهن سنڌ تي قبضو نه ڪري سگهي، ته ڪم از ڪم شڪارپور تي سندن قبضو رهي، ڇاڪاڻ ته واپار جي لحاظ کان هي دولت مند شهر هو.

ٽالپرن کي هر وقت سکن کان خطرو رهندو هو. سن 1244هه (1824ع) ۾ مير ڪرم علي خان بلوچي سردارن معرفت لشڪر گڏ ڪرائي، نواب ولي محمد خان لغاريءَ جي اڳواڻيءَ هيٺ شڪارپور تي چڙهائي ڪئي. مير رستم خان ۽ مير علي مراد خان به فوجون وٺي آيا. شڪارپور تي انهن ڏينهن ۾ نواب منصور علي خان حڪومت ڪندو هو.[2] نواب ولي محمد خان جمعي خان بارڪزئيءَ معرفت نواب منصور علي خان کي سمجهايو جنهن شهر جون ڪنجيون نواب ولي محمد خان لغاريءَ جي حوالي ڪيون ۽ پاڻ شهر کان

وقائع راجستان: جلد_2، ذڪر ٽونڪ.

1 _ جوڌپور جي راجا سن 1807ع ۾ عمرڪوٽ تي قبضو ڪيو هو ۽ سن 1817ع ۾ ٽالپرن ٻيهر قبضو ڪيو. سن 1835ع ۾ جوڌپور جي راجا عمرڪوٽ تي قبضي ڪرڻ لاءِ انگريزن سان عهدنامو ڪيو جنهن موجب انگريزي فوج پاڻ وٽ رکڻ جي عيوض هن هڪ لک پندرهن هزار رپيا انگريزن کي ڏيڻا ڪيا. ساڳيءَ طرح جيسلمير جي راول گج سنگهه به انگريزن سان عهدنامي ڪرڻ وقت شاهه ڳڙهه، گرسيا ۽ ڪوٽڙهه جي قلعن لاءِ گهر ڪئي هئي، جيڪي سهراباڻي سرڪار جيسلمير کان کٽيا هئا. هن شرط موجب راول، انگريزن سان وعدو ڪيو هو ته جڏهن انگريز سنڌ تي ڪاهه ڪندا، تڏهن رياست کين اُن جي مدد ڪندي.

2_ نواب منصور علي خان شڪارپور جو پنجٽيهون افغان نائب هو. شڪارپور شهر کي انهن ڏينهن ۾ عالم پناهه ڏنل هئي، جنهن کي آٺ دروازا هئا: (1) لکي، (2) هزاري، (3) هاٿي، (4) خان پوري، (5) ڪرن، (6) واڳڻو (7) سيوي ۽ (8) نوشهرو. دروازن جون چاٻيون نوابن وٽ رهنديون هيون.
Selections From Records of Bombay Govt. No. XVII, Shikarpur

نڪري ويو. نواب ولي محمد خان کي هن سوڀ جي عيوض 3 هزار اشرفيون انعام مليو. شهر جي انتظام لاءِ ميرن ٻه ڪچهريون قائم ڪيون. شهداڻي سرڪار پاران سيد ڪاظم شاهه نائب مقرر ٿيو. شهر جي اپت جي سٺن حصن مان چئن حصن ۾ رقم 54 هزار رپيا شهداڻي سرڪار کي ملڻ لڳا. باقي ٽن حصن جي رقم چاليهه هزار رپيا سهراباڻي سرڪار کي ملڻ لڳا. بکر جو مضبوط قلعو مير رستم خان فتح ڪيو هو تنهن ڪري اهو سهراباڻي سرڪار کي مليو. هيءُ ٽالپرن پوئين فتح هئي ۽ اهو سنڌ اوج جو زمانو هو.

انگريزن جا ناپاڪ ارادا:

لارڊ هيسٽنگس جي ڏينهن ۾ دهليءَ کان وٺي دکن تائين انگريزن خلاف هندستاني رعايا ۾ عام ناراضپو پيل هو. ايلفنسٽن ۽ سر جان مالڪوم گورنر جنرل جا ٻه مکيه چاڙتا هئا. جن مرهٽا ڪنفيڊريسي جي سردارن ۾ ڦيٽاڙو وجهي، سنه 1818ع ۾ پيشوا جي مسند جو خاتمو ڪري ڇڏيو. سنه 1819ع ۾ ٽينءَ مرهٽا ويڙهه ۾ هولڪر، ڀونسلي، گائڪواڙ ۽ سنڌيا جهڙا طاقتور انگريزن اڳيان جهڪي پيا. وچ هندستان انگريزي جهنڊي هيٺان اچي ويو. لارڊ هيسٽنگس هٿيارن ۽ نڳين جي زور تي پنجاهه هزار چورس ميل ملڪ ڪمپني سرڪار جي جهنڊي هيٺ آندو.

انگريزن جو مقصد هاڻي سنڌ تي قبضي ڪرڻ جو هو. گورنر جنرل ڪوسن جي فساد وقت سنڌ تي ڪاهه ڪرڻ جو ارادو ڪيو هو مگر متڪاف جي چوڻ تي خيال لاهي ڇڏيو هئائين. ڪوسن جي ڪاهن جو سبب هن ريت هو جو ڪڇين، سنڌي واپارين ۽ حاجين جا ڪي قافلا لٽيا هئا، جيڪي بمبئي ڏانهن وڃي رهيا هئا.[1] فتوحات سان گڏ انگريز عملدار لٽ مار ڪرڻ سان پنهنجا کيسا ڀرڻ لڳا. ڪاشت ڪارن کي ڳريون ڍلون ڀرڻيون پونديون هيون، جيئن انگلنڊ جا خزانا ڀرپور رهن. ڪمپنيءَ کي هندستان سان واپار ڪرڻ لاءِ نئون چارٽر (اختيارنامو) مليو جنهن موجب ولايت جا گورا واپاري هندستان جي ديهي هنرن کي پائمال ڪرڻ لاءِ نوان هٿيار گهڙڻ لڳا.

مارڪئس آف هيسٽنگس کان پوءِ لارڊ ائمهرسٽ سنه 1823ع کان سنه 1828ع تائين گورنر جنرل ٿي رهيو. سندس ڏينهن ۾ برما جي ڀهرين ويڙهه لڳي. ڪمپنيءَ جا جنگ تي 13 ڪروڙ رپيا خرچ اچي ويو. ڪمپنيءَ جي ڪٽل خزانن

1 -J. W. Kaye: Selections From the Papers of Lord Metcalfe (1819-1820), PP. 46-48.

کي پرڻ لاءِ گورنر جنرل، نوابن ۽ راجائن کي قرض لڳو. اَئوڌ جو نواب وزير جنهن جو وجود ڪمپني سرڪار لاءِ دراني يا سنڌيا جي ڪاهُن جي مقابلي لاءِ اَڳ ڪارائتو هو سو هينئر محض بيڪار هو. پنجاب تي سکن جي حڪومت هئڻ سبب آتڪ جو پترڻ تپڻ ايشيا جي فاتحن لاءِ گهڻو مشڪل هو. گورنر جنرل جي دٻاءَ وجهڻ شرط اَئوڌ جي نواب ڏهه لک پائونڊن جي قرض جي پهرين قسط ڏني ۽ پنج لک پائونڊن جي قرض ڏيڻ لاءِ مزيد انجام ڏنائين. تڏهن مس سندس جند آزاد ٿي.

ناگپور جي پونسلي کان پنج لک پائونڊ ڦريا ويا. بنارس جي راجا کي ويهه هزار پائونڊ ڏيڻا پيا. معزول پيشوا کي نمڪ حلاليءَ جي ثبوت ڏيکارڻ لاءِ وظيفي جي رقم مان بچت ڪرڻي پيئي. گورنر جنرل نوابن ۽ راجائن جي ڳنڍين ڪپڻ ۾ ڪامياب ٿيو جيئن برما جي جنگ جي بدناميءَ جو داغ سندس دامن تان ڌوپجي ويو، پر ايتري ڦرلٽ ڪرڻ کان پوءِ به لنڊن جي سياسي حلقن ۾ سندس گهڻي بدنامي ٿي.[1] برما جي جنگين ڪري لارڊ اَئمهرسٽ کي سنڌ ڏانهن توجهه ڏيڻ لاءِ موقعو ملي نه سگهيو ان ڪري سنڌ جي سوال کي نئين گورنر جنرل لارڊ وليم بينٽڪ جي حوالي ڪري ويو جو سنه 1835ع تائين گورنر جنرل ٿي رهيو.

مير ڪرم علي خان جي وفات:

سنه 1244هه (1828ع) ۾ مير ڪرم علي خان وفات ڪئي. سندس عاليشان مقبرو حيدرآباد شهر جي اتر اولهندي ۾ مشرقي عمارت سازيءَ جو نمونو آهي. مرڻ مهل پنهنجي پياري وزير مرزا خسرو بيگ کي وصيت ڪري ويو ته سندس گهوڙي "آزاد" کي ماري ڇڏي ۽ سندس ترار کي حرم جي ڏيڍيءَ تي پرزا پرزا ڪري ڇڏي ڇڏي. مير ڪرم علي خان "رڪن الدوله بهادر" سخن دان ۽ شاعر ٿي گذريو. سندس تخلص "ڪرم" هو. سندس پارسي غزلن جي مجموعي کي عبدالله خان قنڌاريءَ سنه 1245هه ۾ گڏ ڪري متن "ديوان ڪرم" نالو رکيو. سيد ثابت علي شاهه سندس ڏينهن ۾ وقت جو مقبول شاعر ٿي گذريو.

1 -Ludlow. J. Malcolm: History of British India, Amberst London, 1859.

نوٽ: نواب آصف الدوله جي وفات کان پوءِ وزير علي ۽ سعادت علي خان تخت هٿ ڪرڻ لاءِ ڪشمڪش ڪي لڳي ويا. نواب سعادت علي خان انگريزن جي مدد سان گادي هٿ ڪئي پر اڌ ملڪ انگريزن جي حوالي ڪيائين. پوءِ لنڊن تائين درخواستون ڪرڻ لڳو انگريزن کانئس 17 ڪروڙن ربين لاءِ گهر ڪئي. وري جڏهن نواب رقم گڏ ڪئي ته ريزيڊنٽ کيس زهر ڏياري مارائي ڇڏيو. هي واقعو 1814ع ۾ ٿيو.

مير مراد علي خان:

6_ جمادي الثاني 1244ھ (1828ع) ۾ مير ڪرم علي خان جي وفات کان پوءِ مير مراد علي خان "اميرالدولہ بهادر" گاديءَ تي ويٺو. هيءُ پهرينءَ چؤياري جو پويون حاڪم هو. لاهور، ڪڇ ۽ مارواڙ جي راجائن، مسقط ۽ قلات دربار سان سنڌن دوستانہ تعلقات هئا. فتح علي شاھ قاچار ڪيس ڏيءَ جو سڱ ڏيڻو ڪيو هو پر مير صاحب پيرسنيءَ سبب شادي ڪرڻ کان انڪار ڪيو هو. سنڌس ڏينهن ۾ شاھ شجاع وٽس مهمان ٿي آيو.

ٽالپري سڪو:

ڪابل کان آزادي حاصل ڪرڻ کان پوءِ پهريون دفعو مير مراد علي خان ٽالپري سڪي رائج ڪرڻ جو خيال ڪيو. حڪم ڏنائين تہ سرڪاري خزاني ۾ جيترو سون چاندي گڏ ٿيل آهي، سو رعايا جي ملڪيت آهي. وقت جي ڪاريگر اوستي فتح محمد خان اشرفيون ۽ رپيا تيار ڪيا. ٽالپري رپئي جي چاندي مقدار ۾ گهٽ هئي، تنهن ڪري سنڌس قيمت ڪمپنيءَ جي ڪلدارن جي ڏهن آنن جيتري هئي، واپاري توڙي عام ماڻهو ڪمپنيءَ جا ڪلدار پسند ڪندا هئا. پورچوگالي ڊالر (ريال) بہ چالو هئا. اطالوي اشرفين جو سون سٺو هو تنهن ڪري اهي بہ بندرن تي چالو هيون. سنہ 1901ع ۾ في اطالوي اشرفيءَ جي قيمت ساڍا ست رپيا هئي. فتح علي شاھ قاچار سان دوستي هئڻ ڪري بہ ايراني سڪا، گبري ۽ پيتلي بہ سنڌ اندر رائج هئا. في ايراني سڪي جي قيمت 4 آنا هئي.[1]

ڪوسن جي تر ۾ ڦرلٽ:

سنہ 1832ع ۾ شروعات ۾ ڪوسن پالن پور جي هڪڙي واپاري قافلي کي اسلام ڪوٽ وٽ ڦريو. ان کان سواءِ ڪوسن ۽ واگهيلن گڏجي رحمڪي بازار کي لٽيو جنهن ڪري انگريزي لشڪر سنڌ جي سرحد تي مظاهرا ڪرڻ لڳو. ڪڇ جي انگريز ريزيڊنٽ ڪرنل پاٽنجر حيدرآباد سرڪار کي شڪايت ڪئي ۽ ڪلڪتي جي سپريم ڪورٽ کي ڪوسن جي ڪارروائيءَ متعلق رپورٽ پيش ڪئي. گورنر جنرل جي هن دفعي اڳي ئي سنڌ تي ڪاھ ڪرڻ جي مرضي هئي، سنڌس حڪم موجب اجمير جي برٽش ريزيڊنٽ جيسلمير ۽ جوڌپور جي راجائن جي ڪانفرنس ڪوٺائي، ان لاءِ تہ ٻئي راجائون گڏجي ڪوسن خلاف انگريزن جي مدد ڪن.

---

1 - R. Hughes-Buller: Makran, "Currency."

ٻئي پاسي مير مراد علي خان بلوچ سردارن ۽ جاگيردارن کي نوان پروانا ڏيئي، فوجن گڏ ڪرڻ لاءِ حڪم ڏنو. فوجي انتظام کي مڪمل ڪرڻ کان پوءِ، مير صاحب دربار جي مدبرن مان سيد باقر شاهه کي ٿر جي سرحد جي حالتن کي جاچڻ لاءِ پڻ ڏانهن روانو ڪيو. سيد صاحب ايلچيءَ جي حيثيت ۾ برٽس ريزيڊنٽ کي پڪ ڏني ته کوسن جي سازش ۾ ميرن جو ڪو هٿ ڪونهي. مٿينءَ تصديق کان پوءِ ڪرنل پاٽنجر کوسن جي گرفتاريءَ لاءِ ڪپتان رابرٽ ۽ ڪرنل لچفيلڊ کي فوجون ڏيئي روانو ڪيو. ڪمپني سرڪار جا ريزيڊنٽ جيڪي به رپورٽون سپريم ڪائونسل کي پيش ڪندا هئا، ته ڪمپني سرڪار سواءِ ڪنهن غور ڪرڻ جي سندن رپورٽن کي وزن ڏيندي هئي. اهڙن ريزيڊنٽن ۽ ايلچين مان ڪرنل پاٽنجر، سر گوراوزلي، ايلفنسٽن، جيمس ٽاڊ، سر مالڪوم، ميجر بيلي وغيره نام ڪنيا ريزيڊنٽ ٿي گذريا.[1]

سر جان مالڪوم ان وقت بمبئي جو گورنر هو نامڪن هو ته ڪرنل پاٽنجر جهڙي تجربيڪار چاڙتي جي رپورٽ کي اڻ ٻڌو ڪري ڇڏي سو ويهين آڪٽوبر تي پوني جو لشڪر بمبئي کان روانو ٿيو. ٿرپاڪر جي ضلعي لاءِ خطرو جاڳيو. مير مراد علي خان منشي رحمت الله کي ڪن بلوچ سردارن سان همراهه ڪري ٿر ڏانهن روانو ڪيو. پارڪر جي مختيارڪار غلام شاهه لغاريءَ کي حڪم مليو ته بلوچي سردارن سان گڏجي سرحد جي حالتن جو معائنو ڪري دربار کي پيش ڪري. مگر گورنر جنرل کي اچا پنڌارين سان مقابلو ڪرڻو هو تنهن ڪري کوسن خلاف فوجي نمائش ڪرڻ کان سواءِ انگريز ٻيو ڪجهه ڪري نه سگهيا. کوسن جو سوال في الحال ملتوي رهجي ويو. 5 آڪٽوبر سنه 1832ع تي، سردار غلام حيدر خان ٻجاراٽيءَ ڪن کوسن کي گرفتار ڪري انگريزن جي حوالي ڪيو.[2]

سنه 1829ع ۾ مير ناري خان "ستاره جنگ بهادر" وفات ڪئي. ڪانئس پوءِ سندس پٽ مير علي مراد خان گاديءَ تي ويٺو. هن سنه 1806ع ۾ ميرپورخاص جو شهر تعمير ڪرايو هو جو مير علي مراد خان پنهنجي گاديءَ جو هنڌ مقرر ڪيو.[3]

1_ نوٽ: سر جام مالڪوم ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي فوجن ۾ ميجر هو. پوءِ گورنر جنرل پاران وچ هندستان جي رياستن ۾ ايجنٽ ٿي رهيو. پارسي زبان جو اديب هو تنهن ڪري ايران ڏانهن گورنر جنرل پاران سفير ٿي ويو. سنه 1827ع ۾ ايلفنسٽن جي رٽائر ٿيڻ کان پوءِ بمبئي جو گورنر مقرر ٿيو. سنه 1830ع ۾ رٽائر ٿي ولايت ڏانهن ويو. سندس "تاريخ ايران" ايلفنسٽن جي "تاريخ هند" وانگر مشهور آهي.

2 - Pre Mutiny Records of The Commissioners in Sind, "Sindh Mission."

3_ ماڻڪاڻي ميرن جو شاهي قبرستان چٽوڙي ۾ آهي، جو ميرپورخاص کان 16 ميل اتر طرف آهي.

شاهہ ولي الله رحہ:

ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي راڄ ۾ انگريزن جي پاليسي مسلمانن جي سراسر خلاف هئي. سنہ 1803ع ۾ لارڊ ليڪ جي فوجن اسلامي تهذيبن جي مرڪز جهان آباد (دهليءَ) تي قبضو ڪيو هو. مغل شهنشاهہ فقط نالي طور شهنشاهہ هو. ڪمپني سرڪار جي دفترن جو ڪاروبار هندستان اندر مغليہ نموني تي هلي رهيو هو. دفترن جي زبان بہ پارسي هئي. انگريزن جي مرضي هئي تہ پارسي زبان سان گڏ مغل شهنشاهت جي نالي کي بہ مٽائي ڇڏجي. ڪمپنيءَ جي ڊائريڪٽرن پنهنجن انگريزي عملدارن کي هدايت ڪري ڇڏي هئي تہ اهي هندو نواز پاليسي اختيار ڪن. لارڊ منٽو جي ڏينهن ۾ انگريز پادري کليو کلايو اسلام تي حملا ڪرڻ لڳا. ڪمپنيءَ جا عملدار پارسيءَ بدران سنسڪرت زبان کي همٿائڻ لڳا. نوبت ايتري قدر پهتي جو هندستان جي مسلمانن کي پنهنجي مذهب ۽ اسلامي تهذيب جي حفاظت ڪرڻ جو فڪر دامنگير ٿيو. اسلامي سلطنت جي آفتاب کي هندستان ۾ غروب ٿيندو ڏسي ۽ مغربي تهذيب جي سيلاب کي روڪڻ لاءِ شاهہ ولي الله رحہ دهلويءَ سنہ 1735ع ۾ ڪتاب "حجة الله البالغہ" معرفت مسلمانن کي ايندڙ مشڪلاتن کان سجاڳ ڪيو. سنہ 1737ع ۾ شاهہ صاحب قرآن جو پارسيءَ ۾ ترجمو ڪيو. سندس فرزندن مان شاهہ عبدالعزيز "شمس الهند" (المتوفي 1824ع) هندستان کي "دارالحرب" سڏڻ لڳو. شاهہ صاحب "ترغيب محمديہ" تحريڪ شروع ڪئي ۽ پنهنجي فتوي ۾ ڏيکاريو تہ "انگريزي زبان سکڻ کان پوءِ جيڪڏهن ڪو بہ مسلمان انگريزي تهذيب اختيار ڪندو تہ ڪافر ٿيندو."

شاهہ عبدالقادر (1815_1753ع) قرآن شريف جو اردو ۾ ترجمو ڪيو. سنڌ ۾ مٽيارين جي هڪڙي بزرگ سنہ 1272هہ ۾ قرآن شريف جو سنڌي زبان ۾ ترجمو ڪيو. هي پهريون دفعو هو تہ هندستان ۽ سنڌ جا مسلمان انگريزي تهذيب جي بي پناهہ سيلاب کي روڪڻ لاءِ قرآن شريف جي تعليم کان عام طور واقف ٿيا. شاهہ عبدالقادر جو ترجمو سندس مريدن مان سيد عبدالله سنہ 1829ع ۾ هوگليءَ مان شايع ڪرايو. رنجيت سنگهہ جي ڏينهن ۾ پنجاب اندر سکن مسلمانن تي جيڪي ظلم ڪرڻ شروع ڪيا تن جي خاتمي لاءِ شاهہ عبدالعزيز جي ٻن مريدن سيد احمد بريلوي ۽ شاهہ اسماعيل شهيد جهاد جو اعلان ڪيو.

سنہ 1824ع ۾ سيد احمد بريلوي حيدرآباد سنڌ پهتو. سيد صبغت الله شاهہ کيس حرن جو دستو سکن جي خلاف جهاد ڪرڻ لاءِ امدادي طور ڏنو.

بنگال کان وٺي باغستان تائين مسلمانن سکن خلاف جهاد جو جهنڊو بلند ڪيو هو.[1] سيد احمد شهيد سنڌ کان دري بولان رستي باغستان پهتو. 23 جون سنہ 1830ع ۾ هن سکن کان پشاور فتح ڪيو. پر پوءِ مريدن جي سازش ڪري پنهنجي خليفي شاھہ اسماعيل سميت 1831ع ۾ سکن سان جهاد ڪندي شهيد ٿيو. اسلام خلاف انگريزن جي قلمي مهم جاري رهي. سنہ 1861ع ۾ سر وليم ميوئر "سيرت محمدي" چئن جلدن ۾ تيار ڪري، مسلمانن جي دلين کي ڏکوئڻ لڳو جنهن جي جواب ۾ سر سيد احمد "خطبات احمديہ" شايع ڪرايو.

وليم بينٽنڪ جي پاليسي:

وليم بينٽنڪ گورنر جنرل جي زماني ۾ يورپ ۾ ترڪي "مرد بيمار" جي لقبن سان مشهور هئي. اهڙيءَ طرح هندستان اندر سنڌ "مرد بيمار" جي نالي سان انگريزن جي سياسي حلقن ۾ مشهور هئي. نيپولين بوناپارٽ جي شڪست کان پوءِ انگلينڊ يورپ ۾ "سمنڊن جي ملڪ" سڏيو ٿي ويو ۽ يورپ جو سياسي توازن سنڌن هٿن ۾ هو. يونان جي آزاديءَ جي مسئلي متعلق ترڪن خلاف روس ۽ انگلينڊ پاڻ ۾ ٻت هئا. سنہ 1826ع ۾ روس ايران تي ڪاھہ ڪئي. انگلينڊ ايران کي مدد ڏيڻ لاءِ معاهدي مطابق ٻڌل هو. مگر هن دفعي انگلينڊ ايران کي ڪابہ مدد ڪانہ ڏني. برطانوي وزير خارجہ لارڊ ڪئننگ شرم پر چاڙهڻ لاءِ شاھہ ايران ڏانهن ٿوري رقم رواني ڪئي.

---

1 ـ نوٽ: سيد احمد بريلوي 19 صديءَ جو هندستان جو مجاهد. سيد مير قطب الدين شيخ عبدالقادر جيلانيءَ رحہ جي پاڙيچي جي اولاد مان هو. امير قطب الدين، ناصرالدين قباچہ جي زماني ۾ سنڌ ۾ آيو هو ۽ ڪڙھہ مان ڪپور فتح ڪري اتي وفات ڪئي هئائين. سيد احمد سنہ 1786ع ۾ بريلي ۾ تولد ٿيو پوءِ امير خان پٺاڻ جي فوجن ۾ ننڍو عملدار مقرر ٿيو. اتان ملازمت ڦٽي ڪري، شاھہ عبدالعزيز جو مريد ٿيو. سنہ 1822ع ۾ ڪلڪتي کان حج بيت الله ۽ زيارت ڪرڻ لاءِ مڪي پهتو جتي مشهور عبدالوهاب نجديءَ جي وهابي تحريڪ کان واقف ٿيو. وري جڏهن شاه عبدالعزيز ۽ شاھہ عبدالحي پنهنجي فتوائن ۾ هندستان کي "دارالحرب" ظاهر ڪيو تڏهن سيد احمد بريلويءَ ۽ شاه اسماعيل شهيد گڏجي جهاد جو جهنڊو بلند ڪيو. سندن مقصد هو تہ سر زمين هندستان مان سکن ۽ انگريزن کي تڙي خلافت رشده جي بنياد تي خيبر کان وٺي هندستان جي ڇيڙي بنگال تائين اسلامي حڪومت قائم ڪجي.

سيد احمد ۽ شاھہ اسماعيل وانگر نثار علي چانڊپوريءَ بنگال ۾ انگريزن خلاف جهاد شروع ڪيو. نثار علي سنہ 1831ع ۾ انگريزن سان وڙهندي شهيد ٿيو. انگريز سيد احمد ۽ سندس ساٿين کي چند مولوين جي مدد سان وهابي مشهور ڪري، پروپئگنڊا جي ذريعي بدنام ڪرڻ لڳا. جيئن پهرينءَ عالمگير جنگ جي موقعي تي هنن شريف مڪي جي فائدي ۾ ترڪن خلاف مولوين کان فتوائون حاصل ڪيون هيون. اسلام جي ديني تفوق کي مٽائڻ لاءِ مسيحي مبلغ هرڪا ڪوشش وٺڻ لڳا هئا.
Aspects of Shah Ismail Shaheed, PP. 63-84, Lahor, 1943.

سنہ 1828ع ۾ ايران روس کان شڪست کاڌي ۽ روس جو ايران تي اثر پوڻ لڳو. انهن حالتن پٽاندر سنڌ هڪ ڪارگر صوبو هو جنهن تي قبضي ڪرڻ ڪري انگريز افغانستان، ايران، بلوچستان ۽ پنجاب تي چڪاس رکي سگهيا ٿي. لارڊ وليم بينٽنڪ جي پاليسي بہ گذريل گورنر جنرلن وانگر لٽ مار واري هئي. لارڊ مڪالي سندس تعريف ڪندي لکي ٿو تہ: ”هن هندستان اندر گهٽائي سڌارا ڪيا.“ مگر پڙهندڙن کي ياد رکڻ گهرجي تہ منڍ کان وٺي انگريزن هندستان کي ڏاريو ملڪ سمجهيو ۽ هن براعظم جي اڻ کٽ دولت تي انگلينڊ جا ڪٽنب پلجڻ لڳا. عيسائي پادرين جي غليظ لٽريچر ۽ انگريز عملدارن جي ”ويڙهائي حڪومت ڪريو“ جي پاليسيءَ ڪري ملڪ جي تهذيب، تمدن ۽ اقتصادي حالتن کي نقصان پهچي رهيو هو.

ڪمپنيءَ جي راڄ ۾ فوجي ڪاتي اندر هڪڙو ديسي سپاهي صوبيدار يا صوبيدار ميجر جي عهدي کان هرگز مٿي چڙهي نہ سگهندو هو. ديسي سپاهين جو پگهار سٺن رپين کان مٿي ڪونہ هو. ڪين سال لاءِ هڪڙو بنات جو ڪوٽ ۽ ٽن سالن کان پوءِ هڪڙي پتلونورديءَ ۾ ملندا هئا.[1] جڏهن انگريزي لشڪر ڪنهن ملڪ تي ڪاهہ ڪندو هو تہ لٽ مار مان انگريزي عملدارن ۽ ديسي سپاهين کي حصا ملندا هئا. ان قسم جي لٽ مار کي ”پرائيز مني“ يعني انعام جي رقم سڏيندا هئا. مٿينءَ لالچ جي ڪري اڪثر مدراسي، پوربي، مرهٽا، بنگالي ۽ اتر اولهہ هندستان جون قومون فوجن ۾ ڀرتي ٿينديون هيون.

”پرائيز مني“ جي لالچ ڪري انگريز عملدار هر وقت ديسي نوابن ۽ راجائن سان مفت ڦٽائڻ جي ڪوشش ڪندا هئا. جيئن جنگ لڳي ۽ ڪين لٽ مار ڪرڻ لاءِ وجهہ ملي، بلڪ جنگ ڪرڻ لاءِ هو بهرحال حيلا ۽ بهانا ڳوليندا رهندا هئا. انگريز سولجرن کي پگهار پتا، راشن ۽ پوشاڪون سنيون ملنديون هيون، مگر اهي شرابي ۽ بدڪار هئا. ان ڪري هميشہ ڪنگل رهندا هئا. ڪي سولجر سرڪاري هٿيارن ۽ وردين کي وڪڻڻ کان بہ ڪين گسندا هئا. اهڙي چوريءَ جي سامان کي نيڪال ڪرڻ لاءِ هندستان جي جن جن شهرن ۾

---

1 ـ سنہ 1831ع ۾ هندستان جي ڪمانڊر انچيف سر جئسپر نڪولس لنڊن جي دارالعلوم جي چونڊ ڪاميٽيءَ اڳيان هندستان جي ديسي سپاهين جي تعريف ڪندي تقرير ۾ ڄاڻايو هو تہ هندستاني سپاهي وفادار هئڻ ڪري هر وقت انگريزي عملدارن جي حڪم مڃڻ لاءِ منتظر رهن ٿا. ڪمانڊر انچيف ميمبرن کي صاف لفظن ۾ ٻڌايو تہ ديسي پنج سؤ سپاهي هڪ هزار انگريزي سولجرن جي مٽ آهن. ڇاڪاڻ تہ اهي وڏيڪ جفاڪش ۽ بيحد محنتي آهن.
J. W. Kaye: History of Sepoy War, Voll. I, P. 268, London, 1870.

چانوڻيون هيون، اتي نيلام جا دڪان کلي ويا هئا. وڏن وڏن شهرن ۾ چڪلا عام جام کلي ويا، جتي هندستاني خواتين جي عصمت کي فرنگي برباد ڪرڻ لڳا ۽ طرحين طرحين وچڙندڙ بيماريون هندستان اندر پکڙجي ويون.

انگريز نوان فوجي عملدار جيڪي ولايت کان ايندا هئا، سي وفادار ديسي سپاهين سان انسان سوز سلوڪ ڪندا هئا. شريف هندستاني سپاهين کي هر وقت فرنگي درندن منجهان خوف رهندو هو. 30 آڪٽوبر سنه 1824ع تي بارڪ پور چانوڻيءَ ۾ فرنگي فرعون دماغ فوجي عملدارن هندستاني سپاهين تي جيڪي ظلم ڪيا، تن جو خود انگريزي مؤرخ ماتم ڪن ٿا. ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ سرڪار جا ايجنٽ نوابن ۽ راجائن جي دربار ۾ رهي، حرام جا مال کائي، پنهنجي حرام خوريءَ جو پورو ثبوت ڏيندا هئا. سواءِ ڪنهن سبب جي سپريم ڪائونسل کي غلط رپورتون پيش ڪري، جنگين لاءِ رستو صاف ڪندا هئا. پرائيز منيءَ مان گورنر جنرلن کي به حصو ملندو هو.

لارڊ هيسٽنگس کي چئن جنگين جي عيوض ڪمپنيءَ لکين پائونڊن جي ولايت ۾ جاگير ڏني. سنه 1826ع ۾ ڀرتپور جي مشهور قلعي کي فتح ڪرڻ کان پوءِ 48 لک رپيا بطور پرائيزمنيءَ جي فوجن ۾ تقسيم ڪيا ويا. مٿينءَ رقم مان 8 لک رپيا هندستان جي ڪمانڊر انچيف ڪومبر ميئر کي مليا هئا.[1] لارڊ وليم بينٽڪ جي زماني ۾ ڪرگ فتح ٿيڻ کان پوءِ هر هڪ انگريز جرنيل کي 25 هزار رپيا، ليفٽيننٽ ڪرنل کي 15 هزار رپيا ۽ في ڪپتان کي 10 هزار رپيا انعام طور مليا هئا. حالانڪ ڪرگ جي راجا، انگريزن کي ٽيپو سلطان سان جنگ ڪرڻ وقت دل کولي مدد ڏني هئي. انگريزن هن راجا کي دوستانه معاهدي جي ڪاغذ تي لکي ڏنو هو ته "جيستائين سج ۽ چنڊ، آسمان ۽ زمين موجود آهن، تيسين انگريز ساڻس وفادار تي رهندا."

ميسور فتح ڪرڻ کان پوءِ ڪاغذ جي پيڙيءَ وانگر مٿيون معاهدو جتاءِ ڪري نه سگهيو چاڪاڻ ته ڪرگ جي زمين قهوه جي ڪاشت ڪاريءَ لاءِ مفيد هئي، پيو ته اتي جي آب و هوا سفيد فام فرنگين جي رهائش لاءِ صحت بخش هئي.[2] لارڊ وليم بينٽڪ جو ناپاڪ ارادو هو ته آگري جي تاج محل کي مسمار ڪرائي چاندي هٿ ڪجي ۽ ان جا قيمتي پٿر نيلام ڪجن. سندس مرضي هئي ته مغل تهذيب جي يادگار جا دنيا ۾ بهترين عجيب عمارت آهي سا

1 - Journal of the Asiatic Society Bengal, May 1836, P. 33, Calcutta.

2 _ J. C. Marsham: A bridgement of the History of India. P. 356

صفحيءِ هستي تان متجي وڃي. پر ڪيس ان مان چانديءَ ۽ دولت هٿ ضرور اچي.[1] جيڪي "تاريخ جا شاگرد" ميراثي راڄ تي مسخريون ڪن ٿا، تن لاءِ اهي چند سٽون قلمبند ڪجن ٿيون، جيئن اهي انگريزن جي فرعونيت، عيارين ۽ ملڪ گيريءَ جي حرص کان واقف رهن.

انڊس نيويگيشن ڪمپني:

ايلفنسٽن سنه 1819ع کان سنه 1828ع تائين بمبئي جو گورنر رهيو سنڌس ڏينهن ۾ هندي سمنڊ کان وٺي بصري ۽ باب المندب تائين جيڪي به عرب ڌاڪو سمنڊن تي ڦرمار ڪندا هئا، تن بمبئي جي بحري ٻيڙي کان شڪست کاڌي. انگريزي ٻيڙي جو هندستان جي سمنڊن مٿان سڪو جاري ٿي ويو. لارڊ وليم بينٽڪ جي ڏينهن ۾ چٽگانگ کان وٺي ايراني نار تائين انگريزي ٻيڙي جي حڪومت هئي. اهڙي بحري آرماڙ ۽ بري فوجي قوت ۽ جديد هٿيارن اڳيان پنجاب جي خالصا سرڪار يا قلات ۽ سنڌ جي بلوچي حڪومتن کي ڪهڙي مجال هئي، جو دم هڻي سگهن؟

رنجيت سنگهه جهڙو ضدي ۽ مغرور حاڪم جنهن وٽ هڪ لک جرار خالصه لشڪر باقاعده تربيت يافته ۽ مضبوط توب خانو هو. تنهن جو چوڻ هو ته "پيشوا جي ٽن لکن فوجن کي انگريزن شڪست ڏني، ته پيو ڪير سندن مقابلو ڪري سگهندو." ٽالپري حڪومت ته انگريز سياستدانن لاءِ هڪڙي "تفريح" هئي. وچ هندستان کان فارغ ٿيڻ کان پوءِ لارڊ وليم بينٽڪ سنڌ ۽ پنجاب ڏانهن رخ رکيو. سنڌو نديءَ جي واپار تي قبضي ڪرڻ لاءِ هن هڪڙي جهازران ڪمپني "دي نيويگيشن آف انڊس" جي نالي سان تيار ڪرڻ جو خيال ڪيو. اها

---

1 ـ تمدن عرب: ڊاڪٽر گستاؤلي بان، ص_ 190، ذڪر روضه تاج محل.

نوٽ: انگريزي ريزيڊنٽ جي لچائين ۽ گورنر جنرلن جي ناانصافين کان تنگ ٿي، دهليءَ جي شهنشاهه راجا رام موهن راءِ کي پنهنجي طرفان وڪيل ڪري لنڊن ڏانهن روانو ڪيو هو ڇاڪاڻ ته انگريزن شهنشاهه جو وظيفو گهٽائي ڇڏيو هو جنهن ڪري سندن گذران تنگ هو. اهڙيءَ طرح ائوڌ جي نوابن، ريزيڊنٽن جي بدمعاشين ۽ سازشن کان تنگ ٿي، ڊيوئس نالي هڪڙي فرينچ کي پنهنجو وڪيل ڪري لنڊن ڏانهن مڪو هو. انهن انگريز ريزيڊنٽن پيشوا کي به تنگ ۽ بدنام ڪيو هو. ميواڙ ۽ مارواڙ جي راجائن جي نااتفاقيءَ مان فائدو وٺي انگريزن سانڀر جي مشهور ڍنڍ تي قبضو ڄمائي ورتو. انگريز ريزيڊنٽ سڌا سنوان گورنمينٽ جي سيڪريٽريءَ جي ماتحت هئا. ڪين رياستن جي اندروني معاملن ۾ دخل ڏيڻ لاءِ هدايتون مليل هيون. حڪومت جاچ ڪرڻ کان سواءِ سندن رپورٽن کي وزن ڏيندي هئي. نوابن ۽ راجائن کان سواءِ زميندار ۽ هاري به انگريزي حڪومت کان تنگ هئا. 1857ع واري بلوي جا اهي مکيه سبب هئا.

J.C. Catton: Rulers of India, "M. Elphinstone" PP. 167-170

ڪمپني حقيقت ۾ سنڌ، پنجاب ۽ بلوچستان لاءِ سياسي موت جي گهنٽي هئي. هن تحريڪ جو باني موئر ڪرافت ناليِ هڪڙو انگريز هو جنهن سنڌو نديءَ جي ملڪن جي ڪشمير ۽ هماليه تائين سياحت ڪئي هئي. هن لارڊ وليم بينٽڪ کي پڪ ڏني هئي ته سنڌو نديءَ جهازراني ڪرڻ لاءِ مفيد آهي.[1]

گورنر جنرل ارادو ڪيو هو ته جنهن نديءَ تان سڪندر مقدونيءَ جهاز راني ڪئي هئي، اهو رستو واپار لاءِ کليل رهي، جيڪڏهن ان باري ۾ سنڌ جا مير ۽ لاهور جي خالصا سرڪار ڪي رڪاوٽون پيدا ڪن ته هٿيارن سان سندن مقابلو ڪجي. گورنر جنرل جي نظر ۾ سنڌ جي وادي گنگا جي واديءَ کان وڌيڪ دولت مند هئي. بمبئي جي گورنر سر جان مالڪوم به گورنر جنرل کي راءِ پيش ڪئي ته، "جيڪڏهن اسين سنڌو درياءَ تي جهاز راني ڪنداسين، ته پڪ بلوچي امير اعتراض اٿاريندا ۽ ان جي جواب ۾ اسان کي فوجي ڪارروائي ڪرڻي پوندي."

هن رپورٽ ۾ وڌيڪ ڏيکاريو ته "ٽالپر مير ڏاريا آهن، جيڪڏهن اسين ٿوري ڪوشش ونڊاسون ته سنڌ جا گهڻائي رئيس اسان جو طرف وٺندا. حيدرآباد جو قلعو ايترو مضبوط ڪونه آهي، جو اسان جي توبن جي گوليباريءَ کي روڪي سگهي." متين تحريڪ ظاهري واپار ڪرڻ جي بهاني سان جاري ڪئي ويئي، مگر ان جو اندروني مطلب هو ته سنڌ تي قبضي ڪرڻ کان اڳ درياءَ جي ماپ ورتي وڃي.

بمبئي جي گورنر جي رپورٽ کان پوءِ ڪلڪتي جي سپريم ڪورٽ سنڌو نديءَ جي سروي ڪرڻ جو پڪو ارادو ڪيو. فقط اهو سوال درپيش هو ته ڪهڙي بهاني سفر ڪجي، ڇاڪاڻ ته ٽالپر مير معاهدي جي شرطن تي نهايت خبرداريءَ سان پابند هئا. سر چارلس مٽڪاف، جو گورنر جنرل جي ڪائونسل جو ان وقت ميمبر هو. تنهن متينءَ اسڪيم جي مخالفت ڪندي، آڪٽوبر سنه 1830ع ۾ چيو ته، جيڪڏهن اسين سنڌو درياءَ جي سروي ڪنداسون ته پڪ ڪامياب ٿينداسون، مگر ٽالپر مير اسان تي ويساهه رکڻ بدران دشمن ٿي پيهندا. هندستان جي ڏيهي رياستن ۾ اسين ڪافي بدنام ٿي چڪا آهيون. هينئر جيڪڏهن سروي ڪنداسون يا سنڌ تي قبضو ڪنداسون، ته پوءِ دنيا کي پڪ ٿي ويندي ته انگريز دغاباز آهن."

لارڊ وليم بينٽڪ ڪٽر عيسائي هو. تنهن مٽڪاف جي صاف گوئي ۽ حق ۽ ناحق جي تميز ڪرڻ جي ڪا پرواهه نه ڪري، ڪمپنيءَ جي

1 _ Moorecraft: Travels in the Punjab, Kashmir, etc. Vol. II, P. 338, London, 1851

ڊائريڪٽرن کي لکيو تہ ”واپار جي بهاني سان مهراڻ جي ٻنهي ڪپن تي فوجون لاٿيون وڃن. جيڪڏهن ٽالپر مير اعتراض ڪن، تہ کين جواب ڏجي تہ واپار جي سلامتيءَ لاءِ فوجون رکڻ ضروري آهن.“ رنجيت سنگهہ جو ويهن ورهين کان سنڌ تي قبضي ڪرڻ لاءِ منتظر هو سو هينئر پيرسن هو. انگريزن سان ٽڪراءُ جي سندس مرضي ڪانہ هئي. سنہ 1831ع ۾ ڊائريڪٽرن جي بورڊ جي صدر لارڊ ايلنبرو درياءَ جي ماپ وٺڻ ۽ سنڌ جي طبعي حالت جي جاچ ڪرائڻ لاءِ گورنر جنرل کي اختياري ڏني.[1]

اليگزينڊر برنس جو سنڌ ۾ اچڻ:

سنہ 1810ع ۾ راجپوتانا جي ريزيڊنٽ ڪرنل جيمس ٽاڊ پنهنجي ٻن چارڻن شيخ ابوالبرڪات ۽ مداري لعل جي معرفت سنڌ جي طبعي حالتن جي لاڙ کان وٺي اپر سنڌ تائين جاچ ڪرائي هئي. سنہ 1828ع ۾ لارڊ ائمهرسٽ جڏهن ولايت ڏانهن وڃڻ لڳو هو تڏهن رنجيت سنگهہ انگلينڊ جي بادشاهہ ڏانهن هڪڙو ڪشميري شال جو تنبو سوکڙيءَ طور روانو ڪيو هو. فرنگي مڪار جيڪي مهراڻ جي ماپ وٺڻ لاءِ بهاني جي ڳولا ۾ هئا، تن خيال ڪيو تہ موٽ ۾ انگلينڊ جي بادشاهہ پاران ڪي سوغاتون مهراڻ جي رستي رنجيت سنگهہ ڏانهن روانيون ڪجن ۽ مير ان تي ڪو اعتراض بہ ڪونہ ڪري سگهندا. پوءِ هنن ڪي ولايتي گهوڙا ۽ هڪڙي ڇئن ڦيٿن واري بگي، جا لارڊ منٽو وڃڻ مهل سر جان مالڪوم کي ڏيئي ويو هو: اهي شيون لاهور ڏانهن موڪلڻ جو ارادو ڪيو. ڪڇ جي ريزيڊنٽ ڪرنل پاٽنجر ”صلاح“ ڏني تہ جيڪڏهن خشڪيءَ رستي گهوڙي گاڏي رواني ڪبي تہ ڀڃي پوندي، ان ڪري اهي سوکڙيون سنڌو نديءَ رستي ٻيڙين وسيلي روانيون ڪجن. انهيءَ ڪم لاءِ ڪمپني سرڪار اليگزينڊر برنس کي مقرر ڪيو.[2]

---

1 _ Burnes Alexander: Travels into Bokhara. Vol. I, P. 4, London, 1834.

2 _ اليگزينڊر برنس، ڊاڪٽر جيمس برنس جو ڀاءُ، پهريائين هندستان جي ڪوارٽر ماسٽر جنرل جي دفتر ۾ ڪم ڪري چڪو هو لاهور وڃڻ کان اڳ ڪڇ جي ريزيڊنٽ ڪرنل پاٽنجر جو نائب هو. هندستان اچڻ کان پوءِ سندس اها مرضي هئي تہ ڪو اهڙو ڪارنامو ڪجي، جيئن هندستان جي تاريخ ۾ سندس نالو يادگار رهي. هن 1828ع ۾ لارڊ وليم بينٽڪ کي سنڌو نديءَ جي ماپ وٺڻ لاءِ درخواست ڪئي هئي. مگر اها رد ٿي هئي. ڇاڪاڻ تہ ان وقت انگريزن وٽ ڪو بهانو ڪونہ هو. هينئر بمبئي گورنر جي سيڪريٽريءَ وٽان کيس لاهور وڃڻ لاءِ خفيہ خط پهتو هو. جو هن خوشيءَ سان قبول ڪيو هو. لاهور پهچڻ کان پوءِ گورنر جنرل جي حڪم سان هن گهوڙن جي واپاريءَ جي لباس ۾ ڪابل، بخارا ۽ تاتار تائين سياحت ڪئي هئي. سندس سفرنامو ٽن جلدن ۾

جيمس ٽاڊ سنڌ جي طبعي حالتن جي اڳي ئي جاچ ڪرائي چڪو هو. هينئر فقط مهراڻ جي ماپ وٺڻ جو سوال هو. برنس جي وفد سان مسٽر جي۔ ڊي_ ليڪي ۽ محمد عليءَ نالي بہ سرويئر هئا. هڪڙو ڊاڪٽر جيرارڊ. هڪ ديسي حڪيم. منشي موهن لعل ڪشميري. جنهن دهليءَ ۾ تعليم ورتي هئي ۽ ٻيا ڪي نوڪر بہ ساڻ هئن.[1] 21 جنوري 1831ع ۾ انگريزي وفد ڪڇ جي بندر مانڊوي کان روانو ٿيو ۽ 28 جنوري تي سنڌن جهاز سنڌو نديءَ جي ڇوڙ وٽ هئا. برنس خط ذريعي ٽالپري نائب کي پنهنجي اچڻ جو اطلاع ڏنو. اڳ جڏهن ڪو فرنگين جو وفد ميرن سان ملاقات ڪرڻ لاءِ ايندو هو تہ پهريائين ميرن کان اجازت وٺندو هو پر هن دفعي هو بغير اجازت وٺڻ جي آيو هو. تنهن ڪري بلوچي مسلح سپاهين جهازن تي ڪاهي، برنس جي صندوقن کي کولي ڏٺو متان ڪي سولجر منجهن لڪل هجن.

ان کان پوءِ ٽالپري نائب وفد کي اڳتي وڌڻ کان روڪي ويهاريو. سيني کي پڪ هئي تہ مهراڻ جي ماپ وٺڻ کان پوءِ انگريز سنڌ تي حملو ڪندا. برنس سمورو احوال ڪرنل پاٽنجر کي لکي مڪو. ان وچ ۾ قضا سان اهڙو طوفان لڳو جو اليگزينڊر برنس جون سموريون ٻيڙيون ڀڄي ويون. هو موٽي مانڊوي ڏانهن هليو ويو. ڪرنل پاٽنجر هڪڙو ڌمڪين ڀريل خط ميرن ڏانهن موڪليو. جنهن ۾ هن ڏيکاريو تہ جيڪڏهن مير، انگريزي وفد جي مخالفت ڪندا تہ پوءِ سنڌن انگريزن سان ڪليءَ طرح دشمني پئجي ويندي ۽ ميرن جي آزادي ڪسجي ويندي!" اڳ انگريزن ڪڏهن بہ اهڙو ڌمڪين ڀريل خط ميرن ڏانهن ڪونہ مڪو هو.

مير ڪرم علي خان جي ڏينهن ۾ رنجيت سنگهہ ميرن سان دوستانہ عهدنامي ڪرڻ لاءِ پنهنجو سفير ميرن جي دربار ڏانهن مڪو هو. مير ڪرم علي خان خالصا سرڪار جي ايلچيءَ سان واعدو ڪيو تہ "جيڪڏهن سک انگريزن سان جنگ ڪندا، تہ مير کين هڪ لک بلوچي لشڪر سان مدد ڪندا.[2]

سنہ 1834ع ۾ لنڊن مان شايع ٿيو. هو پهرين افغان ويڙهہ ۾ ڪابل هٿ ڪرڻ کان پوءِ انگريزي سفير مئڪناٽن جو نائب ٿي رهيو جتي نيٺ پٺاڻن هٿان مارجي ويو.
J. W. Kaye: Lives of Indian Officers, Vol. II, PP. 224-227, London, 1851

1 _ منشي موهن لعل ڪشميري انگريزن جو چاڙتو پارسي زبان دهليءَ ۾ سکيو هو. هن پنجاب، ڪابل، بلخ، هرات، ترڪستان، بخارا، جرمني ۽ انگلينڊ تائين سياحت ڪئي هئي. سندس سفرنامو 1846ع ۾ لنڊن مان شايع ٿيو. سندس تصنيفات مان امير دوست محمد خان جي سوانح عمري مشهور آهي. هو ڪابل جي پهرينءَ ويڙهہ وقت، انگريزي سفير مئڪناٽن جو مير منشي هو. تازو ڊاڪٽر هريرام گپتا، موهن لعل جي سوانح عمري لکي، لاهور مان شايع ڪرائي آهي.

2 _ ڏسو جيمس برنس جو سفرنامو جلد_ 2، ص_ 25.
E. Thornton: History of British India, Vol. II, P. 267, London, 1845.

برخلاف ان جي اليگزينڊر برنس کي سنڌو نديءَ تان لنگهاڻ لاءِ پرمٽ ڏيو پوڙهو رنجيت سنگهه لڌياڻه جي برٽس ايجنٽ ڪپتان ويڊ ۾ پنهنجي وزير فقير عزيزالدين جي چرچ تي، ميرن تي دباءُ وجهڻ لڳو ۽ خالصا فوجن جو ديره جات جو ڪمانڊر جنرل وينٽورا سنڌ جي سرحد تي فوجي مظاهرا ڪرڻ لڳو. خود رنجيت سنگهه تالپرن جي ايلچيءَ کي پنهنجي دربار ۾ هيسائڻ لڳو.

مير مراد علي خان هڪ قابل سياستدان هو ۽ هو انگريزن جي چالبازيءَ مان سندن مطلب سمجهي ويو. مير صاحب هڪڙي پاسي بمبئي جي گورنر کي لکيو ته سنڌو نديءَ تان سوکڙين کي نيڻ ۾ خطري جو امڪان آهي، بهتر ائين ٿيندو ته وفد خشڪيءَ رستي سامان لاهور پهچائي. ٻئي طرف رنجيت سنگهه کي ايلچيءَ ذريعي اطلاع ڏنائين ته انگريز سيد احمد بريلويءَ کي سوکڙين جي بهاني صندوقن ۾ اشرفيون پهچائي رهيا آهن. مير صاحب رنجيت سنگهه کي ساٽس ڪيل امدادي وعدو به ياد ڏياريو. ايترين تسلين ڏيندي به فقير عزيزالدين جو اندروني طور انگريزن سان مليل هو پنهنجي منافقين کان باز ڪونه آيو ۽ خالصا لشڪر جا سنڌ جي سرحد تي مظاهرا ٿيندا رهيا. اهڙين حالتن ۾ سنڌ کي ٻن ٻاهين ۾ قاتل ڏسي، لاچار مير صاحب کي اليگزينڊر برنس کي سنڌنديءَ تان لنگهڻ جي اجازت ڏيڻي پئي.[1]

12 اپريل سنه 1831ع ۾ برنس جا جهاز ٺٽي پهتا. انهن ڏينهن ۾ ٺٽي جو اوج منتجي چڪو هو. برنس ٻن مهينن تائين ٺٽي ۾ ترسيل هو ڇاڪاڻ ته هو سنڌو نديءَ جي چوڙ کان وٺي ٺٽي تائين پاڻيءَ جي ماپ وٺڻ ۾ رڌل هو. مير مراد علي خان منڍ کان وٺي انگريزن کي اجازت ڏيڻ جي خلاف هو مگر شهزادي مير نصير خان جي چوڻ تي هن وفد کي لنگهڻ لاءِ اجازت ڏني هئي ۽ ان کان پوءِ وفد جي ميمبرن کي مهماني ڏيڻ به لازمي امر هو. برنس جا جهاز جڏهن ٺٽي مان روانا ٿيا، تڏهن هڪڙي سياڻي پير مرد پڪاري چيو ته "افسوس! اڄ فرنگي دريائي رستي کان واقف ٿيا، هاڻ سنڌ ميرن هٿان ويئي!"[2] حيدرآباد پهچڻ کان پوءِ وفد شهزادي نصير خان معرفت مير صاحب سان ملاقات ڪئي. دستور موجب ڪمپني سرڪار پاران وفد ڪي سوکڙيون پيش ڪيون. جي هن ريت هيون: هڪڙي بندوق، ڪي هٿيارن جا چمڙي جا پٽا، هڪڙي سوني واچ، هڪڙو گهڙيال، ٻن قسمن جون دوربينون، بلوري شمعدان، انگريزي گرم ڪپڙي

1 - C. Masson: Narratiuvse of Various Journeys in Baluchistan, Afghanistan & the Punjab (1826 to 1838), Vol. II, P. 9, London, 1842.

2 -J. W. Kaye: Lives of Indian Officers, Vol. II, P. 228

H.T. Prinsips: The Origin of the Sikh Power in the Punjab, P. 156 Calcutta, 1831.

جا ٿان، ٻه نقشا دنيا ۽ هندستان جا جن ۾ انگريزي شهنشاهت ۽ ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جون حدون ڏيکاريل هيون. مير مراد علي خان برنس کي 15 سو روپيا نقد مرحمت ڪيا. شهزادي نصير خان پنهنجي دمشقي ترار برنس کي سوکڙيءَ طور ڏيندي چيو ته، "هي سڀ منهنجي ڪوشش جو نتيجو آهي." 23 اپريل تي وفد حيدرآباد کان روانو ٿيو ۽ پهرين مئي سنه 1831ع تي، سهراباڻي سرڪار جي سرحد وٽ سيوهڻ پهتو.

سنه 1811ع ۾ مير سهراب خان پنهنجي جيئري حڪومت، جنهن جي ساليانى آمدني 20,39,000 ربيا هئي، پنهنجن پٽن کي ورهائي ڏني هئي ۽ پڳ جو مالڪ مير رستم خان کي ڪيو هئائين. سنه 1815ع ۾ مير سهراب خان کي هڪڙو پٽ مير علي مراد خان ڄائو هو جنهن جي ٻانهن هو پنهنجي پٽ مير مبارڪ خان جي حوالي ڪري ويو.[1] مير سهراب خان پويان ڏينهن ڪوٽ ڏيجيءَ ۾ عبادت الاهيءَ ۾ گذارڻ لڳو. جولاءِ سنه 1830ع ۾ خيرپور واري محلات جي ڪڙڪيءَ مان قضا الاهيءَ سان ڪرندي وفات ڪيائين. هي واقعو تاريخن ۾ "طشت از بام افتاد" موجب 1146هه ڏنل آهي. مير رستم خان پنهنجي ٻن ڀائرن مير مبارڪ خان ۽ مير علي مراد خان جي ملڪيت قبائڻ جي ڪوشش ڪئي، جنهن جي آمدني 3,50,000 ربيا ساليانو هئي، مير علي مراد خان ڀاءُ جي هن سازش کي دل ۾ سانڍڻ لڳو.

اليگزينڊر برنس کي آڌرڀاءُ ڏيڻ لاءِ مير رستم خان دربار جي مدبرن مان محمد گوهر خان کي ڪنڊ، گيهه، تماڪ، آفيم ۽ دنبا ڏيئي، اڳوات پنهنجي حد سيوهڻ ڏانهن روانو ڪيو. وفد ٽن ڏينهن تائين سيوهڻ ۾ آرام ڪرڻ کان پوءِ خيرپور ڏانهن روانو ٿيو. جتي دربار جي اميرن مان وڏي وزير فتح محمد خان غوريءَ وفد جو پرتپاڪ استقبال ڪيو.[2] ٽالپري دسترخوان تان جيڪي لوازما برنس کي ملڻ لڳا، تن کي ڏسي وفد جا ميمبر، جن جو تعداد ڏيڍ سؤ هو سچا

1 (1) History of Alienations of the Province of Sind, Vol. II, PP. 139-148.

2_ فتح محمد خان غوري خيرپور جو وڏو وزير غوري خاندان مان هو. سنڌن پيءُ معلم هو. فتح محمد طالب علميءَ جي زماني ۾ وطن ڇڏي علم حاصل ڪرڻ جي لحاظ سان اچ شريف پهتو جتي جي درگاهه جو مريد ٿيو. پوءِ نواب بهاول خان دائودپوٽي وٽ نوڪر بيٺو جتي ترقي ڪندي سپه سالاريءَ جي عهدي کي پهتو. سبزل ڪوٽ واريءَ جنگ ۾ هن طاهر خدمتگار کان شڪست کاڌي نواب سعادت خان جي ڏينهن ۾ وزارت جي عهدي کي پهتو. پوءِ ڪنهن ڳالهه تان اتان نوڪري ڇڏي، ملتان جي نواب مظفر خان وٽ نوڪر بيٺو. ملتان تي خالصن جي قبضي ٿيڻ کان پوءِ هو ديري غازي خان رستي خيرپور پهتو ۽ مير سهراب خان جو وزير مقرر ٿيو. عبرت ڪدهه سنڌ، سيد محمد ضامن ڪنتوري، ص_ 257_259، مطبع شمسي، حيدرآباد دکن، 1903ع

سارا ٽي هفتا اتي ٽڪي پيا. کين روزانو ڏهه دينار ۽ ٻيو خوراڪ جو سامان ملندو هو. ان کان سواءِ روزانو ٻه ويلا مختلف قسمن جي طعامن جا 72 ڏاڪون، سون ۽ چانديءَ جي ورقن سان مڙهيل، شاهي دسترخوان تان ملندا هئن. چنڊين ۽ معطر شربتن جو ذڪر ئي ڪهڙو! برنس مير رستم خان کي هڪڙو پستول ٻڌڻ جو چمڙي جو پٽو هڪڙي واچ ۽ هڪ دوربيني سوغاتن طور ڏنيون.

مير رستم خان وفد جي صدر کي 12 سؤ رپيا نقد، ٻه خنجر، ٻه طلائي ترارين ۽ سنڌ جي تيار ڪيل نفيس ڪپڙن جا ڪي ٿان تحفن طور ڏنا. برنس جي پوئينءَ موڪلائيءَ جو بندوبست نواب ولي محمد خان لغاريءَ بکر جي قلعي ۾ ڪيو جتي نواب صاحب چار سؤ سوارن جي دستي سان پهتو هو. محفل قلعي اندر برپا ٿي، جتي مهمانن لاءِ ايراني غاليچا وڇايا ويا هئا. مهمانن کي پلنگن تي ويهاريو ويو ۽ ناچ ۽ راڳ سان سنڌن دل وندرائي ويئي. ايترين مروتن ۽ مهمان نوازين هوندي به فرنگي مڪار ڪمپنيءَ جي ڊائريڪٽرن کي جيڪا رپورٽ پيش ڪئي، تنهن ۾ هنن ڏيکاريو ته:

"ٽالپر غير سنڌي ۽ ڌاريا آهن. سنڌن ظلم ڪري سنڌي رعايا تنگ آهي ۽ سنڌو ندي جهاز راني ڪرڻ لاءِ مفيد آهي!" جولاءِ 1831ع ۾ وفد بهاول پور پهتو ۽ 18 جولاءِ تي برنس رنجيت سنگهه اڳيان تحفات پيش ڪيا. جنهن دوستيءَ جي لحاظ ڪري ظاهري طرح دربار جي سک سردارن اڳيان تحفن جي تعريف ڪئي. ان ۾ شڪ ڪونهي ته انگلينڊ جا گهوڙا هن ملڪ ۾ هڪ جدا جنس هئا، مگر مهاراجا جي ڪڙهه ۾ بهترين گهوڙا هئا. رنجيت سنگهه گهوڙن جو بيحد شوقين هو. لاهور کان ٿيندو برنس سملي پهتو جتان گهوڙن جي واپاريءَ جي ويس ۾ ڪابل کان ٿيندو بخارا پهتو. ڪابل ۾ قيام ڪرڻ وقت، هن امير دوست محمد خان سان به ملاقات ڪئي هئي.

انگريزن جو ٽالپرن سان چوٿون عهدنامو:

انگريزن کي هينئر بهانن جي ضرورت هئي. هو طرحين طرحين حيلن ۽ بهانن سان ميرن سان اڳرايون ڪرڻ لڳا، جيئن مير تنگ ٿي جنگ لاءِ آماده ٿين. اڳ بيان ڪري چڪا آهيون ته فتح علي شاهه قاچار مير مراد علي خان کي ڏيءَ جو سنگ ڏيڻو ڪيو هو پر مير صاحب پيرسنيءَ ڪري منظور ڪونه ڪيو هو. جيتوڻيڪ اهو مسئلو اتي ئي ختم ٿي چڪو هو پر برطانوي سفير مقيم طهران رپورٽ ۾ ڏيکاريو ته ٻن اسلامي حڪومتن کي پاڻ ۾ گڏائڻ ۾ روس جو اندروني هٿ ڪم ڪري رهيو آهي. متئين بهاني مان اها مراد هئي ته ميرن تي دٻاءُ وجهي،

مهراڻ کي جهازرانيءَ لاءِ کليو رکجي. انگريز درياءَ جي ماپ وٺي چڪا هئا. برنس پنهنجي رپورٽ ۾ ڏيکاريو هو ته سنڌو جهازرانيءَ جي قابل آهي.

گورنر جنرل، دستور موجب، برطانوي سفير جي رپورٽ پهچڻ تي، وڌيڪ غور ڪرڻ کان سواءِ، يڇ جي ريزيڊنٽ کي لکيو ته روس، ايران ۽ سنڌ کي مائٽيءَ جي لڙهه ۾ ڳنڍي، ايران کان سنڌ تي ڪاهه ڪرڻ لاءِ ڪوشش ڪري رهيو آهي. حقيقت ۾ روسي ڀوت جو هندستانين کي خوف ڏيارڻ به 19 صديءَ جي انگريزي سياست جي چار جي هڪڙي ڪڙي هئي. ڊسمبر سنه 1831ع ۾ ڪرنل هينري پاٽنجر سنڌ ڏانهن روانو ٿيو. هن دفعي فرنگي وفد ۾ چار سو ميمبر هئا. جن مان پي. سي. اسڪاٽ، ڊبليو پاٽنجر، جي. مورس، اي. پي. ڊلهوسٽ (سرويئر) ۽ اي. سنڪلر نائب سرجن مکيه ميمبر هئا. جنوري سنه 1832ع ۾ فرنگي وفد لکپت جي بندر تي پهتو. ميرن ائين ڄاتو ته ڪوسا ڪڇ جي سرحد تي قريبون ڪن ٿا، ان سبب ڪري فرنگي ٿرپارڪر کي جاچڻ اچن ٿا. مگر سنڌين خيال غلط هو. وفد جي ميمبرن رستي تي شاهه ڪريم بلڙيءَ جي درگاهه جو معائنو ڪري 18 ذي القعد 1147هه (20 اپريل 1832ع) تي حيدرآباد کان اڍائي ميلن جي مفاصلي تي ڪئمپ ڪوڙي.

28 جنوريءَ تي مقربان بارگاهه مان محمد خان لغاري ۽ مير دوست علي خان ٽالپر، وفد جي ميمبرن کي عزت ۽ احترام سان دربار ۾ وٺي آيا. ملاقات ويهن منٽن تائين هلي، پوءِ ميمبر موٽي ڪئمپ ۾ آيا. ميمبرن کي هر روز شاهي دسترخوان تان ڏيڍ سؤ مختلف قسمن جي طعامن جون رڪابيون ملنديون هيون. ان کان سواءِ قسمين قسمين ڪابلي ميون ۽ روح افزا شربتن سان سنڌن ضيافت ٿيڻ لڳي. فرنگي وفد ڪي جهالردار شمعدان، شيشي جو سامان، آئينا، واچون ۽ بندوقون سوکڙين طور پيش ڪيون، جن مان مير مراد علي خان کي مليل تحفن جي قيمت ست هزار رپيا هئي. مير صاحب واچن ۽ گهڙيالن وٺڻ تي اعتراض ڪيو ڇاڪاڻ ته ننڍا مير انهن کي جلد ئي ڇڏيندا هئا ۽ سنڌن مرمت ڪرائڻ تي بمبئي شهر ڏانهن موڪلڻ ۽ اتان گهرائڻ ۾ گهڻو خرچ لڳندو هو. مير نور محمد خان کي ساڍن پنجن سون جو سامان مليو هو. جملي 8037 رپين جا تحفا ميرن کي ميمبرن پيش ڪيا، جن مان ڄاتيءَ جي صوبيدار حيدر خان لغاريءَ کي 192 رپين ۽ نواب ولي محمد خان لغاريءَ کي پڻ 192 رپين جا تحفا مليا. معاهدن جي شرطن کي طئي ڪرڻ لاءِ دربار پاران سيد آغا اسماعيل شاهه، سيد ذوالفقار شاهه، سيد زين العابدين شاهه، احمد خان لغاري ۽ منشي چوئٿرام مقرر ٿيا. نيٺ معاهدي جا هيٺيان شرط مقرر ٿيا:

1_ ٻئي حڪومتون هڪ ٻئي کي حقارت جي نظر سان ڏسڻ بدران هڪ ٻئي جي بچاءَ لاءِ ذميوار رهنديون!

2_ برٽش سرڪار عرض ڪري ٿي تہ ٽالپر مير هندستان جي واپارين کي سنڌ اندر سنڌو درياءَ تان مال آڻڻ ۽ نيڻ جي اجازت ڏيندا. ڪوبہ سوداگر پاڻ سان جنگي اسباب نہ آڻيندو نہ وري ڪو جنگي جهاز درياءَ تان لنگهندو. ڪوبہ انگريز واپاري سنڌ ۾ گهر جوڙي ڪونہ ويهندو.

3_ جيڪڏهن ڪو ڌاريون سوداگر سنڌ جي حدن اندر داخل ٿيندو تہ پهرياڻين انگريزن کان اجازت وٺندو انگريز اهڙي خبر حيدرآباد جي دربار کي پهچائيندا ۽ مٿيون ڪم پنج جي انگريزي ريزيڊنٽ جي نگرانيءَ هيٺ رهندو.

4_ ٻئي حڪومتون واپار جي شين متعلق محصول جو اڳهہ مقرر ڪنديون.

حيدرآباد ۾ انهن ڏينهن ۾ مير نور محمد خان جي پٽ مير شهداد خان جي پٽ جي شادي هئي. ان تقريب تي سهراباڻي سرڪار پاران مير مبارڪ علي خان آيو هو. هينري پاٽينجر کي برنس مهمان نوازيءَ جون جيڪي ڳالهيون لکيون هيون، سي پاٽنجر جي دل تي نقش هيون. مير رستم خان، پاٽنجر سان ملاقات ڪرڻ لاءِ ڪو شوق ظاهر نہ ڪيو هو. تاهم پاٽنجر، مير مبارڪ علي خان اڳيان مير رستم خان سان ملاقات ڪرڻ جو شوق ظاهر ڪيو. ميرن کي اچي خوف جاڳيو تہ متان فرنگي شڪارپور تي قبضو ڪن. ان ڪري وفد کي شڪي نظر سان ڏسڻ لڳا.

21 فيبروري تي پاٽنجر حيدرآباد کان روانو ٿيو ۽ 21 مارچ تي خيرپور پهتو. دربارين مان فتح محمد غوري، گوهر علي خان، ديوان دلپت راءِ، ديوان لکمي چند ۽ ٻين مدبرن وفد جو آدرياءُ ڪيو. يارهين اپريل تائين وفد خيرپور ۾ رهيل هو. هر شام ناچ ۽ سرود جون محفلون برپا ٿينديون رهيون. پاٽنجر، مير رستم خان کي جملي 7670 رپين جون سوغاتون ڏنيون، جن ۾ شمعدان، بندوقون، پستول ۽ آئينا هئا. مير مبارڪ علي خان کي 777 رپين جو ۽ فتح محمد خان غوريءَ کي 300 رپين جو سامان ڏنائون ۽ اهڙيءَ طرح جملي 8747 رپين جون سوکڙيون خيرپوري ميرن ۽ سردارن کي مليون. وفد کي مير رستم خان ڪي قيمتي گهوڙا سونن سنجن سميت، پاڪڙن سان اُٺ، شڪاري ڪتا، ڪشميري جا ٿان ۽ هڪ جوهردار ترار سوکڙين طور ڏنا. 16 اپريل سنہ 1832ع تي، وفد خيرپور کان حيدرآباد ڏانهن روانو ٿيو. واٽ تي ميرن جا بازدار پکين جو

شڪار ڪندا وفد جي ميمبرن کي وندرائيندا هليا. يارهين مئي تي هي قافلو سلامتيءَ سان موتي لکپت پهتو.

مير مراد علي خان جي وفات:

ياد رهي ته هن پيري شهداداڻي سرڪار انگريزن سان جيڪو عهدنامو ڪيو هو تنهن ۾ ماڻڪاڻي ۽ سهراباڻي به ٻڌل هئا. انگريزن کي خبر هئي ته هولڪر، مير ناري خان سان معاهدي ڪرڻ لاءِ پنهنجو ايلچي ڪيتيءَ ڏانهن مڪو هو. ان کان سواءِ ٽينءَ مرهٽا ويڙهه وقت مرهٽن سردارن، ٽالپري حڪومت کان امداد گهرڻ لاءِ پنهنجا سفير مڪا هئا. سنه 1832ع ۾ نواب ولي محمد خان لغاري، جو مقربان خاص هو تنهن وفات ڪئي. نواب صاحب، مير مراد علي خان جي نالي تي هڪڙو حڪمت جو ڪتاب لکيو هو. سندس پٽ احمد خان کوکرن جي سردار بهادر خان جي هڪڙي نڇٽي لاهور ڏانهن ڀڄائي ويو هو. جنهن ڪري کوکرن ۾ عام ناراضپو پئجي ويو. نواب ولي محمد خان معزز ماڻهن کي ساڻ ڪري کوکرن جي راڄ کان معافي گهرڻ ويو ۽ پٽ جي خطا معاف ڪرائڻ لاءِ پنهنجي ڌيءَ جي شادي کوکرن جي سردار سان ڪرايائين. 6 جمادي الثاني سنه 1249هه (1833ع) تي مير مراد علي خان 'اميرالدوله بهادر' وفات ڪئي، پنيان چار پٽ مير نور محمد خان، مير محمد نصير خان، مير محمد خان ۽ مير يار محمد خان ڇڏي ويو. مير صاحب جي ڏينهن ۾ سنڌ آزاد ۽ آسودي هئي. سندس دربار ۾ مڪي شريف، مسقط، ايران، لاهور ۽ جوڌپور ۽ ڪڇ جا ايلچي رهندا هئا.

بابُ اٺون

ٻين ڇوياري _ ميرنور محمد خان:

مير مراد علي خان جي وفات کان پوءِ سمورن بلوچ سردارن گڏجي مير نور محمد خان کي گاديءَ تي ويهاريو. مير نور محمد خان "ثريا جاهه بهادر" هردلعزيز، سياڻو ۽ نيڪ سيرت انسان هو. مير مراد علي خان پنهنجي جيئري حڪومت پنهنجن ڇئن پٽن کي ورهائي ڏيئي ويو هو. مير نور محمد خان پنهنجي ڀاءُ محمد نصير خان ۽ پنهنجن ٻن سؤٽن، مير محمد خان ۽ مير صوبدار خان جي صلاح ۽ مشوري سان حڪومت هلائڻ لڳو. هيءَ ڇوياري ڏهن سالن تائين قائم رهي. انهن ٻن ڇوياريـن مان پهرين ڇوياريءَ جو زمانو ٽالپري اوج جو زمانو هو. پوئين ڇوياريءَ جي ڏينهن ۾ ٽالپري حڪومت جو خاتمو ٿيو. شهداداڻي سرڪار کان اڳ سهراباڻي سرڪار حصن ۾ ورهائي ويئي هئي. ساڳيءَ طرح 1836ع ۾ مير مراد علي خان مانڪاڻيءَ جي وفات کان پوءِ مانڪاڻي سرڪار سندس ٽن پٽن، شير محمد خان، شاهه محمد خان ۽ خان محمد خان ۾ ورهائجي ويئي. پڳدار شير محمد خان هو جو 17 مئي سنه 1810ع تي ڪيٽيءَ ۾ ڄائو هو. ٽالپري حڪومت، جنهن جي ماتحت اڳ سنڌ ٽن حصن ۾ ورهايل هئي. سا هينئر ٻيءَ ڇوياريءَ جي زماني ۾ ڪيترن ئي ننڍن حصن ۾ ورهائجي ويئي.[1] شهداداڻي ۽ سهراباڻي شهزادن ۾ ڪافي نفاق ۽ انتشار پيل هو.

سنڌ متعلق انگريزن ۽ سکن جي پاليسي:

سنه 1890ع ۾ امرتسر واري معاهدي موجب، انگريزن سنڌو نديءَ جي اولهندي وارن علائقن تي قبضي ڄمائڻ لاءِ رنجيت سنگهه کي ڇوٽ ڇڏي ڏنو هو. ديره جات تي سکن جو قبضو هو مگر اتي جا بلوچ موقعي سر اٿي ڪڙا ٿيندا هئا. جنهن سبب ڪري جنرل وينٽورا گهڻي وقت تائين ديري غازي خان ۾

1 -Kalichbeg Furidunbeg: History of Sindh, Vol. II, P. 242

چانوڻي هٽي وينو هو. ديره جات جي آمدنيءَ کان وڌيڪ خالصا سرڪار کي اتي امن ۽ امان رکڻ تي خرچ ڪرڻو پوندو هو. ان سبب ڪري رنجيت سنگهه تنگ تي ديره جات بهاول پور جي نواب کي ٺيڪي تي ڏيئي ڇڏيو هو.[1]

مير نور محمد خان کي انگريزن جي ارادن جي خبر هئي. سندس صلاح سان سيني اميرن گڏجي هڪڙو ايلچي ڪابل جي امير، دوست محمد خان بارڪزئي ڏانهن مڪو ته جيڪڏهن ڪابل جو امير، جيڪي 12 لک ربيا اڳ ڪابل سرڪار کي ڀريندا هئا، سي دستور موجب بارڪزئي امير کي ڀريندا، مگر امير دوست محمد خان پاڻ مجبور هو. پشاور تي رنجيت سنگهه جو قبضو هو جنهن کي ڪابل خلاف انگريز ڀڙڪائي رهيا هئا. دوست محمد خان انگريزن سان جنگ ڪرڻ لاءِ پنهنجا ايلچي نيپال جي راجا ۽ جنڪو جي سنڌيا ڏانهن موڪليا هئا، ته ٽيئي گڏجي انگريزن سان جنگ جوٽين، مگر بدقسمتيءَ سان سنڌيا، امير جي ايلچيءَ کي گرفتار ڪرائي انگريزن جي حوالي ڪيو هو.[2]

سنه 1828ع ۾ لارڊ ائمهرسٽ، انگلينڊ وڃڻ وقت رنجيت سنگهه سان ملاقات ڪرڻ جو ارادو ڪيو هو ان باري ۾ هندستان جي ڪمانڊر انچيف ڪومبر ميئر سملي کان لاهور دربار ڏانهن خط مڪو هو مگر رنجيت سنگهه ڪنهن بهاني سان موقعي کي ٽاري ڇڏيو. حقيقت ۾ رنجيت سنگهه پوئينءَ عمر ۾ ضعف ۽ ڪمزوريءَ سبب پنهنجون سموريون صلاحيتون وڃائي چڪو هو ۽ سندس اڳوڻي سياستدانيءَ جا ڪارناما افسانا بڻجي چڪا هئا. سنه 1831ع ۾ لارڊ وليم بينٽڪ روپڙ وٽ سکن جي راجا سان ملاقات ڪئي. هن دفعي گورنر جنرل، مهاراجا سان مغروريءَ سان گڏيو. وليم بينٽڪ چرچائي ۽ حاضر جواب هو. فقير عزيز الدين انگريزن کي پڪ ڏني هئي ته رنجيت سنگهه ساڻ هرگز جنگ نه ڪندو.[3] گورنر جنرل جي رنجيت سنگهه سان ملاقات ڪرڻ نسبت هڪڙي فرينچ ايم_ جيڪمانٽ پنهنجي ياءِ ڏانهن پئرس، هڪڙي خط ۾ لکيو هو ته "انگريزن مهاراجا کي ذهن نشين ڪرايو هو ته پنجاب فتح ڪرڻ انگريزن لاءِ بلڪل آسان ڪم آهي." انگريزي پارليامينٽ پاران 1832ع ۾ جيڪا جاچ

1_ تاريخ بلوچيان: سردار غلام رسول خان قرائي لکي ٿو ته بهاول پور جي نواب بعض بلوچي سردارن مان شاديون ڪيون هيون، ان ڪري خالصا سرڪار، ديره جات نواب کي ٺيڪي تي ڏنو هو.

2 -G. B. Malleson: A Historical Sketch of the Native States of India, P. 165.

3_ فقير عزيزالدين جو خاندان پڇاڙيءَ تائين رنجيت سنگهه ۽ سندس پوئين سان غداري ڪندو رهيو. انگريزن جي پنجاب تي ڪاهه ڪرڻ وقت گوبند ڳڙهه جو مضبوط قلعو فقير جي هڪڙي مائٽ انگريزن جي حوالي ڪيو هو.

ڪاميٽي، ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي ڪارروائين جي جاچ ڪرڻ لاءِ مقرر ٿي هئي، تنهن اڳيان ڪپتان ميڪان سنڌ ۽ پنجاب متعلق بيان ڏنو هو:

”هندستان ۾ برٽش سرڪار کي پنهنجون حدون سنڌو نديءَ ۽ پنجاب تائين پهچائڻ ۾ گهڻو فائدو پهچندو. سنڌو نديءَ جي ڊيلٽا تائين پهچڻ ۽ اتي فوجون لاهڻ کان پوءِ، اسين آسانيءَ سان سنڌ جي اتر وارين ٽڪرين تائين پهچي سگهنداسون. هت اسان کي فوج رکڻي پوندي، ڇاڪاڻ ته جابلو درا هتان شروع ٿين ٿا. اسان جي فوجن کي سنڌو نديءَ تان لنگهڻ وقت ڪابه تڪليف پيش نه ٿيندي. باقي پنجاب جي سوال کي في الحال ملتوي رکي، فقط سنڌ تي قناعت ڪجي. ڇاڪاڻ ته اسان وٽ اڳي ئي گهڻو ملڪ آهي، ٻيو ته رنجيت سنگهه معاهدي جي شرطن تي سختيءَ سان پابند آهي. وٽس ڪشمير، پشاور، ملتان زرخيز ۽ مردم خيز علائقا آهن. خالصا فوج تربيت يافته آهي ۽ هندستان اندر ٻيءَ نمبر فوج آهي، مگر انگريزي لشڪر کان گهٽ درجي تي آهي. سک چرين افغانن ۽ ڪٽر بلوچن کي منهن ڏيو بيٺا آهن. اهڙين حالتن ۾ جنگ جي صورت ۾ سان کي ٽن طاقتن يعني افغانن، سکن ۽ بلوچن سان مقابلو ڪرڻو پوندو.“[1]

انگريزن سنڌو نديءَ جي واپار متعلق ميرن سان جيڪو عهدنامو ڪيو هو ان مطابق ٽالپر، بهاول پور جو نواب ۽ خالصا سرڪار انگريزن سان ڀائيوار هئا. هن واپار مان انگريزن جا ٻه خاص مطلب هئا:

1_ سنڌو نديءَ وارن ملڪن کان واپار جي بهاني سان واقف رهڻ. سنڌن ايجنٽ ڪراچي، منڊ ڪوٽ، فيروز پور ۾ دفتر کولي ويٺا هئا.[2] هرند جي هڪڙي رهاڪو محمد شريف کي پنهنجو ڄاڙتو مقرر ڪري، سندس معرفت ديره جات جو احوال معلوم ڪرڻ لڳا.[3]

2_ سنڌ_ ستلج واري واپار ۾ فقط انگريز فائدي مند رهيا. ڇاڪاڻ ته اڳ مالوهه جو آفيم سنڌو نديءَ جي وسيلي ٽالپري حڪومت معرفت ڪراچيءَ کان ديو ۽ گوئا بندرن ڏانهن ويندو هو. جتان پورچوگيز سوداگرن معرفت چين ۾ وڏيءَ رقم تي وڪامندو هو ۽ اهڙي طرح حڪومت سنڌ کي آفيم جي محصول

1 -J.D. Cuningham: A History of the Sikhs, Chp. VII, London, 1853.

2 -Baron, C. Hugel: Travels in Kashmir & the Punjab, P. 334. London, 1845.

3_ سيد محمد شريف قلات جي بيگلر بيگي محراب خان پاران هرند، داجل ۽ ڄام پور جو نائب هو ۽ ديره جات جو رهاڪو هو. هن خان قلات سان غداري ڪري، مٿيون علائقو رنجيت سنگهه جي حوالي ڪيو ۽ پوءِ انگريزن وٽ جاسوس ٿي رهيو.

مان گهٽي آمدني ٿيندي هئي. سنه 1773ع کان ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ آفيم جي واپار تي قبضو ڄمائڻ لڳي. ويتر ٽالپرن سان عهدنامي ڪرڻ کان پوءِ هندستان جي سموري آفيم جي واپار تي انگريزن مڪمل طور قبضو ڄمائي ورتو.[1] چين سان آفيم جي واپار ڪرڻ ڪري انگريزن کي ساليانو ڏهه لک پائونڊن جو فائدو پهچڻ لڳو.

شڪارپور، دري بولان واري رستي تي واپار جي لحاظ سان سنڌ جو ٻيون نمبر دولت مند شهر هو. هن شهر جو واپار لاهور، ملتان، سون مياڻي، قلات، ڪيچ مڪران، بحيره خزر، خراسان، بخارا، قنڌار ۽ ڪابل سان هلندڙ هو. خاص ڪري هي شهر خراسان جي پشم ۽ قنڌار جي سڪن ۽ تازن ميون جي وڪري جو مارڪيٽ هو. هتي جي واپارين جون هنڊيون استراخان ۽ ڪلڪتي تائين هلنديون هيون. مير مراد علي خان، رنجيت سنگهه سان دوستي رکڻ لاءِ آخري دم تائين به پنهنجو خاص ايلچي درويش محمد لاهور دربار ڏانهن مڪو هو مگر فقير عزيزالدين جي گمراهه ڪن پاليسيءَ تي ڪاربند رهي، رنجيت سنگهه ميرن خلاف ٻٽي پاليسي اختيار ڪئي هئي. هو هڪڙي پاسي انگريزن کي خوش رکڻ لڳو ته ٻئي طرف شڪارپور ۽ سنڌ تي قبضي ڪرڻ لاءِ طرحين طرحين حيلا هلائڻ لڳو.

سنڌ تي قبضي ڪرڻ جي سلسلي ۾ سڀ کان آخر ۾ هن انگريزن کان اجازت گهرڻ لاءِ سنه 1834ع ۾ سردار گوجر سنگهه مجيٺا کي ڪلڪتي جي فورٽ وليم قلعي ڏانهن گورنر جنرل سان روبرو ڳالهائڻ لاءِ روانو ڪيو. سک سردار ته ڪڏهن انگريزي ڪلبون ڏٺيون، نه وري سيم تن يورپن (مڊمن) جي ناز و ادا کان اڳ واقف هو. قضا سان هڪڙي گل اندام ميڊم جي دام فريب ۾ اهڙو گرفتار ٿي ويو جو عقل ۽ هوش وڃائي، سفارت جي فرضن کان غافل رهي، ميڊم پنيان مستيءَ ۾ سڄا سارا به ورهيه مفت وڃائي وينو. ناممڪن هو ته ڏکهي ڏاڙهي ۽ ڏگهن وارن واري ڪنهن هندستانيءَ سان مغربي ڪافر ادائن واري ڪا پوري محبت جو دم ڀري. چنانچه سردار صاحب پنهنجي جاهليت ۽ ڏگهن وارن جي ڪري انگريزي ڪلبن ۾ ”ڪاري رڇ“ جي نالي سان مشهور هو. اپريل 1836ع ۾ وٽس لاهور کان سخت تاڪيد نامو پهتو. سموريون حسرتون دل جون دل ۾ سانڍي لاهور موٽيو. چون ٿا ته ميڊم جي عيارانه صحبت ۾ ايتري قدر دل هاري چڪو هو جو هن جي جدائيءَ ۾ باقي عمر جا ڏهاڙا تارڪ الدنيا ٿي رهيو.

1 -J. Douglas: Bombay & Western India, P. 35, London, 1803.

شاھ شجاع جي شڪست:

شاھ شجاع ۾ حڪومت هلائڻ جي صلاحيت ڪانه هئي. افغانستان تي بارڪزئين جي حڪومت هئي مگر شاھ سدوزئي خاندان مان هئڻ ڪري پاڻ کي تخت ۽ تاج جو حقيقي وارث سمجهندو هو. معزول ٿيڻ کان پوءِ به قسمت کي آزمائڻ لڳو.[1] لڌياني پهچڻ کان پوءِ به چار سؤ هندستاني پاڙي جا ٽٽو پرتي ڪري، ڪين هڪڙي انگريز عملدار ڪپتان ڪئمپبيل کان فوجي تعليم ڏياري، هو بهاول پور رستي کان شڪارپور پهتو. هتي جي رهندڙن افغانن مان ٿورا پرتي ڪري، ڪجھ ميرن کان ماڻهو وٺي، سنه 1833ع جي آخر ۾ درو بولان ٽپي، سنه 1834ع ۾ ٽيهن هزارن جي لشڪر سان هو شال (ڪوئٽا) پهتو. ڪجھ وقت واپار جي قافلن کي لٽي مال گڏ ڪرڻ کان پوءِ هو قنڌار تي ڪاهي ويو. جتي ڪهن دل، مهر دل ۽ رحيم خان بارڪزئي حڪومت ڪندا هئا. سندس ڪاھ جو ٻڌي، دوست محمد خان ڪابل کان لشڪر وٺي قنڌار پهتو. شجاع ۾ هڪ ته وڙهڻ جي همت ڪانه هئي، ٻيو ته پنهنجن سردارن سان سندس سلوڪ سٺو ڪونه هو تنهن ڪري گهٽائي ڪيس ڇڏي ڀڄي ويا. ڪيس هرات مان مدد ملڻ جي اميد هئي. ان اميد سان لس کان نڪري قره پهتو پر اتان به نااميد ٿي گرم سيل ۽ سيستان جي صحرائن کي لتاڙي، مير محراب خان ثانيءَ وٽ قلات پهتو جنهن ڪيس عزت ۽ احترام سان حيدرآباد پهچايو. جتي هن ٽنڊي آغا ابراهيم شاھ ۾ منزل ڪئي. شهر جي ڪوٽوال فقيري خدمتگار جي پٽ علي بخش مير نور محمد خان کي اطلاع ڏنو. مير صاحب وٽس کي تنبو ۽ قناتون روانيون ڪيون. ٽن ڏينهن تائين آرام وٺي، پوءِ هٽ نوڪيندو لڌياني پهتو.

منڻ ڪوٽ جي ڦر:

منڻ ڪوٽ، ديري غازي خان جو حصو هو. دراني حڪومت جي ڪمزوريءَ کان پوءِ نواب صادق محمد خان، شهر اُتي جي وقت جي بزرگ حافظ محمد قريشيءَ جي حوالي ڪيو هو پر هن جي پٽ خدا بخش کان هيءَ شهر سکن ڦري ورتو هو. سنه 1834ع ۾ مزارين جي سردار بهرام خان مگسين، بليدين ۽ مزارين جي گڏيل لشڪر سان منڻ ڪوٽ کي ڦريو جنهن ڪري ڪنور

1 -P.N. Khera: British Forward Policy toward Sind.

*** H. H. Wilson: History of British India, Vol. III,Chp-VII.PP. 276-277.

C. Massion: Nrraive of Journeys in Baluchistan. Afghanistan, & the Punjab (1826-1838) Vol. II, London, 1842.

نونهال سنگهه ملتان کان فوجون وٺي منڻ ڪوٽ پهتو ۽ ٽالپرن کان 12 لک، تاوان جي عيوض گهرڻ لڳو.

رنجيت سنگهه پيو سوال اٿاريو ته مير، خالصا سرڪار جي سنڌو نديءَ تان هٿيار گهرائڻ واري مطالبي کي منظور ڪن. ديوان سانوڻ مل، جو لاهور سرڪار پاران 1832ع کان 1844ع تائين ملتان مٿان نائب هو تنهن کي انگريزن جي ارادن جي پوري خبر هئي. سنڌس چوڻ هو ته جيڪڏهن ميرن کي انگريزن شڪست ڏني ته انگريزن جو سمورو دٻاءُ پنجاب تي پوندو. ان سبب ڪري هن کي ٽالپرن سان همدردي هئي. ٽالپري حڪومت کي جڏهن به خالصا سرڪار سان ڪو فيصلو ڪرڻو هوندو هو ته ديوان سانوڻ مل معرفت فيصلو ڪرائيندي هئي.

منڻ ڪوٽ جي قرلٽ واري واقعي جي جواب ۾ ڪنور نونهال سنگهه ميرن کي شڪارپور تي ڪاهه ڪرڻ لاءِ دڙڪا ڏيڻ لڳو. هوڏانهن فقير عزيز الدين، برٽش ريزيڊنٽ مقيم لڌيانه ڪپتان ويڊ کي تسلي ڏني ته رنجيت سنگهه جا دڙڪا محض دڙڪا آهن. ان هوندي به ڪپتان ويڊ لاهور سرڪار کي چتاءُ ڏنو ته سنه 1832ع واري معاهدي موجب سنڌ درياءَ رستي هٿيار آڻڻ جي ممانعت پيل آهي. مزارڇه جو علائقو ٽالپرن جي ماتحت هو. تنهن ڪري منڻ ڪوٽ جي قرلٽ متعلق ٽالپرن کي 12 لک رپين جو عيوضو لاهور سرڪار کي ڏيڻو پيو.

مير نور محمد خان پاران اتحاد لاءِ اپيل:

هندستان اندر جيڪي به نواب يا راجائون هئا، تن کي پاڻ ويڙهائي هڪ ٻئي جو دشمن بنائي، هڪ هڪ کي ڌار ڌار ندڙتڪو ڪري، انگريز شڪستون ڏيڻ لڳا. انهن انگليند سرڪار تائين در کڙڪايا، مگر ڪين اتان به انصاف پلئه ڪونه پيو. ميسور تي انگريزن جي ڪاهه ڪرڻ وقت ٽيپو سلطان ترڪيءَ جي سلطان، فرانس جي شهنشاهه ايران جي شاهه ۽ ڪابل جي امير توڙي هندستان جي راجائن ۽ نوابن کي مدد لاءِ اپيلون ڪيون هيون ته سڀ گڏجي انگريزن کي هندستان مان تڙي ڪيدون. ايران جي شاهه کي ٽيپو سلطان پيڙي موڪلڻ لاءِ به وعدو ڪيو هو جيئن ايران تي انگريز حملو ڪري نه سگهن، مگر سواءِ ڪابل جي امير زمان شاهه جي ٻئي ڪنهن به حاڪم ٽيپو سلطان جي اپيل تي ڪو ڌيان نه ڏنو. انگريزن زمان شاهه لاءِ اهڙيون مشڪلاتون پيدا ڪري ڇڏيون هيون، جو سنڌس ٻن ڪاهُن ڪرڻ مان ٽيپو سلطان کي ڪو فائدو پهچي ڪونه سگهيو. اهڙيءَ طرح جڏهن مرهٽن جو وارو آيو تڏهن مرهٽن سردارن به هندستان جي نوابن ۽ راجائن کي مدد ڏيڻ لاءِ لکيو مگر ڪنهن به سنڌن مدد

ڪانه ڪئي. دهليءَ جي مغل شهنشاهه ۽ اَئوڌ جي نواب انگريزن جي زيادتين جي خلاف پنهنجا وڪيل لنڊن تائين روانا ڪيا. مگر بي سود.

امير دوست محمد خان نيپال جي راجا ۽ سنڌيا ڏانهن پنهنجا ايلچي مڪا هئا. پر سنڌيا اتلندو سندس ايلچين کي گرفتار ڪرائي انگريزن جي حوالي ڪيو. هاڻي سنڌ جو وارو هو. مير نور محمد خان پنهنجي بيوسيءَ کي محسوس ڪري اتحاد لاءِ هٿ پير هڻڻ لڳو. هندستان جا سمورا مشرقي توڙي مغربي مؤرخ ان مسئلي تي متفق آهن. ته جيڪڏهن نظام دکن، مرهٽا ۽ ٽيپو سلطان گڏجي انگريزن سان جنگ ڪن ها، ته انگريزن جا جيڪر گهٽ ۾ گهٽ اڳ هندستان مان ٽپڙ ڪڇي وڃن ها.

اهڙيءَ طرح ميسور جي شڪست کان پوءِ جيڪڏهن سک، راجپوت ۽ مرهٽا پاڻ ۾ هڪ ٿي انگريزن خلاف گڏيل محاذ ڪڙو ڪن ها ته پڪ انگريز هندستان مان نڪري وڃن ها. ليڪن انگريزن جي سياسي حڪمت عملي هيءَ هئي ته هو نوابن ۽ راجائن کي پهريائين پاڻ ۾ ويڙهائي، اتحاد ۽ عمل بدران منجهن انتشار وجهي، پوءِ هڪ هڪ جي ٽڙ گهٽ تي لت رکي، انهن کي زور سان گهٽيندا هئا ته هو سڀئي سندن آڻ مڃن، سندن غلاميءَ جو پنهنجن ڳچين ۾ طوق وجهن. جڏهن ٽيپو سلطان، پيشوا ۽ اَئوڌ جهڙا نواب ۽ راجائون جن وٽ لشڪرن ۽ خزانن جي ڪا ڪمي ڪانه هئي، اهي سڀ اتحاد آڻڻ ۾ ڪامياب ٿي ڪونه سگهيا. تڏهن سنڌ جهڙي صوبي جي حاڪم جي آواز کي ڪير وزن ڏيئي سگهي ها؟

سڀ کان اڳ مير نور محمد خان بلوچي اتحاد لاءِ پنهنجي خاص خزانچيءَ مرزا باقر کي قلات جي بيگلر بيگيءَ جي دربار ڏانهن روانو ڪيو ۽ هڪڙي هندستانيءَ محمد عليءَ کي فتح علي شاهه قاچار ڏانهن ايران روانو ڪيو. جوڌپور جي رياست 1818ع ۾ انگريزي اقتدار هيٺ اچي چڪي هئي، ان هوندي به مير نور محمد خان راجا مان سنگهه کي لکيو ته، ”هاڻي وقت آهي افغان، بلوچ، ايراني ۽ راجپوت گڏجي انگريزن کي اولهه هندستان مان تڙي ڪڍن.“ مير صاحب اتحاد ۽ عمل لاءِ هڪڙو ايلچي ڪابل ڏانهن به مڪو هو مگر سموريون ڪوششون برٽش ڊپلوميسيءَ اڳيان بي سود ثابت ٿيون.

مرزا باقر اچا قلات جي نواب محراب خان ثانيءَ سان ملاقات ڪئي هئي ته پنيان شهداداڻين ۽ ماڪاڻين جو ڪن زمينن تان پاڻ ۾ تڪرار جاڳيو جن جي فيصلي ڪرڻ لاءِ باقر مرزا کي واپس موٽڻو پيو. ايران سان خط و ڪتابت ڪرڻ ۽ سفارت موڪلڻ جو نتيجو هي نڪتو جو فقط هڪڙو ايراني شهزادو حسن علي خان، مير صاحب کي طفل تسڪين ڏيڻ لاءِ شاهي مهمان ٿي وتس

آيو. قنڌار جي بارڪزئي سردارن ٽالي چوائي مڪو تہ وقت سر روسي، ايراني ۽ افغان گڏجي ٽالپرن جي مدد ڪندا.[1] هن پيغام پهچڻ کان پوءِ، سنڌ جي فضا ۾ ٿورو وقت اهي افواه گشت ڪرڻ لڳا، تہ اجهو ٿا روسي، افغان ۽ ايراني اچي مير صاحب جي مدد ڪن. جيئن نيپولن بوناپارٽ جي زماني ۾ هندستاني دل خوش ڪرڻ لڳا هئا تہ اجهو ٿو فرينچ لشڪر هندستان اچي، ٽيپو سلطان کي مدد ڪري ۽ انگريزن کي ڪڍي. جوڌپور جي راجا مان سنگهہ مير صاحب کي ڪو جواب ڪونہ ڏنو. ميرن جي دل خوش ڪرڻ لاءِ وقت جا درويش طرحين طرحين ساموئيءَ جي بيتن وانگر پيشنگوئيون ڪرڻ لڳا. جن مان ڪجهہ دلچسپي لاءِ هيٺ ڏجن ٿيون:

1_ اوچتو گهوڙو ايرانان ايندو
سکر، بکر، روهڙيءَ کي نهوڙي نيندو
تهان پوءِ کوڙيندو خيما حيدرآباد ۾.

2_ تحقيقان تڪرار مرد ايندا ايران جا،
فوجون فرنگين جون، گم ڪندا منجهہ غار..الخ

اتحاد جي ڪوشش ۾ ناڪاميءَ کان پوءِ ميرن کي پنهنجي سياسي پوزيشن جي پوريءَ طرح خبر پئجي ويئي، پڻ سنڌ جي امن پسند رهاڪن کي بہ پڪ ٿي ويئي تہ ضرور ڪنهن نہ ڪنهن وقت انگريز هن ملڪ تي قبضو ڪندا. مير صاحب ايندڙ مشڪلاتن کي منهن ڏيڻ لاءِ تيارين ۾ لڳي ويا. مير مراد علي خان ماٽڪاٽي سنڌيا جي لشڪر جي هڪ فرنگي عملدار ميعن کي پنهنجي لشڪر جي فوجي تعليم لاءِ نوڪر رکيو. پڄ جي انگريز ريزيڊنٽ ڪرنل پاٽنجر جي منشي چيتانند کي ميرن جا هندو منشي سموريون ڪارروائيون پهچائڻ لڳا. جن کي پاٽينجر قلمبند ڪرائي ڪلڪتي جي سپريم گورنمينٽ ڏانهن پنهنجي مفصل رپورٽ سان موڪليو.

انگريزي راڄ جي تصوير:

سرچارلس نيپيئر جو ڀاءُ ميجر وليم نيپيئر پنهنجي ڪتاب "فتح سنڌ" ۾ انگريزي تهذيب جي انقلاب متعلق هن ريت لکي ٿو:

"انگريزن جي ملڪي جوڙجڪ جو نمونو ٽالپري نظام کان بهتر هو. ٽالپر وانگر انگريز بہ ڌاريا هئا. مگر بلوچن کان مهذب هئا ۽ وٽن علم هو ۽ هنر هو. بدني طاقت ۽ استقلال جي لحاظ کان هو بلوچن کان

1 - E. Thoranton: History of British Empire in India, Chp- XXXII, PP450-454, London, 1845.

وڏيڪ چست چالاڪ هئا. سندن ڏليون فتوحات جي نشي ۾ مخمور هيون. ڪابہ طاقت سندن وڌندڙ طاقت کي هندستان ۾ روڪڻ کان عاجز هئي. انگريزن جي واپار ۽ سندن شين جو ڏيک ايندڙ تهذيب جو آغاز هو. جنهن سان جهوني تهذيب جو ٽڪرجڻ ۽ پاش ٿي وڃڻ لازمي امر هو."[1]

ميجر وليم نيپئر جيڪو بيان ڏنو آهي سو ان پروپئگنڊا جي سونهري تصوير آهي. جنهن جي وسيلي مغربي لوڪن ڌارين جي دولت کي لٽڻ لاءِ کين بدنام ڪيو. بلوچ ڌاريا ڪين هئا. سنڌ جي تعمير ۾ بلوچن جيڪو حصو ورتو سو هن ملڪ جي تاريخ جو هڪ سونهري ورق آهي. نئين تهذيب جو سوال مغربي قومن لاءِ هڪڙو ڪارگر هٿيار آهي. جنهن جي وسيلي هو دنيا جي باامن قومن کي جاهل سڏي، تهذيب سيکارڻ جي بهاني سان انهن کي صدين تائين پنهنجي غلاميءَ هيٺ رکندا آيا آهن. انگريز بلوچن کان نہ بدني طاقت ۾ مضبوط هئا ۽ نہ چست چالاڪ هئا. البتہ سندن شيطاني هٿيار وڏيڪ اثرائتا هئا. جن جي زور تي هنن آزاد قومن کي جيتيو. ڪرنل سر ٿامس هنگر فورڊ هالاچ رائل جاگرافيڪل سوسائٽي لنڊن جو نائب صدر پنهنجي ڪتاب ۾ بلوچن جي بدني بيهڪ ۽ قدقامت متعلق جيڪو بيان ڏنو آهي. سو وليم نيپئر جي غلط بيانيءَ کي ظاهر ڪري ڏيکاري ٿو:

"بلوچ پنهنجي دشمن کي للڪاري، ساڻن کليل ميدان ۾ مقابلو ڪن ٿا. صلح ۽ امن جي زماني ۾ جڏهن پنهنجي قومي پوشاڪ مٿان، چمڪندڙ هٿيارن کي زيب تن ڪري نڪرن ٿا، تڏهن سندن ڊگهن لڙڪيل وارن کي ڏسي، انسان پاڻ مرادو تسليم ڪندو تہ بلوچ ايشيا جي قومن ۾ انسانيت جي غير معمولي تصوير آهي. هو بلند قامت بي مثل بانڪا بهادر آهن.[2] هڪڙو بيو انگريز بمبئي جي مشهور اخبار "ٽائيمس آف انڊيا" جو ايڊيٽر مسٽر گرٿن گيري، جنهن 19 صديءَ جي آخر ۾ بمبئي کان باسفورس تائين اسلامي ملڪن جي سياحت ڪئي هئي، سو پنهنجي سفرنامي ۾ بلوچ قوم جي چستيءَ ۽ بهادري متعلق هن ريت لکي ٿو:

"بلوچ هڪ شريف قوم آهي، جيتوڻيڪ هو ظاهري خاموش ۽ صابرين نظر اچن ٿا، مگر سندن طبيعت بدلجڻ ۾ ڪا ويرم ڪانہ لڳي ٿي، اُهي بدن ۾ جاننا ۽ چست آهن ۽ هر وقت سجاڳ رهڻ سندن عادت آهي. سياسي ڳالهين مان فقط ايترو ڄاڻن ٿا تہ سردار جي حڪم تي پابند رهجي."[3]

1 - W.F. Napier: The Conquest of Sind, Vol. I, P-25, London, 1845.

2 - T.H. Holdich Sir, The Indian, Barderland, P-85, London, 1901.

3 - Grathan Geary: Through Asiatic Turkey, P. 17, London, 1878.

باقي رهيو سوال نين شين جو سو ان باري ۾ وليم نيپيئر جيڪي لکيو آهي، سو صحيح آهي. انگريزن هندستان اندر جيڪي ڪلن جون تيار ڪيل شيون آنديون، تن کان واقعي اڳ سنڌي بي خبر هئا. مگر انهن شين جي اچڻ ڪري هندستان جي ديسي هنرن کي ڌڪ لڳو ۽ سنڌ جا باشندا، جن جي اڳ زندگي سادي هئي ۽ سندن ضروريات جون شيون مختصر هيون، اُهي ولائيتي شين جي استعمال ڪرڻ ڪري گهريلو صنعتن کي وڃائي، عياش بڻجي ويا. هڪ ته سندن ديسي هنرن کي ڌڪ لڳي ويو ۽ ٻيو غلاميءَ جي زنجيرن ۾ جڪڙجي پيا. باقي رهيو سوال انگريزن جي حڪومت جي جوڙجڪ جو ان جي مختصر تصوير پيش ڪريون ٿا:

اڳ هندستان جي دفتري زبان پارسي هئي، مگر لارڊ وليم بينٽنڪ جي زماني ۾ سپريم ڪائونسل جي ميمبرن مان تعليم کاتي جي صلاحڪار ميمبر مڪالي جي رٿ سان انگريزي زبان لازمي مقرر ڪئي ويئي. هندستان جي تعليمي حالت بلڪل پست هئي. سڄي ملڪ ۾ بنارس ۾ هڪڙو هندو ڪاليج ۽ ڪلڪتي ۾ هُڪڙو محمدن ڪاليج. فقط ٻه ادارا هئا. ڪمپني سرڪار انگريزي زبان کي دفتري زبان مقرر ڪرڻ جي پنيان هئي. پوليس کاتي ۾ ديسي ماڻهو پرتي ڪين ٿيندا هئا. پوليس جو ڪم ٻه انگريز سولجرن کان ورتو ويندو هو. گويا هڪ فوجي راج هو، جنهن کي هو قائم ڪرڻ جي لاءِ اتاولا هئا. ڪمپنيءَ جي حدن اندر مال جي متاستا تي ڊيوٽي پيل هئي. ڏڪر ۽ پليگ جي ڪري راجپوتانا، ڪڇ ۽ ڪاٺياواڙ جا رهاڪو تباهه ٿي ويا.[1] ڪمپنيءَ جا سول عملدار راشي هئا. ٻڪرين ڍلن پوڻ ڪري ڏکڻ اولهه بنگال جي ڪول، سنتال ۽ ڊنگر جي آبادگار قومن 1832ع ۾ حڪومت خلاف فساد ڪيا.[2] بمبئي جهڙن شهرن ۾ مهانگائيءَ جي ڪا حد نه هئي. ايڏي مهانگائي هوندي به هڪڙي بٽلر جو ماهوار پگهار 12 رپيا مس هو ۽ هڪڙو درزي 15 رپيا ماهوار مس ڪمائي سگهندو هو.[3] اهي برڪتون ڏڪر، بيماريون هندستان کي ڪمپني

---

1 ـ هندستان ۾ وڏا ڏڪر گهڻو ڪري ڪمپنيءَ جي راج جي ڏينهن ۾ پيا. مثلاً پهريون ڏڪر لارڊ هيسٽنگس جي ڏينهن ۾ 84_1783ع ۾ پيو ٻيون ڏڪر مارڪس آف ويلزلي جي ڏينهن ۾ 84_1783ع ۾ پيو. ٽيون ڏڪر مارڪس آف هيسٽنگس جي ڏينهن ۾ 14_1813ع ۾ پيو چوٿون ڏڪر لارڊ ائمهرسٽ جي زماني ۾ 1825ع ۾ پيو پنجون ڏڪر وليم بينٽنڪ جي ڏينهن ۾ 1828ع ۾ پيو ڇهون ڏڪر لارڊ آڪلنڊ جي ڏينهن ۾ 38_1837ع ۾ پيو. ستون ڏڪر لارڊ ڊلهائوسي جي ڏينهن ۾ 1848ع ۾ پيو. مٿين فهرست کي ڏسو ۽ ميرن جي راج کي ڏسو. سنه 1783ع کان 1843ع تائين سنڌ ۾ هڪڙي دفعي به ڏڪر نه پيو.

2. -J.C. Marsham: A bridgment of the History of India, Chp-XI, PP-37-382

3 - J. C. Catton: Rulers of India, M Elphistone, PP. 169-170

بهادر جي 234 ورهين جي راڄ ۾ نصيب ٿيون. جن کي وليم نيپئر فخر سان نئين تهذيب جي ٽالي سان ساراهي ٿو. لارڊ آڪلنڊ جي زماني ۾ پنج لک بي گناهه هندستاني ڏکر جو شڪار ٿي ويا! ڪمپنيءَ جي راڄ ۽ فوج ۽ پوليس جي حڪومت هئي. جن جي سختين کان تنگ ٿي هندستاني رعايا وقت بوقت فساد ڪرڻ تي آماده ٿيندي هئي.

افغانن هٿان سکن جي شڪست:

لارڊ وليم بينٽڪ کان پوءِ سنه 1835ع کان 1836ع تائين سر چارلس ميٽڪاف گورنر جنرل ٿي رهيو. نئين گورنر جنرل هندستاني پريس کي ٿوري آزادي ڏني. جنهن تي ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ هن کي ولايت گهرائي. لارڊ آڪلنڊ کي گورنر جنرل ڪري روانو ڪيو. هو سنه 1841ع تائين هندستان ۾ رهيو. ڪابل جو امير دوست محمد خان سياڻو هو. هو سکن ۽ انگريزن کي اسلام جو دشمن سمجهندو هو. حڪومت هلائڻ جي منجهس صلاحيت هئي. شاهه شجاع جو لڌياڻي ۾ انگريزي ٽڪرن تي پلجي رهيو هو تنهن لاءِ افغانن کي نفرت هئي. سنه 1837ع ۾ پشاور جي هولناڪ جنگ ۾ سکن سخت شڪست کاڌي. سندن سپهه سالار هريسنگهه بلوچ امير دوست محمد خان جي پٽ اڪبر خان هٿان مارجي ويو. ان موقعي تي رنجيت سنگهه لارڊ آڪلنڊ کان مدد گهري. پر هن انڪار ڪيو. انگريزن جي اها مراد هئي ته پيل پناڻ ۾ سک پاڻ ۾ وڙهي ڪمزور رهن.[1] لارڊ آڪلنڊ اچڻ شرط پيچ جي ريزيڊنٽ ڪرنل پاٽنجر معرفت ميرن تي دٻاءُ وجهڻ لڳو. هندستان جو مرد بيمار (سنڌ) موت جي بستري تي پاسا بدلائي رهيو هو.[2]

ڪابل تي ڪاهه ڪرڻ لاءِ انگريزن جي تياري:

نومبر 1837ع ۾ روسي وزير جي صلاح سان ايراني شهزادي محمد مرزا ايراني لشڪر سان هرات تي ڪاهه ڪئي. دوست محمد خان، جنهن اليگزينڊر برنس معرفت انگريزن سان دوستي وڪڻ لاءِ ڪوشش ڪئي هئي ۽ برنس به سندس سفارش ڪئي هئي، سو انگريزن کان قطعي نااميد ٿي، روسي سفير مقيم ڪابل سان ڳالهيون ڪرڻ لڳو. گورنر جنرل "روسي خطري" جي بهاني سان ظاهر ڪيو ته روسي فوجون خيوا ۽ هندوڪش جي رستي کان هندستان تي ڪاهه ڪرڻ لاءِ تياريون ڪري رهيون آهن. ڪابل ۾ انگريزي

1 -Sayyed Mohammed Latif: A History of the Punjab, P. 485.

2 -P. N. Khera: British Farword Policy Towards Sind.

رسوخ کي ڇماڻڻ لاءِ هن شاهه شجاع جهڙي نااهل معزول بادشاهه کي ٻيهر ڪابل جي تخت تي ٿاڦڻ جو ارادو ڪيو.[1]

اسين اڳ لکي چڪا آهيون ته شاهه شجاع ۾ نه وڙهڻ جي همت هئي، نه حڪومت هلائڻ جي منجهس صلاحيت هئي. ايلفنسٽن به انگريزن کي اهڙو چتاءُ ڏنو هو. سنه 1834ع ۾ قنڌار تي ڪاهه ڪرڻ وقت، ميرن جي ٻن سپه سالارن سيد ڪاظم شاهه، آغا سيد اسماعيل شاهه جي پٽ ۽ سهراباڻي سرڪار جي سپه سالار سيد گولي شاهه. شاهه شجاع سان 18 هزار فوجن سان روهڙيءَ وٽ مقابلو ڪيو پر ٻئي ٽالپري سپه سالار مارجي ويا. پوءِ ميرن، شجاع کي 12 لک رپيا ڏيئي، قنڌار وڃڻ لاءِ رستو ڏنو هو، پر هو شڪست کائي لشڪر وڃائي، قلات، حيدرآباد ۽ جيسلمير کان ٿاٻا کائيندو موٽي لڌياڻه پهتو هو.[2] ان موقعي تي محراب خاني ثاني بيگلر بيگي قلات بروقت انگريزن کي هيٺين ريت چتاءُ ڏنو هو:

> ”شاهه شجاع معرفت اوهين سنڌ جي ميرن، بلوچستان جي سردارن ۽ افغانن کي آزمائڻ گهرو ٿا. مگر توهان کي پڪ هئڻ گهرجي ته شجاع ڪابل جي تخت تي ويهي هرگز حڪومت هلائي ڪونه سگهندو.“[3]

20 مارچ سنه 1838ع تي، ولايت کان موڪلائڻ وقت، ڪمپنيءَ جي ڊائريڪٽرن لنڊن جي لنڊن هال ۾ الوداعي دعوت ڏني هئي، ان موقعي تي لارڊ آڪلنڊ پنهنجي تقرير ۾ ڄاڻايو هو ته ’هندستان پهچڻ کان پوءِ هندستان جي رعايا جي سڌارن ۽ امن امان لاءِ ڪوشش ڪندو.‘ مگر هندستان ۾ پير رکڻ کان پوءِ هتي جي سپريم ڪائونسل جي ميمبرن کيس بيوقوف بڻائي، ڪابل تي ڪاهه ڪرڻ لاءِ غلط صلاح ڏني، حالانڪ اها مهم ڏکي ۽ خطرناڪ هئي، ان کان سواءِ حڪومت وٽ سنڌو نديءَ پريان لشڪر پهچائڻ لاءِ ايترو خزانو موجود نه هو. گورنر جنرل کي خبر هئي ته رنجيت سنگهه جي ساليانِي آمدني اڍائي ڪروڙ رپيا آهي ۽ وٽس نقد ڏهه ڪروڙ رپيا خزاني ۾ جمع رکيل آهن، وٽس مضبوط خالصا لشڪر آهي، جنهن کي ڪرنل آلرڊ ۽ جنرل وينٽورا

---

1 - Angus Hamilton: Problems of the Middle East, "Persia & Powers" P. 174.

2 -H. H. Wilson: History of British India, Vol. II, PP. 271-277.

3 - قنڌار جي بارڪزئي سردارن مان رحيم خان به هزار لشڪر ولي شاهه شجاع کي گرفتار ڪرڻ لاءِ سنڌس پٺيان پيو هو. جيڪڏهن مير محراب خان هن کي بچائي پناهه نه ڏئي ها، ته پڪ شجاع گرفتار ٿي وڃي ها.

A. W. Hughes: Baluchistan CHP. VII, P. 97 London, 1877.

ولايتي نموني تي قواعد سيکاريا آهن.[1]

گورنر جنرل کي اها بہ خبر هئي تہ رنجيت سنگھہ جون اکيون شڪارپور جهڙي دولت مند شهر تي ڪتل آهن.[2] ايراني شهزادي محمد مرزا پنجاهہ هزار لشڪر سان هرات تي ڪاهہ ڪئي هئي، هندستاني رعايا، جا ڪمپنيءَ جي ظلمن کان تنگ هئي، تنهن دل کي آٿت ڏيڻ لاءِ افواهہ اٿاريا تہ اجهو تو روس ٻن لکن فوجن سان هندستان تي ڪاهي اچي. حقيقت ۾ ان قسم جا افواهہ انگريزن گهڙيا هئا، ان لاءِ تہ جيئن رعايا سندن پاليسيءَ جي تائيد ڪري.[3] غرض تہ جيئن گورنر جنرل کي سندس ڪائونسل جي صلاحڪار ميمبر بيوقوف بڻائي ڪابل تي ڪاهہ لاءِ ڪڙو ڪيو هو تيئن گورنر جنرل وري پر مترڻي پوڙهي رنجيت سنگھہ کي بيوقوف بڻائي پنهنجي تباهہ ڪن پاليسيءَ ۾ شريڪ ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿيو هو. خود امير دوست محمد خان جي انگريزن سان ڦتائڻ جي مرضي اصل ڪانہ هئي. ڪائونسل جي ميمبرن سان برطانوي سفير مقيم طهران ايمـ نيل ڪابل جي مهم جي باري ۾ هم راءِ هو.

ڪائونسل جي ميمبرن مان سر وليم مئڪناٽن جنهن کي وڏي عهدي هٿ ڪرڻ لاءِ فڪر دامن گير هو ۽ هندستان جو وزير خارجہ ڪولوين، ٻئي جنگ ڪرڻ لاءِ پاڻ ۾ متفق هئا: ان سب ڪري لارڊ آڪلنڊ امير دوست محمد خان جي امن پسنديءَ ۽ دوستيءَ جي ڪا پرواهہ ڪانہ ڪئي. سنہ 1831ع ۾ اليگزينڊر برنس سنڌ متعلق جيڪا رپورٽ سملي ۾ لارڊ ائمهرسٽ کي پيش ڪئي هئي، تنهن ۾ هن ڏيکاريو هو تہ "ٽالپرن وٽ ٻي قاعدي فوج آهي ۽ حيدرآباد جي قلعي ۾ ميرن وٽ ويهہ ڪروڙ رپيا جمع رکيل آهن." اها رپورٽ بہ غلط هئي، ڇاڪاڻ تہ رنجيت سنگھہ جنهن جو ملڪ بہ وڏو هو ۽ سندس ساليانی آمدني اڍائي ڪروڙ رپيا هئي، تنهن وٽ ڏهہ ڪروڙ رپيا مس جمع

---

1 ـ ڪرنل آلرڊ ۽ جنرل وينٽورا بہ فرينچ سپاهي نيپولين بوناپارٽ جي لشڪر ۾ نوڪر هئا. نيپولين جي خاتمي کان پوءِ ٻنهي ڄڻن ڪجهہ وقت ايراني فوج ۾ نوڪري ڪئي، پوءِ سنہ 1822ع ۾ قسمت آزمائڻ لاءِ لاهور پهتا ۽ رنجيت سنگھہ جي فوجن کي قواعد سيکارڻ لاءِ مقرر ٿيا. انهن کان سواءِ ٻيا بہ ٻہ ڄڻا ڪرنل ڪورٽ ۽ ائيوٽبائيل بہ رنجيت سنگھہ وٽ نوڪر هئا.

2 -J. C. Marsham: A bridgment of the History of India, Chp. XI, P. 871..

3ـ نوٽ: هڪڙي پاسي انگريز هندستانين کي روسي ڪاهہ جو خوف ڏيارڻ لڳا، ٻئي پاسي هنن بمبئي توبخاني جي هڪڙي عملدار ايلڊرڊ پاٽنجر کي هرات جي حڪام ڪامران ۽ سندس وزير يار محمد جي مدد ڪاڻ هرات ڏانهن روانو ڪيو. ايلڊرڊ پاٽنجر وڃڻ سان ايراني شهزادي محمد مرزا ۽ سندس روسي صلاحڪار ڪائونٽ سموئچ کي پنج گهمرا شڪست ڏني. ٽئين طرف انگريزي ٻيڙي ايراني نار جي ٻيٽ خرق تي قبضو ڪيو جنهن ڪري ايرانين هرات جي ڇڇر ڇڏي ڏني.

رکيل هئا. ته سنڌ جهڙو ننڍو ملڪ، جنهن جي آمدني اڌ ڪروڙ رپيا مس هئي، ڪيئن سڄا سارا ويهه ڪروڙ رپيا بچت ۾ جمع ڪري ٿي سگهيو؟

جون 1838ع ۾ سر وليم مئڪناٽن جي ڪوشش سان، رنجيت سنگهه، شاهه شجاع ۽ انگريزن جو ڪابل جي مهم متعلق 'اتحاد ثلاثه' جو عهدنامو ٿيو. شاهه شجاع وعدو ڪيو ته سنڌو نديءَ جي اولهندي ڪپ وارا پرڳڻا هميشه لاءِ رنجيت سنگهه جي حوالي ڪندو. ان کان سواءِ ڪيس ٽالپرن کان جيڪا رقم ملندي تنهن مان به ڪيس حصو ڏيندو. پهرين آڪٽوبر سنه 1838ع تي، انگلينڊ جي سرڪار کان اجازت وٺڻ کان پوءِ، گورنر جنرل سملي مان ڪابل تي ڪاهه ڪرڻ لاءِ پڌرائي ڪئي. هندستان جو ڪمانڊر انچيف ٽوڙي ڊيوڪ آف ويلنگٽن جهڙو فوجي تجربيڪار سپاهي ڪابل جي مهم جي خلاف هئا. چاڪاڻ ته هندستان جي برٽش حدن کان اٺ سؤ ميلن جي مفاصلي تي افغانستان جهڙي سرد ۽ جابلو ملڪ ۾ انگريزي لشڪر کي سامان پهچائڻ بلڪل ڏکيو ڪم هو. ايلفنسٽن به پنهنجي ڪابل واريءَ رپورٽ ۾ ڏيکاريو هو ته:

"انگريز دري بولان کان ڪابل تائين 27 هزار لشڪر آسانيءَ سان پهچائي سگهندا. ليڪن افغانستان جهڙي جابلو ملڪ ۾ شوخ طبع افغانن تي حڪومت هلائڻ ۽ لشڪر کي صحرائن ۽ جابلو درن کان پئي پار ڪاڌو خوراڪ ۽ بارود پهچائڻ ڏکيو ڪم ٿيندو."

حقيقت ۾ ٿيو به ائين، گورنر جنرل جي غلط پاليسيءَ ڪري انگريزن کي جيڪا ڪابل ۾ ذلت آميز شڪست کائڻي پيئي، تنهن جهڙو مثال دنيا جي تاريخ ۾ ورلي نه ليندو.

ميرن تي دٻاءُ:

هاڻي سوال هو ته ڪابل جي عظيم مهم لاءِ خزانو ڪٿان اچي؟ بنگال سرڪار جا اڳي ئي خزانا خالي هئا. شاهه شجاع کي به ڏوڪڙن جي ضرورت هئي. انگريز عملدار جن وقت بوقت ميرن سان ملاقاتون ڪيون هيون، تن ميرن جي هٿيارن تي سون، چاندي ۽ جواهرات مڙهيل ڏسي، پنهنجن رپورٽن ۾ ڏيکاريو هو ته مير مالدار آهن. ويتر اليگزينڊر برنس ڏيکاريو هو ته ميرن وٽ ويهه ڪروڙ رپيا موجود هئا. اهڙين گمراهه ڪن رپورٽن تي اعتبار ڪري، گورنر جنرل پنهنجي اعلان ۾ ڏيکاريو ته:

"اتحادين جو لشڪر سنڌ مان لنگهندو ان کان سواءِ ميرن کي 25 لک رپيا ڪابل جي خراج جي رهيل بقايا شاهه شجاع کي هڪدم

پيري ڏيڍي پونديءِ متينءَ رقم ڏيڻ کان پوءِ ٽالپر هميشه لاءِ ڪابل کان آزاد رهندا. ان کان سواءِ رنجيت سنگهه کي سنڌونديءَ رستي هٿيارن گهرائڻ لاءِ حق رهندو."

انگريز ريزيڊنٽ، ميرن تي الزام هڻڻ لڳو ته هو شاهه ايران سان انگريزن خلاف خط و ڪتابت ڪري رهيا آهن. پڙهندڙن کي ياد رهي ته ايران ۽ سنڌ پاڙيسري ۽ هم مذهب حڪومتون هيون. ان ڪري پاڻ ۾ خط و ڪتابت ڪرڻ ۾ حق بجانب هيون. ان کان سواءِ ايراني حڪومت ايتري طاقتور ڪانه هئي، جو بلوچستان جي صحرائن ۽ جبلن کي لتاڙي انگريزن تي ڪاهه ڪري سگهي. اڳ ايرانين هرات تي ڪاهه ڪئي هئي، ته انگريزي ٻيڙي ايراني نار جي ناڪه بندي ڪئي هئي. باقي رهيو سوال 25 لکن رپين جو ان متعلق مير نور محمد خان، انگريزي ريزيڊنٽ کي جواب ڏنو ته شاهه شجاع ۽ ٽالپرن جو معاملو خانگي آهي، جنهن ۾ انگريزن کي مداخلت ڪرڻ جو ڪو حق ڪونهي. ٻئي ڪنڌي سنه 1834ع ۾ جڏهن شاهه شجاع قنڌار تي ڪاهه ڪئي هئي، ان وقت هن ميرن کي قرآن شريف تي لکي ڏنو هو ته جيڪڏهن هو قنڌار کان شڪست کائي موٽيو ته ان حالت ۾ آئينده لاءِ ڏل وٺڻ لاءِ گهر نه ڪندو. دنيا ڏٺو ته هو شڪست کائي موٽيو هو ۽ ميرن جي مهربانيءَ ڪري ئي لڏيانه پهتو هو. ڪابل تي ڪاهه ڪرڻ لاءِ خيبر ۽ گومل درا پنجاب رستي انگريزن کي گهڻو ويجها هئا، پر گورنر جنرل، رنجيت سنگهه کي ناراض ڪري نه پئي سگهيو. سنڌ کان بولان درو هڪ هزار ميل مفاصلي تي هو ۽ واٽ تي خوجڪ درو هڪ ٻيو خوفناڪ لنگهه هو. اهڙين حالتن ۾ سنڌ ۽ بلوچستان مان زوريءَ لشڪر لنگهائڻ جي محض اها معنيٰ هئي ته ٻئي ملڪ انگريزن جي زيردست آهن.[1]

برنس جو بکر تي قبضو:

گورنر جنرل فوجون روانون ڪرڻ کان اڳ، رستي صاف ڪرڻ لاءِ اليگزينڊر برنس کي مير رستم خان ۽ قلات جي خان محراب خان ثانيءَ ڏانهن

1 -Edmund C. Cox: History of Bombay Presidency, P. 299.

نوٽ: مير محمد خان جي اولاد مان بهرام خان جي پٽ احمد يار خان قلات جي تخت لاءِ دعوي ڪئي هئي، پر مير محراب خان جي عملدار محمد غلزئيءَ هٿان مارجي ويو هو. سنڌس ٻن پٽ شاهنواز خان ۽ فتح خان بغاوتون ڪيون. منجهائئن شاهنواز خان کي انگريز، مير محراب خان خلاف هٿيار طور ڪم آڻڻ لڳا.

A. W. Hunghes: Baluchistan, Chp. VII, PP. 194-197

روانو ڪيو. ڊسمبر 1838ع ۾ برنس بکر پهچي. مير رستم خان تي دٻاءُ وجهڻ لڳو. ان واقعي کي هڪڙو فرينچ سياح، جي۔ پي۔ فريئر پنهنجي سفرنامي ۾ هن ريت بيان ڪري ٿو:

"فرنگي ايلچي برنس، جنهن نموني مير رستم خان کان بکر جي قلعي لاءِ گهر ڪئي، تنهن مان مير کي پڪ ٿي ويئي ته انگريز، ميرن کي پنهنجو غلام سمجهن ٿا. مير صاحب جواب ڏنو ته بکر جو قلعو خيرپور سرڪار لاءِ بچاءُ جو هنڌ آهي. جيڪڏهن اهو ڪنهن ڌاريءَ حڪومت جي هٿ ۾ رهيو ته تختگاهه خيرپور خطري ۾ رهندو. اهو ساڳيو مير هو جنهن تي پنج ورهيه پوءِ انگريزن ڪاهي، سنڌس پاٽين ۽ پاٽيجن جون جاگيرون ضبط ڪري، کيس پجائي ڪڍيو هو. بکر جو قلعو جنهن تي انگريزن ڪابل جي بهاني سان قبضو ڪيو هو، وري خيرپور جي ميرن کي موٽي ڪونه مليو. سر چارلس نيپئر سنڌ فتح ڪري، شريف ٽالپرن سان ظلم ڪيا، سنڌن دولت کي لٽڻ کان سواءِ حرم جي بيگمن جا به زيور ڦريا."[1]

برنس، پيرسن رستم کي تسلي ڏيندي چيو ته "جيڪڏهن هو قلعو حوالي ڪندو ته پوءِ سهراباڻي سرڪار هميشه لاءِ قائم رهندي" لاچار مير رستم خان کي معاهدي جي ڪاغذ تي دستخط ڪرڻا پيا. مير صاحب ڏڪندي ڏڪندي انگريزي ايلچيءَ کي چيو: "جيڪڏهن توهان شهداداڻي سرڪار کان ڪراچي ڪانه ورتي، ته مون کي خودڪشي ڪرڻي پوندي!" مير نور محمد خان، لارڊ آڪلنڊ کي لکيو ته، خيبر ۽ گومل درا ڪابل کي ويجها آهن. ان جي جواب ۾ لارڊ آڪلنڊ لکيو ته "اسان کي شاهه شجاع جي قرآن تي لکيل قسم نامي سان ڪو واسطو ڪونهي، ڪراچي ۽ سنڌ جا ٻيا بندر فوجن لنگهائڻ لاءِ مفيد ٿيندا." سنڌ، افغانستان توڙي بلوچستان جي چپي چپي کان انگريز واقف هئا.[2]

1 – J. P. Ferrier: History of Afghanistan, London, 1858.

2۔ هينري پاٽنجر ۽ ڪپتان ڪرسٽي 19 صديءَ جي شروعات ۾ سون مياڻيءَ کان خاران تائين بلوچستان جي سياحت ڪئي هئي. سنه 1816ع ۾ هينري پاٽنجر جو سفرنامو "ٽرئولس اِن بلوچستان اينڊ سنڌ" شايع ٿيو هو. ڪابل جي پهرينءَ ويڙهه وقت اليگزينڊر برنس جي قلات جي ايلچي ميجر ليچ، حاجي عبدالنبي خان نالي هڪڙي پٺاڻ کي پنهنجو ديسي ايجنٽ مقرر ڪري 1838ع ۾ قلات کان مڪران تائين مسافريءَ ڪرڻ ۽ رپورٽ پيش ڪرڻ لاءِ روانو ڪيو هو. سندس بلوچستان متعلق رپورٽ 1844ع ۾ جنرل ايشياٽڪ سوسائٽي بنگال ۾ بن قسطن ۾ شايع ٿي هئي. آرٿر ڪانولي خشڪي رستي انگلينڊ کان ايران ۽ افغانستان کان ٿيندو پنجاب پهتو هو. سندس سفرنامو ٻن جلدن ۾ 1834ع ۾ لنڊن کان شايع ٿيو هو.
Frontier & Overseas Expeditions From India, "Kalat Affairs", P. 37.

حاجي عبدالنبي پنهنجو انگريزن جي هڪڙي جاسوس، انگريزن کي پڪ ڏني هئي تہ بلوچستان جا سمورا سردار، مير محراب خان جي خلاف آهن. اليگزينڊر برنس، خان قلات سان ملاقات ڪرڻ وقت کيس چتاءُ ڏنو تہ انگريزي لشڪر دري بولان کان لنگهندو ۽ لشڪر کي سامان رسد ۽ باربرداريءَ جي جانورن لاءِ گاهہ پڻي پهچائڻ جو انتظام خان کي ڪرڻو پوندو جنهن جو عيوضو نقد ناڻي جي صورت ۾ خان کي برٽش سرڪار ڏيندي. ان زماني ۾ بلوچستان ۾ سخت ڏڪر پيل هو. چارلس ماسن،[1] جو انهن ڏينهن ۾ قلات ۾ هو تنهن جو بيان آهي تہ "برنس کي مير محراب خان صاف صاف لفظن ۾ ٻڌايو هو تہ شاهہ شجاع ڪابل جي تخت تي هرگز جتاءُ ڪري نہ سگهندو."

آغا خان جو خاندان:

آغاخاني خوجن جي امام سلطان محمد شاهہ آغا خان جا وڏا، جي اسماعيلي امام سڏجن ٿا، سي سنہ 567هہ (1172ع) ۾ جڏهن سلطان نورالدين زنگيءَ والي موصل ۽ دمشق مصر جي اسماعيلي سلاطين جو خاتمو ڪيو هو، تڏهن اسماعيلي امام اويرندي ايران ۾ رهڻ لڳا. منجهانئن مرزا ابوالحسن خان قمي، آغا محمد خان قاچار جي ڏينهن ۾ ڪرمان تي حڪومت ڪندو هو. مرزا ابوالحسن جي وفات کان پوءِ سندس فرزند شاهہ خليل الله گادي نشين ٿيو. جنهن ضورت ۾ هو امام جعفر صادق رضہ جي اولاد مان هو، ان احترام ڪري ايران، توران، بلڪ هندستان تائين اسماعيلي فرقي جا پابند وٽس زڪوات پهچائيندا رهيا.

شاهہ خليل الله اميراڻي زندگي بسر ڪندو هو. سندس فرزند شاهہ حسن علي، فتح علي شاهہ قاچار جي ڌيءَ سان شادي ڪئي هئي. فتح علي شاهہ جي وفات کان پوءِ سندس پٽ محمد شاهہ قاچار ايران جي تخت تي ويٺو. سندس ڪن ملڪي ڳالهين تان شاهہ حسن عليءَ سان تڪرار جاڳيو. نوبت جنگ کي پهتي. شاهہ حسن علي ڪرمان جي واليءَ فضل علي خان کان شڪست کائي،

---

1 _ چارلس ماشن جو پهريون نالو جيمس لوئس هو. هو لنڊن جي هڪڙي واپاري جو پٽ هو. هو يوناني، لاطيني ۽ فرينچ زبانن جو ماهر هو. 1822ع ۾ ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ ۾ نوڪر ٿي بنگال پهتو. اتان 1827ع ۾ قلندري فقيرن جي لباس ۾ پشاور کان ٿيندو ڪابل پهتو. اتان غزنيءَ ۽ دري بولان کان ٿيندو شڪارپور رستي کان لاهور پهتو. اتان موٽي ڪراچيءَ آيو. پوءِ سمنڊ رستي مسقط شيراز بغداد، همدان ۽ تبريز تائين سير ڪري، مڪران جي بندر سون مياڻيءَ کان قلات پهتو. هن ڪي اهم دستاويز ۽ سڪا ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ کي پيش ڪيا. ڪمپنيءَ جي ڊائريڪٽرن هن لاءِ ساليانو پنج سؤ پائونڊ وظيفو مقرر ڪيو. سنہ 1853ع ۾ مئو. سندس سفرنامو ٽن ڀاڱن ۾ آهي. 1_ 1816ع کان 1838ع تائين، ۽ 2_ 1842ع کان 1843ع تائين. هن ڪتاب مان پنجاب، سنڌ ۽ بلوچستان جي ان زماني جا حالات معلوم ٿي سگهن ٿا.

بلوچستان جي رستي کان سنڌ ۾ وارد ٿي، حيدرآباد سنڌ ۾ رهڻ لڳو جتي خوجا سندس مريد رهندا هئا. هي واقعو سنه 1838ع ۾ ٿيو جڏهن انگريز ڪابل جي پهرينءَ ويڙهه لاءِ تياريون ڪرڻ ۾ رڌل هئا. حسن علي شاهه وڏي رسوخ وارو گادي نشين هو ۽ سندس سڀ مريد ۽ خادم واپاري هئا جن جي وسيلي هن انگريزن کي مدد ڪئي. انگريزن کيس ”هزهائنيس“ جو خطاب ڏنو ۽ ايراني دربار پاران کيس ”آغا خان“ جو خطاب مليو.

انگريزن جي فتح سنڌ کان پوءِ هو بمبئي ۾ وڃي رهيو جتي 1881ع ۾ وفات ڪيائين. ڪانئس پوءِ سندس فرزند آغا علي شاهه گادي نشين ٿيو ۽ بمبئي جي گورنر سر جيمس فرگوسن جي زماني ۾ بمبئي جي قانون ساز مجلس جو ميمبر ٿي رهيو ۽ سنه 1885ع ۾ وفات ڪيائين. ڪانئس پوءِ سندس فرزند سلطان محمد شاهه گادي نشين ٿيو جنهن يورپ ۾ شاهاڻي نموني زندگي بسر ڪري 1857ع ۾ انتقال ڪيو.

لشڪر جي ڪابل ڏانهن روانگي:

انگريزي لشڪر کي سنڌ مان لنگهڻو هو ۽ سندس سامان رسد جو ذمو به سنڌ تي هو ان ڪري تاريخن ۾ 'اندس آرمي' يعني سنڌ جو لشڪر سڏجي ٿو. نومبر سنه 1838ع ۾ بنگال جو لشڪر، جنهن ۾ 9500 سپاهي ۽ 38 سؤ سفرمين (سئپرس ۽ مائينرس) هئا، ٽيهه هزار اٺن سميت، جنرل سر ولوبي ڪاٽن جي اڳواڻيءَ هيٺ، فيروز پور وٽ پهتو. هتي گورنر جنرل لارڊ آڪلنڊ، مهاراجا سان ملاقات ڪئي. مهاراجا اُن وقت مرڻ جي ڪنڌيءَ تي هو. لارڊ آڪلنڊ کيس هندستان جو نقشو پيش ڪيو جنهن ۾ ڪمپنيءَ جي مقبوضات جو رنگ ڳاڙهو هو. رنجيت سنگهه نقشي کي اٿلائي پٿلائي ڏسي، مشڪي چيو ته ”عنقريب سڄو هندستان ڳاڙهو ٿي ويندو!“ انگريزي فوج سان سر وليم مئڪناٽن انگريزي حڪومت پاران ڪابل جو سفير ٿي هليو. بمبئي جو لشڪر جنهن ۾ 56 سؤ سپاهي هئا، سر جان ڪين جي اڳواڻيءَ هيٺ بمبئي کان سمنڊ رستي روانو ٿيو. شاهه شجاع، جو ٽيهن سالن کان وٺي جلاوطن هو، تنهن جي فوج جو تعداد 6 هزار هو ان لشڪر جو خرچ به ڪمپني سرڪار تي هو. ڏهين ڊسمبر تي بنگال جو لشڪر فيروز پور کان روانو ٿيو.[1] بهاول پور جي نواب ۽ جيسلمير جي راول فوجن کي اُنن جي مدد ڪئي. ساڳئي وقت بمبئي جو لشڪر حجامڙي جي چوڙ وٽ پهتو. جملي 21 هزار لشڪر سنڌ مان لنگهڻو

1 - J. C. Marsham: A bridgement of the History of India, P. 395.

هو. جنهن ڪري ٽالپري حڪومت جي حلقن ۾ ترٿلو پئجي ويو. انگريزن جا ايجنٽ خوجا واپاري ۽ هندو ٺيڪيدار شاهه بندر ٺٽي ۽ ٻين وڏن شهرن ۾ لاڙ کان وٺي اپر سنڌ تائين. آن ۽ چوپايو مال خريد ڪرڻ لڳا. وڏن وڏن شهرن ۾ هنن ٺيڪيدارن جا گدام کلي ويا.

سيٺ نائون مل، ڪراچيءَ جو وڏو واپاري، جنهن جا ٽالپري دربار تائين تعلقات هئا. سو ڪڇ جي راءِ جي مدد سان انگريزي لشڪر لاءِ اُٺ ۽ سامان خريد ڪرڻ لڳو. لوئر سنڌ جي ٻن مکيه سردارين نومڙين ۽ جوکين کي وڏا ٺيڪا مليا. حالانڪ نومڙين جي سردار احمد خان حملاڻيءَ جي همشيره سان مير ڪرم علي خان شادي ڪئي هئي ۽ سندس ڌيءَ سان مير نور محمد خان شادي ڪئي هئي. جوکين جي سردار ڄام مهر علي خان، سر جان ڪين کي هڪ هزار اُٺ ڏنا، ڪيس ڪراچيءَ کان ڪوٽڙيءَ تائين انگريزن جي ٽپال پهچائڻ جو ٺيڪو مليو.[1] آغا خان جي ڏاڏي حسن علي شاهه جو خراسان تائين رسوخ هو. سو پڻ دل کولي انگريزن کي مدد ڪرڻ لڳو.[2]

ڪراچيءَ تي قبضو ۽ عوام جا مظاهرا:

منهوڙي جي قلعيدار الله رکئي خان کي ميرن حڪم ڏنو هو ته جيڪڏهن انگريزن جو ڪو به جهاز بندر تي اچي ته متس گولا باري ڪئي وڃي. ان ڪري الله رکئي خان، سر جان ڪين جي جهاز تي گولا باري ڪئي، جنهن تي ليفٽيننٽ جنرل غصي ٿي، قلعي تي گولا باري ڪرڻ لاءِ حڪم ڏنو. ويلزلي ڪروزر هڪ ڪلاڪ سانده قلعي تي آتش بازي ڪئي. قلعي جي هڪڙي پاسي کان ديوار ڪري پئي ۽ ٽي هزار بلوچي لشڪر قلعي اندر بيوس ٿي پيو. انگريزي لشڪر ڪراچيءَ تي قبضو ڪيو. بلوچن ۾ ڪافي جوش هو. انگريزي لشڪر جي نقل و حرڪت کي اُهي پاڻ لاءِ بي عزتي سمجهڻ لڳا. هزارن جي تعداد ۾ بيڙيون سنڌو نديءَ تي ڏاريءَ فوج لاءِ مال گڏ ڪرڻ لڳيون. وليم مئڪناٽن انگريزي سفير جي مرضي هئي ته سنڌ تي گهيرو ڪجي.[3]

---

1 -C. Smith: The Life of John Wilson, PP. 440-441

2_ مذاهب اسلام: مولوي نجم الغني، ص_ 334.

3_ نوٽ: وليم مئڪناٽن سنه 1809ع ۾ مدراس فوج ۾ سوار ڀرتي ٿيو پوءِ 1814ع تي بنگال سول سروس ۾ داخل ٿيو. هو مشرقي زبانن جو ڄاڻو هو تنهن ڪري لارڊ هيسٽنگس جي سفارش سان ديواني هاءِ ڪورٽ، جو نائب صدر مقرر ٿيو. لارڊ وليم بيينٽڪ جي زماني ۾ هو سيڪريٽري مقرر ٿيو. پوءِ انڊين پوليٽيڪل کاتي جي خفيه صيغي مٿان سيڪريٽري مقرر ٿيو. مشرقي معاملات کان واقف هو ان ڪري گورنر جنرل جي ڪائونسل جي ميمبرن کي سندس فيصلن اڳيان جهڪڻو پوندو هو.

حيدرآباد جي ريزيڊنٽ لفٽيننٽ ايسٽ وڪ جي بنگلي ٻاهران عوام احتجاجي مظاهرا ڪيا. هڪڙي ڏينهن شهر ۾ افواهه ٿيا ته مير شير محمد خان ماڻڪاڻي 12 هزار لشڪر سان حيدرآباد ڪي ويجهو پهتو آهي.

مٿينءَ فضا ۾ ڪي جوشيلا نوجوان ريزيڊنٽ جي بنگلي تي پٿر اڇلائڻ لڳا. وري جڏهن ايسٽ وڪ حفاظتي دستو ساڻ ڪري ٻاهر نڪتو تڏهن ويهن هزارن جي هجوم اهڙو گوڙ مچايو جو هو مشڪل سان جان بچائي گدوبندر ڪان به ميل اتر طرف ٽنڊي نور محمد پهتو[1] سندس نڪري وڃڻ کان پوءِ هجوم خوجن واپارين جي گدامن کي لٽيو جن انگريزن لاءِ ان خريد ڪري رکي هئي. مير صاحب انگريزن کي تسلي ڏني ته فسادين سندس مرضيءَ خلاف مٿين سازش ڪئي آهي، جن مان ڪن جون مير ڏاڙهيون ڪوڙايون ۽ ڪن جا ڪن ڪپايا. بلوچي روايتن موجب اهي سزائون سخت هيون، مگر تڏهن به انگريز خوش ڪونه ٿيا.[2]

ميرن سان پنجون عهدنامو:

انگريزن جي ڪراچيءَ ۽ ٻکر تي قبضي ڪرڻ ڪري، ٽالپري حلقن ۾ بي آرامي پيدا ٿي هئي. مير نور محمد خان چوڏهاريءَ جي ميرن ۽ مقربان بارگاهه سان صلاح مصلحت ڪرڻ لڳو. دربار جو پراڻو وزير آغا سيد اسماعيل شاهه ۽ سندس پٽ سيد آغا ابراهيم شاهه وفاداريءَ ۾ ضرب المثل هئا. تن ميرن کي تسلي ڏني ته معاملو خير ۽ خوبيءَ سان حل ٿي ويندو. اسماعيل شاهه تجربيڪار جهونو وزير هو تنهن پاڻ ڪراچيءَ وڃي انگريزي جرنيل سر جان ڪين سان روبرو ملاقات ڪئي. ڪرنل هينري پاٽنجر به اتي موجود هو. هو ميرن جي امن پسند طبيعتن کان واقف هو ۽ پاڻ کي آغا سيد اسماعيل شاهه جو دوست ظاهر ڪندو هو پر سندس معرفت وزير کي جيڪي هينيان شرط پيش ڪيا ويا، سي اڳوڻن معاهدن جي شرطن کان گهڻو سخت هئا:

1_ افغان ويڙهه جي سموري عرصي تائين مير، انگريزي لشڪر کي مناسب قيمتن تي باربرداريءَ جي جانورن، گاهه پٺي ۽ ڪاٺ خوراڪ جي سامان پهچائڻ لاءِ ٻڌل رهندا.

2_ بلوچن جي ڦرلٽ ڪرڻ ڪري انگريزن کي جيڪو 23 لک رپين جو

1 _ ليفٽيننٽ ايسٽ وڪ جي ڪتاب "ڊراءِ ليوز فرام ينگ ايجيپٽ" مان ان زماني جي سنڌ جي خبر پئجي سگهي ٿي. ڪتاب جو اردو ترجمو سيد محمد ضامن ڪنتوري "عبرت ڪده سنڌ" جي نالي سان ڪيو جو 1903ع ۾ دکن حيدرآباد جي مطبع شمسيءَ مان شايع ٿيو.

2 _Kalichbeg Furidunbeg: History of Sindh, Vol. II, P. 224/225.
W. Nepier Sir: Napir Sir Charles, His Life & Opinions, Vol. I, London, 1854.

نقصان پهتو آهي، سو مير هڪدم پري ڏيندا.

3_ آئينده لاءِ مستقل طور 3 هزار انگريزي لشڪر ڪراچيءَ ۾ رهندو.

4_ حيدرآباد سرڪار سنڌ جي ان انگريزي لشڪر جي خرچ لاءِ 3 لک رپيا ساليانو پري ڏيڻ لاءِ پڌل رهندي.

5_ ٽالپر ميرن جي حفاظت لاءِ انگريزي ريزيڊنٽ مقيم حيدرآباد وٽ انگريزي لشڪر جو دستو رهندو.

6_ انگريزي ريزيڊنٽ جو اندروني ڳالهين سان ڪو تعلق نه رهندو. فقط اهم ڳالهين متعلق مير ڪانئس صلاح وٺندا.

7_ ٽالپري رپيا گلتي آهن، جنهن ڪري واپارين کي کوٽ پوي ٿي، تنهن ڪري مير نوان رپيا تيار ڪرائيندا.

آغا سيد اسماعيل شاهه ڏاهو ۽ آزمودگار هو. ڪابل، طهران، بمبئي، ڪلڪتي ۽ سملي جا سرڪاري ايوان سندس نالي کان واقف هئا. سياسي فضا جي رخ کي بدليل ڏسي، هن هي شرط لاچار منظور ڪيا. انگريز فوجي عملدار جيڪي عرصي کان ميرن جي خزاني کي لٽڻ لاءِ منتظر هئا، سي نااميد رهجي ويا. چاڪاڻ ته وزير شرطن کي منظور ڪري سندن جنگ باز پاليسيءَ ۽ جارحانه مقصدن کي برصواب ٿيڻ ڪين ڏنو. نه ته سر جان ڪين جو چوڻ هو ته "حيدرآباد جو قلعو سندس ڪڙين هيٺان آهي."[1]

انگريزي وفد جي مير صاحب سان ملاقات:

22 جنوري سنه 1839ع تي، ليفٽيننٽ ايسٽ وڪ، ڪپتان آئوٽ رام ۽ ليفٽيننٽ ليڪي منجهند جو هڪ بجي ڏاري مير نور محمد خان سان دربار ۾ ملاقات ڪئي. مقربان بارگاهه مان مرزا خسرو بيگ، نواب محمد خان ۽ ديوان چوئٿرام موجود هئا. مير صاحب هڪڙي صندوق گهرائي، گذريل عهدنامن جا سمورا ڪاغذ ڪڍي، انگريزي وفد اڳيان رکيا. پوءِ بلوچي رئيسن ۽ سردارن ڏانهن مخاطب ٿي فرمايائون: "جيڪي فرنگين تي اعتبار ڪن ٿا، سي بيوقوف آهن." وفد جي ميمبرن کي پوءِ پارسي زبان ۾ هن ريت فرمايائون:

"اوهين جيڪي عهدناما ڪريو ٿا، سي پنهنجن سهوليتن جي مدنظر ڪريو ٿا، چا، اوهين پنهنجن دوستن سان هن نموني پيش ايندا آهيو؟ اوهان پهرين اسان جي ملڪ مان فوجن لنگهائڻ لاءِ گهر ڪئي، جيڪڏهن اسان کي اهڙي خبر هجي ها ته لشڪر آڻڻ

1 -J.W. Kaye: History of War in Afghanistan, Vol. I, P. 398.

> ڪان پوءِ توهين اهڙا پير ڪڻندا، ته ضرور اسين پنهنجي حفاظت لاءِ قدم کڻون ها. جيڪڏهن اها خبر به هجي ها ته توهين 23 لکن ربين لاءِ گهر ڪندؤ ته ضرور اسين پاڻ کي بچايون ها. اسين بلوچ آهيون، واپاري ڪونه آهيون، جو ڪنهن قسم جو ڏپ ڪريون ها!"[1]

مير صاحب جي جواب ۾ ليفٽيننٽ ايسٽ وڪ فارسي ۽ عربيءَ ۾ رباعيون پڙهندي، ڪي مثال ڏنا. ان ڪان پوءِ مير صاحب پنهنجن صلاحڪارن سان مختصر گفتگو ڪري، فرنگين کي چيو ته: "اسين هاڻ اوهان تي وڌيڪ اعتبار ڪري نه ٿا سگهون، نه وري ايڏي رقم ڀري سگهنداسون." فرنگي وفد جا ميمبر هن دفعي اڳي کان گهڻو مغرور هئا. پاڙيسري حڪومتون جهڙوڪ ڪڇ، جوڌپور، جيسلمير ۽ بهاول پور جا راجائون يا نواب، ميرن جي صاحبيءَ جي خاتمي لاءِ منتظر هئا، ڪين لارڊ آڪلنڊ حصا ڏيٺا ڪيا هئا.[2]

انگريزي لشڪر جو سنڌ تي گهيرو:

بمبئي جو لشڪر، ٺٽو ٽپي ڪوٽڙيءَ وٽ پهتو هو. بجاءِ ٺٽي جي، هي لشڪر وڪر تي لهي روانو ٿيو هو. ٻئي پاسي اتر ڪان بنگال جو لشڪر هندستان جي ڪمانڊر انچيف سر هينري فين سميت روهڙيءَ وٽ پهتو هو. ميرن تي دباءُ وجهڻ لاءِ ڪمانڊر انچيف، سر ولوبي ڪاٽن جي اڳواڻيءَ هيٺ هڪڙو فوجي دستو حيدرآباد ڏانهن روانو ڪيو. هي دستو روهڙيءَ کان سٺن ميلن جي مفاصلي تي ڪنڊڙيءَ وٽ مس پهتو هو ته ميرن، سر جان ڪين کي سنڌ مان لنگهڻ لاءِ اجازت ڏني.[3] ڪپتان راس بيل شڪارپور پهتو هو جتي باغي براهوئي سردار شاهنواز خان ۽ غدار سيد محمد شريف ديره وال اچي ساڻس گڏيا.[4] ان وچ ۾ شڪارپور جي ٽالپري نائب سيد زين العابدين شاهه ۽ لاڙڪاڻي جي قلعيدار دربار کي خبرون پهچايون ته شاهه شجاع لشڪر سميت لاڙڪاڻي ڏانهن ڪاهيندو اچي ٿو.[5]

سر جان ڪين جي لشڪر کي ڪوٽريءَ پهچندي ڏسي، شهر جي ڪوتوال سيد جيئند شاهه ماڻهن کي امن ۽ امان ۾ رهڻ لاءِ حڪم ڏنو.

1 -Lutfullah: Autobiography, Pp. 294-298, London, 1857.

2 - L.J. Trotter: Rulers of India, "The Earl of Aukland P. 76, Oxford, 1893.

3 - H. G. Wylly: The Military Memories of Liet, Jeneral J. Thackwell, Chp- VI, PP-121-122, London, 1908.

4 - A. W. Hughes: Baluchistan, Chp- VII.

5 _ لاڙڪاڻي جي قلعي تي ڪلهوڙن جي ڏينهن کان توب خانو رهندو هو. سنه 1871ع تائين قلعو موجود هو پوءِ ڊهي ويو. (بمبئي رڪارڊ 1855ع).

ليفٽيننٽ جنرل سر جان ڪين ۽ سنڌس ٻين فوجي عملدارن وٽس اچي حيدرآباد شهر کي ڏسڻ لاءِ شوق ظاهر ڪيو. ڪوتوال معرفت شهر گهمي، هو سلامتيءَ سان موٽيا. مير نور محمد خان، فيبروري 1839ع ۾ گاديءَ جي هنڌ کي ٽن پاسن کان گهيري ۾ ڏسي، سمجهي ويو ته فرنگي سنگينن جي زور تي پنهنجا شرط مڃائڻ گهرن ٿا. سنڌ ۾ افواهه گشت ڪري رهيا هئا ته روس جي ڪاهه کي روڪڻ لاءِ انگريز ڪابل تي ڪاهه ڪري رهيا آهن. الغرض ميرن اڳيان ٻه رستا هئا: يا شرط منظور ڪن يا جنگ ڪن. نيٺ ڏهين فيبروريءَ تي، ليفٽيننٽ جنرل سرجان ڪين، حيدرآباد ۽ خيرپور جي ميرن سان جدا جدا عهدناما ڪيا، جن جا 13 شرط هن ريت هئا:

1_ ٻنهي حڪومتن درميان دوستاڻو رستو رهندو.

2_ گورنر جنرل جو ارادو آهي ته ٺٽي ۾ انگريزي ڇانوڻي رهي، جنهن ۾ پنجن هزارن کان وڌيڪ انگريزي لشڪر نه رهندو.

3_ جيڪا انگريزي فوج رکي ويندي، تنهن جي خرچ لاءِ مير نور محمد خان، مير نصير خان ۽ ٻيا اميرزادا 3 لک رپيا ساليانو پري ڏيڻ لاءِ جوابدار رهندا.

4_ انگريز سنڌ جي اندروني معاملن ۾ دخل نه ڏيندا نه وري پنهنجون عدالتون قائم ڪندا.

5_ انگريز، سنڌ کي ڌارين جي ڪاهه کان بچائڻ لاءِ ٻڌل رهندا.

6_ جيڪڏهن ميرن جي ٻن ڌرين ۾ ڪو فساد پوندو ته انگريزي ريزيڊنٽ سندن فيصلو ڪندو.

7_ جيڪڏهن ڪو بلوچ سردار ميرن خلاف بغاوت ڪندو ته مير گورنر جنرل کي اپيل ڪندا، معاملي جي جاچ ڪرڻ کان پوءِ گورنر جنرل انگريزي ريزيڊنٽ کي مدد ڏيڻ لاءِ حڪم ڪندو.

8_ ٽالپر مير، پنهنجن پاڙيسري حڪومتن سان دوستانه نموني خط و ڪتابت ڪري سگهندا، مگر انگريزن جي صلاح کان سواءِ ڪوبه عهدنامو ڪري نه سگهندا.

9_ ساڳيءَ طرح ميرن کي اطلاع ڏيڻ کان سواءِ انگريز سندن خلاف ڪنهن ٻه حڪومت سان معاهدو ڪري نه سگهندا.

10_ انگريزن کي مال رکڻ لاءِ ڪراچيءَ ۾ گدامن جوڙائڻ جو اختيار رهندو. جيڪڏهن اهڙين عمارتن کي فسادي نقصان رسائيندا ته مير عيوضي ڏيڻ لاءِ جوابدار رهندا.

11_ جيڪڏهن انگريز واپاري ڪو مال ڪراچيءَ ۾ گهرائيندا ته ميرن کي محصول پري ڏيندا.

12_ نئين عهدنامي موجب سنڌو نديءَ جي واپار وڌڻ جو امڪان آهي. ان ڪري ڪراچيءَ کان فيروزپور تائين جيڪي بہ محصول لڳل آهن، سي آئينده لاءِ رد سمجهيا.

13_ انگريزن کي جيڪڏهن مدد جي ضرورت پيئي، تہ مير سنڌ جي حدن اندر ڪين ٽي هزار فوجن سان مدد ڏيندا، اهڙيءَ طرح فوج جو خرچ انگريز پريندا.

متئين معاهدي موجب جملي ستاويهن لکن جي چٽي ميرن تي مڙهي ويئي. بدڙي مير رستم خان پنهنجي رقم جي حصي پري ڏيڻ جو انجام ڏنو. ڪپتان راس بيل خيرپور دربار ۾ ريزيڊنٽ ٿي رهيو.[1] گورنر جنرل حڪم ڏنو تہ شاهہ شجاع ڊلن اڳاڙڻ متعلق تالپرن کي جيڪي قسم نامي تي لکي ڏنو آهي، تنهن جي جاچ نہ ڪئي وڃي.[2] ان سلسلي ۾ مير نور محمد خان کي بروقت ڏهہ لک رپيا پري ڏيڻا پيا ۽ مير نصير خان ۽ مير محمد خان هڪ هڪ لک رپين پري ڏيڻ لاءِ انجام ڏنا. جان وليم ڪي لکي ٿو تہ حيدرآباد جي ميرن ويهہ لک رپيا ۽ مير رستم خان ست لک رپيا پري ڏنا.

انگريزن جي فرعونيت:

ميرن کي شرطن مڃائڻ کان پوءِ سرجان ڪين لڪي، سيوهڻ، لاڙڪاڻي ۽ شهدادڪوٽ واري رستي کان بولان ڏانهن روانو ٿيو. وات تي ڪي فوج جا اٺ غائب ٿي ويا، جنهن ڏوهہ ۾ فرعون دماغ فرنگيءَ ڏهہ خوبصورت نوجوان بلوچ گرفتار ڪرايا ۽ ديسي فوج جي عملدارن سئنبر وٽ کي سندن موت لاءِ سزا جو حڪم ڏنو. نوجوان بلوچن جي ڳچين کي هڪ ٻئي سان سندن ڏگهن وارن سان ٻڌو ويو تنهن کان پوءِ سندن نراڙن تي گوليون هلايون ويون. بہ صغير ڇوڪرا، جن جون ٻانهون ۽ ٽنگون ٻڌل هيون، تن روئيندي پنهنجا مٿا ڪرنل جي پيرن تي رکي، پنهنجي بي گناهيءَ لاءِ ٻاڏايو ڪين انصاف جو ڪوڙو دلاسو ڏنو ويو پر پوءِ بندوقن جون گوليون سندن نرڙ چيري آرپار لنگهي ويون.[3]

سيد آغا اسماعيل شاهہ جي وفات:

انگريزن جي ناقابل برداشت زيادتين کي ڏسي، مير نور محمد خان پنهنجي آزمودگار وزير سيد اسماعيل شاهہ کي 16 فيبروزي 1839ع تي گورنر

1 - L. J. Trotter: Rulers of India, The Earl of Auckland, P. 78

2 - J. C. Marsham: Abridgment of the History of India, Chp-XII, P. 396

3 -P. H. Kennedy: Narrative of the Campaign of the Army of Indus in Sind & Kabul, Vol-II, PP-139-48, London, 1840.

جنرل کي روبرو صورتحال کان آگاهہ ڪرڻ لاءِ ڪلڪتي ڏانهن روانو ڪيو مگر پيرسن وزير جي ان وقت عمر اَسي ورهيہ هئي ۽ سفر جي مصيبتن ۽ سرديءَ لڳڻ ڪري هو بيمار ٿي موٽي آيو ۽ وفات ڪيائين.

سهراباڻين ۾ نااتفاقي:

ميرن ۾ نااتفاقي تہ اڳي کان پيل هئي. انگريزن جي اچڻ کان پوءِ سندن باهمي ڏبيل بغض پڙڪو ڪاڍو. ماڻڪاڻي، شهداداڻين سان نهيل ڪونہ هئا. مير نور محمد پيءُ وانگر شوخ طبع ۽ وڏو ڪفايت شعار هو. سندس پاءُ مير نصير خان وليعهد، رلڻو ملڻو هو ۽ رعايا ۾ هردلعزيز هو. مير محمد خان سست، لاغرض ۽ خوشامد پسند هو. نوڪر سندس فضول خوشامد ڪري پيا ڪيسا خالي ڪندا هئا. پاڻ چؤياريءَ جو رڪن هو پر حڪومت جي ڪاروبار سان ڪيس ڪابہ دلچسپي ڪانہ هئي ۽ بي اولاد هو. مير صوبدار خان پاڻ کي پڳ لاءِ حقدار سمجهندو هو طبيعت جو ڪمزور ۽ خوش مزاج هو مگر چؤياريءَ جي بين ميرن سان رلي ملي ڪم ڪندو هو سندس علائقو گهڻو آباد ڪونہ هو. تنهن ڪري هن مڳريو واهہ کڻايو هو جا ڳالهہ شهداداڻي ميرن کي پسند نہ هئي. اڳ زمينن تان منجهن تڪرار جاڳيو هو جنهن ڪري مرزا باقر قلات جي سفارش تي ويل هڪدم موٽي آيو هو ۽ ڏرين جو فيصلو ڪيو هئائين. سڀ کان وڏيڪ سهراباڻين جي پاڻ ۾ نااتفاقي پيل هئي.

19_ جولاءِ 1839ع تي مير مبارڪ خان وفات ڪئي. علي مراد خان جنهن جي ملڪيت پائرن ٿباڻي هئي، سو دل ۾ سور سانڍيو ويٺو هو تنهن پنهنجن ٿبايل زمينن جي واپسيءَ لاءِ موقعو ڏسي، انگريزي ريزيڊنٽ ڪپتان راس بيل کي اپيل ڪئي، ليڪن انگريز ڪابل واريءَ مهم ۾ رڌل هئا. ان ڪري گورنر جنرل ريزيڊنٽ کي لکيو تہ ڪيئن بہ ڪري في الحال معاملي کي ٽاريندو اچي، مگر دلين جي سانڍيل باهمي بغض نيٺ پڙڪو ڪاڍو:

مير رستم خان، مير علي مراد خان ۽ مبارڪ خان جو پٽ مير نصير خان پاڻ ۾ ترارين ۽ تفنگن سان ڳنڍجي پيا. مير علي مراد خان انگريزن جو هٿ ٺوڪيو ٻڌجي چڪو هو تنهن ڪري سندس وزن ڳرو هو. نونهار جي جنگ کان پوءِ نونهار جي معاهدي موجب ڏرين هڪ ٻئي کي قرآن شريف تي شرط لکي ڏنا. مير علي مراد خان کي سندس زمينون موٽي مليون.[1] جيئن ٽالپرن ۾

1 - History of Alienations in the Province of Sind, Vol- II, Pp. 139-150.

نااتفاقي پيل هئي. تيئن قلات جا معاملات بہ پيچيده هئا. مير محراب خان ثانيءَ سان شاهنواز خان جو گاديءَ ڪري تڪرار لڳل هو. خان محراب خان جو درباري صلاحڪار ملا محمد حسن، قلات دربار ۾ گويا انگريزن جو جاسوس هو سندس فريب ڪري اليگزينڊر برنس جو خان سان لشڪر لنگهائڻ متعلق جيڪو اڳ ناهہ تي چڪو هو، تنهن ۾ ڦيناڙو پوڻ لڳو.[1]

سرحدي بلوچن جو انگريزي قافلن کي لٽڻ:

اڳ تالپرن جي ايلچين کي ڪابل، لاهور، بهاولپور، جوڌپور، جيسلمير ۽ ٻيچ جي دربارين ۾ عزت هئي، مگر انگريزن جي شرطن کي قبول ڪرڻ کان پوءِ سندن اڳوڻي آزاديءَ جي اهميت گهٽجي ويئي. دارالخلافة حيدرآباد ۾ انگريزي ايجنٽ ڪرنل پاٽنجر، گويا سياهہ سفيد جو مالڪ هو. واقعات مان صاف ظاهر هو تہ سنڌ ۾ تالپرن جي صاحبي ۽ بلوچستان ۾ براهوئين جي حڪومت گهڙيءَ پل لاءِ مهمان هيون. ليفٽيننٽ جنرل سر جان ڪين ماڻهن تي جيڪي ظلم ڪيا، ان فرعونيت جو انگريزي لشڪر کي ستت بدلو ڏيڻو پيو. سرحد جي بليدين، ڊومبڪين، جکراڻين، بگٽين، مرين ۽ مگسين بنگال جي لشڪر جي قافلن کي شڪارپور ڇڏڻ کان پوءِ ڦري انگريزي عملدارن جو نڪ ۾ دم ڪري ڇڏيو.

بلوچن چار جون تاريون وڏي ڪوهن ۾ وجهي ڇڏيون، پاڻي ۾ دستن ۽ پيچش جي بيماري پئجي وئي. بيو تہ بلوچ ڏاچيءَ جي رت سان ڪپڙو آلو ڪري، اهو ڪپڙو ڏکهي ڪانيءَ سان ٻڌي اٺن کي سنگهائيندا هئا ۽ اُٺ سنگهڻ شرط ناڪيلي ڇناڻي سامان سميت قافلي کان ڇڏائي، منهن ڪري پڄندا هئا. مٿينءَ ترتيب سان انهن بي شمار اٺ هٿ ڪيا هئا. ڪن اٺن تي سرڪاري ٽپال هوندي هئي، جنهن جو گم تي وڃڻ ڪري انگريز عملدارن کي گهڻي پريشاني ٿيندي هئي. اهڙيءَ طرح دري خوجڪ تائين پهچڻ وقت اٽڪل ويهہ هزار سامان سميت اٺ بلوچن ڦري ورتا. ڪڇيءَ مان انگريزن پنهنجي چاڙتي سيد محمد شريف غدار کي نائب مقرر ڪيو. انگريزن سواءِ ڪنهن رنڊڪ جي شال، مستونگ، قنڌار، غزني ۽ ڪابل تي قبضو ڪري ورتو پر چوٽي آهي تہ شينهن جي شڪار ڪرڻ وقت ڪافي اسباب ساڻ کڻڻو پوندو آهي. اهڙو اسباب انگريزن ساڻ ڪونہ ڪنيو هو.

1 - A.W. Hughes: Baluchistan, Chp-VII.
Forntier & Overseas Expeditions from India, "Kalat affairs", P. 36.

شاھ شجاع جو ٻيھر ڪابل جي تخت تي ويھڻ:

انگريزي لشڪر قنڌار ۽ غزنيءَ رستي ڪان ڪابل پھتو. خالصا لشڪر، شجاع جي پٽ جي اڳواڻيءَ ھيٺ خيبر ڪان جلال آباد پھتو. امير دوست محمد خان پھريائين ترڪستان ڏانھن ڀڄي ويو پوءِ ناڪام ٿي سنہ 1840ع ۾ انگريزن وٽ اچي پيش پيو. انگريزن امير کي حرم سميت ڪلڪتي ۾ نظربند ڪري رکيو. شجاع ٽيھن سالن جي غير حاضريءَ ڪان پوءِ ھڪ دفعو بالاحصار جي خواب گاھہ ۾ بادشاھيءَ جا مزا ماڻڻ لڳو. جنرل ناٽ قنڌار ۾، جنرل سيل جلال آباد ۾ ۽ سر وليم مئڪناٽن، اليگزينڊر برنس ۽ جنرل ايلفنسٽن ڪابل ۾ ڇانوڻي وجھي شجاع جي پاسباني ڪرڻ لڳا. سر جان ڪين ۽ سرولوبي ڪاٽن، ٿوري لشڪر سميت واپس موٽيا. لارڊ آڪلنڊ، سر ولوبي ڪاٽن، سر جان ڪين، اليگزينڊر برنس، مئڪناٽن ۽ ڪپتان ويڊ کي ڪابل جي مھم جي ڪاميابيءَ ڪري ”نائيٽ“ جو خطاب مليو.

انگريزن جو قلات تي قبضو:

5_ آڪٽوبر سنہ 1839ع تي ڪپتان راس بيل، مير محراب خان ثانيءَ خلاف شڪايت ڪئي ھئي. بلوچن ۾ ذڪر ڪري سخت بڪ ھئي، پيو تہ انگريزي لشڪر ڪڇيءَ مان لنگھڻ وقت غريبن جي فصل کي درندن وانگر نقصان رسايو ھو ان ڪري ھنن ڏاڍر جي انگريزي گدامن کي لٽيو ھو. راس بيل، باغي سردار شاھنواز جي سفارش ڪئي ھئي. انھن سببن ڪري ڪابل مان فارغ ٿيڻ ڪان پوءِ انگريزن ھڪڙو فوجي دستو توب خاني سميت جنرل ولشائر جي اڳواڻيءَ ھيٺ قلات ڏانھن روانو ڪيو. ولشائر اوچتو قلات جي قلعي تي آتش بازي شروع ڪئي، مير محراب خان ثاني، بہ ھزار جانبازن ۽ سردارن سان وڙھندي، ٽيپو سلطان وانگر شھيد ٿي ويو. سندس پٽ ولي عھد نصير خان، داروغي گل محمد جي حفاظت ھيٺ پنجگور ڏانھن نڪري ويو. اتان ھو خاران جي نوشيرواني سردار مير آزاد خان وٽ وڃي پناھہ گزين ٿيو جو سڄي بلوچستان ۾ طاقتور سردار ھو.

قلات جي قلعي کي لٽڻ ڪان پوءِ انگريزن مير شاھنواز خان کي قلات جي تخت تي ڏاڍو ۽ لفٽيننٽ لودي کي سندس صلاحڪار مقرر ڪيو. چارلس ماسن بہ ان وقت قلات جي قلعي ۾ موجود ھو. ولشائر دري مولہ ڪان لشڪر ۽ توب خاني سميت موٽيو. انگريزي لشڪر کي قابل ۾ رھڻو ھو ان ڪري شال، مستونگ ۽ ڪڇيءَ جا علائقا، جتان ڪابل جو رستو لنگھندو ھو سي انگريزن

شاهہ شجاع جي حوالي ڪيا.[1] سرجان ڪين فتح جا شاديانا وڄائيندو حيدرآباد کان لنگهيو ميرن 19 توبن سان سندس سلامي ورتي. انگريزي جنرل ڪجهہ سون تحفي طور مير نور محمد خان کي ڏنو. ان موقعي تي مير صوبدار خان، انگريزي جنرل کي ڏار مهماني ڏني هئي. ماسڪو گزٽ، جنهن اڳ توڪ طور لکيو هو تہ: ”روس، انگريزن کي صلح جا شرط ڪلڪتي پهچي مجرائيندو.“ اُن جي جواب ۾ انگلينڊ جي وزير پامرسٽن، دنيا کي ثابت ڪري ڏيکاريو تہ ڪلڪتو تہ پري رهيو پر انگريزي لشڪر کي ڪابل جي بالاحصار قلعي تي جهنڊي کوڙڻ کان بہ روس روڪي نہ تي سگهيو.[2]

مير نور محمد خان جي وفات:

ماهہ جمادي لاثاني سنہ 1256هہ (1840ع) ۾ مير نور محمد خان ”ثريا جاهہ بهادر“ وفات ڪئي. هو امن پسند حاڪم تي گذريو. بلوچن جڏهن سردار احمد خان لغاريءَ جي اڳواڻيءَ هيٺ حيدرآباد جي ريزيڊنسيءَ تي ڪاهہ ڪئي هئي، ان وقت هجوم کي باز آڻڻ لاءِ مير صاحب پنج لک رپيا پنهنجي کيسي مان خرچ ڪيا هئا. وفات ڪرڻ کان اڳ پنهنجن ٻن پٽن جي ٻانهن ميجر آئوٽ رام کي سپرد ڪري ويو جو ڪرنل پاتنجر کان پوءِ سنڌ ۽ بلوچستان مٿان ريزيڊنٽ هو.

مير محمد نصير خان الغازي:

مير نور محمد خان کان پوءِ سندس ڀاءُ مير محمد نصير خان ”الغازي“ گاديءَ تي ويٺو. هو پڙهيل، داناءُ، فياض ۽ مستقل مزاج فرمانروا هو. سنہ 1285هہ (1842ع) ۾ طاعون جي موذي مرض سنڌ ۾ منهن ڪڍيو ۽ اتڪل ٽن مهينن تائين سنڌ تي ان جو دور رهيو. امير زادا، شاهي حرمن سميت قلعي کان نڪري ٻهراڙيءَ ۽ ڳوٺن ۾ وڃي رهيا.[3]

سرحدي واقعا:

سنڌ جي سرحد تي امن امان رکڻ لاءِ مير نور محمد خان جوڳو انتظام ڪري ويو هو. جيئن انگريزن کي شڪايت ڪرڻ لاءِ موقعو ملي نہ سگهي. ٽر

1 _Frontier & Overseas Expeditions Fro India, "Kalat Affairs", P. 36.

2 - J.C. Marsham: Abridgment of the History of India, P. 338.

3_ سنہ 1846ع ۾ ٻيو دفعو سنڌ ۾ طاعون جو مرض پيو جنهن ڪري هڪڙي هفتي اندر ڪراچيءَ ۾ ست هزار ماڻهو مرڻ لڳا. سرچارلس نيپئر جو ڀائيجو جان نيپئر بہ هن بيماريءَ وگهي مئو هو.
R. B. Bulchand: History of Sind, Chp-XVI, P. 44.

جا ڪوسا وقت بوقت ڪڇ ۾ ڦريون ڪندا هئا. سنڌن سردار بهادر خان کوسي کي مير صاحب تر مان لڏارائي اپر سنڌ ۾ رهڻ لاءِ حڪم ڏنو ۽ تر جي راڻي جڳت سنگهه تي تالپري فوج چڪاس رکڻ لاءِ مقرر هئي. ڪابل جي پهرينءَ ويڙهه وقت انگريزن سنڌ، پنجاب راجپوتانا ۽ بلوچستان جي وچ ۾ بنيادي نفاق وجهي ڇڏيا هئا. ڪراچي لاڙ ۾ ۽ بکر سري تي به اهم هنڌ انگريزن جي نگراني هيٺ هئا. سکر، شڪارپور، خان ڳڙهه، ڍاڍر، شال (ڪوئٽا) ۾ انگريزن فوجي چوڪيون قائم ڪيون هيون. جتي سامان رسد جا ڊيپو هئا. ڇتر، ڦليجي، ڀاڳ، لهڙي، قاسم جي جهوڪ ۽ برشوري ۾ سنڌن عملدارن جي آرام ورڻ لاءِ مسافر خانا جڙيل هئا. سکر سنڌن فوجي مرڪز هو.

متئين رستي تان انگريزن جي ڪابل واري لشڪر کي سامان پهچندو هو. مير محراب خان جي بيگناهه شهيد ٿيڻ ڪري بلوچن ۾ ڪافي جوش هو. ڪڇيءَ جا بلوچ جن ڪابل لشڪر جا قافلا لٽيا هئا. تن کي مير نصير خان ثاني امن امان ۾ رهڻ لاءِ صلاح ڏني. مير شير محمد خان ماڻڪاڻيءَ لهڙي جي ڊومبڪي سردار ڏانهن دعوت نامي ۾ لکي مڪو هو ته، "جيڪڏهن ڊومبڪي دري بولان تي ڪاهه ڪندا ته پنج هزار ماڻڪاڻي لشڪر مدد ڪرڻ لاءِ موڪلبو." انگريزي ايجنٽن کي ان قسم جي خط و ڪتابت جي خبر هئي. مير نصير خان ثاني انگريزن جي چوڻ تي پنهنجي بولان جي نائب مولا بخش کي ڍاڍر ۾ تاڪيد نامو مڪو هو ته هو ڊومبڪين جي سردار کي امن ۾ رهڻ لاءِ تاڪيد ڪري.

خان قلات پاران افتار خان رند هٿياربند فوجن جي دستي سان دري بولان جي حفاظت ڪرڻ لڳو.[1] روجهاڻ جو قلعو شڪارپور کان 26 ميلن تي خان ڳڙهه کان ڏهن ميلن تي بلندي مٿي عالين جي رياست جو مرڪز هو سو جاني ديري جي زمينن تائين براهوئين قبائلي ورتو ان کان سواءِ هو مامل جو جهنگ به

1۔ نوٽ: ڊومبڪين ڪڇيءَ ۾ اڳ، کهيري قبيلي جي زمينن تي قبضو ڪري، کهيرين کي بلڪل بي دخل ڪري ڇڏيو هو. ڪابل جي ويڙهه وقت، کهيرين دل کولي انگريزن کي مدد ڏني، جنهن ڪري انگريزن سنڌن زمينون کين موٽائي وٺي ڏنيون. ان ڪري ڊومبڪين کي انگريزن تي رنجش هئي. مير شير محمد خان ماڻڪاڻي متئين موقعي مان فائدو وٺي، ڊومبڪين کي دري بولان تي ڪاهه ڪرڻ لاءِ دعوت ڏني هئي. ڪابل جي پهرينءَ ويڙهه وقت بلوچ، انگريزي قافلن کي رستي ڏيکارڻ جي بهاني اهڙن رستن کان وٺي ويندا هئا، جتي پاڻيءَ جو ڪوهن ۾ نالوءِ نشان ڪونه هوندو هو. پوءِ قافلن کي ڦريندا هئا. حريف انگريز عملدارن قافلن جي رهنمائي ۽ بچاءَ خاطر بلوچن مان هڪڙي فوج تيار ڪئي هئي، جا "بلوچ گائيڊ ڪور" سڏبي هئي. متين نيم فوجي پوليس 1852ع تائين قائم رهي، تنهن کان پوءِ سرحد جي حفاظت ڪرڻ تي مقرر ٿي.

Baluchistan Blue Book No: 2- (1887(

والارڻ لڳا. جولاءِ سنہ 1842ع ۾ مير نصير خان شهداداڻي انگريزي ريزيڊنٽ ميجر آئوٽ رام کي سنڌ ۽ بلوچستان جي حدن مقرر ڪرڻ لاءِ احتجاجي نوٽ پيش ڪيو ليڪن انگريزن جو سمورو ڌيان قنڌار ۽ ڪابل ڏانهن هو ۽ سنڌن خاص مرضي هئي تہ سنڌ ۽ بلوچستان ۾ ڪنهن قسم جي گڙبڙ نہ ٿئي، ڇاڪاڻ تہ اُتان چوپايو مال ۽ سامان رسد ڪابل جي لشڪر کي پهچندو هو ۽ دري بولان جي سلامتيءَ لاءِ سنڌ جي سرحد ۽ ڪڇيءَ جي ميداني قبيلن ۾ امن امان قائم رکڻ انگريزن لاءِ ضروري هو.

قنڌار، ڪابل ۽ قلات فتح ڪرڻ کان پوءِ انگريزن جو اقتدار ايتري قدر وڌي ويو هو جو سرحدي بلوچي قبيلن جي جرڳن جا فيصلا انگريزن جي چوڻ تي آغا جي معرفت ٿيڻ لڳا. برٽش پوليٽيڪل ايجنٽ ۽ آغا خان جي معرفت بجار خان ڊومبڪي ۽ دريا خان جکراڻيءَ جي پاڻ ۾ صلح ٿي. ساڳئي وقت مير نور محمد خان جي پٽ حسن علي خان ۽ مير شهداد خان جو ملڪيت تان پاڻ ۾ تڪرار جاڳيو ۽ نواب احمد خان لغاريءَ جي اشاري تي مير صوبدار خان شهزادي حسن علي خان کي پڙڪائڻ لڳو ڏرين جو فيصلو مير نصير خان، ميجر آئوٽ رام معرفت ڪرايو. غرض تہ ڪراچيءَ کان وٺي ويندي ڪابل تائين بلوچي ۽ افغان سردارن جا فيصلا انگريزن معرفت ٿيڻ لڳا.

ڪابل جي فضا جو بدلجڻ:

لارڊ آڪلنڊ ۽ برطانوي وزير لارڊ پامرسٽن، سنڌو نديءَ پريان هڪ هزار ميلن جي مفاصلي تي اڻ ڏٺي ڏيهہ ۾ جيڪا مفت ۾ جنگ خريد ڪئي هئي، تنهن جو نتيجو سنت انگريزن کي ڀوڳڻو پيو. شاهہ شجاع، جنهن غيور پٺاڻن مٿان فرنگين جي چٽي مڙهي هئي، تنهن جي روش ڪري پٺاڻن ۾ عام ناراضپو پيل هو. سيني افغانن تنگ ٿي، گڏجي امير دوست محمد خان جي پٽ غازي اڪبر خان جي اڳواڻيءَ هيٺ انگريزن خلاف استقلال جو جهنڊو بلند ڪري، گوريلا جنگ شروع ڪئي. 27 جون سنہ 1839ع تي، رنجيت سنگهہ 57 ورهين جي ڄمار ۾ مئو. سندس بي وقتي موت اتحاد ثلاثہ جو هڪڙو بازو ڀڃي ڇڏيو. لاهور دربار جي خالصا سردارن ۽ وزيرن ۾ انتشار پئجي ويو. خالصا حڪومت زوال ڏانهن قدم کڻڻ لڳي. رنجيت سنگهہ جيڪا پيشنگوئي ڪري ويو هو تہ: "عنقريب سڄي هندستان جو رنگ ڳاڙهو ٿي ويندو." سا درست ثابت ٿيڻ لڳي.

سنہ 1840ع ۾ روسين خيوا تي ڪاهہ ڪئي، جيتوڻيڪ هن مهم ۾ روسي ناڪام رهيا، ليڪن سينٽ پيٽرسبرگ جي ڪورٽ آف نيوا ۽ لنڊن جي

ڪورٽ آف سينٽ جيمس ۾ ڇڪتاڻ پوڻ ڪري، روس ۽ انگريز وچ ايشيا جي ميدان ۾ طاقت آزمائي ڪرڻ لڳا. روسي حملي جي اوٽ وٺي، انگريز هندستانين کي ”روسي خطري“ جو خوف ڏيارڻ لڳا. جيتوڻيڪ روسين لاءِ هندوڪش جبل ٽپڻ نهايت مشڪل ڪم هو. سو پنهنجن ڏيڍ سؤ بيگمن سان بالا حصار قلعي ۾ عيش ۽ آرام سان رنگ رلين ۾ مشغول هو.

سر وليم مئڪناٽن ۽ سر اليگزينڊر برنس سنگينن ۽ ناڻي جي زور تي شجاع پاران پناڻن تي حڪومت هلائي رهيا هئا. انگريز عملدارن پنهنجن ميڏمن ۽ ٻارن ٻچن کي ٻـ ڪابل گهرايو هو. تـ پل گل اندام يورپون ڪابل جي ٺڏين جانفرا هيرن ۽ لذيذ ميون کان لطف اندوز رهن. هر روز شام جو ڪابل جي بالاحصار قلعي هيٺان ڇانوڻيءَ ۾ ناچ ۽ ڊنر جون محفلون برپا ٿينديون هيون ۽ ميڏمون پيانو جي ترنم خيز سرودن تي رقص ڪنديون هيون. خرچ ڪمپني سرڪار تي هو مگر بيوقوف فرنگين کي خبر ڪانـ هئي تـ جنهن هنڌ تي اهي آشيانو جوڙي ويٺا آهن، ان هنڌ جي زمين جيترو گلريز ۽ روح پرور آهي، اوترو اُن جي هيٺان هڪڙو مهيب برنڊڙ جبل ٻري ۽ ڪامي رهيو هو ۽ عنقريب ڦاٽڻ تي هو.

ستاويهين مهينن جي گذرڻ بعد، پهريائين اوچتو منجهانئس ٿورو ٿورو دونهون نڪرڻ لڳو. تان جو اوچتو جيئن پوءِ تيئن سڄو ڪابل جو آسمان غبار آلوده بڻجي ويو. انگريزي ڇانوڻي، جتي هر صبح ”نئون سال“ هو ۽ هر شام ’ناتال‘ هو، تنهن تي يڪايڪ خاموشي ڇانئجي ويئي. اڳ انگريزي لشڪر کي دري خيبر يا دري بولان کان، جن قافلن ذريعي سامان رسد پهچندو هو، انهن قافلن جي سلامتيءَ لاءِ انگريزي سفير سر وليم مئڪناٽن معرفت افغان سردارن کي ساليانو وڏيون رقمون ملنديون هيون.[1] مگر ٽن سالن اندر هندستان جي خزاني کي لاڳيتو کوٽ پوڻ ڪري، مئڪناٽن اهي وظيفا بند ڪري ڇڏيا هئا. ڪابل جي فوج تي، ڪمپني سرڪار کي ساليانو ڏيڍ ڪروڙ رپيا خرچ ڪرڻو پوندو هو.

سنـ 1840ع ۾ ڪمپنيءَ جي ڊائريڪٽرن صاف لفظن ۾ سملي جي حڪومت کي لکيو تـ. ”شاهـ شجاع انگريزي لشڪر جي سنگينن کان سواءِ هرگز ڪابل تي حڪومت ڪري نـ سگهندو.“ مٿئين سبب ڪري لارڊ آڪلنڊ

1ـ انگريزي قافلن جي بچاءَ جي عيوض انگريزي سفير وٽان غلزئين جي سردار کي ساليانو ٽيهـ هزار ڪلدار ملندا هئا ۽ هرات جي وڏي وزير يار محمد کي ساليانو 3 لک رپيا ملندا هئا. خالصا جيڪي اڳ انگريزن جا دوست هئا، سي رنجيت سنگهـ جي مئي کان پوءِ پاسو بدلائي چڪا هئا. هاڻي سندن خاص اها مراد هئي تـ پل انگريز ڪابل ۾ شڪست کائين.

برطانوي سفير مقيم ڪابل کي خرچن گهٽائڻ لاءِ هدايت ڪئي. وظيفن جي بند ٿيڻ شرط ٻرندڙ جبل مان دبيل باهه جا شعلا بلند ٿيا. پٺاڻ غازي مرد انگريزي قافلن تي هٿ صاف ڪرڻ لڳا. ڪابل ڇانوڻيءَ ۾ رسد جي قلت ڪري، هر هڪ انگريزي سولجر توڙي ديسي سپاهي راشن گهٽجڻ ڪري پريشان ٿيڻ لڳو. سر وليم مئڪناٽن، جنهن عهدي هٿ ڪرڻ لاءِ گورنر جنرل کي بيوقوف بڻائي، ڪابل جي ويڙهه جو خونچڪان ڊرامو تيار ڪيو هو تنهن جي من جون مرادون آخر پوريون ٿيون. کيس بمبئي جي گورنريءَ جو عهدو مليو ۽ 20 نومبر 1841ع تي کيس بمبئي وڃڻ لاءِ ڪابل ڇڏڻو هو. لارڊ آڪلنڊ جي گورنر جنرليءَ جو مدو به پورو ٿيو هو هو خزان جا ڏينهن ڪلڪتي ۾ رهي، نئين گورنر جنرل جي اچڻ لاءِ انتظار ڪري رهيو هو. ڪابل جي مهم کٽڻ ڪري سندس دل ۽ دماغ فتوحات جي نشي ۾ باغ و بهار هئا. مگر هاڻي يڪايڪ فضا جي رخ بدلجڻ ڪري، سندن سمورين خوشين ۽ اميدن تي ناڪامي ۽ مايوسيءَ جي لهر ڇانئجي ويئي. سلمي جي خوشنما پهاڙين ۽ ڪلڪتي جي فورٽ وليم قلعي جي ديوارن کان وٺي لنڊن جي ليڊن هال ۽ ڊائوننگ گليءَ تائين ماتم جون صفون ڇانئجي ويون.

2_ نومبر سنه 1841ع تي پٺاڻ غازين، سر اليگزينڊر برنس کي سندس وچ بازار واري بنگلي ۾ ڪنو ۽ خزانن کي لٽيو. ساڳئي وقت غازين، شاهه شجاع جي خزانچي ڪپتان جانسٽن کي قتل ڪري به لک رپيا ڦري ورتا. برٽش فوجن جو ڪمانڊر انچيف جنرل ايلفنسٽن، ڪمپنيءَ جو جهونو آزمودگار سپاهي هو. پر هينئر سندس دماغ ۽ عقل صفا بيڪار ٿي ويا. هن کي خبر نه پئي پيئي ته ڇا ڪجي ۽ ڪهڙا اپاءَ وٺڻ گهرجن. سر وليم مئڪناٽن، جنرل ناٽ ڏانهن قنڌار ۽ جنرل سيل ڏانهن جلال آباد قاصد روانا ڪيا ته فوجن سميت، جيترو جلد ٿي سگهي ڪابل پهچن، پر مجاهدن سندن رستا روڪي ڇڏيا هئا ۽ هنن جو پهچڻ مشڪل ٿي پيو. هيڏانهن ڪابل جو لشڪر بک وگهي پريشان ٿيڻ لڳو. آخر مئڪناٽن مجبور ٿي، اڪبر خان کي روبرو گڏجڻ ويو ۽ کيس ٽيهن لکن رپين ڏيڻ جي لالچ ڏيکاريائين، پر پنهنجي باڊي گارڊن سميت افغانن هٿان اتي جو اتي مارجي ويو.

4_ جنوري سنه 1842ع تي ميجر ايلڊرڊ پاٽنجر، جنهن اڳ هرات کي ايرانين کان بچايو هو تنهن معرفت پوڙهي جنرل ايلفنسٽن 6 جنوريءَ تي اڪبر خان سان معاهدو ڪيو ته انگريزي لشڪر کي هڪدم ڪابل ڇڏي وڃڻ لاءِ اجازت ملي. اڪبر خان سندس شرط منظور ڪيا. سخت برف باريءَ

جي موسم ۾ منجهند وقت، 15 هزار انگريز ۽ ديسي سپاهي سامان وغيره چانوٽيءَ ۾ ڦٽا ڪري، ڪابل کان روانا ٿيا. مگر افغانن جي چنبن مان فوج جو نڪرڻ محال هو ۽ هر هڪ جابلو دري ۽ سوڙهن پيچرن کي هنن سوڙهو ڪري ڇڏيو هو. بت خاڪ ۽ نيزان جو سوڙهو پيچرو جو ڪابل کان پنجن ميلن جي مفاصلي تي آهي، اتان لنگهندي 3 هزار سپاهي افغانن هٿان مارجي ويا.

اڪبر خان اچي انگريزن کي گهيرو ڪيو ۽ کين جلال آباد تائين سلامتيءَ سان پهچائڻ لاءِ تسلي ڏنائين. شرط اهو هو ته هو عملدارن جون ميڊمون ٻارن ٻچن سميت، وٽس ضمانت طور ڇڏي وڃن. لاچار ٻي واهه نه ڏسي، انگريزي جنرل، ليڊي مئڪناٽن، ليڊي رابرٽ سيل ۽ ٻيون عملدارن جون نوَ ميڊمون، ٻارن ٻچن سميت اڪبر خان جي حوالي ڪيون، جن مان ڪي حامله به هيون. پڻ انن بالا انگريز عملدارن کي پاڻ وٽ نظربند رکي، اڪبر خان لشڪر کي وڃڻ لاءِ اجازت ڏني. انگريز سولجرن جو تعداد ان وقت فقط ساڍا چار سؤ باقي وڃي بچيو هو. جلد لڪ وٽ پهچڻ وقت اڪبر خان وري اچي لشڪر کي گهٽيو. هن گهمري جنرل ايلفنسٽن ۽ برگيڊيئر شليٽن کي نظربند ڪيائين. هاڻي لشڪر ۾ فقط ويهه عملدار ۽ 45 سولجر باقي وڃي بچيا هئا، جي پڻ گنداماڪ ڇڏڻ کان پوءِ ناس ٿي ويا. پندرهن هزارن فوجن مان فقط هڪڙو انگريز ڊاڪٽر برائيڊن سلامتيءَ سان جلال آباد پهتو جنهن دردناڪ حادثي، تباهي ۽ عملدارن ۽ ميڊمن جي گرفتاريءَ جي خبر انگريزن کي ڏني. اهڙي ذليل شڪست اڳ هندستان اندر انگريزن ڪڏهن به ڪين ڪاڌي هئي.[1] سنڌن 94 بالا عملدار ۽ يارهن ميڊمون ٻارن ٻچن سميت اڪبر خان وٽ نظربند هئا، جا ڳالهه انگريزن لاءِ بدناموسيءَ ۽ شرمساريءَ جو باعث هئي. بدبخت شاهه شجاع، جنهن کي تخت تي تاڻڻ لاءِ انگريزن ايڏا ڪشالا ڪيا، سو پاڻ به سنڌن موجودگيءَ وقت ڪابل ۾ غازين هٿان مارجي ويو.

لارڊ آڪلنڊ شرم کي پرچائڻ لاءِ پڌرائي ڪئي ته ڪابل جي شڪست عارضي آهي. ڪمانڊر انچيف سر جئسپر نڪلس جي مرضي هئي ته جنرل ناٽ ۽ جنرل سر رابرٽ سيل قنڌار ۽ جلال آباد کان سلامتيءَ سان نڪري اچن. مگر سوال

1_ نوٽ: هندستان اندر انگريزن جيڪي به جنگيون ڪيون، تن ۾ انهن فقط ٽي گهمرا شڪست ڪاڌي هئي: 1_ 1804ع ۾ هولڪر هٿان، 2_ 1814ع ۾ نيپال جي جنگ وقت ۽ 3_ 1825ع ۾ برما جي ويڙهه وقت. انهن سڀني کان ڪابل جي شڪست نهايت هولناڪ هئي، جنهن جي ڪري انگريزن جي سڄيءَ دنيا ۾ بي عزتي ٿي. سنڌن ڪابل جي لشڪر جو تعداد هولڪر، نيپال ۽ برما سان جنگين واري تعداد کان وڌيڪ هو. انگريزن هندستان اندر جيڪو فوجي وقار حاصل ڪيو هو تنهن کي صدمو پهتو. اهوئي سبب هو جو پنهنجي وقار کي قائم ڪرڻ لاءِ مفت انگريزن ميرن سان هٽ ڳنڍي سنڌ فتح ڪئي.

J. C. Marsham: Abridgment of the History of India, Chp- XII, P.P. 413-17.

هو تہ هولناڪ شڪست جي بدناميءَ ڪي ڪيئن متائجي؟ انگريزن شيطاني هٿيارن جي زور تي جيڪو دٻدٻو قائم ڪيو هو تنهن کي ڪاپاري ڌڪ لڳي ويو هو.[1]

قلات جي قلعي تي انگريزن جي قبضي کي بلوچستان جا براهوئي ۽ بلوچ سردار پنهنجي قومي وقار لاءِ بي عزتي سمجهڻ لڳا. انگريزن جي قلات تي قبضي ڄمائڻ کان پوءِ سنہ 1841ع ۾ ڪپتان لي ميسوريئر سون مياڻيءَ کان وٺي قلات تائين سروي ڪرڻ تي مقرر ٿيو. سڀ کان پهريائين انگريزن خلاف سراوان جي سردارن مان سردار محمد خان شهواڻيءَ استقلال جي جهنڊي کي بلند ڪيو پوءِ ڦاران جي نامور سردار مير آزاد خان نوشيروانيءَ جي اڳواڻيءَ هيٺ براهوئي قبيلن قلات جي قلعي تي گهيرو ڪيو. ليفٽيننٽ لوڊي گرفتار ٿي قتل ٿي ويو ۽ مير شاهنواز خان جان بچائي پهريائين لاڙڪاڻي پهتو پوءِ شڪارپور ۾ رهڻ لڳو ۽ کيس انگريزي ريزيڊنٽ ميجر آئوٽ رام کان هڪ هزار رپيا ساليانو وظيفو ملڻ لڳو. مير نصير خان قلات جو حقي وارث گاديءَ تي ويٺو.

ڪابل ۾ انگريزن جي شڪست جو ٻڌي ڪاڪڙن، مرين ۽ براهوئين انگريزن خلاف هٿيار کنيا. ملتان جي خالصا نائب ديوان ساونڻ مل جا ايلچي مرين جي سردار دودا خان وٽ پهتا تہ انگريزن خلاف گڏيل محاذ ڪڙو ڪجي. رنجيت سنگهہ جي مرڻ کان پوءِ ساونڻ مل ملتان جو خودمختيار حاڪم هو. ميجر ڪلبرن ڪاهان تي ڪاهہ ڪرڻ وقت مرين جي سردار دوداخان کان شڪست کائي مارجي ويو. مير نصير خان شهداداڻيءَ بگٽين جي سردار بيبرڪ کي انگريزن خلاف هٿيار کڻڻ لاءِ دعوت نامو مڪو مير شير محمد خان ماڻڪاڻي بہ موقعي تي انگريزن سان جنگ ڪرڻ جي فائدي ۾ هو. انگريزي ايجنٽن کي مٿين سمورين ڳالهين جي خبر هئي.[2]

هندستان توڙي انگلينڊ ۾ انگريزن جي شڪست کائڻ تي گرما گرم بحث جاري هئا. مگر هندستانين کي خبر هئي تہ انگريزن جا پير ڪيتري قدر هندستان ۾ مضبوط هئا. 28 فيبروري سنہ 1842ع تي ٻن ڪروڙن جي ڪوٽ وجهڻ ۽ ڪمپني سرڪار کي قرضن هيٺ زيربار ڪرڻ کان پوءِ لارڊ آڪلنڊ پنهنجي پيشانيءَ تي شڪست جو داغ هڻي، ولايت ڏانهن روانو ٿيو. هندستان جي گورنر جنرلن مان لارڊ ائمهرسٽ پهريون هو جنهن ڪمپني سرڪار کي برما جي جنگ وقت 13 ڪروڙ رپين جي قرض هيٺ آندو هو ٻيو لارڊ آڪلنڊ هو جنهن پنڌرهن سان مفت ڪابل جي جنگ ڇيڙي، ڪمپنيءَ کي نقصان هيٺ آندو.[1]

1 _R. B. Mowat: A New History of Great Briton, P. 788

2 - E Thornton: History of British Empire in India, Chp- XII, PP. 413-17.

1 - W. M. Torrous: Empire in Asia, PP-314-315, London, 1872.

سنڌس جاءِ تي لارڊ ايلنبرو گورنر جنرل ٿي آيو جو اڳ ڪمپنيءَ جي ڊائريڪٽرن جو صدر هو. نئون گورنر جنرل مسلمانن جو سخت ويري هو. وير رکڻ جو سبب سنڌس ميڊم هئي، جنهن جو دمشق جي هڪ بدوي شيخ آمير مجول المضرب سان آشنائيءَ جو رستو هو.[1] هندستان پهچڻ کان پوءِ ايلنبرو اڳيان ٻه مکيه ڪم هئا: 1_ ڪابل جي ويڙهه کي ختم ڪرڻ ۽ 2_ انگريزن جي پيشانيءَ تان شڪست جو داغ مٽائڻ.[2] لارڊ آڪلنڊ ولايت اسرڻ کان اڳ، 4_ جنوري سنه 1842ع تي، 3 هزار تازه دم فوج جنرل پولڪ جي اڳواڻيءَ هيٺ دري خيبر کان ڪابل ڏانهن رواني ڪري ويو هو. سکن پاران گلاب سنگهه ڊوگري به انگريزي لشڪر کي مدد ڏني.

15_ اپريل تي جنرل پولڪ جلال آباد پهتو جتي رابرٽ سيل قلعي کي مضبوطي سان جهليو بيٺو هو. جنرل ناٽ، جو قنڌار ۾ هو تنهن ڏکڻ طرف کان ڪابل تي ڪاهه شروع ڪئي. 12 آڪٽوبر تي انگريزي لشڪر ٻن طرفن کان ڪابل پهتو. اڪبر خان شڪست کاڌي ۽ انگريزن ٻيهر ڪابل تي قبضو ڪيو. انگريزن پنهنجي کان انتقام وٺڻ لاءِ قنڌار ۽ جلال آباد کان وٺي ڪابل تائين جيڪي به رستن تي ميون جا باغ هئا، سي ويران ڪري ڇڏيا. ڪابل جي مشهور "چارچته"، بازار جا اورنگزيب جي جوڙايل تاريخي يادگار هئي، تنهن کي ساڙائي ڇڏيائون. پوءِ انگريزي عملدار مدمن ۽ ٻارن ٻچن کي هٽ ڪري، ڪابل خالي ڪري، هندستان ڏانهن موٽيا. واٽ تي جنرل ناٽ جي سولجرن غزنيءَ وٽان لنگهندي، سلطان محمود غزنويءَ جي مقبري جا در پٽرائي، هُلايائون ته اهي سومنات جي مندر جا در هئا.[1]

امير دوست مُحمد خان، جو ان وقت شاهي حرم سميت ڪلڪتي ۾ نظربند هو، تنهن لاءِ لارڊ آڪلنڊ ساليانو 2 لک رپيا وظيفو مقرر ڪيو هو. امير

1 - Lady Burton: Life of SIR R. Burton, Vol. P-180, London, 1893.

2 - W. F. P. Napier: Conquest of Sind, Vol-I, PP-96/97

1 _ نوٽ: سلطان محمود غزنويءَ جو مقبرو غزني شهر جي پرسان روضه نالي ڳوٺ ۾ پُرفضا هنڌ تي آهي. روضه ڳوٺ جي آس پاس ميون جا باغ آهن. غوري سلاطين مان سلطان علاءُ الدين 'جهان سوز' غزنيءَ فتح ڪرڻ کان پوءِ غزنوي سلاطين جا مقبرا ڊهرائي ڇڏيا هئا، مگر سلطان محمود جي مقبري کي هن هٿ ڪونه لاتو هو. چنگيز جي ڪاهه وقت، تاتارين جي غارتگريءَ جي خوف ڪري، روضه جا رهاڪو مقبري کي بچائڻ لاءِ مٽس مٽي وجهي، پوري، دڙو ٺاهي، پاڻ ڳوٺ ڇڏي ڀڄي ويا هئا. تنهن کان پوءِ امير تيمور گورگانيءَ جي ڪاهه وقت، امير جي پوٽي سلطان عبدالرزاق کي خواب ۾ اشارو مليو جنهن دڙي جي مٽي هٽائي، مقبري کي نوان در هڻايا هئا، ڇاڪاڻ ته پراڻا دروازا سنه 1226ع کان سنه 1398ع تائين مٽيءَ ۾ پوريل هئڻ سبب ڪاجي ويا هئا. سلطان عبدالرزاق جو مقبرو به سنڌس وصيت موجب، روضه جي ڳوٺ ۾ آهي.

جي بلند شخصيت کان انگريز واقف هئا. کيس لارڊ ايلنبرو آزاد ڪري ڪابل ڏانهن روانو ڪيو. گورنر جنرل اعلان ڪيو ته ”انگريزن کي وڏيڪ ملڪن فتح ڪرڻ جي ضرورت ڪانهي.“ پهرينءَ افغان ويڙهه جو ڊرامو ختم ٿيو. هاڻي هندستان جي ”مرد بيمار“ سنڌ جو وارو هو.

ميرن جي خلاف انگريزن جا ارادا:

سنه 1839ع ۾ ميرن، وليم مئڪناٽن ۽ سر جان ڪين جا ڳرا شرط منظور ڪري، سنڌ ۾ انگريزن جي اقتدار کي منظور ڪيو هو. برٽش ريزيڊنٽ مقيم حيدرآباد جي صلاح ۽ مشوري کان سواءِ ميرن کي حڪومت هلائڻ جي مجال ڪانه هئي. ڪراچي ۽ بکر انگريزي جهنڊي هيٺ هئا. ڪابل جي ٽن سالن واريءَ ويڙهه ۾ مير، انگريز سان هر طرح سان وفادار ٿي هليا. انڊس آرميءَ کي سامان رسد پهچائڻ سميت انگريزن کي سنڌن آگبوٽن لاءِ سنڌو نديءَ جي ٻنهي ڪپن تان جلائو ڪاٺيون وڍڻ جي اجازت مليل هئي. انگريزي لشڪر جي افغانستان ۾ تباهيءَ کان پوءِ، لاهور جي خالصا دربار ۽ ٽالپرن جي دربار ۾ اميد جي جهلڪ جا ترورا نظر اچڻ لڳا هئا. ان هوندي به ٽالپرن ٽن هزارن اٺن ۽ بيل گاڏين سان جنرل ناٽ کي مدد ڏني هئي، جن وسيلي هو پيهر ڪابل تائين پهتو هو. ايتريءَ وفاداري ۽ امداد ڪندي به ميجر آئوٽ رام، گورنر جنرل کي ڪائونسل اڳيان ميرن جا اهي خط پيش ڪيا، جيڪي انهن ٽن ورهين جي عرصي اندر بلوچي سردارن ڏانهن روانا ڪيا هئا.

ميجر آئوٽ رام جي مرضي هئي ته ٽالپرن سان ڪو نئون ”عهدنامو“ ڪجي، مگر لارڊ ايلنبرو جي مرضي هئي ته انگريزن جي وڃايل فوجي قوت کي پيهر بحال ڪرڻ لاءِ سنڌ جي ٽالپري حڪومت جو خاتمو ڪجي.[1] گورنر جنرل پوليٽيڪل ايجنٽن جي رپورٽن تي ڪو ڌيان ڪونه ڏنو. مثلا ڪپتان راس بيل ڊادر جي پوليٽيڪل ايجنٽ پنهنجي رپورٽ ۾ ڏيکاريو هو ته جيتوٽيڪ مير محراب خان ثانيءَ ۽ سندس سردارن رشيد خان ۽ محمد صادق خان، مير نصير خان شهداداڻيءَ ڏانهن مدد گهرڻ لاءِ خط روانا ڪيا هئا، ته به مير صاحب معاهدي جي شرطن تي وفاداريءَ سان پابند رهيو هو.[2]

ساڳيءَ طرح ميجر جان جيڪب، جو پهرينءَ افغان ويڙهه وقت خان ڳڙهه کان دري بولان تائين انگريزي قافلن جي حفاظت لاءِ بي قاعدي سوار فوجن مٿان

1 -J. C. Marsham: Abridgment of the History of India, Chp-XII, P. 431.

2 -Pre-Mutiny Records of the Commissioners in Sind, 1857, "Kalat affairs". P. 210.

عملدار هو. سو به ٽالپر ميرن جي فائدي ۾ هو.[1] 29_ جون سنه 1842ع تي، ميجر جان جيڪب، ميجر آئوٽ رام کي روجهاڻ جي قلعي جو معائنو ڪرايو. خان قلات پاران بجار خان ڍومڪي ۽ دريا خان جکراڻي، خيرپور دربار جي وڪيلن سان گڏيا. انگريز عملدارن کي معلوم هو ته مامل جو جهنگ ۽ روجهاڻ جو قلعو ٻئي ٽالپرن جي ملڪيت آهن، جن تي براهوئين ناجائز قبضو ڄمايو آهي. مٿيان ٻئي هنڌ ٽالپري سرڪار کي موٽي مليا.

گورنر جنرل ۽ انگريز عملدارن جي روش متعلق هڪڙي انگريز مسٽر چارلس ڊلڪي ان زماني جي هڪ انگريزي اخبار ”گريٽر برٽن“ ۾ لکيو هو ته:

”انگريز فوجي بالا عملدار جڏهن ڪاڏي جي ميز تي ويهن ٿا، تڏهن اها گفتگو ڪن ٿا ته فلاڻو نواب يا فلاڻو راجا مالدار آهي، خاص ڪري ٽالپرن متعلق چون ٿا ته، وٽن سون ۽ چانديءَ سميت گهڻي جواهرات آهي. سنڌن چوڻ آهي ته سنڌ جا بندر اتر هندستان ڏانهن مال پهچائڻ لاءِ بيحد ڪارائتا آهن.!“

لارڊ ايلنبرو جي مرضي هئي ته سنڌو نديءَ جي ڊيلٽا کان وٺي فيروزپور تائين سڄي ملڪ تي قبضو ڪجي. گورنر جنرل ڪمپنيءَ جي ڊائريڪٽرن کي سٽن آڳبوٽن رواني ڪرڻ لاءِ لکيو. ڪراچي، بکر ۽ سکر تي انگريزن جي قبضي هئڻ ڪري، آغا خان جي تحريڪ سان، گهڻا بلوچ سردار ۽ سنڌي زميندار جيڪي اڳ ميرن جا دست ۽ بازو هئا، سي هينئر ڪانئن ڇڄي ڌار تي

1_ نوٽ: ميجر، جان جيڪب، انگلينڊ جي سمرسيٽ شاير جي هڪڙي پادريءَ جو پٽ هو جنهن ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي فوجي مڪتب ايڊس ڪومب ۾ تعليم ورتي هئي. اهو ڪاليج ڪمپنيءَ جي خرچ سان هلندو هو. لارڊ رابرٽس، ايلڊرڊ پاٽنجر، هينري لارينس ۽ نيپئر وغيره، ڪمپنيءَ جا نامور عملدار مٿئين ڪاليج جا شاگرد هئا. ايڊس ڪومب ۾ تعليم وٺي فارغ ٿيڻ کان پوءِ، جان جيڪب بمبئي ڪاٽي جي توب خاني ۾ ڀرتي ٿيو. هو سنه 1839ع ۾ پهرينءَ افغان ويڙهه وقت، انگريزي فوج جي قافلن جي سلامتيءَ لاءِ خان ڳڙهه جي فوجي چوڪيءَ مٿان عملدار مقرر ٿيو. مياڻيءَ ۽ دبي جي جنگين ۾ سر چارلس نيپئر سان همراهه رهيو. 1843ع ۾ سنڌ فتح ٿيڻ کان پوءِ سر چارلس نيپئر سان گڏجي ڍوميڪين، جکراڻين، بليدين ۽ بگٽين سان گڏجي سرحدي بلوچي قبيلن سان وڙهيو. خان ڳڙهه ۾ گهڻي وقت تائين رهڻ ڪري بلوچن سان سندس واقفيت ٿي ويئي ۽ پنهنجي حڪمت عمليءَ سان بلوچن کي ٻي هٿيار ڪرڻ ۽ اپر سنڌ فرنٽيئر ۾ امن امان قائم ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿيو. سرحد جي استحڪام لاءِ خانڳڙهه کي اپر سنڌ ضلعو ٺاهي، مٿس جيڪب آباد نالو رکيائين. پوءِ فرنٽيئر، ضلعي جي حيثيت ۾ ترقي ڪرڻ لڳو. هن جيڪا فوج تيار ڪئي هئي، سا سندس نالي تي ’جيڪب هارس‘ سڏجڻ لڳي. سنه 1858ع ۾ مئو. سندس قبر جيڪب آباد ۾ آهي.

J. Marsham: The Life & Correspondnece of Right, Hon: SIR- Bartle Ferere, CHP-V, P. 138, London, 1895.

G. Frorest SIR: The Life of Lord Roberts, P. 7, London, 1916.

ويا. جڏهن انگريزن ڏٺو تہ هاڻ ميدان سنڌن اڳيان بلڪل صاف آهي ۽ فضا سازگار آهي، تڏهن لارڊ ايلنبرو جنهن ڪابل جي ويڙهہ جي خاتمي کان پوءِ پنهنجي پڌرائيءَ ۾ ڏيکاريو هو تہ انگريزن کي وڌيڪ ملڪ وٺڻ جي ضرورت ڪانهي ۽ هو هندستان جي اندروني سڌارن لاءِ ڪوشش وٺندو تنهن جي اها پڌرائي محض پبلڪ جي اکين ۾ ڌوڙ وجهڻ ۽ کين فريب ڏيڻ لاءِ هئي. افغان ويڙهہ جي خاتمي کي اجا ڇهہ مهينا مس گذريا هئا. تہ هو سنڌ جي ميرن خلاف قدم کڻڻ لڳو. سندس سنڌ تي قبضي ڪرڻ جو مطلب هي هو تہ هندستاني رعايا، برٽش فوجي قوت کان مرعوب رهي. سنڌ جي ڪاهہ دراصل پنجاب تي قبضي ڪرڻ لاءِ انگريزن جو ابتدائي قدم هو.

سر چارلس نيپئر:

عقابي اکين وارو ۽ نڪ مڙيل سر چارلس نيپئر سنہ 1782ع ۾ لنڊن جي وائيٽ هال ۾ ڄائو. هن کي پيا تي پائر هئا ۽ اهي پڻ انگريزي لشڪر ۾ سپاهي هئا. منجهائن فاتح سنڌ، فرعون دماغ سر چارلس نيپئر شاعرانہ مزاج بہ رکندڙ هو. ڪي انگريز مؤرخ لکن ٿا تہ سندس اشعار ادبي لحاظ سان وارن هيسٽنگس ۽ سر جان مالڪوم کان بهتر هئا.[1] منجهائن وليم نيپئر "تاريخ جنگ اسپين" تصنيف ڪئي هئي، جا سنہ 1828ع ۾ شايع ٿي. اين_ ايف_ پي نيپئر ڪتاب "فتح سنڌ" تصنيف ڪيو جو سنہ 1845ع ۾ لنڊن مان شايع ٿيو. چارئي پائر ڊيوڪ آف ايلنگٽن ۽ سر جان موئر جي اڳواڻيءَ هيٺ اسپين ۾ نيپولين بوناپارٽ جي فوج سان لڙيا هئا. ڊيوڪ آف ويلنگٽن، سر چارلس نيپئر کي چونڊي هندستان ڏانهن موڪليو هو.[1]

سنہ 1841ع ۾ سر چارلس نيپئر بمبئي پهتو ۽ پوني جي فوج ۾ عملدار مقرر ٿيو. ان وقت سندس عمر سٺ ورهيہ هئي. جيتوڻيڪ هو پيرسن هو مگر اڻ ٿڪ، آزمودگار، خوش طبع، تند مزاج ۽ دل جو ڪنور سپاهي هو. خود لارڊ ايلنبرو جو چوڻ هو تہ: "سر چارلس نيپئر هڪ جهنگلي هاٿي آهي، جنهن کي سڌارڻ لاءِ ڏهہ ويهہ سيڪاريل هاٿي کپن." ڪابل جي ويڙهہ ختم ٿي چڪي هئي، روسين ۽ ايرانين جي ڪاهہ جا افسانا سرد پئجي ويا هئا، برطانوي بيڙو ايراني نار تي قبضو ڪري چڪو هو. ڪرنل اسٽيسيءَ جي ڪوشش سان خان قلات مير نصير خان ثانيءَ جو انگريزن سان ناهہ ٿي چڪو هو. رنجيت سنگهہ جي

1 -R. B. Mowat: A New History of Great Briton, P. 789.

1 - Edmund C. Cox: A short History of Bombay Presidency, P. 305.

مٿي ڪان پوءِ خالصن ۾ نفاق پيل هو هندستان جي ڪنهن به نواب يا راجا کي مجال نه هئي جو انگريزن ڏانهن اک کڻي سگهي. لارڊ ايلنبرو کين صاف لفظن ۾ چتاءُ ڏيئي ڇڏيو هو ته ڪوبه ٻڙڪ ڪڍندو ته ان کي تخت تان لاهي، سندس ملڪ تي قبضو ڪبو.[1]

لارڊ ايلنبرو ميجر آئوٽ رام جهڙي صلح پسند ريزيڊنٽ کي حيدرآباد مان بدلي ڪري سر چارلس نيپئر جهڙي چيڙاڪ ۽ ڪنور کي سموريون اختياريون ڏيئي، سنڌ ڏانهن مڪو. کيس خفيه طور تاڪيد ڪيائين ته مير عهدنامي جي شرطن تي سختيءَ سان پابند آهن، ان ڪري هو وڌيڪ شرط ڪو اهڙو سخت قدم کڻي جيئن ميرن کي جوش اچي ۽ جنگ ڪرڻ لاءِ مجبور ٿين. مير علي مراد خان جي پائرن سان اڳي ئي نااتفاقي هئي، ان سبب ڪري سر چارلس نيپئر پهريائين سهراباڻي سرڪار جي خاتمي ڪرڻ جو ارادو ڪيو.[2]

سر چارلس نيپئر پهچڻ شرط گورنر جنرل کي لکيو ته ميرن کي شڪست ڏيڻ بلڪل آسان ڪم آهي، مگر جنهن صورت ۾ انگريزن جا پير ڪابل جي ويڙهه ۾ سوگها ٻڌل هئا، ان ڪري گورنر جنرل کيس صبر ڪرڻ لاءِ هدايت ڪئي هئي.[3] 9 سيپٽمبر 1842ع تي، سر چارلس نيپئر زنوبيا جهاز ۾ چڙهي، 14 سيپٽمبر تي ڪراچيءَ پهتو. واٽ تي طاعون جي بيماريءَ ڪري سندس 2 سؤ سپاهي جهاز تي مري ويا.[1] نئين ريزيڊنٽ کي گورنر جنرل پاران مڪمل اختياريون مليل هيون، ان ڪري هن معاهدي جي شرطن جي ڪا پرواهه ڪا نه ڪئي. سندس ڪافر ماجرائن ڪري بلوچي غيرت جوش کاڌو ۽ نوبت جنگ کي پهتي.[2]

ڪابل پهچڻ کان اڳ، وليم مئڪناٽن ميرن تي جيڪا 25 لک رپين جي چٽي مڙهي هئي، تنهن مان 3 لک رپيا ميرن پري ڏنا هئا. جيسين باقي رهيل رقم پري ڏين، تيستائين گورنر جنرل، سر چارلس نيپئر کي سنڌو نديءَ جي ٻنهي ڪپن تي انگريزي فوجن لاهڻ لاءِ حڪم ڏنو مگر سر چارلس نيپئر جي مرضي هئي ته روهڙي، سکر، بکر ۽ ڪراچيءَ تي مستقل طور انگريزن جو قبضو رهي. ڪراچيءَ پهچڻ شرط هن ميرن تي هينيان الزام مڙهيا:

---

1 - J. Douglas: Bombay & Western India, Vol. II, P. 77/94.
2 -B. D. Basu: Rise of the Christian Power in India, Vol. V, P. 105.
3 - W. F. P. Napier: The Conquest of Sind, Vol. I, P. 90.
1 - James Dougles: Bombay & Western India, P.-186.
2 - V. A. Smith: The Oxford History of India, P. 685, Oxford, 1920.

1_ ميرن سنہ 1839ع واري معاهدي جي خلاف ورزي ڪندي، ملتان جي حاڪم لالا مولراج سان خط و ڪتابت ڪئي آهي.[1]

2_ قلات جو بيگلر بيگي ۽ مير، انگريزن کي عيسائي ڪافر تصور ڪري، جنگ لاءِ تياريون ڪري رهيا آهن.

3_ رنجيت سنگهہ جي مئي کان پوءِ ميرن سکن سان ناتو رکڻ شروع ڪيو آهي ۽ ان جي ثبوت ۾ ڪئين خط هٿ لڳا آهن.

4_ خيرپور ۽ حيدرآباد جي دربارن تي فتح محمد غوريءَ جو رسوخ آهي، جو انگريزن جو دشمن آهي.

5_ ٽالپر ميرن مان مير علي مراد خان ۽ مير صوبدار خان کان سواءِ ٻيا سمورا مير، انگريزن کي پنهنجو دشمن سمجهن ٿا.

مٿيان سمورا الزام بي بنياد هئا. ان ۾ شڪ ڪونهي تہ ميرن ملتان جي نائب (ناظم) لالا مولراج معرفت لاهور جي خالصا دربار سان خط و ڪتابت ڪئي هئي، جنهن لاءِ 1839ع واري معاهدي جي فقري ائين موجب پاڙيسري حڪومتن سان دوستانہ خط و ڪتابت ڪرڻ جو ميرن کيٓ حق هو. قلات جي احمد زئي حڪمرانن سان ميرن جي مائٽيءَ جو رستو هو. جيڪڏهن ساڻن دوستانہ خط و ڪتابت ڪئي هئائون تہ ان مان انگريزن کي ڪهڙو خطرو ٿي سگهيو ٿي! ڏادر جو پوليٽيڪل ايجنٽ ڪپتان راس بيل، گورنر جنرل کي ميرن جي وفاداريءَ لاءِ ڪي ڪاغذ پيش ڪري چڪو هو.

فتح محمد خان غوري، خيرپور جو وزيراعظم جهونو ۽ ايماندار وزير هو. هينري پاٽنجر، اليگزينڊر برنس توڙي آئوٽ رام سان سندس دوستي هئي. جڏهن ڪو انگريزي وفد، خيرپور جي ميرن سان ملاقات ڪرڻ لاءِ ايندو هو تہ ميرن کي سوڪڙين ڏيڻ سان گڏ ڪمپني سرڪار فتح محمد غوريءَ لاءِ بہ سوڪڙيون رواني ڪندي هئي. خيرپور جي وزير جي قابليت ۽ شخصيت جي مٿيان انگريزن عملدار تعريف ڪندا هئا. باقي رهيو سوال مير علي مراد خان ۽ مير صوبدار خان جي انگريزن سان وفاداريءَ جو ان لاءِ ايترو لکڻ ڪافي ٿيندو تہ ٻنهي اميرزادن کي پڳ لاءِ ٻين ميرن سان تڪرار هو ان ڪري ٻئي ڄڻا انگريزن جا گويا جاسوس هئا. جن جي معرفت انگريز گهڻن بلوچي سردارن کي رشوتون ۽ دم

1_ نوٽ: ملتان جي ناظم، ديوان ساونڙ مل جي مرڻ کان پوءِ، سندس پٽ لالا مولراج ملتان جو نائب ٿيو هو. خالصا سرڪار جي ڪمزوريءَ کان پوءِ هن خودمختياري حاصل ڪئي هئي. لالا مولراج، انگريزن سان باقاعدي جنگ جوٽي هئي، بہ انگريز عملدار ائنگيو ۽ ليفٽيننٽ ائنڊرسن، سندس هٿان مارجي ويا هئا. 1849ع تائين مولراج انگريزن سان وڙهندو رهيو.

دلاسا ڏيئي، ميرن خلاف ڦيرڻ ۾ ڪامياب ٿيا هئا.[1] گورنر جنرل لارڊ ايلنبرو ميجر آئوٽ رام کي لکيو هو ته ميرن تي دٻاءُ وجهي سبزل ڪوٽ ۽ ڀنگ ٻاڙهه جا پرڳڻا بهاول پور جي نواب کي ڏياري، مگر ميجر آئوٽ رام، گورنر جنرل جي وعده شڪن پاليسيءَ سان متفق ڪونه هو ان ڪري ايلنبرو ڪيس بدلي ڪري، سر چارلس نيپئر جهڙي ضدي عملدار کي ريزيڊنٽ ڪري مڪو.[2]

انگريزن جا نوان شرط:

25 سيپٽمبر سنه 1842ع تي، سر چارلس نيپئر حيدرآباد پهتو. ميرن دستور موجب سندس سواريءَ لاءِ ريشمي پالڪي ۽ سندس عملي لاءِ قيمتي پاڪڙن سان اٺ روانا ڪيا. دربار ۾ وارد ٿيڻ وقت، نئين ريزيڊنٽ جي آمد جي خوشيءَ ۾ مڻايون ورهايون ويون، مگر ضدي فرنگيءَ دربار ۾ پهچڻ کان اڳ هڪڙو سخت لفظن ۾ خط ميرن ڏانهن مڪو جنهن ۾ هن لکيو ته "ڪراچيءَ جي ٽالپري نائب، انگريزي ڇانوڻيءَ ۾ ماڻهن کي رهڻ کان منع ڪئي آهي ۽ انگريزن جي مال تي زوريءَ محصول مڙهيو آهي، وغيره!" ياد رهي ته نئين معاهدي جا شرط، جيڪي ميجر آئوٽ رام مرتب ڪري گورنر جنرل ڏانهن منظوريءَ لاءِ مڪا هئا، سي گهڻو نرم هئا. انهن شرطن کي لارڊ ايلنبرو رد ڪري خفيه طور نوان شرط سر چارلس نيپئر ڏانهن مڪا هئا. نيپئر، ميرن جي گڏيل قوت جو اندازو سٺ هزار فوج ۽ ٽيهه توبون لڳايو هو. مٿيون اندازو جيتوڻيڪ هڪ حد تائين صحيح هو پر ميرن ۾ اتحاد بدران انتشار پيل هو. خود نيپئر جي مرضي هئي ته ميرن جي اجتماعي قوت کي ڀڃي ڪمزور ڪري، ان ارادي سان پهريائين سهراباڻي سرڪار جي قوت کي ڀڃڻ جو محڪم ارادو ڪيو ۽ جنگ جا شعلا سنڌ اندر پهريائين سري ۾ بلند ٿيا. جنگ کي ڇيڙڻ لاءِ سر چارلس نيپئر، ميرن کي هيٺان شرط پيش ڪيا:

1_ ميرن 23 لک رپيا اڃا ڪونه ڀريا آهن. تنهن ڪري ڪراچي، ٺٽو سکر ۽ ٻکر هڪدم انگريزن جي حوالي ڪن.

2_ آنربل ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جا ڪلدار سنڌ ۾ چالو رهندا ۽ ٽالپرن لاءِ انگريز نئون سڪو تيار ڪرائيندا. جن تي هڪڙي پاسي کان راڻي وڪٽوريا

---

1 -B. D. Basu: The Rise of Chistian Power in India, Vol. V, P. 105.

2_ ڪابل جي پهرينءَ ويڙهه وقت نواب بهاول خان، انگريز ايلچي ليفٽيننٽ مئڪنسن جي چوڻ تي انگريزي لشڪر لاءِ سبزل ڪوٽ تائين 270 ميلن ۾ رستو تيار ڪرايو هو ڪان سواءِ شاهه شجاع کي 600 سپاهين ۽ ٻن توبن جي مدد ڪئي هئائين. انگريزي لشڪر لاءِ هر هڪ منزل تي خوراڪ جي سامان کان سواءِ ائن ڏيڻ ۾ به مدد ڪئي هئائين.

جي تصوير هوندي
3_ سنڌو درياءَ جي ٻنهي ڪپن تي هڪ سؤ يارڊن تائين انگريزن کي جلائو ڪاٺين وڍڻ جو حق رهندو.
4_ سبزل ڪوٽ ۽ ڀنگ ٻاڙي جا پرڳڻا، سهراباڻي سرڪار هڪدم بهاول پور جي نواب کي حوالي ڪري. ازان سواءِ سکر، بکر ۽ سندس پر وارا پيٽ انگريز جي حوالي ڪري.

امام ڳڙهه جو قلعو:

ڊسمبر سنه 1842ع ۾ فرعون دماغ نيپئر، سبزل ڪوٽ ۽ ڀنگ ٻاڙي تي قبضي ڪرڻ جي بهاني سان اتر سنڌ ڏانهن روانو ٿيو. رواني ٿيڻ کان اڳ، هن مير صوبدار خان، مير فضل علي خان ۽ مير غلام شاهه سان ملاقاتون ڪيون. مير صوبدار خان پاڻ کي پڳ جو مالڪ سمجهندو هو ساڳيءَ طرح مير علي مراد خان پنهنجي ڀاءُ مير رستم خان سان پڳ تان تڪراري هو حالانڪ سندس نونهار جي معاهدي موجب مير رستم خان کيس موتائي ڏني هئي. مير رستم خان کي مير سهراب خان جيئري پڳ جو مالڪ مقرر ڪري ويو هو ۽ مير رستم خان پنهنجي پٽ مير محمد حسن کي وليعهد مقرر ڪيو هو. سکر پهچڻ کان اڳ نيپئر مير رستم خان کي ساڻس روبرو ملاقات ڪرڻ لاءِ لکيو هو. وري جڏهن سکر پهتو، تڏهن مير علي مراد خان پنهنجي ڀاءُ خلاف انگريز جنرل وٽ ڌانهن ڪٽي ويو ۽ فرنگيءَ کي سونهري موقعو هٿ لڳي ويو. هن علي مراد خان کي دلاسو ڏنو ته سنڌ فتح ڪرڻ بعد سندس حقن متعلق غور ڪيو ويندو.

ٻڍڙي مير رستم خان کي اچي خوف جاڳيو ته متان فرعون دماغ فرنگي کيس ملاقات ڪرڻ جي بهاني سان گرفتار ڪرائي. ان خوف ڪري هو چند جان نثارن، خزاني ۽ شاهي حرم سميت ٿر جي ويران قلعي امام ڳڙهه ۾ وڃي لڪو. مٿيون قلعو مير محمد خان جي جاگير ۾ هو. جتي بارود رکيل هو. سهراباڻي سرڪار جا جيڪي به نوجوان اميرزادا هئا، سي انگريزن جي خلاف ٿي بيٺا. سندن هٿياربند دستا دارالخلافة خيرپور جي آس پاس پهچي ويا. مير علي مراد خان گهر جو ڀيدي هو. سندس رهنمائيءَ سان نيپئر سيني دستن کي شڪست ڏيئي پنهنجي رستي کي صاف رکڻ ۾ ڪامياب ٿيو. ٽالپر اميرن کي گهڻي عرصي کان اميد هئي ته جيڪڏهن انگريز سندن خلاف هٿيار کڻندا ته براهوئي، بلوچ ۽ پٺاڻ سندن مدد لاءِ ميدان ۾ نڪري ايندا. مگر هاڻ کين پڪ ٿي ويئي ته اها سندن محض خوش فهمي هئي. جيئن لوئر سنڌ جي جوکين ۽

نومڙين. انگريزن جو طرف ورتو هو تيئن اپر سنڌ ۾ چانڊين جو سردار جنهن کي ٽالپرن سان روايتي دشمني هئي. انگريزن سان ٻانهن ٻيلي ٿي بيٺو.

مير رستم خان ۽ سندس پٽ مير محمد حسن خان وٽ امام ڳڙهه جي ڪوٽ ۾ 3 هزار لشڪر، سٺ توبون ۽ بارود جو ڪافي ذخيرو موجود هو. سندن مرضي هئي ته سنڌ جي حفاظت ڪرڻ لاءِ قلعي کي فوجي مرڪز جوڙي، انگريزن سان لاڳيتي جنگ جوتجي. هيڏانهن سر چارلس نيپئر 3 سؤ سوار، اڍائي سؤ پيادا انن تي چاڙهي، ڏهه اٺ سامان رسد سان ڀرائي، آسي انن تي ساندارن ۾ پاڻي ڀرائي، مير علي مراد خان کي ساڻ ڪري، آئن منزلن ڪرڻ کان پوءِ آٺين ڏينهن امام ڳڙهه پهتو. سندس اچڻ جو ٻڌي مير رستم خان خزاني، حرم ۽ توبن سميت ڪوٽ کان نڪري ٿر ڏانهن ڀڄي ويو. فاتح انگريز ڀريائين قلعي تي توب زني ڪئي، ڀاءُ جي خلاف ڀهرين توب مير علي مراد خان چوڙي حق نمڪ ادا ڪيو. توب زني ڪرڻ بعد ميجر ويڊنگٽن بارود جون چوويهه ڪاٽيون ساڙائي قلعي کي اڏائي ڇڏيو.

مير رستم خان:

مير رستم خان ضعيفيءَ جي حالت ۾ ٿر جي مسافري ڪندو هليو رستي تي مير محمد حسن خان جي والده اُٺ تان ڪري پئي ۽ سندس هڪڙي ٻانهن ڀڄي پئي. مير صاحب بي يار مددگار دربدر ٿيندو پنهنجا زيور وڪڻندو گذران ڪرڻ لڳو.[1] آخر ٽرن ۽ ٻرن کي جهاڳيندو حيدرآباد پهتو. سمورا ٽالپر همدردي ڪرڻ لاءِ وٽس آيا ۽ ڪيس مدد ڏيڻ لاءِ انجام ڪيائون. ان موقعي تي فقط مير صوبدار خان ۽ مير شهداد خان غير حاضر رهيا. مٿيون واقعو 12 جنوري 1843ع تي تي گذريو. سر چارلس نيپئر جي گناهه تي پردي وجهڻ لاءِ سندس ڀاءُ امام ڳرهه جهڙي ويران ڪوٽ کي غير معمولي اهميت ڏيندي، ڪتاب "فتح سنڌ" ۾ "سنڌ جو جبرالٽر" لکي ٿو.

نيپئر سنڌ فتح ڪرڻ متعلق جيڪو پروگرام رٿيو هو. تنهن جو پهريون باب سندس مرضيءَ مطابق ختم ٿيو ۽ لنڊن جي دارالعلوم ۾ ڊيوڪ آف ويلنگٽن سندس مٿئين ناروا فعل جي ساراهه ڪرڻ لڳو. امام ڳڙهه جي ڪوٽ تي ڪاهه ڪرڻ مان خاص اها مراد هئي ته ٽالپرن کي خبر پئجي وڃي ته انگريزي لشڪر لاءِ ٿرن ۽ برن تي ڪاهه ڪرڻ بلڪل آسان ڪم هو.[2] امام

1 -Edmund C. Cox: A Short History of Bombay Presidency, PP-301/311.

2 -J. C. Marsham: Abridgment of the History of India, P. 432.

ڳڙهه جي ڪوٽ مان هٿ ڪيل مال سر چارلس نيپئر سپاهين ۾ ورهائي، 23 جنوري 1843ع تي حيدرآباد ڏانهن روانو ٿيو ۽ واٽ تي پنهنجي حڪم سان درياءَ جي ٻنهي ڪپن تي ڪاٺيون وڍرائڻ لڳو. ميرن ڪيس منع ڪئي، هن جواب ڏنو ته: ”نه فقط ٻيلن جون ڪاٺيون وڍرائيندس، پر دارالخلافة حيدرآباد کي ساڙائيندس!“.[1]

ريزيڊنسيءَ تي ڪاهه:

پير ابوبڪر ڳوٺ وٽ منزل ڪرڻ کان پوءِ سر چارلس نيپئر، شهداداڻي ۽ مانڪاڻي ميرن کي چوائي مڪو ته پيش پوڻ ۽ شرطن کي قبول ڪرڻ لاءِ پنهنجا ايلچي وٽس روانا ڪن. ميجر آئوٽ رام جنهن کي لارڊ ايلنبرو سنڌس نرم سڀاءَ ڪري حيدرآباد ريزيڊنسيءَ مان منتقل ڪيو هو سنڌي زبان جو ڄاڻو هو ان سبب ڪري سر چارلس نيپئر جي چوڻ تي هن کي ايلنبرو ٻيهر حيدرآباد جو ريزيڊنٽ مقرر ڪيو هو. فرنگين جي فرعونيت ۽ ناروا ڪارروائين ڪري سڄيءَ سنڌ جي بلوچن ۾ عام ناراضپو هو. تنهن هوندي به مير محمد نصير خان پنهنجي وفادار وزير مرزا خسرو بيگ کي سر چارلس نيپئر سان ملاقات ڪري ڳالهه جي رستي ڳولهڻ لاءِ روانو ڪيو. نيپئر سان مرزا صاحب پرين وٽ ملاقات ڪئي ۽ هن کي تسلي ڏنائين ته مير هر حال ۾ سنڌس شرطن کي منظور ڪرڻ لاءِ تيار آهن، بشرطيڪ مير رستم خان کي سنڌس حق موٽائي ڏنا وڃن، ڇاڪاڻ ته مير صاحب بي گناهه هو.

مرزا صاحب فرنگي جنرل کي ذهن نشين ڪرايو ته مٿيون فيصلو بلوچي جرڳي ۾ ٿيو آهي. سر چارلس نيپئر وزير جي ڳالهين تي غور ڪرڻ بدران ٽپي ڳاڙهو ٿي ويو ۽ ورندي ڏنائين ته: ”ڏسان ڪيئن بلوچن جون تراريون انگريزي بندوقن سان مقابلو ڪن ٿيون!“ مرزا صاحب به ترت جواب ڏنس ته: ”بلوچن کان سنڌ فتح ڪرڻ حلوو کائڻ ناهي!“ ان وچ ۾ سر چارلس نيپئر، ميجر آئوٽ رام کي آگبوٽ تي چاڙهي حيدرآباد ڏانهن روانو ڪيو ته ٽالپر ميرن کان بروبرو وچي شرطن کي قبول ڪرڻ لاءِ مطالبو ڪري. حيدرآباد پهچڻ وقت ميرن، ميجر آئوٽ رام ڏانهن سوکڙيون روانيون ڪيون، پر ميجر فقط مير صوبدار جي سوکڙين کي قبول ڪري باقي سڀ موٽائي ڇڏيون. ڇو ته محرم جو مهينو هو ميرن ڏهين محرم گذرڻ بعد معاهدي جي ڪاغذن تي دستخط وجهڻ لاءِ ريزيڊنٽ کي انجام ڏنو. مقربان بارگاهه مان غلام محمد خان، اختيار خان

1 -J. Douglas: Bombay & Western India, Vol. II, P. 77.

لغاري، مير غلام شاهه شاهواڻي ۽ ٻين بلوچي سردارن مير نصير خان کي انگريزن سان جنگ ڪرڻ لاءِ صلاح ڏني ۽ دربار جيَ صْلاحڪارن مان آخوند محمد بچل ۽ نواب محمد خان جنگ جي خلاف هئا. ان وچ ۾ ميجر آئوٽ رام ۽ ليفٽيننٽ برائون ڏيڍ سؤ سولجرن سان ريزيڊنسيءَ ۾ پهتا.[1]

محرم جي ڏهين تاريخ گذرڻ بعد ريزيڊنٽ معاهدي جا ڪاغذ ميرن ڏانهن روانا ڪيا. مير غلام محمد خان لغاري، جو ان وقت ڪچهريءَ ۾ موجود هو تنهن فرنگيءَ جي قاصد کان ڪاغذ وٺي ڦاڙي ڦٽا ڪيا. هوڏانهن سر چارلس نيپئر حيدرآباد ڏانهن ايندي، واٽ تي حيات خان مريءَ کي بي گناهه مارائي ڇڏيو. مٿئين واقعي کان پوءِ بلوچن ۾ اهڙو تاءُ پيدا ٿيو جو اٽڪل ٽيهن هزارن بلوچن جو انبوهه حيدرآباد ۾ اچي گڏ ٿيو. مير صوبيدار خان ۽ مير محمد خان ڪڏهن انگريزن ڏانهن ويا ٿي ۽ ڪڏهن بلوچن سان شريڪ پئي ٿيا. 15 فيبروري تي اٽڪل 15 هزار بلوچن جي هجوم ريزيڊنسيءَ تي ڪاهه ڪئي. خوش قسمتيءَ سان ڪرنل آئوٽ رام سولجرن جي سنگينن جي ساٿي هيٺ درياءَ ڏانهن ڀڳو جتي هر وقت آگبوٽ تيار بيٺل رهندا هئا. هڪڙي جهاز تي چڙهي ڀڄڻ لڳو ته مير نصير خان جو ايراني بورچي مشهدي، جو گولہ اندازيءَ ڪري مشهور هو تنهن آگبوٽ مٿان توب زني شروع ڪئي، مگر ريزيڊنٽ عملي سوڙو سلامتيءَ سان نڪري ويو.[1]

مياڻي جي جنگ:

بلوچي قومي روايتن ۾ اهو ناممڪن هو ته سواءِ جنگ ڪرڻ جي بلوچي امير دشمن اڳيان هٿيار ڦٽا ڪن ۽ وري دشمن به اهو جو ڪين بار بار جنگ لاءِ للڪاري رهيو هو. دشمن جي ارهه زورائيءَ ڪري بلوچن جي صبر جو پيمانو لبريز ٿي چڪو هو. 16 فيبروري سنہ 1843ع تي سر چارلس نيپئر هال کان

1_ ڪرنل آئوٽ رام پوءِ لارڊ ڊلهائوسيءَ جي زماني ۾ جنرل جي عهدي کي پهتو ۽ هن جي اشاري تي سنہ 1271هہ ۾ لکنؤ جي پوئين نواب واجد علي شاهه کي معزول ڪري هن ڪروڙن جي آمدنيءَ واري رياست کي انگريزي حڪومت سان گڏايو ويو. نواب صاحب جي والده مولوي مسيح الدين کي ساڻ ڪري لنڊن پهچي راڻي وڪٽوريا تائين دانهون ڪوڪون ڪيون. پر ساڳئي وقت هندستان ۾ بلوي پوڻ ڪري انگريزن بيگم سان ڪو انصاف ڪونہ ڪيو. واجد علي شاهه کي انگريزن ڪلڪتي جي مٽيا برج ۾ نظر بند رکي، هن لاءِ 15 لک رپيا ساليانو وظيفو مقرر ڪيو.

1_ سيد اعظم الدين بلگرامي، جو انهن ڏينهن ۾ سنڌو نديءَ جي نگراني ڪرڻ لاءِ انگريزن پاران پوليٽيڪل ايجنٽ جي حيثيت ۾ حيدرآباد ۾ رهندو هو. تنهن جو رنگ پورو ڏسي ڪيس انگريز سمجهي، بلوچن مٿس حملو ڪيو پر هو جان بچائي ڪلڪتي پهتو. ڏسو "تمدن عرب" ديباچو ص 9.

متياريءَ پهتو. وٽس 28 سؤ سپاهي ۽ 12 توبون هيون. ٻئي طرف بلوچي لشڪر جو تعداد ٻاويهه هزار هو جنهن وٽ 15 توبون هيون. سنڌ جو لشڪر ڦليليءَ جي ڪپ تي مياڻيءَ وٽ گڏ ٿيڻ لڳو. پر ايڏي لشڪر کي گولي بارود پهچائڻ لاءِ ڪو جوڳو انتظام ڪيل ڪونه هو. انگريزي لشڪر ۾ بمبئي، پوني ۽ مدراس جا ديسي سپاهي هئا. جن مٿان سر چارلس نيپئر ڪمانڊر هو سندس ماتحت ڪپتان جان جيڪب، ڪپتان هٽ، ميجر جئڪسن، ليفٽيننٽ ويڊنگٽن، ميجر پيني فادر ليفٽيننٽ مئڪمرو (نيپئر جو اردلي) ميجر وائلي، ڪپتان ٽڪر، ليفٽيننٽ ڪرنل پٽل، ميجر سٽوري، ڪپتان ٽامس، ميجر مئڪوزسن (نيپئر جو سيڪريٽري) ڪپتان ويمس، ڪپتان ڪوڪسن، ليفٽيننٽ مارسٽن، ڪپتان گئرٽ وغيره عملدار هئا.

ٽالپري لشڪر ۾ شهداداڻي، چاڪراڻي، خاناڻي ٽالپر هئا. ٻجراڻي ۽ محمداڻي عين موقعي تي غير حاضر رهيا. مير نصير خان ڪلمتين جي سردار ملڪ ابراهيم خان کي چوائي مڪو هو ته نومڙين ۽ جوکين سان گڏجي انگريزن سان جنگ ڪن. ڪلمتي سردار چٽن سون جي دستي سان جنگ ڪرڻ نڪتو مگر جوکين جي سردار جام خان ۽ نومڙين وٽان وٽس ڪابه ڪمڪ ڪانه پهتي. تنهن ڪري ابراهيم خان به ماٺ ڪري وڃي گهر ويٺو. ساڳيءَ طرح ماڪڪاڻي به غير حاضر رهيا. باقي بلوچي قبيلن مان نظاماڻي، ٻاگراڻي، مري، جمالي، چانگ، گوپانگ، جتوئي، قرائي، رند، لاشاري، پرڳڙي ۽ چلگري موجود هئا. بلوچي قبيلن کان سواءِ کوکر، ڪٽياڻ، سومرا، خاصخيلي ۽ ٻيا ڪيترائي قبيلا سنڌ جي جهنڊي هيٺان گڏ ٿيا. سنڌ جا سادات به جهاد جي شوق سان جنگ ۾ شريڪ ٿيا.

مير جان محمد خان خاناڻي لشڪر جو سپه سالار هو. سندس ماتحت مير غلام شاهه شاهواڻي، سيد عبدالله، ابراهيم خان، نواب احمد خان لغاري، غلام محمد خان لغاري، بختيار خان، بهاول خان رند، مورو خان چانگ ۽ سيد فتح محمد شاهه لڪياري فوجي سردار هئا. مير غلام شاهه نائب سپه سالار هو. ٽالپري توب خاني مٿان هوش محمد قمبراڻي حبشي، مشهدي ايراني ۽ مسٽر هاويل (انگريز) نگراني ڪرڻ تي مامور هئا. ميرن جو لشڪر انگريزي لشڪر کان ست گهمرا تعداد ۾ وڌيڪ چيو وڃي ٿو مگر سندس هٿيار فرنگين جي مقابلي ۾ ناقص هئا. انگريزن جو لشڪر باقاعدي تربيت يافته هو. ٽالپرن جو لشڪر قواعد ۽ تربيت کان غير واقف هو. ميرن جي توبن جي ڊيگهه فقط 3 فوٽ هئي ۽ سندن منهن جي گولائي ٽن انچن جيتري هئي. بندوقون پراڻي زماني

جون پرمار هين. انگريزي توبون نئين نموني جون ڪلدار هيون. انگريزي سپاهي جا سولجر توڙي ديسي سپاهي قواعد دانيءَ ڪري وڏيڪ چست ۽ چالاڪ هئا. انگريزي لشڪر سان زخمين جي ملم پٽي ڪرڻ لاءِ ڊاڪٽرن جو عملو هو ۽ فوج لاءِ خندقن جوڙڻ ۽ گولي بارود پهچائڻ لاءِ سفرمين جو باقاعدي دستو هو. ٻنهي فوجن جي درميان فقط سو يارڊن جو مفاصلو هو. مير نصير خان ڪي زره پاتل هئي. سندس ساڄي ۽ کاٻي پاسن کان مير رستم خان، مير حسين علي خان ۽ مير شهداد خان همراه هئا. سندن فوج جي بچاءَ لاءِ ڦليليءَ جي ٻنهي ڪپن تي گهاتا جهنگ هئا. ان وقت ڦليليءَ جو پيٽ سڪل هو ۽ ڪشادو هو. چانڊين جو سردار ڏهه هزار لشڪر سان ڪجهه مفاصلي تي انگريزن کي مدد ڏيڻ جي ارادي سان تيار بيٺل هو!

17 فيبروري 1843ع تي صبح جو سوير، جنگ جو طبل وڳو. پهريائين انگريزي لشڪر جو هڪڙو دستو ميدان ۾ آيو ان لاءِ ته بلوچي لشڪر، جيڪو پنيان جهنگن ۾ لڪل هو سو نڪري نروار ٿئي، توبن ۽ بندوقن جي ڇٽڻ سان جانباز بلوچن نهايت بي ڊپائيءَ سان گولين ۽ سنگينن جو مقابلو ڪيو. شروعات ۾ مير جان محمد خان اهڙي سياڻپ ۽ هوشياريءَ سان وڙهيو جو سر چارلس نيپيئر کي جنگ هارائڻ جي پڪ ٿي ويئي. انگريزي سوار دستن ساڄي ۽ کاٻي کان حملا ڪرڻ شروع ڪيا. مير جان محمد بهادريءَ سان وڙهندي شهيد ٿيو. مير غلام شاهه هڪدم فوج جون واڳون سنڀالي ورتيون. رسالدار جان جيڪب هڪ هزار سوارن سان ڦليليءَ جي پيٽ تي ڪاهي آيو ۽ يڪدم عياريءَ سان موٽ کائي پڳو. بلوچن دوکو کاڌو. هنن سمجهيو ته انگريزي لشڪر ۾ ڀاڄ پئي آهي، ان ڪري سندن صفون ٽٽي پيون ۽ بي باقاعدگيءَ سان انگريزي سوار دستي پنيان ڊوڪيندا ڦليليءَ جي ڪناري وارو بند ٽپي ويا.

انگريزن جو توب خانو جو بند پنيان لڪل هو تنهن مٿن گولن جي برسات وسائڻ شروع ڪئي، جا ساڍهه ٽن ڪلاڪن تائين جاري رهي. جانباز دوبدو جنگ ڪندي داد شجاعت ڏيڻ لڳا. فتح ۽ شڪست جي گهمسان ۾ ڪابه خبر ڪانه پئي، مگر هڪڙو گولو ٽالپرن جي بارود خاني کي لڳو جنهن ڪري سمورو بارود سڙي ويو. ٻن پهرن کان پوءِ پهريائين لغارين جي هڪ دستي ۾ ڀاڄ پئي. پوءِ نوڙها ڀڳا، بعد ۾ بهاول خان رند ميدان ڇڏي ڀڄي ويو. سندس پنيان نواب احمد خان لغاري مير جي خدمتگار سومار کان جهنڊو کسي ميدان مان نڪري هليو ويو. مير نصير خان ۽ مير شهداد خان جي آخري دم تائين وڙهڻ

جي مرضي هئي. مگر سنڌن فوجي دستا هڪ ٻئي پٺيان ميدان ڇڏي ڀڄڻ لڳا. اٽڪل چار هزار دستا اهڙيءَ طرح سواءِ حڪم ملڻ جي ميدان ڇڏي ڀڄي ويا.

هڪڙو توب جو گولو مير صاحب اڳيان اچي ڦاٽو جنهن ڪري مير جو خدمتگار سليمان شهيد ٿي ويو. ائين معلوم پئي ٿيو ته سنڌ جو لشڪر گهيري ۾ هو. چانگ، گوپانگ، مير ۽ نظاماڻي اڃا ميدان ۾ منهن ڏئي لڙي رهيا هئا. ميرن جي توبچيءَ مسٽر هاويل جي نمڪ حراميءَ ڪري توب خاني تي دشمنن قبضو ڪري ورتو. سر چارلس نيپئر ڌري گهٽ هڪڙي بلوچ هٿان مارجڻ تي هو مگر ليفٽيننٽ مارسٽن ڦڙتائي ڪري کيس بچائي ورتو. پڇاڙيءَ ۾ مير حسين علي خان به ميدان ڇڏي ڀڄي ويو. آخر حالتن کي بدليل ڏسي، مير نصير خان ٻارهن سؤ سوارن جي حفاظت هيٺ ميدان مان نڪري، سلامتيءَ سان حيدرآباد جي قلعي ۾ پهتو.

ٽن ڪلاڪن جي ديدو خونريز جنگ ۾ انگريزن جا فقط 27 سپاهي مئا ۽ زخمي ٿيا. سنڌن عملدارن مان ميجر ٽيزڊل، ميجر جئڪسن، ڪپتان ميڊي، ڪپتان ٽيو ڪپتان ڪوڪسن ۽ ليفٽيننٽ ووڊ مارجي ويا. ليفٽيننٽ پيني فادر ميجر وٿلي، ڪپتان تڪر، ڪپتان ڪانوي، ليفٽيننٽ هارڊنگ ۽ فيري زخمي ٿيا. اٽڪل ويهه انگريز عملدار مارجي ويا. جن مان چار ميداني پيادل فوج جا عملدار هئا. ٽالپري فوج مان اٽڪل پنج هزار جانباز شهيد ٿيا.[1] مير جان محمد خان، تلاهه خان نظاماڻي، غلام حسين خان، عبدالله خان، علي بخش خان، گوهر خان حاجي زئي، نصير خان چانگ، مير غلام شاهه، مير مبارڪ خان بهاراڻي ۽ ٻيا دلاور مڙس مردانگيءَ جو ثبوت ڏيئي شهيد ٿيا. ٽن ڪلاڪن جي ديدو جنگ ۾ فقط هڪڙي آئرش سولجر هڪڙي بلوچ کي ڇاتيءَ واري سنگين هنئي هئي، مگر بلوچ جي ترار جي وار کان هو بچي ڪونه سگهيو هو. ٻنهي جا لاشا گڏ پيل هئا. مياڻيءَ جي جنگ جو ذڪر ڪندي ڪپتان پوسٽنس پنهنجي تصنيف ”پرسنل آبزرويشنس آف سنڌ“ ۾ لکي ٿو ته:

”سنڌ جا باشندا هتي انگريز حملہ آورن خلاف ائين لڙيا، جيئن ڪو ماڻهو پنهنجي اهڙيءَ شيءِ لاءِ وڙهندو آهي، جا کيس زندگيءَ کان بدرجها عزيز هجي.“ سنڌ جي باشندن انگريزن خلاف حيدرآباد جي ٻاهران مياڻيءَ جي جنگ ۾ پنهنجي آزاديءَ لاءِ جيڪو شاندار مقابلو ڪيو ان جو مثال قومن جي تاريخ ۾ هڪ شاندار يادگار آهي.

1 -W. Napier: The Life & Opinions of General SIR C. Napier: Vol. IV, P. 13.

تالپرن جي شڪست متعلق ليڊي برٽن جو بيان آهي ته ”انگريزن، ميرن جي توپچين کي اڳواٽ رپيا ڏيئي پنهنجي طرف ڪري ڇڏيو هو انهن جنگ جي ميدان ۾ توبن جا منهن مٿي ڪري گولا ڇوڙيا هئا. پيو ته فوج جا سردار عين جنگ جي موقعي تي ميدان ڇڏي ويا.“[1] مياڻيءَ جي شڪست جي بئي ڏينهن ڏهه هزار بلوچي لشڪر پيهر ميدان ۾ گڏ ٿيو اٽڪل ڏهه هزار وڌيڪ لشڪر پروارن ڳوٺن ۾ موجود هو مگر جنهن صورت ۾ ميرن سندن رهنمائي ڪانه ڪئي، تنهن ڪري هو موٽي گهرن ڏانهن هليا ويا. مياڻيءَ جي جنگ فقط ٽي ڪلاڪ هلي، پر ان جو شمار هندستان جي فيصلي ڪن خونريز جنگين ۾ ٿئي ٿو.[2]

ميرن جو پيش پوڻ:

18 فيبروري 1843ع جي صبح جو سوير، سر چارلس نيپئر ميرن کي پيش پوڻ لاءِ چوائي مڪو هن ڌمڪي ڏني ته جيڪڏهن ، ير پيش پوڻ ۾ دير ڪندا ته حيدرآباد جي ڪوٽ کي امام ڳڙهه جي قلعي وانگر مسمار ڪبو. مير نصير خان پنجن ميرن سان پنهنجون تراريون ڇوڙي، انگريز فاتح اڳيان پٽ تي رکيون. سر چارلس نيپئر سندن ڇيله سان تراريون پڏي کين چيو ته پنجويهن ڏينهن اندر سندن فيصلو ٿيندو ۽ ملڪ کين موٽي ملندو پر فرنگيءَ جو هيءَ انجام بہ اڳين سيني اتجامن وانگر ڪوڙو هو. ان موقعي تي ڪرنل آئوٽ رام بہ موجود هو جو بن ڏينهن کان پوءِ آخري فيصلي ڪرڻ لاءِ بمبئي ڏانهن روانو ٿيو.

نيپئر، جنهن ميرن کي ملڪ موٽائي ڏيڻ لاءِ چيو هو تنهن سندن هٿيارن قٿي ڪرڻ جي بن ڏينهن کان پوءِ ميرن کي ريزيڊنسيءَ جي پر ۾ هڪڙيءَ جاءِ ۾ نظربند ڪري مٿن پهرو ويهاريو. ان کان پوءِ نيپئر پنهنجي منشي علي اڪبر کي ميرن ڏانهن مڪو ته هو قلعي کي ڏسڻ چاهي ٿو. مير نصير خان، آخوند محمد بچل، ديوان مينارام ۽ خدمتگار بهادر کي فاتح جنرل سان همراهه ڪري قلعي ڏانهن روانو ڪيو.

فرنگين جي لٽ مار:

سر چارلس نيپئر بن ريجمينٽن سان قلعي ۾ وارد ٿيو. هن پهريائين برٽش جهنڊي کوڙڻ جي رسم ادا ڪئي، پوءِ شاهي خزانا لٽڻ شروع ڪيا. جن لاءِ انگريز وڏي عرصي کان منتظر هئا. فرنگي عملدار مير ڪرم علي خان جي حويليءَ ۾ گهڙي وفادار وزير مرزا خسرو بيگ کي ڳچيءَ کان جهلي ساٽس

1 - Lady Burton: The Life of SIR R. Burton, Vol. I, P. 141.

2 -J.C. Marsham: Abridgment of the History of India, P. 345

بدسلوڪيءَ سان پيش آيا. حرم جي بيگمن انگريزن جي فرعونيت کي ڏسي، نيپئر کي چوائي مڪو هو تہ ڪين تن ڪپڙن ۾ شهر ڇڏڻ لاءِ پالڪين ۾ وڃڻ جي اجازت ڏي، پر هن مغروريءَ سان انڪار ڪيو ۽ منشي علي اڪبر سميت زبردستيءَ سان حويليءَ اندر گهڙيو. جيڪي بہ سون ۽ چانديءَ جا برتن، زر ۽ زيور ڪين هٿ لڳا، سي لٽيا ويا. بيگمن جا زبردستيءَ بدن تان زيور لاٿا ويا. اٽڪل 15 لک رپين جو مال مير ڪرم علي خان جي حويليءَ مان لٽيو ويو. بيگمن حويلي ڇڏي پنج ڪوهہ پيادل پنڌ ڪري هڪڙي ڳوٺ ۾ وڃي پناهہ ورتي.

22 فيبروريءَ تي مير محمد خان کي قلعي کان ٻاهر ڪڍي ٻين ميرن سان نظر بند رکيو ويو ان کان پوءِ مير نور محمد خان جي حويليءَ کي لٽيو ويو بيگم ڪنڙ جي ڳوٺ ۾ وڃي پناهہ ورتي. پوءِ سنڌس حويليءَ کي لٽيو ويو. مير صوبدار خان جنهن کي هميشہ پڳ ٻڌڻ جو سوداءُ لڳل هو تنهن جي بيگمن جا بہ زيور لهرايا ويا. سنڌس پٽ شهزادي مير فتح علي خان جي هٿن ۾ بہ قيمتي ڪنگڻ هئا، سي لهرايا ويا! حرم جي بيگمن جي ڀڄڻ وقت اتفاق سان هڪڙي عورت جي چيلهہ سان ڪي رپيا ٻڌل هئا. جيّ نڪرڻ وقت دورازي تي ڪري پيا. هڪدم ان کي گرفتار ڪري سنڌس ڪمربند کي سولجرن ڪپيو. پوءِ هر هڪ عورت کي ڌار ڌار بيهاري سنڌس نڪن ۽ ڪنن مان زيور لاٿا ويا. ڪنهن بہ شخص کي ڪوٺ اندر اچڻ جي اجازت ڪانہ هئي.

مير نصير خان ۽ مير نور محمد خان جا ديرا اڃا قلعي اندر هئا. مير نصير خان جا پٽ شهزادو مير حسن علي خان ۽ مير عباس علي خان پاڻيءَ ڪاڻ محتاج هئا. جن جن حويلين جا در بيگمن خوف ڪري پوري ڇڏيا هئا، تن کي سولجرن ڀڃي، اندر گهڙي، بيگمن جا زيورات لٽيا. بلڪ حرم جي خواتين جي بدن تي جيڪي ريشمي وڳا پاتل هئا، سي بہ زبردستي سان ڪانئن لهرايا ويا. مير نور محمد خان جي بيگم هڪڙي ٻانهيءَ کي ڪپڙا ڏيئي بازار ڏانهن روانو ڪيو تہ انهن کي وڪڻي ڪاڌو خريد ڪري آڻي، ان کي قلعي جي در تي منشي محمد حسين مار ڏئي ڪانئس ڪپڙا ڦري ورتا.

ان واقعي کان پوءِ فرنگي جنرل بہ عورتون قلعي جي در تي بيهاري ڇڏيون. جيڪي لنگهندڙن عورتن جي تلاشي وٺڻ لڳيون. شهزادا جن جا حلق اڃ ڪري خشڪ تي رهيا هئا، تن کي هڪڙي بهشتيءَ هڪڙي پاڻيءَ جي مشڪ جنرل جي حڪم سان پهچائي، جا هنن سيني لاءِ ڪافي نہ هئي. تنهن کان سواءِ مرزا خسرو بيگ جي حويليءَ کي لٽيو ويو. نيپئر، مرزا صاحب تي اهو الزام مڙهيو تہ ڪپتان مئڪفرن کي سامهون پيو هو. مٿئين بهاني سان هن کي

گرفتار ڪرائي، ڪيس ايتري مارڪٽ ڪرايائين، جو وزير بيهوش ٿي ويو. جڏهن هوش ۾ آيو تڏهن سر چارلس نيپيئر مذاق طور وٽس حلوي جي رڪابي رواني ڪئي، جنهن تي مرزا صاحب جواب ڏنو ته "دنيا جو حلوو مردار آهي، مون وٽ روحاني غذا موجود آهي." پوءِ مرزا صاحب کي نوڙيءَ سان ٻڌرايائين ۽ مٿس زور زبردستي ڪرڻ لڳو ته مير ڪرم علي خان جي مخفي خزانن جي خبر ٻڌائي ته ڪٿي پوريل هئا. حالانڪ مرزا صاحب کي ان باري ۾ ڪا خبر ڪانه هئي، زيور ۽ جواهرات کان سواءِ اٽڪل ڏهن لکن پائونڊن جيترو خزانو فرنگين کي قلعي جي لٽ مار مان هٿ لڳو. هر هڪ انگريزي سولجر ۽ ديسي سپاهيءَ کي ڪافي حصو مليو. سر چارلس نيپيئر کي ستر هزار پائونڊ حصي ۾ مليا.[1] شمس العلماءَ مرزا قليچ بيگ لکي ٿو ته ان شام جو حيدرآباد جي ماٿهن آسمان تي پڇڙ تارو ڏنو. جو گهڻا ئي ڏينهن شام جو نڪرندو هو پوءِ آهستي آهستي گم ٿي ويو. ان سماوي علامت مان هر ڪنهن ايئن ڄاتو ته سنڌ ۾ آزاد قومي حڪومت ختم ٿي ۽ فرنگي انگريز جو راڄ شروع ٿيو.[2]

دبي جي خونريز جنگ:

سهراباڻين ۽ شهداداڻين جو خاتمو ٿي چڪو هو پر مير شير محمد خان ماڻڪاڻي، سر چارلس نيپيئر جي جگر ۾ اڃا ڪنڊي وانگر چڀيل هو ڇاڪاڻ ته مير شير محمد خان حيدرآباد کان ڇهن ميلن جي مفاصلي تي 25 هزار فوجين سان ڇانوڻي هنيو ويٺو هو. نواب احمد خان لغاري، هوش محمد قمبراڻي ۽ ٻيا گهڻا جانباز سپاهي، جيڪي مياڻيءَ جي جنگ مان بچيل هئا، سي مير شير محمد خان جي لشڪر سان اچي گڏيا هئا.[1] دبي جي جنگ کان 18 ڏينهن اڳ، نيپيئر حيدرآباد جي ميرن کي ڌمڪي ڏني هئي ته:

"مون کي وڌيڪ تڪليف نه ڏيو ۽ مير شير محمد خان جو طرف ڇڏي ڏيو نه ته اوهان کي قيد ڪري جهاز تي چاڙهي سنڌ کان ٻاهر روانو ڪبو ۽ اها سزا اوهان لاءِ جوڳي ٿيندي. توهان کي خبر هوندي ته جڏهن ڪو هار کاڌل شخص فاتح جي خلاف قدم کڻندو آهي، تڏهن فاتح کي گهڻو غصو لڳندو آهي." نيپيئر کي سنڌس ضمير ڪائي رهيو هو ته متان حيدرآباد جا نظربند مير يا

1_ قلعي جي لٽ مار جي بيان لاءِ ڏسو 'عبرت ڪده سنڌ' ص_ 317/315.

2_ 'تاريخ سنڌ' جلد_2، مرزا قليچ بيگ، ص_ 235.

1_ نيپيئر جو پاءُ ڪتاب 'فتح سنڌ' ۾ لکي ٿو ته هوش محمد حبشي، مصر ۾ نيپولين بوناپارٽ جي فوج ۾ نوڪر هو ۽ اتي هن فوجي تربيت ۽ تجربو حاصل ڪيو هو. اهو بيان محض قياسي آهي.

ميرزادا مخفي طرح مير شير محمد خان کي مدد ڪن. هوڏانهن مير شير محمد خان، نيپئر کي لکيو ته: ”لشڪر سميت پيش پئي آڻ قبول ڪر، نه ته بهادر بلوچي لشڪر هٿان تباهه ٿي ويندين!“ مياڻيءَ جي جنگ کان پوءِ نيپئر هڪ هفتي تائين مير شير محمد خان جي نقل ۽ حرڪت متعلق خبرچار معلوم ڪئي ۽ ڇهن مهينن جو سامان گڏ ڪري هڪڙي قاصد معرفت مير شير محمد خان ڏانهن چوائي موڪليائين ته ”سياڻي توتي ڪاهه ڪندس، بهتر ائين آهي ته سواءِ ڪنهن شرط جي اچي پيش پئي آڻ مڃ. آءٌ تو سان عزت سان گڏبس!“

24 مارچ 1843ع تي، سر چارلس نيپئر فوجن جي صف آرائي ڪئي. ان وقت لارڊ ايلنبرو جي قاصد هڪڙو مهر لڳل لفافو کيس پيش ڪيو. قاصد جنرل کي زباني چيو ته ٻن مهينن تائين سنڌ جي سرحدن کي مضبوط جهلي بيهو جيئن ميرن کي ڪا بيروني مدد ملي نه سگهي. پيرسن جنرل ڏڪندي ڏڪندي لفافو کوليو جنهن ۾ لکيل هو ته. مياڻيءَ جي فتح متعلق توکي فوج سميت مبارڪ باد ڏجي ٿي، توهان مان هر هڪ لاءِ وڏا انعام ۽ خطاب توهان جو انتظار ڪري رهيا آهن.“ سر چارلس نيپئر پنهنجن سپاهين اڳيان خط پڙهي ٻڌايو جنهن تي سپاهين نعرا هنيا. پوءِ طوفان وانگر آٺ ميل پنڌ لتاڙي صبح جو ائين بجي پنج هزار فوجين سان سر چارلس نيپئر، دبي وٽ پهتو.

مير شير محمد خان جو لشڪر هڪڙي سڪل واهه جي پيٽ ۾ ٻن خندقن ۾ بيٺل هو. هرهڪ خندق ويهه ٻاويهه فوٽ ويڪر ۾ هئي. توب خاني مٿان هوش محمد قمبراڻي اڳواڻ هو جنهن مياڻيءَ جي جنگ ۾ بهادري ڏيکاري هئي. پيادل لشڪر مٿان نواب احمد خان لغاري سپه سالار هو جو انگريزن کان آخري انتقام وٺڻ لاءِ مير شير محمد خان جي لشڪر سان اچي گڏيو هو.

بلوچن جي هار:

انگريزي لشڪر ڦهرائين ڪابي پاسي کان توب زني شروع ڪئي، پوءِ سوار لشڪر بلوچن تي ڪاهه ڪئي، جن جي اڳواڻي سر چارلس نيپئر ڪري رهيو هو. سڪل ناري جا ڪپ ڦليليءَ کان گهڻو مٿي هئا، جنهن ڪري بلوچي سپاهين کي مٿي چڙهي مقابلي ڪرڻ ۾ گهڻي دقت محسوس ٿيڻ لڳي. هوڏانهن انگريزي لشڪر لاءِ اچڻ وڃڻ راند هئي. مياڻيءَ وانگر دبي جي جنگ ٻه ٽي ڪلاڪ جاري رهي. انگريزي توب خاني جي آتش فشانيءَ ڪري سڄو آسمان دونهين سان ڍڪجي ويو. مير شير محمد خان فوجن کي ٻن حصن ۾ ورهائي، پاڻ نگراني ڪرڻ لڳو مگر مسلسل توب زنيءَ ڪري بلوچن جون صفون ٽٽي پيون. اٽڪل پنج هزار مجاهد مردانگيءَ سان وڙهندي شهيد ٿي ويا. هوش محمد، مير

شير محمد خان کي ميدان مان نڪري وڃڻ لاءِ صلاح ڏني، مگر هن انڪار ڪيو. پنهه آخر ۾ نواب احمد خان لغاريءَ جي چوڻ تي ساٿس گڏجي ميدان مان نڪتو. هوش محمد آخري دم تائين وڙهندي هڪڙي آئرش سولجر هٿان شهيد ٿي ويو.[1] ڪپتان، ڪوٽ ماٿڪالين جي جهنڊي تي قبضو ڪري ورتو.

عمرڪوٽ ۽ شهدادڪوٽ جا معرڪا:

ڊبي جي ميدان کان نڪرڻ کان پوءِ مير شير محمد خان مير پورخاص جي قلعي ۾ لشڪر گڏ ڪرڻ لڳو جو حيدرآباد کان چاليهن ميلن جي مفاصلي تي هو ۽ ماٿڪالين جو تختگاهه هو. حيدرآباد کان هڪ ٻئو ميلن جي مفاصلي تي عمرڪوٽ جو مضبوط قلعو به هو مگر ٽالپرن جي شڪست جو ٻڌي، هاڻي سنڌ جا زميندار ميرن کان منهن ڦيرائڻ لڳا. هر هڪ جي دل تي فرنگي پورن جي هيبت جو سڪو ڄمي ويو. مير شير محمد خان رعايا جو رخ بدليل ڏسي، ضروري اسباب سميت عمرڪوٽ جي قلعي ۾ پهتو جتان هڪ هفتي تائين مقابلو ڪندو رهيو. پوءِ تر ڏانهن نڪري ويو ۽ نيٺ انگريزن عمرڪوٽ جي قلعي تي جهنڊو چاڙهيو.

21 اپريل 1843ع تي سر چارلس نيپئر سنڌ فتح ڪئي، ليڪن مير شير محمد خان جي موجودگيءَ ڪري سنڌس دل بي آرام هئي. مير صاحب سان نواب احمد خان لغاري ساڻ هو جنهن جو رسوخ لاهور جي خالصا دربار تائين هو. پنجاب جا لغاري انگريزن جا طرفدار هئا.[1] ازان سواءِ ديره جات جي ڪوسن ۽ گورچاڻين جي خلاف، هو لالا مولراج جي طرف هئا.[2] بلڪ قلات جي دربار تائين لغارين جي سردار جو رسوخ هو.[3] سنڌ جي انگريزي لشڪر ۾ بمبئي ۽ بنگال جا سپاهي هئا، جن مان بنگال جا سپاهي قدري نتائڻ لڳا. ٻئي طرف سنڌ ۾ افواه گشت ڪرڻ لڳا ته خالصن ۽ سنڌيا جو لشڪر انگريزن تي ڪاهه ڪندو.

رنجيت سنگهه جي مرڻ کان پوءِ خالصن جو پاڻ ۾ نفاق پيل هو. بلوچ شڪست کاڌل هئا، تنهن ڪري مٿين افواهن سان دلين کي تسلي ڏيڻ لڳا.

---

1 -Bombay Government Gazetteer, 5th Apri, 1843, Bombay.

1 -W.F.P. Napier: The Conquest of Sind, P. 379.

2 -Frontier & Overseas Expedition from India, The Lagharis.

3_ تاريخ بلوچيان: سردار غلام رسول خان قرائي، ص_ 50_52.

نوٽ: لغارين جي سردار جلال خان، لالا مولراج جي ڪاردار لونگامل کي ديره جات جي بلوچن جي خلاف مدد ڏني هئي. هن سنه 1848ع ۾ هربرٽ ايڊوردس کي ديره جات جي مهم ۾ پڻ مدد ڏني. سنه 1876ع ۾ سر رابرٽ سنڊيمن قلات جي خان خداداد خان سان لغارين جي مدد سان مستنگ جو عهدنامو ڪيو هو ان موقعي تي لغارين جو سردار جمال خان موجود هو.

نواب احمد خان لغاري سرحد جي بلوچن کي پڙڪائڻ لڳو.[1] مير شير محمد خان جي ناڪه بندي ڪرڻ لاءِ سر چارلس نيپئر، ڪرنل رابرٽ کي سکر کان سنڌو نديءَ جي ساڄي ڪناري سان سيوهڻ وڃڻ لاءِ حڪم ڏنو. ٻئي هڪڙي عملدار کي حيدرآباد کان روهڙيءَ ڏانهن روانو ڪيائين. جاسوسن نيپئر کي خبر ڏني هئي ته مير شير محمد خان وٽ اڃا ڏهه هزار لشڪر آهي، حالانڪ مير صاحب وٽ فقط چار هزار لشڪر هو ۽ 3 توبون هيون. نيپئر ڪپتان جان جيڪب کي هڪڙي مختصر فوجي دستي سان ٻن توبن سميت هالن ڏانهن روانو ڪيو جتان 17 ميلن جي مفاصلي تي مير شير محمد خان هڪڙي قلعي ۾ مقيم هو. مير صاحب جو ڀاءُ مير شاهه محمد خان سيوهڻ کان 14 ميلن جي مفاصلي تي مختصر فوج سان خندقن ۾ جنگ ڪندي گرفتار تي ويو.

14 جون 1843ع تي مير شير محمد خان دشمن سان هڪڙي واهه جي ڪپ تي آخري مقابلو ڪيو پر پوءِ فضا جو رخ بدليل ڏسي نواب احمد خان لغاريءَ جي رهنمائي هيٺ اتر سنڌ جي بليدين، جمالين ۽ ڏومبڪين جي ڳوٺن کان ٿيندو پنجاب پهتو. خالصن جي شڪست کائڻ کان پوءِ پنجاب جي گورنر سر جان لارينس جي سفارش سان نواب صاحب کي سنڌ ۾ موٽي اچڻ جي اجازت ملي هئي. اهو بيان موقعي سر ڏبو.

ٽالپرن جي حيدرآباد مان روانگي:

مير، جيڪي حيدرآباد ريزيڊنسيءَ جي ويجهو محبوس هئا. تن سان انگريزن فاتحن، نهايت ناروا سلوڪ ڪيو. ميرن کان سندن سواريءَ جا وهٽ، بسترا ۽ ڪتاب کسيا ويا. ڪين اڻ پورو ۽ اڻ سهائيندڙ کاڌو ڏنو ويو. 6 ربيع الاول سنه 1259هه (1843ع) تي، گورنر جنرل لارڊ ايلنبرو جي حڪم موجب سرچارلس نيپئر، ميرن کي جلاوطنيءَ جو حڪم ٻڌايو پڻ ڪين حڪم ڏنائين ته ديرن کان ٻاهر ڪڍو. مرزا خسرو بيگ شاهي ديرن کي پهريائين ٽنڊي سائينداد ڏانهن وٺي ويو. اُتي اتفاق سان مرزائن جي گهرن کي باهه لڳي، جنهن ۾ سندن گهڻي ملڪيت جواهرات سميت نذر آتش ٿي ويئي، جنهن ڪري مرزا مفلس ٿي ويا. پوءِ حيدرآباد پريان، ڦليليءَ جي ڪپ پرسان، نواب محمد خان نوڙهي جي ڳوٺ (ٽنڊي نوڙهي ۾) رهڻ لڳا. جو اڄ به مرزائن جو ڳوٺ سڏجي ٿو. مير صاحبن جي خدمتگارن مان گهڻن وفادارن ميرن سان گڏجي وڃڻ لاءِ نالا ڏنا، جن کي انگريزن وڃڻ لاءِ اجازت ڏني. مير نصير خان، مير حسين علي خان،

1 -History of Alienations of the Province of Sind, Vol-II, the Legharis.

مير محمد خان، مير يار محمد خان، مير شهداد خان، مير صوبدار خان اڳي ئي نظربند هئا.

31 مئي 1843ع تي ڪپتان برائون ويهن سولجرن سان اميرزادن مان مير عباس علي خان، مير فتح علي خان، مير محمد علي خان ۽ مير مراد علي خان کي گرفتار ڪري ڪئمپ ڏانهن وٺي آيو. پوءِ اتان سيني کي ”نمرود“ جهاز تي چاڙهي ڪپتان گارڊن جي نگرانيءَ هيٺ، بمبئي ڏانهن روانو ڪيو ويو جتي ملبار ٽڪريءَ تي مير صاحب هڪڙي بنگلي ۾ رهڻ لڳا. بمبئي جي گورنر ساڻن ملاقات ڪئي. سٽت چؤماسي موسم اچڻ ڪري ميرن کي بمبئي کان 24 ميلن جي مفاصلي تي سامور ڳوٺ ۾ رهڻ لاءِ منتقل ڪيو. پوءِ هر فرد لاءِ وظيفا مقرر ڪيا ويا، مگر اهي سندن گذران لاءِ ناڪافي هئا. ميرن ٻهريائين وٺڻ کان انڪار ڪيو پر پوءِ ڪين لاچار قناعت ڪرڻي پئي.

محرم 1260هه (1844ع) ۾ اٽڪل ڏهن مهينن گذرڻ بعد مير صاحبن کي جهاز وسيلي ڪلڪتي ڏانهن اماڻيو ويو جتي گورنمينٽ هائوس ۾ گورنر جنرل ساڻن ملاقات ڪئي. مير شهر کان ٻاهر هڪڙي بنگلي ۾ رهندا هئا. مهيني گذرڻ بعد مير حسين علي خان، مير محمد خان، مير شاهه محمد خان، مير يار محمد خان کي هزاري باغ جهڙي ويران ڳوٺ ۾ رهڻ لاءِ حڪم مليو. ان وچ ۾ مير رستم خان پوني ۾ وفات ڪئي. مير شهداد خان، جنهن کي سر چارلس نيپئر، ڪپتان انس جي قتل جي ڏوهه ۾ سورت ۾ نظربند رکيو هو تنهن کي گورنر جنرل بي ڏوهي نهرائي، ڪلڪتي ڏانهن روانو ڪيو. مير صاحبن کي مخصوص ايراضيءَ ۾ شڪار ڪرڻ ۽ وقت بوقت پاڻ ۾ ملاقات ڪرڻ جي اجازت هئي.

سرحدي بلوچ:

سنڌ انگريزن تازو فتح ڪئي هئي ۽ ان کي ڏار علائقو شمار ڪري، سر چارلس نيپئر گورنر جي حيثيت سان مٿس فوجي حڪومت هلائڻ لڳو. هو سڌو سنئون گورنر جنرل جي ماتحت هو. انهي سال هڪڙو سرڪاري اعلان پڌرو ٿيو ته سنڌ تي برطانوي راڄ قائم ٿي چڪو آهي، ڪوبه ماڻهو سرڪار جي خلاف قدم کڻندو ته سندس جان ۽ مال جو خير نه هوندو. فيبروري 1843ع ۾ هڪڙي پڌرائي موجب جن به زميندارن يا جاگيردارن گورنر جي خدمت ۾ حاضر ٿي وفاداريءَ جي خاطري ڏني، تن کي سندن املاڪن تي متصرف ڪيو ويو. انهيءَ سال سموريءَ سنڌ کي ٽن ضلعن ۾ ورهايو ويو: 1_ ڪراچي، 2_ حيدرآباد ۽ 3_ شڪارپور. جن تي ميجر هينري پريڊي، ڪپتان راٿبورن ۽

ڪپتان گولڊ لي فوجي عملدار ڪليڪٽر مقرر ڪيا ويا. سندن ماتحت نائب ڪليڪٽر، ڪاردار ۽ سزاولڪار مقرر ٿيا.

اتر سنڌ جي بلوچي قبيلن مان بليدي، بگٽي، ڊومبڪي ۽ جکراڻي سنه 1845ع تائين انگريزن سان گوريلا نموني جنگ ڪندا رهيا. چاڪاڻ ته انگريزن فقط چانڊين ۽ جتوئين جي جاگيرن کي تسليم ڪيو هو. برسات نه پوڻ جي صورت ۾ سرحدي بلوچ، جن جو گذران ڦرلٽ تي هو تن جي ڪاهُن جو سلسلو لکي جبلن تائين جاري رهندو آيو. نيپئر جي دور جو زمانو هنگامي هو وٽس 15 هزار لشڪر ۽ اڍائي هزار مسلح پوليس چوڪين تي مقرر هئي. ڊومبڪين ۽ جکراڻين جي سردارن، بجار خان ڊومبڪيءَ ۽ دريا خان جکراڻي جو پيشو ڦرلٽ هو. تنهن کان سواءِ درگي خان، رحمت خان، ترڪ علي ۽ نوبت خان نالي چڙهيا ڌاڙيل هئا. مير عالي بليدين مان سردار علي شير، رامو خان، پيارو خان، شير محمد خان ڦرلٽ تي گذر ڪندا هئا. شير ڳڙهه ۽ جهل سندن به مشهور قلعا هئا.

بگٽي شڪارپور تائين ڌاڙا هڻندا هئا. سر چارلس نيپئر کين پنڊاري سڏيندو هو. نيپئر، چانڊين جي سردار ولي محمد خان جي مدد سان ۽ مير علي مراد خان جي ڇهن هزارن فوجن سان سرحدي بلوچن جو مقابلو ڪيو. جتوئين جي سردار به انگريز فاتح کي مدد ڏني. ڪرنل جان جيڪب ۽ ليفٽيننٽ ميري ويدر جيڪب آباد چانوٽيءَ تي مقرر ٿيا. سنه 1844ع ۾ نواب ولي محمد خان چانڊئي، نوبت خان ڌاڙيل کي گرفتار ڪرائي، انگريزن جي حوالي ڪري، لارڊ ايلنبرو جي سفارش سان هڪ هزار رپيا انعام ڪٽيو. جتوئين کي پڪ هئي ته انگريز، ڪنڌڪوٽ سندن حوالي ڪندا، پر معاملو برعڪس نڪتو.

جکراڻي شهسواريءَ ڪري مشهور هئا. سندن سردار دريا خان جکراڻي سڀ کان وڏيڪ ڌاڙا هنيا هئا. تنهن کي جان جيڪب انعام جي لالچ ڏياري، دريا خان، سر چارلس نيپئر وٽ اچي پيش پيو. جنهن امن امان سان رهڻ جي شرط عيوض کيس جاني ديري ۾ جاگير ڏني. ڊومبڪين کي رنڊواهي ۽ نوازو ۾ جاگير ملي. مير عالين پيش پوڻ کان انڪار ڪيو. سندن سردار شير علي خان سنه 1845ع ۾ سر چارلس نيپئر سان وڙهندي شهيد ٿيو. بگٽين، جان جيڪب تي ڪاهه ڪئي ۽ سندن ڇهه سؤ جوان مارجي ويا ۽ هڪ سؤ قيد ٿيا. جيڪب آباد سرحد تي هئڻ ڪري، سنڌ جو چوٿون ضلعو اپر سنڌ فرنٽيئر قائم ٿيو. جان جيڪب ڪنڌڪوٽ وارا جهنگ وڍرائي، بلوچن کي زمينون ڏيئي، ضابطي ۾ آڻي، کين بي هٿيار ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿيو. بلدڪو ۽ جتوئڪو به بلوچي رياستون سنه 1853ع ۾ لارڊ ڊلهائوسيءَ جي زماني ۾ شڪارپور ضلعي سان شامل ڪيون ويون.

ميرن جون درخواستون:

سنہ 1260ھ ماھہ شوال (1844ع) ۾ بيگم ڪرم علي خان، بيگم نور محمد خان، بيگم نصير خان، بيگم صوبدار خان، بيگم مير محمد خان سموري روئداد، جنهن ۾ سندن زيور ڪائڻ ڦريا ويا هئا، سا راڻي وڪٽوريا اڳيان لکي پيش ڪئي. انهن درخواستن ۾ لکيل هو تہ انگريزي عملدارن ساڻن جيڪي عقوبتون ۽ ناانصافيون ڪيون تن لاءِ جاچ ڪرڻ کپي. بيگمات جي وڪيلن آخوند حبيب الله، ديوان مينارام ۽ ديوان ڏيارام سمورا ڪاغذ 30 مارچ 1845ع تي راڻي وڪٽوريا اڳيان پيش ڪيا، پر سندي اپيلن تي نہ حڪومت ڌيان ڏنو نہ وري برٽش پارليامينٽ ڪو تدارڪ ڪيو.[1]

لارڊ ايلنبرو انگريز فوجي عملدارن کي افغانستان، بلوچستان ۽ سنڌ ۾ ڇوٽ ڇڏي، جيڪي جنگيون ڪرايون، تن جي ڪري ڪمپنيءَ جي خزاني تي گهڻو بار پيو. ميرن سان هن جيڪا ضدي پاليسي اختيار ڪئي، ان باري ۾ هندستاني پريس ۽ رعايا ۾ عام ناراضپو پئجي ويو. جيتوڻيڪ گورنر جنرل ڪابل جي ويڙهہ ۽ سنڌ جي جنگين ۾ ڪامياب ٿيو هو مگر ساڳئي وقت انگريزن جي آفيم جي سوال تي چين سان جنگ لڳل هئي. اهوئي سبب هو جو ڪمپنيءَ جا ڊائريڪٽر سندن ضدي پاليسيءَ جي خلاف هئا.[2] انگيلنڊ جي وزيرن، جن ٿورو اڳ ڪمپنيءَ کي واپار لاءِ چارٽر ڏنو هو تن ڪمپنيءَ جي ڊائريڪٽرن کي صلاح ڏني تہ ايلنبرو کي سندس فوجي بالا عملدارن سميت واپس گهرايو وڃي. جيڪڏهن مسٽر ولبر فورس، ايلنبرو جو صلاحڪار نہ هجي ها تہ شايد اجا هو وڌيڪ بدنام ٿئي ها.

پهرين آگسٽ سنہ 1844ع تي ايلنبرو ولايت ڏانهن ويو. سندس جاءِ تي سندس مائٽ لارڊ هارڊنج گورنر جنرل مقرر ٿي آيو.[3] ايلنبرو جي لنڊن پهچڻ کان پوءِ هڪڙي پاسي ليڊن هال جي ڊائريڪٽرن مٿس مقدمي هلائڻ لاءِ پڪو ارادو

1۔ بيگمن جي درخواستن جو تفصيل ۽ وڪيلن جي درخواستن متعلق ڪوششن جو بيان ڪتاب "عبرت ڪده سنڌ" ۾ ڏنل آهي.

2۔ سنہ 1840ع ۾ چين سرڪار آفيم جي درآمد تي بندش وڌي، ڪانٽون بندر تي انگريز سوداگرن جا جيڪي آفيم جا گدام هئا، تن تي چينائين قبضو ڪيو. ان ڪري انگريزن جي چين سان جنگ لڳل هئي، جيڪڏهن انگريز شڪست کائين ها تہ هندستان جي حڪومت کي ساليانو ڏهن لکن پائونڊن جو نقصان پهچي ها. مٿين جنگ 1841ع ۾ ختم ٿي. انگريزن هانگ ڪانگ تي قبضو ڪيو. هينري پاتنجر هن جنگ ۾ مئو هو.

3 -R. B. Mowat: A New History of Great Briton, P. 804.

ڪيو ٻئي پاسي ڊائوننگ اسٽريٽ جي ايوان جا سياسي مدبر سنڌس بچاءَ لاءِ ڪوشش ڪرڻ لڳا. سر دست ڊائريڪٽرن مٿس هيٺيان پنج سنگين الزام مڙهيا:

1_ افغانستان ۾ وڌيڪ دخل ڏيڻ لاءِ هندستان جو ڪمانڊر انچيف توڙي ٻيا فوجي ماهر منڊ ڪان خلاف هئا. 15 هزار انگريزي لشڪر چٽ ٿيڻ کان پوءِ، برٽش حڪومت افغانستان کي خالي ڪرڻ جو ارادو ڪيو هو ڇاڪاڻ ته ڪابل جي ويڙهه تي لارڊ آڪلنڊ 13 ڪروڙ رپيا خرچ ڪري چڪو هو جنهن ڪري آنريبل ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي خزاني تي ناقابل برداشت بار پيو هو. لارڊ ايلنبرو افغان ويڙهه کي جاري رکي، حڪومت هند کي وڌيڪ ٻن ڪروڙن جي نقصان هيٺ آندو. ساڳئي وقت چين سان جنگ لڳل هئي، جنهن جي خرچ جو ذمو به حڪومت هند تي هو. غزنيءَ جي مقبري جي دروازن کي پترائڻ واري سندن ناجائز فعل کي ڊائريڪٽر سندن ديوانگي تصور ڪرڻ لڳا.

2_ قلات جو بيگلر بيگي مير نصير خان صلح ڪرڻ لاءِ آماده هو جنهن لاءِ ڪرنل سٽيسي سفارش به ڪئي هئي، پر ايلنبرو سنڌس سفارش تي ڪو ڌيان ڪونه ڏنو هو.

3_ ٽالپر امير معاهدي جي شرطن تي پابند هئا. مگر ايلنبرو ملڪ گيريءَ جي هوس ۾ ڦاسي، سر چارلس نيپئر کي ميرن سان مفت ۾ ڦٽائڻ جنگ ڪرڻ لاءِ حڪم ڏنو جنهن ڪري ڪمپنيءَ سرڪار کي ادائي ڪروڙ رپين جو نقصان ڪٽڻو پيو. نيپئر کي سٺ لک رپيا لٽ مار مان حصي ڏيڻ کان پوءِ ايلنبرو پنهنجن گناهن کي لڪائڻ لاءِ ظاهر ڪيو ته سنڌ ملڪ جيڪو ڪمپني سرڪار سان لاڳو ٿيو آهي، سو مصر وانگي زرخيز ملڪ آهي.[1] ڊائريڪٽرن کي خبر آهي ته انگريزن، مير علي مراد کي هٿيو بنائي ميرن سان جنگ ڇيڙي، حالانڪ مير آخرين معاهدي جي شرطن کي منظور ڪرڻ لاءِ هر حال ۾ تيار هئا.

4_ سنڌ فتح ٿيڻ بعد، ڪمپني سرڪار خرچن کي گهٽائڻ لاءِ سنڌ جي لشڪر جو پگهار گهٽايو جنهن ڪري سپاهين بغاوتون ڪيون، جن جو اثر هندستان جي ٻين ڇانوڻين تي پيو اهڙين بغاوتن لاءِ گورنر جنرل ذميوار هو.[2]

1 -J.C. Marsham: Abridgment of The History of India, P. 436.

2_ نوٽ: اڳ سنڌو نديءَ وارا ملڪ ڏاريا سڏبا هئا. سنڌ ڏانهن انگريز جيڪي به لشڪر موڪليندا هئا، تنهن کي ڀتو ملندو هو. مگر سنڌ فتح ٿيڻ کان پوءِ فوجي خرچ گهٽائڻ لاءِ گورنر جنرل مٿيون ڀتو بند ڪيو جنهن ڪري سپاهين ۾ عام ناراضپو پئجي ويو. سندن چوڻ هو ته ڪمپني سرڪار نئون ملڪ کٽيو آهي، ان ڪري ڀتو جاري هئڻ کپي. فيبروري 1844ع ۾ 34 نمبر پيادل لشڪر کي سنڌ وڃڻ لاءِ حڪم مليو پر سپاهي انڪار ڪيو. بنگال فوج جي 7 نمبر سوار

5_ جنگ کان اڳ، ٽالپر صلح جي شرطن کي منظور ڪرڻ لاءِ تيار هئا ۽ جنگ کان پوءِ انهن هٿيار ڦٽا ڪيا. تنهن هوندي به سر چارلس نيپئر شاهي بيگمات جي بي حرمتي ڪئي. ميرن کي جلاوطن ڪرڻ کان پوءِ انهن لاءِ جيڪي وظيفا مقرر ڪيا ويا، سي گهڻو ناڪافي هئا. گورنر جنرل ميرن جي جن خطن کي بهانو بنايو سي جعلي هئا.[1] مير علي مراد خان، مير رستم خان تي جيڪي الزام مڙهيا هئا، سا سندس عياري هئي. هن ڪپتان برائون جي منشي محي الدين کي ڏهه هزار رپيا ڏيئي، نونهار جي معاهدي جي شرطن ۾ ڦيرڦار ڪرائي، جعلي دستاويز تيار ڪرايا. انگريزي عملدارن ۽ سندن منشين کي رشوتون ڏيئي، مير رستم خان جي ٽپال گم ڪرائي. مٿين سنگين الزامن ڪري لارڊ ايلنبرو جي ڇٽڻ جي ڪا اميد ڪانه هئي، سندن خوش قسمتي چئجي، جو ڪمپنيءَ جي ڊائريڪٽرن جي بورڊ جي صدر سر جان هاب هائوس سندس سفارش ڪئي.

ان کان سواءِ برٽش وزارت جون واڳون انهن ڏينهن ۾ لارڊ پيل جي هٿن ۾ هيون، جنهن سندس طرفداري ڪندي، ڪيس مٿين الزامن کان بري ڪرايو. ايلنبرو خلاف جاچ ڪرڻ لاءِ ڊائريڪٽرن جيڪا خفيه ڪاميٽي مقرر ڪئي هئي، تنهن جي اڳيان هن پنهنجي بچاءَ ۾ چيو هو ته، ميرن بهاول پور ۽ جيسلمير جي علائقن کي موٽائي ڏيڻ کان انڪار ڪيو تنهن ڪري ڪاهه ڪئي ويئي هئي!

سنه 1260هه (1844ع) سيپٽمبر مهيني ۾ مير نصير خان، مير صوبدار خان ۽ مير محمد خان نئين گورنر جنرل لارڊ هارڊنج کي پڪار ڪئي. 6 مارچ تي، ڪورٽ آف پروپرائيٽرس ڪمپنيءَ جي ڊائريڪٽرن کي هدايت ڪئي ته راڻي وڪٽوريا جي وزارت کي لکيو وڃي ته لارڊ ايلنبرو جي ڪيل نا انصافين متعلق جاچ ڪئي وڃي، ليڪن انڊيا آفيس اهڙي اجازت ڪانه ڏني. جواب نه

فوج ۽ توب خاني سنڌ ۾ بغاوت ڪئي، جن کي واپس گهرايو ويو. هندستاني 96 نمبر فوج ۽ نمبر 4 فوج کي سنڌ وڃڻ لاءِ حڪم مليو پر سپاهين فيروز جي پتڻ تي ٻيڙين تي چڙهڻ کان انڪار ڪيو. نمبر 64 فوج لڏيانه ڇانوڻيءَ ۾ بغاوت ڪئي. مدڪي ۽ شڪارپور ڇانوڻين ۾ سپاهين بغاوتون ڪيون. مدراس جي هڪڙي ريجمينٽ کي بمبئيءَ وڃڻ لاءِ حڪم مليو پر سپاهين وڃڻ کان انڪار ڪيو. آخر حڪومت کي تيسين پتو بحال ڪرڻو پيو جيسين سنڌ بمبئي کان ڌار علائقو رهيو. مٿين بغاوتن جي ڪري، لارڊ ايلنبرو جي سخت بي عزتي ٿي هئي.

1_ مير نصير خان ۽ ٻين ميرن تي لارڊ ايلنبرو اهوا لزام مڙهيو ته مير بگٽين جي سردار بيبرڪ ۽ سکن جي راجا شير سنگهه ڏانهن خط روانا ڪيا هئا. تنهن ڪري ميرن کي هٿيارن رکڻ کان پوءِ گرفتار ڪيو ويو. سردار بيبرڪ ايترو طاقتور ڪونه هو جو ميرن پاران انگريزن سان جنگ جوٽي سگهي ها. ايلنبرو جيڪي خط ڊائريڪٽرن اڳيان پيش ڪيا هئا، سي سمورا جعلي هئا.

ملڻ تي ميرن قرض ڪٽي پنهنجا تي وڪيل آخوند حبيب الله، ديوان ميناارام ۽ ديوان ديارام کي لنڊن ڏانهن روانو ڪيو. وڪيلن دارالعلوم تائين پڪارون ڪيون، پر جيئن بيگمات جي درخواستن تي ڪو ڌيان ڪونه ڏنو ويو تيئن ميرن جي اپيلن جو به ڪو ڪڙ تيل ڪونه نڪتو فقط لارڊ هارڊنج بارڪ پور چانوڻيءَ ۾ ميرن سان ملاقات ڪندي ظاهر ڪيو تہ واقعي ساڻن نا انصافي تي آهي، ساڳئي وقت گورنر جنرل پنهنجين مجبورين کي بہ ظاهر ڪيو.

نيپئر جي پڇاڙي:

سر چارلس نيپئر پنجاب فتح ٿيڻ کان پوءِ ٿورو وقت هندستان جو ڪمانڊر انچيف تي رهيو ان زماني ۾ لارڊ ڊلهاؤسيءَ پنجاب پوليس جا پگهار وڌايا هئا، جنهن تي نيپئر اعتراض اٿاريو پوءِ استعفيٰ ڏيئي ولايت ڏانهن ويو جتي سنہ 1852ع ۾ مئو.[1] انگريز قوم سندس يادگار لاءِ سندس پتل جو بوتو لنڊن جي مشهور چؤسول ٽرئفلگر ۾ کڙو ڪيو.[2] هو سنہ 1847ع تائين، سنڌ جو گورنر رهيو هو. ساڳئي سال سندس وڃڻ کان پوءِ سنڌ بمبئي کاتي سان لاڳو تي ويئي ۽ مسٽر پرنگل سنڌ جو پهريون ڪمشنر مقرر ٿيو.

ميرن جي واپسي:

سنہ 1270هہ (1854ع) ۾ لارڊ ڊلهاؤسيءَ جي سفارش سان اٺن ورهين تائين جلاوطن رهڻ کان پوءِ ڪمپنيءَ جي ڊائريڪٽرن، ٽالپر ميرن کي سنڌ ڏانهن موڪلڻ لاءِ گورنر جنرل کي اجازت ڏني. ان وچ ۾ سنہ 1662هہ (1846ع) ۾ مير نصير خان ۽ مير صوبدار خان جو پٽ ڪلڪتي ۾ وفات ڪري ويا. 4 مارچ 1857ع تي شهزادي مير عباس علي خان ۽ مير شهداد خان ڪلڪتي ۾ وفات ڪئي. ميرن جي جنازن کي ڪٽائي حيدرآباد جي اتر واري شاهي قبرستان ۾ دفنايو ويو. سنہ 1852ع ۾ مير فضل علي خان ۽ سنہ 1853ع ۾ مير غلام شاهہ وفات ڪري ويا. سنہ 1262هہ (1846ع) ۾ مير رستم خان پوني ۾ وفات ڪئي. مير صاحب کي پوني ۾ رکيو ويو هو چاڪاڻ جو پيرسنيءَ ۽ ضعف ڪري هو ڪلڪتي وڃي نہ پئي سگهيو. سندس ڀائٽي مير نصير خان 1281هہ (1864ع) ۾ وفات ڪئي. ٻنهي ميرن جا لاشا خيرپور آندا ويا. نومبر 1855ع ۾ مير محمد خان ۽ مير يار محمد خان دهلي ۽ پنجاب رستي کان حيدرآباد پهتا. سنہ

---

1 -R. Temple SIR: Mer & Events of My times in India, Chp. VII, P. 113, London, 1882.
2 -R. B. Mowat: A New History of Great Briton, PP. 780-789

1275ھ (نومبر 1859ع) ۾ مير حسين علي خان حيدرآباد پهتو. مير صاحبن کي سنڌ جي ڪمشنر جاگيرون ڏنيون. جلاوطنيءَ جي زماني ۾ کين خط و ڪتابت ڪرڻ جي اجازت هئي.

فتح محمد خان غوري:

فتح محمد خان غوري، جنهن جي عمر مياڻيءَ جي جنگ وقت اسي ورهيه هئي، سو پهريائين مير رستم خان سان گڏ حيدرآباد ۾ نظربند هو. مير مراد علي خان مٿس الزام مڙهيو تہ هو خيرپور جي وزير علي حسين کان ڇهہ هزار رپيا قرض کڻي ڀڄي ويو آهي. شيخ علي حسين، جو سهارن پور هندستان مان قسمت آزمائڻ لاءِ سنڌ ۾ آيو هو ۽ پوءِ خيرپور جو وزير ٿيو هو، سو مير علي مراد خان سان سندس سازشن ۾ پٽ هو. هن سابق وزيراعظم تي قرض جو ڪوڙو الزام مڙهيو هو. مٿئين الزام ڪري پوڙهو فتح خان هڪ سال تائين مير علي مراد خان وٽ قيد رهيو. پوءِ بهاول پور جي نواب سندس قرض جي رقم ڀري، کيس آزاد ڪرائي، پنهنجو وزير مقرر ڪيو. نواب صاحب فتح خان کي ويهہ هزار رپيا نقد انعام ۽ 14 هزار رپين جي آمدنيءَ واري جاگير عطا ڪئي. پڇاڙيءَ جو پيرسنيءَ جي حالت ۾ ملتان جي جنگين ۾ ناموري حاصل ڪري وفات ڪيائين.

مير شير محمد خان ماڙڪاڻي:

مير شير محمد خان ماڙڪاڻي "شير سنڌ" کي انگريزن سر جان لارينس گورنر پنجاب جي سفارش سان مارچ 1853ع ۾ ميرپور خاص ۾ رهڻ لاءِ اجازت ڏني. مير صاحب شهر کان ٻن ميلن جي مفاصلي تي ٽنڊو شير محمد خان تعمير ڪرائي رهڻ لڳو. سنہ 1857ع ۾ بلوي جي ڏينهن ۾ وفادار رهڻ ڪري، مير صاحب کي برٽش حڪومت ڪيـ سيـ آءِ جو خطاب ڏنو. پهريائين مير صاحب کي هڪ هزار رپيا ماهوار وظيفو ملندو هو، پوءِ سنہ 1863ع ۾ کيس ٻہ هزار رپيا ملڻ لڳو. آگسٽ 24، سنہ 1871ع تي وفات ڪيائين.

نواب احمد خان لغاري:

نواب احمد خان لغاري بہ مير شير محمد خان سان گڏ آڻ مڃي هئي. سر چارلس نيپئر هن لاءِ گورنر جنرل کي سفارش ڪري ويو هو. نواب صاحب کي لاڙڪاڻي ضلعي ۾ جاگير ملڻ سميت هڪ سؤ رپيا ماهوار وظيفو بہ ملڻ لڳو. سنہ 1858ع ۾ ميجر گولڊ سمٿ سندس جاگير کي موروثي ڪرڻ لاءِ سفارش ڪري ويو هو. فيبروري سنہ 1870ع ۾ وفات ڪيائين.

مير علي مراد خان:

پائرن سان مير علي مراد خان تڪرار ڪري ميرن جي صاحبيءَ جو سنڌ ۾ خاتمو آندو. مير علي مراد خان تي بعد ۾ سر چارلس نيپئر نونهار جي معاهدي ۾ خيانت ڪرڻ جي الزام هيٺ گورنر جنرل کي شڪايت ڪئي، جنهن تي سنہ 1852ع ۾ لارڊ ڊلهاؤسيءَ ڪنديارو ۽ نوشهري (ساهتي) جا پرڳڻا سندس رياست کان ڇني حيدرآباد ضلعي سان لاڳو ڪيا ۽ بردڪو شاهہ پيلو چڪ، سيد آباد، اباوڙي، ميرپور ماٿيلي، لڏو گاگن، الور، بکر ۽ بامبرڪي علائقا رياست کان ڇني شڪارپور ضلعي سان شامل ڪيا. سنہ 1856ع ۾ مير صاحب پاڻ ولايت ڏانهن انصاف لاءِ ويو وڪيل ڪيائين پر ڪٽرتيل نڪري ڪونہ سگهيو.

مٿين تهمت مير صاحب تي سنڌ جي ڪمشنر ۽ گورنر جنرل مڙهي هئي. وري جڏهن تحقيقات ڪئي ويئي، تڏهن خود مير جي ماڻهن سندس خلاف شاهديون ڏنيون. مثلا: 1_ ساڳيو وزير شيخ حسن علي ولد شيخ امام بخش سهارن پوري، جنهن جي مدد سان مير صاحب فتح محمد غوريءَ کي گرفتار ڪرايو هو 2_ پير سيد علي گوهر شاهہ راشدي، 3_ منشي ذوقيرام ۽ منشي ٽوٺرمل ساڪرو جو ڪنهن ڏهہ سبب اڳي ئي قيد ۾ هو. تحقيقاتي ڪاميٽي سکر ۾ ويٺي، جنهن جو صدر ڪمشنر مسٽر پرنگل هو ۽ ميجر جان جيڪب ۽ مسٽر لئنگ ڪاٺياواڙ جو پوليٽيڪل ايجنٽ ميمبر هئا. مير علي مراد خان پاران مير رستم خان جي پياري ملازم محمد خان جلباڻي، قاضي محمد شڪارپوري، فتح محمد توشڪي ۽ کهڙن جي زميندارن زوردار شاهديون ڏنيون، پر فرنگي پنهنجي اڻ تر فيصلي کان ڪونہ مڙيا.

سنہ 1857ع ۾ مير علي مراد خان جي وڏي پٽ مير شاهہ نواز خان بلوي جي ڏينهن ۾ برٽش سرڪار جي وڏي مدد ڪئي، جنهن جي عيوض انگريزن مير صاحب کي 12 هزار رپيا ساليانو وظيفو ڏيڻ ڪيو. پر مير قبول نہ ڪري پنهنجي کسيل ملڪ لاءِ گهر ڪئي، جا انگريزن قبول نہ ڪئي. سنہ 1891ع ۾ مير علي مراد خان کي "گرانڊ ڪراس آف دي انڊين ايمپائر" جو لقب مليو. 25 رمضان سنہ 1321هـ (1894ع) ۾ 81 ورهين جي ڄمار ۾ وفات ڪيائين، سندس جنازو ڪربلا معليٰ ۾ دفنايو ويو.

سماجي صورتحال:

ٽالپرن جڏهن سنڌ فتح ڪئي هئي، ان وقت مدد خان پٺاڻ جي ڪاهہ ڪري سنڌ جا شهر ۽ وسندڙ ڳوٺ بلڪل ويران ٿي ويا هئا. مؤرخ ايلفنسٽن،

مدد خان جي ڪاهه ڪي قيامت صغريٰ لکي ٿو. هر ڪا فاتح قوم پنهنجن ناانصافين ۽ ڪيل گناهن تي پردي وجهڻ لاءِ مغلوب قوم تي نازيبا الزام مڙهي، ان کي بدنام ڪري پنهنجن ڪافر ماجرائن کي حق بجانب ڏيکارڻ لاءِ ڪوشش ونندي آهي. مغربي قومن مان خاص ڪري انگريز اهڙي فن ۾ ڪامل عيار آهن. سنڌس قوم جي مؤرخن ٽالپر حاڪمن جي راڄ کي مفت بدنام ڪرڻ ۾ ڪا ڪسر ڪانه ڇڏي ان ۾ شڪ ڪونهي ته انگريزي راڄ ۾ مونسپالٽين، آگبوٽن، تار برقي، ريلوائين ۽ هوائي جهازن جون نعمتون هندستانين کي نصيب ٿيون، مگر زماني جو بيان هت اسين لکي رهيا آهيون، انهن ڏينهن ۾ هندستان جا باشندا مٿين ترقيءَ جي نعمتن کي فرنگيءَ جي دائمي غلاميءَ هيٺ رهڻ لاءِ فولادي زنجيرون تصور ڪندا هئا.

هندستان جو آبادگار توڙي دولت مند طبقو انگريزي راڄ کان نالان ۽ پريشان هو. هو گذريل سادگي ۽ آسودگيءَ جي دؤر کي ياد ڪري رت روئيندا هئا. اهو ئي سبب هو جو جڏهن سنڌ کي فتح ڪرڻ کان پوءِ 14 ورهيه مس گذريا هئا ته سڄي هندستان اندر انگريزن جي خلاف بلوو پئجي ويو. جيڪڏهن سک ۽ گورکا مٿئين بلوي ۾ انگريزن کي مدد نه ڏين ها ته 1947ع کان گهڻو اڳ انگريزن جا هندستان مان ٽپڙ گول ٿي وڃن ها.[1] ٽالپرن جي صاحبيءَ جي زماني ۾ هي صوبو مغربي تهذيب کان ايترو متاثر ڪونه ٿيو هو جيترو هندستان. هن صوبي جي پيداوار هتي جي رهاڪن جي گهرج کان گهڻو وڌيڪ هئي، بلڪ ڪڇ ۽ مارواڙ توڙي بلوچستان جي ذڪر جي ستايلن جي هي صوبو پرورش ڪندو هو. اڄ به هي صوبو پاڪستان اندر بچت وارو صوبو آهي.

ميرن جي صلح پسند پاليسيءَ ڪري هي صوبو بيروني ڪاهن کان محفوظ هو ۽ سنڌ اندر امن و امان هو. ٽالپر فرمانروا پاڻ جنگجو بلوچ هئا. مگر

1_ نوٽ: سنه 1874ع ۾ شهزادي مير شاهنواز جي وفات کان پوءِ مير علي مراد خان جو پيو پٽ مير فيض محمد خان، خيرپور جي گاديءَ تي ويٺو ۽ مارچ 1909ع ۾ ڪوٽ ڏيجيءَ ۾ وفات ڪيائين. ڪانئس پوءِ سندس پٽ مير امام بخش خان گاديءَ تي ويٺو. سندس ڏينهن ۾ آل انڊيا محمدن ايجوڪيشنل ڪانفرنس جو خيرپور ۾ اجلاس ٿيو ۽ رياست ۾ بيا سڏارا ٿيا. سنه 1921ع ۾ مير امام بخش خان جي وفات کان پوءِ سندس پٽ مير علي نواز خان گاديءَ تي ويٺو ۽ دهليءَ جي چيمبر آف پرنسز جو ميمبر ٿيو سنه 1936ع ۾ وفات ڪيائين. ڪانئس پوءِ سندس پٽ مير فيض محمد خان ثاني گاديءَ تي ويٺو. سندس ڏينهن ۾ 15 آگسٽ 1947ع تي، تقسيم هند کان پوءِ رياست خيرپور پاڪستان ۾ شامل ٿي ويئي.
W. H. Sloeman SIR: Rembles & Recollections of An India Official, Vol. II, Chp-X, PP-127-129, London.

رعايا جي فلاح ۽ بهبوديءَ ڪاڻ ڪين جنگين کان نفرت هئي. مير صاحبن جي زندگي بلڪل سادي هئي، فقط سير ۽ شڪار سان دل وندرائيندا هئا. ٽالپرن جملي سٺ ورهيه حڪومت ڪئي، انهن سٺ سالن دوران سنڌ اندر شهر ۽ ٽنڊا (ڳوٺ) تعمير ڪرايا، اوترا سنڌ اندر اڳ ڪڏهن ڪونه تعمير ٿيا هئا. ميرن جي زماني ۾ شهرن ۽ ڳوٺن ۾ چوپائي مال، اَن، گيهه، ڪڪڙن جي سستائي هئي، انگريزي ايجنٽن وقت بوقت سنڌ متعلق ڪلڪتي جي سپريم ڪائونسل کي جيڪي رپورٽون پيش ڪيون، تن ۾ سنڌ جي شهرن ۾ سستائيءَ جو ذڪر ڏنل آهي. سني ۽ سستي غذا ملڻ ڪري، سنڌ جا باشندا تندرست هئا.

ٽنڊوباڳو:

ابتدا ۾ ڪلهوڙن جي ڏينهن ۾ مير شهداد خان ٽالپر کي مغل دربار مان پٽ باران جو علائقو جاگير طور مليو هو جتي هن پنهنجن ديرن لاءِ ننڍا ننڍا قلعا تعمير ڪرايا هئا، اُهي "ديره جات" سڏبا هئا. ماڻڪاڻين جو اوائلي تختگاهه ٽنڊي باڳي تعلقي ۾ پنگريه ڳوٺ اوريان ڪيٽيءَ ۾ هو هتي مير ٺارو خان رهندو هو. هتي ماڻڪاڻين جي اوائلي بينڪن جا آثار اڃا موجود آهن. مير باڳو خان جنهن ميان عبدالنبي خان جي بيگم "سنڌ راڻيءَ" سان شادي ڪئي هئي، سو پهريائين ڪيٽيءَ ۾ رهندو هو پوءِ پنهنجي جاگير ۾ ٽنڊو باڳو تعمير ڪرائي اتي رهڻ لڳو جتي باگاڻي مير رهڻ لڳا.[1]

مير پورخاص:

سنه 1806ع ۾ مير ٺاري خان جي فرزند مير علي مراد خان، جو فياضيءَ ۽ انصاف جي ڪري مشهور ٿي گذريو، ميرپور خاص جو شهر ۽ قلعو تعمير ڪرايو. پوءِ هي شهر ماڻڪاڻين جو تختگاهه ٿي رهيو. ماڻڪاڻين جي زماني ۾ شهر ۾ 3 سؤ دڪان هئا ۽ آدم ڏهن هزارن کي پهتو اڄ به هي شهر ضلعي ۽ ڊويزن جو صدر مقام آهي.

ٽنڊوالهيار:

سنه 1790ع ۾ مير فتح خان جي پٽ مير الهيار خان ٽنڊو الهيار تعمير ڪرايو. مٿيان ٻئي شهر ٿرپارڪر جا مکيه شهر هئا.

---

1 -Selection From the Pre-Mutiny Records of the Comisioners Sind, P. 195

شاهنامه سنڌ: ذڪر مير باڳو خان.

تندو محمد خان:

سنہ 1791ع ۾ مير محمد خان شاهواڻيءَ لاڙ ۾ تنڊو محمد خان شهر تعمير ڪرايو. سنہ 1809ع ۾ هينري پاٽنجر جي بيان موجب مير سلطان علي خان ڪي شهر مان ساليانو آمدني 5 لک رپيا هئي.[1] اڄ تائين هي شهر لاڙ ۾ واپار جو وڏو مرڪز آهي.

خيرپور:

اڳ سهراباڻين جو تختگاهہ احمد آباد (ڪوٽ ڏيجي) هو. مير سهراب خان هاليپوٽن کان هاٿوڪي خيرپور جي زمين خريد ڪري، خيرپور جو شهر تعمير ڪرايو. پوءِ سهراباڻين جو تختگاهہ تي رهيو. خيرپور باغات ڪري مشهور آهي.

فتح آباد:

مير فتح علي خان سڪرنڊ جي پُرفضا ڍنڍ تي فتح آباد ڳوٺ تعمير ڪرايو. ان کان سواءِ ڪلهوڙن جون حيدرآباد ۾ جڙيل جيڪي مسجديون ۽ عمارتون هيون، تن جي مرمت ڪرايائين. مير صاحب جي والده جامع الخيري حيدرآباد ۾ تعمير ڪرائي.

منهوڙي جو قلعو:

سنہ 1799ع ۾ ڪراچي بندر جي بچاءَ لاءِ مير فتح علي خان منهوڙي جو مٿيءَ جو قلعو تعمير ڪرايو ۽ مٿس توبون رکايون. ڪراچيءَ جو بندر ڏينهون ڏينهن ترقي ڪرڻ لڳو. سنہ 1830ع ۾ شهر جو آدم ڇهن هزارن ۽ سنہ 1842ع ۾ ٻارهن هزارن کي پهتو.

راڄو خاناڻي ۽ تندو فاضل:

ميرن جيڪي شهر ۽ تنڊا تعمير ڪرايا، تن ستت ترقي ڪئي ۽ اڄ بہ اهي سنڌ جا مردم خيز ڳوٺ شمار ٿين ٿا. ماٺڪاڻين، خاناڻي ٽالپرن کي جاگيرون ڏنيون. مير راڄي خان "راڄو خاناڻي" ڳوٺ ٻڌرايو ۽ مير فاضل خان تنڊو فاضل تعمير ڪرايو.

تندو چام:

مير محمد خان ولد مير چام خان تنڊو چام تعمير ڪرايو.

---

1 -Selections From the Records of Bombay Government, No. XVII.

ٽنڊو مستي خان ۽ لقمان:

رئيس حاجي خان مريءَ جي وڏي پٽ مستي خان، ٽنڊو مستي خان ٻڌرايو ۽ لقمان خان، لقمان جو ڳوٺ ٻڌرايو. انهن مان معلوم ٿيندو ته ميرن جي پيروي ڪندي سنڌ اُمرائن به ڪي ڳوٺ ٻڌرايا.

طاهر بازار:

مير جتي به ڪو مٺيا وارو شخص ڏسندا هئا، ته مٿس احسانن جو بار وجهي ان کي پنهنجو وفادار بڻائي، مقربان خاص جي زمري ۾ شامل ڪندا هئا. حيدرآباد واري شاهي بازار طاهر خدمتگار جي نالي تي "طاهر بازار" سڏبي هئي.

ٽنڊو قيصر:

مراد قيصر خان نظاماڻي حيدرآباد ضلعي ۾ ٽنڊو قيصر تعمير ڪرايو. مير بجر خان جي وفادار سپاهي بيڙي خان کوکر، کوکرن جو ڳوٺ تعمير ڪرايو هو.

ٽنڊو اسماعيل شاهه:

سيد آغا اسماعيل شاهه وزير، جو اصل اصفهان جو رهاڪو هو. تنهن قليليءَ جي ڪپ تي پنهنجي نالي تي ٽنڊو تعمير ڪرايو. هتي جي مسجد جي ڪتبي تي مير فتح علي شاهه جو نالو لکيل آهي. هتان ٿوري پنڌ تي ٽنڊو مير محمود خان آهي.

ميرن جا قبا:

سر رچرڊ برٽن به گهمرا سنڌ جي سياحت ڪرڻ آيو هو. ميرن جا قبا، جيڪي شهر جي اتر ۾ آهن، تن بابت لکي ٿو:

"اتر وارن مقبرن تي نظر وجهڻ سان معلوم ٿي سگهندو ته اُهي گذريل زماني جي عمارت سازيءَ جو مشرقي نمونو آهن.... ٽالپرن، ڪلهوڙن جي عمارتن جي به حفاظت ڪئي."[1]

آثار قديمه جي مرمت:

ميرن قديم آثارن جي به مرمت ڪرائي، مير نور محمد خان ٺٽي جي مسجد شاهه جهاني ۽ مڪليءَ جي مقبرن جي مرمت ڪرائڻ تي 12 هزار رپيا خرچ ڪيا. مير نصير خان سنڌ جي سرتاج شاعر شاهه ڀٽائي رحه جي مقبري واريءَ مسجد جي تعمير ڪرائي ۽ قبي جي چوگرد هڪڙي پڪي ديوار تعمير

1 -J. W. Smith: Gazetteer of the Province of Sind, Vol. XI, PP. 48-49 (1911(

ڪرائي ۽ متس چار گنبذ تعمير ڪرايا. سندس خيال هو تہ قبي جي اندر سونهري ۽ ميناڪاريءَ جو ڪم ڪرائجي، مگر زماني جي گردش کيس فرصت ڪانہ ڏني. مير نور محمد خان قبي اڳيان ايوان تعمير ڪرائي، هڪ ڪوهہ ڪٽايو هو. سندس سؤٽ مير محمد خان قبي کي چانديءَ جو دروازو وجهايو، جو اڄا اتي موجود آهي.

فوجي قوت:

ميرن وٽ ڪابہ باقاعدي فوج ڪانہ هئي، فقط محافظ فوج جا ڪي دستا وٽن رهندا هئا. سڄي سنڌ رئيسن، سردارن ۽ زميندارن ۾ يورپ جي وچين دؤر جي زماني وانگر ورهايل هئي، جيڪي ميرن کي ضرورت وقت فوجي امداد ڏيندا هئا. ميرن جا قانون ساڳيا هئا، جيڪي شير شاهہ سوري ۽ اڪبر اعظم مرتب ڪيا هئا. ميرن وٽ وزارت جو عهدو بہ هو ۽ وٽن صلاحڪارن جي جماعت بہ رهندي هئي. صلاحڪارن ۾ ڪي سادات هئا، ڪي نواب ۽ جاگيردار ۽ ڪي هندو هئا. انگريزن جا مغربي قانون هندستانين لاءِ سازگار ڪين هئا، تنهن ڪري انگريزن کي بہ مغلن جي قانون کي اختيار ڪرڻو پيو البتہ انهن قانونن ۾ ٿوري ڦيرڦار ڪرڻي پيئي.

ميرن جي پهرئين چؤياري جو مدو سنہ 1783ع کان 1833ع تائين رهيو. ٻي چؤياري سنہ 1843ع تائين جاري رهي. جيڪي جاگيردار ۽ رئيس فوجي امداد ڏيڻ لاءِ ٻڌل هئا، تن کي پروانا ملندا هئا ۽ وقت بوقت مير سندن جاگيرن ۾ اضافو ڪندا هئا. انهن جاگيردارن جي سپاهين کي ضرورت وقت مير خرچ ڏيندا هئا. سستائي ۽ آسودگيءَ جو دؤر هو. پيادل سپاهيءَ کي هڪ سير چانور ۽ پنج پئسا روڪ ملندا هئا ۽ سوار کي گهوڙي جي خرچ لاءِ روزانو چار آنا ملندا هئا. اهڙيءَ طرح جنگ جي وقت پنجاهہ هزار فوج تيار ٿيندي هئي. ميرن جي صاحبيءَ جي شروعات وقت مسٽر هئنڪي سمٿ رپورٽ ۾ ميرن جي مجموعي فوجي قوت جو تعداد 36 هزار ڏيکاريو هو. صلح جي وقت مسلح باڊي گارڊن جو تعداد پنج هزار هو. انگريزن جي چرچ تي گهٽن ئي سردارن، ميرن جو طرف ڇڏي ڏنو هو جهڙوڪ: چانڊيا، نومڙيا، جوکيا ۽ ڪلمتي وغيره.

قلات، بهاولپور، ملتان، ديره جات، جوڌپور، ڪڇ ۽ جيلسمير سنڌ جون پاڙيسري حڪومتون هيون، انهن سڀني کان تالپرن جي فوجي قوت مضبوط هئي. هيٺ تفصيل وار هر هڪ رياست جا انگ اکر ڏجن ٿا:

1_ قلات: 33,000 فوج شال ڪوٽ، سيوي ۽ قلات مکيہ قلعا هئا جن مان پهريان بہ متيءَ جا جڙيل هئا. قلات مضبوط قلعو هو جنهن تي ست برج هئا ۽ منجهس هٿيارن جوڙڻ جو ڪارخانو هو.[1]

2_ بهاول پور: 3000 هزار سوار فوج ۽ 5000 هزار پيادا. جنگ جي وقت نواب 17,000 لشڪر گڏ ڪري سگهندو هو. رياست اندر ڏراور مشهور قلعو بهاول پور کان پنجاهہ ميلن جي مفاصلي تي رڻ ۾ هو. قلعي کي بہ ديواريون ڏنل هيون. منجهس هڪڙو تلاءُ هو جنهن ۾ سڄو سال پاڻي رهندو هو. روهيءَ ۾ ٻيو قلعو خانپور هو اتي جي کوهہ جو پاڻي کارو هو فقط جانورن جي پيئڻ لاءِ ڪارائتو هو رڪن پور جي قلعي جي ديوار پڪي هئي. چاڻايل قلعن تي توبون رکيل هيون. انهن کان سواءِ احمد پور، دين ڳڙهہ، خيرپور، ڳڙهي اختيار خان، موج ڳڙهہ ۽ ڪوٽ لشڪر خان قلعن تي توبون رکيل ڪونہ هيون.[2]

3_ ملتان: هيءَ افغان رياست هئي. نواب جي فوجن جو تعداد 2000 سوار ۽ 4000 پيادا هو. رياست اندر جملي ٻارهن قلعا هئا، جن مان ملتان، شجاع ڪوٽ، سڪندر آباد، مظفر آباد، تلمبا جي قلعن تي توبون رکيل هيون.[3]

4_ ڏيره جات: ديري غازي خان جي رياست جي فوجي طاقت 3000 سوار ۽ 8000 پيادا هئي، منگهروٿا، ترند بہ قلعا هئا، ڪي ننڍڙا قلعا بہ هئا، جن کي ڪوٽلا سڏيا هئا.

5_ سنڌ: شهداداڻين، ماٽڪاڻين ۽ سهراباڻين جي گڏيل فوجن جو تعداد 11000 سوار ۽ 19000 پيادا هو فقط ماٽڪاڻين جي فوجن جو صحيح تعداد معلوم ٿي نہ سگهيو. سڄي سنڌ اندر جملي 23 مضبوط قلعا هئا، جن مان بکر، امام ڳڙهہ اتر ۾ سنڌ جي حفاظت لاءِ، شڪارپور، ڪنڌڪوٽ، فتح ياسين ڪوٽ، لاڙڪاڻو اپر سنڌ جي حفاظت لاءِ، سيوهڻ، خدا آباد ۽ رني ڪوٽ ڪوهستان جي حفاظت لاءِ، حيدرآباد ۽ سڪرنڊ وچولي سنڌ لاءِ ۽ عمرڪوٽ، اسلام ڳڙهہ، فتح ڪوٽ ۽ نئون ڪوٽ ٿرپارڪر جي حفاظت لاءِ هئا.

سنہ 1789ع ۾ فتح ڳڙهہ تعمير ٿيو. جهڙي گدام کان نبي سر جيڪا هينئر ريلوي لائين وڃي ٿي، اتي مير فتح علي خان نئون ڪوٽ تعمير ڪرايو هو. سنہ 1799ع ۾ منهوڙي جي قلعي جو ڪم پورو ٿيو. ڪوهستان جي بچاءَ لاءِ مير ڪرم علي خان سن کان اٺن ميلن جي مفاصلي تي رني ڪوٽ تعمير

---

1 -G. P. Tate: History Kalat, Chp-I, Clcutta, 1896.

2 -Salmat Ali: History of Bahawalpur.

3 -H. R. Gupta: Latter Moghal History of Punjab, P. 273.

ڪرايو. مٿين قلعي جو ڪم مير مراد علي خان پورو ڪرايو. مٿس 12 لک رپيا خرچ لڳو. انهن قلعن مان منهوڙي، حيدرآباد، عمرڪوٽ، ڏيجي، لاڙڪاڻي، فتح ڳڙهه، اسلام ڳڙهه قلعن تي توبون رکيل هيون. منهوڙي جي قلعي ۾ هر وقت 3 هزار لشڪر رهندو هو. منجهانئس منهوڙي، بکر ۽ امام ڳڙهه جي اهميت کي معلوم ڪري، انگريزن اڳواٽ انهن تي قبضو ڄمايو هو.[1]

عيسوي 16 صدي کان وٺي هندستان جي مغل لشڪر توڙي نوابن ۽ راجائن جي لشڪر ۽ توپ خانن ۾ فرنگي نوڪر هئا. اهي ديسي سپاهين کي يورپي نموني جو قواعد سيکاريندا هئا. ان کان سواءِ ڪارخانن ۾ هٿيار سندن نگرانيءَ هيٺ تيار ٿيندا هئا. ابتدائي دؤر ۾ فرنگي توپچين جو پگهار ٻن سون رپين کان وٺي ٽي سؤ رپين تائين هو مگر اورنگزيب عالمگير جي ڏينهن ۾ سندن پگهار گهٽجي ٻٽيهه رپين کي پهتو هو. ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي ديسي لشڪر ۾ ديسي سپاهي جو پگهار پنجن رپين کان وٺي ستن رپين تائين هو. البته ناتال ۽ نئين سال جي ڏينهن ۾ سپاهين کي ڪي سوکڙيون ملنديون هيون ۽ جنگين جي حالتن ۾ ديسي سپاهين کي جهوپڙين اڏڻ لاءِ ڪجهه پتو ملندو هو. يورپي قواعد سکڻ ڪري ڪمپنيءَ جا سپاهي، ديسي نوابن ۽ راجائن جي سپاهين کان وڌيڪ چست ۽ چالاڪ هئا. اهو ئي سبب هو جو ڪلائيو سراج الدوله کي پلاسيءَ جي جنگ ۾ شڪست ڏني هئي ۽ پيشوا جي ٽي لک سپاهين انگريزن کان شڪست کاڌي هئي.[2]

احمد شاهه ابدالي پاڻي پت جي ٽين جنگ مان فارغ ٿيڻ کان پوءِ ڪي فرنگي توپچي پاڻ سان ڪابل ڏانهن وٺي ويو هو.[3] مير علي مراد خان ماٿڪاڻي پنهنجن فوجن جي تنظيم لاءِ سنڌيا جي لشڪر جي هڪڙي خارج ٿيل فرنگي سئمن کي پاڻ وٽ نوڪر رکيو هو. مسٽر هاويل جنهن مياڻيءَ جي جنگ ۾ ٽالپرن سان نمڪ حرامي ڪئي، سو شهداداڻين جو توب خاني ۾ نوڪر هو.

مير فتح علي خان جنگ جي سڏ تي 25 هزار لشڪر ميدان ۾ آڻي سگهندو هو. سهراباڻي لشڪر جو تعداد ڏهه هزار هو وٽن فوجن ۾ روهيلا ۽ افغان به نوڪر هئا. ٽالپري لشڪر کي ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ ۾ پلٽڻ وانگر

---

1 -H. R. Gupta: Latter Moghal History of Punjab, PP. 272-273.

2 -F. Bernier's Travels (1656-1668), Vol. I, P. 217.

ڊيوپلي فرينچ جنرل جو چوڻ هو ته سڄي هندستان کي فتح ڪرڻ لاءِ ڏهه هزار قواعد سکيل سپاهي ڪافي آهن.

3 -Baluchistan District Gazetteer Series, Vol. Sibi district, Bombay, 1907.

ڪا خاص پوشاڪ يعني وردي ڪانہ پيل هئي. بلوچن وٽ پرمار بندوقون هيون، جن جون ناليون ڊگهيون هيون ۽ پري تائين مار ڪري سگهنديون هيون، ليڪن سنڌن پرڻ ۾ وقت لڳندو هو. پرمار بندوقن کان سواءِ تراريون، ڍالون ۽ زرهون ان زماني جا مکيہ هٿيار هئا. اهوئي سبب هو جو سر چارلس نيپيئر کي پنهنجن بهتر هٿيارن ڪري دماغ ۾ غرور سمايل هو ۽ انهن جي زور تي هو پنجن هزارن سپاهين سان مياڻيءَ ۽ دبي جي ٻن جنگين ۾ ٽالپرن جي اڌ لک فوج کي شڪست ڏيڻ ۾ ڪامياب ٿيو. متين ٻن خونريز معرڪن ۾ ڏهہ هزار سنڌي لشڪر مارجي ويو.

ٽالپرن وٽ توب خانو هو. اُهي توبون ميان نور محمد ۽ ميان غلام شاهہ ڪلهوڙن پورچوگيزن، ڊچن ۽ ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ کان خريد ڪيون هيون. فرنگين وٽ ولايت کان جڏهن نوان هٿيار پهچندا هئا، تہ پراڻا ديسي نوابن ۽ راجائن کي نقد قيمت تي وڪڻندا هئا. ڪي پراڻيون توبون انگريزن، ٽالپرن کي سوکڙين طور ڏنيون هيون. دارالخلافہ حيدرآباد ۾ اسلحہ سازيءَ جا ڪارخانا هئا. ناٿن ڪرو پنهنجي رپورٽ ۾ ڄاڻايو هو تہ ميرن وٽ ڪراچي، ٺٽي ۽ حيدرآباد ۾ بارود جوڙڻ جا ڪارخانا آهن. حيدرآباد جي ڪارخانن ۾ افغان، خراسان ۽ ايران جا ڪاريگر بندوقون ۽ توبون جوڙيند اهئا. اُهي توبون مير خاني پناڻ ڍاليندا هئا. ڪي مير خاني توبون هن وقت مدراس جي عجائب خاني ۾ رکيل آهن. ميرن جا گماشتا، ايران ۽ مسقط کان بندوقن جون ناليون ۽ تراريون جا ڦر خريد ڪندا هئا. ميرن جا فوجي عملدار قلعن کي بارود سان اڏائڻ جي فن کان واقف هئا. وقت سر فوجون ٻيڙين رستي نقل ۽ حرڪت ڪنديون هيون.

سائيڪو ورهين جي پهرين چاليهن سالن اندر ميرن جوڌپور کان ڏٽ، پارڪر، ٻلاري ۽ عمرڪوٽ فتح ڪيا. قلات جي بيگلر بيگيءَ کان عمرڪوٽ (ڪشمور) ۽ ڪراچي فتح ڪيائون. دراني سلطنت جي ڪمزوريءَ کان پوءِ مغل علائقو سکر، بکر ۽ شڪارپور سميت فتح ڪيائون. ٻهاول پور جي نواب کان سبزل ڪوٽ ۽ ينگ ياڙي جا پرڳڻا فتح ڪيائون ۽ جيسلمير جي راول کان شاهہ ڳڙهہ، گتوريا ۽ گرسيا جا قلعا فتح ڪيائون. مير غلام علي خان ڪڇ فتح ڪرڻ جو ارادو ڪيو هو پر لارڊ منٽو ڪيس اجازت ڪانہ ڏني.[1] جڏهن ڪو سپہ سالار بهادريءَ جو ڪارنامو ڪندو هو تہ مير صاحب ان کي انعام اڪرام، جاگيرون ۽ پروانا ڏيندا هئا. ظاهر خدمتگار هو مگر ٻهاول پور جي لشڪر کي

1 -B. D. Basu: Rise of the Christian Power in India, Vol.V, P-160.

شڪت ڏيڻ کان پوءِ نوابي جي ممتاز رتبي کي پهتو. نواب ولي محمد خان لغاريءَ کي، شڪارپور هٿ ڪرڻ وقت، مير ڪرم علي خان 3 هزار اشرفيون انعام ڏنيون. ٽالپر ميرن جا خاص ۽ ذاتي هٿيار نهايت قيمتي هئا. مٿن سون، چاندي ۽ جواهرات مڙهيل هئا. جيمس برنس کي جيڪا ترار انعام ڏني هئائون، تنهن هڪ جي قيمت ئي پنجاهه هزار رپيا هئي.

سنڌ جي اُپت:

گذريل هڪ صديءَ اندر انگريزن تاريخ جي ذريعي جيڪا پروپئگنڊا ڪئي، تنهن جو اثر هندستانين جي دماغ تي برو پيو. ايتري قدر جو ڪي اعليٰ تعليم يافته حضرات به معاملي جي نوعيت کي معلوم ڪرڻ کان محروم رهجي ويا. انگريزي مؤرخن پنهنجي قوم جي ملڪ گيريءَ جي حرص، ناحق قتل ۽ خونريزين کي حق بجانب ثابت ڪرڻ لاءِ انتهائي ڪوشش ڪئي آهي. انهن نوابن ۽ راجائن جي درٻارين جا نقشا بري نموني پيش ڪيا آهن. جنگين جي ذڪرن ۾ صرف انگريزن جي بهادري ڏيکاريل آهي. ان قسم جي غليظ مواد مان حقيقت جي تلاش ڪرڻ ڏکيو ڪم آهي.

اڄ انگريز هندستان خالي ڪري ويا آهن. ليڪن سندن شرمناڪ ڪارروائيون سنڌين قوم جي دامن تان هرگز مٽجي ڪونه سگهنديون. هن قوم جي مڪر، فريب، جبر ۽ استبداد جا لرزهه خيز واقعات ايندڙ نسل پڙهي مٿن لعنت وسائيندا رهندا. ان ۾ شڪ ڪونهي ته ميرن جو شوق سير ۽ شڪار سان به هو. حڪومت جا ڪاتا نيڪن تي ڏيندا هئا. تنهن ڪري سندن آمدني ڪلهوڙن جي ڏينهن کان گهٽو گهٽ هئي، پر ملڪ جي تجارتي ۽ صنعتي حالت ترقي پذير هئي. خود انگريزن رپورٽن ۾ ڏياريو هو ته ڌارين ملڪن جا واپاري هن صوبي ۾ نصيب آزمائڻ اچن ٿا. حڪومت کي ڍلن ۽ محصول مان چڱي آمدني هئي. عربن جي ڏينهن ۾ سنڌ جي سالياني اُپت 27,00,000 رپيا هئي.[1] مغلن جي صاحبيءَ ۾ سنڌ جي سالياني اُپت 23,20,000 رپيا هئي.[2] ڪلهوڙا زرعي ڪمن ۾ ماهر هئا. سندن ڏينهن ۾ سنڌ گهڻو آباد هئي ان ڪري سندن صاحبيءَ ۾ سنڌجي سالياني اُپت 60,00,000 هئي.

مير فتح علي خان کي سنڌ مان 51,13,000 رپيا سالياني آمدني هئي ۽ سندس خرچ جو تفصيل هن ريت هو: 1_ ڏهه لک رپيا سالياني شاهي خزاني ۾

1_ تاريخ هند: شمس العلماء مولوي ذڪاءُ الله، جلد _ 1، ص_ 245.

2 -F. Bernier's Travels Vol-I, P. 457.

داخل ٿيندا هئا. 2_ ٻارهن لک رپيا ساليانو عملدارن ۽ ملازمن کي پگهار طور ۽ جاگيردارن کي وظيفن طور ملندا هئا. 3_ اٺاويهه لک ٽيٽيهه هزار رپيا مير صاحب کي ساليانو خانگي خرچ لاءِ ملندا هئا.[1] مٿين آمدني پر وارن ملڪن جي آمدنيءَ کان گهڻو وڌيڪ هئي. مثلاً: مير نصير خان بيگلر بيگي قلات جو زمانو بلوچستان جي اوج جو زمانو هو مگر ملڪ جي جملي ساليانو اُپت 34 لک رپيا هئي. نواب بهاول پور جي آمدني 1830ع ۾ فقط 14 لک رپيا ساليانو هئي. ملتان جي نواب جي ساليانو آمدني 2 لک 55 هزار رپيا هئي. مير فتح علي خان ساليانو 2 لک رپيا مقرر سرڪاري خزاني مان نادارن، مفلسن ۽ بيواهُن کي خيرات ڪندو هو.

ڪلهوڙن جي ڏينهن ۾ سنڌ جي اپت سٺ لک رپين مان وڌي اَسي لک رپين کي پهتي هئي، جنهن مان 1739ع کان نادر شاهه کي 21 لک رپيا، سنه 1737ع کان احمد شاهه ابداليءَ کي پهريائين 14 لک رپيا، پوءِ 1760ع کان 11 لک رپيا ۽ سنه 1775ع کان تيمور شاهه کي 7 لک رپيا پرپندا هئا. مير فتح علي خان فقط تيمور شاهه کي ڏيل ڏني. سنه 1793ع ۾ تيمور شاهه جي مرڻ کان پوءِ ٽالي ماتر سنڌ زمان شاهه جي ماتحت هئي، مگر هو ٽالپرن کان خراج اڳاڙي نه سگهيو. پوءِ جيئن سنڌو نديءَ جا زرخيز علائقا ميرن جي شڪار گاهن ۾ تبديل ٿيا، تيئن 1832ع ۾ اليگزينڊر برنس جي لنگهڻ وقت سنڌ جي اُپت اَسي لک رپين مان گهٽجي وڃي چاليهن لکن کي پهتي هئي.[2]

انتظام ۽ ڏلون:

ٽالپرن جي ڏينهن ۾ سنڌ تعلقن ۽ پرڳڻن ۾ ورهايل هئي. هر هڪ پرڳڻي مٿان سزاولڪار ڪاردار ۽ مختيارڪار مقرر هئا. سزاولڪار سان هڪڙو خزانچي، سوارن جو دستو ۽ ٽپال پهچائڻ لاءِ هرڪارا رهندا هئا. هر هڪ شهر مٿان عدالت لاءِ قاضي، شهر جي حفاظت لاءِ ڪوتوال ۽ قلعن مٿان قلعيدار مقرر هئا. ڪوتوالن ۽ قلعيدارن وٽ فوجي دستا رهندا هئا. اُهي مرڪزي حڪومت کي رپورٽون پهچائيندا هئا ۽ ڪن اهم معاملن ۾ دربار کان اجازت ۽ صلاح وٺندا هئا.

سزاولڪارن جو ماهوار پگهار پنجن سون رپين تائين هو. مٿيان عهدا هميشه خانداني فردن کي ملندا هئا. جيئن رشوت خوري بند رهي. هوڏانهن

1 -H. R. Gupta: Latter Moghal History of the Punjab, PP-71-279.

2 -H. T. sorely: Shah Abdul Latif of Bhit, Chp- Administration, London, 1940

نوٽ: ڊاڪٽر سورلي، ميرن جي آمدني 51 لک رپيا ڏيکاري ٿو. ڪتاب "عبرت ڪده سنڌ" ۾ سٺ لک رپيا آمدني ڏيکاريل آهي.

ڪمپنيءَ جي راڄ ۾ انصاف نيلام ٿيندو هو ۽ رشوت خوريءَ جو وڏو سبب هو عملدارن جون گهٽ پگهارون.[1] هندستان ۾ ٻن قسمن جون عدالتون هيون: 1_ صدر نظامت يعني فوجداري معاملن جي ڪورٽ ۽ 2_ صدر ديواني، يعني سول ڪيسن کي نبيرڻ لاءِ عدالتن جو ڪاروبار مغل زماني وانگر قاضي ۽ صدرالصدور هلائيندا هئا.

فصلن لهڻ وقت ميرن پاران هڪڙو روينيو عملدار يا وزير پاڻ گشت تي نڪرندو هو ۽ سزاولڪارن جو بروقت حساب ڪتاب تپاسي، نقص جو تدارڪ ڪري، هارين جون شڪايتون متائيندو هو. ڪنهن هاريءَ کي جاگيردار يا ڪنهن مير جي زمين تي ڪا تڪليف پهچندي هئي، ته ٻئي ڪنهن مير جي زمين ڏانهن لڏي ويندو هو. زمينن تان تڪرار به لڳندا هئا ۽ نوبت جنگ ڪي وڃي پهچندي هئي. جيئن ول جي جنگ متي بيان تي چڪي آهي. مير پنهنجن هارين کي ٻچن وانگر سنڀاليندا هئا. سندن ڪمدار توڙي سرڪاري عملدار ان ڳالهه جو خاص ڌيان رکندا هئا ته ڪڙمين سان ڪنهن قسم جو ظلم نه ٿئي.

بٽئي، محصولي، ڪاسگي ۽ حقابو ڍلن جا خاص قسم هئا. 1_ بٽئي، ڪن زمينن جي اپت جو ٽيون حصو ڪن تان چوٿون حصو ۽ ڪن تان پنجون حصو مير ڪٽندا هئا. 2_ ڪمند، نير، تماڪ، ڪپهه، ميون ۽ ترڪارين جي اپت "محصولي" سڏبي هئي.[2] 4_ ڪن زمينن تان حڪومت کي في خراراپت تي ست ڪاسا ان ملندو هو جيئن چانڊڪي پرڳڻي يا ڪن ٻين هنڌن تي ان کي "ڪاسگي" سڏبو هو. ميرن جا سزاولڪار رعايا جي خصائل، عادتن ۽ حالتن کان پوريءَ طرح واقف هئا. اهي ڪمپنيءَ جي انگريز عملدارن وانگر ڏاريا ڪونه هئا. بلڪ هن صوبي جا رهاڪو ۽ ماڻهن جي زبان ۽ طريقن کان

1_ نوٽ: ميجر جنرل سليمن صاحب پنهنجي ڪتاب ۾ ڪمپنيءَ جي عملدارن جي گهٽ پگهارن ۽ رعايا کان رشوتون وٺڻ متعلق هڪڙو خلاصو باب ڏنو آهي. هو لکي ٿو ته لارڊ وليم بينٽڪ جي زماني ۾ هرهڪ ضلعي جي ڊويزن مٿان فقط هڪڙو ٿاڻيدار مقرر هو جنهن جو ماهوار پگهار فقط 25 رپيا هو سندس ماتحت جمعدار جو ماهوار پگهار فقط آٺ رپيا هو. برق انداز يعني سپاهيءَ جو ماهوار پگهار فقط چار رپيا هو. ان ڪري پوليس عملو رعايا کان ڳريون رشوتون وٺندو هو بلڪ ڍلن وانگر رشوتن جي رقم ڳوٺ وارن تي مقرر هئي. هولي ۽ دسهڙي جي موقعن تي ڳوٺ جي چوڌريءَ تي هڪ رپيو رشوت طور ڍل مقرر هئي. جيڪي تاريخ جا شاگرد ميرن جي راڄ کي جاهليت ۽ اونداهيءَ جو زمانو تصور ڪن ٿا، تن کي ڪمپنيءَ جي اُن زماني جي تصوير جا ٻئي رخ ڌسڻ گهرجن.

W. H. Sleeman SIR: Rembles & Recollections. Vol-II, Chp-XIV, "Indian Police its defects", P. 207

2 -E. H. Aitke: Gazetteer of the Province of Sind, "Talpur System", P-140

"عبرت ڪده سنڌ"، ص_ 268_271.

واقف هئا. ساڻن ننڍا عملدار فريب ڪري ڪونه سگهندا هئا. ڍلون جنس جي صورت ۾ پريون ويندڙيون هيون. فقط تماڪ، ڪپهه، نير، ڪمند، پاچين ۽ ميون جهڙين قيمتي پيداوارين تي نقد ڍلون ڏيڻيون پونديون هيون. هوڏانهن انگريزي راڄ ۾ هاري چوڏاري تنگ هئا. بنگال ۽ يو۔ پي جهڙن آباد صوبن جا زميندار به ڳرين ڍلن ڀرڻ ڪري صفا مفلس بڻجي چڪا هئا.

هينري پاٽنجر پنهنجي سياحت نامي ۾ چانور، جوئر، باجهري، ڪپهه، تيلي ٻج، ڪمند، نير، تماڪ، ڀنگ ۽ آفيم سنڌ جون مکيه پيداواريون ڏيکاري ٿو. مٿيون پيداواريون سنڌ جي باشندن جي ڪاپي کان وڌيڪ هيون. امير توڙي غريب فارغ البال زندگي بسر ڪندا هئا. سنڌ جا ماڻهو مهمان نواز خوش خلق ۽ فياض هئا. پاٽنجر لکي ٿو ته "چڱا چڱا سفيد پوش ماڻهو گهوڙن تي چڙهي خيراتون گهرن ٿا!" اهي سفيد پوش سادات يا درويش هئا، جن کي مريد نذرانا ۽ خيراتون ڏيندا هئا. فرنگين کي خبر ڪانه هئي ته سنڌي پير پرستيءَ ڪري مشهور آهن!

گمرگ (ڪسٽم) ڪاتي ۾ ڍل ڀريندڙن کي اجورو ملندو هو. هينري پاٽنجر جو بيان آهي ته سنه 1809ع ۾ هڪڙي هندو واپاري 99 هزار رپيا گمرگ ڪاتي کي ڀريا. ڪيس وڏي رقم اجوري طور ملي. گمرگ ڪاتي وارا ٻاهران ايندڙ مال تي خوب چڪاس رکندا هئا. اوهين اڳ پڙهي چڪا آهيو ته بلوچ سپاهين اليگزينڊر برنس جي صندوقن کي سنڌس جهاز تي چڙهي کولي ڏٺو هو.[1] عيسوي 18 صدي کان مالوهه جو آفيم سنڌو نديءَ رستي لاهري ۽ ڪراچي بندرن کان ڪلهوڙن جي صاحبيءَ واري زماني ۾ دمن، ڊيو ۽ گوٽا جي بندرن ڏانهن ويندو هو. آفيم جي نقل و حرڪت ڪري سنڌ جي گمرگ ڪاتي کي گهڻو فائدو پهچندو هو مگر جڏهانڪر انگريزن سورت ۾ واپار جي ڪوٺي وڌي، تڏهانڪر رفتي رفتي هندستان جي آفيم جي واپار تي قبضو ڄمائي، پورچوگيزن کي بي دخل ڪري ڇڏيائون. سنه 1832ع ۾ مير مراد علي خان سان تجارتي عهدنامي ڪرڻ کان پوءِ انگريزن سنڌو نديءَ جي آفيم جي واپار تي مڪمل طور قبضو ڄمايو. جنهن ڪري سنڌ جي گمرگ کي نقصان پهتو ۽ انگريز فائدي ۾ رهيا.[2]

وڏن شهرن جي آمدني:

نون شهرن ۽ ٽنڊن جي تعمير ٿيڻ کان پوءِ پراڻن شهرن جهڙوڪ: ٺٽي، هالا، سيوهڻ، نصرپور وغيره جو باقي رهيل اوج به گهٽجڻ لڳو. وڏن شهرن ۾

1 -Bombay Government Record, Selections, XVII, Part-II.
2 -J. Douglas: Bombay & Western India, P-35.

تجارت ۽ صرافڪو ڏنڌو هندو صرافن جي هٿن ۾ هو. سنڌن هنڊيون ملتان، لاهور ۽ دهليءَ تائين هلنديون هيون. بلڪ شڪارپوري سيٺين جون هنڊيون بمبئي، ڪلڪتي ۽ استراخان تائين چالو هيون.[1]

1_ دارالخلافة حيرآباد: ساليانې آمدني ڏيڍ لک رپيا.

2_ عمرڪوٽ: جملي 23 هزار رپيا.[2]

3_ ٺٽو ۽ شاهه بندر: هڪ لک ويهه هزار رپيا.

4_ ميرپور بٺورو: پنج لک رپيا. (هت انگريزن ڪلمي شوري کي صاف ڪرڻ لاءِ ڪارخانا کوليا هئا.)

5_ ٺنڊو محمد خان: پنج لک رپيا.

6_ شڪارپور: پنج لک تيانوي هزار رپيا. (ناتڪن ڪرو اسي هزار رپيا ۽ ايچ_ سمٽ ڏهه لک رپيا ڏيکاري ٿو).

ڪراچي: 6 لک 16 هزار رپيا.[3]

ڪراچيءَ جي مڇيءَ جي واپار مان ميرن کي ساليانو ڏهه هزار رپيا آمدني هئي، خوجا ۽ هندو واپاري مهاڻن کان ٺيڪي تي مڇي خريد ڪري، سڪائڻ کان پوءِ ڏيساورن ڏانهن رواني ڪندا هئا. سموزا مهاڻا سندن قرضدار هئا. انگريزن سنڌ فتح ڪرڻ کان پوءِ ٺيڪي جي رسم کي منسوخ ڪري، مڇيءَ جي شڪار لاءِ پروانا جاري ڪيا. ان کان پوءِ 1855ع ۾ مڇيءَ جون مياڻيون نيلام ڪرڻ لڳا. سنه 1858ع ۾ ٻيهر پروانن جو رواج جاري ڪياڻون. مڇيءَ جو واپار ترقي ڪرڻ لڳو. سنه 1856ع ۾ انگريزن کي مڇيءَ جي واپار مان 1,04,508 روپيا آمدني ٿي.[4] ٽالپري دور ۾ هڪ سؤ مڻ مڇي ٻاهر موڪلڻ تي واپارين کي 10_9_13 ڊل ڍيٽي پوندي هئي.[5]

ڪراچيءَ جي سمنڊ مان ڪوڏيون نڪرنديون هيون ۽ سنڌ ۾ بطور ننڍي ۾ ننڍي سڪي جي چالو هيون. انگريزي دور ۾ ڪوڏيون ڪڇ گجرات کان پڻ اچڻ لڳيون. مير توڙي دولت مند طبقو عمارتن جي ڪڙڪين کي شيشن بدران سپيون هڻندا هئا. اهو رواج گوٿا ۽ بمبئي کان سنڌ ۾ رائج ٿيو هو. سنه 1836ع ۾ ميرن جي ڪوشش سان گسريءَ جي ڪاريءَ مان سچا موتي نڪرڻ لڳا. هي

---

1 -J. C. Marsham: Abridgment of History of India, P-371.
2 -H. R. Gupta: Latter Moghal History of the Punjab, P-272.

وقائع راجستان: مولوي نجم الغني، جلد_2، ص_ 59.
3 -H. R. Gupta: Latter Moghal History of the Punjab, P-272.
4 -E. H. Aitken: Gazetteer of the Province of Sind, PP-70-71.
5 -Bombay Government Records, Selection XVII, Part-II, P-596.

ڪم ٺيڪيدارن معرفت هلندو هو. جيئن اڄ خواتين مغربي فيشن مطابق منهن تي پائوڊر ملين ٿيون. تيئن ميراڻي راڄ ۾ دولت مند طبقي جون خواتين سچن موتين جو خاڪو منهن کي ملينديون هيون. سنہ 1849ع ۾ انگريزن کي سچن موتين جي ٺيڪي مان 6,265 رپيا آمدني وصول ٿي هئي.

معدنيات:

سنڌ جو ڪلمي شورو ولايت تائين مشهور هو. ڪلهوڙن جي صاحبيءَ جي زماني کان انگريزن شاهہ بندر، اورنگا بندر ۽ ساڪري ۾ ڪلمي شوري کي صاف ڪرڻ لاءِ ڪارخانا کوليا هئا. ٺٽي بولاخان ۾ گندرف جون کاڻيون هيون. خيرپور ۽ ٿر چانيهي جي اِپٽ ڪري مشهور هئا. روهڙي، خيرپور، حيدرآباد ۽ جهرڪن جي ٽڪرين ۾ ميٽ جون کاڻيون هيون. کيرٿر جون کاڻيون سرڪاري نگراني هيٺ هيون. ٺٽي جي ٽڪرين مان لوهہ نڪرندو هو. باقي پتل، ٽامو شيهو جنگي هٿيارن لاءِ ٻاهران گهرائڻو پوندو هو. بلوچستان جو ڪلمي شورو اپر سنڌ ۾ پنج رپيا مڻ جي حساب سان وڪامبو هو.

هنر ۽ واپار:

هر هڪ شهر ۽ ڳوٺ ۾ ديسي هنرن جا ڪارخانا هئا. حيدرآباد چانديءَ تي سون جي پاڻي چاڙهڻ، ميناڪاري، چمڙي رڱڻ ۽ چمڙي جي سامان سبب برک هو. هتي جلد ساز جلدن تي سونهري ڪم ڪندا هئا. ڇاپي خانن نہ هئڻ ڪري ڪتابت جي ڪم لاءِ خوش نويس خطاط رهندا هئا. ڪنڊياري، گمبٽ ۽ نصرپور جون جوڙيون، کيس ۽ سوسيون مشهور هيون. ٺٽي جو اوچ منجي چڪو هو ليڪن هتي جا غاليچا، پاڪڙا ۽ لونگيون مشهور هيون. هالن ۽ سيوهڻ ۾ سرن ۽ مٽيءَ جي برتنن تي ڪاشيءَ جو سنو ڪم ٿيندو هو. هالا جنڊيءَ جي ڪم ڪري اڄ بہ مشهور آهي.

سنڌ جا قديم هنر اڄ بہ شهرن ۽ ڳوٺن ۾ چالو آهن. مثلا: بوبڪن ۾ تاس ۽ غاليچن جا ڪارخانا آهن. مٽيارين ۾ اوچ جو ڪم ٿئي ٿو. ٽنڊي محمد خان جو مربو ۽ پيهون مشهور آهن. ماتليءَ ۾ رڪ جون ڇريون ۽ ڏاٽا جڙن ٿا. ڪڏڙي جا گهوڙن جا هنا، پڊعيدن، نوشهري فيروز ۽ ٺارو شاهہ جون فراسيون، انگوڇا ۽ چانڊنيون مشهور آهن. ٽنڊي جان محمد جي رڱاوت، نبي سر جا چمڙا جا دٻا، جتيون ۽ ڪنجهي جو سامان، منيءَ جا چمڙا جا حقا، پاڪڙا، هنا ۽ پتل جو سامان، ڇاڇري جا ڪِتا، لويون ۽ پاڪڙا ۽ لاڙڪاڻي جا ڪٽ جا برتن گذريل دؤر جي هنرن جا يادگار اڃا سوڌو قائم آهن. انگريزي دؤر ۾ سر بارٽل فريئر جي ذينهن

۾ ڪراچيءَ ۾ تجارتي ميلا لڳڻ لڳا. ڪمشنر پاڻ سنڌ جو گشت ڪري سنڌ جون صنعتي شيون گڏ ڪري، سنہ 1851ع ۾ لنڊن جي هائيڊ پارڪ واري صنعتي نمائش ڏانهن روانيون ڪيون. گويا 19 صديءَ جي وچ ڌاري سنڌي ڪاريگرن ولايت تائين خراج تحسين حاصل ڪيو.[1]

ميرن جي ڏينهن ۾ سنڌ جي واپار گهڻي ترقي ڪئي، واپار قافلن ۽ ٻيڙين وسيلي هلندو هو. خراسان، چيني ترڪستان، ڪشمير، وچ هندستان ۽ پنجاب جو مال سنڌو نديءَ وسيلي سنڌ جي شهرن ۾ پهچندو هو. هر هفتي پنج سؤ مال سان پريل ٻيڙيون حيدرآباد کان بکر پهچنديون هيون. ٻيڙين تي مسافرن لاءِ بہ ڪمرا جڙيل هئا. هينري پاتنجر سنڌجي سياحت ڪرڻ وقت 19 ڏينهن اندر 341 مال سان پريل ٻيڙيون حيدرآباد کان راجي ديري ڏانهن وينديون ڏٺيون. سنڌ جا ميمڻ واپاري سنڌي گيهہ جو واپار هندستان جي بندرن سان ڪندا هئا.[2]

قنڌار ۽ خراسان جا قافلا سرديءَ جي موسم ۾ شڪارپور تائين ايندا هئا ۽ هڪ رات ۾ ويهہ ميل مسافري ڪندا هئا. بلوچن جا قافلا ڏينهن جو مسافري ڪندا هئا. شڪارپور، سکر، روهڙي، لاڙڪاڻو ڪنڊيارو، هالا، حيدرآباد، ميرپورخاص، عمرڪوٽ، ٽنڊو محمد خان، نصرپور، سيوهڻ، ٺٽو ۽ ڪراچي واپار جا مرڪز هئا. ٽالپري دؤر ۾ نصرپور جي ڪورين جو تعداد ويهہ هزار ۽ ٺٽي ۾ ڪورين جو تعداد 16 هزار هو. افغان واپاري ڪشميري شالون، بلوچي نمدا، اصفهان، هرات، يزد ۽ مشهد جا ريشمي ڪپڙا، ڪيم خواب ۽ سچيون ڪلاباتون، خراسان جا پشمينا، غاليچا، خشڪ ۽ تر ميوا ۽ سليمان ۽ هندوڪش جبلن جون جڙيون ٻوٽيون، هنگ، گهوڙا ۽ باز سنڌ ۾ وڪري لاءِ آڻيندا هئا. هر هڪ افغاني قافلي ۾ سترانن جي قطار ٿيندي هئي. افغان واپاري سنڌ مان نير، مصالحا ۽ انگريزي گرم ڪپڙو خريد ڪندا هئا. هر هڪ اٺ تي اَسي مڻ تبريزي وزن جو نير ڪپڙن رنگڻ لاءِ ايران ڏانهن ويندو هو.

دراني سلطنت جي زوال کان پوءِ البت شڪارپور جي واپار کي لوڏو اچي ويو هو.[3] سنڌ جو چوپايو مال جهجهو هو. انن ۽ گهوڙن جي پرورش لاءِ هن صوبي جي آب و هوا موافق آهي. هتي جي جتن وٽ هزارن جي تعداد ۾ اٺ هئا.[4] پهرين افغان ويڙهہ وقت ميرن 3 هزار اٺ جنرل نات ڏانهن قنڌار روانا ڪيا هئا.

1 -J. Martineau: The Life & Gorrospendence of SIR Bartle Frere, Chp-V, -132, London, 1895.

2 -J. C. Marsham: Abridgment of the History of India, p-431.

3 -W. Kaye: History of war in Afghanistan, Vol-I.

4_ سنڌ جي اُٺن لاءِ ڏسو 'تاريخ هند' مولوي ذڪاءُ الله، جلد_5، ص_ 668_669.

سنہ 1843ع تائين، سنڌ ۾ ٻانهن جو واپار چالو رهيو. انگريزي مؤرخ ميراٽي راج تي نڪتہ چيني ڪندي ان ڳالھ جو ذڪر ڪن ٿا. حقيقت ۾ اهڙو واپار پهريائين عرب سوداگر هندستان جي بندرن تي ڪندا هئا. عيسوي 17 صديءَ ۾ يمن جي بندر موخا ۾ في حبشي غلام جي قيمت 4 شلنگ 6 پينس هئي.[1] فرنگين جي سمنڊ تي قبضي ڪرڻ کان پوءِ غلامن جو واپار فرنگي سوداگر پاڻ ڪرڻ لڳا.

ميان غلام شاھ ڪلهوڙي بمبئي مان ڪي حبشي ٻانهيون ۽ سرڪش غلام خريد ڪيا هئا. ميرن جي ڏينهن ۾ گهڻا حبشي غلام سنڌ ۾ پهتا ۽ سنڌ جي هر هڪ شهر ۾ شيدين جا پاڙا ڏار هئا، جيئن ڪوٽڙيءَ ۾ نانگي جي لين. اهي حبشي سنڌ جي رهاڪن سان رفتي رفتي گڏجي ويا ۽ سندن اولاد "گدا" سڏجڻ لڳا. هينئر حبشين جو تعداد گهڻو گهٽجي چڪو آهي. ڪراچيءَ جي بندر انگريزن جي سنڌ تي پير پوڻ کان پوءِ گهڻي ترقي ڪئي. هتي بندر عباس، مسقط، مانڊوي، بمبئي ۽ ملبار جي واپارين جا گماشتا رهندا هئا. فرنگي سوداگرن معرفت سنڌ ۾ عاج، شيهو، صندل، وڏ ٽُڪ جا اوزار، ملبار جا مصالحا، معبر جون رنگين ڇيٽون، چين ۽ جاپان جا چيني ۽ شيشي جا ٿانوَ ۽ شمعدان سنڌ ۾ پهچڻ لڳا.

مٽين شين جي اچڻ ڪري سنڌ جا ڪاريگر بيڪار ٿي ويا ۽ واپاري دانهون ڪرڻ لڳا. مير ساليانو ڏيڍ لک رپين جو گرم ڪپڙو ڪمپنيءَ کان خريد ڪرڻ لڳا. جڏهن مير فتح علي خان انگريزن کي ٺٽي مان ڪوٺي ڪڍڻ لاءِ حڪم ڏنو، تڏهن ڪمپنيءَ کي ڏيڍ لک رپين جو نقصان پهتو. وري جڏهن رنجيت سنگهہ ٽالپرن تي دٻاءُ وجهڻ لڳو تڏهن ميرن، انگريزن سان نئين سر تجارتي عهدناما ڪيا. سنہ 1832ع ۾ سنڌو نديءَ جي آفيم جي واپار تي انگريزن ڪراچي، ٺٽي، مٺڻ ڪوٽ ۽ فيروزپور تائين پنهنجا ايجنٽ ويهاري، هندستان جي آفيم جي واپار تي قبضو ڄمايو. سنہ 1835ع ۾ سنڌو نديءَ جي سموري واپار تي قبضي ڪرڻ لاءِ لنڊن جي سرمايہ دارن هڪ ڪمپني "دي انڊس سسٽم نيويگيشن" جي نالي سان کڙي ڪرڻ جو ارادو ڪيو جنهن جا ايجنٽ بمبئي تائين پهچي چڪا هئا. سنڌ تي انگريزن واپار جي سانگي سنڌ جي حالتن کي جاچڻ کان پوءِ قبضو ڄمائي ورتو.

---

1 -F. Bernier's Travels, Vol-I, Chp, "After War", P-135.

هندن جي حالت:

هندن کي سنڌ اندر عربن جي زماني کان عهدا ملڻ لڳا ۽ اهڙو سلسلو ٽالپرن جي صاحبيءَ تائين قائم رهيو. ميان نور محمد خان ڪلهوڙي جي ڏينهن ۾ ملتان جا لوهاڻا هندو سنڌ جي تختگاهہ شهر خدا آباد ۾ صرافڪو ڌنڌو ۽ واپار ڪرڻ لڳا.[1] سنڌ ۾ ڪرالو سنڌي هندن جي پوئين رياست هئي، جنهن جو خاتمو ميان غلام شاهہ جي ڏينهن ۾ جوکين هٿان ٿيو هو. خدا آباد کان پوءِ جڏهن حيدرآباد سنڌ جو تختگاهہ ٿيو تڏهن لوهاڻا حيدرآباد ۾ رهڻ لڳا. سندن ٻہ طبقا هئا: 1_ پارسي پڙهيل طبقو جيڪي سرڪاري عهدن تي مامور هئا ۽ عامل يا ديوان سڏبا هئا ۽ 2_ ڀائي بند، جيڪي واڻڪن اکرن ۾ حساب ڪتاب رکندا هئا. سندن ڌنڌو واپار هو. ٽالپر اميرن کي سير، شڪار ۽ شعر و سخن سان دلچسپي هئي، ان سبب ڪري فراغت ۽ فرصت کي پسند ڪندا هئا. حڪومت جا کاتا ۽ مالگذاريءَ جا ٺيڪا هندن جي هٿن ۾ هئا. هر هڪ مير وٽ هڪڙو هندو منشي رکيل هو جو سندس خرچ پکو هلائيندو هو. ڪرنل پاٽنجر جي هڪڙي سوال جي جواب ۾ مير مراد علي خان، هندن متعلق هيٺيون بيان ڏنو هو جنهن مان هندن جي رسوخ جي خبر پئجي سگهي ٿي:

"اسين بلوچ نہ حساب ڪتاب رکي ڄاڻون، نہ وري کاتا لکي سگهون ٿا. نہ اسان کي ڪا واپار جي خبر آهي، اسين فقط ايترو حساب سمجهي سگهون ٿا تہ ٻہ ۽ ٻہ ٽيا چار. اسين هندن تي اعتبار ڪريون ٿا ۽ جيڪي طلبيون ٿا هو اسان کي گهر ويٺي پهچائين ٿا."

هندو منشي نہ رڳو شاهي ديرن جي خرچ هلائيندا هئا، پر کين وڏا عهدا مليل هئا. ديوان گدومل، ميرن پاران قنڌار ۾ سفير هو. گدو جو ٽنڊو سندس جاگير هو. سندس پاءُ ديوان جسپت راءِ، مير فتح علي خان پاران ڪابل ۾ سفير هو. منشي پرتاب راءِ شهزادي مير صوبدار خان جو منشي هو. منشي مشتاق رام، مير غلام علي خان جو خاص مشير هو سنہ 1809ع وارو انگريزن سان عهدنامو مير صاحب سندس صلاح سان ڪيو هو. ديوان گوپالداس، مير ڪرم علي خان

1_ نوٽ: لوهاڻن جو اصل وطن افغانستان هو جتان نڪرڻ کان پوءِ ديپال پور، ملتان ۽ ٻيهات ۾ ڏيتي ليتيءَ ۽ چوپائي مال تي گذران ڪرڻ لڳا. سندن پير ۾ جوٽيجا، ستلج کان وٺي جيسلمير تائين پکڙيل هئا. امير تيمور ۽ بابر ڪاهُن ڪرڻ وقت ٻنهي قومن کي لٽيو هو. سندن حاڪم "راءِ" جي لقب سان سڏبا هئا. سوري خاندان وارن جي حڪومت جي ڏينهن ۾ پکريائين ڪائٿ هندن پارسي پڙهي عهدا هٿ ڪيا. دکن جي بهمني سلاطين وٽ هندو برهمڻ عهديدار هئا. سنڌ ۾ لوهاڻن کي عهدا مليل هئا.

پاران ڪڇ جو ايلچي هو. سنڌس معرفت ڊاڪٽر جيمس برنس حيدرآباد آيو هو. منشي خوشي رام، مير مراد علي خان جو درٻاري امير هو. انگريزن سان 1832ع وارو عهدنامو سنڌس صلاح سان صحي ٿيو هو. سهراباڻي سرڪار جو چرخو ٻه هندن معرفت هلندو هو. منشي اُتمچند، ڪشنداس، ڪان سنگهه، سبحان سنگهه، مول رام ۽ چندا سنگهه، جي راءِ سورج مل ڪڪرالي جي ڄام جي نسل مان هئا. وڏن عهدن تي مامور هئا. غرض گمرگ جي محررن کان وٺي زرعي ڪاتن، سفارتخانن ۽ دربار تائين هندن کي عهدا مليل هئا. هندن جا عدالتي فيصلا پنچائت ڪندي هئي.

جيئن مغل شهنشاهن جي فياضين کي ڏسي، راجپوت راڻن پنهنجون ڌيئرون مغل شهنشاهن کي ڏنيون، تيئن ڪڇ ۽ سنڌ جي راجپوت راڻن ڪلهوڙن ۽ ٽالپرن کي سڱ ڏنا هئا. ميان غلام شاهه ڪلهوڙي ڪڇ جي راءِ جي سؤٽ ڪنگهار جي ڌيءَ سان شادي ڪئي هئي. ٽالپرن جي فياضي ۽ دولت کي ڏسي، ٺر جي ٺڪر راڻن پنهنجن ڌيئرن جون ٽالپرن سان شاديون ڪرايون. ميرن مٿن ڍلون ان شرط سان معاف ڪيون هيون، جيئن راڻا ٺر مان لنگهندڙ مسافرن جي سارسنڀال لهي سگهن.[1]

ٽالپري عهد جا سڪا:

مير فتح علي خان کي تيمور شاهه سنڌ جي سند ڏيڻ وقت اهو شرط وڌو هو ته سنڌ ۾ دراني سڪو جاري رهندو. 18 مئي سنه 1793ع ۾ تيمور شاهه جي وفات کان پوءِ زمان شاهه ڪابل جي تخت تي ويٺو. سنڌس سڪن تي هيءَ عبارت ڏنل هئي:

"قرار يافت بحکم خداي هردو جهان
رواج سکہ دولت بنام شاهہ زمان"[2]

سنه 1218هه (1803ع) ۾ زمان شاهه جي تخت تان لهڻ کان پوءِ دراني سلطنت ڪمزور ٿيندي ويئي، ٽالپر جيڪي اڳ 12 لک رپيا ڪابل سرڪار کي ڀريندا هئا، سي مير غلام علي خان ڏيڻ بند ڪيا. ڪشمير، پنجاب، پشاور، ديره جات ۽ ملتان تي رنجيت سنگهه قبضو ڪيو. رنجيت سنگهه پنهنجو سڪو رائج ڪيو جنهن جي عبارت هيءَ هئي:

1 -J. Tod: The Annals & Antiquities of Rajasthan, Vol. III, P-306.
E. H. Aitken: Gazetteer of the Province of Sind, "Lohana", PP-185-187

2_ ڏسو منهنجو مضمون "انگريزن کان اڳ سنڌ جا سڪا" اطلاعات سنڌ، ص_ 2_ 83_84، جنوري 1949ع

"ديگ، تيغ و فتح و بي درنگ
يلفت از نانڪ گورو گوبند سنگهه"[1]

سنه 1244هه (1824ع) ۾ ميرن دراني حڪومت کان سنڌن زير اثر سنڌ جو حصو فتح ڪيو ۽ سنڌ ڪابل کان آزاد ٿي ويئي. تنهن کان پوءِ سنه 1828ع ۾ مير مراد علي خان اشرفيون ۽ رپيا تيار ڪرايا. ترخانن کان پوءِ ٽالپرن سنڌ ۾ سڪو رائج ڪيو مگر ٽالپري رپين جي چاندي سني نه هئي. ان ڪري واپاري ڪمپني سرڪار جي ڪلدارن کي خوشيءَ سان پسند ڪرڻ لڳا. 6 فيبروري سنه 1839ع تي، ليفٽيننٽ جنرل سر جان ڪين، ڪابل ڏانهن ويندي ميرن کي جيڪي شرط پيش ڪيا. تن ۾ هڪڙو شرط رپين متعلق هو جنهن ۾ هن ڏيکاريو ته ٽالپري رپين جي گھٽتي هئڻ سبب واپارين کي وٽ ڪوٽ ۾ پوي ٿي. پوءِ سر چارلس نيپئر جيڪي شرط پيش ڪيا. تن ۾ هڪڙو شرط هي هو ته ٽالپرن لاءِ انگريز سڪو تيار ڪرائيندو جن جي هڪڙي پاسي کان راڻي وڪٽوريا جي مهر هوندي.

مير محمد بخش ماڻڪاڻي ٽالپر مون کي ميرن جي زماني جو سڪو ڏيکاريو هو جنهن جي هڪڙي پاسي کان "ضرب سنڌ" ٻئي پاسي کان "سلاطين جهان" لکيل هو. سندس چاندي سني نه هئي. مير مراد علي خان جي فتح علي قاچار سان دوستي هئي ۽ سندن دوستيءَ سبب ٻن قسمن جا ايراني سڪا "گبري" ۽ "پتيلي" جن جي قيمت چار چار آنا هئي، سنڌ توڙي بلوچستان ۾ رائج هئا. مسقطي پيسا به سنڌ ۾ چالو هئا. پرتگالي ڊالر ۽ اطالوي اشرفين جو سون خالص هو. اهي به سنڌ ۽ بلوچستان ۾ چالو هئا. سنه 1900ع تائين مٿين سڪن جو رواج هو پوءِ انگريزي سڪي ڪري مٿيان سڪا متجي ويا.[2] شهرن ۾ ڪوڏيون به چالو هيون. في پئسي جي قيمت 92 ڪوڏيون هيون.[3]

ميرن جا شڪار گاهه:

انگريز مؤرخ ميرن ۾ ٻيو ڪو عيب نه ڏسي مٿن شڪار گاهن رکڻ جو عيب مڙهيو. سهراباڻين جي زمينن جي پيٽ ۾ شهداداڻين جي زمينن جو وڏو

1 -J. Rodgers, in Journal Asiatic Society, Bengal, Vol. Part-I, 1881, Calcutta.
2 -R. Hughes Buller: Makran, Currency.
3 -J. Wood: A Journey of the Source of the River Oxus, Chp-III, P-31.

نوٽ: ويهين صديءَ جي شروعات کان پوءِ به ڪوڏين جو رواج هو في پئسي جون سؤ ڪوڏيون ملنديون هيون. ميلن، ملاکڙن ۾ ڪوڏين هلڻ جو رواج هو ۽ آهستي آهستي پوءِ متجي ويو.

حصو شڪارگاهن لاءِ محفوظ هو. ڪرنل هينري پاٽنجر 30 مارچ سنه 1839ع تي، ٺٽي جي ڪمانڊنگ آفيسر ڪرنل سپلر کي هڪڙي خط ۾ شڪار گاهن متعلق لکيو هو:

"افسوس! ٽالپر ميرن پنهنجا عمدا زرخيز زمين جا ٽڪر شڪارگاهن لاءِ محفوظ رکيا آهن، جن لاءِ سندن قانون گهڻو سخت آهن. هڪڙي هرڻ جي شڪار تي ميرن جواٽ سؤ رپيا خرچ لڳي ٿو!"

هر ڪنهن قوم ۾ ڪانه ڪا خاصيت ٿئي ٿي. بلوچ جنگجو آهن ۽ امن امان جي حالت ۾ شڪار ۽ چوگان بازي سندن دلچسپ مشغلو رهيو آهي. رند ۽ لاشار جي ٽيهن سالن واري خونريز ويڙهه جو سبب محض چوگان بازي هو. اڄ به هر سال ڪوئٽا سبي ۽ جيڪب آباد ۾ گهوڙن جا ميلا لڳن ٿا، جتي ايران، بلوچستان ۽ سنڌ جي گهوڙن جي نمائش ٿئي ٿي. ميرن جي شڪارگاهن جو تفصيل هن ريت هو ته جڏهن مير شڪار تي نڪرندا هئا، تڏهن مزورن جو اٽالو تنبو ۽ قناتون بيل گاڏين تي ڪٽي هلندو هو. بيلدار رستن جي صفائي ڪندا هئا. پالڪي بردارن سان محافظ فوج جو دستو ساڻ هلندو هو. شڪار جي پارٽيءَ سان دفتردار به ساڻ هوندا هئا، جيڪي منزل ڪرڻ کان پوءِ ضروري سرڪاري ڪاغذ پيش ڪندا هئا. هرڪارا هوندا هئا، جيڪي ٽپال آڻڻ ۽ نيڻ تي مقرر هئا، خدمتگار هوندا هئا، جيڪي ميرن جي خدمت ڪرڻ تي مامور هئا، بورچي هوندا هئا، جيڪي شاهي دسترخوان جي زينت لاءِ مقرر هئا، آبدار هوندا هئا، جن وٽ شيراز ۽ اصفهان جو گلاب ۽ بيدمشڪ جو عرق موجود رهندو هو. بازدار هوندا هئا، جيڪي بازن جي پرورش تي مامور هئا ۽ پکين جي شڪار ڪرڻ سان ميرن جي دل وندرائيندا هئا، اسلح بردار هوندا هئا، جن وٽ شاهي هٿيار رهندا هئا. شڪار تي نڪرڻ وقت سيوهڻ کان وٺي ٺٽي تائين منزلن تي ميلا ملاکڙا لڳندا هئا. ملهن کي مير لونگيون ۽ انعام اڪرام ڏيندا هئا. ميرن کي شڪار ۽ شعر و شاعري کان سواءِ فرصت جو ڪو بيو مشغلو ڪونه هوندو هو. ڪپتان گارڊن، جو ميرن جي جلاوطنيءَ جي زماني ۾ سندن نگراني ڪرڻ تي مقرر هو سو لکي ٿو ته مير صاحب ڪنهن به قسم جو نشو ڪين واپرائيندا هئا ۽ پرهيزگار هئا.

ڪراچي ۽ ڪوهستان جا شڪار سرهن جي شڪار گاهه لاءِ مخصوص هئا. سر مير علي مراد خان جي ڪوشش سان سنڌ ۾ ڪارن هرڻن جو نسل متعارف ٿيو. اڄ هن صوبي ۾ ڪارن هرڻن جو نالو نشان ڪونه هو. مير حسن علي خان وٽ سرهن، گيڊن ۽ ڦاڙهن جا قسمين قسمين سگ هئا. هڪڙي جابلو گڊ جي سڱن جي

گولائي 36 انچ هئي، مير علي مراد خان وٽ هڪڙي چانگهي جا سڱ 26 انچ ڊگها هئا ۽ هڪڙي هرڻ جا سڱ 16 انچ ڊيگهه ۾ هئا. اهي سڱ مير صاحب وٽ هندستان جي شڪارين جي رڪارڊ کي مات ڪرڻ لاءِ نموني طور رکيل هئا. ميرن جي بازدارن وٽ قسمين قسمين باز پاليل هئا. انگريز مؤرخ بازن جي شڪار کي ”دي رايل سپورٽ آف فاڪنري“ يعني ”شاهي باز جو شڪار“ لکن ٿا.

جيڪي صاحب ٻيلن جي برڪت کي سمجهي سگهن ٿا، سي تسليم ڪندا ته ميرن جي شڪار گاهن مان ملڪ کي ڪهڙا فائدا پهچندا هئا. جهنگن جي ڪري هن صوبي ۾ چوپائي مال جي پرورش ٿيندي هئي ۽ ڪير، مڪڻ جون نهرون هن صوبي مان وهنديون هيون. سياري جي موسم ۾ ڳچن مان مکڻ جون ٻيڙيون پرجي اينديون هيون ۽ ريئي سورهن ليا ڪوڏر جا مڪڻ وڪامندو هو. حڪيم فتح محمد صاحب سيوهاڻي پنهنجي ڪتاب ”ميرن جي صاحبي“ ۾ مٿيون بيان ڏنو آهي. ميرن جي صاحبيءَ ۾ هن صوبي اندر 527 ميل چؤرس زمين يعني 1343325 ايڪڙ زمين شڪار گاهن لاءِ مخصوص هئي.

سنه 1843ع ۾ سنڌ تي انگريزن جي قبضي ٿيڻ کان پوءِ مٿيان شڪار گاهه ٻيلا مقرر ٿيا ۽ حڪومت ٻيلن لاءِ خاص ”ٻيلو کاتو“ مقرر ڪيو ۽ ٻيلن جون حدون مقرر ٿيون. سنه 1876ع ۾ مسٽر ڪئمپبيل شڪار گاهن کي سکر، نوشهرو، حيدرآباد، جهرڪ، جملي ڇئن ڊويزنن ۾ تقسيم ڪيو.[1] ٻيلن جي ايراضي اڳي کان وڌي وڃي 975 چؤرس ميلن کي پهتي. واڌاري جو سبب هن ريت هو ته ريل جي جاري ٿيڻ کان اڳ، ”انڊس فلوٽلا ڪمپني“ جا آگبوٽ سنڌو نديءَ تي پنجاب کان مال آڻيندا هئا، جن لاءِ جلائو ڪاٺين جي ضرورت هئي. سنه 1858ع ۾ سنڌ ۾ ريل جاري ٿي ته ويتر انجڻين کي ڪاٺين ٻارڻ جي ضرورت ٿي. سنه 1906ع ۾ ريلوي انجڻين ۾ پٿر جو ڪوئلو ٻرڻ لڳو.[2]

---

1 -E. H. Aitken: Gazetteer of the Province of Sind, P-41.

2_ نوٽ: سنڌ فتح ڪرڻ کان پوءِ سخت انگريزن محسوس ڪيو ته ڪوٽڙيءَ کان هيٺ جهازراني ڪرڻ ۾ مشڪلات محسوس ٿئي ٿي. سنه 1854ع ۾ انگلنڊ جي سرمايه دارن پنجن لکن پائونڊن جي موڙيءَ سان سنڌ ۾ ريلوي لائين وجهڻ لاءِ هڪڙي ڪمپني قائم ڪئي. سنڌ جي ڪمشنر سر بارٽل فريئر ريلوي لائين ٺهرائڻ جو پڪو ارادو ڪيو. سنه 1850ع ۾ ڪراچيءَ کان ڪوٽڙيءَ تائين ريلوي لائين جو ڪم شروع ٿيو ۽ سنه 1858ع ۾ پورو ٿيو. ٻيءَ افغان ويڙهه وقت لارڊ لٽن وائسراءِ جي حڪم موجب، 1885ع ۾ ريلوي لائين ڪوٽڙي، سيوهڻ ۽ جيڪب آباد کان دري بولان تائين تيار ٿي ۽ هيءَ لائين ”سنڌ انڊس وئلي ريلويءَ“ سڏجڻ لڳي.
R. Temple SIR: Men & Events of My Times in India, Chp-XX, PP-487-488, London, 1882.
Journal of Sind Historical Society, Voll. V June, 1941, Karachi.

تعليمي حالت:

ميرن جي صاحبيءَ ڪي انگريزن، جنهن غلط نموني ڏيکاريو آهي، سا سندن سياسي چال هئي ۽ تعصب ڪري جيڪي هنن بيان ڏنا آهن، تن مان سندن مراد هئي تہ ثابت ڪن تہ ميرن جي صاحبيءَ جو زمانو جاهليت ۽ اونداهيءَ جو زمانو هو. جن انگريزن سنڌ متعلق بيان ڏنا آهن، سي گهڻو ڪري فوجي عملدار آهن، جيڪي نہ سنڌي زبان کان واقف هئا، نہ وري ملڪ جي ڪين واقفيت ئي هئي. هنن جيڪي مغربي اکين سان ڏٺو سو درج ڪندا ويا. سنڌ جي تهذيب مغربي تهذيب کان مختلف هئي، تنهن ڪري کين سنڌ ۾ اونداهي ئي اونداهي نظر آئي. حقيقت هيءَ آهي تہ هندستان ۾ جيڪي بہ شهر اسلامي حڪومتن جا تختگاهہ هئا، مثلا دهلي، لاهور، ملتان، جون پور، گور، مانڊو، احمد آباد، بيجاپور، احمد نگر ۽ لکنوءِ، اهي علم و ادب ۽ تهذيب و تمدن جا عاليشان مرڪز هئا.

ساڳيءَ طرح ميرن جي حڪومت ۾ سنڌ ۾ بہ گهڻائي مدرسا هئا. خاص طرح سنڌ ۾ ڇهہ علمي مرڪز مشهور هئا: 1_ سيوهڻ، 2_ پاٽ، ٺلٽيءَ پرسان، 3_ کهڙا، 4_ متعلوي (متياري)، 5_ مهڙ (ولهار)، عمرڪوٽ پرسان ۽ 6_ چوٽياريون اوپرندي ناري تي. ابتدائي مڪتب جنهن ۾ 13 ورهين تائين شاگرد آخوندن وٽ قرآن شريف، نور نامہ ملا عبدالحڪيم جو نهيل، ميان عبدالله جو ”لاڏاڻو“ جنهن ۾ پيغمبر پاڪ ﷺ جي وفات جو ذڪر ڏنل آهي ۽ تاريخ حبيب السير تان ورتل آهي، معراج نامہ، ڪريما، گلستان، بوستان، ديوان حافظ، يوسف زليخا ۽ سڪندر نامہ ۽ انهن کان بہ وڌيڪ ڏکيا ڪتاب: مثنوي خاقاني وغيره ختم ڪرڻ کان پوءِ، جيڪڏهن شاگرد کي عالم ٿيڻ جو ارادو هوندو هو تہ هو بيان ڪيل مدرسن مان ڪنهن هڪ ۾ شامل ٿيندو هو جي گهڻو ڪري پبلڪ ادارا هوندا هئا ۽ وقف تي هلندا هئا. پڻ مالدار ۽ متقي ماڻهو انهن لاءِ پنهنجو مال ۽ ملڪيتون وصيت ڪري ڇڏي ويندا هئا.

ٽالپر پڻ انهن ادارن کي ماهوار وظيفو ڏيندا هئا. هر هڪ مدرسي ۾ هڪڙو يا بہ مخدوم هوندا هئا، جي وڏن شاگردن کي سبق ڏيندا هئا. انهن کي خاصو پگهار ملندو هو ۽ خلق ۾ گهڻو مان ۽ تعظيم هوندي هئي. انهن کان سواءِ ٽي چار يا پنج مولوي هوندا هئا، جن کي پڻ ٿيهن کان سٺ رپين تائين پگهار ملندو هو جو موجوده وقت جي پروفيسرن جي پگهار جيترو ئي سمجهڻ گهرجي. شاگردن جي ماڻهن کان ڪي سوکڙيون پاکڙيون بہ ملنديون هيون. مدرسن لاءِ شاگردن جو ڪو مقرر تعداد ڪونہ هو پر هر هڪ مدرسي ۾ شاگردن جو تعداد پنهنجي پنهنجي حالتن پٽاندر هوندو هو. مثال طور: متياريءَ جي

مدرسي ۾ ويهه ڪمرا هئا، جن مان هر هڪ ۾ ٽي يا چار طالب علم رهندا هئا. سنڌن رهائش گاهه جا رات جو دروازا بند ڪيا ويندا هئا ۽ ڪنهن کي به اندر وڃڻ جي اجازت نه هوندي هئي. وڏا شاگرد اڪثر شهر واري مسجد ۾ رهندا هئا. شاگردن کي روزاني ڪاڌي ڪان سواءِ ڪجهه پئسا به ملندا هئا. عيدن ۽ عاشورن تي ڇوٽي موڪل ملندي هين. اجازت ڪان سواءِ غير حاضري، نافرماني ۽ ٻين بي قاعدگين لاءِ مقرر سزا هوندي هئي. ترارين ۽ خنجر رکڻ جي کين موڪل هئي، بلڪ ان کي هو پنهنجو حق سمجهندا هئا.

مدرسن جو نصاب هن ريت هو: 1_ صرف، نحو 2_ منطق 3_ فقه 4_ تفسير 5_ حديث ۽ 6_ معاني، بيان ۽ بديع. درسي ڪتابن مان "ميزان صرف" جو مخدوم لعل شهباز جو نهيل آهي، ٻيا ڪتاب جهڙوڪ "اجناس" يا "منشعب"، "عقد"، "زبده" ۽ "مئة عامل" گهڻو ڪري ياد ڪيا ويندا هئا. ڪي شاگرد "زبده" کي نثر ۾ ياد ڪندا هئا، ته ڪي وري دائما يادگيريءَ لاءِ ساڳيو ڪتاب نظم ۾ حفظ ڪندا هئا. انهن ڪتابن کي وري وري پڙهڻ بعد وري صرف ڏانهن موٽندا هئا ۽ انهيءَ موضوع تي مير سيد علي شريف جو ڪتاب يا مولانا عبدالرحمان جاميءَ جا جوڙيل ڪتاب پڙهندا هئا. اتي صرف ۽ نحو جو دور پورو ٿيندو هو. ڪي شائق انهيءَ فن ۾ مهارت حاصل ڪرڻ لاءِ ابن الحاجب جو ڪتاب "شافيه" پڙهندا هئا ۽ ساڳئي وقت ڊارئين منطق جو مطالعو شروع ڪندا هئا. نحو جا جيڪي اعليٰ ڪتاب پڙهبا هئا، سي آهن، "سنجاوندي"، "هداية النحو" ۽ آخر ۾ "ڪافيه".

پوين ڪتاب برزبان ياد ڪيو ويندو هو ۽ ان سان گڏ شرح ملا جامي، عبدالحڪيم ۽ عبدالغفور جا "حاشيه" پڙهيا ويندا هئا. منطق ۾ پهريائين "ايساغوجي" پڙهبو هو جو مولانا اثيرالدين ابهريءَ جو عربيءَ ۾ ترجمو ٿيل آهي. اهو پهريون ڏاڪو هو پوءِ ان جو شرح "قال اقول" پڙهبو هو. ڪي شاگرد وري "شمس بازغه" ۽ ان جا به شرح پڙهندا هئا ۽ متن کي برزبان ياد ڪندا هئا.

متين ڪتابن پوري ڪرڻ بعد، مشهور شاعر حافظ جو ڪلام علم تي ڪتاب "شمسيه" شروع ڪيو هو. پوءِ ان ڪتاب جي شرح "قطبي" تي منطق جو نصاب پورو ٿيندو هو پر ڪي طالب "زبده"، "تهذيب" ۽ "سلم" به پڙهندا هئا. نحو ۽ ڪلام جي ڦندن ڪان بچائڻ لاءِ شاگردن جو رخ فقهي ۽ ديني اڀياس ڏي مائل ڪندا هئا. پهريائين پهريائين حنفي فقه جا ڪتاب "هداية" ۽ "وقاية" پڙهايا ۽ برزبان ياد ڪرايا ويندا هئا. ننڍين طالبن ۽ ڇوڪرين جي فائدي لاءِ ڪيترا ديني ڪتاب سنڌي نظم ۽ نثر ۾ لکيل آهن. ان ڪان پوءِ تفسير جا

ڪتاب جهڙوڪ "جلالين"، "مدارڪ"، "بيضاوي"، "ڪشاف"، "جواهر"، "حسيني" ۽ ٻيا پڙهبا هئا.

ٻيا علم هن ريت هئا: 1_ قراة، 2_ نجوم ۽ جعفر، 3_ تاريخ، 4_ حڪمت ۽ 5_ علم الخط، انهيءَ تفصيل لکڻ جو هي مطلب آهي ته ميرن جي صاحبيءَ ۾ سنڌ علم ۾ چڱي ترقي ڪئي. ان زماني جي مذاق موجب علم جو ڪافي اعليٰ معيار رهيو. اڄ تائين مٿي ڏيکاريل نصاب عربي مدرسن ۾ رائج آهي.[1]

علم ۽ تهذيب:

سمورا ٽالپر مير، نڪته سنج، شعر و شاعريءَ سان رغبت رکندڙ قدردان ۽ فياض هئا. سندن شريف مڪه، مسقط جي امام ۽ ايران جي قاچاري فرمانروائن سان دوستي هئي، ان ڪري دارالخلافه حيدرآباد سنڌ ۾ خراسان، ايران ۽ عراق جا علماءَ ۽ ڪاريگر رهڻ لڳا. پارسي دفتر ۽ علمي زبان هئي. سنه 1299هه (1852ع) کان، سر بارٽل فريئر سنڌ جي ڪمشنر جي زماني ۾، سنڌيءَ فارسيءَ جي جاءِ ورتي، پوءِ به پارسي زبان سکڻ سيني لاءِ لازمي هئي. هندو حساب ڪتاب واڻڪن اکرن ۾ رکندا هئا. ميرن جي صاحبيءَ ۾ پارسيءَ سان گڏ سنڌي زبان ادبي زبان جو درجو حاصل ڪيو، جنهن جو بنياد سيد عبداللطيف ڀٽائي رحه رکي ويو هو.

مير فتح علي خان سير ۽ شڪار تي نڪرڻ وقت علمائن ۽ شاعرن جي جماعت سان ڪٽندو هو. سندس فتوحات جا ڪارناما سيد عظيم الدين ٺٽوي "فتح سنڌ" جي نالي سان تصنيف ڪيا. مير صاحب مشهور بلوچي قصي "سسئي پنهون" کي مولانا جاميءَ جي "يوسف زليخا" جي طرز تي نئين سر پارسيءَ ۾ تصنيف ڪرايو. مير ڪرم علي خان جو تخلص "ڪرم" هو. سندس "ديوان ڪرم" عبدالله خان قنڌاريءَ مرتب ڪيو. ديوان جو پهريون شعر هي آهي:

لطف ايزد هست هر دم يار ما زين سبب بگرفت رونق کار ما
زين نسيم فيض خواهد شگفت تازه گل در گلشن و گلزار ما
نيست حاجت تا "ڪرم" سازد بيان ڪارساز ما به فکر ڪار ما

جنگ عمر ڪوٽ جي موقعي تي جوڌپور جي راجا مان سنگهه پنڌرارين جي پاٽاريدار امير خان پناڻ کي لالچ ڏيئي سنڌ تي ڪاهه ڪرڻ لاءِ پڙڪايو

1_ مٿيون بيان علامه دائودپوٽه جي مضمون جو نقل آهي، جيڪو "الوحيد" جي سنڌ آزاد نمبر ۾ 15 جون 1936ع تي شايع ٿيو.

هو جنهن تي مير ڪرم علي خان پارسيءَ ۾ هڪڙي رباعي لکي افغان امير ڏانهن رواني ڪئي، جو هو پڙهي شرمندو ٿيو ۽ سنڌ تي ڪاهه ڪرڻ جو خيال ڦٽو ڪيائين. مير صاحب جي زماني ۾ سيد ثابت علي شاهه ۽ سيد محمد راشد سنڌ جا مشهور شاعر ٿي گذريا. مير نصير خان جو تخلص "نصير" هو. ايام جلاوطنيءَ ۾ هن "ديوان جعفر" تصنيف ڪيو جنهن مان سندس ذڪن ۽ غمن جو پتو پئجي سگهي ٿو. مير صوبدار خان جو تخلص "مير" هو. هر هڪ مير وٽ ڪتب خانو هو جن ۾ نهايت قيمتي نسخا موجود هئا. نظربنديءَ جي حالت ۾ ميرن پاڻ سان فقط ڪتاب کنيا هئا سي به سر چارلس نيپئر جي منشي علي اڪبر ڪانئن کسي ورتا هئا. مير حسن علي خان وٽ هڪڙو قرآن شريف جو نسخو جناب حضرت علي ڪرم الله وجه جي هٿن جو لکيل هو جو ميرن کي ميان سرفراز خان ڪلهوڙي جي ڪتب خاني مان هٿ لڳو هو.

شهداداڻي ۽ سهراباڻي ٽالپر شيعا هئا، پر سندن دربار ۾ اهل سنت جماعت وارن کي عزت هئي ۽ اهل سنت جماعت وارن کان صلاح ۽ مشورو وٺندا هئا. آخوند محمد بقا، آخوند محمد عابد ٺٽوي ۽ آخوند محمد بچل سمورا سني هئا. ساڳيءَ طرح خيرپور وارا مير، ڪهڙن جي علمائن جو احترام ڪندا هئا. هڪڙي دفعي مير علي مراد خان جو مرشد سيد جعفر علي شاهه عيد بقر جيءَ موقعي تي موجود هو. دربار اميرن ۽ رئيسن سان پريل هئي، دربار جو شاعر مرزا احمد علي (تخلص "احمد") به موجود هو جو سني هو طعام تناول فرمائڻ کان اڳ مير صاحب مرشد کي چيو: "اڄ عيد سعيد جو ڏينهن آهي، ڪجهه فرمايو!" شاهه صاحب هي بيت پڙهيو:

"ز چشم خود آزارم ڪه بر سني نظر دارد
ز عمر خويش بيزارم ڪه اونام عمر دارد"

چئن ئي پاسن کان "مرحبا ۽ مبارڪ و سلامت" جا نعرا بلند ٿي ويا! جڏهن ماٺ ٿي، تڏهن مرزا صاحب عرض ڪيو ته "جي اجازت ملي ته فدوي به ڪجهه چئي ٻڌائي!" مرزا صاحب درباري شاعر هو ان ڪري مير صاحب کيس شوق سان اجازت ڏني. شاهه صاحب جي جواب ۾ مرزا هيٺيون بيت پڙهيو:

بود برڪنده آن چشمي ڪه از سني ضرر دارد
دو صد خنجر بر آن سينه ڪه او ڪينه عمر دارد
روافض گر زند طعنه به يار غار پيغمبر
مڪن عيبش ڪه او الفت ز ميراث پدر دارد

مير صاحب ٻڌي تيپي ڳاڙهو ٿي ويو مگر مرزا کي رخصت ڪرڻ وقت بيش بها خلعت بطور قدرداني ءَ جي پيش ڪيائين. جا هن ونڻ کان انڪار ڪئي ۽ دربار مان نڪري هليو ويو. پارسي شاعريءَ ۾ رڳو مير طبع آزمائي نه ڪندا هئا بلڪ دربار جا امير، وزير بہ طبع آزمائي ڪندا هئا. مثلاً خيرپور جي وزيرن مان ديوان دلپت راءِ جو تخلص ”صبا“ هو.

ميرن جي ڏينهن ۾ سنڌ ۾ گهڻائي شاعر ٿي گذريا. جن مان ڪن جو مختصر بيان هتي ڏيڻ ضروري آهي:

خليفو ميان گل محمد هالن جي سانوڻي ملن مان هو. سنہ 1226هہ ۾ هالن پراڻن ۾ ڄائو. ڪنگريءَ واري پير پاڳاري جو مريد هو. هن صوفي درويش عمر جو وڏو حصو فقيريءَ ۾ گذاريو. هالن ۾ سندس مريد هئا. پوئينءَ عمر ۾ حج تي ويو ۽ اُتي بمبئيءَ ۾ ”ديوان گل“ پراڻن سنڌي اکرن ۾ ڇاپيائين. سنہ 1273هہ ۾ عربستان ۾ وفات ڪري ويو. سندس ديوان سنڌيءَ ۾ آهي، جنهن ۾ ڳوناڻي زندگيءَ جون ڳالهيون بيتن ۾ بيان ڪيل آهن. سندس ڪلام ۾ معرفت جي جهلڪ نظر اچي ٿي. هڪ بہ بيت نموني طور ڏجن ٿا:

سخن کي جنهن جي سچ ناهي وڃائي وات ڪيو لب لب،
توئي ۾ ناهہ هڪ داڻو ڏنيو بينو ڏنئي دب دب.
ڪلر ڪاڏي بنا جنهن جي آهي ريءَ تنب ريءَ ٽوٽي،
ڪري اوءِ اوچتي ڪڏهين مٿان ڪن پيئي ڪري دب دب.

”سچل سرمست“ سنہ 1152هہ ۾ درازن جي ڳوٺ ۾ ڄائو سچل سرمست فاروقي، سنڌ جو هڪ عظيم صوفي درويش ٿي گذريو آهي. سندس ڪلام سرائڪيءَ ۽ سنڌي زبان ۾ آهي.

سرمد کي ڏيئي لت ڪهايئہ، سوليءَ تي منصور چڙهايئہ.
شيخ عطار جو سر وڍايئہ.
هيڏي پنڌ پهچائين تون!
ذڪريا کي ڪرت چيرائيہ، يوسف کي منجهہ کوهہ وجهائيہ.
شمس ملن کان مارائيہ.
عاشق ٿو آزمائين تون!

فقير قادر بخش (تخلص ”بيدل“) روهڙيءَ جو پاتولي درويش ٿي گذريو سندس ڪلام سرائڪيءَ ۽ سنڌي زبان ۾ آهي. ڪلام جو نمونو هيٺ ڏجي ٿو:

عقل جو ويو اختيار ميان، عشق "اناالحق" جو دم ماريو!
عشق عقل جي لڳي لڙائي، عشق ڪتي جنگ عقل هارائي،
هيڪل هڪ هسوار ميان، ڪيڏي ڪتڪ ڪي برھ ڀڄايو!
دست ڌري آيو حسن جو ڀالو چنچل چشمن جو ڪري چالو
گوءِ ڪٽي ٽيو نروار ميان، باھہ برھہ جي سڌن کي ساڙيو.
ڪاٽي پير مريد سڌائين، ڪاٽي پاڻ سان لنوڙي لائين،
ڪاٽي ڪري ڪوڪار ميان، "قم باذني" چئي مئو جياريو!
هڻ تون باؤلي برھ جي "بيدل"، لا مڪانون ٽي ڪر تنازل،
توڙ دوالي يار ميان، بيخوديءَ جو باز اُڏاريو!

"بيدل" جو فرزند "بيڪس" بہ وقت جو هڪ يگانو شاعر ٿي گذريو. سندس ڪلام ۾ ساڳيو صوفيانو رس ڀريل آهي.

مير حسن علي خان جي زماني ۾ حيدرآباد جا شاعر، جهڙوڪ: آخوند محمد قاسم هالائي، سيد محمد فاضل شاھہ، سيد غلام شاھہ "گدا"، آخوند فقير محمد "عاجز"، وغيره مير صاحب جا مجلسي هئا ۽ مير وٽ سندن نهايت عزت هئي. آخوند محمد قاسم کان مير صاحب ابتدا ۾ شعر جي اصلاح وٺندو هو پر پوءِ ڪانئس ڪجهہ ناراض ٿي پيو تاهم توڙ تائين ڪيس وظيفو ڏيندو رهيو. حڪومت وڃائڻ کان پوءِ بہ ٽالپر پنهنجين فياضين کي علمي ڪمن لاءِ جاري رکندا آيا. مثلاً: سنڌ مدرسة الاسلام ڪراچيءَ جي تعمير وقت مير حسن علي خان سٺ هزار چندو ڏنو مدرسي جو خيرپور هائوس، مير فيض محمد خان جو يادگار آهي. ان کان سواءِ مير صاحب مدرسي جي خرچ لاءِ ساليانو 12 هزار رپيا گرانٽ مقرر ڪئي. مير امام بخش جي ايام ڪاريءَ ۾ "آل انڊيا ايڊيوڪيشنل ڪانفرنس" جو خيرپور ۾ اجلاس ٿيو. مير غلام محمد خان باگاٽيءَ، ٽنڊي باگي ۾ اي_ وي اسڪول تعمير ڪرايو جو پوءِ هاءِ اسڪول ٿيو.

سنڌي ٻولي:

شاھہ عبداللطيف سنڌ جو سرتاج شاعر، ڀريون سنڌي شاعر هو جنهن نج سنڌي لفظ ڪم آندا آهن. پارسي ۽ عربي لفظن کي اهڙو نہ وچڙيو آهي، جهڙو هن وقت جا شاعر وچڙن ٿا. رڳو جڏهن تصوف جا اصطلاح پيش ڪرڻا پونس ٿا، تڏهن سو عربي ۽ پارسي لفظ ڪم آڻي ٿو.

”سڌريل ٻولي انهيءَ کي چئبو آهي، جنهن جو نظم ۽ جنهن جو نثر علم ادب جي ڪسوٽيءَ تي پاڻ کي پرکائي، سچي سون وانگر سچا ثابت ٿين. سڌريل ٻولي پنهنجو رنگ ۽ رونق، حسن ۽ جمال، سونهن ۽ سوڀيا، مزي ۽ ميناج، لطف ۽ لذت، فصاحت ۽ بلاغت، لفظن ۽ معنائن، تشبيهن ۽ استعارن، اصطلاحن ۽ محاورن ۽ پڻ اهڙين ٻين صفتن ۽ خوبين ۾ پاڻ کي وڻائيندڙ ۽ پاڻ ڏي ڇڪيندڙ هوندي آهي. سڌريل ٻوليءَ ۾ دنيا جي هر ڪنهن شيءِ جا نالا ۽ هر ڪنهن معنيٰ جا لفظ موجود هوندا آهن. هڪ معنيٰ لاءِ گهڻا لفظ ۽ هڪ لفظ جون گهڻيون معنائون ٻـ سڌريل ٻوليءَ ۾ جهجهيون هونديون آهن، تہ نظم لکڻ مهل تنگي نہ ٿئي. سڌريل ٻوليءَ ۾ هڪ ٻيءَ ٻـ لياقت هوندي آهي تہ جيڪڏهن ڪنهن معنيٰ لاءِ وٽس ڪو لفظ نہ هوندو آهي، تہ پنهنجي برادريءَ يعنيٰ دنيا جي ٻين سڌريل ٻولين مان اهڙيءَ معنيٰ واري لفظ کي پاڻ ڏي ڇڪي ۽ ڪيس پنهنجي گهر جو ڀاتي بڻائي ڇڏيندي آهي.

جيئن جيئن دنيا ۾ علم ۽ هنر پيا نڪرندا، سائنس ۾ ايجاد پيا ٿيندا، نيون نيون شيون پيون معلوم ٿينديون، نوان نوان اصطلاح پيا گهڙبا، تيئن تيئن سڌريل زبان اهڙن علمن ۽ هنرن يا اهڙين ايجادن ۽ اصطلاحن جي معنائن لاءِ پنهنجا لفظ پڻ پيش ڪندي، پر جيڪڏهن اهڙو مال وٽس موجود نہ هوندو تہ ٻنا ڪنهن اتڪ جي، ڪنهن ٻـ سڌريل ملڪ ۽ ادبي ڪاريگرن جي ڪارخانن مان وٺي پورو ڪري، وقت ٽپائي ڇڏيندي. سڌريل زبان ۾ پهاڪا ۽ مثال ٻـ قدرت جي نظارن ۽ انقلابن موجب ملڪ جي رسمن، رواجن پٽاندر ماڻهن جي طبيعتن ۽ سيائن موافق ججها هوندا آهن. اهي پهاڪا ئي آهن، جن کي ساهت جو ساهہ ۽ ادب جي جان چئي سگهجي ٿو.

سہ حرفي ۽ آخر حرفي جنهن زبان ۾ جهجهي هجي، اُها سڌريل زبان چئجي ۽ اها پاڻ کي سينگاري سهڻو بڻائي سگهي ٿي. دنيا جون سڌريل زبانون ئي آهن، جن ۾ علمن ۽ فنن جا خزانا موجود ڪري سگهجن ٿا. سڌريل زبانن ۾ صرف جا قاعدا ۽ نحو جا قانون، قدرت جي طرفان ئي مقرر ٿيل ڏسبا آهن. تنهن کان سواءِ علم بديع ۽ بيان يعني علم معانيءَ جو خزانو ٻـ منجهن ڀرپور هوندو آهي. سڌريل زبان جو مالڪ لطيف کان لطيف انساني جذبا اُن ۾ بيان ڪري سگهي ٿو. جذبن جو اظهار لفظن ۾ ڪو سولو ڪم نہ آهي. سڌريل ٻولي جهڙي هڪ عالم جي رفيق آهي، تهڙي جاهل ۽ اڻ پڙهيل جي رهبر، سنڌي هڪ سهڻي، سلوڻي ۽ سولي ٻولي آهي. منجهس هڪ معنيٰ جا گهڻا لفظ ۽ هڪ لفظ

جون گهڻيون معنائون بہ موجود آهن. منجهس جذبن جي اظهار جا اوزار ۽ اسباب بہ موجود آهن. منجهس چقمق واري ڪشش بہ آهي، جو ڌارين لفظن کي ڇڪيو پنهنجو بنايو ڇڏي ۽ ڪڏهن ڪڏهن تہ پنهنجي قرب واريءَ ڪشش سان انهن کي اهڙو تہ پنهنجو ڪريو ڇڏي، جو هو پنهنجا مائٽ ۽ پنهنجو وطن بہ وساريو ڇڏين.

سنڌي صلح پسند ۽ صالح زبان آهي. هن جي آس پاس ۽ آوڙي پاڙي سان هميشہ چڱي رهائي ۽ سهڻو سلوڪ رهيو آهي. اهوئي سبب آهي جو منجهس عربي، پارسي ۽ ترڪي لفظ ڪثرت سان موجود آهن ۽ اهڙيءَ ريت، جو سڃاڻڻ ۾ ئي نٿا اچن تہ هي ڪي ڌاريا آهن. اُچارن ۽ آوازن سميت اهي صفا سنڌي ٿي ويا آهن."

"سنڌي ٻوليءَ هڙئون، توڙي وڙئون، اسان لاءِ گهڻي قدن اهو سڀ ڪجهہ موجود ڪيو آهي، جو دنيا جي سڌريل زبانن ۾ موجود آهي. منجهس نظم بہ آهي ۽ نثر بہ. سندس نظم ۾ جيڪڏهن عاشقن جون آهون ۽ زاريون موجود آهن، جي اوهان جي ڪنن ۾ گهڙي، اوهان جي دلين ۾ درد پيدا ڪن ٿيون، تہ قدرتي نظارن ۽ نمائن جي بيان ڪرڻ سان اوهان جي توجہ کي قادر جي قدرت ڏانهن ۽ اوهان جي ڌيان کي زماني جي انقلابن ڏانهن ڇڪائي ٿي. دل جي امنگن ۽ جذبن کي، اندرينءَ فضا مان ڪڍي، ٻاهرينءَ فضا ۾ آڻي، باطن کي ظاهر ۽ ظاهر کي باطن بنائڻ لاءِ بہ سنڌيءَ ۾ پوري پوري طاقت ۽ لياقت آهي. روحاني روشني ۽ جسماني جوت اسان جي آڏو پکيڙي ڇڏڻ واري برقي طاقت بہ سنڌيءَ ۾ واهہ جا آهي. سنڌيءَ ۾ اُها مٺيا ۽ مهما موجود آهي، جنهن جي ضرورت هن ڳالهائيندڙ زبان ۽ هنن ٻڌندڙ ڪنن کي هوندي آهي. شاهہ ڀٽائيءَ جو ڪلام ڏسو ۽ ٻڌو ڪٿي، تہ اهڙي ڪمال ۽ جمال سان پرپيو پيو آهي، جو اِهي لطيفي لاتيون ۽ بره جون باتيون سنڌيءَ جي سادي ۽ لطيف هجڻ لاءِ زبردست ثابتي آهن. اهڙي آهي اسان جي سونهاري سنڌي ٻولي".[1]

1- مٿيون بيان حڪيم فتح محمد صاحب سيوهاڻيءَ جي هڪ مضمون تان نقل ڪيل آهي

انڊيڪس

آ

آخوند حبيب الله............ 596, 599
آخوند محمد اسماعيل 509
آخوند محمد بچل............ 584, 588, 626
آخوند محمد بقا 504, 505, 519, 520, 626
آخوند محمد قاسم............ 628
آر۔ جي بئنرجي............ 39
آرض معموره............ 28
آريا ورت 21
آزاد خان نوشيرواني............ 573
آسوڪا...... 54, 69, 136, 175, 176, 241
آصف جاهه 382
آغا ابراهيم شاهه 544, 559
آغا ابوالحسن............ 492, 493, 494
آغا اسماعيل شاهه..... 17, 486, 512, 518, 563, 605
آغا جعفر بيگ............ 363
آفيم 34, 388, 394, 398, 401, 535, 542, 596, 613, 617
آگسطوس 54, 164
آل منذر............ 65, 92
آلبرڪ 332, 389
آلماس............ 27
آنگ خان............ 323
آنو 43, 73, 395, 401
آئوٽ رام...... 560, 567, 569, 573, 575, 576, 578, 579, 580, 583, 584, 588

ابراهيم بن عبدالخالق............ 222
ابراهيم بن فزارون............ 156
ابراهيم بن وليد 113, 114
ابراهيم رڪن الدين............ 234
ابن بطوطه 52, 88, 100
ابن حري باهلي............ 87
ابن حوقل 24, 58, 74, 75, 131, 134, 135, 136, 146, 166, 168, 180, 183, 272, 517
ابن خرداذبه 61
ابن خلدون...... 105, 109, 130, 134, 181, 666, 667
ابن زياد............ 87
ابن شوار............ 83
ابن قتيبه............ 65
ابن ڪلبي 84
ابن نديم.... 161, 162, 163, 171, 184, 196
ابن هبيره............ 111, 177
ابواحمد ابدال 191
ابواسحاق ابراهيم............ 74
ابواسحاق اسرائيفني............ 194
ابوالريحان البيروني............ 132
ابوالعلا عطا بن يعقوب............ 199
ابوالفتح داؤد............ 190, 191, 258
ابوالفيض فيضي............ 408
ابوالقاسم نقشبندي............ 412
ابوالمظفر نصر............ 193
ابوجعفر منصور............ 115, 116, 118, 158
ابوجعفر هارون الرشيد............ 119

ابو حلیم شیبانی 108
ابو حنیفہ........154, 221, 313, 666
ابو دلف ینبوعی 70
ابو سعید الجنابی........186
ابو سعید بلیدی........298
ابو شرف ناصح 196
ابو عتبہ بن مہلب 111
ابو علی سیمجوری 190
ابو محمد خلف بن سالم........158
ابو محمد عبداللہ........156, 196
ابو مسلم خراسانی... 114, 115, 177, 185,
669
ابو معشر نجیح 145
ابو منصور ثعلبی 193
ابوالاسود جہم بن ظہر 95
ابوالبقا امیر خان........416
ابوالحسن البہرامی........198
ابوالحسن بن علی........189
ابوالحسن ہمدانی........109
ابوالحسین علی جیلی........162
ابوالخیر حسن بن الخمار........196
ابوالعباس سفاح........114, 115
ابوالعباس شیش........217
ابوالعطاء السندی........158, 276
ابوالعلی سندی........182
ابوالفرج بن مسعود........205
ابوالفضل گازرونی........406
ابوالفیض بیہقی........195
ابوالقاسم اصبغ........161
ابوالقاسم بکری........416
ابوالقاسم محمود 201
ابوالقاسم منصور الفردوسی........198
ابوالقاسم نمکین........416
ابوضلع منصوری........24
ابونصر بن مشکان........195
ابونصر عبدالعزیز........197
ابی الشوراب........145, 155
ابی الوفا قرشی 194
اتابک ابوبکر محمد........196
اُث 35, 210, 251, 266, 321, 323, 324,
354, 361, 391, 395, 538, 558, 565,
582
احمد انیسی........195
احمد بن حنبل........154, 158, 171
احمد بن خفی........162
احمد بن نصر اللہ........406
احمد ترخان........306
احمد خان لغاری...... 17, 537, 585, 586,
590, 591, 592, 593, 600
احمد شاہ 15, 211, 243, 289, 382, 426,
427, 428, 429, 430, 431, 435, 436,
454, 456, 461, 469, 470, 474, 475,
510, 608, 611
احمد شاہ ابدالی...... 15, 211, 426, 427,
430, 461, 468, 474, 608
احمد یار خان........341, 364, 428, 554
اختیار خان عیسائی........486
اخنس 66, 67
اٹمریائی 382
اُڈیرو لعل........316
اردشیر 63, 78
اردشیر بابک........63
ارسطو........52, 58, 163, 182
ارسطو بیولس........52
ارم 46, 47
ازمیل........266, 273, 285
ازہر مدنی........107
استر ابو........52, 80
اسحاق بن سلیمان........11, 119
اسماعیل بن احمد ساسانی 126

اسماعيل خان كتياڻ........ 446
اسماعيل كتياڻ........ 451
اسيرز........ 45
اشور........ 9, 24, 44, 45, 46, 47, 71, 92
اعشي همداني........ 85
اعشي........ 67
افتار خان رند........ 568
اكشواكو........ 42
الحاكم بامرالله........ 133
العزيز بالله........ 134
الغ خان........ 235, 242
الفنسودي سوزا........ 333
الله بندغ خان........ 487
الله يار خان........ 375
المستنصر بالله........ 251
الهيار خان........ 378, 444, 446, 451, 603
اليگزينڊر برنس 17, 429, 518, 532, 533, 534, 535, 550, 552, 553, 554, 555, 556, 565, 566, 570, 571, 579, 611, 613
اليگزينڊر ڪننگهام........ 48, 75, 415
اليگزينڊر هئملٽن........ 15, 391
امام ابو طيب سهيل........ 196
امام اوزاعي........ 157, 158
امام جعفر صادق........ 223, 278, 556
امام دائود........ 154
امام زين العابدين........ 65, 223
امام شافعي........ 154
امام عبدالله حنفي........ 313
امام غزالي........ 198, 231
امام فخرالدين رازي........ 218
امام فخرالدين محمد........ 199
امام موسيٰ ڪاظم........ 298
امر سنگهه........ 59
امراءالقس........ 67
امير ابو ظفر........ 197
امير احمد خلف........ 197
امير الامرا سيد حسين........ 381
امير تيمور گورگاني.. 292, 314, 318, 326
امير حسن دهلوي........ 229
امير ذوالنون ارغون........ 294, 371
امير سيد قاسم خان........ 255
امير شاهه قاسم........ 345
امير عبدالعلي........ 331
امير غياث الدين........ 251
امير فخرالدين عميد........ 233
امير قيصر........ 287
امير معاويه.. 72, 83, 84, 85, 87, 99, 159
امير ناصر امام........ 226
امين زبيده........ 121
انب........ 35, 136
انجير........ 35
انند پال........ 190, 191
انڊيا........ 15, 23, 93, 99, 233, 284, 384, 386, 387, 389, 393, 395, 398, 399, 432, 433, 454, 476, 493, 500, 502, 503, 507, 514, 516, 525, 526, 529, 535, 542, 543, 550, 556, 576, 580, 597, 598, 602, 608, 609, 628
اورنگزيب عالمگير.. 364, 380, 392, 487, 488, 608
اورڊياگريڊس........ 58
اوڪتائي........ 299
اوني سيڪرٽيوس........ 9, 52
ائنٿني ستارڪي........ 15, 385
اي- ڊبليو- هيوز........ 213
ايس- مئنسفيلڊ........ 27
ايسٽ انڊيا ڪمپني........ 176, 384, 400
ايسٽ وڪ........ 559, 560, 561

ايلزبيٿ 384, 386

ايلفنسٽن 32, 108, 500, 501, 503, 504, 512, 514, 516, 519, 522, 525, 530, 551, 553, 566, 571, 572, 601

ايلڪ خان 190

ايليٽ 92, 135, 139, 222, 256, 258, 264, 267, 269, 275, 283, 286

ايلڊرڊ پاٽنجر 571, 576

ايڊورڊ آٿو آئيوز 490

ايڊورڊ برائون 407

ب

بابا حسن ابدال 344

بابا طاهر 91

بابا فخرالدين 89

بابر ابراهيم لوڌي 320

بابڪ 63, 123

بابل بيگ 423

باقر خان کهاوڙ 451

بانس 35, 67, 180, 250

بجار خان ڏومڪي 576

بجيراءِ 101, 107

بخت نصر 46, 47, 58, 71

بخشو خان 485

بخشي خان 321

بديع الجمال 211, 213, 214

بذيل جمالي 94

براد رٽ 55

برنيئر 383, 393

برهان الدين اعراج 276

برهان الدين عبدالله 280, 289

برهان الملڪ 424

بڙ 35

بسطام بن عمرو 11, 118

بشاري مقدسي 28, 68, 131, 135, 154, 179, 256, 665, 673

بشر بن دائود 122, 144

بطليموس 54, 74, 136, 161, 162, 163, 238

بنانہ بن حنظلہ 102, 106

بندوسار 54

بهاؤالدين اوشي 231

بهاءُالدين دلقپوش 349

بهاءُالدين زڪريا .. 223, 227, 259, 288, 294, 316

بهاءُالدين سام 215

بهادر شاهہ 318, 320, 326, 332, 353, 381, 422, 426

بهاول خان 368, 370, 380, 440, 442, 449, 483, 535, 580, 585, 586

بهرامجي ملهاري 258

بهرام شاهہ بن مسعود 193

بهرام گور 63

بهلول خان لوڌي 293

بهلول لوڌي 233, 294, 296

بهمن ايراني 48

بوسعيد بليدي 327

بوراج 92

بوران دخت 78

بي ڊي سپونر 47

بيدل 183, 460, 627, 628

بيرم خان 324, 335, 411

بيڪس 183, 460, 628

بيگلر بيگي ... 448, 467, 472, 551, 579, 597, 611

بيگم نادره 362

بيلومانٽ 390

ڀ

ڀائي 79, 105

باجهري.................. 34, 497, 613
ٻڪريون............ 35, 169, 323, 354, 391
ٻڏيمان.................... 103
ٻڏيمن.................... 77
ٻڍو خان عاليائي.................. 486
ٻن ٿوهن وارا اُٽ.................. 35
ٻيڙو خان ڪوڪر.................. 446, 451, 496

ڀ

ڀارت ورش.................. 42, 73
ڀارتا چڪروزتي.................. 49
ڀرت.................. 42, 43, 207
ڀنگ...... 34, 475, 477, 498, 580, 581, 609, 613
ڀنڊرڪر.................. 94
ڀنڊرڪن سمنيه.................. 101
ڀورا رچ.................. 35
ڀونگر.... 254, 255, 261, 262, 263, 265, 273

ت

تاج الدين ڪافوري.................. 246
تاج الدين يلدوز.................. 219, 220
تاج محمد خان.................. 483
تاجو سامتئي.................. 451
تارا بائي.................. 265
تبريز خان لاشاري.................. 372
ترڪ علي.................. 595
تزواسو.................. 73
تغار بن صغير.................. 83
تغلق ثاني.................. 242
تغلق خان.................. 241, 242
تقي الدين بن عبدالرحمان.................. 89
تلاهه خان نظامائي.................. 421, 587
تماڪ...... 34, 386, 401, 535, 612, 613
تميم بن زيد.................. 11, 112
تميم بن زيد عتبي.................. 112
تنگر بردي.................. 338
توت.................. 35
تيل...... 27, 180, 382, 393, 396, 599
تيلي ڀڄ.................. 34, 613
تيمور شاهه..... 431, 436, 447, 449, 452, 453, 455, 456, 461, 467, 468, 469, 470, 472, 473, 474, 489, 611, 619

ٿ

ٿامس پاويل.................. 385
ٿامس هنگر.................. 548
ٿيوناٿ.................. 383

ٽ

ٽامو.................. 27, 180, 615
ٽئورينر.................. 383
ٽي. هارٽ ڊيوس.................. 211
ٽيپو سلطان.... 489, 490, 491, 512, 529, 545, 546, 547, 566

ٺ

ٺارو خان...... 378, 444, 451, 496, 603

ث

ثابت علي شاهه.................. 523, 626

پ

پاتانيوز.................. 57
پارواز.................. 73
پانڊون.................. 42, 183
پپر.................. 35
پتوهي.................. 34
پرارڊ.................. 383

پران ناٿ............................ 45
پرتاب راءِ.......................... 618
پرمل ديوي.......................... 108
پرنسيپ............................ 49
پروفيسر مارلي...................... 198
پروفيسر نولڊڪي.................... 196
پرٿوي راءِ.......................... 218
پرٿوي راج 62, 233
پشيامترا............................ 55
پلا 34, 400
پنڊت پڌرڪو....................... 78
پوپري.............................. 34
پولڪ 574
پيارو خان..................... 482, 595
پير پٿورو..................... 13, 282
پير روضي ڌڻي...................... 349
پير سلطان شاهه.................... 370
پير صاحب پاڳاري.................. 278
پير صدرالدين....................... 259
پيٽرودي لاوالي...................... 383

ج

ڄڄسيه...... 94, 100, 102, 103, 105, 106, 110, 111, 151
جابر بن اشعث........................ 120
جابر بن حيان......................... 163
جارج فاريسٽر......................... 500
جالينوس.............................. 58
جامبوتي.............................. 73
جان سپلر.................. 388, 399, 403
جان ڪاڪس.......................... 391
جان ڪين..... 557, 558, 559, 560, 561, 563, 565, 566, 575, 620
جان لارينس..................... 593, 600
جان مالڪوم. 501, 503, 507, 513, 522, 525, 531, 577
جان موئر 577
جانسٽن.............................. 571
جاني بيگ..... 335, 336, 337, 344, 355, 356
جراح بن عبدالله 151
جعلمر بن شيبان. 11, 133, 134, 137, 153, 177, 191
جلال الدين بخاري.................... 259
جلال الدين تبريزي................... 277
جلال الدين خوارزم.............. 224, 225
جلال الدين خوارزمي 302
جلال الدين دواني.................... 406
جلال الدين طبريزي.................. 223
جلال الدين فيروز............... 234, 235
جلال الدين محمد 324, 358
جلغمر بن شيبان..................... 132
جمال الدين محمد.................... 317
جنرل ناٿ...... 566, 571, 572, 574, 575, 616
جنيد بن عبدالرحمان.............. 11, 111
ڄَو 34, 248
جوئر 34, 53, 497, 613
جوان شير............................ 78
جوسطنين............................ 58
جونا خان 238, 243
جوناٿن ڊنڪن............. 491, 492, 493
جي- اييٽ........................... 256
جي. رالنسن 44
جيمس برنس.... 17, 486, 517, 518, 532, 533, 610, 619
جيمس پهرئين 386, 387
جيمس رينالڊ......................... 196
جيمس ٽاڊ........ 93, 236, 448, 525, 533
جيمن ڊرم......................... 49, 283

ج

جام ابراهيم...... 14, 298, 299, 303, 419
جام انڙ.......... 13, 285, 287, 288, 313
جام بابينهه....... 13, 286, 288, 289, 290
جام بايزيد 14, 298, 299, 303, 307, 414
جام بجر خان.......... 430
جام تغلق........ 14, 285, 286, 293, 294
جام تماچي...... 13, 288, 289, 290, 291, 292, 311, 356
جام جوناهه 13, 208, 247, 288, 289, 291
جام خطر تال.......... 360
جام خيرالدين.. 13, 247, 286, 290, 303
جام رائدان....... 14, 286, 294, 296
جام سڪندر.......... 294
جام سنجر....... 14, 286, 296, 303
جام صلاح الدين 13, 175, 286, 291, 303, 304, 317
جام عالم خان.......... 299
جام علي شير....... 13, 286, 292
جام فتح خان........ 14, 292
جام فيروز شاهه. 14, 286, 302, 303, 305
جام ڪرن........ 13, 285, 292
جام مريد خان.......... 360
جام نظام الدين.. 13, 286, 291, 302, 307
جام ننڍو........ 14, 297
جام ڏگار.......... 419

چ

چارلس ماسن....... 213, 214, 556, 566
چارلس ڊلڪي.......... 576
چاندي..... 35, 177, 235, 239, 240, 455, 524, 529, 553, 610, 620
چانهه.......... 21
چانيهو.......... 35
چاڳلي خاتون.......... 419
چچ 10, 34, 68, 76, 77, 78, 79, 82, 102, 105, 123, 138, 141, 174, 207, 222, 262, 283
چچ بن سيلائچ...... 10, 76, 77, 79
چندر..... 10, 39, 41, 44, 50, 54, 55, 59, 60, 61, 73, 77, 78, 82, 93, 101, 107, 108, 160, 162, 506
چندر گپت....... 54, 59, 256
چندر گپت ثاني.......... 59
چندر گپت موريا.......... 54
چندر ونسي... 39, 41, 44, 60, 61, 73, 93
چنگيز.. 70, 224, 299, 300, 331, 423, 574
چنگيز خان.......... 299
چنيسر 13, 208, 260, 262, 263, 269, 270, 273, 276, 277, 309, 345
چٽا.......... 34

ح

حاجب بن صالح....... 11, 121, 122
حاجي خان مري.......... 605
حاجي زئي.. 15, 16, 327, 446, 485, 587
حاجي زئي مري...... 16, 446, 485
حاجي طالب اگهمي.......... 464
حارث بن مره 82, 83
حارث علافي.......... 103
حافظ ابن حجر....... 157, 158
حافظ هدايت الله.......... 464
حام بن نوح.......... 22
حامد ابن محمود.......... 280
حبيب بن مهلب.......... 110
حجاج بن يوسف 70, 87, 89, 90, 92, 94, 95, 96, 102, 103, 107, 108, 109, 115, 146, 147, 149, 171, 174, 177, 210, 283, 371

حسان بن مجالد........................ 152
حسن سنجري............................. 241
حسين بن منصور........................ 182
حضرت احمد جام........................ 322
حضرت آدم............... 65، 91، 193، 259
حضرت جعفر طيار...................... 98
حضرت سليمان.................. 47، 139
حضرت عباس.............. 114، 206، 365
حضرت عباس بن عبدالمطلب......... 115
حضرت عثمان...... 58، 80، 82، 131، 170
حضرت عمر... 72، 79، 81، 89، 110، 143،
144، 147، 148، 151، 166، 176، 177،
206، 314
حضرت عيسيٰ.................. 45، 55، 181
حضرت قدسيه........................... 382
حضرت محمد بن عبدالله............... 63
حفيظ الله خان......................... 391
حڪم بن عوام ڪلبي.............. 11، 112
حڪم بن عوام................... 113، 135
حڪم بن عوانه......................... 123
حڪيم ابوالحسن ڪسائي............... 193
حڪيم ابوالفتح گيلاني................ 339
حڪيم جبل عبدي........................ 84
حڪيم محمد رئوف...................... 455
حڪيم ناصر خسرو.............. 193، 215
حماد بن زيد..................... 154، 157
حماد بن سلمه........................... 154
حمل جيهاند............................. 333
حميد بن ذراع........................... 100
حميدالدين ناگوري.............. 233، 277
حميده بانو...................... 322، 324
حنضل بادغيسي........................ 125
حيات خان ابدالي...................... 426
حيرام...................................... 47

خ

خالد القسري........................... 177
خالد بن عبدالله قسري................ 111
خان اعظم ڪوڪلتاش.................. 339
خان خانان..... 234، 335، 336، 337، 339،
340، 342، 348، 353، 354، 355،
358، 366، 406، 413، 424، 504
خدا يار خان..................... 377، 436
خسرو پرويز.............................. 78
خسرو شاهه بن بهرام.......... 202، 260
خسرو ناصرالدين....................... 234
خواجه ابوبڪر ڪرامي................. 199
خواجه احمد اصفهاني.................. 341
خواجه احمد حسن...................... 198
خواجه بختيار ڪاڪي................... 223
خواجه بهاؤ الدين زڪريا.............. 135
خواجه حسين مروي............. 407، 408
خواجه حسين ميان...................... 377
خواجه خضر................ 28، 250، 415
خواجه شمس الدين..................... 319
خواجه عادل............................. 341
خواجه عبدالله احرار................... 406
خواجه محمد زمان...................... 464
خواجه محمد قوربيگي................. 337
خواجه مقال.............................. 362
خواجه نصيرالدين چراغ............... 253
خواجه نظام الدين.... 232، 240، 252، 298
خواجه نظام الدين اولياءَ............. 240
خيرالدين الحارثي..................... 457
خيرو خان جمالي....................... 451

د

دارا اعظم............... 50، 51، 176، 212
دارا ثالث.................................. 63

دارا شڪوه.............. 359, 362, 390

دائود بن نصر.............. 107

دائود بن يزيد.............. 11, 120, 121, 283

درفش ڪياني.............. 64

درگي خان.............. 595

دروهي.............. 73

دريا خان 297, 298, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 317, 373, 374, 378, 439, 446, 459, 480, 482, 483, 487, 569, 576, 595

دلاور خان لغاري.............. 446

دنبا.............. 35, 391, 535

دهرا.............. 365

دودو 13, 261, 262, 263, 265, 270, 273, 418, 438

دودي بن يونگر.............. 265

دوست محمد خان ... 510, 511, 533, 536, 541, 544, 546, 550, 552, 566, 569, 574

دولت خان ابدالي.............. 426

دولت خان لوڌي.............. 319, 337

ديانند سرسوتي.............. 183

ديندار خان بخاري.............. 416

ديوان دلپت راءِ.............. 538, 627

ديوان لکمي چند.............. 538

ديوان ميٺارام.............. 588, 596, 599

ديوجانس.............. 52

ڌ

ڌرسيا.............. 78

ڌنوتري.............. 59

ڌگاڻو جتوئي.............. 451

ڏ

ڏاهر 10, 11, 77, 78, 79, 82, 90, 92, 94, 96, 97, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 110, 130, 160, 208, 293

ڏاڙهون.............. 35

ڏنيرا.............. 34

ڏهرسين.............. 78, 79, 90

ڊ

ڊاک.............. 35, 413

ڊاڪٽر ارنيسٽ ٽرمپ.............. 37, 381, 460

ڊاڪٽر جارجس.............. 57

ڊاڪٽر سپرنگر.............. 196

ڊاڪٽر ڪاڊويل.............. 89

ڊاڪٽر گستاؤليبان.............. 166

ڊي بوئر.............. 186

ڊيمي ٽريوس.............. 55

ڊينيسن راس.............. 407

ڊيوريٽ باربوسا.............. 15, 383, 384

ڊيوڪ آف ويلنگٽن.............. 553, 577, 582

ذ

ذوالاڪتاف.............. 63

ذوالنون بيگ ارغون.............. 301, 331

ر

راءِ ديواجي.............. 74

راءِ سهارس.............. 10, 74, 75, 76

راءِ سهارس پهريون.............. 74

راءِ سهارس ٽيون.............. 76

راءِ سهارس ٻيون.............. 74

راءِ سهاسي پهريون.............. 74

راءِ سهاسي ٻيون.............. 74

راءِ شيرا.............. 294, 296

رابرٽ سمپشن.............. 434, 435

رابرٽ سيل.............. 572, 574

رابرٽ شرلي..........15, 100, 385
راج ڪمار..........237, 280, 404
راجا اشندرابيد..........111
راجا بجيسنگهه..........448, 469
راجا برويپٽس..........46
راجا بسلديو..........62
راجا بل..........257, 258
راجا پورس..........50
راجا جئچند..........61
راجا جئد رٿ..........44
راجا جسوين..........69
راجا چتيبسر..........77
راجا چندرام..........103
راجا دروهراءِ..........107
راجا دسرٿ..........42, 43
راجا دلوراءِ..........211, 278
راجا راءِ راجو..........204
راجا راجپا..........61
راجا رامل..........90
راجا سامبس..........62
راجا سامس..........50
راجا سبي..........44
راجا سگريو..........42
راجا سلديو..........239, 240, 273
راجا سوهيول..........77
راجا سيهرس..........78
راجا سدوتن..........48
راجا ششانگ..........60
راجا شوپرشاد..........124
راجا ڪرشن..........42, 43, 61, 73, 284
راجا ڪرشن مهاراج..........42
راجا ڪنشڪا..........56
راجا گنڊوفيرس..........55, 57
راجا گوپي چند..........316
راجا مالديو..........323
راجا متو..........78
راجا نرسنگهه..........60
راجا ننڊ..........271
راجا هانسي..........201
راجا ولپراءِ..........272
راجا يشوڌرمن..........60
راجا پرتريءَ..........39
راجا پنڊڪرن..........283
راجا پوچ..........61, 81
راجا ڊرمپال..........61
راجا ناگ پٽ..........61
راجا نين پال..........71
ردون..........35
راس بيل..........561, 563, 564, 566, 575, 579
راسل..........73, 102, 103
راشد بن عمر..........10, 82
راشد بن عمرو..........10, 85
رامائڻ..........9, 41, 42, 43, 44, 91
رامچندر..........42, 44, 73
راموخان..........595
راول جئيسل ڀاٽيه..........202
راول ڀيم سنگهه..........336
راوڻ..........42, 218
راٺومهرت..........77
رچرڊ برٽن..........378, 605
رچرڊ موئلي..........388
رحمت خان..........595
رشايا راجا..........49
رفيع الدرجات..........326, 381
رفيع الدولہ..........326, 381
رڪن الدين فيروز..........231
رگ ويد..........23, 28, 40, 41, 42
رنجيت سنگهه..........327, 475, 491, 499, 500, 510, 511, 514, 521, 526, 530, 532, 533, 534, 536, 540, 541, 542, 543,

545, 550, 551, 552, 553, 554, 557, 569, 570, 573, 577, 579, 592, 617, 619
رُوپچند.......... 434
روح بن حاتم.......... 11, 118, 119
رومي خان.......... 332
روهل خان ڪوسي.......... 451
رياح بن عثمان.......... 116
ريپاڊ.......... 491

ز

زبير بن عباس.......... 119
زڪريا خان.......... 424
زمرسڪي.......... 195
زنگي خان مري.......... 446, 451
زياد بن ابي سفيان.......... 84, 85, 86
زيتون.......... 35
زيد بن عرار.......... 11, 113, 114
زينوايساري.......... 58

س

سالم بن يونس.......... 11, 119
سامبس.......... 73
ساميا بن ديوائج.......... 82
سائمن.......... 58, 516
سائيلاڪس.......... 9, 51
ساهڙ سلطان.......... 270
سباسٽئن مانرڪ.......... 388
سپت سنڌو.......... 21, 23, 41
سپهر شڪوهه.......... 362
سٽويونسن.......... 49
سٽين. 9, 38, 55, 59, 60, 175, 176, 405
سچل سرمست.......... 183, 460, 627
سخي جام ڏاتار.......... 316
سڌارت.......... 48, 49
سر اي- سٽين.......... 47
سر جان مارشل.......... 40, 47, 175
سر چارلس نيپئر.......... 17, 328, 576, 577, 578, 580, 582, 583, 584, 586, 587, 588, 590, 591, 592, 593, 594, 595, 597, 598, 599, 600, 601, 609, 620, 626
سر ٽامس رو.......... 386, 387
سراج عفيف.......... 253, 288, 289, 673
سردار بيورغ.......... 473
سردار شير علي خان.......... 595
سردار علي شير.......... 595
سردار قيصر خان.......... 377
سردار ولي محمد خان.......... 595
سري وينر.......... 391
سريند.......... 78
سسئي.......... 209, 210, 276, 405, 495, 625
سعادت علي خان.......... 382, 424, 514, 523
سعادت يار خان ڪوڪ.......... 411
سعد الله خان.......... 404, 411, 415
سعيد بن اسلم.......... 90
سعيد بن مسلم.......... 11, 120
سعيد صرصري.......... 250
سفيان ثوري.......... 153, 157
سڪندر.. 9, 14, 23, 24, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 63, 69, 71, 74, 92, 96, 212, 219, 232, 242, 284, 285, 286, 291, 292, 293, 299, 325, 336, 353, 383, 384, 436, 531, 607, 623
سڪندر مقدوني.......... 50, 51, 96
سلطان ابراهيم.......... 199, 201, 204, 205, 215, 216, 222
سلطان اشرف غلزئي.......... 423
سلطان التمش.......... 212, 224, 225, 231, 239
سلطان بلبن.......... 227

سلطان بهرام شاهہ.................. 200, 226
سلطان حسين بائقارا 301, 318
سلطان حسين شاهہ.............. 319
سلطان خان کهاوڙ................ 451
سلطان خديجہ 88
سلطان سبڪتگين... 138, 187, 195, 212
سلطان سنجر سلجوقي 200, 216
سلطان شهاب الدين.... 12, 62, 106, 217,
218, 219, 225, 227, 233, 260
سلطان صلاح الدين ايوبي.............. 258
سلطان عبدالرشيد... 201, 254, 255, 258,
260
سلطان علاءِ الدين 89, 216, 235, 236,
237, 238, 239, 241, 242, 243, 246,
251, 254, 262, 267, 268, 308, 313,
366, 487, 574
سلطان غياث الدين . 217, 226, 232, 242,
243
سلطان فيروز شاهہ.. 246, 260, 279, 288,
289, 290, 308, 416
سلطان قطب الدين. 222, 231, 233, 238,
243
سلطان محمد تغلق... 89, 242, 244, 245,
246, 251, 261, 279, 290
سلطان محمد شاهہ.................. 556
سلطان محمود. 14, 57, 58, 69, 134, 135,
137, 145, 187, 190, 191, 192, 193,
194, 195, 196, 197, 198, 202, 203,
205, 215, 216, 234, 254, 258, 260,
295, 296, 299, 300, 306, 319, 320,
321, 331, 333, 334, 342, 343, 344,
345, 346, 415, 574
سلطان محمود بکري.................. 341
سلطان محمود غزنوي... 57, 58, 205, 260
سلطان محمود ڪوڪلتاش 355
سلطان مسعود . 138, 139, 193, 195, 197,
200, 201, 204, 205, 216, 258, 260
سلطان مظفر ... 289, 294, 295, 303, 306
سلطان مظهر ولي.......................... 89
سلطان مقيم بيگلار........................ 306
سلطان مودود.......................... 195, 201
سلطان ناصر الدين محمود. 223, 226, 279
سلطان نورالدين زنگي 556
سلطانہ رضيہ.......................... 225, 226, 265
سليط بن عبدالله 151
سليمان بن عبدالملڪ 109, 110, 135,
149, 166
سليمان علافي................................. 90
سمابا.. 73
سمندر گپت................................... 59
سمہ بن سيواج 283
سميراس.......................... 24, 46, 92
سنان بن سلمہ.................... 10, 84, 85, 86
سنان بن سلمہ بن مجيق بزلي 84
سنجر سلجوقي............................ 215
سندري 105, 108
سنگتڙا.. 35
سنگهار............................... 262, 265
سنتال 37, 41
سنڌاوا.. 23
سنڌو.. 23
سهراب خان دودائي......................... 319
سوائي خان.................... 442, 443, 484
سورج ديوي.................................. 108
سومار........................ 273, 297, 586
سومل.. 271
سون35, 36, 50, 67, 68, 69, 70, 75, 84,
90, 92, 115, 171, 177, 179, 180,
235, 240, 246, 247, 359, 378,
396, 408, 420, 435, 455, 458,

472, 518, 524, 536, 537, 543, 553,
555, 556, 567, 573, 576, 585,
589, 608, 610, 611, 615, 620, 629
سيتا........................ 42, 452
سيحون....................... 28, 29, 193
سيد ابراهيم شهيد.................. 89
سيد ابراهيم ڪبير.................. 278
سيد ابوالغيث بکري................ 314
سيد احمد بريلوي................... 526, 527
سيد احمد شهيد..................... 278, 527
سيد احمد ڪبير..................... 280
سيد اسماعيل شاھ. 516, 551, 559, 560,
563
سيد امير ڪبير..................... 223, 278
سيد بايزيد......................... 350
سيد برهان الدين عبدالله.............. 280
سيد بهاءُ الدين بخاري............... 335, 338
سيد جلال الدين..... 223, 259, 280, 289,
355
سيد جلال الدين حسين.............. 280, 289
سيد جمال شاھ....................... 459
سيد حاجي عبدالڪريم............... 455
سيد حاجي نور محمد................ 455
سيد حامد السندي................... 223, 280
سيد حبيب الله....................... 459
سيد حسن قنڌاري................... 347
سيد حسن ڪيٿلي.................... 89
سيد خضر خان...................... 292
سيد ذوالفقار شاھ................... 498, 537
سيد رحمت الله..................... 347
سيد زين العابدين شاھ.............. 537, 561
سيد شيرين بابا.................... 344
سيد صغبت الله شاھ................ 526
سيد صفا الترمذي.................. 344
سيد عبدالاول حسيني............... 411
سيد عبدالقدوس شاھ................ 459
سيد عبدالڪريم بلڙي................ 352
سيد علاءُ الدين عالم................ 293
سيد علي...... 278, 353, 355, 601, 624,
666, 668, 672
سيد علي شير قانع................... 457
سيد غلام شاھ...................... 488, 628
سيد غلام علي...................... 458
سيد قطب الدين المدني.............. 222
سيد گولو شاھ...................... 520
سيد ماھ............................ 223
سيد محمد راشد..................... 349, 626
سيد محمد مڪي.... 220, 223, 278, 487
سيد مير محمد ثاني.................. 223
سيد ميران محمد مهدي.............. 365
سيد ناصر الدين..................... 346
سيد نصير الدين متعلوي............. 348
سيد نظام الدين..................... 346
سيساگر............................ 102, 103, 105
سيف ابن ذي يزن................... 64
سيف الدين سرهندي................ 412
سيف الدين سوري.................. 12, 215, 216
سيف الدين محمد.................. 12, 216, 217
سيف الملوڪ....................... 212, 213, 214
سيف شڪن......................... 390
سيلائچ............................ 76, 78
سيلويڪس.......................... 54
سينگاريون.......................... 34
سينٽ ٿامس......................... 55, 57

ش

شاپور.............................. 56, 63
شاپور بن اردشير.................... 56
شادمان خان نظاماڻي................ 438
شاڪر ٽيلي......................... 34

شاهه اسماعيل شهيد........526
شاهه اسماعيل صفوي.... 325, 332, 344, 405
شاهه بلال........28
شاهه بيگ 14, 298, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 309, 317, 318, 331, 335, 337, 341, 344, 347, 348, 354, 355, 486, 487
شاهه بيگ ارغون...... 14, 298, 301, 302, 303, 304, 317, 331, 348, 354, 487
شاهه تقي الدين........223
شاهه جهان صاحبقران........416
شاهه حسن ارغون........319
شاهه حسن علي........556
شاهه حسين تڪدري........346
شاهه حسين لانگاهه........298
شاهه حيدر حقاني........316
شاهه خليل الله........556
شاهه خيرالدين........348, 349
شاهه شجاع 16, 17, 427, 474, 487, 496, 500, 501, 503, 510, 524, 544, 550, 551, 553, 554, 555, 556, 557, 561, 563, 566, 567, 569, 570, 571, 572, 580
شاهه طهماسپ صفوي.... 325, 338, 339, 341, 359
شاهه عباس اعظم........359, 385, 405
شاهه عبدالصمد........13, 281
شاهه عبدالعزيز........526, 527
شاهه عبدالقادر دهلوي........461
شاهه عبدالڪريم بلڙي........459
شاهه عبداللطيف.... 183, 429, 457, 459, 628
شاهه عبدالله........13, 281, 347
شاهه عنايت........183, 412, 465
شاهه عنايت الله........412, 460
شاهه عنايت الله صوفي........412
شاهه قاسم ارغون........334
شاهه قاسم بيگلار........345
شاهه قطب........344, 346
شاهه ڪريم........350, 352, 537
شاهه محمد خان...... 378, 540, 593, 594
شاهه ولي الله........17, 457, 526
شاهه ولي الله دهلوي........457
شجاع اعرابي........104
شجاع الملڪ........496
شجاع بيگ........301
شرف الدين اساولي........280
شرف الدين مشهدي........280
شريف ادريسي........ 75, 168, 231, 258
شليتن........572
شمس الدين ابوالقاسم........195
شمس الدين التمش.. 227, 231, 233, 239
شمس الدين محمد شيرازي........221
شمس العلماءِ جوٽيجي مودي........48
شمس المعاني قابوس........197
شهاب الدين غوري........61, 202
شهاب الدين محمد........215, 217
شهاب مرهه........232
شهداد خان.... 378, 379, 383, 437, 477, 538, 569, 582, 586, 594, 599, 603
شهزادو معزالدين........375, 381
شورڪوٽ........299
شوڀا ديوي........76
شيخ ابن بطوطه........39
شيخ ابوالحسن........412
شيخ ابوالفضل........309, 406, 411
شيخ ابوتراب........11, 121
شيخ ابوعلي سينا........199
شيخ ابوالبرڪات........39, 88, 532

شيخ ابوالحسن بكري 412
شيخ ابوالحسن صغير 458
شيخ ابوالحسن محمد 458
شيخ ابوالقاسم نقشبندي 457
شيخ ابوبڪر اسرائيفيني 156
شيخ ابوبڪر جتوئي 365
شيخ ابوطاهر مدني 457
شيخ اسماعيل 127, 203, 204
شيخ الياس لنڪراج 365
شيخ بهاءِ الدين قريشي 308
شيخ جمال الدين 298, 308
شيخ جهان 375
شيخ حامد السندي 277
شيخ حسام الدين عثمان 279
شيخ حسن علي 601
شيخ حماد 290, 291, 302, 314
شيخ حماد جمالي 290, 302
شيخ حميد 133, 190
شيخ خضر قادري 411
شيخ دانيال جونپوري 298
شيخ رڪن الدين 244, 281
شيخ رڪن الدين ملتاني 244
شيخ زين الدين 333
شيخ سعدي 229, 316
شيخ شجاع الملڪ 319
شيخ شمس الدين 221, 313
شيخ صدرالدين 347
شيخ صويدار 13, 281
شيخ طاهر 316
شيخ طيب السندي 411
شيخ عالم قريشي 298
شيخ عبدالباسط 461
شيخ عبدالقادر جيلاني 222, 348
شيخ عبدالقادر خليل 458
شيخ عبدالقادر صديقي 457
شيخ عبدالقدوس گنگوهي 408
شيخ عبدالله خفيف 91
شيخ عبدالنبي 408
شيخ عبدين علي 457
شيخ عزيز الله 383
شيخ علي بن عثمان 204
شيخ علي بيگ 324
شيخ عماد الدين 244
شيخ عمر ٺٽوي 406
شيخ عيسيٰ 13, 282
شيخ عيسيٰ السندي 460
شيخ غلام حسين 458
شيخ غلام محمد 425, 427, 673
شيخ ڪرم الله 455
شيخ محدث دهلوي 410
شيخ محمد آشرف 461
شيخ محمد بغدادي 314
شيخ محمد حيات السندي 458
شيخ محمد غوث 460
شيخ محمد فاخرالله 458
شيخ محمد محفوظ 461
شيخ محمد مڪائي 348
شيخ محي الدين 457, 462
شيخ مريد سيوستاني 461
شيخ موسيٰ 407
شيخ نصيرالدين چراغ 246, 279
شيخ يوسف 294, 296
شيخ چٽي امراني 416
شير افگن استجلو 335
شير شاهه سوري 325, 606
شير محمد خان 483, 497, 540, 590, 591, 592, 593, 595, 600
شيرويه 78, 343
شيهو 27, 507, 615, 617

ص

صابر ولهاري.................................460
صادق صوفي..........................13, 282
صادق علي خان 341, 343, 377, 380, 383, 449
صادق محمد خان...............................544
صادم بن سارم...............................106
صالح بن عبدالرحمان.........................110
صحار عبدي...................................89
صفوي بن الحامي...............................90
صلاح الدين بوبكائي..........................464
صوف..................................35, 413

ض

ضياءَ الدين تولكي...........................218
ضياءَ برني..........................241, 243

ط

طارق بن زياد................................109
طالب آملي...........................339, 340
طاهر بن حسين.......................124, 125
طاهر بن عبدالله.............................125
طاهر ذواليمين..................122, 124, 186
طرغي خان..................................236
طلحہ بن طاهر...............................125
طهماسپ...... 325, 327, 338, 339, 341, 359, 370, 423, 425
طولي خان...................................300
طيفور بن منصور......................11, 119

ع

عاد46, 47, 140
عاضم بن عبدالله بن يزيد.....................112
عبدالحليم شرر...............................108
عبدالرحمان بن اشعث..........................90
عبدالرحمان بن ثمره...........................82
عبدالرحمان بن مهدي.........................154
عبدالرحمان حنفي.............................461
عبدالرحمان شامي.............................458
عبدالرزاق بن احمد...........................201
عبدالرشيد بن محمود201, 254, 255, 258
عبدالعلي ترخان...............................301
عبدالغني عبدالله.................137, 139, 255
عبدالقادر بدايوني .. 205, 340, 410, 673, 674
عبداللطيف نقشبندي..........................464
عبدالله ابن المقفع...........................163
عبدالله اشتر 11, 116, 117, 118, 152, 153, 174
عبدالله المهدي...............................153
عبدالله بن حسن.....................116, 196
عبدالله بن زياد..............................153
عبدالله بن سوار...............10, 83, 84
عبدالله بن طاهر......................125, 126
عبدالله بن عامر...............................83
عبدالله بن عباس.............................108
عبدالله بن علي.......................114, 181
عبدالله بن عمر.............11, 129, 133, 149
عبدالله بن مسعود.............................99
عبدالله خان.... 343, 422, 423, 426, 436, 453, 465, 523, 587, 625
عبدالملك بن تميم............................108
عبدالملك بن شهاب..........................118
عبدالملك بن قيس............................102
عبدالملك بن مروان...............149, 176, 177
عبدالملك بن نوح.....................189, 190
عبدالملك مدني...............................106
عبدويہ رازي..................................156
عبيدالله بن زياد...................10, 86, 87

عتبہ بن سلمہ........................ 107
عثمان ثقفي........................ 81
عجيف بن عنبہ........................ 123
عدي بن ارطات........................ 110، 111
عزالدين حسين........................ 215
عزالدين عبدالعزيز........................ 320
عزت خان نومڙئي........................ 451
عضدالدولہ ديلمي........................ 134، 153، 163
عطيہ ثعبلي........................ 106
علاءِ الدين حسين........................ 215، 291
علاءِ الدين خلجي... 233، 235، 238، 239، 269
علاءِ الدين غوري........................ 202
علاءِ الدين لاهوري........................ 475، 476
علامہ ابن الفقيہ همداني........................ 44
علامہ ابن حجر........................ 412
علامہ ابن سعيد........................ 275
علامہ ابوالفضل........................ 410
علامہ البيروني........................ 92، 161، 184، 210
علامہ بلاذري........................ 112
علامہ سمعاني........................ 150، 156
علامہ شهاب الدين........................ 320
علامہ فيضي السندي........................ 408
علامہ قاضي محمود........................ 346
علامہ مجدد الدين........................ 412
علامہ محمد معين.... 457، 458، 459، 462
علامہ معين الدين........................ 462
علي بخش خان........................ 483، 587
علي بن حسين........................ 126، 196، 666، 668
علي خطظي........................ 244
عمادالملڪ........................ 287، 298
عمر بن جمل........................ 117، 172
عمر بن حفص........................ 11، 116، 129، 152
عمر بن عبدالعزيز. 11، 57، 110، 123، 127، 128، 129، 143، 148، 151، 166، 169، 173، 177، 186
عمر بن عبدالله هباري........................ 133
عمر بن مسلم........................ 11، 110، 111
عمر خيام........................ 407
عمر سومرو........................ 267
عمر شهاب الدين........................ 234
عمر ٿهيم........................ 267، 268
عمران بن موسيٰ.. 11، 122، 123، 145، 173
عمرو بن العاص........................ 84
عمرو بن ڪلثوم........................ 67
عمرو بن ليث........................ 11، 125، 126، 129
عمرو بن محمد بن قاسم........................ 112، 113
عنايت الله رضوي........................ 464
عنبسہ ابن اسحاق........................ 127، 168
عيسيٰ بن جعفر........................ 120
عيسيٰ بن معدان........................ 138
عينيہ بن موسيٰ........................ 11، 115، 116

غ

غازي بيگ........................ 338، 339، 340، 344
غسان بن عباد........................ 11، 122، 156
غلام حسين جنجڻ........................ 451
غلام حسين خان........................ 421، 587
غلام شاهہ بزدار........................ 486
غلام علي استر آبادي........................ 406
غلام علي خان نظاماڻي........................ 421
غلام محمد خان..... 438، 479، 485، 489، 520، 583، 584، 585، 628
غياث الدين ابن سام........................ 216، 217
غياث الدين بلبن........................ 231، 239
غياث الدين تغلق........................ 243، 245، 251

ف

فاضل بيگ ڪوڪلتاش........................ 302
فاضل ڪوڪلتاش........................ 320، 331، 415

فاضلہ بنت یزید........................ 112
فالج.. 35
فتح اللہ شیرازي........................ 410 ,406
فتح علي شاھہ 470, 476, 490, 491, 492,
494, 507, 508, 510, 524, 536, 546,
556
فتح محمد توشکي........................ 601
فتح محمد خان 17, 498, 524, 535, 538,
579, 600
فتح محمد غوري........................ 538
فخر الدين مسعود........................ 215
فرخ سير........................ 326, 381, 413
فريد شکر گنج........................ 227
فريدالدين مسعود........................ 240
فريدون بيگ........................ 335, 509
فريدون بيگ برلاس........................ 335
فريڈرک گولڈ سمڈ........................ 211
فصل بن سهل........................ 124
فقير الله علوي........................ 461, 462
فقير عزيز الدين........................ 541, 545
فيثاغورث........................ 45, 51, 163, 182
فيروز ثالث........................ 241
فيروز شاھہ تغلق 13, 34, 245, 248, 250,
252, 260, 261, 288, 290, 291, 308,
355, 416
فيروز مشرقي........................ 125

ڨ

ڨوگ........................ 266

ق

قاضي اسدالله شاھہ........................ 460
قاضي اسماعيل بن علي........................ 206, 221
قاضي سائين ڏنو........................ 411
قاضي شرف الدين........................ 346
قاضي شکر الله شيرازي........................ 347
قاضي شيخ محمد........................ 346
قاضي عتيق الله........................ 346
قاضي علاءُ الملڪ........................ 309
قاضي قاضن.... 305, 310, 314, 318, 344,
407
قاضي محمد باقر پٽني........................ 464
قاضي محمد شڪارپوري........................ 464, 601
قاضي مرتضيٰ سورٺي........................ 210
قاضي منهاج الدين . 109, 217, 222, 671,
673
قاضي نصير الدين متعلوي........................ 464
قاضي نور الله شوستري........................ 258
قاضي وجيه الدين........................ 346
قاضي ڏنو سيوهاڻي........................ 315, 346
قبوليو........................ 297
قتيبہ بن مسلم........................ 109, 110, 187
قرامطين... 131, 186, 187, 192, 196, 215,
226, 230, 258
قطب الدين ايبڪ... 219, 220, 222, 231,
233
قطب الدين جليسري........................ 407
قطب الدين ڪاشاني........................ 221
قطب الدين لانگاھہ........................ 296
قطب الدين محمد........................ 215
قطب الدين مدني........................ 277
قطب الملڪ سيد عبدالله........................ 381
قنبر خان بروهي........................ 375
قوبلا قاآن........................ 299
قيصر جوستنين........................ 94
قيصر خان مگسي........................ 422
قيصر خان نظاماڻي........................ 451, 605

ڪ

ڪاليداس........................ 59

ڪاليديہ.................................37
ڪاٽ گدرا..............................35
ڪپتان جان جيڪب..................593 ,585
ڪپتان رابرٽ..........................525
ڪپتان ڪانوي........................587
ڪپتان ڪوڪس.....................587 ,585
ڪپتان گئرٽ..........................585
ڪپتان مئڪفرن.......................589
ڪپتان هٽ.............................585
ڪپتان ويمس..........................585
ڪپتان ويڊ............566 ,545 ,534 ,512
ڪپتان ٽڪر........................587 ,585
ڪڇ...... 21, 34, 35, 53, 96, 179, 239, 318, 371, 612, 613
ڪثير بن مسلم........................120
ڪرايٽرس..............................50
ڪرڪوياه..............................56
ڪرنل پٽنل...........................585
ڪرنل جيمس ٽاڊ 30, 39, 93, 370, 437, 514, 515, 532
ڪرنل سپلر............................621
ڪرنل لچفيلڊ.........................525
ڪروڪيشتر...........................44
ڪريا...............................141 ,34
ڪشلوخان..................281 ,250 ,244 ,13
ڪعب ابن زبير........................97
ڪڪسي بن چندر......................107
ڪلرانو لوٺ...........................35
ڪليٽر چوس...........................52
ڪمال الدين دهلوي..................279
ڪمال الدين ڪولوي.................241
ڪمال خان رند......................438
ڪمند.................613 ,612 ,53 ,34 ,21
ڪوئلو............................622 ,27
ڪورون........................183 ,44 ,42
ڪولبروڪ..............................49
ڪومبر ميئر......................541 ,529
ڪيڪ ارغون......................306 ,305
ڪيخسرو......................229 ,56 ,48
ڪيشب..............................100
ڪيلا.................................35
ڪوئنرو..............................269
ڪئيڪ قاآن..........................299
ڪٺڪ. 21, 34, 39, 53, 168, 238, 248, 285, 396

ک

کار.....................................35
کنگهار................619 ,515 ,497 ,431 ,269
کگها.....................................34
کونٿر...................................35
کيت....................................266
کينئٽرو...........................266 ,263

گ

گئميلي...............................383
گدامڙي...............................35
گدرا.............................413 ,35
گرنيہ.................................107
گرنت.....................381 ,380 ,40 ,23
گل شاهہ قلندر.......................461
گل محمد خان........................487
گلاب سنگهہ..........................574
گلبرٽ هٽريسن....................389 ,15
گندرف.........................615 ,97 ,27
گندڙ..................................34
گنسيت...............................456
گنڌاري...........................47 ,44
گوتم..............................49 ,48
گوراوزلي............................525

گولڊ سمٿ............ 480, 600
گوهر علي خان............ 538
گيسو خان............ 342, 343
گينڊا............ 35, 52, 180, 250
گڏهه............ 35

ڳ

ڳئون............ 35, 238
ڳڙ............ 53, 395

گهه

گهوڙا..... 35, 78, 97, 103, 116, 146, 171, 172, 209, 249, 251, 275, 295, 311, 313, 321, 364, 378, 389, 425, 450, 468, 507, 532, 536, 538, 616

ل

لارڊ ائمهرسٽ 522, 523, 532, 541, 549, 552, 573
لارڊ آڪلنڊ... 550, 551, 552, 555, 557, 561, 566, 569, 570, 572, 573, 574, 597
لارڊ ايلنبرو.... 532, 574, 575, 576, 577, 578, 580, 583, 591, 593, 595, 596, 597, 598
لارڊ ڪئننگ............ 527
لارڊ لائڊ جارج............ 31
لارڊ منٽو 499, 500, 501, 505, 512, 526, 532, 609
لارڊ هارڊنج............ 596, 598
لارڊ هيسٽنگس...... 513, 514, 522, 529, 549, 558
لارڊ وليم بينٽنڪ ... 523, 528, 529, 530, 531, 532, 541, 549, 550, 558, 612
لاک............ 35, 36, 183, 208
لاکا گورارا............ 286
لاڏي............ 105
لطف علي خان............ 341, 404, 463
لعل شهباز..... 231, 246, 277, 278, 279, 314, 355, 416, 624
لڪديز............ 297
لڪيز بن عبدالقيس............ 66
لنگر خان............ 319, 320
لوهه... 27, 38, 174, 180, 257, 267, 493, 507, 615
ليث بن ظريف............ 11, 119
ليفٽيننٽ مئڪمرڊ............ 585
ليفٽيننٽ هارڊنگ............ 587
ليفٽيننٽ ويڊنگٽن............ 585
ليلان............ 13, 269, 270, 273, 276
ليمان............ 35
ليڊي برٽن............ 588
لڇمڻ............ 42

م

مارئي 13, 254, 266, 267, 268, 276, 347
مارڪئس آف هيسٽنگس.. 16, 512, 513, 522
مارڪس آف ويلزلي............ 491, 549
مارڪس ڪارنوالس............ 490
مارڪو پولو............ 239, 272
ماڪا بن بسايا............ 106
ماڪي............ 35
مانڊيلسلو............ 383
ماهه بيگ............ 334
مبارڪ قطب الدين............ 234
متوڪل علي الله............ 127
مٽر............ 34
مثني بن حسن............ 116
مجاعه بن سعر............ 90

مجدد الدين عارف........ 197
محب علي خان........ 342
محدث آصف خان........ 353
محرز بن ثابت........ 104
محمد اوغلان........ 338
محمد باهليم........ 201
محمد بن حارث........ 90
محمد بن خليل........ 123
محمد بن سوري........ 215
محمد بن طاهر........ 125, 126, 412
محمد بن عبدالجبار........ 195
محمد بن عدي........ 11, 120
محمد بن علي........ 109, 134, 153
محمد بن قاسم... 11, 49, 68, 69, 72, 94, 95, 96, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 112, 113, 130, 132, 135, 137, 145, 146, 149, 191, 205, 209, 211, 238, 283
محمد بن مسلم........ 158, 272
محمد بن مسلم الزهري........ 158
محمد بن هارون........ 90, 94, 96, 98, 209
محمد تغلق........ 13, 241, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 251, 252, 253, 261, 274, 281, 283, 290, 309, 312, 313, 354, 394
محمد حسن خان کهاوڙ........ 451
محمد حسين قاچار........ 426
محمد حسين ڪامي........ 348
محمد خان جلباڻي........ 601
محمد خان شيباني........ 325
محمد خان قاچار........ 474, 508, 556
محمد خان نيازي........ 335
محمد دارا شڪوه........ 361
محمد زياد........ 153
محمد سعدالله سورتي........ 457
محمد سعيد صغير........ 458
محمد شاه.... 210, 243, 245, 248, 252, 279, 289, 291, 343, 346, 381, 382, 412, 431, 510, 520, 556, 585
محمد شاه تغلق........ 279, 291
محمد شاه طيب........ 346
محمد صادق ڪبير........ 458
محمد صالح گهراڻي........ 464
محمد عابد سيوستاني........ 463
محمد عظيم ٺٽوي........ 496
محمد علاءُ الدين........ 234
محمد علافي........ 106
محمد علي معمار........ 413
محمد فاضل شاه........ 628
محمد قاآن الملڪ........ 227, 230, 232
محمد قاسم هالائي........ 628
محمد محسن ٺٽوي........ 463
محمد مراد ياب خان........ 425, 428
محمد مهدي........ 116, 298
محمد نصير خان.... 17, 364, 428, 436, 445, 448, 449, 461, 470, 481, 497, 498, 539, 540, 567, 583
محمود بيگڙي........ 289, 309
محمود شاه تغلق........ 292
محمود شاه ثاني........ 320
محمود غلزئي........ 422
محمود ڪوڪلتاش........ 333, 344
محمود وراق........ 125
مخدوم احمد........ 315
مخدوم اسحاق پٽي........ 315
مخدوم اسماعيل........ 282
مخدوم الملڪ عبدالله........ 408
مخدوم بلال........ 307, 309, 315, 346
مخدوم جلال محمد........ 461
مخدوم رحمت الله ٺٽوي........ 462

مخدوم رڪن الدين.......................347
مخدوم شهرالله...............................281
مخدوم شيخ منجي.........................223
مخدوم صدولانگاهه.........................412
مخدوم عبدالباقي...........................316
مخدوم عبدالجميل..........................461
مخدوم عبدالحليم...........................464
مخدوم عبدالرحيم سيوستاني.........464
مخدوم عبدالعزيز ابهري.....................307
مخدوم عبداللطيف نتوي.................458
مخدوم عبدالله....................13, 280, 315
مخدوم عبدالملڪ...........................316
مخدوم عبدالواحد..........................464
مخدوم علي قاري...........................347
مخدوم علي محمد..........................461
مخدوم علي مهائمي.........................88
مخدوم عمادالدين..........................281
مخدوم فاضل.........................13, 281
مخدوم فضل الله.....................412, 461
مخدوم محمد...315, 351, 354, 411, 412, 417, 458, 464
مخدوم محمد انس...........................464
مخدوم محمد هاشم نتوي.................457
مخدوم ميران.................................347
مخدوم نعمت الله صديقي..................349
مخدوم نوح 348, 349, 350, 351, 354
مخدوم نورالله..................................280
مخدوم نورنگ.................................280
مراد ڪليري...................................423
مراد گنجي ڪليري..........................451
مرادياب خان...................................462
مرزا ابوالحسن خان قمي..................556
مرزا ابوالفتح....................................336
مرزا پائنده خان.................................336
مرزا پير محمد........................292, 314
مرزا جاني بيگ 14, 335, 336, 337, 345, 347, 352, 353, 354, 355, 356, 400, 406, 416
مرزا جهان بيگ مغل............................209
مرزا خان خانان..................................337
مرزا خسرو بيگ17, 509, 519, 523, 560, 583, 588, 589, 593
مرزا رستم صفوي......................403, 417
مرزا شاهه بيگ.........................306, 345
مرزا شاهه حسن . 14, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 330, 331, 344, 345, 346, 347, 352, 353, 354, 355, 358, 388, 407, 462
مرزا عبدالرحيم خان...... 335, 339, 354, 366, 405, 406, 413
مرزا عزيز ڪوڪلتاش..........................408
مرزا عسڪري..........................324, 325, 358
مرزا عيسيٰ 302, 330, 331, 333, 334, 341, 345, 346, 353, 355, 357
مرزا عيسيٰ ترخان. 302, 331, 333, 334, 345, 353, 357
مرزا غازي بيگ 14, 338, 340, 346, 347, 352, 356
مرزا غياث بيگ..................................406
مرزا فولاد برلاس.................................407
مرزا قاسم بيگلار.................................320
مرزا قليچ بيگ......138, 284, 413, 448, 460, 470, 478, 496, 509, 590, 677
مرزا ڪامران .. 320, 324, 325, 330, 358
مرزا محمد باقي 14, 333, 334, 342, 345, 350, 356
مرزا محمود ڪوڪلتاش.........................335
مرزا هندال..........................321, 322, 324
مرزا يادگار ناصر...................................323
مرڪئين...269

مروان بن حڪم 114, 158, 159
مستي خان........ 18, 425, 447, 485, 605
مسعود سعد سلمان.......... 203, 204, 205
مسلم بن عبدالملڪ.................. 111
مسٽر ايلس 418
مسٽر ڪئمپبيل....................... 622
مصبح بن عمرو................. 11, 119
مطيع بالله.......................... 186
مظفر شاهه حليم...................... 317
مظهر ولي............................ 89
معاويه بن حارث...................... 90
معبد بن خليل................ 11, 118
معتصم بالله عباسي 256
معتصم عباسي........................ 148
معزالدين216, 217, 229, 237, 375, 376, 378, 422
معصب بن عبدالرحمان 103
معمر بن زياد........................ 181
معويه بن مهلب...................... 110
معين بن احمد........................ 138
مغيره 81, 96, 120, 147, 206
مفلس عبدي سيستاني 115
ملا بدايوني.......................... 409
ملا بدخشاني 411
ملا شهاب الدين معمائي.............. 232
ملا شيري............................ 410
ملا صوفي محمد...................... 347
ملا مرشد بروجردي................... 340
ملا مومن محمد...................... 348
ملڪ ابراهيم خان.................... 585
ملڪ جيوڻ 362, 375, 391
ملڪ حسين ابدالي.................... 360
ملڪ رتن.............. 275, 287, 313
ملڪ عزت خان............... 419, 467
ملڪ فيروز ترڪ 288
ملڪ ڪافور................. 89, 237, 239
ملي ... 33, 34, 41, 58, 59, 60, 106, 144, 154, 179, 183, 184, 221, 229, 238, 250, 273, 278, 304, 306, 309, 333, 348, 349, 351, 365, 378, 387, 432, 434, 435, 459, 460, 461, 472, 481, 484, 485, 487, 488, 494, 500, 503, 504, 523, 528, 564, 567, 571, 591, 593, 595, 613, 626
منبه بن اسد.......................... 133
منذر بن جارود............... 10, 86, 87
منذر بن حارث 10, 87
منشي رحمت الله..................... 525
منشي شيخ مجدالدين................. 193
منصور بن جمهور 11, 114, 115
منصور عباسي.................. 173, 185
منصور علي خان...................... 521
منگو قاآن............................ 299
منهاج الدين سراج 233
منوچهر بن قاموس.................... 195
منوچهري...................... 125, 195
منوچهري دامغاني 125
منوشاستر 43, 141
مهاوير................................ 49
مهاپارت .. 9, 41, 42, 43, 44, 47, 52, 65, 136, 162, 183, 284, 285, 410
مهذب الدين 196
مهر گل................................ 60
مهرالنساءِ........................... 406
مهلب.................. 10, 11, 83, 84, 158
مور27, 35, 36, 45, 156, 180, 286
موراڪي 34
مورو خان چانگ...................... 585
موسيٰ بن عقبه...................... 158
موسيٰ بن ڪعب.............. 11, 115

موسيٰ بن نصير.......................... 109
موسيٰ بن يحيٰ برمڪي.......... 122, 124
مولانا اثيرالدين ابهري...................... 307
مولانا برهان الدين.......................... 313
مولانا بهلول 319
مولانا ذڪاءالله................................ 38
مولانا سعدالدين لاهوري................. 319
مولانا شرر.......................... 40, 256
مولانا ظهيرالدين بڪري.................... 313
مولانا عالم بڪري.............................. 346
مولانا عبدالحليم شر 256
مولانا عبدالحليم شرر.......................... 40
مولانا عبدالرحمان جامي.................. 624
مولانا علاءُ الدين ڪڙڪ..................... 241
مولراج 62, 218, 237, 515, 579, 592
مولراج سولنڪي.............................. 62
مولوي نجم الغني... 256, 257, 298, 317, 431, 515, 558, 614, 673, 674, 677, 679, 681
مولوي نور محمد صاحب...................... 40
مومل 13, 271, 273, 276, 277, 347
ميان الله بخش عباسي.......................... 417
ميان الياس.......... 366, 367, 369, 420
ميان اوڏاڻو.................................... 365
ميان دين محمد.................. 14, 375, 376
ميان سرفراز خان...... 15, 435, 436, 437, 445, 454, 461, 481, 483, 626
ميان شاهل محمد.... 14, 367, 369, 370
ميان عبدالرحيم گرهوڙي..................... 464
ميان عبدالنبي خان 377, 447, 448, 449, 450, 451, 454, 467, 468, 471, 481, 603
ميان عبدالواسع ٺٽوي...................... 350
ميان عطر خان.......................... 428, 435
ميان غلام شاهه 15, 348, 367, 370, 377, 428, 429, 430, 431, 433, 434, 435, 436, 437, 446, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 459, 461, 462, 467, 471, 609, 617, 618, 619
ميان غلام شاهه خان......... 377, 459, 462
ميان غلام نبي خان 377, 445, 446
ميان محمد ابا خان............................ 447
ميان محمد حسن 464
ميان محمد سرفراز خان.... 377, 436, 461
ميان محمد عطر خان.......................... 377
ميان محمد مرادياب 377, 428, 435, 462
ميان مير محمد 375, 378, 411
ميان نصير محمد...... 14, 367, 369, 370, 375
ميان نور محمد..... 14, 15, 367, 377, 380, 394, 420, 421, 422, 425, 426, 427, 429, 433, 437, 446, 452, 453, 455, 459, 462, 463, 470, 477, 609, 618
ميان نور محمد خان 377, 420, 429, 463, 477, 618
ميان يار محمد367, 376, 377, 378, 380, 420, 437, 453, 465
ميان يار محمد دادو.......................... 377
ميجر پاٽنجر...................................... 518
ميجر پيني فادر................................... 585
ميجر جئڪسن 585, 587
ميجر رابرٽ سمٿ............................... 233
ميجر ستوري...................................... 585
ميجر فرٽنسزبي................................... 34
ميجر گولڊ سمڊ 71
ميجر وائلي... 585
مير ابراهيم 363, 364
مير ابوالقاسم سلطان.......................... 345
مير ابوالمڪارم.......................... 344, 346

مير ابوبڪر لاشاري..................294
مير احمد خان.........364, 376, 481, 483
مير احمد علي خان..................481
مير آدم خان........................483
مير آلودو خان......................378
مير امين الدين خان..................404
مير باغ علي خان....................482
مير باگو خان.........446, 450, 451, 603
مير باگي خان.......................450
مير بايزيد بخاري....................404
مير بجر خان... 15, 437, 446, 447, 448, 479, 495, 605
مير بهادر خان.......................481
مير بهرام خان..15, 379, 383, 423, 431, 437, 445, 451, 473, 495
مير جان محمد.........481, 585, 586, 587
مير جان محمد خان..481, 585, 586, 587
مير جعفر...........................433
مير جلال خان. 209, 210, 293, 372, 440
مير جيئند خان......................482
مير جيوڻ خان.................481, 482
مير چاڪر خان.... 293, 301, 302, 325, 358, 372, 379, 468, 477
مير حجاب خان......................482
مير حسن ارغون.....................341
مير حسن علي خان. 481, 482, 589, 621, 626, 628
مير حسين علي خان...... 586, 587, 593, 594, 600, 679
مير حيدر ابوتراب...................462
مير حيدر علي خان...................481
مير خداداد خان...............481, 483
مير دوست علي خان............482, 537
مير راڃي خان.................483, 604
مير رحيم خان.................497, 498
مير رستم خان. 17, 473, 477, 485, 488, 521, 535, 536, 538, 554, 555, 563, 564, 581, 582, 583, 586, 594, 598, 599, 600, 601
مير سراج الدين......................455
مير سفر خان.........................483
مير سلطان علي خان..................604
مير سليمان خان.............378, 444, 483
مير سهراب خان.... 296, 379, 446, 451, 470, 476, 477, 478, 481, 485, 496, 497, 512, 520, 535, 581, 604
مير سيد خان بهارائي.................481
مير سيد صفا.........................344
مير شاهه علي خان....................481
مير شاهه نواز خان....................601
مير شاهو خان........................479
مير شهداد خان.......................378
مير شهزاد خان.......................326
مير شهڪ............................293
مير شير محمد خان... 17, 437, 481, 483, 559, 568, 573, 590, 591, 592, 593, 600
مير صوبدار خان..15, 17, 379, 437, 438, 481, 488, 495, 518, 519, 540, 564, 567, 569, 579, 581, 582, 584, 589, 594, 598, 599, 618, 626
مير طاهر محمد.......................347
مير طاهر نسياني.....................254
مير عالم خان نوحاڻي..................360
مير عبدالحسين ٽالپر..................460
مير عبدالرحمان خان..................372
مير عبدالرزاق......... 341, 403, 417, 459
مير عبدالله خان...... 364, 379, 422, 423, 448, 450
مير عبدالله سلطان....................346

مٿڪناٿن............ 566, 570, 571, 572
مينهون 35
مينڊر.............................. 55
ميندرو 13, 271, 276
ميوا خان................... 442, 443, 484
ميٺ............................. 35, 615
ميتڪاف 500, 550
مير عبدالوهاب پوراني 334, 348
مير عزت الله نٽوي 462
مير علي شير قانع..... 98, 109, 255, 413, 455, 462, 665, 671, 673, 674
مير علي ڪوتوال 322
مير علي مراد خان..... 17, 476, 485, 488, 521, 525, 535, 564, 578, 579, 581, 582, 595, 598, 600, 601, 602, 603, 608, 621, 626
مير علي مردان خان.................. 485
مير عليڪا ارغون..................... 306
مير غلام الله خان.................... 481
مير غلام حيدر خان.................. 481
مير غلام شاهہ 481, 487, 581, 584, 585, 586, 587, 599
مير غلام علي خان..... 16, 379, 466, 472, 476, 482, 485, 486, 493, 495, 496, 497, 498, 501, 502, 503, 505, 507, 508, 518, 609, 618, 619
مير غياث الدين....................... 344
مير فاضل خان.................. 482, 604
مير فاضل ڪوڪلتاش.. 305, 306, 307, 341
مير فتح خان.. 445, 446, 450, 476, 482, 603
مير فتح علي خان 16, 211, 379, 446, 451, 471, 473, 479, 481, 482, 484, 485, 487, 488, 494, 495, 518, 589, 594, 604, 607, 608, 610, 611, 617, 618, 619, 625
مير فتح علي شاهہ.. 466, 467, 468, 470, 472, 476, 492, 493, 605
مير فرخ ارغون......................... 345
مير قاسم خان......................... 405
مير قاسم ڪيبڪي 303, 305
مير قنبر......................... 363, 364
مير ڪرم علي خان..... 16, 17, 379, 466, 471, 476, 486, 508, 509, 512, 516, 518, 519, 520, 521, 523, 524, 533, 558, 588, 590, 607, 610, 618, 625, 626
مير گهرام خان................... 293, 483
مير لطف الله.......................... 455
مير لطف علي............... 341, 412, 463
مير لعل خان.......................... 482
مير مالڪ خان 378
مير مبارڪ خان 478, 480, 481, 482, 483, 535, 564, 587
مير مبارڪ علي خان.................. 538
مير محبت خان..... 364, 422, 423, 425, 453, 473
مير محراب خان..... 364, 376, 544, 551, 554, 556, 565, 566, 568, 575
مير محراب خان ثاني.................. 566
مير محمد اڪرم.................. 343, 455
مير محمد خان379, 447, 467, 479, 481, 482, 484, 499, 508, 518, 519, 539, 540, 554, 563, 564, 581, 584, 589, 594, 596, 598, 599, 604, 606
مير محمد زڪريا....................... 348
مير محمد معصوم... 254, 344, 348, 405, 415
مير محمد نصير خان 466

مير محمد يونس.......345
مير مراد علي خان 17, 379, 466, 476, 479, 482, 483, 486, 487, 488, 508, 512, 517, 518, 519, 524, 525, 534, 536, 537, 539, 540, 543, 547, 594, 600, 608, 613, 618, 619, 620
مير مرزو خان.......446
مير مسعودو خان.......378
مير معصوم... 109, 210, 254, 338, 405, 415, 416
مير معين الدين.......455
مير نصير خان 364, 371, 431, 445, 449, 473, 484, 534, 562, 563, 564, 568, 569, 573, 575, 577, 584, 585, 586, 587, 588, 589, 593, 597, 598, 599, 605, 611, 626
مير نعمت الله.......340
مير نور محمد خان.....17, 466, 484, 485, 486, 537, 538, 539, 540, 541, 544, 545, 546, 554, 555, 558, 559, 560, 562, 563, 567, 569, 589, 605
مير نورالدين.......455
مير هليل خان.......482, 483
مير هيبت خان.......372, 468
مير يار محمد خان.......539, 594, 599
مير ياري خان.......482
مير يعقوب.......343, 369
مير بيدي خان.......481
مير تالي خان.......482
مير چام خان.......481, 604
ميران محمد جونپوري.......298
ميران محمد خان.......483
ميري ويدر.......595

ن

نادر شاهه 15, 370, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 431, 452, 453, 455, 456, 470, 477, 510, 611
نارنگيون.......35
ناريل.......35, 171, 180, 230
ناصر الدين قباچه.......219, 220, 224
ناصرالدين حسين.......216
ناصرالدين سبڪتگين.......189, 193
ناصرالدين قباچه 12, 214, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 233, 274, 527
ناهيد بيگم.......330, 334, 342
ناٿن ڪرو 16, 449, 493, 494, 501, 502, 609
نبي بخش خان پرڳڙي.......450, 496
نجم الدين ڪبري.......277, 672
ندر.......82
نديم عميد اسد.......197
نصر بن سبڪتگين.......193
نصرت خان.... 234, 235, 236, 238, 341
نصير بن ابراهيم.......124
نصير بن الجمال النوساري.......280
نصير خان چانگ.......587
نصيرالدين همايون.......320
نظام الدين احمد....... 164, 203, 405, 671
نظام الدين حسن نظامي.......231
نظام الدين قلاتي.......241
نظام الدين محمد بدايوني.......279
نظام الملڪ..... 12, 220, 225, 229, 382, 424
نظام الملڪ بن ابو سعيد.......220
نقودار چغتائي.......242
نڪولا مانوسي.......15, 390, 391
نڪولس وٽنگٽن.......386

نمر 35
نواب حفظ الله خان 404
نواب خانزاد خان 404
نواب رڪن الدولہ 449
نواب سراج الدولہ 432, 492
نواب سعدالله خان 361
نواب سيف الله خان 404
نواب شجاع الدولہ 433
نواب طاهر خان 521
نواب مريد خان 404
نواب مظفر خان 403, 469, 511, 535
نواب مهابت خان 404
نواب وقارالامرا 256
نواب ولي محمد خان...... 438, 451, 486,
504, 505, 518, 520, 521, 536, 537,
539, 595, 610
نواب يوسف خان 411, 417
نوبت خان 595
نوح بن منصور 189, 190
نور محمد صباغ 463
نورالدين محمد عوفي 222, 274, 671
نورالدين محمود 12, 225, 226
نورجهان بيگم 405
نورنگ زاده 280
نوشيروان بن قباد 63
نونهال سنگهہ 512, 545
نيپولين بونا پارٽ 490, 499
نير 34, 44, 49, 107, 167, 179, 239,
328, 386, 387, 388, 394, 398, 401,
403, 507, 612, 613, 616
نيرڪوس 9, 50, 52
نيمروز 55, 76, 77
نينوس 46
نيويہ بن ڏارن 105

ه

هٽنڪي سمٿ 503, 504, 505, 506, 606
هارون الرشيد .. 119, 121, 122, 147, 160,
173, 175, 209
هارون بن ابي خالد 11, 127
هامون 22
هاٿي...... 35, 52, 91, 97, 103, 104, 136,
180, 203, 342, 393, 431, 472, 521,
577
هيپت 23
هرش 10, 60, 61, 62
هرناڪس راجا 44
هشام بن عبدالملڪ . 111, 113, 114, 150,
185, 211, 255
هشام بن عمرو 11, 117
هلاڪو......... 226, 228, 299, 300, 331
هلال بن احوز 111
هلسا 34
هلهير خان 372
همو ٻائي 265
همير..... 236, 262, 263, 266, 271, 285,
287
هُن 6, 55, 59
هنداٿا 35
هوئن تسانگ...... 23, 53, 60, 71, 72, 75
هومر 51
هوتسمان 407
هيبت خان جمالي 446
هيدران 54
هيرودوٽس... 35, 37, 45, 51, 52, 80, 99,
384
هيسٽنگس...... 176, 489, 522, 549, 577
هيڪٽايوس 9, 51
هيم چند 62

هينرج روت.................... 15، 392
هينري ايليت.................... 263
هينري پاتنجر 503، 505، 537، 555، 559، 579، 596، 604، 613، 616، 621
هينري گاري.................... 15، 389
هترادو لوڻ.................... 35

و

واثق بالله.................... 127
وارث شاهہ.................... 211
واسڪوديگاما.................... 332
والنتائين زڪووسڪي.................... 407
ورڊمان.................... 49
وصاف.................... 275
وڪرماجيت.................... 59
وڪيع بن جراح.................... 154
ولوبي ڪاٽن.................... 557، 561، 566
وليد ابن يزيد.................... 113
وليد بن عبدالملڪ... 87، 91، 94، 95، 99، 108، 109، 143، 147، 149، 158، 170، 177
وليد بن عبيدالبحتري.................... 155
وليد بن يزيد.................... 113، 169
وليد بن يزيد عبدالملڪ.................... 113
وليم بيل.................... 391
وليم بينٽڪ.................... 17، 527، 531، 541، 549
وليم فريملين.................... 15، 388
وليم مڪناٽن.................... 552، 553، 557، 558، 566، 570، 571، 575، 578
وليم نيپيئر.................... 547، 548، 549، 550، 577
وهب بن منبہ.................... 158
ويلزلي ڪروزر.................... 558

ي

يادو.................... 39، 50، 60، 61، 62، 73، 237
يادو ونسي.................... 50، 62
يافث بن نوح.................... 224
ياقوت.................... 27، 63، 67، 70، 72، 107، 124، 138، 142، 156، 167، 180، 235، 406، 666، 669
ياونامالي.................... 43
يحيٰ بن خالد.................... 122، 160، 163، 184
يحيٰ بن مهدي.................... 186
يزدگرد.................... 79، 80
يزيد بن ابي ڪشبہ.................... 109، 110
يزيد بن عبدالملڪ.................... 110، 111، 144
يزيد بن مهلب.................... 110
يزيد بن وليد.................... 113
يعقوب بن ليث.................... 11، 125، 126، 128
يوسف بن عمر.................... 177
يوسف بن عمرو.................... 113
يوسف سيوستاني.................... 464

حوالي ۾ آيل ڪتابن جي فهرست

باب پهريون

T.W. Houlerness: People & Problems of India, 1923
Kalichbeg Furidunbeg: The Chachnamah, Karachi, 1900
The Cambridge History of India, Cambridge, 1922
J.F. Hewitt: The Ruling Races of Prehistorical Times, Vol.I, Westminster
M.B. Pithawalia: The Lower Indus Basin, Karachi, 1936
A.W. Hughes: Baluchistan, London, 1877
D.H. Cole, Captain: Imperial Military Geography, London, 1924
H.R. Gupta, DR: Studies in Latter Moghal History of Punjab(1907-1793), Lahore, 1944
Burnes, W. T: Technological Possibilities of Agricultural Development in India: Vol. I
Merely, A. dull: Poultry Husbandry, New York, 1938
Denys Bray: The Brahui Language, Part I, Calcutta, 1909
V.A. Smith: Early History of India, Oxford, 1914
A. Malet: Ancient World, London, 1920
R. W. Frazer: British India, 1896
H.T. Holdich, SIR: The Gates of India, London, 1910
M. A. Stien, SIR: Memoirs on the Ancient Geog. of Kashmir, Calcutta, 1899.
D.D.P. Sanjana: The Pahlavi Vendidad, Bombay, 1895
W, M. Marzban: The Parsis in India, Vol. I, Bombay
H. Cousens: Antiquities of Sind, 1929
V.A. Smith: The Oxford History of India, Oxford, 1920
G. R. Rawlinson: Intercourse between India & West, London
Rollin: Ancient History, Vol. III, London
J.C. Marsham: Abridgement of the History of India, London
M. Eliphinston: History of India, London, 1874
Lands of the Eastern Caliphate, Cambridge, 1905
Kennet, DR: ST. Thomas, The Apostle of India, Madras, 1882
E. Gibbon: Decline & Fall of the Roman Empire, Vol. IV, London, 1788
Amirali, Syed: The Sprit of Islam, Calcutta

G.R. Rawlinson: The Story of the Nations, "Parthia", London, 1893

R. Mukerji: History of Indian Shipping & Maritime Activity, Calcutta, 1912

J. Tod: The Annals & Antiquities of Rajasthan, Vol. I, Calcutta, 1894

L.R. Furnell: Greece & Babylonia, Edinburgh, 1911

W.M. Flander Petric: Religious Life in Ancient Egypt. London. 1924

S. Julien: Hion Thasang, Vol. I. Paris. 1857

J A. Hammertone, SIR: The World Pictorial Gazetted. London

S.C. Sarkar: Hindustan Year- Book, 1988. Calcutta

Statesman Year- Book. 1923. London

W.W. Hunter: Imperial Gazetteer of India, London. 1893

E.H. Aitken: Gazetteer of the Province of Sind. Karachi, 1907

Selections from the Records of Bombay Government, Nov. XIII Bombay, 1855

Census of India: 1901, Vol. IX. Bombay. 1902

Journal of Royal Asiatic Society. 1899.

Calcutta R. Hughes- Buller: Baluchistan District Gazetteer Makran. Vol. VII.

Bombay, 1906 C.F. Minchin: Baluchistan District Gazetteer. Vol. No. VII A. Kharan, Bombay, 1907

The Modern Review. Calcutta, 1933 March. Calcutta

R. Hughes- Buller: Imperial Gazetteer of India. Vol. Baluchistan. Calcutta, 1908

آئينہ اثوۃ: مولانا سيد ابوالحسن، مطبع نظامي، كان پور 1305ھ

تحفة الكرام: مير علي شير قانع تتوي، جلد_3، مطبع ناصري، بمبئي، 1304ھ

آثار البلاد و اخبار العباد: ذكريا بن محمد بن محمود قزويني، متوفي 674ھ ليدن، 1906ھ

كتاب البلدان: ابن الفقيہ همداني، ليدن

احسن التقاسيم في معرفة الاقاليم: شمس الدين ابو عبدالله محمد بن احمد بشاري مقدسي، متوفي 375ھ ليدن، 1906ع

تاريخ احمد: عبدالكريم علوي، مصطفائي پريس، كانپور 1874ع

كتاب المسالك والممالك: ابن خردازبہ، ليدن، 1889ع

مروج الذهب و معادن الجوهر: ابوالحسن علي بن حسين بن علي مسعودي، متوفي 346هه، امپريل پريس، پئرس
شاهه جو رسالو: ڊاڪٽر هوتچند مولچند گربخشاڻي، جلد_1، ڪراچي، 1923ع
ارض القرآن: سيد سليمان ندوي، جلد_1، دارالمصنفين، اعظم ڳڙهه، 1342هه
عرب وهند کی تعلقات: سيد سليمان ندوي، الله آباد، 1930ع
تمدن هند: ڊاڪٽر گستاؤلي بان، مترجم شمس العلماءِ سيد علي بلگرامي، حيدرآباد دکن
امراء هنود: منشي محمد سعيد احمد مارهروي، اورنگ آباد، 1932ع
آئينه حقيقت نما: مولانا سيد اڪبر شاهه، جلد_1، بجنور، 1926ع
تمدن عرب: ڊاڪٽر گستاؤلي بان، مترجم شمس العلماءِ سيد علي بلگرامي، حيدرآباد دکن
وقائع راجستان: مولوي حڪيم سيد نجم الغني، همدم پريس، لکنئو 1927ع
العبر ديوان المبتداء و النجر: (تاريخ ابن خلدون) ولي الدين ابو زيدد عبدالرحمان بن محمد بن خلدون حضرمي مغربي، متوفي 806هه، مصر 1284هه، مترجم علامه حڪيم مولوي احمد حسين، الله آباد، 1926ع
معجم البلدان: شهاب الدين ابو عبدالله ياقوت بن عبدالله حموي رومي بغدادي، متوفي 626هه، مطبع ساده، مصر، 1232هه
سيرت النبي: شبلي نعماني، جلد_1، دارالمصنفين اعظم ڳڙهه، 1332هه
رحمة العالمين: قاضي محمد سليمان منصورپوري، جلد_1، لاهور
اخبار الطوال: ابو حنيفه احمد بن دائود دين پوري، متوفي 282هه، ليدن، 1888ع
الفاروق: شبلي نعماني، دارالمصنفين، اعظم ڳڙهه
فتوح البلدان: ابو العباس احمد بن يحيٰ بن جابر بلاذري، متوفي 279هه، ليدن 1866ع

باب ٻيون

Bhandarkar Commemoration Essays Poona, 1917
J. Tod: The Annals & Antiquities of of Rajasthan, Vol. II, Calcutta. 1894
Strauge (LE): Lands of the Eastern Chahphate. Campridge, 1905
Kalichbeq Furidunbcg: The Chachnamah. Karachi, 1900

Cuningham. A: The Ancient Geog. of India, London, 1871
M. Crindle: Ancient India, Westminister, 1901
E. Gibbon: Decline & Fall of Roman Empire, Vol: VIII. London, 1788
G.P. Tate: Siestan, Calcutta, 1910
The Cambridge History of India, Vol. I, Cambridge. 1922
Constable & L.iet. A. W. Stiffe: The Persian Gulf Pilot. London, 1898
Elliot. H. (Dowson): History of India, Vol. I, London. 1898
C.R. Low: Historical back qround of the Royal Indian Navey, New Delhi, 1934
A.W. Hughes: Baluchistan, London, 1877
J.R. Marsham: Abridgement of the Histoy of India, London
T.H. Holidich, SIR: The Gates of India, London. 1910
Amirali. Syed: History of the Saracens, London
T.W. Arnold: The Preaching of Islam, Aligarh, 1913
Wolfgang Menzel: The History of Germany. Vol II. (Translated by Mrs: G. Harrock). London, 1902
Amirali Syed: The Sprit of Islam. Calcutta
Cuningham A: Coins of Ancient India, London. 1903
J. Hell: The Arab Civilization (Translated by Khudabux) Lahore, 1940
U.M. Daudpota, DR. The Influence of Arabic Poetry on the development of Persian Poetry, Bombay, 1934.
E. H. Aitkn: Gazetteer of thr Prvince of Sind, Karachi, 1907
Journal, Sindh Historical Society, Vol. II, March 1937, Karachi
Gazetteer of the Bombay Province, Vol. IX, Bombay, 1899
R. Hughes-Buller: Baluchistan District Gazetteer Series, Vol. No. VII, Bombay 1906.
R. Hughes-Buller: Imperial Gazetteer of India, Baluchistan, Calcutta, 1908
Jornal of Royal Asiatic Society Bengal, 1881, Calcutta.
ڪتاب المسالڪ والممالڪ: ابن خردازبہ ليڊن، 1889ع
آئينہ حقيقت نما: مولانا اڪبر شاهہ بجنور 1926ع
الفاروق: شبلي نعماني، دارالمعارف، اعظم ڳڙهہ
زوال ايران: مولانا غلام دستگير نامي، لاهور
ابن خلدون: جلد_2، مترجم مولوي احمد حسين، الله آباد، 1926ع

فتوح البلدان: بلاذري، ليدن، 1894ع
مختصر تاريخ بلوچستان: رحيم داد خان مولائي شيدائي، اليڪٽرڪ پريس، سکر، 1941ع
عجائب الهند: بزرگ بن شهريار ليدن، 1886ع
فرشتہ: حڪيم محمد قاسم فرشتہ اُردو ترجمو نولڪشور لکنوء
احسن الانتخاب: حافظ محمد علي حيدر، مطبع اصح، لکنوء، 1932ع
ارض القرآن: سيد سليمان ندوي، جلد_1، دارالمعارف، اعظم ڳڙهہ، 1346هہ
ياد ايام: سيد حڪيم عبدالحي، لکنؤ
تمدن عرب: ڈاڪٽر گستاؤلي بان، مترجم شمس العلماءِ سيد علي بلگرامي، حيدرآباد دکن
تمدن هند: ڈاڪٽر گستاؤلي بان، مترجم شمس العلماءِ سيد علي بلگرامي، حيدرآباد دکن
تحفة الالياب و نجة الاعجاب: ابو حامد ابو عبدالله محمد بن عبدالرحيم بن ربيع غرناطي، متوفي 565هہ، پئرس
عجائب الاسفار: مترجم خان بهادر مولوي محمد حسين، جلد_2، رحماني پريس، دهلي
الڪامل في التاريخ: علامہ عزالدين علي بن محمد بن اثيرلاجزري، متوفي 630هہ جلد_4، ليڊن، 1866ع
مراة الڪونين: مولوي غلام نبي فردوسي، نولڪشور، لکنوء
التنبيہ والاشراف: امام ابوالحسن علي بن حسين المسعودي ليڊنّ، 1983ع
ڪتاب الهند: ابو الريحان محمد بن محمد خوارزمي، بيروني، متوفي 440هہ، لنڊن، 1887ع
مختصر تاريخ هند: سيد ابو ظفر ندوي، دارالمعارف، اعظم ڳڙهہ، 1938ع
تاريخ اسلام: مولانا اڪبر شاهہ نجيب آبادي، صوفي پرنٽنگ پريس، پنڊي بهاءالدين، 1343هہ
تاريخ هندستان: شمس العلماءِ مولوي محمد ذڪاءُ الله دهلوي، علي ڳڙهہ، 1915ع
اخبارالاندلس: سي. پي. سڪات، مترجم مولوي محمد خليل الرحمان، جلد_1، لاهور، 1340هہ
المامون: شبلي نعماني، دارالمعارف، 1926ع

اسدالغابہ في معرفة اصحابہ: ابو الحسن علي بن محمد معروف بع ابن اثير جزري، مطبع وهبيہ، مصر، 1280هہ
چهار مقالہ: نظامي عروضي سمرقندي، بمبئي، 1909ع
مجمع الفصحاءِ: رضا قلي خان هدايت، طهران، 1291ع
تذڪرة الحفاظ: شمس الدين ابو عبدالله ذهبي، متوفي، 746هہ، دائرة المعارف، حيدرآباد دکن
الاعلاق النفسيہ: ابن رستہ، ليڊن، 1892ع
زين الاخبار: گرويزي، برلن
المسالڪ والممالڪ: ابوالقاسم محمد بن حوقل، متوفي 367هہ، آڪسفورڊ
مروج الذهب: مسعودي، جلد_1، پئرس
تقويم البلدان: عمادالدين اسماعيل بن ملڪ افضل نورالدين (ابوالفداءِ)، متوفي 734هہ، پئرس، 1840ع
معجم البلدان: ياقوت حموي، جلد_7، مصر
تاريخ سنڌ: مولوي نور محمد نظاماڻي، ڀاڱو_2، سنڌ مسلم ادبي سوسائٽي، حيدرآباد سنڌ، 1932ع
آثارالبلاد: زڪريا قزويني، ليڊن، 1848ع
سفرنامہ: سليمان تاجر، پئرس، 1845ع
ڪتاب الخراج: قاضي ابويوسف، مصر
رسائل شبلي: شبلي نعماني، رحماني پريس، دهلي
الخطط والاثار و فيات الاعيان و ابناءِ الزمان: قاضي احمد معروف بع ابن خلڪان، متوفي 681هہ، مصر، 1299هہ
لب تاريخ: خان بهادر خداداد خان، رياض الهند، پريس، امرتسر، 1901ع
الاحڪام السلطانيہ: الماوردي، مصر
تاريخ ابن واضح يعقوبي، جلد_2، ليڊن
رسالہ نخرالسودان علي اليضان: جاحظ، مصر، 1324هہ
ابو مسلم خراساني: جرجي زيدان، اُردو ترجمو لاهور
ڪتاب اللمع: ابونصر السراج، يورپ
تاريخ مسعودي: ابوالفضل بيهقي، ڪلڪتو 1862ع
الوحيد اسپيشل سنڌ آزاد ايڊيشن، 15 جون 1936ع، ڪراچي المعارف، اعظم ڳڙه، آگسٽ 1949ع

باب ٽيون

E. Gibbon: Decline & Fall of the Roman Empire, Vol. X. London, 1788
Stanely Lane- Poole: Mediaeval India. London. 1917
J. Tod: The Annals & Antiquities of Rajasthan. Vol. I. Calcutta, 1894
E.G. Brown: Literary History of Pensa, Vol. II. 1906
The Cambridge History of India, Vol. I, Cambridge, 1922
M.L. Dames: Papular Poetry of the Balsochees. London. 1907
Elliot. H: History of India. Vol. I, Cambridge, 1922
M.L. Dames: Popular Poetry of the Balochees. London. 1907
Elliot. H: History of India. Vol. I. London. 1898
J. Abbot: Sind, A re-interpretation of the Unhappy Valley, Karachi, 1907
A. W. Hughes: Baluchistan, London, 1877.
Cousens. H: Antiquities of Sind, 1929
C. Stewart: History of Bengal. Calcutta. 1847
Kalichbegh Furidunbeg: The Chachnamah. Karachi. 1900
J. Hutton: Central Asia, London. 1875
Frontier & Overseas Expenditions From India. Calcutta. 1910
Yule. C.B: Marcopolo, Book II. London. 1875
R. Mukerji: History of Indian Shipping & Maritime Activity. Calcutta, 1912
Price: Principal Eventas in Mohomedan History. Vol III. London. 1920
Journal: Sind Historical Society. Jan. 1941, Karachi
E.H. Aitken: Gozetteer of the Province of Sindh. Karachi, 1907
R. Hughes- Buller: Baluchistan Dist. Gazetteer. Vol VII Makran. Bombay. 1906
R. Huges- Buller: Imp. Gazetteer of India, Vol Baluchistan. Calcutta, 1908.
C.F. Minchin: Baluchistan Dist. Gazetter. Vol. VII A. Kharan. Bombay, 1907
تذڪره سلوڪ: مولوي حڪيم نجم الغني رامپوري، نولڪشور لکنوءِ
زين الاخبار: گرويزي، برلن
تاريخ الڪمال: ابن اثير، جلد_9، 1896ع

تذڪرة الشعراء: دولت شاهہ سمرقندي، بمبئي، 1305هہ
لباب الالباب: نورالدين محمد عوفي، جلد_2، ليڊن، 1900ع
مجمع الفصحاء: رضا قلي خان هدايت، طهران، 1291هہ
الخطط والاثار، قاضي احمد، مصر، 1299هہ
تاريخ الحڪماء: قاضي اڪرم جمال الدين القفطي، ليپزگ، 1903ع
عيون الابنا في طبقات الاطباءِ: ابوالعباس احمد بن ابي صيبعہ، جلد_2، مصر، 1300هہ
روضة العفاء: ميرخوند بن خاوند شاهہ هروي، متوفي 903هہ، يورپ، 1832ع
حبيب السير: مرزا غياث الدين خوند مير، متوفي 942هہ، بمبئي، 1273هہ
مفتاح السادة: ابوالخير احمد بن مصطفيٰ، متوفي 992هہ، جلد_2، حيدرآباد دکن، 1328هہ
ڪشف الظنون: حاجي خليفہ مصطفيٰ بن عبدالله چلپي، 1835ع
البيروني: مولوي سيد حسن برني، انجمن ترقي اردو اورنگ آباد دکن
خزانہ عامره: مير علي آزاد بلگرامي، متوفي 1200هہ لکنوءِ، 1871ع
نگارستان فارس: شمس العلماءِ مولوي محمد حسين آزاد، لاهور
حدايق السحر: رشيد الدين وطواط، قلمي، طهران
شعر العجم: شبلي نعماني، جلد_1، لاهور
هفت اقليم: امين احمد رازي قلمي
تاريخ سنڌ: عبدالله عبدالغنيِ، ڀاڱو_3، سنڌ مسلم ادبي سوسائٽي، حيدرآباد سنڌ، 1939ع
مختصر تاريخ هند: سيد ابو ظفر، دارالمعارف، اعظم ڳڙهہ
تاريخ ادب اُردو: رام بابو سڪسينا، نولڪشور لکنوءِ
نقوش سليماني: سيد سليمان ندوي، دارالمعارف، اعظم ڳڙهہ
طبقات اڪبري: ملا نظام الدين احمد بخشي، ڪلڪتو 1292هہ
فرشتہ: حڪيم محمد قاسم فرشتہ، اُردو ترجمو نولڪشور لکنوءِ
چشمہ ڪوثر: شيخ محمد اڪرام، جلد_1، لاهور
تصوف اسلام: مولانا عبدالماجد، دارالمعارف، اعظم ڳڙهہ
تحفة الڪرام: مير علي شير قانع ٺٽوي، جلد_3، مطبع ناصري، بمبئي، 1304هہ
تاريخ بلوچستان: راءِ بهادر هيورام سي. آءِ. اي، لاهور 1907ع
تاريخ افغانستان: حضرت جمال الدين افغاني، مترجم مولوي محمود علي، لاهور
طبقات ناصري، قاضي منهاج الدين السراج جرجاني، ڪلڪتو 1844ع

عجائب الاسفار: جلد_2، مترجم مولوي محمد حسين، رحماني پريس، دهلي
تاريخ آئينہ اٺوڌ: مولوي سيد محمد ابوالحسن، مطبع نظامي، ڪان پور، 1305هہ
مراصد العباد: خواجہ نجم الدين ڪبريٰ، لاهور
شعرالعجم: شبلي نعماني، جلدُ_2، دارالمعارف، اعظم گڙهہ
تمدن عرب: ڊاڪٽر گستاؤلي بان، مترجم شمس العلماءِ سيد علي بلگرامي، حيدرآباد دکن.

باب چوٿون

Elliot. H (Dowson): History of India. Vol. London 1898
J. Abbot: Sind, A Re-interpretation of the Unhappy Valley, Karachi, 1907
Stanely Lane-Poole: Medieval India, London, 1917
Yule C. B: Marcopolo, Book II, London, 1875
Elliot. H (Dowson): History of India, Vol. III
H. Morse Stephens: Rulers of India, "Albuquerqe:, Oxford, 1892
F. Gladwin: Translation of Ayeen Akbari, Calcutta, 1783
Kalichbeg Furidunbeg: The Chachnamah, Vol. I, Karachi, 1900
J. Tod: The Annals & Antiquities of Rajasthan, Vol. II, Calcutta, 1894
J. Wood: A Journey to the Sources of River Oxus, London, 1872
J. Wilson: History of Suppression on Infanticide in Western India, Bombay, 1855
Frontier & Overseas Expenditions From India, Voll. III, Calcutta, 1910
M.L. Dames: The Baloch race, A Historical & Ethnogrophical Sketch, Lahore, 1904
M. L. Dames: Popular Poetry of the Balchees, London 1907
G.B. Mallseson: The Historical Sketch of the Native States of India, London, 1875
Edmund C. Cox: A Short History of Bombay Presidency, Bombay, 1887
R. Hughes- Buller: Imp: Gazetteer of India, Vol. Baluchistan, Calcutta, 1908
R. Hughes- Buller: Baluchistan Distt. Gazetteer, Vol. VII, Makran, Bombay, 1906

E. H. Aitken: Gazetteer of the Province Sind, Karachi, 1907
Journal. Sind Historical Society Vol. III, December, 1936.
تاريخ الڪامل: ابن اثير، جلد_9، ليڊن، 1896ع
روضة الصفاء: مير خوند، 1834ع
طبقات ناصري: قاضي منهاج الدين سراج، ڪلڪتو 1844ع
منتخب التواريخ: شيخ عبدالقادر بدايوني، متوفي 1004هه ڪلڪتو 1865ع
تاريخ سنڌ: عبدالله عبدالغني، ڀاڱو_3، سنڌ مسلم ادبي سوسائٽي، حيدرآباد سنڌ، 1939ع
احسن التقاسيم: بشاري مقدسي، ليڊن
وقائع راجستان: مولوي نجم الغني، جلد_1، همدرد پريس لکنؤ، 1927ع
مذاهب اسلام: مولوي حڪيم نجم الغني، نولڪشور لکنؤ
عجائب الاسفار: مترجم مولوي محمد حسين، رحماني پريس، دهلي
فرشته: حڪيم محمد قاسم فرشته، جلد_2، اُردو ترجمو نولڪشور لکنؤ
تحفة الڪرام: مير علي شير قانع ٺٽوي، جلد_3، مطبع ناصري بمبئي، 1304هه
مروج الذهب: مسعودي، جلد_1، پئرس
خزائن الفتوح: امير خسرو علي ڳڙهه، 1927ع
تقويم البلدان: ابوالفداءِ، پئرس بلاذري، ليڊن
فتوح البلدان: 1840ع
تاريخ فيروزشاهي: سراج عفيف، ڪلڪتو
مرات محمدي: شيخ غلام محمد، مصطفيٰ پريس، بمبئي، 1324هه
مختصر تاريخ سنڌ: سيد ابو ظفر ندوي، دارالمعارف، اعظم ڳڙهه
گل رضا: حڪيم سيد عبدالحي، دارالمعارف، اعظم ڳڙهه، 1353هه
تاريخ بلوچيان: سردار غلام رسول خان قرائي، سيشن جج امبالا، اليڪٽرڪ پريس، امرتسر
سيرت المتاخرين: مترجم پروفيسر عباسي، جلد_1، لاهور
شعرالعجم: شبلي نعماني، جلد_2، لاهور
عبرت ڪده سنڌ: سيد محمد ضامن ڪنتوري، مطبع شمسي، حيدرآباد دکن، 1903ع
چشمهءِ ڪوثر: شيخ محمد اڪرام، جلد_1، لاهور
الوحيد سنڌ آزاد اسپيشل ايڊيشن، 15 جون 1936ع، ڪراچي
اطلاعات سنڌ: 19 جنوري 1949ع، ڪراچي

باب پنجون

W. Erskine: Baber & Humayun, Vol. II
M. Elphinston: History of India, London, 1874
M. L. Dames: Popular Poetry of the Baluches, London, 1907
Lepill Griffin, SIR: Rulers of India, "Rangit Singh", Oxford, 1893
Kalichbeg Furidunbeg: The Chachnamah, Karachi, 1900
M. Morse Stephens: Rulers of India, "Albuquerque", Oxford, 1892
M. Elphiston: The Rise of British Power in the East, London, 1888
R. W. Frozer: British India, London, 1896
Edmund C. Cox: A Short History of Bombay Presidency, Bombay, 1887
R. Hughes- Buller: Imp. Gazetteer of India, Vol. Baluchistan, Calcutta, 1908
R. Hughes- Buller: Baluchistan Dist. Gazetteer, Vol. VII, Makran, Bombay, 1906.
مذاهب اسلام: مولوي نجم الغني، نولڪشور لکنوءِ
فرشتہ: حڪيم محمد قاسم فرشتہ، اُردو ترجمو جلد_2، نولڪشور لکنوءِ
دربار اڪبري: شمس العلماءِ مولانا محمد حسين آزاد، لاهور
همايون نامہ: گلبدن بيگم، مترجم سيد ابن شارق، علي ڳڙهہ پريس، دهلي
تحفة الڪرام: مير علي شير قانع ٺٽوي، جلد_3
ياد ايام: سيد عبدالحي، دارالمعارف
تاريخ بلوچيان: سردار غلام رسول خان قرائي، امرتسر
المامون: شبلي نعماني، دارالمعارف
تاريخ الامت: حافظ محمد اسلم جيراج پوري، جلد_4، دهلي
تاريخ دولت عثمانيہ: پروفيسر محمد عزيز، جلد_1، دارالمعارف
تاريخ هندستان: شمس العلماءِ مولوي ذڪاءَ الله، علي ڳڙهہ 1918ع
خزانہءِ عامره: مير غلام علي آزاد بلگرامي، لکنوءِ 1871ع
مقالات شبلي: شبلي نعماني، شاهہ جهاني پريس، دهلي
منتخب التواريخ: شيخ عبدالقادر بدايوني، ڪلڪتو
تزڪ جهانگيري: علي ڳڙهہ

خلاف و هندستان: سيد سليمان ندوي، 1340هہ، دارالمعارف
الوحيد سنڌ آزاد اسپيشل نمبر: 15 جون 1936ع، ڪراچي

باب ڇهون

Stanely lane-Poole: Medieval India, London, 1917
P. Saran, Dr: Provincial Government of the Moghals, Allahabad
J. Sarkar: History of Aurangzeb, Vol. I, Calcutta, 1912
L. Dames: Popular Poetry of the Baluches, London, 1907
F. Bernier's Travels in the Moghal Empire (1656-1668): Vol. I, Westminister, 1890
J. Sarkar: History of Aurangzeb, Vol. II
A. W. Hughes: Abaluchistan, London. 1877
J. Tod: Rajasthan, Vol. II, Calcutta, 1894
J. C. Marsham: Abridgement of the History of India, London
G.B. Malleson: An Historical Sketch of the Native Indian States, London, 1878
History of Alienation in the Province of Sind, Vol. II, Karachi, 1888
R. Burton: Sind, London, 1851
Shahamat ali: History of Bahawalpur, London, 1848
Sayed Mohmed Latif: History of the Punjab, Calcutta, 1891
M.L Dames: The Book of Duarte Barbosa, 1918
A. Lyall: The Rise & Expansion of the British Dominion in India, London, 1915
C.R.Low: Historical Background of Royal Indian Navy, New Delhi, 1944
H. G. Rawlinson: British Beginings in Western India, Oxford
Elliot. H: History of India, Vol. VI
W. W. Foster: The English Factories in India, (1637), Oxfrod, 1906
W.H. Moreland: From Akbar to Aurangzeb, 1923
H. Moorse Stephens: Rulers of India, "Albuqurque"; Oxford, 1892
J. Sarkar: Moghal Administration (Scond Series), Calcutta, 1925
R. Gupta, DR: Latter Moghal History of the Punjab (1707-1793), Lahore, 1944

H.T. Sorley: Shah Abdul Latif of Bhit, London, 1940
Postan's Personnel Observations on Sind, London, 1843
J. Sarkar: Moghal Administration
J. Burnes: A Visit to the Court of Sind in 1828, Edinburgh, 1931
J. Hutton: Central Asia, London, 1875
J. Sarkar: Fall of the Moghal Empire, Vol. I, Calcutta, 1938
Dyus bray: The Brahui Problem, Part III, New Delhi, 1934
Valentine Chirol: The Middle Eastern Question, London, 1903
Sultan Mohomed: The Life of Abdur Rahman Khan, London, 1901
J. Tod: Rajasthan, Vol. II
Cousens H: Antiquities of Sind, 1929
J. Wood: A Journey to the Source of River Oxus, London, 1872
P. N. Khera: British Forward Policy Towards Sind, Lahore
M. Elphinstone: An Account of the Kingdom of Kabul Etc. London, 1815
R. Hughes-Buller: Imp. Gazeteer of India, Vol. Baluchistan Calcutta,1908
R. Hughes-Buller: Baluchistan Distt. Gazetteer, Vol. VII, Makran, Bombay, 1906
Selection From Records of Bombay Govt. No. XVII, Bombay, 1855
Journal of Asiatic Society of Bengal, Nov. 1832, Calcutta
Indian Year-Book, Vol. XXVIII, 1940-41, Bombay
Statesman Year-Book, 1923, London
Census of India 1901, Vol. LIX, Bombay, 1902
E.H. Aitken: Gazetteer of the Province of Sind, Karachi, 1907
Selection From Pre Mutiny Records of Commissioners in Sind, 1931
تاريخ هندستان: شمس العلماءِ مولوي ذڪاءُ الله، علي ڳڙهه، 1918ع
دربار تاج پوشي قلات: دين محمد ڪوڪر، لاهور، 1932ع
تحفة الڪرام: جلد_3
سيرت المتاخرين: سيد غلام حسين، جلد_2، ڪلڪتو، 1782ع
عجائب الاسفار: جلد_2
رحلة: ابو عبدالله محمد ابن عبدالله (ابن بطوطا)، جلد_1، مطبع النيل، 1287هه
فرشتہ: جلد_2

شعرالعجم: شبلي نعماني، جلد_3
يادايام: سيد عبدالحي
لب تاريخ: خان بهادر خداداد خان
تاريخ افغانستان: جمال الدين افغاني، اُردو ترجمو
وقائع راجستان: مولوي نجم الغني، جلد_2
شاهنامہ عرف ڪلهوڙن جي هار: مير حسين علي، سنڌ مسلم ادبي سوسائٽي، حيدرآباد سنڌ، 1938ع
تاريخ خيرپور: شمس العلماءِ مرزا قليچ بيگ، 1924ع، خيرپور
تاريخ حسين شاهي: سيد امام الدين حسيني، 1798ع
تاريخ افغانان: احمد يادگار 1835ع
عرب وہند کی تعلقات: سيد سليمان ندوي
شاهہ جو رسالو: جلد_1، ڊاڪٽر گربخشاڻي
عرفان لطيف: جنوري 1949ع، حيدرآباد سنڌ
الوحيد هفتيوار ايڊيشن: 1 سيپٽمبر 1947ع، ڪراچي
الوحيد سنڌ آزاد اسپيشل ايڊيشن: 15 جون 1936ع، ڪراچي
الوحيد آزادي نمبر: 12 آگسٽ 1949ع، ڪراچي
معارف: اعظم گڑھ، آگسٽ 1931ع
اطلاعات سنڌ: 19 مارچ 1949ع، ڪراچي
اطلاعات سنڌ: 29 جنوري 1949ع، ڪراچي

باب ستون

R. Gupta, Dr: Latter Moghal History of Pubjab (1707-1793), Lahore, 1944
Kalichbeg Furidunbeg: The Chachnamah, Karachi, 1900
J. H. Prinsip: Political & Military Transactions of India, Vol I. London, 1825
A. W. Hughes: Baluchistan, London, 1877
M.L. Dames: Popular Poetry of the Baluches, London, 1907
J. Woold: A Journey to the Source of River Oxus, London, 1872
G. B. Malleson: History of Afghanistan, London, 1978
N. K. Sinha: Rise of the Sikh Power, Calcutta, 1936

Lepei Griffin: Rulers of India, "Ranjit Singh", Oxford, 1893

J. Tod: Rajasthan, Vol. II History of Alienation in Sind, Vol. II, Karachi, 1888

G.B. Malleson: A Historical Sketch of the Indian Native States in India, London, 1878

J. Burnes: Narative of Visit to the Court of Sind, Edinburgh, 1831

W.F. Napier, SIR: Conquest of Sind by SIR. C. Napier, London, 1845

P. Saran, DR: Provincial Govt of Moghals (1526-1658) Allahabad

G. Smith: The Life of John Wilson, London, 1878

Edmund C. Cox: A Short History of Bombay Presidency, Bombay, 1887

P. N. Khera: British Forward Policy Towards Sind, Lahore

E. W. Thomson: History of India, London

Postan's Personal Observations on Sind, London, 1843

P. M. Sykes: Ten Thousand Miles in Persia, London, 1917

B.D. Basu: Rise of the Christian Power in India, Calcutta

W.L.M. Gregor: History of the Sikhs, London, 1846

J.S. Gallon: Rulers of India, "M. Elphinstone", Oxford, 1892

H. Pottinger: Travels in Baluchistan & Sind, London, 1816

Augus Hamilton: The Problems of the Middle East, London, 1909

J. Malcolm: History of Persia, Vol. II, London

Lord Minto in India from 1807-1814, London, 1880

J. Malcolm: A Memoir of Central India, Vol. I, London, 1832

J. C. Marsham: Abridgment of the History of India, London

H. H. Wilson: History of British India, London

Ludlow, J. Malcolm: History of British India, London, 1859

J. W. Kaye: Selections From Papers of Lord Metcalfe 1819-1820

Aspects of Shah Ismail Shahid, Lahore, 1943

J. W. Kaye: History of Sepoy War, Vol. II, London, 1870

Moorecraft: Travels in Punjab, Kashmir Etc. Vol. II, London, 1851

Burnes A: Travels into Bokhara, Vol. I, London, 1834

J. W. Kaye: Lives of Indian Officers, Vol. II, London, 1851

E. Thornton: History of British India, Vol. II London, 1845

C. Masson: Narrative of Various Journeys in Baluchistan, Afghnistan & the Punjab (1826-1935), London, 1842

H. T. Prinsips: The Origin of the Sikh Power in the Punjab, Calcutta, 1834
Del Hoste: Memoirs on Sind, 1832
E. H. Aitken: Gazetteer of the Province of Sind, Karachi, 1907
Journal, Sind Historical Society, Vol. IV, March, 1940, Karachi
Pre-Mutiny Records of the Commissioners in Sind, Karachi, 1931
R. Hughes-Buller: Baluchistan Dist. Gazetteer Series, Vol. VII, Makran, Bombay, 1906
Journal, Asiatic Society Bengal, May, 1836, Calcutta

مختصر تاريخ ڪشمير: علاءُ الدين مفتي، 1893ع
تاريخ ڪشمير: نارائڻ ڪول، 1846ع
تاريخ حسين شاهي: امام الدين حسيني
تاريخ افغانستان: جمال الدين افغاني، اُردو ترجمو 1324هہ لاهور
تاريخ افغانان: عبدالحميد، ابوالعلائي پريس، آگرهہ
حملات حيدري: مولوي عبدالرحيم، ڪلڪتو 1849ع
وقائع راجستان: مولوي نجم الغني، جلد_2
عبرت ڪده سنڌ: سيد محمد ضامن ڪنتوري، مطبع شمسي، حيدرآباد دکن، 1903ع
شاهنامہ سنڌ عرف ڪلهوڙن جي هار: مير حسين علي خان ٽالپر، سنڌ مسلم ادبي سوسائٽي، حيدرآباد، سنڌ، 1938ع

باب اٺون

Kalichbeg Furidunbeg: The Chachnamah, Karachi, 1900
C.B. Malleson: A Historical Sketch of the Native States in India, London, 1878
J.D. Cuningham: A History of Sikhs, London, 1853
J. Douglas: Bombay & Western India, London, 1893
P. N. Khera: British Forward Policy Towards Sind, Lahore
H. H. Wilson: History of British India, Vol. III, London
C. Masson: Narrative of Various Journeys in Baluchistan, Afghanistan & the Punjab (1826-1838) Vol. III, London, 1842

R.B. Bulchand Dayaram: History of Sind, Hyd: Sind, 1919
E. Thorinton: History of British Empire in India, London, 1845
W. F. Napier: The Conquest of Sind, Vol. II, London 1845
T. H. Holdich: The Indian Borderland, London, 1901
G. Geary: Through Asiatic Turkey, London, 1878
J. C. Marsham: Abridgment of the History of India, London
J. C. Catton: Rulers of India-"M. Eliphinston", Oxford, 1892
Syed Mohomed Latif: History of the Punjab, Calcutta
Augus Hamilton: Problem of the Middle East, London, 1909
A. W. Hughes: Baluchistan, London, 1877
Edmund C. Cox: A Short History of Bombay Prsidency, Bombay, 1887
J. P. Ferrier: History of Afghans, London, 1858
Frontier & Overseas Expeditions from India, Calcutta, 1910
W. Napier: Napier SIR Charles, His Life & Opinions, Vol. I, London, 1845
J.W. Kaye: History of War in Afghanistan, Vol. I, London, 1874
Lutfullah: Autobiography, London, 1857
L. J. Trotter: Rulers of India, "The Earl of Auckland", Oxford, 1893
H. G. Wylly: The Military Memoirs of Liet. Jeneral, J. Thackwell, London, 1908
P. H. Kennedy: Narrative of Campaign of the Indus Army in Sind & Kabul Vol. II, London, 1840
History of Alienations in the Province of Sind, Vol. II, Karachi, 1888
R.B. Mowat: A New History of Great Britain, London, 1924
W.M. Torrens: Empire in Asia, London, 1872
Lady Burton: Life of Sir R. Burton, Vol. I, London, 1872
J. Martineau: The Life & Correspondence of Rt. Hon. SIR Bartle Ferere , London, 1895
G. Forrest, SIR: The Life of Lord Roberts, London, 1916
V. A. Smith: The Oxford History of India, Oxford, 1920
B.D. Basu: Rise of the Christian Power in India, Calcutta
R. Temple, SIR: Men & Events of My Time in India, London, 1882
W. H. Sleeman, SIR: Rambles & Recollections of An Indian, Official Vol. II, London.

G.P. Tatr: History of Kalat, Calcutta, 1896
Shahamatali: History of Bahawalpur, London, 1848
H. R. Gupta, DR: Latter Moghal History of the Punjab, (1707-1793) Lahore, 1944
F. Burnier's Travels (1556-1568), Vol.I
H. T. Sorley: Shah Abdul Latif of Bhit, London, 1940.
A. Burnes: Travels into Bokhara & a Voyage on the Indus, Vol. III, London, 1834
J. Tod: Rajasthan, Vol. II
J. Wood: A Journey to the Source of River Oxus, London, 1872
U. M. Daudpota: The Influence of Arabic Poetry on the Development of Persian Poetry, Bombay, 1934
Baluchistan Blue Book, Vol. 2, (1887(
Pre- Mutiny Records of Commissioners of Sind, Karachi, 1931
Bombay Govt. Gazette, 5 April 1843, Bombay
Statesman Year- Book, 1923, London
J.W. Smith: Gazetteer of the Province of Sind, Vol. XI, 1911
E.H. Aitken: Gazetteer of the Province of Sind, Karachi, 1907
Journal, Asiatic Society Bengal, Vol. XI, Part. I, Calcutta, 1881
R. Hughes- Buller: Baluchistan District Gazt. Makran, Vol. VII, Bombay, 1906
Journal, Sind Historical Society, Vol. V, June, 1941, Karachi

مذاهب اسلام: مولوي نجم الغني
عبرت ڪدهء سنڌ: سيد محمد ضامن ڪنتوري
وقائع راجستان: مولوي نجم الغني، جلد_2
الحنيف، بلوچستان نمبر: 1937ع، جيڪب آباد.

سنڌيڪا جا ڇپايل ڪتاب

سنڌ شناسي

سنڌ جي تاريخ جو جديد مطالعو	300/=
قديم سنڌ جي تاريخ	800
سنڌو شينهن درياهه	400
سنڌ جي فتح	400
سڪاري سنڌ ڏڪارا ماڻهو	200
جنت السنڌ	650
تاريخ سنڌ	450
تصوير سنڌ	600/=
سنڌ منهنجي نظر ۾	500/=
سنڌ جا ڪوٽ ۽ قلعا ـ 1	500
سنڌ جا ڪوٽ ۽ قلعا ـ 2	500
سنڌوءَ ڪناري وساريل شهر	550
سنڌوءَ جو سفر 1989	600
حر گوريلا تحريڪ	180
سنڌ جيئن مون ڏٺي	300/=
مهاپوڙ 11-2010	600/=
سنڌ سياسي، سماجي ترقيءَ جي واٽ	300
تاريخ سنڌ (مڪمل سيٽ)	1200
آمريڪا جا سنڌي	400
سنڌ هڪ درد ڪهاڻي آهي	400

لطيفيات

شاهه جو رسالو (شاهواڻي)	500/=
شاهه جو رسالو (نبي بخش بلوچ)	700
شاهه لطيف جو تصور ڪائنات	400
رسالو شاهه لطيف ڀٽائي (اردو)	500
شاهه جو رسالو (گربخشاڻي)	500
شاهه جو رسالو (ڪلياڻ)	340
شاهه جو رسالو	250
شاهه جو رسالو الف ب وار	500
ڀٽ جو شاهه	500/=
شاهه لطيف وٽ عشق جا 10 اصول	300
شاهه لطيف عظيم مفڪر	350
سرتاج شاعر شاهه عبداللطيف	200
شاهه عبداللطيف حيات و افڪار	400/=
ڀٽائيءَ جون رهاڻيون	150
شاهه جا سُر (سمجهاڻي سان)	120/=

بايو گرافي ۽ يادگيريون

لينن	250
سوچ جو سفر	600
تاريخ جون ڪجهه نراليون شخصيتون	300
تاريخ جا اڏيندڙ	500
شهنشاهه اڪبر اعظم	150/=
مولانا عبيدالله سنڌي (تقريرون تحريرون)	250
ڪجهه يادون ڪجهه ڳالهيون	400/=
گوندر ويا گذري	550
هيرا ته ڏسو!	300/=
وتائي فقير جا رنگ هزار	300
وتايو شخصيت ۽ چرچا	50/=
صوفي شاهه عنايت شهيد	350/=
آزاديءَ جو امام	400
محمد ايوب کهڙو	550/=
انسانيت موت جي دروازي تي	200

علامه آءِ آءِ قاضي (چونڊ تقريرون)	150
علامه علي خان ابڙو: علمي خدمتون	700/=
Bhurgri Life and Works	990/=
Benzir Bhutto Political Thinker	600/=
حيات ابوبڪر صديق رضي الله	400
حيات عمر فاروق رضي الله	500/=
حيات علي المرتضيٰ رضي الله	400
حيات عثمان غني رضي الله	300
حياتيون اصحابن جون	350

سياسي ادب

ڦريا پسي ڦيڻ!	300
تاريخ جو مقتل گاهه	200
چين جو انقلاب	300/=
ريشمي رومال تحريڪ ۽ سنڌ	250/=
نئين سنڌ جو سفر	250/=
اسان جي آزادي	300/=
آزاد هند فوج ۽ سڀاش چندر بوس	100/=
بلوچ پارليامينٽ کان ڀڄاڙن تائين	300/=
حماس	100/=
قول فيصل	80/=
جيل جا ڏينهن جيل جون راتيون 2	350/=
قيدياڻي جي ڊائري	150/=

سماجيات

حضرت محمد ﷺ جو انقلاب اصل ۾ ڇا هو؟	100
جڏهن ماڻهو بغاوت ڪن ٿا	300
انقلاب مڪ	400
سماج کي نئين سر اڏڻ جا اصول	160
موسيٰ کان مارڪس تائين	400
ڪٽنب، ذاتي ملڪيت ۽ رياست جي شروعات	500
تبديلي پسندن جو ڪتاب	400/=

عالمي تاريخ / تهذيب

قومن جي عالمي تاريخ	590/=
تهذيبن جي عالمي تاريخ	590
اسلامي تهذيب جي تاريخ	400
ملڪن ۽ قومن جي انسائيڪلوپيڊيا	400/=
عالمي عجائبات	490/=
قومن جي تباهيءَ جي تاريخ	150/=
دنيا جي تاريخ	150/=
انسانذات جي ڪهاڻي	350
انساني تهذيب جي ارتقا	100

مذاهب / اخلاقيات

اکين کان اوجهل جهان	250
مثنوي رومي (ڇهه جلد مڪمل)	800/=
فڪري تحريرون	550
انسان ۽ عشق	150
ماڻهوءَ جو اصل امتحان	200
مثنوي رومي (اختصار)	250/=
صدين جون صدائون	400
روميءَ جون رهاڻيون	300
سعديءَ جون رهاڻيون (بوستان)	130
سعديءَ جون رهاڻيون (گلستان)	120
ڀڪندڙ ٻول	300
تهذيب اخلاق	60/=
شاعري جو سجدو	100

ڏاتر ڏني ذات	300/=
گيتانجلي	100
تخليق خالق کانسواءِ!؟	200

فلسفو / تصوف

فلسفو: اصول، حدون تاريخ ۽ ارتقا	200
تصوف جي تاريخ	550
تصوف جون تجليون	300
ڪلام گرهوڙي	100
چوراسي عارفانه بيت	150
تصوف جو ٽيڪسٽ بوڪ	150
دنيا جا وڏا مذهب	350
سوفيءَ جي دنيا	600/=
اسلامي فلسفو ۽ تصوف	300
تصوف جا اصطلاحات	100
شاهه ولي الله جي تعليم	150/=
عقل سائنس ۽ خدا جو وجود	250
ڪبير جي چونڊ شاعري	100
خدا، سائنس ۽ فلسفو	150/=
غير سامي مذهبن جا باني	175

تحقيق ۽ تنقيد

اوڏ مٽيءَ جا ڪوڏ	400
ڌرتي ماتا	400

لسانيات

سنڌي ٻوليءَ جو بڻ بنياد	350
ڪلاسيڪي ۽ جديد سنڌي شاعري	600
افسانوي ۽ فڪري ادب	600

سيلف ڊولپمينٽ

معجزا اوهان لاءِ منتظر آهن	200
ٻارن کي سٺا ڳڻ ڪيئن سيکارجن؟	300
شاهراهه زندگي تي ڪاميابي جو سفر	350
ذهن جي ڪرشماتي طاقت	200
تعليمي ڪاميابي ڪيئن حاصل ڪجي؟	200
زال مڙس جي رشتي کي ڪيئن ڪامياب بڻائجي؟	200
ڪامياب زندگي ڪيئن گذارجي؟	100
پنهنجون صلاحيتون ڪتب آڻڻ جو ڏانءُ	140
ڪاميابيءَ جا سنهري اصول	400
زندگيءَ جا ويهه عظيم سبق	160
جيڏي وڏي سوچ تيڏي وڏي ڪاميابي	180
وقت جي طاقت	240
انتظامي معاملن جا رهنما اصول	250
سوچ سڌاريو زندگي سنواريو	200
ڪاميابي قدم چمندي	160/=
اوهان ڏاڍهن (اي سنڌ جا سنڌيو)	100
ڪاروباري زندگيءَ جا 365 اصول	80/=
ڪاميابي ماڻڻ جا 10 اصول	130/=
خوش رهڻ جا 10 اصول	130/=
پنهنجي مقصدن ۾ ڪاميابي	300/=

صحت

ماڻهوءَ جا عمل ۽ ذهني پريشانيون	100
جنس جي سائنسي جاچ	60
ڇاتين جي سائنسي جاچ	200
150 بيمارين جو آسان علاج	180
صحت تنهنجي صلاح منهنجي	110

ڪتاب	قيمت
عورتائي صحت	250
صحت لاءِ صلاح	50
تعليم	
استادن لاءِ 180 رهنما تدريسي گر	200/-
جديد تعليمي طريقن جي سکيا	550
نفسيات ۽ تعليم	200/-
ابتدائي تعليم جي سکيا	200/-
جديد تدريسي طريقو	150/-
گريجوئيٽس جون گھرجون	200
ڊڪشنري / گرامر	
Sindhica Advanced Dictionary (Eng-Sind)	1600 & 1200
Sindhica Dictionary (Eng to Sin)	800
Sindhica Learners' Dictionary	450
سنڌيڪا لغت	800
اردو سنڌي لغت	1000
سنڌيڪا سنڌي اردو لغت	250
Sindhica Dictionary (Sin to Eng)	300
Sindhica Student Dictionary	300
Sindhica Student Dictionary	150
Sindhica Pocket Dictionary	120
Sindhica Pictorial Dictionary	100/-
Sindhica Basic Grammar	120
Sindhica Practice Grammar	150
Sindhica Grammar for Student	200
Sindhica Forms of Verbs	200
Sindhica Phrasal Verbs	100
Sindhica Standard English	380
Sindhica Applied English	300
Improve Your Vocabulary	400
Self Letter Drafting	350
Sindhica Scientific Dictionary	140/-
Sindhica Eng- Speak Course	350
Sindhica Spoken English	300
Sindhica Tenses	50
Sindhica 1000 Words	50
Sindhica Model Essays & Letters	180
Sindhica Applied Preposition	100
سنڌيڪا سنڌي گرامر	50/-
فڪشن	
منهنجي مٽي سنڌ	150
ڪيمياگر	170
اڪيلائي جا هڪ سو سال	350/-
فاتح مرڪ (MRD تحريڪ بابت ناول)	150/-
چونڊ سنڌي لوڪ ڪهاڻيون	350
اندر جو آهاءُ	150
جڏهن زندگي شروع ٿيندي (ناول)	100/-
متفرقات	
چار گويد آسماني صحيفا آهن؟	180
ڏيٺا ڏيٺا لات اسان	400
ساري سنڌ پرينءَ جو پاڇو	250
ڪٿوري ڪيپ ڪيتر ۾	300
عجيب دنيا عجيب خلقت	150

ڪتاب	قيمت
ٻارهن دلچسپ ڪوڙ	150/-
ڪائنات جي گولا	200/-
عورت جي نفسيات	120
خواب ۽ انهن جو تعبير	280
سج جي گولا	180
Protection of Women	500/-
ٻارن لاءِ ڪتاب	
سنڌيڪا الف ب	70
سنڌيڪا سنڌي پرائمر	100
شخصيت سيريز	150
ٻارن لاءِ تصويري ڪهاڻيون	150
ٻارن جو ڀٽائي	150
وتايو فقير ۽ خيرات جي ماني	80
احسان جو بدلو	80
قدرت جا نظارا	80
ڪانءُ جا مٽ مائٽ	80
سائنس ڇا آهي؟	150
شيون ڪيئن ٿيون ڪم ڪن؟	150
اوهانجو جسم ڪيئن ٿو ڪم ڪري؟	150
ٻوٽن جي زندگي	150
جانورن جي دنيا	150
خلا شمسي نظام ۽ ڪهڪشائون	150
روشن تارا گيت	100
ماحوليات بابت ٻاراڻو ڪتاب	50
ٻارن لاءِ لوڪ ڪهاڻيون	120
جونيئر نالج بينڪ	600
ڪائنات جو مطالعو	50
بنيادي سائنس	50
سائنسي ايجادون	50
ٻاراڻا ٻول (ڇهه حصا)	360
ٿيندڙ ڌرتي متجندڙ مندون	60/-
پاڪيٽ سيريز	
اندر ٽون اجار	150
ڊپريشن ۽ ان جو علاج	100
شيخ عطار جون نصيحتون	50
پڙهائي ڪيئن ڪجي	100
اسلامي تاريخ جو معروضي مطالعو	50
حرف حرف هڳاءُ	30/-
سيرت النبي ﷺ	
حضرت محمد ﷺ (انسانيت لاءِ روشني)	350
حيات محمد ﷺ	500/-
سرور ڪائنات	200
اٿين چيو محمد ﷺ	120
اسلام	
اسلام نج سلامتي آهي	400
قرآني آيتون ۽ سائنسي حقيقتون	300
انسانيت جي تعمير	250
اسلامي روشن فڪري	200
اسلام جو عقلي مطالعو	100/-
ڪيمياءِ سعادت	800
اسلام جي اشاعت جي تاريخ	300/-
اسلام انسانيت جو دين	120/-
اسلام جو تواريخي ڪردار	60/-
اسلام جي تاريخ	200/-

ڪتاب	قيمت
تاريخ ارض القرآن	250/-
عظمتِ قرآن	150
ملائڪن جي عجيب دنيا	350
ڪامياب زندگي قرآن جي روشني ۾	120
مذهب جو فلسفو	150
قرآني الاهيات	100/-
قصص الانبياءِ	250
قصص الانبياءِ ابن ڪثير	800
قصص القرآن (چار حصا)	700/-
ام القرآن	175/-
شريعت جا اسرار	250
نماز جي حقيقت	80
توحيد جي حقيقت	50
زڪوات جي حقيقت	50
رسول الله جون وصيتون	60
رسول الله جي نظر ۾ سٺا ماڻهو	60
اسلام ۽ جديد مغرب	30/-
مڪافات عمل	50
قرآن ڪيئن پڙهجي	50
قرآني قاعدو	40
تفسير المدثر، العصر، الجمعه والمنافقون	60/-
تحفة الحرمين	100
اسلام ڪيئن پکڙيو؟	60
اسلام ڪيئن شروع ٿيو؟	60
نبي پاڪ ﷺ جن ڪير هئا؟	60
قرآن پاڪ ڇا آهي؟	60
قرآنيات (فڪس پرائس)	
القرآن الڪريم (رنگين)	500
قرآن مجيد (علي خان ابڙو)	300
تفسير المنير (ترجمو ۽ تفسير)	500
تفسير عثماني	500
تفسير تنوير الايمان (5 جلد)	2000
قرآن مجيد (مولانا مدني)	350
نور القرآن (منظوم ترجمو)	300
تفسير سهل البيان (جامع تفسير)	1200
تفسير الهام الرحمان	300
اٿين چيو الله (قرآن جي سمجهاڻي)	300/-
عم پارو (ٻن رنگن ۾)	50/-
ٻين ادارن جا ڪتاب	
سنڌوءَ جون سلطنتون	400/-
حسين بن منصور حلاج	300/-
سنڌ ۾ رهندڙ ذاتيون قومون ۽ قبيلا	700/-
اسلام جا دنيا تي احسان	80/-
خطبات هاليجوي	700/-
تحفة السالڪين	600
ڪبيرا گناهه 2،1	80/-
زندگي گذارڻ جو اسلامي طريقو	120
يهودين ۽ مسلمانن جون بيماريون	30/-
معصوم محمد ﷺ	175/-
پريشانين کان بچڻ جو قرآني علاج	50
انساني شخصيت جي ترقي قرآن جي روشني ۾	300
قرآني هدايت	200
روشنيءَ جا منارا	300
والدين جو مرتبو	300
صحيح الترغيب والترهيب	600
مشعل راهه	700
مڪمل اسلامي زندگي	300

سنڌيڪا اڪيڊمي B-24، نيشنل آٽو پلازه مارسٽن روڊ ڪراچي 74400 فون: 021-32737290،
ويب سائيٽ: www.sindhica.org اي ميل: sindhicaacademy@gmail.com

سنڌيڪا اڪيڊمي B_24 ، نيشنل آٽو پلازه مارسٽن روڊ ڪراچي 74400. فون: 021_32737290
سنڌيڪا بوڪ شاپ: شاپ نمبر 5، ميزنائين فلور، حيدرآباد ٽريڊ سينٽر، حيدر چوڪ. 03133692150-
سنڌيڪا بوڪ شاپ 19 بلديه پلازه گهنٽا گهر چوڪ سکر فون: 03352233803- 03013431537
سنڌيڪا بوڪ شاپ، اقراءَ سينٽر، جي پي او روڊ، لاڙڪاڻو فون: 0331_3480039

Sindhica سنڌيڪا

سنڌ جي علمي ۽ شعوري ترقيءَ ۾ ڀاڱي ڀائيوار

سنڌ شناسي تي اهم ڪتاب

20 سنڌوءَ جو سفر 1989ع

ليکڪ: بدر ابڙو

1989ع ۾ Indus Expedition جي نالي سان سنڌوءَ جي مهم جوڙي وئي، جيڪا اٽڪ کان متي ڪابل نديءَ جي ڇوڙ تان شروع ٿي ۽ پورٽ قاسم تي ٽوڙ ٿي. بدر ابڙو هن سفر جي ڪتاب کي تحقيقي شڪل ڏئي ڇڏي آهي.
صفحا:572 ملھ:600 رپيا

97 جنت السنڌ

رحيمداد خان مولائي شيدائي

سنڌ جي تاريخ جو هڪ جلدي ڪتاب جنهن ۾ سنڌ جي تاريخ صرف بادشاهن جي درٻارن جي چوڌاري نٿي ڦري بلڪ قديم سنڌ جي تهذيبي، تمدني،سياسي، اقتصادي حالتن ۽ سنڌي ماڻهن جي رهڻي ڪهڻي ۽ راڄن جي احوالن تي ڪاهوڙي ليکڪ مولائي شيدائي جي پيار جو پورهيو. صفحا:660 ملھ:=/600 رپيا

216 سنڌ منهنجي نظر ۾

رچرڊ ايف برٽن/ عطا محمد ڀنڀرو

سنڌ جي فتح وقت سنڌ جو مشاهدو ڪندڙ هڪ رنگيلي انگريز جي يادگيرين تي مشتمل ڪتاب 'Sindh Re-visited' جي پنهي پاڱن جو ترجمو. جنهن ۾ هُن پنهنجي مشاهدي ۾ آيل واقعن کي بيان ڪرڻ ۾ ڪو به رک رکاءُ نه ڪيو آهي. صفحا:714 ملھ:=/500رپيا

67 سنڌ جيئن مون ڏٺي

ٽي پوسٽنس/ عطا محمد ڀنڀرو

سنڌ جي تاريخ تمدن ۽ ريتن رسمن متعلق مشهور انگريز عملدار ٽي.پوسٽنس جي ڪتاب-Personal Observation on Sindh جوسنڌي ترجمو. سنڌ جي تاريخ جا سڀ اهم پهلو مختصر مگر جامع انداز ۾ معلومات جي نون ۽ دلچسپ گوشن سان. صفحا285 ملھ:300 رپيا

183 سنڌوءَ ڪناري وساريل شهر

سنڌيڪار: عطا محمد ڀنڀرو

پ هزار سال کان وٺي هزار سال قبل مسيح تائين جي سنڌونديءَ جي ڪناري تهذيب جي بڻ بنياد، ريتن رسمن،رهڻي ڪهڻي ۽ عروج و زوال جو تحقيقي جائزو. يونيسڪو پاران ڇپايل ڪتاب جو سنڌي ترجمو
صفحا:358 ملھ:550 رپيا (رنگين تصويرن سان)

52 سنڌ جا ڪوٽ ۽ قلعا - 1

ليکڪ: اشتياق انصاري

ڪوٽن ۽ قلعن جي تاريخي هيئت بابت سالن جي محنت سان تيار ٿيل ڪتاب جنهن ۾ انهن ڪوٽن جي بنيادن کان وٺي ڪنڊر بڻجڻ تائين تاريخي حوالن سان تفصيل ڏنل آهن. نيشنل بڪ فائونڊيشن ۽ سنڌي ادبي سنگت جو انعام يافته ڪتاب. صفحا:512 ملھ:500 رپيا

287 سنڌ جا ڪوٽ ۽ قلعا - 2

ليکڪ: اشتياق انصاري

ڪوٽ ۽ قلعا سنڌ جي جيئري جاڳندي تاريخ آهن. اشتياق انصاري ان جيئري تاريخ کي پاڻ مشاهدو ڪري قلمبند ڪيو آهي. سنڌ جي وڏيڪ ڪوٽ ۽ قلعن جي تاريخ، اڏاوتن، آثارن ۽ موجوده صورتحال بابت ناميارې محقق جي شاهڪار تحقيق. صفحا: 512 ملھ:500 رپيا

324 تصوير سنڌ

(سنڌ جي سومرا پادشاهيءَ جي تاريخ)

ايم ايچ پنهور/ عمر سومرو

1011ع کان 1351ع. صفحا 248 ملھ 600

360 تاريخ سندھ (۳ جلد مکمل)

اعجاز الحق قدوسی

اردو زبان میں سندھ کی تاریخ وتمدن پر مفصل اور مدلل شاہکار کتاب، تینوں جلد ایک کتاب میں۔ صفحات: 664، قیمت: =/1200 روپے

119 حُر گوريلا تحريڪ

آفتاب نبي/ڪرنل فلپ/ڪرنل وصال محمد/ وليداد "ولي"
ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ

سنڌين جي مزاحمتي سگهه جي روشن باب حرگوريلا تحريڪ جون حڪمت عمليون،اصل حقيقتون ۽ پير صبغت الله راشديءَ جي شخصيت متعلق تحقيق جانچ نوان پهلو. صفحا150 ملھ:180 رپيا

سنڌيڪا اڪيڊمي B-24، نيشنل آٽو پلازه مارسٽن روڊ ڪراچي 74400 فون: 021-32737290،
ويب سائيٽ: www.sindhica.org اي ميل: sindhicaacademy@gmail.com
سنڌيڪا اڪيڊمي B_24 ، نيشنل آٽو پلازه مارسٽن روڊ ڪراچي74400. فون: 021_32737290
سنڌيڪا بوڪ شاپ: شاپ نمبر5، ميزنائين فلور، حيدرآباد ٽريڊ سينٽر، حيدر چوڪ، 03133692150-
سنڌيڪا بوڪ شاپ، 19 بلديه پلازه گھنٽا گهر چوڪ سکر فون: 03352233803- 03013431537
سنڌيڪا بوڪ شاپ اقراءَ سينٽر، جي پي او روڊ، لاڙڪاڻو فون: 0331_3480039

Sindhica سنڌيڪا سنڌ جي علمي ۽ شعوري ترقيءَ ۾ ڀاڱي ڀائيوار